Parts are not sold singly.

FASCICULE 9
UDYOGAPARVAN (1)

THE MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI; S. K. BELVALKAR; S. K. DE; A. B. GAJENDRAGADKAR; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR; V. G. PARANJPE; V. K. RAJAVADE; N. B. UTGIKAR†; P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA; RAGHU VIRA; M. WINTERNITZ†; R. ZIMMERMANN, S. J.†; AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RAJA OF AUNDH

Under the Patronage of the Raja of Aundh; the Imperial Government of India; the Provincial Governments of Bombay, Madras and Burma; the Hyderabad (Deccan), Baroda and Mysore States; the University of Bombay; and other distinguished donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1937

Reviews and Opinions

His Excellency Sir Leslie Wilson, Late Governor of Bombay: "I heartily congratulate you and all those who have been working with you on this production. The first critical examination of the Mahābhārata is undoubtedly a *national* work, and I sincerely trust that you will receive wholehearted support in this publication."

Mahamahopadhyaya Dr. Ganganatha Jha: "As the work has been so well done, I do not find anything to suggest or criticize. Allow me to congratulate you on the success of your work."

The late Professor Dr. Hermann Jacobi: "Your edition furnishes us with *just* what we want. I consider your text as reliable as can be expected under the circumstances.... Your plan of editing the Great Epic is the best that could be devised; and the only advice I can add is to push forward the publication with all energy."

Geheimrat Professor Dr. Heinrich Lüders: "Your work seems to me to merit the highest possible praise both as regards the constituting of the text, and the clarity and succinctness with which the MS. evidence has been recorded."

The late Professor E. Washburn Hopkins: "Every library or individual possessed of Sanskrit texts will find this new edition of the great Sanskrit epic indispensable."

Professor F. W. Thomas: "I agree with the views expressed in your "Foreword." It seems we can have a single text, much superior to what is represented by any existing edition."

Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute: "The Ādi-parvan, in Dr. Sukthankar's Critical Edition of the Mahābhārata, is now complete, and I have no hesitation in saying that this is the most important event in the history of Sanskrit philology since the publication of Max Müller's edition of the Ṛgveda. . . . His collaborators will be greatly helped not only by the example set by the first editor in the edition itself, but also by the scholarly way in which he has treated, in the Prolegomena, the complicated manuscript tradition, and mastered the whole problem of Mahābhārata text criticism."—The late Professor M. Winternitz.

Indian Historical Quarterly, Calcutta: "We congratulate the editor on the very high standard of conscientious workmanship with which he has now accomplished one of the most difficult and important parts of the great work undertaken by the Bhandarkar Institute.... But the most important and valuable part of the volume is the extensive Prolegomena . . . which gives a brilliant exposition of the entire text problem of the Mahābhārata . . . and clarifies the principal issues, as well as the method and principles of text-reconstruction, by means of a thorough critical study of the complicated text-tradition of the epic."—Professor Dr. Sushil Kumar De.

Indian Culture, Calcutta: "In the present edition the one cardinal merit is the richness of the apparatus criticus. . . . The new edition would be invaluable for this merit alone. . . . The method of constituting the text adopted by the editor are unquestionably sound. . . . It is impossible to question seriously his grouping of the MSS. or his valuation of the evidence of the commentators."—Professor A. Berriedale Keith.

Journal of the Bihar and Orissa Research Society, Patna: "Dr. Sukthankar's *editio critica* of the Great Epic of India is easily the most notable undertaking in the domain of Indology in recent years.... The constituted text seems to be the nearest approach to the original possible to be retraced under the present circumstances."—Professor A. Banerji-Sastri.

Quarterly Journal of the Mythic Society, Bangalore: "The task of Dr. Sukthankar deserves therefore every encouragement and congratulation from the public and the sympathy of every scholar."

Journal of the Royal Asiatic Society, London: "The editor's task has been without exaggeration described as monumental, but it must be admitted that Dr. Sukthankar is in a very high degree qualified, by learning, training, skill and enthusiasm to undertake this work and thereby enhance the high prestige of Indian scholarship in the field of Sanskrit studies." "The work continues to be carried out on the same lines and in the same masterly manner, which has already gained the enthusiastic commendations of all the chief Sanskrit scholars in India, England, the continent, and America." "Finally the hope may be expressed that Dr. Sukthankar will be able to maintain the same orderly rate of progress and ultimately to complete a work which will be an enduring monument to the learning and perseverance of him and his colleagues."

Bulletin of the School of Oriental Studies, London: "On the basis of a careful collation of many MSS from various regions Dr. Sukthankar has sought with untiring energy and keen critical skill to reconstruct a text which in the main, if not in

॥ उद्योगपर्व ॥

वैशंपायन उवाच।
कृत्वा विवाहं तु कुरुप्रवीरा-
स्तदाभिमन्योर्मुदितस्वपक्षाः।
विश्रम्य चत्वार्युषसः प्रतीताः
सभां विराटस्य ततोऽभिजग्मुः ॥ १

C. 5. 1
B. 5. 1. 1
K. 5. 1. 1

☞ The first two folios of K3 Dn2 are missing: the third fol. of K3 begins with प्रजोस्य (cf. 25[c]); that of Dn2 with adhy. 3. — The first six fol. of G3 are also missing.

The introductory mantra:

1* नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम्।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत्॥

is found only in N (K3 Dn2 missing). K1. 2. 5 Ds2 D1. 5. 7. 8. 10 read व्यासं (for चैव) in the *second* line.

Before the introductory mantra, K1. 4. 5 Dn1 D2–5. 8–10 ins. श्रीगणेशाय नमः; K2 ॐ नमः श्रीपरमात्मने पुरुषोत्तमाय; B1. 2 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय; B3 ॐ नमो गणेशाय। ॐ नमो भगवते वासुदेवाय; B4 ॐ नमो नारायणाय; Ds1 ॐ नमः श्रीगुरुगोपालगौरीगणपतिभ्यः; Ds2 ॐ नमः श्रीगुरुभ्यो नमः।, followed by:

2* जन्मेजय उवाच।
एवं निर्वर्त्य चोद्वाहं संगतः सह बन्धुभिः।
काः कथाश्च चकारासौ वैशंपायन कीर्तय॥;

D1 श्रीगणेशाय नमः। ॐ नमो भगवते वासुदेवाय; D6 श्रीगणेशाय नमः। ॐ श्रीगणेशाम्बिकाभ्यां नमः; D7 श्रीगणेशाय नमः। श्रीगुरुभ्यो नमः.

After the introductory mantra, K2 ins.:

3* महाभारतयष्टिर्वः सुपर्वव्यासवंशजा।
स्खलतामवलम्बाय जायतां भववर्त्मनि॥

T1 begins with श्रीगुरुभ्यो नमः। शुभमस्तु। अविघ्नमस्तु। श्रीराम। उद्योगपर्व। श्रीमते रामानुजाय नमः।, which is followed by:

4* वृत्ते विवाहे हृष्टात्मा यदुवाच युधिष्ठिरः।
तत्सर्वं कथयस्वेह कृतवन्तो यदुत्तरम्॥;

T2 begins with शुभमस्तु॥ अविघ्नमस्तु॥ उद्योगपर्व॥, which is followed by:

5* अभ्रश्यामः पिङ्गजटाबद्धकलापः
प्रांशुर्दण्डी कृष्णमृगत्वक्परिधानः।
साक्षाल्लोकान्पावयमानः कविमुख्यः
पाराशर्यः पर्वसु रूपं विवृणोतु॥
[= Ādi 13*.]

Stanza 5* in its turn is followed by 4* (preceded by जनमेजयः). — G1. 2 begin with हरिः। ॐ शुभमस्तु; G4 श्रीमते नारायणाय नमः, followed by 4* (preceded by जनमेजयः). — G5 begins with हरिः। ॐ उद्योगपर्व।, which is followed by:

6* ॐ व्यासं वसिष्ठनप्तारं शक्तेः पौत्रमकल्मषम्।
पराशरात्मजं वन्दे शुकतातं तपोनिधिम्॥
व्यासाय विष्णुरूपाय व्यासरूपाय विष्णवे।
नमो वै ब्रह्मनिधये वासिष्ठाय नमो नमः॥
[= Ādi 7* and 11* (with v. l.).]

M begins with हरिः। श्रीगणपतये नमः। अविघ्नमस्तु। (M1 cont. स्वस्ति श्रीवेदव्यासाय नमः; M5 cont. श्रीगुरुभ्यो नमः).

---

1 Owing to missing folios, stanzas 1–25[ab] of this adhy. are lost in K3; the first two adhy., in Dn2; and the first seven adhy. together with st. 1–23 of adhy. 8, in G3. Dn2 G3 are mostly ignored in this adhy. — K2 M (except M1) om. the ref. — [a]) K2 पुरुषप्रवीराः; Cs तु कुरुप्र° (as in text). — [b]) D2. 8. 9 ततः; G4 तथा (for तदा). B D7. 8 T2 Cn मुदिताः स्वपक्षाः; Ds D6. 10 T1 G1. 2. 5 M मुदिताः सपक्षाः; G4 मुदिताः समर्थाः. Ca cites सपक्षाः. — [c]) Ds2 D2. 5. 9 T G1. 2. 5 विश्राम्य; Ca. s as in text. K4 B1. 3. 5 Dn1 D3. 4. 6. 7 रात्र्याव्युषसि; B2 Ds D2. 5. 8 (by corr.). 10 T G1. 5 चत्वार्युषसि. Ca. s cite उषसः (as in text); Cap उषसि. — [d]) K5 तथैव (for ततोऽभि-). — For other readings see notes at the end of the Virāṭa (p. 294), where the stanza is cited in the colophons of that parvan.

C. 5. 2
B. 5. 1. 2
K. 5. 1. 2

सभा तु सा मत्स्यपतेः समृद्धा
मणिप्रवेकोत्तमरत्नचित्रा ।
न्यस्तासना माल्यवती सुगन्धा
तामभ्ययुस्ते नरराजवर्याः ॥ २

अथासनान्याविशतां पुरस्ता-
दुभौ विराटद्रुपदौ नरेन्द्रौ ।
वृद्धश्च मान्यः पृथिवीपतीनां
पितामहो रामजनार्दनाभ्याम् ॥ ३

पाञ्चालराजस्य समीपतस्तु
शिनिप्रवीरः सहरौहिणेयः ।
मत्स्यस्य राज्ञस्तु सुसंनिकृष्टौ
जनार्दनश्चैव युधिष्ठिरश्च ॥ ४

सुताश्च सर्वे द्रुपदस्य राज्ञो
भीमार्जुनौ माद्रवतीसुतौ च ।
प्रद्युम्नसाम्बौ च युधि प्रवीरौ
विराटपुत्रश्च सहाभिमन्युः ॥ ५

सर्वे च शूराः पितृभिः समाना
वीर्येण रूपेण बलेन चैव ।
उपाविशन्द्रौपदेयाः कुमाराः
सुवर्णचित्रेषु वरासनेषु ॥ ६

तथोपविष्टेषु महारथेषु
विभ्राजमानाम्बरभूषणेषु ।
रराज सा राजवती समृद्धा
ग्रहैरिव द्यौर्विमलैरुपेता ॥ ७

ततः कथास्ते समवाययुक्ताः
कृत्वा विचित्राः पुरुषप्रवीराः ।
तस्थुर्मुहूर्तं परिचिन्तयन्तः
कृष्णं नृपास्ते समुदीक्षमाणाः ॥ ८

---

2 K_3 missing (cf. v. l. 1). — [a]) $K_{1.2.5}$ $D_{2.8}$ सभां शुभां; D_5 शुभां सभां; D_{10} सभा शुभा (for सभा तु सा). T_1 $G_{1.2.4}$ मात्स्य°. $K_{1.2.5}$ $D_{5.8}$ समृद्धां. — [b]) K_1 D_5 मणिप्रकारो(D_5 °प्रवज्रो)त्तमरत्नचित्रां; $K_{2.5}$ $D_{2.8}$ °रत्नचित्रां; D_6 T_1 G_1 °कोज्वल(D_6 °कोत्तम)चारुचित्रा; $G_{2.5}$ Ca °कोज्वल(Ca °कोत्तर)रत्नचित्रा; Cs as in text. — [c]) $K_{1.2.5}$ $D_{2.5.8}$ न्यस्तासनां °वतीं °गंधां. — [d]) $K_{1.2.5}$ $D_{5.8}$ °राजपुत्राः; K_4 B Dn_1 D_8 $D_{1-4.6.7.9.10}$ °राजवृद्धाः; T_2 °लोकपालाः.

3 K_3 missing (cf. v. l. 1). — [a]) $B_{2.4}$ सभासनान्याविशतः; T_2 अथासने प्राविशतः. Ca.s आविशतां (as in text); Cap आविशतः. — [b]) D_9 वृद्धौ (for उभौ). D_5 महांतौ (for नरेन्द्रौ). — [c]) $K_{1.2}$ $D_{2.8.10}$ वृद्धौ च मान्यौ; $K_{4.5}$ B Dn_1 Ds $D_{3.4.6.7}$ वृद्धाश्च मान्याः; D_5 समं समंतात्. D_5 पृथिवीश्वराणां; D_9 च महीपतीनां. — [d]) $K_{2.5}$ D_8 पुरस्कृतौ; K_4 B (except B_2) Dn_1 Ds $D_{3.4.6.7.10}$ Cap पित्रा समं; D_2 चित्रासनं; D_5 मध्ये सभां; G_2 सबांधवः; Ca.s पितामहो (as in text). K_4 B D (except $D_{1.5.8.9}$; Dn_2 missing) °जनार्दनौ च.

4 K_3 missing (cf. v. l. 1). — [a]) Some MSS. पंचाल°. $K_{1.2.5}$ हि (for तु). — [c]) S (mostly) मात्स्यस्य. $K_{1.2.5}$ D_5 च (for तु). $K_{1.5}$ D_8 T_2 सु(T_2 अभि)संनिविष्टौ; K_4 $B_{1.3-5}$ Dn_1 $D_{3.4.6.7.10}$ G_2 °कृष्टो; B_2 Ds $D_{1.2.5.9}$ °कृष्टे. Ca cites संनिकृष्टे.

5 K_3 missing (cf. v. l. 1). — [a]) M (except M_1) तु (for च). $D_{1.2.5.9}$ transp. सर्वे and राज्ञो. D_5 अप्यपरेपि (for द्रुपदस्य). — [b]) D_5 पांडोः समेताः सहिताः सुहृद्भिः. — [c]) Some MSS. °शांबौ. $K_{2.5}$ D_8 मधु-; B_1 T_1 G_1 यदु- (for युधि). K_1 °सांबौ युधि रूढविक्रमौ. — [d]) K_4 B D (except D_9) T_2 °पुत्रैश्च. T तथा (for सह).

6 K_3 missing (cf. v. l. 1). — [a]) $K_{1.2.5}$ तथैव (for सर्वे च), and समेता (for समाना). — [b]) K_2 M_1 transp. वीर्येण and रूपेण. $K_{1.2.5}$ बलेन युक्ताः; K_4 $B_{1.3}$ Ds $D_{4.7.10}$ तथा बलेन. — [d]) K_4 D_{6-8} सुरत्नचित्रेषु; $M_{1.2}$ मात्स्येन दिष्टेषु (for सुवर्ण°). D_5 महौजसो युद्धविशारदाश्च.

7 K_3 missing (cf. v. l. 1). — [a]) K_4 Ds D_{10} T G_5 M तत्र (for तथा). K_1 T_1 $G_{2.5}$ वरासनेषु; D_5 च तेषु तद्वत् (for महा°). — [b]) K_1 B_5 Dn_1 $D_{1-3.9}$ विरा(K_1 D_1 °भ्रा)जमानाभरणांबरेषु; K_4 B_3 $D_{4.7}$ विराजमाणांबरे; D_5 पुत्रेषु पौत्रेषु च संगतास्तु; T_1 G_1 विभ्राजमानेषु महारथेषु. — D_5 om. 7[cd].

8 K_3 missing (cf. v. l. 1). — [a]) Ds Ca समुदाययुक्ताः (Cap as in text). D_5 मूर्धाभिषिक्ता विविधाश्च ते कथाः. — [d]) $K_{1.2.5}$ D_8 कृष्णाननं; $D_{1.5}$ वृष्ण्यंधकाः (for कृष्णं नृपाः). G_4 M तं (for ते). D_1 समुदीक्ष्य पार्थाः; Ca as in text.

9 K_3 missing (cf. v. l. 1). — [a]) $K_{1.2}$ च माधवस्य; S (except T_2; G_3 missing) जनार्दनेन. D_5 कथां समासाद्य

कथान्तमासाद्य च माधवेन
संघट्टिताः पाण्डवकार्यहेतोः ।
ते राजसिंहाः सहिता ह्यशृण्व-
न्वाक्यं महार्थं च महोदयं च ॥ ९

कृष्ण उवाच ।

सर्वैर्भवद्भिर्विदितं यथायं
युधिष्ठिरः सौबलेनाक्षवत्याम् ।
जितो निकृत्यापहृतं च राज्यं
पुनः प्रवासे समयः कृतश्च ॥ १०
शक्तैर्विजेतुं तरसा महीं च
सत्ये स्थितैस्तच्चरितं यथावत् ।
पाण्डोः सुतैस्तद्व्रतमुग्ररूपं
वर्षाणि षट् सप्त च भारताग्र्यैः ॥ ११
त्रयोदशश्चैव सुदुस्तरोऽय-
मज्ञायमानैर्भवतां समीपे ।
क्लेशानसह्यांश्च तितिक्षमाणै-
र्यथोषितं तद्विदितं च सर्वम् ॥ १२
एवं गते धर्मसुतस्य राज्ञो
दुर्योधनस्यापि च यद्धितं स्यात् ।
तच्चिन्तयध्वं कुरुपाण्डवानां
धर्म्यं च युक्तं च यशस्करं च ॥ १३
अधर्मयुक्तं च न कामयेत
राज्यं सुराणामपि धर्मराजः ।

C. 5. 14.
B. 5. 1. 14
K. 5. 1. 14

जनार्दनात्तु. — b) B1.2 संचोदिताः; D2 संतोषिताः; D5 समास्थिताः; T2 समीरितं; Cs संवेदिताः; Ca as in text. D2.8 पार्थिव° (for पाण्डव°). — After 9ab, K5 ins.:

7* कृष्णेन वृष्णिप्रवरेण तत्र.

— c) D5 सहिता अशृ°; T2 G2.4 M सहिताभ्यशृ°. — d) K5 समर्थं; Ca.s महार्थं (as in text). B2–4 Dn1 D1–3.8.9 T2 G5 सु- (for the first च).

10 K3 missing (cf. v. l. 1). K5 D1.2.9 om. the ref. K1.2.4 B3 Dn1 Ds D3–5.7.10 श्रीकृष्ण उ°; T1 G1 जनार्दन (T1 adds ऊवाच!); T2 G2.5 श्रीभगवान् (T2 G2 add ऊवाच!); M श्रीवासुदेवः (M1 om. श्री). — a) K1.2 B (except B5) Ds2 सर्वं (for सर्वैर्). K5 B3 S (except T2; G3 missing) यथावत् (for यथायं). — c) T1 G1 °त्या च हृतं. — d) K1.2.5 B4 Dn1 Ds2 D2–5.7.8 वन- (for पुनः).

11 K3 missing (cf. v. l. 1). — b) D9 समे स्थितैः; Ca सत्यस्थिरैः (Cap सत्ये स्थितैः as in text). K4 B (except B1) Dn1 Ds D7.8.10 Cap सत्यरथैः (Cs cites सत्यरथाः); D1.6.9 सत्यरतैः; D2 T1 G1.2.5 सच्चरितं (G2.5 °तैः); Cnp सत्यैकप्रियैः (for तच्चरितं). D5 यथैव (for यथा°). — K5 om. 11c–15b. — c) D5 कृतं ह्येतैस् (for पाण्डोः सुतैस्). — d) K4.5 B (except B2) Dn1 Ds D2 m.3.4.6.7.10 चीर्णमग्र्यैः (for भारता°). D1.5.9 T2 चीर्णा (D5 °र्णा; T2 °र्णं) समा द्वादश भारताग्र्यैः (D1 भारतैर्यैः; D5 च क्रमेण).

12 K3 missing (cf. v. l. 1). K5 om. 12 (cf. v. l. 11). — a) Ds त्रयोदशं चैव; D10 °दशेऽब्दे च. B1.2.4 D1.8 T2 G4 सुदुश्चरोयं. K1.2 त्रयोदशं चैव सुदुस्तरं च; T1 G1 °दशं दुश्चरमेव वर्षं. — b) K1.2 न ज्ञायमानैः; D10 अज्ञातवासः. D1.5 क्षपितः; D9 क्षयितः; T1 G1.2 द्विषतां (for भवतां). D1.5 Cs महोग्रः; D9 सहोग्रैः (for समीपे). — D5 om. 12cd. — c) K1.2 अशेषान् (for असह्यान्). K4 B D (Dn2 missing; D5 om.) विविधान् सह(B1.2 D1 सह-; Dn1 Ds सुहृ)द्भिः (for च तितिक्ष°). — B1.2.4 om. 12d and line 1 of 8* (see below). — d) T1 G4.5 यथोदितं. T2 G2.4.5 M विदितं (G2 °तः) चैव (for तद्विदितं च). G2 सम्यक् (for सर्वम्). K4 B5 Ds D2 m.4.6.7.10 तीर्णो महद्भिः स्वबलेन राजन्; B3 Dn1 D2.3.8 महात्मभिश्चापि वने निविष्टं; D1 इच्छद्भिरासं स्वकुलेन राज्यं (cf. 8*). — B1.2.4 (all om. line 1) ins. after 12c: Dn1 D1–3.7–9, after 12:

8* एतैः परप्रेष्यनियोगयुक्तै-
रिच्छद्भिरासं स्वकुलेन राज्यम् ।

[(L. 1) D3.9 स तैः. — (L. 2) For D1 see above also. Dn1 D2.3.9 आप्तुं. B1.2.4 स्वकुले हि; D3 °बलेन.]

13 K3 missing (cf. v. l. 1). K5 om. 13 (cf. v. l. 11). — b) K2 सुयोधनस्यापि हितं च यत्स्यात्. — D6 om. 13c–14b. — c) M1 (*sup. lin.*) सं-; M3 तं (for तच्च्). B2 Dn1 D2.3.8 कुरुपुंगवानां; D5 पुरुषप्रवीराः.

14 K3 missing (cf. v. l. 1). K5 om. 14 (cf. v. l. 11); D6 om. 14ab (cf. v. l. 13). — a) K1.4 B D (except D5; Dn2 missing; D6 om.) T1 transp. च and न. — c) K4 B3 D (except Ds D4.6; Dn2 missing) T1 तु (for च). — d) Ds D10 राज्ये (for ग्रामे).

C. 5. 15
B. 5. 1. 15
K. 5. 1. 14

धर्मार्थयुक्तं च महीपतित्वं
ग्रामेऽपि कस्मिंश्चिदयं बुभूषेत् ॥ १४
पित्र्यं हि राज्यं विदितं नृपाणां
यथापकृष्टं धृतराष्ट्रपुत्रैः ।
मिथ्योपचारेण तथाप्यनेन
कृच्छ्रं महत्प्राप्तमसह्यरूपम् ॥ १५
न चापि पार्थो विजितो रणे तैः
स्वतेजसा धृतराष्ट्रस्य पुत्रैः ।
तथापि राजा सहितः सुहृद्भि-
रभीप्सतेऽनामयमेव तेषाम् ॥ १६
यत्तत्स्वयं पाण्डुसुतैर्विजित्य
समाहृतं भूमिपतीन्निपीड्य ।
तत्प्रार्थयन्ते पुरुषप्रवीराः
कुन्तीसुता माद्रवतीसुतौ च ॥ १७
बालास्त्विमे तैर्विविधैरुपायैः
संप्रार्थिता हन्तुममित्रसाहाः ।
राज्यं जिहीर्षद्भिरसद्भिरुग्रैः
सर्वं च तद्वो विदितं यथावत् ॥ १८
तेषां च लोभं प्रसमीक्ष्य वृद्धं
धर्मात्मतां चापि युधिष्ठिरस्य ।
संबन्धितां चापि समीक्ष्य तेषां
मतिं कुरुध्वं सहिताः पृथक्च ॥ १९
इमे च सत्येऽभिरताः सदैव
तं पारयित्वा समयं यथावत् ।
अतोऽन्यथा तैरुपचर्यमाणा
हन्युः समेतान्धृतराष्ट्रपुत्रान् ॥ २०
तैर्विप्रकारं च निशम्य राज्ञः
सुहृज्जनास्तान्परिवारयेयुः ।

---

15 K_{3} missing (cf. v. l. 1). K_{5} om. 15^{ab} (cf. v. l. 11). — ^{b}) D_{10} यथाकृष्टं. $D_{8.10}$ धृतराष्ट्रस्य पुत्रैः (cf. 16). — K_{4} D_{6} (hapl.) om. 15^{c}–16^{b}. — ^{c}) G_{5} मिथ्याप°. $B_{1.4}$ Ds $D_{5.10}$ तथा ह्यनेन; $B_{2.3.5}$ Dn_{1} $D_{2-4.7-9}$ T_{2} यथा ह्यनेन; D_{1} तदा हृतेन; G_{1} तदाप्य°; G_{5} M तदप्य°.

16 K_{3} missing (cf. v. l. 1). K_{4} D_{6} om. 16^{ab} (cf. v. l. 15). — ^{a}) $K_{1.2}$ $D_{1.5.9}$ पार्था (for पार्थो). $K_{1.2}$ $D_{1.5.9}$ विजिताः; T_{1} विदितं; $G_{1.4.5}$ विदितः. $K_{1.2}$ रणे ते; K_{5} रणे वै; S (G_{3} missing) कथंचित्. — ^{b}) K_{5} D_{9} S (except T_{2}; G_{3} missing) °सा वै (K_{5} तैर्; D_{9} वा) धृतराष्ट्रपुत्रैः. — ^{c}) $K_{1.2}$ पार्थाः संहताः (for राजा सहितः). — ^{d}) $K_{1.2}$ °प्संते.

17 K_{3} missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) K_{4} $B_{2.4}$ Dn_{1} $D_{3.4.6.7}$ तु (for तत्). G_{2} राज्यं (for स्वयं). — ^{b}) $K_{1.2.5}$ समार्जितं. B_{3} निपात्य; $B_{4.5}$ Dn_{1} $D_{1-3.5.8}$ प्रपीड्य; D_{9} प्रपद्य; S (G_{3} missing) प्रमथ्य. — ^{c}) K_{2} om. from षप्रवीराः up to धर्मेव in 1^{a} of the next adhy. — ^{d}) $G_{2.5}$ महाबलाः पांडुसुताश्च तेद्य.

18 K_{3} missing (cf. v. l. 1). K_{2} om. 18 (cf. v. l. 17). — ^{a}) G (G_{3} missing) बलाभियुक्तैर् (for बालास्त्विमे तैर्). — ^{b}) K_{4} B_{3-5} Dn_{1} $D_{3.4.6-9}$ अमित्रसंघैः; $Ca.s$ as in text. — ^{c}) $K_{2.5}$ अमीभिर् (for असद्भिर्). — ^{d}) K_{2} T_{1} G (G_{3} missing) तत्तद्; K_{5} T_{2} वस्तद् (for तद्वो).

19 K_{3} missing (cf. v. l. 1). K_{2} om. 19 (cf. v. l. 17); T_{2} (hapl.) om. 19^{a}–20^{b}. — ^{a}) D_{9} लोभात् (for लोभं). D_{9} वृद्धिं; G_{2} वृत्तिं (for वृद्धं). — ^{b}) $K_{1.5}$ तथात्मवत्तां च; K_{4} $D_{4.6}$ धर्मार्थतां चापि; B Dn_{1} $D_{2.3.7.8.10}$ धर्मज्ञतां चापि; T_{1} G (G_{3} missing) धर्मे म(G_{2} र)तिं चैव; M धर्मे रतत्वं च. — ^{c}) D_{10} प्र- (for अपि). D_{5} सर्वे; D_{9} चैषां (for तेषां). — ^{d}) K_{1} हितं; K_{5} D_{5} T_{1} $G_{1.2}$ मतं (for मतिं). $K_{1.5}$ D_{5} वद° (for कुरु°). T_{1} $G_{1.2.5}$ पुरुषप्रवीराः (for सहिताः पृथक्च).

20 K_{3} missing (cf. v. l. 1). K_{2} om. 20 (cf. v. l. 17); T_{2} om. 20^{ab} (cf. v. l. 19). M *repeats* 20^{a}–24^{b} (with v. l.) after 5. 2. 3. — ^{a}) D_{1} शमे; T_{1} G (G_{3} missing) एते (for इमे). K_{1} वनांते; G_{4} च सर्वे; G_{5} च सत्या; M (second time) हि पार्थाः. K_{1} M (second time) नियताः; $K_{4.5}$ Ds $D_{4-6.10}$ निरताः; D_{1} चे रताः (for ऽभिरताः). M (first time) तथैव (for सदैव). — ^{b}) K_{1} ते (for तं). $K_{4.5}$ B Dn_{1} $D_{2.3.6-8}$ पालयित्वा; $Ca.s.np$ पार° (as in text). K_{1} तथैव (for यथावत्). — B_{4} om. 20^{c}–21^{b}. — ^{c}) B_{2} ततो; D_{1} अथ; $Ca.s$ अतो (as in text). D_{9} T_{1} उपचार्य°; T_{2} अनुचर्य°; G (G_{3} missing) M अपचर्य°. — ^{d}) M (second time) समूलान् (for समेतान्).

21 K_{3} missing (cf. v. l. 1). K_{2} om. 21 (cf. v. l. 17); B_{4} om. 21^{ab} (cf. v. l. 20). For M cf. v. l. 20 also. — ^{a}) T G (G_{3} missing) °कारान् (for °कारं).

युद्धेन बाधेयुरिमांस्तथैव
तैर्बध्यमाना युधितांश्च हन्युः ॥ २१
तथापि नेमेऽल्पतया समर्था-
स्तेषां जयायेति भवेन्मतं वः ।
समेत्य सर्वे सहिताः सुहृद्भि-
स्तेषां विनाशाय यतेयुरेव ॥ २२
दुर्योधनस्यापि मतं यथाव-
न्न ज्ञायते किं नु करिष्यतीति ।
अज्ञायमाने च मते परस्य
किं स्यात्समारभ्यतमं मतं वः ॥ २३
तस्मादितो गच्छतु धर्मशीलः
शुचिः कुलीनः पुरुषोऽप्रमत्तः ।
दूतः समर्थः प्रशमाय तेषां
राज्यार्धदानाय युधिष्ठिरस्य ॥ २४
निशम्य वाक्यं तु जनार्दनस्य
धर्मार्थयुक्तं मधुरं समं च ।
समाददे वाक्यमथाग्रजोऽस्य
संपूज्य वाक्यं तदतीव राजन् ॥ २५

C. 5 26
B. 5. 1. 26
K. 5. 1. 25

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

T2 G1.2 निशास्य; M2 (second time) नृपं च. K4 D6 Cn कार्यैं; K5 Dn1 D1–4.7–9 T G (G3 missing) राज्ये (for राज्ञः). — ^{b}) Ca तं (for तान्). K1.5 D10 परिवारयंतः; K4 B1.2 D4.6 T2 °वारयेरन्; B3 विनिवारयेरन्; D8 °पालयेरन्. D5 °नाः संपरिवारयेरन्. — ^{c}) Cs एतान्; Ca इमान् (as in text). B2 D6 तथैवं. — ^{d}) K1.5 युयुत्समानाः; K4 निर्वध्य°; B2 T1 M (both times) तैर्बाध्य°; D1.6 तैर्बध्य°; D5 तैर्वार्यमाणाः; D8 तैर्युध्यमानं. K1 नि- (for च). — After 21, D1 ins.:

9* त्यक्तास्तथा बन्धुजनेन चामी
धर्मेण वैरीन्निहताश्च हन्युः ।

22 K3 missing (cf. v. l. 1). K2 om. 22 (cf. v. l. 17). For M cf. v. l. 20 also. — ^{a}) K1.4 B D1.2 m.4–7.9 T1 G1.2 अथ (for तथा). M1.3.5 (all second time) नेमेल्पबलाः. — ^{b}) M (second time) वधाय (for जयाय). S (G3 missing) मतिर्भवेत् (for भवेन्मतं). D8 D5 मे (for वः). — K1 (hapl.) om. 22^{c}–23^{d}. — ^{c}) D9 M4 समेत्य सर्वैः; T2 सर्वैः समेत्य; M1.3–5 (all second time) इमे च सर्वे. — ^{d}) M1.2 (both second time) भृशं यतेरन् (for यतेयुरेव). D1 यास्यामहे धार्तराष्ट्रांतिकं वै.

23 K3 missing (cf. v. l. 1). K1.2 om. 23 (cf. v. l. 22, 17); B4 om. 23^{ab}. For M cf. v. l. 20 also. — ^{a}) K5 D1 सुयो° (for दुर्यो°). M (second time) न तावत् (for यथावत्). — ^{b}) M (second time) प्रज्ञा° (for न ज्ञा°). — ^{d}) Ds2 M (except M3) किंचित्; D8 न स्यात् (for किं स्यात्). D1.5.9 न किंचिदारभ्यमतो मतं मे (D5 भवेत; D9 मतं नः); T G (G3 missing) M (second time) मंत्रस्य पारं कथमभ्युपेयं (T1 G1.2.5 °मः).

24 K3 missing (cf. v. l. 1). K2 om. 24 (cf. v. l. 17). For M cf. v. l. 20 also. — ^{a}) Ca अतः (for इतः). M (second time) धर्मनित्यः. — ^{b}) K1.5 प्राज्ञः (for शुचिः), and मतं मे (for ऽप्रमत्तः).

25 K2 om. 25 (cf. v. l. 17). K3 missing up to °था in 25^{c} (cf. v. l. 1). — ^{c}) T G (G3 missing) अधो(T1 G4 °थो)क्षजस्य; M अथाग्रजस्तु. — ^{d}) M transp. वाक्यं and तद्. S (G3 missing) रामः (for राजन्). D5 पुरुषोत्तमस्य (for तदतीव राजन्).

Colophon om. in K2; Dn2 G3 missing. — *Adhy. name:* K3.5 D8.10 कृष्ण(K5 श्रीकृष्ण)वाक्यं; D1 G2.5 M वासुदेववाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 B1.3 Ds1 D2.6.7.10 S (G3 missing) 1. — *S'loka no.:* K5 26; D8 25.

2

☞ This adhy. is missing in Dn2 G3 (cf. v. l. 5. 1. 1).

1 K2 om. 1^{ab} (cf. v. l. 5. 1. 17). B3 D1 श्रीबलदेव उ°; T2 बलरामः; G5 M1.2 रामः (G5 with prefixed श्री-). — ^{cd}) M transp. हितं च and तथैव. B5 यथैव; D8

२

C. 5 2
B. 5. 2. 1
K. 5 2. 1

बलदेव उवाच।
श्रुतं भवद्भिर्गदपूर्वजस्य
वाक्यं यथा धर्मवदर्थवच्च।
अजातशत्रोश्च हितं हितं च
दुर्योधनस्यापि तथैव राज्ञः॥ १
अर्धं हि राज्यस्य विसृज्य वीराः
कुन्तीसुतास्तस्य कृते यतन्ते।
प्रदाय चार्धं धृतराष्ट्रपुत्रः
सुखी सहास्माभिरतीव मोदेत्॥ २
लब्ध्वा हि राज्यं पुरुषप्रवीराः
सम्यक्प्रवृत्तेषु परेषु चैव।
ध्रुवं प्रशान्ताः सुखमाविशेयु-
स्तेषां प्रशान्तिश्च हितं प्रजानाम्॥ ३
दुर्योधनस्यापि मतं च वेत्तुं
वक्तुं च वाक्यानि युधिष्ठिरस्य।
प्रियं मम स्याद्यदि तत्र कश्चि-
द्व्रजेच्छमार्थं कुरुपाण्डवानाम्॥ ४
स भीष्ममामन्त्र्य कुरुप्रवीरं
वैचित्रवीर्यं च महानुभावम्।
द्रोणं सपुत्रं विदुरं कृपं च
गान्धारराजं च ससूतपुत्रम्॥ ५
सर्वे च येऽन्ये धृतराष्ट्रपुत्रा
बलप्रधाना निगमप्रधानाः।

तथैव; D_{10} हितं यत्; T G (G_3 missing) च युक्तं (for हितं च).

2 ^{a}) Ca निसृज्य; Cs as in text. $K_{1.2}$ $D_{2.8}$ कुरुप्रवीराः; D_5 विसृज्य राजा. — After 2^a, T_2 ins.:

10* जिता गतारण्यमितः पुरा ते।

(see below). — Dn_1 (hapl.) om. 2^b–3^a. — ^{b}) B_2 लोकहिते; $D_{4.5.9}$ T_2 तस्य कृतं. D_5 स मेने (for यतन्ते). — After 2^b, T_2 ins.:

11* माद्रीसुतौ चैव कुरुप्रवीरौ

(see above). — ^{c}) M (except M_3) आदाय. — ^{d}) K_5 सुखाः; D_7 सुखं. K_{1-3} मोदतु; D_1 लोके (for मोदेत्).

3 Dn_1 om. 3^a (cf. v. l. 2). — ^{a}) K_5 तथा (for लब्ध्वा). K_2 च; G_4 अर्ध- (for हि). — ^{b}) $K_{1.2}$ च कौरवेषु; $K_{3.5}$ परेषु चैवं. — ^{c}) $B_{3.4}$ Ds $D_{1.5.9.10}$ S (except T_2 G_5; G_3 missing) आवसेयुः. — ^{d}) K (except K_4) Ds $D_{1.5.7.9.10}$ एषां (for तेषां). D_1 च (for प्र-). $K_{2.3.5}$ $D_{1.10}$ हिता; D_7 हिते. — After 3, M *repeats* 20^a–22^d of the previous adhy., which is followed by:

12* ततो विनाशः कुरुपाण्डवानां
सबान्धवानां भविताचिरेण।
तस्माद्यदुक्तं मधुसूदनेन
तत्सर्वलोकस्य हितं यतध्वम्।,

which in its turn is followed by 16* (cf. v. l. 12); and thereafter M *repeats* 23^a–24^b of the previous adhy.

4 ^{a}) K (except K_4) D_5 T_1 G (G_3 missing) एव (for अपि). Ds D_9 मतिं; T_2 हितं (for मतं). M_2 तावत् (for वेत्तुं). — ^{b}) M (except M_2) वक्तुं वचो- स्तत्प्रहितं च तत्र. — After 4^{ab}, $K_{2.3.5}$ $D_{8.10}$ ins.:

13* प्रयातु दूतः पुरुषः प्रधानो
हिताय तेषां च तथैव चैषाम्।

— ^{c}) $B_{1.2.4}$ Dn_1 $D_{2.3.8}$ च मे; D_5 -वदः; G_2 च वः (for मम). K_1 चात्र; K_5 वा च; D_5 नाम (for तत्र). — ^{d}) K_{1-3} D_9 भवार्थं; K_5 हितार्थं; D_7 समर्थं (for शमार्थं). $D_{1.3}$ कुरुपुंगवानां.

5 ^{ab}) K (except K_4) D_8 आसाद्य (for आमन्त्र्य). D_5 transp. कुरु° and महा°. — ^{d}) D_1 सह- (for च स-).

6 ^{a}) B_{1-4} $D_{1.2.5.8}$ (before corr.) T_2 $M_{1.2}$ सर्वां (B_4 D_8 °र्वां)स्तथान्यान्; D_8 (after corr.) सर्वे तथान्ये; T_2 अन्यांश्च सर्वान्. $B_{1.2}$ $D_{1.2.5.8}$ (before corr.) T_2 $M_{1.2}$ °पुत्रान्. — ^{b}) B_1 $D_{1.2.5.8}$ (before corr.) T_2 M_1 बल(B_1 वीर)प्रधानान्. B_{1-3} $D_{1.2.5.8}$ (before corr.) T_2 $M_{1.2}$ निगमप्रधानान्; $D_{3.7}$ नियमप्र°. Ca cites निचयः. — ^{c}) B_{1-3} $D_{1.2.5.8}$ (before corr.) T_2 M_1 स्थितान् (for स्थिताः). Ds_2 D_9 $M_{3.5}$ स्व- (for च). $K_{4.5}$ B (except B_4) Dn_1 $D_{2-4.7.8.10}$ तथा स्वकेषु; D_9 यथास्थितेषु; T_2 यथार्थकेषु; M_1 यथायथेषु; M_2 यथांधकेषु

स्थिताश्च धर्मेषु यथा स्वकेषु
लोकप्रवीराः श्रुतकालवृद्धाः ॥ ६
एतेषु सर्वेषु समागतेषु
पौरेषु वृद्धेषु च संगतेषु ।
ब्रवीतु वाक्यं प्रणिपातयुक्तं
कुन्तीसुतस्यार्थकरं यथा स्यात् ॥ ७
सर्वास्ववस्थासु च ते न कौव्या-
द्ग्रस्तो हि सोऽर्थो बलमाश्रितैस्तैः ।
प्रियाभ्युपेतस्य युधिष्ठिरस्य
द्यूते प्रमत्तस्य हृतं च राज्यम् ॥ ८
निवार्यमाणश्च कुरुप्रवीरैः
सर्वैः सुहृद्भिर्ह्ययमप्यतज्ज्ञः ।
गान्धारराजस्य सुतं मताक्षं
समाह्वयद्देवितुमाजमीढः ॥ ९
दुरोदरास्तत्र सहस्रशोऽन्ये
युधिष्ठिरो यान्विषहेत जेतुम् ।
उत्सृज्य तान्सौबलमेव चायं
समाह्वयत्तेन जितोऽक्षवत्याम् ॥ १०
स दीव्यमानः प्रतिदेवनेन
अक्षेषु नित्यं सुपराङ्मुखेषु ।
संरम्भमाणो विजितः प्रसह्य
तत्रापराधः शकुनेर्न कश्चित् ॥ ११
तस्मात्प्रणम्यैव वचो ब्रवीतु
वैचित्रवीर्यं बहुसामयुक्तम् ।

C. 5. 38
B. 5. 2. 12
K. 5. 2. 12

D5 स्थितांश्च धर्मे पुरुषप्रवीरान्. — d) K2 लोकप्रधानाः; B1–4 D1. 2. 5. 8 (before corr.) M2 लोक(D1. 5 °के)-प्रवीरान्; D9 लोकेषु वीराः. K3–5 D3. 4. 6. 7 Cnp °काल-वृत्ताः; B1 D2. 8 (before corr.) °कालवृद्धान्; B2 °शील-वृत्तान्; D1. 5 T G (G3 missing) M2 °शीलवृद्धाः (D1. 5 T2 M2 °द्धान्); D9 °कार्यवृद्धाः; Ca. s as in text. M1. 3–5 विप्रा (M1 °प्रान्) विवेकश्रुतशीलवृद्धाः (M1 °द्धान्).

7 a) K1 B5 Ds Ca. s गतेषु; K2 नृपेषु; Cap एतेषु (as in text), condemned by Arj. as प्रमादपाठः. T2 शांतिं च (for सर्वेषु). — b) T2 बालेषु; M3–5 विप्रेषु (for पौरेषु). M3–5 पौरेषु (for वृद्धेषु). K1. 3. 5 D10 सु-; K2 स (for च). K5 D5 S (G3 missing) संमतेषु; Ca. s as in text. — c) D1 प्रणिधान-; D10 प्रणिपत्य. — d) K1 (m as in text) G5 यथावत्.

☞ Our fragm. MS. of the commentary of Devabodha begins here on fol. 3a.

8 a) K4. 5 B D (D10 marg. as in text) T2 कोप्या; T1 G (G3 missing) M कोपाद् (G2 कोपा-); Ca. d. s कौव्याद् (as in text). — b) K1. 2 ग्रस्ताः; T1 G1. 5 त्रस्ताः; T2 G4 M त्रस्तः; G2 स्वस्थः; Cs ग्रस्तः (as in text). K1. 2 सर्वे; S पार्थः (T1 G1. 5 °र्थाः) (for सोऽर्थो). S (G3 missing) आश्रितेन (G2 °तैर्हि). — c) B1. 2 Ds D1. 2 (m as in text). 9 प्रियाभ्युपेते च; Dn1 D6. 8. 10 T2 श्रियाभ्युपेतस्य; D10 °प्रियासमेतस्य. Ca. d cite प्रियाद्युपेतैः; Cs प्रियाभ्युपेते. G2 दैवाय बुद्धेश्च युधि°. — d) B3. 5 Dn1 D3. 8. 5 T2 प्रसक्तस्य; Cs प्रम° (as in text). K4 B1 Ds D1. 4. 6. 10 T G1. 4. 5 M स्व-; D5 G2 हि (for च).

9 a) K3–5 B D (except Ds2 D5. 9) °प्रवीरः. — b) K (except K4) D10 गतम्; D1. 8 S (G3 missing) स्वयम्; D5 द्रुतम् (for ह्ययम्). K (except K4) D10 अक्षवत्यां (for अप्य°). — After 9ab, Dn1 D2. 3. 7. 8 ins.:

14* स दीव्यमानः प्रतिदीव्य चैनं.

— c) K5 D6 महाक्षं (for मता°). — After 9c, Dn1 D2. 3. 7. 8 ins.:

15* हित्वा हि कर्णं च सुयोधनं च.

10 a) D5 T2 दुरोदरे; G (G3 missing) M दरोदराः. K1. 5 तस्य (for तत्र). — c) G4 तावद् (for चायं). — d) K (except K4) समाह्वयन्नेव; T2 M °ह्वयामास. G2. 4. 5 समाह्वयन्निर्जितो [अ]क्षवत्यां.

11 a) K2 संदीव्य°; Ds स दीव्यमानं; M संजीयमानः. K1. 2. 5 D9 प्रतिदीव्य चैनं; K4 T G (G3 missing) प्रति-दीव्यतैनं; B2. 8 D1. 4. 6. 7. 10 प्रतिदीव्यदेनं; Ds2 °दीव्यमानं. — b) M चाक्षेषु. K4 B Dn1 D1–4. 6. 7 G2 नित्यं तु परा°; Ds1 D3. 10 Ca. d. s नियंत्वपरा°; D5 नित्यं च परा°. — c) K4 D1. 6. 7 Cnp संरब्धमाणः; T1 G1. 2. 4 संभाषमाणः; T2 स दीव्यमानः; Cs संरम्यमाणः; Ca. d as in text. K1. 5 अपि जितः; T1 अथ जितः (for विजितः). D5 जितः स दैवेन तदा प्र°; M स्वयं स संरभ्य जितः प्र°.

12 b) D9 °युक्तं (for °वीर्यं). K (except K4) D10 m बहुमान°; M3–5 मृदुसाम°. — c) K5 D1 यथा हि; Ca तथापि (Cap तथा हि as in text). Cd cites अपि. K1. 2 पापाः; K5 D5 शक्या (for शक्यो). K (except K4) D5 °पुत्राः. — d) K1–3 शक्या नियोक्तुं; K5 स्वस्थान-युक्तं. — K (except K4) D (except Ds D2. 4. 8. 9; Dn2

C. 5. 38
B. 5. 2. 13
K. 5. 2. 13

तथा हि शक्यो धृतराष्ट्रपुत्रः
स्वार्थे नियोक्तुं पुरुषेण तेन ॥ १२
वैशंपायन उवाच ।
एवं ब्रुवत्येव मधुप्रवीरे
शिनिप्रवीरः सहसोत्पपात ।
तच्चापि वाक्यं परिनिन्द्य तस्य
समाददे वाक्यमिदं समन्युः ॥ १३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

सात्यकिरुवाच ।
यादृशः पुरुषस्यात्मा तादृशं संप्रभाषते ।
यथारूपोऽन्तरात्मा ते तथारूपं प्रभाषसे ॥ १
सन्ति वै पुरुषाः शूराः सन्ति कापुरुषास्तथा ।
उभावेतौ दृढौ पक्षौ दृश्येते पुरुषान्प्रति ॥ २
एकस्मिन्नेव जायेते कुले क्लीबमहारथौ ।
फलाफलवती शाखे यथैकस्मिन्वनस्पतौ ॥ ३
नाभ्यसूयामि ते वाक्यं ब्रुवतो लाङ्गलध्वज ।
ये तु शृण्वन्ति ते वाक्यं तानसूयामि माधव ॥ ४
कथं हि धर्मराजस्य दोषमल्पमपि ब्रुवन् ।
लभते परिषन्मध्ये व्याहर्तुमकुतोभयः ॥ ५
समाहूय महात्मानं जितवन्तोऽक्षकोविदाः ।

missing) T1 G1.4.5 ins. after 12: M ins. after 12* (cf. v. l. 3):

16* अयुद्धमाकाङ्क्षत कौरवाणां
साम्नैव दुर्योधनमाह्वयध्वम् ।
साम्ना जितोऽर्थोऽर्थकरो भवेत
युद्धेऽनयो भविता नेह सोऽर्थः ।

[(L. 1) T1 G1.4.5 न (for अ-). T1 G1.4.5 तेन राज्ञा; M2 कौरवेयैः (for कौरवाणां). — (L. 2) T1 G1.5 आश्वसध्वं; M आसदध्वं. — D6 om. lines 3-4. — (L. 3) T1 हितोर्थो°; G1.4.5 हितार्थो°. K3.5 D8 हि चैव; T1 G1.4.5 M हि लोके (for भवेत). — (L. 4) K3.5 D1.8.10 M -र्थो (D1 वै) भविता न; T1 G1.4.5 -र्थोपि तथा न (T1 स) (for भविता नेह).]

13 ^{a}) D2.8 S (G3 missing) यदु° (for मधु°). — ^{c}) K2 T1 G1.2.5 तस्य; T2 तथा (for तच्च). B2 Ds2 D2 T2 परिनिंदितस्य; Dn1 D9 प्रतिनिंद्य तस्य. K2 वीरः; T1 G1 तच्च; G2.5 तत्र (for तस्य). — After 13, Ca quotes (with v. l.) 5. 3. 23.

Colophon missing in Dn2 G3; D2 reads it in marg. — *Major parvan:* K3 उद्यम; the rest उद्योग. — *Adhy. name:* K1 D1.8 T1 G1.2 M बलदेववाक्यं; D10 बलवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B3 D7.8.10 S (G3 missing) 2. — *S'loka no.:* K5 14; Dn1 15.

3

☞ This adhy. is missing is G3 (cf. v. l. 5. 1. 1). Dn2 begins from this adhy.

1 ^{b}) D1 स प्रजल्पते (for संप्र°). Cs cites भाषते. — B4 om. 1^{cd}. — ^{c}) G4 °भूतो (for °रूपो). K5 वै; D5 च (for ते). — ^{d}) K (except K4) D8 T1 G1.2.4 तथायुक्तं.

2 ^{a}) K3 केचित् (for शूराः). — ^{c}) G2 उभौ वृथा सपक्षौ तु. — ^{d}) Some MSS. दृश्यते (for दृश्येते).

3 ^{b}) N (except K1.2.5 D10) °महाबलौ.

4 ^{a}) K2 नाभ्यर्चयामि. — ^{b}) G4 अद्य वै (for ब्रुवतो). D5 T G1.5 तालकेतन; D9 असान्हलध्वज; T1 (*sup. lin.*) दारणध्वज; G4 सीरणध्वज; M वारणध्वज; Ca. d. s as in text. G2 तेषु प्रेमपरं बलं. — ^{c}) K1 D3 D4 च (for तु). G4 ये शृण्वंति च ते वाक्यं.

5 ^{b}) K1 transp. दोषं and अल्पं. K5 D1 ध्रुवं (for ब्रुवन्). — ^{c}) K3.5 D10 लभेत; D5 सहते (for लभते). K1 पर्षदां; K3.5 पार्षदो; D10 पर्षदो (for परिषन्-). S (except T2; G3 missing) लभेत्परिषदो मध्ये. — ^{d}) D1 M1.2 °भयं.

6 ^{b}) D8 जितवानक्षकोविदः. — ^{c}) Dn D2.3.8 यदा°; D5 तथा° (for यथा°). — ^{d}) D1 G2 M3-5 तेषां (for तेषु). D1.4 (before corr.).8 T1 G1.2.4 धर्मो जयः; Cn धर्मे जयः.

7 ^{d}) M3-5 transp. तत् and तेषां. D9 धर्मभाक् (for धर्मतो).

अनक्षज्ञं यथाश्रद्धं तेषु धर्मजयः कृतः ॥ ६
यदि कुन्तीसुतं गेहे क्रीडन्तं भ्रातृभिः सह ।
अभिगम्य जयेयुस्ते तत्तेषां धर्मतो भवेत् ॥ ७
समाहूय तु राजानं क्षत्रधर्मरतं सदा ।
निकृत्या जितवन्तस्ते किं नु तेषां परं शुभम् ॥ ८
कथं प्रणिपतेच्चायमिह कृत्वा पणं परम् ।
वनवासाद्विमुक्तस्तु प्राप्तः पैतामहं पदम् ॥ ९
यद्ययं परवित्तानि कामयेत युधिष्ठिरः ।
एवमप्ययमत्यन्तं परान्नार्हति याचितुम् ॥ १०
कथं च धर्मयुक्तास्ते न च राज्यं जिहीर्षवः ।
निवृत्तवासान्कौन्तेयान्य आहुर्विदिता इति ॥ ११
अनुनीता हि भीष्मेण द्रोणेन च महात्मना ।
न व्यवस्यन्ति पाण्डूनां प्रदातुं पैतृकं वसु ॥ १२
अहं तु ताञ्शितैर्बाणैरनुनीय रणे बलात् ।
पादयोः पातयिष्यामि कौन्तेयस्य महात्मनः ॥ १३
अथ ते न व्यवस्यन्ति प्रणिपाताय धीमतः ।
गमिष्यन्ति सहामात्या यमस्य सदनं प्रति ॥ १४
न हि ते युयुधानस्य संरब्धस्य युयुत्सतः ।
वेगं समर्थाः संसोढुं वज्रस्येव महीधराः ॥ १५
को हि गाण्डीवधन्वानं कश्च चक्रायुधं युधि ।
मां चापि विषहेत्को नु कश्च भीमं दुरासदम् ॥ १६
यमौ च दृढधन्वानौ यमकल्पौ महाद्युती ।
को जिजीविषुरासीदेद्धृष्टद्युम्नं च पार्षतम् ॥ १७
पञ्चेमान्पाण्डवेयांश्च द्रौपद्याः कीर्तिवर्धनान् ।

C. 5. 58
B. 5. 3. 17
K. 5. 3. 18

---

8 K_5 om. 8. — ^{a}) K_4 B D_S $D_{4.6.7.10}$ S (except M_{3-5}; G_3 missing) कौंतेयं (for राजानं). D_1 °हूय महात्मानं. — ^{b}) $D_{5.8}$ T_2 °धर्ममनुव्रतं; $M_{1.2}$ °धर्मरतं शुचिं. — ^{d}) Dn $D_{5.7}$ Cd तु; Ca स्वित् (for नु). $K_{1.2}$ $D_{2.5.8.9}$ Ca.d पदं; D_1 फलं; T_1 $G_{1.2}$ कृतं; $G_{4.5}$ M मतं (for परं).

9 ^{a}) D_1 प्रणमते. — ^{b}) D_5 महान्कृत्वा; T_2 इति कृत्वा; M अपाकृत्वा. B_1 $G_{2.4}$ परं पणं (by transp.); D_1 परं पदं. T_2 M महत् (for परम्). — ^{c}) K (except K_4) $D_{8.10}$ विनिर्मुक्तः (for विमुक्तस्तु). $D_{5.9}$ S (except T_2; G_3 missing) सन् (for तु). D_1 वनवासाभिमुक्तः सन्. — M_2 om. 9^{d}. — ^{d}) K_5 प्राप्य; Dn D_7 प्राप्स्ये; D_{10} प्राप्तुं (for प्राप्तः).

10 ^{a}) K_4 यश्चायं; D_1 तस्यायं; D_5 यथा न (for यद्ययं). Dn $D_{2.3}$ G_5 पाप° (for पर°). — ^{b}) K_{1-3} D_S D_{10} कामयीत. — ^{c}) K_1 पदं (for एवं), and एवं (for अयं). D_S -पर्यंतं (for अत्यन्तं). T_2 एवमत्यर्थमत्यंशं; G_2 एवमस्तु पुनः स्वीयं. — ^{d}) B_4 D_S परं न; D_6 परम्; T_1 G (G_3 missing) न चैव; T_2 नायं (for परान्न).

11 ^{a}) D_5 स्व-; T G (G_3 missing) ह्य-; M हि (for च). — ^{b}) M_1 (*sup. lin.* as in text) अर्ध-; M_{3-5} ह्यर्थं-; Ca.d.s न च (as in text). D_S चिकीर्षवः; G_4 जिगीषवः; Ca.d.s as in text. — ^{c}) $D_{1.5}$ T_1 $G_{1.4.5}$ निवृत्तवनवासांस्तान् (D_1 °सास्तु; D_5 °सांस्तु). — ^{d}) D_1 यदाहुर्; D_5 यानाहुर्; D_9 प्रत्याहुर्. $D_{1.5}$ विजितानिति.

12 ^{b}) Dn $D_{2.3.8}$ विदुरेण च (for च महा°). — ^{d}) K_4 B $D_{4.6.7.9.10}$ पदं (for वसु).

13 ^{a}) T_2 तान् (for तु). K_{1-3} T_2 निशितैर् (for ताञ्शितैर्). — ^{b}) Dn $D_{2.3.7}$ रणे परान्; T G (G_3 missing) ससौबलान्; M_1 (*sup. lin.* as in text).$_2$ महाबलान्.

14 D_7 om. 14^{c}–15^{b}. — ^{c}) T_1 G_1 सहामात्यैः. — After 14, $D_{5.8}$ T_2 ins.:

17* दशाशा छादयन्तं मामेकवीरं मदोत्कटम् ।
विजिष्णुं मन्यते लोको युध्यन्तं च महीतले ।
सत्यं ममान्तेवासित्वं जयस्य जयशालिनः ।
छिनद्मि यदि खड्गेन भीष्मादीनां शिरांस्यहम् ।

[(L. 1) T_2 न हि ते युयुधानस्य बाहुवीर्यमदो°. — (L. 2) D_5 मंस्यते (for मन्यते). T_2 विक्रुष्टं (for युध्यन्तं). — (L. 4) T_2 पातयिष्यामि खड्गेन.]

15 D_7 om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). — ^{a}) K (except K_4) $D_{8.10}$ धर्मराजस्य (for युयुधा°). — ^{b}) $D_{1.5}$ युयुत्सवः. — ^{c}) D_S $D_{1-9.10}$ (m as in text) °वोढुं (for °सोढुं).

16 ^{b}) K_5 कश्चित्; D_5 को वा (for कश्च). D_S S (G_3 missing) रणे (for युधि). — ^{c}) $B_{2.4}$ $D_{5.9}$ वा (for च). K_3 कोपि; K_5 कस्तु; B_{1-3} जेतुं; Dn $D_{2.3.8}$ क्रुद्धं (for को नु). — ^{d}) K_1 कच्चित्; $K_{2.3.5}$ कश्चित् (for कश्च). T_1 G_1 महाबलं (for दुरा°).

17 ^{b}) K_4 B D (except $D_{1.10}$) यमकालोपमद्युती. — After 17^{ab}, Dn D_4 (marg.) ins.:

18* विराटद्रुपदौ वीरौ यमकालोपमद्युती ।

— ^{c}) K_3 आगच्छेत्; K_4 Dn_2 D_S $D_{7.9}$ आसादेत् (for आसीदेत्).

C. 5. 58
B. 5. 3. 18
K. 5. 3. 19

समप्रमाणान्पाण्डूनां समवीर्यान्मदोत्कटान् ॥ १८
सौभद्रं च महेष्वासममरैरपि दुःसहम् ।
गदप्रद्युम्नसाम्बांश्च कालवज्रानलोपमान् ॥ १९
ते वयं धृतराष्ट्रस्य पुत्रं शकुनिना सह ।
कर्णेन च निहत्याजावभिषेक्ष्याम पाण्डवम् ॥ २०
नाधर्मो विद्यते कश्चिच्छत्रून्हत्वाततायिनः ।
अधर्म्यमयशस्यं च शात्रवाणां प्रयाचनम् ॥ २१
हृद्गतस्तस्य यः कामस्तं कुरुध्वमतन्द्रिताः ।
निसृष्टं धृतराष्ट्रेण राज्यं प्राप्नोतु पाण्डवः ॥ २२
अद्य पाण्डुसुतो राज्यं लभतां वा युधिष्ठिरः ।
निहता वा रणे सर्वे स्वप्स्यन्ति वसुधातले ॥ २३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

४

द्रुपद उवाच ।
एवमेतन्महाबाहो भविष्यति न संशयः ।
न हि दुर्योधनो राज्यं मधुरेण प्रदास्यति ॥ १
अनुवर्त्स्यति तं चापि धृतराष्ट्रः सुतप्रियः ।

---

18 [a]) K4 Dn Ds2 D2.3.7 M2 एतान् (for इमान्). D2.3.9 द्रौपदेयान् (for पाण्ड°). B4 Dn D3-5 तु (for च). K3 समरे कः समर्थः स्यात्. — [b]) T G (G3 missing) प्रीति° (for कीर्ति°). — [c]) M3-5 समप्राणान्हि पां°. — [d]) D5 M1 बलो° (for मदो°). T2 G2.4.5 समवीर्यबलोत्कटान्.

19 [b]) K (except K4) त्रिदशैर्; D9 असुरैर् (for अमरैर्). — [c]) A few N MSS. °शाम्बांश्च. — [d]) K3 °चक्रानिलो°; K5 °चक्रानलो°; B2 Dn D2.3.6.8 °सूर्यानलो°; D5 °वन्ह्यनिलो°; M2 °वज्रानिलो°.

20 [a]) K (except K4) हत्वा रणे धार्तराष्ट्रान्. — [b]) T1 G1 M3-5 पुत्रान् (for पुत्रं). K (except K4) कर्णं च सहसौबलं; D9 पुत्रान्हत्वा ससौबलान्. — [c]) B2 Dn D2.3.7.8 कर्णं चैव (for कर्णेन च). K4 B5 Ds D4.6 तु; T G (G3 missing) वि- (for च). K1-3.5 D9 अभिषेक्ष्यामहे पार्थं; D10 कर्णेन सह हत्वाजौ. — [d]) D1.5 T2 G2.4 °क्ष्यामि. D2.8 पांडवान्. K (except K4) D9 ते वयं (D9 धर्मज्ञं) धर्मजं नृपं.

21 [b]) D9 कुरून् (for शत्रून्). — [c]) K4 Dn Ds D5.7-9 G4 M2 अधर्मं. D9 चायशस्यं. D1 अधर्मोयमयशस्यं. — [d]) G5 क्षत्रियाणां (for शात्र°). K (except K4) D10m प्रसादनं (for प्रया°). — After 21, K5 ins. the foll. gloss on आततायिन्:

19* अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।
क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते ह्याततायिनः ।
आततायिनमायान्तमपि वेदान्तवादिनम् ।
जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत् ।
इति स्मृतिः ।

22 T1 transp. 22[ab] and 22[cd]. — [a]) Ds D9 M3.5 त्वस्य (for तस्य). — [b]) Dn1 D3.9 M3 तत् (for तं). G5 अनिंदिताः (for अतन्द्र°). — [cd]) K1.2 निर्दिष्टं; K4 B1.3.4 Ds D6.7.10 T1 विसृष्टं. D5.9 धार्तराष्ट्रेण. Dn1 D7.9 प्राप्नोति. S (T1 also as in text; G3 missing) धार्तराष्ट्रो ह्ययुद्धेन (G2 विना युद्धं) न राज्यं दातुमिच्छति.

23 [b]) D1 तु; D8 च (for वा). — [c]) G5 आहताः. K3.5 ते रणे; K4 D2m.6.7.9 T G1.2.4 M Ca वा मया; D8 तु रणे; G5 तरसा. T G4.5 M1.4.5 संख्ये; M2.3 संघे; Ca सर्वे (as in text). — [d]) K1 स्वपंति; K4 D4.6.9 S Ca शेष्यंति (G5 °ते); Ds शेष्यसे (for स्वप्स्यन्ति).

Colophon missing in G3. — *Major parvan*: K1 उद्यम; the rest उद्योग. — *Adhy. name*: D1.10 T1 G1.2 M सात्यकिवाक्यं (G2 M1 °किवचनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 Dn2 Ds1 D5-8.10 S (G3 missing) 3; D2 2. — *S'loka no.*: Dn2 23; D6 25; D8 27.

4

☞ This adhy. is missing in G3 (cf. v. l. 5. 1. 1).

1 [a]) G4 °न्महाभाग. — [c]) K1.2 राजा (for राज्यं). — [d]) T1 G1 अयुद्धेन; Ca मधुरेण (as in text).

भीष्मद्रोणौ च कार्पण्यान्मौर्ख्याद्राधेयसौबलौ ॥ २
बलदेवस्य वाक्यं तु मम ज्ञाने न युज्यते ।
एतद्धि पुरुषेणाग्रे कार्यं सुनयमिच्छता ॥ ३
न तु वाच्यो मृदु वचो धार्तराष्ट्रः कथंचन ।
न हि मार्दवसाध्योऽसौ पापबुद्धिर्मतो मम ॥ ४
गर्दभे मार्दवं कुर्याद्गोषु तीक्ष्णं समाचरेत् ।
मृदु दुर्योधने वाक्यं यो ब्रूयात्पापचेतसि ॥ ५
मृदु वै मन्यते पापो भाष्यमाणमशक्तिजम् ।
जितमर्थं विजानीयादबुधो मार्दवे सति ॥ ६
एतच्चैव करिष्यामो यत्नश्च क्रियतामिह ।
प्रस्थापयाम मित्रेभ्यो बलान्युद्योजयन्तु नः ॥ ७
शल्यस्य धृष्टकेतोश्च जयत्सेनस्य चाभिभोः ।
केकयानां च सर्वेषां दूता गच्छन्तु शीघ्रगाः ॥ ८
स तु दुर्योधनो नूनं प्रेषयिष्यति सर्वशः ।
पूर्वाभिपन्नाः सन्तश्च भजन्ते पूर्वचोदकम् ॥ ९
त्वरध्वं नरेन्द्राणां पूर्वमेव प्रचोदने ।
महद्धि कार्यं वोढव्यमिति मे वर्तते मतिः ॥ १०
शल्यस्य प्रेष्यतां शीघ्रं ये च तस्यानुगा नृपाः ।
भगदत्ताय राज्ञे च पूर्वसागरवासिने ॥ ११
अमितौजसे तथोग्राय हार्दिक्यायाहुकाय च ।

C. 5. 75
B. 5. 4. 12
K. 5. 4. 12

---

2 B$_4$ om. 2. — ^{a}) Dn$_1$ D$_{2.3.5.7.8}$ T$_2$ अनुमंस्यति; Dn$_2$ D$_{1.9}$ T$_1$ G$_{1.2.4}$ M °वत्स्यति; Ds °वर्त्स्यते; D$_{10}$ °मंस्येत. K (except K$_4$) तं चापि धृतराष्ट्रो वै (K$_1$ °ष्ट्रोपि). — ^{b}) D$_9$ प्रतापवान्; T$_2$ सुतं प्रियं. K (except K$_4$) पुत्रप्रीत्यानुमंस्यते (K$_5$ °मन्यते). — ^{d}) K$_{3.5}$ मोहाद् (for मौर्ख्याद्).

3 ^{a}) M (except M$_2$) संकर्षणस्य (for बल°).

4 ^{a}) K$_{1.2}$ D$_8$ नानु-; K$_3$ ननु; B$_3$ D$_9$ न च; T$_2$ न हि (for न तु). K$_2$ -परो (for वचो). Cap मृदुतया वचः. — ^{c}) G$_{4.5}$ तु (for हि). — ^{d}) T$_2$ दुर्बुद्धिः संमतो मम; G$_5$ °द्धिः कथंचन.

5 ^{a}) K$_4$ Ds D$_{6.7.10}$ transp. गर्दभे and मार्दवं. — ^{b}) K$_2$ D$_{6.10}$ M तैक्ष्ण्यं (for तीक्ष्णं). — After 5, D$_5$ ins.:

20* अहमेकोऽपि जेष्यामि प्राक्चैव प्रहिणोमि तम् ।
नाहं कुर्यां यदेतद्वै विश्वासादेव शाश्वतम् ।;

while T$_2$ ins.:

21* अहमेको विजेष्यामि प्राहतान्संविधाय च ।
नाहं करोमि तद्वाक्यं प्रणिपातनपूर्वकम् ।

6 ^{a}) B (except B$_3$) Dn$_1$ D$_{4.8}$ मृदुं; Dn$_2$ D$_{2.3.7}$ मृदुः. D$_5$ T$_2$ त्वं (for वै). Dn D$_2$(m as in text).$_3$ मृद्यते; D$_5$ मंस्यते (for मन्यते). — ^{b}) K$_{3.4}$ B D (except Dn D$_5$; D$_1$ corrupt) भाषमाणं. K$_4$ B (except B$_1$) Ds D$_{4.6-8.10}$ अशक्तिकं; T G (G$_3$ missing) अशक्तिमत् (T$_2$ °क्तवत्). — ^{c}) T G (G$_3$ missing) हितमर्थं न जानीयात्. — ^{d}) D$_5$ S (G$_3$ missing) दुर्बुद्धिर् (for अबुधो).

7 ^{a}) K$_{2.4.5}$ B$_{1.3}$ D$_{1.4.8.9}$ T$_2$ G$_{4.5}$ M चैवं; T$_1$ G$_1$ एवं (for चैव). — ^{b}) K$_2$(*sup. lin.* as in text).$_3$ D$_9$ G$_4$ इति (for इह). — ^{c}) B$_3$ G$_2$ °यामि; D$_8$ T G$_{1.4.5}$ °यामः (for °याम). — ^{d}) Dn D$_6$ बलान्; D$_1$ बलं (for बलानि).

8 ^{a}) K$_2$(*sup. lin.* as in text).$_5$ माल्यस्य; M (except M$_2$; M$_1$ *sup. lin.* as in text) पांड्यस्य (for शल्यस्य). — ^{b}) K$_{1.2}$ द्रुम°; K$_5$ श्रुत°; M$_1$(*sup. lin.* as in text).$_{3-5}$ द्युम° (for जय°). K$_{1.3}$ D$_5$ T$_2$ G$_5$ M$_1$ चाभिभो; K$_4$ B Dn Ds D$_{2-4.6-9}$ वा विभो; T$_1$ G$_1$ च प्रभो. Ca.d.s cite अभिभूः (cf. v. l. 12). — ^{c}) K$_{1.2}$ Dn D$_{3.5}$ कैक°; K$_{4.5}$ B$_{1.3.5}$ Ds D$_{2.4.6-10}$ कैके° (for केक°). K$_{1.2.5}$ M$_{3-5}$ तु (for च).

9 ^{a}) K$_4$ B$_5$ D (except D$_{1.2.5.8}$) स च; T$_2$ यावत्; M$_{3-5}$ सोपि (for स तु). T$_2$ M दूतान् (for नूनं). — After 9^{ab}, T$_2$ ins.:

22* तावद्दूतान्वयं तूर्णं प्रेषयिष्याम माचिरम् ।
स तु दुर्योधनो नूनं प्रेषयिष्यति तान्नृपान् ।

— ^{c}) T$_2$ M (except M$_1$) तु; G$_2$ ते (for च). — ^{d}) K$_4$ B$_5$ Dn$_2$ D$_{5.6}$ Cn °चोदनं; G$_5$ °चोदकान्. — Cf. 5. 7. 11^{cd}.

10 ^{a}) B$_1$ T$_1$ G$_{1.2}$ कुरुध्वं (for त्वर°). — ^{b}) K (except K$_4$) प्रणोदने; G$_{1.2}$ प्रचोदनं. — ^{c}) Ds$_2$ सोढव्यं; T$_2$ M$_4$ बोद्धव्यं.

11 ^{a}) D$_1$ T$_1$ M$_2$ प्रेषतां. — ^{b}) K$_3$ D$_3$ G$_4$ ये च तस्य वशा(K$_3$ पदा)नुगाः. — ^{cd}) K (except K$_4$) तु (for च). M (except M$_2$; M$_1$ *sup. lin.* as in text) भगदत्तस्य राज्ञश्च हार्दिक्यस्याहुकस्य च (cf. 12).

12 ^{b}) K$_{3-5}$ Dn D$_{3.5-8}$ °क्यायांत(K$_{3.5}$ D$_3$ °ध)काय च; M$_{3-5}$ काथायाथ शकाय च. — ^{c}) M$_{3-5}$ °प्रज्ञस्य. K$_4$ B$_{3.5}$ Dn Ds D$_2$m.$_{3-7}$ शूराय; M$_{3-5}$ मल्लस्य. — ^{d}) M$_{3-5}$ रोचमानस्य. K$_{2.5}$ D$_{5.8.10}$ G$_{1.5}$ M$_{3-5}$ चाभिभोः; K$_4$ B Dn Ds$_2$ D$_{2-4.6.7.9}$ वा विभो; Ds$_1$ M$_1$ (*sup. lin.*)

C. 5. 75
B. 5. 4. 12
K. 5. 4. 12

दीर्घप्रज्ञाय मल्लाय रोचमानाय चाभिभो ॥ १२
आनीयतां बृहन्तश्च सेनाबिन्दुश्च पार्थिवः ।
पापजित्प्रतिविन्ध्यश्च चित्रवर्मा सुवास्तुकः ॥ १३
बाह्लीको मुञ्जकेशश्च चैद्याधिपतिरेव च ।
सुपार्श्वश्च सुबाहुश्च पौरवश्च महारथः ॥ १४
शकानां पह्लवानां च दरदानां च ये नृपाः ।
काम्बोजा ऋषिका ये च पश्चिमानूपकाश्च ये ॥ १५
जयत्सेनश्च काश्यश्च तथा पञ्चनदा नृपाः ।
क्राथपुत्रश्च दुर्धर्षः पार्वतीयाश्च ये नृपाः ॥ १६
जानकिश्च सुशर्मा च मणिमान्पौतिमत्स्यकः ।
पांसुराष्ट्राधिपश्चैव धृष्टकेतुश्च वीर्यवान् ॥ १७
औड्रश्च दण्डधारश्च बृहत्सेनश्च वीर्यवान् ।
अपराजितो निषादश्च श्रेणिमान्वसुमानपि ॥ १८
बृहद्बलो महौजाश्च बाहुः परपुरंजयः ।
समुद्रसेनो राजा च सह पुत्रेण वीर्यवान् ॥ १९
अदारिश्च नदीजश्च कर्णवेष्टश्च पार्थिवः ।

चाभिभो; T2 वै प्रभो; G4 चाविभोः. Ca. d. s cite अभिभूः (cf. v. l. 8).

13 ^{a}) T2 बृहत्क्षत्रः (for बृहन्तश्च). — ^{b}) T2 सेनाबंधुः. G4 M3–5 वीर्यवान् (for पार्थिवः). — After 13^{ab}, D2.8 read 16^{cd} (with v. l.). — ^{c}) D (except D1.2.8) T2 सेनजित्. M3.4 (*sup. lin.*) प्रतिवीरश्च; M5 प्रतिवीर्यश्च. — M om. 13^{d}–14^{a}. — ^{d}) K (except K4) मित्रधर्मा; D8 चित्रधर्मा; T1 G1.2.4 मित्रवर्मा. K (except K4) D2.8.10 च (K3 सु-) वासुकिः; T G (G3 missing) सुवास्तुजः. — After 13, D1 reads 16^{cd}, 15^{cd}, 16^{ab}, 14, 15^{ab} and 17.

14 M om. 14^{a} (cf. v. l. 13). — ^{a}) Some MSS. वाल्हिको. K2 जंबुकेश°; D1 G4 मुंजकेतु°. — S (G3 missing) transp. 14^{b} and 14^{d}. — ^{b}) Ds D10 चैत्याधि°; S (G3 missing) देवाधि°. — ^{c}) G5 transp. सुपार्श्व° and सुबाहु°. — ^{d}) M1 महाबलः. — After 14, G2 reads 23^{cd}.

15 T2 G1.2 read 15^{ab} after 19. — ^{a}) K (except K4) सुह्मानां; D1 हलानां; S (G3 missing) लाटानां (for शकानां). K1.2 D9 वाल्हिकानां; K3 दरदानां; Dn2 Ds D8 पल्लवानां; S (G3 missing) मलदानां (for पह्ल°). — ^{b}) K3 पह्लवानां (for दर°). K5 ये नृपाः पक्षतः स्थिताः. — K4 Dn D3–7 transp. 15^{c}–19^{d} and 20^{a}–23^{d}. — D2 (hapl.) om. 15^{c}–16^{b}. — For sequence in D1 cf. v. l. 13. — ^{c}) K1.2 कांबोजाः कुं(K2 तुं)डिकेराश्च; K3.5 D8.10 कांबोजाः कुंति(K5 D8 °ती)भोजा(K5 °ज)श्च; B1 D7.9 कांबोज(D1 °जा)र्षिकराज्ञां च; T1 G (G3 missing) कांबोजऋषिराजश्च; T2 °जा बक्षराजानः; M कांबोजानामि-(M1.2 °सृ)षीकाणां.

16 For sequence of K4 Dn D3–7, cf. v. l. 15; for D1, cf. v. l. 13. D2 om. 16^{ab} (cf. v. l. 15). — ^{b}) K1.2.5 D9.10 पांचनदाः; T G1 M3–5 पांचजनाः. — D9 om. 16^{cd}. D2.8 read 16^{cd} after 13^{ab}. D2.8.10 all contain the K3.5 variant of 16^{cd}; but while D2.8 ins. it after 16^{ab}, D10 ins. it after 16. — ^{c}) Some MSS. क्रथ°. K (except K4) प्राच्याश्च (K1 पाश्चात्या) दाक्षिणात्याश्च; D2.8 °पुत्राश्च दुर्धर्षाः. — ^{d}) K3.5 ये प्रतीच्याश्च (for पार्वतीयाश्च). K (except K4) भूमिपाः (for ये नृपाः).

17 For sequence of K4 Dn D3–7, cf. v. l. 15. — ^{a}) K3.5 जानुकः; Ds जालकिः; D7.9 जानकः. K (except K4) G2 सुधर्मा; D1 सुवर्मा (for सुशर्मा). — ^{b}) K2 मणिवान्. K1.2 घोषवासिकः; K3.4 B1.4 Dn D2–4.6.8.9 य़ोतिमत्सकः (K3 °वास्यकः; B1 D8.9 °मत्स्यकः); K5 D10 पौतिमा°; B2 सोतिमत्सकः; Ds यौतिमत्स्यकः (Ds2 °त्सकः); D1 चाथमत्स्यकः; T1 G1.2.4 प्रतिम(G2 °मा)त्स्यकः; T2 G5 M1(*sup. lin.*).2 पूतिम(G5 °मा)त्स्यकः; M1.3–5 चेदिमत्स्यकाः (M2 °कः). — M2 om. 17^{cd}. — ^{c}) Some MSS. पांशु-. D9.10 पांड्य° (for पांसु°). T2 M3–5 सुराष्ट्राधिपतिश्चैव. — ^{d}) K1.5 (m as in text) D10 धृत° (for धृष्ट°).

18 For sequence of K4 Dn D3–7, cf. v. l. 15. B3 D1 G1 om. 18^{ab}. T1 reads 18^{ab} after 20; T2 transp. 18^{ab} and 18^{cd}. — ^{a}) K1.2.5 D10 औष्ट्रश्च; K3 उंद्र°; K4 B4 Dn1 D6 पौंड्र°; Dn2 D3.4–7 तुंड°; Ds1 औद्र°; Ds2 ओंद्र°; D2.8 उग्र°; D9 पुंड्र°; T1 G4.5 औदारः; T2 भेदकः; G2 औधकः; M1 औदकः; M2 औदरः; M3–5 दंडश्च. T G2.4.5 M1.2 कुंड° (for दण्ड°). — K (except K4) om. 18^{c}–19^{d}; M2 om. 18^{c}–19^{b}. — ^{d}) M3–5 °मान्कर्ण एव च.

19 For sequence of K4 Dn D3–7, cf. v. l. 15. K (except K4) om. 19; M2 om. 19^{ab} (cf. v. l. 18); B4 om. from 19 to the end of the present adhy. M3–5 transp. 19^{a} and 19^{c}. — ^{a}) M3–5 transp. बृह° and महौ°. D1 महातेजाः; T G (G3 missing) M1 बृहत्तेजाः (for महौजाश्च). — M3–5 om. 19^{b}. — ^{b}) D10 सुबाहुश्च

समर्थश्च सुवीरश्च मार्जारः कन्यकस्तथा ॥ २०
महावीरश्च कद्रुश्च निकरस्तुमुलः क्रथः ।
नीलश्च वीरधर्मा च भूमिपालश्च वीर्यवान् ॥ २१
दुर्जयो दन्तवक्त्रश्च रुक्मी च जनमेजयः ।
आषाढो वायुवेगश्च पूर्वपाली च पार्थिवः ॥ २२
भूरितेजा देवकश्च एकलव्यस्य चात्मजः ।
कारूषकाश्च राजानः क्षेमधूर्तिश्च वीर्यवान् ॥ २३
उद्धवः क्षेमकश्चैव वाटधानश्च पार्थिवः ।
श्रुतायुश्च दृढायुश्च शाल्वपुत्रश्च वीर्यवान् ॥ २४
कुमारश्च कलिङ्गानामीश्वरो युद्धदुर्मदः ।
एतेषां प्रेष्यतां शीघ्रमेतद्धि मम रोचते ॥ २५
अयं च ब्राह्मणः शीघ्रं मम राजन्पुरोहितः ।

C. 5. 88
B. 5. 4. 25
K. 5. 4. 25

पुरं°. — M3-5 om. 19^d. — ^{d}) B2 M1 धीमता (for वीर्य°). — After 19, T2 G1.2 read 15^{ab}.

20 For sequence of K4 Dn D3-7, cf. v. l. 15. B4 om. 20 (cf. v. l. 19); B2.3.5 om. 20-23; M2 om. 20-21. — ^{a}) K1.5 आदारिश्च; K4 B1 Dn Ds D3-7.10 सुरारिश्च; D1 आरादिश्च; D2.8 आ(D8 अ)रावश्च; D9 अजाविश्च; T G4.5 अनादिश्च; G1.2 आदिन(G2 °र)श्च; M1 आभीरश्च; M3-5 आदारी च (M4 *sup. lin.* आदीजश्च) (for अदारिश्च). — After 20^{ab}, G1 reads 24^{ab} and 25^{ab} (for the first time); G2.5 read 24^c–25^b. — K4 B1 Dn D3-6 om. 20^c–21^b. — ^{c}) K3.5 सुधीरश्च; T G1.4 पराञ्जेतुं (for सुवीरश्च). — After 20^c, T2 ins.:

23* . . एको वीर्यबलोत्कटः ।
वीरबाहुः सुबाहुश्च.

— ^{d}) Ds D9 कल्पकः (for कन्यकः). T1 G1.4.5 एको (G1.5 कंको) वीर्यबलोत्कटः; M3-5 °रः क(M3 का)न्यकुब्जकः. — After 20, T1 reads 18^{ab}, while T2 M3-5 ins.:

24* वीरबाहुश्च दुर्धर्षो भूमिपो जालकीटकः ।
[T2 भीम° (for वीर°), and बालनायकः (for जाल°).]

21 K4 B1 Dn D3-6 om. 21^{ab}; B2-5 M2 om. 21. (cf. v. l. 19, 20). — ^{a}) Ds D2.7.10 T1 G1.5 महावीर्यं°; G4 तदा वीर°. K1 सकद्रुः; Ds D2.7.10 T1 G1.2 M1 सुकद्रुः; D1 चकद्रुः; D9 सुतुद्रः; G4 सुभद्रः; G5 सुतद्रुः; M3-5 सुकक्ष्यः. — ^{b}) K5 निकघ्नः; Ds D1.2.9 निचक्रः (D1.2 °क्रः); D7.10 G2 निश्चक्रः (G2 °क्रुः); D8 निकद्रुः; T G5 M3-5 निचकः (T2 °यः; G5 °काः); G4 M1 नीलकः; G1 नीचकः (for निकरः). Some MSS. तुमलः; G5 तुमुलाः; M3 तुंबुरुः. K1-3 तुमलद्रुमः (for तुमुलः क्रथः). T1 G1.5 तथा (for क्रथः). — ^{cd}) K (except K4) transp. वीरधर्मा (K1 वीरवर्मा; K2 चीरचर्मा) and भूमिपालः. D1 S (M2 om.; G3 missing) वीर(M1 वक्र)धन्वा (for °धर्मा). T2 एकलव्यः सहात्मजः (for 21^d).

22 For sequence of K4 Dn D3-7, cf. v. l. 15. B2-5 om. 22 (cf. v. l. 19, 20); K1 (hapl.) om. 22^a–23^d. — ^{a}) T2 निर्जयः. T2 G1.2 M1.2.5 दंतवक्रश्च. K2 °योनृतवक्त्रा च; K3.5 °योरिभवक्रश्च. — D1 (hapl.) om. 22^{bc}. — ^{b}) K2-5 D9 G2 M1 स (for च). M3-5 रुग्मी (M5 °क्मी) संजय एव च. — M2 om. 22^c–23^b. — ^{c}) D2(m as in text) आत्मदो (for आषाढो). — ^{d}) K2.3 सर्वशाली; K5 पूर्वशाली; D1 °माली; D2.3 पूर्वांशाली (D2m पूर्वांपाली); D9 °वाली; T1 °पाती. — After 22, T2 ins.:

25* आर्षो देवा बुधः सूतस्तथा हरिहयोपमः ।

23 For sequence of K4 Dn D3-7, cf. v. l. 15. K1 B2-5 om. 23 (cf. v. l. 19, 20, 22); M2 om. 23^{ab} (cf. v. l. 22); G2.5 om. 23^a–24^b; D1 om. 23^{ab}. — ^{a}) K2.3.5 T1 G1.4.5 देवलश्च; D2.8 वीरक°; M3-5 पावक°. — ^{b}) K4 B1 D (D1 om.) T1 एकलव्यः सहात्मजैः (D8 °नुजैः; D2.3.9 T1 °त्मजः; D10 °नुजः); T2 विश्वजिच्चापराजितः; G4 °व्यश्च वीर्यवान्; M1 °व्यस्य सात्मजः. — G2 reads 23^{cd} after 14. — ^{c}) Some MSS. कारूशक° and कारु°; D1 कारुषिकाः; T1 G1.4 कालू°. M3-5 बभ्रुः (M3 °भ्रूः) शुक(M5 शक्र)श्च राजा वै. — ^{d}) K5 D3.9 °सूर्तिश्च; D2 °धूर्तश्च.

24 B4 M3-5 om. 24 (cf. v. l. 19); G2.5 om. 24^{ab} (cf. v. l. 23). G1 reads 24^{ab} for the first time after 20^{ab}. — ^{a}) Ds D10 उत्तरः (for उद्धवः). K (except K4) D3-10 °वः क्षेमधन्वा च. — ^{b}) K2 D1 वाटधानाश्च. K2 D1 पार्थिवाः; D2.3 वीर्यवान्. — G2.5 read 24^c–25^b after 20^{ab}. — ^{c}) K4 D5.6 श्रुतांबश्च; G5 श्रुतवायुः. K4 D5.6 दृढांबश्च; D1 गदायुश्च; D2.3 शतायुश्च. — ^{d}) Some MSS. साल्व°; K2 (*sup. lin.* as in text) शिल्यपुत्रश्च; D2.3 शल्यायुश्चैव. — After 24, D3 *repeats* 18^{cd}.

25 B4 om. 25 (cf. v. l. 19). For G1.2.5 cf. v. l. 24. — After 25^{ab}, D4 *repeats* 18^{cd}, and Dn *repeats* 25^{cd}. — ^{d}) M3-5 एतन्मह्यं हि रोचते.

26 B4 om. 26 (cf. v. l. 19). — ^{a}) K1-3 Dn2 तु; Dn1 यः (for च). K1.3.5 यातु नः (for ब्राह्मणः). K4 D (except D1.2) M3-5 विद्वान् (for शीघ्रं). — ^{c}) K1.2.5 D1.9 घातं° (for धृत°). — ^{d}) K1 B (B4 om.) D (except D1.2.5.8.9) T2 असौ (for अस्मिन्). K1 Dn

C. 5. 88 B. 5. 4. 25 K. 5. 4. 25

प्रेष्यतां धृतराष्ट्राय वाक्यमस्मिन्समर्प्यताम् ॥ २६
यथा दुर्योधनो वाच्यो यथा शांतनवो नृपः ।
धृतराष्ट्रो यथा वाच्यो द्रोणश्च विदुषां वरः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

५

वासुदेव उवाच ।
उपपन्नमिदं वाक्यं सोमकानां धुरंधरे ।
अर्थसिद्धिकरं राज्ञः पाण्डवस्य महौजसः ॥ १
एतच्च पूर्वकार्यं नः सुनीतमभिकाङ्क्षताम् ।
अन्यथा ह्याचरन्कर्म पुरुषः स्यात्सुबालिशः ॥ २
किं तु संबन्धकं तुल्यमस्माकं कुरुपाण्डुषु ।
यथेष्टं वर्तमानेषु पाण्डवेषु च तेषु च ॥ ३
ते विवाहार्थमानीता वयं सर्वे यथा भवान् ।
कृते विवाहे मुदिता गमिष्यामो गृहान्प्रति ॥ ४
भवान्वृद्धतमो राज्ञां वयसा च श्रुतेन च ।
शिष्यवत्ते वयं सर्वे भवामेह न संशयः ॥ ५
भवन्तं धृतराष्ट्रश्च सततं बहु मन्यते ।

D8.4.6.7 प्रदीयतां (for सम°). M3-5 गत्वा सर्वं निवेद्यतां.
27 B4 om. 27 (cf. v. l. 19). — b) K (except K4) कृपः (for नृपः). M3-5 द्रोणः शांतनवस्तथा. — c) K (except K4) D8 यथावच्च (for यथा वाच्यो). — d) K4 B (B4 om.) D (for D2.8 see below) रथिनां; G4 वदतां (for विदुषां). D2.8 द्रोणः शस्त्रभृतां वरः; M3-5 माचिरं तदिहोच्यतां. — After 27, M2 ins. 26* (cf. v. l. 5. 5. 1).

Colophon missing in B4 G3. — *Adhy. name:* D1.8.10 T1 G1.2.5 M द्रुपदवाक्यं; D2 पुरोहितयानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn2 Ds1 D5.7.10 S (G3 missing) 4; D2 3. — *S'loka no.:* D8 28.

5

☞ This adhy. is missing in G3 (cf. v. l. 5. 1. 1). T G1.4.5 M ins. before वासुदेव उ° (M2, after 5. 4. 27):

26* वैशंपायनः ।
द्रुपदेनैवमुक्ते तु वाक्ये वाक्यविशारदः ।
वसुदेवसुतस्तत्र वृष्णिसिंहोऽब्रवीदिदम् ।

[(L. 1) T1 G1.4.5 वाक्यविदां वरः. — (L. 2) M2 वासुदेवस्ततस्तत्र, and यदुसिंहो. T2 M (except M2) वचः (for इदम्).]

1 G1.4 om. वासुदेव उ°. K8 श्रीकृष्ण उ°; D1 G5 श्रीवासुदेवः; T2 श्रीभगवान् (for वासुदेव उ°). — a) K2 सर्वं (for वाक्यं). — c) T1 G1 राजन् (for राज्ञः). — d) K4 B D (except D1.3.10) अमितौजसः; T1 G1.5 महात्मनः (for महौ°).

2 a) K3-5 B D1.3.4.7.9.10 T G5 M2 पूर्वं कार्यं; D2.8 कार्यं पूर्वं. — b) B1.3.5 D2 T G1 सुनीतिम्. K3.5 Ds D8.10 अभि(D9 °ति)कांक्षितं. — c) D2 ह्याचरेत्. K1.2.5 बुध्या; S (except M1.2; G3 missing) कार्यं (for कर्म).

3 a) K1.2 D5.9 G4 नु (for तु). K (except K4) D1.3.9 T2 सांबंधिकं; Dn2 D7 संबंधिकं; Ds Cap. dp. sp सांबंधकं; Ca. d. s as in text. — G2 om. 3cd. — d) D3 परेषु (for च तेषु).

4 B4 om. 4ab. — a) G5 आहूता (for आनीता). — b) N (except K1.2; B4 om.) T G2.4 तथा (for यथा). — c) B4 D1.2.9 T1 G1 कृतो विवाहो; D4 जाते विवाहे. G5 -भिमन्योः (for मुदिता). — d) T1 G1 गच्छाम स्व- (for गमि°). K1 यथागतं (for गृहान्प्रति).

5 a) K (except K4) तेषां (for भवान्). D3.5-7 वृद्धतरो. K4 राजन् (for राज्ञां). — b) K4 तपसा (for वयसा). — c) D1 शिष्याश्च ते; T2 शिष्यास्तव. K (except K4) भीष्मः प्रवृद्धो (K5 °द्धो) वयसा. — d) K1.5 भवानिह; K2.8 भवानिव; S (except T1; G3 missing) भवेमहि.

6 M (except M2) ins. after 6: T2, after 7ab:

27* तस्माद्यदनुरूपं हि सांप्रतं त्विह मन्यसे ।
तं प्रेषय यथान्यायं कुरुभ्यो नृपसत्तम ।

[(L. 1) T2 यांस्तु तदनुरूपांश्च, and ह्यभिमन्यते. — (L. 2) T2 तान्; M1 तद् (for तं). T2 यथान्याय्यं, and कुरुभ्य (for कुरुभ्यो).]

आचार्ययोः सखा चासि द्रोणस्य च कृपस्य च ॥ ६
स भवान्प्रेषयत्वद्य पाण्डवार्थकरं वचः ।
सर्वेषां निश्चितं तन्नः प्रेषयिष्यति यद्भवान् ॥ ७
यदि तावच्छमं कुर्यान्न्यायेन कुरुपुंगवः ।
न भवेत्कुरुपाण्डूनां सौभ्रात्रेण महान्क्षयः ॥ ८
अथ दर्पान्वितो मोहान्न कुर्याद्धृतराष्ट्रजः ।
अन्येषां प्रेषयित्वा च पश्चादस्मान्समाह्वयेः ॥ ९
ततो दुर्योधनो मन्दः सहामात्यः सबान्धवः ।
निष्ठामापत्स्यते मूढः क्रुद्धे गाण्डीवधन्वनि ॥ १०
वैशंपायन उवाच ।
ततः सत्कृत्य वार्ष्णेयं विराटः पृथिवीपतिः ।
गृहान्प्रस्थापयामास सगणं सहबान्धवम् ॥ ११

द्वारकां तु गते कृष्णे युधिष्ठिरपुरोगमाः ।
चक्रुः सांग्रामिकं सर्वं विराटश्च महीपतिः ॥ १२
ततः संप्रेषयामास विराटः सह बान्धवैः ।
सर्वेषां भूमिपालानां द्रुपदश्च महीपतिः ॥ १३
वचनात्कुरुसिंहानां मत्स्यपाञ्चालयोश्च ते ।
समाजग्मुर्महीपालाः संप्रहृष्टा महाबलाः ॥ १४
तच्छ्रुत्वा पाण्डुपुत्राणां समागच्छन्महद्बलम् ।
धृतराष्ट्रसुतश्चापि समानिन्ये महीपतीन् ॥ १५
समाकुला मही राजन्कुरुपाण्डवकारणात् ।
तदा समभवत्कृत्स्ना संप्रयाणे महीक्षिताम् ॥ १६
बलानि तेषां वीराणामागच्छन्ति ततस्ततः ।
चालयन्तीव गां देवीं सपर्वतवनामिमाम् ॥ १७

C. 5. 107
B. 5. 5. 18
K. 5. 5. 19

---

7 In B_4, the portion from 5. 5. 7 to the end of adhy. 6 is missing. — ^{a}) D_2 भवान्प्रेषयतां चैव. — ^{b}) D_2 नरं (for वचः). T_2 °वार्थं हितांश्चरान्; M_{3-5} तत्र गत्वा स वक्ष्यति. — After 7^{ab}, T_2 ins. 27*. — ^{c}) D_9 प्रेषितं (for निश्चितं). K_4 Dn_1 Ds_2 D_4 (before corr.).10 तत्र; D_9 ह्येतत्; T_2 यत्तत् (for तन्नः). — ^{d}) D_9 यत्प्रेष्ययति (for प्रेष°). Dn $D_{1.9}$ T_2 G_2 तद् (for यद्).

8 B_4 missing (cf. v. l. 7). — ^{a}) $K_{1.2.5}$ Ds $D_{1.3-10}$ T_2 G_4 स्वयं; K_4 $D_{6.7}$ समं; T_1 $G_{1.2.5}$ M स तत् (for शमं). — After 8^{ab}, M ins.:

28* कृतमित्येव सौभ्रात्रमाचरिष्यन्ति पाण्डवाः ।

— ^{c}) D_1 सं-; M स (for न). $D_{3.5.7}$ तावत् (for भवेत्). — ^{d}) $K_{1.2}$ D_4 G_2 महाक्षयः; T_2 महाभयं; M (except M_5) महान्क्षमः.

9 B_4 missing (cf. v. l. 7). — ^{a}) D_1 धर्मान्वितं; $D_{2.3}$ T_2 गर्वान्वितं; D_9 दर्पोद्धतो (for दर्पा°). — T_1 G (G_3 missing) read 9^{cd} after 10. — ^{c}) $K_{1.2}$ D_9 $M_{2.4.5}$ तु (for च). — ^{d}) $D_{2.6}$ T $G_{1.4}$ °ह्वयेत्; D_7 °ह्वय.

10 B_4 missing (cf. v. l. 7). T_1 G (G_3 missing) read 9^{cd} after 10 (cf. v. l. 9). — ^{b}) T_2 G_5 M_{3-5} सामात्यः सहबांधवः. — ^{c}) $D_{5.8}$ (both marg.) नाशं; M_1 (*sup. lin.* as in text).3-5 दिष्टं; Ca.d.s निष्ठां (as in text). — ^{d}) T_2 रुष्टे; G_2 युद्धे (for क्रुद्धे).

11 B_4 missing (cf. v. l. 7). — ^{a}) Ca दाशार्हं (for वार्ष्णेयं). — ^{c}) K M_2 गृहं (K_4 गृहात्). Ds संप्रेषयामास.

12 B_4 missing (cf. v. l. 7). — ^{a}) Ds_2 D_9 द्वारकातु-; $D_{2.10}$ द्वारकायां. — ^{c}) D_2 सर्वे (for सर्वं).

13 B_4 missing (cf. v. l. 7). $K_{2.3}$ om. (hapl.) 13. — ^{b}) M (M_2 *sup. lin.* as in text) पांडवैः (for बान्धवैः). K_4m दूतं प्राज्ञं कुलोद्गतं. — K_4 om. from 5. 5. 13^{cd} up to 5. 6. 3.

14 B_4 missing (cf. v. l. 7). K_4 om. 14 (cf. v. l. 13). — ^{a}) G_5 कुरुवीराणां. — ^{b}) Some MSS. मात्स्य-. K_1 M_{3-5} तथा; K_2 तु ते (for च ते). — ^{d}) T_2 महारथाः.

15 B_4 missing (cf. v. l. 7). K_4 om. 15 (cf. v. l. 13). — ^{b}) T_2 G_4 समानीतं. K (K_4 om.) $D_{2.6-10}$ महाबलं; T_2 G (G_3 missing) बलं महत् (by transp.). — ^{c}) K_1 $B_{1.2}$ $D_{1.2.9}$ T_1 $G_{1.5}$ M_{3-5} °सुतः (as in text); the rest °सुताः. $K_{1.2.5}$ चैव (for चापि). — ^{d}) K_1 $B_{1.2}$ $D_{1.2.9}$ T_1 $G_{1.5}$ M_{3-5} समानिन्ये (as in text); the rest °निन्युः. M_{3-5} नराधिपान् (for मही°).

16 B_4 missing (cf. v. l. 7). K_4 om. 16 (cf. v. l. 13). — ^{a}) $K_{1.2}$ प्राज्ञ (for राजन्). — ^{d}) $M_{3.4}$ महात्मनां (for मही°). — After 16, B (B_4 missing) D (except $D_{1.10}$) T_1 ins.:

29* संकुला च तदा भूमिश्चतुरङ्गबलान्विता ।

17 B_4 missing (cf. v. l. 7). K_4 om. 17 (cf. v. l. 13). — ^{a}) K (K_4 om.) भीमानि (for वीराणां). — ^{b}) $D_{1.2.3}$ M_2 समागच्छन् (for आगच्छ°). M_2 इतः (for the first ततः). — ^{c}) $K_{1.2.5}$ चालयंति महीं; Dn_1 °यंति च गां; D_9 °यत्निव गां. M_1 सर्वां (for देवीं).

18 B_4 missing (cf. v. l. 7). K_4 om. 18 (cf. v. l.

C. 5. 107 B. 5. 5. 18 K. 5. 5. 19 ततः प्रज्ञावयोवृद्धं पाञ्चाल्यः स्वपुरोहितम् । कुरुभ्यः प्रेषयामास युधिष्ठिरमते तदा ॥ १८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

६

द्रुपद उवाच ।
भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः ।
बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा नराणां तु द्विजातयः ॥ १
द्विजेषु वैद्याः श्रेयांसो वैद्येषु कृतबुद्धयः ।
स भवान्कृतबुद्धीनां प्रधान इति मे मतिः ॥ २
कुलेन च विशिष्टोऽसि वयसा च श्रुतेन च ।
प्रज्ञयानवमश्चासि शुक्रेणाङ्गिरसेन च ॥ ३
विदितं चापि ते सर्वं यथावृत्तः स कौरवः ।
पाण्डवश्च यथावृत्तः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ४
धृतराष्ट्रस्य विदिते वञ्चिताः पाण्डवाः परैः ।
विदुरेणानुनीतोऽपि पुत्रमेवानुवर्तते ॥ ५
शकुनिर्बुद्धिपूर्वं हि कुन्तीपुत्रं समाह्वयत् ।
अनक्षज्ञं मताक्षः सन्क्षत्रवृत्ते स्थितं शुचिम् ॥ ६
ते तथा वञ्चयित्वा तु धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ।

---

13). — a) K (K4 om.) प्राज्ञं (for प्रज्ञा-). Dn D3 G5 °वृद्धः. — b) K1.2.5 D1 T2 G2.4.5 M3.4 पांचालः; Dn1 पंचाल्यः. — c) M3.4 कुरूणां. — d) K3 B D T2 G4 Ca स्थितः (D9 सदा).

Colophon om. in K4; B4 G3 missing. — *Adhy. name:* K5 Dn1 D3.5.10 पुरोहितयानं; D2 राजोपमंत्रणं; D8 राजोपमंत्रणे पुरोहितयानं; G1 M1 वासुदेवगमनं; M2 सेनासमागमः; M3.5 वासुदेववाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 Dn2 Ds1 D2.5–7.9.10 S (G3 missing) 5. — *S'loka no.:* K5 18; Dn2 D8 19.

6

☞ This adhy. is missing in B4 G3 (cf. v. l. 5. 5. 7; 5. 1. 1).

1 =(var.) Manu. 1. 96. — K4 om. 1–3 (cf. v. l. 5. 5. 13). — a) Ca भूतेषु. Cd.s cite भूतानि. — b) K2 मतिजीविनः; G5 बुद्धिजीवकाः; Ca.d.s as in text. — c) K2 मति° (for बुद्धि°). — d) B D (except D9.10; D2 by corr.; for D1 see below) नरेष्वपि (for नराणां तु). K1 हि; D9 T G1.2.5 च (for तु). K5 °णां बुद्धिजातयः; D1 G5 नरेषु ब्राह्मणाः स्मृताः. Ca cites द्विजाः; Cd.s as in text.

2 K4 om. 2 (cf. v. l. 1). — 2ab =(var.) Manu. 1. 97ab. — a) D1 G5 ब्राह्मणेषु च विद्वांसः; T1 G1.2.4 M द्विजेषु विद्वाञ्छ्रेष्ठस्तु. Ca.d.s वैद्याः (as in text). — b) S (G3 missing) विद्वत्सु (for वैद्येषु). — After 2ab, K3.5 B D (except D9) T G5 ins.:

30* कृतबुद्धिषु कर्तारः कर्तृषु ब्रह्मवादिनः ।

[=Manu. 1. 97cd. — K3 कृतनिश्चयाः; B1 D5 ब्रह्मवेदिनः; Cd.s ब्रह्मवादिनः (as above).]

3 K4 om. 3ab (cf. v. l. 1). — c) B Dn D3–7 सदृशः; D2 त्वं समः; Ca.d.s अनवमः (as in text). — d) T G (G3 missing) M1 शुक्रेणांगिरसा तथा; M2–5 शुक्रांगिरसयोरिव.

4 b) M1 सुयोधनः (for स कौरवः).

5 a) K1.2 T G2.4.5 विदितं; K4 D9 विदितैः; Dn1 D2 M5 विदितः; G1 यद्वृत्तं; Ca.d.s विदिते (as in text). — b) K1–3 विजिताः (for वञ्चिताः). K1 इति; K4 सुतैः (for परैः).

6 a) D5 शकुनेः. T2 G (G3 missing) M1.2 °पूर्वेण (for °पूर्वं हि). K (except K4) D2.3–10 च (for हि). M3–5 बुद्धिपूर्वं च शकुनिः. — b) D1 T1 G1.4 M2 यदा°; T2 G2 M1 यथा° (for समा°). M3–5 समाह्वयत पांडवं. — c) K1.5 D7 स; M3–5 तु (for सन्). — d) K3 क्षत्रधर्मे; D2.3 क्षत्रधर्म-. T2 क्षत्रधर्मे व्यवस्थितं; G2 क्षत्रधर्ममते स्थितं; M3–5 क्षत्रवृत्तरतं शुचिं.

7 a) K1.2.5 च (for तु). — b) K5 B1.3.5 D (except D9) धर्मराजं; T1 G1 कुंतीपुत्रं; M2 धर्मात्मानं. — d) K1.2.5 D3 स्वकं (for स्वयं).

न कस्यांचिदवस्थायां राज्यं दास्यन्ति वै स्वयम् ॥ ७
भवांस्तु धर्मसंयुक्तं धृतराष्ट्रं ब्रुवन्वचः ।
मनांसि तस्य योधानां ध्रुवमावर्तयिष्यति ॥ ८
विदुरश्चापि तद्वाक्यं साधयिष्यति तावकम् ।
भीष्मद्रोणकृपाणां च भेदं संजनयिष्यति ॥ ९
अमात्येषु च भिन्नेषु योधेषु विमुखेषु च ।
पुनरेकाग्रकरणं तेषां कर्म भविष्यति ॥ १०
एतस्मिन्नन्तरे पार्थाः सुखमेकाग्रबुद्धयः ।
सेनाकर्म करिष्यन्ति द्रव्याणां चैव संचयम् ॥ ११
भिद्यमानेषु च स्वेषु लम्बमाने च वै त्वयि ।
न तथा ते करिष्यन्ति सेनाकर्म न संशयः ॥ १२
एतत्प्रयोजनं चात्र प्राधान्येनोपलभ्यते ।
संगत्या धृतराष्ट्रश्च कुर्याद्धर्म्यं वचस्तव ॥ १३
स भवान्धर्मयुक्तश्च धर्म्यं तेषु समाचरन् ।
कृपालुषु परिक्लेशान्पाण्डवानां प्रकीर्तयन् ॥ १४
वृद्धेषु कुलधर्मं च ब्रुवन्पूर्वैरनुष्ठितम् ।
विभेत्स्यति मनांस्येषामिति मे नात्र संशयः ॥ १५
न च तेभ्यो भयं तेऽस्ति ब्राह्मणो ह्यसि वेदवित् ।
दूतकर्मणि युक्तश्च स्थविरश्च विशेषतः ॥ १६
स भवान्पुष्ययोगेन मुहूर्तेन जयेन च ।
कौरवेयान्प्रयात्वाशु कौन्तेयस्यार्थसिद्धये ॥ १७

वैशंपायन उवाच ।

तथानुशिष्टः प्रययौ द्रुपदेन महात्मना ।
पुरोधा वृत्तसंपन्नो नगरं नागसाह्वयम् ॥ १८

C. 5. 127
B. 5. 6. 18
K. 5. 6. 18

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

---

8 K4 om. 8^{a}–9^{b}. — a) D2.8 स भवान् (for भवांस्तु). T1 G1.4.5 धर्मयुक्तः सन् (for धर्म°). — c) D1.2.8 तेषां (for तस्य). G1 M यौधानां. — d) K2 पुनर्; G5 ब्रुवन् (for ध्रुवम्).

9 K4 om. 9^{ab} (cf. v. l. 8). — b) M (except M2) बृंह° (for साध°). — c) B8 वै; D2.8 तु (for च). K3 B1.2.5 Dn Ds D8.4.6.7.10 °कृपादीनां. — d) K4.5 स जन°; D1.2.4.8 M3.4 (*sup. lin.* as in text) °ष्यसि.

10 a) D1 हि; D8.9 G5 वि- (for च). — b) A few S MSS. यौधेषु. K1 विषमेषु. — c) K5 B5 D (except Ds D1.8.9) पुनरेकत्रकरणं; T1 M1 °रेकाङ्य°; T2 न तथा पुनरेकाग्रं; G1.2 °रैकाग्र्य°; Ca.d.s as in text. — d) B1 transp. तेषां and कर्म. G4 कार्यं (for तेषां). T G1.5 कार्यं; G2 कालः; G4 तेषां (for कर्म).

11 b) K D8 एकाग्र(K4 °कांत)मानसाः; T1 G (G3 missing) एकांतवृत्तयः. T2 सुमेधा हितबुद्धयः. — D7 (hapl.) om. 11^{d}–12^{c}. — d) T2 संग्रहं (for संचयम्).

12 D7 om. 12^{abc} (cf. v. l. 11). — a) K3.5 (m as in text) B1 विद्यमानेषु. G4 M5 वै (for च). B2 सर्वेषु; M2 योधेषु (for च स्वेषु). G4 तेषु (for स्वेषु). T2 भिन्नेषु च स्वकीयेषु. — b) K (except K1) M2 °मानेषु वै; B (B4 missing) Dn Ds D2–6.8.10 M1 °माने तथा; D1 °मानेषु च; D9 M3–5 °मानेपि च (for °माने च वै). Cd लम्बमानेषु; Ca.s लम्बमाने (as in text). — d) M (except M2) यथा वयं (for न संशयः). — After 12, D9 ins. 32* (cf. v. l. 5. 7. 1).

13 a) K1 (*sup. lin.* as in text).2 पार्थे (for चात्र). — b) D1 M3–5 °लक्ष्यते; D9 °लक्षय (for °लभ्यते). — c) G2 M3 (*sup. lin.*) संगत्य.

14 a) T2 G1.4 M2 बुद्धियुक्तश्च; G2 भक्ति°; M1.3–5 धर्मयुक्तानि. — b) K D7–10 T2 G2 धर्मं; M2 सम्यक् (for धर्म्यं). G4 धर्म्येषु सममाचरन्; M1.3–5 धर्मात्मसु समा°. — c) K कृपालुः क्षुत्- (K4 °लुः सु-); Ds1 D10 कृपालुश्च. T2 परिक्लेशं. — d) K3 B (B4 missing) D (except D1.8.9) G1 पांडवीयान् (for °वानां). M5 °र्तयेत्.

15 a) K1 (m as in text).5 Ds D10 कुरुधर्मं; S (except G5; G5 missing) कुलधर्मान्. — b) M वृद्धैर् (for पूर्वैर्). K (except K5) अधिष्ठितं; S (G3 missing) अनुष्ठितान्. — d) K4 वै (for मे). D1 नास्ति (for नात्र). M3.5 वर्तते मतिः (for नात्र संशयः).

16 a) M3–5 न तेभ्यो हि भयं. — c) D2 शक्तः (for युक्तः). — d) D9 वृद्धश्चापि विशे°.

17 b) M मुहूर्ते विजयेतुले. — c) K1 स कौरवान् (for कौर°). K1.5 D9 T2 G4.5 प्रयाह्याशु; M प्रयात्वद्य. K2 D8 कौरवान्प्रति यात्वाशु. — d) K1.2 पांडव° (for कौन्तेय°).

18 b) M3–5 पांचालेन (M5 °लानां). B8 यशस्विना (for महा°). — After 18, K Dn D1.3.4 (marg. *sec. m.*).7.8 ins.:

31* शिष्यैः परिवृतो विद्वान्नीतिशास्त्रार्थकोविदः ।

७

C. 5. 131
B. 5. 7. 3
K. 5. 7. 3

वैशंपायन उवाच ।
गते द्वारवतीं कृष्णे बलदेवे च माधवे ।
सह वृष्ण्यन्धकैः सर्वैर्भोजैश्च शतशस्तथा ॥ १
सर्वमागमयामास पाण्डवानां विचेष्टितम् ।
धृतराष्ट्रात्मजो राजा दूतैः प्रणिहितैश्चरैः ॥ २
स श्रुत्वा माधवं यातं सदश्वैरनिलोपमैः ।
बलेन नातिमहता द्वारकामभ्ययात्पुरीम् ॥ ३
तमेव दिवसं चापि कौन्तेयः पाण्डुनन्दनः ।
आनर्तनगरीं रम्यां जगामाशु धनंजयः ॥ ४
तौ यात्वा पुरुषव्याघ्रौ द्वारकां कुरुनन्दनौ ।
सुप्तं ददृशतुः कृष्णं शयानं चोपजग्मतुः ॥ ५
ततः शयाने गोविन्दे प्रविवेश सुयोधनः ।
उच्छीर्षतश्च कृष्णस्य निषसाद वरासने ॥ ६
ततः किरीटी तस्यानु प्रविवेश महामनाः ।
पश्चार्धे च स कृष्णस्य प्रह्वोऽतिष्ठत्कृताञ्जलिः ॥ ७
प्रतिबुद्धः स वार्ष्णेयो ददर्शाग्रे किरीटिनम् ।

पाण्डवानां हितार्थाय कौरवान्प्रति जग्मिवान् ।
[(L. 1) D_1 शिष्टैश्चापि वृतो. $K_{1.2}$ Dn_1 $D_{4.8}$ नीतिशास्त्रेषु (Dn_1 D_4 °स्त्रार्थ-) कोविदैः. — (L. 2) D_4 कौरवं.]

Colophon missing in B_4 G_3. — *Adhy. name:* $K_{4.5}$ $B_{1-3.5}$ Dn Ds_1 $D_{3-7.10}$ पुरोहितयानं; $D_{2.8}$ पुरोधायानं; G_2 विदुरप्रेषणं; M दूत(M_2 पुरोहित)प्रेषणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): $K_{1.4}$ Ds_1 $D_{2.5-8.10}$ S (G_3 missing) 6. — *S'loka no.:* Dn 19; D_3 20.

7

☞ This adhy. is missing in G_3 (cf. v. l. 5. 1. 1).

1 B Dn Ds D_2(marg. *sec. m.*)$_{.3-8.10}$ S (except M_2; G_3 missing) ins. after वैशं° उ°: D_9, after 5. 6. 12:

32* पुरोहितं ते प्रस्थाप्य नगरं नागसाह्वयम् ।
दूतान्प्रस्थापयामासुः पार्थिवेभ्यस्ततस्ततः ।
प्रस्थाप्य दूतानन्यत्र द्वारकां पुरुषर्षभः ।
स्वयं जगाम कौरव्यः कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
[(L. 4) T G वार्ष्णेयं (for कौरव्यः).]

— ^{a}) M_{3-5} याते; Cd.s गते (as in text). — ^{b}) D_7 वृष्ण्यधिपैः (for वृष्ण्यन्धकैः). — ^{d}) $D_{2.8}$ तु (for च). $K_{1.2.5}$ सदसस्; T_2 (before corr.) G_2 सहितस् (for शतशस्). B (except B_3) Dn Ds_1 $D_{1-5.8.9.10}$m $G_{1.2}$ तदा (for तथा).

2 ^{a}) $K_{1.4}$ आशंस°; K_2 आकर्ण°; Dn $D_{3.5.7}$ आख्याप°; Ca.d.n.s आगम° (as in text). — D_1 transp. 2^b and 2^d. — ^{b}) D_2 पांचालानां (for पाण्ड°). — ^{d}) $K_{1.2.5}$ दूत-; B Dn D_{2-7} T $G_{1.2.5}$ गूढैः; D_8 गूढ-; D_9 पूर्वं; Ca.d.s दूतैः (as in text). Ds_2 च तैः; Ca.d चारैः; Cs as in text. G_4 गूढैः प्रच्छन्नचारिभिः; Cap गूढैः प्रणिहितैश्चरैः.

3 ^{a}) M (except M_1) तत् (for स). $K_{1.3.4}$ B D (except Dn_2 $D_{1.3.9}$) T $G_{1.2.4}$ M_4 (*sup. lin.*) यांतं. — ^{c}) K_4 च (for न). $K_{1.2}$ D_1 स्व(D_1 स)बलेनाति°; $D_{2.9}$ बलेन (D_9 सैन्येन) महता चापि (D_9 युक्तो).

4 ^{b}) G_5 कुंतीपुत्रो धनंजयः; M (except M_2) °यः श्वेतवाहनः. — ^{c}) M स्वयं जगाम कौरव्यः. — ^{d}) T G (G_3 missing) आजगाम; M कुंतीपुत्रः (for जगामाशु).

5 ^{a}) $K_{1.2.4}$ D_9 T_1 गत्वा; D_1 यातौ (for यात्वा). M (except M_2) यात्वा तु (for तौ यात्वा). M_{3-5} परवीरघ्नौ (for पुरुष°). — ^{c}) M_1(*sup. lin.* as in text)$_{.3-5}$ सुप्तं महति पर्यंके. — ^{d}) $K_{1.2}$ शय्यां तं; K_4 राजानं; K_5 शय्यायां; D_{10} शयनं. B D (except $D_{1.2.3.10}$) चाभि° (for चोप°).

6 ^{ab}) S (G_3 missing) दुर्योधनस्तु प्रथमं वासुदेवमुपाश्रयत् (T_2 M_{3-5} °गमत्; $G_{4.5}$ $M_{1.2}$ °द्रवत्). — ^{c}) K (except K_3) उच्छीर्षे तस्य (K_4 स तु; K_5 तत्र); $D_{1.5}$(m as in text) तच्छीर्षतश्च; D_{10} उच्छीर्षदेशे. B_3 D_7 S (G_3 missing) तु (for च). Cd.s cite उच्छीर्षं; Ca उच्छीर्षतः (as in text). — ^{d}) T_1 G_1 °सादासने शुभे. — G_5 ins. after 6: G_4, after 8^{ab}:

33* सिंहासनगतं पश्चात्परिवृत्य च दृष्टवान् ।

7 ^{a}) D_{10} पार्थः (for ततः). G_4 तत्र (for तस्य). — ^{b}) G_5 °द्युतिः (for °मनाः). — ^{c}) K_3 $D_{2.3}$m.$_7$ पादांते; B (except B_2) पश्चाच्च; Ca.d.s पश्चार्धे (as in text). $K_{1.2.5}$ D_3 तस्य; K_3 चाय; K_4 D_1 स तु; B (except B_2) एव स; Dn $D_{2.3.7}$ स च; D_5 चैव; T_1 G_1 तु स (for च स). D_9 $G_{4.5}$ M पश्चार्धेन स कृ°; D_{10}

स तयोः स्वागतं कृत्वा यथार्हं प्रतिपूज्य च ।
तदागमनजं हेतुं पप्रच्छ मधुसूदनः ॥ ८
ततो दुर्योधनः कृष्णमुवाच प्रहसन्निव ।
विग्रहेऽस्मिन्भवान्साह्यं मम दातुमिहार्हति ॥ ९
समं हि भवतः सख्यं मयि चैवार्जुनेऽपि च ।
तथा संबन्धकं तुल्यमस्माकं त्वयि माधव ॥ १०
अहं चाभिगतः पूर्वं त्वामद्य मधुसूदन ।
पूर्वं चाभिगतं सन्तो भजन्ते पूर्वसारिणः ॥ ११
त्वं च श्रेष्ठतमो लोके सतामद्य जनार्दन ।
सततं संमतश्चैव सद्वृत्तमनुपालय ॥ १२

कृष्ण उवाच ।

भवानभिगतः पूर्वमत्र मे नास्ति संशयः ।
दृष्टस्तु प्रथमं राजन्मया पार्थो धनंजयः ॥ १३
तव पूर्वाभिगमनात्पूर्वं चाप्यस्य दर्शनात् ।

C. 5. 145
B. 5. 7. 16
K. 5. 7. 17

पश्चार्धदेशे कृ° ; T2 G2 पादांबुजांते कृ°.

8 a) K (except K3) D1. 3–10 च; S (except T1 G5; G3 missing) तु (for स). — b) K1. 2 धनंजयं (for किरी°). — After 8^{ab}, D3 ins.:

34* उच्छीर्षतश्चासनस्थं ददर्शाथ सुयोधनम् ।;

while D10 ins.:

35* पश्चाद्दुर्योधनं भूपमुच्छीर्षे संस्थितं तदा ।

On the other hand, G4 ins. and G5 repeats 33* after 8^{ab}. G4 cont. after 33*: T1 ins. after 8^{ab}:

36* वैचित्रवीर्यजं पश्चाद्यादवानां धुरंधरः ।

Finally, M ins. after 8^{ab}:

37* पश्चाद्दुर्योधनं शौरिरपश्यदमितद्युतिः ।

— c) K (except K3) उभयोः; D1 तयोः सु-; D2. 3 तयोः स (by transp.). T1 G1. 5 पृष्ट्वा (for कृत्वा). — d) N T1 यथावत् (D1 यथार्थं) (for यथार्हं). K1. 2. 4 परिपूजितौ; K5 B Dn D2–9 प्रतिपूज्य (B4 °गृह्य) तौ; Ds प्रतिपूजितौ; D1 परिपूज्य च; G2 अभिपूज्य च. — T2 reads 8^{ef} twice, first as in S and then as in text (with v. l.)! — e) K4 D1. 2. 3. 9 तौ (for तदा). S (G3 missing; T2 first time) पप्रच्छ तौ महाबाहुः (T1 G1 M1 °बाहू; T2 G2. 4 °भागौ; G5 °त्मानौ); T2 (second time) तयोरागमने हेतुं; Ca as in text. — f) K1 पृष्टवान्; K2–5 अपृच्छत् (for पप्रच्छ). S (G3 missing) किं कार्यं युवयोरिति.

9 b) D9 प्रोवाचेदं हसन्निव; S (except T2 G2; G3 missing) इदं वचनमब्रवीत्. — c) B3 D2–7 Cap सह्यं; D9. 10 मह्यं; Ca. d. s as in text. — d) K (except K3) D1 T1 अर्हसि. D9. 10 साहाय्यं दातुमर्हसि (D10 °ति).

10 K3 (hapl.) om. from सख्यं up to °गतः in 11^{a}. — a) M3–5 समं संबंधकं चैव. — b) K2. 4 B2. 4 D (except Ds D4. 9. 10) T1 G (G3 missing) मम (for मयि). D1. 2. 3 T1 G1. 4. 5 अर्जुनस्य; D9 अर्जुनेन (for अर्जुनेऽपि). T2 G2 वा (for the second च). M (except M1) सख्यं च तव सात्वत. — M2 reads 10^{cd} first as in text and then as in M3–5! — c) K (K3 om.) D1. 3. 10 सांबंधिकं; Ds T2 G2 सांबंधकं. K1. 2 सर्वं (for तुल्यं). M3–5 मयि चैव महाबाहो. — d) K (K3 om.) तव (for त्वयि). Dn2 माधवे; G2 मानद. M3–5 कुंतीपुत्रे च फल्गुने.

11 K3 om. up to °गतः (cf. v. l. 10). — a) D9 चाप्यागतः; S (except G5; G3 missing) त्वभिगतः. — c) K1–4 D3 चाभिगतान्; K5 Ds2 S (except T2 G2; G3 missing) चाभि(G5 M2 चाधि)गताः. — d) K2. 4. 5 धर्मचा(K4 °सा)रिणः; Ds D9 T1 G1. 5 M1 पूर्वसारिणं; T2 G2 शास्त्रदृष्टयः; G4 पूर्वधारिणं; M2–5 °चोदकं; Ca. d. s as in text.

12 a) D3 ज्येष्ठतमो. S (except T2 G2; G3 missing) त्वं चापि (M3. 5 °द्य) पुरुषव्याघ्र (G3. 5 °श्रेष्ठ). — b) D2. 3 T2 G2 मध्ये (for अद्य). T1 G1. 4. 5 M सत्तमोसि (G5 न समोपि) सतामपि. — c) D9 संगतः; T2 सत्कृतः; G2 संस्मृतः (for संमतः). S (G3 missing) लोके (for चैव). — After 12, G2 ins.:

38* श्रीभगवानुवाच (!) ।
स्वागतं तव गान्धारे न मया विदितो भवान् ।
किं चागमनकृत्यं ते कस्मिन्काले त्वमागतः ।
[दुर्योधनः ।*]
त्वद्दर्शनार्थी गोविन्द अहं पूर्वमिहागतः ।
प्रीत्यर्थी स भवान्साह्यं मम दातुमिहार्हति ।;

while M ins.:

39* धार्तराष्ट्रस्य तद्वाक्यं श्रुत्वामरवरोत्तमः ।
पुरुषोत्तमस्त्विदं वाक्यं दुर्योधनमभाषत ।

13 K2 B3 Dn2 D6. 7. 10 श्रीकृष्ण उ°; D1 T1 G1 श्रीकृष्णः; D2. 3. 9 श्री(D9 om. श्री)भगवानुवाच; T2 G2 श्रीभगवान्; G4. 5 श्रीवासुदेवः; M (M2 om.) वासुदेवः. — b) M3–5 इति (for अत्र), and अत्र (for अस्ति). — cd) S (except T2 G2; G3 missing) मया तु दृष्टः (G4 -पि दृष्टः; M3–5 दृष्टस्तु) प्रथमं कुंतीपुत्रो धनं°.

14 b) M3. 5 om. अपि, and transp. पूर्वं च and अस्य. T1 G1 एव (for अपि). — c) M3. 5 transp. साहाय्यं and उभयोरेव. — d) D9 G5 M3. 5 न संशयः (for सुयो°).

C. 5. 145
B. 5. 7. 16
K. 5. 7. 17

साहाय्यमुभयोरेव करिष्यामि सुयोधन ॥ १४
प्रवारणं तु बालानां पूर्वं कार्यमिति श्रुतिः ।
तस्मात्प्रवारणं पूर्वमर्हः पार्थो धनंजयः ॥ १५
मत्संहननतुल्यानां गोपानामर्बुदं महत् ।
नारायणा इति ख्याताः सर्वे संग्रामयोधिनः ॥ १६
ते वा युधि दुराधर्षा भवन्त्वेकस्य सैनिकाः ।
अयुध्यमानः संग्रामे न्यस्तशस्त्रोऽहमेकतः ॥ १७
आभ्यामन्यतरं पार्थ यत्ते हृद्यतरं मतम् ।
तद्वृणीतां भवानग्रे प्रवार्यस्त्वं हि धर्मतः ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु कृष्णेन कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
अयुध्यमानं संग्रामे वरयामास केशवम् ॥ १९
सहस्राणां सहस्रं तु योधानां प्राप्य भारत ।
कृष्णं चापहृतं ज्ञात्वा संप्राप परमां मुदम् ॥ २०
दुर्योधनस्तु तत्सैन्यं सर्वमादाय पार्थिवः ।
ततोऽभ्ययाद्भीमबलो रौहिणेयं महाबलम् ॥ २१
सर्वं चागमने हेतुं स तस्मै संन्यवेदयत् ।
प्रत्युवाच ततः शौरिर्धार्तराष्ट्रमिदं वचः ॥ २२
विदितं ते नरव्याघ्र सर्वं भवितुमर्हति ।
यन्मयोक्तं विराटस्य पुरा वैवाहिके तदा ॥ २३
निगृह्योक्तो हृषीकेशस्त्वदर्थं कुरुनन्दन ।
मया संबन्धकं तुल्यमिति राजन्पुनः पुनः ॥ २४

---

15 ^{a}) $K_{2.4}$ Dn_{1} $D_{3.4.7}$ प्रधारणं (see below); D_{2} पांडवानां (sic); D_{3}m संप्रदानं; all comm. as in text. K_{1} च; $K_{2.3.5}$ D_{8} हि; Ca तु (as in text). — ^{c}) $K_{2.4}$ Dn_{1} $D_{2-4.7}$ प्रधारणं (for प्रवा°); see above. — ^{d}) K_{4} D_{9} अर्हेत् (for अर्हः).

16 ^{a}) M_{1}(*sup. lin.* as in text)$._{3-5}$ °संपन्नाः (for °तुल्यानां). — ^{b}) K (except K_{3}) $D_{1.2.8-10}$ योधानां; M_{1}(*sup. lin.* as in text)$._{3-5}$ गोपालाः (for गोपानां). M_{1}(*sup. lin.* as in text)$._{3-5}$ मम (for महत्). — ^{d}) K_{3} Ds $D_{1.2.9}$ Ca. d. s संस्कृतयोधिनः; T_{2} G_{2} संग्रामकोविदाः. Cap सुकृत°, संस्कृत°, संग्राम°.

17 ^{a}) T_{2} G_{2} योधाः (for युधि). M (except M_{2}) ते युध्यमाना बहवो (M_{1} बलिनः). — ^{b}) Ds D_{1} भवंति; M_{1} संतु वा (for भवन्तु). — ^{c}) M_{1}(*sup. lin.* as in text) $_{3-5}$ साहाय्यं (for संग्रामे). — T_{1} (hapl.) om. 17^{d}–19^{c}. — ^{d}) M_{1}(*sup. lin.* as in text)$._{3-5}$ करिष्यामि (for न्यस्तशस्त्रः). — M (except M_{1}) ins. after 17: $G_{1.4.5}$, after 18:

40* एतद्विदित्वा कौन्तेय विचार्य च पुनः पुनः ।
तान्वा वरय साहाय्ये मां साचिव्येन वा पुनः ।
[(L. 2) $G_{1.4.5}$ °व्येथवा (for °व्येन वा).]

18 T_{1} (cf. v. l. 17) M (except M_{1}) om. 18. — ^{a}) K_{3} अन्यतमं; D_{1} G_{2} एकतमं; $D_{2.9}$ एकतरं; D_{10} $G_{1.4}$ अन्यतरत्; K_{2} यत्ते; K_{4} चार्थं (for पार्थ). — ^{b}) K_{1} हृदि (for यत्ते). $K_{1.4.5}$ D_{8} G_{4} M_{1} हृद्यतमं; Dn Ds $D_{3-7.10}$ कृत्यतरं (D_{6} °मं). K_{5} B_{3} Ds $D_{2.8.10}$ महत् (for मतं). D_{1} G_{2} यत्रेच्छा वर्तते तव. — ^{c}) $K_{1.2.4}$ पार्थ (for अग्रे). — ^{d}) K_{2} Dn_{1} D_{2} प्रधार्यः; G_{2} प्रार्थिता; Ca. d. s प्रवार्यः (as in text); cf. v. l. 15. K_{2} B_{1} $D_{7.9}$ T_{2} G (G_{3} missing) M_{1} मे मतः (for धर्मतः). — After 18, $G_{1.4.5}$ ins. 40*.

19 T_{1} om. 19^{abc} (cf. v. l. 17). — ^{a}) M_{3-5} कौंतेयः (for कृष्णेन). — ^{b}) M_{3-5} वासुदेवेन पांडवः. — ^{c}) M_{3-5} साहाय्ये (for संग्रामे). — After 19, B D (except D_{1}; D_{2} marg. *sec. m.*) ins.:

41* नारायणममित्रघ्नं कामाज्जातमजं नृषु ।
सर्वक्षत्रस्य पुरतो देवदानवयोरपि ।

B (except B_{2}) Dn $D_{8.9}$ cont.:

42* दुर्योधनस्तु तत्सैन्यं सर्वमावरयत्तदा ।
[$B_{1.3}$ ततः (for तदा). D_{9} सर्वमादाय पार्थिवः.]

20 Ds_{1} om. 20; B_{2} D_{9} om. 20^{ab}. — ^{b}) S (G_{3} missing) गोपानां (for योधानां). K_{2} Ds_{2} G_{4} M_{1} भारतः; $D_{1.2.8}$ कौरवः (for भारत). — ^{c}) = 28^{c}. K $B_{2.3.5}$ Ds_{2} $D_{1.2.4.8.9}$ T_{2} $G_{2.4}$ मत्वा (for ज्ञात्वा). — ^{d}) $K_{1.2.4}$ संप्राप्तः; K_{5} प्राप्तवान्; B_{5} $D_{1.8.9}$ T G (G_{3} missing) $M_{1.2}$ स प्राप. $M_{3.4}$ च परां (for परमां).

21 ^{ab}) D_{1} transp. सैन्यं and सर्वं. M_{1} क्षिप्रं (for सर्वं). $K_{1.2.4}$ वीर्यवान्; K_{3} Dn_{2} $D_{7.8}$ T_{2} G_{2} M_{3} पार्थिव; $D_{1.2}$ वै तदा; G_{4} भारत. — ^{c}) D_{10} मुदा (for ततो). S (except G_{5} M_{5}; G_{3} missing) °बलं. — ^{d}) Ds G_{5} M_{3-5} °बलः.

22 ^{a}) K_{4} G_{4} om. च. D_{7} वा; G_{5} हि (for च). — ^{b}) S (G_{3} missing) तस्मै कृत्स्नं (T_{2} G_{2} प्रीत्या; M_{3-5} सम्यङ्) न्यवेदयत्.

23 Before 23, N M_{4} ins. बलदेव उ°; T_{2} G_{5} (with prefixed श्री) बलरामः; G_{2} रामः. — ^{a}) M_{2} कौरव° (for ते नर°). — ^{d}) $K_{1.2.4}$ $D_{1.2.8.10}$ T_{2} $G_{1.2}$ M_{1} पुरे; G_{4} $M_{3.4}$ पुरः (for पुरा).

न च तद्वाक्यमुक्तं वै केशवः प्रत्यपद्यत ।
न चाहमुत्सहे कृष्णं विना स्थातुमपि क्षणम् ॥ २५
नाहं सहायः पार्थानां नापि दुर्योधनस्य वै ।
इति मे निश्चिता बुद्धिर्वासुदेवमवेक्ष्य ह ॥ २६
जातोऽसि भारते वंशे सर्वपार्थिवपूजिते ।
गच्छ युध्यस्व धर्मेण क्षात्रेण भरतर्षभ ॥ २७
इत्येवमुक्तः स तदा परिष्वज्य हलायुधम् ।
कृष्णं चापहृतं ज्ञात्वा युद्धान्मेने जितं जयम् ॥ २८
सोऽभ्ययात्कृतवर्माणं धृतराष्ट्रसुतो नृपः ।
कृतवर्मा ददौ तस्य सेनामक्षौहिणीं तदा ॥ २९
स तेन सर्वसैन्येन भीमेन कुरुनन्दनः ।
वृतः प्रतिययौ हृष्टः सुहृदः संप्रहर्षयन् ॥ ३०

गते दुर्योधने कृष्णः किरीटिनमथाब्रवीत् ।
अयुध्यमानः कां बुद्धिमास्थायाहं त्वया वृतः ॥ ३१

अर्जुन उवाच ।

भवान्समर्थस्तान्सर्वान्निहन्तुं नात्र संशयः ।
निहन्तुमहमप्येकः समर्थः पुरुषोत्तम ॥ ३२
भवांस्तु कीर्तिमाँल्लोके तद्यशस्त्वां गमिष्यति ।
यशसा चाहमप्यर्थी तस्मादसि मया वृतः ॥ ३३
सारथ्यं तु त्वया कार्यमिति मे मानसं सदा ।
चिररात्रेप्सितं कामं तद्भवान्कर्तुमर्हति ॥ ३४

वासुदेव उवाच ।

उपपन्नमिदं पार्थ यत्स्पर्धेथा मया सह ।
सारथ्यं ते करिष्यामि कामः संपद्यतां तव ॥ ३५

C. 5. 170
B. 5. 7. 38
K. 5. 7. 40

---

24 c) $K_{1.4}$ मम; S (except T_2 G_2; G_3 missing) त्वया (for मया). K Ds_2 $D_{1.2.3.10}$ सांबंधिकं; B_2 G_2 संबंधिकं; Ds_1 T_2 सांबंधकं; T_1 -नुबंधकं.

25 a) D_9 S (G_3 missing) मे (for वै). D_{10} न तद्वाक्यं मदुक्तं वै. — b) B (except B_1) केशवं. $D_{2.3.9}$ प्रत्यगृह्णत. S (G_3 missing) प्रतिजग्राह केशवः.

26 a) $B_{2.5}$ Dn D_{3-7} पार्थस्य (for पार्थानां). — b) D_{10} च (for अपि). $B_{2.4}$ G_2 M_1 च; T_1 G_1 वा (for वै). D_1 नापि दुर्योधनाद्य ते. — c) M_2 वर्तंते (for निश्चिता). — d) K (except K_5) B_1 D_{10} T_1 $G_{1.5}$ हि; $B_{2.4}$ T_2 G_2 च; $M_{3.4}$ वै (for ह).

27 a) Dn_1 T_1 $M_{2.4}$ (*sup. lin.* as in text).$_5$ हि; G_5 च (for असि). — b) $D_{2.8}$ सर्वराजसु पूजिते.

28 Before 28, all MSS. (except T_1; G_3 missing) ins. वैशं° उ° (S and a few N om. उ°). — a) N (except $D_{1.2.4.8.10}$) M_2 तु (for स). — c) = 20c. B_5 Ds D_8 चापकृतं. K $D_{1.2.8}$ मत्वा (K_8 कृत्वा); D_4 बुध्या (for ज्ञात्वा). S (G_3 missing) कृष्णं चापि महाबाहुं (T_2 G_2 °भागं). — d) K_4 D_4 ज्ञात्वा; D_9 मेने (for युद्धान्). D_9 युद्धे (for मेने). $K_{1-3.5}$ ज्ञात्वा मे (K_2 स मेने) निश्चितं जयं; $B_{1.2.5}$ $D_{1.2.8}$ जितं मेने धनंजयं; S (G_3 missing) आमंत्र्य भरतर्षभ (T_2 G_5 M_2 °भः).

29 In B_4, the portion from 29 up to 5. 8. 34, is lost on a missing fol. — a) D_{10} सोभ्यगात्; G_5 ततस्तु. — b) K_1 $D_{1.4.10}$ G_2 M_2 नृप. — c) S (G_3 missing) बलं (for ददौ). D_8 S (G_3 missing) तस्मै (for तस्य). — d) Some MSS. अक्षो°. D_1 तथा; S (G_3 missing) ददौ (for तदा).

30 B_4 missing (cf. v. l. 29). — a) T_2 $G_{2.5}$ सह; M_{3-5} पूर्व- (for सर्व-). — b) $K_{1.3.4}$ $G_{4.5}$ °नंदन. — c) D_8 संवृतः प्रययौ. N (except K_2 D_2; B_4 missing) परि° (for प्रति°). T_1 $G_{1.5}$ राजा; G_4 राजन् (for हृष्टः). — d) G_4 प्रहृष्टः (for सुहृदः). K_2 प्रतिनंदयन् (for संप्र°). — After 30, K_8 B (B_4 missing) D (except $D_{1.9}$; D_2 marg. *sec. m.*) ins.:

43* ततः पीताम्बरधरो जगत्स्रष्टा जनार्दनः ।

31 B_4 missing (cf. v. l. 29). — a) Ds हृष्टः (for कृष्णः). — c) G_4 समरे (for कां बुद्धिम्). — d) K_1 आदाय; G_4 किमहं (for आस्थाय). G_4 तु (for अहं). B (B_4 missing) D (except $D_{1.2.3.9}$) transp. त्वया and वृतः.

32 B_4 missing (cf. v. l. 29). — b) K (except K_4) D_{10} निहंतुं मनसापि हि. — c) T_1 एव (for अपि). $M_{3.4}$ एवं (for एकः). — d) B (B_4 missing) D (except $D_{2.3.10}$) M_1 पुरुषर्षभ.

33 B_4 missing (cf. v. l. 29). — a) $D_{2.3.9}$ च (for तु). — b) K_1 T_1 $G_{2.4.5}$ $M_{1.2}$ यद् (for तद्). A few MSS. त्वा (for त्वां). — c) B_{1-3} Dn Ds_1 D_{2-4} T_2 G_1 यशसां. M_1 अभ्यर्थी. — d) G_5 तस्मादस्मिन्; M_{3-5} तेनासि त्वं.

34 B_4 missing (cf. v. l. 29). — a) $K_{1.2.4}$ हि; D_8 च; M_{3-5} मे (for तु). — b) Ds तदा (for सदा). — c) D_9 M_2 °रात्रस्थितं. Ds D_{10} G_4 $M_{3.4}$ कार्यं (for कामं). — d) $K_{1.2.4}$ D_7 भवान्मे; D_{10} मे भवान् (for

G. 5. 171
B. 5. 7. 39
K. 5. 7. 41

वैशंपायन उवाच ।
एवं प्रमुदितः पार्थः कृष्णेन सहितस्तदा ।
वृतो दाशार्हप्रवरैः पुनरायाद्युधिष्ठिरम् ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

८

वैशंपायन उवाच ।
शल्यः श्रुत्वा तु दूतानां सैन्येन महता वृतः ।
अभ्ययात्पाण्डवान्राजन्सह पुत्रैर्महारथैः ॥ १
तस्य सेनानिवेशोऽभूदध्यर्धमिव योजनम् ।
तथा हि बहुलां सेनां स बिभर्ति नरर्षभः ॥ २
विचित्रकवचाः शूरा विचित्रध्वजकार्मुकाः ।
विचित्राभरणाः सर्वे विचित्ररथवाहनाः ॥ ३
स्वदेशवेषाभरणा वीराः शतसहस्रशः ।
तस्य सेनाप्रणेतारो बभूवुः क्षत्रियर्षभाः ॥ ४
व्यथयन्निव भूतानि कम्पयन्निव मेदिनीम् ।
शनैर्विश्रामयन्सेनां स ययौ येन पाण्डवः ॥ ५
ततो दुर्योधनः श्रुत्वा महासेनं महारथम् ।

तद्धवान्). A few MSS. अर्हसि.

35 B4 missing (cf. v. l. 29). D8 om. the ref. D2 T2 G2.4 M2 श्रीभगवान् (D2 adds उ°; M2 om. श्री); T1 श्रीकृष्णः; G1.5 श्रीवासुदेवः. — a) B1 तत्ते; D2 वाक्यं (for पार्थ). — b) K1 यस्यार्थे तन् (for यत्स्पर्धेथाः). K2 स्पर्धत; K3 स्पृहेथाः; B2.3.5 Dn D3-7 स्पर्धसि; D8.10 वर्तेथाः; T2 G2 ते स्वार्थे; Ca.d.s स्पर्धेथाः (as in text) — d) K3 (*sup. lin.*) D5 संपद्यते; S (G3 missing) संवर्ततां; Ca as in text. K3 तदा (for तव).

36 B4 missing (cf. v. l. 29). G5 (om. उवाच) श्रीवैशं°. — a) M3-5 स तु (for एवं). G2 उक्तस्ततः (for प्रमु°). — b) D2.9 ततः; T2 तथा (for तदा). — c) G5 प्रीतो (for वृतो).

Colophon missing in B4 G3. — *Adhy. name:* K5 B3.5 Dn D3-7.10 पुरोहितयानं; D8 कृष्णगमनं; G1 भगवत्सारथ्यकथनं; M सारथ्यवर्णनं (M1.2 °वरणं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 Dn2 Ds1 D2.5.6.8.10 S (G3 missing) 7. — *S'loka no.:* K5 36; Dn 39; D8 41.

8

1 In B4, stanzas 1–34 are missing (cf. v. l. 5. 7. 29); in G3, stanzas 1–23 and lines 1–3 and 5 of 59* likewise missing (cf. v. l. 5. 1. 1). — K1 om. the ref. G5 श्रीवैशं°. — a) M3-5 transp. शल्यः and श्रुत्वा तु. T2 G2 तच्चारैः; Ca दूतानां (as in text). — D2 transp. 1b and 1d. — c) D1 द्रष्टुं; D2 M3-5 राजा (for राजन्).

2 B4 G3 missing (cf. v. l. 1). — a) K1.2.4 सेनानिवासः. — c) K1.4.5 M2 अपि (for हि). K3 B Dn Ds D3-7.10 T1 G1.4.5 विपुलां; K5 D1.2.8 बहुलाः. K5 D1.2.8 सेनाः. — d) K3-5 B5 D (except D1.2.8.10) transp. स and बिभर्ति. B1 D1.7 T2 G4 M1 नरर्षभ; B5 Ds D10 नराधिपः. — After 2, B (B4 missing) D (except D1; D2 marg. *sec. m.*) T G2 M3-5 ins.:

44* अक्षौहिणीपती राजन्महावीर्यपराक्रमः ।
[Some MSS. अक्षो°. D10 T2 M3-5 राजा (for राजन्).]

3 B4 G3 missing (cf. v. l. 1). — a) M3-5 वीरा (for शूरा). — b) T1 G1.5 विचित्रायुधका°. — c) K5 विचित्रस्रग्धराः सर्वे; D2 विचित्रवाहनाः सर्वे (cf. 45*). — K3 (hapl.) om. 3d and the prior half of 45*. — d) K1 विचित्रायुधभूषिताः; K4 चित्राभरणभूषणाः; K5 Dn2 D1.2 विचित्रांबरभूषणाः (cf. 45*). — After 3, N (except K2 D1.9; B4 missing; D2 marg. *sec. m.*) ins.:

45* विचित्रस्रग्धराः सर्वे विचित्राम्बरभूषणाः ।
[Prior half om. in K3. K1.4.5 Dn2 विचित्ररथवाहनाः (= 3d); D8 विचित्रांबरधारिणः.]

4 B4 G3 missing (cf. v. l. 1). — a) Some MSS. °वेशा° (for °वेषा°). K सुवेषाभरणा (K1 °षाः सुभगा) वीराः. — b) M3-5 शूराः (for वीराः). K शतशोथ सह°. — d) D9 भरतर्षभ (for क्षत्रिय°).

5 B4 G3 missing (cf. v. l. 1); M2 om. 5ab. — a) B2 त्रास° (for व्यथ°). — c) K1-3 विश्रामयन्; M3.5 आश्वासयन्. M2 सैन्यं (for सेनां). — d) K2 Ds D9.10

उपायान्तमभिद्रुत्य स्वयमानर्च भारत ॥ ६
कारयामास पूजार्थं तस्य दुर्योधनः सभाः ।
रमणीयेषु देशेषु रत्नचित्राः स्वलंकृताः ॥ ७
स ताः सभाः समासाद्य पूज्यमानो यथामरः ।
दुर्योधनस्य सचिवैर्देशे देशे यथार्हतः ।
आजगाम सभामन्यां देवावसथवर्चसम् ॥ ८

स तत्र विषयैर्युक्तः कल्याणैरतिमानुषैः ।
मेनेऽभ्यधिकमात्मानमवमेने पुरंदरम् ॥ ९
पप्रच्छ स ततः प्रेष्यान्प्रहृष्टः क्षत्रियर्षभः ।
युधिष्ठिरस्य पुरुषाः के नु चक्रुः सभा इमाः ।
आनीयन्तां सभाकाराः प्रदेयार्हा हि मे मताः ॥ १०
गूढो दुर्योधनस्तत्र दर्शयामास मातुलम् ।

C. 5. 187
B. 5. 8. 16
K. 5. 8. 16

T2 M (except M1) प्र- (for स). S (G3 missing) यत्र (for येन). K1.3 B (B4 missing) Dn1 Ds D4.5 G4 पांडवाः; K2.5 D10 पांडवान्. D1.2.3 ययौ येन स पांडवः.

6 B4 G3 missing (cf. v. l. 1). — [a]) M3–5 तं तु (for ततो). G5 राजा (for श्रुत्वा). — [b]) Dn D3.6 T1 महात्मानं (for °सेनं). M3–5 °बलं (for °रथम्). — [c]) K (except K3) D9 T2 G1.2 M3–5 उपयांतम्; B1.2 समायांतम्. T G1.2 M3–5 अनु° (for अभि°). — [d]) K1.2.4 D2 आमंत्र्य; K5 आनंद्य; Dn2 D7 G4.5 आनर्च्य; T2 G2 अभ्येत्य; Ca.d.s as in text. — After 6, K D3 T2 G2 (latter two om. line 1) M (except M2) ins.:

46* शल्यस्य मन्त्रिभिः सर्वैर्दुर्योधनवशानुगैः ।
अविज्ञातं च शल्यस्य हृदयस्य प्रियं कृतम् ।

[(L. 1) K (except K5) सुयो° (for दुर्यो°). — (L. 2) T2 G2 M (except M2) अज्ञातं चैव (T2 G2 सह) शल्यस्य कौरव्यः (T2 G2 मंत्रिभिः) कृतवान्प्रियं.]

7 B4 G3 missing (cf. v. l. 1). — [b]) K1.4 सभां (for सभाः). — [d]) M3–5 रत्नपूर्णाः. — B (B4 missing) Dn Ds D1 (om. line 3).2 (marg.).3–8.10 T2 G2 M1.3–5 ins. after 7: D9 (om. line 1), after 49* (cf. v. l. 10): T1 G1.5 ins. line 1 after stanza 7 and lines 2–4 after stanza 8: G4 M2 (both om. line 1) ins. after 8:

47* शिल्पिभिर्विविधैश्चैव क्रीडास्तत्र प्रयोजिताः ।
तत्र माल्यानि मांसानि भक्ष्यं पेयं च सत्कृतम् ।
कूपाश्च विविधाकारा मनोहर्षविवर्धनाः ।
वाप्यश्च विविधाकारा औदकानि गृहाणि च ।

[(L. 1) M (M2 om.) विविधाश्. — (L. 2) G4 M1.2 वासांसि (for माल्यानि). D1.9 T1 G1.5 M3–5 वासांसि; T2 G2 वस्त्राणि; G4 M1.2 माल्यानि (for मांसानि). Ds2 D3.10 T2 G2 च (T2 G2 सु-) संस्कृतं; T1 G1.4.5 M च पुष्कलं. — (L. 3) S (G3 missing) गंधाश्च विविधाः पुण्याः (for the prior half). — (L. 4) B3 Dn1 D5 औदनानि; Dn2 D2.3 (after corr.).4.8 अदनानि; D6 D8 (before corr.) ओदनानि; D7 उद्यानानि; T G1.2.5 M2 (*inf. lin.*) मोहनानि; G4 मनोज्ञानि. B1 D9 M Ca मोद(M °ह)नागृहकाणि च; D1 सोदकाग्रहकारिताः; D10 सवार्यैत्रगृहाणि च.]

8 B4 G3 missing (cf. v. l. 1). — [a]) B1.3 D2 (before corr.).5–8 सभाः (for स ताः). — [b]) D1.4.9 महारथः; G5 यथा मनुः (for यथामरः). — [d]) K1.4 यथाहितं; B2 -षु पूजितः; B3 Ds यथामरः; Dn1 D3–7 समंततः; Dn2 च यत्नतः (for यथार्हतः). — [f]) T2 G2 सुधर्मांप्रतिमां शुभां. — After 8, T1 G1.4.5 M2 ins. lines 2–4 of 47*; while T2 G2 ins.:

48* तत्र वासांसि माल्यानि भक्ष्यं पेयं च पुष्कलम् ।
गन्धा घ्राणस्य सुखदा दिव्याश्चित्तमनोहराः ।
सरांसि सादरो राजा सविहंगमृगानि च ।

9 B4 G3 missing (cf. v. l. 1). — [a]) B (B4 missing) Ds D1.2.3 T2 G2 विविधैर्; D9 अतिशयैर्; T1 G1.4.5 M (except M2) विभवैर् (for विषयैर्). — [c]) D1.7 G5 अपि (for अभि-).

10 B4 G3 missing (cf. v. l. 1). — [a]) K स तु तान्; B2 सततं; Ds2 M3–5 स तु तत्-; D1.3.9 T G M2 स तदा (for स ततः). — [b]) K सततं (K4 स ततः); Ds2 प्रहृष्य; D2 प्रहृष्टं; D8 प्रहृष्टान्. B1.3 D2.8 पुरुषर्षभः. — [d]) K4.5 G4 के तु (K4 *sup. lin.* च); B3 Dn Ds1 D2–7 केत्र; D1 किं नु; D9 चक्रुः; T G1.2.5 ये तु (T2 G2 नु); M3–5 के वै; Ca as in text. Cd cites नु. D9 किं तु (for चक्रुः). S (except M3–5; G3 missing) इति (for इमाः). — [e]) M3–5 समीपं मे (for सभाकाराः). — [f]) B1.2 Ds D9 प्रसादार्हा. — After 10, B (B4 missing) D (except D1; D2 marg.) S (M1 om. lines 1 and 3) ins.:

49* प्रसादमेषां दास्यामि कुन्तीपुत्रोऽनुमन्यताम् ।
दुर्योधनाय तत्सर्वं कथयन्ति स्म विस्मिताः ।
संप्रहृष्टो यदा शल्यो दिदित्सुरपि जीवितम् ।

[(L. 1) S (M1 om.) प्रदेयं (for प्रसादं). D10 एतान्; S (M1 om.) एभ्यः (for एषां). S (M1 om.) कुंतीपुत्रप्रियेप्सया. — After line 1, S ins.:

50* ततः प्रहृष्टं राजानं ज्ञात्वा ते सचिवास्तदा ।

— (L. 2) D10 स पुरुषाः; M3–5 सुविस्मिताः (for स्म विस्मि°). — (L. 3) D8 T G2.5 यथा (for यदा). D8 M3.4 प्रदित्सुर्; T2 G2 प्रदित्सति (for दिदित्सुर्). D8 जीवनं (for जीवितम्). T1 G1.4.5 प्रदित्सति वरं मतं (G4 मम).]

C. 5. 188
B. 5. 8. 17
K. 5. 8. 17

तं दृष्ट्वा मद्रराजस्तु ज्ञात्वा यत्नं च तस्य तम् ।
परिष्वज्याब्रवीत्प्रीत इष्टोऽर्थो गृह्यतामिति ॥ ११

दुर्योधन उवाच ।

सत्यवाग्भव कल्याण वरो वै मम दीयताम् ।
सर्वसेनाप्रणेता मे भवान्भवितुमर्हति ॥ १२

वैशंपायन उवाच ।

कृतमित्यब्रवीच्छल्यः किमन्यत्क्रियतामिति ।
कृतमित्येव गान्धारिः प्रत्युवाच पुनः पुनः ॥ १३
स तथा शल्यमामन्त्र्य पुनरायात्स्वकं पुरम् ।
शल्यो जगाम कौन्तेयानाख्यातुं कर्म तस्य तत् ॥ १४

— After 49*, D9 ins. 47* (cf. v. l. 7).

11 B4 G3 missing (cf. v. l. 1). D9 om. 11^ab. M2 reads 16^ab first as in M and then as in text! — ^ab) G4 राजा (for तत्र). T2 G2 M (except M1) दुर्योधनोनुगम्येनमभ्यवादयदच्युतं (T2 °दर्चितं; G2 °दर्चितः). — ^c) K3.5 Dn D3.10 च (for तु). — ^d) B1-3 तु (for च). K1 तु; K2.4.5 B2.3 D2.9 M1 तत् (for तम्). — For 11^cd, T2 G2 M (except M1) subst.:

51* दृष्ट्वा दुर्योधनं राजा विस्मितः स नरोत्तमः ।
मन्त्रिणश्चापि शंसन्ति मद्रराजं सुविस्मितम् ।
दुर्योधनेन ते राजञ्शुश्रूषितमिदं प्रभो ।
प्रियं प्रियार्हस्य सतः कर्तुमर्हसि भूमिप ।
तमङ्कमुपवेश्याशु मूर्ध्नि चाघ्राय मद्रराट् ।

[(L. 4) T2 G2 प्रियार्हस्य सतां प्रीतिं for the prior half.]
— ^f) K2 D5 इष्टार्थो. T1 G1.5 व्रियताम् (for गृह्यताम्).

12 B4 G3 missing (cf. v. l. 1). — ^a) K1.2 B1.2 D1.2.3.9 T2 G2 Ca ऋत° (for सत्य°). — ^b) S (G3 missing) अयं (for वै). — ^c) K3.4 °सैन्य° (for °सेना°). K3 Dn D1.3 वै (for मे). — After 12, S (G3 missing) ins.:

52* यथैव पाण्डवास्तुभ्यं तथैव भवतो ह्यहम् ।
अनुमान्यं च पाल्यं च भक्तं च भज मां विभो ।
शल्यः ।
एवमेतन्महाराज यथा वदसि भारत ।
वरं ददामि ते प्रीत एवमेतद्भविष्यति ।

[(L. 1) M3-5 ते (for एव), and वीर (for तुभ्यं). T2 वयं; M2 -स्म्यहं (for ह्यहम्). — (L. 2) T1 G4 प्रभो; G5 भवान् (for विभो). M3-5 अनुमान्यश्च पाल्यश्च भक्तश्च भज मा विभो. — (L. 4) T2 G1.2 ददानि (for ददामि).]

13 B4 G3 missing (cf. v. l. 1). T G1.2.4.5 M1.2 om. the ref. — ^a) D2.3 एव (for इति). — ^cd) M3-5 एतदि(M4 °मि)त्येव कौरव्यः (M4 °व्यं) (for 13^c). K1-3.5 पुनः पुनरथाब्रवीत् (for 13^d). K4 कृतमित्येव गांधारीपुत्रः शल्यमथाब्रवीत्. — After 13, B (B4 missing) D (except D1; D2 marg. *sec. m.*; D9 om. lines 4-7) S (G3 missing) ins.:

53* शल्य उवाच ।

गच्छ दुर्योधन पुरं स्वकमेव नरर्षभ ।
अहं गमिष्ये द्रष्टुं वै युधिष्ठिरमरिंदमम् ।
दृष्ट्वा युधिष्ठिरं राजन्क्षिप्रमेष्ये नराधिप ।
अवश्यं चापि द्रष्टव्यः पाण्डवः पुरुषर्षभः ।
दुर्योधन उवाच ।
क्षिप्रमागम्यतां राजन्पाण्डवं वीक्ष्य पार्थिव । [5]
त्वय्यधीनाः स्म राजेन्द्र वरदानं स्मरस्व नः ।
शल्य उवाच ।
क्षिप्रमेष्यामि भद्रं ते गच्छस्व स्वपुरं नृप ।
परिष्वज्य तथान्योन्यं शल्यदुर्योधनावुभौ ।

[(L. 1) D9.10 S (G3 missing) स्वमेव (D9 स्वकीयं; D10 स्वकं त्वं) भरत(D9 T1 G1.4.5 M2 *sup. lin.* पुरुष)र्षभ. — (L. 2) M3-5 भद्रं तेहं गमिष्यामि (for the prior half). B1 Dn1 D8 T2 अरिंदम; M3-5 आनंदितं. — (L. 3) S (except M3-5; G3 missing) दृष्ट्वैव धर्मराजानं. D5 D10 M1 जनाधिप; D8 नराधिपं. T G (G3 missing) M1.3-5 क्षिप्रमे(T1 G1 पुनरे)ष्यामि भारत (M3.5 पार्थिवं; M4 पार्थिव). — (L. 4) T G1.5 एव (for चापि). T G (G3 missing) M1.2 द्रष्टव्याः. M3-5 द्रष्टव्यास्ते मयावश्यं. S (G3 missing) पांडवा मे नरर्षभाः (G4 पुरुषर्षभाः; M3-5 भरतर्षभ). — (L. 5) S (except M3-5; G3 missing) दृष्ट्वा (for राजन्). T G (G3 missing) M1.2 पांडवानागच्छ (for पाण्डवं वीक्ष्य). B1.2 Dn2 D5 D3.10 पार्थिवं; M2 मातुल. M3-5 दृष्ट्वा पांडोः सुतानिह. — (L. 6) S (G3 missing) त्वद(G2.5 °य्य)धीनोस्मि. D5 D10 स्मरन्पुनः; M3-5 हि मे स्मर. T G1.2.5 M1 मे; G4 M2 वै (for नः). — (L. 7) S (G3 missing) गच्छ त्वं (G2.4 °तां) (for गच्छस्व). B1 M3-5 प्रति (for नृप). — After line 7, S (except T1 G2; G3 missing) ins.:

54* दृष्ट्वा तु पाण्डवान्राजन्न मिथ्या कर्तुमुत्सहे ।

— (L. 8) M1 (*sup. lin.*) सस्वजेतां; M2 सस्वजाते (for परिष्वज्य). D8 तदा; M1 (*sup. lin.*) अथ (for तथा). D10 परिष्वजाते अन्योन्यं; T G (G3 missing) M1.3-5 परिष्व(G1.4 पर्यष्व-; G2 ततः स्व-)जेतामन्योन्यं.]

14 B4 G3 missing (cf. v. l. 1). Before 14, S (G3 missing) ins. वैशं°. — ^a) B5 D10 T G (G3 missing) M2 तदा (for तथा). K1-3 आपृच्छय (for आमन्त्र्य). — ^b) T1 M1.3.4 पुरम् (for पुनर्). T G1.2.5

उपप्लव्यं स गत्वा तु स्कन्धावारं प्रविश्य च ।
पाण्डवानथ तान्सर्वाञ्शल्यस्तत्र ददर्श ह ॥ १५
समेत्य तु महाबाहुः शल्यः पाण्डुसुतैस्तदा ।
पाद्यमर्घ्यं च गां चैव प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ॥ १६
ततः कुशलपूर्वं स मद्रराजोऽरिसूदनः ।
प्रीत्या परमया युक्तः समाश्लिष्य युधिष्ठिरम् ॥ १७
तथा भीमार्जुनौ हृष्टौ स्वस्रीयौ च यमावुभौ ।
आसने चोपविष्टस्तु शल्यः पार्थमुवाच ह ॥ १८

कुशलं राजशार्दूल कच्चित्ते कुरुनन्दन ।
अरण्यवासाद्दिष्ट्यासि विमुक्तो जयतां वर ॥ १९
सुदुष्करं कृतं राजन्निर्जने वसता वने ।
भ्रातृभिः सह राजेन्द्र कृष्णया चानया सह ॥ २०
अज्ञातवासं घोरं च वसता दुष्करं कृतम् ।
दुःखमेव कुतः सौख्यं राज्यभ्रष्टस्य भारत ॥ २१
दुःखस्यैतस्य महतो धार्तराष्ट्रकृतस्य वै ।
अवाप्स्यसि सुखं राजन्हत्वा शत्रून्परंतप ॥ २२

C. 5. 203
B. 5. 8. 32
K. 5. 8. 33

M परंतपः; G4 कुरूद्वह (for स्वकं पुरम्). — c) M3.4 अप्यगच्छत् (for जगाम). K3 D5 D7 M1 कौंतेयं. — d) M3–5 तस्य चेष्टितं (for कर्म तस्य तत्).

15 B4 G3 missing (cf. v. l. 1). — a) S (G3 missing) °प्लाव्यं; some N MSS. °प्लवं; Ca. s °प्लव्यं (as in text). D2.3 G4 च (for तु). — c) T2 सर्वांश्च (for तान्सर्वाञ्). K4 पांडवास्तान्स सर्वांश्च; M3–5 पांडवांस्तु तदा शल्यः. — d) K मद्रराजो (for शल्यस्तत्र). M3–5 [अ]-पश्यत्पार्थिवसंगं(M3 °ह)तान्. — After 15, G2.4 M1 ins. 58*. — T G1.5 M2 ins. after 15: G2.4 M1, after 58*:

55* चिरात्तु दृष्ट्वा राजानं मातुलं समितिंजयम् ।
आसनेभ्यः समुत्पेतुः सर्वे सहयुधिष्ठिराः ।

Thereafter T G (G3 missing) M1.2 read 18ab.

16 B4 G3 missing (cf. v. l. 1). — a) K4 B (B4 missing) D (except D2.3) T G (G3 missing) M1 च (for तु). T G1.2.5 M2 °बाहुं. — b) K3 सर्वैः; T G1.2.5 M2 शल्यं. D10 °सुतं; T1 G1 °सुतस्; T2 G2.4.5 M2 °सुतास् (for °सुतैस्). K5 T2 तथा; D2.3 M1 सह; M3–5 नृपः (for तदा). — After 16ab, D10 reads 18ab. — c) Some MSS. अर्घं. — d) S प्रतिगृह्य (T1 G1 परिग्राह्य; G4 प्रतिग्राह्य; G5 परिगृह्य) पुरोधसा (M1.3–5 °सः). — After 16, S (except M3–5; G3 missing) ins.:

56* कृताञ्जलिरदीनात्मा धर्मात्मा शल्यमब्रवीत् ।
स्वागतं तेऽस्तु वै राजन्नेतदासनमास्यताम् ।
ततो न्यषीदच्छल्यश्च काञ्चने परमासने ।
तत्र पाद्यमथार्घ्यं च न्यवेदयत पाण्डवः ।

Thereafter T1 G1.5 read 22–23. — T1 G1.5 ins. after 23 (transposed): T2 G2.4 M1.2, after 56*:

57* निवेद्य चार्घ्यं विधिवन्मद्रराजाय भारत ।
कुशलं पाण्डवोऽपृच्छच्छल्यं सर्वसुखावहम् ।
स तैः परिवृतः सर्वैः पाण्डवैर्धर्मचारिभिः ।

Thereafter T G (G3 missing) M1.2 read 18cd.

17 B4 G3 missing (cf. v. l. 1). T G1.2.4.5 M2 om. 17ab; D10 M1 om. 17. — a) K1.2 D9 च; K3 B3 Dn D3 हि (for स). — b) K1 -रिसुदन; K4 निपूदनः; M3–5 -रिसूदनं. — T1 G1.5 read 17cd after 19ab; and M2, after 19. — d) Dn1 समाश्लिष्यद्; M3–5 परिष्वज्य.

18 B4 G3 missing (cf. v. l. 1). D10 reads 18ab after 16ab; T G1.2.4.5 M1.2 read 18ab after 55*, and 18cd after 57*. — a) D1 T2 G2 ततः; D9 यथा; M2 तदा (for तथा). Dn2 D5.6 Cn कृष्णौ; D1 चैव; Cnp हृष्टौ (as in text). — b) K2.5 Dn1 Ds2 यमजौ; D9 एव तौ (for च यमौ). M3–5 माद्रीपुत्रौ च भ्रातरौ. — T G1.5 M2 ins. after 18ab: G2.4 M1, after 15:

58* द्रौपदी च सुभद्रा च अभिमन्युश्च भारत ।

— c) M2 उपसंविष्टः (for उपविष्टस्तु). D10 T2 M3–5 सन्; T1 G1.2.5 M1 स (for तु). — d) T1 G1.5 अथाब्रवीत् (for उवाच ह). — After 18, T2 G2.4 read 17cd.

19 B4 G3 missing (cf. v. l. 1). — b) S (G3 missing) सर्वत्र (for कच्चित्ते). — T1 G1.5 read 17cd after 19ab, while M2 reads it after 19.

20 B4 G3 missing (cf. v. l. 1). T2 om. 20ab. — a) T1 G1.4.5 M1 दुष्करं ते (G4 हि); M2 दुष्कृतं ते (for सुदुष्करं). D1.2.3 इदं (for कृतं). K2 वीर (for राजन्). — b) T1 G1.5 गहने (for वसता). K3 Dn Ds D10 त्वया (for वने). — c) T1 G1.5 M1.2 कौंतेय (for राजेन्द्र). — d) K (except K5) तथा; D1 तदा; D3–7 T1 G1.5 M2 अनघ (for सह). G4 कृष्णया सह भार्यया.

21 B4 G3 missing (cf. v. l. 1). — b) K2.3 T2 M2 दुष्कृतं (for दुष्करं). — c) K2.5 एतत्; T1 एवं (for एव). K3 ध्रुवं; M कृतं (for कुतः). — d) K (except K1) D2.3 T2 G2.4 राज्याद्भ्रष्टस्य; Dn Ds D6 भ्रष्टराज्यस्य. — After 21, K3 *repeats* 21cd as in text.

22 B4 G3 missing (cf. v. l. 1). M1.2 om. 22–23. For T1 G1.5 cf. v. l. 16. — a) Cap.sp cite अंते चैतस्य. Cd cites अन्ते. — c) T1 G1.5 M3–5 फलं; G4

C. 5. 204
B. 5. 8. 33
K. 5. 8. 24

विदितं ते महाराज लोकतत्त्वं नराधिप ।
तस्माल्लोभकृतं किंचित्तव तात न विद्यते ॥ २३
ततोऽस्याकथयद्राजा दुर्योधनसमागमम् ।
तच्च शुश्रूषितं सर्वं वरदानं च भारत ॥ २४
युधिष्ठिर उवाच ।
सुकृतं ते कृतं राजन्प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
दुर्योधनस्य यद्वीर त्वया वाचा प्रतिश्रुतम् ।
एकं त्विच्छामि भद्रं ते क्रियमाणं महीपते ॥ २५
भवानिह महाराज वासुदेवसमो युधि ।
कर्णार्जुनाभ्यां संप्राप्ते द्वैरथे राजसत्तम ।
कर्णस्य भवता कार्यं सारथ्यं नात्र संशयः ॥ २६
तत्र पाल्योऽर्जुनो राजन्यदि मत्प्रियमिच्छसि ।

कृतं (for सुखं). — ^d) K (except K2) D8 transp. हत्वा and शत्रून्.

23 B4 G3 missing (cf. v. l. 1). M1.2 om. 23 (cf. v. l. 22); K5 G2 om. 23^ab. For T1 G1.5 cf. v. l. 16. — ^a) K1.3.4 D3.8 °भाग (for °राज). — ^b) B (B4 missing) Dn Ds D2–7.10 m G4 Cs लोकतंत्रं; D1 T2 लोकवृत्तं; D8 लोभतत्त्वं; D10 लोभतंत्रं. K1.3.4 D8 परंतप; M3–5 तु सर्वशः. — ^c) K2 M3–5 लोके कृतं; K4 D7 T1 G1.4.5 लोककृतं; D9 लोकभयं. K3 तात; M3–5 चैव (for किंचित्). — ^d) K3 किंचिन् (for तात). — After 23, B (B4 missing; B1.3 om. line 7) D (except D1; D9 om. lines 1, 2 and 7; Ds D2–8.10 om. line 7) S (except G2; T2 om. line 1; G3 missing for lines 1–3 and 5; T1 G1.4.5 M1.2 om. lines 1 and 8; M3–5 om. lines 5 and 8) ins.:

59* राजर्षीणां पुराणानां मार्गमन्विच्छ भारत ।
दाने तपसि सत्ये च भव तात युधिष्ठिर ।
क्षमा दमश्च सत्यं च अहिंसा च युधिष्ठिर ।
अद्भुतश्च पुनर्लोकस्त्वयि राजन्प्रतिष्ठितः ।
मृदुर्वदान्यो ब्रह्मण्यो दाता धर्मपरायणः । [5]
धर्मास्ते विदिता राजन्बहवो लोकसाक्षिकाः ।
सर्वं जगदिदं तात विदितं ते परंतप ।
दिष्ट्या कृच्छ्रमिदं राजन्पारितं भरतर्षभ ।
दिष्ट्या पश्यामि राजेन्द्र धर्मात्मानं सहानुगम् ।
निस्तीर्णं दुष्करं राजंस्त्वां धर्मनिचयं प्रभो । [10]

[(L. 1) M3–5 अन्वेहि (for अन्विच्छ). — (L. 2) S (except G2; G3 missing) transp. दाने and सत्ये. Dn1 D2.4–7 T G1.4.5 M तव (M5 सर्व-); Ca भव (as above). T G1.4.5 M युधिष्ठिर् (for तात). M3–5 नराधिप (for युधि°). — (L. 3) D10 शमो (for क्षमा). T1 G1.4.5 M1.2 अहिंसा च; T2 धर्मश्च (for सत्यं च). D10 क्षमाहिंसा; T G1.4.5 M1.2 दया चापि (for अहिंसा च). T1 G1.5 नृपोत्तम; T2 M3–5 आर्जवं तथा (T2 त्वयि); G4 नरोत्तम (for युधि°). — (L. 4) S (except G2) read line 4 after line 7. S (except G2) मुदित° (for अद्भुत°), and प्रतिष्ठिते (for प्रतिष्ठितः). — (L. 5) G1.5 दांतो (for दाता). — After line 5, M3–5 ins.:

60* उत्थानं संयमो दाक्ष्यमप्रमादो धृतिः स्मृतिः ।

— (L. 6) S (except G2) धर्मिष्ठास्ते (G4 धर्म्यास्तु ते) गुणा राजन्. B1.3 D9 लोकसाक्षिणः. — (L. 7) S (except G2) व्यथितं (for विदितं). G3 M तव वि(M1 ते परि)भ्रमात् (for ते परंतप). — After line 7, S (except G2) read line 4. — (L. 8) Ds2 T2 कृत्स्नम् (for कृच्छ्रम्). B1 T2 G3 पालितं; Ca पारितं (as above). T1 G1.3.4 ते परंतप; G5 M ते नरर्षभ (for भरत°). — (L. 10) T2 दुस्तरं (for दुष्करं). B2.3 धर्मनिरतं; T2 धर्मतिमिरं.]

After the above, B5 ins. an addl. colophon.

24 Before 24, all MSS. (except Dn1 D9 T1 G3; B4 missing) ins. वैशं° उ° (S and some N om. उ°). — ^a) T1 G M1.2 तं चास्य (G5 तच्चास्य); M3–5 तं तस्य (for ततोऽस्य). K2 B1–3 Ds2 T1 राजन् (for राजा). — ^c) K5 तत्र; G2–4 तस्य (for तच्च). — ^d) S (except T2 G2–4) कौरवे (for भारत). — After 24, D1 ins. an addl. colophon.

25 B4 missing (cf. v. l. 1). — ^a) M3–5 यत्कृतं सुकृतं राजन्. — ^c) K4 दुर्योधनाय. — ^d) K1 प्रकाशितं; B1 D6 प्रतिष्ठितं; Ca as in text. — After 25^cd, M3–5 ins.:

61* दुर्योधनस्य चास्माकं विशेषोऽत्र न विद्यते ।

— ^e) K5 M3–5 एकमिच्छामि; T G M1.2 एतदिच्छामि. — ^f) K (except K2) D1.3 महामते (for मही°). S त्वया कृत(M3–5 कार्य)मरिंदम. — After 25, B (B4 missing) D (except D1.9; D2 marg. *sec. m.*) ins.:

62* राजन्नकर्तव्यमपि कर्तुमर्हसि सत्तम ।
मम त्ववेक्षया वीर शृणु विज्ञापयामि ते ।

[(L. 1) Cf. 27^ef. B1–3 मातुल; D2 मानद (for सत्तम).]

On the other hand, S (except M3–5) ins. after 25:

63* स्पर्धते हि सदा कर्णः पार्थेन रणमूर्धनि ।

26 B4 missing (cf. v. l. 1). M3–5 read 26^ab after 26^ef. — ^a) M (except M1) अपि (for इह). K (except K2) D1.3.10 महातेजा; S च सारथ्ये (M3–5 च राजेंद्र) (for महाराज). — ^b) T2 माधवेन समो. M3–5

तेजोवधश्च ते कार्यः सौतेरस्मज्जयावहः ।
अकर्तव्यमपि ह्येतत्कर्तुमर्हसि मातुल ॥ २७

शल्य उवाच ।

शृणु पाण्डव भद्रं ते यद्ब्रवीषि दुरात्मनः ।
तेजोवधनिमित्तं मां सूतपुत्रस्य संयुगे ॥ २८
अहं तस्य भविष्यामि संग्रामे सारथिर्ध्रुवम् ।
वासुदेवेन हि समं नित्यं मां स हि मन्यते ॥ २९
तस्याहं कुरुशार्दूल प्रतीपमहितं वचः ।
ध्रुवं संकथयिष्यामि योद्धुकामस्य संयुगे ॥ ३०
यदा स हृतदर्पश्च हृततेजाश्च पाण्डव ।
भविष्यति सुखं हन्तुं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ३१
एवमेतत्करिष्यामि यथा तात त्वमात्थ माम् ।
यच्चान्यदपि शक्ष्यामि तत्करिष्यामि ते प्रियम् ॥ ३२
यच्च दुःखं त्वया प्राप्तं द्यूते वै कृष्णया सह ।
परुषाणि च वाक्यानि सूतपुत्रकृतानि वै ॥ ३३
जटासुरात्परिक्लेशः कीचकाच्च महाद्युते ।
द्रौपद्याधिगतं सर्वं दमयन्त्या यथाशुभम् ॥ ३४
सर्वं दुःखमिदं वीर सुखोदर्कं भविष्यति ।
नात्र मन्युस्त्वया कार्यो विधिर्हि बलवत्तरः ॥ ३५
दुःखानि हि महात्मानः प्राप्नुवन्ति युधिष्ठिर ।
देवैरपि हि दुःखानि प्राप्तानि जगतीपते ॥ ३६
इन्द्रेण श्रूयते राजन्सभार्येण महात्मना ।
अनुभूतं महद्दुःखं देवराजेन भारत ॥ ३७

· C. 5. 226
B. 5. 8. 54
K. 5. 8. 60

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

प्रभुः (for युधि). — K_3 om. 26^{cd}. — ^{c}) M_2 संग्रामे (for संप्राप्ते). M_{3-5} कर्णार्जुने संप्रवृत्ते. — After 26^{cd}, S ins.:

64* वासुदेवेन सारथ्यं कार्यं पार्थस्य मातुल ।
[M (except M_1) पार्थिव (for मातुल).]

— ^{f}) K_1 नृपसत्तम; M_{3-5} रणमूर्धनि (for नात्र संशयः).

27 B_4 missing (cf. v. l. 1). M_{3-5} transp. 27^{ab} and 27^{cd}. — ^{ab}) K_2 B_1 Ds $D_{1.2.4.8}$ मे (for मत्-). M_{3-5} पालयेथा रणे तत्र फल्गुनं जयतां वरं. — ^{c}) M_1 कर्तव्यः (for ते कार्यः). M_{3-5} तत्र तेजोवधः कार्यः. — ^{d}) K_5 -सुखावहः; G_2 -जयाय वै (for -जयावहः). G_4 कर्णस्यात्मजयापहः; M (except M_2) सौतेः पार्थस्य संस्तवैः. — After 27^{cd}, G_2 *repeats* 27^{ab}, reading as in M_{3-5}.

28 B_4 missing (cf. v. l. 1). — ^{b}) S (except T_2 G_2) वधोपायं (for यद्ब्रवीषि). B_5 महा° (for दुरा°). — ^{cd}) Dn संगमे (for संयुगे). S कर्णस्य सूतपुत्रस्य नित्यं युद्धा(G_5 धर्मा)भिनंदिनः. — After 28, T_2 ins.:

65* तेजोवधनिमित्तं मां तत्करिष्यामि ते प्रियम् ।

29 B_4 missing (cf. v. l. 1). — ^{c}) D_1 Cd.s समितं; G_4 सदृशं (for हि समं). K (except K_2) D_{10} G_2 M_{3-5} वासुदेवसमं युद्धे (G_2 M_{3-5} सत्वे). — ^{d}) K_2 इह; S (except G_2) सोभि- (for स हि). $K_{1.3-5}$ स मां पार्थिव मन्यते.

30 B_4 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) K_5 राज° (for कुरु°). — ^{b}) Ds प्रतीपसमितं; Cap °सहितं; Ca as in text. — After 30, T_1 G $M_{1.2}$ ins.:

66* अहं तस्य भविष्यामि सारथी रणमूर्धनि ।
[G_2 $M_{1.2}$ तव; $G_{3.4}$ तथा (for तस्य). $G_{3.4}$ करि° (for भवि°). $G_{3.4}$ M_1 संग्रामे; M_2 सहायो (for सारथी).]

31 B_4 missing (cf. v. l. 1). M_{3-5} om. 31^{a}–32^{b}. — ^{a}) $K_{3.4}$ D_9 अपहृत°; Dn_1 $D_{2-4.8}$ G_1 स हत°; Ds_2 D_7 M_2 संहृत°; D_{10} अपहत°; G_3 स हृततेजाश्च. G_4 चेत् (for च). — ^{b}) $D_{3.4.7.8.10}$ $G_{1.2}$ M_1 हततेजाश्च; G_3 हृतदर्पश्च. — ^{c}) K (except K_3) B_{1-3} Ds $D_{8.9.10}$ Ca सुखः (for सुखं). G_5 $M_{1.2}$ सुखोदर्कं (for सुखं हन्तुं); cf. 35^{b}. — ^{d}) T_1 $G_{1.4.5}$ $M_{1.2}$ transp. सत्यं and एतत्.

32 B_4 missing (cf. v. l. 1). M_{3-5} om. 32^{ab} (cf. v. l. 31). — ^{c}) $K_{1.3}$ तथा; D_{10} अथ (for यच्च). K_4 पश्यामि; M_{3-5} वक्तासि (for शक्ष्यामि). — ^{d}) D_1 संयुगे; S (except T_2) ते हितं (for ते प्रियम्).

33 B_4 missing (cf. v. l. 1). — ^{d}) M_{3-5} °कृतं हि तत् (for °कृतानि वै).

34 B_4 missing (cf. v. l. 1). M_{3-5} om. 34. — ^{c}) T_1 $G_{1.5}$ द्रौपद्युपगतं; G_4 द्रौपद्याभिगतं. — ^{d}) $K_{1.2}$ यथा पुरा; Dn_2 $D_{9.10}$ यथाश्रुतं.

35 ^{a}) K_4 Dn Ds $D_{8.9}$ G_2 सर्वंदुःखम्; M_{3-5} प्राप्तं दुःखम्. $M_{3.4}$ राजन् (for वीर). — D_8 om. 35^{c}–36^{b}. — ^{c}) K (except K_2) न च (for नात्र).

36 D_8 om. 36^{ab} (cf. v. l. 35). — ^{a}) K_1 G_3 ह; $D_{2.8}$ $G_{2.4}$ M_1 इह; M_{3-5} च (for हि). — ^{c}) D_{10} तु;

C. 5. 227
B. 5. 9. 1
K. 5. 9. 1

९

युधिष्ठिर उवाच।
कथमिन्द्रेण राजेन्द्र सभार्येण महात्मना।
दुःखं प्राप्तं परं घोरमेतदिच्छामि वेदितुम् ॥ १
शल्य उवाच।
शृणु राजन्पुरा वृत्तमितिहासं पुरातनम्।
सभार्येण यथा प्राप्तं दुःखमिन्द्रेण भारत ॥ २
त्वष्टा प्रजापतिर्ह्यासीद्देवश्रेष्ठो महातपाः।
स पुत्रं वै त्रिशिरसमिन्द्रद्रोहात्किलासृजत् ॥ ३
ऐन्द्रं स प्रार्थयत्स्थानं विश्वरूपो महाद्युतिः।
तैस्त्रिभिर्वदनैर्घोरैः सूर्येन्दुज्वलनोपमैः ॥ ४
वेदानेकेन सोऽधीते सुरामेकेन चापिवत्।
एकेन च दिशः सर्वाः पिबन्निव निरीक्षते ॥ ५
स तपस्वी मृदुर्दान्तो धर्मे तपसि चोद्यतः।
तपोऽतप्यन्महत्तीव्रं सुदुश्चरमरिंदम ॥ ६
तस्य दृष्ट्वा तपोवीर्यं सत्त्वं चामिततेजसः।
विषादमगमच्छक्र इन्द्रोऽयं मा भवेदिति ॥ ७
कथं सज्जेत भोगेषु न च तप्येन्महत्तपः।
विवर्धमानस्त्रिशिराः सर्वं त्रिभुवनं ग्रसेत् ॥ ८
इति संचिन्त्य बहुधा बुद्धिमान्भरतर्षभ।
आज्ञापयत्सोऽप्सरसस्त्वष्टृपुत्रप्रलोभने ॥ ९
यथा स सज्जेत्त्रिशिराः कामभोगेषु वै भृशम्।
क्षिप्रं कुरुत गच्छध्वं प्रलोभयत माचिरम् ॥ १०

G4 च; M1 सु- (for हि). — For 36^{cd}, M3–5 subst.:
67* देवदानवगन्धर्वाः किंनरोरगराक्षसाः।
दुःखं प्राप्ता यथा राजंस्तच्छृणुष्व नराधिप।

37 ^{a}) K3 इंद्रेणापि स्वयं राजन्; M (except M1) इंद्रेणापि पुरा पार्थ. — ^{cd}) K1.4.5 D1 G2–4 M1 °राज्ञापि (for °राजेन). D9 G4 धीमता (for भारत). M2–5 महदुःखं यथा प्राप्तं शृणु मे राजसत्तम.

Colophon. — *Adhy. name:* K2.4 B1.2.4 D2.3.10 पुरोहितयानं; T1 G1.2 शल्य(G2 om. it)युधिष्ठिरसमागमः; M शल्याभिगमनं (M1 शल्यागमः). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 Ds1 D5.6 S 8; D2 7; D7.10 9. — *S'loka no.:* K5 41; Dn 54.

9

1 ^{a}) K1 किमिंद्रेणेह राजेंद्र; S (except M3–5) कथं मातुल शक्रेण. — ^{c}) K1 D9 M3–5 पुरा; K2.3.5 D1.3 T2 G5 M2 महा-; T1 G1–4 M1 महद् (for परं).

2 ^{ab}) K1.3 Ds2 D2.3–10 T G1.5 यथा-; K4 महा- (for पुरा). M (except M1) हंत ते कथयिष्येहमुपाख्यानमिदं नृप.

3 ^{a}) D1 om. हि. K5 D7.8 च; D9 तु (for हि). — ^{b}) M (except M1) ऋषि° (for देव°), and °यशाः (for °तपाः). — ^{cd}) K1.3.5 इंद्रद्वेषात्; D1 शक्रद्रोहात्; M2 शक्रक्रोधात्. G2 (*sup. lin.* as in text) इह (for किल). K3 ससर्ज ह (for किलासृजत्). M3–5 तस्य पुत्रो महावीर्यस्त्रिशिरा नाम भारत.

4 ^{a}) K1.5 D9 स प्रार्थयन्; K4 Dn Ds2 D2.7 G1.3.4 संप्रार्थयत्; D1.10 G2 संप्रार्थयन्; G5 समभवत्; M प्रार्थयते. — ^{b}) K (except K2) °तपाः (for °द्युतिः). — ^{c}) M3–5 दीप्तैः (for घोरैः).

5 ^{a}) K4 वेदं चैकेन (for वेदानेकेन). — ^{b}) D1 सुधाम् (for सुराम्). G3.4 अन्येन (for एकेन). B2.4 पाति च (for चापिबत्).

6 ^{c}) B D (except D3–10) तस्य; B4m T2 G1 तप्यन् (for अतप्यन्). K1.3.5 D10 G4 महातीव्रं; K2 महत्तत्र. M (except M1) तप्यते स्म तपस्तीव्रं. — ^{d}) M3.4 दुश्चरं च महात्मभिः.

7 ^{a}) D5.7 ततो वीर्यं; T1 G M तपो (G2.3 तथा; G4 महद्) घोरं; T2 तपस्तीव्रं. — ^{b}) K3.5 B Dn Ds D3–9 T G सत्यं; D10 धैर्यं (for सत्त्वं). — ^{d}) M3–5 भवितेंद्रोयमित्यथ.

8 ^{a}) B3.5 Dn Ds D3–6 सज्जेच्च; T G (except G5) सज्येत; M2 स सज्जेद्; M3–5 सज्जेत्स. — ^{b}) D9 हि; D10 तु (for च). T G1 तपेच्च; M2 तप्येत (for च तप्येन्.) M3–5 न तप्येत तपः कथं. — ^{c}) D1.2 सं° (for वि°) — ^{d}) B1.3.5 Dn D2–7 G1.2 हि (for त्रि-). D3 श्रवेत्.) (for ग्रसेत्).

9 ^{a}) M (except M1) एवं (for इति). T2 मनसा (for बहुधा). — ^{c}) M3–5 च (for सः). — ^{d}) K2.4.5 D1.3.9 त्वष्टुः (for त्वष्टृ-).

10 Before 10, K3 reads इंद्र उ°. — ^{a}) M (except M1) transp. यथा स and सज्जेत्. D3–10 सज्जेत; T1 G1.3.4 तु सज्येत; G5 -तुषज्येत् (for स सज्जेत्). — ^{b}) D10

शृङ्गारवेषाः सुश्रोण्यो भावैर्युक्ता मनोहरैः ।
प्रलोभयत भद्रं वः शमयध्वं भयं मम ॥ ११
अस्वस्थं ह्यात्मनात्मानं लक्षयामि वराङ्गनाः ।
भयमेतन्महाघोरं क्षिप्रं नाशयताबलाः ॥ १२

अप्सरस ऊचुः ।

तथा यत्नं करिष्यामः शक्र तस्य प्रलोभने ।
यथा नावाप्स्यसि भयं तस्माद्बलनिषूदन ॥ १३
निर्दहन्निव चक्षुर्भ्यां योऽसावास्ते तपोनिधिः ।
तं प्रलोभयितुं देव गच्छामः सहिता वयम् ।
यतिष्यामो वशे कर्तुं व्यपनेतुं च ते भयम् ॥ १४

शल्य उवाच ।

इन्द्रेण तास्त्वनुज्ञाता जग्मुस्त्रिशिरसोऽन्तिकम् ।
तत्र ता विविधैर्भावैर्लोभयन्त्यो वराङ्गनाः ।
नृत्यं संदर्शयन्त्यश्च तथैवाङ्गेषु सौष्ठवम् ॥ १५
विचेरुः संप्रहर्षं च नाभ्यगच्छन्महातपाः ।
इन्द्रियाणि वशे कृत्वा पूर्णसागरसंनिभः ॥ १६
तास्तु यत्नं परं कृत्वा पुनः शक्रमुपस्थिताः ।
कृताञ्जलिपुटाः सर्वा देवराजमथाब्रुवन् ॥ १७
न स शक्यः सुदुर्धर्षो धैर्याच्चालयितुं प्रभो ।
यत्ते कार्यं महाभाग क्रियतां तदनन्तरम् ॥ १८

C. 5. 247
B. 5. 9. 19
K. 5. 9. 19

मोहिताः; M2-5 वीर्यवान् (for वै भृशं). K1 कामभोगैस्तदाद्दताः; K2 °गे सुरांगनाः; K4 °गैस्तथावृताः; K5 °गैस्तथाद्दताः; D1 °गे वशंगताः; D2.8 °गैर्वरांगनाः; T G M1 °गे वरांगनाः (T2 G4 तथांगनाः; G1 तदाद्दताः; M1 तथाद्दताः). — c) M (except M1) गच्छथ (for कुरुत). T2 ततसर्वं; M (except M1) भद्रं वः (for गच्छध्वं).

11 D1 om. 11. — a) Some MSS. °वेशाः. — b) K1.2.5 B2.5 Dn Ds2 D3-8.10 हावैर्; K3 Ds1 Cd.s हावैर्; Ca भावैर् (as in text). K1 मनोहराः; G2.3 M (except M1) मनोरमैः. — After 11ab, B (B1 marg.) D (except D1; D2 marg.) ins.:

68* हावभावसमायुक्ताः सर्वाः सौन्दर्यशोभिताः ।

— D8 om. 11c-12b. — d) K5 शमयंतु. K1.4.5 D10 ज्वरं (for भयं). M3-5 भयप्रशमनाय वै. — After 11, M ins.:

69* प्रजापतिर्भवेदेष चन्द्रो वैश्रवणो यमः ।
वरुणः पाशहस्तो वा धर्म एव भवेत्स्वयम् ।

12 D8 om. 12ab (cf. v. l. 11). — a) D9 असुखं हि स्वमात्मानं; M (except M1) °स्थमिव चात्मानं. — b) D1 कामभोगाः (for लक्ष°). K2 सुरांगनाः; D1 तथांगनाः. — c) Dn Ds D3-7 तन्मे; M (except M1) तस्माद् (for एतन्). M (except M1) समुत्पन्नं (for महा°). — d) M3-5 अद्भुतं (M4 *sup. lin.* अतुलं) (for अबलाः).

13 K4 (hapl.) om. from 13b up to °ष्यामो in 14e. — b) K2 शत्रोस् (for शक्र). M2 transp. शक्र and तस्य. — c) T1 G1.2 वा नाप्स्यसि (for नावा°). K1.5 यथा न स्याद्भयं तस्मात्. — d) K1 पुनर् (for तस्माद्). K5 पुनर्भोगैर्निमज्जति.

14 K4 om. up to °ष्यामो in 14e (cf. v. l. 13). — b) K1.3.5 महातपाः; D2.8 S तपोधनः (G4 दहन्निव). — c) T G1.2.4.5 तं विलो° (for तं प्रलो°). — d) D2.8 G4.5 M (except M1) गच्छाम. — e) D1 M (except M1) °ष्याम. K1.3.5 D8.9 वशं; D1 तथा; G5 वयं (for वशे). — f) T1 G1 M1 अप° (for व्यप°). D1 तपो- (for च ते).

15 a) M2 च; M3-5 ते (for तास्). D7 G2 M अभि-; T1 अपि; G1.3 हि (for तु). — b) M3-5 त्रिशीर्षस्य प्रलोभने. — c) K1 तं तत्र; D10 हावैश्च (for तत्र ता). M (except M1) transp. तत्र and ताः. K1 B1m.2 D3 D8m.4-6 हावैर्; M3-5 वेषैर् (for भावैर्). — d) M3-5 उपाक्रामंस्तपोधनं. — e) K2 B3.4 (m as in text).5 Dn Ds D3.4 नित्यं; T G M2 नृत्तं (G2 अथ); M1 नृत्ते (for नृत्यं). B Dn Ds D3-7.9.10 M1 संदर्शयामासुः; G2 °र्शयिष्यंतः. K1.3-5 D1.2.8 ताः (for च). M3-5 नृत्तेन दर्शयामासुः. — f) T1 G4.5 च (for एव). B2 गात्रेषु; M2 अंगेषु च (for एवाङ्गेषु). Cs cites अंगेषु. M1.3-5 अंगसौष्ठवमुत्तमं.

16 a) G3 विदधुः (for विचेरुः). G4 संप्रहर्षयः. K2.4 B D (except D1.2.8) T1 G1.5 M नाभ्य(K4 T1 G1 नाध्य-; M2-5 नैवा)गच्छत्प्रहर्षं ताः (T1 G1.5 M सः). — b) K2 B1.4 पश्यन्स सु-; K3 नान्वगच्छन्; K4 Dn1 Ds D9.10 संपश्यन्सु-; B2.3.5 Dn2 D3.4 स पश्यन्सु-; D2.8 नाध्यगच्छन्; D5-7 स पश्यंश्च; T1 G1 M1 प्रातप्यत्सु-; G5 प्राप्यं तत्सु- (for नाभ्यगच्छन्). M2 प्रातप्यत्सुमहत्तपाः; M3-5 पूर्णसागरसंनिभः (=16d). — d) G4 पूर्वसागर°; M3-5 पश्यन्नपि न पश्यति.

17 ab) T1 G1.5 उपागताः (for उपस्थिताः). M (except M1) ताश्चेष्टा विविधाः कृत्वा आगम्याहुः (M2 °श्च) शतक्रतुं. — cd) T1 G1.5 M1 देवदेवम् (for देवराजम्). M2-5 वृत्तांतं कथयामासुः सर्वं बहुविधं कृतं.

C. 5. 247
B. 5. 9. 19
K. 5. 9. 19

संपूज्याप्सरसः शक्रो विसृज्य च महामतिः ।
चिन्तयामास तस्यैव वधोपायं महात्मनः ॥ १९
स तूष्णीं चिन्तयन्वीरो देवराजः प्रतापवान् ।
विनिश्चितमतिर्धीमान्वधे त्रिशिरसोऽभवत् ॥ २०
वज्रमस्य क्षिपाम्यद्य स क्षिप्रं न भविष्यति ।
शत्रुः प्रवृद्धो नोपेक्ष्यो दुर्बलोऽपि बलीयसा ॥ २१
शास्त्रबुद्ध्या विनिश्चित्य कृत्वा बुद्धिं वधे दृढाम् ।
अथ वैश्वानरनिभं घोररूपं भयावहम् ।
मुमोच वज्रं संक्रुद्धः शक्रस्त्रिशिरसं प्रति ॥ २२
स पपात हतस्तेन वज्रेण दृढमाहतः ।
पर्वतस्येव शिखरं प्रणुन्नं मेदिनीतले ॥ २३
तं तु वज्रहतं दृष्ट्वा शयानमचलोपमम् ।
न शर्म लेभे देवेन्द्रो दीपितस्तस्य तेजसा ।
हतोऽपि दीप्ततेजाः स जीवन्निव च दृश्यते ॥ २४
अभितस्तत्र तक्षाणं घटमानं शचीपतिः ।
अपश्यदब्रवीच्चैनं सत्वरं पाकशासनः ।
क्षिप्रं छिन्धि शिरांस्यस्य कुरुष्व वचनं मम ॥ २५
तक्षोवाच ।
महास्कन्धो भृशं ह्येष परशुर्न तरिष्यति ।
कर्तुं चाहं न शक्ष्यामि कर्म सद्भिर्विगर्हितम् ॥ २६

---

18 a) K2 transp. स and शक्यः. T1 G (except G4) च (for स). M3–5 शक्यते (for स शक्यः). D1 दुराधर्षः; T1 M3–5 स दुर्धर्षः. M2 न शक्यः स दुराधर्षः. — b) D1 गर्वाच् (for धैर्याच्). — c) M3–5 न्यारयं (for कार्यं). K5 S °राज (for °भाग).

19 b) B2 महीपतिः; T2 G3–5 महाद्युतिः (for °मतिः). — c) M (except M1) शत्रुमापेदि(M2 चिंतामापेदु)वान्भूयः. — d) B5 Dn Ds D3–7. 10 युधिष्ठिर; D1 महामतिः; D9 पुरंदरः (for महा°). M (except M1) वधोपाये च तस्य (M2 चिरस्य) वै.

20 M2 reads 20^{ab} (with v. l.) as in text and also as in M3–5! — ab) K5 चिंतयित्वा वै (for °यन्वीरो). D1 धीरः; M2 (first time) धीमान् (for वीरो). T1 G1. 5 °देवः (for °राजः). M2 (second time). 3–5 स तीक्ष्णबुद्धिर्देवानां देवो निश्चित्य वीर्यवान्. — c) D1 शूरः; D2 G3. 4 वीरः; G2 धीरः (for धीमान्).

21 a) G4 अहं (for वज्रं). G4 वज्रं; G5 अद्य; M उग्रं (for अस्य). Ds M (except M1) अस्य; G5 एव (for अद्य). — b) K2 स नूनं; D2. 8 M (except M1) क्षिप्रं स (by transp.). G1. 5 निहनिष्यति (for न भवि°).

22 b) K1 transp. कृत्वा and बुद्धिं. D1. 2. 8 transp. वधे and दृढां. K2 च वै (for वधे). — ef) G2 चिक्षेप (for मुमोच). G4 transp. वज्रं and शक्रः.

23 a) K1. 4. 5 D9 महाबाहुः (for हतस्तेन). — b) D1. 2 दृढपर्वणा; D10 च मरुत्वता. — d) T G1. 4. 5 M1 निकृत्तं; G3 निकृत्तः (for प्रणुन्नं). D1 धरणी° (for मेदिनी°).

24 b) K2 अवनीतले; K5 D8 अनलोपमं; M (except M1) ज्वलनप्रभं. — c) M3–5 तत्र वज्रधरः शर्म. — d) T G पीडितस्; M3–5 न लेभे (for दीपितस्). K2 पतितस्यापि (for दीपितस्तस्य). — After 24^{cd}, K (except K2) D8. 10 ins.:

70* घोररूपो महारौद्रस्तीव्रस्तीव्रपराक्रमः ।
[K5 D8 °तेजा रौद्र° (for °रौद्रस्तीव्र°).]

— e) K2 दीप्तसंतेजाः; T1 G1. 4. 5 M1 तपसा दीप्य(G1. 5 °प्य)न्; M2–5 तेजसा दीप्तः (for दीप्ततेजाः स). K1 च; K5 D8 सन्; G3 तु (for स). — f) K2 संजीवन् (for जीवन्निव). B2 अपि (for इव). K2 इव; K3 B3. 5 Dn Ds D1–9 G3 हि (for च). K4 व्यदृश्यत; D10 प्रदृश्यते (for च दृश्यते). — After 24, K3 (om. lines 2–4) B (B4 om. line 4) D (except D1; D2 marg.; D10 om. line 1) ins.:

71* घातितस्य शिरांस्याजौ जीवन्तीवाद्भुतानि वै ।
ततोऽतिभीतगात्रस्तु शक्र आस्ते विचारयन् ।
अथाजगाम परशुं स्कन्धेनादाय वर्धकिः ।
तदरण्यं महाराज यत्रास्तेऽसौ निपातितः ।
[(L. 2) D10 शक्रो (for ततो). B2 Ds D5. 6. 10 °भीतो (B2 °भीत)रूपात्तु; D9 भीतोतिरोषात्तु. D10 तूष्णीम् (for शक्र). — (L. 3) Some MSS. वार्धकिः.]

On the other hand, S ins. after 24:

72* शिरांसि तस्य जायन्ते त्रीण्येव शकुनाश्रयः ।
तित्तिरिः कलविङ्कश्च तथैव च कपिञ्जलः ।
विश्वरूपशिरांस्येव जायन्ते तस्य भारत ।
[Cf. 35 below. — (L. 3) T G तानि (for तस्य).]

25 B4 missing up to तपोबला in 50e. — a) B (B4 missing) Dn D2–7. 9 स भीतः; D10 सोभितः; Cd. s अभितः (as in text). K2 D6 तस्य; D1. 8 सोथ; D9 सोपि (for तत्र). — c) M (except M1) °श्यद्देवराजस्तं. — d) K1. 3. 4 T1 G1 सत्वरः. — ef) K3 (m as in text) शिरो ह्यस्य; G2 शिरांस्यद्य. T1 G1. 5 M (except M1)

इन्द्र उवाच ।
मा भैस्त्वं क्षिप्रमेतद्धि कुरुष्व वचनं मम ।
मत्प्रसादाद्धि ते शस्त्रं वज्रकल्पं भविष्यति ॥ २७
तक्षोवाच ।
कं भवन्तमहं विद्यां घोरकर्माणमद्य वै ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वेन कथयस्व मे ॥ २८
इन्द्र उवाच ।
अहमिन्द्रो देवराजस्तक्षन्विदितमस्तु ते ।
कुरुष्वैतद्यथोक्तं मे तक्षन्मा त्वं विचारय ॥ २९
तक्षोवाच ।
क्रूरेण नापत्रपसे कथं शक्रेह कर्मणा ।
ऋषिपुत्रमिमं हत्वा ब्रह्महत्याभयं न ते ॥ ३०
इन्द्र उवाच ।
पश्चाद्धर्मं चरिष्यामि पावनार्थं सुदुश्चरम् ।
शत्रुरेष महावीर्यो वज्रेण निहतो मया ॥ ३१
अद्यापि चाहमुद्विग्नस्तक्षन्नस्माद्बिभेमि वै ।
क्षिप्रं छिन्धि शिरांसि त्वं करिष्येऽनुग्रहं तव ॥ ३२
शिरः पशोस्ते दास्यन्ति भागं यज्ञेषु मानवाः ।
एष तेऽनुग्रहस्तक्षन्क्षिप्रं कुरु मम प्रियम् ॥ ३३
शल्य उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा तु तक्षा स महेन्द्रवचनं तदा ।
शिरांस्यथ त्रिशिरसः कुठारेणाच्छिनत्तदा ॥ ३४

C. 5. 266
B. 5. 9. 38
K. 5. 9. 40

परश्वधेन तीक्ष्णेन शिरांस्यस्य निकृन्त वै. — $25^f = 27^b$.

26 B4 missing (cf. v. l. 25). — ^{a}) G2.3 °स्कंधो (G3 °स्कंध) ऋषिर् (for °स्कन्धो भृशं). — ^{b}) K2.3 B (B4 missing) D (except D2.7–9; D10 marg.) G5 Cs.ap भविष्यति (D10 orig. सरिष्यति); T2 क्रमिष्यति; M1.2 करिष्यति; Ca.d तरिष्यति (as in text). — ^{c}) D1.2.3 G2.3 कथं (for कर्तुं). Dn1 Ds1 D5–7 न शक्यामि; D1.2.3 G2.3 करिष्यामि (for न शक्ष्यामि). M न पर्याप्तोस्मि भद्रं ते. — M4 (hapl.) om. 26^d–28^c. — ^{d}) S (M4 om.) चैतद् (for सद्भिर्).

27 B4 missing (cf. v. l. 25). M4 om. 27 (cf. v. l. 26); M2 om. 27^a–28^d. — K1.4.5 D10 शक्र उ° (for इन्द्र उ°). — ^{a}) G4 मैषीः (for भैस्त्वं). K2.4.5 B D (except D1.2.3.10) शीघ्रं; G4 त्वं च (for क्षिप्रं). D9 एतद्धि; D10 T1 G M1.3.5 एवैतत् (G4 वै क्षिप्रं) (for एतद्धि). — $27^b = 25^f$.

28 B4 missing (cf. v. l. 25). M2 om. 28 (cf. v. l. 27); M4 om. 28^{abc} (cf. v. l. 26). — ^{a}) Ds कष्टवंतं (for कं भवन्तं). M3.5 जाने (for विद्यां). — ^{b}) T1 G1.5 अच्युत; T2 G2–4 M1.3.5 अच्युत (G3 M1 °तं) (for अद्य वै). — ^{c}) T1 G1.5 च ज्ञातुं; T2 G2.3 तत्वेन; G4 M1.3.5 भद्रं ते (for अहं श्रोतुं). — ^{d}) D1 तत्वं च; T2 G2.3 वेदितुं (for तत्त्वेन).

29 B4 missing (cf. v. l. 25). — ^{ab}) M (except M1) देवराजं हि मामिंद्रमेवं जानातु वै (M2 मां) भवान्. — M2–5 (which all om. 29^{cd}) ins. after 29^{ab}: T (T2 om. line 1) G1.5 ins. after 29:

73* मया हि निहतः शेते त्रिशिरास्त्वं च विद्धि वै ।
स प्रह्वः प्राञ्जलिर्भूत्वा इदं वचनमब्रवीत् ।

[(L. 1) M2 अपि; M3–5 अभि- (for हि). — (L. 2) T2 तक्षः (for प्रह्वः), and इंद्रं (for इदं).]
— ^{c}) M1 तत्कुरुष्व (for कुरुष्वैतद्). T1 G च (for एतद्). B2 वचो मह्यं (for यथोक्तं मे). — ^{d}) K5 तु (for त्वं)! K (except K2) D10 विलंबिथाः (for विचा°). — After 29, T (T2 om. line 1) G1.5 ins. 73* (see above).

30 B4 missing (cf. v. l. 25). — M (except M1) om. the ref. — ^{ab}) K2 त्वं शक्र; K5 शक्र त्वं; Ds2 D3 G3 शक्रेण (for शक्रेह). M (except M1) नापत्रपसि क्रूरेण कर्मणा सुरसत्तम. — ^{d}) K1.3.5 ब्रह्मवध्याभयं; G3 °हत्या भवेत्. T1 G1.5 किं (for ते). M (except M1) न कथं ब्रह्महा भवेत्.

31 B4 missing (cf. v. l. 25). — N (except D2.3) शक्र उ° (for इन्द्र उ°). — ^{a}) D1.9 करि° (for चरि°). — ^{c}) M (except M1) °घोरो (for °वीर्यो). — ^{d}) T G1.3.4 नाद्रोहात्; G2.5 M1 न मोहात्; M2 दोषाद्धि; M3–5 रोषाद्धि (for वज्रेण).

32 B4 missing (cf. v. l. 25). — ^{a}) K4 अस्मि (for अपि). D1.2.3 transp. अपि च and अहं. — ^{b}) T2 तेन; G4 तस्मात् (for तक्षन्). K4 D1 तस्माद्; K5 अस्य; T G M1 तस्य (T2 तक्ष; G4 तक्षन्); M3–5 त्वस्य (for अस्माद्). D2.3 अहं (for वै). — ^{d}) K3 D1.2.3.10 T2 G3.5 अस्य (for त्वं).

33 B4 missing (cf. v. l. 25). — ^{a}) K (except K2) D3 तु ते भागं; D2 प्रदास्यंति. — ^{b}) K (except K2) D3 यज्ञे दास्यंति; S (except T2) यज्ञभागेषु (G3 °न) (for भागं यज्ञेषु). — ^{c}) T2 G3 M3.4 तक्षं (for तक्षन्). — ^{d}) B3 Ds1 D5 T1 G1.5 M1 transp. कुरु and मम.

C. 5. 287
B. 5. 9. 39
K. 5. 9. 41

निकृत्तेषु ततस्तेषु निष्क्रामंस्त्रिशिरास्त्वथ ।
कपिञ्जलास्तित्तिराश्च कलविङ्काश्च सर्वशः ॥ ३५
येन वेदानधीते स्म पिबते सोममेव च ।
तस्माद्वक्त्राद्विनिष्पेतुः क्षिप्रं तस्य कपिञ्जलाः ॥ ३६
येन सर्वा दिशो राजन्पिबन्निव निरीक्षते ।
तस्माद्वक्त्राद्विनिष्पेतुस्तित्तिरास्तस्य पाण्डव ॥ ३७
यत्सुरापं तु तस्यासीद्वक्त्रं त्रिशिरसस्तदा ।
कलविङ्का विनिष्पेतुस्तेनास्य भरतर्षभ ॥ ३८
ततस्तेषु निकृत्तेषु विज्वरो मघवानभूत् ।
जगाम त्रिदिवं हृष्टस्तक्षापि स्वगृहान्ययौ ॥ ३९
त्वष्टा प्रजापतिः श्रुत्वा शक्रेणाथ हतं सुतम् ।
क्रोधसंरक्तनयन इदं वचनमब्रवीत् ॥ ४०
तप्यमानं तपो नित्यं क्षान्तं दान्तं जितेन्द्रियम् ।
अनापराधिनं यस्मात्पुत्रं हिंसितवान्मम ॥ ४१

---

34 B_4 missing (cf. v. l. 25). — ^{a}) $K_{1.5}$ G_3 च; $D_{1.9}$ स; M_{3-5} अथ (for तु). T_2 M_5 तक्षः. D_1 तु; $D_{2.8.9}$ वै; T_2 असौ (for स). T_1 $G_{1.5}$ एतत्तक्षा समाकर्ण्य. — ^{b}) $K_{3.4}$ B (B_4 missing) D (except $D_{2.8}$) $M_{2.5}$ °वचनात्. — ^{c}) K_3 G_3 अस्य (for अथ). — ^{d}) D_{10} न्यकृंतत (for अच्छिनत्तदा).

35 B_4 missing (cf. v. l. 25). — ^{b}) K_1 निष्क्रांताः; D_{10} न्यक्रामन् (for निष्क्रामन्). K_3 D_2 निष्क्रामंत शिरः (D_2 मुनेः); D_1 विनिष्क्रांता मुनेः (for निष्क्रामंस्त्रिशिराः). K_1 शतशः; K_4 B_5 Dn Ds $D_{3-8.10}$ अंडजाः; $B_{1.2}$ त्रिशिरः; S शिरसः (G_3 शकुनाः) (for त्रिशिराः). K_1 $D_{1.2.10}$ G_4 तदा; K_4 $B_{1.5}$ T_2 तथा; G_3 त्रयः (for त्वथ). $K_{2.5}$ D_9 निष्क्रामंत (K_2 °स्ते) शिरस्यथ; B_3 °मंति शिरःसु च. — ^{c}) M_2 तित्तिरिकाः (for °राश्च). — ^{d}) $G_{1.4.5}$ M_1 (*inf. lin.*) कलविंगाः; $M_{1.2.5}$ कलपिंकाः; Ca. d. s as in text. K_2 Ds $D_{5.6.10}$ च संघशः; D_9 सहस्रशः.

36 B_4 missing (cf. v. l. 25). — ^{a}) $D_{1.2.3}$ स (for स्म). G_4 येन वेदान्यधीयंते. — ^{c}) Dn $D_{3.4}$ विनिश्चेरुः (for °ष्पेतुः); cf. v. l. 37, 38.

37 B_4 missing (cf. v. l. 25). — ^{a}) K_1 दिशश्चापि (for दिशो राजन्). — ^{c}) K_3 Dn $D_{3.4.9}$ विनिश्चेरुः (for °ष्पेतुः); cf. v. l. 36, 38. G_4 तस्माद्धि वक्त्रान्निष्पेतुः.

38 B_4 missing (cf. v. l. 25). — ^{a}) $K_{2.3}$ च (for तु). K_3 तत्र (for तस्य). — ^{b}) $K_{1.3}$ $D_{8.9}$ G (except G_4) तथा (for तदा). — ^{c}) $G_{1.4.5}$ कलविंगाः; M_5 °पिंकाः. $K_{3.4}$ Dn Ds $D_{3-7.10}$ समुत्पेतुः; $D_{1.2}$ विनिश्चेरुः (for °ष्पेतुः); cf. v. l. 36, 37. — ^{d}) B (B_4 missing) Dn Ds $D_{3-7.10}$ श्येनाश्च (for तेनास्य). D_9 क्षिप्रं तस्य नरेश्वर.

39 B_4 missing (cf. v. l. 25). M_2 om. 39^{ab}. — ^{a}) K $D_{1.2.8-10}$ T_2 एवं (for ततस्). — ^{b}) K_3 transp. विज्वरो and मघवान्. K_1 मघवाः; B_{1-3} Dn_1 Ds $D_{3.4.6.7}$ भगवान् (for मघ°). K_1 ततः; K_3 अभवत्; B (B_4 missing) Dn Ds $D_{2-7.9}$ अथ; D_{10} नृप (for अभूत्). — After 39^{ab}, S (except M_2) ins.:

74* तक्षणे चैव वरं दत्त्वा प्रहृष्टस्त्रिदशेश्वरः ।

— ^{c}) $K_{1.4.5}$ $D_{2.8.9}$ T_2 शक्रः; T_1 G M देवः (for हृष्टः). — ^{d}) K_2 $D_{1.2.8}$ T_2 स्वगृहं. D_9 तक्षकोपि दिवं ययौ; T_1 G_1 तक्षा स्वगृहमाव्रजत्; G_{2-5} M तक्षा गृहमथाव्रजत्. — After 39, S (T_2 om. line 12) ins.:

75* तक्षापि स्वगृहं गत्वा नैव शंसति कस्यचित् ।
अथैनं नाभिजानन्ति वर्षमेकं तथागतम् ।
अथ संवत्सरे पूर्णे भूताः पशुपतेः प्रभो ।
ते चाक्रोशन्त मघवान्नः प्रभुर्ब्रह्महा इति ।
तत इन्द्रो व्रतं घोरमचरत्पाकशासनः । [5]
तपसा च सुसंयुक्तः सह देवैर्मरुद्गणैः ।
समुद्रे च पृथिव्यां च वनस्पतिषु स्त्रीषु च ।
विभज्य ब्रह्महत्यां च तांश्च संयोजयद्वरैः ।
वरदस्तु वरं दत्त्वा पृथिव्यै सागराय च ।
वनस्पतिभ्यः स्त्रीभ्यश्च ब्रह्महत्यां नुनोद ताम् । [10]
ततस्तु शुद्धो भगवान्देवैर्लोकैश्च पूजितः ।
इन्द्रस्थानमुपातिष्ठत्पूज्यमानो महर्षिभिः ।

[(L. 4) T_1 $G_{1.5}$ समाक्रो° (for ते चाक्रो°). T_2 G_3 बहुशो (for नः प्रभुर्). $G_{3.5}$ M प्रभु(G_5 प्राहु)र्ब्रह्महणस्त्विति; G_4 प्रभुस्तु ब्रह्महेति वै. — (L. 5) T G_{3-5} आचरत्. — (L. 7) T_1 $G_{1.5}$ समुद्रेषु (for °द्रे च). — (L. 8) M (except M_1) स (for the first च). T_1 $G_{1.5}$ तान्वरैरभ्ययोजयत्.]

— N (B_4 missing) ins. after 39: T, after 75*:

76* मेने कृतार्थमात्मानं हत्वा शत्रुं सुरारिहा ।

[$D_{2.8.9}$ T_1 हृष्टश्च (T_1 प्रहृष्टो) बलवृत्रहा (for the posterior half).]

40 B_4 missing (cf. v. l. 25). — ^{ab}) K (except K_2) $D_{2.8.10}$ T_2 नि- (for अथ). T_1 G M त्वष्टा तु निहते पुत्रे सहस्राक्षेण वज्रिणा.

41 B_4 missing (cf. v. l. 25). Before 41, K_4 $B_{1.3.5}$ D (except $D_{1.2.10}$) ins. त्वष्टोवाच. — ^{a}) S (except $M_{2.5}$) घोरं (for नित्यं). — ^{b}) T_1 G_{1-3} transp. क्षान्तं and दान्तं. D_9 साधुं क्षांतं; G_4 दांतं शांतं; Cd. s

तस्माच्छक्रवधार्थाय वृत्रमुत्पादयाम्यहम् ।
लोकाः पश्यन्तु मे वीर्यं तपसश्च बलं महत् ।
स च पश्यतु देवेन्द्रो दुरात्मा पापचेतनः ॥ ४२
उपस्पृश्य ततः क्रुद्धस्तपस्वी सुमहायशाः ।
अग्निं हुत्वा समुत्पाद्य घोरं वृत्रमुवाच ह ।
इन्द्रशत्रो विवर्धस्व प्रभावात्तपसो मम ॥ ४३
सोऽवर्धत दिवं स्तब्ध्वा सूर्यवैश्वानरोपमः ।
किं करोमीति चोवाच कालसूर्य इवोदितः ।
शक्रं जहीति चाप्युक्तो जगाम त्रिदिवं ततः ॥ ४४

ततो युद्धं समभवद्वृत्रवासवयोस्तदा ।
संक्रुद्धयोर्महाघोरं प्रसक्तं कुरुसत्तम ॥ ४५
ततो जग्राह देवेन्द्रं वृत्रो वीरः शतक्रतुम् ।
अपावृत्य स जग्रास वृत्रः क्रोधसमन्वितः ॥ ४६
ग्रस्ते वृत्रेण शक्रे तु संभ्रान्तास्त्रिदशास्तदा ।
असृजंस्ते महासत्त्वा जृम्भिकां वृत्रनाशिनीम् ॥ ४७
विजृम्भमाणस्य ततो वृत्रस्यास्यादपावृतात् ।
स्वान्यङ्गान्यभिसंक्षिप्य निष्क्रान्तो बलसूदनः ।
ततः प्रभृति लोकेषु जृम्भिका प्राणिसंश्रिता ॥ ४८ C. 5. 283 B. 5. 9. 54 K. 5. 9. 63

क्षान्तं दान्तं (as in text). T2 शांतं (for दान्तं). — c) Lengthening *metri causa*! K1. 5 B (B4 missing) D1 M2. 3. 5 अनपराधिनं (metrically defective). Dn Ds D3–7. 10 विनापराधेन यतः; T2 अपराधं विना कस्मात्; M1 अपराधहीनं यस्मात्स (hypermetric!). — d) K1. 3. 5 D8–10 निहत° (for हिंसित°).

42 B4 missing (cf. v. l. 25). — a) Dn Ds D3–7 °विनाशाय; D1. 2. 3 °वधायाद्य; T1 G4. 5 M1 इंद्रवधा°; G3 शत्रुवधा°. — b) K1. 4. 5 D1. 3. 10 S पुत्रम् (for वृत्रम्). — d) Ds D1. 5 फलं (for बलं). D1 बलं (for महत्). — e) K1. 5 D2. 8 G2–4 M2 तु (for च). S (except T2) देवेशो (for देवेन्द्रो).

43 B4 missing (cf. v. l. 25). — a) K2 एवमुक्त्वा भृशं क्रुद्धः. — b) K1. 3–5 D9. 10 M1. 3. 4 स; T G च (for सु). K2 त्वष्टा च सुमहातपाः; D2. 8 स तपस्वी महा°. — c) K3 B (B4 missing) D (except D1. 3. 9) T2 G1. 2 अग्नौ (for अग्निं). — d) D10 सुतं (for घोरं). Dn D3. 4 शत्रुम्; D9 तत्र; M2 पुत्रम् (for वृत्रम्). D1 अवोचत (for उवाच ह). — f) D8 प्रसादात् (for प्रभा°).

44 B4 missing (cf. v. l. 25). — a) K4 लब्ध्वा; Dn1 त्वाष्ट्रः (for स्तब्ध्वा). — b) T2 G2. 3 M2 °वैश्वानरप्रभः. — e) K2 जहीहि (for जहीति). K4 G3 चाप्युक्ते; D10 स प्रोक्तः. — f) K2 D1. 2. 8 S बली (for ततः). K1. 3–5 त्रिदिवं च (K1 स) जगाम ह.

45 B4 missing (cf. v. l. 25). — b) Dn D2–4. 8. 9 महत् (for तदा). — c) Ds1 संबद्धयोर्; Ds2 संबंधयोर्; G4 संसक्तयोर् (for संक्रु°). D9 तयोर्घोरं; S (except T2) महाराज (for महाघोरं). — After 45, M (except M1) ins.:

77* ग्रस्ता लोकाश्च वृत्रेण सर्वे भरतसत्तम ।
त्वष्टृतेजोविवृद्धेन वृत्रेण सुमहात्मना ।
सर्वे गन्धेन्द्रियरसा हृता भारत तेन वै ।
पृथिवी वायुराकाशं आपो ज्योतिश्च पञ्चमः ।
हृतमेतन्महाराज वृत्रेण सुमहात्मना ।

46 B4 missing (cf. v. l. 25). — a) M (except M1) संक्रुद्धः (for देवेन्द्रं). — b) K2 D9 वृत्रवीरः; M (except M1) वृत्रो देवं. K1. 3–5 वृत्रः क्रोधसमन्वितः. — K1 (hapl.) om. 46cd. — c) G3 M अपावृतास्यो (for °वृत्य स). K2 D2. 9 च; D1. 3 तु (for स). K3–5 मुखे क्षिप्त्वा; B (B4 missing) Ds D2 m. 3–6. 10 T2 आक्षिपद्वक्रे; Dn D7 क्षिपद्व(D7 °न्व)क्रे (for स जग्रास). K2 (*sup. lin.* as in text) D1. 2. 3. 9 G (except G2) जग्राह (for जग्रास). — d) B (B4 missing) D (except D1. 2. 3) T2 शक्रं; T1 G1. 4 वक्रे; G2. 5 वक्रं (for वृत्रः). K2 B1. 3. 5 D (except D1. 2. 3. 9) T2 कोपसम°; M (except M1) क्रोधवशार्दितः. K3–5 स्थितो वृत्रः शतक्रतुं.

47 B4 missing (cf. v. l. 25). — a) M3–5 गीर्णे (for ग्रस्ते). K2 transp. वृत्रेण and शक्रे तु. D2. 3 च (for तु). — b) K3 B (B4 missing) Dn D3 D5–7 त्रिदिवे(B1–3 °दशे)श्वराः; D10 त्रिदिवौकसः (for त्रिदशास्तदा). K1. 5 M2 तथा; T1 G1. 5 ततः (for तदा). — c) K (except K2) D1. 2. 3–10 T1 G M2 असृजंत (G4 °जत्तां); M1 °जत्सु-; M3–5 °जंश्च (for °जंस्ते). K2 महाचंडीं; K5 Ds2 D9. 10 T2 M3–5 °सत्त्वां; Dn2 °सत्त्वात्; D1. 2. 3 °त्मानः; T1 G M1. 2 °घोरां. — d) D2(m as in text) कृत्तिकां (for जृम्भिकां). K1. 3–5 रिपुनाशनीं; K2 D1. 3 वृत्रमोहिनीं; B1. 3 Ds G3 °नाशनीं; T2 °मर्दिनीं; M2 °धावनीं; M3–5 °बाधनीं.

48 B4 missing (cf. v. l. 25). — a) Ds जृंभमाणस्य च (for विजृम्भ°). M (except M1) तदा (for ततो). — c) Ds स्वमंगानि. K1 च; K3–5 T2 अपि; Ds D2. 3. 10 G4 अति- (for अभि-). T1 G1. 5 स्वांगान्यतीव संक्षिप्य; M

C. 5. 284
B. 5. 9. 55
K. 5. 9. 63

जहृषुश्च सुराः सर्वे दृष्ट्वा शक्रं विनिःसृतम् ।
ततः प्रववृते युद्धं वृत्रवासवयोः पुनः ।
संरब्धयोस्तदा घोरं सुचिरं भरतर्षभ ॥ ४९
यदा व्यवर्धत रणे वृत्रो बलसमन्वितः ।
त्वष्टुस्तपोबलाद्विद्वांस्तदा शक्रो न्यवर्तत ॥ ५०
निवृत्ते तु तदा देवा विषादमगमन्परम् ।
समेत्य शक्रेण च ते त्वष्टुस्तेजोविमोहिताः ।
अमन्त्रयन्त ते सर्वे मुनिभिः सह भारत ॥ ५१
किं कार्यमिति ते राजन्विचिन्त्य भयमोहिताः ।
जग्मुः सर्वे महात्मानं मनोभिर्विष्णुमव्ययम् ।
उपविष्टा मन्दराग्रे सर्वे वृत्रवधेप्सवः ॥ ५२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

१०

इन्द्र उवाच ।
सर्वं व्याप्तमिदं देवा वृत्रेण जगदव्ययम् ।
न ह्यस्य सदृशं किंचित्प्रतिघाताय यद्भवेत् ॥ १
समर्थो ह्यभवं पूर्वमसमर्थोऽस्मि सांप्रतम् ।

ह्रस्वं रूपमथो कृत्वा. — ^{d}) K2 B (B4 missing) D (except D1. 2. 3. 10) M3. 4 बलनाशनः. — ^{e}) M (except M1) तदा (for ततः). K4 D (except D1. 2. 3–10) लोकस्य (for लोकेषु). — ^{f}) K1 B (B4 missing) Dn Ds D3–6 T G1 प्राण°; K3–5 D8 °संस्थिता; D1 प्राणसंस्थिता; D2 प्राणसंभृता; D9 प्राणसंसृता; D10 प्राणिषु स्थिता. M (except M1) प्राणिनो जृंभिकाविशत्.

49 B4 missing (cf. v. l. 25). — ^{a}) Dn1 D2. 9 G4. 5 जहर्षुः. T1 G M1 ते (for च). M (except M1) प्रहृष्टाश्च तदा देवाः. — ^{b}) K3–5 D (except D1. 2. 3. 9) transp. दृष्ट्वा and शक्रं. K (except K2) D3 M (except M1) विनिर्गतं. — ^{c}) D9 प्रादुरभूद् (for प्रववृते). — ^{d}) K4 T2 तदा; Ds इह (for पुनः). — K3 om. 49^{ef}. — ^{e}) K4 संवृत्तयोस् (for संर°). T2 पुनः (for तदा).

50 B4 missing up to तपोबला in 50^{c} (cf. v. l. 25). — ^{a}) S तदा (for यदा). T1 G1. 4 ह्यवर्धत; T2 G2. 3 अभ्यवर्ध(G3 °र्ते)त. — ^{c}) K2 B (B4 missing) D9 तेजो° (for तपो°). K4 विद्धः; B4 वृद्धान्; D9 वृद्धः; Ca विद्वान् (as in text). Dn Ds D3–7. 10 त्वष्टुस्तेजोबलाविद्धः. — ^{d}) D2. 3 S ततः (for तदा). K1. 3. 4 शक्रो निववृते (K3 वै विव्यथे) तदा.

51 ^{a}) B Dn Ds D2–9 T2 च (for तु). K3–5 T1 G1. 2. 5 M1. 3. 4 ततः (for तदा). Ds2 महायुद्धे (for तदा देवा). K (except K2) D1. 2. 3 T2 शक्रे (for देवा). D10 ततः शक्रे निवृत्ते तु. — ^{b}) K (except K2) D1. 2. 3. 10 T2 सुराः; G3 भृशं (for परम्). — ^{c}) B D (except D1. 2. 3) T2 सह शक्रेण (for शक्रेण च ते). K5 G4 तु (for च). — ^{e}) K1. 4. 5 D2. 3–10 S (except T2) अमंत्रयन्हि (for °यन्त). K5 D9. 10 T2 G2. 3 M3. 4 तं (for ते).

52 ^{a}) K5 B D (except D1. 2. 3. 9) वै (for ते). — ^{c}) T1 G1. 5 महात्मानः. — ^{e}) K2 मंदिराग्रे; T2 मंदराद्रौ. — ^{f}) T2 देवा (for सर्वे).

Colophon. K1. 2 B1–4 D (except D1. 9) T1 G1. 2 M1, all om. sub-parvan name, cite only इन्द्रविजय (T1 G1 M1 इन्द्रविजयोपाख्यान; G2 विजयेन्द्रोपाख्यान). — *Adhy. name:* K1. 4 B2 पुरोहितयानं; K5 पुरोहितयाने इन्द्रवृत्रवधः; D2 G1 त्रिशिरसो वधः; D3 T1 G2 M त्रिशिरो° (G2 M2 °र°; M3. 5 °रा)वधः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 Ds1 D5–7. 10 S 9; K1 (marg. *sec. m.*) D2 8. — *S'loka no.:* K5 58; Dn2 60; D3 64.

10

1 Before 1, T2 M1. 2 ins.:

78* शल्यः ।
आख्यानमुत्तममिदमितिहासं पुरातनम् ।
शृणु मे भ्रातृभिः सार्धं द्रौपद्या च जयावहम् ।

[(L. 2) T2 च युधिष्ठिर; M1 विजयावहं (for च जया°).]

T2 cont.:

79* एवं विचिन्त्य विबुधैः शक्रस्त्रिभुवनेश्वरः ।
वृत्रस्य मरणोपायं पुनर्वचनमब्रवीत् ।

On the other hand, M1. 2 ins. after 78*:

80* सर्वं व्याप्तं जगत्तेन वृत्रेणेतीह नः श्रुतम् ।

कथं कुर्यां नु भद्रं वो दुष्प्रधर्षः स मे मतः ॥ २
तेजस्वी च महात्मा च युद्धे चामितविक्रमः ।
ग्रसेत्त्रिभुवनं सर्वं सदेवासुरमानुषम् ॥ ३
तस्माद्विनिश्चयमिमं शृणुध्वं मे दिवौकसः ।
विष्णोः क्षयमुपागम्य समेत्य च महात्मना ।
तेन संमन्त्र्य वेत्स्यामो वधोपायं दुरात्मनः ॥ ४

शल्य उवाच ।

एवमुक्ते मघवता देवाः सर्षिगणास्तदा ।
शरण्यं शरणं देवं जग्मुर्विष्णुं महाबलम् ॥ ५
ऊचुश्च सर्वे देवेशं विष्णुं वृत्रभयार्दिताः ।
त्वया लोकास्त्रयः क्रान्तास्त्रिभिर्विक्रमणैः प्रभो ॥ ६
अमृतं चाहृतं विष्णो दैत्याश्च निहता रणे ।
बलिं बद्ध्वा महादैत्यं शक्रो देवाधिपः कृतः ॥ ७
त्वं प्रभुः सर्वलोकानां त्वया सर्वमिदं ततम् ।
त्वं हि देव महादेवः सर्वलोकनमस्कृतः ॥ ८
गतिर्भव त्वं देवानां सेन्द्रणाममरोत्तम ।
जगद्व्याप्तमिदं सर्वं वृत्रेणासुरसूदन ॥ ९

विष्णुरुवाच ।

अवश्यं करणीयं मे भवतां हितमुत्तमम् ।
तस्मादुपायं वक्ष्यामि यथासौ न भविष्यति ॥ १०

C. 5. 300
B. 5. 10. 10
K. 5. 10. 10

वृत्रभूतेषु लोकेषु भयमिन्द्रमुपागमत् ।
अथेन्द्रो हि महातेजाः समेत्य सह दैवतैः ।
अमन्त्रयत तेजस्वी वृत्रस्य वधकारणात् ।

— K (except K_2) $D_{2.8.9}$ S शक्र उ° (resp. शक्रः). — ^{a}) M (except M_1) transp. सर्वं and न्यासं. — ^{c}) S (except $G_{1.3}$) सदृशः कश्चित् (for °शं किंचित्). — ^{d}) Dn $D_{3.4}$ प्रतीघाताय. S यो (for यद्).

2 ^{b}) K_2 D_9 हि (for ऽस्मि). D_1 समर्थोस्मि न सांप्रतं. — ^{c}) K करोमि; Dn_1 $D_{5.7}$ तु कुर्यां; Dn_2 Ds D_{10} नु कुर्यां (by transp.); D_1 T G $M_{1.2}$ कुर्याम; $D_{2.8}$ कुर्यां तु; $D_{3.4.6}$ नु कार्यं; D_9 कुर्याच्च (for कुर्यां नु). M_{3-5} करवाणि कथं ह्यद्य. — ^{d}) $B_{1.3.5}$ D (except $D_{1.2.8.10}$) G_4 दुर्धर्षः स हि (for दुष्प्रधर्षः स). Ds मतिः (for मतः).

3 ^{a}) D_1 तेजोवान् (for तेजस्वी). — ^{b}) $M_{3.4}$ वीरश्च (for युद्धे). $D_{1.2.8}$ M_{3-5} चाद्भुत° (for चामित°). — ^{c}) D_2 T G ग्रस्तं (for ग्रसेत्). K_5 च (for त्रि-). — ^{d}) $K_{1.2.4}$ B_1 $D_{1.2.9}$ M_1 °मानवं (for °मानुषं).

4 ^{a}) Ds वो (for वि-). K_2 $M_{2.3.4}$ (m as in text) इदं (for इमं). — ^{b}) K (except K_2) Dn $D_{3-7.10}$ त्रि- (for मे). — ^{c}) K_1 D_1m गृहं; Ca.d.s क्षयं (as in text). — ^{e}) K (except K_2) D_{10} तेन सार्धं चिंतयामः (D_{10} विमृष्यामः); D_1 ते गत्वा तु तमाचक्ष्युः. Ca cites वेत्स्यामः (as in text). — ^{f}) $D_{1.2}$ (m as in text) महा° (for दुरा°). — After 4, M_2 ins. 81*.

5 M_2 om. 5^{ab}. D_9 T_2 G_{2-4} om. the ref. — ^{a}) Dn_1 $D_{3.4.7}$ S (except T_2; M_2 om.) उक्ता (for उक्ते). M_{3-5} महेंद्रेण (for मघ°). — ^{b}) D_2 ऋषि° (for सर्षि°). $K_{1.3.5}$ D_7 (m as in text). $_{8-10}$ तथा (for तदा). M_{3-5} सर्वे देवाः सवासवाः. — M ins. after 5^{ab} (M_2, which om. 5^{ab}, ins. after 4):

81* प्रणिपत्य महात्मानं सर्वभूतनमस्कृतम् ।

— ^{cd}) D_9 T_2 transp. देवं and विष्णुं. G_4 M (except M_1) transp. देवं and जग्मुर्. D_1 transp. जग्मुर् and विष्णुं. K_3 जग्मुर् (for देवं), विष्णुं (for जग्मुर्), and देवं (for विष्णुं)! D_1 महाबलाः; G_2 सनातनं.

6 ^{a}) $K_{1.4}$ Dn Ds_2 M_1 सर्व-; M_{2-5} देव- (for सर्वे). — ^{b}) M (except M_1) तत्र सर्वे भया°. — Before 6^{cd}, T_1 $G_{1.5}$ ins. देवाः. — ^{c}) D (except $D_{1.2.8.9}$) S (except T_2) त्रयो लोकास्त्वया (T_1 G M_1 °स्त्रिभिः) क्रांताः. — ^{d}) T_1 G M_1 पुरा वै विक्रमैः (for त्रिभिर्विक्र°). $K_{2.3}$ B विभो; D (except $D_{1.2.8.9}$) पुरा (for प्रभो). $K_{1.4.5}$ पुराणैर्विक्रमैस्त्रिभिः.

7 M_2 transp. 7^{ab} and 7^{cd}. — ^{a}) $B_{1.5}$ Ds D_2 च हृतं (for चाहृतं). T_1 G चाप्युपहृतं (for चाहृतं विष्णो). — ^{b}) G_4 देवानां च कृते त्वया. — ^{c}) T_2 बलिर्बद्धो महादैत्यः. — ^{d}) M_2 शनैर्; M_{3-5} इंद्रो (for शक्रो). $D_{1.2.8}$ देवेश्वरः; M_{3-5} लोकाधिपः.

8 ^{a}) $K_{1.4}$ सर्वभूतानां; D (except $D_{1.2.8.9}$) सर्वदेवानां. — K_3 om. 8^{bc}. — ^{b}) D_9 G_4 कृतं (for ततम्). — ^{c}) K_1 B (except B_4) D (except Ds_2 $D_{2.8}$) M_1 देवो (for देव). K_4 Dn_2 $D_{1.5.6.10}$ S (except T_1 G_4 M_1) महादेव. — ^{d}) $K_{1.3.4}$ B_5 $D_{1-4.8.9}$ T G $M_{1.2}$ सर्वदेव(T_2 °भूत)नमस्कृतः (T G_{1-3} M_2 °त); $M_{3.4}$ °स्कृत. — After 8, D_9 ins.:

82* गन्धर्वोरगरक्षाणां सर्वेषाममरोत्तम ।;

while M (except M_1) read (for the first time) 9^{cd} (with v. l. वृत्रेण सुमहात्मना in all except M_2), *repeating* the lines in its proper place.

9 ^{a}) Dn_2 Ds D_2 भवस्व; S (except T_2 M_5) भवसि (for भव त्वं). $D_{2.8}$ देवेश (for देवानां). — ^{b}) D_2.

गच्छध्वं सर्षिगन्धर्वा यत्रासौ विश्वरूपधृक् ।
साम तस्य प्रयुञ्जध्वं तत एनं विजेष्यथ ॥ ११
भविष्यति गतिर्देवाः शक्रस्य मम तेजसा ।
अदृश्यश्च प्रवेक्ष्यामि वज्रमस्यायुधोत्तमम् ॥ १२
गच्छध्वमृषिभिः सार्धं गन्धर्वैश्च सुरोत्तमाः ।
वृत्रस्य सह शक्रेण संधिं कुरुत माचिरम् ॥ १३

शल्य उवाच ।

एवमुक्तास्तु देवेन ऋषयस्त्रिदशास्तथा ।
ययुः समेत्य सहिताः शक्रं कृत्वा पुरःसरम् ॥ १४
समीपमेत्य च तदा सर्व एव महौजसः ।
तं तेजसा प्रज्वलितं प्रतपन्तं दिशो दश ॥ १५
ग्रसन्तमिव लोकांस्त्रीन्सूर्याचन्द्रमसौ यथा ।
ददृशुस्तत्र ते वृत्रं शक्रेण सह देवताः ॥ १६
ऋषयोऽथ ततोऽभ्येत्य वृत्रमूचुः प्रियं वचः ।
व्याप्तं जगदिदं सर्वं तेजसा तव दुर्जय ॥ १७
न च शक्नोषि निर्जेतुं वासवं भूरिविक्रमम् ।
युध्यतोश्चापि वां कालो व्यतीतः सुमहानिह ॥ १८
पीड्यन्ते च प्रजाः सर्वाः सदेवासुरमानवाः ।

देवानाम् (for सेन्द्राणाम्). $K_{1.4.5}$ अमरार्चितः (K_4 °त); S (except T_2) च (M_3 त्व-) सुरोत्तम (M_1 °मः). D_9 नारायण नमोस्तु ते. — ^{d}) $D_{1.2.8}$ °ण सुरसत्तम.

10 T_2 $G_{3.4}$ श्रीभगवान्; G_2 भगवानुवाच(!); G_5 श्रीविष्णुः. — ^{a}) Dn Ds_1 M_2 अवश्य- (for °श्यं). — ^{d}) $D_{1.2.9}$ T G $M_{1.2}$ स (G_4 न) (for ऽसौ). G_4 स (for न). M_{3-5} येन त्वाष्ट्रं वधिष्यथ.

11 ^{a}) M_{3-5} प्रयात (for गच्छध्वं). $K_{1.4}$ D_7 M_{3-5} ऋषि°; Ds सर्वं° (for सर्षि°). — ^{c}) K_1 सामवाक्यं; D_8 समेतस्य. M_{3-5} साम एवात्र कुर्वाणाः. — ^{d}) K_1 हनि°; M_{3-5} वधि° (for विजे°).

12 ^{a}) M_{3-5} वर्धिष्यते (for भवि°). $K_{1.4}$ $D_{2.8}$ पुनर्; $K_{2.3}$ T_1 G (except G_2) $M_{1.2}$ मतिर्; K_5 Dn Ds $D_{3-7.9.10}$ T_2m जयो; M_{3-5} बलं (for गतिर्). — ^{b}) M_{3-5} इंद्रस्य (for शक्रस्य). D_3(m as in text)$._4$ सह (for मम). $K_{1.4.5}$ $D_{2.8}$ शक्रश्च (K_1 D_2 °श्चि-) भुवनेश्वरः; Dn_1 शक्रस्यामिततेजसा. — ^{d}) T G M_2 एव (for अस्य). M_{3-5} आयुधं महत् (for आयुधो°). K_2 B D (except $D_{2.8-10}$) वज्रे ह्य($B_{1.2.4}$ चा)स्यायुधोत्तमे.

13 ^{ab}) M_{3-5} गच्छंतु मुनयः सर्वे गंधर्वाश्चापि सर्वशः. — ^{c}) D_2 T_2 $G_{3.4}$ वृत्रेण; M_{3-5} इंद्रस्य (for वृत्रस्य). D_2 T_2 $G_{3.4}$ शक्रस्य; M_{3-5} वृत्रेण (for शक्रेण). — ^{d}) M_{3-5} संधिश्च क्रियतामिह.

14 D_2 T_1 M (except M_1) om. the ref. — ^{ab}) K_2 B D (except Ds_2 D_{10}) उक्ते (for उक्तास्). D_{10} transp. ऋषयः and त्रिदशाः. $D_{1.2.8.9}$ मुनयः (for ऋषयः). $D_{2.8}$ G_4 $M_{1.2}$ तदा (for तथा). M_{3-5} विष्णुनाप्येवमुक्तास्ते देवाः शक्रपुरोगमाः. — K_3 om. 14^{cd}. — ^{c}) $K_{1.5}$ S विभुना (G_2 विधिना); K_2 विविधाः; K_4 विबुधाः; $D_{1.2.8}$ सहसा; D_{10} सगणाः (for सहिताः). — After 14^{c}, M_{3-5} ins.:

83*　　　　चक्रुश्चैव विभोर्वचः ।
ततः समेत्य वृत्रेण.

15 ^{a}) K_{3-5} D_{10} आगत्य (for एत्य च). Ds_2 सहसा (for च तदा). K_4 Dn Ds_1 $D_{3.4.6}$ यदा; T_2 सदा (for तदा). — ^{b}) D_8 अमितौजसः; T G_1 दिवौकसः; G_3 M_1 महौजसं. — ^{c}) K_4 Dn $D_{1.5.6}$ $M_{2.5}$ तत्; D_9 स्व (for तं).

16 ^{b}) D_9 G_3 M_3 °चंद्रमसस्. K B_4 Ds $D_{9.10}$ G_3 तथा (K_3 इव); D_{2-8} G_4 तदा (for यथा). — ^{c}) B (except B_4) Dn Ds D_{3-7} ते ततः (for तत्र ते). K_2 D_3 तं; D_1 तद् (for ते). — ^{d}) $D_{2.8}$ भारत (for देवताः).

17 ^{a}) K_2 T_1 $G_{3.5}$ $M_{1.2}$ च; G_4 तु (for अथ). K_1 $D_{8.10}$ तम्; T_2 G_3 तथा (for ततः). T_2 राजन् (for ऽभ्येत्य). M_{3-5} ऋषयः सहगंधर्वाः. — ^{b}) M (except M_1) प्रियंवदाः. — Before 17^{cd}, T G M_2 ins. ऋषयः. — M_2 (? hapl.) om. 17^{d}–19^{a}.

18 M_2 om. 18 (cf. v. l. 17). — ^{a}) K_3 T_2 शक्तोषि; K_5 T_1 $G_{1.5}$ शक्नोति; D_7 शक्तोसि. G_4 न शक्नोषि हि निर्जेतुं. — ^{b}) K_5 T_1 $G_{1.5}$ वासवो (for वासवं). $B_{2.4}$ M_{3-5} भूरितेजसं; Dn Ds D_{3-7} बलिनां वर (Dn_1 °रं); $D_{2.8}$ °तेजसा. — ^{c}) $K_{1.3.5}$ युवयोः; K_4 क्रुद्धयोः; $D_{8.9}$ $M_{3.4}$ युध्यतः (for युध्यतोः). D_7 transp. च and अपि. D_{10} om. च. K_2 वां हि (for चापि). $K_{1.3-5}$ युध्यतोः (for चापि वां). $D_{2.8.9}$ M_{3-5} ते; Ca. d. s वां (as in text). K_2 परमः (for वां कालो). — ^{d}) $K_{1.3.4}$ D_1 $G_{4.5}$ इव; K_5 अपि (for इह). K_2 कालोतीतः सुदारुणः; D_{10} व्यतीयाय महानिह; M_{3-5} सुमहान्यत्यवर्तत.

19 M_2 om. 19^{a} (cf. v. l. 17). — ^{a}) $D_{2.8}$ M_{3-5} हि (for च). G_5 सुराः (for प्रजाः). — ^{b}) B (except B_1) D (except $D_{1.2.8.9}$) T G_{1-3} $M_{1.2}$ °मानुषाः. — ^{c}) M_{3-5} भद्रं ते (for ते वृत्र). — ^{d}) $D_{3.4}$ देवतै

सख्यं भवतु ते वृत्र शक्रेण सह नित्यदा ।
अवाप्स्यसि सुखं त्वं च शक्रलोकांश्च शाश्वतान् ॥ १९
ऋषिवाक्यं निशम्याथ स वृत्रः सुमहाबलः ।
उवाच तांस्तदा सर्वान्प्रणम्य शिरसासुरः ॥ २०
सर्वे यूयं महाभागा गन्धर्वाश्चैव सर्वशः ।
यद्ब्रूत तच्छ्रुतं सर्वं ममापि शृणुतानघाः ॥ २१
संधिः कथं वै भविता मम शक्रस्य चोभयोः ।
तेजसोर्हि द्वयोर्देवाः सख्यं वै भविता कथम् ॥ २२

ऋषय ऊचुः ।

सकृत्सतां संगतं लिप्सितव्यं
ततः परं भविता भव्यमेव ।
नातिक्रमेत्सत्पुरुषेण संगतं
तस्मात्सतां संगतं लिप्सितव्यम् ॥ २३
दृढं सतां संगतं चापि नित्यं
ब्रूयाच्चार्थं ह्यर्थकृच्छ्रेषु धीरः ।
महार्थवत्सत्पुरुषेण संगतं
तस्मात्सन्तं न जिघांसेत धीरः ॥ २४
इन्द्रः सतां संमतश्च निवासश्च महात्मनाम् ।
सत्यवादी ह्यदीनश्च धर्मवित्सुविनिश्चितः ॥ २५
तेन ते सह शक्रेण संधिर्भवतु शाश्वतः ।
एवं विश्वासमागच्छ मा ते भूद्बुद्धिरन्यथा ॥ २६

शल्य उवाच ।

महर्षिवचनं श्रुत्वा तानुवाच महाद्युतिः ।
अवश्यं भगवन्तो मे माननीयास्तपस्विनः ॥ २७

C. 5. 318
B. 5. 10. 27
K. 5. 10. 27

(for नित्यदा). — ^{e}) D1–9 T G1. 4. 5 M transp. त्वं and च. G2. 3 नित्यं (for त्वं च). K4 हि (for च). — ^{f}) K5 G4. 5 शक्रो (for शक्र-). M1 (*sup. lin.* as in text). 3–5 इंद्रश्चैव न संशयः.

20 ^{a}) D10 एवं; M3–5 एव (for अथ). — ^{b}) D (except D1. 2. 3) transp. स and वृत्रः. M3–5 वृत्रस्तु (for स वृत्रः). D (except D1. 2. 3. 9) तु (for सु-). — ^{c}) K5 च (for तान्). K5 D (except D1. 2. 3. 9) G5 ऋषीन्; T2 G1–3 M2 तथा; M3–5 ततः (for तदा). — ^{d}) K2 D1 T2 सुरान्; D2 महान्; M3–5 प्रभुः (for असुरः).

21 ^{b}) Ds D5. 6 गंधर्वैश्च. D10 G2. 3 M2 अपि (for एव). G4 °र्वांश्च विशेषतः. — ^{c}) K1 अत्र; K3 B3–5 Dn1 Ds1 D1. 3–6. 10 T1 G5 M1 ब्रूथ; K4 भूतं; D7 यूयं (for ब्रूत). K1 न कृतं (for तच्छ्रुतं).

22 ^{a}) M3–5 transp. संधिः and कथं. D10 नु; G3 वा; M3–5 तु (for वै). — ^{b}) M2 transp. मम and शक्रस्य. G5 (*sup. lin.* as in text) चैव हि (for चोभयोः). — ^{c}) G5 M1 तेजसा. M1 अपि (for हि). S (except M3–5) आवयोर् (for द्वयोर्). K2 उपायश्चिंत्यतां देवाः. — ^{d}) D7 च; D10 M3–5 तु (for वै). T1 G3–5 M1. 2 भवति वै (G3 तत्) (for वै भविता). — After 22, K (except K2) D1. 2. 8. 10 ins.:

84* एतद्वेदितुमिच्छामि ब्रुवन्तु ऋषिसत्तमाः ।

23 ^{a}) M2 संतः; Cd. s सकृत् (as in text). K2 S ईप्सि° (for लिप्सि°); see below. — ^{b}) B1 यद्भवितव्यम्; Cd. s भविता भाव्यम्. K B4 Dn2 Ds D1. 8 (after corr.). 9. 10 भाव्यमेव (K2 भावि यच्च) (for भव्यमेव). — ^{c}) K3 B4 Dn D6 T1 G5 नातिक्रामेत्; M3–5 कुर्यात्सदा. M3. 4 सत्पुरुषैस्तु (for °षेण). T G1. 2. 5 °षेण संगं. — D6. 7 (hapl.) om. 23^{d}–24^{c}. — ^{d}) D1 G4. 5 सद्भिः (for सतां). K2 D10 S ईप्सि° (for लिप्सि°); see above.

24 D6. 7 om. 24^{abc} (cf. v. l. 23). — ^{a}) M3–5 सकृत् (for दृढं). T1 G4 संगतः. D1. 2 चैव नित्यं; M3–5 चेत्पुरस्तात्. — ^{b}) M3–5 transp. ब्रूयात् and अर्थं (omitting च). D1. 2 स्वार्थं; T1 G5 च कः; G1. 5 शक्रः (for चार्थं). D10 M3–5 om. हि. D1. 2 स्वार्थे° (for ह्यर्थे°). K अभिज्ञः (K2 भावान्); D1 G4 भीतः; D2 अतीतः; D9 T1 G1–3. 5 M अभीतः (for धीरः). — ^{c}) M3–5 अमोघं वै (for महार्थे°). D9 संगतिं; T1 G1. 2 संगं. — ^{d}) T2 G2 संगं; M3. 4 कृतं (for सन्तं). D1 जिघांसीत; D2. 3. 9 जिघांसंति; D10 जिघांसेद्; Cs जिघांसेत (as in text). K (except K2) वीरः; D2. 3. 9 धीराः; D10 अभिज्ञः.

25 K3 om. 25^{cd}. — ^{c}) D (except D1. 2. 3) ह्यनिंद्यश्च; M2 ह्यदीनात्मा. — ^{d}) M5 सर्वे° (for धर्मे°). K1. 4. 5 D (except D1. 2. 9) M3–5 सूक्ष्मनिश्चयः; T2 च विनि° (for सुविनि°). B3 सूक्ष्मनिश्चयनिश्चितः.

26 ^{a}) D3. 4 एतेन (for तेन ते). — ^{b}) D (except D1. 2. 3. 9) नित्यदा (for शाश्वतः). — ^{cd}) M3–5 विश्वासं गच्छ भद्रं ते मा ते बुद्धिरतोन्यथा.

27 M (except M1) om. the ref. — ^{a}) M3–5 ऋषीणां (for महर्षि-). — ^{c}) D1 S (except G1) हि (D1 तु; M3–5 च) भवंतो (for भगवन्तो). — ^{d}) K2 मनस्विनः; M3–5 तपोधनाः.

28 ^{a}) D2 इदं (for अहं). K3 सौम्य (for देवाः).

C. 5. 319
B. 5. 10. 28
K. 5. 10. 28

ब्रवीमि यदहं देवास्तत्सर्वं क्रियतामिह ।
ततः सर्वं करिष्यामि यदूचुर्मां द्विजर्षभाः ॥ २८
न शुष्केण न चार्द्रेण नाश्मना न च दारुणा ।
न शस्त्रेण न वज्रेण न दिवा न तथा निशि ॥ २९
वध्यो भवेयं विप्रेन्द्राः शक्रस्य सह दैवतैः ।
एवं मे रोचते संधिः शक्रेण सह नित्यदा ॥ ३०
बाढमित्येव ऋषयस्तमूचुर्भरतर्षभ ।
एवं कृते तु संधाने वृत्रः प्रमुदितोऽभवत् ॥ ३१
यत्तः सदाभवच्चापि शक्रोऽमर्षसमन्वितः ।
वृत्रस्य वधसंयुक्तानुपायाननुचिन्तयन् ।
रन्ध्रान्वेषी समुद्विग्नः सदाभूद्बलवृत्रहा ॥ ३२
स कदाचित्समुद्रान्ते तमपश्यन्महासुरम् ।
संध्याकाल उपावृत्ते मुहूर्ते रम्यदारुणे ॥ ३३
ततः संचिन्त्य भगवान्वरदानं महात्मनः ।
संध्येयं वर्तते रौद्रा न रात्रिर्दिवसं न च ।
वृत्रश्चावश्यवध्योऽयं मम सर्वहरो रिपुः ॥ ३४
यदि वृत्रं न हन्म्यद्य वञ्चयित्वा महासुरम् ।
महाबलं महाकायं न मे श्रेयो भविष्यति ॥ ३५

M_{3-5} समयं तमहं ब्रूयां. — ^{b}) K (except K_{2}) transp. तत् and सर्वं. $B_{2.4.5}$ D (except $D_{1.2.3}$) क्रियते (for क्रियताम्). K (except K_{2}) $D_{1.2.3}$ G_{4} इति; $B_{2.4.5}$ Dn Ds $D_{3-7.9.10}$ यदि (for इह). M_{3-5} तेन संधिर्भवेद् द्वयोः. — ^{c}) M_{3-5} नापि रात्रौ न च दिवा. — ^{d}) K (except K_{1}) $D_{2.3}$ यन्मां ब्रूत; D_{1} यत्प्रब्रूत; G_{4} मां यदूचुः (by transp.). $K_{1.3.4}$ D_{10} द्विजोत्तमाः; K_{2} नरर्षभाः; K_{5} तपोधनाः; $B_{1.3}$ सुर°; $B_{2.4}$ महर्षयः; $T_{1.2}$ (before corr.) G $M_{1.2}$ दिवौकसः. M_{3-5} हंतव्यो भूरितेजसा.

29 ^{b}) M_{3-5} न लोष्टेन न दारुणा. — ^{c}) $K_{1.2.5}$ $D_{2.3.9}$ transp. शस्त्रेण and वज्रेण. K_{4} B चास्त्रेण; D_{1} वास्त्रेण (for शस्त्रेण). K_{3} Dn Ds D_{3-7} चास्त्रेण; B D_{1} शस्त्रेण; D_{10} शापेन (for वज्रेण). — ^{d}) T G $M_{1.2}$ अपि वा (for तथा). M_{3-5} सर्वप्रहरणैरपि.

30 ^{a}) M_{2} अहमेव (for भवेयं). M_{3-5} अवध्योहं भवेयं च. — ^{b}) Some MSS. देवतैः. — ^{d}) K_{2} transp. शक्रेण and सह. K (except K_{1}) $D_{1.2.3-10}$ नान्यथा (for नित्यदा). T_{1} G_{1} युष्माकं यदि रोचते.

31 ^{a}) K (except K_{1}) $D_{2.3}$ M एवम् (for एव). $D_{9.10}$ मुनयः; G_{2} ते सर्वे (for ऋषयः). — ^{c}) D (except $D_{1.2.3.9}$) वृत्ते (for कृते). $K_{1.4.5}$ च; M_{3-5} हि (for तु). M_{3-5} संधौ तु (for संधाने). — ^{d}) M_{3-5} शक्रः (for वृत्रः). K_{5} T G $M_{1.2}$ स (for प्र-). — After 31, T G $M_{1.2}$ ins.:

85* ततः संधिं मिथः कृत्वा ऋषयो दीप्ततेजसः ।
शक्रस्य सह वृत्रेण पुनर्जग्मुर्यथागतम् ।

T G cont.: M subst. for 32^{ab}:

86* अथ दीर्घस्य कालस्य शक्रः संचिन्त्य भारत ।
[M (except M_{1}) इंद्रः (for शक्रः).]

32 For 32^{ab}, M subst. 86*. G_{4} transp. 32^{ab} and 32^{cd}. — ^{a}) $K_{4.5}$ B_{5} D (except Ds_{1} $D_{2.3-10}$) युक्तः; $Cd.s$ यत्तः (as in text). T_{2} G_{4} यत्नवान् (for यत्तः सदा). B (except B_{5}) समभवत् (for सदाभवत्). — ^{b}) K_{4} B D (except $D_{1.2.10}$; D_{5}m as in text) G हर्ष° (for ऽमर्ष°). $Cd.s$ cite अमर्षः. — ^{c}) K_{5} तु वधसंयुक्तान्; M_{3-5} वधसंयुक्तं. — ^{d}) M_{3-5} उपायं (for उपायान्). K (except K_{1}) $B_{1.3}$ Dn_{2} $D_{1.2.6.8.9}$ T G $M_{1.2}$ अन्व(K_{3} बह्व-; $K_{4.5}$ बहु)चिंतयत्; G_{4} स विचिंतयन्; M_{3-5} त्वभ्य(M_{5} °न्व)चिंतयत्. — T G $M_{1.2}$ ins. after 32^{cd} (G_{4}, which transp. 32^{ab} and 32^{cd}, ins. after 32^{ab}):

87* अभिसंधिर्महेन्द्रस्य संधिकर्मणि यः कृतः ।
ऋषिभिस्त्वीरितं यच्च महेन्द्रस्तदनुस्मरन् ।

— ^{e}) K_{3} $B_{3.5}$ D (except $D_{1.2.3-10}$) M_{3-5} छिद्रान्वेषी. M_{3-5} च वृत्रस्य (for समु°). — ^{f}) K (except K_{2}) T $G_{1.4.5}$ $M_{1.2}$ तदा (T_{2} तथा) (for सदा). G_{5} आसीद् (for अभूद्). B_{5} D (except D_{1}) T_{2} G_{2-4} वसति ($D_{2.3}$ T_{2} G_{2-4} भवति) देवराट् (for -भूद्बलवृत्रहा).

33 ^{b}) B_{5} T_{1} G (except G_{4}) सम° (for तम°). M_{3-5} वृत्रमिन्द्रो ददर्श ह. — ^{c}) M_{3-5} उपव्यूढे (for उपा°). K_{2} संध्याकालमुपासीनं; M_{2} उपावृत्ते महाघोरे. — ^{d}) $K_{1.4}$ $B_{1.3.5}$ $D_{8.9}$ रौद्र°; K_{2} सौम्य°; $B_{2.4}$ Dn Ds D_{3-7} चाति°; D_{10} [ऽ]तिभयंकरे; T_{2} राग° (for रम्य°). M_{3-5} रौद्रे कालेथ भारत.

34 ^{a}) K_{3} T $G_{1.5}$ मघ° (for भग°). — ^{b}) M_{2} महामनाः; M_{3-5} महाद्युतेः. — ^{d}) K Dn_{1} $D_{1.3.4.7.9}$ दिवसो. T_{1} $G_{1.5}$ न च वासरः; M_{3-5} न दिवाप्युत (for दिवसं न च). — After 34^{cd}, K D_{3} ins.:

88* वरश्चानेन संप्राप्तो ह्यवध्यो दैवतैरपि ।
तत्कथं त्विह कर्तव्यमुपायं चिन्तये सदा ।

— M_{3-5} om. 34^{e}–36^{b}. — ^{f}) $K_{4.5}$ स मे (for मम).

35 M_{3-5} om. 35 (cf. v. l. 34). — ^{a}) D_{3} (before corr.) T G $M_{1.2}$ नि- (for न). — ^{d}) $T_{1.2}$ (before

एवं संचिन्तयन्नेव शक्रो विष्णुमनुस्मरन् ।
अथ फेनं तदापश्यत्समुद्रे पर्वतोपमम् ॥ ३६
नायं शुष्को न चार्द्रोऽयं न च शस्त्रमिदं तथा ।
एनं क्षेप्स्यामि वृत्रस्य क्षणादेव नशिष्यति ॥ ३७
सवज्रमथ फेनं तं क्षिप्रं वृत्रे निसृष्टवान् ।
प्रविश्य फेनं तं विष्णुरथ वृत्रं व्यनाशयत् ॥ ३८
निहते तु ततो वृत्रे दिशो वितिमिराभवन् ।
प्रववौ च शिवो वायुः प्रजाश्च जहृषुस्तदा ॥ ३९
ततो देवाः सगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।
ऋषयश्च महेन्द्रं तमस्तुवन्विविधैः स्तवैः ॥ ४०
नमस्कृतः सर्वभूतैः सर्वभूतानि सान्त्वयन् ।
हतशत्रुः प्रहृष्टात्मा वासवः सह दैवतैः ।
विष्णुं त्रिभुवनश्रेष्ठं पूजयामास धर्मवित् ॥ ४१
ततो हते महावीर्ये वृत्रे देवभयंकरे ।
अनृतेनाभिभूतोऽभूच्छक्रः परमदुर्मनाः ।
त्रैशीर्षयाभिभूतश्च स पूर्वं ब्रह्महत्यया ॥ ४२
सोऽन्तमाश्रित्य लोकानां नष्टसंज्ञो विचेतनः ।
न प्राज्ञायत देवेन्द्रस्त्वभिभूतः स्वकल्मषैः ।
प्रतिच्छन्नो वसत्यप्सु चेष्टमान इवोरगः ॥ ४३
ततः प्रनष्टे देवेन्द्रे ब्रह्महत्याभयार्दिते । C. 5. 337 B. 5. 10. 46 K. 5. 10. 49

---

corr.) G M1.2 तत् (for न).

36 M3–5 om. 36^{ab} (cf. v. l. 34). — a) D8 स (for सं-). K3 एवं चिंतापरो राजन्. — c) M3–5 अथ फेनोत्करं पश्यन्. — d) D10 सामुद्रं (for समुद्रे).

37 a) K4 transp. अयं and शुष्को. M3–5 चाप्यार्द्रो (for चार्द्रोऽयं). — b) M3–5 महत् (for तथा). — c) K1.3.5 D9 T G M1.2 एतत्; D1.2.5 एवं; D7.8.10 M3–5 एतं (for एनं). T2 G4 M3–5 क्षिपामि (for क्षेप्स्यामि). — d) K1.3.5 D10 एनं; K2.4 B1 D5.6 एवं; M1.2 इव (for एव). K1.3.5 D10 वधिष्यति; K4 विनंक्ष्यति; D2.9 नशिष्यते; M1.2 विनश्यति. T G तत्क्षणाद्विनशि°; M3–5 क्षिप्रं स न भविष्यति.

38 a) K4 D8 (before corr. as in text).10 T2 सामुद्रम् (for सवज्रम्). K1 D9 तु; K2.3 D8 T G1.3.5 M1.2 तत् (for तं). G4 स वज्री फेनं तत्क्षिप्रं. — b) G4 वृत्रं समभिसृष्ट°. — For 38^{ab}, M3–5 subst.:

89* जग्राह च स तं फेनमिन्द्रो वृत्रनिबर्हणम् ।
निगृह्य शक्रो बाहुभ्यां प्राहिणोद्वृत्रमस्तके ।

— c) M3–5 transp. फेनं and विष्णुः K4 T G1.2 M1.2 तद् (for तं). — d) K5 Dn2 D8 T2 G2 M2 विनाश°; T1 G1.5 ह्यनाश°; G3 स नाश°; M3–5 न्यसूद°.

39 D10 om. 39^{ab}. — a) K1.4 D1.2 G1.5 तदा; D9 तथा (for ततो). M3–5 हते तु वृत्रे शक्रेण. — b) D1 वितमसो° (for वितिमिरा°). — c) B1 तदा; D8 ततो; D10 शुभो (for शिवो). D2.8 ववौ शिवः सुखो वायुः; D9 M3–5 ववौ च सुशिवो (D9 °खदो) वायुः. — d) D2.3 प्रजहृषुः; T1 G1.5 च तुतुषुः; M1.2 च मुमुदुः; M3–5 च सुखिनः (for च जहृषुः). D (except D1–5.8.10) T1 G5 तथा; M3–5 अभवन् (for तदा). K3 जहृषुर्देवतास्तथा.

40 a) M1 च (for स-). — b) B4 D (except D1.2.8.9) यक्षरक्षोमहोरगाः. — d) D2 प्रास्तुवन्; M (except M1) तुष्टुवुर् (for अस्तुवन्).

41 a) Dn1 °भूतान् (for °भूतैः). — b) Dn1 इति प्रोवाच (for सर्वभूतानि). Dn2 D2–6 असांत्वयत् (D2.5 °न्). — c) K2 B1–4 D8 हत्वा वृत्रं; K4 B5 Dn D3–7 हत्वा शत्रुं; D1 हते शत्रौ; D10 हतवृत्रः; M3–5 हतारयः. D10 प्रसन्नात्मा; M3–5 प्रहृष्टेंद्राः. — d) Some MSS. देवतैः. M3–5 देवा अग्निपुरोगमाः. — f) D9 धर्मतः (for °वित्). M3–5 मुहुः संपूजयंस्तदा.

42 c) M3–5 ब्रह्महत्याभिभूतश्च. — d) K3 परमदुःखितः. — e) K2.3 त्रिशीर्षस्य; K4 D1.7 त्रिशीर्षया; M2 त्रैशीर्षम्. K1 M1 अभिषक्तश्च; K3–5 M2 अभिषिक्त°; T1 G1.4.5 अभियुक्त°. M3–5 त्रिशिरोवधजं चापि. — f) M3–5 कश्मलं चाप्यदेवराट्. — After 42, T G ins.:

90* महादेवस्य भूतैश्च स पुनर्ब्रह्महन्निति ।
आक्रुष्टो निर्भयैर्भूयो व्रीडितो बलवृत्रहा ।

[(L. 1) T2 G3 °देवैश्च (for °देवस्य). G3 विदुर्ब्रह्महरन्निति. — (L. 2) T G1.3 अभियुक्तोभव(T2 G1 °क्तो भवे)द्भूयः (T2 °तैः). T2 वेदितो (for व्रीडितो).]

43 b) K2 B1.2.4 ह्यचेतनः (for विचे°). — c) K1.4 D1.7.8 G2–4 M1 प्रज्ञा° (for प्राज्ञा°). M2–5 ततोनश्यत्स देवेंद्रः. — d) G5 हि (for तु). K च कल्मषैः (K5 किल्बि°); B3.5 स कल्म°; D2.8 तु कल्म°; T1 G M1 स्वकर्मभिः; T2 स किल्बि°. M2–5 कश्मलेनाभिपीडितः. — e) K1 D10 M2.5 वसन्; B5 Dn D8 D3.4.6.9 -वसच्च; D1.5.7 वसंश्च; M3.4 -वसद् (for वसति). T1 G M1 अपि; M2–5 राजन् (for अप्सु). — f) K2 Ds2 D1 M3–5 वेष्ट°; T1.2 (m as in text) G M1.2 नष्टसंज्ञः. D2.3.9 निःश्वसन्निव चोरगः.

44 a) D10 G3.4 प्रणष्टे. D1 जातः प्रनष्टो देवेंद्रः. — b)

C. 5. 338
B. 5. 10. 47
K. 5. 10. 50

भूमिः प्रध्वस्तसंकाशा निर्वृक्षा शुष्ककानना ।
विच्छिन्नस्रोतसो नद्यः सरांस्यनुदकानि च ॥ ४४
संक्षोभश्चापि सत्त्वानामनावृष्टिकृतोऽभवत् ।
देवाश्चापि भृशं त्रस्तास्तथा सर्वे महर्षयः ॥ ४५
अराजकं जगत्सर्वमभिभूतमुपद्रवैः ।
ततो भीताभवन्देवाः को नो राजा भवेदिति ॥ ४६
दिवि देवर्षयश्चापि देवराजविनाकृताः ।
न च स्म कश्चिद्देवानां राज्याय कुरुते मनः ॥ ४७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

११

शल्य उवाच ।
ऋषयोऽथाब्रुवन्सर्वे देवाश्च त्रिदशेश्वराः ।
अयं वै नहुषः श्रीमान्देवराज्येऽभिषिच्यताम् ।
ते गत्वाथाब्रुवन्सर्वे राजा नो भव पार्थिव ॥ १
स तानुवाच नहुषो देवानृषिगणांस्तथा ।
पितृभिः सहितान्राजन्परीप्सन्हितमात्मनः ॥ २
दुर्बलोऽहं न मे शक्तिर्भवतां परिपालने ।
बलवाञ्जायते राजा बलं शक्रे हि नित्यदा ॥ ३

K1 ब्रह्मवध्या°; D8 D10 वृत्रहत्या°; D1 °र्दितः. — d) K1.4.5 D9 S (except T2) निः(K1 D9 वि)श्लक्ष्णा; B4 D1 Cd.8 निवृत्ता (for निर्वृक्षा). — e) Some MSS. °श्रोतसो. — f) D2 सर्वाण्यंबुधराणि च.

45 G1 om. 45a–46b. — a) M संक्षयश्चापि. K2 भूतानां; G3 M2 लोकानां. — b) K5 ह्यभूत् (for ऽभवत्). — c) D10 सर्वे (for चापि). — d) D6 सर्वे चैव (for तथा सर्वे).

46 G1 om. 46ab (cf. v. l. 45). — a) K5 अराजकतया (for °जकं जगत्). G5 इदं (for जगत्). — After 46ab, K2.4 ins.:

91* राजा वा क्रियतामद्य महेन्द्रो वाथ मृग्यताम् ।

[K4 शक्रश्चाप्यथ मृष्यति (for the posterior half).]

— c) K5 भ्रांता (for भीता). — d) K1.3–5 तु; K2 B1 D2.9 -न्यः; Dn1 -पि; Ca.d.8 नः (as in text). K3.5 भविष्यति (for भवेदिति).

47 a) K (except K2) चैव; D10 भीताः (for चापि). — K3 om. 47cd. — c) D9 तत्र (for च स्म). K1.4.5 न स्म कश्चिद्धि; B3 Dn D8 D8–8.10 न स्म कश्चन (for न च स्म कश्चिद्). — d) K1.4.5 D (except D1.2.8.9) राज्ये वै (for राज्याय). D (except D1) मतिं (for मनः).

Colophon. K2.5 B1–4 D (except D1.9) G1.2 M1.2, all om. sub-parvan name, cite only इन्द्रविजय (G1.2 M1.2 इन्द्रविजयोपाख्यान). — *Adhy. name*: K1.4.5 D8 पुरोहितयानं; T1 G1.2 M वृत्रवधः (or °धं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 D5–7.10 S 10; D2 9. — *S'loka no.*: K5 52; Dn 50.

11

1 D9 om. 1. — a) D1 च (for अथ). — b) K1–4 B4m D (except Dn2 D1.2.8.9) G3.5 त्रिदिवेश्वराः; M (except M1) त्रिदिवौकसः. — c) T1 G1.5 M च (for वै). — d) D7 देवराज्येभितिष्ठतां. — After 1cd, B D (except D1.9; D2 marg.) ins.:

92* तेजस्वी च यशस्वी च धार्मिकश्चैव नित्यदा ।

[D10 नित्यदा धार्मिको नृपः (for the posterior half).]

— e) K1.4.5 D1.2.8 transp. गत्वा and अथ. D10 तं गत्वा (for गत्वाथ). K3 हि; Dn D3 D3–7 तु; D9 च (for अथ). T1 G1.5 देवगंधर्वाः (for अथाब्रुवन्सर्वे). — After 1e, M1 ins.:

93* देवाश्च त्रिदिवेश्वराः ।
नहुष त्वं महाबाहो.

2 b) K2 B2.3 D1.2.8 G2–4 M1.3.4 सर्षि° (for ऋषि°); cf. v. l. 4. K2 B2.5 Ds D10 G (except G3) M तदा (for तथा). — c) D2.9 मंत्रिभिः; T2 M ऋषिभिः (for पितृभिः). K4.5 D2.7 S सहितः (for सहितान्). D2.7.8 S राजा (for राजन्). — d) D6 परीप्सुर् (for परीप्सन्).

3 c) B4 G3 जायतां; B4m Ds D1.2.10m T G1.2.4 M ज्ञायतां (M2 ज्ञायते) (for जायते). S कश्चिद् (G3 sup. lin. शक्तिः) (for राजा). — d) S बली शक्रस्तु (for बलं शक्रे हि). G4 सर्वशः (for नित्यदा).

तमब्रुवन्पुनः सर्वे देवाः सर्षिपुरोगमाः ।
अस्माकं तपसा युक्तः पाहि राज्यं त्रिविष्टपे ॥ ४
परस्परभयं घोरमस्माकं हि न संशयः ।
अभिषिच्यस्व राजेन्द्र भव राजा त्रिविष्टपे ॥ ५
देवदानवयक्षाणामृषीणां रक्षसां तथा ।
पितृगन्धर्वभूतानां चक्षुर्विषयवर्तिनाम् ।
तेज आदास्यसे पश्यन्बलवांश्च भविष्यसि ॥ ६
धर्मं पुरस्कृत्य सदा सर्वलोकाधिपो भव ।
ब्रह्मर्षींश्चापि देवांश्च गोपायस्व त्रिविष्टपे ॥ ७
सुदुर्लभं वरं लब्ध्वा प्राप्य राज्यं त्रिविष्टपे ।
धर्मात्मा सततं भूत्वा कामात्मा समपद्यत ॥ ८
देवोद्यानेषु सर्वेषु नन्दनोपवनेषु च ।
कैलासे हिमवत्पृष्ठे मन्दरे श्वेतपर्वते ।
सह्ये महेन्द्रे मलये समुद्रेषु सरित्सु च ॥ ९
अप्सरोभिः परिवृतो देवकन्यासमावृतः ।
नहुषो देवराजः सन्क्रीडन्बहुविधं तदा ॥ १०
शृण्वन्दिव्या बहुविधाः कथाः श्रुतिमनोहराः ।
वादित्राणि च सर्वाणि गीतं च मधुरस्वरम् ॥ ११
विश्वावसुर्नारदश्च गन्धर्वाप्सरसां गणाः ।
ऋतवः षड्‌ देवेन्द्रं मूर्तिमन्त उपस्थिताः ।
मारुतः सुरभिर्वाति मनोज्ञः सुखशीतलः ॥ १२
एवं हि क्रीडतस्तस्य नहुषस्य महात्मनः ।
संप्राप्ता दर्शनं देवी शक्रस्य महिषी प्रिया ॥ १३
स तां संदृश्य दुष्टात्मा प्राह सर्वान्सभासदः ।
इन्द्रस्य महिषी देवी कस्मान्मां नोपतिष्ठति ॥ १४
अहमिन्द्रोऽस्मि देवानां लोकानां च तथेश्वरः ।

C. 5. 359
B. 5. 11. 13
K. 5. 11. 18

---

4 a) K2 B ततः; S (except G5) सुराः (for पुनः). — b) M2.3.5 दिव्याः (for देवाः). D (except D1.2.3,9) M3.5 ऋषि° (for सर्षि°); cf. v. l. 2. T2 गंधर्वर्षिपुरो°. — d) B त्रिपिष्टपे(!); D1 °ष्टपं.

5 a) K1.2 D7.10 परस्परं; Ds1 परंपर-. — b) K4 अस्मान्पाहि (for अस्माकं हि). G2.5 तु (for हि). — c) K1 Dn1 °षिंच्यस्व; D1.3 S °षिंचस्व. — d) B त्रिपिष्टपे(!).

6 a) K5 °सिद्धानां (for °यक्षाणां). — b) K5 ग्रहाणां; M5 रक्षसां (for ऋषीणां). M5 पक्षिणां (for रक्षसां). — c) K2.3 B (except B5) सिद्धगंधर्व°; T G1.2.4.5 °देवानां; G3 M1 °दैत्यानां; M2-5 °सिद्धानां. — d) S (T2 before corr.) दृष्ट्वा (for चक्षुर्-). S -वासिनां (for -वर्तिनाम्). — e) D1 आसाद्य मे; D3.4.7 चादास्यसे; T1 G5 °स्यते. K1 भवान्; K4.5 D9 T1 G M पश्चात्; D1.2.3 दृष्ट्वा (for पश्यन्). T2 तेज आसाद्य दिष्ट्या त्वं.

7 B1 om. 7ab. — a) T G4 स्व(T2 सु)धर्मं वै (T1 च) पुरस्कृत्य. — D5.6 om. 7cd. — c) K1 मह° (for ब्रह्म°). — d) T2 G1.2 गोपायाशु; G3-5 गोपयाशु; M1 गोपाय त्वं. K2.3.5 D8 T2 त्रिविष्टपं; B त्रिपिष्टपं(!). — B Dn Ds D2(marg.).3.4.7.10 ins. after 7: G1, after 15ab:

94* अभिषिक्तः स राजेन्द्र ततो राजा त्रिविष्टपे ।
धर्मं पुरस्कृत्य तदा सर्वलोकाधिपोऽभवत् ।

[(L. 1) B1.2.4 Ds अभ्यषिच्यत; Dn1 अभ्यषिच्य स; Dn2 अभ्यषिंचत; D7 G1 °षिच्यत (for अभिषिक्तः स). B (except B3) त्रिपिष्टपे(!). — For line 1, D10 subst.:

95* ओमित्युक्तेऽथ नहुषो देवराज्येऽभिषेचितः ।

— (L. 2) D2-4.7.10 सदा (for तदा).]

8 Before 8, K Dn1 D1.2.3 B5 S ins. शल्य उवाच (S om. उ°). — a) Dn2 Ds सुदुर्लभवरं; T2 सुदुर्लभान्वरान्. — b) B (except B3) त्रिपिष्टपे(!). — c) K1 काले (for भूत्वा).

9 b) K4 नंदनेषु च भारत; D1.2.3 नंदनोपवने तथा; M2 कंदरेषु वनेषु च. — c) Some MSS. कैलाशे. — e) K1.4.5 D7.9 G2 महेंद्रमलये.

10 b) M °कीर्त्या (for °कन्या-). K5 D1.2.3.10 -समन्वितः (for-समावृतः). — c) K1 च; K2 B स; K3-5 Dn Ds D3-7 अथ; D2.3 असौ (for सन्). — d) D1.7 (*sup. lin.* as in text) T2 G2.3 तथा (for तदा). K (except K2) D10 चिक्रीड विधिवत् (D10 विविधं) तदा.

11 a) M1 transp. दिव्याः and बहुविधाः. K (except K2) श्रृण्वन्बहुविधां दिव्यां (K1 रम्यां). — b) K (except K2) कथां श्रुतिमनोहरां; D2.3 कथाश्चातिमनो°. — c) K2.3 D1.2.3 B (except B5) च दिव्यानि; T2 विचित्राणि (for च सर्वाणि). — d) Dn2 D3 T2 °स्वनं (for °स्वरं).

12 a) K5 तुंबरु° (for नारद°). — c) M2 ऋषयः (for ऋतवः). G4 चापि (for षड्). — d) K2 (before corr.) D7.9 G4 मूर्तिमंतम्. K2 T1 G1.5 उपासते.

13 a) K1.2.4 D5.7.10 G1 M1 (*sup. lin.*) वि-; K3.5 B Dn Ds D1.6 T च (for हि). — b) B4m D (except D1.2.3.9; D10 marg.) दुरा° (for महा°).

14 a) K1.4.5 विलोक्य; T2 संप्रेक्ष्य (for संदृश्य). — b) K1.4.5 D2.3 M2 चिंतयामास भारत. — d) G1.5

C. 5. 360
B. 5. 11. 19
K. 5. 11. 19

आगच्छतु शची मह्यं क्षिप्रमद्य निवेशनम् ॥ १५
तच्छ्रुत्वा दुर्मना देवी बृहस्पतिमुवाच ह ।
रक्ष मां नहुषाद्ब्रह्मंस्त्वामस्मि शरणं गता ॥ १६
सर्वलक्षणसंपन्नां ब्रह्मंस्त्वं मां प्रभाषसे ।
देवराजस्य दयितामत्यन्तसुखभागिनीम् ॥ १७
अवैधव्येन संयुक्तामेकपत्नीं पतिव्रताम् ।
उक्तवानसि मां पूर्वमृतां तां कुरु वै गिरम् ॥ १८
नोक्तपूर्वं च भगवन्मृषा ते किंचिदीश्वर ।
तस्मादेतद्भवेत्सत्यं त्वयोक्तं द्विजसत्तम ॥ १९
बृहस्पतिरथोवाच इन्द्राणीं भयमोहिताम् ।
यदुक्तासि मया देवि सत्यं तद्भविता ध्रुवम् ॥ २०
द्रक्ष्यसे देवराजानमिन्द्रं शीघ्रमिहागतम् ।
न भेतव्यं च नहुषात्सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।
समानयिष्ये शक्रेण नचिराद्भवतीमहम् ॥ २१
अथ शुश्राव नहुष इन्द्राणीं शरणं गताम् ।
बृहस्पतेरङ्गिरसश्चुक्रोध स नृपस्तदा ॥ २२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

---

transp. कस्मान् and मां. D7 M3.4 मा (for मां). K1.4 T1 °तिष्ठते; K3 °सर्पति (for °तिष्ठति).

15 a) K1.4 अथ; K2.5 अद्य; D1 च; D2 अपि; D8 हि (for अस्मि). — b) K2 महे° (for तथे°). — After 15ab, G1 ins. 94*. — d) K2 शीघ्रं मेद्य (for क्षिप्रमद्य). D9 मम (for अद्य).

16 a) K2 B अथाब्रवीत् (for उवाच ह). — d) K4 B4m D (except D1.2.3.9) M1 त्वामस्मि. K4 D2.5 शरणागता.

17 b) D3.4 मां (for त्वं). D3.4 G4 प्रति° (for मां प्र°). — d) D3.4.9 G2 अत्यर्थं; G5 M2.5 अत्यंतं (for अत्यन्त-). K1.4 -संगिनीं; G2.5 M2 -भोगिनीं (for -भागिनीं).

18 ab) K1 Dn2 D8 युक्तां वापि; K2 युक्तां मां; K3-5 B Dn1 Ds D2-7 युक्तां चापि; D9 युक्तां च (for संयुक्तां). Ds2 दृढव्रतां; D1 यतव्रतां; T1 G4.5 तपस्विनीं; G1-3 M यशस्विनीं (for पति°). — c) K2 transp. मां and पूर्वं. B2.4 यत्; M (except M2) मा (for मां). — D6 om. from मां up to भवेत् in 19c. — d) D2 तद्वतां (for ऋतां तां).

19 D6 om. up to भवेत् (cf. v. l. 18). — a) T1 G1.5 हि (for च). K1 मृषावाक्यं; D10 ते वचनं (for च भगवन्); see below. — b) Dn Ds D3-5.7 वृथा (for मृषा). K1 भगवन् (for मृषा ते); see above. K5 मृषा किंचिदिहेश्वर; D10 मृषा किंचन गीष्पते.

20 b) N (except D1.2.3; D3m as in text) शक्राणीं. Ds2 D1 T2 भयविह्वलां. — c) D9 हि त्वं (for देवि). — d) D3 transp. सत्यं and तत्. D9 देवि (for सत्यं). K4 T G ते; D7 च (for तद्).

21 a) D1 T1 G1.5 °राजं तं (for °राजानं). — b) K1 B D1 पुनर् (for शीघ्रम्). G2 इंद्रशं शीघ्रमागतं. — d) G3.5 एव (for एतद्). — e) Dn1 D8 G3 संमानयिष्ये; D9 समानेष्यामि; Cd.s as in text. — f) D6 इह (for अहम्).

22 a) K1 इति श्रुत्वा च (for अथ शुश्राव). — b) K1.3 D (except D1.2.3) शक्राणीं. K5 B5 D (except Dn1 D1.3.4.6.9) T1 G (except G5) शरणागतां. — c) K1 G1.5 बृहस्पतिं. K1 G1.5 चांगिरसं; K5 Dn2 D5 T G3.4 M3-5 आं(T चां)गिरसः; Ca as in text. — d) K4 T G1.5 नृपतिस्; B1.2.5 D1.2.3 G2-4 नहुषस् (for स नृपस्). D9 transp. नृपः and तदा. Dn2 चुक्रोध नृपसत्तमः.

Colophon. K1.2.4 B1-4 D T1 G1.2 M all om. sub-parvan name, cite only इंद्रविजय (D1 नहुषोपाख्यान and इंद्राणीविजय; T1 G1.2 M इंद्रविजयोपाख्यान). — *Adhy. name:* K1.4 D3 पुरोहितयानं; D3 नहुषराज्यं; G2 नहुषाभिषेकशल्युपरोधः; M1 नहुषाभिषेकः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 Ds1 D5.6.10 S 11; D2 10. — *S'loka no.:* K5 24; Dn 26.

12

1 a) K2 D (except D1.2.3.9) G5 दृष्ट्वा; G4 M (except M1) श्रुत्वा (for ज्ञात्वा). — b) K3 G4 सर्षिगणास्तथा (G4 °दा); D (except D1.3.9) ऋषि(D3 अग्नि)पुरोगमाः.

१२

शल्य उवाच ।

क्रुद्धं तु नहुषं ज्ञात्वा देवाः सर्षिपुरोगमाः ।
अब्रुवन्देवराजानं नहुषं घोरदर्शनम् ॥ १
देवराज जहि क्रोधं त्वयि क्रुद्धे जगद्विभो ।
त्रस्तं सासुरगन्धर्वं सकिंनरमहोरगम् ॥ २
जहि क्रोधमिमं साधो न क्रुध्यन्ति भवद्विधाः ।
परस्य पत्नी सा देवी प्रसीदस्व सुरेश्वर ॥ ३
निवर्तय मनः पापात्परदाराभिमर्शनात् ।
देवराजोऽसि भद्रं ते प्रजा धर्मेण पालय ॥ ४
एवमुक्तो न जग्राह तद्वचः काममोहितः ।
अथ देवानुवाचेदमिन्द्रं प्रति सुराधिपः ॥ ५
अहल्या धर्षिता पूर्वमृषिपत्नी यशस्विनी ।
जीवतो भर्तुरिन्द्रेण स वः किं न निवारितः ॥ ६
बहूनि च नृशंसानि कृतानीन्द्रेण वै पुरा ।
वैधर्म्याण्युपधाश्चैव स वः किं न निवारितः ॥ ७
उपतिष्ठतु मां देवी एतदस्या हितं परम् ।
युष्माकं च सदा देवाः शिवमेवं भविष्यति ॥ ८

देवा ऊचुः ।

इन्द्राणीमानयिष्यामो यथेच्छसि दिवस्पते ।
जहि क्रोधमिमं वीर प्रीतो भव सुरेश्वर ॥ ९

शल्य उवाच ।

इत्युक्त्वा ते तदा देवा ऋषिभिः सह भारत ।
जग्मुर्बृहस्पतिं वक्तुमिन्द्राणीं चाशुभं वचः ॥ १०
जानीमः शरणं प्राप्तामिन्द्राणीं तव वेश्मनि ।

C. 5. 378
B. 5. 12. 11
K. 5. 12. 11

---

2 ^{b}) D_{10} transp. त्वयि and क्रुद्धे. B_1 $D_{1.2.8.9}$ T G प्रभो (G_4 पते) (for विभो). — ^{c}) D_1 T_1 ग्रस्तं (for त्रस्तं). $D_{1.2}$ ससुर° (for सासुर°).

3 ^{a}) $D_{2.8}$ G_{2-4} वीर (for साधो). — ^{b}) G_4 transp. न and क्रुध्यन्ति. $K_{3.4}$ D (except $D_{1.2.9}$) कुप्यंति (for क्रुध्यन्ति). — ^{c}) $K_{1.4.5}$ शक्रस्य (for परस्य). — ^{d}) K_2 D_1 प्रसीद त्वं (for प्रसीदस्व). G_3 सुरोत्तम.

4 ^{a}) G_4 क्रोधात् (for पापात्). — ^{b}) Some N MSS. °मर्षणात्. — ^{c}) $G_{1.5}$ देवराड् (for °राजः). — ^{d}) K_1 D_{S1} प्रजां (for प्रजा).

5 ^{d}) K_2 M_4 नराधिप; $B_{1.2.4}$ $M_{3.5}$ नराधिपः; $D_{1.2.10}$ $G_{3.4}$ सुराधिपं; D_9 मुनींस्तदा (for सुरा°).

6 ^{b}) M (except M_1) तप° (for यश°). — ^{c}) S पत्यौ (M_{2-5} पतौ) जीवति सें(T_2 G_{3-5} चें)द्रेण. — ^{d}) $=7^{d}$. $K_{4.5}$ B_1 D_{10} T G च; D_1 वै (for वः). G_3 नु (for न). M_{3-5} च (for नि-). M_2 स किं च न पराजितः.

7 $D_{1.9}$ om. (hapl.) 7. — ^{a}) $K_{1.3.5}$ इह; K_4 हि (for च). — ^{b}) T_1 G_4 सुराः (for पुरा). — ^{c}) $K_{1.2.4}$ D_n $D_{5.7}$ G_4 M (except M_1) वैधर्माणि; all comm. as in text. D_S उपधा; G_4 उपायात्; $C_{a.d.s}$ उपधाः (as in text). K_1 उपधाभिश्च; K_2 उपरोधाश्च (for उपधाश्चैव). — ^{d}) $=6^{d}$. $K_{1.4}$ च; C_a वः (as in text). B D_S $D_{5.7.10}$ T_1 $G_{1.4.5}$ कस्मान्न वारितः; M (except M_1) किं न च वारितः.

8 ^{a}) K_2 B D (except D_9) transp. मां and देवी. $K_{1.3-5}$ सा (for मां). G_{2-4} देवी सा (for मां देवी). — ^{b}) K_4 यत्तद्; K_5 T_1 $G_{1.5}$ ह्येतद् (for एतद्). K_2 T $G_{1.5}$ M तस्याः (for अस्याः). $K_{1.4.5}$ $D_{9.10}$ M_1 transp. हितं and परं. $B_{2.4}$ भवेत्; T_2 M_3 वरं (for परम्). — ^{c}) K_2 B_1 T_2 G_4 तु; T_1 $G_{1.5}$ हि (for च). D_6 (hapl.) om. 8^{d}–10^{a}. — ^{d}) T_2 $G_{3.4}$ एतद् (for एवं).

9 D_6 om. 9 (cf. v. l. 8). — ^{a}) T आनयिष्याम. — ^{b}) D_9 M यदि (M_2 यद्) (for यथा). D_1 दिवःसद; T_2 तथास्तु वै (for दिवस्पते). K (except K_2) D_{10} देवराज तवांतिकं (K_3 D_{10} °के); T_1 G सुराधिप यदी(G_4 °दि)च्छसि. — ^{c}) D_9 M देव (for वीर).

10 D_6 om. 10^{a} (cf. v. l. 8). K_2 B_4 D_9 S (except T_2 $G_{2.3}$) om. the ref. — ^{a}) K_2 B D_n D_3 $D_{1.3-5.7.10}$ तं; D_9 तां (for ते). $K_{2.3}$ D_9 M_{3-5} ततो (for तदा). D_9 देवीं (for देवाः). — ^{b}) $K_{1.4}$ मुनिभिः (for ऋषिभिः). — ^{c}) D_1 °स्पतेर् (for °स्पतिं). D_9 विप्रं (for वक्तुं). K_1 जग्मुर्बृहस्पतिगृहं. — ^{d}) D_{10} शक्राणीं (for इन्द्राणीं). D_1 om. च. $K_{1.4.5}$ B_1 D (except D_{n2} D_S D_6) T_1 G_1 M (except M_1) शुभं (for अशुभं).

11 Before 11, D_1 T_2 ins. देवाः. — ^{a}) M (except M_1) G_4 जानीम (for °मः). — ^{c}) D_7 दत्त्वाभयं (for दत्ता°).

12 ^{a}) D_2 G_3 ततो; D_3 नत्वा (for ते त्वां). D_{S2} D_1

C. 5. 378
B. 5. 12. 11
K. 5. 12. 11

दत्ताभयां च विप्रेन्द्र त्वया देवर्षिसत्तम ॥ ११
ते त्वां देवाः सगन्धर्वा ऋषयश्च महाद्युते ।
प्रसादयन्ति चेन्द्राणी नहुषाय प्रदीयताम् ॥ १२
इन्द्राद्विशिष्टो नहुषो देवराजो महाद्युतिः ।
वृणोत्वियं वरारोहा भर्तृत्वे वरवर्णिनी ॥ १३
एवमुक्ते तु सा देवी बाष्पमुत्सृज्य सस्वरम् ।
उवाच रुदती दीना बृहस्पतिमिदं वचः ॥ १४
नाहमिच्छामि नहुषं पतिमन्वास्य तं प्रभुम् ।
शरणागतास्मि ते ब्रह्मंस्त्राहि मां महतो भयात् ॥ १५

बृहस्पतिरुवाच ।

शरणागतां न त्यजेयमिन्द्राणि मम निश्चितम् ।
धर्मज्ञां धर्मशीलां च न त्यजे त्वामनिन्दिते ॥ १६
नाकार्यं कर्तुमिच्छामि ब्राह्मणः सन्विशेषतः ।
श्रुतधर्मा सत्यशीलो जानन्धर्मानुशासनम् ॥ १७
नाहमेतत्करिष्यामि गच्छध्वं वै सुरोत्तमाः ।
अस्मिंश्चार्थे पुरा गीतं ब्रह्मणा श्रूयतामिदम् ॥ १८
न तस्य बीजं रोहति बीजकाले
न चास्य वर्षं वर्षति वर्षकाले ।
भीतं प्रपन्नं प्रददाति शत्रवे
न सोऽन्तरं लभते त्राणमिच्छन् ॥ १९
मोघमन्नं विन्दति चाप्यचेताः
स्वर्गाल्लोकाद्भ्रश्यति नष्टचेष्टः ।

T1 G1.2 M त्वा (for त्वां). K3 बृहस्पते देवाः (for देवाः सग°). — b) K (except K2) D10 मुनयः (for ऋषयः). — c) K5 D8 प्रसादयंते; D1.2 T2 G2.4 °यंतः. K D10 शक्राणी; D1.8 T2 इंद्राणीं; D2 G2.4 इंद्राणी; T1 G1.5 सैंद्राणी (for चेन्द्राणी).

13 a) T1 G देवेशो (for नहुषो). — b) T1 G नहुषोयं; T2 देवेशोयं (for देवराजो). D9 देवराजसमद्युतिः. — c) G3.4 वरय (for वृणोतु). B (B4 m as in text) Dn2 D9 इमं; D10 असुं; G3.4 त्वं (for इयं). K5 वृणु तं त्वं वरारोहे; D1 वृणोति त्वां वरा°; D2 G5 वरयस्व (G5 °य त्वं) वरारोहे; T1 G1 (m as in text).2 M वरयत्वियं (M2 °मं) वरा° (hypermetric). — d) T1 G1.4.5 भर्तारं. K5 G5 °वर्णिनि.

14 a) K1.4.5 D8.10 T2 G2.3 उक्ता (for उक्ते). M1 तदा (for तु सा). G3 वरारोहा (for तु सा देवी). K1 D8 देवैः (for देवी). — b) Ds D10 (m as in text) अन्वास्य (for उत्सृज्य). K1.2.4.5 सुस्वरं; K3 Dn Ds D1.3–7.10 (m as in text) सस्वनं; D2.8 सत्वरं; G2 गद्गदं. — c) K4 तु तदा (for रुदती). K1.4 देवी; D2 भीता (for दीना).

15 Before 11, T2 ins. इंद्राणी उ°, G1 इंद्राणी. — a) G3 भजामि; M2 अर्हामि (for इच्छामि). — b) K1.4.5 B1–3 D8–10 M2 अन्वासितुं; Ca अन्वास्य तं (as in text). Cd.s cite अन्वास्य. K1.4.5 B2 D8.9 प्रभो; K3 विभो; D10 गुरो; G3 विभुं (for प्रभुम्). B4 m Dn Ds D3–7 T2 (m as in text) पतिं देवर्षिसत्तम; D2 इति मत्वास्म्यहं प्रभो; M1.3–5 पतिमन्वेषयाम्यहं. — c) Hypermetric! K2 D9 S शरणं (for शरणा-). M3–5 ब्रह्मंस्त्वं (for ते ब्रह्मन्). K4 भद्रं (for ब्रह्मन्). — d) K3 Dn Ds D5–7 त्रायस्व (for त्राहि मां). D9 त्वं महामते (for महतो भयात्). — After 15, K1–3 ins.:

96* एवमुक्तस्तया देव्या वाक्यमाह बृहस्पतिः ।

16 K2.3 om. the ref. — a) Hypermetric! K3.5 B D (except D8.9) °गतं (for °गतां). K1 D9 न त्यजेहं; D6 न भेतव्यं. — b) K (except K2) D (except D9) T2 निश्चयः (for निश्चितम्). T1.2 (before corr.) G इन्द्राणीं च यशस्विनीं; M त्वामिंद्राणि (M2.5 °णीं) मनस्विनीं (M1 °नि). — c) N (except D1) सत्यशीलां (for धर्म°). — D7 (hapl.) om. 16d–17c. — d) D (except D1.6.8.10; D7 om.) T G त्यजेयम् (for त्यजे त्वाम्). K1.3.5 D9 T1 G अनिंदितां.

17 D6 om. 17abc (cf. v. l. 16). — c) K1 सत्यधर्मः; K5 S (except G2) श्रुतधर्मः.

18 a) K (except K2) D2.6.8 एवं (for एतत्). — b) D2.8 च (for वै). — c) D10 om. च.

19 a) S चास्य (for तस्य). K Dn2 D1.9.10 T1 G1.3.5 M1.4 (*sup. lin.* as in text) रोह° (for बीज°). — b) Dn तस्य (for चास्य); cf. S above. K2.4 D1.9.10 T2 देवो (for वर्षं). — c) = 21c. Cf. 20c. D1 भीरुं (for भीतं). K4 (*sup. lin.*) च (for the second प्र-). — d) D1 transp. न and स. M1.2 om. स. M3–5 असौ (for सः). K2 D2 उत्तमान्; K3–5 उत्तरं; B (B4 m as in text) Dn Ds D2 m.3–7.10 M2 (m as in text) T2 (before corr. as in text) त्रातारं; D1 उत्तमं; M3–5 त्राणं (for अन्तरं). G3 भजते (for लभते). K2 ईप्सन् (for इच्छन्).

20 a) K1 D8 स मोघं; D2 (m as in text) नोष्णं; Cs मोघं (as in text). B4 Dn1 D2 m.3.4.7 अर्थं; D1 T2 सर्वं; Cs अन्नं (as in text). K2 D9.10 T1 G1 विंदते; C3

भीतं प्रपन्नं प्रददाति यो वै
न तस्य हव्यं प्रतिगृह्णन्ति देवाः ॥ २०
प्रमीयते चास्य प्रजा ह्यकाले
सदा विवासं पितरोऽस्य कुर्वते ।
भीतं प्रपन्नं प्रददाति शत्रवे
सेन्द्रा देवाः प्रहरन्त्यस्य वज्रम् ॥ २१
एतदेवं विजानन्वै न दास्यामि शचीमिमाम् ।
इन्द्राणीं विश्रुतां लोके शक्रस्य महिषीं प्रियाम् ॥ २२
अस्या हितं भवेद्यच्च मम चापि हितं भवेत् ।
क्रियतां तत्सुरश्रेष्ठा न हि दास्याम्यहं शचीम् ॥ २३
शल्य उवाच ।
अथ देवास्तमेवाहुर्गुरुमङ्गिरसां वरम् ।
कथं सुनीतं तु भवेन्मन्त्रयस्व बृहस्पते ॥ २४
बृहस्पतिरुवाच ।
नहुषं याचतां देवी किंचित्कालान्तरं शुभा ।
इन्द्राणीहितमेतद्धि तथास्माकं भविष्यति ॥ २५
बहुविघ्नकरः कालः कालः कालं नयिष्यति ।
दर्पितो बलवांश्चापि नहुषो वरसंश्रयात् ॥ २६
शल्य उवाच ।
ततस्तेन तथोक्ते तु प्रीता देवास्तमब्रुवन् ।
ब्रह्मन्साध्विदमुक्तं ते हितं सर्वदिवौकसाम् ।
एवमेतद्द्विजश्रेष्ठ देवी चेयं प्रसाद्यताम् ॥ २७
ततः समस्ता इन्द्राणीं देवाः साग्निपुरोगमाः ।
ऊचुर्वचनमव्यग्रा लोकानां हितकाम्यया ॥ २८

C. 5. 396
B. 5. 12. 28
K. 5. 12. 29

विन्दति (as in text). K_2 हि; T_1 G_5 वा (for च). K_2 $D_{9.10}$ T G अप्रचेताः; K_3 D_1 अल्पचेताः; M_2 अप्युपेतः (for अप्यचेताः). — ^{b}) D_1 G_2 सर्वात्; M_2 धर्मात् (for स्वर्गात्). $K_{2.4}$ T_2 G नश्यति (for भ्रश्यति). $K_{1.4.5}$ D_{s2} D_2(m as in text)$_{.3.4.9}$ M_5 नष्टचेताः; D_{5-7} चाप्यचेष्टः; D_8 चाप्यचेताः; T_2 भ्रष्टचेताः; G M_1 भ्रष्टचेष्टः (G_4 हृष्टचेताः). — T_1 G om. 20^c–21^b. — ^{c}) Cf. 19^c. K_4 (*sup. lin.*) च (for प्र-). $K_{2.3}$ D_2 शत्रवे; M_5 योत्र वै (for यो वै).

21 T_1 G om. 21^{ab} (cf. v. l. 20). — ^{a}) M न जायते (M_1 *sup. lin.* प्रजायंते); $C_{a.d.s}$ प्रमीयते (as in text). M_1 (*sup. lin.*) अपि (for हि). M (M_1 *sup. lin.* as in text) काले (for अकाले). — ^{b}) K_1 D_{n1} D_s $D_{3-8.10}$ m विवादं; K_{2-5} D_{10} विनाशं; D_9 विषादं; C_s विवासं (as in text). — ^{c}) = 19^c. $K_{4.5}$ D_{10} यो हि; T_1 G_4 च (for the second प्र-).

22 ^{a}) K_2 $B_{1.2.4}$ प्रजानन्; D_1 प्रपन्नां (for विजानन्). — ^{b}) D_1 ददामि (for दास्यामि). T_2 G अहं (for इमाम्). — D_1 om. 22^{cd}. — ^{c}) M देवीं (for लोके).

23 ^{b}) D_{10} यन्मम (for मम च). T_1 G_4 transp. च and अपि). D_{s1} $D_{1.9}$ वा (for च). — ^{c}) $K_{1.4.5}$ त्रिदश° (for तत्सुर°). — ^{d}) K_1 T_2 om. हि. K_1 transp. अहं and शचीं. T_2 शचीमिमां (for अहं शचीम्).

24 D_1 M om. the ref. — ^{a}) D_n D_s $D_{3-7.10}$ सगंधर्वाः (for तमेवाहुः). D_1 अथ देव्याश्च ते प्राहुः. — ^{b}) S (except T_2) ऋषिं (for गुरुं). $B_{2.5}$ T_1 $G_{1.2}$ अंगिरसं. D (except $D_{1.2.8.9}$) गुरुमाहुरि(D_s °हमि-; D_6 °ह इ)दं वचः. — ^{c}) $K_{1.5}$ D_n D_s $D_{1.3.4.6.7.10}$ नु; K_3 च; $D_{2.8}$ हि (for तु).

25 G_4 गुरुः (for बृह° उ°). — ^{a}) $M_{2.5}$ देवि (for देवी). — ^{b}) D_5 $G_{2.4}$ $M_{1.2}$ कंचित्. D_2 तदा (for शुभा). D_1 कंचित्कालं शुभांतरे. — ^{c}) $M_{2.5}$ इंद्राणि हि°. T G हितमेतद्धि वै मन्ये. — ^{d}) K_5 T_2 यथा; D_8 तदा (for तथा).

26 G_3 om. 26^{ab}. — ^{a}) $K_{2.5}$ B D (except $D_{2.8}$) °विघ्नः सुराः; G_4 °विघ्नतरः; M_2 °विघ्नकरं. M_2 कालं; C_s कालः (as in text). — ^{b}) K_1 transp. कालः and कालं. K_4 स्वयं; D_9 तस्मात् (for कालः). G_2 तं हि; C_s कालं (as in text). M_{1-4} निनेष्यति (for नयि°). K_3 रम्यः कालो भविष्यति; D_{n1} कालं न क्षपयिष्यति; D_1 कालः कालेन गच्छति; T $G_{1.4.5}$ कालंस्तं घात(T_2 G_4 नाश)यिष्यति; M_5 कालं विघ्नेन नेष्यति. — ^{c}) D (except $D_{1.2.8-10}$) M_2 C_s गर्वितो (for दर्पितो). — ^{d}) B (except B_4) $D_{2.8.9}$ M (except M_1) बल° (for वर°).

27 D_7 om. 27^{ab}. T G om. the ref. — ^{a}) K_4 D_8 यथा (for तथा). $K_{1.4}$ $D_{2.8.9}$ T_2 उक्तेन (for उक्ते तु). K_2 अथ चांगिरसा प्रोक्ते. — ^{b}) K $B_{2.3.5}$ D_n D_s $D_{1.3.6.9.10}$ तथा; $B_{1.4}$ $D_{4.5}$ तदा (for तम्). K_2 ध्रुवं (for अब्रुवन्). — ^{d}) K_4 B D_{s1} $D_{2-4.6.7}$ M_1 सर्वं (for सर्व-). — ^{f}) D_{10} शक्राणीयं प्रपद्यतां.

28 ^{b}) = 5. 13. 8^b. B_1 साग्निपुरोधसः; D_n D_{2-4} चाग्नि°; D_3 अग्नि°. — ^{c}) $D_{1.2}$ एकाग्रा; G_5 अव्यग्रां (for अव्यग्रा). — ^{d}) T $G_{1.2.5}$ देवानां (for लोकानां).

29 Before 29, K_5 $B_{3.4(marg.).5}$ D (except

G. 5. 397
B. 5. 12. 29
K. 5. 12. 29

त्वया जगदिदं सर्वं धृतं स्थावरजङ्गमम् ।
एकपत्न्यसि सत्या च गच्छस्व नहुषं प्रति ॥ २९
क्षिप्रं त्वामभिकामश्च विनशिष्यति पार्थिवः ।
नहुषो देवि शक्रश्च सुरैश्वर्यमवाप्स्यति ॥ ३०
एवं विनिश्चयं कृत्वा इन्द्राणी कार्यसिद्धये ।
अभ्यगच्छत सव्रीडा नहुषं घोरदर्शनम् ॥ ३१
दृष्ट्वा तां नहुषश्चापि वयोरूपसमन्विताम् ।
समहृष्यत दुष्टात्मा कामोपहतचेतनः ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

१३

शल्य उवाच ।
अथ तामब्रवीद्दृष्ट्वा नहुषो देवराट् तदा ।
त्रयाणामपि लोकानामहमिन्द्रः शुचिस्मिते ।
भजस्व मां वरारोहे पतित्वे वरवर्णिनि ॥ १
एवमुक्ता तु सा देवी नहुषेण पतिव्रता ।
प्रावेपत भयोद्विग्ना प्रवाते कदली यथा ॥ २
नमस्य सा तु ब्रह्माणं कृत्वा शिरसि चाञ्जलिम् ।
देवराजमथोवाच नहुषं घोरदर्शनम् ॥ ३
कालमिच्छाम्यहं लब्धुं किंचित्त्वत्तः सुरेश्वर ।
न हि विज्ञायते शक्रः प्राप्तः किं वा क्व वा गतः ॥ ४
तत्त्वमेतत्तु विज्ञाय यदि न ज्ञायते प्रभो ।
ततोऽहं त्वामुपस्थास्ये सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।

$D_{1.2.3.9}$) ins. देवा ऊचुः. — ^{c}) D_{1} देवि; T_{1} $G_{1.5}$ साध्वी (for सत्या). D_{1} त्वं (for च). — ^{d}) D_{1} $G_{1.5}$ गच्छ त्वं (for गच्छस्व).

30 ^{a}) K_{5} अयं (for क्षिप्रं). K_{1} D_{9} तद्-; $K_{2.3.5}$ $D_{1.3.10}$ त्वद्- (for त्वाम्). $K_{2.3}$ D_{1} अधि° (for अभि°). K_{4} स; D_{10} तु (for च). — ^{b}) K_{1} D_{1} विनंक्ष(D_{1} °क्ष्य)ति स; Ds_{2} विनश्यति च; D_{7} T_{1} G स विनश्यति; D_{9} स विनंक्ष्यति. D (except $D_{1.2.3.9}$) G_{5} पापकृत् (for पार्थिवः). — ^{c}) $K_{3.5}$ M दिवि (for देवि). — ^{d}) $K_{3.5}$ Dn_{1} D_{7} G_{3} अवाप्स्यसि.

31 Before 31, T G (except G_{5}) ins. शल्यः. — ^{a}) $D_{5.6}$ विनिश्चितं (for °श्चयं). $K_{1.3-5}$ मत्वा; K_{2} D_{1} ज्ञात्वा (for कृत्वा). — ^{b}) K (except K_{2}) $D_{1.3.4.9.10}$ शक्राणी (for इन्द्राणी). — ^{c}) $G_{2.3.5}$ °गच्छच्च (for °गच्छत). S सव्रीळा. — ^{d})=5. 13. 3^{d}.

32 ^{a}) $D_{1.2.3}$ transp. दृष्ट्वा and तां. $K_{1.5}$ तु (for तां). D_{10} राजा (for चापि). — ^{d}) $K_{1.4}$ कालोपहृत°; $K_{3.5}$ D_{2} कालोपहत°; Ds_{2} D_{1} कामोपहृत°.

Colophon. $K_{1.2.5}$ B D (except D_{2}) T_{1} G_{2} M_{2} all om. sub-parvan name, cite only इंद्रविजय (D_{3} इंद्रजय; T_{1} G_{2} M_{2} इंद्रविजयोपाख्यान). — *Adhy. name*: $K_{1.4.5}$ पुरोहितयानं; D_{2} नहुषनिश्चयः; D_{3} पुरोहितयानं and नहुषनिश्चयः; $G_{1.2}$ नहुषातिक्रमे बृहस्पतिवाक्यं (G_{2} °स्पतिसंवादः); M_{1} नहुषशचीप्रार्थनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_{1} Ds_{1} $D_{5-7.10}$ S 12; D_{7} 11. — *S'loka no.*: Dn D_{3} 32.

13

1 ^{a}) B_{1} दुःखिताम् (for अथ ताम्). — ^{b}) K_{1} transp. नहुषः and देवराट्. D_{1} तथा (for तदा). — ^{f}) K_{2} पतिं वै (for पतित्वे).

2 ^{a}) $K_{4.5}$ $M_{1.3}$ उक्ते (for उक्ता). — ^{c}) D_{1} प्राकंपत (for प्रावे°).

3 ^{a}) $K_{1.2}$ B Dn Ds $D_{1.3-8.10}$ प्रणम्य सा; D_{9} नमस्कृत्य. K_{2} B Dn Ds $D_{1.3-7}$ हि; D_{9} च (for तु). D_{3} भर्तारं (for ब्रह्माणं). G_{4} ब्रह्माणं सा नमस्कृत्य. — ^{b}) K_{2} B D (except $D_{2.3-10}$) शिरसा तु कृतांजलिः; $K_{3.5}$ (also as in text) विष्णुं च शरणं (K_{5} °णा-) गता. — ^{c}) $K_{3.5}$ दुर्विनीतम् (for देव°). — ^{d})=5. 12. 31^{d}.

4 ^{a}) D_{9} संप्राप्तुं (for अहं लब्धुं). K (except K_{2}) प्राप्तुं; T_{1} $G_{1.5}$ किंचित् (for लब्धुं). — ^{b}) $K_{1.3}$ G_{4} $M_{1.2}$ कंचित्; M_{3-5} अद्य (for किंचित्). K_{2} D (except $D_{1.2.3.9}$) T_{2} $G_{2.3}$ त्वत्तः कं(T_{2} G_{2} किं)चित्; T_{1} $G_{1.5}$ त्वत्तो लब्धुं (for किंचित्त्वत्तः). — ^{d}) K_{2} क्वासौ कुत्र; B D (except $D_{1.2.3}$) किं वा प्राप्तः (by transp.); T G कुतः प्राप्तः; M प्राप्तः कुत्र. K_{3} Dn G_{4} च (for the second वा).

5 ^{a}) K_{2} एव; B_{1} $D_{1.9}$ एवं (for एतत्). K_{1} च (for तु). K_{5} परिज्ञाय; T_{2} तु वै ज्ञेयं (for तु विज्ञाय). — ^{b}) K_{4} T_{2} G_{1-3} वि- (for न). K_{5} $D_{1.2.3.9}$ S विभो

एवमुक्तः स इन्द्राण्या नहुषः प्रीतिमानभूत् ॥ ५

नहुष उवाच ।

एवं भवतु सुश्रोणि यथा मामभिभाषसे ।
ज्ञात्वा चागमनं कार्यं सत्यमेतदनुस्मरेः ॥ ६

शल्य उवाच ।

नहुषेण विसृष्टा च निश्चक्राम ततः शुभा ।
बृहस्पतिनिकेतं सा जगाम च तपस्विनी ॥ ७
तस्याः संश्रुत्य च वचो देवाः साग्निपुरोगमाः ।
मन्त्रयामासुरेकाग्राः शक्रार्थं राजसत्तम ॥ ८
देवदेवेन संगम्य विष्णुना प्रभविष्णुना ।
ऊचुश्चैनं समुद्विग्ना वाक्यं वाक्यविशारदाः ॥ ९
ब्रह्महत्याभिभूतो वै शक्रः सुरगणेश्वरः ।
गतिश्च नस्त्वं देवेश पूर्वजो जगतः प्रभुः ।
रक्षार्थं सर्वभूतानां विष्णुत्वमुपजग्मिवान् ॥ १०
त्वद्वीर्यान्निहते वृत्रे वासवो ब्रह्महत्यया ।
वृतः सुरगणश्रेष्ठ मोक्षं तस्य विनिर्दिश ॥ ११
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा देवानां विष्णुरब्रवीत् ।
मामेव यजतां शक्रः पावयिष्यामि वज्रिणम् ॥ १२
पुण्येन हयमेधेन मामिष्ट्वा पाकशासनः ।
पुनरेष्यति देवानामिन्द्रत्वमकुतोभयः ॥ १३
स्वकर्मभिश्च नहुषो नाशं यास्यति दुर्मतिः ।
कंचित्कालमिमं देवा मर्षयध्वमतन्द्रिताः ॥ १४
श्रुत्वा विष्णोः शुभां सत्यां तां वाणीममृतोपमाम् ।
ततः सर्वे सुरगणाः सोपाध्यायाः सहर्षिभिः ।

C. 5. 417
B. 5. 13. 17
K. 5. 13. 17

(for प्रभो). — ^{c}) K (except K_{2}) त्वाहम् (for ऽहं त्वाम्). — ^{e}) D_{8} महेंद्राण्या; D_{1} स चेंद्राण्या.

6 T G om. the ref. — ^{a}) $D_{1.2.8}$ एवमस्तु महाभागे. — ^{b}) N (except $D_{1.9}$) G_{2} M_{1} इह (for अभि-). — ^{d}) $K_{1.4}$ $D_{8.10}$ S (T_{2} after corr.) °स्मर; K_{5} T_{2} (before corr.) °स्मरन्.

7 $K_{2.5}$ B D (except $D_{2.8}$) S (except T_{2}) om. the ref. — ^{a}) D_{9} S (except T_{1} G_{3-5}) सा (for च). — ^{c}) K (except K_{2}) B D (except $D_{1.2.8}$) च (for सा). T_{2} बृहस्पतेस्तु भवनं. — ^{d}) $K_{1.4.5}$ जगामाथ; B D (except $D_{1.2.8}$) सा जगाम; T G (except G_{3}) प्रजगाम. K_{8} सुदुःखिता; $B_{3.5}$ D (except $D_{1.8.9}$) यशस्विनी.

8 ^{a}) M (except M_{1}) तु संश्रुत्य (for संश्रुत्य च). D_{8} वचसः; D_{9} सुवचः; T_{1} $G_{1.5}$ वचनं (for च वचो). K_{8} इंद्राण्याश्च प्रतिज्ञाते. — ^{b})=5. 12. 28^{b}. K_{1} D_{8} सर्षिं°; Dn $D_{2-4.6}$ चाग्निं°. — ^{c}) $K_{2.3}$ B D (except $D_{2.8.9}$) चिंत° (for मन्त्र°). D_{8} D_{9} T_{2} अव्यग्राः (for एका°).

9 ^{a}) $K_{1.2}$ D_{8} देवा (for देव-). — ^{c}) D_{1} तं; S (except T_{2} G_{4}) एव (for एनं). — ^{d}) S सर्वे दिवौकसः (for वाक्य°).

10 ^{a}) K (except K_{2}) $B_{1.3.5}$ D (except $D_{1.2.8.9}$) ब्रह्मवध्या°. $D_{2.8}$ T_{2} असौ (for वै). — ^{b}) K (except K_{2}) $D_{1.2.8.9}$ G_{2-4} सुरगणाधिपः; T_{2} त्रिभुवनेश्वरः. — After 10^{ab}, K_{4} ins.:

97* क्व गतो नेति जानीमो देवदेव जगत्पते ।;

while T_{2} ins.:

98* अविज्ञातः सुरगणैर्गतो न ज्ञायते प्रभो ।

— ^{d}) K_{2} $B_{1.8}$ D_{9} G_{3} सर्वतो; $B_{2.4}$ (m as in text) सर्वशो; D_{1} सर्वस्य; T_{2} सर्वं बो (for पूर्वजो). — ^{e}) T_{1} G_{1} सर्वदेवानां. — ^{f}) K_{5} विष्णो त्वां; D_{1} विष्णो त्वं; D_{6} T_{1} विष्णुस्त्वं; Cs विष्णुत्वं (as in text). K_{4} D_{6} अपि जग्मि°; D_{5} अभिजग्मि°; T_{1} अपि जज्ञि°; G_{3} उपजज्ञि°.

11 K_{3} om. 11^{ab}. — ^{a}) K_{2} B D (except $D_{8.9}$) G_{4} त्वद्वीर्यनिहते. — ^{b}) $K_{1.4.5}$ ब्रह्मवध्यावृतः प्रभो (K_{1} °भुः). — ^{c}) K (except K_{2}) शक्रः (for वृतः). K_{2} $D_{2.8}$ G_{1} °श्रेष्ठः. — ^{d}) G_{1} त्वद्य (for तस्य).

12 ^{a}) T_{1} $G_{1.5}$ तु (for तद्). — ^{c}) D_{1} तपसा (for मामेव). D_{1} युज्यतां; G_{4} भज° (for यज°). — ^{d}) $M_{3.4}$ पाल° (for पाव°).

13 ^{d}) $K_{1.4}$ D_{9} M_{2} °भयं.

14 ^{a}) K_{2} स्वकर्मणैवं (for °भिश्च). — ^{c}) K_{5} Dn_{2} Ds_{2} $D_{1.6-9}$ T_{1} $G_{3.5}$ किंचित् (for कं°). K_{1} $D_{8.9}$ T_{2} G_{3} $M_{1.2.5}$ इदं (for इमं). — ^{d}) K_{1} D_{8} ऋषयश्चाप्यतंद्रिताः. — K_{3} ins. after 14: K_{2}, after 15^{ab}:

99* शल्य उवाच ।
विष्णुर्विसर्जयामास देवान्सर्षिपुरोगमान् ।

15 ^{a}) T_{2} शुभं; G_{3} तथा (for शुभां). K_{2} $D_{2.8}$ T_{1} $G_{1.5}$ वाणीं; T_{2} वाक्यं (for सत्यां). — ^{b}) $K_{3.5}$ Dn $D_{3-7.10}$ transp. तां and वाणीं. K_{2} सत्यां ताम्; T_{2} परमम् (for तां वाणीम्). T_{1} $G_{1.5}$ सत्याम् (for वाणीम्). K (except K_{2}) Dn D_{3-5} अशरीरिणीं; G_{2} अकुतोभयां. — After 15^{ab}, K_{2} ins. 99*. — ^{c}) T G transp. सर्वे and सुरगणाः. — ^{d}) B_{1} Dn_{2} सुरर्षिभिः; D_{1} M_{3-5} मह°

G. 5. 417
B. 5. 13. 17
K. 5. 13. 17

यत्र शक्रो भयोद्विग्नस्तं देशमुपचक्रमुः ॥ १५
तत्राश्वमेधः सुमहान्महेन्द्रस्य महात्मनः ।
ववृते पावनार्थं वै ब्रह्महत्यापहो नृप ॥ १६
विभज्य ब्रह्महत्यां तु वृक्षेषु च नदीषु च ।
पर्वतेषु पृथिव्यां च स्त्रीषु चैव युधिष्ठिर ॥ १७
संविभज्य च भूतेषु विसृज्य च सुरेश्वरः ।
विज्वरः पूतपाप्मा च वासवोऽभवदात्मवान् ॥ १८
अकम्प्यं नहुषं स्थानाद्दृष्ट्वा च बलसूदनः ।
तेजोघ्नं सर्वभूतानां वरदानाच्च दुःसहम् ॥ १९
ततः शचीपतिर्वीरः पुनरेव व्यनश्यत ।
अदृश्यः सर्वभूतानां कालाकाङ्क्षी चचार ह ॥ २०
प्रनष्टे तु ततः शक्रे शची शोकसमन्विता ।
हा शक्रेति तदा देवी विललाप सुदुःखिता ॥ २१
यदि दत्तं यदि हुतं गुरवस्तोषिता यदि ।
एकभर्तृत्वमेवास्तु सत्यं यद्यस्ति वा मयि ॥ २२
पुण्यां चेमामहं दिव्यां प्रवृत्तामुत्तरायणे ।
देवीं रात्रिं नमस्यामि सिध्यतां मे मनोरथः ॥ २३
प्रयता च निशां देवीमुपातिष्ठत तत्र सा ।
पतिव्रतात्वात्सत्येन सोपश्रुतिमथाकरोत् ॥ २४
यत्रास्ते देवराजोऽसौ तं देशं दर्शयस्व मे ।
इत्याहोपश्रुतिं देवी सत्यं सत्येन दृश्यताम् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

(for सह°).

16 ^{a}) K_{3} ततः; D_{9} तस्य (for तत्र). — ^{c}) $K_{4.5}$ T_{2} $G_{2.3}$ ववृधे; G_{4} प्रवृत्तः (for ववृते). B_{2} पावनार्थाय. — ^{d}) K (except K_{5}) D_{3} $D_{5.7.9.10}$ ब्रह्मवध्या°.

17 Before 17, $D_{3.4.7}$ ins. शल्य उ°. — ^{a}) M_{3-5} विभजन् (for °भज्य). $K_{1.2.4}$ $B_{1.2.4}$ ब्रह्मवध्यां. B_{2} D_{7} वै; G_{3} च (for तु). — ^{d}) D_{10} महिलासु (for स्त्रीषु चैव).

18 D_{3} D_{10} om. 18^{ab}. — ^{a}) D_{9} T_{2} स (for सं-). — ^{b}) K_{5} निःसृत्य; D_{4} विभज्य. — ^{c}) $K_{2.4}$ B (except B_{4}) D (except D_{3}) धूत° (for पूत°). — ^{d}) K (except K_{2}) वृत्रहा; D_{9} बलहा; S विमुक्तो (for वासवो). D_{1} आत्मना (for °वान्).

19 ^{a}) K_{3} अचाल्यं; B Dn D_{3} $D_{2-7.9}$ अकंपत्; D_{1} M_{2} अकल्प्यं; T_{2} आगम्य (for अकम्प्यं). D_{1} तस्मात्; $G_{1.5}$ स्वस्थं (for स्थानात्). K_{5} स्वस्थानस्थं च नहुषं. — ^{b}) K_{2} B D बलनिषूदनः (for च बल°). — ^{d}) B_{2} सु- (for च).

20 ^{a}) K_{3} B D (except $D_{1.2.3.9}$) T_{2} देवः; T_{1} $G_{1.3.5}$ M_{2} भीतः (for वीरः). — ^{b}) D_{6} विनश्यति; G_{5} न दृश्यत. — ^{d}) D_{1} T_{2} G (except G_{5}) कालकांक्षी. D_{1} G_{4} च भारत (for चचार ह).

21 ^{a}) D_{3} $D_{1.3.10}$ $G_{3.4}$ प्रणष्टे (see below). $D_{2.3}$ च (for तु). K(except K_{2}) पुनः (for ततः). T_{1} $G_{1.5}$ ततः प्रणष्टे देवेशे. — ^{c}) D_{3} D_{2} ततो (for तदा). G_{4} दीना (for देवी).

22 Cf. 1. 9. 4^{ab}. — Before 22, M ins. शची. — ^{a}) K_{5} हुतं चापि (for यदि हुतं). — ^{c}) $K_{1.4}$ $D_{1.2.3.1[illegible]}$ T G एकभर्तृकता मे (D_{1} च); B_{4} एकपत्नीत्वमेव (for °भर्तृत्वमेव). Dn_{2} $D_{2.3}$ $G_{1.3.5}$ M_{2} अस्ति; D_{1} इति (for अस्तु). — ^{d}) $D_{2.3}$ वै; M चेन् (for वा).

23 ^{a}) D_{1} पुण्यं; T_{1} $G_{1.2.5}$ अर्घ्यां. K_{1} चैताम्; $D_{[illegible]}$ चेदम्; M_{3-5} त्विमाम् (for चेमाम्). K_{1} विद्यां; D_{1} दिव्यं. — ^{b}) D_{1} प्रवृत्तं; T_{2} प्रवृत्ते. $K_{2.5}$ Ds_{2} $D_{2.3}$ उत्तरायणीं (K_{5} °णात्); D_{1} T_{2} चोत्तरा°. — ^{c}) Some MSS. रात्रीं. — ^{d}) K (except K_{2}) Dn_{1} $D_{3.4.7.8.10}$ सिध्यंतां मे °रथाः.

24 ^{a}) K_{2} प्रीयतां; K_{3} नियता; D_{1} प्रयाता; D_{5} $T_{[illegible]}$ प्रयतां. D_{2} तां (for च). K_{1} वच्मि तां (for च निशां). K_{2} G_{4} $M_{3.4}$ निशा- — ^{b}) $K_{1.2}$ उपा(K_{2} °प)तिष्ठतु; $D_{[illegible]}$ G_{3} उपतिष्ठति. K_{1} सा मयि; K_{2} मामिति; T_{1} तत्र ह. — ^{c}) $K_{1.4.5}$ $D_{1.2.10}$ पतिव्रतानां; K_{2} $D_{7.8}$ G_{3} $M_{[illegible]}$ °व्रतत्वात्; D_{9} पातिव्रत्यस्य. — ^{d}) D_{9} G_{5} उपाकरोत्; $G_{[illegible]}$ अथाशृणोत्. — After 24, K_{4} ins.:

100* सा दृष्ट्वा तां ततो देवीं प्रत्युवाच यशस्विनी ।

25 K_{3} transp. 25^{ab} and 25^{cd}. — ^{a}) G (except G_{5}) मे; M अपि (for असौ). — ^{b}) $K_{3.4}$ वै सं- (for देशं). G_{3} ह; G_{4} नः (for मे). — ^{c}) S प्र(G_{3} प्री)त्याहोपश्रुतिर् (G_{2} तिं). K B_{4} Dn $D_{2-4.8.9}$ G_{4} देवीं. — ^{d}) M (except M_{2}) सत्यासत्येन (for सत्यं स°). Dn_{1} दृश्यते; $M_{2.5}$ दृश्यता.

Colophon. $K_{1.2.4.5}$ B D G_{2} M_{2-5} all om. sub-parvan name, cite only इंद्रविजय (G_{2} M_{2-5} इंद्र°

१४

शल्य उवाच ।

अथैनां रूपिणीं साध्वीमुपातिष्ठदुपश्रुतिः ।
तां वयोरूपसंपन्नां दृष्ट्वा देवीमुपस्थिताम् ॥ १
इन्द्राणी संप्रहृष्टा सा संपूज्यैनामपृच्छत ।
इच्छामि त्वामहं ज्ञातुं का त्वं ब्रूहि वरानने ॥ २

उपश्रुतिरुवाच ।

उपश्रुतिरहं देवि तवान्तिकमुपागता ।
दर्शनं चैव संप्राप्ता तव सत्येन तोषिता ॥ ३
पतिव्रतासि युक्ता च यमेन नियमेन च ।
दर्शयिष्यामि ते शक्रं देवं वृत्रनिषूदनम् ।
क्षिप्रमन्वेहि भद्रं ते द्रक्ष्यसे सुरसत्तमम् ॥ ४

शल्य उवाच ।

ततस्तां प्रस्थितां देवीमिन्द्राणी सा समन्वगात् ।
देवारण्यान्यतिक्रम्य पर्वतांश्च बहूंस्ततः ।
हिमवन्तमतिक्रम्य उत्तरं पार्श्वमागमत् ॥ ५
समुद्रं च समासाद्य बहुयोजनविस्तृतम् ।
आससाद महाद्वीपं नानाद्रुमलतावृतम् ॥ ६
तत्रापश्यत्सरो दिव्यं नानाशकुनिभिर्वृतम् ।
शतयोजनविस्तीर्णं तावदेवायतं शुभम् ॥ ७
तत्र दिव्यानि पद्मानि पञ्चवर्णानि भारत ।
षट्पदैरुपगीतानि प्रफुल्लानि सहस्रशः ॥ ८
पद्मस्य भित्त्वा नालं च विवेश सहिता तया ।
विसतन्तुप्रविष्टं च तत्रापश्यच्छतक्रतुम् ॥ ९

C. 5. 438
B. 5. 14. 11
K. 5. 14. 11

विजयोपाख्यान). — *Adhy. name:* K1.4.5 B1.2.4 D8 पुरोहितयानं; M1.2 ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तकरणं (M2 °कथनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 Ds1 D5.7.10 S 13; D2.6 12. — *S'loka no.:* K5 28; Dn 27.

14

1 [a]) D10 M2 एतां (for एनां). K3-5 D5.6.8.10 T1 G1.5 M (except M1) रूपिणी. G4 M देवीम् (for साध्वीम्). — [c]) K2 ततस्तां रूप°.

2 [a]) G2 सुश्रोणी (for इन्द्राणी). K (except K4) B2.3.5 D (except D2.3.9) सं(K5 D1 सा)प्रहृष्टात्मा (for °हृष्टा सा). — [b]) K2 T1 G (except G3) इदम् (for एनाम्). B1.3.5 D (except D1.2.3-10) अथाब्रवीत्; T1 G उवाच तां (G4.5 *sup. lin.* ह). T2 संपूज्य समुवाच तां. — [d]) K2 तत् (for का), and वरांगने (for वरान°). — After 2, T2 ins.:

101* एवमुक्ता तथेन्द्राण्या देवी वाक्यमथाब्रवीत् ।

3 K3 G3.4 om. the ref. — [a]) D5.9 देवी; M (except M1) भद्रे (for देवि). — [c]) D2.3 देवि (for चैव). G2 संप्राप्य. — [d]) K (except K2) transp. तव and सत्येन. K2 भामिनि; B D (except D1.2.3.10) भाविनि (for तोषिता). T G भवत्याः सत्यभाषितात्.

4 [a]) K2 B (except B2) D (except D1.2.3-10) T2 G3-5 च (for असि). D1.2.3 युक्तासि (for युक्ता च). — [b]) K1.5 D3 S शमेन; K2 तपसा; B2-4 दमेन; D2 समेन (for यमेन). B3 विनयेन; D2 विषमेन; G5 च दमेन (for निय°). — [d]) D1.2.3.9 देवि (for देवं). K1.5 शत्रुनिषू°; G3 यत्रारिसूदनं; some MSS. °निसूदनं. — [e]) T2 आगच्छ (for अन्वेहि). — [f]) D1 प्रेक्षसे (for द्रक्ष्यसे).

5 All MSS. except G5 om. the ref. — [a]) K5 Dn2 D5.7.10 Cn प्रहितां (for प्रस्थितां). — [b]) K2.3 पृष्ठमन्वगात्; B1-3 पृष्ठतोन्वया(B3 °गा)त् (for सा सम°). — [c]) D9 T1 G1.4.5 देवारण्यम्. — [d]) G1.4 ततः (for बहून्). K2 (*sup. lin.* as in text).5 Ds D2.3-10 तथा (for ततः). — [f]) B2.4 आसदत्; T G आगता (for आगमत्).

6 [a]) T1 G मुंजवंतं (G3 उन्नतं तं) (for समुद्रं च). — [b]) K D3.10 °विस्तरं. — [c]) G4 आजगाम (for आस°). — [d]) D9 T2 G1-3 °लताकुलं; T1 G4.5 °लतायुतं.

7 [b]) D2.3 °शकुनिसेवितं; T1 G1 °शकुनिनादितं; T2 °शकुनिसंवृतं; G5 °द्रुमलताकुलं.

8 [b]) K3 सुरभीणि समंततः. — [c]) T1 अनु° (for उप°). — [d]) K प्रोत्फुल्लानि (K2 पुष्कलानि). B1 च सर्वतः (for सह°). — After 8, K (except K5) D (except Ds D1.2.10; D2 marg. *sec. m.*) ins.:

102* सरसस्तस्य मध्ये तु पद्मिनी महती शुभा ।
गौरेणोन्नतनालेन पद्मेन महता वृता ।
[(L. 2) K1-3 D3 °णोद्गतनालेन.]

9 [a]) M transp. पद्मस्य and भित्त्वा. D9 तु; S सा

तं दृष्ट्वा च सुसूक्ष्मेण रूपेणावस्थितं प्रभुम् ।
सूक्ष्मरूपधरा देवी बभूवोपश्रुतिश्च सा ॥ १०
इन्द्रं तुष्टाव चेन्द्राणी विश्रुतैः पूर्वकर्मभिः ।
स्तूयमानस्ततो देवः शचीमाह पुरंदरः ॥ ११
किमर्थमसि संप्राप्ता विज्ञातश्च कथं त्वहम् ।
ततः सा कथयामास नहुषस्य विचेष्टितम् ॥ १२
इन्द्रत्वं त्रिषु लोकेषु प्राप्य वीर्यमदान्वितः ।
दर्पाविष्टश्च दुष्टात्मा मामुवाच शतक्रतो ।
उपतिष्ठ मामिति क्रूरः कालं च कृतवान्मम ॥ १३
यदि न त्रास्यसि विभो करिष्यति स मां वशे ।
एतेन चाहं संतप्ता प्राप्ता शक्र तवान्तिकम् ।
जहि रौद्रं महाबाहो नहुषं पापनिश्चयम् ॥ १४
प्रकाशयस्व चात्मानं दैत्यदानवसूदन ।
तेजः समाप्नुहि विभो देवराज्यं प्रशाधि च ॥ १५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

शल्य उवाच ।
एवमुक्तः स भगवाञ्शच्या पुनरथाब्रवीत् ।
विक्रमस्य न कालोऽयं नहुषो बलवत्तरः ॥ १
विवर्धितश्च ऋषिभिर्हव्यैः कव्यैश्च भामिनि ।

(for च). — ^{e}) K_{2} Ds_{1} D_{5} T_{1} $G_{1.2.5}$ $M_{1.3}$ बिसतंतुं प्रविष्टं; Cs as in text. $B_{2.4}$ S तु (T_{2} M_{2} तं) (for च). K_{4} विश्रांतमुपतिष्ठंतं. — ^{d}) K_{4} तंसा (for तत्र). M शचीपतिं (for शतक्रतुम्).

10 ^{a}) K_{3} transp. दृष्ट्वा and च. $B_{1.3.5}$ अति-; B_{2} D_{2} तु; D_{1} T $G_{1.2.5}$ M अथ (for च). D_{9} सूक्ष्मरूपेण; G_{3} चैव रूपेण; G_{4} अथ सुरश्रेष्ठं (for च सुसू°). — ^{b}) $K_{4.5}$ वेषेण; $G_{3.4}$ सूक्ष्मेण (for रूपेण).

11 Before 11, M (except M_{1}) ins. शल्यः. — ^{b}) D_{1} विशुद्धैः; Cs विश्रुतैः (as in text). — ^{c}) K_{2} D_{9} स्मय° (for स्तूय°). T_{1} $G_{1.5}$ तथा; G_{4} $M_{1.2}$ तदा (for ततो). T_{1} $G_{1.5}$ स्तोत्रैः (for देवः).

12 ^{a}) $K_{1.4.5}$ $D_{2.8-10}$ T_{2} G_{5} इह; D_{1} त्वसि; G_{3} अपि (for असि). — ^{b}) D_{10} G_{5} नु (for तु). — After 12^{ab}, K (except K_{5}) D_{8} ins.:

103* केन चास्मि तवाख्यात इहस्थो वरवर्णिनि ।

13 ^{b}) T_{1} G प्राप्तो (for प्राप्य). K_{3-5} B (except B_{1}) D (except $D_{1.2.8.9}$) °समन्वितः (for °मदान्वितः). — ^{c}) K_{3} B_{1} D_{2} तु; T_{2} स (for च). M_{3-5} दुरात्मा स (for च दुष्टात्मा). — ^{e}) Hypermetric! K_{4} T_{1} उपातिष्ठ; T_{2} उपैहि; G_{3} आतिष्ठ (for उप°). K_{1} B_{2-5} Dn_{2} Ds $D_{3-7.10}$ T_{1} G_{1}m.$_{4}$ इति स; $K_{3.4}$ Dn_{1} $D_{1.8.9}$ इति मां; B_{1} D_{2} इति मा; T_{2} मामिह (for मामिति). K_{5} G_{5} उपतिष्ठत (G_{5} °ति) मां क्रूरः. — ^{f}) T_{1} $G_{1.3.5}$ M मयि; G_{2} प्रभो (for मम).

14 ^{a}) K (except K_{2}) आयास्यसि (for त्रास्यसि). — ^{b}) T_{2} $G_{2.3}$ M मा (for मां). — ^{c}) $B_{1.3}$ M संत्रस्ता; B_{5} Dn Ds D_{3-10} G_{4} °प्राप्ता (for °तप्ता). K_{1} एतेन कारणेनात्र; $K_{3.4}$ D_{2} एतेनाहं संप्रतप्ता (K_{4} °प्य); K_{5} एतेन चाहं संप्रतप्ता (hypermetric). — ^{d}) B_{5} Dn_{2} द्रुतं; Dn_{1} $D_{3-8.10}$ नूनं; D_{9} तप्ता (for प्राप्ता). G_{4} संतप्ताहं (for प्राप्ता शक्र). — T $G_{1.3-5}$ read 14^{ef} after 15, followed by 104*. — ^{f}) $K_{3.5}$ तं दुष्टं (for नहुषं). D_{1} क्रूरं (for पाप°).

15 ^{a}) B_{1} D_{2} $M_{1.3.4}$ प्रकाशय स्व(B_{1} त्व)मात्मानं; B_{2-5} Dn Ds $D_{3-8.10}$ प्रकाशयात्मनात्मानं. — ^{b}) G_{1} दैवेन हतचेतनः. — ^{c}) K_{2} स्वमा° (for समा°). D_{1} प्रभो (for विभो). — After 15, T $G_{1.3-5}$ read 14^{ef}. T $G_{1.3-5}$ ins. after 14^{ef} (transposed): G_{2} M, after 15:

104* यथैव च महाराज त्वया वृत्रो निषूदितः ।
[T_{2} M (except M_{4}) स; G_{3} हि (for च).]

Colophon. $K_{1.4}$ B D (except Dn_{2} D_{2}) T_{1} G_{1} M_{3-5} all om. sub-parvan name, cite only इंद्रविजय (M_{3-5} इंद्रविजयोपाख्यान). — *Adhy. name:* $K_{1.4}$ $B_{1.2.4}$ पुरोहितयानं; D_{2} इंद्रप्रदर्शनं; G_{1} शच्युपश्रुतिसमागमे इन्द्रोपलब्धिः; M_{1} शच्युपश्रुतिसमागमः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_{1} Ds_{1} $D_{5.7.10}$ S 14; $D_{2.6}$ 13. — *S'loka no.:* K_{5} 17; Dn 18.

15

1 ^{a}) K (except K_{5}) D_{8} T G M_{2} तु (T_{1} G_{1} च) (for स). — ^{b}) T_{2} शचीं (for शच्या). D (except $D_{1-4.9}$) तां पुनर् (for पुनरथ).

नीतिमत्र विधास्यामि देवि तां कर्तुमर्हसि ॥ २
गुह्यं चैतत्त्वया कार्यं नाख्यातव्यं शुभे क्वचित् ।
गत्वा नहुषमेकान्ते ब्रवीहि तनुमध्यमे ॥ ३
ऋषियानेन दिव्येन मामुपैहि जगत्पते ।
एवं तव वशे प्रीता भविष्यामीति तं वद ॥ ४
इत्युक्ता देवराजेन पत्नी सा कमलेक्षणा ।
एवमस्त्वित्यथोक्त्वा तु जगाम नहुषं प्रति ॥ ५
नहुषस्तां ततो दृष्ट्वा विस्मितो वाक्यमब्रवीत् ।
स्वागतं ते वरारोहे किं करोमि शुचिस्मिते ॥ ६
भक्तं मां भज कल्याणि किमिच्छसि मनस्विनि ।
तव कल्याणि यत्कार्यं तत्करिष्ये सुमध्यमे ॥ ७
न च व्रीडा त्वया कार्या सुश्रोणि मयि विश्वस ।
सत्येन वै शपे देवि कर्तास्मि वचनं तव ॥ ८

इन्द्राण्युवाच ।

यो मे त्वया कृतः कालस्तमाकाङ्क्षे जगत्पते ।
ततस्त्वमेव भर्ता मे भविष्यसि सुराधिप ॥ ९
कार्यं च हृदि मे यत्तद्देवराजावधारय ।
वक्ष्यामि यदि मे राजन्प्रियमेतत्करिष्यसि ।
वाक्यं प्रणयसंयुक्तं ततः स्यां वशगा तव ॥ १०
इन्द्रस्य वाजिनो वाहा हस्तिनोऽथ रथास्तथा ।
इच्छाम्यहमिहापूर्वं वाहनं ते सुराधिप ।
यन्न विष्णोर्न रुद्रस्य नासुराणां न रक्षसाम् ॥ ११
वहन्तु त्वां महाराज ऋषयः संगता विभो ।
सर्वे शिबिकया राजन्नेतद्धि मम रोचते ॥ १२
नासुरेषु न देवेषु तुल्यो भवितुमर्हसि ।
सर्वेषां तेज आदत्स्व स्वेन वीर्येण दर्शनात् ।

C. 5. 459
B. 5. 15. 14
K. 5. 15. 14

---

2 [a]) K (except K_{2}) D_{10} T_{2} मुनिभिर् (for ऋषिभिर्). — [b]) Dn $D_{1.3.4.7}$ $G_{4.5}$ हव्यकव्यैश्च. B D (except $D_{1.2.6.8-10}$) भाविनि. — [c]) T_{2} इति (for नीतिम्). D_{1} अनु-; T_{2} मंत्रं (for अत्र).

3 [a]) G_{2} एवं (for गुह्यं). D_{10} S om. च. $K_{1.4.5}$ B_{1} $D_{2-4.8}$ एव (for एतत्). K_{5} धार्यं (for कार्यं). — [b]) K_{2} D_{1} G_{4} ख्यातव्यं (for आख्या°). — [d]) K (except K_{2}) वदस्व; D_{1} ब्रूहि त्वं (for ब्रवीहि). $B_{2.4}$ D (except $D_{1.2.9.10}$) च सु° (for तनु°).

4 [b]) B_{1} जगत्प्रभो. — [c]) K_{5} वशप्राप्ता; T_{1} $G_{1.2.4.5}$ वशीभूता. K_{1} चाहं; K_{2} $D_{1.9}$ T_{2} प्रीत्या (for प्रीता). G_{3} एवं ते विनयी प्रीत्या. — [d]) Ds_{2} भविष्यामि तवांतिकं.

5 [b]) S (except G_{3}) पत्या (for पत्नी). D_{5} पौलोमी (for पत्नी सा). — [c]) K_{5} B_{1} $D_{1.2}$ T $G_{1.2.4}$ M तं (for तु). $K_{1.4}$ $D_{2.9}$ $G_{3.5}$ एवमस्त्वित्य($D_{2.9}$ G_{3} °स्तु त)थेत्युक्त्वा.

6 [b]) K_{4} B D (except $D_{1.9.10}$) सस्मितो. — [d]) $D_{1.2}$ G_{3} ब्रवीषि (for करोमि).

7 K_{1} om. 7^{a}–8^{b}. — [b]) D_{2} तत्कर्तास्मि प्रसीद मे. — D_{2} om. 7^{cd}. — [d]) $K_{4.5}$ करिष्यामि (for तत्करिष्ये).

8 K_{1} (cf. v. l. 7) T_{1} om. 8^{ab}. — [a]) S (mostly) व्रीळा (for व्रीडा). — [b]) D_{1} मम (for मयि). B D (except $D_{1.9.10}$) T_{2} G_{5} विश्वसेः (for °स). — [c]) Dn_{1} G_{5} च; $D_{1.8}$ एव; D_{10} अहं; T_{1} G_{1-4} M (except M_{2}) ते (for वै). — [d]) K_{2} B D (except $D_{1.2}$) करिष्ये (for कर्तास्मि).

9 B_{2} $G_{1.5}$ शच्युवाच ($G_{1.5}$ om. उ°). — [a]) K_{2} B D (except D_{1}) M_{1} transp. त्वया and कृतः. — [b]) K (except K_{1}) T_{1} G $M_{3.4}$ आकांक्ष (for °क्षे). — [c]) $K_{2.4}$ B_{1} $D_{1.9}$ $G_{1.3.5}$ transp. भर्ता and मे. — [d]) $G_{1.5}$ नरा° (for सुरा°).

10 G_{5} om. 10^{a}–11^{d}. — [a]) M कार्यार्थं (for कार्यं च). D_{10} हृदये (for हृदि मे). $D_{5.6}$ T_{2} तु; D_{9} च (for तद्). — [b]) T_{1} $G_{1.2.4}$ उप° (for अव°). — [d]) K_{1} D_{7} एव; $K_{4.5}$ एवं (for एतत्). — [f]) D_{7} गता (for ततः). M_{3-5} तत्तस्यां (for ततः स्यां). $K_{1.3.4}$ D_{7} G_{3} अहं (for स्यां). D_{9} मम चेदिच्छसि प्रियं; T_{1} G_{1} ततस्त्वं कर्तुमर्हसि.

11 G_{5} om. 11^{abcd} (cf. v. l. 10). — [b]) K_{2} B (except B_{4}) वा; D_{2} च (for अथ). D_{2} G_{4} transp. रथाः and तथा. — [e]) K (except K_{2}) D_{10} अपूर्वं वै; $B_{2.3}$ Dn Ds $D_{3.5.6.8.9}$ अथापूर्वं. — [f]) D_{1} T_{1} $G_{1.5}$ M_{1} सुराणां (for असु°).

12 [a]) D_{9} $M_{1.3.4}$ त्वा (for त्वां). K_{2} B Dn Ds D_{2-8} °भागाः; $D_{1.9}$ °भाग (for °राज). — [b]) K_{3-5} $D_{3.4.10}$ मुनयः (for ऋषयः). K_{2} शंसिता; D_{1} संशिता (for संगता). D_{9} T_{2} मुनयः (T_{2} ऋषयः) संशितव्रताः.

13 G_{2} om. 13^{abcd}. — [b]) K_{2} D_{9} M_{3-5} अर्हति (Ds_{2} अर्हथ). — [c]) K_{4} $D_{1.9}$ T आधत्स्व; B Dn Ds $D_{2-8.10}$ G_{5} M_{1} आदत्से. — [f]) B D (except $D_{1.2.9.10}$) शक्नोति (for इच्छति).

14 S om. the ref. — [a]) $K_{1.3.4}$ उक्ते (for उक्तस्). — [b]) K_{3} प्राहृष्यञ्ज्ञानदुर्बलः. — [c]) D_{10} भूयः (for

C. 5. 460
B. 5. 15. 15
K. 5. 15. 15

न ते प्रमुखतः स्थातुं कश्चिदिच्छति वीर्यवान् ॥ १३

शल्य उवाच ।

एवमुक्तस्तु नहुषः प्राहृष्यत तदा किल ।
उवाच वचनं चापि सुरेन्द्रस्तामनिन्दिताम् ॥ १४
अपूर्वं वाहनमिदं त्वयोक्तं वरवर्णिनि ।
दृढं मे रुचितं देवि त्वद्वशोऽस्मि वरानने ॥ १५
न ह्यल्पवीर्यो भवति यो वाहान्कुरुते मुनीन् ।
अहं तपस्वी बलवान्भूतभव्यभवत्प्रभुः ॥ १६
मयि क्रुद्धे जगन्न स्यान्मयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
देवदानवगन्धर्वाः किंनरोरगराक्षसाः ॥ १७
न मे क्रुद्धस्य पर्याप्ताः सर्वे लोकाः शुचिस्मिते ।
चक्षुषा यं प्रपश्यामि तस्य तेजो हराम्यहम् ॥ १८
तस्मात्ते वचनं देवि करिष्यामि न संशयः ।
सप्तर्षयो मां वक्ष्यन्ति सर्वे ब्रह्मर्षयस्तथा ।
पश्य माहात्म्यमस्माकमृद्धिं च वरवर्णिनि ॥ १९
एवमुक्त्वा तु तां देवीं विसृज्य च वराननाम् ।
विमाने योजयित्वा स ऋषीन्नियममास्थितान् ॥ २०
अब्रह्मण्यो बलोपेतो मत्तो वरमदेन च ।
कामवृत्तः स दुष्टात्मा वाहयामास तानृषीन् ॥ २१
नहुषेण विसृष्टा च बृहस्पतिमुवाच सा ।
समयोऽल्पावशेषो मे नहुषेणेह यः कृतः ।
शक्रं मृगय शीघ्रं त्वं भक्तायाः कुरु मे दयाम् ॥ २२
बाढमित्येव भगवान्बृहस्पतिरुवाच ताम् ।
न भेतव्यं त्वया देवि नहुषाद्दुष्टचेतसः ॥ २३
न ह्येष स्थास्यति चिरं गत एष नराधमः ।
अधर्मज्ञो महर्षीणां वाहनाच्च हतः शुभे ॥ २४
इष्टिं चाहं करिष्यामि विनाशायास्य दुर्मतेः ।
शक्रं चाधिगमिष्यामि मा भैस्त्वं भद्रमस्तु ते ॥ २५

चापि). — ^{d}) T_2 इंद्राणीं; M (except M_4) नरेंद्रः (for सुरेन्द्रः).

15 Before 15, all MSS. ins. नहुष उ° (S om. उ). — ^{c}) D_2 T_2 $G_{2.4.5}$ रुचिरं; G_3 कथितं.

16 ^{ab}) $G_{3.4}$ अ(G_4 ना)ल्पवीर्यो भवति यो वाहान्न (G_4 °न्स) कुरुते मुनीन्.

18 ^{a}) K_3 क्रुद्धे मयि विनश्यंति. — ^{b}) $K_{2.4.5}$ B_1 T_1 G (except G_5) M_{3-5} सर्व-; M_2 सप्त (for सर्वे). — After 18, T_2 $G_{1.5}$ ins.:

105* अहमिन्द्रोऽस्मि देवानां लोकानां च महेश्वरः ।
मयि हव्यं च कव्यं च लोकाश्चैव सनातनाः ।
[(L. 2) T_2 प्रतिष्ठिताः (for सना°).]

19 T_1 om. 19. — ^{d}) $K_{1.3.5}$ देव° (for ब्रह्म°). T_2 तथा ब्रह्मर्षयोमलाः. — G_2 (which om. 19^{e}–20^{b}) ins. 107* after 19^{cd}. — ^{e}) K (except K_2) D_{10} माहात्म्यं पश्य मे देवि; Dn $D_{3.4.9}$ पश्य माहात्म्ययोगं मे. — ^{f}) $D_{2.10}$ समृद्धिं (for ऋद्धिं च). — After 19, T_2 (om. line 2) $G_{1.5}$ ins.:

106* हतौजसो मया सर्वे देवगन्धर्वदानवाः ।
यद्यस्य तेजः पश्यामि तस्य तेजो हराम्यहम् ।

20 D_9 om. 20; G_2 om. 20^{ab} (cf. v. l. 19). — Before 20, N (except K_1; D_9 om.) T_1 $G_{1.4.5}$ ins. शल्य उ° (T_1 $G_{1.4.5}$ om. उ). — ^{a}) D_1 M_{3-5} अथ; $M_{1.2}$ च (for तु). — ^{b}) $K_{1.2}$ तु (for च). — T $G_{1.3.4}$ M_1 (om. lines 1 and 4)$_{.2}$ ins. after 20^{ab}: G_2 (om. lines 1–2), after 19^{cd}:

107* अथ संचिन्त्य नहुषो बलवीर्येण भारत ।
विसृज्य सुप्रतीकं च नागमैरावतं तथा ।
हंसयुक्तं विमानं च हरियुक्तं तथा रथम् ।
स तु दर्पेण महता परिभूय महामुनीन् ।
[(L. 1) T_2 $G_{3.4}$ वीर्येण भरतर्षभ; M_2 बलवीर्यसमन्वितं.]

— ^{c}) $K_{1.3.5}$ T $G_{1.2.5}$ M तु; $B_{3.5}$ Dn $D_{2-4.6}$ $G_{3.4}$ च (for स). — ^{d}) T $G_{1.4.5}$ मुनीन् (for ऋषीन्). $K_{1.5}$ स ऋषीन्नियमस्थितान्; B_5 ऋषीन्नियमसंयतान्.

21 ^{a}) K_2 $D_{1.9.10}$ S (except T_2) °ण्यावलेपेन. — ^{b}) K_2 B D (except $D_{1.2}$) T_1 $G_{1.5}$ $M_{2.4}$ मद(D_{10} वर)बलेन; $M_{1.3.5}$ बलमदेन. — ^{c}) T_2 G_4 कामयुक्तः. K_5 D_9 G_{3-5} M (except M_5) सु-; D_1 च (for स).

22 Before 22, T_2 G_4 ins. शल्यः. — ^{a}) $B_{1.2}$ D_{10} सा (for च). — ^{b}) K_2 B Dn Ds $D_{3-8.10}$ अथाब्रवीत् (for उवाच सा). K_4 D_9 च; K_5 D_1 T_1 ह (for सा). — ^{c}) G_{2-4} °शिष्टश्च (for °शेषो). T G च (for मे). — ^{d}) K_2 $B_{2.4}$ D_2 तु; G_3 च (for इह). — ^{e}) Ds $D_{5.6}$ तं (for त्वं). — ^{f}) K_1 भक्तायां.

23 ^{d}) T_2 नहुषो. $K_{1.4.5}$ °चेतनात्; T_2 °चेतनः.

24 ^{b}) T_2 M_4 (*sup. lin.* as in text) हत (for गत). K_3 B_4 D_1 T_1 $G_{1.4.5}$ एव (for एष). $B_{2.4}$ नृपाधमः; Ds_2 T_2 G_5 नराधिपः; D_9 न संशयः. — ^{c}) K_1 ऋषीणां च (for महर्षीणां). — ^{d}) B (except B_2) Dn Ds D_{3-8} T_2 $G_{3.4}$ ततः (for हतः). D_{10} वाहनाद्धतमंगलः.

ततः प्रज्वाल्य विधिवज्जुहाव परमं हविः ।
बृहस्पतिर्महातेजा देवराजोपलब्धये ॥ २६
तस्माच्च भगवान्देवः स्वयमेव हुताशनः ।
स्त्रीवेषमद्भुतं कृत्वा सहसान्तरधीयत ॥ २७
स दिशः प्रदिशश्चैव पर्वतांश्च वनानि च ।
पृथिवीं चान्तरिक्षं च विचीयातिमनोगतिः ।
निमेषान्तरमात्रेण बृहस्पतिमुपागमत् ॥ २८
अग्निरुवाच ।
बृहस्पते न पश्यामि देवराजमहं क्वचित् ।
आपः शेषाः सदा चापः प्रवेष्टुं नोत्सहाम्यहम् ।
न मे तत्र गतिर्ब्रह्मन्किमन्यत्करवाणि ते ॥ २९
शल्य उवाच ।
तमब्रवीद्देवगुरुरपो विश महाद्युते ॥ ३०
अग्निरुवाच ।
नापः प्रवेष्टुं शक्ष्यामि क्षयो मेऽत्र भविष्यति ।
शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि स्वस्ति तेऽस्तु महाद्युते ॥ ३१
अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ।
तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

बृहस्पतिरुवाच ।
त्वमग्ने सर्वदेवानां मुखं त्वमसि हव्यवाट् ।
त्वमन्तः सर्वभूतानां गूढश्चरसि साक्षिवत् ॥ १
त्वामाहुरेकं कवयस्त्वामाहुस्त्रिविधं पुनः ।

C. 5. 484
B. 5. 16. 2
K. 5. 16. 2

---

25 K_2 D_1 T_2 om. (hapl.) 25^{bc}. — ^{c}) M (except M_1) तु (for च). K_1 अपि गमिष्यामि; K_{3-5} अप्याययिष्यामि; G_4 अहं गमि°; M (except M_1) अभिगमि°.

26 ^{a}) M_1 वह्निं स (for विधिवत्). — ^{b}) $D_{1.2}$ सुमहत् (for परमं). — ^{c}) D_8 °राज (for °तेजा). — ^{d}) D_1 देवराजप्रशांतये. — After 26, B_5 Dn D_2 (marg.). $_{3-8}$ T_2 (marg.) ins.:

108* हुत्वाग्निं सोऽब्रवीद्राजञ्छक्रमन्विष्यतामिति ।
[Dn_2 $D_{2-6.8}$ T_2 अन्वेष्य°; Cn as above.]

27 K_4 (hapl.) om. from मद्भुतं in 27^{c} up to °पागमत् in 28^{f}. — ^{d}) K_2 B D (except $D_{1.9}$) तत्रैव (for सहसा).

28 K_4 om. up to °पागमत् in 28^{f} (cf. v. l. 27). — ^{a}) D_{10} सर्वाः (for चैव). — ^{b}) B_5 Dn_1 $D_{3.4}$ पर्वतानि (for °तांश्च). — ^{d}) K_1 Dn Ds_1 $D_{5-7.9}$ विचिंत्याथ; K_2 विचीयाथ; $K_{4.5}$ विजगाह; B Ds_2 $D_{2-4.8}$ विचित्याथ; D_1 विदेशांश्च; D_{10} समन्विष्य; T G $M_{1.2.4}$ (*sup. lin.* as in text) विचिनोति (for विचीयाति-). D_1 महोदधीन्; G_2 महामतिः; M_4 (*sup. lin.* as in text) मनोतिगः (for -मनोगतिः). — ^{e}) K_3 D_{7-9} निमिषांतर°. — ^{f}) D_2 °गतः (for °गमत्).

29 G_3 om. the ref. M_1 वह्निः (for अग्निः). — ^{b}) K_3 B D (except $D_{1.2.9}$) इह (for अहं). — ^{c}) T G तथा (for सदा). — ^{d}) G_5 °ष्टुं नाहमुत्सहे.

30 All MSS. om. the ref. — ^{ab}) K_1 महातेजाः; K_2 आंगिरसः; K_{3-5} म(K_4 बृ)हत्तेजाः; D_2 T_1 G M बृहस्पतिः (for देवगुरुः). K (except K_2) $D_{1.10}$ आपो (for अपो). K_3 G_4 महामते. T_2 बृहस्पतिरथोवाच त्वमापो विश पावक.

31 ^{a}) Dn_1 $D_{8.9}$ शक्यामि (for शक्ष्या°). — ^{d}) $M_{1.2}$ मे (for ते). K (except K_2) T $G_{1.2.4.5}$ महाकवे; $B_{1.3}$ G_3 महामते. D_2 प्रपन्नोस्मि महामते.

32 = Manu 9. 321. — ^{c}) T_1 G (except G_3) सर्वगतं (for °त्रगं). — ^{d}) B_3 स्वं स्वं (for स्वासु).

Colophon. $K_{1.2.5}$ B D (except Dn_2) T_1 G_1 M_2 all om. sub-parvan name, cite only इंद्रविजय (D_7 इंद्रजय; T_1 G_1 M_2 इंद्रविजयोपाख्यान). — *Adhy. name:* $K_{1.4}$ D_8 पुरोहितयानं; D_2 शचीवाक्यं; G_2 इंद्रान्वेषणे अग्निबृहस्पतिसंवादः; $M_{1.2}$ इंद्रान्वेषणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1 Ds_1 $D_{5.7.10}$ S 15; Dn_2 16; $D_{2.6}$ 14. — *S'loka no.:* K_5 35; Dn 34.

16

1 ^{ab}) = (var.) 1. 220. 22. K_4 D_1 T_2 $G_{3.4}$ M_2 °भूतानां (for °देवानां). — G_3 (hapl.) om. 1^{bc}. — ^{c}) K_1 अग्ने (for अन्तः). $K_{1.3.4}$ D_9 सर्वभूतेषु. G_4 त्वमंतश्चरसि भूतानां (hypermetric!). — ^{d}) G_5 त्वमसि

C. 5. 484
B. 5. 16. 2
K. 5. 16. 2

त्वया त्यक्तं जगच्चेदं सद्यो नश्येद्धुताशन ॥ २
कृत्वा तुभ्यं नमो विप्राः स्वकर्मविजितां गतिम् ।
गच्छन्ति सह पत्नीभिः सुतैरपि च शाश्वतीम् ॥ ३
त्वमेवाग्ने हव्यवाहस्त्वमेव परमं हविः ।
यजन्ति सत्रैस्त्वामेव यज्ञैश्च परमाध्वरे ॥ ४
　सृष्ट्वा लोकांस्त्रीनिमान्हव्यवाह
　　प्राप्ते काले पचसि पुनः समिद्धः ।
　सर्वस्यास्य भुवनस्य प्रसूति-
　　स्त्वमेवाग्ने भवसि पुनः प्रतिष्ठा ॥ ५
त्वामग्ने जलदानाहुर्विद्युतश्च त्वमेव हि ।
दहन्ति सर्वभूतानि त्वत्तो निष्क्रम्य हायनाः ॥ ६
त्वय्यापो निहिताः सर्वास्त्वयि सर्वमिदं जगत् ।
न तेऽस्त्यविदितं किंचित्त्रिषु लोकेषु पावक ॥ ७
स्वयोनिं भजते सर्वो विशस्वापोऽविशङ्कितः ।
अहं त्वां वर्धयिष्यामि ब्राह्मैर्मन्त्रैः सनातनैः ॥ ८

शल्य उवाच ।

एवं स्तुतो हव्यवाहो भगवान्कविरुत्तमः ।
बृहस्पतिमथोवाच प्रीतिमान्वाक्यमुत्तमम् ।
दर्शयिष्यामि ते शक्रं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ९
प्रविश्यापस्ततो वह्निः ससमुद्राः सपल्वलाः ।
आजगाम सरस्तच्च गूढो यत्र शतक्रतुः ॥ १०
अथ तत्रापि पद्मानि विचिन्वन्भरतर्षभ ।

(for चरसि).

2 2^{ab}=(var.) 1. 220. 23^{ab}. — ^{a}) K (except K_2) transp. आहुः and एकं. Cs as in text. — T_1 om. 2^{cd}. — ^{c}) D_1 व्यासं (for त्यक्तं). $K_{3.5}$ D_{10} हीदं; D_9 चैतत्; G_2 सर्वं; G_4 इदं; M_2 सप्त (for चेदं). — ^{d}) $K_{2.4}$ न स्याद् (for नश्येद्). K_3 विनश्यति न संशयः; D_1 अन्यं न स्याद्धुताशनात्.

3 =(var.) 1. 220. 25. — ^{a}) K_1 $D_{1.2.9}$ तुभ्यं कृत्वा (by transp.); K_{3-5} T G (except G_5) तव कृत्वा. — ^{b}) $K_{1.4.5}$ सत्कर्म°; K_2 B_4 Ds $D_{5.7.8.10}$ T_2 G_2 °विहितां. — ^{d}) K (except K_2) D_9 T G (except G_5) पुत्रै° (for सुतै°).

4 ^{a}) K_1 Ds D_1 हव्यवाह. M त्वम(M_2 °द)ग्ने हव्यवाहस्तु ($M_{1.2}$ °स्त्वं). — ^{c}) Ds यजंते. D_2 सत्रे; T_2 यज्ञैस् (for सत्रैस्). — ^{d}) K_1 यजंति; T_2 मंत्रैश्च; G_2 यच्छंति (for यज्ञैश्च). K_1 T_1 $G_{1.2.4.5}$ परमा(G_2 च वरा-; G_4 विविधा)ध्वैरः; G_3 परमेश्वरं.

5 ^{a}) K_1 D_3दृ ष्ट्वा (for सृष्ट्वा). K_4 त्वम् (for त्रीन्). G_1 हव्यवाहः; M_2 जातवेदाः. K_5 सृष्ट्वा च लोकाञ्छ्रुतिमान्हव्य°. — ^{b}) D_9 S (except T_2 $G_{2.3}$) transp. प्राप्ते and काले. $K_{2.3.5}$ G_4 समृद्धः; D_6 प्रसिद्धः; T_2 समस्तान् (for समिद्धः). — ^{c}) B (except B_1) D (except D_1) त्वं सर्वस्य (for सर्वस्यास्य). K_4 जगंतस्त्वं (for भुवनस्य). $K_{3.5}$ त्वं प्रसूतिः (for प्रसूतिः).

6 =(var.) 1. 220. 26. — ^{a}) D_2 एव (for अग्ने). — ^{b}) B (except B_1) Dn Ds $D_{3-8.10}$ T_2 (before corr. as in text) मनीषिणः; M (except M_1) महाद्युते (for त्वमेव हि). G_{2-4} च (for हि). D_2 खे विशक्ताश्च विद्युतः. — ^{c}) $K_{3.4}$ B Dn $D_{2-4.6.7}$ वहंति; Ds G_4 दहंते. — ^{d}) B_1 भानवः; B_{2-5} D (except $D_{1.2}$) हेतयः (D_9 °वः); T_2 दीप्तयः; G_1 रश्मिभिः; G_5 रश्मयः; $Ca. d. s$ हायनाः (as in text).

7 7^{ab}=(var.) 1. 220. 28^{ab}. — ^{a}) K_2 T_2 त्वयापो; G_3 त्वयासीन् (for त्वय्यापो). $K_{2.4}$ D_{10} विहिताः (for (for नि°). — ^{b}) T_1 $G_{1.5}$ विश्वं (for सर्वं). — ^{c}) D_9 अस्तु (for अस्ति). — ^{d}) T_1 $G_{1.5}$ सुव्रत (for पावक).

8 ^{a}) T_2 G_5 M स्वां; G_4 त्वां (for स्व-). D_9 विशते सर्वां (for भजते सर्वों). — ^{b}) K_5 T_1 G_1(*sup. lin.* as in text).$_4$ विशतु (for विशस्व). — ^{c}) K_5 D_9 G_3 M (except M_2) त्वा (for त्वां). — ^{d}) T G ब्रह्म- (for ब्राह्मैर्).

9 N (except D_3) M (except M_1) om. the ref. — ^{a}) B D (except $D_{2.3-10}$) T $G_{1.2.5}$ हव्यवाट् स (for °वाहो). — ^{b}) K_4 $D_{2.10}$ T_1 G_{1-3} कविसत्तमः. — ^{c}) D_9 उवाचेदं (for अथोवाच). — ^{d}) K_1 उत्तरं; Ds_2 G_2 अब्रवीत् (for उत्तमम्). — ^{e}) M (except M_1) transp. ते and शक्रं. G_4 अहं (for ते). — ^{f}) K_2 $D_{1.2}$ अहं (for ते).

10 Before 10, $K_{3.5}$ B D (except Ds_1 $D_{1.3}$) $G_{4.5}$ M ins. शल्य उ° (S MSS. om. उ°). — ^{a}) D_2 विचित्य (for प्रविश्य). — ^{b}) B_1 सपर्वताः; D_2 ससुल्बणाः (for सपल्वलाः). — ^{c}) Dn $D_{3.4}$ आससाद (for आज°). $K_{1.4.5}$ तद्वै; K_2 D_2 S तत्र (T_2 M_1 तत्तु) (for तच्च). — ^{d}) M_{3-5} transp. गूढः and यत्र. $B_{2.4}$ शचीपतिः (for शत°).

11 ^{a}) G_4 ससार्चिः; $M_{2.3.4}$(*sup. lin.*).$_5$ सरसि (for पद्मानि). — ^{c}) K_4 अभ्य°; Dn $D_{3.4.7.9}$ अपश्यत्स; G_3 अथा° (for अन्व°). Dn $D_{3.4.7.9}$ तु (for स). — ^{d}

अन्वपश्यत्स देवेन्द्रं विसमध्यगतं स्थितम् ॥ ११
आगत्य च ततस्तूर्णं तमाचष्ट बृहस्पतेः ।
अणुमात्रेण वपुषा पद्मतन्त्वाश्रितं प्रभुम् ॥ १२
गत्वा देवर्षिगन्धर्वैः सहितोऽथ बृहस्पतिः ।
पुराणैः कर्मभिर्देवं तुष्टाव बलसूदनम् ॥ १३
महासुरो हतः शक्र नमुचिर्दारुणस्त्वया ।
शम्बरश्च बलश्चैव तथोभौ घोरविक्रमौ ॥ १४
शतक्रतो विवर्धस्व सर्वाञ्शत्रून्निषूदय ।
उत्तिष्ठ वज्रिन्संपश्य देवर्षींश्च समागतान् ॥ १५
महेन्द्र दानवान्हत्वा लोकास्त्रातास्त्वया विभो ।
अपां फेनं समासाद्य विष्णुतेजोपबृंहितम् ।
त्वया वृत्रो हतः पूर्वं देवराज जगत्पते ॥ १६
त्वं सर्वभूतेषु वरेण्य ईड्य-
स्त्वया समं विद्यते नेह भूतम् ।
त्वया धार्यन्ते सर्वभूतानि शक्र
त्वं देवानां महिमानं चकर्थ ॥ १७
पाहि देवान्सलोकांश्च महेन्द्र बलमाप्नुहि ।
एवं संस्तूयमानश्च सोऽवर्धत शनैः शनैः ॥ १८
स्वं चैव वपुरास्थाय बभूव स बलान्वितः ।
अब्रवीच्च गुरुं देवो बृहस्पतिमुपस्थितम् ॥ १९
किं कार्यमवशिष्टं वो हतस्त्वाष्ट्रो महासुरः ।
वृत्रश्च सुमहाकायो ग्रस्तुं लोकानियेष यः ॥ २०

बृहस्पतिरुवाच ।

मानुषो नहुषो राजा देवर्षिगणतेजसा ।

C. 5. 505
B. 5. 16 21
K. 5 16. 21

MSS. बिश°, विस° or विश° also. B (except B_1) Dn Ds $D_{3-8.10}$ तदा; D_2 स्थिरं; G_4 प्रभुं (for स्थितम्). T_2 विसमध्ये व्यवस्थितं.

12 a) S (except G_3) आगम्य. $D_{2.9}$ M_2 च पुनस्; M_{3-5} सरसस् (for च ततस्). — b) D_{10} M_2 समा° (for तमा°). K (except K_5) B_{1-3} $D_{2.9.10}$ बृहस्पतिं. — d) K_2 °तंत्वाश्रयं; S (except T_2) °सूत्राश्रितं.

13 a) D_9 S (except M_2; G_1 before corr. as in text) °गंधर्व- (for °गन्धर्वैः). — c) $K_{1.4}$ पौराणैः (for पुरा°). D_1 कविभिर्; G_3 स्तुतिभिर् (for कर्मभिर्). T_1 $G_{1.5}$ दिव्यैः (for देवं). M विविधाभिश्च स्तुतिभिः.

14 a) T_1 $G_{1.5}$ शत्रुः (for शक्र). — b) K_2 $D_{2.9}$ T_2 M दानवस्; D_7 दारितस् (for दारुणस्). K_1 तथा (for त्वया). — c) D_{10} उभौ (for एव). — d) D_9 अथोभौ; D_{10} संहृतौ; T_2 तथा तौ. K_{3-5} $B_{2.4}$ D_{10} घोरदर्शनौ.

15 b) D_9 T_2 G_4 सर्व- (for सर्वाञ्). K_4 om. from 15^{c} up to हतः in 16^{e}. — c) $K_{1.2}$ D_1 M (except M_1) वज्रं; K_3 B (except B_1) Dn D_{2-8} शक्र; Ds_2 च हि (for वज्रिन्). — d) Ds D_{10} मह°; T_1 $G_{1.5}$ ऋषीन्देवान् (for देवर्षींश्च). K_5 स्वयमागतान्; D_9 च सनातनान्; D_{10} समुपागतान् (for च समा°).

16 K_4 om. up to हतः in 16^{e} (cf. v. l. 15). — b) G_3 लोकान् (for लोकाः), and (by corr.) प्रभो (for विभो). T_2 त्वया लोकाः सुरक्षिताः. — c) T_2 °दाय (for °साद्य). — d) B Dn_1 D_{2-4} °तेजोति° (for °तेजोप°).

17 a) B (except B_1) °देवेषु (for °भूतेषु). Dn Ds $D_{2-8.10}$ शरण्य (for वरेण्य). K_{3-5} D_9 S वरो ($K_{3.4}$ D_9 समो; K_5 समं) वरेण्यः ($K_{4.5}$ T_2 °ण्य) (for वरेण्य ईड्यः). — b) D_9 समो; G_3 परं (for समं). D_2 एव (for इह). — c) K_5 शश्वत् (for शक्र). — d) K_1 G_5 अभिमानं; K_4 D_7 महिमा त्वं; T_2 शत्रुमाजौ; G_4 अतिमानं (for महिमानं). $K_{1.3-5}$ गतिश्च; G_4 च शक्रः; G_5 च कर्ता; $Cd.s$ चकर्थ (as in text). K_2 त्वं देवानामापदं हंसि नूनं.

18 a) K_2 त्राहि; G_4 पासि (for पाहि). K_2 D_2 T_2 G (except G_5) transp. देवान् and लोकान्. K_3 $B_{2.4}$ Dn D_{3-8} सर्वान्; D_9 M (except M_1) लोकान् (for देवान्). K D (except Ds $D_{5.8}$) T G च; M (except M_1) स्व- (for स-). D_9 माहेंद्र (for -लोकांश्च). — b) $K_{1.2}$ G_5 त्वमवा° (for बलमा°). — c) $K_{1.2}$ D_2 T G तु; D_9 अथ (for च).

19 a) K_2 om. च. D_{10} पुरेव (for स्वं चैव). G_5 आदाय (for आस्थाय). — b) K_2 सर्वभूत-; D_3 (by transp.) स बभूव. — c) K_1 Ds गुरून् (for गुरुं). K_1 देवान् (for देवो). — d) K_5 B D (except D_1) अव(D_9 उपा)स्थितं.

20 a) D_1 G_4 वै (for वो). — b) M °बलः (for °सुरः). — c) K_2 स; D_9 तु (for च). $K_{1.4.5}$ D_{10} अपि (for सु-). — d) $K_{2.3}$ $D_{1.9}$ $G_{2.4}$ M_{3-5} सः (for यः). B Dn Ds D_{2-8} यो वै लोकाननाशयत्.

21 a) K_1 मानवो (for मानुषो). D_5 (hapl.) om. from राजा up to नहुषो in 22^{a}. — b) K (except K_2) बलवीर्येण तेजसा; T_2 महर्षिगण°. — c) $K_{1.4.5}$ $D_{9.10}$ T_2 अनुप्राप्य (for °प्राप्तः). — d) D_9 M बाधति नो (for नो बाधते). G_{2-4} अधिकं (for भृशम्).

देवराज्यमनुप्राप्तः सर्वान्नो बाधते भृशम् ॥ २१

इन्द्र उवाच ।

कथं नु नहुषो राज्यं देवानां प्राप दुर्लभम् ।
तपसा केन वा युक्तः किंवीर्यो वा बृहस्पते ॥ २२

बृहस्पतिरुवाच ।

देवा भीताः शक्रमकामयन्त
त्वया त्यक्तं महदैन्द्रं पदं तत् ।
तदा देवाः पितरोऽथर्षयश्च
गन्धर्वसंघाश्च समेत्य सर्वे ॥ २३
गत्वाब्रुवन्नहुषं शक्र तत्र
त्वं नो राजा भव भुवनस्य गोप्ता ।
तानब्रवीन्नहुषो नास्मि शक्त
आप्यायध्वं तपसा तेजसा च ॥ २४
एवमुक्तैर्वर्धितश्चापि देवै
राजाभवन्नहुषो घोरवीर्यः ।
त्रैलोक्ये च प्राप्य राज्यं तपस्विनः
कृत्वा वाहान्याति लोकान्दुरात्मा ॥ २५
तेजोहरं दृष्टिविषं सुघोरं
मा त्वं पश्येर्नहुषं वै कदाचित् ।
देवाश्च सर्वे नहुषं भयार्ता
न पश्यन्तो गूढरूपाश्चरन्ति ॥ २६

शल्य उवाच ।

एवं वदत्यङ्गिरसां वरिष्ठे
बृहस्पतौ लोकपालः कुबेरः ।
वैवस्वतश्चैव यमः पुराणो
देवश्च सोमो वरुणश्चाजगाम ॥ २७

---

22 D_6 om. up to नहुषो in 22^a (cf. v. l. 21); Dn_1 om. the ref. K_2 B Ds $D_{1.5.7-10}$ शक्र (for इन्द्र). — ^{a}) K $D_{2.7-9}$ $G_{3.4}$ M_{3-5} तु; B_2 Dn $D_{3.4}$ च; B_4 वै (for नु). K (except K_2) मानुषो (for नहुषो). $G_{2.5}$ राजा (for राज्यं). — ^{b}) $K_{1.5}$ Ds_2 G_4 प्राप्य (for प्राप). D_{10} मानुषः (for दुर्लभम्). T_2 M देवानां प्राप्तवान् विभो (T_2 नृपः; M_1 प्रभो); G_5 देवराज्येभिषेचितः. — ^{c}) G_2 संयुक्तः (for वा युक्तः). — ^{d}) D_8 वो; T_1 G अथ (for वा). — After 22, T_1 G (except G_3) ins.:

109* तत्सर्वं कथयध्वं मे यथेन्द्रत्वमुपेयिवान् ।
[G_4 कथयस्व त्वं (for °ध्वं मे).]

23 T_2 G_2 om. the ref. G_4 गुरुः (for बृहस्पतिरु°). — After the ref., S ins.:

110* त्वयि प्रणष्टे देवेश विश्वं प्रव्यथितं जगत् ।
परस्परभयोद्विग्नं बभूवार्तमराजकम् ।
ततो देवैः सगन्धर्वैः सर्षिसंघैः सपावकैः ।
मानुषो नहुषो राजा देवराज्येऽभिषेचितः ।
[(L. 1) T_2 प्रविष्टे; $M_{2.3}$ प्रनष्टे (for प्रणष्टे). — (L. 3) $G_{2.5}$ ऋषिवर्यैः (G_2 °र्गैः); G_4 सर्षिसिद्धैः (for सर्षिसंघैः).]

— ^{a}) T_1 $G_{1.2.4.5}$ M_1(*sup. lin.*)$_{.2}$ ततो; $M_{1.3-5}$ यतो (for देवा). D_8 T_1 $G_{1.4.5}$ M नाकामयंत; $D_{1.9.10}$ आकाम°; G_2 न काम° (for अकाम°). G_3 ततो हि ताः शकुनाः कामयन्त. — ^{b}) S (except T_2) राज्यं त्वया त्यक्तमिदं महात्मन्. — ^{c}) D_1 तथा; S ततो (for तदा). T_1 $G_{1.5}$ महर्षय° (for अथर्षय°). — ^{d}) B Dn Ds D_{2-8} °मुख्या°; D_9 T_2 °सिद्धा° (for °संघा°).

24 ^{a}) $K_{1.2}$ Dn $D_{1-4.9}$ S transp. शक्र and तत्र. — D_4 (hapl.) om. from राजा up to देवै in 25^a. — ^{b}) K_3 transp. नो and राजा. — Dn_2 $G_{4.5}$ om. भव. K भव वै (for भव). B_1 T $G_{1.3}$ भुवनस्यास्य (for भव भुवनस्य). — ^{c}) K_5 G_5 अस्ति शक्तिः (for अस्मि शक्तः). — ^{d}) T_2 हीनस्त्वहं; M आप्याययध्वं (for आप्यायध्वं). B (except B_1) D (except $D_{1.2.9}$; D_4 om.) मां (for च).

25 D_4 om. 25^a (cf. v. l. 24). — ^{a}) $K_{1.3.4}$ स एवमुक्तो; K_2 एवं युक्तो; K_5 B_1 D_9 G_5 एवमुक्तो; D_1 T_1 G_1 एवं चोक्तैर् (D_1 °क्ते). D_{10} सर्षिदेवैः (for चापि देवैः). — ^{b}) G_3 °रूपः (for °वीर्यः). — ^{c}) T_2 त्रैलोक्यं. $M_{3.4}$ om. च. T_1 $G_{1.5}$ M_1 अस्मिन् (for च). M_1 प्राप्तराज्यस (for प्राप्य राज्यं). K_4 B (except B_1) D (except D_9) G_{2-4} महर्षीन् (for तपस्विनः). — ^{d}) D_{10} transp. कृत्वा and वाहान्. K_1 D_9 लोकं; D_1 लोके (for लोकान्). M_{3-5} महात्मा (for दुरा°).

26 ^{a}) M (except M_1) °हणं (for °हरं). — ^{b}) T G तं (for त्वं). D_2 तं नहुषं; T_1 G त्वं नहुषं (for नहुषं वै). M तं पश्येस्त्वं नहुषं मा कदा°. — ^{c}) $B_{2.5}$ Dn D_{5-9} G_4 भृशार्ताः; D_2 प्रयाताः (for भयार्ताः). — ^{d}) B_1 न पश्यंति; B_{2-5} Dn Ds D_{2-10} $G_{2.4}$ न पश्यंते; D_1 दृश्यंते ते; G_3 पश्यंतो वै (for न पश्यन्तो). B D $G_{2.4}$ चरंतः (for चरन्ति).

27 ^{a}) K_1 T G ब्रुवति (for वदति). — ^{d}) G_4 transp. देवः and सोमः. Ds D_{10} om. the first च.

ते वै समागम्य महेन्द्रमूचु-
दिष्ट्या त्वाष्ट्रो निहतश्चैव वृत्रः ।
दिष्ट्या च त्वां कुशलिनमक्षतं च
पश्यामो वै निहतारिं च शक्र ॥ २८

स तान्यथावत्प्रतिभाष्य शक्रः
संचोदयन्नहुषस्यान्तरेण ।
राजा देवानां नहुषो घोररूप-
स्तत्र साह्यं दीयतां मे भवद्भिः ॥ २९

ते चाब्रुवन्नहुषो घोररूपो
दृष्टीविषस्तस्य बिभीम देव ।
त्वं चेद्राजन्नहुषं पराजये-
स्तद्वै वयं भागमर्हाम शक्र ॥ ३०

इन्द्रोऽब्रवीद्भवतु भवानपां पति-
र्यमः कुबेरश्च महाभिषेकम् ।
संप्राप्नुवन्त्वद्य सहैव तेन
रिपुं जयामो नहुषं घोरदृष्टिम् ॥ ३१

ततः शक्रं ज्वलनोऽप्याह भागं
प्रयच्छ मह्यं तव साह्यं करिष्ये ।
तमाह शक्रो भवितान्ने तवापि
ऐन्द्राग्नो वै भाग एको महाक्रतौ ॥ ३२

C. 5. 517
B. 5. 16. 32
K. 5. 16. 34

---

28 ^{a}) K_5 G_3 समागत्य. — ^{b}) D_{10} शक्र (for चैव). — ^{c}) Dn G_4 $M_{1.3.4}$ त्वा (for त्वां). T G अद्य सर्वे (for अक्षतं च). — ^{d}) Dn Ds_1 $D_{3-5.7}$ पश्याम वै; D_8 पश्यामि वै; T_2 संपश्यामो. K $D_{1.2.10}$ पश्याम देवेंद्र पुनः समग्राः.

29 ^{a}) After यथावत्, N (except $K_{1.3.5}$) T (T_2 marg. *sec. m.*) ins.:

111* च हि लोकपालान्
समेत्य वै प्रीतमना महेन्द्रः ।
उवाच चैनान्.

[(L. 1) K_2 प्रतिपूज्येह राजा; D_{10} नृपलोकपालान्. — (L. 2) K_2 सद्यो मन्ये निहतारिं शक्रः.]

— D_9 om. from प्रतिभाष्य to °स्यान्तरेण in 29^{b}. K प्रतिपूज्य (K_2 °भाव्य); M परिभाष्य. — ^{b}) $K_{1.3.5}$ संनोदयन्; $K_{2.4}$ B D (D_9 om.) G_2 °चोदयिष्यन्; $M_{3.4}$ °चोदितं (for °चोदयन्). D_7 नहुषं च (for नहुषस्य). T G M_1 अंतरायम्; Cd.s अंतरेण (as in text). — ^{d}) S (except G_1) तस्मात् (for तत्र). K_1 $D_{2.10}$ साहाय्यं; $D_{5.7}$ सह्यं. K_1 transp. दीयतां and मे. S (except G_5) वै (for मे).

30 ^{a}) G_3 तत् (for ते). T G तु (G_3 ते) (for च). $K_{4.5}$ °कल्पो (for °रूपो). — ^{b}) Ds_2 T $G_{1.3-5}$ दृष्टिर्विषं ($G_{3.4}$ °षस्); G_2 षष्टिर्वर्षं (for दृष्टी°). $K_{3.4}$ G M बिभेम; T बिभेमि. K_1 B Dn Ds D_6 ईश; K_2 D_{10} शक्र; T_2 घोरं (for देव). D_7 दृष्टिविषयस्तस्य वै भीमदर्शः. — ^{c}) K_1 D_3 G_2 चेद्राजा; K_2 B Dn $D_{3-8.10}$ $G_{1.3-5}$ चेद्राजानं (K_2 °जा तं); D_1 चेंद्र जानन्; D_2 देवराजं (for चेद्राजन्). D_9 त्वां चेद्राजासौ नहुषः पराजयेत्. — ^{d}) $K_{1.3.5}$ B_{2-5} Dn Ds $D_{3-8.10}$ G_1 (after corr.) ततो; K_2 B_1 D_1 ते वै; K_4 G_3 त्वत्तो; D_2 T G_1 (before corr.)$_{2.4.5}$ M_1 तं वै; D_9 न वै (for तद्वै).

31 ^{a}) K_5 अवाग् (for अब्रवीद्), and अयम् (for भवान्). M_{3-5} भगवान् (for भवतु भवान्). K_3 इंद्रश्च पूर्वं वरुणश्च पश्चात्. — ^{b}) K_5 सहाभिषेकं; B (except B_1) Dn Ds D_{3-6} मयाभि°. — ^{c}) K_{3-5} संप्राप्नुयुः; $D_{2.9}$ प्राप्नुवंत्वद्य; D_{10} संप्राप्नुवंतां; T G M_1 (orig.) अवाप्नुतां (T_2 अवाप्याहं; G_4 संप्राप्नुतां); M (M_1 *sup. lin.*) अवाप्तवान् (for संप्राप्नुवन्त्वद्य). K (except K_2) $D_{2.9}$ T G सहिता (T_2 °तो) देवताभिः (K_1 °ताश्च); D_{10} सह देवताभिः; M नहुषो (M_1 सहितो) देवताभिः (for सहैव तेन). Dn D_{3-7} दैवतैः; Cs तेन (as in text). D_1 (corrupt) प्राप्नुवंत्वद्य देवताः सहिता भीरुरूपं. — ^{d}) G_5 रिपून् (for रिपुं). K_4 B Dn Ds $D_{1.3-8}$ T_1 G_1 रिपुं जयाम; D_9 रिपुंजयं; M ज(M_1 ज्ञा)यामहे. B (except B_2) Dn_1 D_{3-8} तं (D_7 वै) नहुषं (for नहुषं). B_1 $D_{2-4.9.10}$ G_4 °रूपं (for °दृष्टिम्).

32 ^{a}) D_1 अनलः प्राह (for ज्वलनोऽप्याह). $T_{1.2}$ (m as in text) G ततस्त्वग्निः ($G_{1.2}$ °स्त्वमग्निः) प्राब्रवीदिंद्र भागं. — ^{b}) $K_{1.4.5}$ वै (for मह्यं). Dn भवत् (for तव). K_1 साहाय्यं; Ds $D_{7.8}$ सह्यं (for साह्यं). D_2 करोमि (for करिष्ये). — ^{c}) $M_{3.4}$ तदाह. G_3 om. अन्ने and reads इति (for अपि). — ^{d}) $K_{1.3.5}$ ऐंद्राग्न्योर्; K_4 $B_{1-3.5}$ $D_{2-4.6.7}$ चेंद्राग्न्योर् (K_4 °ग्न्यो); B_4 Dn Ds $D_{1.5.8}$ चैंद्राग्न्योर् (Dn_1 °ग्नौ; Dn_2 °ग्नो; Ds ग्न्यो; D_5 °ग्नोर्). D_9 चेंद्राग्नौ भाग एतौ महान्तौ.

33 Before 33, except K_2 all MSS. ins.: शल्य उवाच (S om. उ°). — ^{a}) K (except K_2) एतद्; M ततः (for एवं). T_2 G संमंत्र्य (G_2 संयम्य); M सत्कृत्य (for संचिन्त्य); cf. v. l. 34. — T_1 $G_{1.5}$ transp. 33^{cd} and 34^{ab}. — ^{d}) K_2 राक्षसानां; B_1 धनदानां (for धनानां च). T G चाधिपं (T_2 G_4 अधिपं) (for च प्रभुं). $K_{3.5}$ Ds D_1

C. 5. 518
B. 5. 16. 33
K. 5. 16. 33

एवं संचिन्त्य भगवान्महेन्द्रः पाकशासनः ।
कुबेरं सर्वयक्षाणां धनानां च प्रभुं तथा ॥ ३३
वैवस्वतं पितॄणां च वरुणं चाप्यपां तथा ।
आधिपत्यं ददौ शक्रः सत्कृत्य वरदस्तदा ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१७

शल्य उवाच ।
अथ संचिन्तयानस्य देवराजस्य धीमतः ।
नहुषस्य वधोपायं लोकपालैः सहैव तैः ।
तपस्वी तत्र भगवानगस्त्यः प्रत्यदृश्यत ॥ १
सोऽब्रवीदर्च्य देवेन्द्रं दिष्ट्या वै वर्धते भवान् ।
विश्वरूपविनाशेन वृत्रासुरवधेन च ॥ २
दिष्ट्या च नहुषो भ्रष्टो देवराज्यात्पुरंदर ।
दिष्ट्या हतारिं पश्यामि भवन्तं बलसूदन ॥ ३
इन्द्र उवाच ।
स्वागतं ते महर्षेऽस्तु प्रीतोऽहं दर्शनात्तव ।
पाद्यमाचमनीयं च गामर्घ्यं च प्रतीच्छ मे ॥ ४
शल्य उवाच ।
पूजितं चोपविष्टं तमासने मुनिसत्तमम् ।
पर्यपृच्छत देवेशः प्रहृष्टो ब्राह्मणर्षभम् ॥ ५
एतदिच्छामि भगवन्कथ्यमानं द्विजोत्तम ।
परिभ्रष्टः कथं स्वर्गान्नहुषः पापनिश्चयः ॥ ६

M (M_1 *sup. lin.* as in text) तदा (for तथा).

34 T_1 $G_{1.5}$ transp. 33^{cd} and 34^{ab}. — ^{b}) T_1 G_1 हि (for अपि). T_1 $G_{1.5}$ अपि (for तथा). — ^{c}) K_5 D_S D_8 G_2 आधिपत्ये (for °पत्यं). — ^{d}) K_3 D (except D_S $D_{1.2.9.10}$) संचिंत्य (for सत्कृत्य); cf. v. l. 33. N (except $K_{1.2.4}$ D_S) T $G_{1.2.5}$ तथा (for तदा).

Colophon. $K_{1.2.4}$ B D (except Dn_2 D_9) $G_{1.2}$ $M_{2.3}$, all om. sub-parvan name, cite only इंद्रविजय ($G_{1.2}$ $M_{2.3}$ इंद्रविजयोपाख्यान). — *Adhy. name*: $K_{4.5}$ पुरोहितयानं; M_{2-5} इंद्रप्रत्यक्षी(M_2 °क्ष)करणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1 D_{S1} $D_{5.7.8.10}$ S 16; $D_{2.6}$ 15. — *S'loka no.*: K_5 Dn 34; D_8 36.

17

1 ^{a}) D_9 एवं (for अथ). B_1 G_3 संचिंतयया(G_3 °मा)नस्य; D_9 चिंतयतस्तस्य. — ^{d}) N (except K_2) सदैवतैः; T G सहाम(G_2 °सु)रैः. — ^{f}) D_2 प्रत्यपद्यत.

2 ^{a}) S तत्र (T_2 अथ) (for अर्च्य). Dn_2 G_3 $M_{2.4}$ देवेंद्र. — After 2, S ins.:

112* दिष्ट्या हतारिं पश्यामो देवराजं शतक्रतुम् ।
दिष्ट्या धर्मः स्थितो लोके दिष्ट्या लोकाः प्रतिष्ठिताः ।

[(L. 1) T_1 $G_{3.5}$ पश्यामि. — (L. 2) M_1 धर्मे स्थितो लोकाः.] — T G cont.: M ins. after 3^{ab}:

113* दिष्ट्या पश्याम देवेन्द्र दिष्ट्या लोकान्पुनर्नवान् ।

3 ^{a}) Dn $D_{3.4}$ अद्य (for च). D_1 नष्टः; M दग्धः (for भ्रष्टः). — ^{b}) M तिमिरं च प्रणाशितं. — After 3^{ab}, M ins. 113*. — ^{cd}) S (except T_2 G_{2-4}) transp. हतारिं and भवन्तं. K_2 B_1 D_1 M_1 पश्यामो. D_1 सर्वं एव च; G_2 M_2 बलसूदनं; $M_{1.3-5}$ वलसू°.

4 D_1 शल्यः (for इन्द्र उ°). — ^{a}) D_1 तु; S (except G_3) वै (for ऽस्तु). — ^{b}) M_2 प्रीतोस्मि. S transp. दर्शनात् and तव. — ^{d}) Some MSS. अर्घं.

5 K $D_{1.2.9}$ S om. the ref. — ^{a}) K_1 हि; $K_{4.5}$ D_9 T_1 $G_{1.5}$ च; D_1 तद् (for तम्). K_3 पूजितेषूपविष्टेषु. — ^{b}) K_4 आसीनं (for आसने). K_2 T_2 मुनिपुंगवं. — ^{c}) $D_{1.2}$ देवेंद्रः (for देवेशः). S (except T_2) पप्रच्छ देवदेवेशः. — ^{d}) K (except K_2) राजसत्तम; D_2 T_2 मुनिसत्तमं (for ब्राह्मण°). D_1 प्रहृष्टवदनस्तदा; D_9 प्रहृष्टेनांतरात्मना; T_1 G M तदा तं नहुषं प्रति.

6 Before 6, M ins. इंद्रः. — ^{a}) T G श्रोतुम् (for एतद्). G_2 एवं हि (for इच्छामि). M अहं ब्रह्मन् (for भगवन्). — ^{b}) K_5 तपोधन; D_{10} त्वयानघ (for द्विजो°). — ^{d}) D_1 कामनिश्चयः; D_7 पापदुर्मतिः.

अगस्त्य उवाच ।

शृणु शक्र प्रियं वाक्यं यथा राजा दुरात्मवान् ।
स्वर्गाद्भ्रष्टो दुराचारो नहुषो बलदर्पितः ॥ ७
श्रमार्तास्तु वहन्तस्तं नहुषं पापकारिणम् ।
देवर्षयो महाभागास्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ।
पप्रच्छुः संशयं देव नहुषं जयतां वर ॥ ८
य इमे ब्रह्मणा प्रोक्ता मन्त्रा वै प्रोक्षणे गवाम् ।
एते प्रमाणं भवत उताहो नेति वासव ।
नहुषो नेति तानाह तमसा मूढचेतनः ॥ ९

ऋषय ऊचुः ।

अधर्मे संप्रवृत्तस्त्वं धर्मं न प्रतिपद्यसे ।
प्रमाणमेतदस्माकं पूर्वं प्रोक्तं महर्षिभिः ॥ १०

अगस्त्य उवाच ।

ततो विवदमानः स मुनिभिः सह वासव ।
अथ मामस्पृशन्मूर्ध्नि पादेनाधर्मपीडितः ॥ ११
तेनाभूद्धततेजाः स निःश्रीकश्च शचीपते ।
ततस्तमहमाविग्नमवोचं भयपीडितम् ॥ १२
यस्मात्पूर्वैः कृतं ब्रह्म ब्रह्मर्षिभिरनुष्ठितम् ।
अदुष्टं दूषयसि वै यच्च मूर्ध्न्यस्पृशः पदा ॥ १३
यच्चापि त्वमृषीन्मूढ ब्रह्मकल्पान्दुरासदान् ।
वाहान्कृत्वा वाहयसि तेन स्वर्गाद्धतप्रभः ॥ १४
ध्वंस पाप परिभ्रष्टः क्षीणपुण्यो महीतलम् ।
दश वर्षसहस्राणि सर्परूपधरो महान् ।
विचरिष्यसि पूर्णेषु पुनः स्वर्गमवाप्स्यसि ॥ १५

C. 5. 637
B. 5. 17. 17
K. 5. 17. 17

---

7 b) G3 मदाद् (for यथा). M सुदुर्मतिः (for दुरा°). — c) D10 transp. स्वर्गाद् and भ्रष्टः. — d) K2.4.5 B1.3.5 Ds D10 बलगर्वितः; D2 वरदर्पितः.

8 G5 om. 8^{ab}. — ab) M श्रीमंतः (for श्रमार्ताः). K3 B (except B1) Dn Ds D3–8 च; D10 तं (for तु). D10 च (for तं). K1.5 M पापकर्मिणं; D2 पापचारिणं. T G (G5 om.) ऋषयस्तु परिश्रांता वाह्यमाना दुरात्मना. — d) K5 (m as in text) D7 M3 °र्षयोबलाः. — ef) D (except D1.2.9) transp. संशयं and नहुषं. K1.2 M3–5 देवाः; D8 T2 देवं; D10 घोरं; M2 देवः. K2 जयिनां (for जयतां). K (except K3) Ds D2.5.7 T G4.5 वरं; D1.9 G2 वराः (for वर). M पापचेतनं (for जयतां वर).

9 a) K3.5 इमे वै; Cs य इमे (as in text). K (except K3) M1 ब्राह्मणाः; Cs as in text. — c) K1.4.5 D1 प्रमाणा; Cs प्रमाणं (as in text). — d) D2 पार्थिव (for वासव). — f) S सहसा (for तमसा). K1 Dn1 D1.4 गूढ° (for मूढ°).

10 D2.6 ऋषिरुवाच; M2 ब्रह्मर्षयः. — a) G4 अथाधर्मेण वृत्तस्त्वं. — b) T G1.5 transp. धर्मं and न. D2 स्वधर्मं; G2 M अधर्मं (for धर्मं न). D2 नोपपद्यसे; T1 G1.5 च जिघृक्षसि; T2 प्रतिगूहसे; G2.4 M प्रतिगृह्णसि. K1.4.5 D9.10 (*sup. lin.* as in text) स्वमतं (D9 अधर्मं) च प्रशंससि; G3 धर्मं प्रतिजिहीर्षसि. — c) G3.4 M1.3.4 एकम् (for एतद्). — d) K1.4.5 D9 पूर्वोक्तं च; D1.5 G3.4 M1.2 पूर्वप्रोक्तं. G3 मनीषिभिः.

11 a) K1 B4 तु; K2 T2 G2–4 सन् (for स). — b) K3–5 D2 S (except M2.5) ऋषिभिः (for मुनि°). K1.5 Ds2 D9 G3 वासवः.

12 a) K1 S (except G3) हृत°; K5 D2.8 गत° (for हत°). K1.4.5 B D (except D1.9) च; K2.3 असौ; T G1.2.4 सन् (for स). — b) K1.4.5 स निःश्रीकः; G4 अश्रीकश्च. B5 शचीपतिः; Dn D3.4 महीपतिः. — c) M1.3.4 अतः (for ततः). K4 B2.3.5 Dn D3.4.6 तमसाविग्नं; Ds D5.7.8 (before corr.) सहसाविग्नं; D10 सहसोद्विग्नं; G4 अहमुद्विग्नं; M ऋषयः क्रुद्धाः. — d) K2.3 B2 Dn D2–4.9 भृशपीडितं (K2 D2.9 °तः). M अवोचन्भय(M2 °न्भृश)पीडिताः.

13 a) M पूर्व- (for पूर्वैः). K3 Dn D3–6 ब्रह्मन्; B1 D8 कर्म; D2 वर्त्म; S मार्गं (for ब्रह्म). — c) D2–4 अदृष्टं (for अदुष्टं). K3.4 B2.3.5 Dn D3.4.7.9 मे (for वै). — d) K1 यस्त्वं; K2 यन्मां; D10 यन्मे; G3 यस्य; G4 यस्मान् (for यच्च). K1.4.5 Ds मूर्ध्नास्पृशः (Ds °शन्); D9 मौर्ख्यात्स्पृशः; D10 मूर्ध्न्यस्पृशन्. T G1.2.5 यन्मूर्धन्यस्पृशः (G2 °शन्) पदा.

14 a) M देवान् (M2 एतान्) (for मूढ). — d) M2 हृतप्रभः.

15 a) D8 G3.5 परिभ्रष्ट. — b) K4.5 Dn1 D1 महीतले. — d) B1 T2 भवान्; T1 G M महीं (for महान्). — e) M चरिष्यसि च (for विचरि°). K1.2.5 D2 चीर्णेन; K4 T1 G M1.2 पूर्णे च; D1 चीर्णे तु; D9 T2 M3–5 पूर्णे तु (for पूर्णेषु). — f) D2 G2 ततः (for पुनः). T G गमिष्यसि (for अवाप्स्य°). — K3.5 D8 T G M1 ins. after 15: M2, after 16^{ab}:

114* दृष्ट्वा युधिष्ठिरं नाम तव वंशसमुद्भवम् ।

G. 5. 587
B. 5. 17. 18
K. 5. 17. 19

एवं भ्रष्टो दुरात्मा स देवराज्यादरिंदम ।
दिष्ट्या वर्धामहे शक्र हतो ब्राह्मणकण्टकः ॥ १६
त्रिविष्टपं प्रपद्यस्व पाहि लोकाञ्शचीपते ।
जितेन्द्रियो जितामित्रः स्तूयमानो महर्षिभिः ॥ १७

शल्य उवाच ।

ततो देवा भृशं तुष्टा महर्षिगणसंवृताः ।
पितरश्चैव यक्षाश्च भुजगा राक्षसास्तथा ॥ १८
गन्धर्वा देवकन्याश्च सर्वे चाप्सरसां गणाः ।
सरांसि सरितः शैलाः सागराश्च विशां पते ॥ १९
उपगम्याब्रुवन्सर्वे दिष्ट्या वर्धसि शत्रुहन् ।
हतश्च नहुषः पापो दिष्ट्यागस्त्येन धीमता ।
दिष्ट्या पापसमाचारः कृतः सर्पो महीतले ॥ २०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

१८

शल्य उवाच ।

ततः शक्रः स्तूयमानो गन्धर्वाप्सरसां गणैः ।
ऐरावतं समारुह्य द्विपेन्द्रं लक्षणैर्युतम् ॥ १
पावकश्च महातेजा महर्षिश्च बृहस्पतिः ।
यमश्च वरुणश्चैव कुबेरश्च धनेश्वरः ॥ २
सर्वैर्देवैः परिवृतः शक्रो वृत्रनिषूदनः ।

T G M1.2 cont.:

115* निहतो ब्रह्मशापेन प्रपद्यस्व त्रिविष्टपम् ।

16 ^{a}) K1 D1.2.9 G2 असौ (for स). — After 16^{ab}, K (except K2) D8 ins.:

116* नहुषस्तु सुदुर्बुद्धिर्दुरात्मा पापचेतनः ।
[K8 D8 पापपूरुषः.]

On the other hand, after 16^{ab}, M2 ins. 114* and 115* (cf. v. l. 15). — ^{d}) S (except M2.5) ब्रह्मर्षि° (for ब्राह्मण°).

17 ^{a}) B (except B2) त्रिपिष्टपं(!). D9 समासाद्य (for प्रपद्यस्व). — ^{c}) Dn Ds D9 जितामित्र. — ^{d}) K1 महात्मभिः (for मह°).

18 K1.4.5 S (except G5 M1) om. the ref. — ^{b}) Ds °सेविताः. — ^{c}) G4 ऋषयः (for पितरः). D10 पितरो वसवो यक्षाः. — K1.3.5 om. 18^d–19^a. — ^{d}) K4 D1.2.9 S transp. भुजगाः and राक्षसाः. D8 भुजगाश्चैव राक्षसाः.

19 K1.3.5 om. 19^a (cf. v. l. 18). — ^{a}) K2 B1 D1.2 पंनगाश्चैव; K4 शतशश्चैव; T1 G1.5 किंनराश्चैव; T2 G4 -प्सरसश्चैव; G2.3 M1.2 सर्वशश्चैव; M3–5 सर्वतश्चैव (for देवकन्याश्च). — ^{b}) K1.3.5 गंधर्वाप्सरसां गणाः; D9 किंनराश्च सहस्रशः; T2 G4 सर्वे देवगणास्तथा. — ^{c}) K3 D2.3 G3 चैव (for शैलाः). — ^{d}) K3 समुद्रा° (for सागरा°).

20 ^{a}) K4.5 B D (except D8 D5.8.9) T G1 उपागम्य. — ^{b}) K4.5 शत्रुजित्. D1 दिष्ट्या संवर्धिता वयं; T1 G हतारिश्चैव शत्रु°. — ^{c}) D10 निहतो (for हतश्च). — ^{f}) T2 सर्परूपो (for कृतः सर्पो). K3–5 महीपतिः; G महीं गतः; M1 (*sup. lin.*) महीपते.

Colophon. K1.2 B D (except Dn2 D9) T1 G1 M all om. sub-parvan name, cite only इंद्र(D1 शक्र)विजय (T1 G1 M2 इंद्रविजयोपाख्यान). — *Adhy. name*: K4.5 पुरोहितयानं; D2 शक्रनंदः; G2 नहुषप्रपतनं; M1 नहुषपापशास्तिः (sic); M3–5 नहुषशापः. — *Adhy no.* (figures, words or both): K1 Ds1 D5.7.10 S 17; Dn 18; D2.6 16. — *S'loka no.*: K5 13; Dn2 23.

18

1 ^{a}) T1 G1.4.5 ततः संस्तूयमानः स (G4 °नो वै). — ^{c}) K (except K2) B1.3.5 D (except Dn D6.8.9) ऐरावणं. K1.3 °साद्य; Ds D10 °स्थाय (for °रुह्य). — ^{d}) M1 गजेंद्रं (for द्विपेन्द्रं). D2 लक्षणान्वितं (for लक्षणैर्युतम्).

2 ^{a}) K4 D (except D1.2.9.10) सु- (for च). K (except K2) D10 आजगाम महाबुद्धिः. — ^{b}) T2 ब्रह्म° (for मह°). — ^{d}) K (except K2) D10 धनाधिपः (for धने°).

3 ^{a}) D10 सर्वदेवैः. M (except M1) एतैः (for देवैः). — ^{b}) K4 ततो (for शक्रो). D2.9 दैत्य°; G बल°; M3–5 शत्रु° (for वृत्र°). — ^{c}) T1 G सर्वाभिर् (for गन्धर्वैर्). — ^{d}) M3–5 स्तुतस् (for यातस्). K2.5 B M1 विभुः; B3 प्रति; B4 हरिः; M3–5 ययौ (for प्रभुः). K4 देवराजः शतक्रतुः (= 4^b); cf. v. l. 4.

गन्धर्वैरप्सरोभिश्च यातस्त्रिभुवनं प्रभुः ॥ ३
स समेत्य महेन्द्राण्या देवराजः शतक्रतुः ।
मुदा परमया युक्तः पालयामास देवराट् ॥ ४
ततः स भगवांस्तत्र अङ्गिराः समदृश्यत ।
अथर्ववेदमन्त्रैश्च देवेन्द्रं समपूजयत् ॥ ५
ततस्तु भगवानिन्द्रः प्रहृष्टः समपद्यत ।
वरं च प्रददौ तस्मै अथर्वाङ्गिरसे तदा ॥ ६
अथर्वाङ्गिरसं नाम अस्मिन्वेदे भविष्यति ।
उदाहरणमेतद्धि यज्ञभागं च लप्स्यसे ॥ ७
एवं संपूज्य भगवानथर्वाङ्गिरसं तदा ।
व्यसर्जयन्महाराज देवराजः शतक्रतुः ॥ ८
संपूज्य सर्वांस्त्रिदशानृषींश्चापि तपोधनान् ।
इन्द्रः प्रमुदितो राजन्धर्मेणापालयत्प्रजाः ॥ ९
एवं दुःखमनुप्राप्तमिन्द्रेण सह भार्यया ।
अज्ञातवासश्च कृतः शत्रूणां वधकाङ्क्षया ॥ १०
नात्र मन्युस्त्वया कार्यो यत्क्लिष्टोऽसि महावने ।
द्रौपद्या सह राजेन्द्र भ्रातृभिश्च महात्मभिः ॥ ११
एवं त्वमपि राजेन्द्र राज्यं प्राप्स्यसि भारत ।
वृत्रं हत्वा यथा प्राप्तः शक्रः कौरवनन्दन ॥ १२
दुराचारश्च नहुषो ब्रह्मद्विट् पापचेतनः ।
अगस्त्यशापाभिहतो विनष्टः शाश्वतीः समाः ॥ १३
एवं तव दुरात्मानः शत्रवः शत्रुसूदन ।
क्षिप्रं नाशं गमिष्यन्ति कर्णदुर्योधनादयः ॥ १४
ततः सागरपर्यन्तां भोक्ष्यसे मेदिनीमिमाम् ।
भ्रातृभिः सहितो वीर द्रौपद्या च सहाभिभो ॥ १५
उपाख्यानमिदं शक्रविजयं वेदसंमितम् ।
राज्ञा व्यूढेष्वनीकेषु श्रोतव्यं जयमिच्छता ॥ १६
तस्मात्संश्रावयामि त्वां विजयं जयतां वर ।

C. 5. 560
B. 5. 18. 17
K. 5. 18. 17

---

4 [a]) D_7 स महेंद्रो; T_2 G_3 समेत्य च; M_2 स स्वमेत्य. — [b]) = 8[d]. K_4 शक्रस्त्रिभुवनेश्वरः; cf. v. l. 3. — [d]) K_3 विष्टपं (for देवराट्).

5 [a]) $K_{1.2}$ B_3 $D_{1.2.9}$ T G M_2 तु (for स). — [b]) K_2 $D_{2.9}$ प्रत्यदृश्यत; D_6 T_2 G_4 समपद्यत. — D_6 (hapl.) om. 5[c]–6[b]. — [c]) D_8 °वेदैर्मंत्रैश्च; G_5 °वेदैरेनं तु. — [d]) D_{10} महेंद्रं (for देवेन्द्रं).

6 D_6 om. 6[ab] (cf. v. l. 5). — [a]) $K_{1.3}$ $D_{1.3}$ (after corr.) S (except M_5) स (for तु). — [b]) K_4 Dn D_{3-5} संहृष्टः. D_1 °दृश्यत (for °पद्यत). — [c]) G_2 वासवः (for वरं च). K_5 स; B_1 तु; D_{10} सं- (for च). $K_{1.3.5}$ राजन्; K_2 Ds $D_{5.7}$ तस्मात् (for तस्मै). — [d]) K_1 तस्मादांगिरसै; K_5 D_2 °गिरसां (D_2 °सं). K_5 अपि; D_9 तथा (for तदा).

7 [a]) K_4 B D (except $D_{1.9}$) T_2 G_1 m. 4 °रसो (for °रसं). D_{10} नाम्ना (for नाम). K_5 तस्माच्चांगिरसे तात. Cs cites अथर्वांगिराः. — [b]) $K_{4.5}$ D_2 तस्मिन्; D_9 ह्यस्मिन्; T_1 $G_{1.5}$ त्वस्मिन् (for अस्मिन्). K_2 कृद्रोहे (sic) वै; K_3 B D_{3-7} वेदेस्मिन्वै; Dn D_8 वेदोस्मिन्वै; Ds वेदोस्माद्धि. Cn अस्मिन्वेदे (as in text). — [d]) $D_{1.2}$ यज्ञे (for यज्ञ-). D_1 लिप्ससे; $D_{2.9}$ M लप्स्यसि.

8 [b]) K_5 °गिरसां; D_1 °गिरसे. K_4 D_9 T_1 तथा (for तदा). — [c]) Dn_1 G_5 विसर्जयन्. K (except K_2) D_9 °भागो; M °बाहुर् (for °राज). — [d]) G_5 महाराजः (for देव°).

9 [a]) $K_{1.4.5}$ D_2 transp. सर्वान् and त्रिदशान्. — [c]) M_4 राज्यं (for राजन्). — [d]) M प्रभो (M_2 °भुः) (for प्रजाः).

10 [a]) K_{3-5} एतद् (for एवं). D_9 इदं (for अनु-).

11 [b]) K_2 महीपते; $K_{3.5}$ °द्युते; G_3 °मते (for महा°).

12 [b]) D_9 लप्स्यसि (for प्रा°). — [cd]) $K_{1.2}$ B_1 $D_{1.2.9}$ वृत्रहंता (for वृत्रं हत्वा). T_1 $G_{1.5}$ M transp. प्राप्तः and शक्रः.

13 [a]) T G दुरात्मा चैव (for दुराचारश्च). K_4 स (for च). — [c]) $K_{3.5}$ °शापाभिभूतो; T_1 G (except G_1) °शापाग्निहतो.

14 [a]) M (except M_2) ते च (for तव). — [b]) D_2 शत्रुमर्दन; M_1 °कर्शन.

15 [b]) D_9 पृथिवीम् (for मेदिनीम्). — [c]) $D_{2.4.8.9}$ राजन्; T_2 तात (for वीर). — [d]) B_1 T_1 $G_{1.5}$ सह प्रभो; B_{2-5} Dn Ds $D_{3-5.7-10}$ सहानया; D_6 महानयं; T_2 तथा विभो (for सहाभिभो).

16 [a]) $K_{1.4.5}$ D_9 राजन् (for शक्र-). — [b]) K_1 नाम संमतं; Ds $D_{1.7.9}$ T_2 देवसं° (for वेदसं°). — [c]) K_3 राज्ञो; K_5 D_2 G_3 M (except M_5) राज्ञां; T_1 G_1 (m as in text). 2. 5 राजन् (for राज्ञा). — [d]) D_1 जयतां वर; T_1 G_4 M_{3-5} जयमिच्छतां.

17 D_1 om. 17[ab]. — [a]) D_9 संश्रावयामास; G_5 °वयिष्यामि (for °वयामि त्वां). M_{2-4} त्वा (for त्वां). — [b]) M_{3-5} जयाय; Ca विजयं (as in text). D_7

C. 5. 530
B. 5. 18. 17
K. 5. 18. 17

संस्तूयमाना वर्धन्ते महात्मानो युधिष्ठिर ॥ १७
क्षत्रियाणामभावोऽयं युधिष्ठिर महात्मनाम् ।
दुर्योधनापराधेन भीमार्जुनबलेन च ॥ १८
आख्यानमिन्द्रविजयं य इदं नियतः पठेत् ।
धूतपाप्मा जितस्वर्गः स प्रेत्येह च मोदते ॥ १९
न चारिजं भयं तस्य न चापुत्रो भवेन्नरः ।
नापदं प्राप्नुयात्कांचिद्दीर्घमायुश्च विन्दति ।
सर्वत्र जयमाप्नोति न कदाचित्पराजयम् ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।

एवमाश्वासितो राजा शल्येन भरतर्षभ ।
पूजयामास विधिवच्छल्यं धर्मभृतां वरः ॥ २१
श्रुत्वा शल्यस्य वचनं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
प्रत्युवाच महाबाहुर्मद्रराजमिदं वचः ॥ २२
भवान्कर्णस्य सारथ्यं करिष्यति न संशयः ।
तत्र तेजोवधः कार्यः कर्णस्य मम संस्तवैः ॥ २३

शल्य उवाच ।

एवमेतत्करिष्यामि यथा मां संप्रभाषसे ।
यच्चान्यदपि शक्ष्यामि तत्करिष्याम्यहं तव ॥ २४

वैशंपायन उवाच ।

तत आमन्त्र्य कौन्तेयाञ्शल्यो मद्राधिपस्तदा ।
जगाम सबलः श्रीमान्दुर्योधनमरिंदमः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

जयमिच्छतां (for जयतां वर). D_2 G_4 वरं (for वर). — c) K_4 संश्रुत्य° (for संस्तूय°). M वर्धंति; Ca वर्धन्ते (as in text).

18 a) $K_{1.4.5}$ D_2 महाबाहो; G_4 M अभावाय (for अभावोऽयं). — b) M_{3-5} दुरा° (for महा°). — After 18, K (except K_2) $D_{2.7.8}$ ins.:

117* संग्रामे संक्षयो घोरो भविष्यत्यचिरादिव ।

19 G_2 om. 19–20. — a) D_2 M (except M_1) आख्यातं (for आख्यानं). $D_{2.9}$ T_1 $G_{1.3}$ M चैंद्र° (for इन्द्र°). — b) K (except K_2) D_1 M_{2-4} इमं; T_1 $G_{1.5}$ चैव; $G_{3.4}$ च वै (for इदं). G_3 $M_{3.5}$ नियतं. — c) D_{10} धौत°; T G (G_2 om.) हत°; $M_{1.3.4}$ पूत°. Dn Ds $D_{8.9}$ M_3 जितः स्वर्गः; G_4 वसेत्स्वर्गे. — d) K_2 B_1 $D_{1.2}$ G_4 M_1 प्रेत्य च; K_4 T_2 $G_{1.3}$ संप्रेत्य; B_{2-5} Dn Ds $D_{3-8.10}$ परत्र (for स प्रेत्य). K_5 मोदति; M नन्दति (for मोदते).

20 G_2 om. 20 (cf. v. l. 19). — a) T G (G_2 om.) च शत्रु- (for चारिजं). — b) K_3 B (except B_1) D (except $D_{1.2.9}$) नापुत्रो वा (for न चापुत्रो). M (except M_1) पुनः (for नरः). — c) D_8 आपदः; G_4 अशुभं (for आपदं). $K_{2.5}$ Dn_1 Ds $D_{1.7.9}$ T_2 $G_{3.4}$ $M_{1.2}$ किंचित्. D_2 नाप्नुयादापदा किंचित्. — e) D_1 स तत्र (for सर्वत्र). — f) $K_{3.5}$ पराभवं; Ds D_{10} G_1 पराजयः.

21 $B_{2.3.5}$ om. the ref. — a) D_6 राजन् (for राजा). — b) Dn_1 Ds_2 G_3 $M_{3.4}$ भरतर्षभः. — d) D_2 धर्मविदां. K_2 B_1 $D_{2.3}$ T_1 $G_{4.5}$ $M_{1.2}$ वरं (for वरः). $K_{1.3-5}$ शल्यं च (K_1 तं शल्यं; K_4 °ल्यं तु) कुरुनंदन ($K_{1.3}$ °न).

22 a) K_1 B Dn Ds $D_{1.3-8.10}$ तु शल्यवचनं; D_2 S (except T_2) तु ($M_{1.3-5}$ च) शल्यस्य वचः (for शल्यस्य वचनं). — b) B_1 धनंजयः (for युधिष्ठिरः). — c) T_1 G तमुवाच (for प्रत्यु°). K_5 महाबाहुं; T_2 तदा राजा (for महाबाहुर्). — d) M धर्मराजः (for मद्रराजम्).

23 Before 23, T_2 $G_{2.3}$ ins. युधिष्ठिरः. — a) $K_{1.4.5}$ D_8 सारथ्ये (for °थ्यं). — b) $K_{1.4.5}$ D_8 भविष्यति (K_1 °सि); K_2 G_4 करिष्यसि. — d) K_1 न च (for मम). $K_{1.2}$ D_9 संस्तवः; K_4 संमते; D_1 च स्तवः; G_3 संसृतैः (for संस्तवैः). $K_{3.5}$ कर्णस्यास्मदभिस्तवः; B Dn Ds $D_{2-8.10}$ T $G_{1.2}$ Ca कर्णस्यार्जुनसंस्तवः (Dn_1 D_{2-4} °भवः; T $G_{1.2}$ °स्तवैः).

24 b) T_1 G त्वं; M_{3-5} मा (for मां). K_4 T_2 त्वं (for सं-). — c) K_1 वक्ष्यामि; Ds_1 D_8 शक्यामि; D_{10} कर्तव्यं (for शक्ष्यामि). G_5 वक्ष्यसे राजन् (for अपि शक्ष्यामि). — d) K_1 तत्करिष्ये न संशयः; K_4 करिष्यामि हितं तव.

25 a) K_4 ततश्चामंत्र्य; B D (except $D_{1.2.9.10}$) ततस्त्वामंत्र्य; T G तमामंत्र्य च (G_2 स तमामंत्र्य). K_3 $D_{1.2.7}$ T G कौंतेयं. — b) K_1 D_9 $G_{1.5}$ तथा. — c) K_3 स बली; D_{10} सेनया (for सबलः). D_{10} सार्धं (for श्रीमान्). — d) $K_{2.5}$ Dn_2 $D_{3.4.7.8}$ अरिंदम; $K_{3.4}$ B_3 $D_{9.10}$ S (except T_1 G_4 $M_{1.2}$) अरिंदमं. D_1 सुयोधनपुरं

१९

वैशंपायन उवाच ।
युयुधानस्ततो वीरः सात्वतानां महारथः ।
महता चतुरङ्गेण बलेनागाद्युधिष्ठिरम् ॥ १
तस्य योधा महावीर्या नानादेशसमागताः ।
नानाप्रहरणा वीराः शोभयांचक्रिरे बलम् ॥ २
परश्वधैर्भिण्डिपालैः शक्तितोमरमुद्गरैः ।
शक्त्यृष्टिपरशुप्रासैः करवालैश्च निर्मलैः ॥ ३
खड्गकार्मुकनिर्यूहैः शरैश्च विविधैरपि ।
तैलधौतैः प्रकाशद्भिस्तदशोभत वै बलम् ॥ ४
तस्य मेघप्रकाशस्य शस्त्रैस्तैः शोभितस्य च ।
बभूव रूपं सैन्यस्य मेघस्येव सविद्युतः ॥ ५
अक्षौहिणी हि सेना सा तदा यौधिष्ठिरं बलम् ।
प्रविश्यान्तर्दधे राजन्सागरं कुनदी यथा ॥ ६
तथैवाक्षौहिणीं गृह्य चेदीनामृषभो बली ।
धृष्टकेतुरुपागच्छत्पाण्डवानमितौजसः ॥ ७
मागधश्च जयत्सेनो जारासंधिर्महाबलः ।
अक्षौहिण्यैव सैन्यस्य धर्मराजमुपागमत् ॥ ८
तथैव पाण्ड्यो राजेन्द्र सागरानूपवासिभिः ।

C. 5. 578
B. 5. 19. 9
K. 5. 19. 9

प्रति. — After 25, K_4 ins. 118* (cf. v. l. 5. 19. 1).

Colophon. $K_{1.2.5}$ B D $G_{1.2}$ M all om. subparvan name, cite only इंद्र(D_2 शक्र)विजय ($G_{1.2}$ M इंद्रविजयोपाख्यान); to it B D (except $D_{2.3}$) $M_{1.3-5}$ add समाप्त. — *Adhy. name:* $K_{1.5}$ $B_{1.3}$ पुरोहितयानं; D_2 इंद्रराज्यप्राप्तिः; T_1 $G_{1.2}$ महेंद्रराज्यप्रा(G_2 °ज्यावा)प्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1 Ds_1 $D_{5.7.8.10}$ S 18; $D_{2.6}$ 17. — *S'loka no.:* K_5 Dn 25.

19

1 K $D_{7.8}$ ins. after वैशं° उ° (K_4, after 5. 18. 25):

118* ततः शल्यः सहानीकः कम्पयन्निव मेदिनीम् ।
जगाम धार्तराष्ट्रस्य नगरं नागसाह्वयम् ।

— ^{b}) T_1 G सात्वतं संमतो (G_5 प्रवरो) रथी (G_3 °थः; G_4 °णे); M शिनीनां संमतो बली. — ^{d}) K_1 M (except M_2) अयात् (for अगात्). D_1 °न समदृश्यत.

2 ^{a}) M (except M_2) यस्य (for तस्य). $G_{1.5}$ $M_{3.5}$ यौधाः. $D_{1.9}$ महावीराः. — ^{b}) $K_{1.4.5}$ °देश्याः; D_9 °देशात्; T G °दिग्भ्यः (for °देश-). — ^{c}) B_1 D_1 -काराः; D_2 घोराः; D_9 T_1 G शूराः (for वीराः). K (except K_3) T_2 °प्रहरणोपेताः.

3 ^{a}) Some MSS. परस्व°. $K_{1-3.5}$(*sup. lin.*) $D_{7.8.10}$ भिंडिमालैः; B D_{2-4} T भिंदि°. — ^{b}) $K_{1.4.5}$ °पट्टिशैः; K_3 B (except $B_{1.4}$) Dn $D_{3.4.6.9}$ शूल°; T_1 G शर° (G_4 प्रास°); M_2 गदा°; M_{3-5} खड्ग°. Cs cites शक्तिः तोमरः. — ^{c}) $K_{1.4.5}$ Ds कुंतर्ष्टिपरशुप्रासैः (K_5 °स-); $K_{2.3}$ B Dn Ds $D_{3-7.10}$ परिघैर्यष्टिभिः (K_2 °घैर्ऋष्टिभिः; D_5 °घैः पट्टिशैः) प्रासैः (K_3 Dn $D_{3.4.6.7}$ पाशैः); $D_{1.2}$ पट्टिशैर्ऋष्टिभिः प्रासैः; T_2 यष्टिभिः परिघैः प्रासैः; G_5 शक्तिटंकगदाप्रास-. Cs cites यष्टिः प्रासः. — ^{d}) K_2 सु- (for च). D_2 कणपैश्च सुनिर्मलैः; T_1 $G_{1.2.4}$ कर्प(T_1 °र्ष)णैश्च वि°; G_3 कृपाणैस्तु सु°; G_5 कार्पणैरति°. Cs cites करवालः.

4 ^{a}) $K_{1.3.4}$ $B_{3.5}$ Dn_1 $D_{1-5.7.8.10}$ °निर्व्यूहैः (for °निर्यूहैः). Cs cites निर्व्यूहः. — ^{b}) S (except G_2) शस्त्रै° (for शरै°). — ^{c}) $K_{1.2}$ तैलधूतैः; T_1 G शिला° (G_3 शरा°); Cs as in text. D_1 प्रसन्नाग्रैः; G_4 पृषत्कैश्च (for प्रकाशद्भिः). — ^{d}) $K_{3.4}$ $B_{3.5}$ Dn $D_{2-4.6}$ सदा; K_5 D_3 सम्; Ds $D_{1.7}$ $G_{2.4}$ M_1 तदा; T_2 तथा; G_3 ततः (for तद्). $K_{4.5}$ T_2 G_3 तत् (for वै). K_1 अशोभत महाबलं.

5 ^{b}) K_4 $B_{2.4}$ $D_{1.7.10}$ T_2 M (except M_2) शस्त्रास्त्रैः; Dn $D_{3.4}$ सौवर्णैः; D_2 शस्त्रौघैः; G_3 चक्रास्त्रैः (for शस्त्रैस्तैः). K_3 वै (for च). — ^{d}) D_9 एव (for इव).

6 ^{a}) Here and below S (mostly) अक्षो° (for अक्षौ°)! $K_{1.4.5}$ $B_{1.3}$ Dn $D_{2-4.9}$ G तु (for हि). $K_{1.4.5}$ B_1 Dn $D_{2-4.6.9.10}$ G transp. सेना and सा. T_2 सुपूर्णा सा; M प्रविष्टा तु (for हि सेना सा). — ^{b}) T_2 G_3 तथा (for तदा). — ^{d}) $K_{4.5}$ D_9 सागरे; G_2 पर्वते (for सागरं). $K_{4.5}$ च; T_2 G_3 तु (for कु-). K_1 सागरेषु नदी य°; Dn_1 सारं कुलनदी य°.

7 ^{a}) D_9 तथा च; T_1 G पूर्णाम् (for तथैव). — ^{b}) $G_{1.2.4}$ M_1 अधिपो (for ऋषभो).

8 ^{b}) K_5 Dn_1 Ds_2 $D_{6.8-10}$ T_1 G_{3-5} M_5 जरासंधिर्; D_7 जरासंधो. K_1 ततो बली (for महाबलः). — ^{c}) $K_{1.2}$ D_2 G_3 च (for एव). M सैन्यानां (for सैन्यस्य). — ^{d})

C. 5. 578
B. 5. 19. 9
K. 5. 19. 9

वृतो बहुविधैर्योधैर्युधिष्ठिरमुपागमत् ॥ ९
तस्य सैन्यमतीवासीत्तस्मिन्बलसमागमे ।
प्रेक्षणीयतरं राजन्सुवेषं बलवत्तदा ॥ १०
द्रुपदस्याप्यभूत्सेना नानादेशसमागतैः ।
शोभिता पुरुषैः शूरैः पुत्रैश्चास्य महारथैः ॥ ११
तथैव राजा मत्स्यानां विराटो वाहिनीपतिः ।
पार्वतीयैर्महीपालैः सहितः पाण्डवानियात् ॥ १२
इतश्चेतश्च पाण्डूनां समाजग्मुर्महात्मनाम् ।
अक्षौहिण्यस्तु सप्तैव विविधध्वजसंकुलाः ।
युयुत्समानाः कुरुभिः पाण्डवान्समहर्षयन् ॥ १३
तथैव धार्तराष्ट्रस्य हर्षं समभिवर्धयन् ।
भगदत्तो महीपालः सेनामक्षौहिणीं ददौ ॥ १४
तस्य चीनैः किरातैश्च काञ्चनैरिव संवृतम् ।
बभौ बलमनाधृष्यं कर्णिकारवनं यथा ॥ १५
तथा भूरिश्रवाः शूरः शल्यश्च कुरुनन्दन ।
दुर्योधनमुपायातावक्षौहिण्या पृथक्पृथक् ॥ १६
कृतवर्मा च हार्दिक्यो भोजान्धककबलैः सह ।
अक्षौहिण्यैव सेनाया दुर्योधनमुपागमत् ॥ १७
तस्य तैः पुरुषव्याघ्रैर्वनमालाधरैर्बलम् ।
अशोभत यथा मत्तैर्वनं प्रक्रीडितैर्गजैः ॥ १८
जयद्रथमुखाश्चान्ये सिन्धुसौवीरवासिनः ।
आजग्मुः पृथिवीपालाः कम्पयन्त इवाचलान् ॥ १९
तेषामक्षौहिणी सेना बहुला विबभौ तदा ।
विधूयमाना वातेन बहुरूपा इवाम्बुदाः ॥ २०
सुदक्षिणश्च काम्बोजो यवनैश्च शकैस्तथा ।
उपाजगाम कौरव्यमक्षौहिण्या विशां पते ॥ २१

D7 उपाययौ (for उपागमत्).

9 ^{a}) D10 पांड्यराजेंद्रः. G1 M1 राजेंद्रः (for राजेन्द्र). — ^{c}) D8 ततो (for वृतो). G1 M3.4 यौधैः; M1 सैन्यैः (for योधैः). — ^{d}) T1 G1.5 यौधिष्ठिरमगा(G5 °या)द्बलं. — After 9, T1 G1.4 read 23 and 25 (G4 *repeating* 23 in its proper place); while G2.3.5 read here 25 only.

10 T1 G read 10 after 13. — ^{b}) T2 बहु°; G1.5 जन° (for बल°). — ^{c}) K1.4.5 D8.9 T G (except G4) °तमं (for °तरं). — ^{d}) K (except K2) D8 सुरूपं; B D8–7 सुवेशं; G5 परेषां (for सुवेषं). T2 अभवत्तदा; M (except M1) बलवत्तरं. — After 10, T2 reads 25.

11 ^{a}) K2 आबभौ; D1.2 S अभवत् (for अप्यभूत्). — ^{b}) D9 °देशात्समा°. — ^{c}) G2 पुरुषव्याघ्रैः (for पुरुषैः शूरैः). — ^{d}) G2 अन्यैर् (for अस्य). D2 °बलैः (for °रथैः).

12 ^{a}) K5 राजन् (for राजा). G1.3.4 मात्स्यानां. — ^{b}) D1.2 M -क्षौ(*or* -क्षो)हिणी° (for वाहिनी°). — ^{d}) T1 G1.3.5 अयात्; T2 ययौ; G4 अगात् (for इयात्).

13 ^{a}) M3 (*sup. lin.* as in text) अतः (for the first इतः). D10 ततः (for the second इतः). — ^{b}) D1.2 समागच्छन्; G2–4 सेना जग्मुर्. — ^{c}) K4.5 D1.2.8 च (for तु). K3 B D (except D1.2) एताः (for एव). — ^{d}) K3 Ds2 D1 विविधा ध्वजसंकुलाः (D1 °युताः); G5 विविधाः सुष्ठलंकृताः. — ^{f}) G2 संप्रहर्षयन् (for सम°). — After 13, T1 G read 10.

14 D7 om. 14^{ab}. — ^{b}) T1 G4 संपरि°; G1.2.5 संप्रति° (for समभि°). G3 प्रहर्षं प्रतिवर्धयन्; Cd.s as in text. Ca cites हर्षं and वर्धयन्. — ^{d}) K2 D1 तदा; Cap.dp ददौ (as in text).

15 ^{a}) D8 (before corr.) तस्य नीचैः; T2 तस्यानीकैः. — ^{b}) K3.5 D8 कांबोजैः (for काञ्चनैः). K3.5 T2 [illegible] (for इव). D2 इव संवृतैः; G5 M अभिसंवृतं (M3–5 °तैः). K1.2.4 कांबोजैश्च सुसंवृतं. — ^{c}) K1.4 बभूव तद् (for बभौ बलम्).

16 ^{ab}) T1 G (except G5) ततो (for तथा). D1.. transp. शूरः and शल्यः. D7 वीरः (for शूरः). K3 G.. शलः (for शल्यः). K5 D2.10 S (except M3–5) कुरुनंदनः. — ^{c}) B5 D3.4.8 M1 उपायाताम्; Ds2 °यातम्; D1.. °याताः; D9 T1 G1–3.5 M3.4 उपेयाताम्; G4 उपायान्तौ; M2 उपेयातौ. K4 (hapl.) om. 16^{d}–17^{b}.

17 K4 om. 17^{ab} (cf. v. l. 16). — ^{b}) K2 D1 S (except T2) भोजांध(T1 °भ्र)कर्वैरः (G5 °कुकुरैः; M1 °कुपरैः); B (except B1) Dn Ds D3–8.10 °कुकुरैः. — ^{c}) K2.3 सैन्यस्य (for सेनाया). — ^{d}) D8 उपागतः.

18 ^{b}) D2 ध्वज°; Cd.s वन° (as in text). — ^{cd}) D2 transp. यथा and वनं. G5 M2 महा- (for यथा). D7 T2 G प्रक्रीडितं; D10 विक्रीडितैः.

19 ^{b}) M2 °बाल्हिनः. — ^{d}) K1.2 अचलं; K3 G5 M1 अचलाः; M2 अवनिं (for अचलान्).

20 D4 om. 20^{c}–21^{d}. — ^{cd}) K2.4.5 B D (except D8 D1) M1 °मानो वातेन °रूप इवांबुदः (K4 °धिः).

21 D4 om. 21 (cf. v. l. 20). — ^{b}) T2 G3.4 M transp. यवनैः and शकैः. K1.3.5 सशकैः; K4 शशकैः; B3

तस्य सेनासमावायः शलभानामिवाबभौ ।
स च संप्राप्य कौरव्यं तत्रैवान्तर्दधे तदा ॥ २२
तथा माहिष्मतीवासी नीलो नीलायुधैः सह ।
महीपालो महावीर्यैर्दक्षिणापथवासिभिः ॥ २३
आवन्त्यौ च महीपालौ महाबलसुसंवृतौ ।
पृथगक्षौहिणीभ्यां तावभियातौ सुयोधनम् ॥ २४
केकयाश्च नरव्याघ्राः सोदर्याः पञ्च पार्थिवाः ।
संहर्षयन्तः कौरव्यमक्षौहिण्या समाद्रवन् ॥ २५
इतश्चेतश्च सर्वेषां भूमिपानां महात्मनाम् ।
तिस्रोऽन्याः समवर्तन्त वाहिन्यो भरतर्षभ ॥ २६
एवमेकादशावृत्ताः सेना दुर्योधनस्य ताः ।
युयुत्समानाः कौन्तेयान्नानाध्वजसमाकुलाः ॥ २७
न हास्तिनपुरे राजन्नवकाशोऽभवत्तदा ।
राज्ञां सबलमुख्यानां प्राधान्येनापि भारत ॥ २८
ततः पञ्चनदं चैव कृत्स्नं च कुरुजाङ्गलम् ।
तथा रोहितकारण्यं मरुभूमिश्च केवला ॥ २९
अहिच्छत्रं कालकूटं गङ्गाकूलं च भारत ।
वारणा वाटधानं च यामुनश्चैव पर्वतः ॥ ३०

C. 5. 600
B. 5. 19. 31
K. 5. 19. 31

सोमकैः (for च शकैः). $K_{1.3.5}$ वृतः; $D_{1.2}$ T G_3 M सह (for तथा). $G_{1.2.5}$ यवनेशश्च पार्थिवः (see below). — After 21^{ab}, T G_4 ins.:

119* आजगाम महाबाहुर्यवनेशश्च पार्थिवः ।

[T_2 बलवान्बलसंयुक्तो (for the prior half). G_4 यवनैः सह (for °नेशश्च).]

22 ^{a}) $K_{1.5}$ D_1 समायाता; S (except T_2; G_1 *inf. lin.* as in text) -समावापः; Cd.s -समावायः (as in text). — ^{b}) $K_{3.5}$ इवायतिः (for इवाबभौ). — ^{c}) $K_{1.3-5}$ D_{10} अथ; K_2 T G सा च (G_3 सेना) (for स च). D_1 तं (for सं-). — ^{d}) K_2 D_9 तथा (for तत्र). D_9 °दंधत् (for °दधे). $K_{1.3-5}$ $D_{1.2}$ नादृश्यत (D_2 °श्यंत) महीपतिः (K_1 °तलात्; K_3 °तले; K_4 °पते).

23 $M_{1.2}$ om. 23. T_1 $G_{1.4}$ read 23 with 25 after 9 (G_4 *repeating* 23 here). — ^{a}) T_2 G_5 ततो; G_4 तत्र (for तथा). K_2 माहिष्मतीराजा; D_8 M_3 माहीष्मती°; G_1 °वासो. — ^{b}) D_2 नाना° (for नीला°). — ^{c}) D_2 महावीर्यौ; G_{3-5} M_{3-5} °पालैर् (for °पालो). $K_{1.2}$ B_5 Ds T G $M_{3.4}$ °वीर्यो (for °वीर्यैः). — ^{d}) K (except K_2) दक्षिणावासिभिर्नृपैः; D_1 दक्षिणानूप°; D_9 °गामिभिः.

24 ^{a}) T G_2 अवंतिकौ (T_2 °का-); $G_{1.3-5}$ आवंतिकौ (for आवन्त्यौ च). K (except K_2) $D_{1.2.9.10}$ आवंत्यश्च महीपालो (K_1 °लैः). — ^{b}) K_1 °सुसंयुतैः; K_3 °पराक्रमः; $K_{4.5}$ °सुदावृतः; D_1 °समन्वितः; $D_{2.9}$ सुसंवृतः; D_{10} S °समावृ(M_2 °समन्वि)तौ. — ^{cd}) G_4 उप° (for अभि°). K_2 आपेततुश्च (for तावभियातौ). $K_{1.3-5}$ D_2 अक्षौहिणीभ्यां (K_3 D_2 °हिण्यैव; K_4 °हिण्या च) कौरव्यं दुर्योधनमुपागमत्.

25 For the sequence in T G, cf. v. l. 9, 10. — ^{a}) Some N MSS. कैकेयाः and कैकयाः. D_2 महात्मनः; G_4 महावीर्याः (for नर°). — ^{b}) T G सोदराः (G_4 भ्रातरः a gloss?) (for सोदर्याः). G_4 पार्थिव (for °वाः). — ^{c}) D_1 संहर्षयंत. T_1 $G_{1.5}$ कौंतेयान्; T_2 G_{2-4} कौरव्यान्. — ^{d}) K_{3-5} समाव्रजन्; D_1 °द्रुवन्; T $G_{1.2}$ °गताः; G_{3-5} °वृताः.

26 ^{a}) M_{3-5} अतः (for the first इतः). $K_{2.3}$ B D त(D_{10} इ)तस्ततस्तु (K_3 °श्च) (for इतश्चेतश्च). K_3 भूपानां (for सर्वेषां). — ^{b}) $K_{1.2}$ भूपालानां; K_3 सर्वेषां सु-; D_1 भूपानां च (for भूमि°). — ^{c}) G_5 हि (for ऽन्याः). M अक्षो(M_1 °क्षौ)हिण्योभ्यवर्तंत.

27 ^{a}) Dn_1 $D_{3.4.7}$ T_2 $G_{2.5}$ °दशवृत्ताः; T_1 $G_{1.4}$ °दशविधाः; M °दशधृताः. — ^{b}) T_1 $G_{1.5}$ वै (for ताः). — ^{c}) D_1 कौरव्यं; D_{10} कौंतेयैः (for कौन्तेयान्). D_9 प्राप्ताः सेनास्तथैवात्र.

28 ^{ab}) M राजन्वै हास्तिनपुरे नावकाशो°. — ^{c}) K_2 Ds D_{3-10} T_2 G_3 स्वबल°; K_3 सुबल°; Dn D_1 च बल°; G_4 संबंध°.

29 ^{a}) D_5 पांचनदं; D_6 पांचनदश्. — ^{b}) $K_{2.3}$ $D_{2.5}$ °जंगलं; $D_{6.7}$ °मंडलं. — D_6 om. 29^{c}–30^{d}. — ^{c}) K_1 रौहीत°; $K_{2.3}$ रोहीत°. — ^{d}) K Dn_1 $D_{1.3.4}$ M_2 °भूमिं च (K_2 °भूम्यश्च). $K_{1.5}$ Dn_1 M_2 केवलां; K_2 °वलाः; $K_{3.4}$ $D_{3.4.7}$ G_5 °वलं; D_2 °रलाः.

30 D_6 om. 30 (cf. v. l. 29). — ^{a}) $K_{1.4.5}$ D_1 °छत्रां; B Ds D_{8-10} °छत्रा. $K_{1.5}$ °कूटीं; K_2 B_2 °कूटी; K_4 D_1 °कूटां; $B_{1.3-5}$ Ds D_{10} °कूटा. — ^{b}) B Ds $D_{8.10}$ गंगातीरं. — ^{c}) K_1 Ds $D_{5.10}$ वरणा; $K_{3.4}$ D_2 वारुणा; K_5 वरुणा; B_4 D_9 वरणं; Dn $D_{3.4.7}$ G_3 वारणं; M_{3-5} वाराणा. $K_{1.3}$ $G_{1.2}$ वटधानं; K_4 वीरधानं; B_1 M_1 वाटधानश्; $D_{1.8}$ M_{3-5} °धानाश्; T_1 °धारं; T_2 °दानं; G_4 °यानं; G_5 वरधारं. — ^{d}) $K_{1.2}$ $D_{1.8}$ यामुनाश्चैव; T G यामुनं चैव. $K_{1.4.5}$ D_8 सर्वशः; D_1 पर्वताः; T $G_{1.2.5}$ पर्वतं; G_3 सर्वतः; G_4 भारत.

G. 5. 600
B. 5. 19. 31
K. 5. 19. 31

एष देशः सुविस्तीर्णः प्रभूतधनधान्यवान् ।
बभूव कौरवेयाणां बलेन सुसमाकुलः ॥ ३१
तत्र सैन्यं तथायुक्तं ददर्श स पुरोहितः ।
यः स पाञ्चालराजेन प्रेषितः कौरवान्प्रति ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

२०

वैशंपायन उवाच ।
स तु कौरव्यमासाद्य द्रुपदस्य पुरोहितः ।
सत्कृतो धृतराष्ट्रेण भीष्मेण विदुरेण च ॥ १
सर्वं कौशल्यमुक्त्वादौ पृष्ट्वा चैवमनामयम् ।
सर्वसेनाप्रणेतॄणां मध्ये वाक्यमुवाच ह ॥ २
सर्वैर्भवद्भिर्विदितो राजधर्मः सनातनः ।
वाक्योपादानहेतोस्तु वक्ष्यामि विदिते सति ॥ ३
धृतराष्ट्रश्च पाण्डुश्च सुतावेकस्य विश्रुतौ ।
तयोः समानं द्रविणं पैतृकं नात्र संशयः ॥ ४
धृतराष्ट्रस्य ये पुत्रास्ते प्राप्ताः पैतृकं वसु ।
पाण्डुपुत्राः कथं नाम न प्राप्ताः पैतृकं वसु ॥ ५
एवं गते पाण्डवेयैर्विदितं वः पुरा यथा ।
न प्राप्तं पैतृकं द्रव्यं धार्तराष्ट्रेण संवृतम् ॥ ६
प्राणान्तिकैरप्युपायैः प्रयतद्भिरनेकशः ।

---

31 [a]) K_2 च; T_1 M (except M_5) तु (for सु-). — [b]) $D_{7.9}$ प्रभूतो (for प्रभूत-). — [c]) K_4 बभौ च (for बभूव). — [d]) K (except K_2) बलेनासीत्समावृतः (K_3 °कुला); D_1 सैन्येन सुमहाकुलाः; Dn $D_{2-7.9}$ बलेनातीव संवृतः; S बलेन सुसमावृतः (T_2 महता°; G_5 °हितः).

32 [a]) $B_{1.3}$ $D_{1.5}$ S तत्तु (for तत्र). K_1 D_9 यथा°; Ds_2 समा°; $G_{3.4}$ तदा यु° (for तथा°). — [c]) K (except K_2) असौ; D_{10} G_4 तु; T_2 च (for स). Some N MSS. पंचाल°. G_3 °राज्ञा तु (for °राजेन). — [d]) $K_{1.3.5}$ प्रहितः (for प्रेषितः). T_1 G (G_1m as in text) कुरुजांगलं (for कौरवान्प्रति).

Colophon. *Adhy. name:* $K_{1.2.4.5}$ B Dn $D_{1.3-5.7-9}$ पुरोहितयानं; D_3 D_{10} पुरोहितयाने बलागमनं; D_2 सैन्यसमवाप्तिः; D_6 संजय(*sup. lin.* पुरोहित)यानं; G_1 पुरोहितयाने कौरवबलाभिगमनं; M_1 सेनासमावापः; M_2 पुरोहितयाने सेनासमावापः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1 Ds_1 $D_{5.7.10}$ S 19; $D_{2.6}$ 18. — *S'loka no.:* K_5 Dn_2 G_5 33; D_3 34.

20

1 [a]) $B_{2.4.5}$ Dn D_{2-8} च; G_3 $M_{1-3.5}$ तं (for तु). K_1 D_2 कौरवं (for °व्यं). K_5 M_4 शत्रुं (M_4 ततः) कौरवमासाद्य; $D_{1.10}$ स कौरव्यं (D_{10} °वं) समासाद्य; $Cd.s$ as in text.

2 [a]) K_1 Dn_1 $D_{1.9}$ सर्वकौशल्यं; K_2 $G_{3.4}$ M सर्वा (K₂ स वै; $G_{3.4}$ सर्वं) कुशलं; T_2 सर्वं कौशलं; G_2 सर्वा न्कौशल्यं. $Cd.s$ cite कौशल्यं. $B_{2.4}$ G_5 तु; D_2 अ (for आदौ). — [b]) K_2 पृष्टश्; M_2 दृष्ट्वा (for पृष्ट्वा). $B_{2.3}$ एनं; D_{10} एषां; T $G_{1.2.5}$ एतान्; G_3 M एवापि; एव (for एवं). G_4 निरामयं; $Cd.s$ as in text. — K_2 B Dn_1 Ds $D_{2.5.7}$ °सैन्य° (for °सेना°). — [d]) जगाद (for उवाच). K_4 तत् (for ह).

3 [b]) M प्रतापवान् (for सनातनः). — [c]) D_1 वाक्योपधानहेतोस्; S वाक्योत्पाद(T_1 G_5 M_5 °दा)नहेतोस् (T °तौ); $Ca.d.s$ as in text.

5 [a]) $K_{3.5}$ G_5 वै (for ये). — [b]) K_2 B Dn D $D_{3-8.10}$ प्राप्तं तैः; $K_{3.5}$ तैः प्राप्तं; D_2 प्राप्तास्ते (by transp.) K_4 B (except B_1) Ds $D_{5-7.9.10}$ पदं; T G (except G_3) धनं (for वसु); see below. — G_3 (hapl.) om. 5[cd]. — [c]) $K_{1.5}$ T G (G_3 om.) पांडोः पुत्राः; B_3 पांडुपुत्रैः — [d]) B_3 प्राप्तं (for प्राप्ताः). Ds D_{10} पदं; $G_{4.5}$ धनं (for वसु); see above.

6 [a]) $G_{1.5}$ वनं (for एवं). $K_{1.5}$ D_3 G_1 गतैः; K च वै; K_3 च तैः (for गते). G_5 पांडवे च (for °वेयैः). — [b]) T_2 विहितं (for विदितं). K_2 च; K_5 Ds वा; S हि (for वः). K_4 Ds_2 D_9 S transp. पुरा and यथा — [c]) K_3 राज्यं (for द्रव्यं). — [d]) $K_{3.5}$ D_1 S धृत (for धार्त°). S यद्वृत्तं°; $Ca.d.s$ संवृतं (as in text).

7 [a]) $K_{1.2}$ M (except M_2) अभ्यु° (for अप्यु°).

शेषवन्तो न शकिता नयितुं यमसादनम् ॥ ७
पुनश्च वर्धितं राज्यं स्वबलेन महात्मभिः ।
छद्मनापहृतं क्षुद्रैर्धार्तराष्ट्रैः ससौबलैः ॥ ८
तदप्यनुमतं कर्म तथायुक्तमनेन वै ।
वासिताश्च महारण्ये वर्षाणीह त्रयोदश ॥ ९
सभायां क्लेशितैर्वीरैः सहभार्यैस्तथा भृशम् ।
अरण्ये विविधाः क्लेशाः संप्राप्तास्तैः सुदारुणाः ॥ १०
तथा विराटनगरे योन्यन्तरगतैरिव ।
प्राप्तः परमसंक्लेशो यथा पापैर्महात्मभिः ॥ ११
ते सर्वे पृष्ठतः कृत्वा तत्सर्वं पूर्वकिल्बिषम् ।
सामैव कुरुभिः सार्धमिच्छन्ति कुरुपुंगवाः ॥ १२
तेषां च वृत्तमाज्ञाय वृत्तं दुर्योधनस्य च ।
अनुनेतुमिहार्हन्ति धृतराष्ट्रं सुहृज्जनाः ॥ १३
न हि ते विग्रहं वीराः कुर्वन्ति कुरुभिः सह ।
अविनाशेन लोकस्य काङ्क्षन्ते पाण्डवाः स्वकम् ॥१४
यश्चापि धार्तराष्ट्रस्य हेतुः स्याद्विग्रहं प्रति ।
स च हेतुर्न मन्तव्यो बलीयांसस्तथा हि ते ॥ १५
अक्षौहिण्यो हि सप्तैव धर्मपुत्रस्य संगताः ।
युयुत्समानाः कुरुभिः प्रतीक्षन्तेऽस्य शासनम् ॥ १६
अपरे पुरुषव्याघ्राः सहस्राक्षौहिणीसमाः ।
सात्यकिर्भीमसेनश्च यमौ च सुमहाबलौ ॥ १७
एकादशैताः पृतना एकतश्च समागताः ।
एकतश्च महाबाहुर्बहुरूपो धनंजयः ॥ १८
यथा किरीटी सेनाभ्यः सर्वाभ्यो व्यतिरिच्यते ।　　C. 5. 621 B. 5. 20. 19 K. 5. 20. 19

M om. 7^{bc}. — ^{b}) T_2 प्रयच्छन्द्विर्. B_3 D_9 अनेकधा. — ^{c}) D_8 शेषतस्ते; T_1 तेषामंतः; all comm. शेषवन्तः (as in text). T_2 परैः शक्ताः (for न शकिता). G_4 धार्तराष्ट्रै-र्महामायैः. — ^{d}) K_2 B D_3 $D_{2.5-8.10}$ Cs गमितुं; K_4 Dn $D_{3.4.9}$ T_1 G नेतुं वै (T_1 G ते); D_1 नयत्तं (for नयितुं).

8 ^{a}) $D_{2.9}$ राष्ट्रं (for राज्यं). — ^{b}) D_9 दुरात्मना (for महा°). — ^{c}) D_7 छलेन (for छद्मना). B_1 S (except G_1 M_5; M_2 om.) राज्यं; B_2 पापैः (for क्षुद्रैः). — ^{d}) D_9 महाबलैः (for ससौ°).

9 ^{a}) Ds_2 तदा (for तद्). D_2 अनुत्तमः; D_9 °गतं; T G_2 °कृतं; G_4 °चितं (for °मतं). D_2 कर्तुं (for कर्म). — ^{b}) $K_{3.4}$ B D (except $D_{2.9.10}$) T_2 यथायुक्तं; G_4 तथावृत्तं. K_5 D_1 मतेन; D_9 च तेन (for अनेन). K_5 वः (for वै). — ^{c}) T_2 M विवासिता (for वासिताश्च). — ^{d}) B_1 वर्षाणां (for वर्षाणि). B_1 T_2 च (for इह).

10 ^{b}) G_2 सभार्यैस्तु (for सहभार्यैस्). K_2 B_1 D_2 S (except T) तदा; D_1 सदा (for तथा). K_5 कृतं (for भृशम्). — ^{d}) T_2 वै (for तैः). $D_{1.2}$ महारथैः (for सुदा°).

11 ^{a}) G_3 तदा; G_5 ततो (for तथा). — ^{b}) G_3 M देहांतर° (for योन्यन्तर°). Cd.s cites योन्यंतरं. D_2 अपि (for इव). D_8 योन्यंतरगतेन वै. — ^{c}) $K_{1.5}$ प्राप्ताः परमसं(K_5 °काः)क्लेशाः; B_1 T_2 संप्राप्तः परमः क्लेशः; D_{10} संप्राप्ताः परमक्लेशाः.

12 ^{a}) K_3 D_2 तत् (for ते). K_{3-5} $B_{2.3.5}$ $D_{1.2}$ S सर्वं (for सर्वे); see below. — ^{b}) K_3 तैः (for तत्). K_1 $D_{1.9}$ S (except G_3) पूर्वं; K_3 कृतं; K_5 सर्वे (for सर्वं); see above. $K_{1.5}$ $D_{1.2.9}$ S कर्म (for पूर्व-). — ^{c}) K_5 D_{10} S (except T_2 G_3 M_2) साम्नैव; Dn_2 साम वै (for सामैव). T_1 $G_{1.5}$ संधिम् (for सार्धम्). — ^{d}) $K_{1.3.5}$ पुरुषर्षभाः (K_3 °भ); K_2 कुरवस्तथा (for कुरु°).

13 ^{a}) K_1 तु (for च). G_4 वृत्तिं (for वृत्तं); see below. T G विज्ञाय (for आज्ञाय). — ^{b}) G_4 वृत्तिं (for वृत्तं); see above. D_8 वै (for च). — ^{d}) $K_{4.5}$ B_2 Dn $D_{2-4.7.9}$ T_2 $G_{1.4}$ M_{3-5} धार्त° (for धृत°); cf. v. l. 15.

14 ^{a}) M_{3-5} विक्रमं (for विग्रहं). — ^{b}) $K_{1.3.5}$ $D_{8.10}$ कांक्षंति (for कुर्वन्ति). — ^{d}) D_9 G_3 स्वयं; T_2 श्रियं; Ca स्वकं (as in text).

15 ^{a}) G_3 M_2 यत् (for यः). T_2 $G_{3.4}$ धृत° (for धार्त°); cf. v. l. 13. — ^{b}) D_1 S (except T_1 G_5) निग्रहं (for वि°). — ^{d}) D_1 महात्मानः (for बलीयांसः). T_2 च पांडवाः (for तथा हि ते).

16 ^{a}) B Dn Ds $D_{2-8.10}$ T G च (B_1 अपि); D_1 अत्र (for हि). G_4 एते (for एव). — ^{b}) T_1 G °राजस्य (for °पुत्रस्य). D_1 T $G_{2.4.5}$ M_2 पंडिताः; D_2 G_3 पीडिताः; $M_{1.3-5}$ पिंडिताः (for संगताः). — After 16^{ab}, D_1 reads 17^{cd}. — ^{c}) M इच्छंत्यः कुरुभिर्योद्धुं. — ^{d}) K (except K_3) D_1 G_3 स्म; G_4 अथ; M हि (M_1 च) (for अस्य). T_2 स्म विग्रहं; G_2 सुशासनं; G_5 अनु° (for अस्य शासनम्).

18 ^{a}) $D_{1.2}$ सहिताः (for पृतनाः). — ^{b}) $D_{1.2}$ अक्षौहिण्यः; S कौरवाणां (for एकतश्च). K (except K_4) B_4 Ds $D_{5.8.10}$ ते (for च). — ^{d}) K_2 सर्वरूपो; $K_{3.5}$ सूर्य°; Dn Ds_2 $D_{3.4.7}$ बहुरूपी; D_1 एकरूपो. T_1 G

C. 3. 621
B. 5. 20. 19
K. 5. 20. 19

एवमेव महाबाहुर्वासुदेवो महाद्युतिः ॥ १९
बहुलत्वं च सेनानां विक्रमं च किरीटिनः ।
बुद्धिमत्तां च कृष्णस्य बुद्ध्वा युध्येत को नरः ॥ २०
ते भवन्तो यथाधर्मं यथासमयमेव च ।
प्रयच्छन्तु प्रदातव्यं मा वः कालोऽत्यगादयम् ॥ २[illegible]

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

२१

वैशंपायन उवाच ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रज्ञावृद्धो महाद्युतिः ।
संपूज्यैनं यथाकालं भीष्मो वचनमब्रवीत् ॥ १
दिष्ट्या कुशलिनः सर्वे पाण्डवाः सह बान्धवैः ।
दिष्ट्या सहायवन्तश्च दिष्ट्या धर्मे च ते रताः ॥ २
दिष्ट्या च संधिकामास्ते भ्रातरः कुरुनन्दनाः ।
दिष्ट्या न युद्धमनसः सह दामोदरेण ते ॥ ३
भवता सत्यमुक्तं च सर्वमेतन्न संशयः ।
अतितीक्ष्णं तु ते वाक्यं ब्राह्मण्यादिति मे मतिः ॥ ४
असंशयं क्लेशितास्ते वने चेह च पाण्डवाः ।
प्राप्ताश्च धर्मतः सर्वं पितुर्धनमसंशयम् ॥ ५
किरीटी बलवान्पार्थः कृतास्त्रश्च महाबलः ।

(except G_3) जनार्दनः.

19 ^{ab}) T G तथा (G_3 तदा) (for यथा). K_5 $B_{1.3.5}$ D (except $D_{1.2.9}$) T_1 G_4 transp. सेनाभ्यः and सर्वाभ्यः. K_4 D_1 -च्यति°; T G ह्यति°; M -भ्यति° (for ज्यति°). — ^{c}) D_1 पार्थौ; D_2 पार्थान् (for एव). B (except B_1) °बुद्धिर् (for °बाहुर्). — ^{d}) D_1 °मतिः (for °द्युतिः).

20 ^{a}) $K_{3.5}$ सैन्यानां; $D_{2.9}$ सेनायां; T_2 M सेनायाः. — ^{c}) K_3 B D (except $D_{1.2.9.10}$) बुद्धिमत्त्वं; G (except G_3) ऋद्धिमत्तां. K_5 बुद्धिं कृत्स्नां च कृष्णस्य. — ^{d}) T G जानन् (for बुद्ध्वा). K_1(m as in text) युज्येत; D_3 युध्यति (for युध्येत). G_3 रणे (for नरः). M बुध्वा बुध्यत कौरवाः.

21 ^{cd}) D_1 इति (for अयम्). M पाण्डवानां प्रयच्छंतु धर्मेणैव नरोत्तमाः.

Colophon. D_2 reads it in margin. — *Adhy. name:* N (except D_2) पुरोहितयानं; T_1 G_1 $M_{1.3-5}$ पुरोहितवाक्यं; M_2 पुरोहितयाने पुरोहितवाक्यं (followed by पुरोहितयानं समाप्तं!). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1 Ds_1 $D_{5.7.8.10}$ S 20; D_6 19. — *S'loka no.:* K_5 Dn_1 D_8 21; Dn_2 20.

21

1 ^{b}) K_4 T_1 G (except G_4) प्राज्ञो वृद्धो; M वृद्धः प्राज्ञो. K_2 महामतिः; D_1 महीपतिः. — ^{c}) S (except T_2) तं (for एनं). K_2 $D_{1.3}$ °कामं; D_2 °न्यायं (for °कालं).

2 Before 2, D_{10} T_2 M ins. भीष्मः (D_{10} cont. उ°). — ^{b}) $K_{1.5}$ D_9 T_2 G_{2-4} पांडवाः सहबांधवाः; B (except B_1) Dn Ds $D_{3-8.10}$ सह दामोदरेण ते (=3^d); M पाण्डवाः ससुहृज्जनाः. — ^{c}) D_2 च सत्यवंतश्च (for सहाय°).

3 ^{a}) $D_{1.2}$ दिष्ट्या च धर्मकामास्ते; S दिष्ट्या च ([illegible] तु) संधिं (M_2 सह) कांक्षंते (G_3 दिष्ट्या संधिं प्रतीक्षंते). — ^{b}) $K_{1.5}$ S भ्रातृभिः (for भ्रातरः). — ^{c}) K_5 चायुद्ध° (for न युद्ध°). — ^{d}) B (except B_1) D (except $D_{1.2.9}$) पांडवाः सह बांधवैः (=2^b).

4 ^{a}) N (except $K_{1.3.5}$ D_1) तु; G_2 हि (for च). T_1 $G_{1.5}$ सत्यमुक्तं च धर्मं च (G_1 धर्मज्ञ; G_5 सर्वज्ञ). — ^{b}) T_2 सत्यं (for सर्वं). D_2 एव (for एतत्). D_1 T[illegible] असंशयं (for न संशयः). — ^{c}) B_1 तद् (for ते). — ^{d}) G (except G_3) मतं (for मतिः).

5 ^{a}) K_5 असंशितं; G_5 नसंशयं (for असंशयं). — ^{b}) K_5 वासे (for चेह). — ^{c}) D_2 T_1 $G_{1.2}$ प्राप्यं (D_2 °प्ताः) स्वधर्मतः. D_8 D_{10} पूर्वं; D_2 T_2 G_4 सर्वे (for सर्वं). T_1 G_5 प्राप्यं तु सर्वं धर्मं (G_5 धर्म्यं सर्वं) हि. — ^{d}) D_{10} पैत्र्यं (for पितुर्). D_2 अनुत्तमं (for असंशयम्). $K_{1.5}$ इह ते धर्म(K_5 धन)संचयं; T_2 पित्र्यमर्थं न संशयः.

6 ^{a}) T_1 G तथैव (G_3 यथैको) (for किरीटी). K_5 चाभवत् (for बलवान्). K_2 B Ds $D_{1.2.5-8.10}$ शूरः (for पार्थः). — ^{b}) $K_{1.3.4}$ Dn $D_{3.4.9.10}$ °रथः; T_1 $G_{1.[illegible]}$ °द्युतिः (for °बलः). — After 6^{ab}, S (except T_2) reads

को हि पाण्डुसुतं युद्धे विषहेत धनंजयम् ॥ ६
अपि वज्रधरः साक्षात्किमुतान्ये धनुर्भृतः ।
त्रयाणामपि लोकानां समर्थ इति मे मतिः ॥ ७
भीष्मे ब्रुवति तद्वाक्यं धृष्टमाक्षिप्य मन्युमान् ।
दुर्योधनं समालोक्य कर्णो वचनमब्रवीत् ॥ ८
न तन्न विदितं ब्रह्मँल्लोके भूतेन केनचित् ।
पुनरुक्तेन किं तेन भाषितेन पुनः पुनः ॥ ९
दुर्योधनार्थे शकुनिर्द्यूते निर्जितवान्पुरा ।
समयेन गतोऽरण्यं पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १०
न तं समयमादृत्य राज्यमिच्छति पैतृकम् ।
बलमाश्रित्य मत्स्यानां पाञ्चालानां च पार्थिवः ॥ ११
दुर्योधनो भयाद्विद्वन्न दद्यात्पदमन्ततः ।
धर्मतस्तु महीं कृत्स्नां प्रदद्याच्छत्रवेऽपि च ॥ १२
यदि काङ्क्षन्ति ते राज्यं पितृपैतामहं पुनः ।
यथाप्रतिज्ञं कालं तं चरन्तु वनमाश्रिताः ॥ १३
ततो दुर्योधनस्याङ्के वर्तन्तामकुतोभयाः ।
अधार्मिकामिमां बुद्धिं कुर्युर्मौर्ख्याद्धि केवलम् ॥ १४
अथ ते धर्ममुत्सृज्य युद्धमिच्छन्ति पाण्डवाः ।
आसाद्येमान्कुरुश्रेष्ठान्स्मरिष्यन्ति वचो मम ॥ १५

भीष्म उवाच ।

किं नु राधेय वाचा ते कर्म तत्सर्तुमर्हसि ।
एक एव यदा पार्थः षड्रथाञ्जितवान्युधि ॥ १६

C. 5. 639
B. 5. 21. 16
K. 5. 21. 16

7^cd. — ^d) D7 विजयेत (for विषहेत).

7 ^b) K4. 5 °धराः (for °भृतः). — S (except T2) reads 7^cd after 6^ab. — ^d) G3 पर्याप्तः (for समर्थः).

8 Before 8, T G1. 5 ins. वैशं°. — ^b) D2 धृष्टः; all comm. धृष्टं (as in text). D2 प्राक्षिप्य; M1 आस्फोट्य (for आक्षिप्य). B2 Dn D3-8 मन्युना (for °मान्). G3 धृतिमाक्षिप्रमन्युमान्. — ^c) K4 °भाष्य; D9 °रम्य; S (except T2) °साद्य (for °लोक्य).

9 Before 9, K1. 5 T2 M (except M2) ins. कर्ण उ° (T2 M om. उ°). — ^a) K (except K2) Dn2 Ds2 न तत्र विदितं; B5 Dn1 D3-7 न तत्रावि°; D1 एतन्न वि°; T2 न तत्तु वि°; Ca as in text. — ^b) K1. 5 S जीवेन (for भूतेन).

10 ^a) D1. 2 दुर्योधनार्थं. — ^b) G5 पुनः (for पुरा). — ^c) K5 D1 समयैः (D1 °ये) वासितोरण्यं. — ^d) T2 धर्म° (for पाण्डु°).

11 ^a) K1. 4 Dn D1-4. 7. 9 S (except G2) स; Cs न (as in text). K1-3. 5 D1. 3. 4 Cn आश्रित्य; K4 Dn D7. 9 आक्षिप्य; D2. 8 आहृत्य; T1 G1. 2. 4. 5 आक्रम्य; T2 G3 M उत्सृज्य; Cd. s आदृत्य (as in text). — ^b) D9 राष्ट्रं (for राज्यं). — ^d) Some MSS. पञ्चा°. K1 B1 M (except M1) पार्थिव; K3. 4 Dn D1-4. 7. 8. 10 मूर्खवत्; D9 सर्वशः; T1 G1. 2. 5 पांडवः; G4 भारत.

12 ^a) K5 भयात्तेषां; B1. 2 T G1. 2. 4. 5 भयोद्विग्नो; G3 M °द्भ्रमैः (for °द्विद्वन्). — ^b) B Dn D3-8 T2 Ca. s पादं (for पदं). K5 आत्मनः; G3 M अप्युत; Ca. s अन्ततः (as in text). — ^c) K1. 3. 5 धर्मेण (for धर्मतस्). K3 हि (for तु). K1. 5 सर्वां (for कृत्स्नां). — ^d) D2 शात्रवे-ष्वपि; T2 M अपि शत्रवे (for शत्रवेऽपि च). K5 D9 अपि (for ऽपि च).

13 ^a) K1. 5 transp. ते and राज्यं. M वै (for ते). — ^c) T1 G1. 3. 5 M2 transp. कालं and तं. D1. 2 G3 M1. 3-5 तत्कालं (for कालं तं). K1. 2. 5 D7. 9 च; B2 तु; T2 ते (for तं).

14 ^ab) T2 दुर्योधनप्रांते (for °स्याङ्के), and वर्तेयुर् (for वर्तन्ताम्). — ^c) K1. 3 B D (except D1. 9) T1 G1. 4 अधार्मिकीं; K2 अधर्मे किं. K D3 G2 त्विमां; B Dn D2-7. 9 तु मा (for इमां). — ^d) S (except T G1. 5) कुर्यान् (for कुर्युर्). T2 बाल्याद् (for मौर्ख्याद्). K3. 4 D1. 2 केवलात् (for केवलम्). K1. 2. 5 B Dn Ds D3-8. 10 मौर्ख्यात् (D10 मूर्खाः) कुर्वंतु (K1. 2. 5 °ति) केवलात् (K1. 2. 5 °लं).

15 ^ab) S (except T1 G1. 5) transp. धर्ममुत्सृज्य and युद्धमिच्छन्ति. K1. 5 अथ धर्मं समुत्सृज्य. D1. 10 योद्धुम् (for युद्धम्). — ^c) K आसाद्य युधि मां मूढाः (K2 °द्य मां कुरुश्रेष्ठाः).

16 ^a) K2 Dn1 D9 तु (for नु). — ^b) D1. 2. 9 कर्मणा कर्तुम्; T1 G कर्म (G3 किं नु) संस्मर्तुम्; T2 कर्मतः स्मर्तुम्. — ^c) D1 ह्यस्मान् (for एव). B3 D5 T1 G (except G3) यथा; T2 तदा (for यदा). — ^d) K2 पुरा; G3 इमान् (for युधि). K4 षड्रथान्युधि निर्जिताः; M जितवान्षड्रथानिमान्. — After 16, Dn2 D10 ins.:

120* बहुशो जीयमानस्य कर्म दृष्टं तदैव ते ।;

while T1 G1. 5 ins.:

121* विराटनगरे धीरः किं त्वं तत्रैव नागतः ।

17 ^a) D1. 9 S (except T2) एतत् (for एवं). — ^b)

G. 3. 640
B. 5. 21. 17
K. 5. 21. 18

न चेदेवं करिष्यामो यदयं ब्राह्मणोऽब्रवीत् ।
ध्रुवं युधि हतास्तेन भक्षयिष्याम पांसुकान् ॥ १७
वैशंपायन उवाच ।
धृतराष्ट्रस्ततो भीष्ममनुमान्य प्रसाद्य च ।
अवभर्त्स्य च राधेयमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १८
असद्धितमिदं वाक्यं भीष्मः शांतनवोऽब्रवीत् ।
पाण्डवानां हितं चैव सर्वस्य जगतस्तथा ॥ १९
चिन्तयित्वा तु पार्थेभ्यः प्रेषयिष्यामि संजयम् ।
स भवान्प्रतियात्वद्य पाण्डवानेव माचिरम् ॥ २०
स तं सत्कृत्य कौरव्यः प्रेषयामास पाण्डवान् ।
सभामध्ये समाहूय संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ समाप्तमुद्योगपर्व ॥

२२

धृतराष्ट्र उवाच ।
प्राप्तानाहुः संजय पाण्डुपुत्रा-
नुपप्लव्ये तान्विजानीहि गत्वा ।
अजातशत्रुं च सभाजयेथा
दिष्ट्यानघ ग्राममुपस्थितस्त्वम् ॥ १
सर्वान्वदेः संजय स्वस्तिमन्तः
कृच्छ्रं वासमतदर्हा निरुष्य ।
तेषां शान्तिर्विद्यतेऽस्मासु शीघ्रं

D1 यथायं (for यदयं). — ^{d}) Dn2 D2 T G1 M4 भक्षयिष्यामि. Some MSS. पांशुकान्; K (except K2) D8 पांशुकं; T1 G1.5 M पांसु च (M1.2 °सुकं). — After 17, T1 G1.5 ins.:

122* दुर्योधनः सहामात्यो विनङ्क्ष्यति न संशयः ।

18 K5 D2 G4 M om. the ref. — ^{c}) D1 अभि° (for अव°). — ^{d}) K1.5 D8 ततो; D9 भीतो (for इदं).

19 Before 19, K2 ins. धृतराष्ट्र उ°, S (except G4.5 M2.4) ins. धृत°. — ^{a}) K5 Dn D3.4.7 transp. इदं and वाक्यं. D10 असद्धितकरं वाक्यं. — ^{b}) S (except T2) उक्तवाञ्जाह्नवीसुतः. — After 19^{ab}, K (K2 ins. line 2 after 20^{ab}) D1.8 ins.:

123* दुर्योधनसमक्षं च पार्थिवानां च संनिधौ ।
एष वक्ष्यति धर्मात्मा वाक्यं वाक्यविशारदः ।

[(L. 1) K2 तु (for च in both the places). — (L. 2) K1 वक्ष्यामि (for वक्ष्यति).]

K4 cont.:

124* असद्धितमिदं वाक्यं भीष्मेणोक्तं महात्मना ।

— ^{c}) D10 हितकरं (for हितं चैव). — ^{d}) M सर्वेषां च महीक्षितां.

20 ^{a}) K1.5 विचिंतयित्वा (for चिन्तयित्वा तु). — ^{b}) D1 G8 M (except M1) प्रेषयिष्याम. K3-5 S (except T2) यद्धितं (for संजयम्). — After 20^{ab}, K2 ins. line 2 of 123*. — ^{c}) M भगवान् (for स भवान्). D9 एव (for प्रति°). K (except K3) T2 G (except G1) भवान्प्रतिप्रयात्व(K2 G3 °त्य)द्य.

21 ^{c}) D10 मध्येसभं (for सभामध्ये). — ^{d}) K1.1 D9 G2-4 चेदम् (for वाक्यम्).

Colophon. All MSS. except M2 om. sub-parvan name. — *Adhy. name:* K1-4 B D पुरोहितयानं; G1.1 पुरोहितप्रतिनिवर्तनं; M1 पुरोहितविसर्गः; to it K1.3.4 B1-3.5 Dn D2-6.8.10 add समाप्तं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 Ds1 D5.7.8.10 S 21. — *S'loka no.:* K5 22; Dn 21.

22

1 ^{a}) D1 Ca आह. Dn1 Ds2 संजयं. K4 राज° (for पाण्डु°). — ^{b}) D1 °प्लव्यां; S °प्लाव्यं; Ca °प्लव्ये (as in text). D2 तांस्तु जानीहि; T1 तद्विजा° (for तान्विजा°). — ^{c}) T2 सभाजयेत; Ca as in text. — ^{d}) S वनाद् (G3.4 भवान्) (for अनघ). D1 उपागतस्त्वं. K ब्रूयाश्च (K2.3 °श्च) दिष्ट्या (K2 दिष्ट्यानघ) समुपस्थित(K2 °पागत)स्त्वं; B1.4 Dn2 D10 Cn दिष्ट्या न ह्यस्थानमुप°; D2 दिष्ट्या न व्यग्रः समुपागतस्त्वां. — T2 M ins. after 1: T1 G1 after 7^{ab}:

125* पुत्रो मह्यं मृत्युवशं जगाम
दुर्योधनः संजय रागबुद्धिः ।

मिथ्योपेतानामुपकारिणां सताम् ॥ २

नाहं क्वचित्संजय पाण्डवानां
मिथ्यावृत्तिं कांचन जात्वपश्यम् ।
सर्वां श्रियं ह्यात्मवीर्येण लब्ध्वा
पर्याकार्षुः पाण्डवा मह्यमेव ॥ ३

दोषं ह्येषां नाधिगच्छे परीक्ष-
न्नित्यं कंचिद्येन गर्हेय पार्थान् ।
धर्मार्थाभ्यां कर्म कुर्वन्ति नित्यं
सुखप्रिया नानुरुध्यन्ति कामान् ॥ ४

घर्मं शीतं क्षुत्पिपासे तथैव
निद्रां तन्द्रीं क्रोधहर्षौ प्रमादम् ।
धृत्या चैव प्रज्ञया चाभिभूय
धर्मार्थयोगान्प्रयतन्ति पार्थाः ॥ ५

त्यजन्ति मित्रेषु धनानि काले
न संवासाज्जीर्यति मैत्रमेषाम् ।
यथार्हमानार्थकरा हि पार्था-
स्तेषां द्वेष्टा नास्त्याजमीढस्य पक्षे ॥ ६

अन्यत्र पापाद्विषमान्मन्दबुद्धे-
र्दुर्योधनात्क्षुद्रतराच्च कर्णात् ।
तेषां हीमे हीनसुखप्रियाणां
महात्मनां संजनयन्ति तेजः ॥ ७

उत्थानवीर्यः सुखमेधमानो
दुर्योधनः सुकृतं मन्यते तत् ।
तेषां भागं यच्च मन्येत बालः

C. 5. 652
B. 5. 22. 8
K. 5. 22. 8

---

2 [b]) D6 वान्यम्; Ca. d. s वासम् (as in text). K3 B (except B1) Dn D1. 2 M2–4 अतदर्हान्; G2 एतदर्हान्; G4 तदनर्हान् (for अतदर्हा). Dn1 निरूप्य; D6 निरस्य; G4 निरीक्ष्य; all comm. निरुध्य (as in text). — [c]) D1. 5 G2–4 M नैषां. — [d]) B (except B1) D6. 10 G4 मिथ्यापेतानां; Ca. d. s as in text. D1 S (except T2 G1–3) अपकारिणां. S च (for सताम्).

3 [c]) S सर्वे (for सर्वां). D1 आत्मवीर्येण; D2 ह्यात्मबलेन. K5 B Ds D1–4. 7. 10 लब्धां; D6 नष्टां (for लब्ध्वा). — [d]) K3. 4 D2. 10 °हार्षुः; D1 T2 G1 °कर्षुः; Ca. d. s as in text. G5 नित्यम् (for मह्यम्).

4 [a]) K3 दोषानेषां; G4 दोषं येषां; G5 तान्वै दोषान्. K2 B Dn Ds D1–8. 10 नाध्यगच्छं. K1 D1 T1 G M परीक्ष्य; B Dn2 Ds D10 T2 परीप्सन्; Dn1 D5. 6 परीच्छन् (for परीक्षन्). — [b]) K4 D10 S सूक्ष्मं; K5 तत्र (for नित्यं). Dn1 D2. 9 S (except T1 G5 M2) किंचिद् (for कंचिद्). K1 D8 गर्हे च; Ds D5. 6 T2 G3. 4 M गर्हे (M2 °र्हा)म (for गर्हेय). — [c]) T2 G4 पार्थाः (for नित्यं). — [d]) N (except K2) T2 G3 Ca सुखप्रिये; G2 सुखाप्तये. Cd. s cite सुखं and प्रियं. K5 नानुरुत्स्यंति; Ca °रुध्यंते; Cd. s as in text. K5 B (except B3) Ds D2. 4. 10 T1 G1 Cn कामात्; G5 नित्यं (*inf. lin.* कामं) (for कामान्).

5 [a]) D9 घर्मशीते; Cd. s घर्मं शीतं (as in text). — [b]) K4. 5 D7. 9 M (except M4) निद्रातंद्री; Dn1 T2 निद्रातंद्रीं; D1 निद्रातंद्रे; D5 निद्रां तंद्रां. Cd. s cite निद्रा तन्द्रा. — [c]) S (except G2) चापि (for चैव). — [d]) K2 °योगात्; K4. 5 D2 G2 °योगाः; Ds2 °योग्याः (for °योगान्). K4. 5 प्रतपंति; B1 प्रतियांति; D1. 2 G2 प्रसहंति; D9 प्रवसंति; T G1. 4 M प्रतिपद्यंति; G3 प्रवदंति (for प्रयतन्ति).

6 [b]) K Ds D1. 2. 10 T1 G1. 2. 5 Cs जीर्यंते; M (except M1) जीर्यंति; Ca. d जीर्यति (as in text). K1 D1. 10 मैत्र्यमेषां; K2 B Dn Ds D3–8 तेषु मैत्री; K5 प्रीतिरेषां; T2 मैत्रं तेषां; G3 M मैत्रिरेषां. — [c]) S (except T2 G2) यथार्थं° (for यथार्हं°). D9 हितार्थास् (for हि पार्थास्). — [d]) D9 दोषो (for द्वेष्टा). K1. 3 Ds G3. 4 M2 आजमीढपक्षे; K2 D2. 5 T2 G2 अजमीढस्य पक्षे; D1. 9 T1 G1. 5 M1. 3–5 अजमीढपक्षे; Ca as in text.

7 [a]) D2 G1. 4. 5 विषमतो (for °मान्). — [b]) Ds क्षुद्रचराच्च; G5 दुष्प्रसहाच्च. — After 7[ab], T1 G ins. 125*. — [c]) Dn Ds D3. 4. 7. 8 हीमौ; T1 G3. 5 M1. 2. 5 हि मे (for हीमे). D5. 6 तेषां ह हीमौ न सुख°. — [d]) B4 D5. 6 वर्धयतो हि; Ds स्पर्धयतो हि (for संजनयन्ति). D10 m कोपं (for तेजः). S (except G2) महात्मनां संजय पांडवानां. — After 7, S (except G2) ins.:

126* भागं गन्तुं घटते मन्दबुद्धि-
महात्मनां संजय दीप्ततेजसाम् ।

[(L. 1) T1 G1. 3 हर्तुं; T2 G4. 5 कर्तुं (for गन्तुं). — (L. 2) T2 दयालूनां (for महात्मनां). G5 तीव्र° (for दीप्त°).]

8 [a]) K3 उत्थानवीर्यं; D5. 6 तथोनवीर्यः; Ca. d. s as in text. — [c]) Ds D10 यच्च मोक्ष्येत; D1. 3 T G1. 5 मन्यते यच्च (D1 °श्च); G4 यद्धिमन्येत. — [d]) Ca अशक्यं; Cd. s शक्यं (as in text). D1 हंतुं; M3–5 कर्तुं; Ca. d. s Cd. s हर्तुं (as in text). D1 M1 (*sup. lin.*) जीवितं (for हर्तुं (as in text).

C. 5. 652
B. 5. 22. 8
K. 5. 22. 8

शक्यं हर्तुं जीवतां पाण्डवानाम् ॥ ८

यस्यार्जुनः पदवीं केशवश्च
वृकोदरः सात्यकोऽजातशत्रोः ।
माद्रीपुत्रौ सृञ्जयाश्चापि सर्वे
पुरा युद्धात्साधु तस्य प्रदानम् ॥ ९

स ह्येवैकः पृथिवीं सव्यसाची
गाण्डीवधन्वा प्रणुदेद्रथस्थः ।
तथा विष्णुः केशवोऽप्यप्रधृष्यो
लोकत्रयस्याधिपतिर्महात्मा ॥ १०

तिष्ठेत कस्तस्य मर्त्यः पुरस्ता-
द्यः सर्वदेवेषु वरेण्य ईड्यः ।
पर्जन्यघोषान्प्रवपञ्शरौघा-
न्पतंगसंघानिव शीघ्रवेगान् ॥ ११

दिशं ह्युदीचीमपि चोत्तरान्कुरू-
न्गाण्डीवधन्वैकरथो जिगाय ।
धनं चैषामाहरत्सव्यसाची
सेनानुगान्बलिदांश्चैव चक्रे ॥ १२

यश्चैव देवान्खाण्डवे सव्यसाची
गाण्डीवधन्वा प्रजिगाय सेन्द्रान् ।
उपाहरत्फल्गुनो जातवेदसे
यशो मानं वर्धयन्पाण्डवानाम् ॥ १३

गदाभृतां नाद्य समोऽस्ति भीमा-
द्धस्त्यारोहो नास्ति समश्च तस्य ।
रथेऽर्जुनादाहुरहीनमेनं
बाह्वोर्बले चायुतनागवीर्यम् ॥ १४

सुशिक्षितः कृतवैरस्तरस्वी
दहेत्क्रुद्धस्तरसा धार्तराष्ट्रान् ।
सदात्यमर्षी बलवान्न शक्यो
युद्धे जेतुं वासवेनापि साक्षात् ॥ १५

सुचेतसौ बलिनौ शीघ्रहस्तौ

जीवतां).

9 ^{a}) M तस्य. $K_{1.5}$ D_{7} केशवस्य. — ^{b}) G_{3} M (except M_{2}) सत्यको. $K_{1.3}$ $D_{6.9}$ T_{1} $G_{3.4}$ M °शत्रुः (M_{1} *sup. lin.* °शत्रोः as in text). — ^{c}) S चैव (for चापि). D (except $D_{1.2.9}$) यांति (for सर्वे). — ^{d}) G_{5} वरं; Ca. d. s पुरा (as in text). G_{5} तस्य चैव (for साधु तस्य). M_{1} (*sup. lin.*) सत्यं; Ca. d. s तस्य (as in text). G_{4} M_{2} प्रसादं (for प्रदानम्).

10 ^{a}) D_{10} स एवैकः; G_{4} संहत्यैकः. — ^{b}) K_{5} गांजीव°. D_{1} प्रवादे प्रजीयात्; T_{1} $G_{1.2}$ प्रणुदेद्वै रथस्थः. — ^{c}) $K_{1.5}$ महान्; K_{3} B_{1} Dn D_{2-7} T_{2} जिष्णुः; Cs विष्णुः (as in text). Ca. d mention विष्णु-. Dn_{1} D_{9} om. अपि. K_{3} M (except M_{2}) हि; K_{4} वा; K_{5} च (for अपि). B_{2} अधर्ष्यौ (for अप्रधृष्यो). — ^{d}) K_{5} S (except T_{2} G_{4} $M_{1.2}$) अपि (for अधि-).

11 ^{a}) S (except G_{2}) पुमान् (for मर्त्यः). — ^{b}) K_{1} °वेदेषु; $K_{2.5}$ B D (except D_{9}) °लोकेषु (for °देवेषु). G_{5} यथा (for वरेण्य). K_{3} इंद्रात्; B D (except $D_{1.2.8.10}$) एकः (D_{9} एव); G_{5} महेंद्रः (for ईड्यः). — ^{c}) D_{2} प्रवर्षन्; D_{9} प्रवयत्; T_{1} प्रवमन्; G_{5} प्रवपेत् (for प्रवपन्).

12 D_{1} (hapl.) om. 12^{b}–13^{a}. — ^{c}) Ds_{1} G_{4} M_{2} आहरन्; T_{1} G_{5} अहरत्. — ^{d}) K_{5} सेवानुगान्. N द्रविडान् (for बलिदान्).

13 D_{1} om. 13^{a} (cf. v. l. 12). — ^{a}) D_{2} तथैव; $D_{9.10}$ $G_{3.4}$ M यश्च (for यश्चैव). — ^{b}) Some N MSS. गांजीव°. G_{1} वि- (for प्र-). — ^{c}) D_{1} उपानयत्; Cd. s °हरत् (as in text). N (mostly) फाल्गुनो (B_{4} D[illegible] $D_{3.4}$ पांडवो) (for फल्गुनो). — ^{d}) M यशोमानौ.

14 ^{a}) K_{4} D_{1} °भृतो (for °भृतां). $K_{2.3}$ B_{2-5} D (except $D_{1.2}$) T_{2} G_{2} नास्ति (for नाद्य). $K_{2.5}$ D_{8} समो हि; K_{3} B_{2} Ds $D_{5.6.9.10}$ T_{2} G_{2} समोद्य; B_{3-5} Dn समोत्र (for समोस्ति). B_{1} गदाभृतां भीमसमो न कश्चिद्; T_{1} $G_{1.3-5}$ M गदाधरोन्यो न समोस्ति भीमाद्. — ^{b}) T_{2} G_{1} हस्त्यारोहे. $K_{2.3}$ हि (for च). S (except G_{2-4}) कश्चित्समोन्यः (for समश्च तस्य). — ^{c}) D_{9} तथा (for रथे). K_{2} $D_{1.2}$ G_{2} प्राहुर् (for आहुर्). — ^{d}) $K_{2.3}$ $B_{4.5}$ D (except Ds D_{8-10}) G_{4} M_{1} बलेनायुत° (for बले चायुत°). Ds °वीर्यः (for °वीर्यम्).

15 ^{a}) K_{2} D_{9} स; Cs सु- (as in text). $K_{1.5}$ G_{3} कृतवीर°. — ^{b}) Dn $D_{3.4.7}$ क्षुद्रांस्तरसा. — ^{c}) K_{2} स चात्यमर्षी; K_{5} $D_{1.2.3.9}$ T_{1} $G_{1.5}$ सदा ह्य°. K_{3} $B_{3.5}$ Dn $D_{3.4.6-9}$ G_{2} न बलात्स (for बलवान्न). T $G_{1.3-5}$ M अशक्यो (for न शक्यो).

16 ^{a}) S (except T_{2} G_{2}) °तेजसौ; Cd. s °चेतसौ (as in text). — ^{b}) N G_{1} फाल्गुनेन (K_{5} °नस्य); T_{2} G_{5} फल्गुनस्य. — ^{c}) K_{5} °मृगान्; $D_{1.2}$ °गणं; D_{9} °गणान्; M_{3}

सुशिक्षितौ भ्रातरौ फल्गुनेन ।
श्येनौ यथा पक्षिपूगान्रुजन्तौ
माद्रीपुत्रौ नेह कुरून्विशेताम् ॥ १६
तेषां मध्ये वर्तमानस्तरस्वी
धृष्टद्युम्नः पाण्डवानामिहैकः ।
सहामात्यः सोमकानां प्रबर्हः
संत्यक्तात्मा पाण्डवानां जयाय ॥ १७
सहोषितश्चरितार्थो वयःस्थः
शाल्वेयानामधिपो वै विराटः ।
सह पुत्रैः पाण्डवार्थे च शश्व-
द्युधिष्ठिरं भक्त इति श्रुतं मे ॥ १८

अवरुद्धा बलिनः केकयेभ्यो
महेष्वासा भ्रातरः पञ्च सन्ति ।
केकयेभ्यो राज्यमाकाङ्क्षमाणा
युद्धार्थिनश्चानुवसन्ति पार्थान् ॥ १९
सर्वे च वीराः पृथिवीपतीनां
समानीताः पाण्डवार्थे निविष्टाः ।
शूरानहं भक्तिमतः शृणोमि
प्रीत्या युक्तान्संश्रितान्धर्मराजम् ॥ २०
गिर्याश्रया दुर्गनिवासिनश्च
योधाः पृथिव्यां कुलजा विशुद्धाः ।
म्लेच्छाश्च नानायुधवीर्यवन्तः

C. 5. 666
B. 5. 22. 22
K. 5. 22. 22

°यूथं (for °पूगान्). K1.2 D1.2.3 G5 व्रजंतौ; K5 D7 भजंतौ; G3 हरंतौ (for रुजन्तौ). — ^{d}) K2 Ds D1.2.9 माद्रीसुतौ; T1 G1.5 पुत्रौ माद्र्या. K2–5 D9 चेह (for नेह). K2 क्रुद्धन् (*sup. lin.* कुरून् as in text). K3 समस्तान् (for विशेताम्). Dn Ds D3–8.10 Ca.s शेषयेतां न शत्रून्; D2 नेह वशे कुरूणां (for नेह कुरून्विशेताम्). Cd cites न विशेतां. G2 यमौ कुरूणां प्रसहेत कोत्र. — After 16, N T1 G2 ins.:

127* एतद्बलं पूर्णमस्माकमेवं
यत्सात्वतां नास्ति तृतीयमन्यत् ।

[(L. 1) K1 पूर्वम्; D2 सर्वम् (for पूर्णम्). K2.3 T1 एव; D9 G2 एकं (for एवं). — (L. 2) K5 D8 सात्वतानां (for सात्वतां). B Dn Ds D3–7.10 T1 यत्सत्यं तान् (T1 यत्सात्वतान्) प्राप्य नास्तीति मन्ये.]

17 ^{a}) Ds D10 येषां (for तेषां). D1 अन्यो; G5 अर्थे (for मध्ये). — ^{c}) Ds Ca.s सात्वतानां; Cd सात्वतां (for सोमकानां). T1 प्रियार्हः; G1.5 वरिष्ठः; G4 प्रबाहुः; Ca.d.s प्रबर्हः (as in text). — ^{d}) K1.4.5 त्यक्तात्मा वै; Ca.d.s संत्यक्तात्मा (as in text). K2 B Dn Ds D2–10 पांडवार्थे (K2 D2 °वानां) श्रुतो मे. Cap पाण्डवार्थे; Ca.d.s पाण्डवानां (as in text). — After 17, B D (except D1.2.9.10) ins.:

128* अजातशत्रुं प्रसहेत कोऽन्यो
येषां स स्यादग्रणीर्वृष्णिसिंहः ।

18 ^{a}) T2 सहामात्यः; Cd.s सहोषितः (as in text). G5 स हितार्थो (for चरितार्थो). Dn1 Ds G4 M1 वयस्यः (for वयःस्थः). — ^{b}) K1.2.4 S साल्वेयानाम् (G3 corrupt); B (except B1) D (except Ds, D2.9) मात्स्येयानाम् (for शाल्वे°). — After 18^{ab}, K4.5 read 30^{ab}, *repeating* it in its proper place. — ^{c}) K1.4.5 D10 सहैव पुत्रैः; K2.3 B Dn Ds D2–8 G2 स वै सपुत्रः; D1 सहपुत्रः; T1 G1.5 पुत्रैः सार्धं (for सह पुत्रैः). B3 D1.9 °वार्थेन (for °वार्थे च). T1 G1.5 हि (for च). D2 G2 निविष्टो (for च शश्वद्). — ^{d}) K3 B D (except D2.9) युधिष्ठिरे.

19 ^{a}) K3 D8 अपरुद्धा; K5 अविरुद्धाश्च; Ds1 यथावरुद्धा; D2 सुविरुद्धा; D10 ये चावरुद्धा; S अथावरुद्धा. Dn D3.4.7.9 S (except G2) रथिनः (for बलिनः). K D (except D1.5) कैकयेभ्यो; S (except G2) पंच संति (for केक°). — ^{b}) S (except G2) केकयेषु (for पञ्च सन्ति). — ^{c}) K1.2 ते कैकया; K3 कैकयेभ्यो; K4.5 Ds D10 G2 ते कैके(K4 G2 °क)येभ्यो; Dn D3.4.7.9 कैकेयेषु; D2.5.6.8 G1 कैकेयेभ्यो. — ^{d}) G4 युद्धात्क्षीणाः (for युद्धार्थिनः). K2 तानुपासंति; K4 Ds D10 चानुसरंति; K5 D8 चानुचरंति; M चानुवदंति. K5 पार्थिवान् (for पार्थान्).

20 D2 om. 20^{ab}. — ^{a}) K Dn D3.4.7–9 सर्वांश्च वीरान्. K3.4 D8 °पतींश्च; T1 G1 °पतींद्राः; Ca.d.s °पतीनां (as in text). — ^{b}) Cf. 21^{d}. K समानीतान्; B (except B4) Dn D3.4.7.9 °गतान्; D3 G3–5 संमानिताः. K B4.5 Dn D3.4.7–10 निविष्टान्. — B2 (hapl.) om. 20^{c}–21^{d}. — ^{c}) S सर्वान् (for शूरान्). K2 B1 Ds D1.5.6 अर्हान् (for अहं). T1 भक्तिनतः; G5 °युतः. — ^{d}) K1 प्रीत्या च युक्तान्. Dn2 संस्थितान् (for संश्रि°).

21 B2 om. 21 (cf. v. l. 20). — ^{a}) D1 T G1.5 °श्रिता (for °श्रया). — ^{b}) K4.5 B3.5 Dn D3.4.8.9 °जातिशुद्धाः; B1.4 D6.7 °जाश्च वृद्धाः; Ds D10 °जातवृद्धाः

C. 5. 666
S. 5. 22. 22
K. 5. 22. 22

समागताः पाण्डवार्थे निविष्टाः ॥ २१
पाण्ड्यश्च राजामित इन्द्रकल्पो
युधि प्रवीरैर्बहुभिः समेतः ।
समागतः पाण्डवार्थे महात्मा
लोकप्रवीरोऽप्रतिवीर्यतेजाः ॥ २२
अस्त्रं द्रोणादर्जुनाद्वासुदेवा-
त्कृपाद्भीष्माद्येन कृतं शृणोमि ।
यं तं कार्ष्णिप्रतिमं प्राहुरेकं
स सात्यकिः पाण्डवार्थे निविष्टः ॥ २३
अपाश्रिताश्चेदिकरूषकाश्च
सर्वोत्साहैर्भूमिपालैः समेताः ।
तेषां मध्ये सूर्यमिवातपन्तं
श्रिया वृतं चेदिपतिं ज्वलन्तम् ॥ २४
अस्तम्भनीयं युधि मन्यमानं
ज्याकर्षतां श्रेष्ठतमं पृथिव्याम् ।
सर्वोत्साहं क्षत्रियाणां निहत्य
प्रसह्य कृष्णस्तरसा ममर्द ॥ २५
यशोमानौ वर्धयन्यादवानां
पुराभिनच्छिशुपालं समीके ।
यस्य सर्वे वर्धयन्ति स्म मानं
करूषराजप्रमुखा नरेन्द्राः ॥ २६
तमसह्यं केशवं तत्र मत्वा
सुग्रीवयुक्तेन रथेन कृष्णम् ।
संप्राद्रवंश्चेदिपतिं विहाय
सिंहं दृष्ट्वा क्षुद्रमृगा इवान्ये ॥ २७
यस्तं प्रतीपस्तरसा प्रत्युदीया-
दाशंसमानो द्वैरथे वासुदेवम् ।
सोऽशेत कृष्णेन हतः परासु-

(for °जा विशुद्धाः). S (except G_2) यो(M_{3-5} यौ)धाः सर्वे कुशलाः संनिविष्टाः. — G_5 om. 21^{cd}. — ^{c}) K_5 S (except T_2 G_2; G_5 om.) नानाविधवीर्य°. — With 21^d, cf. 20^b.

22 ^{a}) K_3 Dn $D_{3-7.9.10}$ समितींद्रकल्पो; K_5 यत इंद्र°; D_2 अर्चित इंद्र°; S (except G_2) अमितवीर्यविक्रमो; Ca. d. s अमित इंद्र° (as in text). — ^{b}) D_2 योधप्र°; T_2 युधि प्रवीरो (for युधि प्र°). D_9 S (except T_2 G_2) बलिभिः (for बहुभिः). — K_4 om. 22^d–23^d. — ^{d}) T_1 G (except $G_{3.4}$) °त्रयेपि (for °प्रवीरो). M (except M_2) [अ]प्रतिवार्य°.

23 K_4 om. 23 (cf. v. l. 22). — ^{b}) D_1 transp. कृपात् and भीष्मात्. B_{1-3} D_3 G_2 घृतं; B_5 Dn D_3 $D_{3-7.10}$m T_2 वृतं (for कृतं). — ^{c}) B Dn $D_{3-6.9}$ आहुर्; D_2 चाहुर् (for प्राहुर्). S यत्तश्च कृष्णप्रतिमप्रभावः.

24 ^{a}) K_1 Dn $D_{2-8.10}$ उपाश्रिताश्च. $K_{1.3-5}$ चेदिकरूषसेनाः. K_2 $D_{1.9}$ अ(K_2 उ)पाश्रितश्चेदिकरूषराजः; S अपाश्रित(T_2 तदाश्रित-; G_2 आसादित)श्चैव करूशराजः. — ^{b}) B D (except $D_{1.2.9}$) सर्वोद्योगैर्. K_3 B D (except $D_{1.2.9}$) भूमिपालाः. K_2 $D_{1.9}$ S (except G_1) समेतः. — ^{c}) D_2 राज्ञां (for तेषां).

25 ^{a}) S (except T_2 G_2) अस्कंद° (for अस्तम्भ°). M यदि (for युधि). K_3 Dn $D_{3.4}$ °माना; $K_{4.5}$ B D_3 $D_{1.2.5.7-10}$ M_4 °मानो. — ^{b}) $K_{1.3.4}$ B Dn_1 $D_{2.6}$ $G_{1.2}$ Cn °ज्यां कर्षतां; D_3 ज्याः क°. — ^{c}) T G_1 महो° (for सर्वो°). D_3 वै निहत्य; M निगृह्य (for निहत्य). — ^{d}) [S] (except T_2 G_2) विष्णुस् (for कृष्णस्). B D (except $D_{1.9.10}$) G_1 संममर्द; G_2 यशस्वी (for ममर्द).

26 ^{a}) K_2 D_3 $D_{1.2.10}$ $G_{3.5}$ यशो मानं; K_{3-5} [D] योसौ मानं (for यशोमानौ). N (except K_2 D_3 $D_{1.9}$) T_2 G_2 पांडवानां (for याद°). — ^{b}) D_2 °भवत्; S °हन[त्] (T_1 °हनच्च; G_4 °हरत्; G_5 °हंता) (for °भिनत्). [K] महीपं; B Dn D_3 $D_{2-8.10}$ समीक्ष्य; D_1 समीपे; S (except G_2) सुघोरं (for समीके); cf. v. l. 34. — ^{c}) [K] वर्धयिष्यंति मानं; D_2 वर्धयंति प्रभावं. — ^{d}) K_1 करूष चेदिप्र°; D_1 करूषराजप्रतिमा; T_2 $G_{3.4}$ M करूशराजप्रमुखा.

27 ^{a}) T_1 G_1 तमस्यंतं; G_2 तस्यांतकं. — ^{b}) K_2 सुधुर्य° (for सुग्रीव°). B_2 हृष्टं; G_3 M_2 यांतं (for कृष्णम्). — ^{c}) B_2 Cn के (for सं-). — ^{d}) S सिंहार्दिताः (for सिंहं दृष्ट्वा). M_1 यथान्ये (for इवान्ये).

28 ^{a}) $K_{1.2.4}$ D_3 यस्तं प्रतीपं (D_3 °पात्); $D_{2-5.7.9}$ T_2 कस्तं प्रतीपस् (T_2 °तस्); D_1 तं यः प्रयांतं; [T] G तम(G_3 तं वै)प्रतीतस्; M तं वै ($M_{1.4}$ om. वै) प्रतीतस्; Cd cites प्रतीतं. D_1 प्रदीयाद्; D_3 अप्युदीयाद्; T_1 $G_{1.}$ प्रत्यायासी(G_5 °स्सी)द्; Ca. d. s प्रत्युदीयाद् (as in text). — ^{b}) Ca. d. s अपार्थिवो (for आशंसमानो). — ^{c}) K_{1-} शेते स; $K_{4.5}$ स तेन; $D_{1.9}$ अशेत; D_2 G_2 समेत्य (for सोऽशेत). K_3 क्षमायां (for परासुर्). — ^{d}) K_1 $D_{5.8}$ T

वातेनेवोन्मथितः कर्णिकारः ॥ २८

पराक्रमं मे यदवेदयन्त
तेषामर्थे संजय केशवस्य ।
अनुस्मरंस्तस्य कर्माणि विष्णो-
र्गावल्गणे नाधिगच्छामि शान्तिम् ॥ २९

न जातु ताञ्शत्रुरन्यः सहेत
येषां स स्यादग्रणीर्वृष्णिसिंहः ।
प्रवेपते मे हृदयं भयेन
श्रुत्वा कृष्णावेकरथे समेतौ ॥ ३०

नो चेद्गच्छेत्संगरं मन्दबुद्धि-
स्ताभ्यां सुतो मे विपरीतचेताः ।
नो चेत्कुरून्संजय निर्दहेता-
मिन्द्राविष्णू दैत्यसेनां यथैव ।
मतो हि मे शक्रसमो धनंजयः
सनातनो वृष्णिवीरश्च विष्णुः ॥ ३१

धर्मारामो ह्रीनिषेधस्तरस्वी
कुन्तीपुत्रः पाण्डवोऽजातशत्रुः ।
दुर्योधनेन निकृतो मनस्वी
नो चेत्क्रुद्धः प्रदहेद्धार्तराष्ट्रान् ॥ ३२

नाहं तथा ह्यर्जुनाद्वासुदेवा-
द्भीमाद्वापि यमयोर्वा बिभेमि ।
यथा राज्ञः क्रोधदीप्तस्य सूत
मन्योरहं भीततरः सदैव ॥ ३३

अलं तपोब्रह्मचर्येण युक्तः
संकल्पोऽयं मानसस्तस्य सिध्येत् ।
तस्य क्रोधं संजयाहं सिमीके

C. 5. 680
B. 5. 22. 36
K. 5. 22. 36

G1.5 एव; G3 एवं (for इव). T2 मर्दितः; G5 M मथितः (for उन्मथितः). K3m इवात्र (for कर्णिकारः). K2 वातेन भग्नः स यथा कर्णिकारः.

29 a) K3.4 Ds यदवेदयंते (K3 °यन्वै); K5 D8 Cs यदवेदयंतः; D1 यथा वेदयंति; G2 प्रतिवेदयंति; Ca.d यदवेदयन्त (as in text). T1 G1.5 पराक्रमं चाप्रतिमं वदंति; T2 G3.4 M °मं त्वप्रमेयं (M1 त्वप्रतिमं) वदंति. — b) S (except G2) मध्ये (for अर्थे). Ca.d.s cite संशयं (for संजय?). — c) D1 अब्राह्मण्यं (for अनुस्मरन्). M4 सत्य- (for तस्य). B4 Ds D1 Ca.d.n जिष्णोः (for विष्णोः). — d) Some S MSS. गावत्गणे. K3–5 नाभि° (for नाधि°).

30 K4.5 *repeat* 30^{ab} here, reading it for the first time after 18^{ab}. — a) D1 न जातु तं; S (except G2) कस्तान् (T1 G3.4 M5 कस्तां; T2 कस्मान्; G5 M2 कस्तं) जेतुं (T2 हंतुं); T2m न जातु ताञ् (as in text). D1 शक्नुवत्यः सहेत; D9 शत्रुरभ्युत्स°. T2m शत्रुहन्यान्समेतान्. — b) D8 सदा (for स). — d) D1 °रथेन यांतौ; M2 °रथौ समेतौ.

31 a) N G2 न (K1–3 स; D9 तौ) (for नो). D7 वै (for चेद्). K1.3.5 संयुगं; K4 D9 संयुगे; D1 S संगतं (G5 M2 °तिं) (for संगरं). — b) B Ds D5–8.10 ताभ्यां लभेच्छर्म तदा सुतो मे. — c) K1.4 Dn D1.3–7 तौ चेत्; K2.3 ततः; K5 तावत्; D8 G5 तौ वै; T G2.4 सर्वान्; G1 तौ वा; Cn नो चेत् (as in text). D3 नो दहेताम्. — d) D5 मित्रो विष्णुर्; D6 इंद्रो विष्णुर्. D2.10 °सैन्यं (for °सेनां). K3–5 D9 M दानवानां चमूमिव (K4 चमूं च; K5 चमूवत्; D9 चमूं वा); T1 G1 दानवानादिदेवौ (for दैत्यसेनां यथैव). — f) B1 जिष्णुः; S (except G1.4) कृष्णः (for विष्णुः).

32 a) B1 D9 G5 धर्मराजो; G3 स धर्मराजो; Ca धर्मारामो (as in text). B (except B1) D (except D1.2.6.8.9) G5 Cap ह्रीनिषेवस्; Ca.d.s as in text. M (except M1) महात्मा; Cd.s तरस्वी (as in text). — c) S (except G2) तर(T1 °प)स्वी (for मनस्वी). — d) D1 न; Ca.s नो (as in text). D2 स (for प्र-). Ca.d.s cite दहेत्.

33 a) K1.4.5 D9 न ह्येवाहं (for नाहं तथा). K1.4.5 चार्जुनाद्; Dn2 Ds2 अर्जु°; D1 G2 अप्यर्जु°; D9 फाल्गुनाद् (for ह्यर्जुनाद्). — b) K1 तथा भीष्माद्; K3.4 न (K4 तथा) भीमसेनाद्; K5 भीमसेनाद्; B1 D9 T2 भीमाद्वा; Dn D3.4.6.7.10 भीमाद्वाहं (for भीमाद्वापि). K2 बिभेमि om. वा); K3 वापि नूनं; K4.5 T1 G1 M वा(M3–5 चा)पि बिभ्ये (for वा बिभेमि). — c) K (except K1.2) D9 S (except T1 G1–4) संजय; D2 तात; D10 मन्योर् (for सूत). — d) K3 मन्योर्भीतो; D10 गावल्गणे (for मन्योरहं). K2 D9 S (except G2) भीतभीतः (for °तरः). D10 सदाहं.

34 a) K1.2 स वै तपो-; K4.5 स वै सदा; B Dn D3 D5–8.10 T2 महातपा; D2 अलोलुपो (for अलं तपो-). T1

C. 5. 680
B. 5. 22. 36
K. 5. 22. 36

स्थाने जानन्भृशमस्म्यद्य भीतः ॥ ३४

स गच्छ शीघ्रं प्रहितो रथेन
पाञ्चालराजस्य चमूं परेत्य ।
अजातशत्रुं कुशलं स्म पृच्छेः
पुनः पुनः प्रीतियुक्तं वदेस्त्वम् ॥ ३५

जनार्दनं चापि समेत्य तात
महामात्रं वीर्यवतामुदारम् ।
अनामयं मद्वचनेन पृच्छे-
र्धृतराष्ट्रः पाण्डवैः शान्तिमीप्सुः ॥ ३६

न तस्य किंचिद्वचनं न कुर्या-
त्कुन्तीपुत्रो वासुदेवस्य सूत ।
प्रियश्चैषामात्मसमश्च कृष्णो
विद्वांश्चैषां कर्मणि नित्ययुक्तः ॥ ३७

समानीय पाण्डवान्सृञ्जयांश्च
जनार्दनं युयुधानं विराटम् ।
अनामयं मद्वचनेन पृच्छेः
सर्वांस्तथा द्रौपदेयांश्च पञ्च ॥ ३८

यद्यत्तत्र प्राप्तकालं परेभ्य-
स्त्वं मन्येथा भारतानां हितं च ।
तत्तद्भाषेथाः संजय राजमध्ये
न मूर्च्छयेद्यन्न भवेच्च युद्धम् ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

G1.3.5 M अलं तपोब्रह्मचर्यं (G5 °र्यां) च युक्तं (T1 G1.5 यदुक्तं); Ca.d.s (as in text). — b) Ds D10 अलं; D2 वै; T2 यो (for अयं). M मनसस् (for मान°). D10 G4 Ca.d.s सिध्यै (for सिध्येत्). — c) D9 क्रोधात् (for क्रोधं). K4.5 B Dn D3–8 S Cap समी(T2 G3.4 निरी)क्ष्य; Ca.d.s समीक्ष्य (as in text); cf. v. l. 26. — d) Dn D3.4 S (except G2) जातं; Cn जानन् (as in text). T G (except G2) transp. अस्मि and अद्य.

35 a) D1 त्वरितो; T1 G4 M3 सहि° (for प्रहि°). K1.3.4 जवेन (for रथेन). — b) Some N MSS. पंचाल° (for पाञ्चाल°). K1.3 चमूमुपेत्य; K2 D1 चमूं समेत्य; K4.5 T1 G4.5 M चमूं परेभ्यः; B Dn Ds D3–8.10 T2 चमूनिवेशं (B4 Dn D3.4.6.7 T2 °वेशनं); D9 चमूं परेण; G3 चमूं विगाह्य (for चमूं परेत्य). Cs समेत्य; Ca.d परेत्य (as in text). B2 om. 35d–37b. — d) D1.9 प्रीतियुक्तो. T1 G1 वद त्वं (for वदेस्त्वम्). D7 प्रीतियुक्तं वीर्यवंतं वद त्वं.

36 B2 om. 36 (cf. v. l. 35). — a) S सूत (for तात). — b) K3 D3.4 महामात्यं; D1.2.9 सहामात्यं; D7 महामान्यं; T1 G1.5 महामतिं; T2 G2–4 M2 महात्मानं; M1.3–5 महात्मनां; Ca.d.s महामात्रं (as in text). K (except K2) D9 वीर्यवंतं यशस्विनं; T1 G1.5 °वतां वरिष्ठं (for वीर्यवतामुदारम्). — 36c = 38c. — d) D9 संधिम् (for शान्तिम्). K2 इच्छुः (for ईप्सुः). T G1.4 धा(T2 स धा)र्तराष्ट्रैः पांडवः संधिमिच्छेत्; G2.3.5 M धार्त(G2 यद्धार्त-; G3 M धृत)राष्ट्रः पांडवैः संधिमिच्छुः (G3.5 °च्छेत्); Cs as in text.

37 B2 om. 37ab (cf. v. l. 35). — b) K1.4 T °सुतो (for °पुत्रो). — c) D1 तेषाम्; D9 चैवम् (for चैषाम्). S (except G2) संमतश्चैव (for आत्मसमश्च). — d) K4.5 तेषां (for चैषां).

38 a) K3 B (except B2) D (except D1.2.9) T G1.2.5 M2 °नीतान्; G4 °गतान्; Cd.s °नीय (as in text). K2 B2.3 G1 सृञ्जयान् पाण्डवान् (by transp.); D10 पांडवैः संजयान्. — 38c = 36c. — d) K5 D9 तान् (for तथा).

39 a) K3–5 परेषु; Cs परेभ्यः (as in text). — b) D1 G2 मन्येथास्त्वं (by transp.). M1 पांडवानां (for भारतानां). S (except G2) हिताय (for हितं च). — c) K5 B (except B4) D (except D2.5) G5 M2 Ca.d.s तद् (for तत्तद्). Dn1 तात (for राज-). — d) K1 यत्सूत्रयेद्; K3.4 D3 यन्मूर्छयेद्; G5 न क्रोधयेद्; Ca.d.s न मूर्च्छयेद् (as in text). B1–3 D8 न (D8 यन्) मूर्छयेयुः (for न मूर्च्छयेद्यन्). B D (except D1.2) न च युद्धहेतुः (for न भवेच्च युद्धम्). D9 न मूर्छयेद्येन चेन्न युद्धं (catalectic!).

Colophon. — *Sub-parvan*: N M1.3.5 संजययान. — *Adhy. name*: T1 G1 M2–5 संजयप्रेषणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ds1 D5.7.8.10 S 22; D2 (*sec. m.*).6 20. — *S'loka no.*: K5 D8 41.

२३

वैशंपायन उवाच ।
राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा धृतराष्ट्रस्य संजयः ।
उपप्लव्यं ययौ द्रष्टुं पाण्डवानमितौजसः ॥ १
स तु राजानमासाद्य धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
प्रणिपत्य ततः पूर्वं सूतपुत्रोऽभ्यभाषत ॥ २
गावल्गणिः संजयः सूतसूनु-
रजातशत्रुमवदत्प्रतीतः ।
दिष्ट्या राजंस्त्वामरोगं प्रपश्ये
सहायवन्तं च महेन्द्रकल्पम् ॥ ३
अनामयं पृच्छति त्वाम्बिकेयो
वृद्धो राजा धृतराष्ट्रो मनीषी ।
कच्चिद्भीमः कुशली पाण्डवाग्र्यो
धनंजयस्तौ च माद्रीतनूजौ ॥ ४
कच्चित्कृष्णा द्रौपदी राजपुत्री
सत्यव्रता वीरपत्नी सपुत्रा ।
मनस्विनी यत्र च वाञ्छसि त्व-
मिष्टान्कामान्भारत स्वस्तिकामः ॥ ५
युधिष्ठिर उवाच ।
गावल्गणे संजय स्वागतं ते
प्रीतात्माहं त्वाभिवदामि सूत ।
अनामयं प्रतिजाने तवाहं
सहानुजैः कुशली चास्मि विद्वन् ॥ ६
चिरादिदं कुशलं भारतस्य
श्रुत्वा राज्ञः कुरुवृद्धस्य सूत ।
मन्ये साक्षाद्दृष्टमहं नरेन्द्रं
दृष्ट्वैव त्वां संजय प्रीतियोगात् ॥ ७
पितामहो नः स्थविरो मनस्वी
महाप्राज्ञः सर्वधर्मोपपन्नः ।
स कौरव्यः कुशली तात भीष्मो
यथापूर्वं वृत्तिरप्यस्य कच्चित् ॥ ८
कच्चिद्राजा धृतराष्ट्रः सपुत्रो
वैचित्रवीर्यः कुशली महात्मा ।

C. 5. 693
B. 5. 23. 9
K. 5. 23. 9

23

1 ^{c}) D_{1} उपप्लव्यां; S °प्लाव्यं. S (except G_{2}) शीघ्रं (for द्रष्टुं). — ^{d}) S (except G_{2}) द्रष्टुं पार्थान् (M_{2} पश्चान्) महौजसः.

2 ^{b}) $K_{2.3}$ B Dn Ds $D_{3-8.10}$ कुंतीपुत्रं; D_{1} धर्मराजं (for धर्मात्मानं). — ^{c}) $K_{2.4}$ B D (except D_{9}) अभिवाद्य (for प्रणिपत्य). K_{2} सर्वं; K_{3} सर्वे; K_{4} पूर्वान् (for पूर्वं).

3 ^{a}) G_{3-5} M_{3} गावद्गणिः. K_{3-5} °पुत्रो (for °सूनुर्). — ^{b}) K (except K_{2}) अभ्यवदत्; S (except G_{2}) तमवोचत् (for अवदत्). D_{10} सुप्रतीतः; T_{1} $G_{1.2.5}$ प्रतीतं; G_{4} प्रीतः; M_{2} प्रकीर्तितं; Ca.d प्रतीतः (as in text). — After 3^{ab}, M (except M_{1}) ins. संजयः. — ^{d}) D_{1} °तुल्यं (for °कल्पम्).

4 ^{a}) K_{5} आंबिकेयो; $D_{8.9}$ त्वामांबिकेयो (for त्वाम्बिकेयो). Ca cites त्वा (as in text). — ^{b}) B_{1} मनस्वी (for मनीषी). — ^{c}) K_{1} भारताग्र्यो (for पांडवा°). S (except G_{2}) कच्चित् कुशली (T_{1} $G_{1.5}$ सुखी) पांडवाग्र्योऽप्रधन्वा. — ^{d}) K (except K_{2}) D_{8} धनंजयो माद्रवतीसुतौ च; S (except G_{2}) °यो भीमसेनो यमौ च.

5 ^{b}) K_{1} T_{1} $G_{1.5}$ सु° (for स°). — ^{c}) S (except $G_{2.4}$) मनस्विनी वांछति (T G_{1} °सि) यत्र च त्वं. — ^{d}) M_{2} तासुत (for भारत).

6 ^{a}) Some S MSS. गावद्गणे. — ^{b}) K $D_{1.2}$ G_{2} प्रीतात्मा त्वाम्; B Dn Ds D_{3-10} प्री(B_{4} प्रि)यामहे; T_{1} $G_{3.5}$ प्रीता(G_{5} °त्या)त्मानं (for प्रीतात्माहं). $K_{3.5}$ om. त्वा. $K_{1.2.4}$ $D_{1.2}$ T_{1} $G_{1.4.5}$ अभि(T_{1} $G_{1.4}$ त्वाभि-; G_{5} चाभि)नंदामि सूत; B Dn Ds D_{3-10} ते (D_{9} त्वद्-) वयं दर्शनेन; G_{2} त्वाभिवक्ष्यामि सूत. — ^{d}) D_{8} °त्मजैः; D_{10} °त्मजः; T_{1} G (except G_{2}) °नुजः (for °नुजैः). K (except K_{2}) सहानुजैः संप्रति साधुवृत्तः (K_{3} °त्त; K_{5} °त्तं).

7 ^{a}) D_{8} दर्शनं (for कुशलं). — ^{d}) K_{2} च (for एव). G_{4} transp. दृष्ट्वैव and त्वां. M त्वा (for त्वां).

8 ^{a}) D_{2} G_{2} यशस्वी; G_{5} मनस्विनां (for मनस्वी). — ^{b}) $K_{4.5}$ महाप्रज्ञः. — ^{c}) K_{2} $D_{1.2.9}$ T G_{2} स कौरवः. — ^{d}) K_{1} अप्यस्ति; K_{2} अस्यास्ति; K_{3} B (except B_{1}) Dn Ds $D_{3-8.10}$ अस्त्यस्य; D_{1} अथास्य (for अप्यस्य).

9 ^{b}) D_{9} S (except G_{2}) सूतपुत्र (for महात्मा).

C. 5. 698
B. 5. 23. 9
K. 5. 23. 9

महाराजो बाह्लिकः प्रातिपेयः
कच्चिद्विद्वान्कुशली सूतपुत्र ॥ ९
स सोमदत्तः कुशली तात कच्चि-
द्भूरिश्रवाः सत्यसंधः शलश्च ।
द्रोणः सपुत्रश्च कृपश्च विप्रो
महेष्वासाः कच्चिदेतेऽप्यरोगाः ॥ १०
महाप्राज्ञाः सर्वशास्त्रावदाता
धनुर्भृतां मुख्यतमाः पृथिव्याम् ।
कच्चिन्मानं तात लभन्त एते
धनुर्भृतः कच्चिदेतेऽप्यरोगाः ॥ ११
सर्वे कुरुभ्यः स्पृहयन्ति संजय
धनुर्धरा ये पृथिव्यां युवानः ।
येषां राष्ट्रे निवसति दर्शनीयो
महेष्वासः शीलवान्द्रोणपुत्रः ॥ १२
वैश्यापुत्रः कुशली तात कच्चि-
न्महाप्राज्ञो राजपुत्रो युयुत्सुः ।
कर्णोऽमात्यः कुशली तात कच्चि-
त्सुयोधनो यस्य मन्दो विधेयः ॥ १३
स्त्रियो वृद्धा भारतानां जनन्यो
महानस्यो दासभार्याश्च सूत ।
वध्वः पुत्रा भागिनेया भगिन्यो
दौहित्रा वा कच्चिदप्यव्यलीकाः ॥ १४
कच्चिद्राजा ब्राह्मणानां यथाव-
त्प्रवर्तते पूर्ववत्तात वृत्तिम् ।
कच्चिद्दायान्मामकान्धार्तराष्ट्रो
द्विजातीनां संजय नोपहन्ति ॥ १५
कच्चिद्राजा धृतराष्ट्रः सपुत्र
उपेक्षते ब्राह्मणातिक्रमान्वै ।

— ^{c}) K (except K_4) बाह्लिकः प्रातिपीयः; S (except G_2) बाह्लिकानां महात्मा. Ca प्रातिपेयः (as in text). — ^{d}) K_2 D_2 वृद्धः (for विद्वान्). S (except G_2) प्रातिवीर्यः (T_1 G_5 $M_{2.5}$ °पीयः; T_2 प्रतीयमानः) कुशली तात कच्चित्; cf. 10^a.

10 M (? hapl.) om. 10^a. — ^{a}) $G_{2.3}$ सौमदत्तिः (for सोम°). K_1 चापि विद्वन् (for तात कच्चिद्). — ^{b}) T_2 G_1 $M_{1.2}$ सोमदत्तः; G_{3-5} M_{3-5} सो(G_{3-5} सौ)मदत्तिः (for सत्यसंधः). M च शल्यो (for शलश्च). — ^{c}) K (except K_2) सकृपः (for च कृपः). G_5 महारथो भुवि (for कृपश्च विप्रो). K (except $K_{1.2}$) अथ विप्रो; D_9 च वीरो (for च विप्रो). — After 10^c, G_5 ins.:

129* शारद्वतः कुशली तात विप्रः ।

— ^{d}) K_1 महेष्वासौ. D_{10} अन्ये (for एते). $K_{1.5}$ हि (for अपि). — After 10, B D read 12^{ab} ($D_{1.2}$ marg. $_5$ marg. *repeating* it in its proper place).

11 D_1 om. 11^{ab}; D_9 om. 11. — ^{a}) K_3 B_1 Ds $D_{6.8.10}$ T_1 G_{3-5} M_5 महाप्रज्ञाः. Ds D_5 °शास्त्रेवदाता; D_8 °शास्त्रे च दांता; Ca °शास्त्रावदानाः; Cd as in text. — ^{c}) Ds कच्चिद्दानं. K (except K_2) D_2 सर्वे लभंते (for लभन्त एते). Cd cites दानं, Cs कच्चिन्मानं लभन्ते (as in text). — ^{d}) G_2 सर्वे एते (for कच्चिदेते). K (except K_2) D_2 आचार्यमुख्या भुवि विश्रुतास्ते (D_2 °ता ये).

12 B D read 12^{ab} after 10 ($D_{1.2}$ marg. $_5$ marg. *repeat* it here). — ^{b}) D_2m G_4 धनुर्भृतो (G_4 °तां) (for °धरा). S (except T_2 $G_{2.3}$) च मह्यां (for पृथिव्यां). K_3 transp. पृथिव्यां and युवानः. B Dn Ds D_{3-8} प्रधानाः (for युवानः). — ^{c}) D_2 G_4 तेषां; Cs येषां (as in text). K_2 D_1 G_2 न्यवसद्; Cs निवसति (as in text). — ^{d}) D_9 कुशली (for शीलवान्). D_1 °सूनुः; G °पुत्रः (as in text).

13 ^{a}) D_{10} G (except G_1) M_4 वैश्यापुत्रः. — Ds (hapl.) om. 13^{bc}. — ^{b}) Dn_2 Ds_1 $D_{3.4}$ (by corr.) $_{6.8}$ महाप्रज्ञो. — ^{c}) K_5 D_9 G_2 मान्यः; T $G_{1.3-5}$ M (except M_5) मानी (for ऽमात्यः).

14 ^{a}) D_2 च या (for वृद्धा). $K_{1.4.5}$ D_{10} च नार्यो (for जनन्यो). — ^{b}) D_2 महानसे; T_1 $G_{1.5}$ महादास्यो; G_4 मानाढ्या वै; $M_{1.2.4}$ Ca.d माहानस्यो; Cs महानस्यो (as in text). M_2 राजभार्याश्च. — ^{c}) Ds वध्वश्च (for वध्वः). D_{10} सपुत्रा; G_4 M_5 पुत्रो; $M_{1.3.4}$ पुत्र्यो (for पुत्रा). $G_{2.4}$ M (except M_2) भागिनेयो. — ^{d}) G दौहित्रेयाः; M (except M_2) °त्र्यो वा (for °त्रा वा). K (except K_3) M अल्पव्यलीकाः; $B_{2.3}$ एते व्य°; Ds एतेप्यरोगाः (for अप्यव्य°). Cd.s अव्य° (as in text).

15 ^{b}) K_1 पूर्ववच्चानुवृत्तिं; $K_{4.5}$ D_2 °वृत्तानुवृत्तिं; Ds °वन्मानवृ°. Cd cites वृत्तिं (as in text). — ^{d}) D पार्थिवो (for संजय). D_1 नापहंति.

16 ^{a}) S (except G_2 M_2) तातो (for राजा). — ^{b}) S (except G_2) समीक्षते (for उपे°). T_1 G_1(m as in

कच्चिन्न हेतोरिव वर्त्मभूत
उपेक्षते तेषु स न्यूनवृत्तिम् ॥ १६
एतज्ज्योतिरुत्तमं जीवलोके
शुक्लं प्रजानां विहितं विधात्रा ।
ते चेल्लोभं न नियच्छन्ति मन्दाः
कृत्स्नो नाशो भविता कौरवाणाम् ॥ १७
कच्चिद्राजा धृतराष्ट्रः सपुत्रो
बुभूषते वृत्तिममात्यवर्गे ।
कच्चिन्न भेदेन जिजीविषन्ति
सुहृद्रूपा दुर्हृदश्चैकमित्राः ॥ १८

कच्चिन्न पापं कथयन्ति तात
ते पाण्डवानां कुरवः सर्व एव ।
कच्चिद्दृष्ट्वा दस्युसंघान्समेता-
न्स्मरन्ति पार्थस्य युधां प्रणेतुः ॥ १९
मौर्वीभुजाग्रप्रहितान्स्म तात
दोधूयमानेन धनुर्धरेण ।
गाण्डीवमुक्तान्स्तनयित्नुघोषा-
नजिह्मगान्कच्चिदनुस्मरन्ति ॥ २०
न ह्यपश्यं कंचिदहं पृथिव्यां
श्रुतं समं वाधिकमर्जुनेन ।

C. 5. 706
B. 5. 23. 22
K. 5. 23. 22

---

text). 4 ब्राह्मणानव्यलीकं; T2 M ब्राह्मणानां व्यलीकं; G5 विप्रवर्यानलीकं. — c) K2.3 D2 कच्चिच्च हेतोरिह (K3 °व). D1.2 G4 धर्मभूतं; T G1.3.5 सव्यलीकं; M वर्त्मभूतं (M2.5 °तां) (for वर्त्मभूतः). B Dn Ds D3-8 स्वर्गस्य कच्चिन्न (B1 Dn Ds D3.4 om. न) तथा वर्त्मभूतां; D10 सुवर्गलोकस्य च वर्त्मभूतं. Ca cites हेतोर्वर्त्मभूतां, Cd.s हेतोर्वर्त्मभूतः. — d) B1 D (except D1.6.9) अपेक्षते. K2.3 न न्यून°; K5 सदानु°; B D सदैव वृत्तिं (D1 राज्यं मदीयं; D2.9 सत्वानु°); T1 स द्यूत°; T2 G3.5 च न्यून° (for स न्यूनवृत्तिम्). Ca.d cite न्यूनां वृत्तिं.

17 a) K2.3 B D (except D1.2.9.10) T1 M1 ज्योतिश्चोत्तमं. — b) Ds1 D7.9 G3 शुक्रं; Ca.d.s शुक्लं (as in text). D1.2 S प्रजातं (for प्रजानां). — c) K4 G3-5 ते वै; D2 तच्च; T1 G1 तान्वै; T2 तं वै (for ते चेल्). K1.2.4.5 Ca.d दंभं; K3 B D दोषं (D1.2 इदं; D9 दंभान्); T G लोभा(G3.4 °का)न् (for लोभं). D1 दंभात् (for मन्दाः). — d) D5 S (except G2) वै कुरूणां (for कौरवाणाम्).

18 a) M1 धृतराष्ट्रपुत्रो (for °ष्ट्रः सपुत्रो). — c) D8 om. न. G3 भेदेषु; Cs भेदेन (as in text). — d) K2 प्रहृष्टरूपाः; D1 सुहृद्रूपान्; Ca.d सुहृद्रूपाः (as in text). K2.3.5 Ds2 D1.3.9 सुहृदः (for दुर्हृदः). K D7.8.10 चाप्यमात्याः (K2 चैव सूत); B Ds D5 चैकमत्यात्; Dn D3.4.6.9 T2 चैव (D6 T2 °क-) मान्याः (Dn2 च मान्याः); D1.2 G2 अस्याप्यमात्याः; G4 चाप्यमित्राः; G5 चैव मित्राः (for चैकमित्राः).

19 T2 G3.4 M transp. 19^{ab} and 19^{cd}. — a) K1 D9 Ca.d नु पापं; K3 उपायान्; K4 न पापात्; K5 न पापाः; S (except G2) तु पापं (for न पापं). K2 पापाः; G2 सूत (for तात). — b) K1 D1.9 S (except G2) न (for ते). — B D (except D9; D2 [marg.] om. lines 1-2; D4 marg.) T2 G3.4 M (all eight S MSS. om. lines 3-4) ins. after 19^{ab}: T1 G5 (both om. lines 3-4), after 19:

130* द्रोणः सपुत्रश्च कृपश्च वीरो
नास्मासु पापानि वदन्ति कच्चित् ।
कच्चिद्राज्यं धृतराष्ट्रं सपुत्रं
समेत्याहुः कुरवः सर्व एव ।

[(L. 1) M विप्रः (for वीरो). — (L. 2) T G3-5 M पितामहो विदुरो बाह्लिकश्च. — (L. 3) B1.2.4 राज्ये; Ds D10 गुह्यं; D1.2 ग्राह्यं (for राज्यं). D1 °राष्ट्रस्य पुत्रं.]
— c) K1.4.5 D10 अनेकान् (for समेतान्).

20 a) K1 Dn1 D3.8 मौर्वीं भुजाग्रप्रहितां (D8 °तान्; D3 °ग्रात्सहितां); S मौर्वीं भुजाग्रे (G3 °भ्यां) प्रहितां. K3.5 तु तात; S स्मरंतः (T2 G1.3 स्मरंति) (for स्म तात). — b) B4 Ds D4.8.10 Cs °गुणेन (for °धरेण). T2 दोधूयमानस्य धनुर्धरस्य; G5 दोर्मूलदंडस्य धनुर्धरस्य. — c) B4 Dn D1-4.9 S (except T2) °नुन्नान् (for °मुक्तान्). — After 20, S (except G2) ins.:

131* न तं दृष्ट्वा कच्चिदत्र प्रतीपं
गन्ता गृहान्जातु जगाम रङ्गात् ।

[(L. 1) T1 G (except G2) अस्ति (for अत्र). — (L. 2) G (except G2.3) गतो; M1 (*inf. lin.*) गत्वा (for गन्ता). T1 G (except G2) गृहं.]

21 a) K2 B D (except D1.9) G3 च; T1 G1.4.5 अस्य; T2 अन्यम् (for हि). K (except K2) Ds D1.9 G3.4 कच्चिद्; G2 क्वचिद् (for कंचिद्). — b) N (except K1.4.5 D1) योधं; T2 शूरं; G2 ध्रुवं (for श्रुतं). K2.3

C. 5. 706
B. 5. 23. 22
K. 5. 23. 22

यस्यैकषष्टिर्निशितास्तीक्ष्णधाराः
सुवाससः संमतो हस्तवापः ॥ २१
गदापाणिर्भीमसेनस्तरस्वी
प्रवेपयञ्शत्रुसंघाननीके ।
नागः प्रभिन्न इव नड्वलासु
चङ्क्रम्यते कच्चिदेनं स्मरन्ति ॥ २२
माद्रीपुत्रः सहदेवः कलिङ्गा-
न्समागतानजयद्दन्तकूरे ।
वामेनास्यन्दक्षिणेनैव यो वै
महाबलं कच्चिदेनं स्मरन्ति ॥ २३
उद्यन्नयं नकुलः प्रेषितो वै
गावल्गणे संजय पश्यतस्ते ।
दिशं प्रतीचीं वशमानयन्मे
माद्रीसुतं कच्चिदेनं स्मरन्ति ॥ २४
अभ्याभवो द्वैतवने य आसी-
दुर्मन्त्रिते घोषयात्रागतानाम् ।
यत्र मन्दाञ्शत्रुवशं प्रयाता-
नमोचयद्भीमसेनो जयश्च ॥ २५
अहं पश्चादर्जुनमभ्यरक्षं
माद्रीपुत्रौ मीमसेनश्च चक्रे ।
गाण्डीवभृच्छत्रुसंघानुदस्य
स्वस्त्यागमत्कच्चिदेनं स्मरन्ति ॥ २६
न कर्मणा साधुनैकेन नूनं
कर्तुं शक्यं भवतीह संजय ।
सर्वात्मना परिजेतुं वयं चे-
न्न शक्नुमो धृतराष्ट्रस्य पुत्रम् ॥ २७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

$D_{5.6.8}$ G_2 च (for वा). K_2 वार्जुनेन; $D_{1.2}$ फा(D_2 फ)ल्गुनेन; D_{5-8} चार्जुनेन; T G (except $G_{2.3}$) अर्जुनस्य (for अर्जुनेन). — ^{c}) D_5 D_8 यस्यैष षष्टिर्. D_7 त्रिशिखास्; T_1 $G_{1.3.5}$ M निहितास् (for निशितास्). K (except K_3) सुधाराः; D_{10} तिग्मधाराः (for तीक्ष्णधाराः). — ^{d}) S संम(T_1 °ह)ता (for संमतो). B_2 G_{2-4} $M_{1.3-5}$ हस्तवापाः; T_2 °चापाः; G_5 हस्तिवाहाः; all comm. as in text.

22 ^{b}) T_1 $G_{1.3-5}$ $M_{1.3-5}$ प्राद्रावयञ्; T_2 प्रधावयच् (for प्रवेपयञ्). $K_{3.4}$ B_2 अनेकान्; D_1 समीपे; D_2 T_1 G M समीके; T_2 समाजौ (for अनीके). — ^{c}) $K_{3.5}$ B D (except D_1) T G_1 Ca.s नड्व(D_9 तद्व)लेषु; $G_{3.5}$ षष्टिहायनः; M_5 (*inf. lin.*) शड्वलासु; Cd नड्वलासु (as in text). — ^{d}) G_5 चाक्रम्यते; Ca.d चङ्क्र° (as in text). D_2 अनु-; Ca.d एनं (as in text).

23 T_2 transp. 23 and 24. D_1 *repeats* 23 (with v. l.) after 24. — ^{a}) D_1 (second time) °सुतः (for °पुत्रः). — ^{b}) K_3 युद्धकाले; K_4 अवकूरे; K_5 क्षंतक्कूरे (sic); Dn_1 $D_{2-4.7}$ अब्धिकूले; D_1 (first time) यत्र रेवा and (second time) देवरूपः; D_5 दंतवक्रं; D_9 अंतकूले; T $G_{1.2}$ M दंतवक्रे (M_2 °पते); $G_{3.4}$ दंतवक्रे; G_5 दंतवक्रं; Ca.n दन्तकूरे (as in text). — ^{c}) B_1 $D_{2.5}$ T $G_{1.5}$ योधैः (G_1 also यो वै as in text); G_3 युद्धे; G_4 M यो($M_{3.4}$ यौ)धान्. — ^{d}) G_3 D_2 अनु- (for एनं).

24 K_2 G_2 om. 24. $K_{1.3.4.5}$ D_2 read 24 after 26. T_2 transp. 23 and 24. — ^{a}) B D (except $D_{1.2.9}$) पुरा जेतुं (for उद्यन्नयं). D_5 प्रोषितो. $K_{1.3}$ यो; K_4 यद्; K_5 B D अयं ($D_{1.2}$ अभूद्); M (except M) मे (for वै). — ^{b}) B D (except $D_{1.2.9}$) शिबींस्त्रिगर्तान्; a few S MSS. गावद्गणे (for गावल्गणे). — ^{c}) D आनयेद्यो (for °यन्मे). — ^{d}) S (G_2 om.) माद्रीपुत्रं; K_1 एवं; D_2 अनु- (for एनं). — After 24, D_1 *repeats* 23 (with v. l., cf. v. l. 23).

25 ^{a}) K_2m Dn_2 D_{1-4} अत्याहवो; B Dn_1 D_5 D_{6-10} पराभवो; S अभ्यागमो (T_2 अभ्यागते and पराभवो); Cd अभ्याभवो (as in text). K (except K_3) D_2 G यदासीद् (for य आसीद्). — ^{b}) K_4 दुर्मंत्रितैर्; D_1 °त्रत्वे; D_3 °त्रितं; G_4 °त्रितो (for °त्रिते). K_4 Dn_1 °यात्रां गतानां; G_2 °यात्रांगसंधौ. — ^{c}) D_2 अनयात् (for मन्दान्). B_4 S प्रपन्नान् (for प्रयातान्). — ^{d}) K_1 न वांछेत्; S अर्जुनश्च (for जयश्च). K_2 न मोचयितुं भीमसेनोभिवांछेत्.

26 ^{b}) D_1 T_2 G_{2-4} Cn °सुतौ (for °पुत्रौ). K_3 T_1 $G_{1.3}$ °सेनं (for °सेनश्च). K च चक्रं (K_3 तथैव); B (except B_1) D (except $D_{2.9}$) G_2 अप्य(G_2 °भ्य)रक्षत; T G_4 च संख्ये (G_4 °ख्ये); $G_{1.3.5}$ च युद्धे (for च चक्रे). — ^{c}) K B_4 Dn $D_{3.4.7-9}$ G_5 °धन्वा (for °भृत्). T_1 शत्रुसेनां; G_5 °गणान् (for °संघान्). $K_{1.2.4}$ उदस्यन्; D

२४

संजय उवाच ।

यथार्हसे पाण्डव तत्तथैव
 कुरून्कुरुश्रेष्ठ जनं च पृच्छसि ।
अनामयास्तात मनस्विनस्ते
 कुरुश्रेष्ठान्पृच्छसि पार्थ यांस्त्वम् ॥ १
सन्त्येव वृद्धाः साधवो धार्तराष्ट्रे
 सन्त्येव पापाः पाण्डव तस्य विद्धि ।
दद्याद्रिपोश्चापि हि धार्तराष्ट्रः
 कुतो दायाँल्लोपयेद्ब्राह्मणानाम् ॥ २
यद्युष्माकं वर्ततेऽसौ न धर्म्य-
 मद्रुग्धेषु द्रुग्धवत्तन्न साधु ।
मित्रध्रुक्स्याद्धृतराष्ट्रः सपुत्रो
 युष्मान्द्विषन्साधुवृत्तानसाधुः ॥ ३
न चानुजानाति भृशं च तप्यते
 शोचत्यन्तः स्थविरोऽजातशत्रो ।
शृणोति हि ब्राह्मणानां समेत्य
 मित्रद्रोहः पातकेभ्यो गरीयान् ॥ ४
स्मरन्ति तुभ्यं नरदेव संगमे

C. 5. 717
B. 5. 24. 5
K. 5. 24. 5

°व्युदस्य; S प्रणुद्य (T2 °साद्य; G2 °णुद्यन्); Ca उदस्य (as in text). — ^{d}) K1.2 स्वस्त्यागमन्; K4 D2 °गतः; Ds D8 °गमं; Cd स्वस्त्यागमत् (as in text). K1 केचिद् (for कच्चिद्). — T2 *repeats* 23–26 after 26. K1.3.4.5 D2 read 24 after 26.

27 ^{a}) D2 साधुकृतेन; all comm. साधुनैकेन (as in text). M1 शक्यं; Ca.d.s नूनं (as in text). — ^{b}) N (except B5 Ds D1.2) सुखं; T G1.3–5 M Cs कार्यं (M1 नूनं); Ca.d कर्तुं (as in text). B Dn Ds D3–8 शक्यं वै; D9 हि शक्यं; G4 शिष्यं; G5 कर्तुं; M1 कार्यं; Cs शंक्यं; Ca.d शक्यं (as in text). — K1 om. 27^{cd}. — ^{c}) K4 B2 Ds D1.2 Ca.d.s.np °णेतुं (for °जेतुं). B (except B4) T2 च (for चेन्). K (K1 om.) D1.2.9 धृतराष्ट्रं सपुत्रं; S (except G2 M5) °ष्ट्रस्य पुत्रान्.

Colophon om. in K1. — *Sub-parvan:* K2.4.5 B Dn2 Ds D1.2.5–8.10 G1.2 M2–5 संजययान. — *Adhy. name:* D2 युधिष्ठिरप्रश्नः; G1 M2–5 कुशलप्रश्नः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D2.6 21; D7.8.10 S 23. — *S'loka no.:* K5 27; Dn 28; D8 29.

24

1 ^{a}) K1 यथार्हसि; B (except B1) D (except D1.2.9) यथात्थ मे (for यथार्हसे). G5 पांडवानां (for पाण्डव). G5 om. तत्. T1 G1 तान् (for तत्). G3 वक्तुमीदृशं (for तत्तथैव). — ^{b}) G5 °श्रेष्ठगुरून् (for °श्रेष्ठजनं). T2 पश्यसि (for पृच्छसि). K1.2 गुरून्कुरूञ्श्रेष्ठतमं (K2 °जनं) च पृ°. — ^{c}) T1 G4.5 M मनस्विनो वै विमनस्विनस्तान् (T1 G4.5 °नस्ते). — ^{d}) K1.2 Ds D5 °श्रेष्ठाः; Dn1 श्रेष्ठ (for °श्रेष्ठान्). S (except T2 G2 M1) पृच्छसे. K3 M पार्थिवांस्त्वं; D9 पार्थिव त्वं; G3.4 पांडवांस्त्वं (for पार्थ यांस्त्वम्).

2 ^{a}) K D8–10 रिपूणामपि; B Dn D1–4.7 G1.2 रिपुभ्योपि हि; Ds D5.6 विप्रेभ्योपि हि; M2 रिपोर्वापि हि (for रिपोश्चापि हि). — D6 (hapl.) om. from 2^{d} up to धृतराष्ट्रः (in 3^{c}). — ^{d}) K4.5 D3 (marg. *sec. m.*) क्रुद्धो (for कुतो). T G1.3.4 M दापयेत्; G5 नार्पयेत् (for लोपयेत्).

3 K3 om. 3^{abc} and *repeats* 4. 23. 16^{b} (with v. l. स for वै) instead; D6 om. 3^{abc} (up to धृतराष्ट्रः); cf. v. l. 2. — ^{a}) K1.2 युष्मासु यद्; Dn1 युष्माकं; D1.9 यत्तु युष्माकं; D2 T2 G (except G2) M यत्तद्युष्माकं (G1.5 °सु) (for यद्युष्माकं). D1 सौम्य (for ऽसौ न). S (for T1 see below) अ(G2 ह्य)धर्म्यं (for न धर्म्यं). Cn वर्तते सौनधर्म्यं! T1 हापयेद्वा यत्तद्युष्मासु धर्म्यं. Ca.s as in text. ❀Nil.: सौनः सूनावान् हिंस्रः। तद्धर्मादनपेतं सौनधर्म्यं क्रौर्यं । A curious aberration of the great scholiast!❀ — ^{b}) K5 D8 त्वन्मित्रेषु; D2 अभक्तेषु; T2 अक्लिष्टेषु (for अद्रुग्धेषु). K4.5 D3 द्रोहवान्; Dn D2–4 द्रुह्यवान् (Dn1 °वत्); T2 क्लिष्टवत्; G5 मूढवत्; Cn द्रुग्धवत् (as in text). — ^{c}) K1.2 मित्रद्रोग्धा (for °ध्रुक्स्याद्). D8.10 S (except T2 M5) धृतराष्ट्रस्य पुत्रो. — ^{d}) K5 न साधुः; T1 G2.4.5 असाधु; G1 M2 न साधु.

4 ^{a}) K1 न वानु°; K5 D8 G2 न जातु; D9 तथानु°; T1 स चापि; T2 G1.3–5 M न चापि (M1 न चाभि°) (for न चानु°). D1 ह्ययं न (for भृशं च). K4.5 तप्येत् (for तप्यते). — ^{b}) K1 Dn1 D1.5.8 G1.3.5 M2–5 अतः K4.5 Ds D10 असौ; T2 G2 M1 अथ; G4 अपि (for अन्तः)

C. 5. 717
B. 5. 24. 5
K. 5. 24. 5

युद्धे च जिष्णोश्च युधां प्रणेतुः ।
समुत्कृष्टे दुन्दुभिशङ्खशब्दे
गदापाणिं भीमसेनं स्मरन्ति ॥ ५
माद्रीसुतौ चापि रणाजिमध्ये
सर्वा दिशः संपतन्तौ स्मरन्ति ।
सेनां वर्षन्तौ शरवर्षैरजस्रं
महारथौ समरे दुष्प्रकम्प्यौ ॥ ६
न त्वेव मन्ये पुरुषस्य राज-
न्ननागतं ज्ञायते यद्भविष्यम् ।
त्वं चेदिमं सर्वधर्मोपपन्नः
प्राप्तः क्लेशं पाण्डव कृच्छ्ररूपम् ॥ ७
त्वमेवैतत्सर्वमतश्च भूयः
समीकुर्याः प्रज्ञयाजातशत्रो ।
न कामार्थं संत्यजेयुर्हि धर्मं
पाण्डोः सुताः सर्व एवेन्द्रकल्पाः ॥ ८
त्वमेवैतत्प्रज्ञयाजातशत्रो
शमं कुर्या येन शर्माप्नुयुस्ते ।
धार्तराष्ट्राः पाण्डवाः सृञ्जयाश्च
ये चाप्यन्ये पार्थिवाः संनिविष्टाः ॥ ९
यन्माब्रवीद्धृतराष्ट्रो निशाया-
मजातशत्रो वचनं पिता ते ।
सहामात्यः सहपुत्रश्च राज-
न्समेत्य तां वाचमिमां निबोध ॥ १०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

— ^{d}) $D_{1.2}$ T_{1} $G_{1.4.5}$ $M_{1.2}$ °द्रोहं; D_{9} G_{3} M_{3-5} °द्रुह्यं; G_{2} °ध्रुकत्वं (for °द्रोहः). $D_{1.2.9}$ S (except T_{2}) गरीयः.

5 ^{a}) K जिष्णोर् (for तुभ्यं). K_{1} B D T_{1} G_{5} संयुगे (for °गमे). — ^{b}) K_{4} जितं वापि (for च जिष्णोश्च). G_{2} प्रतिश्रुतः (for प्रणेतुः). $K_{1.2}$ युद्धं युद्धे चापि युधां प्र°; K_{5} युद्धे युतां चापि युधां प्र°; D_{2} युद्धेषु जिष्णुं च युधां प्रधानं; T_{1} $G_{1.3-5}$ M युद्धे चापि युयुधानप्र°. — ^{c}) $K_{2.4.5}$ Ds D_{5} M_{1} समुत्क्रुष्टे; D_{1} °न्नद्धे; T_{1} $G_{4.5}$ °द्धुष्टे; G_{2} °द्धृष्टे. $K_{1.2}$ °शंखनादे.

6 ^{a}) K_{1-3} D_{2} M_{1} °पुत्रौ (for °सुतौ). $K_{1.2}$ B_{1} Ds $D_{5-8.10}$ रणाजिरेषु; K_{3-5} D_{2} रणे व्यवस्थितौ; D_{1} G_{2} महाजिमध्ये; T $G_{1.4.5}$ तथाजिमध्ये. — ^{c}) K शरवर्षेण राजन्; D_{2} शरजालैरजस्रं. — ^{d}) $K_{1.2}$ समरे दुष्प्रसह्यौ; $K_{4.5}$ B D (except $D_{9.10}$) °रे दुष्प्रकंपौ; T_{1} $G_{1.5}$ M_{1-4} °रेष्वप्रकंप्यौ; T_{2} °रे निष्प्रकंपौ.

7 ^{a}) M_{1} किंचिद् (for राजन्). — ^{b}) G_{3} $M_{1.3.4}$ जायते (for ज्ञा°). $D_{1.2.7}$ S यद्भविष्यत्. — ^{c}) S (except $M_{2.5}$) त्वां (for त्वं). B Dn Ds D_{8-10} चेत्तथा; D_{1} चेदिदं; G_{2} चेदयं (for चेदिमं). S (except $M_{2.5}$) °धर्मोपपन्नं. — ^{d}) S (except G_{4} M_{2}) क्लेशः. S (except M_{2}) कृच्छ्ररूपः.

8 ^{a}) K_{3} B Dn_{1} $D_{3.4}$ M_{2} कृच्छ्रगतश्च; Dn_{2} सर्वगताभि-; D_{1} °मतश्च; D_{2} G_{2} °तमं च; D_{8} सर्वमवेक्ष्य (for सर्वमतश्च). — ^{b}) K_{5} Dn $D_{1.3.7}$ शमीकुर्याः; S (except $G_{1.2}$) समीक्ष्य कुर्याः; Cd.s समीकुर्याः (as in text). — D_{6} om. 8^{c}–9^{b}. — ^{c}) G_{4} ते कामार्थौ (for न कामार्थं). Ds_{2} T_{1} च; G_{4} न (for हि). Ds_{2} धर्म्यं (for धर्मं). — ^{d}) $K_{1.2}$ $D_{1.2}$ T_{2} $G_{3.4}$ पुत्राः (for सुताः).

9 $K_{1.2}$ om. 9^{a}; D_{6} om. 9^{ab} (cf. v. l. 8). — ^{a}) D_{2} एकः (for एतत्). — ^{b}) B D G_{2} स(Dn $D_{1-5.7.10}$ श)मीकुर्यां; T $G_{1.3-5}$ M क्षमं (T_{1} $G_{1.5}$ क्षेमं; T_{2} क्षमीकुर्या (for शमं कुर्या). T_{2} G_{1} M_{5} शमाप्नु°; G_{4} शममाप्नु (for शर्माप्नु°). Cs has शमाप्नुवंति. — ^{c}) Ds D_{10} समागताः (for धार्तराष्ट्राः). D_{2} S (except T_{2}) सृंजयाः पांडवाश्च (by transp.); cf. v. l. 5. 25. 1^{a}. — ^{d}) $K_{1.2}$ D_{8} पार्थिवाः संति वृद्धाः; K_{3-5} B Dn Ds $D_{1.3-7.9.10}$ संनिविष्टा (K_{3-5} संति वृद्धा; Ds $D_{5.10}$ संनिकृष्टा) नरेंद्राः; D_{2} पार्थिवाः संनिबोध (for पार्थिवाः संनिविष्टाः). — After 9, $K_{1.2}$ ins.:

132* तेषां सर्वेषां शममेवं विदध्याः ।

10 ^{a}) K_{1} B D (except Ds $D_{9.10}$) T_{2} G यन्मां; K_{3} यस्माद् (m यन्मां) (for यन्मा). T G सभायाम् (for निशायाम्). — ^{d}) K_{3-5} समेत्य तत्वं वचनं निबोध; S (except G_{2}) समेत्य तच्छ्रोष्यसि संनियोगं.

Colophon missing in B_{4}. — *Sub-parvan:* K_{1-4} $B_{1-3.5}$ Ds $D_{1.2.5-10}$ M_{2-5} संजययान. — *Adhy. name:* T_{1} G_{1} M_{2-5} संजयप्रतिवचनं (T_{1} G_{1} °प्रतिवाक्यं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_{1} 23; $D_{5.7.8}$ S 24; D_{6} 22. — *S'loka no.:* K_{5} Dn_{2} D_{8} 10.

२५

युधिष्ठिर उवाच ।

समागताः पाण्डवाः सृञ्जयाश्च
जनार्दनो युयुधानो विराटः ।
यत्ते वाक्यं धृतराष्ट्रानुशिष्टं
गावल्गणे ब्रूहि तत्सूतपुत्र ॥ १

संजय उवाच ।

अजातशत्रुं च वृकोदरं च
धनंजयं माद्रवतीसुतौ च ।
आमन्त्रये वासुदेवं च शौरिं
युयुधानं चेकितानं विराटम् ॥ २
पाञ्चालानामधिपं चैव वृद्धं
धृष्टद्युम्नं पार्षतं याज्ञसेनिम् ।
सर्वे वाचं शृणुतेमां मदीयां
वक्ष्यामि यां भूतिमिच्छन्कुरूणाम् ॥ ३
शमं राजा धृतराष्ट्रोऽभिनन्द-
न्नयोजयत्त्वरमाणो रथं मे ।
सभ्रातृपुत्रस्वजनस्य राज्ञ-
स्तद्रोचतां पाण्डवानां शमोऽस्तु ॥ ४
सर्वैर्धर्मैः समुपेताः स्थ पार्थाः
प्रस्थानेन मार्दवेनार्जवेन ।
जाताः कुले अनृशंसा वदान्या
ह्रीनिषेधाः कर्मणां निश्चयज्ञाः ॥ ५
न युज्यते कर्म युष्मासु हीनं
सत्त्वं हि वस्तादृशं भीमसेनाः ।
उद्भासते ह्यञ्जनबिन्दुवत्त-
च्छुक्ले वस्त्रे यद्भवेत्किल्बिषं वः ॥ ६
सर्वक्षयो दृश्यते यत्र कृत्स्नः
पापोदयो निरयोऽभावसंस्थः ।
कस्तत्कुर्याज्जातु कर्म प्रजान-
न्पराजयो यत्र समो जयश्च ॥ ७
ते वै धन्या यैः कृतं ज्ञातिकार्यं
ये वः पुत्राः सुहृदो बान्धवाश्च ।

C. 5. 780
B. 5. 25. 8
K. 5. 25. 8

25

1 ^{a}) T G सृंजयाः पांडवाश्च (by transp.); cf. v. l. 5. 24. 9^{c}. — ^{c}) K D_{10} धृतराष्ट्रोन्वशासत् ($K_{1.4.5}$ °शास्ते); D_2 °राष्ट्रादुपात्तं; D_7 धार्तराष्ट्रानुशिष्टं. — ^{d}) Some S MSS. गावद्गणे.

2 ^{ab}) S (except $G_{2.5}$) transp. वृकोदरं and धनंजयं. — ^{d}) $D_{1.2}$ G_2ससात्यकिं (for युयुधानं).

3 ^{a}) B and some other MSS. पंचाला°. K_{3-5} चापि (for चैव).

4 D_2 reads 4 after 5^{ab}. — ^{a}) K_1 स मां; D_6 Cap समं; G_4 धर्मं; Ca.d शमं (as in text). — ^{b}) K_1 G_3 $M_{1.3.4}$ न्ययोज°; T_1 अबोध°; G_4 नियोज°; G_5 निवेद° (for अयोज°). T_1 G_4 -थ धर्मैं (for रथं मे). — ^{c}) K_1 Dn D_3 स्व- (for स-). K_1 सर्वं; $K_{2.5}$ राजन् (for राज्ञस्).

5 ^{a}) K_1 G_3 सर्वै धर्मैः; D_1 सहैव तैः. Cd cites तैः. T_1 G_5 समवेताः; Cd समुपेताः (as in text). $K_{1.3.5}$ $B_{1.2.4}$ D (except $D_{1.9}$) T_2 तु; Cd स्थ (as in text). S सर्वे (for पार्थाः). — ^{b}) K_3 B Dn Ds $D_{3-8.10}$ सं(D_{s1}m D_7 संप्र)स्थानेन; D_1 प्रस्थायमानं; T G (except G_3) प्रज्ञानेन; M प्रस्थाने वा; Cd.s प्रस्थानेन (as in text). $K_{1.4.5}$ प्रस्थापने मार्दवे चार्जवे च. Cd मार्दवेनार्जवेन (as in text). — After 5^{ab}, D_2 reads 4. — ^{c}) K_{3-5} B $D_{1.2.5-8.10}$ कुले जाता (by transp.). K_4 त्वनृशंसा; B D (except $D_{1.2}$) S ह्यनृ°. — ^{d}) $K_{2.3}$ B D (except D_{s1} $D_{2.9}$) Cs ह्रीनिषेवाः (Csp as in text).

6 ^{a}) K_4 Ds $D_{1.9}$ G_2 Cd.s दीनं; Ca हीनं (as in text). — ^{b}) G_4 सत्यं; Ca सत्त्वं (as in text). K_1 वै; Ca वः (as in text). B_1 भीमवेगाः; S (except T G_2) भैमसेनाः; all comm. as in text. — ^{c}) M_1 उद्भाव्यते; Ca उद्भासेत्; Cd उद्भासेत. — ^{d}) K_3 B D (except $D_{1.2.5.7.9}$) शुभ्रे (for शुक्ले). D_9 transp. यद्भवेत् and किल्बिषं.

7 ^{a}) K_{1-3} सर्वा(K_2 °र्वां)पायो; K_4 सर्वं भूयो मे (for सर्वक्षयो). D_{10} युद्धे (for कृत्स्नः). — ^{b}) S (except G_2) पापोदयोभावसंस्थः कुरूणां. — ^{c}) K_4 B (except B_1) D_{n1} $D_{1.5.6.9}$ G_2 तत्र (for तत्). — ^{d}) K_3 वा नियमो; K_4 यत्र शमो (for यत्र समो). K_1 Cd यत्र यमोजयः!

8 ^{b}) $K_{3.5}$ B Dn Ds $D_{2.5-8.10}$ G_2 ते वै; $D_{3.4.9}$ ते वः (for ये वः). G_5 पांडवाश्च (for बान्ध°). — ^{c}) K_1 उपन्यस्तं; D_8 °कृष्टं; S (except M_5) उपक्रु(G_3 उत्क्रु)ष्टा;

C. 5. 790
B. 5. 25. 8
K. 5. 25. 8

उपक्रुष्टं जीवितं संत्यजेयु-
स्ततः कुरूणां नियतो वै भवः स्यात् ॥ ८

ते चेत्कुरूननुशास्य स्थ पार्था
निनीय सर्वान्द्विषतो निगृह्य ।
समं वस्तज्जीवितं मृत्युना स्या-
द्यज्जीवध्वं ज्ञातिवधे न साधु ॥ ९

को ह्येव युष्मान्सह केशवेन
सचेकितानान्पार्षतबाहुगुप्तान् ।
ससात्यकीन्विषहेत प्रजेतुं
लब्ध्वापि देवान्सचिवान्सहेन्द्रान् ॥ १०

को वा कुरून्द्रोणभीष्माभिगुप्ता-
नश्वत्थाम्ना शल्यकृपादिभिश्च ।
रणे प्रसोढुं विषहेत राज-
न्राधेयगुप्तान्सह भूमिपालैः ॥ ११

महद्बलं धार्तराष्ट्रस्य राज्ञः
को वै शक्तो हन्तुमक्षीयमाणः ।
सोऽहं जये चैव पराजये च
निःश्रेयसं नाधिगच्छामि किंचित् ॥ १२

कथं हि नीचा इव दौष्कुलेया
निर्धर्मार्थं कर्म कुर्युश्च पार्थाः ।
सोऽहं प्रसाद्य प्रणतो वासुदेवं
पाञ्चालानामधिपं चैव वृद्धम् ॥ १३

कृताञ्जलिः शरणं वः प्रपद्ये
कथं स्वस्ति स्यात्कुरुसृञ्जयानाम् ।

---

all comm. उपक्रुष्टं (as in text). Cs ये (for सं-). — ^{d}) B (except B_1) Dn D_{2-7} G_3 M_5 यतः; G_5 सुताः; Cs ततः (as in text). $K_{1.2}$ $D_{1.2.9}$ G_2 नियतो भवः (K_1 °तो वधः; D_1 °तो मतः) स्यात्; K_{3-5} T $G_{1.3-5}$ M नियतः स्यादभावः (for नियतो वै भवः स्यात्). Ca.d cites भवः, Cs भावः.

9 ^{a}) $K_{1.2}$ D_2 तांश्चे(K_2 तां चे)त्; K_3 तान्वै; $K_{4.5}$ ए(K_4 जे)तान्; D_8 M नो चेत्; D_9 ते वै; T G (except G_5) न चेत्; Cs ते चेत् (as in text). Ca.d cite ते (as in text). K_1 अनुशिष्या स्थ; K_2 °शास्य वः; K_5 °शिष्यांश्च; B Dn D_{2-10} °शिष्याथ; D_1 °वृत्ताः स्थ; S °ने(G_2 °शि)-ष्यामि; Cd.s °शास्य स्थ (as in text). Ca cites स्थ (as in text). K_4 अनुशिष्याश्चचारैः (for °शास्य स्थ पार्था). Dn $D_{3.4}$ G_1 पार्थान्. — ^{b}) $K_{2.5}$ B Dn $D_{2-8.10}$ S निर्णी(D_2 °र्नी-; G_5 °न्नी)य; K_4 Ds निणीय; D_9 विनीय; Ca.d.s निनीय (as in text). D_1 विद्विषो; Ca.d.s द्विषतो (as in text). Dn_2 Ds_1 वै निगृह्य; D_1 G_3 विगृह्य; all comm. निगृह्य (as in text). — ^{c}) K_1 D_5 च वस्तत्; K_2 च तत्; D_2 ततं; G_2 वस्तु; Ca.d.s वस्तत् (as in text). — ^{d}) D_2 यज्जीवितं; Ca.d.s °वध्वं (as in text). K_4 °वधान्न; K_5 °वधात्तन्न; D_1 °नाशाय; G_5 °वधो न; Ca.d.s °वधे न (as in text). D_1 साधुः; Ca.d.s साधु (as in text).

10 ^{a}) Ds G_4 $M_{3.4}$ को ह्येष; D_{10} को न्वेष; G_5 कोम्येत्य (for को ह्येव). — ^{b}) K_1 Dn_1 $D_{5.8.9}$ T_1 सचेकितान्; $K_{4.5}$ D_6 सभीमसेनान्. $K_{1.2}$ पार्थिव° (for पार्षत°). — ^{c}) $K_{4.5}$ $D_{1.8.9}$ ससात्यकान्; Dn_1 $D_{3.4.9}$ °सात्यकीन्को. Ds_1 $D_{3-5.7.10}$ विषहेतेह (for विषहेत). Dn_1 Ds_1 $D_{3-5.7.9.10}$ जेतुं; S (except G_2) प्रहर्तुं (for प्रजेतुं). — ^{d}) K_{3-5} D_2 समहें(D_2 सहें)द्रांस्तथैव; B (except B_2) Ds D_{5-7} सचिवानपींद्रः; D_9 सेंद्रान्सहायान् (for सचिवान्सहेन्द्रान्). D_1 लब्ध्वा सहायानपि देवान्स शक्रान्.

11 ^{a}) K_1 क्रुद्धान् (for को वा). K_3 भीष्मद्रोणाभि° (by transp.); G_3 M_1 °दिगुप्तान्. — ^{c}) $K_{1.2}$ D_2 S युद्धे; D_1 युद्धं (for रणे). K_1 B Dn Ds $D_{3-8.10}$ विजेतुं; D_1 प्रकर्तुं (for प्रसोढुं). B_1 प्रसहेत (for विष°). T $G_{1.3.5}$ $M_{2.3.5}$ वीरान्; G_2 राजा; G_5 कस्मात् (for राजन्).

12 ^{ab}) T G (except G_2) M_1 बृहद्बलं. K_2 राजन् (for राज्ञः). T_2 transp. राज्ञः and को वै. K_4 D_1 M_1 वा (for वै). — ^{c}) D_{10} पार्थ (for चैव), and वा (for the second च). — ^{d}) D_1 नाभिजानामि; G_3 नाभिग°; G_4 चाधिग° (for नाधिग°).

13 ^{a}) K_1 Ds Ca नीताः; Cd.s.ap नीचाः (as in text). G_5 दौष्कुलेन. — ^{b}) D_1 विधर्मार्थं; D_2 अधार्मिकं (for निर्धर्मार्थं). D_1 कुर्युर्हि; D_2 कुर्वंति (for कुर्युश्च). — ^{c}) $K_{1.2}$ प्रपद्ये; D_2 प्रपद्य (for प्रसाद्य); cf. 14^{a}. B_1 प्रयतो. — ^{d}) Some MSS. पंचाला°. D_9 चाधिपतिं च वृद्धं; D_{10} अधिपं पार्षतं च; S (except G_2) अधिपं चापि वृद्धं.

14 B_2 om. 14^{ab}. — ^{a}) B_1 D_1 T_1 $G_{1.4.5}$ M वै; G_3 अहं (for वः). — ^{b}) = 5. 26. 18^{b}. G_4 °पांडवानां (for °सृञ्जयानाम्). — ^{c}) K_3 B_{1-4} Dn_2 Ds D_{2-6} ह्येवमेवं; B_5 D_{10} ह्येवं मे; D_9 ह्येष ते; G_1 ह्येवमेव; G_3 ह्येवं

न ह्येव ते वचनं वासुदेवो
धनंजयो वा जातु किंचिन्न कुर्यात् ॥ १४
प्राणानादौ याच्यमानः कुतोऽन्य-
देतद्विद्वन्साधनार्थं ब्रवीमि ।
एतद्राज्ञो भीष्मपुरोगमस्य
मतं यद्वः शान्तिरिहोत्तमा स्यात् ॥ १५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

२६

युधिष्ठिर उवाच ।
कां नु वाचं संजय मे शृणोषि
युद्धैषिणीं येन युद्धाद्बिभेषि ।
अयुद्धं वै तात युद्धाद्गरीयः
कस्तल्लब्ध्वा जातु युध्येत सूत ॥ १
अकुर्वतश्चेत्पुरुषस्य संजय
सिध्येत्संकल्पो मनसा यं यमिच्छेत् ।
न कर्म कुर्याद्विदितं ममैत-
दन्यत्र युद्धाद्बहु यल्लघीयः ॥ २
कुतो युद्धं जातु नरः प्रजान-
न्को दैवशप्तोऽभिवृणीत युद्धम् ।
सुखैषिणः कर्म कुर्वन्ति पार्था

C. 5. 740
B. 5. 26. 3
K. 5. 26. 3

ते (for ह्येव ते). Dn1 D8 T G5 मे (for ते). Cn cites ह्येवमेवं. — [d]) K3 मृषाभूतं (for धनंजयो). K1.2 Ds D1 G5 om. वा. D1 कुर्यान्न किंचित् (by transp.).

15 [a]) K5 प्राणानाजौ; Dn D2–4.6.7.9 °न्दद्याद्; Ds D5 Cap °न्ददौ; Ca.d.s प्राणानादौ (as in text). Dn D8.4.6.9.10 G4 याचमानः; Ca °मानान्; Cd.s as in text. K3.4 प्रयच्छे; K5 D10 प्रयच्छेत्; D1 ततोन्यद्; Ca.d कुतोऽन्यद् (as in text). — [b]) K1.2 एवं विद्मः; K3–5 D10 कुतोन्यदेतत्; D1 T2 G (except G5) एतद्विद्वान्; D2 एतद्वचनं; Cs एतद्विद्वन् (as in text). — After 15[ab], D10 (marg.) ins.:

133* धनानि रत्नानि बहूनि राज्यं
कल्याणरूपाणि च वाहनानि ।
न दुर्लभानीह नरप्रधाना
वृद्धस्य राज्ञः शासने तिष्ठतां वः ।

— [d]) D10 उत्तरं (for उत्तमा). K1.2 मतं च वः सम्य-गिहोत्तरं स्यात्.

Colophon. — *Sub-parvan*: K1.2.4 B Ds D1.2.5–10 M2 संजययान. — *Adhy. name.*: Dn2 संजयवाक्यं; D2 संदेशप्रदानं; T1 संजयवचनं; G1 संजयवचनश्रवणं; M2 संजयप्रतिवचनं. — *Adhy no.* (figures, words or both): K1 D7 24; D5.8 S 25; D6 23. — *S'loka no.*: K5 Dn D8 15.

26

1 [a]) K D8.10 कांश्चिद्; B3 कां त्वं; D1.2 कच्चिन्न; G3 कदा नु; M2 कां सु- (for कां नु). D7 श्रृणुयात्संजयो मे and also संजय मे श्रृणोषि (as in text). — [c]) K2 M2 तात; D7 चैतद् (for वै तात). — [d]) K1.2 कथं; K5 D1.5.6 G4.5 M3 कस्तं; D9 M4 कः स्वं; G3 कष्टं; M1 कः सं- (for कस्तल्). S (except T1 G1.2) साधु (for जातु). B (except B1; B5 m as in text) मूढः (for सूत).

2 [b]) D1 कामो (for संकल्पो). G4 M5 om. the first यं. — [c]) K5 कः; Ca.s न (as in text). K5 ममैव तद्; D2 वै ममैतद्; G5 मे तदन्यद् (for ममैतद्). — [d]) K1.2 अपि; Ca.d.s बहु (as in text). K4 T1 G1.4.5 तल्लघीयः; G3 तुल्यवीर्यः; Ca यल्ल° (as in text). K5 बहुलायासपापात् (for बहु यल्ल°).

3 [a]) K को वा; D1.2 को नु (for कुतो). D9 युध्येत् (for युद्धं). K5 M कश्चित्; T1 G (except G2) किंचित्; T2 कच्चिद् (for नरः). K (except K5) G2 प्रशंसेद् (K4 °सन्); B Dn Ds D3–8.10 अवगच्छेत्; D2 प्रपश्येत्; G4 सुखाय (for प्रजानन्). — [b]) K1.4 Cd.s दैवसक्तो; K3 B Dn D3.4.6.10 T G1.3.5 M देवशप्तो; Ds2 D2 दैवशक्तो; D1 वा शक्तो हि; D7 G2 देवशक्तो; Ca दैवशप्तो (as in text). K1.2 वि-; B D (except D1) T1 G4.5 M2 हि (for अभि-). K1.2.4 दुःखं (for युद्धम्). — [c]) G4 शुभै°; Ca सुखै° (as in text). — [d]) K1.2 युद्धाद्; Ca.d

G. 5. 740
B. 5. 26. 3
K. 5. 26. 3

धर्मादहीनं यच्च लोकस्य पथ्यम् ॥ ३
कर्मोदयं सुखमाशंसमानः
कृच्छ्रोपायं तत्त्वतः कर्म दुःखम् ।
सुखप्रेप्सुर्विजिघांसुश्च दुःखं
य इन्द्रियाणां प्रीतिवशानुगामी ।
कामाभिध्या स्वशरीरं दुनोति
यया प्रयुक्तोऽनुकरोति दुःखम् ॥ ४
यथेध्यमानस्य समिद्धतेजसो
भूयो बलं वर्धते पावकस्य ।
कामार्थलाभेन तथैव भूयो
न तृप्यते सर्पिषेवाग्निरिद्धः ।
संपश्येमं भोगचयं महान्तं
सहास्माभिर्धृतराष्ट्रस्य राज्ञः ॥ ५
नाश्रेयसामीश्वरो विग्रहाणां
नाश्रेयसां गीतशब्दं शृणोति ।
नाश्रेयसः सेवते माल्यगन्धा-
न्न चाप्यश्रेयांस्यनुलेपनानि ॥ ६
नाश्रेयसः प्रावरानध्यवस्ते
कथं त्वस्मान्संप्रणुदेत्कुरुभ्यः ।
अत्रैव च स्यादवधूय एष

धर्माद् (as in text).

4 [a]) $K_{1.5}$ B D (except D_8) $G_{1.2}$ धर्मो°; Ca.s कर्मो° (as in text). K_1 B D (except D_{10}) आशंसमानाः. — [b]) K_1 T_2 $G_{1.3}$ $M_{1.3-5}$ कृच्छ्रापायं; T_1 G_5 M_2 कृच्छ्रापयन्; all comm. as in text. K कर्म कुर्वीत (K_1 °र्वंति); D_1 किं त्विति कर्म; $D_{2-4.7-9}$ तत्त्वतिकर्म (for तत्त्वतः कर्म). Ca.d.s cite अतिकर्म. D_{10}m वस्तुतः (probably gloss for तत्त्वतः). — B_1 (hapl.) om. 4[cdef]. — [c]) K_1 B (B_1 om.) D (except $D_{1.9.10}$) T_2 $G_{1.2.5}$ M_2 Cs सुखं प्रेप्सुर्; Ca.d as in text. K निजिघांसुश्च; Ds वै जिघां°; G_2 विजिगीषुश्च; G_4 M विजिहा°. D_9 सुखप्रेप्सुर्विजित्वा सुखदुःखं. — After 4[c], D_2 ins.:

134* कुलान्तकं संजय कोऽभिवाञ्छेत्;

while S ins.:

135* कर्मारभेद्यच्च धर्मानपेतम्.

— [d]) D_1 T $G_{1.3.5}$ क; D_8 यद् (for य). K_{3-5} °वशानुगश्च; Dn $D_{3.4.8.10}$ °रसानुगामी; D_9 S (except T_2 M_5) °वशानुगानां. — [e]) T $G_{1.2.5}$ M कर्मा(T_2 M_1 [*sup. lin.*]$._{2.4.5}$ कामा)भिज्ञः; G_3 को हि प्राज्ञः; G_4 यैः कर्मभिः; all comm. कामाभिध्या (as in text). D_1 T_2 $G_{2.3}$ धुनोति (for दु°). — [f]) K_5 Ds G_2 यथा; Cs यया (as in text). B_4 Dn D_{3-7} T_1 G_{2-4} प्रमुक्तो; Cs °युक्तो (as in text). B_4 Dn D_{1-7} G_{3-5} न; T_2 अपि; Cd नु; Cs अनु- (as in text). $K_{1.2}$ D_2 (in addition to the variant shown above)$._9$ यया प्रयुक्तः पुरुषः कर्म कुर्यात्. — After 4, S ins.:

136* तृष्णां त्यजेत्सर्वधर्मादपेतां.

5 [a]) K_3 प्रवृद्ध°; Ds_2 आसिच्य°; Cs यथेध्य° (as in text). $M_{1.2}$ समृद्ध°. — [c]) K_1 कामार्थभावेन; K_4 D_8 T_2 °लोभेन; G_{1-3} $M_{3.4}$ कामोर्थै°; G_4 काम्यार्थै°. — [d]) K_5 न वै तृप्येद्; Cs न तृप्यते (as in text). K_{3-5} हवि[illegible] (for सर्पिषा). — [e]) K यद्; D_8 मे; T_2 वै (for इमं) D_2 भोग्यचयं; T $G_{3.5}$ भोगमोहं; $G_{1.2.4}$ M °महं; Cd as in text. — [f]) G_3 गृहाद्यांति; Ca.s सहास्माभिर् (as in text). — After 5, K_4 ins.:

137* संमोहनं तस्य महत्तथैत-
द्यदस्माभिर्विप्रयोगो नृपस्य ।

6 [a]) K_1 नोश्रेयसाम्; K_3 (by corr.) M_2 न श्रे°; K[illegible] B_4 D_{5-7} T_2 Cn नाश्रेयान्; Dn $D_{3.4}$ न चाश्रेयाणाम्; D[illegible] नाश्रेयान्स्याद्; G_3 संश्रेयसाम्; Cn नाश्रेयान्; Cd.s नाश्रेयसाम् (as in text). — [b]) K_1 नोश्रेयसां; B Dn D[illegible] $D_{3-8.10}$ नाश्रेयान् (B_1 °श्रेयसां) वै (for नाश्रेयसां). K[illegible] गीतनृत्यादिकानां; D_7 गीतवृत्तं शृणोति. — [c]) K_1 नोश्रेयसः $K_{2.4.5}$ D_9 T_2 नाश्रेयसां; B Dn_2 Ds $D_{3-8.10}$ नाश्रेया[illegible] (B_1 °यसां) वै; Dn_1 निश्रेयसान्वै (for नाश्रेयसः). C[illegible] cites नाश्रेयान्. $D_{2.9}$ सेवति; T_2 वहते (for सेवते). K_{1-3} T_1 $G_{1.3.4}$ गंधमाल्यान्; $K_{4.5}$ T_2 G_5 गंधमाल्यं; D[illegible] M_{3-5} माल्यगंधं. — [d]) B Dn Ds $D_{3-5.7.10}$ न चाप्यश्रेयान्; $D_{6.8}$ नाप्यश्रेयान्; S (except G_2) नाश्रेयसश्चापि (for न चाप्यश्रेयांसि).

7 [a]) K_5 B D (except $D_{1.2.9}$) नाश्रेयान्वै; Ca न चाश्रेयान् (for नाश्रेयसः). B Dn_1 Ds D_{3-8} Ca.n प्रावारान्; $D_{1.2}$ G_{1-4} प्रवरान्; T_2 प्रवराणि; Cd प्रावरान् (as in text). K_4 प्रावरणोति वस्त्रं; D_9 प्रावरान्यध्यास्ते; G[illegible] पारराष्ट्राधिपास्ते (for प्रावरानध्यवस्ते). $K_{1.2}$ एष वस्ते; K[illegible] T_2 अप्य(T_2 °ध्य)वस्ते; K_5 Ds $D_{3.10}$ Ca संनिवस्ते; B D[illegible] D_{3-7} संविवस्ते; D_1 G_4 नाविवस्ते; G_2 वाधिवस्ते (for अध्यवस्ते). — [b]) K_{1-3} तु (K_1 न; K_3 तु) सोस्मान्; B[illegible] Dn D_{3-8} तस्मात्; D_9 G_4 Cn अस्मान्; G_3 मम स्यात्; G[illegible] M_2 न्वस्मान्; M_4 त्वमस्मात् (*sup. lin.* °न्); Cs अर्था[illegible]

कामः शरीरे हृदयं दुनोति ॥ ७
स्वयं राजा विषमस्थः परेषु
सामस्थ्यमन्विच्छति तन्न साधु ।
यथात्मनः पश्यति वृत्तमेव
तथा परेषामपि सोऽभ्युपैति ॥ ८
आसन्नमग्निं तु निदाघकाले
गम्भीरकक्षे गहने विसृज्य ।
यथा वृद्धं वायुवशेन शोचे-
त्क्षेमं मुमुक्षुः शिशिरव्यपाये ॥ ९
प्राप्तैश्वर्यो धृतराष्ट्रोऽद्य राजा
लालप्यते संजय कस्य हेतोः ।
प्रगृह्य दुर्बुद्धिमनार्जवे रतं
पुत्रं मन्दं मूढममन्त्रिणं तु ॥ १०
अनाप्तः सन्नाप्ततमस्य वाचं
सुयोधनो विदुरस्यावमन्य ।
सुतस्य राजा धृतराष्ट्रः प्रियैषी
संबुध्यमानो विशतेऽधर्ममेव ॥ ११
मेधाविनं ह्यर्थकामं कुरूणां
बहुश्रुतं वाग्मिनं शीलवन्तम् ।
सूत राजा धृतराष्ट्रः कुरुभ्यो

C. 5. 750
B. 5. 26. 13
K. 5. 26. 13

(for त्वस्मान्). D2–4 स प्रणुदेत्; D9 Ca. d. s प्रणुदेत् (for संप्रणुदेत्). B1. 2. 4 कुरून्वै; Ca. d. s कुरुभ्यः (as in text). — c) T2 G4. 5 चास्मान् (for एव च स्याद्). G3. 5 M1 अवधूत; Ca. d. s अवधुर्यः (for अवधूय). K1 अत्रैव स्याद-वधुर्य एष; K2 °व न स्यादवबुध्य कामः; K3 °व न स्यादव-बुद्धिमानः; K4 °व तस्य ह्यवधुर्यकामः; K5 °व स्यादनुबध्य कामः; B1 Ds D10 °व च स्यादबुधस्यैष (B1 om. एष) कामः; B2–5 Dn D3–7 °व स्यादबुधस्यैव (D5. 6 °ष) कामः; D1. 2 °व च स्यादवतीर्ण (D2 °धुर्य) एष; D8 °व स्यादवधुर्यः स कामः; D9 °व च स्यादवनिंद्य एष. — d) K (except K1) शरीरभूतो; B D (except D1. 2. 9) Cs प्रायः शरीरे (for कामः शरीरे). D1 T1 G3 धुनोति; Cs संदुनोति; Ca. d दुनोति (as in text).

8 b) K3 सामस्थान्; K4 B D (D10 m as in text) S Cap सामर्थ्यम् (Ds सामस्त्यम्; D2 संस्थाम्); Ca. d. s सामस्थ्यम् (as in text). — c) K1 यश्चात्मनः; Ds यथा पुनः; D2 यथात्मना; Cs as in text. B1 T2 G (except G5) M1. 3. 4 वृत्तिम्; M2 वृत्तिर् (for वृत्तम्). K2. 3 B1 D1 Ca. d. s एवं; K4 D2. 9 T2 M एषां; T1 G एष (for एव). — d) B1. 2 Ds D6. 3. 10 m S (except T2) Cn. s सोऽभ्युपैतु.

9 a) D9 समिद्धम् (for आसन्नम्). D9 G3 च (for तु). D1 निधाय काले; G2 विधाय कामं (for निदाघकाले). — b) K1. 2 Ca गंभीरवार्क्षे (Cap as in text). Cd cites वार्क्ष. — c) K3 T1 G1. 4. 5 M प्रवृद्धे; K4. 5 B4 Dn2 D3. 4. 7. 9 विवृद्धं; B3 G2 वृद्धे; T2 प्रवृद्धं; G3 विवृद्धे (for वृद्धं). K1. 2 B1. 2. 5 D2 G2 M3–5 °वेगेन; B3 Ds D8 °पथेन (for °वशेन). Dn2 D3. 4. 7. 9 सेवेत्; Cn. s शोचेत् (as in text). — d) Dn2 D2–4. 7. 9 क्षिप्रं; T1 G1. 2. 5 कक्षं; T2 G4 कक्षे; all comm. क्षेमं (as in text). D1 शरदो व्य°; Cs शिशिरव्य° (as in text).

10 a) K1. 2. 5 D1 आर्त्तै°; D2. 9 T G Cs आप्तै° (for प्राप्तै°). — b) S (except T1 G1. 2. 5) संमुह्य ते; Cd. s लालप्यते (as in text). — c) B1 अनादरे (for अनार्जवे). — d) G2 transp. पुत्रं and मन्दं. K3 T G1. 4 M1 transp. मन्दं and मूढं. K5 सं- (for मन्दं). D9 M (except M5) अमित्रिणं (for अमन्त्रिणं). K B2 D9 च; B1 T2 M (except M2) तं (for तु). D2 T1 G1–3 अमंत्रणे रतं; G4. 5 अमित्रमेषः (G5 °वंतं) (for अमन्त्रिणं तु).

11 a) K D10 अनात्मवान्; B Dn Ds D1–9 T2 G2 अनाप्तवच्च; Ca. d अनाप्तवत् (for अनाप्तः सन्). K आत्म-वतश्च (K3 °तोस्य) (for आप्ततमस्य). K3. 4 B D (except D2. 10) G2 Cs वाचः (for वाचं). — b) M2 दुर्योधनो; Cs सुयो° (as in text). B1. 4. 5 D3. 4 T G1. 3–5 M Cn अवमत्य; D1 G2 °मेने; Cs अवमन्य (as in text). D9 om. अवमन्य and 11cd. — d) S (except M5) संयुज्य° (G2 संबोध्य°); Ca. d संबुध्य° (as in text). K1. 2 मन्यते; T1 G1 द्विषते; Cn. s संविशते; Ca. d विशते (as in text).

12 a) D1 om. हि. D2 ह्यर्थकालं and °कामं also. — b) T1 G1 शीलवृद्धं; T2 °वृत्तं; G5 वीर्यवंतं (for शीलवन्तम्). — c) K1 Ds1 संतं; K3 तथा; K4 B1 Dn D2–9 G2 स तं; K5 सौते; B2–5 Ds2 D10 सूतं; D1 स तु (for सूत). T G1. 3–5 M सुतस्यार्थे (for सूत राजा). D1 सुव्रतं; D2 G2 सम्रू(G2 °मि)द्धो; D10 प्रवृद्धो; T G1 प्रमोहाद्; G3–5 M कुरूणां (for कुरुभ्यो). — d) K4 B D (except D8) G2 न सस्मार; K5 नासंसरद्; T G1. 3–5 M अवासृजद् (for न सोऽस्मरद्). K D2. 8 T2 G3 °कामात्

12

C. 5. 750
S. 5. 26. 13
K. 5. 26. 13

न सोऽस्मरद्विदुरं पुत्रकाम्यात् ॥ १२
मानघ्नस्य *आत्मकामस्य चेर्ष्योः
संरम्भिणश्चार्थधर्मातिगस्य ।
दुर्भाषिणो मन्युवशानुगस्य
कामात्मनो दुर्हृदो भावनस्य ॥ १३
अनेयस्याश्रेयसो दीर्घमन्यो-
र्मित्रद्रुहः संजय पापबुद्धेः ।
सुतस्य राजा धृतराष्ट्रः प्रियैषी
प्रपश्यमानः प्रजहाद्धर्मकामौ ॥ १४
तदैव मे संजय दीव्यतोऽभू-
न्नो चेत्कुरूनागतः स्यादभावः ।
काव्यां वाचं विदुरो भाषमाणो
न विन्दते धृतराष्ट्रात्प्रशंसाम् ॥ १५
क्षत्तुर्यदा *अन्ववर्तन्त बुद्धिं
कृच्छ्रं कुरून्न तदाभ्याजगाम ।
यावत्प्रज्ञामन्ववर्तन्त तस्य
तावत्तेषां राष्ट्रवृद्धिर्बभूव ॥ १६
तदर्थलुब्धस्य निबोध मेऽद्य
ये मन्त्रिणो धार्तराष्ट्रस्य सूत ।
दुःशासनः शकुनिः सूतपुत्रो
गावल्गणे पश्य संमोहमस्य ॥ १७
सोऽहं न पश्यामि परीक्षमाणः

(for °काम्यात्).

13 [a]) K_{1-3} $D_{1.3}$ सन्मानघ्नस्यात्म(K_2 D_1 °र्थं)कामस्य; $K_{4.5}$ D_2 Cd मानघ्न(K_4 °स्त)स्यात्मकामस्य; B Dn Ds D_{3-7} मा(D_6 संमा)नघ्नस्यासौ मानकामस्य; D_9 मानार्थस्यात्मकामस्य; D_{10} Ca. s मानघ्नस्य मानकामस्य; T $G_{1.3.5}$ मानघ्नस्याप्यर्थं(T_2 °नर्थं-; G_3 °प्यात्म)कामस्य; G_2 संतानघ्नस्यात्मकामस्य; G_4 मानस्तस्याप्यन्यकामस्य; M मानात्मनश्चात्मकार्यं (M_1 °म)स्य (for मानघ्नस्य *आत्मकामस्य). B D_{2-4} T_2 G_2 चेर्षो:; G_1 राज्ञ:; G_3 M_{3-5} चेष्ट्या; G_4 M_2 corrupt (for चेर्ष्योः). — [b]) G_3 संरंभेण (for °रम्भिणः). T_1 G (except G_2) M स्वार्थं° (for चार्थ°). T_2 त्वं भीषणस्यार्थं°. — [c]) K $D_{1.9}$ G_2 निष्टू($K_{3.4}$ D_1 G_2 °ष्टु)रिणो; T $G_{1.3.4}$ M दुर्वारि(T_2 °दि)णो (for दुर्भाषिणो). K_2 B_1 $D_{1.2.9}$ T_1 $G_{3.5}$ °तिगस्य (for °नुगस्य). — [d]) K_3 दुर्हृदौ; B D (except $D_{2.9}$) T_2 दौर्हृदैर् (B_2 °देर्; Ds D_{10} °दे; D_1 सुहृदो); T_1 G M दुर्हृदां (for दुर्हृदो). B D (except Ds $D_{1.2.9}$) T_2 भावितस्य; Cap. dp अभावनस्य; Ca. d. s भावनस्य (as in text).

14 [a]) K_4 $D_{1.2}$ G_4 अनयस्य; K_5 अज्ञाय तस्य; Ca. d अनेयस्य (as in text). K_{3-5} °दृष्टेः (for °मन्योः). — M_2 om. 14[c]–15[b]. — [c]) $K_{4.5}$ साक्षाद् (for राजा). — [d]) D_1 $G_{3.4}$ M_5 °दृश्य°; T_1 G_2 $M_{1.3.4}$ °दृश्यं°; G_1 °बुध्य°; G_5 °दह्य° (for °पश्य°). K B D (except Dn_2 D_{5-8}) प्राजहा($K_{3.4}$ D_9 °ह)द्; S (except G_2; M_2 om.) प्रजहाति (for प्रजहाद्). S (except G_2; M_2 om.) अर्थधर्मौ (for धर्मकामौ).

15 M_2 om. 15[ab] (cf. v. l. 14). — [a]) S (M_2 om.) सदैव (for तदै°). S (T_2 before corr; M_2 om.) वै; Ca. d. s अभूत् (as in text). — [b]) K_1 $D_{1.3}$ न चेत् B Dn Ds $D_{3-7.10}$ T_2 (before corr.) मतिः; Ca. d. s [न] चेत् (as in text). K_3 B D (except $D_{3.9}$) T_2 G_1 Ca. s कुरूणाम्; Cd कुरून् (as in text). — [c]) D_1 श्रव्यां S (except G_1) काम्यां (T_2 काव्यां also); Ca. d काव्यां (as in text). K $D_{2.3}$ विदुरं भाषमाणं (K_{3-5} D_3 [ब्रु]ब्रुवाणं). — [d]) D_{10} नाविंदत; Ca. d न विन्दते (as in text). K D_3 धृतराष्ट्रो नृशंसः; B Dn $D_{3-5.7.10}$ यद्धार्त(B_1 वै धृत-; B_4 Dn_2 यद्धृत)राष्ट्रात्प्रशंसां; $D_{1.2}$ धृतराष्ट्र प्रशस्तां (D_2 °स्तं); D_6 धार्तराष्ट्रात्प्र°; M_2 धृतराष्ट्रप्र° (for धृतराष्ट्रात्प्र°).

16 [a]) $G_{3.4}$ यथा (for यदा). — Before अन्ववर्तन्त to avoid hiatus, K_2 G_2 ins. च; K_{3-5} D_3 ते; B Dn Ds $D_{2-7.10}$ T_2 M_3 न; $D_{1.9}$ $G_{3.4}$ $M_{1.2.4.5}$ तु; T_1 G_1 हि; G_5 अपि! $D_{1.5.6}$ G_5 अनु° (for अन्व°). K_1 क्षत्तुर्यदान्वावर्तते तत्त्वबुद्धिं. — [b]) B D (except $D_{1.2.3.9}$) T_1 सूत (for न). D_{10} जगाम; G_5 M_2 ह्याजगाम (for अभ्याज°). — [c]) M राज्ञः; Cs तस्य (as in text). — [d]) D_2 $M_{1.2}$ °बुद्धिर् (for °वृद्धिर्).

17 [a]) Ds_1 M_5 तदा (for तद्). T_1 G_1 M अर्थलुब्धेषु; G_3 °ब्धे तु; G_5 °ब्धेथ (for °ब्धस्य). K मे(K_4 ते)स्य; G_2 मे त्वं (for मेऽद्य). — [b]) K_4 D_{10} दुर्मन्त्रिणो; G_4 लुब्धस्य वै (for ये मन्त्रिणो). K_1 B $D_{1.3}$ T G धृत° (for धार्त°). — [c]) $K_{1.2}$ B Dn_2 Ds सौबलश्च (for सूत°). — M_2 (hapl.) om. 17[d]–19[a]. — [d]) Some S MSS. गावद्गणे. K_5 संमोहितस्य (for °हमस्य).

18 M_2 om. 18 (cf. v. l. 17). — [a]) $K_{1.2}$ $D_{1.3}$ T_1 $G_{1.5}$ निरी°; T_2 समी° (for परी°). — [b]) = 5. 25.

कथं स्वस्ति स्यात्कुरुसृञ्जयानाम् ।
आत्तैश्वर्यो धृतराष्ट्रः परेभ्यः
प्रव्राजिते विदुरे दीर्घदृष्टौ ॥ १८
आशंसते वै धृतराष्ट्रः सपुत्रो
महाराज्यमसपत्नं पृथिव्याम् ।
तस्मिञ्शमः केवलं नोपलभ्यो
अत्यासन्नं मद्गतं मन्यतेऽर्थम् ॥ १९
यत्तत्कर्णो मन्यते पारणीयं
युद्धे गृहीतायुधमर्जुनेन ।
आसंश्च युद्धानि पुरा महान्ति
कथं कर्णो नाभवद्द्वीप एषाम् ॥ २०
कर्णश्च जानाति सुयोधनश्च
द्रोणश्च जानाति पितामहश्च ।
अन्ये च ये कुरवस्तत्र सन्ति
यथार्जुनान्नास्त्यपरो धनुर्धरः ॥ २१
जानन्त्येते कुरवः सर्व एव
ये चाप्यन्ये भूमिपालाः समेताः ।
दुर्योधनं चापराधे चरन्त-
मरिंदमे फल्गुनेऽविद्यमाने ॥ २२
तेनार्थबद्धं मन्यते धार्तराष्ट्रः
शक्यं हर्तुं पाण्डवानां ममत्वम् ।
किरीटिना तालमात्रायुधेन
तद्वेदिना संयुगं तत्र गत्वा ॥ २३
गाण्डीवविस्फारितशब्दमाजा-

C. 5. 762
B. 5. 26. 25
K. 5. 26. 25

14[b]. D2 G2 °पांडवानां; D9 °जांगलानां (for °सृञ्जयानाम्). — [c]) K4 B1 G2 आप्तै°; D8 अत्यंतै°; T G1. 3-5 M1. 3-5 प्राप्तै° (for आत्तै°). D6 °राष्ट्रस्य पुत्रो; G4 °राष्ट्रः सपुत्रः (for °राष्ट्रः परेभ्यः).

19 M2 om. 19[a] (cf. v. l. 17). — [a]) K4. 5 D1. 9 S (except G2; M2 om.) आशास्ते (for आशं°). K1. 3 Ds D10 G2 om. वै. D6 G4 धृतराष्ट्रस्य पुत्रो; D10 संविधातुं सपुत्रो. — [b]) S मोहाद् (for महा-). — [c]) G4 अस्मिन्; Ca. d. s तस्मिन् (as in text). Ds D8 Ca. d. s क्षेमः (for शमः). K1 D3-7. 9 केवलो नोप°; K3 Dn1 D8 Cd. s केवले नोप°; Ca केवलैर्नोप° (for केवलं नोप°). — [d]) K D1-4. 8. 9 G2 लब्धं संतं (K8 स्वकं; D1. 8. 4 सर्वं; D2 अर्थं); B Dn Ds D5-7. 10 Cs सर्वं स्वकं (B1 स्वकर्मभूतं); T G1. 3 M ह्य(T1 G1 प्र)त्यासन्नं; Ca. d बद्धं संतं (for अत्यासन्नं). K8 D5-7 G4 मन्यते; B M5 Cn मद्गते; Dn Cd. s संगतं; Ds D10 केवलं; Cdp मद्गतं (as in text). K3 चैव सोर्थं; D5-7 G4 मद्गते(D7 °ता)र्थं; Ca. d. s मन्यतेऽर्थम् (as in text).

20 [a]) K3-5 यत्तं (for यत्तत्). K (except K3) D1 T2 G2. 4. 5 कर्णं; Cs कर्णो (as in text). Dn1 D7 S (except M2. 5) वारणीयं; all comm. as in text. — [b]) Dn1 D1. 3. 4. 7. 9 G2. 3 M गृहीत्वायुधम्. B D (except D1. 2. 9) अर्जुनं वै (for अर्जुनेन). — [c]) G3 बहूनि तत्र (for पुरा महान्ति). — [d]) T G1 तदा कर्णो; G3 कस्मात्कर्णो; G4 तदाभवन्; G5 तदा क्वचिन्; M तदा (M2 भो) कथं (for कथं कर्णो). K Dn1 D1 G3 M1 Cd द्वीपम्; T G1. 2. 4. 5 M3-5 वीर्यम्; Ca. n द्वीपः (as in text).

21 [b]) K3-5 द्रोणोपि (for द्रोणश्च). K4 तथा कृपश्च (for पिता°). — [c]) K1 तथान्ये (for अन्ये). K2-4 अपि (for च). G5 वै (for ये). G5 संवसंति (for तत्र सन्ति). — [d]) D2 परो; G2 वरो (for अपरो).

22 [a]) K1. 5 D2 G2 एवं; K3 ते; B Dn Ds D3-8. 10 T G1. 4. 5 एतत्; D1 एनं; D9 एव (for एते). — [c]) K5 B D (except D1. 8. 9) T2 (after corr.) G4 दुर्योधने; T (T2 before corr.) G1. 3. 5 M °धनो (for °धनं). B Dn Ds D3-8. 10 T2 राज्यमिहाभवद्यथा; D1 चापराधेन रक्तं; T1 G1. 2. 5 M1 नापराध्येच्चरंतं; G3 नापरध्ये च°; G4 नापराध्यो च°; M2-4 नापराद्धे च°; M5 नापरार्थे च°. Ca. d cite दुर्योधनस्यापराधेन चरंतं. — [d]) D10 ह्यरिंदमे. N (except D1) G1. 2 T2 फाल्गुने.

23 [a]) K5 Ds2 D10 केन; S (except G2) ततो; Ca. d. s तेन (as in text). B Dn D3-7. 9 अनुबंधं; Ds1 D2. 10 S (except M3. 4) अर्थबंधं; Ca. d. s अर्थबद्धं (as in text). — [b]) K4. 5 G2 हंतुं; Ds D1 कर्तुं; Ca. d. s हर्तुं (as in text). Ds1 D1. 10 T2 G3. 4 M Cs पांडवानां ममेति (Ds1 D1 Cs ममत्वं; D10 ममत्तं); T1 G1. 5 जीवतां पांडवानां. Ca. d cite ममत्वं (as in text). — [d]) K2 Ds2 D7 तद्वेदिता; T G (except G2) °दिनः; Ca. d. s °दिना (as in text). K1. 3. 4 Dn1 D9 संयुगे; T1 G4 संगरं; Cn संयुगं (as in text).

24 [a]) D10 गांजीव°; S °शब्दमात्रं. — [b]) K3-5 अश्रृण्वंतो; S (except G2) श्रुत्वैव (T2 M3-5 °वै-) ते (for अशृण्वाना). D2 ह्रियंते; T G (except G2) त्रियंते; M ह्रि(M2 प्रि)यंते; Ca. d भ्रियन्ते (as in text) — [c]) B

C. 5. 762
B. 5. 26. 25
K. 5. 26. 25

वश्रृण्वाना धार्तराष्ट्रा ध्रियन्ते ।
क्रुद्धस्य चेद्भीमसेनस्य वेगा-
त्सुयोधनो मन्यते सिद्धमर्थम् ॥ २४
इन्द्रोऽप्येतन्नोत्सहेत्तात हर्तु-
मैश्वर्यं नो जीवति भीमसेने ।
धनंजये नकुले चैव सूत
तथा वीरे सहदेवे मदीये ॥ २५
स चेदेतां प्रतिपद्येत बुद्धिं
वृद्धो राजा सह पुत्रेण सूत ।
एवं रणे पाण्डवकोपदग्धा
न नश्येयुः संजय धार्तराष्ट्राः ॥ २६
जानासि त्वं क्लेशमस्मासु वृत्तं
त्वां पूजयन्संजयाहं क्षमेयम् ।
यच्चास्माकं कौरवैर्भूतपूर्वं
या नो वृत्तिर्धार्तराष्ट्रे तदासीत् ॥ २७
अद्यापि तत्तत्र तथैव वर्ततां
शान्तिं गमिष्यामि यथा त्वमात्थ ।
इन्द्रप्रस्थे भवतु ममैव राज्यं
सुयोधनो यच्छतु भारताग्र्यः ॥ २८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षाड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

२७

संजय उवाच ।
धर्मे नित्या पाण्डव ते विचेष्टा
लोके श्रुता दृश्यते चापि पार्थ ।
महास्रावं जीवितं चाप्यनित्यं
संपश्य त्वं पाण्डव मा विनीनशः ॥ १
न चेद्भागं कुरवोऽन्यत्र युद्धा-

D (except $D_{1.2.9}$) क्रुद्धं न चेद्भी(B D_7 °द्गी)क्षते भीमसेनं. Ca cites न चेत् and भीमसेनं. Cd cites चेत् and भीमसेनस्य वेगात् (as in text). — [d]) K_4 न मन्यते; Ca. d मन्यते (as in text). Ca cites सिद्धिं.

25 [a]) T_1 $G_{1.5}$ एवं (for एतन्). D_1 T_1 $G_{1.2.4}$ M_2 °त्सहेतापहर्तुं. — [b]) $K_{1.2}$ ऐश्वर्यं वै; D_2 G_4 °र्यं मे; D_9 मयि स्वयं (for °र्यं नो). — [d]) K $D_{2.9}$ G_2 मदीयं; B Dn Ds $D_{3-8.10}$ सहिष्णौ (for मदीये).

26 [a]) K_3 सदैवैनां; G_3 स चेदिमां; Cs स चेदेतां (as in text). Ds °भिद्येत (for °पद्येत). — [b]) S (except G_2) चैव (for सूत). — [c]) K_{3-5} D_2 ध्रुवं (for एवं). — [d]) $K_{1.4.5}$ D_2 T $G_{1.5}$ वि-; Ca. d न (as in text).

27 [b]) K_{1-3} तं; Cs त्वां (as in text). K (except K_4) D_2 क्षमेद्य; D_9 क्षमे ह; Cs क्षमेयम् (as in text). — [c]) $G_{1.4}$ कौरवे; Ca. d. s °वैर् (as in text). — [d]) $K_{2.3}$ धार्तराष्ट्रैस्; Cs धृतराष्ट्रे (for धार्तराष्ट्रे). K_2 तदाभूत्; Cs तदासीत् (as in text).

28 [a]) K अद्यैव (for अद्यापि). K_5 तत्तच्च; D_{10} S (except G_3) सा तत्र (for तत्तत्र). — [c]) T_1 $G_{1.5}$ वास्तु; T_2 $G_{3.4}$ M वा भवतु (for भवतु). $K_{1.2}$ (marg. *sec. m.* as in text) तथैव; Cn ममोप- (for ममैव). — [d]) T_1 $G_{1.5}$ दुर्योधनो; M दुर्योधनं. D_1 T_2 M गच्छतु. T_2 G_1 M भारताग्र्यं.

Colophon. — *Sub-parvan:* $K_{1.2.4.5}$ $B_{1-3.5}$ Dn Ds $D_{1-5.8-10}$ T_1 $G_{1.2}$ M_{2-5} संजययान. — *Adhy. name:* Dn_1 D_2 युधिष्ठिरवाक्यं; Dn_2 संजयवाक्यं; M_{2-4} संधिप्रशंसनः (M_2 °प्रशंसः). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1 D_7 25; $D_{5.8}$ S 26; D_6 28. — *S'loka no.:* K_5 Dn 29; D_3 27.

27

1 [a]) $K_{1.2.4.5}$ $D_{6.10}$ धर्मात्मता; K_3 B Dn Ds $D_{1.3-5.9}$ G_4 M_2 धर्मनित्या (for धर्मे नित्या). K (except K_3) $D_{6.10}$ विशिष्टा; D_1 हि चेष्टा; Ca. d विचेष्टा (as in text). — [c]) K (except K_2) B Dn $D_{2-7.9.10}$ महाश्रा(K_4 °श्र)वं; D_1 सहस्रार्धं; T_1 महाह्रादं; Ca. s. np °स्रावं (as in text); cf. v. l. 3. Cd cites स्रावः. D_1 नित्यं; Ca. d अनित्यं (as in text). — [d]) K (except K_3) Ds $D_{1.5.6.8.10}$ T_2 संपश्यंस्त्वं. K_1 पांडवा (marg. *sec. m.* °व as in text); T_2 साध्विदं. K (except K_3; K_1 marg. *sec. m.*) B Dn Ds D_{3-10} Ca. s ड्य(D_6

त्प्रयच्छन्ते तुभ्यमजातशत्रो ।
भैक्षचर्यामन्धकवृष्णिराज्ये
श्रेयो मन्ये न तु युद्धेन राज्यम् ॥ २
अल्पकालं जीवितं यन्मनुष्ये
महास्रावं नित्यदुःखं चलं च ।
भूयश्च तद्वयसो नानुरूपं
तस्मात्पापं पाण्डव मा प्रसार्षीः ॥ ३
कामा मनुष्यं प्रसजन्त एव
धर्मस्य ये विघ्नमूलं नरेन्द्र ।
पूर्वं नरस्तान्धृतिमान्विनिघ्न-
ल्लँलोके प्रशंसां लभतेऽनवद्याम् ॥ ४
निबन्धनी ह्यर्थतृष्णेह पार्थ
तामेषतो बाध्यते धर्म एव ।
धर्मं तु यः प्रवृणीते स बुद्धः
कामे गृद्धो हीयतेऽर्थानुरोधात् ॥ ५
धर्मं कृत्वा कर्मणां तात मुख्यं
महाप्रतापः सवितेव भाति ।
हानेन धर्मस्य महीमपीमां
लब्ध्वा नरः सीदति पापबुद्धिः ॥ ६
वेदोऽधीतश्चरितं ब्रह्मचर्यं

C. 5. 773
B. 5. 27. 7
K. 5. 27. 7

---

sup. lin. वि)नीनशः; T G विनंक्षीः (G_2 विनंशः); Cd विनीनशः (as in text).

2 ^{a}) D_9 T_2 नो चेद्. K_4 (by corr.) राज्यं (for भागं). D_2 कौरवो (for कुरवो). — ^{b}) B Dn Ds $D_{3-8.10}$ प्रयच्छेरन्; D_1 °च्छंति (for °च्छन्ते). — ^{c}) Some MSS. भैक्ष्य(*or* °क्ष्या)चर्याम्. — ^{d}) M_5 om. राज्यम् (cf. v. l. 3).

3 M_5 om. 3^{a}. — ^{a}) K (except K_5) Ds $D_{2.8}$ T_1 $G_{1.4.5}$ अल्पं कालं; D_6 अकल्पकालं; G_3 अत्यल्पकालं. — ^{b}) K_1 (before corr.)$_{.4.5}$ $D_{3.4.6.7.10}$ महाश्रावं; K_3 महाप्राज्ञ (before corr.); D_1 सहस्रार्थं; D_5 महात्ययं (for °स्रावं); cf. v. l. 1. K_4 $D_{2.9}$ °दुःखालयं च; D_7 °दुःखं बलं च; D_8 °दुःखं भयं च. — ^{c}) K_1 त्वद्वयसो; K_1(marg. *sec. m.*)$_{.2}$ (marg. *sec. m.* as in text)$_{.3-5}$ B_{3-5} Dn Ds $D_{1.3-7.10}$ m त(K_1 m$_{.3.4}$ त्व-; K_2 य)द्यशसो; T_2 $G_{1.3}$ एतद्वयसो; G_4 एतद्यशसो. Ca.d.s cite वयसो (as in text). — ^{d}) K_1 कामं तस्मात्; K_1(marg. *sec. m.*)$_{.2}$ पापं तस्मात् (by transp.). K_2(marg. *sec. m.*) $D_{2.9}$ प्रकांक्षीः; $K_{3.5}$ अत्र कार्षीः; K_4 अत्र कांक्षीः; B Dn Ds $D_{3-8.10}$ कृथास्त्वं; D_1 प्रकार्षीः; T प्रतीक्षः; $G_{1.3.4}$ प्रवि(G_3 °वी)क्षः; G_2 प्रसंक्षीः; G_5 प्रविष्टः; M प्रवेक्षाः; Ca.d प्रसार्षीः (as in text).

4 ^{a}) D_2 कामान्मा पुष्यंते (for कामा मनुष्यं). $K_{1.4}$ D_5 प्रसृजंत; K_2(marg. *sec. m.* as in text)$_{.5}$ Ds $D_{6.8}$ °सज्जं(D_6 °सज्यं)त; D_1 °सहंत; D_2 °सक्तंत; D_7 m (orig. as in text, cancelled) °भवंत; S °दहं(T_2 °हरं)त. B Dn Ds $D_{3-6.7}$(m as in text)$_{.8}$ (before corr.) एते (for एव). — ^{b}) S °मूला (for °मूलं). D_9 ये विघ्नमूलं प्रसभं नरेंद्र. — ^{c}) K $D_{2.8}$ प्राज्ञो (for पूर्वं). K_4 तत्र; D_2 G_1 तद् (for तान्). B D (except $D_{1.2.3-10}$) मति° (for धृति°). B D_9 Ca.d प्रणि°; Dn Ds $D_{1.3-7}$ G_2 M (except M_2) प्रति° (for विनि°). — ^{d}) D_1 प्रशस्तिं (for प्रशंसां). $K_{1.2}$ न वाच्यं; K_{3-5} D_{10} न निंदां; $D_{2.7}$ चानवद्यां (for ऽनवद्याम्).

5 ^{a}) K_5 $D_{3.9}$ $G_{1.4}$ निबंधिनी; B_1 °धनं. $K_{1.2}$ °तृष्णैव; K_3 M_5 °तृष्णा हि (for °तृष्णेह). K (except K_4) D_{10} पापा (K_2 marg. *sec. m.* पार्थ as in text). — ^{b}) B Dn D_{3-8} G_2 Ca इच्छ(B_1 G_2 एष)तां; Ds $D_{1.10}$ Cd इच्छता; $D_{2.9}$ एष्यतां; T_2 एषितां; G_1 M_2 एषते; Cs अनिच्छता (for एषतो). T_2 $G_{1.4}$ बाधते. D_9 एषः (for एव). K_{3-5} तामिच्छन् (K_4 °च्छन्वै) धर्ममर्थं प्रस(K_5 °ज)ह्यात्. — ^{c}) D_9 च; T_1 G_1 हि; Ca तु (as in text). $G_{3.4}$ M प्र(G_4 om. प्र)वृणुते; Ca °वृणीते (as in text). K_{3-5} स बुद्धिमान्; B_1 प्रबुद्धः; D_1 स वै बुधः; D_6 बुद्धः; $G_{1.4.5}$ सर्वबंधुः; G_3 M (except M_2) स बंधुः; Ca.s स बुद्धः (as in text). Cd cites बुधः. — ^{d}) B Dn $D_{3.4.7.9}$ Ca.d गृध्नो; D_2 G_2 गृध्रो; T $G_{1.3-5}$ M गृध्नुः (for गृद्धो). K_1 चानुसारं; K_2 चानुकालं; $K_{3.5}$ चात्र साग्र (K_5 सग्रे); B_1 $D_{1.9}$ T_1 G_{1-4} M -र्थानुरोधी; Ds D_{10} स्वानुरोधात्; D_2 -र्थानुसारी; T_2 धर्मरोधी; G_5 -र्थानुबंधी (for ऽर्थानुरोधात्).

6 ^{a}) D_9 $G_{1.3.5}$ कर्मणा; Cs °णां (as in text). D_1 मोक्षं; Cs मुख्यं (as in text). — ^{b}) $K_{3.4}$ S °प्र(G_3 °नु)भावः; Ca.d °प्रतापः (as in text). $K_{3.5}$ T $G_{1.4.5}$ अव(K_3 G_4 °वि)भाति (for भाति). — ^{c}) K_3 हीनस्तु; K_4 B D (except D_1) G_2 हीनो हि; K_5 हीनोपि; T_2 त्यागेन (for हानेन). K_4 B D (except D_1) G_2 धर्मेण (for धर्मस्य). T_1 $G_{1.4.5}$ इमां च (for अपीमां).

7 ^{b}) $K_{2.3}$ D_9 प्र-; K_4 अत्र (for च). — ^{d}) D_3 चात्मा; Cs आत्मा (as in text). $K_{1.2}$(marg. *sec. m.*)

C. 5. 778
B. 5. 27. 7
K. 5. 27. 7

यज्ञैरिष्टं ब्राह्मणेभ्यश्च दत्तम् ।
परं स्थानं मन्यमानेन भूय
आत्मा दत्तो वर्षपूगं सुखेभ्यः ॥ ७
सुखप्रिये सेवमानोऽतिवेलं
योगाभ्यासे यो न करोति कर्म ।
वित्तक्षये हीनसुखोऽतिवेलं
दुःखं शेते कामवेगप्रणुन्नः ॥ ८
एवं पुनरर्थचर्याप्रसक्तो
हित्वा धर्मं यः प्रकरोत्यधर्मम् ।
अश्रद्दधत्परलोकाय मूढो
हित्वा देहं तप्यते प्रेत्य मन्दः ॥ ९
न कर्मणां विप्रणाशोऽस्त्यमुत्र
पुण्यानां वाप्यथ वा पापकानाम् ।
पूर्वं कर्तुर्गच्छति पुण्यपापं
पश्चात्त्वेतदनुयात्येव कर्ता ॥ १०
न्यायोपेतं ब्राह्मणेभ्यो यदन्नं
श्रद्धापूतं गन्धरसोपपन्नम् ।
अन्वाहार्येषूत्तमदक्षिणेषु
तथारूपं कर्म विख्यायते ते ॥ ११
इह क्षेत्रे क्रियते पार्थ कार्यं
न वै किंचिद्विद्यते प्रेत्य कार्यम् ।
कृतं त्वया पारलोक्यं च कार्यं
पुण्यं महत्सद्भिरनुप्रशस्तम् ॥ १२
जहाति मृत्युं च जरां भयं च
न क्षुत्पिपासे मनसश्चाप्रियाणि ।
न कर्तव्यं विद्यते तत्र किंचि-

तप्तो; Cs दत्तो (as in text). $K_{3.4}$ $D_{3.4.10}$ G_{2} M_{2} °पूगान्; Ca. d °पूगं (as in text).

8 ^{a}) D_{1} सुखं प्रियं; D_{9} G_{5} सुखप्रियः. Ca. d cite सुखं and प्रियं. D_{2} वर्तमानो; G_{2} सेवमाने. — ^{b}) D_{1} योगाभ्यासैर्; S (except T_{1} G_{2}) योगन्यासे; Ca. d. s as in text. K $D_{2.9}$ Cd. s धर्मं (K_{2} बुद्धिं); Ca कर्म (as in text). — ^{c}) $K_{1.2}$ पुण्यक्षये; D_{1} वित्तक्षयैर्. Ds_{2} G_{3} हीनसुखे. — ^{d}) $G_{1.4}$ दुःखी (for दुःखं). D_{1} यायात् (for शेते). D_{1} कामवेगेन नुन्नः; D_{7} °प्रपन्नः; M_{2} °भोग°.

9 B_{2} (hapl.) om. 9^{a}–11^{b}. — ^{a}) K_{2} पुमान् (for पुनर्). $K_{1.2}$ अर्थचर्याप्रयुक्तः; K_{3} चार्थं°; K_{4} $B_{1.3.5}$ Dn_{2} Ds $D_{2.8}$ G_{2} ह्यर्थं°; B_{4} Dn_{1} D_{3-7} Cn ब्रह्म°; D_{1} ह्यर्थकाम°; T_{1} $G_{1.3.5}$ M त्वर्थं°; G_{4} स्वार्थं°. — ^{c}) $K_{2.4.5}$ D_{10} अश्रद्दधानः; Ca °द्दधत् (as in text). — ^{d}) T_{2} त्यक्त्वा (for हित्वा). $K_{1.2}$ संघातं सीदति; $K_{3.5}$ च (K_{5} तु) संतप्यते; K_{4} असून्संतिष्ठते; Ds देहं तप्यति; $D_{1.2.10}$ G_{2} तनुं (D_{1} सुखं; G_{2} तं तं) तप्यते; T $G_{1.3-5}$ सोसूंस्तप्यते (G_{3-5} °ति); M -नुसं(M_{5} स नस्)तप्यति (for देहं तप्यते).

10 B_{2} om. 10 (cf. v. l. 9). — ^{a}) $K_{1.5}$ $D_{5.9}$ G_{5} विप्रनाशो°; T_{2} $G_{1.3}$ M प्रविनाशो°. — ^{b}) K_{3} पुण्यानां च; D_{2} पुराणानां (for पुण्यानां वा). $D_{1.9}$ G_{2} यदि वा; D_{2} यदिह; D_{10} पांडव (for अप्यथ वा). K_{3} पातकानां; D_{1} पापानां (for पापकानाम्). — ^{d}) K_{3} B_{4} D_{3-9} $M_{1.2.4}$ (*inf. lin.*) त्वेनम्; K_{5} G_{3} त्वे(G_{3} ए)वम्; $B_{1.3.5}$ चैनम्; $D_{2.10}$ एनम्; T $G_{1.4.5}$ एतद् (for त्वेतद्). Cs cites एतत्. K_{4} पुनरभ्येति; K_{5} पुनरन्वेत्येव (for अनुयात्येव). Ca. d. s cite अनुयाति.

11 B_{2} om. 11^{ab} (cf. v. l. 9). — ^{a}) K_{5} योगो (for न्यायो°). K_{2} हि दत्तं; K_{3-5} प्रदत्तं; B_{4} D_{6} अथ द[त्तं] (for यदन्नं). — ^{b}) M_{1} श्रद्धापूर्वं. — D_{4} om. 11^{c}–12^{b}. — ^{c}) K_{2} D_{3} $G_{3.5}$ उत्तमं दक्षिणेषु. — ^{d}) M_{4} यथारू[पं]; Ca. d. s तथा° (as in text).

12 D_{4} om. 12^{ab} (cf. v. l. 11). — ^{a}) G_{5} महत्क्षेत्रे; Ca. d. s इह क्षेत्रे (as in text). Ds विद्यते; G_{4} क्षीय° (for क्रिय°); see below. Dn_{1} $D_{3.7.9}$ पार्थ कर्म; G[...] पापकार्यं. Ca. d. n कार्यं. — ^{b}) K_{1} (hapl.) om. 12^{b}. K_{4} B Dn Ds $D_{2.5-9}$ G_{2} क्रियते (for विद्य°); see above. K_{5} प्रेत-; S (except G_{2}) अन्यत्र (for प्रेत्य). Dn_{1} $D_{3.7.9}$ कर्म (for कार्यम्). — ^{c}) $K_{2.3.5}$ B Dn_{1} Ds_{2} $D_{2-4.9}$ T_{1} G_{5} M पारलौक्यं. $K_{1.2}$ पुण्यं; K_{5} B_{4} D (except $D_{1.2.9}$) कर्म (for कार्यं). — ^{d}) K_{2} कार्यं (for पुण्यं). K_{5} अभिप्रशस्तं; $K_{4.5}$ B_{2} D_{10} अपि प्र°; $B_{1.3-5}$ Dn Ds D_{5-8} G_{4} अतिप्र°; $D_{1.3.4.9}$ अनुष्ठितं च (for अनुप्र°). K_{1} तस्मात्सतां श्रेष्ठतमोसि नित्यं.

13 ^{a}) K_{1} नरो (for जरां). D_{2} G_{4} transp. जरां and भयं. — ^{b}) B_{1} D_{9} T_{2} om. न. T_{1} G (G_{1} before corr.) M_{1} (*inf. lin.* as in text) स (for न). $B_{1-3.5}$ Dn D_{3} $D_{5.6.10}$ मनसः (B_{2} °सश्च) प्रियाणि; B_{4} मनसोप्रि°; D_{1} मनसा प्रि°. — ^{c}) $D_{1.9}$ तात; G_{3} नैव (for तत्र). — ^{d}) D_{1} T G (except G_{2}) वा (for वै). K (K_{2} m as in text) D_{2} इंद्रियप्रीणनार्थं; B Dn Ds $D_{1.3-10}$ चें(D_{10} स्वें)द्रियप्रीणनाद्धि ($D_{1.9}$ °नार्थात्; D_{7} [marg. corr.] ^{s}

दन्यत्र वै इन्द्रियप्रीणनार्थात् ॥ १३
एवंरूपं कर्मफलं नरेन्द्र
मात्रावता हृदयस्य प्रियेण ।
स क्रोधजं पाण्डव हर्षजं च
लोकावुभौ मा प्रहासीश्चिराय ॥ १४
अन्तं गत्वा कर्मणां या प्रशंसा
सत्यं दमश्चार्जवमानृशंस्यम् ।
अश्वमेधो राजसूयस्तथेष्टः
पापस्यान्तं कर्मणो मा पुनर्गाः ॥ १५
तच्चेदेवं देशरूपेण पार्थाः
करिष्यध्वं कर्म पापं चिराय ।
निवसध्वं वर्षपूगान्वनेषु
दुःखं वासं पाण्डवा धर्महेतोः ॥ १६
अप्रव्रज्ये योजयित्वा पुरस्ता-
दात्माधीनं यद्बलं ते तदासीत् ।
नित्यं पाञ्चालाः सचिवास्तवेमे
जनार्दनो युयुधानश्च वीरः ॥ १७
मत्स्यो राजा रुक्मरथः सपुत्रः
प्रहारिभिः सह पुत्रैर्विराटः ।
राजानश्च ये विजिताः पुरस्ता-

C. 5. 784
B. 5. 27. 18
K. 5. 27. 18

°नार्थं); G_5 °प्रीणनत्वात्. Cs cites इंद्रियप्रीणनात्.

14 [b]) B_4 $D_{5.6.8.9}$ Cn मात्रावहं; Dn_1 $D_{3.4.7}$ मत्वा च त्वं; T_1 G_{2-4} M मातापिता; T_2 ये तावता; $G_{1.5}$ मातापित्रोर्; Ca. d. s मात्रावता (as in text). Dn_1 $D_{2.8.9}$ T G (except G_3) हृदयस्याप्रियेण; Ca. d. s हृदयस्य प्रियेण (as in text). — [c]) D_9 संक्रोधजं; G_5 त्यज क्रोधं; Cn. s स क्रोधजात् (for स क्रोधजं). G_4 M_5 हर्षणं; Cs लोभजात् (for हर्षजं). Ca cites स क्रोधहर्षजौ; Cd सक्रोधहर्षलोभजात्. $K_{1.2}$ वा (for च). — [d]) K_1 लोभं चोभौ; K_2 (m as in text) लोभं नभो (for लोकावुभौ). Ca. d cite नभः. G_3 प्रतिहासीः; M जहासीः; Cd हासीः; Ca प्रहासीः (as in text).

15 [a]) D_2 अंते; Ca. d. s अन्तं (as in text). K_4 D_6 M_2 कर्मणा; B_{3-5} Ds D_2 Cs कर्मणो; Ca. d कर्मणां (as in text). B_4 Dn_1 $D_{3-5.7}$ G_1 (by corr.) मा प्रजह्याः; D_6 व्रजंत्याः; Ca. d. s या प्रशंसा (as in text). — [b]) B_4 D_{3-7} G_1 M (except M_2) दमं; Cs दमः (as in text). — [c]) $K_{3.5}$ B_4 D_{3-7} अश्वमेधं राजसूयं; K_4 M °मेधं (K_4 °मेधो) राजसूयस्य; B_2 D_2 °मेधं राजसूयस्; T $G_{1.3-5}$ °मेधै राजसूयेन (T_2 °सूयैर्) (for °मेधो राजसूयस्). K_4 °सूयस्यवेज्या (for °सूयस्तथेष्टः). K_2 m त्वयेष्टः; $K_{3.5}$ तथेष्ट्वा; B Dn Ds $D_{1.2.10}$ तथेज्याः ($B_{1.2}$ Ds °ज्यः; $D_{2.10}$ °ज्या); $D_{3-7.9}$ T_2 स (D_9 च) चेष्ट्वा; D_8 तथेष्टा; S (except G_2; for T_2 see above) चेष्ट्वा (for तथेष्टः). — [d]) K_1 D_9 पापस्यांते; D_2 पापस्वरूपं; Cs पापस्यान्तं (as in text). Ca. d cite अन्तं. K_4 कर्मणां; Dn_2 G_{3-5} M (except M_2) °णा; Cs °णः (as in text). D_5 अप्याहुरग्र्याः; Ca. d. s मा पुनर्गाः (as in text).

16 [a]) K_1 D_9 तच्चेदिदं; K_{2-4} तदे(K_2 °दै)वेदं; K_5 T $G_{1.3.4}$ M न चै(M_2 वै)वेदं; D_{10} m न चेदेवं; G_5 न चैव देवं; Cs तच्चेदेवं (as in text). Ca cites तच्च; Cd तच्चेत्. B Dn $D_{3-7.10}$ द्वेष°; D_1 G_5 देव°; D_8 दैव°; M_2 तव रू°; Ca. d. s देश° (as in text). — M_4 (hapl.) om. from कर्म (in [b]) up to निवसध्वं (in [c]). — [c]) $K_{1.2}$ D_1 G_2 Cd नावत्स्यध्वं; K_{3-5} D_8 नि(K_4 किं)वसित्वा; D_2 किं नु सख्यं; M_2 निवर्तध्वं; Cs नावसध्वं; Ca निवसध्वं (as in text). $M_{2.4.5}$ वर्षपूगं. — [d]) D_9 G_2 दुःखे वासं; T_1 G_1 सुखावासं; T_2 युयुत्ससे; $G_{3.4}$ M सुखं वासं; G_5 दुःखावासं; all comm. as in text. D_1 $G_{3.5}$ M पांडव. K_4 B_5 m Dn Ds $D_{5-7.10}$ धर्म एव ($D_{5.7}$ °वं); $B_{1.5}$ $D_{3.4}$ धर्मनित्याः; $D_{1.9}$ धर्मचारिणः (D_1 °रिन्) (for धर्महेतोः).

17 [a]) K B_2 Ds $D_{1-4.8.9}$ Ca. d. s अप्रव्रजन्; T G (except G_2) प्रव्रज्यया (for अप्रव्रज्ये). K_{1-3} योजयं(K_3 °य)स्त्वं; K_4 D_8 योजयस्त्वं; K_5 योजयध्वं; B (except B_2) Dn Ds $D_{5-7.10}$ मा स्म हित्वा; S (except $G_{2.3}$) यात° (for योज°). — [b]) B (except B_1) D (except $D_{1.8.9}$) ह्येतदासीत्. — [c]) K_2 (m as in text) अवनिपालाः; K_4 सत्यं पां°; B नित्यं वश्याः पांचालाः; Dn Ds $D_{3-8.10}$ नित्यं च वश्याः; D_9 मत्स्याः पांचालाः; S (except G_2) नित्याः पां° (for नित्यं पा°). — [d]) D_9 S (except G_2) युयुधानो विराटः (for °नश्च वीरः).

18 [a]) Some S MSS. मात्स्यो. — [b]) K_{3-5} D_{10} योधैः; Ds वीरैः; $D_{1.2}$ G_2 मत्स्यैः; T_1 $G_{1.5}$ मित्रैः; $G_{3.4}$ शस्त्रैः (for पुत्रैः). T $G_{1.2.5}$ M (except M_2) सशस्त्रैः; $G_{3.4}$ सपुत्रैः (for विराटः). — [c]) K_{1-3} T G (except G_2) ते; D_8 वै (for च). K_{1-3} निर्जिता ये (K_3 om. ये); K_5 D_8 ये जिताः; D_2 विजिता ये (by transp.); D_9 T_2 $G_{2.4}$ M (except M_5) ये विदिताः. $K_{3.5}$ D_8 पूर्वमेव (for पुरस्तात्). — [d]) K_3 S (except G_2 M_5) त्वामेवैते; K_5 D_3 ते सर्वे त्वां (for त्वामेव ते). $K_{1.2}$ D_3 समंतात्;

C. 5. 784
B. 5. 27. 18
K. 5. 27. 18

त्वामेव ते संश्रयेयुः समस्ताः ॥ १८

महासहायः प्रतपन्बलस्थः
पुरस्कृतो वासुदेवार्जुनाभ्याम् ।
वरान्हनिष्यन्द्विषतो रङ्गमध्ये
व्यनेष्यथा धार्तराष्ट्रस्य दर्पम् ॥ १९

बलं कस्माद्वर्धयित्वा परस्य
निजान्कस्मात्कर्शयित्वा सहायान् ।
निरुष्य कस्माद्वर्षपूगान्वनेषु
युयुत्ससे पाण्डव हीनकालम् ॥ २०

अप्रज्ञो वा पाण्डव युध्यमानो-
ऽधर्मज्ञो वा भूतिपथाद्व्यपैति ।
प्रज्ञावान्वा बुध्यमानोऽपि धर्मं
संरम्भाद्वा सोऽपि भूतेरपैति ॥ २१

नाधर्मे ते धीयते पार्थ बुद्धि-
र्न संरम्भात्कर्म चकर्थ पापम् ।
अद्धा किं तत्कारणं यस्य हेतोः
प्रज्ञाविरुद्धं कर्म चिकीर्षसीदम् ॥ २२

अव्याधिजं कटुकं शीर्षरोगं
यशोमुषं पापफलोदयं च ।
सतां पेयं यन्न पिबन्त्यसन्तो
मन्युं महाराज पिब प्रशाम्य ॥ २३

पापानुबन्धं को नु तं कामयेत
क्षमैव ते ज्यायसी नोत भोगाः ।
यत्र भीष्मः शांतनवो हतः स्या-

$K_{3.5}$ D_9 पुरस्तात्; S (except G_2; G_1 before corr.) महात्मन् (for समस्ताः).

19 M om. 19[a]. — [a]) K_1 Dn_2 Ds $D_{1.8}$ प्रपतन्; G_2 प्रभवन् (for प्रतपन्). D_1 रथ° (for बल°). — [c]) D_9 वीरान्; T_1 G (except G_3) $M_{1.3.4}$ परान् (for वरान्). Ds_2 $M_{1.3.4}$ हनिष्ये; D_7 हंति; G_4 हरिष्यन्. — [d]) D_2 $G_{2.3}$ M_{3-5} विनेष्यथा; D_{5-8} व्यने(D_6 °न)श्य(D_8 °ष्ये)था; D_9 व्यनेष्यन्वा; D_{10} Cs व्यपनेष्यथा; Ca. d व्यनेष्यथा (as in text). D_9 G (except G_2) M धार्तराष्ट्रस्य हर्षं; T_1 °ष्ट्राः सहर्षं (for °स्य दर्पम्).

20 [a]) K_1 वर्धयेथाः; Ds T_1 G_5 वर्जयित्वा; D_9 धर्षं°. T_1 $G_{1.5}$ परस्मिन् (for °स्य). — [b]) K_1 जानन्; T G_1 M_2 निंदां; G_{3-5} दारान्; $M_{1.3-5}$ निंदन् (for निजान्). K_5 Ds $D_{1.8.9}$ कामान् (for कस्मात्). K_1 कर्शयेथाः; $K_{3.5}$ B_1 $D_{5.6.8.9}$ कर्षयित्वा; K_4 धर्षं°; S दर्शं° (G_5 वर्जं°). T G (except G_2) M_2 सभायां (for सहायान्). — [c]) K_3 D_9 निरूप्य (for निरुष्य). — [d]) G_4 युयुत्सवः. K_{3-5} कालहीनं; S (except G_2) हीनकाले.

21 [a]) K_4 B D (except Dn_2 D_1) G_2 $M_{2.5}$ Ca. d. s अप्राज्ञो. D_9 वै; Ca. d. s वा (as in text). — [b]) $K_{1.3}$ भूतितश्चेद्य(K_3 °द्यु)पैति; K_4 B D (except D_1) भूतिमथो- (K_4 Dn_1 $D_{2-4.7.8.10}$ °था)भ्युपैति; G_2 °पथादपैति; G_3 °पदाद्व्यपैति; G_4 °पथा (*or* °पथो) व्यपैति; $M_{1.3-5}$ °पथो व्य(M_5 °प्य)पै(M_4 °वै)ति; M_2 °वधोप्युपैति (for भूतिपथाद्व्य°). Cs cites भूतिं and उपैति. — [c]) K_2 D_7 S (except T_1) युध्य°; Cs बुध्य° (as in text). K_2 -पि धर्म्यं; T $G_{1.3-5}$ -पि धर्मात्; G_2 $M_{1.3}$ विधर्मो; $M_{4.5}$ -पि धर्मो (for ऽपि धर्मं). — [d]) K_{3-5} B D (except [illegible] $D_{1.9}$) G_2 संस्तंभाद्; Ca. d. s as in text. T_2 om. [illegible] T_2 सोभि-; G_3 नोपि (for सोऽपि). K_4 $D_{5.8}$ T_1 G[illegible] भूतैरपैति; K_5 Ds °रुपैते (Ds_2 °त; K_5 °ति); Cs [illegible] in text.

22 [a]) K D_{10} वर्तं° (for धीय°). G_5 नाधर्मे ते पा[illegible] बुद्धिर्न कार्या. — [b]) K_4 D_2 करोषि (for चकर्थ). — [c]) K_{1-3} D_2 अत्र; $K_{4.5}$ D_3 अतः; B Dn Ds $D_{3.4.7.10}$ अत[illegible] (B_1 अथ); $D_{5.6}$ G_2 अथो; D_9 अन्यद्वा; T_1 अत्था; [illegible] अर्थात्; $G_{4.5}$ अर्थाः; M_2 अंधं; Cd अद्धा (as in text); D_1 तात्किं; T G_3 किंचित् (for किं तत्). K_2 (*sup. lin.* as in text) त्वस्य; $D_{2.7}$ T_2 $G_{2.4.5}$ कस्य; T_1 तस्य (for यस्य). — [d]) $K_{1.5}$ D_1 प्रजा° (for प्रज्ञा°). D_1 च (for कर्म). K_5 D_8 G_5 त्वं (for इदम्).

23 =(var.) B. 2. 64. 18. — [a]) D_1 सव्याधिजं; Cs as in text. D_1 कंपकं (for कटुकं). $K_{1.2}$ तीक्ष्णरोगं; K_3 तीक्ष्णमुष्णं; $K_{4.5}$ तीक्ष्णरोगि; B D (except $D_{1.2.8}$) शीर्षरोगि (Dn_1 Ds_2 $D_{7.9}$ °गी) (for शीर्षरोगं). — [b]) [illegible] °व्ययं; $D_{3.4}$ °जुषं (for °मुषं). B_4 Dn_2 Ds $D_{5-7.}$[illegible] वा (for च). — [c]) D_1 T_2 G_5 सतामपेयं न पिबंति ([illegible] °त्य-) संतो. — [d]) K_1m (*sec. m.*) D_1 मृत्युं; G_4 M_{3}[illegible] मन्युर् (for मन्युं). D_1 महाराजमिमं प्रशास्य.

24 [a]) $K_{1.2}$ कर्म; D_2 G_2 को हि (for को नु). $D_{1.2.9}$ S तत्; Cd तं (as in text). K_1 कृत्वा कामयेत; K_2 कृत्वा ह्यलं वै (for तं कामयेत). — [b]) G_4 एषा (for ते). $D_{2-4.7}$ $G_{2.4}$ नोत ($D_{3.4}$ °प-) भोगः; T_1 G_1 को नु भोगः (G_1 °गाः) (for नोत भोगाः). Cd cites उत.

यत्र द्रोणः सहपुत्रो हतः स्यात् ॥ २४
कृपः शल्यः सौमदत्तिर्विकर्णो
विविंशतिः कर्णदुर्योधनौ च ।
एतान्हत्वा कीदृशं तत्सुखं स्या-
द्यद्विन्देथास्तदनुब्रूहि पार्थ ॥ २५
लब्ध्वापीमां पृथिवीं सागरान्तां
जरामृत्यू नैव हि त्वं प्रजह्याः ।
प्रियाप्रिये सुखदुःखे च राज-
न्नेवं विद्वान्नैव युद्धं कुरुष्व ॥ २६
अमात्यानां यदि कामस्य हेतो-
रेवंयुक्तं कर्म चिकीर्षसि त्वम् ।
अपाक्रमेः संप्रदाय स्वमेभ्यो
मा गास्त्वं वै देवयानात्पथोऽद्य ॥ २७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

२८

युधिष्ठिर उवाच ।
असंशयं संजय सत्यमेत-
द्धर्मो वरः कर्मणां यत्त्वमात्थ ।
ज्ञात्वा तु मां संजय गर्हयेस्त्वं
यदि धर्मं यद्यधर्मं चरामि ॥ १
यत्राधर्मो धर्मरूपाणि बिभ्र-

C. 5. 795
B. 5. 28. 2
K. 5. 28. 2

---

25 ^a) K1 Dn2 D1.3 T2 G2.4.5 सोमदत्तिर्; M3-5 °दत्ती (for सौम°). — B4 is missing from 25^c up to 5. 29. 3^c. — ^c) D9 ईदृशं (for एतान्). — ^d) D7 G4 पार्थाः (for पार्थ).

26 B4 missing (cf. v. l. 25). — ^a) G3 M2 लब्ध्वा सीमां. S (except G2) सागरांतां धरित्रीं (for पृथिवीं सा°). — ^b) K1 (before corr.).3-5 D2.3 (by corr.) प्रजह्यात्. — ^d) B3 D2 नैवं; D3.4.9 जानन्; S (except G2) एतद् (for एवं). B (B4 missing) Ds2 D3-7.10 M विद्वन्. K1-3 Dn Ds D1.5.6.8 भैव (for नैव). B (B4 missing) Dn D2-9 T G1.2.5 कुरु त्वं; Ds D1 G4 °ध्वं (for °ष्व). K4.5 नैवं युद्धं विप्र(K5 वि)कुर्वंति धीराः.

27 B4 missing (cf. v. l. 25). — ^a) T G1.3 M1.3.4 वा यदि (for यदि). — ^b) D1 हि तं; G4 कर्तुं (for -युक्तं). — ^c) K2 T1 M1.3.5 अपाक्रमः; K3 B3 अपाक्रामेः; K5 Dn D2-7.9.10 Cd.s अपक्रामेः; Ds Ca अपक्रमेः; T2 M2 अपाक्रामः (M2 °मत्); G अपक्रामः (G3 अपि क्रामा). K3 B (B4 missing) D (except D1.5.8.10) स्वं; Ca.d सं- (as in text). K1.2 त्वमेभ्यो; K3.5 त्वमेषां; K4 स्वमेषां; B (B4 missing) D (except D1.3.4.9) एव तेषां; Ca.d स्वमेभ्यो (as in text). Cs cites स्वं. — ^d) D9 मापन्नास्त्वं; T G1.3.4 M1.4 मा वा गास्त्वं; G5 मा चापगास्त्वं; M2.3.5 मापागास्त्वं (for मा गास्त्वं वै). D3.4 अधो; D7 त्वथो; G2 पथा (for पथो). K3 तु नः; K4 D2 M अन्यत्; K5 च; B1.3.5 D10 (m as in text) अन्यं; B2 नु; D1.3.4.9 वै (for अद्य).

Colophon missing in B4. — *Sub-parvan:* K B1-3.5 Dn Ds1 D1.2.5-8.10 G1.2 M3.4 संजययान. — *Adhy. name:* Ds D2.10 संजयवाक्यं; T1 G1 मन्युनिन्दा; M3.4 युद्धनिंदा; M5 युद्धनिंदासमं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 D7 26; D5.8 S 27; D6 29. — *S'loka no.:* Dn2 D8 27.

28

☞ This adhy. is missing in B4 (cf. v. l. 5. 27. 25).

1 ^a) G4 नित्यम् (for सत्यम्). — ^b) K1.2 धर्म्यं वचः; K2 m. 3-5 D8 धर्मः परः; D9 धर्माचारः; M2 धर्मतो वरः (for धर्मो वरः). M1 (*inf. lin.*) कर्मणो. — ^c) G4 गर्हसे; Cs गर्हयेः (as in text). M2 गर्हयेथाः (for °स्त्वं). — ^d) B (B4 missing) D (except D1.2.9) चरेयं; Ca.d.s चरामि (as in text). K1.2.4 D1.2 G2 Ca.d.s यद्यधर्मं यदि धर्मं चरामि; K3 धर्मं हित्वा यद्यधर्मं चरामि.

2 K2 *repeats* 2 (with v. l.). — ^a) B (B1 m as in text; B4 missing) D (except D1.2.9) G4 धत्ते; Ca बिभ्रत् (as in text). — ^b) K2 (first time) तया धर्मो;

C. 5. 795
B. 5. 28. 2
K. 5. 28. 2

द्धर्मः कृत्स्नो दृश्यतेऽधर्मरूपः ।
तथा धर्मो धारयन्धर्मरूपं
विद्वांसस्तं संप्रपश्यन्ति बुद्ध्या ॥ २
एवमेतावापदि लिङ्गमेत-
द्धर्माधर्मौ वृत्तिनित्यौ भजेताम् ।
आद्यं लिङ्गं यस्य तस्य प्रमाण-
मापद्धर्मं संजय तं निबोध ॥ ३
लुप्तायां तु प्रकृतौ येन कर्म
निष्पादयेत्तत्परीप्सेद्विहीनः ।
प्रकृतिस्थश्चापदि वर्तमान
उभौ गर्ह्यौ भवतः संजयैतौ ॥ ४
अविलोपमिच्छतां ब्राह्मणानां
प्रायश्चित्तं विहितं यद्विधात्रा ।
आपद्यथाकर्मसु वर्तमाना-
न्विकर्मस्थान्संजय गर्हयेत ॥ ५
मनीषिणां तत्त्वविच्छेदनाय
विधीयते सत्सु वृत्तिः सदैव ।
अब्राह्मणाः सन्ति तु ये न वैद्याः
सर्वोच्छेदं साधु मन्येत तेभ्यः ॥ ६
तदर्था नः पितरो ये च पूर्वे

D1 कृत्स्नो धर्मो (for धर्मः कृत्स्नो). Ca.s cite कृत्स्नः and धर्मः. — M2 om. 2°. — c) B (B4 missing) D (except D1–4.9) बिभ्रद्धर्मो; T2 तदा धर्मो; Cd.s तथा धर्मो (as in text). K (K2 both times) D1–4.9 बिभ्रदधर्मरूपं; B (B4 missing) Dn Ds D5–8.10 धर्मरूपं तथा च (for धारयन्धर्मरूपं). — d) K2 (second time) प्रविशंति (for संप्र°). Ca cites धीरबुद्ध्या.

3 a) B (B4 missing) D (except D1.2.9) G1 (by corr.) M1 (*inf. lin.*) तथैव; Cd.s एतौ (as in text). K3 m ते मतिस्तत्; Ca.d.s लिङ्गमेतत् (as in text). — b) K3 नीतियुक्तौ; K4.5 D2 G2 नित्ययुक्तौ; B (B4 missing) Dn Ds1 D3–8.10 नित्यवृत्ती; G4 भक्तिनित्यौ; Ca.d.s वृत्तिनित्यौ (as in text). K5 भजेत्; S भजेते; Ca.d.s भजेतां (as in text). — c) S आद्या(G1 अर्था)ल्लिंगाद् (G2 M1 *inf. lin.* as in text); Ca.d.s आद्यं लिङ्गं (as in text). — d) T1 G1 आपद्धर्मः; Ca.d.s as in text. K1.2 एतं; K5 D1.7 तन्; D9 सं-; D10 त्वं (for तं). M1 (*inf. lin.*) वदंति (for निबोध). — After 3, D2 reads 5cd for the first time, *repeating* it (marg. *sec. m.*) with v. l. in its proper place.

4 a) D1.9 T1 G1.2 M1 यो न; Ca.d.s येन (as in text). — b) K1–3 D3 G2 परीप्से(K3 °प्सी)त हीनः; K4 D2 T2 G4 °प्सेदहीनः; T1 °प्सन्निहीनः; Ca.d °प्सेद्वि हीनः (for °प्सेद्विहीनः). Cs cites परिप्सेत्. — c) K3 प्रकृतिश्चेच्; Ca.d.s °स्थः (as in text). D3.4.7 अनापदि; Ca.s आपदि (as in text). K5 °मानौ; M3.4 °माना; Ca.d.s °मानः (as in text). K1.2 प्रकृतिस्थौ (K1 °स्थे) चापदि वर्तमानौ. — d) M3–5 भवता (for भवतः). T1 G1.4.5 इमौ (for एतौ). K1.2 उभौ गर्ह्यौ संजयैतौ निबोध.

5 For D2 cf. v. l. 3 also. — a) Dn D5–7 °नाश[?]; Ca.d.s °लोपम् (as in text). K1 M1.4 इच्छता; C[?] °तां (as in text). D10 m अनुतापवतां (for अविलो[?] मिच्छतां). — b) K1.2 Ds D1 G3 Cd transp. विहि[?] and यद्. — c) K स आ(K1 सत्या-; K4 अत्या)[?] कर्मसु; B1.2 Dn2 संपद्यथा(B2 °ता)क°; B3.5 Dn1 [?] (second time).3–8.10 संपद्ये(B3 °द्ये)थाः क°; D1 सं[?] ह्यायास्य क°; D2 (first time) असत्यामापदि क°; [?] अनापद्यक°; S आ(G2 ना)पद्येतान् (G4 °पद्वेतोः) क° ([?] आपद्यथाक°). Ca.s cite आपदि. K1.5 D2 (first tim[e]) °मानो; K3 °माना (for °मानान्). — d) D1 S Cd[?] विमार्गस्थान्; D2 (first time) विकर्मस्थः; Ca विकर्मस्था[?] (as in text). K3 गर्हयेनं; K4 B (B4 missing) D[?] Ds D2 (second time).3–6.8.10 °येस्त्वं; D2 (first tim[e]) °ये तं; D7 (*sup. lin.* as in text) °येस्थं; D9 °यीत; °येथाः (for °येत). Ca.d cite गर्हयेत्; Cs विगर्हये[?] — After 5, S (except G2) reads 4. 29. 19 for th[e] first time, all of these MSS. except G5 *repeating* [it] in its proper place.

6 a) K D (except D1) G2 Ca.d.s सत्व°; Ca[?] तत्त्व° (as in text). — b) S सत्य(T2 °र्व-; G2 °त्व)वृत्ति (T1 G1.3.4 °त्तं); Cs असत्सुवृ°; Ca.d सत्सु वृ° (as in text). — c) S (except G2) अब्रह्मण्याः; Ca.d.s अब्रा[?] (as in text). K ये त्व(K1 -त्र)वैद्याः; S (except G2) ये न विद्युः (T1 G4 °द्याः; G3 °द्यन्); Ca ये न वैद्याः (as in text). Cd.s cite वैद्याः. — d) Dn2 D5.6 T1 सर्वोत्सं[?] D7 °त्सेदं; Ca.d.s.np °च्छेदं (as in text). G2.5 धीरा[?] Ca.d.s तेभ्यः (as in text).

7 a) K3.5 B (B4 missing) Dn Ds1 D3–7.10

पितामहा ये च तेभ्यः परेऽन्ये ।
प्रज्ञैषिणो ये च हि कर्म चक्रु-
र्नास्त्यन्ततो नास्ति नास्तीति मन्ये ॥ ७
यत्किंचिदेतद्वित्तमस्यां पृथिव्यां
यद्देवानां त्रिदशानां परत्र ।
प्राजापत्यं त्रिदिवं ब्रह्मलोकं
नाधर्मतः संजय कामये तत् ॥ ८
धर्मेश्वरः कुशलो नीतिमांश्चा-
प्युपासिता ब्राह्मणानां मनीषी ।
नानाविधांश्चैव महाबलांश्च
राजन्यभोजाननुशास्ति कृष्णः ॥ ९
यदि ह्यहं विसृजन्स्यामगर्ह्यो
युध्यमानो यदि जह्यां स्वधर्मम् ।
महायशाः केशवस्तद्ब्रवीतु
वासुदेवस्तूभयोरर्थकामः ॥ १०
शैनेया हि चैत्रकाश्चान्धकाश्च
वार्ष्णेयभोजाः कौकुराः सृञ्जयाश्च ।
उपासीना वासुदेवस्य बुद्धिं
निगृह्य शत्रून्सुहृदो नन्दयन्ति ॥ ११
वृष्ण्यन्धका ह्युग्रसेनादयो वै
कृष्णप्रणीताः सर्व एवेन्द्रकल्पाः ।
मनस्विनः सत्यपराक्रमाश्च
महाबला यादवा भोगवन्तः ॥ १२
काश्यो बभ्रुः श्रियमुत्तमां गतो

C. 5. 806
B. 5. 28. 13
K. 5. 28. 13

तदध्वानः; D_{1} तदर्हा नः; D_{2} S तदर्थिनः; Ca.d.s °र्था नः (as in text). K (except K_{4}) पूर्वं; Ca.d पूर्वे (as in text). Cd is missing from here up to 5. 30. 2^{ab}. — ^{b}) K_{3} S (except G_{2}) पूर्वे; Cs तेभ्यः (as in text). K_{1} परोन्यः; K_{3} S परेभ्यः (G_{2} परे च) (for परेऽन्ये). K_{3} repeats परेऽन्ये also. — ^{c}) K_{2} $B_{1.3.5}$ Dn $D_{3.4.7.9.10}$ S (except G_{2}) Cap यज्ञै°; D_{2} पदै°; Ca.s प्रज्ञै° (as in text). K_{3} om. च. D_{1} Cs तु; D_{2} न; D_{10} अपि (for च). K_{4} D_{1} वि-; D_{2} च; D_{9} वा (for हि). D (except D_{8}) G_{2} कुर्युर् (for चक्रुर्). — ^{d}) K_{4} B (B_{4} missing) Dn $D_{2-7.9}$ G_{5} M_{5} नान्यं (Dn_{2} °त्यं-) ततो; K_{5} D_{1} T G_{1-4} M_{1-4} नान्यत्तत्तो; Ca.s नास्त्यन्ततो (as in text). K_{4} B (B_{4} missing) Dn D_{3-7} G_{3} Cap नास्तिको(G_{3} नास्ति वा)स्मीति; Ca.s नास्ति नास्तीति (as in text).

8 ^{a}) $K_{1.4}$ B (B_{4} missing) D (except D_{8}) $G_{2.5}$ Ca यत्किंचनेदं; T $G_{3.4}$ M यत्किंचिदेवं; G_{1} यात्किं चेदं (for यत्किंचिदेतद्). — ^{b}) $K_{1.3-5}$ दे($K_{4.5}$ दै)वतानां; K_{2} D_{2} दैत्यानां; Cs देवानां (as in text). K_{1-3} पवित्रं; $K_{4.5}$ B (B_{4} missing) D G_{2} परं यत्; Cs परं च (for परत्र). — ^{c}) K यदि वा; Ds D_{10} त्रि(D_{10} वि)विधं (for त्रिदिवं). $K_{2.3}$ °लौक्यं; K_{4} °लोचनं; K_{5} °लोक्यं (for °लोकं). — ^{d}) K D_{1} M (except M_{1}) कामये(K °यी)त; B (B_{4} missing) Dn Ds $D_{5.6.8.10}$ °येयं (Ds_{2} °ये ह) (for °ये तत्).

9 ^{ab}) D_{1} धर्मे शूरः; T_{2} धर्मे रतः; Ca.s धर्मेश्वरः (as in text). B_{1} सर्वतो (for कुशलो). $K_{3.5}$ om. अपि. G_{4} हि (for अपि). — ^{c}) $K_{4.5}$ D_{2} °नृपान् (for °विधान्). K_{3-5} $D_{1.2}$ T_{1} $G_{1.3}$ चापि (for चैव). — ^{d}) Ds $D_{5-7.10}$ राज्ञो विजानन्; D_{1} राजन्यभोगान् (for राजन्यभोजान्).

10 ^{a}) D_{1} विसृजे; S °जामि (G_{1} by corr. as in text); Cs °जन् (as in text). $K_{1.2}$ स्यां न गर्ह्यो; B (B_{4} missing) $D_{2-4.7}$ G_{1} (by corr.) Cn सामग°; Ds स्यां सुग°; S (G_{1} before corr.) अस्य ग° (for स्यामगर्ह्यो). — ^{b}) B (B_{4} missing) Dn D_{3} नियुध्य°; T_{1} $G_{1.4.5}$ न युध्य°; G_{2} युयुद्ध°; Cn युध्य° (as in text). D_{1} स्वधर्मान्. — ^{c}) D_{1} च (for तद्). G_{5} स्वधर्मं (for ब्रवीतु). — ^{d}) K_{1} नो वासु°; K_{3-5} D_{8} यद्वासु° (for वासु°). G_{5} *repeats* 10^{c} (as in text) instead of 10^{d}!

11 ^{a}) K_{1} सैनेया हि चैत्रकाः; K_{2} D_{9} G_{2} शै(D_{9} सै)नेयाहिच्छत्रकाः; K_{3} $D_{1.8}$ सै(D_{1} शै)नेयकाश्चैत्रकाः; K_{5} सोमकाश्चैत्रकाः; B (B_{4} missing) Dn Ds $D_{3-7.10}$ शैनेयोयं (Dn_{2} °या ये) चेदयः; D_{2} सैनेयका यादवाः (for शैनेया हि चैत्रकाः). K_{4} शैनेयकाश्चैत्ररथांधकाश्च; T $G_{1.3-5}$ M शैनेया-भीराश्चैत्य(G_{3} °स्सोम-; G_{4} °श्चैद्य)का अंधकाश्च. — ^{b}) K_{2} वार्ष्णेया भोजाः. $K_{1.3}$ कौक(K_{3} °रु)राः; B (B_{4} missing) Dn Ds $D_{1-8.10}$ T $G_{2.4}$ कुकुराः; D_{9} $G_{1.3.5}$ M कौरवाः. $D_{1.2}$ G_{2} वृष्णयश्च (for सृञ्ज°). — ^{d}) Ds D_{10} नंदयंते (for °यन्ति).

12 ^{a}) D_{10} उग्र°; G_{2} वृष्णि° (for ह्युग्र°). K_{3} ये; G_{4} च (for वै). — ^{c}) B (B_{4} missing) D (except $D_{1.2.9}$) °परायणा° (for °पराक्रमा°). — ^{d}) S (except G_{2}) महात्मानो (for °बला).

13 ^{a}) K_{1} बभ्रुश्च; K_{5} वज्रश्च (for बभ्रुः). K (except K_{3}) गतौ (for गतो). — $M_{3.5}$ om. from उत्तमां (in

C. 5. 806
B. 5. 28. 13
K. 5. 28. 13

लब्ध्वा कृष्णं भ्रातरमीशितारम् ।
यस्मै कामान्वर्षति वासुदेवो
ग्रीष्मात्यये मेघ इव प्रजाभ्यः ॥ १३
ईदृशोऽयं केशवस्तात भूयो

विद्मो ह्येनं कर्मणां निश्चयज्ञम् ।
प्रियश्च नः साधुतमश्च कृष्णो
नातिक्रमे वचनं केशवस्य ॥ १४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

२९

वासुदेव उवाच ।
अविनाशं संजय पाण्डवाना-
मिच्छाम्यहं भूतिमेषां प्रियं च ।
तथा राज्ञो धृतराष्ट्रस्य सूत
सदाशंसे बहुपुत्रस्य वृद्धिम् ॥ १
कामो हि मे संजय नित्यमेव

नान्यद्ब्रूयां तान्प्रति शाम्यतेति ।
राज्ञश्च हि प्रियमेतच्छृणोमि
मन्ये चैतत्पाण्डवानां समर्थम् ॥ २
सुदुष्करश्चात्र शमो हि नूनं
प्रदर्शितः संजय पाण्डवेन ।
यस्मिन्गृद्धो धृतराष्ट्रः सपुत्रः

13[a]) up to कर्मणां (in 14[b]); and M_4 reads the same portion *int. lin.*! — [b]) K ह्येनं (for कृष्णं), and केशवम् (for भ्रातरम्). — [c]) $K_{1.4}$ ययोः; K_5 द्वयोः; D_1 $G_{2.5}$ $M_{1.4}$ यस्मिन्; Cs यस्मै (as in text).

14 $M_{3.5}$ om. up to कर्मणां (in [b]) and M_4 reads the same *int. lin.* (cf. v. l. 13). — [a]) $K_{1.2}$ D_3 (by corr.) ईशो ह्ययं; D_7m ईशश्चायं; G_3 यदीदृशोयं (for ईदृशोऽयं). B (B_4 missing) $D_{5.6.8}$ G_2 Cs भूयान्; Dn विद्वान्(!) (for भूयो). — [b]) B (B_4 missing) Dn Ds $D_{1.3-6.8.10}$ M_2 विद्धि; D_2 G_2 विद्म; G_3 विदुर्; G_5 सत्यो (for विद्मो). Dn Ds $D_{5.8}$ कर्मणो; $G_{3.4}$ °णा (for °णां). G_5 निश्चयज्ञः. — [c]) Ds T_1 M_{3-5} °मतश्च (for °तमश्च). K_{3-5} लोके (for कृष्णो). — [d]) $K_{2.5}$ Dn $D_{3.4.8}$ °क्रामे; D_9 °क्रमं (for °क्रमे).

Colophon missing in B_4; om. in $D_{5.6}$. — *Sub-parvan:* K_{1-4} $B_{1-3.5}$ Dn_1 Ds $D_{1.2.8-10}$ $G_{1.2}$ M_{2-5} संजययान. — *Adhy. name:* D_7 T_1 G_1 युधिष्ठिरवाक्यं; M_{2-5} आपद्धर्मकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1 D_7 27; K_3 24; D_8 S 28. — *S'loka no.:* K_5 Dn D_8 14.

29

1 B_4 missing up to 3[c] (cf. v. l. 5. 27. 25). For Cd, cf. v. l. 5. 28. 7. $K_{1.2}$ T $G_{1.5}$ श्री(K_1 om. श्री)कृष्णः; D_1 M_1 श्रीवासुदेवः; $G_{3.4}$ श्रीभगवान् (for वासुदेवः). — [a]) $D_{1.2}$ अविनाशे. — [b]) D_9 transp. अहं and एषां. K_2 श्रियं च; Ds प्रयच्छन् (for प्रियं च). — [c]) Ds राज्ये (for राज्ञो). K_3 गतनेत्रस्य (for धृत°)! — [d]) $K_{1.3.5}$ D_8 सदा चाशंसे; B (B_4 missing) Dn Ds $D_{3-7.10}$ समाशंसे; $D_{1.2}$ G_2 स(D_2 त)दा चा(D_1 -प्य)हं; T_2 G_3 य(G_3 त)थाशंसे; M_4 तदाशंसे (for सदाशंसे). $K_{1.3.5}$ $D_{1.2}$ G_2 सह° (for बहु°).

2 B_4 missing (cf. v. l. 1). — [a]) T_1 $G_{1.3}$ एष; G_4 एषां (for एव). — [b]) S (except G_2) तथा ब्रूयास्तानभि(T_2 °पि; G_4 °व)शाम्यतेति; $Ca.s$ as in text. — [c]) K_4 एतत्; K_5 मे तत्; S (except G_2) अहं (for हि). K_1m.$_4$ वृणोमि; G_5 ब्रवी° (for शृणो°). — [d]) $K_{1.2}$ च तं; K_5 $B_{2.5}$ Dn_2 $D_{5.7}$ T_2 वै तत्; $B_{1.3}$ Ds D_{10} तद्धै; D_2 चैतं; D_4 च तत्; G_2 चैव; Cn चैतत् (as in text). $K_{1.2}$ पांडवार्थें; Cs °वानां (as in text). $B_{2.3}$ D_{5-7} समक्षं; G_1 समत्वं; $Ca.s$ समर्थं (as in text).

3 B_4 is missing up to 3[c] (cf. v. l. 1). — [a]) K_{3-5} ह्य(K_5 य)त्र; B (B_4 missing) Dn Ds $D_{5-8.10}$ तत्र; $D_{1.2}$ चापि (for चात्र). D_1 अत्र; D_9 अपि (for हि). — [b]) D_2 प्रकीर्तितं; G_5 M (except M_5) प्रदर्शितं (for °तः). T_2 $G_{1.3.5}$ पांडवेषु (for °न). — [c]) K (except K_4) $D_{1.2}$ G_2 यस्माद्; T_1 एवं; T_2 $G_{1.3-5}$ M अस्मिन् (for यस्मिन्). $K_{1.5}$ $B_{2.3}$ Ds_2 D_9 $Ca.s$ वृद्धो; D_1 धृतो; D_7 G_2 गृ(G_2 सगृ)ध्रो; T_1 प्रवृत्ते; T_2 $G_{1.3.4}$ $M_{1.3-5}$ वृत्ते;

कस्मादेषां कलहो नात्र मूर्च्छेत् ॥ ३
तत्त्वं धर्मं विचरन्संजयेह
मत्तश्च जानासि युधिष्ठिराच ।
अथो कस्मात्संजय पाण्डवस्य
उत्साहिनः पूरयतः स्वकर्म ।
यथाख्यातमावसतः कुटुम्बं
पुराकल्पात्साधु विलोपमात्थ ॥ ४
अस्मिन्विधौ वर्तमाने यथाव-
दुच्चावचा मतयो ब्राह्मणानाम् ।
कर्मणाहुः सिद्धिमेके परत्र
हित्वा कर्म विद्यया सिद्धिमेके ।
नाभुञ्जानो भक्ष्यभोज्यस्य तृप्ये-
द्विद्वानपीह विदितं ब्राह्मणानाम् ॥ ५
या वै विद्याः साधयन्तीह कर्म
तासां फलं विद्यते नेतरासाम् ।
तत्रेह वै दृष्टफलं तु कर्म
पीत्वोदकं शाम्यति तृष्णयार्तः ॥ ६
सोऽयं विधिर्विहितः कर्मणैव
तद्वर्तते संजय तत्र कर्म ।
तत्र योऽन्यत्कर्मणः साधु मन्ये-

C. 5. 816
B. 5. 29. 8
K. 5. 29. 8

G5 ऋते; M2 धृते; Csp गृद्धः (as in text). D2 G2 °राष्ट्रस्य पुत्रः; T G1.3–5 M °राष्ट्रे सपुत्रे. — d) D2 G5 तस्माद् (for कस्माद्). D3 एतेषां (for तेषां). K1–3 B D6 Ca. n नाव-; Dn D3–5.7.8 G1 (by corr.) नानु-; D9 नाभि- (for नात्र).

4 a) K2 m Dn1 D7.9 न चाधर्मं; B Dn2 Ds D2–6.10 न त्वं ध°; D1 S त(M4.5 स)त्वं धर्मान् (for तत्त्वं धर्मं). Cs cites त्वं धर्मं. K1.2 D1 T2 G3.5 व्याहरन्; B D6 G1 Cn विचरं; G2 आचरन् (for विचरन्). K3–5 D8 न त्वं ध(K5 विध)र्मंच्यवनं (K3 °र्मं व्यचरं) संज°. — b) Dn1 G4.5 जानाति; Ca.s जानासि (as in text). — c) K4.5 D2–4 M3–5 अथ कस्मात्; D8 कथमस्मात्; G4 अतो क°; Ca अहो क°; Cs अथो क° (as in text). K5 D8 पांडवानां; Ca °वस्य (as in text). — d) K5 D8 उत्साहिनां; D2 °दिनः; S (except G2) °हतः; Ca °हिनः (as in text). K1–4 Ds D10 Ca.s पारयितुः (K3 °यतः); K5 D8 पूरयतां; D2 प्रार्थयंतः (for पूरयतः). — G2 om. 4^{e}–5^{d}. — e) D8 यथाख्यातिम्; T2 अथा°; Ca.s यथा° (as in text). D8 आनीप्सतः; Ca.s आवसतः (as in text). Some MSS. कुटंबं or कुटुंबे; Ca.s कुटुम्बं (as in text). — f) B1(m as in text).5 Dn D3–6 पुरा कस्मात्; D7 °कर्णात्; Ca.s °कल्पात् (as in text). M3.4 साध्व(M4 °ध्य)विलोपम्; Cs as in text. Ca cites विलोपम्.

5 G2 om. 5^{abcd} (cf. v. l. 4). — a) K4.5 D2 °मानो; Ca.s °माने (as in text). K4.5 स्वधर्मे; Ca.s यथावत् (as in text). — b) K4.5 D2(marg. *sec. m.* as in text) न हीयते नापि गर्ह्यो हि लोके. — c) K1 कर्मणा चाहुः; D9 स्वकर्मणा; Ca.s कर्मणाहुः (as in text). S (G2 om.) कर्मणा चेत् (T G1.4.5 केचित्; G3 एवेति) सिद्धिमाहुः परत्र. — d) K1 कामं; K3 कामान् (for कर्म). — K5 (which om. 5^{f}) ins. after 5^{cd}:

138* नो विन्दन्ति क्षत्रियाः संजयापि.

— e) K1.2 न चाभुंजानो; K5 नो भुंजानो; T1 न तामाहुर्; G1.3 नाहुर्ज्ञानं; Ca.s नाभुञ्जानो (as in text). D1 गृध्येद्; S तृह्यै (T1 तृप्तिं; G2 वृध्यै); Ca तृप्येद् (as in text). — f) K5 om. 5^{f} (see above). Ds इदं (for इह). B Dn2 D5.6.10 Cn विहितं (for विदितं). D3.4 जनानां; D9 द्विजानां (for ब्राह्म°). S विद्या नापि (T1 G1 विद्यां न वा; T2 विद्यास्नापि; G2 तृप्तो विद्यान्न; G4 विद्यानां वा; G5 विद्यान्न चा-; M1 विद्यानामपि) विषयं भोजनस्य.

6 a) S (except G2 M2) विद्या साधय(T G1.3.5 °यं)तीह; Cs as in text. — b) S (except G2 M5) तस्याः; Cs तासां (as in text). D1 S (except G4.5) दृश्यते (for विद्य°). S नेतरायाः; Cs as in text. — c) D1 °दर्शं; G4 °बलं; Cs °फलं (as in text). K3 D9 हि; G4 च (for तु).

7 G2 om. 7^{a}–8^{b}. — a) K2 Ds2 D3 योयं; Cs सोऽयं (as in text). K1–3 D10 विहितो वै (K2.3 by transp. वै विहितो) विधात्रा; Ca विहितः कर्मणैव (as in text). Cd cites कर्मणैव. — b) K1–3 D8 प्रवर्तते; B (except B4) Dn D3.4.7.9 संव°; D1.5 उद्व° (for तद्व°). K1–3 D8 कर्मणैव; K5 तच्च कर्म; D1 तंत्रैः कर्म; D2.9 कर्म त(D2 तं)त्र; S (except M1; G2 om.) यत्र कर्म; Ca.s तत्र कर्म (as in text). — c) K1.2 D8 अत्र; G3 स तत्र (for तत्र). K1 D1 G3 योन्यः; T1 नान्यत् (for योऽन्यत्). Cs cites अन्यत्. Dn Ds D3.4.8.10 T1 G3.5 M2.4 (*inf. lin.*) मन्ये; D1 T2 मंता; M1.3.5 मन्यते (for मन्येन्). — d) K3 Dn2 D2.3 G4 आलपितं; K4 ज्ञापितं (for लपितं).

C. 5. 816
S. 5. 29. 8
K. 5. 29. 8

न्मोघं तस्य लपितं दुर्बलस्य ॥ ७
कर्मणामी भान्ति देवाः परत्र
कर्मणैवेह प्लवते मातरिश्वा ।
अहोरात्रे विदधत्कर्मणैव
अतन्द्रितो नित्यमुदेति सूर्यः ॥ ८
मासार्धमासानथ नक्षत्रयोगा-
नतन्द्रितश्चन्द्रमा अभ्युपैति ।
अतन्द्रितो दहते जातवेदाः
समिध्यमानः कर्म कुर्वन्प्रजाभ्यः ॥ ९
अतन्द्रिता भारमिमं महान्तं
बिभर्ति देवी पृथिवी बलेन ।
अतन्द्रिताः शीघ्रमपो वहन्ति
संतर्पयन्त्यः सर्वभूतानि नद्यः ॥ १०
अतन्द्रितो वर्षति भूरितेजाः
संनादयन्नन्तरिक्षं दिवं च ।
अतन्द्रितो ब्रह्मचर्यं चचार
श्रेष्ठत्वमिच्छन्बलभिद्देवतानाम् ॥ ११
हित्वा सुखं मनसश्च प्रियाणि
तेन शक्रः कर्मणा श्रैष्ठ्यमाप ।
सत्यं धर्मं पालयन्नप्रमत्तो
दमं तितिक्षां समतां प्रियं च ।
एतानि सर्वाण्युपसेवमानो
देवराज्यं मघवान्प्राप मुख्यम् ॥ १२
बृहस्पतिर्ब्रह्मचर्यं चचार
समाहितः संशितात्मा यथावत् ।
हित्वा सुखं प्रतिरुध्येन्द्रियाणि
तेन देवानामगमद्गौरवं सः ॥ १३
नक्षत्राणि कर्मणामुत्र भान्ति
रुद्रादित्या वसवोऽथापि विश्वे ।
यमो राजा वैश्रवणः कुबेरो

---

8 G2 om. 8[ab] (cf. v. l. 7). — [a]) K3 एवं; K5 T G (G2 om.) वै (for अमी). K4 कर्मणा चैता देवताः परत्र. — [b]) K1.3 D9 G3.4 एव; K2 एव हि; K4.5 एवं; D1 असौ; T1 G5 वायं; T2 G1 M एवायं (for एवेह). K1–3 पवति (K3 °ति हि); K4.5 प्रवते; B1 D9 T1 G1.4.5 प(G4 आप)वते; D1 वाति तु; G3 पतते (for प्लवते). — [c]) K2 D2 G2 अहोरात्रं; D1 दिवारात्रं; G5 अहोरात्रिर् (for °रात्रे). K1 व्यचरत्; K2.3.5 व्यदधत्; D10 विधिवत् (for विदधत्). — [d]) K2 D2 ह्यतंद्रितो; K4 स्वतं°; T1 G1.5 त्वतं° (for अतं°). B4 D3 D5–7.8.10 शश्वद् (for नित्यम्). K1 D2 उपैति (for उदेति). D2 G2 भानुः (for सूर्यः).

9 [a]) K3 °मासा तिथयो (for °मासानथ). K1.3.4 ऋक्ष°; K5 कृष्य° (for नक्षत्र°). — [b]) K B2–5 D चाभ्युपैति; B1 T1 G1.3.5 अ(B1 चा)भ्युदेति (for अभ्युपैति).

10 [b]) M1 वहेदपीयं (for बिभर्ति देवी). — [c]) K (except K1) Dn1 D3 D7.9 G3 M1 आपो (for अपो). — [d]) K3 Ds2 सद्यः (for नद्यः).

11 [a]) D1 वारिवाहः; Ca.s भूरितेजाः (as in text). — [b]) K2.3 B4 Dn D3.4 T1 G1.2.5 M2 दिशश्च (for दिवं च). Dn1 (hapl.) om. 11[d]–13[a]. — [d]) D1.2.9 S (except G2) श्रैष्ठ्यम् (for श्रेष्ठत्वम्). K अ(K1.2 प्र)ति देव°; D1.2 वज्रभृद्देव° (for बलभिद्देव°).

12 Dn1 om. 12 (cf. v. l. 11); K5 (hapl.) om. from मनसश्च (in 12[a]) up to सुखं (in 13[c]). — [a]) K3.4 प्रतिरुद्धं(K4 °ध्यें)द्रियाणि (for मनसश्च प्रियाणि). — [b]) K3 स तेन; D3 D1.5–8.10 S (except T2 G1.2) देवः (for तेन). Ds1 D10 ज्यैष्ठ्यम् (for श्रैष्ठ्यम्). — [c]) B (except B4) Ds D5.6.8.10 सत्य(D8 श्रेष्ठ)धर्मौ (B3 Ds1 D5.6.10 °मौं); D1 सत्यव्रतौ (for सत्यं धर्मं). K4 D10 G3 M पालयानो (for °यन्). — [d]) K1.2.4 D1.2.9.10 G2 ह्रियं (for प्रियं). — K1 om. 12[ef]. — [e]) D8 °चीय° (for °सेव°). — [f]) K2.3 दैवं; B D (except D1.2.9) स दे(D7 दै)व-; T G यो देव- (for देव-). D10 समवाप (for मघवान्प्राप).

13 Dn1 om. 13[a]; K5 om. up to सुखं in 13[c] (cf. v. l. 11, 12). — [b]) K1.2.4 D7.8.10 शंसिता°; D1 संश्रिता°; T2 संयता°; G4 संहिता° (for संशिता°). K4 यथा च (for यथावत्). — [c]) G3 प्रतिमथ्येंद्रियाणि. — [d]) K G3 ततो (for तेन). K1 Ds2 D1.6.8 T1 देवान्; Cs देवानाम् (as in text). K1 Ds2 D6.8 आगमद्; Cs अगमद् (as in text).

14 [a]) K4 B D (except D1.2.9) ins. तथा before नक्षत्राणि. — G3 (hapl.) om. 14[b]–14[f]. — [b]) K3.5 G2 अ(K5 अथा)श्विनौ च; T G1.4.5 M ये च दिव्याः (for अथापि विश्वे). — [d]) D2 T2 अथ (for च). K3–5 D8 m सिद्धाः; B (except B1) Dn Ds D3–7.10 G1 (by corr.)

गन्धर्वयक्षाप्सरसश्च शुभ्राः ।
ब्रह्मचर्यं वेदविद्याः क्रियाश्च
निषेवमाणा मुनयोऽमुत्र भान्ति ॥ १४
जानन्निमं सर्वलोकस्य धर्मं
ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां विशां च ।
स कस्मात्त्वं जानतां ज्ञानवान्स-
न्व्यायच्छसे संजय कौरवार्थे ॥ १५
आम्नायेषु नित्यसंयोगमस्य
तथाश्वमेधे राजसूये च विद्धि ।
संयुज्यते धनुषा वर्मणा च
हस्तत्राणै रथशस्त्रैश्च भूयः ॥ १६
ते चेदिमे कौरवाणामुपाय-
मधिगच्छेयुरवधेनैव पार्थाः ।
धर्मत्राणं पुण्यमेषां कृतं स्या-
दार्ये वृत्ते भीमसेनं निगृह्य ॥ १७
ते चेत्पित्र्ये कर्मणि वर्तमाना
आपद्येरन्दिष्टवशेन मृत्युम् ।
यथाशक्त्या पूरयन्तः स्वकर्म
तदप्येषां निधनं स्यात्प्रशस्तम् ॥ १८
उताहो त्वं मन्यसे सर्वमेव
राज्ञां युद्धे वर्तते धर्मतन्त्रम् ।
अयुद्धे वा वर्तते धर्मतन्त्रं
तथैव ते वाचमिमां शृणोमि ॥ १९
चातुर्वर्ण्यस्य प्रथमं विभाग-
मवेक्ष्य त्वं संजय स्वं च कर्म ।
निशम्याथो पाण्डवानां स्वकर्म

C. 5. 830
B. 5. 29. 22
K. 5. 29. 22

सूत; D_8 सूर्यः (for शुभ्राः). — [e]) K_3 G_2 °विद्याः क्रियां च; B_1 D_9 °विद्यां क्रियां च; T $G_{1.4.5}$ M °विद्या व्रतं च. B_{2-5} Dn Ds $D_{3-8.10}$ ब्रह्मविद्यां ब्रह्मचर्यं क्रियां च. — [f]) K_3 निषेवणान्; D_9 संसेव्यमाना. K_4 B D (except D_9) ऋषयो (for मुनयो). B_1 M_2 यत्र; D_9 $G_{2.4.5}$ अत्र (for अमुत्र).

15 [a]) G_3 विद्वान् (for इमं). — [b]) B_4 Dn $D_{3.4.9}$ विप्रेंद्राणां (for ब्राह्मणानां). — [c]) G_3 कस्मात्त्वं च (for स कस्मात्त्वं). D_2 ज्ञानतो; T_1 ज्ञानवान्; T_2 ज्ञायतां; $G_{1.4}$ ज्ञानिनां (for जानतां). T_1 ज्ञानिनां; T_2 G_4 ज्ञातवान् (for ज्ञानवान्). D_2 त्वं; S (except M_5) च (for सन्). K_{3-5} कस्माच्च (K_3 °त्स) त्वं जानमानोपि सूत.

16 [a]) $K_{3.5}$ आम्नायेषु च; Ds_2 आम्नाये (for °येषु). — [c]) $K_{4.5}$ D_{10} कर्मणा; Dn_1 D_7 चं° (for व°). — [d]) K_3 हस्तत्राणे; $K_{4.5}$ हस्तितंत्रे; $B_{1.2}$ Ds D_{5-10} अश्वपृष्ठे (Ds $D_{9.10}$ °ष्ठैः); B_{3-5} Dn D_2m.$_{3.4}$ हस्त्यश्वाद्यैः; T_1 $G_{1.5}$ अस्त्रैः शस्त्रैः; G_3 M हस्तस्तोत्रैः; G_4 अस्त्रैस्तोत्रैः (for हस्तत्राणैः). K_1 रथशब्दैश्च; K_{3-5} °शास्त्रे च; G_1 °शास्त्रैश्च. Dn_1 G_5 भूपः; D_{5-7} पृष्टः (D_5m भूयः as in text).

17 [a]) T $G_{1.3}$ M इमं (M_2 °दं); G_2 एनं; $G_{4.5}$ इयं (for इमे). K $D_{1.3}$ Ca.s उपायान्; D_9 उपेयं (for उपायम्). — [b]) K (except K_4) $D_{1.3}$ नाधि°; B_4 Dn Ds $D_{3-7.10}$ M_5 अव° (for अधि°). K_1 D_8 अवधिं न; K_5 $G_{3.5}$ अपथेन; Ca.s अवधेन (as in text). K_3 पारं (for पार्थाः). — [d]) K_{1-3} आर्य(K_2 आर्यैर्)वृत्तैर्; K_4 आचार्यवृत्तैर्; D_1 आर्यवृत्तं; D_2 अनार्यवृत्तैर्; Cs आर्ये वृत्ते (as in text). $K_{1.4}$ $D_{1.7}$ S (except $G_{1.3}$) भी(G_5 M भै)मसेनान्; Ca.s °सेनं (as in text).

18 [a]) G_1 वै (for चेत्). T_1 वर्तते वै and also वर्तमाना (as in text); G_2 यत्तमाना. — [c]) K_{1-3} पारयंतः; S (except T_2 $G_{1.2}$) पूरयतां (for पूरयन्तः). — [d]) K_3 Ds D_{10} M_{3-5} तदा; $K_{4.5}$ तथा (for तद्). K D_{10}(m as in text) प्रशंसा (for प्रशस्तम्).

19 S (except G_2) reads 19 after 5. 28. 5 for the first time, all of these MSS. except G_5 *repeating* it here. — [a]) T_1 $G_{1.5}$ (first time) आहोस्वित्; Ca उताहो (as in text). $K_{1.3}$ धर्मम्; K_2 संधिम्; $B_{2.4.5}$(m as in text) Ds D_{5-8} Cn शाम्यम्; D_2 सर्वथा (for सर्वम्). Dn_1 सर्वमेवं; D_{10} शाम्यकार्यं (for सर्वमेव). — [b]) Ds D_{10} Ca युद्धं (for युद्धे). T_1 G_5 (first time) वर्धते (for वर्त°). T_2 °तत्वं; Ca °तन्त्रम् (as in text). — K_1 om. 19^{cd}; M_2 (first time) om. 19^c. — [c]) K_4 अप्रयुद्धे; Ds D_{10} Ca अयुद्धं (for °द्धे). $D_{1.2}$ न वर्तते. T_2 °तत्वं (for °तन्त्रं). K_2 अयुद्धे वा धर्मतत्वं श्रणोषि. — [d]) Dn_1 $D_{3.4}$ यथैव; T_2 अ°; Ca.n.s त° (as in text).

20 [a]) K $B_{2.4}$ $D_{3.4.8.10}$ G_5 संविभागम्; B_1 वै वि°; Ca विभागम् (as in text). — [b]) K_5 अवेक्षस्व; D_1 ऐक्षस्व वै; T G_{3-5} अवेक्षसे (T_2 °सि); Ca अवेक्ष्य त्वं (as in text). D_2 धर्मं; Ca.s कर्म (as in text). — [c]) S (except T_2 G_2) निश्चित्य; Ca निशम्य (as in text).

C. 5. 830
B. 5. 29. 22
K. 5. 29. 22

प्रशंस वा निन्द वा या मतिस्ते ॥ २०
अधीयीत ब्राह्मणोऽथो यजेत
दद्यादियात्तीर्थमुख्यानि चैव ।
अध्यापयेद्याजयेच्चापि याज्या-
न्प्रतिग्रहान्वा विदितान्प्रतीच्छेत् ॥ २१
तथा राजन्यो रक्षणं वै प्रजानां
कृत्वा धर्मेणाप्रमत्तोऽथ दत्त्वा ।
यज्ञैरिष्ट्वा सर्ववेदानधीत्य
दारान्कृत्वा पुण्यकृदावसेद्गृहान् ॥ २२
वैश्योऽधीत्य कृषिगोरक्षपण्यै-
र्वित्तं चिन्वन्पालयन्नप्रमत्तः ।
प्रियं कुर्वन्ब्राह्मणक्षत्रियाणां
धर्मशीलः पुण्यकृदावसेद्गृहान् ॥ २३
परिचर्या वन्दनं ब्राह्मणानां
नाधीयीत प्रतिषिद्धोऽस्य यज्ञः ।
नित्योत्थितो भूतयेऽतन्द्रितः स्या-
देष स्मृतः शूद्रधर्मः पुराणः ॥ २४
एतान्राजा पालयन्नप्रमत्तो
नियोजयन्सर्ववर्णान्स्वधर्मे ।
अकामात्मा समवृत्तिः प्रजासु
नाधार्मिकाननुरुध्येत कामात् ॥ २५
श्रेयांस्तस्माद्यदि विद्येत कश्चि-

$K_{1.2}$ चैषां; K_3 वै; $K_{4.5}$ D_2 T_1 $G_{1.3-5}$ M त्वं; G_2 वा (for अथो). $K_{1.2}$ विहितं; Ca पाण्डवानां (as in text). $K_{4.5}$ स्वधर्मं; B_4 Dn Ds $D_{3.4.10}$ Ca च कर्म (for स्वकर्म). — ^{d}) K_{3-5} वा त्वं स्वमत्या; Ca यथा मतिस्ते (for वा या मतिस्ते). D_1 तदप्येषां शंस वा निंद वा त्वं.

21 ^{a}) $K_{3.5}$ याजयीत; K_4 Ds_2 यो जयेत; Dn $D_{2-4.7}$ वै यजेत; $D_{3.9}$ T_2 G_{3-5} M_{3-5} यो यजेत (for ऽथो यजेत). — K_4 om. 21^{b}; M_2 om. 21^{bcd}. — ^{b}) K_3 देवान्; K_5 $D_{1.6.7}$ T_1 $G_{2.4.5}$ M (M_2 om.) ईयात्; Ds D_{10} देयात्; Ca इयात् (as in text). M (M_2 om.) तीर्थमुखानि. — ^{c}) K_{3-5} D_3 चैव; $D_{7.10}$ M (M_2 om.) वापि (for चापि). K_3 यज्ञान्; K_5 याजान् (for याज्यान्). — ^{d}) Ds $D_{1.5.6.10}$ प्रतिग्रहं (D_1 °हान्) च (D_{10} वै) (for प्रतिग्रहान्वा). K_4 B Dn_1 $D_{2-6.10}$ T_1 G (G_3 corrupt) विहितान्; D_1 विधितः; Ca विदितात्. T $G_{1.4.5}$ उपेयात् (for प्रतीच्छेत्). K_{1-3} प्रतिग्रहान्विदितांश्चा(K_3 °हिताना)ददीत. — S (except G_2) ins. after 21 (M_2, which om. 21^{bcd} ins. after 21^{a}, om. also lines 1–3 of the following up to °येन्न):

139* अधीयीत क्षत्रियोऽथो यजेत
दद्याद्धनं न तु याचेत किंचित् ।
न याजयेन्न तु चाध्यापयीत
एवं स्मृतः क्षत्रधर्मः पुराणः ।

[(L. 4) $G_{3.4}$ M एष (for एवं). T_1 G_{3-5} श्रुतः (for स्मृतः).]

22 ^{a}) $K_{1.2}$ मूर्धाभिषिक्तो (for तथा राजन्यो). — ^{b}) Ds $D_{5.6.10}$ अप्रमादो (for अप्रमत्तो). K_3 प्रदद्यात् (for अथ दत्त्वा). — ^{c}) D_9 °धर्मानधीत्य; S (except G_2) °देवान्स्वधर्मात् (for °वेदानधीत्य). — D_9 (hapl.) om. 22^{d} and line 1 of 140* up to अधीत्य. — ^{d}) G_2 (by transp.) कृत्वा दारान्; G_3 राजन्कृत्वा. $K_{1.2}$ गृहं. — After 22, B_1 Dn D_2(marg.).$_{3-8.9}$ (om. up to अधीत्य) ins.:

140* स धर्मात्मा धर्ममधीत्य पुण्यं
यदिच्छया व्रजति ब्रह्मलोकम् ।

[(L. 1) D_9 वेदान् (for पुण्यं). — (L. 2) D_3 यदृच्छया; D_9 पुण्यान्स (for यदि°). D_9 हि लोकान् (for ब्रह्मलोकम्).]

23 ^{a}) S (except G_2) -प्यधीत्य (for ऽधीत्य). K_4 B_1 Ds D_3 S (except T_1 $G_{1.3-5}$) °गोरक्ष्य°. — ^{b}) K_1 प्राप्य; $K_{2.3.5}$ Ds $D_{5.6.10}$ Ca चित्वा; K_4 विद्वान्; D_1 जित्वा; M विचिन्वन् (for चिन्वन्). K D_2 पालयित्वा (for °यन्). — ^{c}) $K_{4.5}$ $D_{1.2}$ कुर्वाणो (for कुर्वन्). — ^{d}) T_1 G_1 धर्म्यान्सदा; G_5 धर्म्यांस्तदा; M_1 धर्मं कृत्वा; M_{2-5} धर्मं तथा (M_2 °दा) (for धर्मशीलः). $K_{1.2.4}$ गृहं; K_5 गृहे (for गृहान्).

24 ^{b}) $K_{3.5}$ नाधीयते; D_1 अनाध्यायी (for नाधीयीत). — ^{c}) T_1 G_1 नित्योत्थाने (G_1 °नो) (for °त्थितो). — ^{d}) B_4 Dn $D_{3.4}$ T_2 M_2 एवं (for एष). $K_{4.5}$ D_9 G_4 श्रुतः; Ds $D_{8.10}$ स्थि° (for स्मृ°).

25 ^{a}) $K_{1.2}$ एवं; K_4 D_9 T_1 $G_{4.5}$ एतद् (for एतान्). K_{3-5} पालयते (for °यन्). — ^{b}) K_4 $D_{1.2}$ G_4 नियोजयेत् (for °यन्). — ^{c}) Ds धर्म°; D_2 सत्य°; D_3 सर्व°; T_1 $G_{1.5}$ संप्र° (for सम°). — ^{d}) T $G_{1.3.4}$ अनुरुध्येद्; M_1 नानुरुध्येत; M_2 न निरुध्येत (for अनु°). $K_{3.5}$ $B_{3.5}$ $D_{2-4.6.10}$ कामात्; T $G_{1.3.4}$ अकस्मात्; G_5 कश्चित् (for कामात्).

दभिज्ञातः सर्वधर्मोपपन्नः ।
स तं दुष्टमनुशिष्यात्प्रजान-
न्न चेद्गृध्येदिति तस्मिन्न साधु ॥ २६
यदा गृध्येत्परभूमिं नृशंसो
विधिप्रकोपाद्बलमाददानः ।
ततो राज्ञां भविता युद्धमेत-
त्तत्र जातं वर्म शस्त्रं धनुश्च ।
इन्द्रेणेदं दस्युवधाय कर्म
उत्पादितं वर्म शस्त्रं धनुश्च ॥ २७
स्तेनो हरेद्यत्र धनं ह्यदृष्टः
प्रसह्य वा यत्र हरेत दृष्टः ।
उभौ गर्ह्यौ भवतः संजयैतौ
किं वै पृथक्त्वं धृतराष्ट्रस्य पुत्रे ।
योऽयं लोभान्मन्यते धर्ममेतं

C. 5 842
B. 5. 29. 34
K. 5. 29. 34

---

26 [a]) K4 D1 श्रेयस् (for श्रेयांस्). K2.3.5 D1.2 विंदेत; Ca.s विद्येत (as in text). — [b]) D1 अवि°; Ca.s अभि° (as in text). — For 26[ab], S (except G2) subst.:

141* यत्राप्रमत्तो रक्षति भूमिपालो
नियोजयन्स्वेषु धर्मेषु वर्णान् ।

— [c]) K4 संतं; T G1.3.4 M स तान्; G5 सदा; Cs स तं (as in text). K1 B D Cs द्रष्टुम् (D1 राष्ट्रम्); K2.3 प्रष्टुम्; T1 दृष्ट्वा; T2 G1.3.4 M दुष्टान्; G5 तुष्टान् (for दुष्टम्). K5 अनुशिष्टः; B3 G2.4 °शिष्येत्; B4 D1.5.6 G5 °शिष्यन्; T G1.3 M °शिष्य; Cs.np शिष्यात् (as in text). K1.4 B D (except D1) G1.2.4 M5 Cs प्रजानां (for प्रजानन्). — [d]) B1 न च तद्; B2 न तद्; B3-5 D5-8 एतद्; D2 न वै; Cn न चैतद्; Ca.s.np न चेद् (as in text). K1(m as in text) B4 D5.7 Cn बुध्येद्; D6 वध्येद्; Ca.s.np गृध्येद् (as in text). K1(m as in text) दिवि; K4 D10 तात; B4 D5-7 न च (for इति). K1(m as in text) नास्मिन्; Ca.s तस्मिन् (as in text). K3.4 B D1.5.6.9.10 T1 Ca.n.s साधुः; Cnp साधु (as in text).

27 [a]) B1 न चागृ°; G3 यथा गृध्रो; Cs यदा गृ° (as in text). K (except K4) D9 °भूम्यां; B Dn D3 D1.3-6.8.10 °भूतौ; D2 G2 °भूमौ; D7 °बुद्धौ; G4 भूमिपतिं (for परभूमिं). — [b]) K2.4 Ds D1 बलप्र°; K5 D2 विधेः प्र° (for विधिप्र°). Ca cites प्रकोपात्; Cs विधिः and कोपात्. T2 G3.4 M बलिम् (M1 *inf. lin.* विधिम्); Ca.s बलम् (as in text). K2 D1 Ca.s आविदानः; K5 T2 M1 (*inf. lin.*) आदधानः (for आददानः). K1 बलात्प्र- बलमाविदानः (sic). — [c]) K2 राज्ञो; Ds राज्ञा (for राज्ञां). K1.2 भवति हि; K3.5 D10 भवति च; K4 भवति; B Dn Ds D1-4.7-9 G2 Cs अभवद्; D5.6 Cn समभवद् (for भविता). D1 एव; D2 एवं (for एतत्). — [d]) D8 तदात्र; D9 अत्र; T1 तत्तत्र; G3 तत्रैवं; G4 ततो (for तत्र). K1.2 युक्तं (for जातं). Ds D1 धर्मशस्त्रं; D2.3.10 धर्मशास्त्रं (for वर्म शस्त्रं). K3-5 तदा योग्यं (K3 युक्तं) धर्मशास्त्रं धनुश्च. — Dn1 Ds M2 (hapl.) om. 27[ef]. — [e]) B Dn2 D3-8 G1 Cn.s एतद् (for इदं). — [f]) B1 D1.2.9 G2 M5 धर्म श(D2.9 -शा)स्त्रं (for वर्म शस्त्रं). K3-5 D10 उत्पादितं ब्राह्मणानां हिताय. — D2 repeats 27[ef] (v. l. धर्मशस्त्रं). — Dn D1.2.5(marg.).3 T2 ins. after 27 (Dn1, which om. 27[ef], ins. after 27[cd]):

142* तत्र पुण्यं दस्युवधेन लभ्यते
सोऽयं दोषः कुरुभिस्तीव्ररूपः ।
अधर्मज्ञैर्धर्ममबुध्यमानैः
प्रादुर्भूतः संजय तत्र साधु ।
तत्र राजा धृतराष्ट्रः सपुत्रो [5]
धनं हरेत्पाण्डवानामकस्मात् ।
नावेक्षन्ते राजधर्मं पुराणं
तदन्वयाः कुरवः सर्व एव ।

[(L. 1) T2 तत्तद् (for तत्र). — (L. 4) D5.8 प्रज्ञाभूतं (D8 °तः) (for प्रादुर्भूतः). Dn साधु तत्र (by transp.). — (L. 6) D2 Cn धर्म्यं (for धनं). — (L. 7) D1.2 नावेक्षते. — (L. 8) Dn D2 तदाश्रयाः; T2 तथा त्वया; Cn तदन्वयाः (as in text). D1 एते (for एव).]

28 [a]) G4 वित्तं (for धनं). K1.2 ह्यदृश्यः; K3.5 त्वदृष्टः; K4 G3 प्रदृष्टः; T G1.4 प्रनष्टः; G5 M प्रनष्टं (for ह्यदृष्टः). — [b]) G4 प्रगृह्य (for प्रसह्य). D3.4.9 वा(D9 चा)न्यत्र (for वा यत्र). B2 हरेत्तु; G5 भवेद् (for हरेत). D9 T1 G1.3.4 M दृश्यः; G5 अदृश्यं. — [c]) Dn1 D3.4 वध्यौ; D9 तौ वध्यौ; Cs गर्ह्यौ (as in text). K4 भवतां; Ds2 भवतं (for भवतः). T1 G1.5 इमौ (for एतौ). — [d]) K3 om. 28[d]. K (K3 om.) D2 किं वा; D1.7.9 M1 (*inf. lin.*) Ca.s किं; T1 G1.2 M1.3-5 किं नः; T2 तयोः; G3.5 किं न; G4 M2 किं तु (for किं वै). T1 G1.4 M पृथग्; T2 एकः; G5 पृच्छेः; M1 (*inf. lin.*) पृच्छते; Ca.s पृथक्त्वं (as in text). K4 D10 धृतराष्ट्रे (for °ष्ट्रस्य). K4 D10 सपुत्रे; T2 G2.4 पुत्रः; G3 पुत्रैः; G5 पुत्रं (for पुत्रे). — [e]) B3.5 D (except D9) T2 सोयं (for योऽयं).

C. 5. 842
B. 5. 29. 34
K. 5. 29. 34

यमिच्छते मन्युवशानुगामी ॥ २८

भागः पुनः पाण्डवानां निविष्ट-
स्तं नोऽकस्माददीरन्परे वै ।
अस्मिन्पदे युध्यतां नो वधोऽपि
श्लाघ्यः पित्र्यः परराज्याद्विशिष्टः ।
एतान्धर्मान्कौरवाणां पुराणा-
नाचक्षीथाः संजय राज्यमध्ये ॥ २९

ये ते मन्दा मृत्युवशाभिपन्नाः
समानीता धार्तराष्ट्रेण मूढाः ।
इदं पुनः कर्म पापीय एव
सभामध्ये पश्य वृत्तं कुरूणाम् ॥ ३०

प्रियां भार्यां द्रौपदीं पाण्डवानां
यशस्विनीं शीलवृत्तोपपन्नाम् ।
यदुपेक्षन्त कुरवो भीष्ममुख्याः
कामानुगेनोपरुद्धां रुदन्तीम् ॥ ३१

तं चेत्तदा ते सकुमारवृद्धा
अवारयिष्यन्कुरवः समेताः ।
मम प्रियं धृतराष्ट्रोऽकरिष्य-
त्पुत्राणां च कृतमस्याभविष्यत् ॥ ३२

दुःशासनः प्रातिलोम्यान्निनाय

K1.3 धर्ममेवं; K4.5 पापचेताः; T1 G1 धर्ममेनं; G4 °मेतद् (for धर्ममेतं). Cs cites धर्मं. — K2.4.5 D2 ins. after 28e: K3, after 28f:

143* स्वधर्मं वै परवित्तापहारा-
न्वासौ धर्मः स्तेयमाहुर्विधिज्ञाः ।

[(L. 1) K2 अधर्मं वा; K4 स्वकं धर्मं (for स्वधर्मं वै). D2 °हर्ता (for °हारान्).]

— f) K4.5 om. 28f. B Dn Ds D5.6.8.10 यमिच्छति; D3.4.7 M1.5 यदिच्छति (M1.5 °ते); T2 प्रयच्छते; G5 यदीच्छते (for यमिच्छते). Cs cites इच्छति. B Dn Ds D3-8.10 M2 क्रोध°; D1 धर्म° (for मन्यु°).

29 a) K (except K2) D1 भावः (for भागः). G4 पुरा (for पुनः). Dn1 D3.4.8.9 T1 G1.3 विशिष्टः; G5 विनष्टः; Cn निविष्टः (as in text). — b) K1 om. 29b. K3 D1 स्वं न (D1 नः) क°; K4 G5 धनं क°; B3.4 D2 T Cn तं नः क°; Dn1 तन्मे क°; G1.3.4 M न नः क°; G2 स तं क° (for तं नोऽक°). — c) B5 Ds D10 तस्मिन्; Cs अस्मिन् (as in text). K1.2 अर्थे; Cn.s पदे (as in text). T1 G (except G2) हि (for ऽपि). — d) G4 राज्यं (for श्लाघ्यः). K4.5 पैत्र्ये (K4 °त्रे); B Dn Ds D3-7.10 G3.4 M2.5 पित्र्यं; D1 पित्र्यात्; D8 पित्रे; G2 पित्र्ये (for पित्र्यः). K (except K5) अमरराज्याद् (K4 °राष्ट्राद्); D9 T2 G2 परराष्ट्राद्; Cs परराज्याद् (as in text). B Dn Ds D3-8.10 G3.4 विशिष्टं; D9 °ष्टात्. — e) K1 एतान्कामान्; G4 एतद्धर्मात् (for एतान्धर्मान्). G3 हितार्थं (for पुराणान्).

30 a) B3.4 D2 ये; B5 D1.3.4.6.8 T G M5 एते (for ये ते). Cs cites ये. B2.5 D3.4 G5 मदान्; B3.4 M2 मंदान् (for मन्दा). D1 °पथाभ्युपन्नाः; D2 G3 °पाशोप(G3 °पाशाभि)पन्नाः; T2 °वशं प्रपन्नाः; G4 °शापाभि° (for °वशाभि°). — b) G3 धार्तराष्ट्रेषु; G5 धृतराष्ट्रेण; M5 धार्तराष्ट्रस्य (for धार्तराष्ट्रेण). K3 भूपाः (for मूढाः). — c) Ds कर्मणापाय (for कर्म पापीय). K4.5 पापीय एतत्; D2 °य एवं; D10 °य एषां; M1 पापीयसां वः (for °य एव). — d) Cs राज्ञां मध्ये (for सभामध्ये).

31 b) D1 °वयोभिपन्नां (for °वृत्तोपपन्नाम्). — c) K4 तद्; D2 यद्वै; T2 om. यद्. K1 D2 प्रे(D2 प्रै)क्षंत; K2 प्रैक्षन्; K5 B Dn1 D1.3-8 T2 G1.2.4 उपैक्षंत; D9 T1 G5 M उपेक्षंते; G3 ईक्षंत (for उपेक्षन्त). — d) K3 subst. 144* for 31d. K4 कामातुरेण; Ds कामभोगेन; M1.3.4 कामानुरागेण; Ca.s कामानुगेन (as in text). K1.2.4 M1.3-5 अवरुद्धां (M4.5 °द्धं); K5 अनुरुद्धां; G5 उपरुद्धाः; M2 Cnp °रुद्धं; Cs °रुद्धां (as in text). B D (except D2.8.10) G2 M व्रजंतीं; G5 प्रशांताः (for रुदन्तीम्). — K3 subst. for 31d: K4.5 ins. after 31d:

144* कामात्मानो मन्दबुद्धेर्विचेष्टां ।

[K4 दुःशासनो मंदबुद्धिर्विचेष्टा.]

32 a) B1.5 Dn D2-7 तं (as in text); the rest (for K3 see below) तां. G3 तथा (for तदा). M5 स्म ते (for ते). T1 G3-5 M (except M5) स्म कुमार°; T2 G1.2 स्म कुरुप्रवृद्धा (for सकुमारवृद्धा). K3 ममाप्यपेक्षा न कृता मदांवैर् (sic). — b) K4 Dn D9.10 आवारयिष्यन्; D1 अवारयंतः; T1 G4 अपालयिष्यन्; T2 G1 (before corr.).2 M2.4 अ(G2 आ)पारयिष्यन्; G5 निवार°; Cn अवार° (as in text). — c) K3 करिष्यत्; Ds2 M3 अकरिष्यन्; T2 G4 करिष्यन्; G3 करिष्येत् (for अकरिष्यत्). — d) G2 om. च. K (except K2) D2 चेत्; Cs च (as in text). K (except K1) Dn1 D3.4.7.9 सुकृतम्; D8 सूक्तम्; T1 G1.5 महिमा; T2 G4 M3-5 हितम्; Ca.n.s कृतम् (as in text). K2 G4 अत्र; K3 हितं; T1 G1.5 च;

सभामध्ये श्वशुराणां च कृष्णाम् ।
सा तत्र नीता करुणान्यवोच-
न्नान्यं क्षत्तुर्नाथमदृष्ट कंचित् ॥ ३३
कार्पण्यादेव सहितास्तत्र राज्ञो
नाशक्नुवन्प्रतिवक्तुं सभायाम् ।
एकः क्षत्ता धर्म्यमर्थं ब्रुवाणो
धर्मं बुद्ध्वा प्रत्युवाचाल्पबुद्धिम् ॥ ३४
अनुक्त्वा त्वं धर्ममेवं सभाया-
मथेच्छसे पाण्डवस्योपदेष्टुम् ।
कृष्णा त्वेतत्कर्म चकार शुद्धं
सुदुष्करं तद्धि सभां समेत्य ।
येन कृच्छ्रात्पाण्डवानुज्जहार
तथात्मानं नौरिव सागरौघात् ॥ ३५
यत्राब्रवीत्सूतपुत्रः सभायां
कृष्णां स्थितां श्वशुराणां समीपे ।
न ते गतिर्विद्यते याज्ञसेनि
प्रपद्येदानीं धार्तराष्ट्रस्य वेश्म ।
पराजितास्ते पतयो न सन्ति
पतिं चान्यं भामिनि त्वं वृणीष्व ॥ ३६
यो बीभत्सोर्हृदये प्रौढ आसी-
दस्थिप्रच्छिन्मर्मघाती सुघोरः ।
कर्णाच्छरो वाङ्मयस्तिग्मतेजाः
प्रतिष्ठितो हृदये फल्गुनस्य ॥ ३७
कृष्णाजिनानि परिधित्समाना-

C. 5. 833
B. 5. 29. 45
K. 5. 29. 45

M_1 (*inf. lin.*) अस्मात् (for अस्य). K_3 स्यात्; G_5 अभवत् (for अभविष्यत्).

33 [a]) K_{2-5} G_2 प्रातिकामी (G_2 °मान्); B_{2-4} Ds_2 $D_{5.7.8}$ T_1 प्रतिलोम्यान् (T_1 °मं); D_1 T_2 G_1 प्रतिकामी (T_2 °म्यं; G_1 °मं); G_{3-5} M प्रातिलोम्यं (G_{3-5} °मं); $Ca.n.s$ प्रातिलोम्यान् (as in text). G_5 तदानीं (for निनाय). — [b]) $D_{1.2}$ G_2 समक्षं (for च कृष्णाम्). — [c]) S (except T_2 $G_{2.4}$) दीना (for नीता). B D करुणं व्यपेक्ष्य (D_1 कृपणं समीक्ष्य); T_2 कुरुमध्येतिदीना (for करुणान्यवोचन्). Ca cites करुणं. — [d]) K_1 $G_{1.3.5}$ आचष्ट; B D अवाप (D_1 ऐक्षिष्ट; D_2 अदृश्य; D_9 अदर्शि) (for अदृष्ट). B Ds_2 D_{5-7} $G_{3.5}$ M_2 Cn किंचित् (for कंचित्). G_4 अपश्यती सा (for अदृष्ट कं°). T_2 G_2 क्षत्तुर्नान्यं नाथमपश्यदार्ता.

34 [a]) K धर्मसेवं (K_4 °कं); G_2 कार्पण्याद्वै (for °ण्यादेव). Cs cites कार्पण्यात्. K_1 तस्य (for तत्र). B Dn Ds D_{3-10} भूपा; D_2 T_2 यूयं (for राज्ञो). — [c]) B Dn Ds $D_{2-4.8}$ T_1 $G_{1.5}$ धर्म्यम् (as in text); the rest धर्मम्. K $D_{1.2.10}$ T_2 G_2 अवेक्ष(*or* °क्ष्य)माणो (for अर्थं ब्रुवाणो). — [d]) $K_{3.4}$ B Dn D_{3-7} T_2 G_5 $M_{1.2.5}$ धर्म(D_7 G_5 M_5 °र्मं)बुद्ध्या (K_4 °ध्वा); Ds_1 यो धर्मबुद्ध्या; Ds_2 धर्म्यं बुद्ध्या; D_9 धर्मे बुद्ध्या (for धर्मं बुद्ध्वा). K अल्पबुद्धीन्; G_4 M आर्यबुद्धिः (for अल्पबुद्धिम्).

35 [a]) B (except B_3) Dn Ds D_{10} Cs अबुध्वा (for अनुक्त्वा). G_5 अनुद्धतं (for अनुक्त्वा त्वं). K_1 $D_{1.5}$ T_2 G_4 तं; G_3 तद् (for त्वं). K_{1-3} Cs एनं; B D G_3 Ca एतं; G_2 एतत् (for एवं). — [b]) $K_{1.2}$ G_3 अद्येच्छसे; B_2 D_2 यथे°; $D_{3.4.7.9}$ अन्विक्षसे; T_2 अथेहसे; G_4 य इच्छसे (for अथेच्छसे). Cs cites इच्छसि. G_2 पांडवेभ्योपदेष्टुं; Cs पाण्डवस्योप° (as in text). — [c]) T_1 G_1 चचार (for चकार). $K_{1.2}$ G_2 शुभ्रं; K_{3-5} D_2 धर्म्यं (for शुद्धं). — [d]) $K_{2.3}$ B D (except $D_{1.2}$) T_2 तत्र (for तद्धि). — [ef]) Cf. 1. 2. 102 and B. 2. 72. 3. T_2 सहात्मना (for तथात्मानं).

36 [a]) D_2 तत्र; S (except G_2) यद्; Cs तम् (for यत्र). — [b]) Ds_2 D_9 कृष्णा स्थिता; T_2 कृष्णां प्राप्तां (for कृष्णां स्थितां). T_1 $G_{1.3-5}$ M प्राप्तां कृष्णां परिषदो वै सकाशे (G_4 °मीपे). — [c]) S (except T_2 G_2) पतिर् (for गतिर्). — [d]) T_2 याहि; Ca प्रपद्य (as in text). B Dn_2 Ds_1 $D_{1.2.5.6.10}$ T_2 G_2 M_2 Ca दासी (for इदानीं). T_1 $G_{1.5}$ प्रपद्येथा; M_1 प्रपद्यस्वेदानीं (for प्रपद्येदानीं). $K_{1.2.4.5}$ $D_{1.9}$ T G M_1 धृत° (for धार्त°). — [e]) S (except T_2 G_2) हि सर्वे (M भद्रे) (for न सन्ति). — [f]) K कामिनि; B D (except $D_{1.8.9}$) भाविनि (for भामिनि).

37 [a]) K_{1-3} स; K_4 नो (for यो). B D (except $D_{1.9}$) $Ca.s$ प्रोत; G_3 गूढ (for प्रौढ). — [b]) K_4 अस्थिछिदैर्; K_5 °छिद्रै; B_1 °प्राछिंदन्; B_2 $G_{1.5}$ °छेदी; B_{3-5} Dn Ds $D_{5.6.8.10}$ °छिंदन्; D_1 °प्रछिन्नन्; $D_{2-4.7.9}$ T_2 G_2 °प्रच्छिदन्; T_1 °प्रछिन्नः; G_4 °स्पर्श (for अस्थिप्रच्छिन्). S (except G_2) पृषत्कः (for सुघोरः). — [d]) N Cs फाल्गुनस्य.

38 [a]) T_1 $G_{1.4.5}$ M कृष्णां जि(M_1 भी)तां वै परिभर्त्स्य(M_3 °र्त्से)मानो (M_5 °ने); T_2 कृष्णांजिनां वै परिधत्स्यमानो;

न्दुःशासनः कटुकान्यभ्यभाषत् ।
एते सर्वे षण्ढतिला विनष्टाः
क्षयं गता नरकं दीर्घकालम् ॥ ३८
गान्धारराजः शकुनिर्निकृत्या
यदब्रवीद्द्यूतकाले स पार्थान् ।
पराजितो नकुलः किं तवास्ति
कृष्णया त्वं दीव्य वै याज्ञसेन्या ॥ ३९
जानासि त्वं संजय सर्वमेत-
द्द्यूतेऽवाच्यं वाक्यमेवं यथोक्तम् ।
स्वयं त्वहं प्रार्थये तत्र गन्तुं
समाधातुं कार्यमेतद्विपन्नम् ॥ ४०
अहापयित्वा यदि पाण्डवार्थं
शमं कुरूणामथ चेच्चरेयम् ।
पुण्यं च मे स्याच्चरितं महोदयं
मुच्येरंश्च कुरवो मृत्युपाशात् ॥ ४१
अपि वाचं भाषमाणस्य काव्यां
धर्मारामामर्थवतीमहिंस्राम् ।
अवेक्षेरन्धार्तराष्ट्राः समक्षं
मां च प्राप्तं कुरवः पूजयेयुः ॥ ४२
अतोऽन्यथा रथिना फल्गुनेन
भीमेन चैवाहवदंशितेन ।
परासिक्तान्धार्तराष्ट्रांस्तु विद्धि
प्रदह्यमानान्कर्मणा स्वेन मन्दान् ॥ ४३
पराजितान्पाण्डवेयांस्तु वाचो

G_3 °नानि परिवत्स्यमाना. — [b]) $K_{1.4}$ D_8 G_1 कटुकान् (for °कानि). K अन्वभाषी(K_2 °ष)त्; D_1 $G_{2.5}$ आबभाषे; T_2 G_4 अभ्यभाषीत्; G_1 अभाषत् (for अभ्यभाषत्). — [d]) S (except $G_{2.4}$) तथा (for क्षयं). S (except G_2) निरयं (for नरकं).

39 [a]) A few MSS. गंधार°. — [b]) $K_{4.5}$ $D_{1.2.7-9}$ स्म (for स). B (except B_1) D (except $D_{1.2.8.9}$) पार्थं (for पार्थान्). S (except G_2) यदब्रवीत्पांडवान् (T_1 G_4 M_2 °वं) द्यूतकाले. — [c]) G_2 पराजिते नकुले (for °तो नकुलः). B_4 D_5(m as in text).$_6$ नंदनः (for नकुलः). S (except T_2 G_{2-4}) किं नु तेस्ति (for किं तवास्ति). — [d]) K_8 (by transp.) त्वं कृष्णया; K_4 किं कृष्णया त्वं; D_1 कृष्णाया वै. $K_{4.5}$ D_1 $G_{3.4}$ दीव्यसे (for दीव्य वै). G_2 राजपुत्र्या (for याज्ञसेन्या).

40 [b]) N (except K_8 D_2) T_2 $G_{2.4.5}$ वाक्यं (for ऽवाच्यं). $K_{1.2.5}$ D_1 $G_{2.4}$ वाच्यम्; K_2(marg. *sec. m.*) गर्हम्; K_4 B Dn Ds D_{8-9} गर्ह्यम्; T_2 सर्वम् (for वाक्यम्). D_{10} गर्हणीयं; T_1 G_1 वाक्यमेतद् (for वाक्यमेवं). K एवं यथावत्; G_4 एवंविधोक्तं (for एवं यथोक्तम्). — [c]) D_2 चाहं; T_1 G (except G_2) वाहं (for त्वहं). — [d]) M_2 एवं (for एतद्). G_3 M_1 विनष्टं (for विपन्नम्). — After 40, T_1 $G_{1.4.5}$ ins.:

145* जानासि त्वं धार्तराष्ट्रस्य मोहं
दुरात्मनः पापवशानुगस्य ।

41 [a]) D_1 अवापयित्वा; T_1 अहं प्रयिष्यन्; $G_{1.4.5}$ अहा(G_4 °स्या)पयिष्यन्; G_3 M अहं प्रयात्वा (for अहापयित्वा). S (except G_2) कुरुपांडवार्थं (T_2 M_2 °र्थैं). — [b]) T G_3 M हितं; $G_{1.5}$ अहं; G_4 अयं (for शमं). B Dn Ds $D_{5.6.10}$ अपि चेत्; $D_{3.4.7-9}$ अचिरात् (for अथ चेत्). B_4 $D_{5.6}$ T_1 Cn शकेयं; T_2 G_4 आचरेयं; G_5 शमोर्थं (for चरेयम्). — [c]) $M_{3.4}$ om. मे. $D_{1.2}$ महार्थं; T_1 G_1 (before corr.) यथोदयं (for महो°). — [d]) K_3 मुच्येयुश्च; B_4 मुच्येरन्वै; Ds मुच्येरंश्चेत्; D_{10} G_2 विमुच्येरन्; T_1 $G_{1.3.5}$ M संमुच्येरन्; T_2 न मुच्येरन् (for मुच्येरंश्च).

42 [a]) B D (except $D_{1.2.9}$) मे वाचं (for वाचं). K_2 वाच्यां; K_4 T_2 G_{2-4} M काम्यां; T_1 $G_{1.5}$ धर्म्यां; $Ca.s$ काव्यां (as in text). — [b]) T_1 $G_{1.5}$ काम्यां रम्याम्; T_2 धर्म्यामद्भ्याम्; G_2 धर्म्यां रम्याम्; $G_{3.4}$ धर्म्यारामाम्; Ca धर्मारामाम् (as in text). — [c]) K समीक्षे°; T_1 M_2 अपेक्षे° (for अवेक्षे°). Dn_2 कुरवः; D_7 कुरवस्ते (for धार्तराष्ट्राः). K D_2 T_2 G_2 समेत्य; D_1 $M_{1.4}$ समर्थां; $D_{3.4.9}$ T_1 $G_{1.3.5}$ समर्थां; G_4 समग्रा; $M_{2.3.5}$ समर्थं (for समक्षं). — [d]) K_{1-3} वै; $D_{3.4.8}$ सं- (for च). Dn_2 धार्तराष्ट्राः (for कुरवः).

43 [a]) N (except $D_{1.2}$) फाल्गुनेन. — [b]) D_{10} सूत (for चैव). S MSS. (mostly) °दंसितेन. — [c]) K_2 $D_{2.9}$ पराशक्तान् (K_2 marg. *sec. m.* °भूतान्); Dn_1 $D_{3.4.7}$ M_1 °जितान्; D_1 G_2 °मृष्टान्; T_1 $G_{1.3-5}$ बलोत्सिक्तान्; T_2 वरोत्सिक्तान्; M_{2-5} पराधिक्तान्; $Ca.n.s$ परासिक्तान् (as in text). Dn Ds $D_{3-8.10}$ T_2 च; $D_{1.2}$ T_1 G M स्म; D_9 हि (for तु). D_2 पश्य (for विद्धि). — [d]) D_2 प्रपद्य° (for प्रदह्य°). B D (except $D_{1-4.9}$) पापान्; M चोक्तं (for मन्दान्).

44 [a]) K D_9 हि; Ds D_{10} T_2 $G_{1-3.5}$ M_1 च; D_1

रौद्ररूपा भाषते धार्तराष्ट्रः ।
गदाहस्तो भीमसेनोऽप्रमत्तो
दुर्योधनं स्मारयिता हि काले ॥ ४४

सुयोधनो मन्युमयो महाद्रुमः
स्कन्धः कर्णः शकुनिस्तस्य शाखाः ।
दुःशासनः पुष्पफले समृद्धे
मूलं राजा धृतराष्ट्रोऽमनीषी ॥ ४५

युधिष्ठिरो धर्ममयो महाद्रुमः
स्कन्धोऽर्जुनो भीमसेनोऽस्य शाखाः ।
माद्रीपुत्रौ पुष्पफले समृद्धे
मूलं त्वहं ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च ॥ ४६

वनं राजा धृतराष्ट्रः सपुत्रो
व्याघ्रा वने संजय पाण्डवेयाः ।
मा वनं छिन्धि सव्याघ्रं मा व्याघ्रान्नीनशो वनात् ॥
निर्वनो वध्यते व्याघ्रो निर्व्याघ्रं छिद्यते वनम् ।
तस्माद्व्याघ्रो वनं रक्षेद्वनं व्याघ्रं च पालयेत् ॥ ४८

लताधर्मा धार्तराष्ट्राः शालाः संजय पाण्डवाः ।
न लता वर्धते जातु अनाश्रित्य महाद्रुमम् ॥ ४९

स्थिताः शुश्रूषितुं पार्थाः स्थिता योद्धुमरिंदमाः ।
यत्कृत्यं धृतराष्ट्रस्य तत्करोतु नराधिपः ॥ ५०

स्थिताः शमे महात्मानः पाण्डवा धर्मचारिणः ।
योधाः समृद्धास्तद्विद्वन्नाचक्षीथा यथातथम् ॥ ५१

C. 5. 866
B. 5. 29. 58
K. 5. 29. 60

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

M2-5 स्म (for तु). D2 G4 पराजितान्पांडवान् उग्र(G4 वीक्ष्य)वाचो. — b) K4 रौद्रा रूपाश्च; K5 सुरौद्ररूपा; B Dn Ds D2-6. 8. 10 Cs रौद्रा रूक्षा (D2 °पा); D7 रौद्रान्देवं; G2 रौद्रं रूपं (for रौद्ररूपा). K1. 2 D10 अभाषत; K5 अभाषन्; D9 भाषंते (for भाषते). K5 D9 धार्तराष्ट्राः. — d) T G1. 4 मारयिता; G3 मारयेत (for स्मारयिता). S (except G2) च (for हि).

45 =(var.) 1. 1. 65 (v. l. दुर्योधनो). — a) D8 D1. 8 S (except T1 G5 M2) दुर्यो° (for सुयो°); cf. 1. 1. 65. — b) K3 B Dn1 Ds1 D2. 5-10 T1 G1 M2. 5 शाखा. — d) G3. 5 M °ष्ट्रोंविकेयः (for °ष्ट्रोऽमनीषी).

46 =(var.) 1. 1. 66 (v. l. मूलं कृष्णो). — b) K2 च (for अस्य). K3-5 B (except B4) D (except D9) T1 M2. 5 शाखा. — c) K2. 3 B1 D1. 3-5. 7. 9 T2 G2 M2 °सुतौ (for °पुत्रौ). — d) K D1. 2. 9 G2 कृष्णो (cf. 1. 1. 66); G4 चाहं (for त्वहं).

47 ab) D1. 2 तत्र (D2 नर-) व्याघ्राः; B Dn Ds D3-8 व्याघ्रास्ते वै; D10 व्याघ्राश्चेमे; S सिंहा वने (G2 वने व्याघ्राः) (for व्याघ्रा वने). B Dn Ds D3-8. 10 पांडुपुत्राः; D1. 2 G2 पांडवाश्च (for पाण्डवेयाः). — For 47^{ab}, D9 subst. (the s'loka line):

146* धार्तराष्ट्रो वनं राजा व्याघ्राः पाण्डुसुता मताः ।

To complete the Triṣṭubh stanza, D8 ins. after 47^{ab}:

147* लताधर्मा धृतराष्ट्रस्य पुत्रा
नरव्याघ्राः संजय पाण्डवेयाः ।
[Cf. 49^{ab}.]

On the other hand, S ins. after 47^{ab}:

148* सिंहाभिगुप्तं न वनं विनश्ये-
त्सिंहो न नश्येत वनाभिगुप्तः ।

Thereafter G1 reads 48 (with v. l.) for the first time, *repeating* it in its proper place. — S ins. after 148* (G1, after the *first* occurrence of 48):

149* वनं राजा धृतराष्ट्रो वने व्याघ्राश्च पाण्डवाः ।

[Cf. 146*. T2 धृतराष्ट्रो वनं राजा (for the prior half).] — c) G1 निर्व्याघ्रं (for सव्याघ्रं). — d) D2 व्याघ्राः. K1. 5 नीनशुः. K4 वनं. K2 D3. 4. 7. 9 S (except G2) व्याघ्रा नेशुर्वनं विना; K3 B1. 2 D5. 6. 8 मा व्याघ्रा नीनशुर्वनात्; B3-5 Dn Ds D10 मा व्याघ्रा नीनशन्व(D8 °द्व)नात्.

48 G1 *repeats* 48 here, reading it for the first time after 148*. — a) D9 निर्वनं; G4 M2 °ने (for °नो). D2. 5. 6 बाध्यते (for वध्यते). T2 G1(first time). 5 M सिंहो (for व्याघ्रो). K D8 वनेन रक्ष्यते व्याघ्रो. — b) D7 क्षीयते (for छिद्यते). K (except K2) D3 व्याघ्रो रक्षति काननं; T2 G1(first time). 5 M निःसिंहं (T2 G5 °हो) वध्यते वनं. — cd) T2 G1. 5 M सिंहो (for व्याघ्रो), and सिंहं (for व्याघ्रं). — After 48, T1 G5 ins. 149*, followed by a *repetition* of 47^{cd}.

49 ab) D2 लताधर्माणो; T G1. 4. 5 लता मता (for लताधर्मा). K3m वृक्षाः; S सालाः; Ca शालाः (as in text). T1 G1. 5 सर्वे च (for संजय). D9 पांडुसुता मताः (for संजय पाण्डवाः). D8 (for the first time) लताधर्मा

३०

C. 5. 867
B. 5. 30. 1
K. 5. 30. 1

संजय उवाच ।

आमन्त्रये त्वा नरदेवदेव
गच्छाम्यहं पाण्डव स्वस्ति तेऽस्तु ।
कच्चिन्न वाचा वृजिनं हि किंचि-
दुच्चारितं मे मनसोऽभिषङ्गात् ॥ १

जनार्दनं भीमसेनार्जुनौ च
माद्रीसुतौ सात्यकिं चेकितानम् ।
आमन्त्र्य गच्छामि शिवं सुखं वः
सौम्येन मां पश्यत चक्षुषा नृपाः ॥ २

युधिष्ठिर उवाच ।

अनुज्ञातः संजय स्वस्ति गच्छ
न नोऽकार्षीरप्रियं जातु किंचित् ।
विद्मश्च त्वा ते च वयं च सर्वे
शुद्धात्मानं मध्यगतं सभास्थम् ॥ ३

आप्तो दूतः संजय सुप्रियोऽसि
कल्याणवाक् शीलवान्दृष्टिमांश्च ।
न मुह्येस्त्वं संजय जातु मत्या
न च क्रुध्येरुच्यमानोऽपि तथ्यम् ॥ ४

धृतराष्ट्रस्य पुत्रा नरव्याघ्राः संजय पांडवेयाः. — ^{c}) K1. 2. 5 D9 वर्तते (for वर्धते). D1 न लता जातु वर्धते; G2 लता जातु न वर्धते. — ^{d}) K1. 2 त्वनाश्रित्य; K5 ह्यनाश्रित्य. K (except K3) G2 महाद्रुमान्. B D (except D2. 9) G3 M महा(D1 विना)द्रुममनाश्रिता.

50 ^{c}) K2 B2 D2. 8. 9 M (except M1) धार्त° (for धृत°).

51 ^{a}) T1 G4. 5 हि मे; G1 (before corr.). 2 हीमे; G3 धर्मे; M वशे (for शमे). — ^{c}) K2 D1 युद्धे; D10 योद्धुं; G5 M (except M1) यौधाः (for योधाः). K1. 2. 4. 5 D2 समिद्धाः; K3 B (except B1) Dn Ds D3-8. 10 T2 G2 समर्थाः; G1 संनद्धाः (for समृद्धाः). K2 Dn2 Ds1 D3. 10 M2 तद्विद्वान्.

Colophon. — *Sub-parvan:* K2. 4. 5 B D (except Dn2) M2-5 संजययान. — *Adhy. name.:* B3 Dn2 Ds D2. 3. 10 M वासुदेववाक्यं; B2 कृष्णवाक्यं; T1 G2. 5 भगवद्वाक्यं; G1 भगवद्वचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 D5 28; D6 (*sup. lin. sec. m.*) 26; D7. 8 S 29. — *S'loka no.:* K5 59; Dn 58; G5 57.

30

1 ^{a}) K1-3 B D (except D1. 9) T1 G1. 2. 4 M1 त्वां (for त्वा). D2 °वर्य; D9 °देवं (for °देव). — ^{b}) K1 वो (for ते). — ^{d}) T1 G3-5 M1. 3. 4 ते (for मे). M (except M2) विषण्णात्; C3 अभिषङ्गात् (as in text).

2 ^{b}) K5 D1. 3. 10 G3 °पुत्रौ (for °सुतौ). M सात्यकिचेकितानौ (for °किं चेकितानं). — Cd resumes from 2nd (cf. v. l. 5. 28. 7). — ^{c}) K D10 शिवं च वोऽस्तु; D2 T2 G3. 4 सुखं शिवं वः (D2 G4 च) (for शिवं सुखं वः). Cd cites शिवं. Dn1 T1 G1. 2. 5 च (for वः). — ^{d}) D1. 9 M मा (for मां). K4 क्षत्रिया (for चक्षुषा). D2-4. 7 अनघाः; D9 अनघ (for नृपाः).

3 ^{b}) K न ते चरे वा(K1 चा-; K3 मो)प्रियं (K5 चरास्यप्रियं); B1 D1. 9 नरेश्वरस्य (D9 °स्य त्वं) प्रियं; B2-5 Dn D3-8 G2 न नः (D7 वः) स्मरस्यप्रियं; Ds D2. 10 न ते स्मराम्यप्रियं (for न नोऽकार्षीरप्रियं). B1 जातुम्; D1 आख्याहि (for जातु). N G2 विद्वन् (K4 विप्र; K5 D3 विद्वान्; B1 इच्छन्) (for किंचित्). — ^{c}) G4 विदुश्च (for विद्मश्च). K (except K1) B D T2 G1. 3 त्वां (Ds1 ते; D1 वा) (for त्वा). Ds1 त्वां च; D9 च ते; D10 हि च; T1 G1. 5 ते हि; M4 (*inf. lin.*) तात (for ते च). G2 विद्मश्च त्वा ते वयं चापि सर्वे. — ^{d}) K (except K5) शुभस्थं; T2 सभायां (for सभास्थम्).

4 ^{a}) B2 D3-8 मे; G2 च (for असि). — ^{b}) K2. 4 D1 T1 G3. 4 M1. 2 कल्याणवान्; B? ज्ञानवान् (for °वाक्). B4. 5 Dn Ds D5. 6. 10 T2 शीलवान् तृप्ति(Ds D10 स्वस्ति-; T2 बुद्धि)मांश्च; D1. 2 T1 G1-3 दृ(D1 सृ)ष्टिमान्शीलवांश्च (for शीलवान्दृष्टिमांश्च). Ca. d cite दृष्टिमान्. — ^{c}) K मुह्यसे (for मुह्येस्त्वं). K1 जातु मान्यान्; D2 जातु मन्ये; D10 ज्ञानमत्या; T1 जातु सत्यान् (for जातु मत्या). — ^{d}) D1 मा क्रुध्येस्त्वम्; G2 न च क्रुध्येस्त्वम् (for न च क्रुध्येर्). K4. 5 D9 वक्ष्यमाणोप्यनर्थैः (D9 °नार्थैः). B Dn Ds D3-8. 10 उच्यमानो दुरुक्तैः; D1 अपि जानंश्च तत्वं; D2 उच्यमानोप्यनर्थैः; S उच्य(G4 ज्ञाय)मानोपि (T1 हि) त(G4 च)त्वं (for °मानोऽपि तथ्यम्).

5 ^{a}) G4 नाथमर्मगां; Cn नो मर्मगां. B1 जातु रूक्षासिरूपां; D5 वक्ष्यसि जातु रूक्षां; D9 जातु वदेश्च रूक्षां (for

न मर्मगां जातु वक्तासि रूक्षां
नोपस्तुतिं कटुकां नोत शुक्ताम् ।
धर्मारामामर्थवतीमहिंस्रा-
मेतां वाचं तव जानामि सूत ॥ ५

त्वमेव नः प्रियतमोऽसि दूत
इहागच्छेद्विदुरो वा द्वितीयः ।
अभीक्ष्णदृष्टोऽसि पुरा हि नस्त्वं
धनंजयस्यात्मसमः सखासि ॥ ६

इतो गत्वा संजय क्षिप्रमेव
उपातिष्ठेथा ब्राह्मणान्ये तदर्हाः ।
विशुद्धवीर्यांश्चरणोपपन्ना-
न्कुले जातान्सर्वधर्मोपपन्नान् ॥ ७

स्वाध्यायिनो ब्राह्मणा भिक्षवश्च
तपस्विनो ये च नित्या वनेषु ।
अभिवाद्या वै मद्वचनेन वृद्धा-
स्तथेतरेषां कुशलं वदेथाः ॥ ८

पुरोहितं धृतराष्ट्रस्य राज्ञ
आचार्यांश्च ऋत्विजो ये च तस्य ।
तैश्च त्वं तात सहितैर्यथार्हं
संगच्छेथाः कुशलेनैव सूत ॥ ९

C. 5. 875
B. 5. 30. 9
K. 5. 30. 9

जातु वक्तासि रूक्षां). — [b]) K_3 $B_{3.5}$ Dn $D_{1.3-8}$ M_2 नो(D_1 ना)पश्रुतिं; D_9 नापस्तुतिं; T_1 G नोत स्तुतिं (for नोपस्तुतिं). Ca.d.s cite उपस्तुतिं. K_4 कटुकामतिक्तां (for कटुकां नोत शुक्ताम्). B_3 D_9 M_2 नोप- (for नोत). K_1 $B_{4.5}$ Dn D_{3-7} मुक्तां; K_2 सुत्थां; K_2m T G M_{3-5} शुष्कां; K_3 युक्तां; K_5 D_{10} शुल्कां; B_3 $M_{1.2}$ गुप्तां; Ds $D_{1.2.8}$ शुक्लां; D_9 Cd सूक्तां (*sup. lin.* स्तुतिं); Ca.s शुक्तां (as in text). — [d]) K_5 मितां; D_5 एनां (for एतां). K_3 B (except B_3) D (except $D_{1.2.9}$) जानीम (for जानामि). K_5 सौम्य (for सूत).

6 [a]) K_5 Dn_1 हि (for ऽसि). D_1 G_2 तात; $D_{2.7}$ G_{3-5} सूत (G_5 *inf. lin.* दूत as in text). — [c]) $K_{1.2}$ पुरो हि नस्त्वं; Ds_1 $D_{9.10}$ पुरा हितस्त्वं; T $G_{1.4.5}$ पुरातनस्त्वं; G_3 $M_{1.2}$ पुरापि नस्त्वं (for पुरा हि नस्त्वं). — [d]) K (except K_4) च; D_2 अपि (for असि).

7 [a]) B_1 सर्वं; $B_{2.4}$ शीघ्रम् (for क्षिप्रम्). — [b]) K (except K_3) उपतिष्ठेथा; $D_{1.2}$ M उ(M_1 तू)पातिष्ठे (D_1 M_1 °ष्ठेर्). Ds ब्राह्मणा. $K_{1.3.4}$ $D_{9.10}$ G_2 एतदर्हान्; K_2 $D_{1.2}$ G_3 वै तद°; Ds मे तदर्हाः; T_1 $G_{1.4.5}$ वेदगर्भान्; T_2 ब्रह्मनिष्ठान् (for ये तदर्हाः). — [c]) S °वृत्तान् ($G_{2.5}$ °वृद्धान्) (for °वीर्यान्). K_{1-3} $G_{1.5}$ च गुणो°; D_1 शरणो° (for चरणो°). B Dn Ds D_{3-8} विशुद्धवीर्याश्चरणोपपन्नाः. — [d]) B_4 D_1 M_5 om. (hapl.) 7[d]. B (B_4 om.) D (except $D_{2.9.10}$; D_1 om.) जाताः and °पन्नाः (for जातान् and °पन्नान्).

8 [a]) T_1 $G_{1.5}$ ये वसंति (for भिक्षवश्च). — [b]) T $G_{1.3.4}$ M च रता; G_5 परीता (for च नित्या). — [c]) B_1 D_1 °वाद्य वै; D_7 °वाद्या हि; D_9 T $G_{1.5}$ M °वाद्य तान्; $G_{3.4}$ °वाद्यतां (for °वाद्या वै). $D_{1.9}$ S (except G_2 $M_{2.5}$) वृद्धान् (for वृद्धास्). — [d]) K_5 संवदेथाः; D_2 वदेश्च (for वदेथाः). S (except G_2) तथैव तान् (M तथेतरान्) कुशलं तात पृच्छेः.

9 [b]) B D तथा($B_{1.3}$ °दा)चार्यान्; T G आचार्यांश्च (for आचार्यांश्च). S (avoiding hiatus) अप्यृत्विजो (for ऋत्विजो). — [c]) $K_{2.3}$ सर्वैर् (for सहितैर्). S (except G_2) तांश्चैव ($M_{1.3-5}$ °श्चापि) त्वं सहितान्वै यथावत्. — [d]) $K_{4.5}$ $D_{1.2}$ $G_{3.4}$ M समागच्छेथाः (D_1 °गच्छेः) (for संगच्छेथाः). — After 9, K_4 B D (except $D_{1.9}$; D_2 marg.) ins.:

150* अश्रोत्रिया ये च वसन्ति वृद्धा
मनस्विनः शीलबलोपपन्नाः ।
आशंसन्तोऽस्माकमनुस्मरन्तो
यथाशक्ति धर्ममात्रां चरन्तः ।
श्लाघस्व मां कुशलिनं स्म तेभ्यो
ह्यनामयं तात पृच्छेर्जघन्यम् ।

[(L. 1) K_4 श्रोत्रिया; D_5 (by corr.).$_7$ ये श्रो°; C_3 अश्रो° (as above). — (L. 4) $B_{1.3.4}$ $D_{2-4.7.8.10}$ धर्ममात्रं; C_3 °मात्रां (as above). — (L. 5) Ds श्लाघ्यमानं; D_7 श्लाघ्यश्च मां; D_8 श्लाघ्यस्त्वं मां. — (L. 6) D_7 पश्येर् (for पृच्छेर्).]
On the other hand, T G (except G_2) ins. after 9:

151* ततोऽव्यग्रस्तन्मनाः प्राञ्जलिश्च
कुर्यां नमो मद्वचनेन तेभ्यः ।

— K_4 B D (except $D_{1.9}$; D_2 marg.) ins. after 150*: T G (except G_2) ins. after 151*:

152* ये जीवन्ति व्यवहारेण राष्ट्रे
ये पालयन्तो निवसन्ति राष्ट्रे ।

[(L. 1) $D_{2-6.8}$ जीव्यंति; T_2 $G_{3.4}$ जीवंतो (for जीवन्ति). — (L. 2) D_{10} तान्पृच्छेथा मद्वचनेन संजय; T G (G_2 om.)

C. 5. 878
B. 5. 30. 12
K. 5. 30. 12

आचार्य इष्टोऽनपगो विधेयो
वेदानीप्सन्ब्रह्मचर्यं चचार ।
योऽस्त्रं चतुष्पात्पुनरेव चक्रे
द्रोणः प्रसन्नोऽभिवाद्यो यथार्हम् ॥ १०
अधीतविद्यश्चरणोपपन्नो
योऽस्त्रं चतुष्पात्पुनरेव चक्रे ।
गन्धर्वपुत्रप्रतिमं तरस्विनं
तमश्वत्थामानं कुशलं स्म पृच्छेः ॥ ११
शारद्वतस्यावसथं स गत्वा
महारथस्यास्त्रविदां वरस्य ।
त्वं मामभीक्ष्णं परिकीर्तयन्वै
कृपस्य पादौ संजय पाणिना स्पृशेः ॥ १२

यस्मिञ्शौर्यमानृशंस्यं तपश्च
प्रज्ञा शीलं श्रुतिसत्त्वे धृतिश्च ।
पादौ गृहीत्वा कुरुसत्तमस्य
भीष्मस्य मां तत्र निवेदयेथाः ॥ १३
प्रज्ञाचक्षुर्यः प्रणेता कुरूणां
बहुश्रुतो वृद्धसेवी मनीषी ।
तस्मै राज्ञे स्थविरायाभिवाद्य
आचक्षीथाः संजय मामरोगम् ॥ १४
ज्येष्ठः पुत्रो धृतराष्ट्रस्य मन्दो
मूर्खः शठः संजय पापशीलः ।
प्रशास्ता वै पृथिवी येन सर्वा
सुयोधनं कुशलं तात पृच्छेः ॥ १५

पशूंश्च (T1 शृणुध्व) ये (G5 ते) पालयंतो वसंति.]
— T G (except G2) cont.:

153* कृषीवला बिभ्रति ये च लोकं
तेषां सर्वेषां कुशलं स्म पृच्छेः ।

[(L. 1) G3 सर्वे (for लोकं). — (L. 2) G3 लोके तेषां (for तेषां सर्वेषां), and तात (for स्म).]

10 ^{a}) K2 इष्टो; D1 -पुत्रो; Ca इष्टो (as in text). K2 अनुपगो; K5 B Dn Ds D5-8. 10 Cap नयगो; D1. 9 परतो; D2 तपसो; T G (except G2) अनवमो; Ca अनपगो (as in text). D1 नृब्रह्मे (sic); D9 वृद्धसेवी; G5 विहार्यो; Ca विधेयो (as in text). D3. 4 गुरुवृद्धसेवी (for ऽनपगो विधेयो). — ^{b}) K ईप्सुर्; B D (except D1. 2. 8. 9) अभीप्सन्; G3 इष्यन्; G4 परीप्सन् (for ईप्सन्). — ^{c}) K3 चतुर्धा; K4. 5 धनुष्मान्; Cs चतुष्पात् (as in text). Ca. d cite चत्वारः पादाः. S (except G2) सकलं च (T2 स नरस्य) (for पुनरेव). Cs cites पुनः. — ^{d}) K1. 2 द्रोणं भवान्; D1. 6 द्रोणः प्रपन्नो (for द्रोणः प्रसन्नो). K (except K5) D2. 9 °वदेर्; D1 G2 °वदेद् (for °वाद्यो). K D1. 2. 9 G2 यथा मां; B Dn Ds D3-8. 10 त्वयासौ (for यथार्हम्).

11 ^{a}) Dn1 D3. 4 S अधीत्य वेदान् (G2 अधीतवेदश्) (for अधीतविद्यश्). G5 चतुरोपपन्नो. — ^{b}) K (except K2) D8. 10 पुरस्तात् (for चतुष्पात्). T1 G1. 5 पितुरेव; G3 सकलं च (for पुनरेव). — ^{c}) K1 B1 D1. 9 G2 Ca. d °पुत्रोपनिभं (D1 G2 Ca. d °भः); D2 Cs °पुत्रोपमितं (for °पुत्रप्रतिमं). D1 G2 तरस्वी; T G3. 4 तपस्विनं. — ^{d}) D9 T1 G1. 3. 4 M1. 3. 4 om. तम्. G3. 5 च; G4 च तात; M3-5 तात (for स्म).

12 ^{a}) K D2. 10 T2 हि; G4 च (for स्म). — ^{b}) B Dn Ds D5-7 M2 आत्म° (for अस्त्र°). — ^{c}) K मामेव (for त्वं माम्). B1. 3 परिकीर्तयेथाः (for °यन्वै). — ^{d}) K5 स्पृश (for स्पृशेः). D1. 2 G2 कृपस्य पादौ पाणिना संस्पृशेथाः.

13 ^{a}) B4 Dn1 D2. 8 अस्मिन्; D1 तस्मिन् (for यस्मिन्). K D2 स्थैर्यम्; S (except G2 M2) शौचम् (for शौर्यम्). K1. 2 चानृशंस्यं. D2. 7 G2 दमश्च (for तपश्च). — ^{b}) D1. 10 S (except G2) प्रज्ञाशीले. K D9. 10 श्रुति(D9 °त)वीर्ये; B1 श्रुतिसत्ये; D2 G2 श्रुतसत्वे (G2 °त्ये); D3. 4 प्रीतिसत्वे; D5. 6 प्रतिसत्वे (D6 °त्वं); T G1. 3-5 M श्रुत(T1 G5 °ति)रूपे (for श्रुतिसत्त्वे). — After 13^{ab}, D1 ins.:

154* निवेदयास्मासु यथानुवृत्तम्.

— ^{d}) S (except G2 M5; G4 before corr.) तात (for तत्र). D10 भीष्मस्य मां कुशलं वेदयेथाः.

14 ^{a}) G5 कुरूणां प्रणेता (by transp.). — ^{b}) B1 D8 मनस्वी (for मनीषी). — ^{d}) D10 ह्याच°; T1 त्वाच° (for आच°).

15 ^{a}) B1. 3 G3. 4 मूढः (for मन्दः). — ^{b}) G3. 4 शठः (for मूर्खः). D2 (before corr.) संतः and (by corr.) षंढः; D9 सदा; G2 सोयं; G3. 4 प्रियः (for शठः). — ^{c}) G3 प्रविष्टा वै; M प्रशासिता (for प्रशास्ता वै). T G1. 3-5 यस्यापवादः (T2 G4 °वादाः; G3 °राधाः) पृथिवीं याति (T2 G3. 4 यांति) सर्वां. — ^{d}) K1. 2 दुर्योधनं; M (except M2) सुयोधनं तं. D1 वाच्यः (for पृच्छेः).

भ्राता कनीयानपि तस्य मन्द-
　स्तथाशीलः संजय सोऽपि शश्वत् ।
महेष्वासः शूरतमः कुरूणां
　दुःशासनं कुशलं तात पृच्छेः ॥ १६
वृन्दारकं कविमर्थेष्वमूढं
　महाप्रज्ञं सर्वधर्मोपपन्नम् ।
न तस्य युद्धं रोचते वै कदाचि-
　द्वैश्यापुत्रं कुशलं तात पृच्छेः ॥ १७
निकर्तने देवने योऽद्वितीय-
　श्छन्नोपधः साधुदेवी मताक्षः ।
यो दुर्जयो देवितव्येन संख्ये
　स चित्रसेनः कुशलं तात वाच्यः ॥ १८

यस्य कामो वर्तते नित्यमेव
　नान्यः शमाद्भारतानामिति स ।
स बाह्लिकानामृषभो मनस्वी
　पुरा यथा माभिवदेत्प्रसन्नः ॥ १९
गुणैरनेकैः प्रवरैश्च युक्तो
　विज्ञानवान्नैव च निष्ठुरो यः ।
स्नेहादमर्षं सहते सदैव
　स सोमदत्तः पूजनीयो मतो मे ॥ २०
अर्हत्तमः कुरुषु सौमदत्तिः
　स नो भ्राता संजय मत्सखा च ।
महेष्वासो रथिनामुत्तमो यः
　सहामात्यः कुशलं तस्य पृच्छेः ॥ २१

B. 5. 30. 21
K. 5. 30. 23

---

16 K1 D7 T2 om. 16; D2.5 read it in marg. — a) G4 यस्य (for तस्य). — b) D1 तथा शूरः; G4 तथाविधः; G5 तथाशिवः (for तथाशीलः). D9 तद्वत् (for शश्वत्). — c) G5 °ष्वासं °तमं. — d) N (except B2 D1.2; K1 D7 om.) M2 दुःशासनः (for °सनं). N (except D1.2; K1 D7 om.) M4 वाच्यः (for पृच्छेः). — T1 G (except G2) M ins. after 16: T2 (which om. 16) ins. after 15:

155* तथैव ये तस्य वशानुगाश्च
　ये चाप्यन्ये पार्थिवाश्च प्रधानाः ।
तेभ्यो यथार्हं कुशलं स्म सर्वं
　तथा वाच्यं मद्वचनाद्धि सूत ।

[(L. 1) T2 M2–4 अनुजाः; G4 ये; M1 सुताः (for च).]

17 K1 om. 17; D5 reads it in marg. Dn reads 17–18 after 26! — a) K2.4 D1 G5 कविमध्येषु; K3.5 Dn Ds2 D2–4.9 M2 कुरुमध्येषु; D5 कुलमध्येषु; G2 विषमात्स्येषु (for कविमर्थेषु). Cs cites अर्थेषु. B1.3.4 D9 मूढं (for अमूढं). — b) B D1.5 T1 G1.2.5 M (except M2) महाप्राज्ञं. — d) B1.3.5 D10 G (G1 before corr.) M2 वेश्यापुत्रं.

18 For sequence of Dn cf. v. l. 17. — a) K4 D3.4.7 °कृंतनो; K5 °कृंतिनो; Ds D5.6 °कर्तनो; D1.2.9 T G °कृंतने; Cnp °कर्तनः; Ca.d.s °कर्तने (as in text). K दीव्यते (K3 देव्यने) यो; D9 दीव्यतां यो (for देवने यो). — c) K5 देवितव्ये च; B3–5 Dn देव(Dn1 देवि-; Dn2 दिव्य)रथेन (for देवितव्येन). — d) D2.9 T1 पृच्छेः (for वाच्यः).

19 B4 om. 19–26. — a) B1 यस्य कामो वर्तयते निवेद्य. — b) K (except K5) B2.3.5 Dn1 D1.6 S (except T2 G1.4) नान्यत् (for नान्यः). K1.2.5 भरता° (for भारता°). — c) B (B4 om.) D (except D1.2) मनीषी; S (except G2) महात्मा (for मनस्वी). — d) D1.9 T G1.4.5 M2–5 पुनर्यथा; G2 यथा पुनर्; G3 M1 कुर्यां यथा (G3 °दा) (for पुरा यथा). D9 प्रपन्नः (for प्रसन्नः). B (B4 om.) Dn Ds D2–8.10 त्वयाभिवाद्यः संजय साधुशीलः.

20 B4 om. 20 (cf. v. l. 19). — a) G3 M (except M2) शूरैर् (for गुणैर्). G3 M युद्धे (for युक्तो). — b) M (except M2) विज्ञातवाङ् (for विज्ञानवान्). D2 असौ (for यः).

21 B4 om. 21 (cf. v. l. 19). T G1.4.5 अ(T2 त)थोत्तमः (for अर्हत्तमः). G4 कौरवः (for कुरुषु). K D3.9 G3 स सौ(K5 सो)मदत्तिः; Ds2 G2.4 M4 सोमदत्तिः; T2 च सोमदत्तिः (for सौमदत्तिः). — b) K (except K5) D1–4.7.9.10 G2 M1 स ह (for स नो). K2–4 D7.10 भ्रात्रा (for भ्राता). D1.3.4.9 G2 सत्सहायः; D2 शक्रसाह्वः; T G1.3–5 M मत्(G4 सु-; M मे)प्रियश्च (for मत्सखा च). — c) B2.3.5 Dn D3–8 उत्तमोर्हः; Ds D10 °सार्हः; D1 °मो वः; T G °मश्च; M °माग्र्यः (for °मो यः). — d) D2 G2 सहामात्यं. K4 Dn2 D2.5.6 T G M1.3–5 तात (for तस्य). M2 समः शल्यो रक्षिता पृष्ठमस्य. — After 21, S (except G2; M2 om. lines 1–6) ins.:

156* भूरिश्रवास्तात निपातयोधी
　महेष्वासो रथिनामुत्तमोऽग्र्यः ।

B. 5. 30. 22
K. 5. 30. 24

ये चैवान्ये कुरुमुख्या युवानः
पुत्राः पौत्रा भ्रातरश्चैव ये नः ।
यं यमेषां येन येनाभिगच्छे-
रनामयं मद्वचनेन वाच्यः ॥ २२
ये राजानः पाण्डवायोधनाय
समानीता धार्तराष्ट्रेण केचित् ।
वसातयः शाल्वकाः केकयाश्च
तथाम्बष्ठा ये त्रिगर्ताश्च मुख्याः ॥ २३
प्राच्योदीच्या दाक्षिणात्याश्च शूरा-
स्तथा प्रतीच्याः पार्वतीयाश्च सर्वे ।
अनृशंसाः शीलवृत्तोपपन्ना-
स्तेषां सर्वेषां कुशलं तात पृच्छेः ॥ २४
हस्त्यारोहा रथिनः सादिनश्च
पदातयश्चार्यसंघा महान्तः ।
आख्याय मां कुशलिनं स तेषा-
मनामयं परिपृच्छेः समग्रान् ॥ २५
तथा राज्ञो ह्यर्थयुक्तानमात्या-
न्दौवारिकान्ये च सेनां नयन्ति ।
आयव्ययं ये गणयन्ति युक्ता
अर्थांश्च ये महतश्चिन्तयन्ति ॥ २६
गान्धारराजः शकुनिः पार्वतीयो
निकर्तने योऽद्वितीयोऽक्षदेवी ।
मानं कुर्वन्धार्तराष्ट्रस्य सूत
मिथ्याबुद्धेः कुशलं तात पृच्छेः ॥ २७

गत्वा स्म तं मद्वचनेन ब्रूयाः
शल्यं तथा मद्वचनात्प्रतीतः ।
महेष्वासो रथिनामुत्तमोऽव्ययः [5]
समः शलो रक्षिता पृष्ठमस्य ।
ह्रीनिषेधो देविता वै मताक्षः
सत्यव्रतः पुरुमित्रो जयश्च ।
ये प्रस्थानं तत्र मे नाभ्यनन्दं-
स्तेषां सर्वेषां कुशलं तात पृच्छेः । [10]

[(L. 1) M (M_2 om.) निवात° (for निपात°). — (L. 7) T $G_{1.3-5}$ यो (for वै).]

22 B_4 om. 22 (cf. v. l. 19). — ^{a}) K_1 वै चान्ये; D_{10} T G (except G_2) चा(T_2 वा)प्यन्ये (for चैवान्ये). — ^{b}) K सर्वे; $D_{2.9}$ ये च; D_8 येन्ये; G_3 ये तु (for ये नः). — ^{c}) T_1 G_1 तं तं तेषां; T_2 ये ये तेषां; $G_{3.5}$ यं यं ते(G_3 ये)षां; G_4 तेषां ततो; M स्वयं तेषां (for यं यमेषां). T_1 $G_{1.3-5}$ तेन तेन; T_2 तं तमेव (for येन येन). K_1 अति-; $D_{2-4.7}$ T_1 $G_{1.4.5}$ M अधि-; G_3 अथ (for अभि-). B (B_4 om.) Dn Ds $D_{5.6.8.10}$ मन्यसे येन योग्यं (for येन येनाभिगच्छेर्). — ^{d}) K_{1-3} T_2 $G_{1.2}$ $M_{1.3.4}$ वाच्याः; $D_{2-4.7.9}$ पृच्छेः; M_2 वाच्यं (for वाच्यः). B (B_4 om.) Dn Ds $D_{5.6.8.10}$ तत् (D_{10} तं) तत्प्रोच्यानामयं सूत (B_1 तात) वाच्याः (D_{10} पृच्छेः).

23 B_4 om. 23 (cf. v. l. 19). — ^{a}) M (except M_1) ये वै (for ये). D_1 पांडवयो°; $G_{3.4}$ पार्थिवायो° (for पाण्डवायो°). — ^{b}) M_2 समर्थिता (for समानीता). — ^{c}) B (B_4 om.) Dn Ds D_{3-8} G_1 (by corr.) वशातयः (Ds_2 वरसंतेयः); D_9 खसादयः; G_3 वसंति ये (for वसातयः). Some MSS. साल्वकाः (for शाल्वकाः). Some N MSS. कैकयाश्च. T_1 $G_{1.4}$ केकयाः साल्वकाश्च (by transp.). — ^{d}) Cnp तथावंत्याः (for तथाम्बष्ठाः).

24 B_4 om. 24 (cf. v. l. 19). — ^{a}) $D_{1.2}$ वीराः; T_2 मुख्याः (for शूराः). — ^{b}) T_1 $G_{1.3.5}$ $M_{1.3-5}$ ये च; T_2 ये; G_4 ये वै (for तथा). — T_2 G_4 om. 24^{cd}. — ^{c}) T_1 $G_{1.5}$ अंतभूर्ताः. D_2 वृत्तशीलोपपन्नाः; T_1 G_1 शीलधर्मोप°. — ^{d}) $B_{2.3.5}$ Dn D_{3-8} T_1 G_1 सूत; Ds $D_{1.2.9.10}$ G_2 स्म (Ds_2 नास्म) (for तात).

25 B_4 om. 25 (cf. v. l. 19). — ^{b}) K (except K_5) D_9 पदातिनः. S (except G_2) चा(T_2 सा)श्व° (for चार्य°). — ^{c}) D_9 आख्याहि. B (B_4 om.) Dn Ds D_{2-9} T G नित्यं; D_1 तेभ्यो (for तेषाम्). — ^{d}) G_3 समस्तान् (for समग्रान्).

26 B_4 om. 26 (cf. v. l. 19). — ^{a}) G_3 तदा; G_4 अथ (for तथा). K_5 राज्ये (for राज्ञो). $D_{3.4.9}$ अपि; T $G_{1.5}$ M तु; G_3 च; G_4 स्व- (for हि). B_3 अनुरक्तान्; T_1 $G_{1.5}$ अर्थकामान्; Cs अर्थयुक्तान् (as in text). $K_{4.5}$ $D_{1.2}$ G_2 ह्यर्थयुक्ता ह्य(K_5 अ)मात्या. — ^{b}) $K_{4.5}$ Dn_1 Ds_2 $D_{1.2}$ G_2 $M_{1.3.4}$ दौवारिका ये. Ds D_9 सेना नयंति. — ^{c}) B (B_4 om.) D (except $D_{1.2.9}$) T_2 नित्यं (for युक्ता). — ^{d}) Dn_2 Ds_1 D_2 अर्थांश्च ये; D_9 चार्थांश्च ये; G_5 तांस्तांश्च ते. — After 26, G_1 repeats 25^{cd} (v. l. नित्यम् for तेषाम्). — Dn (which om. 27) reads 17–18 after 26!

27 Dn om. 27! — ^{a}) K_5 D_9 गंधारराजः; $G_{1.5}$ तथा राजा. — ^{b}) K_3(m as in text).$_{4.5}$ $D_{1.9.10}$

यः पाण्डवानेकरथेन वीरः
समुत्सहत्यप्रधृष्यान्विजेतुम् ।
यो मुह्यतां मोहयिताद्वितीयो
वैकर्तनं कुशलं तात पृच्छेः ॥ २८

स एव भक्तः स गुरुः स भृत्यः
स वै पिता स च माता सुहृच्च ।
अगाधबुद्धिर्विदुरो दीर्घदर्शी
स नो मन्त्री कुशलं तात पृच्छेः ॥ २९

वृद्धाः स्त्रियो याश्च गुणोपपन्ना
या ज्ञायन्ते संजय मातरस्ताः ।
ताभिः सर्वाभिः सहिताभिः समेत्य
स्त्रीभिर्वृद्धाभिरभिवादं वदेथाः ॥ ३०

कच्चित्पुत्रा जीवपुत्राः सुसम्य-
ग्वर्तन्ते वो वृत्तिमनृशंसरूपाम् ।
इति सोक्त्वा संजय ब्रूहि पश्चा-
दजातशत्रुः कुशली सपुत्रः ॥ ३१

या नो भार्याः संजय वेत्थ तत्र
तासां सर्वासां कुशलं तात पृच्छेः ।
सुसंगुप्ताः सुरभयोऽनवद्याः
कच्चिद्गृहानावसथाप्रमत्ताः ॥ ३२

कच्चिद्वृत्तिं श्वशुरेषु भद्राः
कल्याणीं वर्तध्वमनृशंसरूपाम् ।
यथा च वः स्युः पतयोऽनुकूला-
स्तथा वृत्तिमात्मनः स्थापयध्वम् ॥ ३३

C. 5. 901
B. 5. 30. 35
K. 5. 30. 37

निकृंतनो (D_1 °ने); G_3 निकर्तनो. K_2 G_3 om. यो. — ^{c}) $K_{1.4.5}$ $D_{1.7}$ G_4 धृतराष्ट्रस्य. K $D_{1.2}$ G_2 संजय; T $G_{1.3-5}$ M नित्यं (for सूत). — ^{d}) D_{s1} D_{10} °बुद्धिः; D_1 °वृत्तिः; D_9 T_2 °बुद्धिं; T_1 $G_{1.5}$ °वृत्तं; $G_{2.4}$ M °युद्धं; G_3 °युक्तं (for °बुद्धेः). K B_{1-3} D_1 G_2 तस्य (for तात).

28 ^{b}) T_1 $G_{1.5}$ °त्सहेत; T_2 G_4 °त्सहेत् (for °त्सहति). K एक एवावजेतुं; T_1 अप्रधृष्यन्वि°; G_2 °धृष्यापि जेतुं; G_5 प्रतनस्यान्वि°. — ^{d}) B Dn Ds $D_{1.3}$ वैकर्तनः कुशलं तस्य (D_3 तात) पृच्छेः; D_{10} वैकर्तनं तं कुशलं स्म पृच्छेः.

29 D_5 reads 29 in marg. (*sec. m.*). — ^{a}) $K_{1-3.5}$ D_{10} बंधुः; D_5 युक्तः (for भक्तः). S (for T_1 G_1 see below) च स एव (for स गुरुः स). $K_{1.2.4.5}$ सखा (for गुरुः). B (except B_1) Dn Ds D_{10} भर्ता; G_5 दूतः (for भृत्यः). K_3 स एव धर्मः स च तात भृत्यः; T_1 G_1 स एव भृत्यश्च स एव भक्तः. D_6 om. स भृत्यः and the whole of 29^b. — ^{b}) S (except G_2) स हि (for स च). — ^{c}) S (except G_2) °मेधा (for °बुद्धिर्). — ^{d}) $K_{1.2}$ वो (for नो). D_1 बुद्धिः (for मन्त्री). $K_{2.4}$ B_2 D_{n1} $D_{1.6.7}$ तस्य; $B_{1.3-5}$ D_{n2} $D_{2-4.8-10}$ G_2 तं स्म; G_3 तं तु (for तात). T_1 $G_{1.5}$ वाच्यः (for पृच्छेः). — After 29, K_4 D_5 ins.:

157* वृद्धां गान्धारीं समुपेत्य संजय
कुन्त्या द्वितीयामभिवाद्य पृच्छेः ।

[(L. 2) K_4 कुशलं स (for अभिवाद्य).]

30 ^{a}) G_2 बहुलोप° (for च गुणोप°). — ^{b}) $K_{1.2}$ B D_{n2} Ds $D_{1.2.5.6.9.10}$ T_1 G_2 M_5 ज्ञायंते नः (K_2 याः); D_{n1} $D_{3.4.7}$ विज्ञापयेः; T_2 $G_{1.3-5}$ M_{1-4} विज्ञायंते (for या ज्ञायन्ते). K संजय मातरोत्र; B_1 संजय मातरं च; D_2 मातरो याश्च पूज्याः. — ^{d}) B D_{n2} $D_{3.4}$ सवृद्धाभिर् (for वृद्धाभिर्). D_{3-7} त्वं वदेथाः (for वदेथाः). K $D_{1.2}$ G_2 वृद्धस्त्रीभिरिति($K_{1.2}$ °रति-; D_1 °रभि)सांत्वं वदेथाः; T $G_{1.3-5}$ M स्त्रीभिः शुद्धाभिरभिवाद्यानु(M_{2-5} °न्व)पृच्छेः.

31 ^{a}) K_5 $D_{3.10}$ च; M (except M_1) स्व (for सु-). D_1 जीवपुत्रेषु सम्यग्. — ^{b}) D_{n1} G_{2-5} M om. वो. $D_{2.9}$ T G_1 वै (for वो). $K_{4.5}$ मात्रानुरूपां (K_4 °पं); B_{2-4}. D (except $D_{1.9}$) M_1 अनृशंसरूपाः (D_2 °शंसां सरूपां); G_5 आनृशंस्यस्वरूपां. — ^{c}) K_4 $D_{1.5.8}$ उक्ताः (for उक्त्वा). — ^{d}) B_1 °भार्यः; T_1 G (except G_2) °भृत्यः (for °पुत्रः).

32 ^{a}) $K_{1.2}$(marg. *sec. m.*).$_3$ D_1 या वो; $G_{1.4}$ राज्ञो; Cs या नो (as in text). G_5 वाच्याः; C_3 भार्याः (as in text). S (except $G_{2.3}$) वेत्सि (for वेत्थ). — ^{b}) K $D_{1.2}$ स्म (for तात). — ^{c}) K_2 सुमतयो; $B_{2.3}$ D_3 $D_{5.6}$ सुरतयो; D_1 G_1 शूरनार्यो (for सुरभयो). $K_{1.3}$ नविद्धाः (for ऽनवद्याः). — ^{d}) K D_3 गृहाणि (for गृहान्). $K_{1.3}$ Dn M_3 आवसथाः. — After 32, G_3 ins.:

158* आख्याय मां कुशलिनं स्म तेभ्यो
ह्यनामयं संजय तात पृच्छेः ।

33 ^{a}) D_1 G_2 कच्चिद्वृत्तिं वै; T_1 G_1 M_2 कच्चिच्च वृत्तिं; $M_{1.3.4}$ कच्चिद्वृत्तिः. K $D_{2.3.9}$ T_2 G_1 भद्रां; G_4 $M_{1.3.4}$ भद्रा. — ^{b}) D_1 कल्याणी वर्तयध्वं; S (except G_2) कल्याणवृत्तिम् (T $G_{1.5}$ °त्तीर्; $G_{3.4}$ °त्तिर्). B_3 D_3 $D_{5.6.8}$ T G_{3-5} °रूपाः (for °रूपाम्). — ^{c}) K_3 च वः; B_1 वः स्युः; Dn D_3 (by corr.) T_2 च स्युः; T_1 G_4 वयस्याः; G_3 तथा स्युः (for च वः स्युः). — ^{d}) G_3 आत्मना

C. 5. 902
B. 5. 30. 36
K. 5. 30. 38

या नः स्नुषाः संजय वेत्थ तत्र
प्राप्ता कुलेभ्यश्च गुणोपपन्नाः ।
प्रजावत्यो ब्रूहि समेत्य ताश्च
युधिष्ठिरो वोऽभ्यवदत्प्रसन्नः ॥ ३४
कन्याः स्वजेथाः सदनेषु संजय
अनामयं मद्वचनेन पृष्ट्वा ।
कल्याणा वः सन्तु पतयोऽनुकूला
यूयं पतीनां भवतानुकूलाः ॥ ३५
अलंकृता वस्त्रवत्यः सुगन्धा
अबीभत्साः सुखिता भोगवत्यः ।
लघु यासां दर्शनं वाक्च लघ्वी
वेशस्त्रियः कुशलं तात पृच्छेः ॥ ३६

दासीपुत्रा ये च दासाः कुरूणां
तदाश्रया बहवः कुब्जखञ्जाः ।
आख्याय मां कुशलिनं स्म तेभ्यो
अनामयं परिपृच्छेर्जघन्यम् ॥ ३७
कच्चिद्वृत्तिर्वर्तते वै पुराणी
कच्चिद्भोगान्धार्तराष्ट्रो ददाति ।
अङ्गहीनान्कृपणान्वामनांश्च
आनृशंस्याद्धृतराष्ट्रो बिभर्ति ॥ ३८
अन्धाश्च सर्वे स्थविरास्तथैव
हस्ताजीवा बहवो येऽत्र सन्ति ।
आख्याय मां कुशलिनं स्म तेषा-
मनामयं परिपृच्छेर्जघन्यम् ॥ ३९

स्थापयध्वं; G4 आत्मने वर्तयध्वं.

34 a) G3.4 वेत्सि; G5 तत्र (for वेत्थ). — b) G2 यथो° (for गुणो°). — d) D8 D9 G4 om. वो. D1 M (except M1) यो; G5 हि (for वो). Ds प्रपन्नः (for प्रसन्नः).

35 T G (except G2) transp. 35[ab] and 35[cd]. — a) K1.2 (marg. *sec. m.* as in text) G4 स्वजनेषु (for सदनेषु). — b) K1-3 सन्मानयन्; T2 ह्यनामयं. K1 सद्वचनेन; G3 मद्वचनाच्च. D9 S (except G2) पृच्छेः (for पृष्ट्वा). — cd) T G1.4.5 M कल्याणवत्साः (for कल्याणा वः). G5 गुणाढ्याः (for ऽनुकूलाः). D9 कल्याणा वः पतयो संतु वश्याः (for °). D2 स्वयं (for यूयं). G3 वृद्धाः स्त्रियो याश्च गुणोपपन्नाः कल्याणवत्साः पतयोनुकूलाः.

36 a) K1.2 D1.9 रूप° (for वस्त्र°). — b) K1 D8 ह्यबीभत्साः. T2 सुखतो; M सुखिनो (for सुखिता). — c) G4 लघुवाचा दर्शनं वा स्नुषाणां. — d) K4.5 D5.9 T2 G1.3.5 वेश्या(K4 °शा)स्त्रियः; D1 वंशस्त्रियः; D6 वेश्यं स्त्रियं; D7 वेशस्त्रियं; D8 वेश्याः स्त्रियं; G4 सर्वाः स्त्रियः (for वेशस्त्रियः). B1.3 Ds D5-8.10 ताः स्म (for तात).

37 G2 om. 37[a]-38[b]. — a) Dn D3-7 दास्यः स्युर्या (for दासीपुत्रा). — b) T2 तथाश्रिता (for तदाश्रया). — c) D9 आख्याहि. K4 D1 M1.2.5 मां (for मा). — In B1, the portion from कुशलिनं in 37[c] up to 5. 33. 92[a] is lost on five missing folios (34-38). K1.2 ह स्म; Dn2 च; D9 तात (for स्म). D1 तेषां (for तेभ्यो). — d) Before अनामयं, to avoid hiatus K (except K4) B (B1 missing) D (except D1.2) G3 M2 ins. अपि; T G1.4.5 M1.3-5 हि. K3-5 D1.2.9 जघन्यान्; B4 जघन्यः.

38 B1 missing; G2 om. 38[ab] (cf. v. l. 37). D1 (hapl.) om. 38-39. — a) B (B1 missing) D (D1 om.) T1 वृत्तिं and पुराणीं (for वृत्तिर् and पुराणी). Cs cites वृत्तिं. B2 वर्धते. K वः (for वै). — K2 (hapl.) om. 38[cd]. — c) K4 D2 T G2.4 अंगैर् (T1 °गे) हीनान्; K5 D8 अथांगहीनान् (for अङ्गहीनान्). K1 कुब्जवामनान्; D2 पंग्वनाथान्; D9 G2 पंगुवामनान् (for वामनांश्च). B (B1 missing) Dn D7 वा (for च). T2 transp. कृपणान् and वामनान्; and om. च. Ds D5.6.10 अंगहीनाः कृपणा वामना वा. — d) K1.3 B (B1 missing) Dn Ds D2-7.10 T1 G1.2 यानानृशंस्यो (K1 B3 Ds D2-6.10 T1 °स्याद्; G2 °स्यान्); K4.5 D8 अन्यान्नृशंस्यान् (K5 °सान्; D8 °सा); D9 य आनृशंस्याद्; T2 ह्यनृशंस्यान्; G5 M अप्यानृशंस्याद् (M4 °स्यान्) (for आनृशंस्याद्). K3-5 B3 D3.9 S (except T2 G2.3 M4) धार्तराष्ट्रो.

39 B1 missing; D1 om. 39 (cf. v. l. 37, 38). — a) K1 अंधाश्रयान्यान्; K2 B (B1 missing) D (D1 om.) Ca अंधां(Dn1 D10 °धा)श्च सर्वान् (Dn1 D10 °र्वाः); K3 अंधाश्च ये स्युः (for अन्धाश्च सर्वे). K2 B (B1 missing) D (except D6.8-10; D1 om.) M2.5 Ca स्थविरान्; G5 बधिरास्. K3.4 च ये स्युः; K5 च सर्वे; Ca तथैव (as in text). — b) K4.5 B (B1 missing) Dn D2-5.7.10 हस्त्याजीवाः; G5 ये हस्तजीवाः; Ca.d.s as in text. K3-5 चा(K3 अ)श्वजीवाश्च येन्ये (for बहवो येऽत्र सन्ति). K1.2 च संति; Dn1 वसंति (for ऽत्र सन्ति).

मा भैष्ट दुःखेन कुजीवितेन
नूनं कृतं परलोकेषु पापम् ।
निगृह्य शत्रून्सुहृदोऽनुगृह्य
वासोभिरन्नेन च वो भरिष्ये ॥ ४०

सन्त्येव मे ब्राह्मणेभ्यः कृतानि
भावीन्यथो नो बत वर्तयन्ति ।
पश्याम्यहं युक्तरूपांस्तथैव
तामेव सिद्धिं श्रावयेथा नृपं तम् ॥ ४१

ये चानाथा दुर्बलाः सर्वकाल-
मात्मन्येव प्रयतन्तेऽथ मूढाः ।
तांश्चापि त्वं कृपणान्सर्वथैव
असद्वाक्यात्कुशलं तात पृच्छेः ॥ ४२

ये चाप्यन्ये संश्रिता धार्तराष्ट्रा-
न्नानादिग्भ्योऽभ्यागताः सूतपुत्र ।
दृष्ट्वा तांश्चैवार्हतश्चापि सर्वा-
न्संपृच्छेथाः कुशलं चाव्ययं च ॥ ४३

एवं सर्वानागताभ्यागतांश्च
राज्ञो दूतान्सर्वदिग्भ्योऽभ्युपेतान् ।
पृष्ट्वा सर्वान्कुशलं तांश्च सूत
पश्चादहं कुशली तेषु वाच्यः ॥ ४४

C. 5. 912
B. 5. 30. 46
K. 5. 20. 49

— ^{c}) D_9 आख्याहि. M_1 मा. K_3 D_5 D_{10} T_2 G_5 M च; $B_{2.3}$ $D_{2.9}$ G_2 चापि; $D_{3-6.8}$ ते स्म; D_7 वै स्म (for स्म). $B_{4.5}$ Dn D_{3-8} T_1 G_1 तेभ्यो (for तेषाम्). — ^{d}) Before अनामयं, $B_{4.5}$ Dn_1 D_{3-8} ins. अपि, T_1 G_1 हि. $K_{1.2}$ मद्वचनेन पृच्छेः (for परिपृच्छेर्ज°). K_{3-5} D_2 जघन्यान्; C_s जघन्यं (as in text). Cd cites जघन्यः.

40 B_1 missing (cf. v. l. 37). — ^{b}) $K_{1.3.5}$ G_3 M (except M_4) नेदं; T_1 इदं (for नूनं). — ^{c}) $K_{3.5}$ अभिनंद्य; $D_{1.9}$ T_2 निगृह्य (for अनुगृह्य). — ^{d}) $K_{1.2}$ वस्त्रेण चान्नेन; D_2 वासोभिरर्थैन (for वासोभिरन्नेन). $K_{1.2}$ D_2 M_2 वो भजिष्ये; D_1 वैभवेन; T_1 G_3 वोभविष्यत्; T_2 $G_{1.5}$ पोषयिष्ये; G_2 वो विजिष्ये (for वो भरिष्ये). Cs cites भरिष्ये. — After 40, S (except G_2) ins.:

159* न चाप्येतच्छक्यमेकेन वक्तुं
नानादेश्या बहवो जातिसंघाः ।
विप्रोषितो बालवद्द्रष्टुमिच्छ-
न्नमस्येऽहं संजय भैमसेनान् ।
ते मे यथा वाचमिमां यथोक्तां
त्वयोच्यमानां शृणुयुस्तथा कुरु ।

[(L. 1) G_4 $M_{1.4}$ एतेन (for एकेन). — (L. 2) T_1 G_5 जात°; T_2 G_4 ज्ञाति° (for जाति°). — (L. 3) $G_{3.4}$ बलवद्; M (except M_1) बलवान् (for बालवद्). — (L. 4) T_2 तान्समेतान्; G_1 भीमसेनान्; G_4 दृष्टिहीनान् (for भैम°).]

41 B_1 missing (cf. v. l. 37). — ^{a}) Cn संतीति मे. Ca. d ब्राह्मणार्थे कृतानि; Cs ब्राह्मणेभ्यः कृतानि (as in text). — ^{b}) K_5 Ds_2 $D_{7.8}$ भाविनि; Ca. d. s भावीनि (as in text). K_1 अथा तौ; K_{3-5} D_1 अथान्ये; D_8 अथा; D_9 अथो वो (for अथो नो). Cs cites नो. K परि- (K_5 *sup. lin.* वरि); B_2 Ds_1 $D_{8.10}$ तवा-; B_8 भवा-; $D_{1.2}$ तथा; $D_{5.6}$ तया (for बत). S भोग्यान्यथो विजयं (T_2 भोगा यथा संजय; G_2 भोग्यां रथे विजयं) वर्तयंति. — ^{c}) B_5 Dn $D_{3.4}$ तान्पश्यामि; D_1 तान्पश्येहं; D_9 तान्प्रपश्यामि (for पश्याम्यहं). Ca cites तान्; Cn तानि यथा पश्यामि; Cs तानि पश्यामि. T_2 तानार्तरूपान्; G_3 न्यायरूपान्; G_5 तां युक्तरूपं; M (except M_1) युक्तरूपं; Cd. s युक्तरूपान् (as in text). — ^{d}) K_4 आवदेथाः; Ca. d. s श्रावयेथाः (as in text). $K_{1.2}$ नृपते. $K_{3.5}$ त्वं (for तम्).

42 B_1 missing (cf. v. l. 37). — ^{b}) S स्म (G_2 अति-) (for अथ). — ^{d}) K_4 D_9 असद्वचनात्; D_1 त्वसद्वा°; T_1 G_1 ह्यसद्वा° (for असद्वा°).

43 B_1 missing (cf. v. l. 37). — ^{a}) Dn D_8 (by corr.) नाश्रिता; D_3(before corr.).$_4$ नानाश्रिता (for संश्रिता). — ^{b}) D_5 D_{10} G_{3-5} M ह्यागताः; D_{5-7} ये गताः (for ऽभ्यागताः). — ^{c}) M पृष्ट्वा (M_1 उक्त्वा) (for दृष्ट्वा). $K_{3.5}$ तान्वै वा(K_3 चा)र्हतः; T_1 $G_{1.5}$ M पूर्वं कुशलं; G_3 चैवं कुशलं (for तांश्चैवार्हतः). K (except K_4) D_9 चैव; T_1 G_1 तांस्तु; G_3 चाव्ययं; G_5 M तां स्म (for चापि). G_3 च (for सर्वान्). — ^{d}) D_1 संपृच्छेवैं. M (except M_1) स्वजनान् (for कुशलं). G_3 पश्चादहं कुशली तात वाच्यः.

44 B_1 missing (cf. v. l. 37). — ^{a}) G_5 आगतांश्च (for अभ्यागतांश्च). K_{3-5} सर्वानेव (K_3 °नेतान्; K_5 °नेवं) स्वागतानागतांश्च. Ca. d. s cite आगतान् अभ्यागतान्. — ^{b}) $K_{1.2}$(m as in text) नृपान्सर्वान् (for राज्ञो दूतान्). — For 44^{cd}, D_8 repeats 43^{cd}. — ^{c}) $K_{1.2.4}$ D_5 $D_{1.2}$ T_2 $G_{2.4}$ M_{3-5} दृष्ट्वा (for पृष्ट्वा). $K_{1.2}$ दृष्ट्वा; K_4 G_5 सर्वं; D_5 T_1 $G_{3.4}$ पूर्वं (for सर्वान्). $K_{1.2}$ तात पृच्छेः; D_9 तात वाच्यं; G_4 तान्स्म पृच्छेः (for तांश्च सूत). T_1 तांस्तु; T_2 $G_{1.2.5}$ M_1 तान्स्म; M_{2-5} तात (for तांश्च). — ^{d}) K_4 S (except G_2) तात (for तेषु).

C. 5. 913
B. 5. 30. 47
K. 5. 30. 50

न हीदृशाः सन्त्यपरे पृथिव्यां
ये योधका धार्तराष्ट्रेण लब्धाः ।
धर्मस्तु नित्यो मम धर्म एव
महाबलः शत्रुनिबर्हणाय ॥ ४५
इदं पुनर्वचनं धार्तराष्ट्रं
सुयोधनं संजय श्रावयेथाः ।
यस्ते शरीरे हृदयं दुनोति
कामः कुरूनसपत्नोऽनुशिष्याम् ॥ ४६
न विद्यते युक्तिरेतस्य काचि-
न्नैवंविधाः स्याम यथा प्रियं ते ।
ददस्व वा शक्रपुरं ममैव
युध्यस्व वा भारतमुख्य वीर ॥ ४७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

३१

युधिष्ठिर उवाच ।
उत सन्तमसन्तं च बालं वृद्धं च संजय ।
उताबलं बलीयांसं धाता प्रकुरुते वशे ॥ १
उत बालाय पाण्डित्यं पण्डितायोत बालताम् ।
ददाति सर्वमीशानः पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरन् ॥ २
अलं विज्ञापनाय स्यादाचक्षीथा यथातथम् ।

45 B1 missing (cf. v. l. 37). — a) D3 D5.6.8.10 T2 G3.4 M परे; T1 पुरे; G5 हि ते (for अपरे). — b) D2 ये वै योधा; G4.5 ये ये योधा; M ये यौधका. Ca.d cites योधकाः. S (except G2) °राष्ट्रस्य (for °राष्ट्रेण). T1 G1 सूत; T2 G3.5 M राज्ञः; G4 संति (for लब्धाः). — c) T G1.3.4 M युक्तो; G5 स्तुत्यो; Ca.d.s नित्यः (as in text). D1.9 सम-; Ca.d.s मम (as in text). S नित्यं (G2 एकः); Ca.d.s धर्मः (as in text). Ds2 एष; Ca.s एव (as in text).

46 B1 missing (cf. v. l. 37). — a) K5 D3 एवं (for इदं). D3 पूर्वं (for पुनर्). — b) S (except G2) सुयोधनं मद्वचनेन ब्रूहि. — G3 is broken from 46c up to 47a. — c) K1 शरीरं; Cd.s शरीरे (as in text). — c) Ca हृत्+अयं; Cd.s हृदयं (as in text). — d) K3 B (B1 missing) सपत्नो; D2 न सकामो; D9 संपन्नो; Ca असपत्नः (as in text). Cd cites असपत्नान्; Cs सपत्नान्.

47 B1 missing (cf. v. l. 37). — a) G3 broken (cf. v. l. 46). K हेतुरस्याजमीढ (for युक्तिरेतस्य काचिन्). Ca.d cite युक्तिः, Cs युक्तं. — b) K1.2 नैवं करिष्यामि; K3.4 D3 T1 G3-5 M1.3.4 नैवं विधास्यामि (K4 D3 M1.3.4 °म). — c) D1 तद्देहि; Ca ददस्व (as in text). T G (except G2) वै; Ca वा (as in text). K3 B (B1 missing) Dn D3-5.7 G5 Ca शक्रपुरीं; D6 शत्रुपुरीं; Cs शक्रप्रस्थं; Cd शक्रपुरं (as in text). — d) D9 वीरैः (for वीर).

Colophon om. in B1. — *Sub-parvan:* K B2-5 D T1 G1 M2-5 संजययान. — *Adhy. name:* B3 युधिष्ठिरसंदेशः; T1 M1 कुशलवाक्यप्रेषणं; G1.5 कुशलवाक्यप्रस्थानं (G5 °स्थापनं); M2.3.5 कुशलप्रश्नवाक्यं; M4 कुशलप्रश्नं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 D5.7 29; B3 S 30; D6 (*sec. m.*) 31. — *S'loka no.:* K5 46; Dn 48; D3 51.

31

☞ This adhy. is missing in B1 (cf. v. l. 5. 30. 37).

1 a) G3 broken. D1 ततः; Ca.d उत (as in text). K (except K4) B5 Dn D3.4.6-8 G2 वा (for च). — b) T1 जितं; T2 G1 जडं; G2-5 M जळं (for बालं). B2 T2 G3.5 M वीरं; B3.4 Ds D1.8-10 T1 G1.2 धीरं (for वृद्धं). K3 तथैव च (for च संजय). — c) B3.5 Dn2 D6 बालं (for अबलं). G3 M उत बालमबालं च (G3 वा).

2 2cd = (var.) 3. 31. 21cd. — c) K1.2 M दधा(M1 *sup. lin.* दा)ति; Ca ददाति (as in text). — d) G4 Ca.d.s शुक्र उचरन्; Cap.sp शुक्रमु° (as in text).

3 a) G3 broken. B (B1 missing) D (except D1.2.8.9) बलं; Cd.s अलं (as in text). K (except K4) विज्ञापनं यस्माद्; B (B1 missing) Dn Ds D3-8.10 जिज्ञासमानस्य; D1 विज्ञायमानस्य; D2 विज्ञापनायास्य; M1.2 विज्ञापनाय स्यां; M3.5 विज्ञापनाय त्वं (for विज्ञापनाय स्याद्). Cd cites अलं विज्ञापनाय, Cs अलं विज्ञापनं. — b) D1

अथो मन्त्रं मन्त्रयित्वा अन्योन्येनातिहृष्टवत् ॥ ३
गावल्गणे कुरून्गत्वा धृतराष्ट्रं महाबलम् ।
अभिवाद्योपसंगृह्य ततः पृच्छेरनामयम् ॥ ४
ब्रूयाश्चैनं त्वमासीनं कुरुभिः परिवारितम् ।
तवैव राजन्वीर्येण सुखं जीवन्ति पाण्डवाः ॥ ५
तव प्रसादाद्बालास्ते प्राप्ता राज्यमरिंदम ।
राज्ये तान्स्थापयित्वाग्रे नोपेक्षीर्विनशिष्यतः ॥ ६
सर्वमप्येतदेकस्य नालं संजय कस्यचित् ।
तात संहत्य जीवामो मा द्विषद्भ्यो वशं गमः ॥ ७
तथा भीष्मं शांतनवं भारतानां पितामहम् ।
शिरसाभिवदेथास्त्वं मम नाम प्रकीर्तयन् ॥ ८
अभिवाद्य च वक्तव्यस्ततोऽस्माकं पितामहः ।
भवता शंतनोर्वंशो निमग्नः पुनरुद्धृतः ॥ ९
स त्वं कुरु तथा तात स्वमतेन पितामह ।
यथा जीवन्ति ते पौत्राः प्रीतिमन्तः परस्परम् ॥ १०
तथैव विदुरं ब्रूयाः कुरूणां मन्त्रधारिणम् ।
अयुद्धं सौम्य भाषस्व हितकामो युधिष्ठिरः ॥ ११
अथो सुयोधनं ब्रूया राजपुत्रममर्षणम् ।
मध्ये कुरूणामासीनमनुनीय पुनः पुनः ॥ १२
अपश्यन्मामुपेक्षन्तं कृष्णामेकां सभागताम् ।

C. 5. 928
B. 5. 31. 13
K. 5. 31. 13

ins. अपि before आचक्षीथा. M3-5 यथा तथा; Cs °तथम् (as in text). — G2 om. 3[cd]. — [c]) K1 अपि; K2.3.5 अलं; K4 B2.4.5 Dn D3.4.7 अथ (for अथो). S (G2 om.) अथोपमंत्रयेथास्त्वम्. — [d]) Before अन्योन्येन, D1 ins. तु; D9 हि. T2 Cd अन्योन्यम् (for °न्येन). G3 अत्र (for अति-). K1 D2.9 अभिघृष्ट(D9 °ष्ण)वत्; K2-5 अतिधृ(K3 °हृ)ष्ट° (for अतिहृष्ट°). B4.5 Dn Ds D3-8.10 याथातथ्येन हृष्टवत्; Cs अतोऽन्यैरभिघृष्टवत्. Cd cites धृष्णवत्.

4 [a]) G3-5 spell गावद्गणे. — [b]) D1 महामतिं; M1 जनेश्वरं (for महाबलम्). — [c]) K3-5 °संगम्य (for °संगृह्य). — [d]) K3 पुनः (for ततः).

5 [a]) K4.5 D9 चैव (for चैनं). K4.5 एनम्; G4 उप-; G5 तम्; M सम्- (for त्वम्). — [c]) D9 तथैव (for तवैव).

6 [a]) K3 संप्राप्ता; K4.5 प्राप्तास्ते (for बालास्ते). — [b]) K2 अनुत्तमं; D9 अरिंदमाः. K3-5 राज्यं चैव सुखानि च. — [c]) D9 राष्ट्रे (for राज्ये). S (except T G2) च (for तान्). K3-5 आदौ (for अग्रे). — [d]) G3 broken. K5 D9 M मा (M1 *sup. lin.* न as in text). K1.2.4 मो(K4 नो)पेक्षीवैं विनंक्ष्य(K2 °नश्य)तः; B (B1 missing) Ds D5-7.10 नोपेक्षस्व विनश्यतः; D1 नोपेक्षिष्टाश्च शिष्यते; T1 G1.2 नोपेक्षेथा विनश्यतः; T2 नोपेक्षिष्टा नशिष्यतः; G4 नोपेक्षेथा नशिष्यथाः; G5 नोपेक्षीर्विनशिक्ष्यसि.

7 [b]) S (except T2) भारत (for संजय). D8 कर्हि° (for कस्य°). — [c]) G4 नाथ; M तस्मात्; Cs तात (as in text). T1 G1.5 M2 संगत्य (for संहत्य). — [d]) B (B1 missing) D (except D1.2.9) द्विषतां मा (for मा द्विषद्भ्यो). Cs cites द्विषतां. K4 Ds2 T1 G1 गताः (for गमः).

8 T1 reads 8[ab] twice (with v. l.). — [a]) D1.9 T1 (both times) G अथ (for तथा). — [b]) K1 B3 Ds D5.9.10 T2 भरतानां. K1.2 अनुत्तमं; D9 T1 (first time) M2 असमंचपं; G3 M1.3-5 अमध्यमं (for पितामहम्). — [c]) K1 (hypermetric!) शिरसाभिवादयेथास्त्वं; K3 शिरसाभिववंदेथाः; T1 G (except G2) शिरसा चाभिवंदेथाः. — [d]) K3 त्वं मे (for मम).

9 [b]) D1 तातो; D9 तथा; S (except T2 G2) त्वया (for ततो). — [c]) A few MSS. शांतनोर्.

10 [a]) K4 सर्वं (for स त्वं). K2.4 यथा (for तथा). — [b]) D2 सुखेनैव (for स्वमतेन). — [c]) K3 D7 ते पुत्राः; M1 पौत्रास्ते (by transp.). — [d]) S (except T2 G2) °युक्ताः (for °मन्तः).

11 [c]) D1 सौम्यभावश्च; S (except T2 G2) सौम्य भाषेथाः. — [d]) D1 G2 मित्र°; D9 मैत्र°; T G1.3-5 M शम° (for हित°). K D (except Ds D1.9) T2 युधिष्ठिरे (K4 °रं).

12 [a]) K5 B3.4 D T2 G2 अथ (for अथो). K4 B3 D (except D9) T2 G2 दुर्योधनं. — [d]) Ds अवमन्य; M अनुमान्य (for अनुनीय).

13 [a]) K1.3.5 अपाप्मानम्; K2 अपापां ताम्; B (B1 missing) Dn2 Ds D3-8.10 T2 अपापां यद्; Dn1 अपायं यद्; D1 अपश्येस्ताम्; T1 G M3.4 अपश्यं माम् (for अपश्यन्माम्). K (except K4) B3.4 Dn D3-8 T2 उपैक्षस्त्वं; B2.5 उपैक्षंतं; Ds D10 उपै(Ds2 °पे)क्षंत; D1 उपेक्ष्यंतीं; D2 उपेष्यंति; T1 G3.5 अपेक्षंतीं; G1.4 अत्रेक्षंतीं; G2 उपेक्षंतीं (for उपेक्षन्तं). — [b]) B3-5 Dn Ds D3-7.9.10 T2 कृष्णामेतां; D1 दृष्ट्वा कृष्णां. B2 G3 सभां गतां. — 13[cd] = 15[cd]. — [c]) K D7 च तितिक्षामो; B2.4 Dn D3.4 वै तिति°; B3 D9 T2 G4 M अतितिक्षामो; D2 व्यतितिक्षामो; D8 संतिति°; Cd.n अतितिक्षाम (as in text).

C. 5. 928
B. 5. 31. 13
K. 5. 31. 13

तद्दुःखमतितिक्षाम मा वधीष्म कुरूनिति ॥ १३
एवं पूर्वापरान्क्लेशानतितिक्षन्त पाण्डवाः ।
यथा बलीयसः सन्तस्तत्सर्वं कुरवो विदुः ॥ १४
यन्नः प्राव्राजयः सौम्य अजिनैः प्रतिवासितान् ।
तद्दुःखमतितिक्षाम मा वधीष्म कुरूनिति ॥ १५
यत्तत्सभायामाक्रम्य कृष्णां केशेष्वधर्षयत् ।
दुःशासनस्तेऽनुमते तच्चास्माभिरुपेक्षितम् ॥ १६
यथोचितं स्वकं भागं लभेमहि परंतप ।
निवर्तय परद्रव्ये बुद्धिं गृद्धां नरर्षभ ॥ १७
शान्तिरेवं भवेद्राजन्प्रीतिश्चैव परस्परम् ।
राज्यैकदेशमपि नः प्रयच्छ शममिच्छताम् ॥ १८
कुशस्थलं वृकस्थलमासन्दी वारणावतम् ।
अवसानं भवेदत्र किंचिदेव तु पञ्चमम् ॥ १९
भ्रातॄणां देहि पञ्चानां ग्रामान्पञ्च सुयोधन ।
शान्तिर्नोऽस्तु महाप्राज्ञ ज्ञातिभिः सह संजय ॥ २०
भ्राता भ्रातरमन्वेतु पिता पुत्रेण युज्यताम् ।

— [d]) K (except K5) D8.9 वधीः स्म; D1 वधीस्त्वं; G3-5 M वधिष्ठाः; Cn वधीम (for वधीष्म).

14 T1 G5 om. 14; M1 om. 14–15. G1 reads 14 after 16. — [a]) Ds पूर्वान्परान्. G2 दुःखान्; G3 दोषान् (for क्लेशान्). — [b]) K4 तितिक्षंति च; G1.3.4 M (M1 om.) तितिक्षंत्येव (for अतितिक्षन्त). — [c]) D2 सर्वे; M (M1 om.) अथो (for यथा). K4 राजन् (for सन्तः). K1.2 D3 यथावलीढमर्धं (K1 °र्थं) च; B (B1 missing) Dn Ds D3-7.10 T2 बलीयांसोपि संतो यत्; D1.9 G2 अद्धा (G2 युद्धाद्) बलीयसः संतः; G1 अतो बलीयांसः संतः; G3 अतो बलीय्याः शंसंतः; G4 अथो बलीयांसं तस्माः. Ca cites अर्धं, Cd अर्धं अवलीढं. — [d]) D8 सत्यं (for सर्वं).

15 M1 om. 15 (cf. v. l. 14). — [a]) K3-5 यत्तत्; D1 यत्तान् (for यन्नः). K प्रव्राजनं; B3 D5 T2 प्रव्राजयः; Dn D7 प्राव्राजयेः; D1.2 प्रव्राजयन्; D3.4 T1 G1.2.5 M (M1 om.) प्रव्राजयेः; D8 प्रव्राजितं; D9 प्राव्राजयत्; G3.4 प्रव्राजयेत् (for प्राव्राजयः). D1 G5 सौम्यान्; D2 सम्यग्; G3 सर्वान् (for सौम्य). — [b]) K (except K3) प्रतिवासनं; S (except T2 G2; M1 om.) परिवारितान् (for प्रतिवासितान्). — $15^{cd} = 13^{cd}$. — [c]) K3 च तितिक्षाम; K4.5 D3 संतितिक्षामो; Dn1 D3.4.7 G4 अतितिक्षामो. B (B1 missing) Ds D5.6.10 T2 अ(D5.6 प्र)तितिक्षामहि च तत् (B2.4 °महे तच्च; Ds °महि च तं; D10 °म दुःखं तत्; T2 °म च तत्). — [d]) K D8.9 वधीः स्म; D2 G3-5 M3-5 वधिष्ठाः; M2 पतिष्ठाः (for वधीष्म).

16 For sequence of G1, cf. v. l. 14. — [a]) B2.3.5 Ds D1.2.5-8.10 G2 यत्तत् (B2 D2 यत्तु; D5m.7 यत्र) कुंतीम् (D1 धर्मम्; G2 धर्म्यम्) अतिक्रम्य; B4 Dn D3.4.9 T2 (before corr.) यत्कुंतीं समतिक्रम्य. — [b]) K B2.5 D1 अकर्षं° (for अधर्षं°). — After 16, T1 G5 *repeat* 14 (v. l.: तितिक्षंत्येव for अतितिक्षन्त, and अतो for यथा).

17 [a]) K D9 यथोदितं; B4 Dn D3.4.7.10 T2 अथोचितं (for यथोचितं). D7 निजं (for स्वकं). — [c]) K2 कृतां बुद्धिं; B (B1 missing) D (except D1.2.9) T2 परद्रव्यात् (for °द्रव्ये). — [d]) K कृतां बुद्धिं (K2 परद्रव्ये) (for बुद्धिं गृद्धां). Dn1 गूढां; Ds2 D9 गृध्नां; D1 गृध्रां; D3.4.7 ऋद्धां; T1 G1.4.5 श्रद्धां; Cn गृद्धां (as in text). K3.5 नराधिप; D1 G2 परंतप; D9 नरेश्वर (for नरर्षभ).

18 [a]) Ds1 T1 G1.3.4 M एव; D1.2 G2 चैव (for एवं).

19 =(var.) 5. 70. 15; (var.) 5. 80. 7^{cd}–8^{ab}. — [a]) K Dn D1-4.5(*sup. lin.*).7-10 M2 अविस्थलं; Ds कुशस्थूणं (for कुशस्थलं). Ds1 वृकस्थूणं; G3 वृकस्थं च (for वृकस्थलं). — [b]) K2 D1 M1.3.4 आसंदीं; K3 B (B1 missing) Dn D2-4.6.8.9 M2 माकंदीं; Ds D5.7.10 माकंदी; T1 वावंतीं; T2 G5 अवंतीं; G1 वसंतीं; G2 माकंदं; G3 अप्यवंतीं; G4 अवंतं (for आसंदी). — [c]) K1.2 G5 °स्थानं; T1 °सन्नं; G4 °धानं; M (except M2) °साने (for °सानं). B4 Dn D3.4.7.9 भवतु (for भवेद्). D2 यत्र; T1 G1.4.5 M (except M2) तत्र (for अत्र). K5 भवेत्किंचित्; G3 च भवतः (for भवेदत्र). G2 प्रयच्छ चतुरो ग्रामान्. — [d]) Ds D5.8.9 T2 G2.4 कंचिद् (for किंचिद्). K4 B (B1 missing) D (except D1.2.9) M2 एकं; G3 त्वपि (for एव). N (except D1.2.9; B1 missing) G3 M2 च (for तु). K5 देयं चैवात्र पंचमं. — G2 *repeats* 19, with v. l.: अविस्थलं कुशस्थलं (for [a]) and कंचिदेव तु पंचमं (for [d]).

20 [a]) B3 मम (for देहि). D9 सर्वेषां (for पञ्चानां). — [b]) K5 B5 D (except D1.2.9) T2 पंच ग्रामान् (by transp.). — Cf. 5. 80. 7^{ab}. — [c]) Ds मे (for नो). K2.3 Ds D5-7 °प्रज्ञ (for °प्राज्ञ). — [d]) T1 G1.4.5 M1.3.4 भ्रातृ° (for ज्ञाति°). T1 G (except G2) भारत (for संजय).

21 [a]) D10 G5 अभ्येतु (for अन्वेतु). — [c]) T1 G4

स्मयमानाः समायान्तु पाञ्चालाः कुरुभिः सह ॥ २१
अक्षतान्कुरुपाञ्चालान्पश्येम इति कामये ।
सर्वे सुमनसस्तात शाम्याम भरतर्षभ ॥ २२
अलमेव शमायास्मि तथा युद्धाय संजय ।
धर्मार्थयोरलं चाहं मृदवे दारुणाय च ॥ २३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

३२

वैशंपायन उवाच ।
अनुज्ञातः पाण्डवेन प्रययौ संजयस्तदा ।
शासनं धृतराष्ट्रस्य सर्वं कृत्वा महात्मनः ॥ १
संप्राप्य हास्तिनपुरं शीघ्रं च प्रविवेश ह ।
अन्तःपुरमुपस्थाय द्वाःस्थं वचनमब्रवीत् ॥ २
आचक्ष्व मां धृतराष्ट्राय द्वाःस्थ
उपागतं पाण्डवानां सकाशात् ।
जागर्ति चेदभिवदेस्त्वं हि क्षत्तः

C. 5. 942
B. 5. 32. 4
K. 5. 32. 12

स्तूय° (for स्मय°). K5 Dn सभां यांतु (for समायान्तु). — d) K5 पांडवाः; some N MSS. पंचालाः (for पाञ्चालाः).

22 a) G1 हर्षितान् (for अक्षतान्). — b) K B5 D (except Ds D1.10) T G (except G2) पश्येयम् (for पश्येम). — d) K D1.8 G (except G2) शाम्या(K8 पश्या)मो; D9 यत्समो (for शाम्याम). M (except M1) भरतर्षभाः.

23 a) D1 शमं यामि; G1 शमं याम (for शमायास्मि). — b) D2 यथा (for तथा). B2 भारत (for संजय). — c) Ds धर्मान्वयो बलं चाहं. Ca cites अलं. — d) G5 उत वै (for मृदवे). M (except M1) वा (for च).

Colophon om. in B1. — *Sub-parvan:* K1.2.4 B (B1 om.) D T2 G1.5 M2-5 संजययान. — *Adhy. name:* T2 संदेश***योगः; G1 धर्मपुत्रसंदेशः; M ग्रामपंचकप्रार्थनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 D8 S 31; D5.7 30; D6 (*sec. m.*) 28. — *S'loka no.:* K5 Dn D8 23.

☞ After adhy. 31, S (except T2 G2) reads (with v. l.) 5. 64. 3-11, for the first time, *repeating* the stanzas in their proper place.

32

☞ This adhy. is missing in B1 (cf. v. l. 5. 30. 37).

1 a) K4.5 D1.2 G2 सोनुज्ञातः. — b) K1 transp. प्रययौ and संजयः. — After 1, S (except T2 G2) ins.:

160* ततस्तु संजयः क्षिप्रमेकाह्नैव परंतप ।
याति स्म हास्तिनपुरं निशाकाले समाविशत् ।

[(L. 1) T1 G1.4.5 तदा (for ततस्). T1 G5 एकाह्ने च; G1 एकाहेन. — (L. 2) T1 G1.3.5 परंतप; M1 च प्राविशत् (for समाविशत्). G4 गजवाजिसमाकुलं (for posterior half).]

2 a) K1-3 Ds D10 G5 M (except M1) स (for सं-). D3 T1 G (except G2) हस्तिनपुरं; Ca हास्तिन° (as in text). — b) B (B1 missing) D शीघ्रमेव प्रविश्य च; T1 G1.4.5 शीघ्रमश्वैर्महा(T1 G4 °नो)जवैः. Ca cites शीघ्रमेव प्रविश्य. — c) K1.2.4 D2 T1 G5 M2 उपास्थाय; K8 B2.4.5 Dn D3.4.9 समास्थाय.

3 Before 3, G3.4 M ins. संजयः. — a) Some MSS. द्वास्थ. M3 om. द्वाःस्थ. D9 आचक्ष्व धृतराष्ट्रस्य द्वाःस्थ त्वं मां (sloka rhythm!). — b) K2.3.5 D9 समागतं (for उपा°). G2 दिदृक्षया द्वारमुपागतस्ते. — For 3ab, B (B1 missing) D (except D1.2; for D9 see above) T2 subst. (the anuṣṭubh lines):

161* आचक्ष्व धृतराष्ट्राय द्वाःस्थ मां समुपागतम् ।
सकाशात्पाण्डुपुत्राणां संजयं मा चिरं कृथाः ।

— c) K8 इति; K4 अधि- (for अभि-). T1 G1.5 अभिवाद्योपवृत्तः; G3 अभिवंद्यप्रवृत्तो (for अभिवदेस्त्वं हि क्षत्तः). B (B1 missing) Dn Ds D2 m.3-8.10 T2 द्वाःस्थ; G4 द्वारस्थ (for क्षत्तः). — d) Dn1 प्रवेश्ययां; D2-4 प्रवेशय मां; G1.4 M2 प्रवेश(G4 °शे)यं; G3.5 निवेद्योयं (G5 °हं) (for प्रविशेयं). K1.4 D3 वै विदितो; D3.4 विदितोंतः (for विदितो). — For 3cd, G2 reads 4cd for the first time, *repeating* it in its proper place. — After 3, B (B1 missing) D (except D1.2.9) T2 ins.:

162* निवेद्यमत्रात्ययिकं हि मेऽस्ति
द्वाःस्थोऽथ श्रुत्वा नृपतिं जगाद ।;

C. 5. 942
B. 5. 32. 4
K. 5. 32. 12

प्रविशेयं विदितो भूमिपस्य ॥ ३

द्राःस्थ उवाच ।

संजयोऽयं भूमिपते नमस्ते
दिदृक्षया द्वारमुपागतस्ते ।
प्राप्तो दूतः पाण्डवानां सकाशा-
त्प्रशाधि राजन्किमयं करोतु ॥ ४

धृतराष्ट्र उवाच ।

आचक्ष्व मां सुखिनं काल्यमस्मै
प्रवेश्यतां स्वागतं संजयाय ।
न चाहमेतस्य भवाम्यकाल्यः
स मे कस्माद्द्वारि तिष्ठेत क्षत्तः ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रविश्यानुमते नृपस्य
महद्वेश्म प्राज्ञशूरार्यगुप्तम् ।
सिंहासनस्थं पार्थिवमाससाद
वैचित्रवीर्यं प्राञ्जलिः सूतपुत्रः ॥ ६

संजय उवाच ।

संजयोऽहं भूमिपते नमस्ते
प्राप्तोऽस्मि गत्वा नरदेव पाण्डवान् ।
अभिवाद्य त्वां पाण्डुपुत्रो मनस्वी
युधिष्ठिरः कुशलं चान्वपृच्छत् ॥ ७
स ते पुत्रान्पृच्छति प्रीयमाणः
कच्चित्पुत्रैः प्रीयसे नप्तृभिश्च ।
तथा सुहृद्भिः सचिवैश्च राज-
न्ये चापि त्वामुपजीवन्ति तैश्च ॥ ८

धृतराष्ट्र उवाच ।

अभ्येत्य त्वां तात वदामि संजय
अजातशत्रुं च सुखेन पार्थम् ।
कच्चित्स राजा कुशली सपुत्रः
सहामात्यः सानुजः कौरवाणाम् ॥ ९

---

while G2 ins.:

163* जागर्ति चेदभिवाद्यस्य पादौ
निवेद्याहं पाण्डवोक्तिं सयुक्तिम् ।

4 ab) G2 transp. नमस्ते and दिदृक्षया. G3.5 M दिदृक्षते (for °क्षया). M त्वां (for ते). — c) K4.5 D8 आप्तो (for प्राप्तो). G3 द्रुतः; G4 सूतः (for दूतः).

5 G3.4 om. the ref. — a) Dn1 D1 M3.4 मा (for मां). The portion of the text from कुशलिनं (5a) up to परस्त्वेनं (26e) is written (*sec. m.*) in D2 on a subst. folio. B4.5 Ds D2-4.7.9 G5 कुशलिनं; Dn दुःखितं Dn2 °नं) (for सुखिनं). K B4.5 D Ca.d.s कल्पम्; B2.3 T2 G5 M3-5 कल्यम्; G4 कार्यम्; M1 भव्यम् (for काल्यम्). — c) N (B1 missing) Cs अकल्पः; T2 अकल्प्यः; M3 अकल्यः; Ca.d अकाल्यः (as in text). — d) Dn2 हि (for मे). K D1-4.7-9 G2 तिष्ठति द्वारि; B (B1 missing) D5.6.10 G1 द्वारि तिष्ठेच्च; T2 द्वारि तिष्ठेद् (for द्वारि तिष्ठेत). N (B1 missing) G2 Ca.s सक्तः (K2 रुद्धः; B4 D5.6 शक्तः); T2 Cd अशक्तः; G1.4.5 सूतः (for क्षत्तः).

6 D10 T1 G5 om. the ref. — a) D8 (marg. *sec. m.*) अनुमतेर्; G5 °मतो. — b) Ds2 T1 G1.5 महावेश्म. G4.5 प्राप्य (for प्राज्ञ-). S (except G2.4) -अभिगुप्तं; Cd आर्यगुप्तम् (as in text). — c) K सिंहासने; D9 महासनस्थं (for सिंहासनस्थं).

7 D9 G4 om. the ref. — a) = (var.) 4a above. — b) D1.5.6 G2 om. अस्मि. D1 नरदेवान्स्म; G2 °देवासि (for °देव). D1-4.7.9 G1.2.4 पार्थान् (for पाण्डवान्). — c) G4 M °वादयन् (for °वाद्य त्वां). K2 मनीषी (marg. *sec. m.* as in text). — d) Dn2 सर्वेषां नः (for युधिष्ठिरः). K3 चाभ्यपृच्छत्; K4 वा चान्वपृच्छत्; B3 चान्वपृच्छेत्; M त्वा(M3 चा)नुपृच्छे(M1.2 °च्छ)त्.

8 a) D8 ते स (by transp.). T1 G1 स ते पुत्रः; G3 सपुत्रं त्वां (for स ते पुत्रान्). G3 om. from पुत्रान् up to the end of 11. — d) D9 om. अपि. K3 अनु° (for उप°).

9 D7 (hapl.) om. 9 and the ref. before 10; G3 om. 9 (cf. v. l. 8). — a) K2 D9 अप्येवं; B (B1 missing) Dn Ds D2-6.8.10 T2 अभिनंद्य; Cs अभ्येत्य (as in text). M त्वा; Cs त्वां (as in text). K1 तु; K4 नु (for तात). — b) K (except K1) Dn1 D2-4 °शत्रुः and पार्थः. Cn.s cite अजातशत्रुं. D9 अजातशत्रुश्च सुबोधनश्च. — c) K5 राजा; Dn2 T1 G4.5 च राजा (for स राजा). T1 G1.4.5 सूतपुत्र (for सपुत्रः). — d) K1-3 सहामात्यैः. D3 सहानुजः. D1 पांडवानां; G4 कौरवाग्र्यः (for कौरवाणाम्).

10 G3 om. 10 (cf. v. l. 8); D7 om. the ref. (cf.

संजय उवाच ।

सहामात्यः कुशली पाण्डुपुत्रो
भूयश्चातो यच्च तेऽग्रे मनोऽभूत् ।
निर्णिक्तधर्मार्थकरो मनस्वी
बहुश्रुतो दृष्टिमाञ्शीलवांश्च ॥ १०

परं धर्मात्पाण्डवस्यानृशंस्यं
धर्मः परो वित्तचयान्मतोऽस्य ।
सुखप्रिये धर्महीने न पार्थो-
ऽनुरुध्यते भारत तस्य विद्धि ॥ ११

परप्रयुक्तः पुरुषो विचेष्टते
सूत्रप्रोता दारुमयीव योषा ।
इमं दृष्ट्वा नियमं पाण्डवस्य
मन्ये परं कर्म दैवं मनुष्यात् ॥ १२

इमं च दृष्ट्वा तव कर्मदोषं
पापोदर्कं घोरमवर्णरूपम् ।
यावन्नरः कामयतेऽतिकाल्यं
तावन्नरोऽयं लभते प्रशंसाम् ॥ १३

अजातशत्रुस्तु विहाय पापं
जीर्णां त्वचं सर्प इवासमर्थाम् ।
विरोचतेऽहार्यवृत्तेन वीरो
युधिष्ठिरस्त्वयि पापं विसृज्य ॥ १४

अङ्गात्मनः कर्म निबोध राज-

C. 5. 954
B. 5. 32. 16
K. 5. 32. 24

---

v. l. 8, 9). — ^{a}) K (except K_5) धर्म° (for पाण्डु°). — ^{b}) K_4 B (B_1 missing) D (except $D_{1.9}$) T_2 Ca.s बुभूषते; T_1 भूयश्चांते; M Cap भूयश्च ते; Cd भूयश्चातो (as in text). K_3 ये च; D_1 यश्च; D_{2-4} यत्र (for यच्च). Ca.d.s cite यत्. K_4 B (B_1 missing) Dn_2 D_{2-4} T_2 -त्मनो; Ca.d.s.np मनो (as in text). — ^{c}) K_5 निर्णीत; G_5 निर्णीय; Ca.d निर्णिक्त- (as in text). — K_4 (hapl.) om. from धर्मार्थ° up to सुखप्रिये (in 11^{c}). T_1 G_1 तपस्वी; $G_{4.5}$ तरस्वी (for मनस्वी). — ^{d}) B_3 तुष्टिमान्; Ds तृप्तिमान्; D_{2-4} बलवान्; G_2 धृष्टिमान् (for दृष्टिमान्).

11 G_3 om. 11 (cf. v. l. 8); K_4 om. up to सुखप्रिये in 11^{c} (cf. v. l. 10). — ^{a}) K (K_4 om.) $D_{1.7}$ T_1 $G_{1.5}$ Cn परो; G_2 परात्; Cd.s परं (as in text). K (K_4 om.) $D_{1.7.9}$ G_5 धर्मः; Ca.d.s धर्मात् (as in text). — ^{b}) D_9 Cd °चर्यात्; Ca.s °चयात् (as in text). — ^{c}) K_5 °प्रिये न; D_1 G_5 °प्रियो (for °प्रिये). D_1 °हीनो; Cs °हीने (as in text). K_4 B_2 न धर्म्यान्; $B_{3.4}$ Dn_2 $D_{3.10}$ $M_{2.5}$ न पार्थे; D_9 न पार्थं; Cn अनपार्थे (for न पार्थो). Cnp पार्थः (as in text). — ^{d}) K_4 B_2 न रुध्यते; D_9 अनुरुध्ये; G_4 निरुध्यते; Cs अनुरुध्यते (as in text). $K_{3.5}$ Ds $D_{1.8}$ Ca.d.s भावतः; Cap भारत (as in text). K_4 B (B_1 missing) D (except Ds_2 D_9) T_2 तस्य बुद्धिः; T_1 (by transp.) विद्धि तस्य; $G_{1.2.4}$ तद्धितस्य; G_5 तद्धितं च. — After 11, $G_{1.4.5}$ M (except M_2) read 25^{ab}, which is followed by:

164* अकुर्वतः सिध्यति चापि सर्वं
तस्मादाहुः पुरुषं कर्मणोऽन्यत् ।

[(L. 1) $M_{1.4}$ साधु (for सर्वं). — (L. 2) G_4 पौरुषं. G_1 कर्मणो हि; G_4 कर्म दैवं; G_5 कर्मणोथ; $M_{1.4}$ कर्मणोपि.]

— After 164*, $G_{1.4.5}$ M (except M_2) read 25^{cd} and 26^{ab} for the first time, *repeating* them in their proper place.

12 ^{a}) K_1m दैव-; D_7 G_4 परः; Ca.d.s पर- (as in text). — ^{b}) = 5. 39. 1^{b}. $D_{7.9}$ धातु°; G_3 दाम° (for दारु°). — ^{c}) K_2 G_2 इमं च; D_1 इमं तु (for इमं). G_4 निश्चयं; Ca.d.s नियमं (as in text). K (except K_5) पार्थिवस्य (for पाण्ड°). — ^{d}) G_3 (in addition to the text reading) नान्यत्रास्तीह लोके परत्र.

13 ^{b}) S (except T_2) पापोदयं. $K_{1.3}$ G_2 घोरमरूपवर्णं; D_1 घोररूपमवर्णं; D_{2-4} G_1 घोरमवर्ण्यरूपं; Ca as in text. Cd cites अरूपवर्णं, Cs अवर्णरूपं (as in text). — G_2 om. 13^{cd}. — ^{c}) K_5 B (B_1 missing) Dn Ds $D_{5.6.10}$ T_2 G_4 Ca परः; D_8 च न (for नरः). $K_{1.2}$ D_8 ध्यासयते; Dn_1 कामपतिर्; Ca त्वा कामयते; Cd.s न कामयते (for कामयते). $K_{1.3}$ Cd त्रिकाल्यं; K_2 न काल्यं; K_4 अतिकल्पं; K_5 B (B_1 missing) Dn_2 $D_{2-7.10}$ T_2 Ca अतिवेलं; Dn_1 °बलं; Ds $D_{1.8}$ G_4 Cs अतिकालं; D_9 त्रिकल्पं (for अतिकाल्यं). — ^{d}) K_{1-3} स कामं; K_4 $D_{1.9}$ च कालं; K_5 च कामं (for नरोऽयं). Ca cites अयं.

14 ^{a}) K (except K_4) D_{2-4} T G_1 च (for तु). — ^{b}) D_9 नाग (for सर्प). G_4 अवमुच्य (for असमर्थाम्). — ^{c}) B_3 विराजते; G_3 बुभूषते (for विरोचते). Dn_1 $D_{1.2.9}$ S (except M_2; T_2 by corr.) ह्यार्यवृत्तेन (G_5 °वृत्तो हि); Cn as in text. B_2 $D_{1.10}$ S (except G_3) धीरो; D_9 धीमान् (for वीरो). Ca.d निसृज्य; Cs विसृज्य (as in text).

15 ^{a}) B (B_1 missing) Dn_2 Ds $D_{3-7.10}$ T_2 Cn हंत; Dn_1 $D_{2.8}$ हत-; D_9 अथ; Ca.d अङ्ग (as in text).

C. 5. 954
B. 5. 32. 16
K. 5. 32. 24

न्धर्मार्थयुक्तादार्यवृत्तादपेतम् ।
उपक्रोशं चेह गतोऽसि राज-
*न्नोहेश्च पापं प्रसजेदमुत्र ॥ १५
स त्वमर्थं संशयितं विना तै-
राशंससे पुत्रवशानुगोऽद्य ।
अधर्मशब्दश्च महान्पृथिव्यां
नेदं कर्म त्वत्समं भारताग्र्य ॥ १६
हीनप्रज्ञो दौष्कुलेयो नृशंसो
दीर्घवैरी क्षत्रविद्यास्वधीरः ।
एवंधर्मा नापदः संतितीर्षे-
द्धीनवीर्यो यश्च भवेदशिष्टः ॥ १७
कुले जातो धर्मवान्यो यशस्वी
बहुश्रुतः सुखजीवी यतात्मा ।
धर्मार्थयोर्ग्रथितयोर्बिभर्ति
नान्यत्र दिष्टस्य वशादुपैति ॥ १८
कथं हि मन्त्राग्र्यधरो मनीषी
धर्मार्थयोरापदि संप्रणेता ।
एवंयुक्तः सर्वमन्त्रैरहीनो
अनानृशंस्यं कर्म कुर्यादमूढः ॥ १९
तवापीमे मन्त्रविदः समेत्य
समासते कर्मसु नित्ययुक्ताः ।
तेषामयं बलवान्निश्चयश्च

— D1 (hapl.) om. 11[bc]. — [b]) K5 °युक्ताद्राज°; G5 °युक्तार्य° (for °युक्तादार्य°). — The portion from 15[cd] up to 5. 101. 10[ab] is lost in K8 on 107 missing fol. (42–148)! — [c]) T2 उप-; G4 एव; Ca.d इह (as in text). K1.2.5 घोरं (for राजन्). — [d]) K1.4 नो चेत्तत्; K2 नेहैतत्; K5 D1.9 नो चेत्; B (B1 missing) Dn D5–8.10 T2 (before corr.) भूयश्च; Ds भूयः; D2–4 नेहेच; S (T2 by corr.) मोहाच्च; Ca.d.s नो वा (for *नोहेश्च). D1 अपापं. T1 G1.3.4 विसृजन्; G2 प्रसजन्; G5 विसृजेन्; M विसृजेद्; Cd.s प्रसज्जेत् (for प्रसजेत्).

16 K8 missing (cf. v. l. 15). — [a]) K5 सर्वम् (for स त्वम्). S (except T G1.2) समर्थं (for अर्थं). K1.2 (m as in text) संजनितं; K5 संशयितुं. — [b]) K1 आशंसयेः; Dn2 Ds आशंसते; B3–5 D2 (by corr.).5.6.10 (m as in text) T2 (before corr.) Cn अस्य; D2 (before corr.).3.4.7.8 अथ (for अद्य). — [c]) D1 तु; D2–4.9 सु- (for च). — [d]) D1 नीचं (for नेदं). D1 त्वत्कृतं; Ca.d.s त्वत्समं (as in text). D1.9 भारताद्य.

17 K8 missing (cf. v. l. 15). — [b]) K1.2.5 D8 दीर्घावलोकी; K4 दीर्घाचीलो; B3–5 D5–7.10 T2 G2 दीर्घवैरी; D1 दीर्घवैरो; T1 G1.3–5 M1 धर्मद्वेषी (for दीर्घवैरी). K1.2 अवीरः (for अधीरः). — [c]) B3.4 T1 G1.3–5 एतान्धर्मान्; D1 एतद्धर्मो; D7 एवंधर्मे; G2 एकाद्धर्मान्; Cd.s एवंधर्मा (as in text). K4 B (B1 missing) Dn Ds D2–7 T2 संश्रयेयुर्; K5 संतितीर्षन्; D9 सत्यतीर्थे; D10 संश्रयीत; Cd स तितीर्षेत्; Cs संतितीर्षेत् (as in text). — [d]) K5 D8 सुहीनवीर्यो; Ds D5–7 हीनो (D7 °ने) वीर्ये (D6 °र्यो); D9 यो न वीर्यो; D10 हीनवीर्ये; T1 G1.2.5 हीनप्रवीर्यो; G3 अदीनवीर्यो; G4 यश्चावीर्यो; M हीनवीर्योसौ (for हीनवीर्यो).

18 K8 missing (cf. v. l. 15). — [a]) B (B1 missing) Dn D2–7.10 T2 G4 बल°; Ds D9 G3 M5 धन°; D1 यो धनवान्; D8 भग°; M1–4 धनधान्ये (for धर्मवान्यो). — [b]) K1 B2.3 Ds D2–5.7.8.10 T2 जितात्मा; K2 धृता° (for यता°). — [c]) G4 श्रुतिधियोर् (for ग्रथितयोर्). T1 G1.3–5 M विपश्चिन् (for बिभर्ति). K (K8 missing) धर्मार्थकामांश्च समं बिभर्ति; B (B1 missing) D (except D1.9) T2 धर्माधर्मौ ग्रथितौ यो बिभर्ति. Cs cites ग्रथितौ and बिभर्ति. Cd cites विवर्तयिता. — [d]) K1 ह्यन्यत्तद्; K2 ह्यन्यच्च; K4 G3 अन्यत्र; K5 नान्यच्च; B2 स ह्यत्र; B3 यो ह्यत्र; B4.5 D T2 स ह्यस्य (D1 ताह्यास्य; D9 भावाद्) (for नान्यत्र). K1 D9 Cd इष्टस्य (for दिष्टस्य). B2 Dn2 Ds D9.10 S (except T G5) अपैति.

19 K8 missing (cf. v. l. 15). — [a]) K1.2.4 मंत्राद्य(K2 °ग्र)वरो; D2–4.7 मंत्रार्थधरो; D9 मंत्राग्रचरो; T1 G3.4 M1.3.4 मंत्राग्रधरो; G2 मंत्रग्रथिनो (for मन्त्राग्र्यधरो). D9 मनस्वी (for मनीषी). — [c]) B2.5 D5.10 T M5 Cn एवमुक्तः; D7.9 युक्त एवं (D9 °व) (for एवंयुक्तः). Ds °धर्मैर् (for °मन्त्रैर्). K1 च हीनः; D1.9 T1 G1.2.4.5 M विहीनं; D2–4 T2 G3 अहीनं (for अहीनो). — [d]) K1.2 अनायसं; K4 नरो नृशंस्यं; K5 अनाशंस्यं; B (B1 missing) D T2 नरो नृशंसं (D1.9 अयशस्यं); T1 G अनाशास्यं; Cd.s अनायस्यं (for अनानृशंस्यं).

20 K8 missing (cf. v. l. 15). — [a]) B (B1 missing) Dn Ds D5.6.8.10 T2 G2 तव ह्यमी; D1 तवापीदं; T1 G5 M2.5 तथा हि मे; G1 M1.3.4 तथा हीमे;

कुरुक्षयार्थे निरयो व्यपादि ॥ २०

अकालिकं कुरवो नाभविष्य-

न्पापेन चेत्पापमजातशत्रुः ।

इच्छेज्जातु त्वयि पापं विसृज्य

निन्दा चेयं तव लोकेऽभविष्यत् ॥ २१

किमन्यत्र विषयादीश्वराणां

यत्र पार्थः परलोकं ददर्श ।

अत्यक्रामत्स तथा संमतः स्या-

न्न संशयो नास्ति मनुष्यकारः ॥ २२

एतान्गुणान्कर्मकृतानवेक्ष्य

भावाभावौ वर्तमानावनित्यौ ।

बलिर्हि राजा पारमविन्दमानो

नान्यत्कालात्कारणं तत्र मेने ॥ २३

चक्षुः श्रोत्रे नासिका त्वक्च जिह्वा

ज्ञानस्यैतान्यायतनानि जन्तोः ।

तानि प्रीतान्येव तृष्णाक्षयान्ते

तान्यव्यथो दुःखहीनः प्रणुद्यात् ॥ २४

न त्वेवमन्ये पुरुषस्य कर्म

संवर्तते सुप्रयुक्तं यथावत् ।

मातुः पितुः कर्मणाभिप्रसूतः

C. 5. 954
B. 5. 32. 26
K. 5. 32. 34

$G_{3.4}$ तथा (G_3 °दा) हि ते (for तवापीमे). G_4 समेताः (for समेत्य). — ^{b}) M_{3-5} समासाते! — ^{d}) K (K_3 missing) $D_{1.8}$ Cd.s कुल(K_4 कुरु also)क्षयार्थे (D_8 °र्थं). T_1 G M_1 निय(M_1 *sup. lin.* र)तो (T_1 °ता); Cd.s निरयो (as in text). T_1 न प्यधाय; G_1 न व्यधायि; G_2 व्यधायि; G_{3-5} M प्य($M_{1.3.4}$ व्य)पायी ($G_{3.5}$ °यि; G_4 °यं [by corr.]); Cd.s व्यपादि (as in text). K (K_3 missing) D_8 निरयानुपाती (for निरयो व्यपादि). B (B_1 missing) Dn Ds $D_{2-7.10}$ T_2 कुरुक्षये (D_{2-4} कुलक्षयो; D_5 कुरुक्षयं; D_7 कुलक्षये) नियमेनोदपादि; Ca कुलक्षये निरयो वोदपादि.

21 K_3 missing (cf. v. l. 15). — ^{a}) $K_{4.5}$ S (except T $G_{1.2}$) आकालिकं; Ca.d.s अकालिकं (as in text). D_1 नाभविष्यत्. — ^{b}) B_2 Dn_1 D_{2-4} T_2 न्यायेन; all comm. पापेन (as in text). K_4 राज्यम्; Cd पापम् (as in text). $D_{1.8}$ अजातशत्रोः. — ^{c}) $D_{2-4.9}$ इच्छेत; Cs as in text. $K_{1.2}$ D_1 पापं; $K_{4.5}$ राजन्; G_5 जातं (for जातु). $K_{1.2}$ राजन्; D_1 जातं; Cs पापं (as in text). K_1 D_1 Cd निसृज्य; Ca.s as in text. — G_3 om. 21^{d}–22^{a}, and reads 23^{cd} in its place. — ^{d}) K (K_3 missing) D_8 G_4 Cn निंदा; Cs as in text. K (K_3 missing) चेमां; Cs येयं (for चेयं). — D_1 om. from तव up to न संशयो in 22^{d}. K (K_3 missing) Cs cites तव आत्मलोकानुरागः (for तव लोकेऽभविष्यत्). Cs cites तव and अभविष्यत् (as in text).

22 K_3 missing (cf. v. l. 15); D_1 om. up to न संशयो (in 22^{d}) and G_3 om. 22^{a} (cf. v. l. 21). — ^{b}) K_4 $B_{4.5}$ Dn_1 $D_{5.6.8-10}$ G_4 स्म (K_4 D_9 च; G_4 स) द्रष्टुं; Dn_2 T G_1 स्म दृष्टं; G_5 सुदुर्गमं; Ca.d ददर्श (as in text). Cn.s cite द्रष्टुं. G_2 यत्र पार्थः परलोकस्य द्रष्टा. — K_5 om. 22^{cd}. — ^{c}) D_6 स यथा; T_1 G_4 M स तदा; G_5 सहसा; Ca.d स तथा (as in text). $K_{1.2}$ संमतः सन्; B_3 संगतः स्यात्; T_1 $G_{1.2.4.5}$ M सर्वमर्त्यान्; G_3 धर्ममर्थान्; Ca.d.s संमतः स्यात् (as in text). — ^{d}) $K_{1.2.4}$ न संशयं; T_1 $G_{1.2.5}$ M_5 असंशयो; Ca.d असंशयं; Cs न संशयो (as in text).

23 K_3 missing (cf. v. l. 15). — ^{a}) G_3 कृतान्; Ca.d.s गुणान् (as in text). Dn_2 Ds D_8 G_3 °गुणान् (for °कृतान्). K_1 D_9 कर्म कृत्वानवेक्ष्य. — ^{b}) D_1 च नित्यौ; T_1 अनाद्यौ; Cs अनित्यौ (as in text). G_3 reads 23^{cd} after 21^{ab} (cf. v. l. 21). — ^{c}) $K_{1.2.4}$ बहिर्हि; D_9 मंदो; T_1 $G_{1.2.4}$ बली; G_3 बली च; M बली हि. K_2 राजन् (for राजा). K_4 सारमविंद°; $D_{1.9}$ S परमं (D_9 परमा; T_2 परमे; G_4 परं) विंद°; Ca.d पारमविंद° (as in text). Cs cites पारं. — ^{d}) T_1 $G_{2.5}$ नान्यत्र (for नान्यत्). M_2 कार्यात्; Ca.d.s कालात् (as in text).

24 K_3 missing (cf. v. l. 15). G_3 om. 24^{a}–25^{a}. — ^{a}) $K_{1.4}$ श्रोत्रं (for श्रोत्रे). M स- (for च). — ^{b}) $K_{1.2}$ भोगस्य (for ज्ञानस्य). — ^{c}) D_1 तानि प्रीणति; D_9 $G_{1.4}$ $M_{1.3.4}$ नातिप्रीतानि; G_2 तानप्री°. D_1 तृष्णाक्षयाद्यो; T_1 $G_{1.4.5}$ M °क्षये तु; G_2 °क्षयत्वाद् (for °क्षयान्ते). $K_{1.2.4}$ तानि प्रीत्या नैव दुःखानि सज्जेत् (K_4 तृष्णात्कथांते); B_2 तानि प्रीत्यान्प्रसज्जेत तृष्णाक्षयांते. Ca.d.s तानि प्रीत्या न प्रसज्जेत. — ^{d}) T_1 G_1 तन्नव्यथो; G_4 तान्यप्यथो; G_5 तानप्येते (for तान्यव्यथो). $K_{1.2.4.5}$ दुःखनीतानि नुद्यात् (K_5 बुध्यात्); T_1 $G_{1.4.5}$ M_{3-5} दुःखभीतः प्रणुद्यात्. D_1 दुःखान्येतान्यत्पथा न प्रसज्जेत्; G_2 एतां तृष्णां बीजभूतां प्रणुद्यात्. Ca.d.s cite अव्यथः, Cd.s दुःखानि and प्रणुद्यात्.

25 K_3 missing (cf. v. l. 15); G_3 om. 25^{a} (cf. v. l. 24). — ^{a}) K_2 D_5 Ca नन्वेव; D_9 न त्वेवम्; Cd.s न त्वेव; Cnp तेनैव. — ^{b}) D_1 °वर्धते; M °पद्यते; Cs °वर्तते

C. 5. 964
B. 5. 32. 26
K. 5. 32. 34

संवर्धते विधिवद्भोजनेन ॥ २५
प्रियाप्रिये सुखदुःखे च राज-
न्निन्दाप्रशंसे च भजेत एनम् ।
परस्त्वेनं गर्हयतेऽपराधे
प्रशंसते साधुवृत्तं तमेव ॥ २६
स त्वा गर्हे भारतानां विरोधा-
दन्तो नूनं भवितायं प्रजानाम् ।
नो चेदिदं तव कर्मापराधा-
त्कुरून्दहेत्कृष्णवर्त्मेव कक्षम् ॥ २७
त्वमेवैको जातपुत्रेषु राज-
न्वशं गन्ता सर्वलोके नरेन्द्र ।
कामात्मनां श्लाघसे द्यूतकाले
नान्यच्छमात्पश्य विपाकमस्य ॥ २८
अनाप्तानां प्रग्रहात्त्वं नरेन्द्र
तथाप्तानां निग्रहाच्चैव राजन् ।
भूमिं स्फीतां दुर्बलत्वादनन्तां
न शक्तस्त्वं रक्षितुं कौरवेय ॥ २९
अनुज्ञातो रथवेगावधूतः
श्रान्तो निपद्ये शयनं नृसिंह ।
प्रातः श्रोतारः कुरवः सभाया-
मजातशत्रोर्वचनं समेताः ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ समाप्तं संजययानपर्व ॥

(as in text). Dn स्वप्र° ; Ds D_{6} सुख° ; $D_{1.9}$ संप्र° (for सुप्र°). — $G_{1.4.5}$ M (except M_{2}) read 25^{cd} and 26^{ab} for the first time after 164*, *repeating* them here. — ^{c}) $K_{1.2.5}$ D_{1} Cd वि- ; T_{1} हि ; G_{3} अपि ; Ca.s अभि- (as in text). — ^{d}) $D_{1.3}$ T_{1} G (except G_{2}) $M_{1.2}$ संवर्धितो (M_{2} °ते) ; Cs संरक्षते ; Ca.d संवर्धते (as in text).

26 K_{3} missing (cf. v. l. 15). K_{5} om. 26^{ab}. — ^{b}) $K_{1.2.4}$ प्रशंसा (for -प्रशंसे). B_{3} $D_{2.9}$ न (for च). $K_{1.2}$ भवेत्तथैव ; K_{4} corrupt ; $B_{2.3.5}$ $D_{2-4.9}$ T_{1} $G_{1.5}$ भजंत एनं ; B_{4} D_{7} T_{2} भजंतमेव (D_{7} °नं) ; Dn $D_{5.6}$ भजंतमेवं ; Ds भजंत एवं ; D_{1} भवंत एव ; $G_{2.4}$ भजंति चैनं (for भजेत एनं). — ^{c}) D_{1} परेष्वेनं ; D_{9} परश्चैनं (for परस्त्वेनं). Cs cites परस्तु. — ^{d}) K_{4} D_{9} M_{5} °वृत्ते ; Cs °वृत्तं (as in text). $K_{1.2.5}$ B_{3} °वृत्त(K_{1} B_{3} °वृत्तं)त्वमेव.

27 K_{3} missing (cf. v. l. 15). — ^{a}) $K_{2.4.5}$ B (B_{1} missing) D (except Dn_{1}) T $G_{1.2.5}$ $M_{2.5}$ स त्वां ; Ca.d.s सोहं त्वा (Cs त्वां). K_{4} (marg. *sec. m.*) गर्हौ ; Dn_{1} $D_{3.4}$ गर्हे ; Ca.d.s गर्हे (as in text). — ^{b}) T_{1} नाशो ; Cs अन्तो (as in text). G_{4} च (for अयं). — ^{c}) K_{4} D_{1} न ; Ca.d.s नो (as in text). K_{5} अयं ; G_{5} इयं ; Ca.d.s इदं (as in text). $K_{1.2.4}$ D_{2} $G_{2.5}$ तव कर्मापराधः ; D_{9} तव कर्मानुरोधात् ; Cn.s कर्म तवापराधात्.

28 K_{3} missing (cf. v. l. 15). — ^{a}) K_{2} किल पुत्रेषु ; K_{4} $D_{1.2}$ $G_{3.5}$ जातु पुत्रेषु ; K_{5} Ds $D_{3.10}$ T_{2} जात (T_{2} also °जातु)पुत्रस्य ; B (B_{1} missing) Dn D_{3-7} जातु पुत्रस्य ; D_{9} राजपुत्रेषु ; Cs अजातपुत्रेषु ; Ca जातपुत्रेषु (as in text). — ^{b}) $K_{4.5}$ $G_{3.5}$ वशं गतः ; B (B_{1} missing) Dn_{1} D_{2-10} T_{2} M_{5} वशं गत्वा ; Dn_{2} वशे कृत्वा ; T_{1} G_{1} वशं हंता ; G_{4} वंशांतगः ; Ca बलं गंता ; Cd.s वशं गंता (as in text). K_{5} $D_{2.3}$ G_{2} नरेंद्रः. D_{7} सर्वलोकेषु राजन्. — ^{c}) B (B_{1} missing) Dn $D_{3-7.10}$ कामात्म(Dn_{2} °त्मा)नः ; T $G_{1.3-5}$ यदा(G_{1} °था)त्मानं ; G_{2} कामात्मना ; M किमात्मानं ; Cd.s कामात्मनां (as in text). K_{1} श्लाघ्यसे ; K_{5} श्लाघता ; B (B_{1} missing) Dn_{2} D_{5} Cn श्लाघनो ; Dn_{1} Ds $D_{3.4.7.10}$ T_{2} श्लाघनाद् (Ds D_{7} °ना) ; D_{1} श्लाघतां ; D_{2} प्लाघ्यतां ; D_{9} corrupt ; T_{1} श्लाघते (for श्लाघसे). — ^{d}) B (B_{1} missing) Dn $D_{3-7.10}$ T_{2} नागाः ; Ds मा गाः ; Cs नान्यत् (as in text). $B_{2.4.5}$ D (except $D_{1.2.7-9}$) T_{2} शमं ; B_{3} समं ; Cd.s शमात् (as in text). S (except T_{2}) पश्यसि पाक(M_{2} काल)मस्य ; Cs as in text.

29 K_{3} missing (cf. v. l. 15). — ^{a}) K_{5} प्रग्रहत्वं ; B_{3} प्रग्रहात्तु ; $B_{4.5}$ Dn_{1} $D_{2-8.10}$ T_{2} संग्रहात्त्वं ; G_{2} प्रग्रहत्वान् ; G_{3} संग्रहत्वं (for प्रग्रहात्त्वं). Ca.d cite प्रग्रहात्. — K_{1} (hapl.) om. from त्वं up to निग्रहात् (in ^{b}). — ^{b}) K_{4} Dn_{1} $D_{6.8}$ T_{1} G_{5} M विग्रहाच्चैव ; D_{1} परिहाराच्च ; G_{3} निग्रहं चैव (for निग्रहाच्चैव). Cn cites निग्रहात्. — ^{c}) $G_{3.5}$ स्थितां (for स्फीतां). K (K_{3} missing) G_{2} बहुरत्नाम् ; T_{1} दुर्बलवन् (for दुर्बलत्वाद्). K_{5} समेतं ; T_{1} न दत्तां (for अनन्तां). — ^{d}) K_{4} B (B_{1} missing) D (except D_{7}) T $G_{1.4.5}$ $M_{2.5}$ अशक्तः (for न शक्तः). $K_{1.2.5}$ D_{3} कौरवेश ; B_{4} Dn_{1} कौरवेंद्र (for कौरवेय).

30 K_{3} missing (cf. v. l. 15). The portion of the text from 30 up to 5. 33. 34. is lost in Dn_{2} on a missing folio (24). — ^{b}) $K_{4.5}$ B (B_{1} missing)

३३

वैशंपायन उवाच ।

द्वाःस्थं प्राह महाप्राज्ञो धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
विदुरं द्रष्टुमिच्छामि तमिहानय माचिरम् ॥ १
प्रहितो धृतराष्ट्रेण दूतः क्षत्तारमब्रवीत् ।
ईश्वरस्त्वां महाराजो महाप्राज्ञ दिदृक्षति ॥ २
एवमुक्तस्तु विदुरः प्राप्य राजनिवेशनम् ।
अब्रवीद्धृतराष्ट्राय द्वाःस्थ मां प्रतिवेदय ॥ ३

द्वाःस्थ उवाच ।

विदुरोऽयमनुप्राप्तो राजेन्द्र तव शासनात् ।
द्रष्टुमिच्छति ते पादौ किं करोतु प्रशाधि माम् ॥ ४

धृतराष्ट्र उवाच ।

प्रवेशय महाप्राज्ञं विदुरं दीर्घदर्शिनम् ।
अहं हि विदुरस्यास्य नाकाल्यो जातु दर्शने ॥ ५

C. 5. 975
B. 5. 33. 5
K. 5. 33. 5

Dn1 Ds D1–5. 7. 10 T2 Cs अभिपद्ये; D6 विपद्ये; D9 निबोध; T1 G अनुपद्ये; Cn प्रपद्ये; Ca. d निपद्ये (as in text). K1. 2 D8 प्रपद्य; D7 नरेंद्र (for नृसिंह). — d) K (K3 missing) D1 समग्रं; D7 त्वयोक्तं; G8 M यथोक्तं (for समेताः). — After 30, K4. 5 B (B1 missing) D (except D7; Dn2 missing; D1 marg.) T G (except G8) ins.:

165* धृतराष्ट्र उवाच ।
अनुज्ञातोऽस्यावसथं परैहि
प्रपद्यस्व शयनं सूतपुत्र ।
प्रातः श्रोतारः कुरवः सभाया-
मजातशत्रोर्वचनं त्वयोक्तम् ।

[(L. 1) K4 चावसथं; K5 D1 T1 G1. 5 स्वाव°; D2 त्वाव°; D9 G2. 4 आव° (for अस्याव°). K4 B (B1 missing) D10 Ca. n परेहि; K5 D1. 2 परेत्य; D9 T1 G1. 4. 5 समेत्य; G2 प्रविश्य (for परैहि). — (L. 2) K4 D5. 6 T2 सुखं प्रपद्यस्व; K5 Ds D1–4. 9. 10 G1. 2. 4 सुखं प्रपद्य (D9 °द्येः); T1 प्रपद्ये; G5 सुखं प्रपद्ये (for प्रपद्यस्व). Cd. s cite प्रपद्य (then reading probably स्वशयनं). — (L. 4) K5 B5 Dn1 Ds D5. 6 T2 G2 समेताः (cf. 30d); B2. 8 यथावत्; D8 समग्रं; G1. 4. 5 यथोक्तं (for त्वयोक्तम्).]

Colophon missing in K3 Dn2; B1 om. it. — *Sub-parvan:* K1. 2. 4. 5 B (B1 om.) Ds D1. 2. 5–7. 9 T2 G1. 2 M1. 2 संजययान; to it K5 D1. 2. 5 G1. 2 M1. 2 add समाप्त. — *Adhy. name:* D8 संजयहस्तिनापुरगमनं; D10 संजयागमनं; T1 G1 M संजयप्रत्यागमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 D5. 7 31; D6 (*sec. m.*) 29; D8 S 32 (M 33). — *S'loka no.:* Dn1 32; D8 33.

33

☞ This adhy. is missing in K3 (cf. v. l. 5. 32. 15); 1–92a is missing in B1 (cf. v. l. 5. 30. 37), and 1–34 is missing in Dn2 (cf. v. l. 5. 32. 30). K3 and B1 are mostly ignored in this adhy.

1 a) Most MSS. द्वास्थं. G3–5 चाह; M3. 4 त्वाह (for प्राह).

2 Dn2 missing (cf. v. l. 1). — a) T1 G3–5 प्रेषितो (for प्रहितो). — b) T1 G4 द्वाःस्थः; G5 सूतः (for दूतः). — c) D1. 9 त्वा (for त्वां). K2 D9 T1 G1. 3. 5 M °प्राज्ञ (D9 M1. 2. 5 °प्राज्ञो); G4 °बाहो (for °राजो). — d) K2. 5 m G3–5 M महाराजो; K4 D1. 3. 4. 7 °प्रज्ञो; K5 T2 °प्राज्ञो; Ds D5. 6. 10 °प्रज्ञ; T1 G1 धृतराष्ट्रो. K1. 4. 5 B2. 3 D1. 9 G1. 3. 5 दिदृक्षते.

3 Dn2 missing (cf. v. l. 1). — b) K2 Dn1 D3. 4. 7. 9 राजनिकेतनं; G3 राज्ञो निवे°. — d) B (B1 missing) D3. 9 G3 M2 द्वाःस्थं. G1 मा (for मां). K1 प्रतिबोधय; B3 D5. 6 T2 प्रतिपादय; D3. 4. 7–9 संनिवेदय; M5 प्रतिवेशय; Ca. d as in text. G2 प्रासं प्रतिनिवेदय.

4 Dn2 missing (cf. v. l. 1). — a) G3 महाप्राज्ञ (for अनुप्राप्तो). — d) D8 G3. 4 करोमि (for °तु).

5 Dn2 missing (cf. v. l. 1). — a) D (except D1. 2. 6. 8. 9; Dn2 missing) T G5 महाप्रज्ञं. — d) K1. 4. 5 B2. 4. 5 D (except Ds; Dn2 missing) T2 नाकल्पो; K2 m नासमयो; G3 नाकार्यो; G4 न कालो; Ca नाकाल्यो (as in text). Cd cites अकाल्यं.

6 Dn2 missing (cf. v. l. 1). — a) K1. 4. 5 B (B1 missing) D (except Ds; Dn2 missing) T2 G5 अकल्पो (D1 °काल्यं); G3 अकार्यो (for अकाल्यो). — d) S (except T2 G2. 5) महाराजो (for जातु राजा). B (B1

C. 5. 976
B. 5. 33. 6
K. 5. 33. 6

द्वाःस्थ उवाच ।
प्रविशान्तःपुरं क्षत्तर्महाराजस्य धीमतः ।
न हि ते दर्शनेऽकाल्यो जातु राजा ब्रवीति माम् ॥ ६
वैशंपायन उवाच ।
ततः प्रविश्य विदुरो धृतराष्ट्रनिवेशनम् ।
अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं चिन्तयानं नराधिपम् ॥ ७
विदुरोऽहं महाप्राज्ञ संप्राप्तस्तव शासनात् ।
यदि किंचन कर्तव्यमयमस्मि प्रशाधि माम् ॥ ८
धृतराष्ट्र उवाच ।
संजयो विदुर प्राप्तो गर्हयित्वा च मां गतः ।
अजातशत्रोः श्वो वाक्यं सभामध्ये स वक्ष्यति ॥ ९
तस्याद्य कुरुवीरस्य न विज्ञातं वचो मया ।
तन्मे दहति गात्राणि तदकार्षीत्प्रजागरम् ॥ १०
जाग्रतो दह्यमानस्य श्रेयो यदिह पश्यसि ।
तद्ब्रूहि त्वं हि नस्तात धर्मार्थकुशलो ह्यसि ॥ ११
यतः प्राप्तः संजयः पाण्डवेभ्यो
न मे यथावन्मनसः प्रशान्तिः ।
सर्वेन्द्रियाण्यप्रकृतिं गतानि
किं वक्ष्यतीत्येव हि मेऽद्य चिन्ता ॥ १२
विदुर उवाच ।
अभियुक्तं बलवता दुर्बलं हीनसाधनम् ।
हृतस्वं कामिनं चोरमाविशन्ति प्रजागराः ॥ १३
कच्चिदेतैर्महादोषैर्न स्पृष्टोऽसि नराधिप ।
कच्चिन्न परवित्तेषु गृध्यन्विपरितप्यसे ॥ १४

---

missing) D (Dn2 missing) T2 अब्रवीद्धि (for ब्रवीति). G2 अब्रवीत्पुनः (for ब्रवीति माम्). — After 6, G3 reads 13.

7 Dn2 missing (cf. v. l. 1). G3 om. 7–8. — [b]) G2 प्रांजलिं वीरं (for प्राञ्जलिर्वाक्यं). — For 7, K (K3 missing) subst.:

166* एवमुक्तः प्रविश्याथ क्षत्ता राजानमब्रवीत् ।

8 Dn2 missing (cf. v. l. 1); G3 om. 8 (cf. v. l. 7). Before 8, G5 ins. विदुरः. — [a]) K5 D5.10 महाप्रज्ञ. — [c]) K2 किंचित्तु; K4 Dn1 D2 किंचिच्च; B3 किंचिन्नु (for किंचन). D3.4.9 यदि (D9 °च्च) किंचिन्मया कार्यं; D6 वचनं तव कर्तव्यं. — [d]) B3 किं करोमि (for अयमस्मि). — After 8, T1 G1.4 read 13–14.

9 Dn2 missing (cf. v. l. 1). — [b]) D3 T1 G5 तु; G4 स (for च). D9 G4 मा (for मां).

10 Dn2 missing (cf. v. l. 1). — [a]) G2 अथ (for तस्य). K4 अथ; B3 D1.2 G2 तत्; G4.5 अस्य (for अद्य). B3 कुरुराजस्य; G3 °सिंहस्य. — [c]) B3 D1.2 S (except T2 G1) दहन्मे (B3 °हंते; G5 °ह्रते) सर्वगात्राणि.

11 Dn2 missing (cf. v. l. 1). — [b]) K5 B (B1 missing) D (Dn2 missing) यदत्तु-; G1 यद्यत्र (for यदिह). — [c]) K4 च हि (for ब्रूहि). K (K3 missing) हितं (for हि नः). — [d]) D1.2.9 G3 शुचिः; G2 यतः (for ह्यसि). M अर्थधर्मविशारदः.

12 Dn2 missing (cf. v. l. 1). — [c]) G5 प्रयांति (for गतानि). — [d]) K1.2.5 अत्र (for एव). B3.5 मेद्य; G2 मेत्र; G5 मम; M च मे (for हि मे). K2 अस्ति; D2.9 अत्र; D6 च; G5 इह (for अद्य). K1.4.5 (*sup. lin.*) B3.5 D1.3.4.7.8 G2 M Cn प्रचिंता; K5 प्रशंसा; T2 विचिंता (for ऽद्य चिन्ता). — After 12, S (except T2) ins.:

167* तन्मे ब्रूहि विदुर सर्वं यथाव-
त्सान्त्वं तस्मै सर्वमजातशत्रोः ।
यथा च नस्तात हितं भवेत
प्राज्ञाश्च सर्वे सुखिनो भवेयुः ।

[(L. 1) T1 G (except G2) त्वं (for सर्वं). — (L. 2) T1 G M4 (*sup. lin.*) मनीषितं (for सान्त्वं तस्मै). — (L. 3) T1 G1.5 भवेच्च; G2–4 भवेत्तत् (for भवेत). — (L. 4) T1 G प्रजाश्च सर्वाः (G1 m तन्मे) सुखिता भवेयुः.]

13 Dn2 missing (cf. v. l. 1). D6 om. 13–14; G2 om. 13. T1 G1.4 read 13 and 14 after 8; G3 reads 13 after 6. — [c]) N (except B5; B1 Dn2 missing; D6 om.) चौरं (for चोरं). Ca cites हृतस्वः, कामी, चौरश्च. — After 13, G2 reads 15[ab].

14 Dn2 missing (cf. v. l. 1). D6 om. 14 (cf. v. l. 13); G3 om. 14. For T1 G1.4 cf. v. l. 13. — [b]) G4 M1.3.4 अस्पृ° (for न स्पृ°). — [c]) B (B1 missing) D (except D1.9; Dn2 missing; D6 om.) T2 G5 च (for न). — [d]) G1.4 M1 (*sup. lin.* as in text).3.4 गृध्नन् (for गृध्यन्). K5 B (B1 missing) D (except D1.2.9; Dn2 missing; D6 om.) न परितप्य(D3 D5 before corr. °प्स्य)से (for विपरि°).

15 Dn2 missing (cf. v. l. 1). G2 reads 15[ab] after 13. — [a]) T1 G अहं (for ते). K4 सर्वं; T1 G M

धृतराष्ट्र उवाच।
श्रोतुमिच्छामि ते धर्म्यं परं नैःश्रेयसं वचः।
अस्मिन्राजर्षिवंशे हि त्वमेकः प्राज्ञसंमतः ॥ १५
विदुर उवाच।
निषेवते प्रशस्तानि निन्दितानि न सेवते।
अनास्तिकः श्रद्दधान एतत्पण्डितलक्षणम् ॥ १६
क्रोधो हर्षश्च दर्पश्च ह्रीस्तम्भो मान्यमानिता।
यमर्थान्नापकर्षन्ति स वै पण्डित उच्यते ॥ १७
यस्य कृत्यं न जानन्ति मन्त्रं वा मन्त्रितं परे।
कृतमेवास्य जानन्ति स वै पण्डित उच्यते ॥ १८
यस्य कृत्यं न विघ्नन्ति शीतमुष्णं भयं रतिः।
समृद्धिरसमृद्धिर्वा स वै पण्डित उच्यते ॥ १९

C. 5. 994
B. 5. 33. 19
K. 5. 33. 26

क्षत्तः (G3 त्वत्तः) (for धर्म्यं). — [b]) K (K3 missing) D1. 2 T1 G4. 5 निः° (for नैः°). — [c]) K1. 2. 4 वै (for हि). — [d]) T1 G1. 5 प्राज्ञसत्तमः.

16 Dn2 missing (cf. v. l. 1). — After the ref., K (K3 missing) D1. 2. 7. 8 S (except T2) ins.:

168* राजा लक्षणसंपन्नस्त्रैलोक्यस्यापि यो भवेत्।
प्रेष्यस्ते प्रेषितश्चैव धृतराष्ट्र युधिष्ठिरः।
विपरीततरश्च त्वं भागधेयेन संमतः।
अर्चिषा प्रज्ञया चैव धर्मात्मा धर्मकोविदः।
आनृशंस्यादनुक्रोशाद्धर्मात्सत्यपराक्रमात्। [5]
गुरुत्वं त्वयि संप्रेक्ष्य बहून्क्लेशांस्तितिक्षते।
दुर्योधने सौबलेये कर्णे दुःशासने तथा।
एतेष्वैश्वर्यमाधाय कथं त्वं भूतिमिच्छसि।
आत्मज्ञानं समारम्भस्तितिक्षा धर्मनित्यता।

[(L. 1) D7 राजन्; G3–5 M राज- (for राजा). K5 D7 अधिपो (for अपि यो). — (L. 2) K2 G5 प्रेक्ष्यः; Cn प्रेष्यः (as above). T1 G M प्रेषिता (G5 प्रेक्षिता); Cn प्रेषितः (as above). M3–5 सोस्तु (for चैव). — (L. 3) D1 तत्र; D2 त्वं तु; D8 त्वं च (for च त्वं). S (except T2) विपरीतः सपुत्रस् (T1 G1–8 °त्र) त्वं. Cn explains both भागधेयेन (as above) and भागधेये न. S (except T2) लंभितः (for संमतः). — (L. 4) K5 D7 Cn अर्चिषां प्रक्षयाचैव. S (except T2) धर्म्यया; Cn धर्मात्मा (as above). — (L. 5) K1. 5 D7 सत्यात्परा°; T1 G3–5 M °क्रमः. — (L. 6) K5 D7 गुरुत्वात्. K2. 4 D2. 8 M तितिक्षति; Cn as above. — (L. 7) D1. 2 सौबले च; S (except T2) दुःशासने (for सौबलेये). S (except T2) राजन्कर्णे च (M °र्णेष) सौबले. — (L. 8) S (except T2 M5) आत्मनो (for कथं त्वं). D2 शांतिम् (for भूतिम्). — (L. 9) S (except T2 M5) असंरंभः (for समा°). K1. 5 D1. 7. 8 आत्मज्ञानसमा°. — Of this passage, lines 1–6 are an anticipation (with variation) of 5. 34. 81–83; and, similarly, lines 7–8, of 5. 35. 66. The Bombay ed. of the comm. of Nīl contains a comment on this passage with the remark: क्वचित्पुस्तकान्तरे स्थितस्य मूलस्य व्याख्या, but this is an *interpolation* made in the *comm.* by some modern Pandit! The MSS. of Cn ignore this portion of the comment altogether. The passage is unnoticed in Ca. d. s!]

— After the above, K1. 5 D2. 7 read 17[cd] (*repeating* it in its proper place); while S (except T2) cont.:

169* वाक्संयमश्च दानं च नैतेष्वेतानि कृत्स्नशः।
एकस्माद्वृक्षाद्यज्ञपात्राणि राज-
न्स्रुक्च द्रोणी वोढनी पीडनी च।
एतद्राजन्ब्रुवतो मे निबोध
एकस्मात्पुरुषाज्जायतेऽसच्च सच्च।

[(L. 2) M तक्ष्यात् (for राजन्). — (L. 3) T1 G5 पेढनी; G1 वोटनी; G2 वोडिनी; G3. 4 वेधनी (for वोढनी). — (L. 5) G1. 3. 4 वै; G2 च (for पुरुषात्).]

— [c]) K5 T1 G3–5 आस्तिकः श्रद्दधानश्च.

17 Dn2 missing (cf. v. l. 1). — [a]) D9 अमर्ष° (for हर्ष°). D9 दंभः; Cs दर्पः (as in text). — [b]) K1. 2 Cs अमान्यमानिता. — K1. 5 D2. 7 read 17[cd] for the first time after 168* (cf. v. l. 16), *repeating* it here. — [c]) K1 (before corr. as in text). Dn1 D8. 4. 9 T2 G (except G5) अर्था (for अर्थान्). — [d]) = 18[d], 19[d], 20[d] etc. — After 17, T1 G1. 5 M read 20; while D2 ins.:

170* योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते।
कितवेन कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणा।

[= (var.) 1. 68. 26; = (var.) Manu 4. 255.]

18 Dn2 missing (cf. v. l. 1). K1 om. 18–20; D9 G4 om. 18–19; B2 om. 18. T1 G1. 5 M transp. 18 and 19. — [a]) K2. 4. 5 मंत्रं (for कृत्यं). M विंदंति (for जानन्ति). — [b]) D2 मित्रं (for मन्त्रं). K2. 4. 5 m बाह्याश्चाभ्यंतराश्च ये. — [c]) K2 अभि- (for अस्य).

19 Dn2 missing (cf. v. l. 1). K1 D8. 9 G2. 4 om. 19 (cf. v. l. 18); G3 om. 19–26. T1 G1. 5 M transp. 18 and 19. — [a]) K2 D3 निघ्नंति; T2 विंदंति. — [c]) T1 G5 M च (for वा).

20 Dn2 missing (cf. v. l. 1). K1 G3 om. 20

C. 5. 990
B. 5. 33. 20
K. 5. 33. 27

यस्य संसारिणी प्रज्ञा धर्मार्थावनुवर्तते ।
कामादर्थं वृणीते यः स वै पण्डित उच्यते ॥ २०
यथाशक्ति चिकीर्षन्ति यथाशक्ति च कुर्वते ।
न किंचिदवमन्यन्ते पण्डिता भरतर्षभ ॥ २१
क्षिप्रं विजानाति चिरं शृणोति
विज्ञाय चार्थं भजते न कामात् ।
नासंपृष्टो व्युपयुङ्क्ते परार्थे
तत्प्रज्ञानं प्रथमं पण्डितस्य ॥ २२
नाप्राप्यमभिवाञ्छन्ति नष्टं नेच्छन्ति शोचितुम् ।
आपत्सु च न मुह्यन्ति नराः पण्डितबुद्धयः ॥ २३
निश्चित्य यः प्रक्रमते नान्तर्वसति कर्मणः ।
अवन्ध्यकालो वश्यात्मा स वै पण्डित उच्यते ॥ २४
आर्यकर्मणि रज्यन्ते भूतिकर्माणि कुर्वते ।
हितं च नाभ्यसूयन्ति पण्डिता भरतर्षभ ॥ २५
न हृष्यत्यात्मसंमाने नावमानेन तप्यते ।
गाङ्गो ह्रद इवाक्षोभ्यो यः स पण्डित उच्यते ॥ २६
तत्त्वज्ञः सर्वभूतानां योगज्ञः सर्वकर्मणाम् ।
उपायज्ञो मनुष्याणां नरः पण्डित उच्यते ॥ २७
प्रवृत्तवाक्चित्रकथ ऊहवान्प्रतिभानवान् ।
आशु ग्रन्थस्य वक्ता च स वै पण्डित उच्यते ॥ २८

(cf. v. l. 18, 19). T1 G1.5 M read 20 after 17; G2, after 22. — a) K4 Dn1 D7 संचारिणी; all comm. संसा° (as in text). — b) G2 धर्मार्थौ वशमुच्यते. — c) D7.8 कामार्थं न; G5 कामान्नार्थं. — After 20, D7 ins.:
171* कामादर्थं वृणीते यो मोक्षादर्थं स विन्दति ।
राजनीतिं समीक्ष्याथ स वै पण्डित उच्यते ।

21 Dn2 missing (cf. v. l. 1). G3 om. 21 (cf. v. l. 19); G4 om. 21ab. — b) K2 हि कुर्वते; Ds च कुर्वति; G2 M उपकुर्वते. — d) D9 G2 पुरुष° (for भरत°). B (B1 missing) Dn1 Ds D3–8.10 T2 नराः पंडितबुद्धयः (B3 °वृत्तयः; Ds2 °मानिनः).

22 Dn2 missing (cf. v. l. 1). K2 D10 G3 om. 22 (cf. v. l. 19). — b) K1 D1 चार्थान् (for चार्थं). Cs cites अर्थं (as in text). D3–6 T2 (by corr.) च; Cs न (as in text). D1 M कामं; D3 (*sup. lin.* as in text). 4.5.9 G5 कामान्; Cs as in text. — c) K4 असंस्पृष्टः; T G5 संपृष्टः; G4 संसृष्टः; Ca. d. s असंपृष्टः (as in text). K1 B2.3 Dn1 Ds D3–6.8 T2 ह्युपयुंक्ते; D1 व्यपयुक्ते (sic); D9 नोपयुंक्ते; Cs उप°; Cd. n व्युप° (as in text). K1.4.5 (m as in text) परस्य; D3.4.6 T G4.5 परार्थं; Cd. s परार्थे (as in text). G1.2 M न संसृष्टोप्युपयुंक्ते परार्थं. — d) D2 प्रथितं (for प्रथमं). — After 22, G2 reads 20.

23 =(var.) Hitopades'a (ed. Peterson) 1. 127. — Dn2 missing (cf. v. l. 1). G3 om. 23 (cf. v. l. 19). — c) D3.4 T1 G (G3 om.) न वि- (for च न). — d) D5 °मानिनः (for °बुद्धयः). K1 पंडिता भरतर्षभ.

24 Dn2 missing (cf. v. l. 1). G3 om. 24 (cf. v. l. 19). — a) K2 S (except T2 G2; G3 om.) प्रकुरुते; Ca. d प्रक्रमते (as in text). — b) G5 नांतर्विशति; Ca. d. s as in text. K4 G5 कर्मणां; Cs as in text.

25 Dn2 missing (cf. v. l. 1). G3 om. 25 (cf. v. l. 19). — a) K4 आर्ये (for आर्य-). K4 रंस्यंति; D2 सज्यंते. — b) B3 Ds D9 G5 M4 भूति (D9 °तिं) कर्मणि. B3 युज्यते (for कुर्वते). — c) Ds हेतुं (for हितं). T1 G1.5 M transp. च and न. T G1.4.5 अभ्यसुयंते; M अप्यसूयंते. — d) D9 S (except T2 G2; G3 om.) पुरुषर्षभ (D9 °भाः).

26 Dn2 missing (cf. v. l. 1). B2 G3 om. 26 (cf. v. l. 19). — a) K (K3 missing) आत्मसन्माने. S (except T2 G2; G3 om.) न प्रहृष्यति संमाने. — b) K1 D3.4 M2 अपमानेन (K1 °ने च); K2.4.5 D3 G4 अवमाने च (for अवमानेन). K (K3 missing) कुप्यति (for तप्यते). D6 न तप्यंते परोदये. — c) K4 D1 G1.4 गंगा- (for गाङ्गो).

27 Dn2 missing (cf. v. l. 1). B4 G2 om. 27–28. M transp. 27 and 28. — a) S (except T2; G2 om.) मनोज्ञः; Cs तत्त्वज्ञः (as in text). Cn cites तत्त्वं. — d) S (except T2; G2 om.) स वै (for नरः). — After 27, T1 G1 reads 39.

28 Dn2 missing (cf. v. l. 1). B4 G2.3 om. 28 (cf. v. l. 27). M transp. 27 and 28. — ab) K2 B2.5 Ds ऊहावान्; D3 ज्ञानवान्; Ca ऊह° (as in text). Cd. n. s cite ऊहः. D6 प्रवृत्तिमान्निमित्तज्ञो जुह्वतामनुभाववान्. — c) S (except T2; G2.3 om.) शुद्धवाक्यस्य (G1.4 °श्च) (for आशु ग्रन्थस्य). K1 D2–4.8 यः (for च). — d) K2.4.5 B (B1 missing) Dn1 Ds D1.5–7.9.10 T2 यः स; D3 स च (for स वै).

29 Dn2 missing (cf. v. l. 1). Dn1 om. 29. — a) D3.4 शास्त्रं; Ca. d. s श्रुतं (as in text). K1 चैव (for यस्य). — b) D1 यस्य (for चैव). — d) Ds D3

श्रुतं प्रज्ञानुगं यस्य प्रज्ञा चैव श्रुतानुगा ।
असंभिन्नार्यमर्यादः पण्डिताख्यां लभेत सः ॥ २९
अश्रुतश्च समुन्नद्धो दरिद्रश्च महामनाः ।
अर्थांश्चाकर्मणा प्रेप्सुर्मूढ इत्युच्यते बुधैः ॥ ३०
स्वमर्थं यः परित्यज्य परार्थमनुतिष्ठति ।
मिथ्या चरति मित्रार्थे यश्च मूढः स उच्यते ॥ ३१
अकामान्कामयति यः कामयानान्परिद्विषन् ।
बलवन्तं च यो द्वेष्टि तमाहुर्मूढचेतसम् ॥ ३२
अमित्रं कुरुते मित्रं मित्रं द्वेष्टि हिनस्ति च ।
कर्म चारभते दुष्टं तमाहुर्मूढचेतसम् ॥ ३३
संसारयति कृत्यानि सर्वत्र विचिकित्सते ।
चिरं करोति क्षिप्रार्थे स मूढो भरतर्षभ ॥ ३४
अनाहूतः प्रविशति अपृष्टो बहु भाषते ।
विश्वसत्यप्रमत्तेषु मूढचेता नराधमः ॥ ३५
परं क्षिपति दोषेण वर्तमानः स्वयं तथा ।
यश्च क्रुध्यत्यनीशः सन्स च मूढतमो नरः ॥ ३६
आत्मनो बलमज्ञाय धर्मार्थपरिवर्जितम् ।
अलभ्यमिच्छन्नैष्कर्म्यान्मूढबुद्धिरिहोच्यते ॥ ३७
अशिष्यं शास्ति यो राजन्यश्च शून्यमुपासते ।
कदर्यं भजते यश्च तमाहुर्मूढचेतसम् ॥ ३८

C. 5. 1009
B. 5. 33. 39
K. 5. 33. 47

लभेत्तु (for लभेत). — After 29, G3.4 M1 read 39.

31 Dn2 missing (cf. v. l. 1). — a) Ca स्वमन्नं (for स्वमर्थं). D2 सं- (for यः). — b) Ca परान्नं; Cd.s परार्थं (as in text). ❀Ca: परार्थमिति असम्यक् ।❀ D1 अनुधावति; G4 उपतिष्ठति. — d) T1 G1.5 स (for च). T1 G1 इहोच्यते; G5 प्रकीर्त्यते (for स उच्यते). K1.2.4 तमाहुर्मूढलक्षणं; D2 यः स मूढतमो नरः. — After 31, D8 ins.:

172* यः प्राप्य मानुषं जन्म मोक्षद्वारमपावृतम् ।
गृहेषु सज्जते मूढस्तमारूढच्युतं विदुः ।

On the other hand K4 ins. 173* after 31.

32 Dn2 missing (cf. v. l. 1). K4 om. 32–34. — a) G4 M1.3.4 अकामां; Ca as in text. G5 यः कामयते (for कामयति यः). — b) G3.4 M1.3.4 कामयानां. K5 B (B1 missing) D (except D1.2) T2 G2.3 परित्यजेत् (G3 °जन्) (for परिद्विषन्). — T2 om. 32d–34c. — d) = 33d, 38d. K1.2.5 °लक्षणं (for °चेतसम्).

33 Dn2 missing (cf. v. l. 1). K4 T2 om. 33 (cf. v. l. 32). K2 reads 33 after 35. — 33ab = Pañcatantra (ed. Kosegarten) 3. 231ab. — b) Dn1 द्वेष्टि हिनस्ति च क्रमात्. — d) K1.2.5 D8 मूढलक्षणं.

34 Dn2 missing (cf. v. l. 1). K4 om. 34 (cf. v. l. 32); T2 om. 34abc. — a) Ca cites सेव्यानि. — b) K2 D8 Ca विचिकित्सति. — c) D9 क्षिप्रार्थी; G5 क्षिप्रस्य; Cd.s as in text. — d) K1.2 तमाहुर्मूढलक्षणं; S (except T2 G2) मूढो भरतसत्तम. — B (B1 missing) D (except D1; Dn2 missing) T2 ins. after 34: K4 (which om. 32–34) ins. after 31:

173* श्राद्धं पितृभ्यो न ददाति दैवतानि न चार्चति ।
सुहृन्मित्रं न लभते तमाहुर्मूढलक्षणम् ।

[(L. 1) D2 नो दद्यात् (for न ददाति), and देवतांश्च (for दैव°). D3 अपि; D3.4 च (for न). D2–4 न; T2 वा (for च). — (L. 2) D2–5.8.9 T2 भजते (for लभते). Ds2 D2.10 मूढचेतसं (D2 °तं).]

35 35ab = (var.) Hitopades'a 2. 45. — Dn2 resumes! — a) G3.4 M संप्रविशेत् (for प्रविशति). — b) Ds2 प्रविष्टो (for अपृष्टो). — c) K1 D2 T1 G5 विश्वसिति. T1 G M अप्रशांतेषु; Ca.d अप्रमत्तेषु (as in text). B (B1 missing) Dn D3 D8–10 T2 अविश्वस्ते विश्वसिति (Ds1 D3 °सति; T2 °सीत); D1 विश्वसेद्यः प्रमत्तेषु. — d) K2 नराधिप (for °धमः). — After 35, K2 reads 33.

36 a) K1.2.4 D1.6.8 G2 परान्; Dn2 एवं (for परं). — c) D1 यस्तु; D8 यच्च. K1.2 कुप्यति (for क्रुध्य°). B (B1 missing) D (except D1–4.8) T2 अनीशानः; G3 अशक्तः सन्; M नीचः सन् (for अनीशः सन्). — d) D1 वै; G4 तु (for च). K1.4 मूढः सदा; T1 G (except G2) मूढतरः. D3.4 नृप (for नरः). K2 मूढचेता नराधिप.

37 a) G5 वधं (for बलं). D8 अज्ञात्वा; G5 आस्थाय (for अज्ञाय). — b) Dn1 Ds D3.4.8 T G (except G3) M5 °परिवर्जितः. — c) D1 वै कामं; Ca.d.s नैष्कर्म्यात् (as in text). S (except T2 G2) असाध्यं कर्म यः कुर्यात्. — d) D7 स (for इह).

38 G2 om. 38–39. — a) D3.4 G3 अशिष्यान्; Ca.d अशिष्यं (as in text). — b) D1 न (for च). D1 शिष्यं; Ca.d.s शून्यं (as in text). T1.2 (before corr. as in text) G (G2 om.) M1 (*sup. lin.* as in text) यश्च (G4 न च) शिष्यान् (G4.5 M1 °ष्यं) न शास्ति च (T2

C. 5. 1010
B. 5. 34. 40
K. 5. 33. 37

अर्थं महान्तमासाद्य विद्यामैश्वर्यमेव वा ।
विचरत्यसमुन्नद्धो यः स पण्डित उच्यते ॥ ३९
एकः संपन्नमश्नाति वस्ते वासश्च शोभनम् ।
योऽसंविभज्य भृत्येभ्यः को नृशंसतरस्ततः ॥ ४०
एकः पापानि कुरुते फलं भुङ्क्ते महाजनः ।
भोक्तारो विप्रमुच्यन्ते कर्ता दोषेण लिप्यते ॥ ४१
एकं हन्यान्न वा हन्यादिषुर्मुक्तो धनुष्मता ।
बुद्धिर्बुद्धिमतोत्सृष्टा हन्याद्राष्ट्रं सराजकम् ॥ ४२
एकया द्वे विनिश्चित्य त्रींश्चतुर्भिर्वशे कुरु ।
पञ्च जित्वा विदित्वा षट् सप्त हित्वा सुखी भव ॥ ४३

एकं विषरसो हन्ति शस्त्रेणैकश्च वध्यते ।
सराष्ट्रं सप्रजं हन्ति राजानं मन्त्रविस्रवः ॥ ४४
एकः स्वादु न भुञ्जीत एकश्चार्थान्न चिन्तयेत् ।
एको न गच्छेदध्वानं नैकः सुप्तेषु जागृयात् ॥ ४५
एकमेवाद्वितीयं तद्यद्राजन्नावबुध्यसे ।
सत्यं स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य नौरिव ॥ ४६
एकः क्षमावतां दोषो द्वितीयो नोपलभ्यते ।
यदेनं क्षमया युक्तमशक्तं मन्यते जनः ॥ ४७
एको धर्मः परं श्रेयः क्षमैका शान्तिरुत्तमा ।
विद्यैका परमा दृष्टिरहिंसैका सुखावहा ॥ ४८

शासते). — [c]) D_{n1} कमर्थं; D_{n2} कंदर्पं; G_5 कातर्यं; all comm. कदर्यं (as in text). D_{s2} ग्रसते (for भजते). K_2 Ds D_9 T_1 G (G_2 om.) तु (for च). — K_4 om. from 38[d] up to वासश्च in 40[b]. — [d]) G_5 विदुर् (for आहुर्). $K_{1.2}$ मूढलक्षणं; D_8 मूढचेतनं.

39 K_4 G_2 om. 39 (cf. v. l. 38). T_1 G_1 read 39 after 27; $G_{3.4}$ M_1, after 29. — [b]) K_2 $D_{1.2.8}$ T $G_{1.4}$ च (for वा). — [d]) G_5 यः पंडित इहोच्यते.

40 K_4 om. up to वासश्च (cf. v. l. 38). — [b]) $K_{2.5}$ (*sup. lin.* as in text) धत्ते; Ca वस्ते (as in text). K_1 सु- (for च). — [c]) K_1 असं° (for योऽसं°). G_5 Ca मूते° (for भृत्ये°). — [d]) K_2 (m as in text) पुमान्; G_3 स्मृतः (for ततः).

41 [b]) D_9 G_{3-5} $M_{1.3.5}$ महाजनाः; Ca as in text. — [c]) S (except T_2 $G_{1.2}$) तत्र मुच्यंते (T_1 लुप्यंते); Ca विप्र° (as in text). — [d]) K_2 B_2 पापेन; Ca दोषेण (as in text).

42 =(var.) Pañcatantra 1. 219; =(var.) Śārṅgadharapaddhati 1355; =(var.) Śukasaptati (*text. simpl.*), ed. R. Schmidt (Leipzig 1893), p. 101. — [a]) G_5 द्वि (for न). — [b]) G_2 धनुर्भृता; G_3 M (except M_1) महेषुणा. — [d]) D_2 हंति (for हन्याद्).

43 D_6 om. 43. G_4 transp. 43 and 44. — [a]) S (except T_2) द्वौ; Ca.d.s द्वे (as in text). — [b]) $K_{1.2.4}$ D_{n1} $D_{1-4.7.8}$ G_5 वशीकुरु; Ca वशे कुरु (as in text). — [c]) G_4 हित्वा; Ca.d जित्वा (as in text). B_1 D_2 T विजित्वा; Ca विदि° (as in text).

44 G_4 transp. 43 and 44. — [a]) T_1 G विषधरो. — [b]) K_2 शितेन (for शस्त्रेण), and (before corr.) एकेन (for एकश्च). — [c]) Ds D_9 °राज्यं (for °राष्ट्रं). — [d]) $K_{1.5}$ (orig.) मंत्रनिश्रवः; $K_{2.4.5}$ (*inf. lin.*) °निश्चयः; B (B_1 missing) Dn $D_{2-7.10}$ T_2 (before corr. as in text) G_2 Ca.s °विप्लवः; D_1 °निस्रवः; D_8 °विश्रवः; T_1 °विश्रवं.

45 =(var.) Pañcatantra 5. 88. — [b]) $D_{2-4.7}$ स्वार्थान्; T_1 G_{1-4} चार्थं; G_5 शास्त्रं (for चार्थान्). — [d]) S (mostly) जाग्रियात्.

46 [ab]) D_1 अद्वितीयस्य (for °तीयं तद्). K_2 D_8 transp. तत् and यत्. K_4 D_{n1} Ds D_9 °बुध्यते; Ca.d as in text. — [c]) T_1 G_1 संयानं; G_3 संधानं (for सोपानं).

47 =(var.) B. 12. 160. 34. — [a]) G_2 क्षमावतो. — [b]) K (K_8 missing) $B_{2.3.5}$ Dn Ds D_{2-10} T_2 G_2 उपपद्यते; D_1 एव लभ्यते (for °लभ्यते). — After 47, N (K_8 B_1 missing) T_2 $G_{1.2}$ ins.:

174* सोऽस्य दोषो न मन्तव्यः क्षमा हि परमं बलम् ।

[K (K_8 missing) D_1 G_2 अपि (for अस्य). $D_{5.6}$ T_2 धनं (for बलम्). G_2 क्षमया हि परं बलम्.]

D_2 (marg.).$_{3.4.7.10}$ T_2 G_1 cont.:

175* क्षमा गुणो ह्यशक्तानां शक्तानां भूषणं क्षमा ।
क्षमा वशीकृतिर्लोके क्षमया किं न साध्यते ।
शान्तिखड्गः करे यस्य किं करिष्यति दुर्जनः ।
अतृणे पतितो वह्निः स्वयमेवोपशाम्यति ।

[(L. 3) D_{10} transp. किं करिष्यति and दुर्जनः.]

D_2 (marg.).$_{3.4.7.10}$ (marg.) T_2 G_1 cont.: K (K_8 missing) B (B_1 missing) Dn Ds $D_{1.5.6.8.9}$ G_2 ins. after 174*:

176* अक्षमावान्परं दोषैरात्मानं चैव योजयेत् ।

[Noticed in Ca.d.s! — (L. 1) K (K_8 missing) $B_{2.4}$ D_{2-4} $G_{1.2}$ चापि; D_1 अपि (for चैव). G_2 वर्जं° (for योज°).]

द्वाविमौ ग्रसते भूमिः सर्पो बिलशयानिव ।
राजानं चाविरोद्धारं ब्राह्मणं चाप्रवासिनम् ॥ ४९
द्वे कर्मणी नरः कुर्वन्नस्मिँल्लोके विरोचते ।
अब्रुवन्परुषं किंचिदसतो नार्थयंस्तथा ॥ ५०
द्वाविमौ पुरुषव्याघ्र परप्रत्ययकारिणौ ।
स्त्रियः कामितकामिन्यो लोकः पूजितपूजकः ॥ ५१
द्वाविमौ कण्टकौ तीक्ष्णौ शरीरपरिशोषणौ ।
यश्चाधनः कामयते यश्च कुप्यत्यनीश्वरः ॥ ५२
द्वाविमौ पुरुषौ राजन्स्वर्गस्योपरि तिष्ठतः ।
प्रभुश्च क्षमया युक्तो दरिद्रश्च प्रदानवान् ॥ ५३
न्यायागतस्य द्रव्यस्य बोद्धव्यौ द्वावतिक्रमौ ।
अपात्रे प्रतिपत्तिश्च पात्रे चाप्रतिपादनम् ॥ ५४
त्रयो न्याया मनुष्याणां श्रूयन्ते भरतर्षभ ।
कनीयान्मध्यमः श्रेष्ठ इति वेदविदो विदुः ॥ ५५

C. 5. 1032
B. 5. 33. 62
K. 5. 33. 69

48 c) B3 Dn Ds D3-7. 9. 10 T2 तृप्तिः; D8 T1 G (except G2) M तुष्टिः (for दृष्टिः).

49 =(var.) C. 2. 1958; 12. 665, 2049; 13. 2180. — b) D1 G1. 5 M (except M2) सर्पौ. Dn2 D1 S (except T2 G2) बिलशयाविव; D7 °शयानि च. — c) K2 om. च. K4 विरोद्धंतं; B3 अवियोद्धारं; B5 Ds2 D5-7. 9 S (except T1) अप्ययोद्धारं; D1 अप्यरुंधानं (for अविरोद्धारं). — After 49, D2 ins. 180*, followed by 178* (cf. v. l. 54, 52). On the other hand, T1 G1. 4. 5 ins. after 49:

177* पृथिव्यां सागरान्तायां द्वाविमौ पुरुषाधमौ ।,
followed by line 2 of 179* (cf. v. l. 52).

50 b) K2. 5 Dn1 D7 विराजते; D9. 10 [ऽ]धिरोचते; S (except T2 G2) महीयते; Cd. s विरोचते (as in text). — c) T1 G (except G2) M न ब्रूयात्; T2 (before corr. as in text) नाब्रुवन् (for अब्रुवन्). Dn2 D1. 10 कंचित् (for किं°). — d) K1 B2. 4. 5 Dn Ds1 D5. 6. 9. 10 T2 [ऽ]नर्चयंस्तथा; K4 B3 नार्चयंस्तथा; K5 D3. 4. 7. 8 नाभ्र-यंस्तथा; D2 G2 [ऽ]नर्थयंस्तथा; T1 G1. 3-5 नार्थयेत च; M नार्थयीत च.

51 d) D1 S (except G2; T2 by corr.) मूर्खाः (D1 लोकाः) पूजितपूजकाः. Cd cites लोकः. — After 51, D2 G2 ins. 179* (cf. v. l. 52).

52 B4 om. 52. — b) K (K3 missing) शरीरस्याव-शोष(K1 °षि)णौ; B (except B3) Dn2 D2-4. 9 T G1 M1 (*sup. lin.*) Cs °परिशोषिणौ; Ds G2 °परिशोषकौ. — cd) M1 (*sup. lin.*). 2-4 both times यत् (for यः). — K2. 4. 5 D8. 10 ins. after 52: K1, after 54: D2. 7, after 180*:

178* द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ ।
परिव्राड्योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः ।

[=(var.) Pañcatantra 1. 345. — (L. 1) K5 D10 पुरुषव्याघ्र (for पुरुषौ लोके). D8 °भेदकौ (for °भेदिनौ). — (L. 2) D2 (marg. *sec. m.*) स्वामिना संप्रयुक्तश्च.]

After the above, K4 D10 ins. 180* (cf. v. l. 54). — K2 D10 ins. after 53: K4, after 180*: K5 D8, after 178*: Dn D3-7 T2, after 52: D2 G2 after 51: T1 G1. 4. 5 (all four om. line 1), after 49:

179* द्वाविमौ न विराजेते विपरीतेन कर्मणा ।
गृहस्थश्च निरारम्भः कार्यवांश्चैव भिक्षुकः ।

[(L. 1) Dn द्वावेव (for द्वाविमौ). — (L. 2) T1 G4. 5 वै (for च). T1 G4. 5 सारंभः (for कार्यवान्). D8 अथ (for एव). K2 कार्यारंभश्च भिक्षुकः.]

— After the above, K5 D8 ins. 180*.

53 a) G5 लोके (for राजन्). — b) D1 सर्वस्य (for स्वर्ग°). — d) K5 M4 प्रताप° (for प्रदान°). — After 53, K2 D10 ins. 179*.

54 =(var.) C. 12. 798. — a) T1 G5 M1 (*sup. lin.*) न्यायार्जितस्य. K1. 2 D2. 6 T1 G1. 5 M1 (*sup. lin.*) वित्तस्य. — b) K2 विज्ञेयौ (for बोद्धव्यौ). D1 T1 G1. 5 व्यति° (for अति°). — After 54, K1 ins. 178*. — K2 Dn D3-7 T2 ins. after 54: K4 D10, after 178*: K5 D8, after 179*: D2, after 49:

180* द्वावम्भसि निवेष्टव्यौ गले बद्ध्वा दृढां शिलाम् ।
धनवन्तमदातारं दरिद्रं चातपस्विनम् ।

[(L. 1) Dn1 D5-7 T2 विनिक्षेप्यौ (for निवे°). K2. 4. 5 D8 द्वावेवाप्सु प्रवेष्ट°; D2 द्वाविमावप्सु निःक्षेप्यौ (for the prior half). K2. 4 D8 कंठे; D5. 6 गाढं (for गले). D5. 6 गले (for दृढां). — (L. 2) K4 D3-5. 7 T2 धनिनं चाप्यदातारं. Cn cites अप्रदातारं.]

— After the above, D2. 7 ins. 178*.

55 a) D2 अन्यो; C3. np त्रयो (as in text). K5 B3 D5. 6 T2 Cn उपायाः; D2 न्यायः; Cd. s. np न्यायाः (as in text). — b) K2 किल भारत (for भरत°). — d) K1 तत्व°; K2. 4 D2 G2 Cd. s वृत्त°; D1 वृत्ति°; D8. 4. 7 G1. 3. 5 M धर्म° (for वेद°).

56 =(var.) Hitopades'a 2. 63; =(var.) Śārṅ-

C. 5. 1033
B. 5. 33. 63
K. 5. 33. 70

त्रिविधाः पुरुषा राजन्नुत्तमाधममध्यमाः ।
नियोजयेद्यथावत्तांस्त्रिविधेष्वेव कर्मसु ॥ ५६
त्रय एवाधना राजन्भार्या दासस्तथा सुतः ।
यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनम् ॥ ५७
चत्वारि राज्ञा तु महाबलेन
वर्ज्यान्याहुः पण्डितस्तानि विद्यात् ।
अल्पप्रज्ञैः सह मन्त्रं न कुर्या-
न्न दीर्घसूत्रैरलसैश्चारणैश्च ॥ ५८
चत्वारि ते तात गृहे वसन्तु
श्रियाभिजुष्टस्य गृहस्थधर्मे ।
वृद्धो ज्ञातिरवसन्नः कुलीनः
सखा दरिद्रो भगिनी चानपत्या ॥ ५९
चत्वार्याह महाराज सद्यस्कानि बृहस्पतिः ।
पृच्छते त्रिदशेन्द्राय तानीमानि निबोध मे ॥ ६०
देवतानां च संकल्पमनुभावं च धीमताम् ।
विनयं कृतविद्यानां विनाशं पापकर्मणाम् ॥ ६१
पञ्चाग्नयो मनुष्येण परिचर्याः प्रयत्नतः ।
पिता माताग्निरात्मा च गुरुश्च भरतर्षभ ॥ ६२
पञ्चैव पूजयँल्लोके यशः प्राप्नोति केवलम् ।
देवान्पितॄन्मनुष्यांश्च भिक्षूनतिथिपञ्चमान् ॥ ६३

---

gadharap. 1366. — c) K2 यथावृत्तं (for यथावत्तान्).

57 =1. 77. 22; =(var.) Manu 8. 416. — b) D1 भार्या दासास्तथा सुताः. — d) D1.7 S (except T1 G2) एते (for ते). — After 57, N (except K1.2.5 D1; K8 B1 missing) T ins.:

181* हरणं च परस्वानां परदाराभिमर्शनम् ।
सुहृदश्च परित्यागस्त्रयो दोषाः क्षयावहाः ।
त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ।
भक्तं च भजमानं च तवास्मीति च वादिनम् । [5]
त्रीनेतान्शरणं प्राप्तान्विषमेऽपि न संत्यजेत् ।
वरप्रदानं राज्यं च पुत्रजन्म च भारत ।
शत्रोश्च मोक्षणं कृच्छ्रात्त्रीणि चैकं च तत्समम् ।

[(L. 1) B2.4.5 D3.4.7.8.10 °भिमर्षणं; Ds2 °भिदर्शनं. — (L. 2) K4 D2 सुहृदां च; D3.4 शुश्रूषोश्च; T2 (by corr.) विहितस्य (for सुहृदश्च). B2.4 Ds D5.6.8–10 T2 भयप्रदाः (for क्षया°). — (L. 3–4) = Bhagavadgītā (Vulg.) 16. 21. K4 D3.4 एतत् (for इदं). — After line 4, T1 reads 58. — K4 B5 Dn T1 read lines 5–6 after line 8. — (L. 5–6) Om. (hapl.) in B4. D2 T1 विषमानपि न त्यज्येत्; D3.4 °ष्वपि न त्यजेत्. — (L. 8) Dn1.n2 (before corr.) D3.4.7 कृत्वा; Cn कृच्छ्रात् (as above).]

58 T1 reads 58 after line 4 of 181*. — a) K2.4 अपि; S (except T2 G2 M5) हि (for तु). — b) K1.2.5 D8.9 विंद्यात्; Dn1 D2–4 जह्यात्; M4 (*inf. lin.* as in text) विद्वान् (for विद्यात्). — cd) D1 transp. अल्पप्रज्ञैः and न दीर्घसूत्रैः. D1 प्रकुर्यात् (for न कुर्यात्). B8 Ds1 (*sup. lin.*) Cn.s रसैः; Cd.np.sp अलसैः (as in text). K1 Cd.ap.np अशनैः; Ds D6.9 अबलैः; Ca.s चारणैः (as in text).

59 a) S (except T2) चत्वारस् (for चत्वारि). — b) D5.6 श्रेयः (for श्रिया). K1.2.4 D2 G2.4.5 M1 अभियुक्तस्य (K2 m अवियुक्तस्य); M2–5 Cd °भूतस्य (for °जुष्टस्य). K1 मनुष्यधर्मे; Ds D9 G4 गृहस्थधर्मैः (for गृहस्थधर्मे). — c) B2 T G1 (before corr.).2.3.5 M Cap श्रान्तः; D3.4 आर्तः; G4 शान्तः; Ca.d.s वृद्धः (as in text).

60 a) D9 G1.2 M5 °प्राज्ञ; T1 G5 M1–4 °प्राज्ञः (for °राज). — b) K2 श्रेयस्कानि; K5 B (B1 missing) Dn Ds D3–7.9.10 T2 M5 Ca.s साद्यस्कानि; D1 यशस्यानि; G3 सद्दशानि; G4 सद्यस्तानि; Cd as in text. — d) T1 G5 एतानि; G3 तानि (for इमानि). G4 M (except M1) तानि वक्ष्यामि मे शृणु.

61 a) Ds दैवतानां (for देव°). Cn cites देवताः. — b) K2 महात्मनां (for च धीमताम्). — d) M3.5 विनाशः (for °शं). M3–5 °कर्मिणां (for °कर्मणाम्). — After 61, the Bombay, Calcutta and Kumbhakonam ed. ins. the foll. stanza (which is noticed in the comm. of Arj., but *not* found in our MSS.!):

182* चत्वारि कर्माण्यभयंकराणि
भयं प्रयच्छन्त्ययथाकृतानि ।
मानाग्निहोत्रमुत मानमौनं
मानेनाधीतमुत मानयज्ञः ॥
[=1. 85. 24; =(var.) 5. 35. 38.]

62 a) G3 पंचैव तु (for पञ्चाग्नयो). G3 M मनुष्याणां. — b) D1 समंततः (for प्रयत्नतः).

63 a) D3.9 G4 पूजयेल्लोके. — b) T1 G1.4.5 चाप्नोति (for प्राप्नोति). G2 पुष्कलं (for केवलम्). — c) K1.2.4 ब्राह्मणान्; S (except T2 G2) च भृत्यान्; C8 मनुष्यान् (as in text).

पश्च त्वानुगमिष्यन्ति यत्र यत्र गमिष्यसि ।
मित्राण्यमित्रा मध्यस्था उपजीव्योपजीविनः ॥ ६४
पश्चेन्द्रियस्य मर्त्यस्य छिद्रं चेदेकमिन्द्रियम् ।
ततोऽस्य स्रवति प्रज्ञा दृतेः पादादिवोदकम् ॥ ६५
षड् दोषाः पुरुषेणेह हातव्या भूतिमिच्छता ।
निद्रा तन्द्री भयं क्रोध आलस्यं दीर्घसूत्रता ॥ ६६
षडिमान्पुरुषो जह्याद्भिन्नां नावमिवार्णवे ।
अप्रवक्तारमाचार्यमनधीयानमृत्विजम् ॥ ६७

अरक्षितारं राजानं भार्यां चाप्रियवादिनीम् ।
ग्रामकामं च गोपालं वनकामं च नापितम् ॥ ६८
षडेव तु गुणाः पुंसा न हातव्याः कदाचन ।
सत्यं दानमनालस्यमनसूया क्षमा धृतिः ॥ ६९
षण्णामात्मनि नित्यानामैश्वर्यं योऽधिगच्छति ।
न स पापैः कुतोऽनर्थैर्युज्यते विजितेन्द्रियः ॥ ७०
षडिमे षट्सु जीवन्ति सप्तमो नोपलभ्यते ।
चोराः प्रमत्ते जीवन्ति व्याधितेषु चिकित्सकाः ॥ ७१ C. 5. 1059 B. 5. 33. 84 K. 5. 33. 91

---

64 ^{c}) Dn$_1$ D$_3$ अमित्रमित्र(D$_3$ °त्रा)मध्यस्था. — ^{d}) S (except T$_2$) उदा(T$_1$ अथा)सीनोपजीविनः.

65 =(var.) C. 12. 8782; =(var.) Manu 2. 99. — ^{b}) K$_{1.2}$ स्यात् (for चेत्). — ^{c}) K$_2$ D$_8$ Cs क्षरति; T$_1$ द्रवति; G$_4$ द्रवते; G$_5$ M स्रवते (for स्रवति). — ^{d}) D$_1$ हरेः; D$_2$ m. $_{3.4}$ T$_2$ गिरेः; Ca.s दृतेः (as in text). B$_{3.4}$ D$_{7.8.10}$ पात्रा° (for पादा°).

66 =Hitopades'a 1. 25. — ^{a}) K$_1$ एते (for दोषाः). — ^{b}) D$_7$ G$_3$ हंतव्या (for हात°). K$_{1.4}$ वृद्धिम्; K$_2$ श्रेयः (for भूतिम्). — ^{c}) D$_{3.4}$ मानं (for निद्रा). K$_2$ मोहः; K$_5$ मानः; D$_{3.4}$ निद्रा; D$_7$ मानं; Cs तंद्रा; Ca.d तन्द्री (as in text). K$_1$ तंद्रा भयं क्रोधनिद्रा.

67 =(var.) C. 12. 2090; =(var.) Pañcatantra 3. 71. — ^{a}) B$_3$ मति° (for षडि°).

68 =(var.) C. 12. 2091; =(var.) Pañcatantra 3. 72. — ^{a}) K$_1$ B$_8$ भर्तारं (for राजानं). — G$_2$ om. 68^{c}–70^{b}.

69 G$_2$ om. 69 (cf. v. l. 68). — ^{a}) T$_1$ G (G$_2$ om.) एते (for एव). G$_5$ जीवता (for तु गुणाः). — ^{b}) K$_2$ Ds D$_9$ G$_4$ M कथं° (for कदा°). — ^{c}) K$_2$ अहिंसा च (for अनालस्यम्). — K$_4$ D$_{1-7}$ T$_2$ ins. after 69: B Dn Ds D$_{8-10}$, after 72: T$_1$, after 70:

183* षडिमानि विनश्यन्ति मुहूर्तमनवेक्षणात् ।
गावः सेवा कृषिर्भार्या विद्या वृषलसंगतिः ।
षडेते ह्यवमन्यन्ते नित्यं पूर्वोपकारिणम् ।
आचार्यं शिक्षिताः शिष्याः कृतदाराश्च मातरम् ।
नारीं विगतकामास्तु कृतार्थाश्च प्रयोजनम् । [5]
नावं निस्तीर्णकान्तारा आतुराश्च चिकित्सकम् ।
आरोग्यमानृण्यमविप्रवासः
सद्भिर्मनुष्यैः सह संप्रयोगः ।
स्वप्रत्यया वृत्तिरभीतवासः
षड् जीवलोकस्य सुखानि राजन् । [10]
ईर्षुर्घृणी न संतुष्टः क्रोधनो नित्यशङ्कितः ।
परभाग्योपजीवी च षडेते नित्यदुःखिताः ।

[(L. 1) Om. in K$_4$. D$_{1.2.5.6.8}$ T$_2$ मुहूर्तेन (for मुहूर्तम्). Ds अनपेक्षणात् (for अनवे°). — (L. 2) Ds वृषलसंहतिः; D$_7$ विमलसंगतिः. — (L. 3) D$_2$ एतान् (for एते हि). T$_1$ नरं (for नित्यं). D$_2$ सर्वो° (for पूर्वो°). — (L. 4) K$_4$ D$_1$ आचार्यान्. Dn$_1$ D$_{3.4.6.7}$ T$_2$ कृतकृत्या नरेश्वरं. — (L. 5) K$_4$ D$_{1-4.6}$ T च (for तु). Dn$_1$ D$_6$ कृतार्थश्च. Dn D$_8$ (before corr.) T$_{1.2}$ (before corr. as above) प्रयोजकं; D$_8$ (after corr.) प्रयोजकान्. — (L. 6) B$_2$ निर्गदाः; T$_2$ ह्यरोगाः (for आतुराः). K$_4$ B (except B$_3$; B$_1$ missing) Ds D$_{8.10}$ चिकित्सकान्. D$_2$ चिकित्सकमनातुराः. — (L. 9) B$_5$ सुप्र°; Cs स्वप्र° (as in text). Ds D$_{10}$ अभीतिवासः. — (L. 10) T$_1$ एव (for जीव-). — (L. 11) =(var.) Hitopades'a 1. 19. Some MSS. ईर्ष्युः. Dn$_1$ घृणिः; Ds ग्रही; Cn घृणी (as above). K$_4$ B$_5$ D$_{1-7}$ T$_2$ त्वसंतुष्टः; Dn$_1$ असंतुष्टः (for न संतुष्टः). — (L. 12) K$_4$ D$_2$ दुःखभाजनाः; D$_1$ दुःखजीविनः (for नित्यदुःखिताः).]

— K$_4$ D$_{1-7}$ T cont.: B Dn Ds D$_{8.10}$ ins. after 69:

184* अर्थागमो नित्यमरोगिता च
प्रिया च भार्या प्रियवादिनी च ।
वश्यश्च पुत्रोऽर्थकरी च विद्या
षड् जीवलोकस्य सुखानि राजन् ।

[=(var.) Hitopades'a Prastāvanā 16. — (L. 4) T$_1$ षडेव (for षड् जीव-). D$_7$ सुखावहानि (for सुखानि राजन्). D$_{10}$ तात (for राजन्).]

70 =C. 3. 13941. — G$_2$ om. 70^{ab} (cf. v. l. 68). — ^{b}) K$_5$ D$_5$ अधि°; B$_3$ नानु°; Dn नाधि°; G$_{1.5}$ सोधि° (for योऽधि°). — ^{c}) G$_{1.3.5}$ च (for स). S (except T$_2$ G$_3$; G$_4$ damaged) न च; Ca कुतो (as in text). Cd.s कृतानर्थैः. G$_5$ आलस्यैः; Ca. अनर्थैः (as in text). — After 70, T$_1$ ins. 183*.

71 ^{a}) K$_1$ G$_5$ एते (for इमे). — ^{b}) K$_{1.2}$ B$_{3.4}$ T$_1$ G °पद्यते (for °लभ्यते). — ^{c}) N चौराः (for चोराः).

C. 5. 1060
B. 5. 33. 65
K. 5. 33. 92

प्रमदाः कामयानेषु यजमानेषु याजकाः ।
राजा विवदमानेषु नित्यं मूर्खेषु पण्डिताः ॥ ७२
सप्त दोषाः सदा राज्ञा हातव्या व्यसनोदयाः ।
प्रायशो यैर्विनश्यन्ति कृतमूलाश्च पार्थिवाः ॥ ७३
स्त्रियोऽक्षा मृगया पानं वाक्पारुष्यं च पञ्चमम् ।
महच्च दण्डपारुष्यमर्थदूषणमेव च ॥ ७४
अष्टौ पूर्वनिमित्तानि नरस्य विनशिष्यतः ।
ब्राह्मणान्प्रथमं द्वेष्टि ब्राह्मणैश्च विरुध्यते ॥ ७५
ब्राह्मणस्वानि चादत्ते ब्राह्मणांश्च जिघांसति ।
रमते निन्दया चैषां प्रशंसां नाभिनन्दति ॥ ७६
नैतान्स्मरति कृत्येषु याचितश्चाभ्यसूयति ।
एतान्दोषान्नरः प्राज्ञो बुद्ध्या बुद्ध्वा विवर्जयेत् ॥ ७७
अष्टाविमानि हर्षस्य नवनीतानि भारत ।
वर्तमानानि दृश्यन्ते तान्येव सुसुखान्यपि ॥ ७८
समागमश्च सखिभिर्महांश्चैव धनागमः ।
पुत्रेण च परिष्वङ्गः संनिपातश्च मैथुने ॥ ७९
समये च प्रियालापः स्वयूथेषु च संनतिः ।
अभिप्रेतस्य लाभश्च पूजा च जनसंसदि ॥ ८०
नवद्वारमिदं वेश्म त्रिस्थूणं पञ्चसाक्षिकम् ।
क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं विद्वान्यो वेद स परः कविः ॥ ८१
दश धर्मं न जानन्ति धृतराष्ट्र निबोध तान् ।
मत्तः प्रमत्त उन्मत्तः श्रान्तः क्रुद्धो बुभुक्षितः ॥ ८२

---

72 K$_2$ transp. 72^b and 72^d. — ^{b}) G$_3$ यागशीलेषु (for यज°). — ^{d}) Dn सुखिषु; T$_1$ आर्तेषु; Cn मूर्खेषु (as in text).

73 ^{a}) M तथा (for सदा). — ^{b}) S (except T$_2$ G$_2$) विजिगीषुणा; Ca व्यसनोदयाः (as in text). — ^{c}) K$_1$ D$_1$ T$_1$ वै (for यैर्). — ^{d}) G$_1$ कृत्तमूलाः; Ca कृतमूलाः (as in text). K$_{1.2}$ D$_{1.2}$ हि; K$_4$ D$_{3.4.9}$ G$_2$ अपि (for च). K$_5$ इव द्रुमाः; B (B$_1$ missing) Dn Ds D$_{5.6.8.10}$ T$_2$ अपीश्वराः (for च पार्थिवाः).

74 = Pañcatantra (Pūrṇabhadra's recension) 1. 158. — ^{b}) T$_1$ G$_3$ वाक्पारुष्यपंचमं (catalectic!); G$_5$ वाक्यपारुष्यपंचमं. — After 74, K (K$_3$ missing) D$_{2.7}$ read for the first time 5. 35. 45, all MSS. (except K$_1$) *repeating* it in its proper place (v. l.: some MSS. प्रीण° for दीप°, and कुलं चैव for च कौल्यं च); cf. v. l. 80 also.

75 ^{b}) B$_{2.4}$ भवंति (for नरस्य). D$_1$ हि विनश्यतः (for विनशिष्यतः). — ^{d}) B$_3$ प्रबोध्यते; Ca.d.s विरु° (as in text).

76 ^{a}) M उपादत्ते (for चादत्ते). — ^{b}) B$_5$ D$_{3.4}$ जिघांसते. — ^{d}) K$_2$ अधिगच्छति; Ds1 D$_1$ अभिनंदते.

77 ^{a}) B$_{2.4.5}$ D (except D$_{5.6.10}$) G$_2$ नैनान् (for नैतान्). G$_5$ कृच्छ्रेषु; Ca.d.s कृत्ये° (as in text). — ^{b}) K$_{2.4}$ अप्यसूयति; B$_3$ D$_{1.5.6}$ T$_2$ अभ्यसूयते. — After 77^{ab}, K$_2$ ins.:

185* यस्यैतानि निमित्तानि तस्यासन्नः पराभवः ।

— ^{d}) K$_{4.5}$ D$_8$ बुध्वा; B (B$_1$ missing) Dn$_2$ Ds D$_{2.5.10}$ T$_2$ G$_2$ बुध्येद्; G$_4$ वाचा (for बुद्ध्या). K$_4$ Ds1 D$_{3.4}$ G$_{3.4}$ बुध्या; K$_5$ D$_8$ चैव (for बुद्ध्वा). K$_{1.5}$ Dn D$_{5.6.10}$ T$_2$ M$_2$ विसर्जयेत्; K$_{2.4}$ D$_{1.3.4.7}$ G$_{2.4}$ च वर्जयेत्.

78 ^{a}) D$_{3.4.9}$ एतानि (for इमानि). — ^{b}) B$_3$ महास्थानानि; D$_1$ रमणीयानि (for नव°). Cs cites हर्षस्थानानि. — ^{d}) T$_1$ G (except G$_2$) तथैव (for तान्येव). K$_2$ D$_8$ सुसुखान्युत (D$_8$ °नि च); K$_5$ B$_{2.4.5}$ Dn D$_{7.9.10}$ स्वसुखान्यपि; D$_1$ च सुखानि च; D$_{2-4}$ सुसुखान्यपि.

79 ^{a}) Dn$_2$ सखिभिर्वै (for च सखिभिः). Dn$_1$ मित्रेण; D$_8$ सुखिभिः; Ca.d सखिभिः (as in text). — ^{b}) Dn$_1$ D$_{3.4.9}$ सुमहांश्च (for महांश्चैव). — ^{c}) K$_2$ तनयस्य (for पुत्रेण च).

80 ^{a}) M (except M$_5$) तु (for च). D$_1$ G$_3$ M °लाभः; T$_1$ °जातः; Cs °लापः (as in text). — ^{b}) K$_1$ B$_{2-4}$ D$_{2.10}$ G$_5$ Ca स्वयूथ्येषु; K$_{2.4.5}$ °पूज्येषु; Dn °यूथ्ये च; D$_1$ प्रयुज्येषु; Cd स्वयूथेषु (as in text). B (B$_1$ missing) D (except D$_1$) T G$_{1.2.4}$ Cs समुन्नतिः (for च संनतिः). Cd cites संनतिः. — ^{c}) K$_{1.2.4}$ अभिप्रेतार्थलाभश्च. Cd cites अभिप्रेतस्य. — After 80, B (B$_1$ missing) Dn Ds D$_{1.3-6.8-10}$ T$_2$ read for the first time 5. 35. 45, all MSS. (except D$_1$) *repeating* it in its proper place (v. l.: some MSS. प्रीण° for दीप°). — In Ds D$_{10}$, (this first occurrence of) 5. 35. 45 is followed by 5. 35. 46 also.

81 ^{b}) K$_{1.2.4}$ D$_{1-4.7-9}$ Cnp पांच(K$_4$ D$_{1.3}$ पंच)भौतिकं; K$_5$ Ds Cs.np पंच(K$_5$ पांच)भूमिकं; G$_2$ पांच°; Ca.d as in text. ❀Cn: पाञ्चभौतिकमित्यर्वाचीनः पाठ उपेक्ष्यः ।❀

82 ^{a}) T$_1$ G$_{1.3.5}$ M (except M$_5$) धर्मान् (for धर्मं). — ^{d}) M transp. श्रान्तः and क्रुद्धः.

83 Dn$_1$ om. 83. — ^{a}) K$_4$ B$_3$ D$_{1.2}$ भीत°; K$_5$

त्वरमाणश्च भीरुश्च लुब्धः कामी च ते दश ।
तस्मादेतेषु भावेषु न प्रसज्जेत पण्डितः ॥ ८३
अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
पुत्रार्थमसुरेन्द्रेण गीतं चैव सुधन्वना ॥ ८४
यः काममन्यू प्रजहाति राजा
पात्रे प्रतिष्ठापयते धनं च ।
विशेषविच्छ्रुतवान्क्षिप्रकारी
तं सर्वलोकः कुरुते प्रमाणम् ॥ ८५
जानाति विश्वासयितुं मनुष्या-
न्विज्ञातदोषेषु दधाति दण्डम् ।
जानाति मात्रां च तथा क्षमां च
तं तादृशं श्रीर्जुषते समग्रा ॥ ८६
सुदुर्बलं नावजानाति कंचि-
द्युक्तो रिपुं सेवते बुद्धिपूर्वम् ।
न विग्रहं रोचयते बलस्थैः
काले च यो विक्रमते स धीरः ॥ ८७
प्राप्यापदं न व्यथते कदाचि-
दुद्योगमन्विच्छति चाप्रमत्तः ।
दुःखं च काले सहते जितात्मा
धुरंधरस्तस्य जिताः सपत्नाः ॥ ८८
अनर्थकं विप्रवासं गृहेभ्यः
पापैः संधिं परदाराभिमर्शम् ।
दम्भं स्तैन्यं पैशुनं मद्यपानं
न सेवते यः स सुखी सदैव ॥ ८९
न संरम्भेणारभतेऽर्थवर्ग-
माकारितः शंसति तथ्यमेव ।
न मात्रार्थे रोचयते विवादं
नापूजितः कुप्यति चाप्यमूढः ॥ ९०

C. 5. 1079
B. 5. 33. 109
K. 5. 33. 110

Dn2 Ds D3-6. 8. 10 T2 लुब्ध°; G4 भीम° (for भीरु°). — b) K5 B2. 4. 5 D (except D1. 2. 7. 9; Dn1 om.) T2 भीतः (for लुब्धः). — c) K5 B2. 4 Dn2 Ds D5. 6. 8. 10 T2 सर्वे° (for भावे°). — d) K4 Dn2 D1. 2. 5 S (except T1 G5) प्रसज्येत; Ds2 D9 प्रसह्येत; D3. 4 प्रमाद्येत; D8 प्रसंजेत.

84 G2 om. 84. — c) Ca असुरेन्द्राय. — d) T1 G3. 4 M1 वेदे; G1 चेदं; G5 वेद; M (M1 *sup. lin.*) वादे (for चैव).

85 M5 om. 85[ab]. — a) G1 विजहाति (for प्रज°). — b) Ca. d प्रतिष्ठापयति. — c) D2-4 विशेषवान्; G3 विशेषतः; Ca. d °वित् (as in text). — d) K1 (before corr.) प्रणामं (for प्रमाणम्).

86 b) K1. 4 G5 विज्ञाय (for विज्ञात-). D1. 9 ददाति (for दधा°). T1 G (except G2) दंडान्. — c) D1 G2 पात्रं; T1 G1. 3-5 M पथ्यं; Ca. d. s मात्रां (as in text). B2. 3. 5 G2 यथा (for तथा). D9 क्षमां च देशं; G4 पराक्रमं च (for तथा क्षमां च). T G1. 2 M1. 3. 4 क्षमं (for क्षमां). D3. 4 जानाति मात्रानुगमं च देशे. — d) D9 ईदृशं (for ता°). K1 भजते (for जुषते). D3. 4 समस्ता (for °ग्रा).

87 a) K2. 4 B3 T1 यो (T1 स) दुर्बलं; D9 सुदुर्लभं (for सुदुर्बलं). Dn Ds D2. 5. 6. 9 G1. 2. 4 M5 किंचित् (for कं°). — b) D2 युक्त्या; Ca. d. s युक्तो (as in text). K2. 4 Dn1 D9 M (except M1) सेवति. — c) K1. 4 विक्रमं (for °ग्रहं). — d) D3 कालेन (for काले च). K1 वीरः (for धीरः).

88 b) K1(*inf. lin.*). 4 उत्थानं; K1 (*orig.*) Ds Ca. d. s उद्यानं; D1 विद्वांसं; D9 यो योगं (for उद्योगं). K1. 2 वा (for च). — c) K1. 2. 4. 5 (*sup. lin.*) D (except D1-5. 9) T2 महात्मा; B (B1 missing) यता° (for जिता°).

89 K5 om. 89. — b) B2. 4. 5 Dn1 D2-4. 6. 8. 10 T2 °भिमर्षं; D5 °भिमर्षणं; D7 °वमर्शं; G2 °भिमर्शनं. — c) S (except T G2) डंभं (for दम्भं). K1. 2 D1 G2 स्तेयं (for स्तैन्यं). — d) Dn च (for स). K2 स धन्यः (for सदैव).

90 a) D1 transp. न and संरम्भेण. K2. 4 संरंभाद्; D9 संभ्रमेण (for संरम्भेण). T1 हरते; G1 आहरते (for आरभते). K5 (*sup. lin.*) B (B1 missing) Dn Ds D5. 6. 10 T2 त्रिवर्गं; D3. 4. 9 अर्थकृत्यं; T1 G1 परार्थं; M अर्थवर्गान् (for अर्थवर्गम्). — b) D1 अकारितः; T G3 M1. 2 नाकारितः; G1 न चानृतं; G2 M3-5 न कारितः; G5 न कामतः; Ca. d. s आकारितः (as in text). B (B1 missing) Dn2 Ds D5. 6. 10 T2 तत्त्वम्; D1. 7 S (except T2) सत्यम् (for तथ्यम्). — c) B2-4 Ds1 D1. 5. 6. 10 T2 G2 मित्रार्थे; Ca. d. s. np मात्रार्थे (as in text). K5 न मित्रार्थे रोचते विप्रवादं; S (except T2 G2) न च स्त्रियोर्थे यतते विवादं. — d) D3. 4. 9 न कोपितः (for नापूजितः). D1 सः (for च). K2 अनीशः (for अमूढः).

91 a) K5 D3 m Ca. d. s transp. न and यः. B2. 4

C. 5. 1080
B. 5. 33. 110
K. 5. 33. 117

न योऽभ्यसूयत्यनुकम्पते च
  न दुर्बलः प्रातिभाव्यं करोति ।
नात्याह किंचित्क्षमते विवादं
  सर्वत्र तादृग्लभते प्रशंसाम् ॥ ९१
यो नोद्धतं कुरुते जातु वेषं
  न पौरुषेणापि विकत्थतेऽन्यान् ।
न मूर्च्छितः कटुकान्याह किंचि-
  त्प्रियं सदा तं कुरुते जनोऽपि ॥ ९२
न वैरमुद्दीपयति प्रशान्तं
  न दर्पमारोहति नास्तमेति ।
न दुर्गतोऽस्मीति करोति मन्युं
  तमार्यशीलं परमाहुरग्र्यम् ॥ ९३
न स्वे सुखे वै कुरुते प्रहर्षं
  नान्यस्य दुःखे भवति प्रतीतः ।
दत्त्वा न पश्चात्कुरुतेऽनुतापं
  न कत्थते सत्पुरुषार्यशीलः ॥ ९४
देशाचारान्समयाञ्जातिधर्मा-
  न्बुभूषते यस्तु परावरज्ञः ।
स तत्र तत्राधिगतः सदैव
  महाजनस्याधिपत्यं करोति ॥ ९५
दम्भं मोहं मत्सरं पापकृत्यं
  राजद्विष्टं पैशुनं पूगवैरम् ।
मत्तोन्मत्तैर्दुर्जनैश्चापि वादं
  यः प्रज्ञावान्वर्जयेत्स प्रधानः ॥ ९६
दमं शौचं दैवतं मङ्गलानि
  प्रायश्चित्तं विविधाँल्लोकवादान् ।

$D_{1-4.7}$ S (except G_2) च (for यो). $G_{4.5}$ M_4 अप्यसूयति; $Ca.d.s$ अभ्य° (as in text). D_2 यः (for च). — [b]) K_1 G_3 (before corr.) दुर्लभः; Cs दुर्बलः (as in text). $D_{1.8}$ प्रतिभाव्यं; D_3 (m as in text).$_4$ प्रातिभाष्यं; G_5 °भव्यं; Ca प्रतिभावं; Cd as in text. $G_{1.5}$ च याति (for करोति). D_9 न दुर्बलोस्मीति करोत्यकार्यं. — [c]) D_2 अपि; $Ca.d.s$ अति- (as in text). D_8 G_2 Cd कंचित्; Ca as in text. D_1 कुरुते; $D_{6.8}$ क्षमते वै; Cs क्षमते (as in text). D_5 नात्याहिते क्षमते वै विवादं; S (except T_2 G_2) न विग्रहाद्रोच(G_4 °द्याप)यते विवादं.

92 B_1 resumes from वेषं (cf. v. l. 1). — [a]) D_2 G_5 उद्धतः. D_9 T_2 (after corr.) G_5 दोषं (for वेषं). — [b]) K_2 अति (for अपि). K_4 हि; Cd वि- (as in text). Dn G_4 अन्यात्; M अन्यं (for अन्यान्). — [c]) K_4 D_9 G_2 कंचित्. K_5 न मूर्छितोप्याह कटूनि किंचित्. — [d]) G_2 जनौघः (for जनोऽपि). K_5 $D_{1.2.7}$ अयं; B_3 Dn Ds $D_{5.6.8.10}$ T_2 हि (for ऽपि).

93 [a]) G_3 चैनम् (for वैरम्). — [b]) K_1 नांतम्; K_2 वास्तम्; S (except T_2) शांतिम्; $Cd.s$ नास्तम् (as in text). — [c]) $G_{3.4}$ दुर्बलो (for दुर्गतो). K_5 B D (except $D_{1.2.3.9}$) S (except $M_{1.2.4}$) अकार्यं; $Ca.d.s$ मन्युं (as in text). — [d]) K_1 नरस्य; K_2 तदस्य (for तमार्य-). Dn_1 आह (for आहुर्). $K_{4.5}$ B Dn_2 Ds $D_{3-6.8.10}$ T आर्याः; Dn_1 पूर्णं; D_1 अग्रे; G_2 आढ्यं; M_1 (*sup. lin.* as in text).$_{2-5}$ अश्र्यं (for अग्र्यम्).

94 [a]) K_2 यः (for वै). D_1 T G कुरुतेति (T_1 °ते ते; G_4 °ते यः) (for वै कुरुते). T_2 मोदं (for प्रहर्षं). — [b]) K_5 B D (except $D_{1.2.7}$) T_1 (m as in text).$_2$ $G_{1.5}$ प्रहृष्टः; $Ca.d$ प्रतीतः (as in text). — [c]) K_2 D_8 G_4 तु; D_1 T_2 G_5 नु (for न). K_2 $B_{3.4}$ $D_{7.10}$ G_2 न तापं; D_9 प्रलापं; T_2 (before corr.) न पापं (for ऽनुतापं). — [d]) K_5 B D (except $D_{1.9}$) T_2 $G_{1.2}$ स (for न). B D (except $D_{1.7.9}$) T G_2 कथ्यते (for कत्थते). $K_{1.2.5}$ B_{2-4} Dn G_5 सत्पुरुषार्थशीलः; $G_{1.4}$ M सत्पुरुषः सुशीलः.

95 [a]) $K_{1.2.4}$ B_1 $D_{1.3-5}$ ज्ञाति° (for जाति°). — [b]) S (except T_2 $G_{3.4}$) बुभुत्सते; $Cd.s$ बुभूषते (as in text). D_1 स (for यः). $K_{4.5}$ B D (except D_1) T_2 स; Cs च (for तु). — [c]) $K_{1.4.5}$ B D T_2 G_5 यत्र (for the first तत्र). K_2 T_1 $G_{1.2.5}$ यत्र (for the second तत्र). B D (except D_1) M_1 (*sup. lin.* as in text) अभि° (B_4 D_9 अपि) (for अधि°). — [d]) T_1 °राज्यस्य (for °जनस्य).

96 [ab]) S (except T $G_{1.2}$) डंभं. K_1 transp. मत्सरं and पैशुनं. D_8 (by corr.; orig. as in text) राज° (for पाप°). D_9 M_2 राजन् द्विष्टं; $G_{3.4}$ राजद्वेषं. G_5 परदाराभिमर्शं (for पैशुनं पूगवैरम्). K_2 गर्ववैरं; $D_{1.2}$ G_3 पूर्व°; G_4 °कृत्यं; $Cd.s$ पूगवैरम् (as in text). — [c]) D_1 अभि-; G_2 अप-; M_3 अवि- (for अपि). — [d]) K_1 S (except T_2 $G_{2.4}$) transp. यः and प्रज्ञावान्. K_2 अत्र धीरः (for प्रधानः).

97 [a]) K_1 $B_{2.4.5}$ Dn Ds D_{10} दानं; D_1 समं (for

एतानि यः कुरुते नैत्यकानि
तस्योत्थानं देवता राधयन्ति ॥ ९७
समैर्विवाहं कुरुते न हीनैः
समैः सख्यं व्यवहारं कथाश्च ।
गुणैर्विशिष्टांश्च पुरोदधाति
विपश्चितस्तस्य नयाः सुनीताः ॥ ९८
मितं भुङ्क्ते संविभज्याश्रितेभ्यो
मितं स्वपित्यमितं कर्म कृत्वा ।
ददात्यमित्रेष्वपि याचितः सं-
स्तमात्मवन्तं प्रजहत्यनर्थाः ॥ ९९
चिकीर्षितं विप्रकृतं च यस्य
नान्ये जनाः कर्म जानन्ति किंचित् ।
मन्त्रे गुप्ते सम्यगनुष्ठिते च
स्वल्पो नास्य व्यथते कश्चिदर्थः ॥ १००
यः सर्वभूतप्रशमे निविष्टः
सत्यो मृदुर्दानकृच्छुद्धभावः ।
अतीव संज्ञायते ज्ञातिमध्ये
^ महामणिर्जात्य इव प्रसन्नः ॥ १०१
य आत्मनापत्रपते भृशं नरः
स सर्वलोकस्य गुरुर्भवत्युत ।
अनन्ततेजाः सुमनाः समाहितः
स्वतेजसा सूर्य इवावभासते ॥ १०२
वने जाताः शापदग्धस्य राज्ञः
पाण्डोः पुत्राः पञ्च पञ्चेन्द्रकल्पाः ।
त्वयैव बाला वर्धिताः शिक्षिताश्च
तवादेशं पालयन्त्याम्बिकेय ॥ १०३
प्रदायैषामुचितं तात राज्यं
सुखी पुत्रैः सहितो मोदमानः ।
न देवानां नापि च मानुषाणां
भविष्यसि त्वं तर्कणीयो नरेन्द्र ॥ १०४

C. 5. 1093
B. 5. 33. 123
K. 5. 33. 130

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

दमं). $B_{2.4.5}$ Dn D_{10} होमं; Ds मोहं (for शौचं). S (except T_2 $G_{2.4}$) दैविकं; Cd.s दैवतं (as in text). K_2 मंगलेज्या. — [b]) B_2 Dn D_{10} M_2 प्रायश्चित्तान्; Cd as in text. D_2 S (except T_2 G_2) विविधं °वादं. Cd.s cite लोकवादान्. — [c]) G_4 वै (for यः). K_2 नैत्ति(read °त्यि)कानि; Ds नित्य°; D_8 मंद° (for नैत्य°). — [d]) G_3 M_{3-5} दैवता (for देवता). $K_{1.2.5}$ $D_{1.2.5.6.8}$ (by corr.).$_9$ $G_{2.3}$ M धारयंति; Ca.d.s राधयन्ति (as in text).

98 K_5 transp. 98 and 99. — [a]) K_1 Ds D_9 T_1 $G_{1.2.5}$ विवादं. — [b]) K_4 समैश्च; D_8 समं (for समैः). K_2 $B_{3.4}$ Dn_2 $D_{3.4.7.10}$ $G_{2.5}$ कथां (for कथाः). — [d]) $K_{2.5}$ जिताः; D_1 नयः G_2 नराः (for नयाः). $K_{2.5}$ सपत्नाः; D_1 सुनीतः (for सुनीताः).

99 K_5 transp. 98 and 99. — [c]) D_1 मित्रेषु (for अमित्रेषु). D_1 यः; $D_{5.6.9}$ T_2 स्वं (for सन्). — [d]) $K_{2.4}$ $D_{2.5.8}$ $G_{1.5}$ प्रजहंति; D_9 प्रजयंति (for प्रजहति).

100 [a]) K_2 किंचित् (for यस्य). — [b]) D_9 अन्यः; Ca.d अन्ये (as in text). D_9 जनः (for जनाः). D_9 जानाति; Ca.d जानन्ति (as in text). $K_{1.5}$ G_5 केचित्; K_2 यस्य (for किंचित्). — [c]) K_1 अपि; $M_{3.4}$ न (for च). — [d]) D_2 M_2 नाल्पः; D_9 स्वार्थाः (for स्वल्पः). B Dn Ds $D_{1.3-6.8.10}$ T_2 G_2 Ca.d नाल्पोपि (for स्वल्पो न). K (K_3 missing) D_2 अप्यर्थः; D_9 M तस्य (for नास्य). K_2 B Dn Ds $D_{3-6.8.10}$ T_2 Ca.s च्यवते; D_7 बाध्यते (for व्यथते). K (K_3 missing) $D_{2.7}$ नास्य कश्चित्; D_9 नापवादः (for कश्चिदर्थः).

101 [a]) M (except M_3) स (for यः). K_2 सर्वभूतोपशमे; Ca.s as in text. Cd cites प्रशमे. — [b]) K_5 B Dn $D_{2-7.10}$ T_2 $G_{1.2}$ M_2 मान°; D_9 मौन° (for दान°). K_2 सुप्रभावः (for शुद्ध°). — [c]) $K_{2.4.5}$ B (except B_3) D (except Dn_1) T_2 $G_{1.4}$ M_1 स ज्ञायते; M_1(*sup. lin.* as in text).$_{2-5}$ संशोभति; Ca.d.s संज्ञा° (as in text). G_3 अतीव स ज्ञातिमध्ये प्रशस्तः. — [d]) K_2 (before corr.) प्रधानः; Ds D_8 प्रपन्नः (for प्रसन्नः).

102 [a]) B_4 यथा (for यः). G_4 स्वयं (for भृशं). — [b]) K_1 परः; K_2 $D_{2.9}$ पुरः (for गुरुः). D_2 भवेत्पुनः (for भवत्युत). K_4 स सर्वलोकप्रवरो भवत्युत; D_1 S (except T_2; G_4 damaged) स सर्वलोकेष्वधिको भव°. — [d]) $K_{2.4}$(before corr.).$_5$ B D (except $D_{1.9}$) स (for स्व-).

103 [b]) G_5 चैवेंद्र° (for पञ्चेन्द्र°). — [c]) $K_{1.4}$ $D_{1.2}$ G_2 om. एव. D_9 G_4 transp. वर्धिताः and शिक्षिताः.

३४

C. 5. 1094
B. 5. 34. 1
K. 5. 34. 1

धृतराष्ट्र उवाच ।
जाग्रतो दह्यमानस्य यत्कार्यमनुपश्यसि ।
तद्ब्रूहि त्वं हि नस्तात धर्मार्थकुशलः शुचिः ॥ १
त्वं मां यथावद्विदुर प्रशाधि
प्रज्ञापूर्वं सर्वमजातशत्रोः ।
यन्मन्यसे पथ्यमदीनसत्त्व
श्रेयस्करं ब्रूहि तद्वै कुरूणाम् ॥ २
पापाशङ्की पापमेवानुपश्य-
न्पृच्छामि त्वां व्याकुलेनात्मनाहम् ।
कवे तन्मे ब्रूहि सर्वं यथाव-
न्मनीषितं सर्वमजातशत्रोः ॥ ३
विदुर उवाच ।
शुभं वा यदि वा पापं द्वेष्यं वा यदि वा प्रियम् ।
अपृष्टस्तस्य तद्ब्रूयाद्यस्य नेच्छेत्पराभवम् ॥ ४
तस्माद्वक्ष्यामि ते राजन्भवमिच्छन्कुरून्प्रति ।
वचः श्रेयस्करं धर्म्यं ब्रुवतस्तन्निबोध मे ॥ ५
मिथ्योपेतानि कर्माणि सिध्येयुर्यानि भारत ।
अनुपायप्रयुक्तानि मा स्म तेषु मनः कृथाः ॥ ६

— ^{d}) K_4 D_8 त्वद्- (for तव).

104 ^{a}) D_9 राष्ट्रं (for राज्यं). — ^{b}) T_1 $G_{1.3.5}$ वर्धयस्व; M वर्तयस्व (for मोदमानः). — ^{c}) K_4 D_2 (by corr.; orig. as in text).$_{5.9}$ देवतानां (for देवानां). — ^{d}) K_2 इत्थं (for त्वं). K_1m.$_2$ T_2 (by corr.) धर्षं°; $D_{7.10}$ G_1 गर्हं°; G_3 क्रम°; Ca तर्कं° (as in text).

Colophon. K_3 missing. — *Major parvan:* K_2 उद्यम (for उद्योग)! — *Sub-parvan:* $K_{1.4.5}$ Dn_1 संजययान; $B_{1.3.4}$ Dn_2 $D_{3-6.8.10}$ T G_1 M प्र($D_{5.6}$ om. प्र-)जागर; B_2 संजयप्रजागर; B_5 D_3 G_5 विदुरप्रजागर. — *Adhy. name:* K (K_3 missing) $D_{1.2.7-9}$ G_2 विदुरवाक्यं (K_4 °रवचनं); D_{10} संजयागमने विदुरवाक्यं; G_1 M पंडित(M_5 संधित)लक्षणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1 D_5 32; K_2 1 (of प्रजागरपर्वं?); D_6 (*sec. m.*) 30; $D_{7.8}$ S 33 (M 34). — *S'loka no.:* K_2 111; K_5 107; Dn_2 119; D_3 125.

34

☞ This adhy. is missing in K_3 (cf. v. l. 5. 32. 15). G_4 is missing and damaged in many places in this adhy.; the variants in this MS. are given wherever possible.

1 ^{b}) K_2 $D_{1.3.4.6.7.9}$ श्रेयो यद्; S (except T_2; G_4 missing) यत्कृत्यं (for यत्कार्यं). K_2 इह (for अनु-). — ^{d}) N (except K_5 $D_{1.2.7}$; K_3 missing) T_2 G_3 ह्यसि (for शुचिः).

2 G_4 missing (cf. v. l. 1). G_5 om. 2^{ab}. — ^{a}) D_9 त्वं मा; T_1 तस्माद्; G_3 M तन् मा (G_3 मां). — ^{b}) T_1 $G_{1.3}$ प्रज्ञातपूर्वस्त्वं (for प्रज्ञापूर्वं सर्वं). — ^{c}) T_1 $G_{1.5}$ तत्वं; Ca.d.s पथ्यं (as in text). — ^{d}) T_1 $G_{1.5}$ श्रेयः पथ्यं; all comm. श्रेयस्करं (as in text). K_2 तद्ब्रूहि सर्वं (for ब्रूहि तद्वै). G_3 तथा (for तद्वै).

3 G_4 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) $D_{2.5}$ पापशंकी; Cd.s as in text. D_9 अनुपृच्छन्. Cs cites पश्यन्. — ^{b}) Dn_1 $G_{3.5}$ $M_{1.3.4}$ त्वा (for त्वां). S (except T_2 G_2; G_4 missing) व्याकुलितान्तरात्मा (for व्याकुलेनात्मनाहं). — ^{c}) K_1 कच्चित्; K_2 किंचित्; G_3 त्वं मे (for कवे). $B_{1.2.5}$ Dn_1 तदेतत् (for कवे तत्). T_1 G (G_4 damaged) तत्वं (for सर्वं).

4 =(var.) Pañcatantra 1. 269. — G_4 missing (cf. v. l. 1). — After the ref., D_3 ins.:

186* सुलभाः पुरुषा राजन्सततं प्रियवादिनः ।
अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ।
[=5. 37. 14 (q. v.); Rām. 6. 16. 21.]

— ^{b}) S (except T_2 G_2; G_4 damaged) प्रियं (for द्वेष्यं). D_9 वेतरं; S (except T_2 G_2; G_4 damaged) वाप्रियं (for वा प्रियम्). — ^{c}) D_2 ब्रूयाः (for ब्रूयात्). D_1 अपृष्टः कस्य न ब्रूयात्; S (except T_2) नापृष्टः कस्यचि($M_{2.5}$ °स्य त)द्ब्रूयात्. — ^{d}) D_1 यदि; T_1 G_1 यः स; $G_{2.5}$ यस्तु (for यस्य). K_1 °जयं (for °भवम्).

5 G_4 missing (cf. v. l. 1); G_3 om. 5^a–7^b. — ^{b}) $K_{1.5}$ D_3 $D_{1.2.5.7.8.10}$ Ca.d.s भावं; $T_{1.2}$ (by corr.) $G_{1.2.5}$ शमं; Cap भवं (as in text). $B_{3.4}$ Dn $D_{3.4}$ हितं यत्स्यात्; D_9 यत्पृच्छसि (for भवमिच्छन्). — ^{c}) M वाचं श्रेयस्करीं धर्म्यां. — ^{d}) D_9 त्वं; M तां (for तत्).

6 G_4 missing (cf. v. l. 1). G_3 om. 6 (cf. v. l. 5). — ^{b}) M बु(M_4 *sup. lin.* यु)ध्येयुर् (for सिध्येयुर्).

तथैव योगविहितं न सिध्येत्कर्म यन्नृप ।
उपाययुक्तं मेधावी न तत्र ग्लपयेन्मनः ॥ ७
अनुबन्धानवेक्षेत सानुबन्धेषु कर्मसु ।
संप्रधार्य च कुर्वीत न वेगेन समाचरेत् ॥ ८
अनुबन्धं च संप्रेक्ष्य विपाकांश्चैव कर्मणाम् ।
उत्थानमात्मनश्चैव धीरः कुर्वीत वा न वा ॥ ९
यः प्रमाणं न जानाति स्थाने वृद्धौ तथा क्षये ।
कोशे जनपदे दण्डे न स राज्येऽवतिष्ठते ॥ १०
यस्त्वेतानि प्रमाणानि यथोक्तान्यनुपश्यति ।
युक्तो धर्मार्थयोर्ज्ञाने स राज्यमधिगच्छति ॥ ११
न राज्यं प्राप्तमित्येव वर्तितव्यमसांप्रतम् ।
श्रियं ह्यविनयो हन्ति जरा रूपमिवोत्तमम् ॥ १२
भक्ष्योत्तमप्रतिच्छन्नं मत्स्यो बडिशमायसम् ।
रूपाभिपाती ग्रसते नानुबन्धमवेक्षते ॥ १३
यच्छक्यं ग्रसितुं ग्रस्यं ग्रस्तं परिणमेच्च यत् ।
हितं च परिणामे यत्तदद्यं भूतिमिच्छता ॥ १४
वनस्पतेरपक्वानि फलानि प्रचिनोति यः ।
स नाप्नोति रसं तेभ्यो बीजं चास्य विनश्यति ॥ १५
यस्तु पक्वमुपादत्ते काले परिणतं फलम् ।
फलाद्रसं स लभते बीजाच्चैव फलं पुनः ॥ १६
यथा मधु समादत्ते रक्षन्पुष्पाणि षट्पदः ।
तद्वदर्थान्मनुष्येभ्य आदद्यादविहिंसया ॥ १७

C. 5. 1110
B. 5. 34. 17
K. 5. 34. 17

T1 G1.5 अपि (for यानि). — c) K1.2.4 D1.2 G2 Ca.d अनुपायेन युक्तानि; Dn2 T G1.5 M अनुता(Dn2 °पा)पप्रयुक्तानि; Cn as in text.

7 G4 missing (cf. v. l. 1). G3 om. 7ab (cf. v. l. 5). — a) K2 °सहितं (for °विहितं). — b) D2-4.6 कर्मजं (for कर्म यत्). B Dn Ds D8.10 यत्तु कर्म न सिध्यति. — c) K2 G2 अपाययुक्तं; T G1.3.5 उपाययुक्तो; Ca.d उपाययुक्तं (as in text). Cs cites उपायः. — d) K4 transp. न and तत्र.

8 a) K5 B2-4 Dn Ds D5-7.10 T1 M (except M1) अपेक्षेत; D9 च संप्रेक्ष्य (for अवेक्षेत). — c) D1 न; D9 प्र-; G3 तु (for च). — d) D2 न चोद्वेगं; S (except T2 G2; G4 damaged) सहसा न (for न वेगेन). Ca.d cite वेगेन (as in text).

9 a) S (except T2 G2; G4 damaged) °बंधान् (for °बन्धं). — b) B Dn Ds D3-6.8-10 T2 G3 विपाकं; Ca.d.s as in text. — c) K2 आत्मवान् (for आत्मनः). K1.2.4 T2 G2 आदौ (for एव). — d) D2-4.8.9 मानवः (for वा न वा).

10 b) K2 transp. तथा and क्षये. — c) Some MSS. कोषे. K2 दुर्गे; Ca.d.s दण्डे (as in text). — d) D9 राष्ट्रे (for राज्ये). K2 B3 Dn1 Ds2 D8.9 अवतिष्ठति (Dn1 Ds2 °त); G4 अवशिष्यते; G5 पतिष्यति; Ca व्यवतिष्ठते; Cd as in text.

11 K2 om. 11. — ab) K1 च (for तु). K1.4 transp. प्रमाणानि and यथोक्तानि, and reads उपसेवते (for अनुपश्यति). — d) D9 स राष्ट्रं (for स राज्यं). K5 D2 °तिष्ठति (for °गच्छति).

12 =Hitopades'a 3. 109. — K2 transp. 12 and 13. — a) D9 राष्ट्रं (for राज्यं). K2 Dn1 D3.4.9 एवं (for एव).

13 K2 transp. 12 and 13. — b) G4 आमिषं (for आयसम्). — c) K5 D5 Cs.ap रूपातिपाती; K5 (*sup. lin.*) B Dn D3-7 T2 लोभाभिपा(B3 °घा)ती; D8 (by corr.).9.10 G2 रसाभिलाषी (D9 G2 °पाती); T1 G1.3.5 M अन्नाभिलाषी; G4 रूपाभिलाषी; Ca.d as in text (Cap लोभातिपाती). — d) Ds D3-6 अपेक्षते (for अवेक्षते).

14 =(var.) Pañcatantra 4. 23, 79; =(var.) Śārṅgadharapaddhati 1308. — ab) K2 transp. शक्यं and ग्रस्यं. B2 transp. ग्रस्यं and ग्रस्तं. K1.4.5 D1.2.8 ग्रासं; Ds2 m वस्तु; D9 यस्य; G4 ग्रस्तं (for ग्रस्यं). D10 G2.5 परिणमेत (for °णमेच्च). Ca.d cite परिणमेत्. — After 14ab, D1 reads 19-20. — c) D3.4.9 G3.4 स्यात्; M च (for यत्). — d) K5 B (except B3) Dn2 D3-7.10 T2 Ca तदाद्यं; D8 तदाज्यं; G3 तथार्थं. Cd cites अद्यं. T1 तदर्थं स्यादभीप्सितं; G5 तदद्यादभीप्सया (sic); M यत्तदद्यमभीप्सया.

15 b) K1 G3 विचिनोति; B3 उपचि° (for प्रचि°). — c) S (except T2; G4 damaged) तेषां (for तेभ्यो). — d) B1.3 तस्य; D2 चैव (for चास्य). D2 प्रणश्यति (for विन°).

16 a) D1 उपाधत्ते; D2 समादत्ते. — d) S (except T2 G2) बीजं (for बीजात्). T1 G1.3.4 M1.2 फलात् (for फलं).

17 c) S (except T2 G3.4) अर्थं (for अर्थान्). — d) G5 विहितं सदा (for अविहिंसया).

C. 5. 1111
B. 5. 34. 18
K. 5. 34. 18

पुष्पं पुष्पं विचिन्वीत मूलच्छेदं न कारयेत् ।
मालाकार इवारामे न यथाङ्गारकारकः ॥ १८
किं नु मे स्यादिदं कृत्वा किं नु मे स्यादकुर्वतः ।
इति कर्माणि संचिन्त्य कुर्याद्वा पुरुषो न वा ॥ १९
अनारभ्या भवन्त्यर्थाः केचिन्नित्यं तथागताः ।
कृतः पुरुषकारोऽपि भवेद्येषु निरर्थकः ॥ २०
कांश्चिदर्थान्नरः प्राज्ञो लघुमूलान्महाफलान् ।
क्षिप्रमारभते कर्तुं न विघ्नयति तादृशान् ॥ २१
ऋजु पश्यति यः सर्वं चक्षुषानुपिबन्निव ।
आसीनमपि तूष्णीकमनुरज्यन्ति तं प्रजाः ॥ २२
चक्षुषा मनसा वाचा कर्मणा च चतुर्विधम् ।
प्रसादयति लोकं यः तं लोकोऽनुप्रसीदति ॥ २३
यस्मात्त्रस्यन्ति भूतानि मृगव्याधान्मृगा इव ।
सागरान्तामपि महीं लब्ध्वा स परिहीयते ॥ २४
पितृपैतामहं राज्यं प्राप्तवान्स्वेन तेजसा ।
वायुरभ्रमिवासाद्य भ्रंशयत्यनये स्थितः ॥ २५
धर्ममाचरतो राज्ञः सद्भिश्चरितमादितः ।
वसुधा वसुसंपूर्णा वर्धते भूतिवर्धनी ॥ २६
अथ संत्यजतो धर्ममधर्मं चानुतिष्ठतः ।
प्रतिसंवेष्टते भूमिरग्नौ चर्माहितं यथा ॥ २७

---

18 ^{a}) K$_1$m पुष्पमादौ; Dn$_2$ T$_1$ (also as in text) G$_{2.3}$ पुष्पं फलं. D$_{2.9}$ विचिन्वीयात् (for विचिन्वीत). — ^{b}) G$_3$ M वि(G$_3$ तु)वर्जयेत् (for न कारयेत्).

19 19^{ab} = C. 3. 2342^{ab}. — D$_1$ reads 19–20 after 14^{ab}. — ^{c}) K$_4$ D$_9$ S (except T G$_{2.3}$) °प्रेक्ष्य (for °चिन्त्य). — ^{d}) D$_6$ G$_3$ धीरः (G$_3$ वीरः) कुर्वीत वा न वा; Cs as in text.

20 D$_1$ reads 19–20 after 14^{ab}. — ^{a}) B$_1$ अनवद्या (for अनारभ्या). — ^{b}) G$_3$ कृत्वा; M कृत्यं; Ca. d. s नित्यं (as in text). K$_{2.4}$ D$_7$ तथाकृताः; G$_3$ तथापरे; G$_5$ तथैव च; Ca. d. s तथागताः (as in text). — ^{c}) B D (except D$_{1.9}$) T$_2$ G$_3$ हि (for ऽपि). — ^{d}) D$_1$ भवत्येष (for भवेद्येषु). — After 20, Dn (for the first time) reads 5. 38. 29, and Ds D$_{2-4.7.8.10}$ (all first time) read 5. 38. 29^{cd} only. On the other hand, S (except G$_2$) ins. after 20:

187* अनर्थे चैव निरतमर्थे चैव पराङ्मुखम् ।,

and thereafter read (for the first time) the lines of stanza 5. 38. 29 as follows:

T$_1$ G$_{1.5}$ 187*, 29^{cd}, 29^{ab}, 29^{cd} (repeated)
T$_2$ 187*, 29^{abcd}
G$_3$ 187*, 29^{cd}
G$_4$ 187*, 29^{ab}
M$_{1.2}$ 187*, 29^{cd}, 29^{ab}
M$_{3.5}$ 187*, 29^{ab}, 29^{cd}, 29^{cd} (repeated).

21 ^{a}) D$_1$ T$_1$ G (except G$_2$) कश्चित् (for कांश्चित्). T$_1$ G$_{1.5}$ महाप्राज्ञो (for नरः प्राज्ञो). — ^{b}) D$_{3.4}$ लघूपायान्; T$_1$ G$_1$ M °यत्नान्; G$_{3.4}$ °युक्तान्; G$_5$ °मूलं. B$_{2.4}$ महोदयान्; G$_5$ महोदयं. — ^{d}) D$_1$ विधूयति; G$_{1.5}$ दीर्घं°; G$_4$ M$_5$ विस्म° (for विघ्न°).

22 ^{a}) K$_5$ B$_5$ D (except Dn D$_{1.2.6}$) T G$_{1.3.4}$ ऋजुः; Cd. s as in text. Ds सर्वत्र (for यः सर्वं). — ^{b}) K$_1$ D$_{3-6}$ T$_2$ प्र-; Cs as in text. — ^{c}) K$_4$ अधि- (for अपि). K$_2$ तं तूष्णीं; Cd तूष्णीकं (as in text). — ^{d}) Ds अपि रज्यंति; D$_2$ अनुरक्षंति; Cd as in text. K$_2$ वै (for तं). — After 22, B D (except D$_{1.7.9}$) T$_2$ ins.:

188* सुपुष्पितः स्यादफलः फलितः स्याद्दुरारुहः ।
अपक्वः पक्वसंकाशो न तु शीर्येत कर्हिचित् ।

[=(var.) Ādi. App. I, No. 81, line 137 f.; =(var.) C. 12. 5277^{cd}–5278^{ab}. — (L. 1) B$_{2.4.5}$ Ds D$_{8.10}$ पुष्पितः स्यादफलितः (for the prior half). Cn सफलः सन् (for फलितः स्यात्). — (L. 2) B$_{4.5}$ °सदृशो (for °संकाशो). B (except B$_3$) D$_{2-6.8}$ T$_2$ च (for तु). B$_1$ सीदेत (for शीर्येत), and कस्य° (for कर्हि°).]

23 =(var.) Śārṅgadharapaddhati 1394. — ^{ab}) K$_2$ transp. चक्षुषा and कर्मणा. — ^{c}) B D (except D$_2$) T$_2$ G$_2$ transp. लोकं and यः. K$_4$ लोके; Ca. d लोकं (as in text). — ^{d}) K$_2$ (m as in text) स राज्यमधितिष्ठति; M तस्य (M$_{1.2}$ ततो) लोकः प्रसीदति.

24 ^{a}) K$_2$ यतस् (for यस्मात्). K$_4$ D$_9$ M त्रसंति. — ^{d}) K$_4$ Ds D$_1$ T$_1$ G$_{1.2}$ transp. लब्ध्वा and स.

25 ^{b}) T$_1$ G$_{1.2}$ प्राप्यापि; G$_{3.5}$ लब्ध्वा च (G$_5$ अपि). G$_4$ लब्धवान् (for प्राप्तवान्). K$_5$ Dn D$_6$ M कर्मणा (for तेजसा). — ^{c}) Ds वज्रं (for अभ्रं). T$_1$ G$_1$ अभ्येत्य (for आसाद्य). — ^{d}) B$_4$ Ds D$_1$ अनयस्थितः; G$_4$ अपथे स्थितः; Cd. s अनये स्थितः (as in text).

26 ^{b}) D$_1$ आत्मनः (for आदितः). — ^{d}) Dn$_2$ D$_{1.6.8}$ G$_5$ भूति(D$_1$ °मि)वार्धिनी; Ds$_2$ D$_9$ G$_{3.4}$ भूरिवर्धनी;

27 ^{b}) D$_{3-6.8}$ T G (except G$_2$) om. च. — ^{c}) K$_{1.4}$ B$_3$ D$_{3.4}$ °वेष्टते; D$_9$ °चरते; Ca. d. s °वेष्टते (as in

य एव यत्नः क्रियते परराष्ट्रावमर्दने ।
स एव यत्नः कर्तव्यः स्वराष्ट्रपरिपालने ॥ २८
धर्मेण राज्यं विन्देत धर्मेण परिपालयेत् ।
धर्ममूलां श्रियं प्राप्य न जहाति न हीयते ॥ २९
अप्युन्मत्तात्प्रलपतो बालाच्च परिसर्पतः ।
सर्वतः सारमादद्यादश्मभ्य इव काञ्चनम् ॥ ३०
सुव्याहृतानि सुधियां सुकृतानि ततस्ततः ।
संचिन्वन्धीर आसीत शिलाहारी शिलं यथा ॥ ३१
गन्धेन गावः पश्यन्ति वेदैः पश्यन्ति ब्राह्मणाः ।
चारैः पश्यन्ति राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जनाः ॥ ३२
भूयांसं लभते क्लेशं या गौर्भवति दुर्दुहा ।
अथ या सुदुहा राजन्नैव तां विनयन्त्यपि ॥ ३३
यदतप्तं प्रणमति न तत्संतापयन्त्यपि ।
यच्च स्वयं नतं दारु न तत्संनामयन्त्यपि ॥ ३४
एतयोपमया धीरः संनमेत बलीयसे ।
इन्द्राय स प्रणमते नमते यो बलीयसे ॥ ३५
पर्जन्यनाथाः पशवो राजानो मित्रबान्धवाः ।
पतयो बान्धवाः स्त्रीणां ब्राह्मणा वेदबान्धवाः ॥ ३६
सत्येन रक्ष्यते धर्मो विद्या योगेन रक्ष्यते ।
मृजया रक्ष्यते रूपं कुलं वृत्तेन रक्ष्यते ॥ ३७
मानेन रक्ष्यते धान्यमश्वान्रक्ष्यत्यनुक्रमः ।
अभीक्ष्णदर्शनाद्गावः स्त्रियो रक्ष्याः कुचेलतः ॥ ३८

C. 5. 1133
B. 5. 34. 40
K. 5. 34. 41

---

text). — [d]) K_2 अग्नावाहितचर्मवत्.

28 [a]) G_3 M transp. यत्नः and क्रियते. B_2 $D_{3.4}$ कर्तव्यः (for क्रियते). — B_2 om. 28[bc]. — [b]) B (B_2 om.) D (except $D_{1.2.7.9}$) T G परराष्ट्रविमर्दने. — [d]) M स्वराष्ट्रपरिरक्षणे.

29 [a]) K_1 $D_{1.2.7.9}$ S (except T_2 G_3; G_4 damaged) राष्ट्रं (for राज्यं). K_2 (by corr.; orig. as in text) विंद्येत; D_2 विदितं; T_2 वीक्षेत. — After 29, G_5 repeats 25 with v. l. [प्राप्यापि (for प्राप्तवान्); and अनवस्थितः (for अनये स्थितः)].

30 [b]) K_2 B (except B_1) Dn $D_{5.6.10}$ T_2 °जल्पतः; Ca. d. s °सर्पतः (as in text). T_1 G (except G_2) बालादपि सुभाषितं. — [d]) S (except G_2; T_2 by corr.; orig. as in text) पांसुभ्यः (for अश्मभ्यः).

31 [a]) Ds D_1 अव्याह(D_1 °हि)तानि. B Dn Ds $D_{5.6.10}$ T_2 सूक्तानि (B_1 सुमतं); T_1 G (except G_2) M महतां (for सुधियां). — [b]) M सुमतानि (for सुकृ°). — [c]) K_4 विचिन्वन्; Cd. s as in text. Ds_1 D_1 वीर (for धीर). — [d]) $K_{1.2}$ D_3 शलाहारी; K_5 $G_{2.4.5}$ M सला°; Ds शिलाहारः; Ca. d. s as in text. $K_{1.2.5}$ D_3 शलं; $G_{2.4.5}$ M सलं; Ca. d. s as in text.

32 =(var.) Pañcatantra 3. 64; =(var.) Śārṅgadharapaddhati 1448; =(var.) Vikramacarita (ed. F. Edgerton) SR 8. 1 and JR 8. 2. — [a]) $K_{2.5}$ गावः पश्यंति गंधेन. — [b]) K_5 शास्त्रैः (for वेदैः). K_2 Ds D_{10} वाडवाः; K_5 D_1 पंडिताः; $D_{3.4}$ च द्विजाः (for ब्राह्मणाः). — [d]) G_3 सर्वजंतवः (for इतरे जनाः).

33 =C. 12. 2503. — [b]) T_1 G_1 दुर्दुघा; Ca. d दुर्दुहा (as in text). — [c]) Dn D_3 अथ वा (for अथ या). T_1 $G_{1.3.5}$ सुदुघा. D_1 गावं; $D_{2.7}$ S (except T_2 G_1) भवति (for राजन्). — [d]) T_1 G (except G_2) transp. नैव and तां. K (K_3 missing) $D_{2.9}$ विनि(D_9 °प्र)युंजते; Dn Ds $D_{3-8.10}$ वितुदंत्यपि. D_1 नैव तद्धि नियुज्यते.

34 =(var.) C. 12. 2504. — [a]) T G (except G_2) प्रणमते; Cd as in text. — [b]) T_1 $G_{1.3-5}$ M उत (for अपि). $K_{1.2.4}$ $D_{1-4.7-9}$ T_2 G_2 न तत्संतापमर्हति. — [c]) G_2 न तद्; G_3 नते; M नमेद्; Ca. d नतं (as in text). D_9 यत्स्वयं संनमेद्दारु; T_1 $G_{1.4}$ यत्स्वयं नमते दारु. — [d]) $K_{1.4.5}$ Dn $D_{3.4.7.8}$ T_2 न तत्संता(K_4 °ह्रा)पयंत्यपि; S (except G_2; G_4 damaged) M न तत्संनामयेद्बुधः.

35 [a]) K (K_3 missing) D_2 G_1 (before corr.)$_{.4.5}$ वीरः; D_9 धीमान्; G_3 राजन् (for धीरः). — [b]) K (K_3 missing) D_8 प्रणमेत; D_9 यो नमेत (for संन°). — [c]) K_2 B_3 प्रणमति. — [d]) D_2 यो नमेत्त (for नमते यो).

36 [b]) K_2 अमात्य°; K_5 D (except $D_{1.2.9}$) T_2 G_1 (after corr.) Cap मंत्रि°; T_1 G_1 (before corr.) भृत°; Ca. d. s मित्र° (as in text). — [c]) T_2 $G_{3.4}$ M transp. पतयः and बांधवाः. G_5 तथा वै (for पतयो). T_1 G_1 देवताः; G_5 पतयः; Ca. d बान्धवाः (as in text).

37 [b]) K_5 S (except T_2 $G_{4.5}$) अभ्यासेन; Ca. d. s योगेन (as in text). — [c]) K_4 (*sup. lin.*) लज्जया; Ds_2 मृगया; Ca. d. s मृजया (as in text). — [d]) D_1 शीलेन; T_1 वृद्धेन (for वृत्तेन).

38 [b]) S (except T_2 G_2) रक्षेत् (for रक्षति). S अनुक्रमात्; Ca. d अनुक्रमः (as in text). Cs cites अनुक्रमणं. — [c]) K_5 B D (except D_8) T_2 $G_{1.2}$ Cs अभी-

C. 5. 1134
B. 5. 34. 41
K. 5. 34. 42

न कुलं वृत्तहीनस्य प्रमाणमिति मे मतिः ।
अन्त्येष्वपि हि जातानां वृत्तमेव विशिष्यते ॥ ३९
य ईर्ष्युः परवित्तेषु रूपे वीर्ये कुलान्वये ।
सुखे सौभाग्यसत्कारे तस्य व्याधिरनन्तकः ॥ ४०
अकार्यकरणाद्भीतः कार्याणां च विवर्जनात् ।
अकाले मन्त्रभेदाच्च येन माद्येन्न तत्पिबेत् ॥ ४१
विद्यामदो धनमदस्तृतीयोऽभिजनो मदः ।
एते मदावलिप्तानामेत एव सतां दमाः ॥ ४२
असन्तोऽभ्यर्थिताः सद्भिः किंचित्कार्यं कदाचन ।
मन्यन्ते सन्तमात्मानमसन्तमपि विश्रुतम् ॥ ४३
गतिरात्मवतां सन्तः सन्त एव सतां गतिः ।
असतां च गतिः सन्तो न त्वसन्तः सतां गतिः ॥ ४४
जिता सभा वस्त्रवता समाशा गोमता जिता ।
अध्वा जितो यानवता सर्वं शीलवता जितम् ॥ ४५
शीलं प्रधानं पुरुषे तद्यस्येह प्रणश्यति ।
न तस्य जीवितेनार्थो न धनेन न बन्धुभिः ॥ ४६
आढ्यानां मांसपरमं मध्यानां गोरसोत्तरम् ।
लवणोत्तरं दरिद्राणां भोजनं भरतर्षभ ॥ ४७
संपन्नतरमेवान्नं दरिद्रा भुञ्जते सदा ।
क्षुत्स्वादुतां जनयति सा चाढ्येषु सुदुर्लभा ॥ ४८
प्रायेण श्रीमतां लोके भोक्तुं शक्तिर्न विद्यते ।
दरिद्राणां तु राजेन्द्र अपि काष्ठं हि जीर्यते ॥ ४९

क्षणदर्शनं गाश्च (D_7 T_2 G_1 °वः). — ^{d}) $K_{1.2.4}$ D_9 G_2 रक्षेत् (for रक्ष्याः). K (K_3 missing) $B_{1.5}$ Dn_2 Ds_2 D_8 Cap कुचेलता; Dn_1 कुलेन च; D_9 G_3 कुशीलता. $D_{1.2}$ स्त्रियो रक्ष्यत्यचेलता. Ca. d. s cite अचेलता.

39 ^{a}) B_3 वृत्तिहीनस्य; D_2 हीनवृत्तानां (for वृत्त°). — ^{c}) $K_{2.4.5}$ $B_{2.4}$ Dn_2 Ds_2 $D_{6.7}$ अंतेषु; D_1 S (except T_2 G_2) अन्येषु (for अन्त्येषु). S (except T_2 G_{2-4}) च (for हि). D_{10} अंतावसायिजातानां.

40 ^{a}) K_2 ईर्ष्यालुः; $G_{3.5}$ यस्यैषा; G_4 यं रक्ष्यः (for य ईर्ष्युः). K_5 B D (except Dn_2 Ds $D_{5.8}$) T_2 G_2 ईर्षुः; Cd. s ईर्ष्युः (as in text). — ^{b}) $K_{1.4.5}$ G_4 transp. रूपे and वीर्ये. $K_{1.4}$ D_1 T_1 G (G_4 damaged) M_1 (*sup. lin.*) कुलेन्वये (for कुला°). — ^{c}) G_4 शीले (for सुखे). D_1 °संस्कारे (for °सत्कारे). K (K_3 missing) Dn_2 Ds $D_{5.6.8.10}$ T G_5 $M_{1.2}$ सुखसौभाग्यसत्कारे (K_1 °संस्कारे). — ^{d}) G_3 M तस्य चाधिर्निरंतरः.

41 ^{b}) D_2 तु (for च). T_1 $G_{1.4.5}$ विसर्जं° (for विवर्जं°). — ^{d}) Cd येन माद्येत तत्पिबेत्!

42 ^{c}) K_1(by corr.)$._{4.5}$ B (except B_3) D (for D_9 see below) T_2 G_2 transp. एते and मदाः. K_1 (orig.)$._2$ D_9 एते मदा मदांधानां. — ^{d}) K_1 त एव हि (for एत एव).

43 ^{a}) K_5 प्रार्थिताः; B_{3-5} Dn Ds $D_{2-5.10}$ T_2 -भ्य- (D_{10} -प्य)र्चिताः; D_1 G_5 ह्यर्थिताः. Cn cites अर्थिताः. — ^{b}) B D (except Dn_2 $D_{1.2.7.9}$) T_2 क्वचित्कार्ये (for किंचित्कार्यं). — After 43^{ab}, B_1 $D_{5.6}$ T_2 ins.:

189* तावन्न तस्य सुकृतं किंचित्कार्यं कदाचन ।

— ^{d}) B_1 D_2 G_3 इति; T_1 $G_{1.4.5}$ वापि; Ca. d अपि (as in text).

44 ^{a}) S (except T_2) एवात्मनः; Ca. s आत्मवतां (as in text). D_9 असंतः संतमात्मानं. — ^{b}) D_9 ** संभावयत्युत. — ^{cd}) D_9 आत्मनो हि गतिः संतः संत एव सतां गतिः!

45 ^{a}) T_1 $G_{1.3.5}$ transp. जिता and सभा. D_1 वसु°; G_4 शास्त्र° (for वस्त्र°). — ^{b}) K (K_3 missing) $B_{2.4}$ Dn $D_{2-8.10}$ T_2 G_1 मि($K_{2.4.5}$ D_7 G_1 मृ)ष्टाशा; $B_{1.3.5}$ धनाशा; Ds G_2 सुखाशा; D_1 सधना (for समाशा). — ^{d}) G_4 अर्थं° (for शील°)!

46 ^{b}) $D_{2.3.9}$ तद्यदास्य; M तच्च यस्य (for °स्येह). K_1 (after corr.) न विद्यते, (before corr.) न विंदति (for प्रणश्यति). G_4 तद्यस्य विप्रण°. — ^{d}) Ds_2 $D_{9.10}$ च (for the second न).

47 ^{b}) B_1 $D_{6.8.9}$ गोरसोत्तमं; B_3 गोरसं परं; Ca as in text. — ^{c}) Hypermetric! $K_{1.2.4}$ तैलप्रायं; K_5 B_{3-5} Dn T_2(m as in text) G_2 तैलोत्तरं (Dn_1 °मं); $B_{1.2}$ तिलोत्तमं (B_2 °रं) (for लवणोत्तरं).

48 ^{b}) B_1 $D_{3.4.9}$ जनाः (for सदा). — ^{d}) D_2 सदा (for सा च). — K_4 repeats 48 with v. l. [संपन्नरसं (for °तरं), and नत (for क्षुत्).]

49 ^{a}) D_9 गेहे; Ca लोके (as in text). — ^{c}) K_5 D_9 च (for तु). K_2 काष्ठान्यपि हि जीर्यंते; B Dn Ds $D_{2-8.10}$ T_2 G_1 जीर्यंत्यपि हि (B_1 Ds_1 D_{3-8} T_2 तु) काष्ठानि; G_2 दरिद्राणां महाराज. — ^{d}) D_1 ह्यपि (for अपि). K_4 T_1 $G_{1.2.5}$ काष्ठादि (K_4 °नि); D_1 काष्ठोपि; M काष्ठं च (for काष्ठं हि). M जीर्यंति (for जीर्यंते). K_2 B_{2-5} दरिद्राणां तथोदरे (K_2 °णां तु भारत); K_5 $G_{3.4}$ काष्ठमश्म च

अवृत्तिर्भयमन्त्यानां मध्यानां मरणाद्भयम् ।
उत्तमानां तु मर्त्यानामवमानात्परं भयम् ॥ ५०
ऐश्वर्यमदपापिष्ठा मदाः पानमदादयः ।
ऐश्वर्यमदमत्तो हि नापतित्वा विबुध्यते ॥ ५१
इन्द्रियैरिन्द्रियार्थेषु वर्तमानैरनिग्रहैः ।
तैरयं ताप्यते लोको नक्षत्राणि ग्रहैरिव ॥ ५२
यो जितः पञ्चवर्गेण सहजेनात्मकर्शिना ।
आपदस्तस्य वर्धन्ते शुक्लपक्ष इवोडुराड् ॥ ५३
अविजित्य य आत्मानममात्यान्विजिगीषते ।
अमित्रान्वाजितामात्यः सोऽवशः परिहीयते ॥ ५४
आत्मानमेव प्रथमं देशरूपेण यो जयेत् ।
ततोऽमात्यानमित्रांश्च न मोघं विजिगीषते ॥ ५५
वश्येन्द्रियं जितामात्यं धृतदण्डं विकारिषु ।
परीक्ष्यकारिणं धीरमत्यन्तं श्रीर्निषेवते ॥ ५६
रथः शरीरं पुरुषस्य राज-
न्नात्मा नियन्तेन्द्रियाण्यस्य चाश्वाः ।
तैरप्रमत्तः कुशलः सदश्वै-
र्दान्तैः सुखं याति रथीव धीरः ॥ ५७
एतान्यनिगृहीतानि व्यापादयितुमप्यलम् ।
अविधेया इवादान्ता हयाः पथि कुसारथिम् ॥ ५८
अनर्थमर्थतः पश्यन्नर्थं चैवाप्यनर्थतः ।
इन्द्रियैः प्रसृतो बालः सुदुःखं मन्यते सुखम् ॥ ५९

C. 5. 1155
B. 5. 34. 61
K. 5. 34. 62

(G3 °ष्टमश्मापि; G4 °ष्टं वाश्मापि) जीर्यते. B1.5 Dn Ds D2-8.10 T2 दरिद्राणां महीपते. Cd cites 49d as in text! — After 49, K2 D7 ins.:

190* यथा यथा महत्तन्त्रं विस्तरश्च यथा यथा ।
तथा तथा महद्दुःखं सुखं तु न तथा तथा ।

50 a) B1.2.5 Ca अवृत्तेः; T1 G1-4 M अशनात्; Cd.s अवृत्तिः (as in text). K2.4.5 D1-4.7.10 T2 अ(D1 प्र)वृत्तिभयम्. G5 अशनाद्भयं तु मंदानां (hypermetric). — c) D1 तु सत्वानां; D2 मनुष्याणां; G5 तु सर्वेषां (for तु मर्त्यानां). — d) K1 D9 अप(D9 °व)मानान्महद्भयं; M (M1 *inf. lin.* as in text) अवमानभयं भयं.

51 a) D1.9 ऐश्वर्यप(D9 °म)दमाविष्टाः; S ऐश्वर्यमत्तः (G2 °मदः) पापिष्ठो; Cn.s °मदः पापिष्ठो; Cd as in text. — b) K1.2.4 D9 मदा मद्य(D9 -ख्यान)मदादयः; D2 मद्यपान°; S मधु(T2 °द्य)पानमदादपि. — c) T2 तु (for हि). M ऐश्वर्यमदमत्तानां. — d) K1.2.4 D1.2 विमाद्यति (D2 °ते); D9 विरुध्यते (for विबुध्यते). D8 नोपतित्वाव-बुध्यते; T1 G नाव(G4 न हि)तिष्ठति (G2 °ष्ठेत) कुत्रचित्; M गतिरूर्ध्वा न विद्यते. — After 51, G3 *repeats* 51cd, with v. l., as in M.

52 b) K2 (m as in text) असंयुतैः; Ca.d अनिग्रहैः (as in text). — c) D1 नीय°; D9 त्रास्य°; G1.3.4 M तप्य° (for ताप्य°). D1 G4 लोके (for लोको).

53 b) B Dn Ds D1-4.7.8 T2 Ca आत्मकर्षिणा; D5.6 अनु°; D9 अप°; D10 °वर्तिना.

54 =(var.) 5. 127. 27 (cf. v. l. 55). — a) B3.4 Dn2 D3.4.10 यथात्मानं; G3 यमा° (for य आ°). — c) K D2.7 G2 अजितात्मा; B1 अमित्रात्मा; D1 अमात्यान्वि- (for अमित्रान्वा). D9 अमित्रांश्चार्थतोमात्यः.

55 =5. 127. 28 (cf. v. l. 54). — b) K1 (before corr. as in text) उपदेशेन; B2-5 T2 (before corr.) Cn द्वेष्यरूपेण; B1 Dn D3-6.8 द्वेष°; D9 देशे कालेन; G3.5 शम°; Ca.d.s देश° (as in text). ❀ Ca: दृष्टरूपेणेत्यसम्यक् । ❀ — c) M मित्राणि (for अमात्यान्). M1.3.4 अमात्यान् (for अमित्रान्). — d) K1.4 क्रमेण; K2 ततोन्यं (for न मोघं). D9 न स मोघं जिगीषति; S (except T2 G2) नियतः कुरुते वशे; Cs as in text.

56 =5. 127. 29. — a) K5 B D (except D1-4.7) T2 G3 जितात्मानं (for °मात्यं). — b) K1m (orig. as in text) Ds D10 Cs विकारिणं (Ds Cd.s °णां); Ca विकारिषु (as in text). — c) D5.6.8 वीरं; D9 शूरं; S (except T G1.2) दांतं (for धीरं). Ds D10 अभ्यस्तं (for अत्यन्तं).

57 =(var.) C. 3. 13942. — a) K (K3 missing) D1.7.9 G2 सर्वं; D2 सृष्टं; T1 G3 M दृष्टः; G5 दृष्टं (for राजन्). — b) T1 G1 यंता च; G5 यंता (for नियन्ता). D10 एव (for अस्य). D9 अस्य वाहाः; T1 G1.3.5 आहुरश्वान् (for अस्य चाश्वाः). — c) K1.2.5 D8 (orig.).9 कुशलैः; K4 B Dn2 Ds D1-7.8 (by corr.).10 T2 G2 कुशली (for कुशलः). D9 G5 सदाश्वैः. — d) G5 कृती (for सुखं). K2 (orig. as in text) D1 M पथीव; T1 G1.5 स एव; G3 सदैव (for रथीव). Ds G3 वीरः (for धीरः).

58 =(var.) 5. 127. 26. — a) D8 अपि गृहीतानि; M (*inf. lin.* as in text) अनुगृही°. — c) D1 अयनार्हा (for अविधेया). — d) B3 Ds D1.9.10 हयाः पथिषु सारथिं; S (except T1 G2; G4 damaged) सरथं सारथिं हयाः.

C. 5. 1156
B. 5. 34. 62
K. 5. 34. 63

धर्मार्थौ यः परित्यज्य स्यादिन्द्रियवशानुगः ।
श्रीप्राणधनदारेभ्यः क्षिप्रं स परिहीयते ॥ ६०
अर्थानामीश्वरो यः स्यादिन्द्रियाणामनीश्वरः ।
इन्द्रियाणामनैश्वर्यादैश्वर्याद्भ्रश्यते हि सः ॥ ६१
आत्मनात्मानमन्विच्छेन्मनोबुद्धीन्द्रियैर्यतैः ।
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ६२
क्षुद्राक्षेणेव जालेन झषावपिहितावुभौ ।
कामश्च राजन्क्रोधश्च तौ प्रज्ञानं विलुम्पतः ॥ ६३
समवेक्ष्येह धर्मार्थौ संभारान्योऽधिगच्छति ।
स वै संभृतसंभारः सततं सुखमेधते ॥ ६४
यः पञ्चाभ्यन्तराञ्शत्रूनविजित्य मतिक्षयान् ।
जिगीषति रिपूनन्यान्रिपवोऽभिभवन्ति तम् ॥ ६५
दृश्यन्ते हि दुरात्मानो वध्यमानाः स्वकर्मभिः ।
इन्द्रियाणामनीशत्वाद्राजानो राज्यविभ्रमैः ॥ ६६
असंत्यागात्पापकृतामपापां-
स्तुल्यो दण्डः स्पृशते मिश्रभावात् ।
शुष्केणार्द्रं दह्यते मिश्रभावा-
त्तस्मात्पापैः सह संधिं न कुर्यात् ॥ ६७
निजानुत्पततः शत्रून्पञ्च पञ्चप्रयोजनान् ।
यो मोहान्न निगृह्णाति तमापद्ग्रसते नरम् ॥ ६८
अनसूयार्जवं शौचं संतोषः प्रियवादिता ।
दमः सत्यमनायासो न भवन्ति दुरात्मनाम् ॥ ६९

---

59 ^{a}) ❀Ca: आद्यन्तमिति च पाठः। ❀ D_8 अर्थवत्; Ca. d. s अर्थतः (as in text). — ^{b}) $B_{1.3.5}$ Ds_2 D_7 अनर्थवत्; Ca. d. s as in text. — ^{c}) M_{3-5} इंद्रिय-. $K_{2.5}$ D_7 G_2 प्रसृतैः; K_4 B Dn Ds $D_{3-6.8.10}$ T_2 अजितैः; T_1 $G_{1.3-5}$ प्राकृतः; Cd. s प्रसृतः (as in text). — ^{d}) T_1 G_1 स (for सु-).

60 ^{c}) D_7 श्रीधनप्राणदारेभ्यः; T_1 G (except G_2) $M_{1.2}$ श्रीप्राणराष्ट्र°; $M_{3.4}$ °धान्येभ्यः. — ^{d}) K (K_3 missing) सोवशः (for क्षिप्रं स); cf. 54^{d}. G_5 परिभूयते (for °हीयते).

61 ^{d}) D_9 G_2 (by corr.) भ्रश्यतीह (for भ्रश्यते हि). $B_{1.3}$ भ्रश्यतीह न संशयः.

62 ^{a}) K_2 आत्मनो मानमन्वि°; D_2 G_3 आत्मानं ह्या(G_3 आ)त्मनान्वि°. — ^{b}) D_8 यतः; D_1 रतः; T_1 G (except G_5) युतैः; M हितैः (for यतैः). K (K_3 missing) आत्मानमवसादयेत्. Ca cites 62^{a}, and Cd cites 62^{ab} as in text. — 62^{cd} =(var.) 1. 67. 7^{ab}; Gītā (Vulg.) 6. 5^{cd}. — ^{c}) K_2 आत्मनो बंधुरात्मैव; $K_{4.5}$ B D (except Dn_2 $D_{1-4.8}$) T_2 आत्मा ह्येवात्मनो बंधुः. — ^{d}) M_{3-5} गतिः (for रिपुः). $K_{2.4.5}$ G_2 रिपुरात्मैव चात्मनः. — After 62, $K_{4.5}$ (om. line 2) B ($B_{1.3.4}$ om. line 2) D (D_2 marg.; D_9 om. line 1) T_2 ins.:

191* बन्धुरात्मात्मनस्तस्य येनैवात्मात्मना जितः ।
स एव नियतो बन्धुः स एव नियतो रिपुः ॥

[(L. 1) =(var.) Gītā (Vulg.) 6. 6^{ab}. Dn_2 D_1 transp. एव and आत्मा. — (L. 2) K_4 नियमो; Ds D_3 (by corr.)$._{6.9}$ अनियतो (for the second नियतो).]

63 =(var.) 5. 127. 30. — ^{a}) K_2 (m as in text) छिद्राख्येण; Ca. d. s as in text. Dn_1 स; Ds $G_{4.5}$ इव; Ca. n. s इव (as in text). — ^{b}) $K_{1.4}$ Dn Ds $D_{2.3.4}$ (by corr. as in text)$._{7.9.10}$ G_2 Ca. d. s उरू; Cap उभौ (as in text). — ^{d}) T_1 $G_{1.5}$ द्वौ (for तौ). Ds प्रदानं; D_1 G_3 विज्ञानं; Ca. d as in text. K_2 तौ ज्ञानमवलुंपतः.

64 ^{a}) D_2 प्रसमीक्ष्य; Ca. d. s समवेक्ष्य (as in text). $K_{1.2.5}$ D_7 T_1 G_1 हि (for इह). — ^{b}) $D_{3.4}$ सभां राज्ञोधि°.

65 ^{a}) G_3 पंचाप्यंतरजाञ्छत्रून्. — ^{b}) G_4 विनिर्जित्य (for अविजित्य). B Dn $D_{3-6.10}$ T_2 Ca. p. s मनोमयान्; G_3 M मनीषयान्; Ca. d as in text. — ^{c}) G_3 जिगीषते. K_2 विजिगीषति वै वाह्यान्. — ^{d}) G_3 M आपदो; G_4 नृपांश्च (for रिपवो). G_4 $M_{3.4}$ (*inf. lin.* as in text) अपि (for अभि-). K_2 सोवशस्तैर्विजीयते.

66 K_2 om. 66–71. — ^{a}) $D_{2.9}$ च (for हि). $B_{2.4}$ Dn $D_{1.5.7.8}$ महा° (for दुरा°). — ^{b}) K_1 वध्यकामाः; B $D_{1.3.4.6.9}$ G_2 बध्यमानाः; T_1 $G_{1.5}$ वध्यंते हि; M मुह्यमानाः. — ^{c}) K_1 अनैश्वर्यात् (for अनीशत्वात्). — ^{d}) $K_{1.4.5}$ $D_{1.2.7}$ G_2 चित्तविभ्रमैः; B (except B_4) Ds $D_{3-6.10}$ T_2 राज्यविभ्रमे; T_1 $G_{1.3-5}$ M °विच्युताः.

67 =(var.) C. 12. 2797. — K_2 om. 67 (cf. v. l. 66). — ^{b}) D_1 स्पृशति. Dn_2 D_{10} T_1 G_3 $M_{2.5}$ मित्रभावात्; D_9 अपि भारत (for मिश्र°). — ^{c}) Dn_2 G_3 M_2 मित्र°; D_8 (m as in text) मिथ्या° (for मिश्र°). — ^{d}) D_7 T_1 G_1 संगं (for संधिं).

68 K_2 om. 68 (cf. v. l. 66). — ^{a}) K_4 अविजित्य ततः शत्रून्. — ^{b}) D_6 $G_{3.4}$ (by corr. as in text) M_2 °प्रयोजनात्; Ca. d. s as in text.

69 K_2 om. 69 (cf. v. l. 66). — ^{b}) D_1 नाभिमानिता (for प्रिय°). — ^{d}) T_1 $G_{1.5}$ नैष मार्गो (for न भवन्ति).

आत्मज्ञानमनायासस्तितिक्षा धर्मनित्यता ।
वाक्चैव गुप्ता दानं च नैतान्यन्त्येषु भारत ॥ ७०
आक्रोशपरिवादाभ्यां विहिंसन्त्यबुधा बुधान् ।
वक्ता पापमुपादत्ते क्षममाणो विमुच्यते ॥ ७१
हिंसा बलमसाधूनां राज्ञां दण्डविधिर्बलम् ।
शुश्रूषा तु बलं स्त्रीणां क्षमा गुणवतां बलम् ॥ ७२
वाक्संयमो हि नृपते सुदुष्करतमो मतः ।
अर्थवच्च विचित्रं च न शक्यं बहु भाषितुम् ॥ ७३
अभ्यावहति कल्याणं विविधा वाक्सुभाषिता ।
सैव दुर्भाषिता राजन्ननर्थायोपपद्यते ॥ ७४
संरोहति शरैर्विद्धं वनं परशुना हतम् ।
वाचा दुरुक्तं बीभत्सं न संरोहति वाक्क्षतम् ॥ ७५
कर्णिनालीकनाराचा निर्हरन्ति शरीरतः ।
वाक्शल्यस्तु न निर्हर्तुं शक्यो हृदिशयो हि सः ॥ ७६
वाक्सायका वदनान्निष्पतन्ति
यैराहतः शोचति रात्र्यहानि ।
परस्य नामर्मसु ते पतन्ति
तान्पण्डितो नावसृजेत्परेषु ॥ ७७
यस्मै देवाः प्रयच्छन्ति पुरुषाय पराभवम् ।
बुद्धिं तस्यापकर्षन्ति सोऽपाचीनानि पश्यति ॥ ७८
बुद्धौ कलुषभूतायां विनाशे प्रत्युपस्थिते ।
अनयो नयसंकाशो हृदयान्नापसर्पति ॥ ७९

C. 5. 1176
B. 5. 34. 82
K. 5. 34. 83

---

70 K_2 om. 70 (cf. v. l. 66). — [a]) M_1 (*inf. lin.* as in text). $_{2-5}$ असंरंभः (for अनायासः). K_1 आत्मज्ञानसमारंभः. — [c]) Dn सूक्ता; Cn.d.s गुप्ता (as in text). D_1 G_2 गुप्तदानं च; $D_{3.4.9}$ मधुरा दानं; Cs as in text. D_2 वाक्शौचमधुरादानं. — [d]) K_5 एते हि; D_1 G_4 एतान्; G_5 एषाम् (for एतानि). $K_{1.4}$ $B_{1.2.4.5}$ Dn_1 Ds_2 D_{7-10} M_5 अंतेषु; K_5 अज्ञेषु; B_3 G_4 अन्येषु; D_1 T_1 $G_{1.3}$ एतेषु; G_5 एतानि; Ca.d.n अन्त्येषु (as in text). $D_{3.4.9}$ कृत्स्नशः (for भारत).

71 K_2 om. 71 (cf. v. l. 66). — [b]) D_1 बुधं (for बुधान्). $K_{1.4.5}$ $D_{3-6.8-10}$ विहिं(K_1 D_8 °ह)सत्यबुधो बुधान्; M हिंसयन्त्यबुधा बुधं.

72 [b]) K_1 राज्ञो; Cs राज्ञां (as in text). — [c]) K_2 D_2 च (for तु). — [d]) Dn_1 D_1 T_1 $G_{1.5}$ बल° (for गुण°).

73 [a]) K (K_3 missing) D_7 G_2 मे; D_2 M वै (for हि). $D_{2.9}$ $G_{3.5}$ नृपतेः. — [c]) K_2 अर्थ्यं वचो; K_5 B_3 अर्थयुक्तं. K_5 च चित्रं; Ds पवित्रं; Cs विचित्रं (as in text). — [d]) K_5 $B_{1.5}$ $D_{7.8}$ G_2 भाषितं (for भाषितुम्).

74 D_8 om. 74–75; B_1 om. 74[ab]. — [a]) B_3 अभ्याहरति; G_5 असौ वहति. — [b]) $K_{1.4}$ B_{2-4} Dn_2 $D_{1.2}$ विविधं; $K_{2.5}$ D_7 सततं (for विविधा). — [c]) D_1 सा वै दुर्भाविता; G_4 सुभाषितेतरा (for सैव दुर्भा°). — [d]) G_4 M °कल्पते (for °पद्यते).

75 =(var.) C. 13. 4987; =(var.) Pañcatantra 3. 112. — D_8 om. 75 (cf. v. l. 74). — [a]) $K_{1.4.5}$ $D_{1.2}$ G_2 इषुणा (for शरैर्). K_2 B Dn Ds $D_{3-7.9.10}$ T_2 रोहते सायकैर्विद्धं. — [b]) D_8 (after corr. as in text). $_4$ व्रणं (for वनं). — [c]) $K_{2.5}$ Ds D_1 बीभत्सुं (D_1 °त्सुः); Ca.d.s बीभत्सं (as in text).

76 =C. 13. 4988. — [a]) B D (except Dn Ds $D_{3.8}$) $G_{2.3}$ कर्णिनालीकनाराचान्; Ds_2 D_9 °नालिकनाराचाः; Ca.d as in text. Cn cites कर्णी नालीकः, Cs कर्णिः नालिकाः नाराचाः. — [b]) K_1m T $G_{1.5}$ M निःसरंति; $G_{3.4}$ निष्पतंति; Ca निर्वहंति; Cd.s as in text. $D_{3.4}$ शरीरिणः (D_4 °णां); G_3 शरीरगाः. — [c]) D_1 °शरः (for °शल्यः). Ds तेन (for तु न). G_1 न निर्गंतुं (for न निर्हर्तुं). K_2 न वाक्शल्यस्तु निर्हर्तुं. — [d]) K_2 स्याद्दुर्हरो (for हृदिशयो). — K_2 repeats 76[cd] in marg. with v. l. as above.

77 =(var.) 1. 82. 11; =(var.) C. 2. 2192; =C. 12. 10999; =(var.) B. 13. 104. 32. — [a]) K_1 (after corr., as in text) निःसरंति (for निष्पतन्ति). — [b]) D_6 राजन्हतः (for यैराहतः). — [c]) D_8 (before corr., as in text) ते; D_{10} वा (for ना-). K_2 D_8 वै; D_2 ये (for ते). — [d]) D (except D_{1-4}) T_2 G_3 परेभ्यः (for परेषु).

78 =(var.) C. 2. 2679; =(var.) Śukasaptati (*text. simpl.*), p. 29. — [d]) B Dn $D_{3-6.8-10}$ T_2 G_2 Cs.ap अवा(B_1 $D_{4.6}$ T_2 °वाँ)चीनानि; T_1 $G_{1.3-5}$ M अपनीतानि; Ca.d as in text. $K_{1.2}$ (m as in text). $_4$ न स वेत्त्यात्मनो हितं. — After 78, K_2 ins. 192* (cf. v. l. 79).

79 =(var.) C. 2. 2680; =(var.) Śārṅgadhara-paddhati 1319; =(var.) Pañcatantra (*text. simpl.* ed. Kielhorn and Bühler) 3. 184. — [b]) K_1 D_9 T_1 समुप°; K_2 $D_{1.7}$ G (except G_2) पर्युप°; M_2 प्रत्यव°

सेयं बुद्धिः परीता ते पुत्राणां तव भारत ।
पाण्डवानां विरोधेन न चैनामवबुध्यसे ॥ ८०
राजा लक्षणसंपन्नस्त्रैलोक्यस्यापि यो भवेत् ।
शिष्यस्ते शासिता सोऽस्तु धृतराष्ट्र युधिष्ठिरः ॥ ८१
अतीव सर्वान्पुत्रांस्ते भागधेयपुरस्कृतः ।
तेजसा प्रज्ञया चैव युक्तो धर्मार्थतत्त्ववित् ॥ ८२
आनृशंस्यादनुक्रोशाद्योऽसौ धर्मभृतां वरः ।
गौरवात्तव राजेन्द्र बहून्क्लेशांस्तितिक्षति ॥ ८३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

३५

धृतराष्ट्र उवाच ।
ब्रूहि भूयो महाबुद्धे धर्मार्थसहितं वचः ।
शृण्वतो नास्ति मे तृप्तिर्विचित्राणीह भाषसे ॥ १
विदुर उवाच ।
सर्वतीर्थेषु वा स्नानं सर्वभूतेषु चार्जवम् ।
उभे एते समे स्यातामार्जवं वा विशिष्यते ॥ २
आर्जवं प्रतिपद्यस्व पुत्रेषु सततं विभो ।
इह कीर्तिं परां प्राप्य प्रेत्य स्वर्गमवाप्स्यसि ॥ ३
यावत्कीर्तिर्मनुष्यस्य पुण्या लोकेषु गीयते ।
तावत्स पुरुषव्याघ्र स्वर्गलोके महीयते ॥ ४

(for प्रत्युप°). — ^{c}) G_8 नयरूपेण (for नयसंकाशो). — ^{d}) B_3 G_5 उप° (for अप°). M बुद्धिमाक्रम्य तिष्ठति. — T_1 $G_{1.4.5}$ ins. after 79: K_2, after 78:

192* न देवा यष्टिमादाय रक्षन्ति पशुपालवत् ।
यं हि रक्षितुमिच्छन्ति बुद्ध्या संयोजयन्ति तम् ।

[=(var.) 5. 35. 33. — (L. 2) K_2 सद्बुद्ध्या ये जयंति (for बुद्ध्या संयो°).]

80 ^{b}) B D T_2 $G_{2.3}$ भरतर्षभ (for तव भारत). — ^{c}) Ds निरो° (for विरो°). — ^{d}) $K_{2.5}$ तत्वं; D_8 न त्वं (for न च). $K_{2.5}$ नैव; D_8 चैव; B Dn $D_{2-4.7.10}$ T G एना(T_1 G_5 °ता)न् (for एनाम्). K_1 अवरुध्यसे; Ds D_{10} अवमन्यसे; D_7 $G_{2.5}$ नावबुध्यसे; D_8 अनुबुध्यसे.

81 81^{ab}=(var.) 5. 88. 21^{ab}; =line 1 of 168*. — ^{a}) $B_{3.4}$ Dn_1 Ds $D_{1.5.6.8}$ $G_{4.5}$ M राजलक्षणसंपन्नः (D_1 °युक्तः). — ^{b}) D_8 अधिपो (for अपि यो). M_5 सं- (for यो). — ^{c}) D_8 (*sup. lin.*).$_9$ पुत्रः; G_4 प्रेष्यः; Cs शिष्यः (as in text). Ca cites शमिता. T_1 G चैव (G_2 ते तु) (for सोऽस्तु). $K_{1.4.5}$ शिष्यस्ते शाधि तस्मात्तं (K_1 °त्वं).

82 ^{a}) K (K_3 missing) D_{1-8} G_2 अतीत्य; Ca अतीव (as in text). K_2 स च; D_9 शक्तः (for सर्वान्). — ^{b}) Cn भागधेये; Cs °देय- (for °धेय-). — ^{c}) D_1 पूजया (for प्रज्ञया).

83 ^{a}) K_2 B D (except $D_{8.9}$) T_2 G_2 Ca.d.s transp. आनृशंस्यात् and अनुक्रोशात्. — ^{d}) D_2 T_1 $G_{1.4.5}$ तितिक्षते. — Ca reads 83^{cd} as in text.

Colophon. K_3 missing. — *Sub-parvan:* $K_{2.4}$ संजययान; B Dn Ds $D_{3-6.8.10}$ T_2 M प्रजागर; G_5 विदुरप्रजागर. — *Adhy. name:* $K_{1.2.5}$ $D_{1.2.7}$ G_2 विदुरवाक्यं; K_4 विदुरवावर (sic); T_1 G_1 हिताहितविवेकः; M हितोपदेशः (M_4 °शं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1 D_5 33; K_2 2 (of प्रजागरपर्व?); D_6 (*sec. m.*) 31; $D_{7.8}$ S 34 (M 35). — *S'loka no.:* K_2 78; K_5 83; Dn D_8 86; G_5 87; M_5 84.

35

☞ This adhy. is missing in K_3 (cf. v. l. 5. 32. 15).

1 K_4 om. 1. — ^{d}) $K_{1.2}$ (before corr. as in text) B (except B_4) D_1 हि; D_9 प्र- (for इह). K_5 G_5 भाषते; D_1 शंस मे.

2 ^{a}) $D_{3.4.9}$ G_4 च; D_7 यत् (for वा). $K_{1.4}$ $G_{3.5}$ M सर्ववेदेषु वाज्ञा(K_4 °चात्मा)नं. — ^{b}) D_5(m as in text) °तीर्थेषु (for °भूतेषु). K_2 B_3 D_2 G_1 वा (for च). — ^{c}) B Dn Ds $D_{5.6.8}$ T_2 त्वेते; $D_{3.4}$ ह्येते; D_{10} चैते (for एते). G (except G_2) M उभावेतौ समौ स्यातां- — ^{d}) $K_{1.2}$ $D_{1.10}$ G_2 Cd तु; $K_{4.5}$ Dn_1 D_{7-9} च; Ca वा (as in text).

3 ^{b}) K_2 स्वेषु तेषु च; D_7 तेषु भारत (for सततं विभो). — ^{d}) G_4 अवाप्नुहि (for °प्स्यसि).

4 ^{b}) K_5 B_4 Dn Ds $D_{5.7.10}$ T_2 लोके प्र- (for लोकेषु). T_1 G (except G_2) M लोके भवति भारत.

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
विरोचनस्य संवादं केशिन्यर्थे सुधन्वना ॥ ५

केशिन्युवाच ।

किं ब्राह्मणाः स्विच्छ्रेयांसो दितिजाः स्विद्विरोचन ।
अथ केन स्म पर्यङ्कं सुधन्वा नाधिरोहति ॥ ६

विरोचन उवाच ।

प्राजापत्या हि वै श्रेष्ठा वयं केशिनि सत्तमाः ।
अस्माकं खल्विमे लोकाः के देवाः के द्विजातयः ॥ ७

केशिन्युवाच ।

इहैवास्स्व प्रतीक्षाव उपस्थाने विरोचन ।
सुधन्वा प्रातरागन्ता पश्येयं वां समागतौ ॥ ८

विरोचन उवाच ।

तथा भद्रे करिष्यामि यथा त्वं भीरु भाषसे ।
सुधन्वानं च मां चैव प्रातर्द्रष्टासि संगतौ ॥ ९

सुधन्वोवाच ।

अन्वालभे हिरण्मयं प्राह्रादेऽहं तवासनम् ।

C. 5. 1195
B. 5. 35. 14
K. 5. 35. 15

— ^{c}) D2–4 T2 पुरुषव्याघ्रः; G3–5 M °श्रेष्ठ (G1 M1 °श्रेष्ठः).

5 ^{d}) K5 महात्मनः; D3 सुधन्वनः. — After 5, Dn D2 (marg.). 3. 4. 5 (marg.). 8 T2 ins.:

193* स्वयंवरे स्थिता कन्या केशिनी नाम नामतः ।
रूपेणाप्रतिमा राजन्विशिष्टपतिकाम्यया ।
विरोचनोऽथ दैतेयस्तदा तत्राजगाम ह ।
प्राप्तुमिच्छंस्ततस्तत्र दैत्येन्द्रं प्राह केशिनी ।

6 ^{a}) Ds ब्राह्मणः. K2m D2. 7 वै; M3. 4 स्विह; Ca. d. s स्वित् (as in text). — ^{b}) G1 (before corr.). 5 च; G3. 4 स्तुः (for स्वित्). — ^{c}) Dn1 D3–6 T2 (before corr.) अस्य (for स्म). K4 G2 पर्यंके; Cs पर्यंकं (as in text). S (except G2; T2 by corr.) इदं (M2–5 इमं) व्यवस्य पर्यंकं. — ^{d}) K1 नाधिगच्छति; K4 नाधु°; D1 ह्यधि°; D2 वाधि°; S (except T2 G2) -प्यधिरोहतु.

7 After the ref., K2 reads 9. — ^{a}) Dn1 D1. 9 M2 प्रजापत्याः (D9 °त्यां). B3 Dn D3. 4 T2 तु वै; D8 -थ वै; D9 G (except G2) M वयं (for हि वै). — ^{b}) D9 सदा; S (except T2 G2) सर्वे; Cd वयं (as in text).

8 ^{a}) K2 अद्य; K2m. 5 B Dn Ds D8–8. 10 Cap आवां; K4 आस्थ; D1 अप्सु; D9 आस्स; Ca. d आस्स्व (as in text). D9 प्रतीक्षाम; Cd. s as in text. S (except T2 G2; G4 damaged) इह त्वं वस वै भोगाः (T1 G1 °ग्याः). — ^{b}) K1. 2. 4 D9 उपस्थानं; T1 G3. 4 M त्वदर्थां मे; G1 त्वधर्मा मे; G5 स्वार्थमिह; Ca. d. s उपस्थाने (as in text). — ^{d}) K1. 4 D9 वा (for वां).

9 K2 om. the ref. and reads 9 after the ref. of 7. — ^{b}) M5 यथार्थं (for यथा त्वं). G5 अभि- (for भीरु). M वक्ष्यसि (for भाषसे). — ^{c}) S (except T2 G2) उभौ (for एव). — ^{d}) K2 M द्रक्ष्यसि (for द्रष्टासि). — After 9, K1. 5 B (except B1) Dn Ds D1. 3. 5–8 T2 G1 ins.:

194* अतीतायां च शर्वर्यामुदिते सूर्यमण्डले ।

[K1 D1 प्रभातायां (for अतीतायां). D7 ततो रात्र्यां व्यतीतायां (for the prior half).]

Dn1 D3. 7. 8 T2 cont.: K4 D2. 4. 9 G2 ins. after 9:

195* अथाजगाम तं देशं सुधन्वा राजसत्तम ।

K4 Dn1 D2–4. 7–9 T2 cont.:

196* विरोचनो यत्र विभो केशिन्या सहितः स्थितः ।
[D2 सह संगतः (for सहितः स्थितः).]

— Dn1 D2–4. 8 (all om. line 1) T2 cont.: K1. 5 B (except B1) Dn2 Ds D1. 5. 6 ins. after 194*: D10 (which om. 9^{cd}) ins. after 9^{ab}:

197* सुधन्वा च समागच्छत्प्राह्रादिं केशिनीं तथा ।
समागतं द्विजं दृष्ट्वा केशिनी भरतर्षभ ।
प्रत्युत्थायासनं तस्मै पाद्यमर्घ्यं ददौ पुनः ।

[(L. 1) B2. 4. 5 Dn Ds D5 सुधन्वानं (for °न्वा च). K1 वै; K2 D6 तं; D1 तु; D10 तां (for च). K1 प्रति (for तथा). K5 प्रल्हादिमवनीपतिं; Dn Ds D5. 6 प्रान्हा (Ds D6 °ल्हा) दिः केशिनी तथा. — (L. 2) K1. 5 तमा° (for समा°). — (L. 3) Ds D1 पाद्या (Ds2 °द्या) र्घ्यं प्र (D1 च) ददौ (for पाद्यमर्घ्यं ददौ). G4 अनुत्तमं (for ददौ पुनः).]

— T1 G3. 5 M ins. after 9: G1, after 194*:

198* एतस्मिन्नन्तरे तत्र सुधन्वा प्रत्यदृश्यत ।
इति होवाच वचनं विरोचनमनुत्तमम् ।

10 S (except T G2 M5) om. the ref. — ^{a}) D3. 4. 9 समालभे; D7 अन्वारेभे; Ca. d as in text. K2 अन्वारुह्येयं रम्यं वै; S (except T2 G2) आस्व तल्पे हि सौवर्णे. — ^{b}) K4. 5 Ds1 D3. 4. 6 T2 G3. 4 M प्राह्रादे; Dn1 Ds2 D1. 9 T1 G1 प्रह्लादे. B Dn D8. 10 T2 ते (D8 T2 -हं) वरासनं; Ds D3. 4 तव चासनं; S (except T2 G2) ब्राह्मणस्त्वहं. — ^{c}) K5 समत्वं; D1 एवं त्वं; S (except T2 G2) एकांतं; Ca. d. s एकत्वं (as in text). K2. 5 अनुसंपन्नो; Ca. d as in text. — ^{d}) K4. 5 B D (except Dn D1. 2. 7. 8) T2 आसेहं; Ca. d आसेयं (as in text).

C. 5. 1195
B. 5. 35. 14
K. 5. 35. 15

एकत्वमुपसंपन्नो न त्वासेयं त्वया सह ॥ १०

विरोचन उवाच ।

अन्वाहरन्तु फलकं कूर्चं वाप्यथ वा बृसीम् ।
सुधन्वन्न त्वमर्होऽसि मया सह समासनम् ॥ ११

सुधन्वोवाच ।

पितापि ते समासीनमुपासीतैव मामधः ।
बालः सुखैधितो गेहे न त्वं किंचन बुध्यसे ॥ १२

विरोचन उवाच ।

हिरण्यं च गवाश्वं च यद्वित्तमसुरेषु नः ।
सुधन्वन्विपणे तेन प्रश्नं पृच्छाव ये विदुः ॥ १३

सुधन्वोवाच ।

हिरण्यं च गवाश्वं च तवैवास्तु विरोचन ।
प्राणयोस्तु पणं कृत्वा प्रश्नं पृच्छाव ये विदुः ॥ १४

विरोचन उवाच ।

आवां कुत्र गमिष्यावः प्राणयोर्विपणे कृते ।
न हि देवेष्वहं स्थाता न मनुष्येषु कर्हिचित् ॥ १५

सुधन्वोवाच ।

पितरं ते गमिष्यावः प्राणयोर्विपणे कृते ।

---

11 G2 om. 11ª–13ᵇ. — ª) K1.5 D2.8 अथा(D2 °ध्या)हरंतु; B Dn Ds D5.6.10 तवार्हंते तु; T2 हरंतु कूर्चं (for अन्वाहरन्तु). Cd.n cite अधः. K1 D2.7.8 T2 फलकीं; B (except B4) D5 फलकी; Ca.d.s as in text. K5 D3.4.9 तवार्हं फलकं ब्रह्मन्; D1 अथाह दत्तफलकं; T1 G (G2 om.) M हरन्तु फलकं (T1 G1 M4.5 °कां; M3 °कौ) कूर्चं. — ᵇ) T2 बर्हीं; Ca.d.s कूर्चं (as in text). K1.2.5 D7 बृशीं; K4 B1–3.5 Dn1 Ds D3.4.6.9.10 Cs बृषी; B4 D5 Cn बृसी; D1.2.8 T2 Ca.d बृषीं (for बृसीम्). T1 G (G2 om.) M तथा बृ(T1 -प्य; M2–5 बृ)स्यस्तृणानि च. — After 11ᵃᵇ, D1 ins.:

199* न मत्तो ह्यधिकोऽसि त्वं गुणतो जन्मतोऽपि वा ।

— ᶜ) Dn2 transp. सुधन्वन् and न. — ᵈ) K5 समासितुं; D1 ममासनं; D10 सहा°; Ca समा° (as in text). S (except T2; G2 om.; G4 damaged) यदासीथा (T1 G3 °सिद्धा) मया सह.

12 G2 om. 12 (cf. v. l. 11); Dn1 om. 12–13. — After the ref., K5 D1.8 ins. the foll. stanza (which is reproduced in some of the old printed ed.):

200* पितापुत्रौ सहासीतां द्वौ विप्रौ द्वौ च पार्थिवौ ।
द्वौ चैव वैश्यौ शूद्रौ च न त्वन्याविति रेतरं ॥

[(L. 1) Bom. and Kumbh. ed. क्षत्रियावपि (for द्वौ च पार्थिवौ). — (L. 2) D1 द्वावेव वैश्यौ द्वौ शूद्रौ (for the prior half).]

— ª) B D (except D1.2.7) G1 (before corr. as in text) M4 हि (for अपि). M (except M5) सहा° (for समा°). — ᵇ) K2 उपासीते च; T1 G1 उपासीदति; G3.4 M उपोपासीत (for उपासीतैव). G5 विपणा चास्तु केशिनी. — ᶜ) K4 D9 सुखोषितो (for सुखैधितो). S (except T2; G2 om.) बालो गृहेषु सुखितो. — ᵈ) K1 D7 बोधिषि; K4 D9 जानासि; D1 बुध्यसि (for किंचन). K1.4 D1.7.9 किंचन (for बुध्यसे). K2.5 बुध्यसे त्वं न किंचन; G5 न त्वं किं नावबुध्यसे.

13 Dn1 om. 13 (cf. v. l. 12); G2 om. 13ᵃᵇ (cf. v. l. 11). — ª) = 14ª. G4 चैव गावः; G5 च गवाश्वान्; M मधुपर्कं (for च गवाश्वं). — ᵇ) K5 D1.9 असुरे पुनः (for असुरेषु नः). K1 D7.8 च (for नः). — ᶜ) K2 D7 विपणं (for विपणे). T1 G4 M (M1 *inf. lin.* as in text) तस्य नः (T1 सः) कृत्यं (for विपणे तेन). — ᵈ) = 14ᵈ. G2 प्राज्ञं; G5 प्राज्ञान् (for प्रश्नं). K2 Ds1 D8 m. 10 G3 पृच्छामहे (G3 °म ये); M1 (*sup. lin.*). 2 गच्छाव ये (for पृच्छाव ये). K2 विभुं; Ds1 D10 त्विमं (for विदुः). Cd cites ये विदुः.

14 T1 M4 om. 14; D9 om. 14ᵇᶜᵈ. — ª) = 13ª. G3 सुवर्णं (for हिरण्यं). G3 M1–3 चैव गावः; G5 च गवाश्वान् (for च गवाश्वं). — ᵇ) K1 Dn1 Ds D1.7.8 T2 G3 M2 तथा (for तव). G5 विशेषतः (for विरोचन). — ᶜ) G1.5 M (M1 *inf. lin.* as in text; M3 om.) प्राणयोरेव नः कृत्यं. — ᵈ) = 13ᵈ. K2 पृच्छामहे; G1.5 M1 (*inf. lin.* as in text). 2.8 गच्छाव ये.

15 ª) K1 B1 D7 T2 तौ वै; K2 तौ च; K5 तं नौ (for आवां). D9 आवां क नु गमिष्यामः (sic); T1 G1.3–5 M ते वयं (G4 तावावां) क गमिष्यामः. — ᵇ) = 16ᵇ. G4.5 M (M1 *inf. lin.* as in text) एवमंतरे (for विपणे कृते). — ᶜ) K5 B D (except D1.7–9) तु; T2 नु (for हि). D2 अवस्थाता; T1 G1.2.4.5 M (M1 *inf. lin.* as in text) संस्थानं; G3 अधिष्ठानं (for अहं स्थाता). — ᵈ) T1 मनुष्येष्विह तीव्रतः; G1.3.5 M (M1 *inf. lin.* as in text) मनुष्येष्विह (G1.5 °षु हि; G3 °षु च) तिष्ठतः (G5 °ति).

16 K1 om. 16. — ª) D9 प्रह्लादं नौ (for पितरं ते).

पुत्रस्यापि स हेतोर्हि प्रह्रादो नानृतं वदेत् ॥ १६

प्रह्राद उवाच ।

इमौ तौ संप्रदृश्येते याभ्यां न चरितं सह ।
आशीविषाविव क्रुद्धावेकमार्गमिहागतौ ॥ १७
किं वै सहैव चरतो न पुरा चरतः सह ।
विरोचनैतत्पृच्छामि किं ते सख्यं सुधन्वना ॥ १८

विरोचन उवाच ।

न मे सुधन्वना सख्यं प्राणयोर्विपणावहे ।
प्रह्राद तत्त्वां पृच्छामि मा प्रश्नमनृतं वदीः ॥ १९

प्रह्राद उवाच ।

उदकं मधुपर्कं चाप्यानयन्तु सुधन्वने ।
ब्रह्मन्नभ्यर्चनीयोऽसि श्वेता गौः पीवरीकृता ॥ २०

सुधन्वोवाच ।

उदकं मधुपर्कं च पथ एवार्पितं मम ।
प्रह्राद त्वं तु नौ प्रश्नं तथ्यं प्रब्रूहि पृच्छतोः ॥ २१

C. 5. 1208
B. 5. 35. 27
K. 5. 35. 28

T1 G3.5 गमिष्यामः. — b) = 15b. S (except T2 G2) एवमंतरे (for विपणे कृते). — c) D7 तु (for हि). K1 पुत्रस्यापि हिते प्रश्नं; K5 पुत्रस्य हेतोरपि सः; S (except T2 G2) अपि पुत्रस्य चेत् (G4 वै) हेतोः. — d) K1 B1.3–5 Dn2 D2.5–7.9.10 T G1.5 प्रह्रादो (as in text); the rest प्रह्लादो. — After 16, K2.4.5 D (for D2 see below) T1 (om. line 2). 2 G (G4 damaged; all G om. line 2) M1 (om. line 2) ins.:

201*　　　विदुर उवाच ।
　　एवं कृतपणौ क्रुद्धौ तत्राभिजग्मतुस्तदा ।
　　विरोचनसुधन्वानौ प्रह्रादो यत्र तिष्ठति ।

[(L. 1) K2.5 T1 G3–5 M1 om. the ref. K2.5 D7 T1 G M1 एवमुक्त्वा गतौ तौ तु (K2.5 ततश्चोभौ; D7 गतौ शीघ्रं); K4 Ds D10 एवं कृतप्राणपणौ; D1 एवं विपणमास्थाय; D5 एवं कृतपणौ तौ तु; D8 T2 एवं कृत्वा तु तौ क्रुद्धौ (for the prior half). K2.5 प्रह्लादं प्रतिजग्मतुः; D1 प्रह्लादस्यांतिकं गतौ; D3–6. 8–10 T2 क्रुद्धौ (D3.4.8 उभौ; D9 तौ तु) तत्राभिजग्मतुः; D7 प्रह्लादस्य निवेशनं; T1 G (G4 damaged) प्रह्लादं दितिनंदनं (for the posterior half). — (L. 2) Ds D3.6 प्रह्लादो. D7 ·प्यत्र (for यत्र). K2.5 विरोचनस्तु प्राह्लादिः सुधन्वांगिरसश्च यः (K5 सः); D1 सुधन्वानं [तु?] दृष्ट्वैव प्रह्रादो वाक्यमब्रवीत्.]
— On the other hand, D2 ins. after 16:

202*　इत्युक्त्वा जग्मतुस्तौ तु प्रह्रादस्य गृहं प्रति ।
　　गत्वा तं ददृशुस्तत्र दैत्यानामीश्वरं तदा ।
　　तावागतावभिप्रेक्ष्य प्रह्रादो विस्मितस्तदा ।
　　पप्रच्छागमने हेतुं उभयोर्दितिजस्ततः ।

17 Some MSS. प्रह्लाद in the ref. — a) D2 भूमौ (for इमौ). D1 मम दृश्येते; D9 विप्र°; M (M1 sup. lin. as in text) प्रतिगृह्येते (for संप्र°). — b) K2 द्वाभ्यां; S (except T2 G2) ययोः (for याभ्यां). K2 चरितुं; Ca. d. s चरितं (as in text). — c) M आस्तां च (for क्रुद्धौ). — d) K5 B D (except D1.7) T2 मार्गौ (for मार्गं). K1 उपस्थितौ; K2 अनुश्रितौ (for इहागतौ). T1 G1.3.5 एकमार्गगतावुभौ; M क्रुद्धावेकाशयं गतौ.

18 a) K1.4 D1.2.3 T2 Ca. d किं वां; G3 किंचित् (for किं वै). K2.5 B3–5 D (except Dn1 D1.2.5) T2 एवं; Ca एव (as in text). K1.4 D1.2 G2 Ca. d चरितं; B Dn Ds1 D3–5.7.10 चरथो; D6 सुरथौ (marg. sec. m. सुहृदौ). — b) K1.4 B D (except D2.3.9) T2 G2 Ca. d चरथः (for °तः). — After 18ab, K2 ins.:

203* तत्त्वां सुधन्वन्पृच्छामि मा पृष्टमनृतं वदीः ।

19 c) Some MSS. प्रह्लाद. K1.5 B3 D5–7.10 T2 तत्वं (for तत्त्वां). K1.5 D1.2.7 G2 पृच्छावो (D7 °मो); Dn2 गच्छामि. K4 D3.4.9 प्रल्हादैतद्विजानीहि; T1 G1.3.5 Mतत्त्वा (G3 M1 inf. lin. त्वां तु; M1–4 तत्वं) पृच्छावहे तात. — d) K2 D10 पृष्टं; D6 तत्वं (for प्रश्नं). K1.4 B4 D1.3–6 T2 वदेः; B3 T1 G3.5 वद (for वदीः). — After 19, M2 ins. (cf. v. l. 21):

204*　　　प्रह्लादः ।
　　न कल्माषो न कपिलो न कृष्णो न च लोहितः ।
　　अणीयान्क्षुरधारायाः को धर्मं वक्तुमर्हति ।
　　　　सुधन्वा ।
　　यद्यत्तत्त्वं वक्ष्यसि त्वं यदि वा नापि वक्ष्यसि ।
　　प्रह्लाद प्रश्नमनघं मूर्ध्ना ते विफलिष्यति ।

20 M2 om. 20–23. — Some MSS. प्रह्लाद in the ref. — ab) K4 B2.4 Dn Ds D1–4.10 वा; D9 गां (for च). K1 D8 आनयध्वं; K2 D7 अप्यानयध्वं; D1 प्रयच्छंतु; D9 आनयंतु (for अप्या°).

21 M2 om. 21 (cf. v. l. 20). — b) K1 D7.8 सर्वमेव; K5 B Dn1 D3–6 T2 पथिष्वेव; D2 तव पंच-; D10 यथावद्; T1 G1.3 M (M2 om.) प्रश्न एव (T1 G1 ·वाचा); G2 त एव हि; Ca. d. s पथ एव (as in text). G3 कांक्षितं; Cs अर्पितं (as in text). B3 D2 मया; Cs मम (as in text). K4 D9 तथैवास्तु सुरोत्तम (D9 सुरेश्वर); G5

C. 5. 1210
B. 5. 35. 28
K. 5. 35. 30

प्रह्राद उवाच ।
पुत्रो वान्यो भवान्ब्रह्मन्साक्ष्ये चैव भवेत्स्थितः ।
तयोर्विवदतोः प्रश्नं कथमस्मद्विधो वदेत् ॥ २२
अथ यो नैव प्रब्रूयात्सत्यं वा यदि वानृतम् ।
एतत्सुधन्वन्पृच्छामि दुर्विवक्ता स किं वसेत् ॥ २३

प्रश्नान्तावर्पितं (sic) मम. — ^{cd}) Some MSS. प्रह्राद; Ds D10 पृच्छाम (D10 °व) (for प्रह्राद). K1 त्वं हि; K4 D9 एवं तु; D1 त्वं च; D3.4 ब्रूहि; T1 G1.5 इदं (T1 इमं) तु; G3 M (M2 om.) एतं तु (for त्वं तु). K4 D9 G3 नः; B Dn D5.6 T G1.5 मे; Cd.s नौ (as in text). K4 B Dn Ds D2–7.9.10 T2 G2 transp. प्रश्नं and तथ्यं. D1 तत्त्वं; D8 पथ्यं (for प्रश्नं). K2 प्रह्राद तव प्रश्नोस्ति. D1.8 प्रश्नं; T1 G1.3.5 M1.3.4 तत्त्वं (for तथ्यं). D3.4 त्वं चैव (for प्रब्रूहि). K4 B Dn D1.2.5.6.9 T1 G1.3.5 पृच्छतः (D1.2 °ते; D9 °तां). — After 21, N (except D9; K3 missing) T2 G1.2 ins.:

205* किं ब्राह्मणाः स्विच्छ्रेयांस उताहो स्विद्विरोचनः ।

[=(var.) 6^{ab}. K2 B1.3 D2.7.10 G2 वै; D1 अहं (for the first स्वित्). D1 श्रेयः स्याम् (for श्रेयांस). K1.2 विरोचन. B3 उता गौः पीवरी कृता (for the posterior half).] K2 cont.:

206* सत्यं प्रब्रूहि दैत्येन्द्र सत्यं हि परमं तपः ।

Lines 1–2 of 204* are ins. in G1 after 205*, in T1 G3–5 M1.3–5 after 21; in M3–5, they are followed by lines 3–4 (with v. l.) of the same passage.

22 M2 om. 22 (cf. v. l. 20); M3–5 om. 22–23. — Some MSS. प्रह्राद in the ref. — ^{a}) K4 B Dn Ds D3–7.10 T2 Cap पुत्र एको; K5 D8 Cd पुरोधान्यो; T1 G (except G2) M1 अभिवाद्यो (for पुत्रो वान्यो). K1.2 D1.2.9 T1 G (except G2) M1 भवेत्; K4 B Dn Ds D3–7.10 T2 Cap मम (for भवान्). Ca पुरोधा ममान्यो ब्रह्मन्. — ^{b}) D1 सत्यं (for साक्ष्ये). K1.2m D1.3 तथा; K4 भवान् (for भवेत्). B Dn Ds D3–7.9.10 T2 Cap त्वं च साक्षादिहास्थितः; Ca त्वं च साक्ष्य इव स्थितौ. Cd cites साक्ष्ये and स्थितौ. — ^{c}) D1 द्वयोः (for तयोः). K2 अन्यत्; G2 प्रज्ञं (for प्रश्नं). — ^{d}) B1 T2 भवेत् (for वदेत्). — Lines 3–4 of 204* are ins. (with v. l.) in T1 G (except G2) M1 after 22, in M3–5 after 194*. — T1 G (except G2) M1 cont.:

207* विदुरः ।
आदित्येन सहायान्तं प्रह्रादो हंसमब्रवीत् ।
धृतराष्ट्रं महाप्राज्ञं सर्वज्ञं प्रियदर्शनम् ।
प्रह्रादः ।
पुत्रवान्यो भवेद्ब्रह्मन्साक्ष्ये चापि भवेत्स्थितः ।
तयोर्विवदतोर्हंस कथं धर्मः प्रवर्तते ।

[(L. 2) M1 सर्वदर्शिनं (for प्रिय°). — (L. 3) G3.4 प्रीतवान् (for पुत्रवान्), and साक्षी (for साक्ष्ये).] — T1 G1.3–5 cont.: K4 B D T2 G2 ins. after 22:

208* सुधन्वोवाच ।
गां प्रदद्यास्त्वौरसाय यद्वान्यत्स्यात्प्रियं धनम् ।
द्वयोर्विवदतोस्तथ्यं वाच्यं च मतिमंस्त्वया ।

[T1 G1.5 हंसः (for सुधन्वो°). — (L. 1) K4 B1 D (except Dn Ds D10) T2 G2 गाः (for गां). T1 G (except G2) वै दद्यात्; Ca.d प्रदद्याः (as in text). Ds2 D9 T1 G (except G2) Ca.d औरसाय (for त्वौ°). D9 च; G3.4 अस्य (for अन्यत्). — (L. 2) B3 T1 G (except G2) तयोः (for द्वयोः). T1 G (except G2) राजन् (for तथ्यं). K4 B1 Ds D1–4.7.9 तु; G2 तत् (for च). T1 G1.5 प्रश्नं सत्यं यथा वदेत्; G3.4 यथा धर्मस्ततो वदेत्.]

23 M om. 23 (cf. v. l. 20, 22). Before 23, K4 B D T G ins. प्रह्राद उ° (resp. प्रह्रादः). — ^{a}) K1.2 D2.7 G2 तद् ब्रूयात्; D8 तु ब्रूयात्; T1 G1.3–5 विब्रू°; Ca प्रब्रू° (as in text). — ^{b}) D9 T1 G (except G2) न सत्यं नानृतं वदेत् (D9 नरः). — ^{cd}) D1 कां (for किं). Ca किंचन; Cd किं वसेत् (as in text). T1 G (except G2) हंस तत्त्वं च पृच्छामि कियदेनः करोति सः. — T1 G (except G2) ins. after 23: M1 (which om. 23), after 22:

209* हंसः ।
पृष्टो धर्मं न विब्रूयाद्गोकर्णशिथिलं चरन् ।
धर्माच्च्यवति राजंस्तु नास्य लोकोऽस्ति न प्रजाः ।
धर्म एतान्संरुजति यथा नद्यनुकूलजान् ।
ये धर्ममनुपश्यन्तस्तूष्णीं ध्यायन्त आसते ।
श्रेष्ठोऽर्धं तु हरेत्तत्र भवेत्पादश्च कर्तरि । [5]
पादस्तेषु सभासत्सु यत्र निन्द्यो न निन्द्यते ।
अनेना भवति श्रेष्ठो मुच्यन्ते च सभासदः ।
कर्तारमेनो गच्छेच्च निन्द्यो यत्र हि निन्द्यते ।
प्रह्रादः ।
मोहाद्वा चैव कामाद्वा मिथ्यावादं यदि ब्रुवन् ।
धृतराष्ट्र त्वां पृच्छामि दुर्विवक्ता तु कां वसेत् । [10]

[Cf. 214*. — (L. 2) T1 G5 राजा (for राजन्). — (L. 3) T1 G5 स रुजति. — (L. 5) G3.4 अर्थं (for अर्धं), and पादं (for पादः). — (L. 7) G3.4 मुच्यते (for मुच्यन्ते). T1 G1.5 अपि (for च). — (L. 8) M1 निन्दार्हो यत्र निंद्यते. — (L. 10) G1.3.4 तत्त्वं (for त्वां). T1 G5 M1 तु (for तु). M1 के (for कां).]

सुधन्वोवाच ।

यां रात्रिमधिविन्ना स्त्री यां चैवाक्षपराजितः ।
यां च भाराभितप्ताङ्गो दुर्विवक्ता स्म तां वसेत् ॥ २४

नगरे प्रतिरुद्धः सन्बहिर्द्वारे बुभुक्षितः ।
अमित्रान्भूयसः पश्यन्दुर्विवक्ता स्म तां वसेत् ॥ २५

पञ्च पश्वनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।
शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥ २६

हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन् ।
सर्वं भूम्यनृते हन्ति मा स्म भूम्यनृतं वदीः ॥ २७

प्रह्राद उवाच ।

मत्तः श्रेयानङ्गिरा वै सुधन्वा त्वद्विरोचन ।
माताস্य श्रेयसी मातुस्तस्मात्त्वं तेन वै जितः ॥ २८

विरोचन सुधन्वायं प्राणानामीश्वरस्तव ।
सुधन्वन्पुनरिच्छामि त्वया दत्तं विरोचनम् ॥ २९

सुधन्वोवाच ।

यद्धर्ममवृणीथास्त्वं न कामादनृतं वदीः ।
पुनर्ददामि ते तस्मात्पुत्रं प्रह्राद दुर्लभम् ॥ ३०

एष प्रह्राद पुत्रस्ते मया दत्तो विरोचनः ।
पादप्रक्षालनं कुर्यात्कुमार्याः संनिधौ मम ॥ ३१

विदुर उवाच ।

तस्माद्राजेन्द्र भूम्यर्थे नानृतं वक्तुमर्हसि ।
मा गमः ससुतामात्योऽत्ययं पुत्राननुभ्रमन् ॥ ३२

न देवा यष्टिमादाय रक्षन्ति पशुपालवत् ।
यं तु रक्षितुमिच्छन्ति बुद्ध्या संविभजन्ति तम् ॥ ३३ C. 5. 1222 B. 5. 35. 40 K. 5. 35. 51

---

24 G1 M (except M1) om. the ref. T1 G3-5 M1 हंसः (for सुधन्वा). — a) M (M1 *sup. lin.* as in text) या; Cs स्त्री (as in text). — b) M (M1 *sup. lin.* as in text) स्त्रिया वा (for यां चैव). B1.2.5 D3.4 अक्षै (for अक्ष-). D2 -पराजितां. — c) Ds यथा; D2 यं च (for यां च). T1 G (G1 by corr. as in text; G4 damaged) M यां च भाराभितप्ता गौः (M1 *inf. lin.* °पन्नास्ते). — d) = 25d. S (except T2 G2; G4 damaged) तु (for स्म). M1 (*inf. lin.*) कृतां (for स्म तां).

25 a) Ds D10 °बद्धः; D1 °विद्धः (for °रुद्धः). D1 बहिर्मार्गे; D2 G (G4 damaged) M °द्वारो; D3.4.9 T1 °द्वारं. K2 बहिर्द्वारेषु रक्षितः. — c) K4 भूयः स; T1 भूयसं; M (M1 *inf. lin.* as in text) चैव तान्. B Dn Ds D2.5-7.10 पश्येत् (for पश्यन्). D3.4 अमित्रीभूय सर्वस्व. — d) = 24d. T1 G1.3.5 M तु; G4 स (for स्म). D8 व्रजेत् (for वसेत्). B Dn Ds D5.6.10 यः साक्ष्यमनृतं वदेत्. — After 25, S (except T2 G2) ins.:

210* यां च रात्रिमभिद्रुग्धो यां च मित्रे प्रिये मृते ।
सर्वस्वेन च यो हीनो दुर्विवक्ता तु तां वसेत् ।

[(L. 1) M अभिप्रेते (for अभिद्रुग्धो). T1 G1 पुत्रे (for मित्रे).]

26 = Manu 8. 98; = (var.) Pañcatantra 3. 109. — D2 transp. 26ab and 26cd. — a) K1 T1 G1 (after corr.).3 पश्वानृते; D5 पंचा°; G1 (before corr.).4.5 कन्या°; Ca पश्व° (as in text).

27 = Manu 8. 99. — b) B3 Dn1 Ds2 D1.6.8 T2 G2.4 वदेत्; G3 ब्रुवन् (for वदन्). — c) M सर्वान् (for सर्वं). K5 Dn2 D9 Cn भूम्यनृतं. — d) G5 अस्तु (for स्म). D8 हन्यानृतं; D10 हन्याकृतं (for भूम्यनृतं). K4 वद; B (except B4) D1.3.4 वदेः; D2 T2 G3.4 वदेत्; D10 वदन् (for वदीः).

28 Some MSS. प्रह्लाद in the ref. — a) D8m पंडितो; Ca. d. s अंगिराः (as in text). — b) K2.5 B1.3 D3.4.7 G2 त्वत्त एव च; D1.9 G5 तु (D9 वै) विरोचनात् (for त्वद्विरोचन). Ca cites त्वत्तः, Cd. s त्वत्. — d) K4 तव त्वं; D1.2 G2 ततस् त्वं (G2 तु); T1 G3 M1 भवतः; G1.5 भवांस्तु; M2 भवतु; M3.4 भवसि; M5 भवति (for तस्मात्त्वं). G1.2 M2-5 एतेन (for तेन). K2 ततस्त्वं वै पराजितः; D10 तव पूज्यो द्विजस्ततः.

29 K1 om. 29a-30b. — a) K4 D9 वै (for अयं). — c) B1 D3.4.10 T1 G1 M1 (*sup. lin.* as in text) पुत्रं; Ds G3 पुत्र (for पुनर्).

30 K1 om. 30ab (cf. v. l. 29). — a) B1 D9 यो; Ca तत् (for यत्). K4 योत्र धर्मं वृणीथास्त्वं. — cd) B3 D1 ददानि. K2.4 B D (except D7) T2 transp. तस्मात् and पुत्रं. Some MSS. प्रह्लाद (in this and the foll. stanza). G4 (by corr. from text reading) दुर्बलं (for दुर्लभम्).

32 a) D7 नरेंद्र (for राजेन्द्र). — d) K2 भवान्; B Dn Ds D5.6.8.10 T G (except G2) M1 नाशं; D1 अनर्थं (for अत्ययं). B (except B1) Dn Ds D5.6.8.10 T2 पुत्रार्थमब्रुवन् (for पुत्राननुभ्रमन्). K1.5 D2 G3.4 अनुसरन्; K3 D9 अनुव्रजन् (for अनुभ्रमन्). M2-5 यः पुत्राननुविभ्रमन्.

C. 5. 1273
B. 5. 35. 41
K. 5. 35. 52

यथा यथा हि पुरुषः कल्याणे कुरुते मनः ।
तथा तथास्य सर्वार्थाः सिध्यन्ते नात्र संशयः ॥ ३४

न छन्दांसि वृजिनात्तारयन्ति
मायाविनं मायया वर्तमानम् ।
नीडं शकुन्ता इव जातपक्षा-
श्छन्दांस्येनं प्रजहत्यन्तकाले ॥ ३५

मद्यापानं कलहं पूगवैरं
भार्यापत्योरन्तरं ज्ञातिभेदम् ।
राजद्विष्टं स्त्रीपुमांसोर्विवादं
वर्ज्यान्याहुर्यश्च पन्थाः प्रदुष्टः ॥ ३६

सामुद्रिकं वणिजं चोरपूर्वं
शलाकधूर्तं च चिकित्सकं च ।
अरिं च मित्रं च कुशीलवं च
नैतान्साक्ष्येष्वधिकुर्वीत सप्त ॥ ३७

मानाग्निहोत्रमुत मानमौनं
मानेनाधीतमुत मानयज्ञः ।
एतानि चत्वार्यभयंकराणि
भयं प्रयच्छन्त्ययथाकृतानि ॥ ३८

अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ।
पर्वकारश्च सूची च मित्रध्रुक्पारदारिकः ॥ ३९

भ्रूणहा गुरुतल्पी च यश्च स्यात्पानपो द्विजः ।
अतितीक्ष्णश्च काकश्च नास्तिको वेदनिन्दकः ॥ ४०

स्रुवप्रग्रहणो व्रात्यः कीनाशश्चार्थवानपि ।
रक्षेत्युक्तश्च यो हिंस्यात्सर्वे ब्रह्महणैः समाः ॥ ४१

---

33 =(var.) Pañcatantra (*text. simpl.*) 3. 182; =(var.) 192*. — [a]) $B_{2.4.5}$ D (except $D_{1.7.9}$) T_2 दंडम् (for यष्टिम्). — [c]) G_5 हि (for तु). — [d]) $K_{1.5}$ B D T_2 संविभजंति (as in text); the rest संयोजयंति.

34 [b]) $D_{1.2.7}$ S (except T_2; G_4 damaged) मतिं (for मनः). — [cd]) G_2 यथा यथा (for तथा तथा). $K_{1.4}$ D_1 हि; D_9 अत्र (for अस्य). K_1 सर्वाणि; S (except T_2 G_2) सिध्यंति (for सर्वार्थाः). S (except T_2 G_2) सर्वार्थाः (for सिध्यन्ते).

35 =5. 43. 3. — [a]) N (except $K_{1.2}$ D_1; K_3 missing) T_2 नैनं; Cs न (as in text). G_2 वृजिनं (for वृजिनात्).

36 [a]) K_2 महापानं; K_4 B D (except Ds $D_{2.8.10}$) T_2 Ca.p मद्यपानं; T_1 G_1 M मद्या(T_1 °ध्या)न्नपानं; $G_{3.5}$ मध्यान्हयानं; Ca.d.s as in text. K_1 Ds_2 Ca.d.s विकलं; Cap कलहं (as in text). G_5 पूर्वं° (for पूग°). — [c]) D_1 G_3 °द्वेषं (for °द्विष्टं). B_{2-5} D (except $D_{8.9}$) T_2 °पुंसयोर् (for °पुमांसोर्). B_1 राजद्विष्टं पुंस्त्रियोश्चापि भेदं. — [d]) K_4 $D_{5.9}$ विवर्जयेद्; D_1 त्याज्यानाहुर् (for वर्ज्यानाहुर्). Ds पंचातिरिक्तः (for पन्थाः प्रदुष्टः). K_4 $G_{2.4}$ सुदुष्टः; $D_{5.9}$ तु दुष्टः (for प्रदुष्टः).

37 [a]) B_1 G_2 M (except M_2) Ca.d.s सामुद्रकं. $K_{2.5}$ B (except B_4) Dn वाणिजकं; Ds $D_{1.9}$ G_2 वाणिजं (for वणिजं). $K_{1.4}$ $B_{2.5}$ Ds $D_{1.2.8}$ $m_{.8}$ Cd.s चौरपूगं; K_2 च चौरं; K_5 B_1 Dn $D_{4.5.7}$ चौरपूर्वं; D_9 चौर्यमुग्रं; G_3 भोगपूर्वं (for चोरपूर्वं). — [b]) D_1 T_1 M Cd शला(D_1 T_1 °ल)काधूर्तं; G_5 शठं धूर्तं; Ca.s as in text. G_3 स्यालं धूर्तं वंचकं (for शलाकधूर्तं च). — [d]) K_1 B (except B_1) Dn Ds T_2 G_{3-5} साक्ष्ये तु; M साक्षीन् (for साक्ष्येषु). $D_{3-6.8.9}$ विप्रकुर्वीत; G (except G_1) M_1 (*inf. lin.* as in text). $_{2-5}$ अधि($M_{2.4}$ °ति)कुर्वंति (M_2 °तु). G_{1-3} M काले (for सप्त).

38 =(var.) 1. 85. 24; cf. 182*. — [a]) T_1 M_{3-5} °यज्ञः; $G_{1.5}$ °यज्ञं (for °मौनं). — [b]) D_9 T_1 मानाधीतं; $G_{1.5}$ मानादधीतं; Ca as in text. T_1 $G_{1.5}$ M_{3-5} °मौनं (for °यज्ञः). — [c]) $D_{1.9}$ T_1 G (except G_3) M_1 (*inf. lin.* as in text) भयंकराणि; Ca.d.s अभयं° (as in text). — [d]) T_1 G (except G_3) M_1 (*inf. lin.* as in text) श्रियं प्रयच्छंति यथाकृतानि. Ca.d cite अयथाकृतानि; Cs cites 38[d] as in text.

39 39[ab] = Manu 3. 158[ab]. Cf. Gautama-dharma-sūtra 15. 17 (ed. Mysore, 1917, p. 255). — [a]) K_2 (before corr.) $D_{1.2.9}$ Cd आगार°; Ca as in text. $M_{3.4}$ दरदः (for गरदः). — [c]) S (except T_2) चर्म°; Ca.d पर्व° (as in text). Cs cites पर्ववदकः. — [d]) K_1 °यायिकः; K_5 $D_{1.7.9}$ °जायिकः (for °दारिकः).

40 [c]) $B_{1.2.5}$ S (G_4 damaged) कारुः; Ca.d.s काकः (as in text).

41 [a]) $K_{1.4.5}$ Dn_1 $D_{1.7.9}$ G_5 श्रु(Dn_1 G_5 स्रु)वप्रहर-(K_4 °श्रव)णो; $B_{1.2}$ D_2 श्रुव(D_2 °त)प्रग्रहणो; $D_{3.4}$ सुरप्र°; $G_{1.2}$ M स्रुवप्रहाप(G_2 $M_{1.3}$ °वाह)णो; G_3 नृपः प्रहरणो; M_1 (*inf. lin.*) सुराप्रहवणो; Ca.d.s as in text. — [b]) B_4 $D_{6.7}$ आत्मवान्; $D_{2.4}$ स्वार्थवान्; Ca अन्नवान्; Cs अर्थवान् (as in text). K_2 कीनाशश्चार्थहा तथा. — [c])

तृणोल्कया ज्ञायते जातरूपं
युगे भद्रो व्यवहारेण साधुः ।
शूरो भयेष्वर्थकृच्छ्रेषु धीरः
कृच्छ्रास्वापत्सु सुहृदश्चारयश्च ॥ ४२
जरा रूपं हरति हि धैर्यमाशा
मृत्युः प्राणान्धर्मचर्यामसूया ।
क्रोधः श्रियं शीलमनार्यसेवा
ह्रियं कामः सर्वमेवाभिमानः ॥ ४३
श्रीर्मङ्गलात्प्रभवति प्रागल्भ्यात्संप्रवर्धते ।
दाक्ष्यात्तु कुरुते मूलं संयमात्प्रतितिष्ठति ॥ ४४
अष्टौ गुणाः पुरुषं दीपयन्ति
प्रज्ञा च कौल्यं च दमः श्रुतं च ।
पराक्रमश्चाबहुभाषिता च
दानं यथाशक्ति कृतज्ञता च ॥ ४५
एतान्गुणांस्तात महानुभावा-
नेको गुणः संश्रयते प्रसह्य ।
राजा यदा सत्कुरुते मनुष्यं
सर्वान्गुणानेष गुणोऽतिभाति ॥ ४६
अष्टौ नृपेमानि मनुष्यलोके
स्वर्गस्य लोकस्य निदर्शनानि ।
चत्वार्येषामन्ववेतानि सद्भि-
श्चत्वार्येषामन्ववयन्ति सन्तः ॥ ४७
यज्ञो दानमध्ययनं तपश्च
चत्वार्येतान्यन्ववेतानि सद्भिः ।

C. 5. 1236
B. 5. 35. 55
K. 5. 35. 67

D1 रक्षास्युक्तश्च; D7 रक्षेत्युक्ते. — d) K2.4 B Dn Ds D1.3–7.10 T2 G1–3 ब्रह्महभिः; D2 °हनः (for °हणैः).

42 b) K4 Ds D8 T1 G3–5 युगेन; K5 B Dn D3–6.10 T2 वृत्तेन; G2 योगे; Cd धूर्युगे; Ca.s युगे (as in text). D9 धुर्यो; G शूद्रो; Ca.d.s भद्रो (as in text). K1 व्यवहारेपि; D1.2 व्यवहारे च; D3.4.7 G4 M व्यवहारेषु; Ca व्यवहारेण (as in text). Cd.s cite व्यवहारे. K1 असाधुः. — c) D5.6 अथ कृच्छ्रेषु; Cs as in text. — d) K1 Dn1 Ds2 D7.8.10 M1.3.4 कृच्छ्रात्स्वापत्सु; B कृच्छ्रे-ष्वापत्सु (so mostly old printed ed.!).

43 a) K1.2.5 D8.9 हरते. K (K3 missing) Dn2 D1.5.8.9 om. हि. D8 m.10 आशां; Cs आशा (as in text). — d) K5 B1 S (except T2 G2) अति° (for अभि°); cf. v. l. 5. 37. 7. — After 43, S (except T2) ins.:

211* न क्रोधिनोऽर्थो न नृशंसस्य मित्रं
क्रूरस्य न स्त्री सुखिनो न विद्या ।
न कामिनो ह्रीरलसस्य कोशः
सर्वं तु न स्यादनवस्थितस्य ।

[(L. 3) T1 G4 न स्त्री; G2 दाक्ष्यात्; G3 च श्रीः; G5 न श्रीः (for कोशः).]

44 a) D1 धीर्धर्मात्; M1.3.4 मंगल्यात्; Ca as in text. — b) D1 G5 संप्रवर्तते; G3 संविवर्धते (for संप्र°). — c) K1 Dn1 D9 प्र-; K2.5 च; T1 G1.2 M1 (*inf. lin.*) स्वं; G3 M सं- (for तु). S (except T2; G4 damaged) रूपं (for मूलं). — d) B4 संशयात्; Ca.d.s संयमात् (as in text). K2 Ds D10 °तिष्ठते.

45 K1 D1 om. 45. — a) K2 (m as in text) D7 प्रीणयंति; Cd दीपयन्ति (as in text). — b) K2 कुलं चैव (for च कौल्यं च). T1 G3.4 M कौली; Ca.d कौल्यं (as in text). G4 शमः (for श्रुतं). — Cf. v. l. 5. 33. 74, 80; 37. 28 for this and the foll. stanza.

46 Cf. v. l. 45. — a) G5 तांश्च (for तात). S (except T2 G2) महानुभाव; Cd °भावान् (as in text). G3–5 M (except M5) प्रगृह्य; Cd.s प्रसह्य (as in text). — c) D5.6 संश्रयते (for सत्कुरुते). G3 M1 मनुष्यान्. — d) D3.4.7.9 एक-; Cd.s एषः (as in text). K1 अतियाति; K2.4 B3 D2.4 (by corr.).5–7 T Cn विभाति; B1 Dn D8 G1 अभिभाति; D9.10 बिभर्ति; Ca अतिभाति (as in text).

47 T1 (hapl.) om. 47d–48b. — d) K5 B1.4 Dn1 D5–7 T2 G5 चैषाम्; B3 Dn2 तेषाम्; D1 नैषाम् (for एषाम्). K5 B4 Dn D5.7 T2 अनुयांति; D1 अन्ववसंति; G3.4 M °वायंति; G5 °धावंति; Ca.s °वयंति (as in text); cf. v. l. 48.

48 K4 D1 G5 om. 48; T1 om. 48ab (cf. v. l. 47). — b) K2 अन्ववयंति; Cs °वेताति (as in text). K2 om. 48cd. — c) D3 transp. दमः and सत्यं and adds च. B1 D3.4 धर्मः (for दमः). — d) B3.4 Dn D3–5 T2 अनुयांति; D2 अन्ववेतानि; T1 G3.4 M °वायंति; G2 °वसंति (for °वयन्ति); cf. v. l. 47. — After 48, N (except B1 D9; K3 missing) T G1.2 ins.:

212* इज्याध्ययनदानानि तपः सत्यं क्षमा घृणा ।
अलोभ इति मार्गोऽयं धर्मस्याष्टविधः स्मृतः ।

दमः सत्यमार्जवमानृशंस्यं
चत्वार्येतान्यन्ववयन्ति सन्तः ॥ ४८
न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा
न ते वृद्धा ये न वदन्ति धर्मम् ।
नासौ धर्मो यत्र न सत्यमस्ति
न तत्सत्यं यच्छलेनानुविद्धम् ॥ ४९
सत्यं रूपं श्रुतं विद्या कौल्यं शीलं बलं धनम् ।
शौर्यं च चित्रभाष्यं च दश संसर्गयोनयः ॥ ५०
पापं कुर्वन्पापकीर्तिः पापमेवाश्नुते फलम् ।
पुण्यं कुर्वन्पुण्यकीर्तिः पुण्यमेवाश्नुते फलम् ॥ ५१
पापं प्रज्ञां नाशयति क्रियमाणं पुनः पुनः ।
नष्टप्रज्ञः पापमेव नित्यमारभते नरः ॥ ५२
पुण्यं प्रज्ञां वर्धयति क्रियमाणं पुनः पुनः ।
वृद्धप्रज्ञः पुण्यमेव नित्यमारभते नरः ॥ ५३
असूयको दन्दशूको निष्ठुरो वैरकृन्नरः ।
स कृच्छ्रं महदाप्नोति नचिरात्पापमाचरन् ॥ ५४
अनसूयः कृतप्रज्ञः शोभनान्याचरन्सदा ।
अकृच्छ्रात्सुखमाप्नोति सर्वत्र च विराजते ॥ ५५

[=(var.) 3. 2. 71; =(var.) Hitopades'a 1. 7. — (L. 1) D_8 transp. क्षमा and घृणा. D_2 T_1 G_1 दमः; $D_{3.4}$ दया (for घृणा). — (L. 2) $K_{1.2.4}$ $D_{3-5.8}$ T_1 G_1 धर्मश्च (for धर्मस्य).]

— K (K_3 missing) D (except D_s $D_{9.10}$) T $G_{1.2}$ cont.: G_4 ins. after 48:

213* तत्र पूर्वचतुर्वर्गो दम्भार्थमपि सेव्यते ।
उत्तरस्तु चतुर्वर्गो नामहात्मसु तिष्ठति ।

[=(var.) Hitopades'a 1. 8. — (L. 1) Cf. 3. 2. 72^{ab}. D_8 T_1 अत्र (for तत्र). Dn पूर्वं (for पूर्व-). T_1 G_1 धर्मार्थं; Cs दम्भार्थं (as in text). T_1 $G_{1.4}$ शब्यते (for सेव्यते). — (L. 2) K_4 D_s D_2 G_2 च (for तु).]

49 =(var.) Hitopades'a 3. 59; =(var.) Śārṅgadharapaddhati 1344. — ^{b}) K_4 D_s $D_{3.4}$ transp. न ते and वृद्धा. B_4 D_7 विदंति (for वदन्ति). K_2 धर्मान् (for धर्मं). — ^{d}) D_s transp. न तत् and सत्यं. G_4 नैतत् (for न तत्). N (except $K_{2.4}$ D_2; K_3 missing) अभ्युपेतं (Dn_2 °पैति) (for अनुविद्धम्).

50 ^{a}) Dn_1 व्रतं; Cs श्रुतं (as in text). — ^{b}) Dn_1 $D_{3.4.9}$ S (except G_3; G_4 damaged) कुलं; Ca.d कौल्यं (as in text). — ^{c}) D_1 चरित्र°; G_{1-3} M विचित्र° (for च चित्र°). K_2 प्रीति°; D_2 G_5 मित°; $D_{8.9}$ मित्र°; Ca.d.s चित्र° (as in text). K_5 शौर्यं च प्रीतिसंभाष्यं. — ^{d}) $K_{1.5}$ Cnp दश संसर्गजा गुणाः; K_4 B Dn D_s $D_{1-7.10}$ m T_2 दशेमे (Dn_1 D_7 दशैते; D_1 दश वै) स्वर्गयोनयः. Ca cites संसर्गयोनयः (as in text), Cd.s cite संसर्गस्य योनयः. — After 50, M ins.:

214* अथ यो नैव विब्रूयान्न सत्यं नानृतं वदेत् ।
ये धर्ममभ्यसूयन्तस्तूष्णीं ध्यायन्त आसते ।
श्रेष्ठः पादं हरेत्तत्र भवेत्पादश्च कर्तरि ।
पादस्तेषु सभासत्सु यत्र निन्द्यो न निन्द्यते ।
अनेनाः श्रेष्ठो भवति प्रमुच्यन्ते सभासदः । [5]
एनो गच्छति कर्तारं निन्दार्हो यत्र निन्द्यते ।

[Cf. 209*.]

51 ^{d}) K_2 B D (except $D_{3.4.9}$) T_2 पुण्यमत्यंतमश्नुते (K_2 °मेधते). — After 51, K_4 B (except B_1) D (except D_1) T_2 ins.:

215* तस्मात्पापं न कुर्वीत पुरुषः शंसितव्रतः ।

[D_9 कुर्वंति (for कुर्वीत). Some MSS. संशित° (for शंसित°). D_9 पुरुषाः °व्रताः.]

52 ^{a}) D_s $D_{5.6.8.10}$ T_2 transp. पापं and प्रज्ञां. — ^{b}) = 53^{b}. Dn_2 D_s D_{10} ह्रिय° (for क्रिय°). — ^{d}) = 53^{d}. D_2 क्षिप्रं (for नित्यं), and जनः (for नरः).

53 D_2 om. 53. — ^{a}) D_s D_{10} वर्धयते. — ^{b}) = 52^{b}. Dn_2 D_8 D_{10} ह्रिय° (for क्रिय°). — ^{d}) = 52^{d}. K_4 $D_{1.7}$ क्षिप्रम् (for नित्यम्). K_4 G_5 आचरते (for आरभते). K_4 D_9 सदा (for नरः). — After 53, B D (except $D_{1.9}$) T_2 ins.:

216* पुण्यं कुर्वन्पुण्यकीर्तिः पुण्यं स्थानं स गच्छति ।

[Ds_2 D_8 पुण्य- (for the second पुण्यं). B_3 D_s D_{10} स; D_7 च (for स).]

— B Dn D_s $D_{2-8.10}$ T_2 cont.: $K_{1.5}$ D_1 T_1 $G_{1.2.5}$ ins. after 53:

217* तस्मात्पुण्यं निषेवेत पुरुषः सुसमाहितः ।

54 K_2 om. 54^{ab}. — ^{a}) $B_{1.2.5}$ Cap अकृतप्रज्ञो; Ca.d.s दंदशूको (as in text). — ^{b}) S (except T G_1) नै(G_2 नि)ष्ठुरी; Cd.s निष्ठुरो (as in text). K_4 °किंकरः (for °कृन्नरः). B D (except $D_{1.2.7.9}$) T_2 शठः (for नरः). K_4 (hapl.) om. 54^{d}–55^{c}.

55 K_4 om. 55^{abc} (cf. v. l. 54). — ^{a}) K_1 $B_{3.4}$ $D_{2-7.9}$ S (except T_2 G_3 $M_{3.4}$) अनुसूयुः. $K_{1.2.5}$ G_2 कृतशश्च; D_7 दृढप्रज्ञः. — ^{c}) K_2 धर्ममेवाचरेत्सदा. — After

प्रज्ञामेवागमयति यः प्राज्ञेभ्यः स पण्डितः ।
प्राज्ञो ह्यवाप्य धर्मार्थौ शक्नोति सुखमेधितुम् ॥ ५६
दिवसेनैव तत्कुर्याद्येन रात्रौ सुखं वसेत् ।
अष्टमासेन तत्कुर्याद्येन वर्षाः सुखं वसेत् ॥ ५७
पूर्वे वयसि तत्कुर्याद्येन वृद्धः सुखं वसेत् ।
यावज्जीवेन तत्कुर्याद्येन प्रेत्य सुखं वसेत् ॥ ५८
जीर्णमन्नं प्रशंसन्ति भार्यां च गतयौवनाम् ।
शूरं विगतसंग्रामं गतपारं तपस्विनम् ॥ ५९
धनेनाधर्मलब्धेन यच्छिद्रमपिधीयते ।
असंवृतं तद्भवति ततोऽन्यदवदीर्यते ॥ ६०

गुरुरात्मवतां शास्ता शास्ता राजा दुरात्मनाम् ।
अथ प्रच्छन्नपापानां शास्ता वैवस्वतो यमः ॥ ६१
ऋषीणां च नदीनां च कुलानां च महात्मनाम् ।
प्रभवो नाधिगन्तव्यः स्त्रीणां दुश्चरितस्य च ॥ ६२
द्विजातिपूजाभिरतो दाता ज्ञातिषु चार्जवी ।
क्षत्रियः स्वर्गभाग्राजंश्चिरं पालयते महीम् ॥ ६३
सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वन्ति पुरुषास्त्रयः ।
शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम् ॥ ६४
बुद्धिश्रेष्ठानि कर्माणि बाहुमध्यानि भारत ।
तानि जङ्घाजघन्यानि भारप्रत्यवराणि च ॥ ६५

C. 5. 1257
B. 5. 35. 75
K. 5. 35. 87

55^{ab}, D_7 ins.:

218* पूजां च महतीं प्राप्य स सर्वत्र विरोचते ।

— ^{c}) K_2 $B_{1.2}$ Ca.d अकृच्छ्रं; B_{3-5} D (except $D_{8.9}$) T_2 Cs न कृच्छ्रं; G_2 ससुखं; G_4 अचिरात् (for अकृच्छ्रात्). K_2 B D (except $D_{8.9}$) T_2 G_2 महद्; T_1 शुभम् (for सुखम्). — ^{d}) D_7 अपि; D_{10} स; S (except T_2 G_2) तु (for च). $K_{2.4}$ B_3 D (except D_8) T_2 G_2 °रोचते (for °राजते).

56 ^{a}) K_2 आगमयते; Ca.d as in text. — ^{b}) G_2 transp. यः and प्राज्ञेभ्यः. — ^{c}) D_7 S (except T_2) प्रज्ञामवाप्य (for प्राज्ञो ह्य°). G_3 धर्मार्थान् (for धर्मार्थौ). — ^{d}) D_7 G_2 परिरक्षितुं (for सुखमेधितुम्).

57 D_9 reads 57^{ab} after 58. — ^{a}) S (except T_2 M_5) अपि (for एव). D_7 (hapl.) om. 57^{bc}. — ^{b}) $K_{2.4.5}$ $D_{1.8}$ M स्वपेत्; D_2 भवेत् (for वसेत्). — G_3 om. 57^{cd}; D_8 transp. 57^{cd} and 58^{ab}; B_4 (hapl.) om. 57^c-58^b. — ^{c}) K_1 °मासैस्तु; $K_{2.5}$ D_8 °मासैश्च. — ^{d}) G_2 वर्षांत्; M वर्षं (for वर्षाः). K_2 $D_{1.9}$ भवेत् (for वसेत्).

58 B_4 om. 58^{ab} (cf. v. l. 57). D_8 transp. 57^{cd} and 58^{ab}. — ^{b}) K_4 G_4 सुखी (for सुखं). K_4 G_4 भवेत्; $D_{1.7}$ स्वपेत् (for वसेत्). — T_1 G_3 om. 58^{cd}. — ^{c}) K_1 $D_{1.9}$ °ज्जीवं च; D_8 G_4 $M_{1.3.4}$ °ज्जीवं तु (for °ज्जीवेन). D_2 कार्यं (for कुर्यात्). — ^{d}) D_5 अमुत्र (for प्रेत्य). K (K_3 missing) D_7 सुखी भवेत् (for सुखं वसेत्). D_1 स्वपेत् (for वसेत्). — After 58, D_9 reads 57^{ab}.

59 =(var.) Cāṇakyas'ataka 79 (ed. Haeberlin). — ^{a}) $K_{1.4}$ $D_{1.2}$ G_2 प्रशंसे(K_1 °सी)त; $K_{2.5}$ B_2 $D_{7.8}$ प्रशंसीयात् (for प्रशंसन्ति). — ^{b}) S (except T_2 G_2 M_5) नारीं (for भार्यां). — ^{c}) B D (except D_{s2} $D_{1.2.7.9}$) T_2 G_5 विजितसंग्रामं; Cd.s as in text. $K_{1.2.5}$ रणप्रत्यागतं शूरं; G_4 रणे प्रतिहतं शूरं. — ^{d}) D_1 °पापं; Ca.d.s °पारं (as in text). $K_{2.5}$ $D_{1.2.7}$ Ca.d मनस्विनं; Cs.ap तप° (as in text). K_1 धान्यं च गृहमागतं.

60 ^{b}) G_5 यदि (for यत्). K_4 संवि°; D_8 G_{2-4} अभि°; G_5 वि°; Ca.s अपि° (as in text). — ^{d}) B_2 D_1 अवधीर्यते; T_1 $G_{1.5}$ अपि जीर्यते; G_2 अवकीर्यते; G_3 अपि विद्यते; G_4 अभिधीयते; Cs अवदीर्यते (as in text).

61 ^{a}) K_2 (*sup. lin.* as in text) आचरतां; Cd.s आत्म° (as in text). — ^{b}) K_2 $D_{1.3.4}$ transp. शास्ता and राजा. — ^{c}) K_1 D_7 $G_{2.3}$ M_1 इह; $G_{4.5}$ M_4 (*sup. lin.* as in text) अंतः (for अथ).

62 ^{b}) D_7 T_1 G (except G_3) शूराणां (for कुलानां). — ^{c}) K_2 B_3 प्रभावो; D_1 नियमो; D_9 संभवो; Ca.d.s प्रभवो (as in text). K_2 अवमंतव्यः; G_3 अभिगंतव्यः; Ca.d.s अधि° (as in text).

63 ^{a}) K_2 G_1 M_5 °निरतो. — ^{b}) $K_{1.2.5}$ D_8 दांतो (for दाता). — ^{c}) K_1 सर्वं°; B D (except $D_{1.2.9}$) T_2 शील° (for स्वर्ग°). D_{n1} प्राज्ञः (for राजन्). K_4 क्षत्रियः स्वर्गमाप्नोति.

64 =(var.) Pañcatantra 1. 51; =Dhvanyāloka (ed. N. S. P.), p. 49. Cited by Appayadīkṣita in Kuvalayānanda (p. 50). — ^{a}) K_4 $D_{3.4}$ सुवर्णपुष्पितां पृथ्वीं. Cd.s cites सुवर्णपुष्पां. — ^{b}) $K_{1.2.5}$ $D_{2-4.7.9}$ विचिन्वंति त्रयो जनाः (D_9 नराः); K_4 D_8 G_3 विचिन्वंति नरास्त्रयः.

65 =C. 12. 4191. — ^{a}) K_1 कार्याणि (for कर्माणि). — ^{c}) D_1 यानि (for तानि). M_1 (*sup. lin.* as in text) जङ्घाजघन्यानि; Ca.d as in text. — ^{d}) D_1 तानि प्रत्यवराणि च; D_9 भारयन्त्यपराणि च; Cd as in text. Ca cites प्रत्यवराणि, Cs प्रत्यवरं.

C. 5. 1257 B. 5. 35. 76 K. 5. 35. 88 दुर्योधने च शकुनौ मूढे दुःशासने तथा ।
कर्णे चैश्वर्यमाधाय कथं त्वं भूतिमिच्छसि ॥ ६६

सर्वैर्गुणैरुपेताश्च पाण्डवा भरतर्षभ ।
पितृवत्त्वयि वर्तन्ते तेषु वर्तस्व पुत्रवत् ॥ ६७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

३६

विदुर उवाच ।

अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
आत्रेयस्य च संवादं साध्यानां चेति नः श्रुतम् ॥ १

चरन्तं हंसरूपेण महर्षिं संशितव्रतम् ।
साध्या देवा महाप्राज्ञं पर्यपृच्छन्त वै पुरा ॥ २

साध्या देवा वयमस्मो महर्षे
दृष्ट्वा भवन्तं न शक्नुमोऽनुमातुम् ।
श्रुतेन धीरो बुद्धिमांस्त्वं मतो नः
काव्यां वाचं वक्तुमर्हस्युदाराम् ॥ ३

हंस उवाच ।

एतत्कार्यममराः संश्रुतं मे
धृतिः शमः सत्यधर्मानुवृत्तिः ।
ग्रन्थिं विनीय हृदयस्य सर्वं
प्रियाप्रिये चात्मवशं नयीत ॥ ४

---

66 [a]) K1.5 B1.3.4 D T अथ; G3.4 न (for च). — [c]) K2 एतेषु; K5 कर्णे तु (for कर्णे च). D7 आस्थाय (for आधाय). — [d]) T1 G1.5 M (except M5) आत्मनो; G3 कस्मात्त्वं; G4 तस्मात्त्वं (for कथं त्वं). — Cf. v. l. 5. 122. 44.

67 [a]) K2 D3 (before corr.) सर्वे (for सर्वैः). K2 D1 ते; K5 B Dn Ds D2.5–10 तु (for च). — [b]) D2 भरतर्षभाः. — [c]) G2 पितृवंशेषु (for °वत्त्वयि). — [d]) K2 पूर्ववत् (m पितृ° and पुत्र° [as in text]).

Colophon. K3 missing. — *Sub-parvan:* K1 संजययान; K4 B1–3 Dn Ds D1.2.9.10 G2 M प्रजागर; G5 विदुरप्रजागर. — *Adhy. name:* K (K3 missing) B1.2.4.5 D (except Dn1 D9) T2 G2 विदुरवाक्यं; G1 सत्यप्रशंसादिकथनं; M सत्यप्रशंसा (M1 °शंसनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 D5 34; K2 3 (of प्रजागरपर्व?); D6 (*sec. m.*) 32; D7 S 35 (M 36). — *S'loka no.:* K2 70; K5 74; Dn2 76; G5 83.

36

☞ This adhy. is missing in K3 (cf. v. l. 5. 32. 15).

1 [a]) K4 D2 S (except T2 M2.5) अपि (for एव). — [c]) S (except T2 G2) हंसस्यापि (for आत्रे°). — [d]) G5 सिद्धानां (for साध्या°). D1 om. च. D3.4.9 तच्छृणु; D8 विश्रुतं (for नः श्रुतम्).

2 [b]) K1.2 Ds2 D2–8 शंसित° (for संशित°). — [c]) K2 महाराज; K4 D1.2.7 महात्मानं; B2.4.5 D3–6.9 T2 महाप्रज्ञं; T1 महाप्राज्ञाः. — [d]) K2 °पृच्छंस्तु (for °पृच्छन्त). T1 G1.5 भारत (for वै पुरा).

3 Before 3, K1.2.5 B1.3 Dn2 D1.6.7.10 T1 G1–3 M1 ins. साध्या ऊचुः (B1.3 T1 G3 M1 om. ऊचुः). — [a]) K1 D9 Ca स्मः; K2.5 Ds2 D7.8 आस्मः; B Dn Ds1 D3–6.10 T2 एते; Cd.s अस्मः (as in text). S (except T2) साध्याश्च देवाश्च वयं महर्षे. — [b]) S (except T2) transp. न and शक्नुमः. K1.2 (*sup. lin.* as in text) शक्ष्यामो; D1.2.9 अशक्तामो; D8 शक्यामो (for शक्नुमो). K1.2 D7 G5 अनुगंतुं; D1 °मंतुं; Cn °मातुं (as in text). — [c]) D1 श्रुतो (for श्रुतेन). G4 श्रुतो नाधीरो बुद्धिमान्संमतश्च. — [d]) T2 G1.2.4 M3 काम्यां; Cd.s काव्यां (as in text).

4 [a]) G3 संमतं (for अमराः). K2 संस्कृतं; T1 संश्रितं (for संश्रुतं). G3–5 सर्वदैवः; M सम्यगेव (for संश्रुतं मे). — [b]) T1 G1.5 सर्वं° (for सत्य°). — [c]) K1.4.5 D1–4.7–9 G2 ग्रंथीन्; K2 ग्रंथान्वै; Ca ग्रन्थिं (as in text). K1.5 D3 T1 G1 विमुच्य; D3.4.9 एतान्; T2 विनायस्य; G3.4 विभिद्य; M3.5 द्वितीयं; Ca विनीय (as in text). M1.2.4 ग्रंथिद्वितीयं (for ग्रन्थिं विनीय). K (K3

आक्रुश्यमानो नाक्रोशेन्मन्युरेव तितिक्षतः ।
आक्रोष्टारं निर्दहति सुकृतं चास्य विन्दति ॥ ५
नाक्रोशी स्यान्नावमानी परस्य
मित्रद्रोही नोत नीचोपसेवी ।
न चातिमानी न च हीनवृत्तो
रूक्षां वाचं रुशतीं वर्जयीत ॥ ६
मर्माण्यस्थीनि हृदयं तथासू-
न्घोरा वाचो निर्दहन्तीह पुंसाम् ।
तस्माद्वाचं रुशतीं रूक्षरूपां
धर्मारामो नित्यशो वर्जयीत ॥ ७
अरुंतुदं परुषं रूक्षवाचं
वाक्कण्टकैर्वितुदन्तं मनुष्यान् ।
विद्यादलक्ष्मीकतमं जनानां
मुखे निबद्धां निर्ऋतिं वहन्तम् ॥ ८
परश्चेदेनमधिविध्येत बाणै-
र्भृशं सुतीक्ष्णैरनलार्कदीप्तैः ।
विरिच्यमानोऽप्यतिरिच्यमानो
विद्यात्कविः सुकृतं मे दधाति ॥ ९
यदि सन्तं सेवते यद्यसन्तं
तपस्विनं यदि वा स्तेनमेव ।
वासो यथा रङ्गवशं प्रयाति
तथा स तेषां वशमभ्युपैति ॥ १०

C. 5. 1269
B. 5. 36. 10
K. 5. 36. 10

---

missing) D1-5. 7-9 G2 सर्वान् (for सर्वं). — ^{d}) B1 एव; G4 न (for च). K4 D3. 4. 9 M उपशमं (K4 °समं; M1. 3. 4 °वशं); K5 Dn D5. 6. 8. 10 T2 आत्मसमं (D5 °नि सं-; D8 °समां); B1 G4 अवशमं; B2 T2 G1-3 अनुवशं (B2 T1 °समं; G1 °शमं). K1. 2 D1-4. 7-9 G1. 2 नयेत; K4 नयेच; G4 अधीत्य.

5 = 1. 82. 7. — ^{a}) K2. 4 G1. 2 नाक्रुश्येत्; G5 नाक्रुश्येः; Cs नाक्रोशेत् (as in text). — ^{b}) K5 मृत्युर्; Cs मन्युर् (as in text). — After 5^{ab}, D9 ins.:

219* पुनाति ह्यात्मनात्मानं सुकृतं चास्य विन्दति ।

— ^{c}) Ds निर्दहते; Cs as in text. — ^{d}) T1 अपि (for अस्य).

6 ^{b}) K2 नापि द्रोही; D3. 4 मित्रध्रुक्; G1 M2-4 न मित्र°; M1 नो मित्र° (for मित्रद्रोही). K2 D2-4 नैव; K4 D9 नापि (for नोत). — ^{c}) T1 वा (for the *first* च). K2. 4. 5 B Dn Ds D1-6. 8. 10 T2 G4 अभिमानी; D9 T1 अपि मानी; Ca अतिमानी (as in text). Cd cites अतिमानः. D2 T2 नि- (for the *second* च). K1 D3. 4 वृत्तहीनः; K4 दीनवृत्तः; D2 G1 हीनवृत्ती; G4 हीनः प्रमत्तः. — ^{d}) K2 रूष्यां (for रूक्षां). G5 कुवाचं (for वाचं). K1 D1. 3. 4. 6. 10 G5 Ca. d. n रुषतीं; B1. 2. 5 D9 Cap. np उषतीं; Dn Ds D5 उशतीं; M1 रुचतीं; T2 ऋशतीं; Cs रुशतीं (as in text). K1 D1. 2. 7 G1. 2 वर्जयेत; K4 वर्जयेच; G5 वर्जयेत्ताम् (for वर्जयीत).

7 K1 D8 om. 7. — ^{b}) B Dn Ds D8. 10 T2 रूक्षा; D6 रूष्या (for घोरा). Dn D3. 4. 9 G4 M1 इव (for इह). — ^{c}) K4 B Dn Ds D3. 4. 8. 9 उषतीं; other MSS. रुषतीं, रुसतीं, ऋशतीं etc. (for रुशतीं). D1 G2 तीक्ष्णरूपां; D2 °कृष्णं; M3-5 पापलौक्यान्. — ^{d}) G3 वर्जयेत् (for नित्यशः). K4 T1 G2. 4. 5 M वर्जयेत्तां; D1. 2 G1 वर्जयेत; G3 नित्यशस्तां.

8 = (var.) 1. 82. 9. — ^{a}) K1. 4 B4 Dn D1. 3-6. 8. 9 T2 पुरुषं; Cd परुषं (as in text). K2. 4 D1. 2 G (except G4) T1 तीक्ष्ण° (for रूक्ष°). — ^{b}) K1 Dn1 D3. 4. 9 वाक्सायकैर् (for वाक्कण्टकैर्). — ^{c}) K1. 2. 5 D10 विंद्यात् (for विद्यात्). K2 नराणां (for जनानां). — ^{d}) B1 S निकृतिं; Ca. d. s निर्ऋतिं (as in text). K4 D2-5 वै वहंतं; Ds2 D9 वहंतीं (for वहन्तम्). D6 मुखे विद्धां निर्ऋतिं वै वहंतं.

9 ^{a}) K1 D8 M1 (*inf. lin.*) परं; T1 वरं; Cs परः (as in text). K1 D8 तु यो न; D1. 9 G4 चैनं; M1 (*inf. lin.*) चैकं न; Cs चेदेनं (as in text). K1 D1 G4 अभि°; D2. 9 Cs अति° (for अधि°). — ^{b}) M1. 3. 4 om. सु-. K1 D2 अनिलोग्रदीप्तैः; K4 D1 अनलाग्रदीप्तैः; G2 अनलार्करूपैः; Ca. d cite उग्र and दीप्त. — ^{c}) K4 विविध्य°; B1. 3 स ताड्य°; Dn Ds D3. 4. 10 T2 स विध्य°; D1 M5 विरच्य°; G3 उदीच्य°; G4 विरुच्य°; Cd. s विरिच्य° (as in text). K1 G4 M1. 3 प्र(K1 व्य)तिरिच्य°; K4. 5 B Dn D8-7. 10 अप्यतिदह्य°; M4 न प्रतिरिच्य°; Cd. s अप्यतिरिच्य° (as in text). — ^{d}) K2 D7. 10 विंद्यात्; Dn1 D1. 3. 4 विद्वान्; Ca. d विद्यात् (as in text). G5 transp. सुकृतं and मे. K5 D8 नो (for मे). D1 करोति; G3. 4 ददाति; Ca. d. s दधाति (as in text). — Cf. C. 12. 11001.

10 ^{a}) B1. 3. 5 D5. 6 T M सेवति. — K4 om. 10^c–11^b. — ^{c}) D9 S (except T2 M3-5) राग°; Ca. d. s रङ्ग° (as in text). — ^{d}) T1 G3 हि (for स).

C. 5. 1270
B. 5. 36. 11
K. 5. 36. 11

वादं तु यो न प्रवदेन्न वादये-
द्यो नाहतः प्रतिहन्यान्न घातयेत् ।
यो हन्तुकामस्य न पापमिच्छे-
त्तस्मै देवाः स्पृहयन्त्यागताय ॥ ११

अव्याहृतं व्याहृताच्छ्रेय आहुः
सत्यं वदेद्व्याहृतं तद्द्वितीयम् ।
प्रियं वदेद्व्याहृतं तत्तृतीयं
धर्म्यं वदेद्व्याहृतं तच्चतुर्थम् ॥ १२

यादृशैः संविवदते यादृशांश्चोपसेवते ।
यादृगिच्छेच्च भवितुं तादृग्भवति पूरुषः ॥ १३

यतो यतो निवर्तते ततस्ततो विमुच्यते ।
निवर्तनाद्धि सर्वतो न वेत्ति दुःखमण्वपि ॥ १४

न जीयते नोत जिगीषतेऽन्या-
न्न वैरकृच्चाप्रतिघातकश्च ।
निन्दाप्रशंसासु समस्वभावो
न शोचते हृष्यति नैव चायम् ॥ १५

भावमिच्छति सर्वस्य नाभावे कुरुते मतिम् ।
सत्यवादी मृदुर्दान्तो यः स उत्तमपूरुषः ॥ १६

नानर्थकं सान्त्वयति प्रतिज्ञाय ददाति च ।
राद्धापराद्धे जानाति यः स मध्यमपूरुषः ॥ १७

दुःशासनस्तूपहन्ता न शास्ता
नावर्तते मन्युवशात्कृतघ्नः ।
न कस्यचिन्मित्रमथो दुरात्मा
कलाश्चैता अधमस्येह पुंसः ॥ १८

---

11 K_4 om. 11^{ab} (cf. v. l. 10). — ^{a}) S वाचं (T_1 G_1 °च्यं); Cd वादं (as in text). $K_{2.5}$ $D_{7.9}$ G_2 च (for तु). B D (except $D_{1.7-9}$) T_2 अतिवादं (for वादं तु यो). — ^{b}) B_3 D_1 T_1 $G_{1.5}$ ये (for यो). D_1 नाभितः; D_5 नाभ्यातः (for नाहतः). — ^{c}) T_1 G (except G_2) हंतुमिच्छोश्(($G_{1.4}$ °च्छेच्) च (for हन्तु°). K_1 D_2 इच्छति (for इच्छेत्). B Dn Ds $D_{5.6.10}$ T_2 हंतुं (Dn Ds °तुश्) च यो नेच्छति पापकं वै. Cn cites नेच्छेत्, Cd पापं.

12 =(var.) C. 12. 11029. B_1 om. 12^{cd}. — ^{d}) $K_{1.5}$ B (B_1 om.) $D_{2-4.6.10}$ T_1 G_2 M धर्मं (for धर्म्यं). D_{10} तुरीयं; Ca. d चतुर्थं (as in text).

13 =(var.) C. 12. 11023; =(var.) Pañcatantra 1. 279. — ^{a}) $K_{1.2.5}$ $D_{1-4.8.9}$ G_2 संनि(K_1 °वि-; K_5 °व्य)वसते (K_2m संविवहते); K_4 $B_{2.4}$ Dn Ds $D_{5.7.10}$ T_2 Ca. d. s संनिविशते; G_4 संविदधते; Cap संविवदते (as in text). — ^{b}) K_4 Ds_1 G_4 यादृशैः; Dn_2 D_1 यादृशं (for यादृशान्).

14 ^{a}) $K_{1.2.5}$ Ds_2 $D_{1.7.9}$ G_3 M_4 निवर्तेत; Dn_1 निवृत्तेत; D_8 विमुच्येत; Cd. s as in text. — ^{b}) K_5 transp. ततस्ततः and विमुच्यते. K_1 D_8 विमुच्ये(D_8 निवर्ते)त ततस्ततः. Ca. d. s cite विमुच्यते (as in text). — ^{c}) D_4 निवर्तमानः (for °र्तनाद्धि). K_2 च; K_4 $D_{3.7.9}$ S (except T_1 $G_{2.5}$) तु (for हि). K_5 $D_{3.4}$ T_1 G_3 सर्वत्र. — ^{d}) K_2 $D_{7.8}$ चासि; Cs वेत्ति (as in text).

15 ^{a}) K_2 D_7 नो जीयते; G_3 संजीर्यते; Cd. n. s न जीयते (as in text). K_1 Ca नोप-; K_2 न वि-; K_5 $D_{3.4.7}$ चानु-; Dn Ds D_{10} Cnp(!) नानु-; D_5 T_2 अन्यान्न; D_6 T_1 G_4 Cd अन्यैर्न; D_8 नोनु- (for नोत). D_1 अन्यं; Cs अन्यान् (as in text). — ^{b}) K_2 D_5 वैरं कृत्वा; K_4 D_9 वैरीकृद्वा; K_5 D_8 वैरीकृत्; D_6 T_1 वैरीकृच्च; G_3 °कृच्छ्रात्; G_5 °कृच्चापि (for °कृच्च). K_5 D_8 न प्रति°; T_1 G_4 प्रतिघातकः (for अप्रति°). K_2 D_7 स्यात् (for च).

16 ^{a}) D_7 S (except G_2) सर्वत्र (for °स्य). — ^{b}) K_1 B Dn Ds $D_{5.6.8.10}$ T_2 मनः (for मतिम्). — ^{d}) D_1 सततं यः स पूरुषः.

17 D_1 om. 17. — ^{a}) G_4 नानर्थकान्; Cd. s नानर्थकं (as in text). D_9 स्थापयति; Ca. d. s सान्त्वयति (as in text). — ^{b}) K_1 D_9 प्रतिज्ञातं. K_4 वा (for च). — ^{c}) K (K_3 missing) D (except Dn_2 Ds $D_{1.2.3}$) T_2 M_2 रंध्रं परस्य; T_1 G (except G_2) $M_{1.3-5}$ रंध्रापरंध्रे; Ca. d. s राद्धापराद्धे (as in text). $K_{1.2}$m$._5$ D_7 नो याति; K_2 यो याति; K_4 नो वेत्ति (for जानाति). — ^{d}) $K_{1.2.4}$ B Dn_2 Ds $D_{2.5.8.9}$ T_1 $G_{1.3.4}$ उत्तम° (for मध्यम°).

18 ^{a}) S (except T_2) दुर्दर्शनः (for दुःशासनः). Cs cites दुःशासनस्था. $K_{1.4.5}$ $D_{1.2.3.9}$ $G_{1.5}$ M_1 (*sup. lin.* as in text) उपह(G_5 °ग)तांतरात्मा; B Dn Ds $D_{3-7.10}$ T_2 उपहतोभिशस्तो (for उपहन्ता न शास्ता). K_2 अभिशास्ता; T_1 G_4 अनुशास्ता; G_2 परस्य (for न शास्ता). — ^{b}) K_4 यो वर्तते; D_1 $G_{4.5}$ M_4 (*inf. lin.*) न वर्तते; T_1 G_5 प्रवर्तते. Ca. d. s नावर्तते (as in text). — ^{c}) G_3 मंत्रम् (for मित्रम्). D_1 मित्रमहो; D_9 मंत्रहेतोः (for मित्रमथो). — ^{d}) $M_{3.4}$ (*sup. lin.*) काल्र:; Ca. d. s कलाः (as in text). G M (except M_1) एवैताः. D_9 स्युरधमस्य (for

न श्रद्धाति कल्याणं परेभ्योऽप्यात्मशङ्कितः ।
निराकरोति मित्राणि यो वै सोऽधमपूरुषः ॥ १९
उत्तमानेव सेवेत प्राप्ते काले तु मध्यमान् ।
अधमांस्तु न सेवेत य इच्छेच्छ्रेय आत्मनः ॥ २०
प्राप्नोति वै वित्तमसद्बलेन
नित्योत्थानात्प्रज्ञया पौरुषेण ।
न त्वेव सम्यग्लभते प्रशंसां
न वृत्तमाप्नोति महाकुलानाम् ॥ २१

धृतराष्ट्र उवाच ।

महाकुलानां स्पृहयन्ति देवा
धर्मार्थवृद्धाश्च बहुश्रुताश्च ।
पृच्छामि त्वां विदुर प्रश्नमेतं
भवन्ति वै कानि महाकुलानि ॥ २२

विदुर उवाच ।

तपो दमो ब्रह्मवित्त्वं वितानाः
पुण्या विवाहाः सततान्नदानम् ।
येष्वेवैते सप्त गुणा भवन्ति
सम्यग्वृत्तास्तानि महाकुलानि ॥ २३
येषां न वृत्तं व्यथते न योनि-
र्वृत्तप्रसादेन चरन्ति धर्मम् ।
ये कीर्तिमिच्छन्ति कुले विशिष्टां
त्यक्तानृतास्तानि महाकुलानि ॥ २४
अनिज्ययाविवाहैश्च वेदस्योत्सादनेन च ।
कुलान्यकुलतां यान्ति धर्मस्यातिक्रमेण च ॥ २५
देवद्रव्यविनाशेन ब्रह्मस्वहरणेन च ।
कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च ॥ २६

C. 5. 1285
B. 5. 36. 25
K. 5. 36. 26

अधमस्येह). G_3 अधर्मस्य; Cs अधमस्य (as in text). G_3 om. इह. $G_{2.4}$ एव (for इह). G_3 पुंसां (for पुंसः).

19 D_{10} om. 19. — ^{a}) G_5 अ- (for न). — ^{b}) K_4 D_9 S (except T_2 $G_{1.2}$) हि (for अपि). Ds अनु°; G_1 अति°; Ca.d.s आत्म° (as in text).

20 ^{b}) K_5 B (except B_2) Dn $D_{1.3-6}$ T_2 प्राप्त-; Cs प्राप्ते (as in text). T_1 $G_{1.4.5}$ M transp. प्राप्ते and काले. — ^{c}) $K_{1.2}$ $D_{1.2}$ G_2 न; T_1 $G_{1.3-5}$ M च (for तु). $K_{1.2}$ $D_{1.2}$ G_3 एव (for न). — ^{d}) K_4 B Dn_2 Ds $D_{2.7-10}$ G_2 भूतिम्; Dn_1 D_{3-6} T_2 गतिम् (for श्रेयः).

21 ^{a}) S (except T_2 G_2) वीर्यम् (for वित्तम्). K_4 B_3 Dn_2 $D_{5.6}$ T_2 अयं बलेन; T_1 $G_{1.5}$ M असह्यरूपं; Ca.d.s असद्बलेन (as in text). — ^{c}) D_3 न त्वेष; G_3 सदैव (for न त्वेव). G_4 सत्यं (for सम्यग्). K_4 रमते; G_5 वहते (for लभते). — ^{d}) K_4 निवृत्तिम्; $B_{2.5}$ Dn_2 Ds $D_{1.5.6}$ न वृत्तिम्; G_3 स वृत्तम् (for न वृत्तम्).

22 ^{a}) $K_{1.5}$ Dn_1 $D_{2-4.7.9.10}$ T_2 G_2 Cn महा-कुलेभ्यः; M_1 °कुलानि (*sup. lin.* as in text). — ^{b}) K_1 D_8 G_3 °युक्ता°; $K_{4.5}$ B Dn Ds $D_{3-5.7.10}$ T_2 °नित्या°; D_1 °वृत्ता°; D_2 °बंधा° (for °वृद्धा°). — ^{c}) G_3 M त्वा (for त्वां). K_2 D_8 एकं; $D_{2.9}$ एनं; G एतत् (for एतं).

23 D_{10} om. 23–24. — ^{a}) G_3 शमो (for तपो). D_1 बलो (for दमो). $K_{1.2.4}$ $B_{1.3.5}$ Dn Ds_2 $D_{2.7.8}$ $M_{3.5}$ °वित्तं; K_5 $D_{3.4.9}$ °वृत्तं; G_4 °चर्यं (for °वित्त्वं). S तितिक्षा; Ca.d वितानाः (as in text). — ^{b}) B_3 विहाराः (for विवाहाः). B_3 D_1 सततं प्रदानं (for सततान्न°). S (except T_2) इज्या विवाहः सांत्वनं (M सन्नतिश्) चान्नदानं. — ^{c}) K_1 येष्वेते वै; K_2 Dn_2 येष्वेव ते; K_4 यत्रैवैते वै; D_2 ज्येष्ठे ते वै; D_3 यथैवैते; S (except T_2) अष्टावेते (for येष्वेवैते). S (except T_2) नित्यमेवं (for सप्त गुणा). K (K_2 before corr.) $B_{2.4.5}$ Dn Ds_1 वसंति; Ds_2 च संति (for भवन्ति). — ^{d}) S सतां गुणाः (for सम्यग्वृत्ताः). — After 23, D_2 reads 25^{ab}, 27^{cd}, 27^{ab}, 25^{ab} (repeated), 26, 28, 29, 24, 220*, 30^{ab}, etc.

24 For D_2 cf. v. l. 23. $D_{7.10}$ om. 24 (for D_{10} cf. v. l. 23). — ^{a}) K_2 om. the first न, reading नैव for the second. D_{3-6} T_2 transp. न and वृत्तं. S (except T_2) येषां न (T_1 $G_{1.2}$ प्र-) वृत्तं साधुकारेण युक्तं. — ^{b}) K_1 चित्तप्रसादे; $K_{2.4.5}$ Dn_1 $D_{1-6.8.9}$ T_2 चित्त(D_2 वित्त)प्रसादेन; T_1 G M वृत्तप्रधानेन (G_3 **प्रदानेन); Ca वृत्तिप्रसादेन. Cd.s cite प्रसादेन. K_1 संचरंति; Dn_2 धरंति; Cs चरन्ति (as in text). — ^{c}) D_3 ईहंति; Ca.d इच्छन्ति (as in text). D_1 विसृष्टां; T_1 $G_{1.3.4}$ M निविष्टाः; G_5 विनष्टां (for विशिष्टां).

25 =(var.) Manu 3. 63. — ^{a}) K_2 B $D_{3-8.10}$ T_2 Cs कुविवाहैः; Ca.d as in text. M_1 अविवाहेन (for अविवाहैश्च). K_4 अनिष्टकुविवाहैश्च; D_9 अनिष्टकुलसंबंधैः. — ^{b}) K_2 M_2 उच्छेदनेन; Ca.d उत्सा° (as in text). — $D_{3.4}$ om. 25^{c}–26^{d}; T_2 om. 25^{cd}. — ^{d}) K_1 Dn $D_{3.9}$ G_2 ब्राह्मणा° (for धर्मस्या°); cf. 26^{d}.

26 $D_{3.4}$ om. 26 (cf. v. l. 25). $K_{1.3}$ Dn D_8 om. 26; G_2 om. 26^{ab}. T_2 reads 26^{ab} after 27. — ^{a}) B_4

C. 5. 1260
B. 5. 36. 27
K. 5. 36. 27

ब्राह्मणानां परिभवात्परिवादाच्च भारत ।
कुलान्यकुलतां यान्ति न्यासापहरणेन च ॥ २७
कुलानि समुपेतानि गोभिः पुरुषतोऽश्वतः ।
कुलसंख्यां न गच्छन्ति यानि हीनानि वृत्ततः ॥ २८
वृत्ततस्त्वविहीनानि कुलान्यल्पधनान्यपि ।
कुलसंख्यां तु गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्यशः ॥ २९
मा नः कुले वैरकृत्कश्चिदस्तु
राजामात्यो मा परस्वापहारी ।
मित्रद्रोही नैकृतिकोऽनृती वा
पूर्वाशी वा पितृदेवातिथिभ्यः ॥ ३०
यश्च नो ब्राह्मणं हन्याद्यश्च नो ब्राह्मणान्द्विषेत् ।
न नः स समितिं गच्छेद्यश्च नो निर्वपेत्कृषिम् ॥ ३१
तृणानि भूमिरुदकं वाक्चतुर्थी च सूनृता ।
सतामेतानि गेहेषु नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥ ३२
श्रद्धया परया राजन्नुपनीतानि सत्कृतिम् ।
प्रवृत्तानि महाप्राज्ञ धर्मिणां पुण्यकर्मणाम् ॥ ३३
सूक्ष्मोऽपि भारं नृपते स्यन्दनो वै
शक्तो वोढुं न तथान्ये महीजाः ।
एवं युक्ता भारसहा भवन्ति
महाकुलीना न तथान्ये मनुष्याः ॥ ३४
न तन्मित्रं यस्य कोपाद्बिभेति
यद्वा मित्रं शङ्कितेनोपचर्यम् ।

D_8 °लोपेन (for °नाशेन). — D_5 om. 26^{c}–27^{d}; D_9 T_2 om. 26^{cd}. — ^{d}) D_7 G_2 धर्मस्या° (for ब्राह्मणा°).

27 D_5 (cf. v. l. 26) and D_6 om. 27. — ^{b}) K_2 D_9 G_4 Cs परीवादात्; Cd as in text. — ^{d}) T_2 धर्मस्यातिक्रमेण च (= 25^{d}). — After 27, T_2 reads 26^{ab}.

28 ^{b}) Dn Ds D_{3-6} T_2 M_1 (*sup. lin.*) Cs अर्थतः; D_1 अद्यतः; T_1 अन्यतः; Ca.d अश्वतः (as in text). — ^{c}) T_1 G_1 कुलाख्यां नानुगच्छति. — ^{d}) G_5 Ca वृत्तितः; Cd वृत्त° (as in text). — After 28, $D_{3.4.7.9}$ ins. lines 3–4 of 220*.

29 =(var.) Manu 3. 66. — ^{a}) $D_{2.9}$ च (for तु). D_9 अविपन्नानि (for अविहीनानि). — ^{b}) K_5 D_8 D_{10} T_1 च (for अपि). — ^{c}) $K_{1.4.5}$ $B_{1.3}$ $D_{1-7.9.10}$ T_2 $G_{2.5}$ च; M_5 न (for तु). K_2 निगाच्छंति; B_5 प्रग°; Dn Ds प्रय° (for तु ग°). — ^{d}) D_{10} प्रकर्षं (for कर्षन्ति). G_3 अपि (for च). K_5 T_1 G_1 M महाजनं; G_5 महाधनं (for महद्यशः). — K_4 B D (except D_2) T_2 ins. after 29 ($D_{3.4.7.9}$ ins. lines 3–4 after 28): T_1, after 30:

220* वृत्तं यत्नेन संरक्षेद्वित्तमेति च याति च ।
अक्षीणो वित्ततः क्षीणो वृत्ततस्तु हतो हतः ।
गोभिः पशुभिरश्वैश्च कृष्या च सुसमृद्धया ।
कुलानि न प्ररोहन्ति यानि हीनानि वृत्ततः ।

[(L. 1) Ds D_8 यत्नेन (for यत्नेन). $D_{3.4}$ वै (for सं-). $B_{2.3}$ D_7 आयाति (for एति च). — (L. 3) D_{10} गोभिरश्वैश्च कृष्णा च वृत्तयः सुसमृ°.]

30 ^{a}) D_1 °भृत् (for °कृत्). T_1 $G_{1.5}$ M (by transp.) अस्तु कश्चित्; T_2 अस्तु राजन्. — ^{b}) D_2 राज्ये-पथ्यो; T_1 G M_1 राज्ञा वध्यो (G_2 राजापथ्यो); M_{2-5} राजावध्यो. D_1 न; D_6 यः (for मा). — ^{c}) Ds_2 नैकृति-वान्. $D_{2.9}$ नैष्कृतिको (for नैकृतिको). Ds_2m सदैव (for अनृती वा). — ^{d}) D_1 यः (for वा). — After 30, T_1 ins. 220* (cf. v. l. 29).

31 ^{a}) K (K_3 missing) D_7 गो- (for नो). K (K_3 missing) B_3 Dn_2 Ds_2 $D_{1-4.7-10}$ T_2 ब्राह्मणान् (for °णं). — ^{c}) K_2m D_8m नरः स; K_4 G_3 ततः स; Dn_1 Ds_2 $D_{3.4}$ Cnp न तस्य; D_6 यश्च न; D_{10} न च सं-; G_4 स नरः; Cn न नः स (as in text). K_1 समतिं; K_2 (before corr.) सुमतिं; Cd.s समितिं (as in text). D_1 नरः सुसुमतिं (sic) गच्छेत्. — ^{d}) K_4 विवदेत्; K_5 विद्विषेत्; D_1 निर्वहेत्; D_9 निर्वदेत्; Ca.d.s निर्वपेत् (as in text). $K_{1.2}$ D_8 Cnp पितॄन्; $K_{4.5}$ ऋषीन्; $D_{3.4}$ क्वचित्; D_9 गुरून्; Cs कृषिम् (as in text).

32 =3. 2. 52; =(var.) Manu 3. 101; =(var.) Pañcatantra 1. 187; =(var.) Hitopades'a 1. 45; =(var.) Śārṅgadharapaddhati 642. — ^{c}) K_1 हर्म्येषु (for गेहेषु). $D_{3.4}$ एतान्यपि सतां गेहे.

33 ^{b}) D_1 तत्कृतिं; Cd संस्कृतिं; Cs सत्कृतिं (as in text). — ^{c}) B_3 प्रसूतानि; D_9 प्रदत्ता°; Cd.s प्रवृत्ता° (as in text). K_2 $D_{1.2}$ G_1 °राज (for °प्राज्ञ). — ^{d}) K_5 B $D_{2-5.7.8}$ T G (except G_3) पुण्यकार्मिणां.

34 ^{a}) K_1 Ds नृपतेः. — ^{b}) K_2 $D_{2.7}$ T_2 G_2 सोढुं शक्तो; D_1 विसोढुं शक्तो; G_3 शक्नोति वोढुं; G_5 शक्नोति भारं (for शक्तो वोढुं). — ^{c}) K_5 भारवहा.

35 M_2 om. 35–36. — ^{b}) T_1 G (except G_2) M (M_2 om.) कोपनेनोत (G_1 °प) शक्यं; Ca.d शङ्कितेनोप°

यस्मिन्मित्रे पितरीवाश्वसीत
तद्वै मित्रं संगतानीतराणि ॥ ३५
यदि चेदप्यसंबन्धो मित्रभावेन वर्तते ।
स एव बन्धुस्तन्मित्रं सा गतिस्तत्परायणम् ॥ ३६
चलचित्तस्य वै पुंसो वृद्धाननुपसेवतः ।
पारिप्लवमतेर्नित्यमध्रुवो मित्रसंग्रहः ॥ ३७
चलचित्तमनात्मानमिन्द्रियाणां वशानुगम् ।
अर्थाः समतिवर्तन्ते हंसाः शुष्कं सरो यथा ॥ ३८
अकस्मादेव कुप्यन्ति प्रसीदन्त्यनिमित्ततः ।
शीलमेतदसाधूनामभ्रं पारिप्लवं यथा ॥ ३९
सत्कृताश्च कृतार्थाश्च मित्राणां न भवन्ति ये ।
तान्मृतानपि क्रव्यादाः कृतघ्नान्नोपभुञ्जते ॥ ४०
अर्थयेदेव मित्राणि सति वासति वा धने ।
नानर्थयन्विजानाति मित्राणां सारफल्गुताम् ॥ ४१
संतापाद्भ्रश्यते रूपं संतापाद्भ्रश्यते बलम् ।
संतापाद्भ्रश्यते ज्ञानं संतापाद्व्याधिमृच्छति ॥ ४२
अनवाप्यं च शोकेन शरीरं चोपतप्यते ।
अमित्राश्च प्रहृष्यन्ति मा स्म शोके मनः कृथाः ॥ ४३
पुनर्नरो म्रियते जायते च
पुनर्नरो हीयते वर्धते पुनः ।
पुनर्नरो याचति याच्यते च
पुनर्नरः शोचति शोच्यते पुनः ॥ ४४
सुखं च दुःखं च भवाभवौ च
लाभालाभौ मरणं जीवितं च ।
पर्यायशः सर्वमिह स्पृशन्ति
तस्माद्धीरो नैव हृष्येन्न शोचेत् ॥ ४५

C. 5. 1376
B. 5. 36. 47
K. 5. 36. 47

(as in text).

36 M2 om. 36 (cf. v. l. 35). — a) B Dn Ds D3-6. 8-10 यः कश्चित्; D2 G2 अथ चेत् (for यदि चेत्). K1. 4. 5 B1. 3. 4 D2. 5-8 T2 G1-3 Cn असंबद्धो; Dn1 असंबंधी; Dn2 असन्नद्धो; D3. 4 असंबद्धि (for असंबन्धो). D1 यस्य चेतसि संबंधी; M1 यदि कश्चिदसंबद्धो. — d) G3. 5 स (for सा).

37 a) Dn1 D2-4 बलवि(D2 °चि)त्तस्य; T1 G4 न कश्चि(G4 °च्चि)त्तस्य; M2 न तन्मित्रं यस्य (for चलचित्तस्य). — b) D3. 4. 9 G1. 3. 4 M3. 4 अनुपसेविनः. — d) B3 Dn2 °संगतः (for °संग्रहः).

38 a) D1 स्थिर°; D2. 3 बल° (for चल°). K2 T1 G1. 5 अनात्मज्ञं; D1 महात्मानं; M दुरात्मानं (M1 *sup. lin.* as in text); Cs अनात्मानं (as in text). — c) K5 B1-4 Dn D6. 10 T2 समभि°; D7 समधि°; Ca. p समति° (as in text). — d) K2 Dn1 D1. 8. 9 G4 शुष्कसरो.

39 a) D1 अथ (for एव). — d) B1 D1 मित्रं; Ds अब्दं; T1 G1. 4. 5 अप्सु; M3-5 अभूत्; Ca. d. s अभ्रं (as in text).

40 =(var.) Rāmāyaṇa (ed. N. S. Press) 4. 30. 73.

41 a) B Ds2 D2. 6. 8. 10 अर्च°; T1 G1. 5 प्रार्थ° (for अर्थ°). — b) Dn D5 च (for the first वा). — c) B1. 2. 5 Ds नानर्चयन्; D9 नान्यथा विप्र-; T1 G1. 2. 5 तान्यर्थयन् (for नानर्थयन्). K2 D1 T1 G M विजानाति (as in text); the rest प्र°.

42 K2 Ds2 om. 42^{ab}. G3 transp. 42^{ab} and 42^{cd}. — b) Ds1 D10 कुलं; D2 फलं (for बलम्). — d) B1. 2. 4 D2 अर्छे°; Dn अर्हे° (for ऋच्छ°).

43 a) K1. 2 अनवाप्य; K4 D9 संप्राप्तं च; B1. 3 अनिवार्यं च; T1 G अपहास्यश्च (G3. 4 °स्यं); Cd. s अनवाप्यं (as in text). — b) K1 वै प्रतप्यते; K4 चोपतप्यतः; B2 D1. 3. 4. 9 G1 उप°; D2 चोपपद्यते. — c) B1. 3 प्रहृष्यंते.

44 a) G4 transp. म्रिय° and जाय°. K1. 4. 5 D9 पुनः (for च). — b) K4. 5 transp. हीय° and वर्ध°. B1. 3 D1 G1. 5 M1. 3. 4 याचति याच्यते; T1 याचते याच्यते; T2 हीयते वर्द्धिते; G3 याच्यते याचते; G4 याच्यते याच्यते; M2. 5 याचति याप्यते (for हीयते वर्धते). K2 B D (except D2. 7. 9) T2 G (except G5) च (for पुनः). — c) B1. 3 शोचति; B2 याचते; T1 G1. 4 M1 वर्धते; G3. 5 हीयते; M2-5 हायति (for याचति). B1. 3 शोच्य°; Ds2 D3. 9 याच°; T1 जाय°; G1. 4 M1 हीय°; G3. 5 M2-5 वर्ध° (for याच्य°). K1. 4 D2. 7-9 M2-4 पुनः (for च). — d) B1. 3 हीयते; B2 शोचते; T2 G3 शोच्यति (for शोचति). B1. 3 वर्ध°; T2 G3 शोच° (for शोच्य°). K2. 3 B D (except D7-9) G4. 5 च (for पुनः).

45 =(var.) C. 12. 762. — b) K5 वा (for च). — c) Dn1 D3. 4. 10 G1. 2. 4 पर्यायतः; G3 पर्यायशश्चैव (for °यशः). K1. 4. 5 D3. 9 इदं; B Dn Ds1 D3-6. 10 T2 एते; Ds2 इव (for इह). Ds स्पृशंते; T1 M आस्पृशंति (for स्पृशन्ति). — d) Ds1 D7 T2 G4 वीरो (for धीरो). K5 B (except B3) Dn2 D5. 6. 8 T2 च (for एव). S

C. 5. 1307
B. 5. 36. 48
K. 5. 36. 49

चलानि हीमानि षडिन्द्रियाणि
तेषां यद्यद्वर्तते यत्र यत्र ।
ततस्ततः स्रवते बुद्धिरस्य
छिद्रोदकुम्भादिव नित्यमम्भः ॥ ४६

धृतराष्ट्र उवाच ।

तनुरुचः शिखी राजा मिथ्योपचरितो मया ।
मन्दानां मम पुत्राणां युद्धेनान्तं करिष्यति ॥ ४७
नित्योद्विग्नमिदं सर्वं नित्योद्विग्नमिदं मनः ।
यत्तत्पदमनुद्विग्नं तन्मे वद महामते ॥ ४८

विदुर उवाच ।

नान्यत्र विद्यातपसोर्नान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात् ।
नान्यत्र लोभसंत्यागाच्छान्तिं पश्यामि तेऽनघ ॥ ४९
बुद्ध्या भयं प्रणुदति तपसा विन्दते महत् ।
गुरुशुश्रूषया ज्ञानं शान्तिं त्यागेन विन्दति ॥ ५०
अनाश्रिता दानपुण्यं वेदपुण्यमनाश्रिताः ।
रागद्वेषविनिर्मुक्ता विचरन्तीह मोक्षिणः ॥ ५१
स्वधीतस्य सुयुद्धस्य सुकृतस्य च कर्मणः ।
तपसश्च सुतप्तस्य तस्यान्ते सुखमेधते ॥ ५२
स्वास्तीर्णानि शयनानि प्रपन्ना
न वै भिन्ना जातु निद्रां लभन्ते ।
न स्त्रीषु राजन्रतिमाप्नुवन्ति
न मागधैः स्तूयमाना न सूतैः ॥ ५३
न वै भिन्ना जातु चरन्ति धर्मं
न वै सुखं प्राप्नुवन्तीह भिन्नाः ।
न वै भिन्ना गौरवं मानयन्ति
न वै भिन्नाः प्रशमं रोचयन्ति ॥ ५४
न वै तेषां स्वदते पथ्यमुक्तं
योगक्षेमं कल्पते नोत तेषाम् ।

(except T2) transp. हृष्येत् and शोचेत्. B3 शोच्येत्; D2 हृष्येत् (for शोचेत्).

46 a) B3 D3.4 बला° (for चला°). Dn1 D9 हीना°; T1 G5 भीमा°; G3 इमा° (for हीमा°). D9 यदि (for षद्). — b) D2-4.9 transp. तेषां and यद्यत्. K1 यद्वत्; K4 T1 यत्; Dn1 यत्तद् (for यद्यत्). B1.4 Dn D5 D8.10 T2 G1.2 C3 वर्धे°; D1 यत° (for वर्तं°). B2.5 D5 D10 तत्र तत्र; D7 T2 यत्र तत्र; C3 यत्र यत्र (as in text). — d) T1 G5 सच्छिद्र° (for छिद्रोद°). — Cf. 5. 33. 65.

47 =(var.) 5. 52. 13. — a) K1.4 D1.3.9 T1 G1.3-5 तनुरुचशिखी (T1 G4.5 °खो); B3.4 Dn1 D2-6 T2 Cn °रुद्धः शिखी; G2 °रत्पसुखी; Ca.d.s as in text.

48 a) G4 समुद्विग्नं (for नित्यो°). K (K3 missing) B2.4.5 Dn1 Ds1 D2.7 Ca.d.s सत्वं; Dn2 नित्यं; G2 सत्यं (for सर्वं). — c) K4.5 चात्यंतम् (for तत्पदम्). K4.5 S (except T2 G2) अनुद्वेगं (for °द्विग्नं). — d) B2.4 D9 ब्रूहि (for वद). S (except T2 G3.4 M2) °द्युते (for °मते).

49 a) Dn Ds2 D3 G3-5 विद्यातपसः; D1 विद्यते ध्वंसो (for °तपसोः). Cd.n cite विद्या तपः. — D1 om. 49c-50b. — c) K1.4.5 D3 G2 लोभसंन्यासात्; K2 सर्वसंत्यागात्; G4 प्रशमाद्राजन् (for लोभसंत्यागात्). — d) G4 हितं; Ca.d शान्तिं (as in text).

50 D1 om. 50ab (cf. v. l. 49). — a) B3 तमः; Ca.d.s भयं (as in text). — d) K5 B2.4.5 Dn Ds D5-8.10 T2 योगेन; Ca.d.s त्यागेन (as in text).

51 ab) K2 D1.2 G2 transp. दान° and वेद°. B1.4 देव°; Cd.s वेद° (as in text). Ds2 धर्मं चैव समाश्रिताः.

52 a) Dn अधीतस्य (for स्वधी°). K1 स्वयुद्धस्य; K2 D2.9 T1 G (except G3) सु(G4 च; G5 स्व)बुद्धस्य (for सुयु°). — b) D9 सुशु° (for सुकृ°). — d) K1 अश्नुते (for एधते). Dn1 D3.4.9 भवंत्यंते सुखोदयाः.

53 a) D3 आस्ती° (for स्वास्ती°). — b) T1 G1.5 निद्रां भजंति; G2.4 M लभन्ति निद्रां; C3 निद्रां लभन्ते (as in text). K1.5 D3 न वै भिन्नाः प्रशमं रोचयन्ति (=54d). — c) K1.4.5 धृतिम् (for रतिम्). — D6 om. 53d-54a.

54 D6 om. 54 (cf. v. l. 53). — a) D9 transp. चरन्ति and धर्मं. — b) K1 (before corr.) धीराः (for भिन्नाः). — c) K2 D7.9 मानयंते; K5 B (except B1) Dn Ds D3-5.8.10 T2 प्राप्नुवंति (Ds1 °ते); D1 च श्रयंति (for मानयन्ति). — d) T1 G3 M1.2 प्रथमं; C3 प्रशमं (as in text). B3 मान° (for रोच°).

55 a) K1.4 न चैषां; K2 D2 न वै चैषां; K5 D3 न चैवैषां (for न वै तेषां). T2 स्वादते; G3 संदधे; G5 रोचते (for स्वदते). — b) K5 B1 D1.3 T1 G1.2.5 योगक्षेमः; Ca.d.s as in text. B D T2 एव; G3.4 M इह (for उत). — c) T1 G1.5 वा (for वै). — d) G2 कच्चित् (for किंचित्). G4 अन्यत्र नाशात् (for अन्यद्धि°).

56 =(var.) Rāmāyaṇa 6. 16. 9; =(var.) Pañ-

भिन्नानां वै मनुजेन्द्र परायणं
न विद्यते किंचिदन्यद्विनाशात् ॥ ५५
संभाव्यं गोषु संपन्नं संभाव्यं ब्राह्मणे तपः ।
संभाव्यं स्त्रीषु चापल्यं संभाव्यं ज्ञातितो भयम् ॥ ५६
तन्तवोऽप्यायता नित्यं तन्तवो बहुलाः समाः ।
बहून्बहुत्वादायासान्सहन्तीत्युपमा सताम् ॥ ५७
धूमायन्ते व्यपेतानि ज्वलन्ति सहितानि च ।
धृतराष्ट्रोल्मुकानीव ज्ञातयो भरतर्षभ ॥ ५८
ब्राह्मणेषु च ये शूराः स्त्रीषु ज्ञातिषु गोषु च ।
वृन्तादिव फलं पक्वं धृतराष्ट्र पतन्ति ते ॥ ५९
महानप्येकजो वृक्षो बलवान्सुप्रतिष्ठितः ।
प्रसह्य एव वातेन शाखास्कन्धं विमर्दितुम् ॥ ६०
अथ ये सहिता वृक्षाः संघशः सुप्रतिष्ठिताः ।
ते हि शीघ्रतमान्वातान्सहन्तेऽन्योन्यसंश्रयात् ॥ ६१
एवं मनुष्यमप्येकं गुणैरपि समन्वितम् ।
शक्यं द्विषन्तो मन्यन्ते वायुर्द्रुममिवैकजम् ॥ ६२
अन्योन्यसमुपष्टम्भादन्योन्यापाश्रयेण च ।
ज्ञातयः संप्रवर्धन्ते सरसीवोत्पलान्युत ॥ ६३
अवध्या ब्राह्मणा गावो स्त्रियो बालाश्च ज्ञातयः ।
येषां चान्नानि भुञ्जीत ये च स्युः शरणागताः ॥ ६४
न मनुष्ये गुणः कश्चिदन्यो धनवतामपि ।
अनातुरत्वाद्भद्रं ते मृतकल्पा हि रोगिणः ॥ ६५

C. 5. 1320
B. 5. 36. 67
K. 5. 36. 67

---

catantra 4. 81. — ^{a}) $B_{2.4.5}$ Dn_{2} Ds $D_{5.6}$ T_{2} transp. संभाव्यं and संपन्नं. D_{1} च क्षीरं (for संपन्नं). — ^{c}) B Dn_{1} $D_{3-6.8.9}$ चापलं स्त्रीषु; Ds D_{10} चापलं स्त्रीणां; T_{2} वा फलं स्त्रीषु (for स्त्रीषु चापल्यं).

57 =(var.) Pañcatantra 2. 8. — ^{a}) Ds D_{5} जंतवो; D_{1} तरवो (for तन्तवो). G_{3} $M_{1.4}$ वि-; G_{4} हि (for ऽपि). K_{1} (by corr.) Cd आतता; B D_{3} (before corr.).$_{4-6.10}$ T_{1} G_{5} $M_{2.5}$ आयिता; Ca.s आयता (as in text). — ^{b}) B (except B_{1}) D (except Dn_{1} $D_{1.8.9}$) T_{2} $G_{1.2.5}$ Ca.d.s तनवो (for तन्तवो). T_{2} $G_{3.4}$ M स्मृताः; Ca.d.s समाः (as in text). — ^{c}) D_{1} आयासा; T_{1} $M_{3.4}$ व्यायामात्; $G_{1.5}$ $M_{2.5}$ व्यायासान्; $G_{3.4}$ आयामान्; M_{1} व्यायामा; Ca.d आयासान् (as in text). K_{2} बहुत्वाद्बहुलत्वाच्च. — ^{d}) K_{2} संहति; S (except T_{2} G_{2}) वहंति; Ca सहंति (as in text).

58 =5. 62. 19. — ^{a}) K_{4} B_{3} Dn_{2} Ds $D_{5.6.8.10}$ S (except T_{1} $G_{1.4.5}$) धूमायंति; Ca.d as in text. G_{4} व्यपेता हि; Ca.d व्यपेतानि (as in text). — ^{b}) $D_{2.7}$ $M_{1.2}$ ज्वलंते; Ca as in text. $K_{2.5}$ Dn_{1} $M_{1.2}$ संहतानि. G_{3} तु (for च). K_{1} संहतानि ज्वलंति च; T_{1} $G_{1.4}$ प्रज्वलंतीह (G_{4} °व) संगताः.

59 =(var.) Śārṅgadharapaddhati 1312. — ^{a}) G_{3} तु (for च). — ^{b}) M_{2} transp. स्त्री° and ज्ञाति°. B_{1} स्त्रीषु गोषु च भारत; D_{2} m.$_{3.4}$ स्त्रीषु गोषु तपस्विषु.

60 =(var.) Pañcatantra 3. 51. — ^{a}) $K_{1.2}$ Dn_{1} $D_{3.4}$ T_{2} एककः; Ca.d एकजः (as in text). — ^{b}) K_{2} फलवान्; M (M_{1} *sup. lin.* as in text) बलवत् (for बलवान्). K_{2} तु (for सु-). — M_{2} (hapl.) om. 60^{c}–61^{b}. — ^{c}) D_{9} विषह्यः; D_{10} सुशक्यः; Ca.d.s प्रसह्यः (as in text). K_{1} प्रसह्यैव हि (for प्रसह्य एव). B_{3} इव (for एव). S (except T_{2} G_{2}; M_{2} om.) वातस्य (for वातेन). — ^{d}) $D_{8.9}$ शाखास्कंधे; Ca.d as in text. D_{1} विसर्पितुं; D_{2} च मर्दितुं; D_{9} प्रमर्दितुं (for विम°). K_{1} शक्यः स्कंधे प्रमर्दितुं; K_{4} शक्यः स्कंधेन म°; K_{5} T_{1} G M शाखास्कंधेव- (T_{1} G_{1} °धेन; G_{2} °धश्च)म°; B Dn Ds $D_{3-6.10}$ T_{2} सस्कंधो मर्दितुं क्षणात्; T_{1} शाखास्कंधेन म°.

61 =(var.) Pañcatantra 3. 60. — M_{2} om. 61^{ab} (cf. v. l. 60). — ^{a}) $K_{1.2}$ संहता (for सहिता). — ^{b}) K_{2} सर्वत्र; T_{1} $G_{1.5}$ अमूलाः; G_{2} आमूलाः; G_{4} M (M_{2} om.) समूलाः (for संघशः). T_{1} $G_{1.5}$ अप्र° (for सुप्र°). G_{3} आमूलाग्रात्प्रतिष्ठिताः. — ^{c}) K_{4} $B_{1.3}$ $D_{3.4.9}$ S (except T_{2} $M_{2.5}$) अपि; D_{2} तेपि (for ते हि). — ^{d}) K_{2} [अ]न्योन्यमाश्रयात्; D_{4} [अ]न्योन्याश्रयेण च (hypermetric!).

62 =(var.) Pañcatantra 3. 53. — D_{4} (hapl.) om. 62^{a}–63^{b}. — ^{d}) K_{1} B_{3} Ds $D_{1.9.10}$ T_{2} एककं (for एकजं).

63 D_{4} om. 63^{ab} (cf. v. l. 62). — ^{a}) K (K_{3} missing) $D_{1.2.5.6.8}$ G_{2} अन्योन्यसमुपस्तं(K_{2} °पास्तं-; K_{4} °पलं)भात्; T_{1} $G_{1.3-5}$ M अन्योन्यस्योप(G_{1} °स्याप-; G_{4} °स्नेह; G_{5} °स्यैव)संस्तंभात्; T_{2} अन्योन्यसमनुस्तंभात्. — ^{b}) $B_{1.3}$ वा (for च). G_{1} अन्योन्याश्रयणेन च; G_{4} अन्योन्यस्याश्रयेण च. — ^{c}) B_{3} G_{2} M_{1} (*sup. lin.*) संप्रवर्तंते. — ^{d}) $D_{2-4.9}$ G_{4} (before corr.) च (for उत).

64 ^{b}) K_{1} वृद्धाः (for बालाः). M बालाथ (for °श्च). D_{2} बांधवाः (for ज्ञातयः). B Dn Ds $D_{3-6.8-10}$ T_{2} ज्ञातयः शिशवः स्त्रियः. — ^{d}) K_{2} T_{1} G (except G_{5})

C 5. 1327
B. 5. 36. 63
K. 5. 36. 68

अव्याधिजं कटुकं शीर्षरोगं
पापानुबन्धं परुषं तीक्ष्णमुग्रम् ।
सतां पेयं यन्न पिबन्त्यसन्तो
मन्युं महाराज पिब प्रशाम्य ॥ ६६

रोगार्दिता न फलान्याद्रियन्ते
न वै लभन्ते विषयेषु तत्त्वम् ।
दुःखोपेता रोगिणो नित्यमेव
न बुध्यन्ते धनभोगान्न सौख्यम् ॥ ६७

पुरा ह्युक्तो नाकरोस्त्वं वचो मे
द्यूते जितां द्रौपदीं प्रेक्ष्य राजन् ।
दुर्योधनं वारयेत्यक्षवत्यां
कितवत्वं पण्डिता वर्जयन्ति ॥ ६८

न तद्बलं यन्मृदुना विरुध्यते
मिश्रो धर्मस्तरसा सेवितव्यः ।
प्रध्वंसिनी क्रूरसमाहिता श्री-
र्मृदुप्रौढा गच्छति पुत्रपौत्रान् ॥ ६९

धार्तराष्ट्राः पाण्डवान्पालयन्तु
पाण्डोः सुतास्तव पुत्रांश्च पान्तु ।
एकारिमित्राः कुरवो ह्येकमन्त्रा
जीवन्तु राजन्सुखिनः समृद्धाः ॥ ७०

मेढीभूतः कौरवाणां त्वमद्य
त्वय्याधीनं कुरुकुलमाजमीढ ।
पार्थान्बालान्वनवासप्रतप्ता-
न्गोपायस्व स्वं यशस्तात रक्षन् ॥ ७१

शरणं गताः (for शरणा°). — After 64, D_8 ins.:

221* महत्यप्यपराधेऽपि तेषां दण्डो विसर्जनम् ।

65 ^{a}) D_9 मनुष्येषु (for न मनुष्ये). K_1 D_8 T_1 $G_{3.4}$ M मनुष्यगुणः; D_2 $G_{2.5}$ मनुष्यगुणाः (for मनुष्ये गुणः). — ^{b}) K_1 D_2 G_4 गुण° (for धन°). D_3 ऋते (for अपि). K_4 $B_{1.3}$ Dn Ds $D_{3-7.10}$ T_2 राजन् (K_4 $B_{1.3}$ D_7 अन्यः) सधनतामृते.

66 =(var.) 5. 27. 23; =(var.) B. 2. 64. 18. — $G_{2.4.5}$ transp. 66 and 67. — ^{a}) M_{3-5} अव्याधिकं; Ca. d as in text. K_4 $B_{1.3.4}$ D (except $D_{1.2.7.8}$) T_2 G_4 Ca शीर्षरोगि; G_2 शीर्षतोयं; Cd °रोगं (as in text). — ^{b}) G_2 पापानुविद्धं; Ca. d as in text. K_1 तीव्रम्; Ca. d. s तीक्ष्णम् (as in text). N (except D_1; K_3 missing) T_2 Ca. d. s उष्णं (for उग्रम्). — ^{c}) D_1 $G_{2.5}$ अपेयं; Ca. d पेयं (as in text). D_1 G_2 om. यत्. D_1 च (for न).

67 $G_{2.4.5}$ transp. 66 and 67. — ^{a}) T_1 रोगान्विता. K_1 वै (for न). K_1 बलम्; G_3 M (except M_5) फलान्; G_4 बलान् (for फलानि). K_1 आश्रियंते; G_5 आश्र°; Ca. d आद्रि° (as in text). — ^{d}) T_1 G_5 न विंदंते; G_1 विनिंदंते; G_2 न लभ्यंते (for न बुध्यन्ते). Dn_2 धनयोगात्; T_2 न च भोगात् (for धनलोभात्). D_1 धनलोभानुसौख्यं; M_1 (*sup. lin.*) धनभोगात्सुभोगान्. T_1 G (except G_2) M_{3-5} भोगान् (for सौख्यम्).

68 ^{a}) K_1 D_4 S (except T_2 G_2) अपि (for हि). $K_{1.2}$ $B_{1.3.4}$ Dn Ds $D_{2-8.10}$ T_2 उक्तं; D_9 युक्तो (for उक्तो). — ^{b}) D_1 G_5 वीक्ष्य (for प्रेक्ष्य). — ^{c}) $D_{1.9}$ वारयति; D_2 धारयति; $D_{5.6}$ वारयेन्न (for वारयेति). — ^{d}) $K_{2.5}$ $D_{1.2.7.8}$ G_2 कैतव्यं वै; D_9 कितवस्त्वं. $K_{1.4}$ B_1 Ds D_{10} वै पंडिता (for पण्डिता).

69 ^{a}) T_1 G_1 अत्र°; Ca. d. s वि° (as in text). — ^{b}) $K_{4.5}$ B Dn $D_{3-6.10}$ T_2 Cap सूक्ष्मो; T_1 मैत्री-; G मैत्रो (G_3 मित्रो); M मित्रं; Ca. d. s मिश्रो (as in text). T_1 $G_{1.5}$ सहसा (for तरसा). — 69^{cd} = C. 2. 2488^{cd}. — ^{c}) $K_{1.2}$ $D_{1.7}$ प्रभ्रंशिनी (for प्रध्वं°). T_1 G क्रूरसमाश्रिता. D_1 ते (for श्रीः). — ^{d}) D_1 मतिर्मोहाद्; Cs मृदुप्रौढा (as in text). Ca. d cite प्रौढा. K_2 धार्तराष्ट्रान् (for पुत्रपौत्रान्).

70 ^{a}) B_3 पांडवेयान् (for पाण्डवान्). — ^{b}) $K_{1.2.4}$ Ds_1 $D_{1.9}$ T_1 G (except G_5) पुत्राः (for सुताः). T_1 G (except G_3) तु (for च). D_9 जातु (for पान्तु). — ^{c}) Ds $D_{1.10}$ एकामित्राः (for एकारि°). K_4 D_1 G_3 ह्येकमित्राः; $B_{1.2.4.5}$ Dn Ds $D_{5.6.8.10}$ T_2 ह्येककार्याः; B_3 $D_{3.4.9}$ पांडवाश्च; D_2 T_1 $G_{1.2.4.5}$ $M_{1-3.4}$ (*inf. lin.* as in text). $_5$ -चैकमित्राः. — ^{d}) S (except T_2) कुरवः (for सुखिनः). D_7 G_4 समेताः (for समृद्धाः).

71 ^{a}) B_4 Ds D_9 S (except T $G_{1.2}$) Cd मेधी°; Ca. s मेढी° (as in text). K_1 एकः (for अद्य). — ^{b}) $D_{7.8}$ $G_{3.4}$ त्वया; T_1 $G_{1.5}$ त्वद्- (for त्वयि). K_2 $D_{7.8}$ S (except T_2 G_2 M_1) अधीनं (for आधीनं). Ds_2 D_7 कुरुकुशलं (for कुरुकुलं). — ^{c}) T_1 $G_{1.3.4}$ °वासे (for °वास-). — ^{d}) $K_{1.4}$ गोपाय त्वं; K_2 गोपायन्वै; D_9 (उ)पालयस्व (for गोपायस्व). D_7 रक्ष (for रक्षन्). S (except T_2 G_2) गोपायेस्त्वं स्वान्सुतांस्तात रक्ष.

संधत्स्व त्वं कौरवान्पाण्डुपुत्रै-
र्मा तेऽन्तरं रिपवः प्रार्थयन्तु ।
सत्ये स्थितास्ते नरदेव सर्वे
दुर्योधनं स्थापय त्वं नरेन्द्र ॥ ७२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

३७

विदुर उवाच ।
सप्तदशेमान्राजेन्द्र मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ।
वैचित्रवीर्य पुरुषानाकाशं मुष्टिभिर्घ्नतः ॥ १
तानेवेन्द्रस्य हि धनुरनाम्यं नमतोऽब्रवीत् ।
अथो मरीचिनः पादाननाम्यान्नमतस्तथा ॥ २
यश्चाशिष्यं शासति यश्च कुप्यते
यश्चातिवेलं भजते द्विषन्तम् ।
स्त्रियश्च योऽरक्षति भद्रमस्तु ते
यश्चायाच्यं याचति यश्च कत्थते ॥ ३
यश्चाभिजातः प्रकरोत्यकार्यं
यश्चाबलो बलिना नित्यवैरी ।
अश्रद्दधानाय च यो ब्रवीति
यश्चाकाम्यं कामयते नरेन्द्र ॥ ४

C. 5. 1337
B. 5. 37. 4
K. 5. 37. 4

72 a) D9 संयक्ष; G2 श्रद्धस्व; G8 संयच्छ (for संधत्स्व). K5 B D (except D1) T G (except G2) कौरव (for कौरवान्). — d) D5 सुयो° (for दुर्यो°). G2 वारय; Ca स्थाप° (as in text). D10 सुमार्गे (for नरेन्द्र).

Colophon. K8 missing. — *Sub-parvan:* K2 B1-4 Dn2 Ds D1. 3-6. 8. 10 T G1. 2 M प्रजागर; K4. 5 संजययान; B5 G5 विदुरप्रजागर. — *Adhy. name:* K (K8 missing) D1. 2. 7. 8. 10 G2 विदुरवाक्यं; G1 M कुलप्रशंसनं (G1 °शंसा). — *Adhy. no.* (figures, words or both): D5 35; D6 (*sec. m.*) 33; D7 S 36 (M 37). — *S'loka no.:* K5 71; Dn D8 73; G5 72; M5 70.

37

☞ This adhy. is missing in K8 (cf. v. l. 5. 32. 15).

1 a) K2 धृतराष्ट्र (for राजेन्द्र). G5 मनुष्येंद्र (for इमान्राजेंन्द्र). D9 दोषान्सप्तदश श्रीमान्. — 1b = 1. 67. 9d; 111. 31d. — d) D8 आकाशे (for आकाशं). M5 आकाशं घ्नंति मुष्टिभिः.

2 a) Dn D2-5 T2 दानवेंद्रस्य (for तानेवेन्द्रस्य). Ca. d cite इंद्रस्य. K1 कोमुत्र (sic); K2. 4. 5 D1. 7. 9 G2 Cd. s कार्मुकं; D2 कोदंडं; T2 च धनुः; G3-5 M वै चापं (for हि धनुः). T1 G1 तानेव हींद्रस्य चापं. — b) D9 T1 G3. 4 M4 अनम्यं (for अनाम्यं). K4 M1. 4 नाम्यतो; G1 नमते; G8 नयतो (for नमतो). D1 ब्रुवन्; T1 G1. 2. 5 ध्रुवं (for ऽब्रवीत्). K1 मान्यं कामयतो व्रतं. — G2 om. 2cd. — d) T1 G (G2 om.) अनम्यान्; M3. 4 अनम्यन् (for अनाम्यान्). D1 T1 G (G2 om.) M2-5 अब्रवीत् (for तथा). K4. 5 B Dn Ds D3-8. 10 T2 अग्राह्यान्गृह्णतस्तथा; D9 अनामयतोब्रवीत (sic); M1 आनम्यांश्चैव नाम्यतः.

3 a) K2. 5 B Dn Ds D3-8. 10 T शास्ति वै (K2 D7 च; T1 तं; G5 तु) (for शासति). K5 Dn1 D2-6. 8 T2 Cn तुष्येत्; B Dn2 Ds D10 G2 रुष्येत्; D7 तप्यते; D9 कल्पेत; G8 कुप्यति; G4 Cs कुप्येत् (for कुप्यते). — D9 om. 3bcd. — c) K1. 2 D2. 7 Ca स्त्रियं; K4 श्रियं; D1 प्रियं (for स्त्रियः). T1 G1. 3. 5 नो; Ca. d यो (as in text). K4. 5 B1. 3. 4 Dn D1-5. 6 (*sup. lin.*) T2 अश्नुते (for अस्तु ते). — d) B D (except D1. 2. 7; D9 om.) T G4 याचते (for °ति). B1. 2. 4. 5 Dn D8 कत्थते वा; B3 Ds D3-6. 10 T2 कत्थते च; G4 वै ह्यनौर्थः (sic) (for यश्च कत्थते). K2 D1. 2 G2 कुप्यते (for कत्थते).

4 K4 om. 4abc. — b) D1 अबली (for अबलो). B1. 2. 5 Dn2 Ds T1 बलिनां (for °ना). — c) D1 ह्यश्र° (for अश्र°). T1 G1 वचो (for च यो). — d) K4 अधनः; K4 कामं; D8 D10 G2 Ca. d. s अकामान्; D1 कामान्; D5 T1 G1. 3. 5 M3 अकामं; G4 M1. 4. 5 Cdp. sp अकामां (for अकाम्यं).

5 a) K1 Ca वध्वा हास्यं; K4 B Dn D2-6. 8 T2 G2 वध्वावहासं; D1 यद्वा दुरापं; T1 G1. 3-5 वध्वा वासं; M1 (*sup. lin.* as in text). 2-5 वध्वा सहासं; Cd. s वध्वा हासं (as in text). D1 सुलभं (for श्वशुरो). B D

C. 5. 1388
B. 5. 37. 5
K. 5. 37. 5

वध्वा हासं श्वशुरो यश्च मन्यते
वध्वा वसन्नुत यो मानकामः ।
परक्षेत्रे निर्वपति यश्च बीजं
स्त्रियं च यः परिवदतेऽतिवेलम् ॥ ५
यश्चैव लब्ध्वा न स्मरामीत्युवाच
दत्त्वा च यः कत्थति याच्यमानः ।
यश्चासतः सान्त्वमुपासतीह
एतेऽनुयान्त्यनिलं पाशहस्ताः ॥ ६
यस्मिन्यथा वर्तते यो मनुष्य-
स्तस्मिंस्तथा वर्तितव्यं स धर्मः ।
मायाचारो मायया वर्तितव्यः
साध्वाचारः साधुना प्रत्युदेयः ॥ ७
धृतराष्ट्र उवाच ।
शतायुरुक्तः पुरुषः सर्ववेदेषु वै यदा ।
नाप्नोत्यथ च तत्सर्वमायुः केनेह हेतुना ॥ ८
विदुर उवाच ।
अतिवादोऽतिमानश्च तथात्यागो नराधिपः ।
क्रोधश्चातिविवित्सा च मित्रद्रोहश्च तानि षट् ॥ ९
एत एवासयस्तीक्ष्णाः कृन्तन्त्यायूंषि देहिनाम् ।
एतानि मानवान्घ्नन्ति न मृत्युर्भद्रमस्तु ते ॥ १०

(except D$_{1.2.7.9}$) T$_{2}$ transp. यः and मन्यते (om. च). — ^{b}) K$_{4}$ B$_{3.4}$ D (except Ds D$_{1.9}$) T$_{2}$ वध्वावसन्नभयो (for वध्वा वसन्नुत यो); see Cn. T$_{1}$ G$_{1.3.5}$ M वासं; Ca.d.s वसन् (as in text). T$_{1}$ G$_{1.3.5}$ सहते; M सह यो (for उत यो). G$_{5}$ धर्म°; Cs मान° (as in text). — ^{c}) K$_{2}$ निर्वपते. S (except T$_{2}$ G$_{2}$) यश्च वपेत (for निर्वपति यश्च). Ca cites परक्षेत्रेषु, Cd क्षेत्रे. D$_{7}$ स्व- (for च). D$_{9}$ वीर्यं; Ca.d बीजं (as in text). — ^{d}) K$_{1.4}$ स्त्रियः; T$_{1}$ G$_{3.4}$ M$_{1}$(*inf. lin.* as in text).$_{3.4}$ प्रियं; G$_{1.5}$ प्रियां (for स्त्रियं). Ca.d cite परिवदति.

6 ^{a}) B Dn Ds D$_{5.6.10}$ T$_{2}$ अपि (for एव). S (except T$_{2}$ M$_{2}$) लब्धं (for लब्ध्वा). B (except B$_{3}$) Dn$_{2}$ Ds D$_{5.6.8.10}$ T$_{2}$ वादी; Dn$_{1}$ वदेत् (for उवाच). — ^{b}) B$_{3.4}$ कथयति; T$_{1}$ G$_{5}$ कथ्यते; G$_{3.4}$ कथ्यति; Cn कत्थते (for कत्थति). K$_{1.5}$ Ds D$_{1}$ याचमानं; K$_{2}$ D$_{3-7}$ याच्यमानं; B$_{3.4}$ M$_{1}$(*sup. lin.* as in text).$_{2.4}$ याचमानः (for याच्य°). — ^{c}) K$_{1.2.5}$ D$_{7.9}$ ये च; K$_{4}$ तमेव (for यश्च). K$_{1}$ असंतः (for असतः). K (K$_{3}$ missing) D$_{2-4.7.9}$ G$_{2}$ संतम्; B$_{3}$ D$_{5.6.8.10}$ T$_{2}$ G$_{4}$ सत्वम्; D$_{1}$ सततम् (for सान्त्वम्). K$_{1.4.5}$ D$_{3.4.7.9}$ T$_{2}$ G$_{2}$ उपासते ह; B Dn D$_{5.6.8.10}$ °नयीत; Ds °शयीत (for °सतीह). — ^{d}) K$_{4}$ उपला नयंति; K$_{5}$ B Dn Ds D$_{2-8.10}$ T$_{2}$ एतान्नयंति; D$_{9}$ ताः सर्वे नु यांति; T$_{1}$ G$_{1.5}$ एते हि यांति; G$_{2}$ एते मनुष्याः; G$_{3}$ एतेन सांत्वति; G$_{4}$ एतेन यास्यति (for एते नु यान्ति). K$_{4.5}$ B Dn Ds D$_{3-8.10}$ T$_{2}$ G$_{3}$ निरयं; D$_{1}$ सलिलं; G$_{5}$ अनिशं (for अनिलं). D$_{1}$ वै मनुष्याः; G$_{1.5}$ पाशहस्तं (G$_{5}$ °स्तान्).

7 =(var.) C. 12. 4052. — ^{a}) D$_{5}$ G$_{3.4}$ M वर्तेति. — ^{b}) B$_{3}$ T G$_{1.3.5}$ वर्तितव्यः. D$_{2}$ G$_{2}$ धर्मं. — ^{c}) D$_{1}$ मायाविनो (for °चारो). D$_{1}$ वर्तितव्याः; T$_{1}$ G$_{1.2.5}$ बाधि°; G$_{3.4}$ M बोधि°. — ^{d}) D$_{1}$ साध्वाचाराः. B D (except D$_{2.3}$) T$_{2}$ प्रत्युपेयः (D$_{1}$ °देयाः). — After 7, K$_{2}$ B D (except D$_{2-4.9}$) T G (except G$_{3}$) M$_{1}$ ins. (a variant version of 5. 35. 43):

222* जरा रूपं हरति हि धैर्यमाशा
मृत्युः प्राणान्धर्मचर्यामसूया ।
कामो ह्रियं वृत्तमनार्यसेवा
क्रोधः श्रियं सर्वमेवाभिमानः ॥

[(L. 1) K$_{2}$ Ds D$_{1.7}$ M$_{1}$ om. हि. Dn$_{2}$ G$_{4}$ M$_{1}$ आशां. — (L. 3) D$_{1}$ transp. कामो and ह्रियं. — (L. 4) D$_{7}$ सर्वहरो (for सर्वमेव). D$_{1}$ T$_{1}$ G (except G$_{3}$) M$_{1}$ अति- (for अभि-).]

8 ^{b}) K$_{1}$ G$_{2}$ वै सदा; D$_{1}$ सर्वदा; D$_{7}$ वै तदा; T$_{1}$ G$_{1.4.5}$ M$_{1}$ (*inf. lin.*) वै तथा; G$_{3}$ वै यथा; M भारत (for वै यदा). — ^{c}) D$_{7}$ प्राप्नोति (for नाप्नोति). Dn$_{1}$ D$_{3.4}$ अयं; D$_{2}$ इह; G$_{3}$ अपि (for अथ). D$_{7}$ न (for च). D$_{9}$ न चाप्नुवन्ति तत्सर्वं. — ^{d}) K$_{2}$ G$_{3}$ एव (for इह). S (except T$_{2}$ G$_{2.3}$) कर्मणा (for हेतुना).

9 ^{a}) K$_{1.4.5}$ B$_{2.4}$ Dn Ds D$_{6.8.10}$ T$_{2}$ transp. °वादः and °मानः. B$_{1.3.5}$ T$_{1}$ G$_{5}$ अभिवादो; Cd.s अतिवादो (as in text). D$_{2}$ अतिमानोतिवादी च. — ^{b}) D$_{2}$ अति- (for तथा). K$_{1.4.5}$ T$_{1}$ Cdp.np.sp अत्याशो; K$_{2}$ G अत्याशा; B$_{2}$ अन्यायो; Cd.s अत्यागो (as in text). D$_{9}$ तथा संभावनात्मना. — ^{c}) K$_{1.4.5}$ B$_{2.3}$ D$_{2-4.7.9}$ T$_{2}$ विचिकित्सा; B$_{1.4.5}$ D$_{5}$m.$_{6.8}$ G$_{1}$ M$_{5}$ Cn आत्म(G$_{1}$ M$_{5}$ अति)विधित्सा; Dn Ds D$_{10}$ Ca.d.s अनुविधित्सा; D$_{1}$ अतिप्रहर्षः (for अतिविवित्सा). — ^{d}) M °द्रुह्यं (for °द्रोहः).

10 ^{a}) B$_{1}$ Ds G$_{2.3}$ M अयसाः; D$_{2-4}$ आमयाः (for असयः). — ^{d}) K$_{1.2.4}$ Ds$_{1}$ T$_{2}$ अश्नुते (for अस्तु ते).

11 ^{a}) D$_{3.4.9}$ विश्वस्तवर्गान् (D$_{9}$ °स्त इति) यो हन्यात्.

विश्वस्तस्यैति यो दारान्यश्चापि गुरुतल्पगः ।
वृषलीपतिर्द्विजो यश्च पानपश्चैव भारत ॥ ११
शरणागतहा चैव सर्वे ब्रह्महणैः समाः ।
एतैः समेत्य कर्तव्यं प्रायश्चित्तमिति श्रुतिः ॥ १२
गृही वदान्योऽनपविद्धवाक्यः
शेषान्नभोक्ताप्यविहिंसकश्च ।
नानर्थकृत्त्यक्तकलिः कृतज्ञः
सत्यो मृदुः स्वर्गमुपैति विद्वान् ॥ १३
सुलभाः पुरुषा राजन्सततं प्रियवादिनः ।
अप्रियस्य तु पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ १४

यो हि धर्मं व्यपाश्रित्य हित्वा भर्तुः प्रियाप्रिये ।
अप्रियाण्याह पथ्यानि तेन राजा सहायवान् ॥ १५
त्यजेत्कुलार्थे पुरुषं ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् ।
ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥ १६
आपदर्थं धनं रक्षेद्दारान्रक्षेद्धनैरपि ।
आत्मानं सततं रक्षेद्दारैरपि धनैरपि ॥ १७
उक्तं मया द्यूतकालेऽपि राज-
न्नैवं युक्तं वचनं प्रातिपीय ।
तदौषधं पथ्यमिवातुरस्य
न रोचते तव वैचित्रवीर्य ॥ १८

C. 5. 1353
B. 5. 37. 20
K. 5. 37. 20

— ^{d}) K_1 अपि (for एव). D_{10} मधुपानरतः सदा; G_4 यश्च स्यात्पानपो द्विजः. — After 11, N (except D_9; K_3 missing) T G (except G_3) ins.:

223* आदेशकृद्वृत्तिहन्ता द्विजानां प्रेषकश्च यः ।

[D_1 आदेशनाद्; Ca.d.s as in text. T_1 $G_{1.4.5}$ विप्राणां (for द्विजानां).]

12 ^{a}) G_3 शरणागतहंता च. — ^{b}) K_2 $D_{1.7}$ T $G_{1.2.5}$ ब्रह्महभिः; K_4 B Dn_1 Ds $D_{2-6.9.10}$ °हणः (for °हणैः). $B_{2.4}$ D_2 स्मृताः (for समाः). — ^{c}) K_1 संभाष्य; D_1 स्मरत्य (sic); $D_{3.4}$ समेतैः; Cd.s समेत्य (as in text). B वर्तव्यं; Dn_2 Ds_1 $D_{5.6}$ $M_{1.3.4}$ चर्त°; D_1 वक्त° (for कर्त°). — ^{d}) K_4 स्मृतं; T_1 स्मृतः; $G_{1.5}$ स्मृतिः (for श्रुतिः).

13 ^{a}) D_2m Ca गृहीतवाक्यो (for गृही वदान्यो). $K_{1.5}$ D_{7-9} Cs अनयविद्धवाक्यः; D_1 अनविरुद्ध°; T_1 G_{1-4} M अनपविद्धाग्निहोत्रः; G_5 अविधिनाग्निहोत्री; Cd.np अनपविद्ध° (as in text). K_4 B Dn Ds $D_{3-6.10}$ T_2 गृहीतवाक्यो नयविद्वदान्यः. — ^{b}) B D (except $D_{1.2.7.9}$) T_2 G_4 $M_{2.5}$ हि (for अपि). — ^{c}) $K_{1.4}$ मानार्थं°; B Dn_2 Ds $D_{8.10}$ M_5 नानर्थकृत्याकुलितः; Dn_1 $D_{3.4}$ नानर्थकारी कुशलः; D_1 corrupt; D_9 नानर्थकृत्यापकलिः; $G_{3.4}$ नानार्थं°; $M_{1.3.4}$ यो ह्यर्थकृत्य° (for नानर्थकृत्य°). — ^{d}) D_9 $G_{4.5}$ सद्यो (for सत्यो). G_5 मृतः (for मृदुः).

14 =(var.) Rāmāyaṇa 6. 16. 21; =(var.) Pañcatantra 2. 171 (*text. simpl.* 2. 160); =(var.) Śārṅgadharapaddhati 1360; =(var.) Subhāṣitāvali 2838; = Śukasaptati (*text. simpl.*) pp. 76, 199. — ^{c}) K_2 D_8 च (for तु). — ^{d}) D_2 transp. वक्ता and श्रोता.

15 =(var.) B. 2. 64. 17; =(var.) Hitopades'a 4. 17. — ^{a}) $K_{1.4}$ B Dn Ds $D_{3-6.8.10}$ T_2 समा°; K_5 अना°; D_9 G_3 उपा° (for व्यपा°). — ^{b}) K_2 त्यक्त्वा (for हित्वा). G_3 °प्रियौ (for °प्रिये).

16 =5. 126. 48; =(var.) 1. 107. 32; =C. 2. 2104; =(var.) Skanda-purāṇa, Kās'īkhaṇḍa 13. 90; =(var.) Pañcatantra 3. 81; Hitopades'a 1. 115; =Cāṇakya-Śataka 31 (ed. Haeberlin); =(var.) Śārṅgadharapaddhati 1462. — ^{a}) Dn_2 कुलार्थं; Ca as in text. $K_{1.4}$ त्यजेदेकं कुलस्यार्थे. — ^{d}) D_6 आत्मार्थं; G_4 ह्यात्मार्थे.

17 =Manu 7. 213; =(var.) Ādi 1614*; =Cāṇakya-Śataka 29; =Hitopades'a 1. 31; =Vikramacarita (ed. Edgerton) SR 12. 1 (JR 20. 1). — ^{a}) K (K_3 missing) $B_{3.5}$ Dn_1 Ds_2 D_{5-10} T_2 आपदर्थे. D_1 G_5 रक्ष्यं (for रक्षेत्). — ^{b}) D_1 S (except T_2 $G_{2.4}$) दारा रक्ष्या (for दारान्रक्षेद्). — ^{c}) K_2 D_2 सर्वतो; G_3 सर्वदा (for सततं). D_1 M आत्मा तु सर्वथा (D_1 °तो; M_5 °दा) रक्ष्यो. — ^{d}) G_4 प्राणैर् (for दारैर्). — After 17, K_4 B D (except D_9) T G_1 ins.:

224* द्यूतमेतत्पुराकल्पे दृष्टं वैरकरं नृणाम् ।
तस्माद्द्यूतं न सेवेत हास्यार्थमपि बुद्धिमान् ।

[(L. 1) $B_{2.3}$ एवं (for एतद्). T_1 सृष्टं (for दृष्टं). $D_{2-4.7}$ T_1 वै नरकं (for वैरकरं).]

18 ^{a}) K_5 च; G_4 तु; G_5 हि (for ऽपि). — ^{b}) $K_{1.2}$ $D_{1.2}$ G_2 एतत्; B Dn Ds $D_{3-8.10}$ T_2 Cs इदं (for एवं). K_4 प्रयुक्तं; Cs युक्तं (as in text). K_4 B_5 D (except Ds $D_{5.6.9}$) T G_{1-3} Ca.d प्रातिपेय (for °पीय). — ^{c}) K_1 $G_{1.5}$ यथा; G_3 तथा (for तदा). — ^{d}) K_2 तत्प्रातिपीय (for वैचित्रवीर्य).

19 ^{a}) D_9 °वर्णान् (for °बर्हान्). — ^{b}) $K_{4.5}$ $D_{2-4.9}$ T_1 $G_{1.3}$ °जैषीः; B Dn Ds $D_{5.6.8.10}$ T_2 °जयेथाः (for

C. 5. 1354
B. 5. 37. 21
K. 5. 37. 21

काकैरिमांश्चित्रबर्हान्मयूरा-
न्पराजैष्ठाः पाण्डवान्धार्तराष्ट्रैः ।
हित्वा सिंहान्क्रोष्टुकान्गूहमानः
प्राप्ते काले शोचिता त्वं नरेन्द्र ॥ १९

यस्तात न क्रुध्यति सर्वकालं
भृत्यस्य भक्तस्य हिते रतस्य ।
तस्मिन्भृत्या भर्तरि विश्वसन्ति
न चैनमापत्सु परित्यजन्ति ॥ २०

न भृत्यानां वृत्तिसंरोधनेन
बाह्यं जनं संजिघृक्षेदपूर्वम् ।
त्यजन्ति ह्येनमुचितावरुद्धाः
स्निग्धा ह्यमात्याः परिहीनभोगाः ॥ २१

कृत्यानि पूर्वं परिसंख्याय सर्वा-
ण्यायव्ययावनुरूपां च वृत्तिम् ।
संगृह्णीयादनुरूपान्सहाया-
न्सहायसाध्यानि हि दुष्कराणि ॥ २२

अभिप्रायं यो विदित्वा तु भर्तुः
सर्वाणि कार्याणि करोत्यतन्द्रीः ।
वक्ता हितानामनुरक्त आर्यः
शक्तिज्ञ आत्मेव हि सोऽनुकम्प्यः ॥ २३

वाक्यं तु यो नाद्रियतेऽनुशिष्टः
प्रत्याह यश्चापि नियुज्यमानः ।
प्रज्ञाभिमानी प्रतिकूलवादी
त्याज्यः स तादृक्त्वरयैव भृत्यः ॥ २४

अस्तब्धमक्लीबमदीर्घसूत्रं
सानुक्रोशं श्लक्ष्णमहार्यमन्यैः ।
अरोगजातीयमुदारवाक्यं
दूतं वदन्त्यष्टगुणोपपन्नम् ॥ २५

°जैष्ठाः). — ^{c}) K_2 transp. हित्वा and सिंहान्. K_1 जंबुकान् (for क्रोष्टुकान्). — ^{d}) $D_{3.4.9}$ S (except T_2) transp. प्राप्ते and काले. — After 19, K (K_3 missing) $D_{1.2.7}$ T_1 G (except G_4) ins. an addl. colophon [*Adhy. No.*: $K_{1.2.4.5}$ $D_{1.2.7}$ 35; T_1 G (except G_4) 37.]

20 Before 20, K (K_3 missing) $D_{1.2.7}$ T_1 G (except G_4) ins. विदुर उ°. — ^{a}) K_2 सं- (for न). T_1 $G_{1.5}$ $M_{1.4.5}$ सार्वं° (for सर्वं°). — ^{b}) $K_{1.4.5}$ T_1 G (except G_4) transp. भृत्यस्य and भक्तस्य. M_4 वर्गस्य; $C_{a.d.s}$ भक्तस्य (as in text). $K_{1.4.5}$ चिराश्रितस्य; G_3 हितस्य तस्य (for हिते रतस्य). — ^{c}) D_7 T_1 $G_{1.4.5}$ $M_{1.2}$ यस्मिन् (for तस्मिन्). T_2 भक्ताः (for भृत्याः). $D_{3.4.9}$ पितरीवाश्वसंति (for भर्तरि वि°).

21 ^{b}) K_5 B Dn_2 D_s $D_{5.6.8.10}$ T_2 राज्यं धनं (for बाह्यं जनं). K_2 D_8 स जिघृक्षेत्; $D_{3.4}$ संविवर्धेत; D_9 संविभजेत; C_d as in text. $D_{3.4.9}$ विद्वान् (for अपूर्वम्). — ^{c}) D_8 एनं; T_1 $G_{1.5}$ अमी ह्येनं (for ह्येनं). K_5 B_4 D_n $D_{3-7.10}$ T_2 वं(D_7 उ)चिता वै विरुद्धाः; D_s उचिताश्चाव°; $D_{1.2}$ उचि(D_2 कुपि)ता विरुद्धाः; D_8 ह्युचिताव°; T_1 $G_{1.3.5}$ M उचितापराधा (G_3 °धात्); $C_{a.d.s}$ as in text. — ^{d}) $M_{3.4}$ अपि (for हि). D_8 अमात्याः (for ह्य°).

22 ^{a}) D_1 पूर्वाणि; T_1 सर्वं न; G_1 सर्वान् (for सर्वाणि). — ^{b}) $B_{3.4}$ Dn_2 $D_{2.5-9}$ T_2 °व्यये; T_1 G M °व्ययाभ्यां; $C_{a.d.s}$ °व्ययौ (as in text). B D (except $D_{1.10}$) T_2 चानुरूपां; G_2 अनुरूपान्; $C_{a.d}$ as in text. G_2 न (for च). — ^{d}) Dn_2 सु-; D_8 T_2 ह (for हि).

23 ^{a}) $K_{1.4.5}$ अथ; D_{10} नु (for तु). — ^{b}) $K_{1.4.5}$ B_3 D_9 अतंद्रितः; K_2 B_4 D_{s1} $D_{1.2.6.7}$ T_2 अतंद्री; B_1 $D_{3.10}$ अतंद्रः; T_1 G M अवक्रः (for अतन्द्रीः). — ^{c}) D_1 G_4 अनुरूप (for अनुरक्त). — ^{d}) D_s D_1 $G_{4.5}$ आत्मैव. — After 23, K_5 D_8 ins.:

225* बाणः शाकुनिको मन्त्री एकाकी स्तम्भसेवकः ।
सद्योरोगी विवादी च सप्तैतान्सेवकांस्त्यजेत् ।

24 ^{a}) D_s D_{10} च; G_4 हि (for तु). D_1 वाक्यं च यो नाद्रियते विशिष्टं. — ^{c}) D_9 ज्ञाना°; S (except T_2) आत्मा° (for प्रज्ञा°). — ^{d}) K_1 इह (for एव).

25 ^{a}) D_2 अध्वस्तं (for अस्तब्धं). — ^{b}) K_2 $D_{2.9}$ शक्तं; D_1 शुल्कं; T_1 $G_{1.5}$ कुशलं; G_{2-4} M_2 शक्यं; $M_{1.4}$ शुक्लं; $C_{d.s}$ श्लक्ष्णं (as in text). G_3 अवार्यं; $C_{a.d.s}$ अहार्यं (as in text). — ^{c}) K_1 Dn_2 $C_{a.d}$ अरोगिजातीयं; C_s as in text. K_4 °वेषं; D_{10} °वाचं; $C_{a.d.s}$ °वाक्यं (as in text).

26 ^{a}) $K_{1.4.5}$ D_8 विश्वसेत् (for विश्वासात्). B_4 D (except Dn_1 $D_{1-4.9}$) T_2 C_s गेहे (for गेहं). — ^{b}) $D_{3.10}$ चिंत° (for चेत°). T_1 $G_{2.4}$ $M_{1.4}$ -पि काले; $C_{a.d.s}$ विकाले (as in text). — ^{c}) D_5 तिष्ठन् (for तिष्ठेत्). Dn_1 D_s D_5 -नगूढो; T $G_{2.5}$ मू(T_2 गू)ढो; $G_{3.4}$ M अमूढो

न विश्वासाज्जातु परस्य गेहं
गच्छेन्नरश्चेतयानो विकाले ।
न चत्वरे निशि तिष्ठेन्निगूढो
न राजन्यां योषितं प्रार्थयीत ॥ २६

न निह्नवं सत्रगतस्य गच्छे-
त्संसृष्टमन्त्रस्य कुसंगतस्य ।
न च ब्रूयान्नाश्वसामि त्वयीति
सकारणं व्यपदेशं तु कुर्यात् ॥ २७

घृणी राजा पुंश्चली राजभृत्यः
पुत्रो भ्राता विधवा बालपुत्रा ।
सेनाजीवी चोद्धृतभक्त एव
व्यवहारे वै वर्जनीयाः स्युरेते ॥ २८

गुणा दश स्नानशीलं भजन्ते
बलं रूपं स्वरवर्णप्रशुद्धिः ।
स्पर्शश्च गन्धश्च विशुद्धता च
श्रीः सौकुमार्यं प्रवराश्च नार्यः ॥ २९

गुणाश्च षण्मितभुक्तं भजन्ते
आरोग्यमायुश्च सुखं बलं च ।
अनाविलं चास्य भवेदपत्यं
न चैनमाद्यून इति क्षिपन्ति ॥ ३०

अकर्मशीलं च महाशनं च
लोकद्विष्टं बहुमायं नृशंसम् ।
अदेशकालज्ञमनिष्टवेष-
मेतान्गृहे न प्रतिवासयीत ॥ ३१

कदर्यमाक्रोशकमश्रुतं च
वराकसंभूतममान्यमानिनम् ।
निष्ठूरिणं कृतवैरं कृतघ्न-
मेतान्भृशार्तोऽपि न जातु याचेत् ॥ ३२

C. 5. 1309
B. 5. 37. 39
K. 5. 37. 31

(for निगूढो). — d) $K_{1.5}$ राजक्यां; $K_{2.4}$ Cd राजकन्यां; B Dn Ds $D_{5-8.10}$ T_2 Ca.s °कान्यां; $D_{2-4.9}$ G_1 (before corr. as in text) °कीयां (for राजन्यां). D_1 योषितो; Cs as in text. $K_{1.2}$ D_1 Ca.d प्रार्थयेत; Cs as in text.

27 a) K_1 सर्वं°; $K_{2.4.5}$ D_1 शत्रु°; B Dn D_{2-10} T_2 G_1 (by corr.) M_1 Ca मंत्र°; T_1 G_1(before corr.).$_{2-5}$ M_{2-5} पुत्र°; Cs.ap.dp सत्र° (as in text). G_8 पृच्छेत् (for गच्छेत्). — b) K_4 संस्पृष्टमंत्रस्य; B_3 $D_{3.4}$ संसृज्य मंत्र(B_3 -मान)स्य; $D_{2.5.7}$ G (except G_3) M_1(*inf. lin.* as in text).$_{2-5}$ संसृष्टमात्रस्य; Ca.d.s as in text. G_5 कुलं गतस्य; Ca.d.s as in text. — c) $K_{1.2.5}$ B Dn_1 $D_{2-4.5}$(by corr. as in text).$_{6-8.10}$ T_2 नाश्वसिमि; G आश्व° (G_5 विश्व°) (for नाश्व°). — d) $K_{1.2.4}$ $D_{1-4.8.9}$ M_1 (*inf. lin.* as in text) च (for तु).

28 a) $G_{1.5}$ कुशली (for पुंश्चली). — b) D_9 पत्नी (for पुत्रो). K_4 सपुत्राः; D_1 बालपुत्रः. — c) D_1 सूना°; Cs सभा°; Ca.d सेना° (as in text). K_5 B Dn Ds $D_{3-6.8.10}$ T_2 उद्धृतभूतिः; D_9 उद्धतो भक्तः; T_1 G M °भूमिः; Cs उद्धूत°; Ca.d as in text. — d) $K_{2.4}$ $B_{1.3-5}$ Dn व्यवहारेषु (K_2 °रे चैव; K_4 °रे च); B_2 Ds $D_{1.5.6}$ T_1 G (except G_4) Ca.d.n व्यवहारे (for व्यवहारे वै). — After 28, B Dn Ds D_1(om. lines 5–8).$_{5.6.8}$ T_2 Ca ins. 5. 35. 45–46 (with v. l.).

29 a) K_4 एते गुणोदयास्तात शीलं भजंते (hypermetric!). — b) K_1 B Dn_2 Ds D_{10} $G_{2.8}$ Ca °वर्णप्रसिद्धिः; K_2 °वर्णशुद्धिः; Cd.s as in text. — c) Dn_1 $D_{3-6.9}$ T_2 तेज° (for गन्ध°). Ca.d.s cite स्पर्शगन्धौ. — d) T_1 G भार्याः; Cs नार्यः (as in text).

30 a) S (except T_2 G_5 M_2) तु; Cs च (as in text). K_4 मितभुक्तिं; Ds G_{1-3} M_2 मित(G_3 °ता)भक्तं; Ca.d.s as in text. — b) T_1 G M प्रतिभा (for च सुखं). $K_{1.5}$ B Dn Ds $D_{5.6.8.10}$ T_2 transp. सुखं and बलं. — c) $K_{1.5}$ B (except B_4) D (except $D_{1.2.7-9}$) T_2 भवति (for भवेत्). — d) M मा तावद् (for न चैनम्). $K_{1.2.4}$ $D_{1.2.9}$ आद्यूनं; Ca.d.s as in text.

31 a) K_5 D_8 अधर्म° (for अकर्म°). — c) B_3 अशिष्टवेशं; Ds अनिष्टवेगं; D_1 °वंशं; Cd.s °वेषं (as in text). — d) D_9 T_1 G_1(by corr. as in text).$_{2-5}$ M एनं (for एतान्). D_9 गृहेषु (for गृहे न). $K_{1.2}$ B Ds $D_{1.2.5-8}$ T_2 प्रतिवासयेत (D_8 °यंति).

32 b) K_5 वराकसंधूर्तं; B D (except $D_{1.9}$) T_2 G_1 (by corr.) $M_{2.5}$ वनौकसं धूर्तं (D_2 $M_{2.5}$ °सं भूतं); G_2 वराकि°; Cd.s वराकसंभूतं (as in text). — c) D_1 सुनिष्ठुरं; D_9 नैष्ठूरिणं; Cd.s निष्ठुरी. K_1(by corr.).$_2$ $B_{2.4}$ Dn Ds $D_{3.4.8.9}$ दृढवैरं; D_1 कष्ट° (for कृत°). — d) D_1 चैतान् (for एतान्). K_2 यायात्; D_1 रक्षेत् (for याचेत्).

33 a) $K_{1.2.4}$ B_3 Ds $D_{2-4.9}$ Cs संश्लि(B_3 आक्लि)ष्टकर्माणम्. K_4 अतिप्रचंडं; $B_{3.4}$ Dn_2 $D_{1.5.6.9}$ T $G_{1.2.5}$ अतिप्रमादं (D_1 °वाचं); $G_{3.4}$ M °प्रमादिनं; Ca.d.s as in text. — b) K_4 $D_{3.4}$ S (except T_2) वद्धानृतं (K_4 °शिनं)

C. 5. 1370
B. 5. 37. 37
K. 5. 37. 37

संक्लिष्टकर्माणमतिप्रवादं
नित्यानृतं चादृढभक्तिकं च ।
विकृष्टरागं बहुमानिनं चा-
प्येतान्न सेवेत नराधमान्षट् ॥ ३३
सहायबन्धना ह्यर्थाः सहायाश्चार्थबन्धनाः ।
अन्योन्यबन्धनावेतौ विनान्योन्यं न सिध्यतः ॥ ३४
उत्पाद्य पुत्राननृणांश्च कृत्वा
वृत्तिं च तेभ्योऽनुविधाय कांचित् ।
स्थाने कुमारीः प्रतिपाद्य सर्वा
अरण्यसंस्थो मुनिवद्बुभूषेत् ॥ ३५
हितं यत्सर्वभूतानामात्मनश्च सुखावहम् ।
तत्कुर्यादीश्वरो ह्येतन्मूलं धर्मार्थसिद्धये ॥ ३६
बुद्धिः प्रभावस्तेजश्च सत्त्वमुत्थानमेव च ।
व्यवसायश्च यस्य स्यात्तस्यावृत्तिभयं कुतः ॥ ३७
पश्य दोषान्पाण्डवैर्विग्रहे त्वं
यत्र व्यथेरन्नपि देवाः सशक्राः ।
पुत्रैर्वैरं नित्यमुद्विग्नवासो
यशःप्रणाशो द्विषतां च हर्षः ॥ ३८
भीष्मस्य कोपस्तव चेन्द्रकल्प
द्रोणस्य राज्ञश्च युधिष्ठिरस्य ।
उत्सादयेल्लोकमिमं प्रवृद्धः
श्वेतो ग्रहस्तिर्यगिवापतन्खे ॥ ३९
तव पुत्रशतं चैव कर्णः पञ्च च पाण्डवाः ।
पृथिवीमनुशासेयुरखिलां सागराम्बराम् ॥ ४०
धार्तराष्ट्रा वनं राजन्व्याघ्राः पाण्डुसुता मताः ।
मा वनं छिन्धि सव्याघ्रं मा व्याघ्रान्नीनशो वनात् ॥ ४१

(for नित्या°). M वा (for च). K_{1} अनृतभक्तिकं; $M_{1.3.4}$ अदृढभक्तिनं (for °भक्तिकं). K_{2} वा (for च). — ^{c}) K (K_{3} missing) Ds $D_{1-4.7.8}$ Ca.d.s निकृष्टरा($K_{1.5}$ D_{8} °रो)गं; B Dn $D_{5.6.9.10}$ T_{2} M_{5} विसृष्ट° (for विकृष्ट°). $K_{1.4.5}$ $B_{3.4}$ D (except D_{9}) T_{2} पटुमानिनं; T_{1} G M बहुभाषिणं (G_{3} °तं) (for °मानिनं). D_{3} T_{2} वा (for च). — ^{d}) Ds_{2} D_{2} T_{1} $G_{1.4.5}$ om. अपि. $K_{1.4}$ न; D_{1} हि (for अपि). $K_{1.4}$ निषेवेत; D_{9} न भाषेच्च (for न सेवेत).

34 ^{a}) K_{4} अपि (for हि). — ^{b}) K_{4} अपि; D_{9} T_{1} $G_{1.2.5}$ हि (for च). — ^{c}) D_{2} ह्येतौ; D_{3-6} T_{2} चोभौ (for एतौ). M °बंधना ह्येते. — ^{d}) G_{2} शिष्यतः (for सिध्यतः).

35 ^{a}) S (except T_{2}) अनृणश्च भूत्वा (for अनृणांश्च कृत्वा). — ^{b}) D_{7} अथ (for अनु-). — ^{c}) D_{9} कुमारीं. K_{1} °पादयित्वा (for °पाद्य सर्वा). — ^{d}) K_{1} $G_{3.4}$ M ह्यरण्यसंस्थः (K_{1} °स्थां); K_{2} D_{7} चारण्यसंस्थः (for अरण्यसंस्थः). K_{1} तु मुनिः; K_{2} D_{7} च मुनिः; K_{4} B_{3} अपि मुनिः; $B_{1.2.4.5}$ Dn Ds $D_{2-4.6.8-10}$ T_{2} अथ मुनिः; D_{5} नृपतिः (for मुनिवत्). — After 35, K_{5} reads 55–58.

36 ^{a}) D_{9} G_{4} च (for यत्). — ^{b}) G_{4} सर्वभूतसुखावहं. — ^{c}) K_{2} om. तत्. D_{2} यत् (for तत्). B Dn_{2} Ds $D_{5.6.10}$ T_{2} ईश्वरे (Ds D_{5} °रं); Ca.d.s ईश्वरो (as in text). K_{5} S (except T_{2} M_{2}) अपि; Ca.d.s हि (as in text). D_{2} एकं; Ca.d.s एतत् (as in text). — ^{d}) B Dn Ds $D_{8.10}$ T_{2} सर्वार्थं° (for धर्मार्थं°).

37 ^{a}) K_{4} B (except B_{2}) $D_{2-6.10}$ T_{2} $G_{1.2}$ Cn वृद्धिः; Ds बुद्धेः; Ca.d.s.np बुद्धिः (as in text). — ^{c}) T_{1} $G_{1.2}$ अस्ति (for स्यात्). — ^{d}) K_{5} D_{9} T_{1} $G_{1.4.5}$ $M_{1.2}$ वृत्तिभयं; Ds Cn अवृत्तिभयं; Ca आवृत्ति°.

38 ^{a}) Dn_{1} D_{2} पश्येह; D_{10} यत्र (for पश्य). D_{10} अदोषैः (for दोषान्). — ^{b}) $K_{2.5}$ यैः प्र-; G_{4} यस्य (for यत्र). B Dn_{2} Ds $D_{5.6.8.10}$ T_{2} व्यथेयुः (for व्यथेरन्). S (except T_{2}) सर्वदेवाः (for देवाः सशक्राः). — ^{c}) Dn_{1} M_{4} पुत्रे (for पुत्रैर्). G_{5} सर्वैः (for वैरं). K_{2} भृशं (for नित्यं). — ^{d}) $K_{1.2}$ $D_{1.2}$ प्रहर्षः; Dn_{1} $D_{3.4.7.9}$ संप्रहर्षः (for च हर्षः).

39 ^{a}) G_{2} रोषः; Cs कोपः (as in text). $K_{1.5}$ B (except B_{2}) Dn_{1} $D_{2-5.8}$ T $G_{1.5}$ चैवेंद्रकल्प; K_{2} वै चेंद्र°; D_{6} चैव प्रकल्प; D_{10} राजेंद्र कोपो; G_{4} वेंद्र° (for चेन्द्र°). — ^{d}) T_{1} $G_{1.5}$ Ca.d श्वेतग्रहः; G_{4} केतु° (for श्वेतो ग्रहः). $D_{1.8}$ आपतेत् (for आपतन्). D_{1} च; Ds खं (for खे). S स्वापतन्वै (G_{4} °स्त्वाष्ट्रवधे) यथैव (for तिर्यगिवापतन्खे).

40 ^{a}) $M_{1.3.4}$ तु (for च).

41 =(var.) 5. 29. 47. — ^{b}) G_{4} व्याघ्राः पंच च पांडवाः. — ^{c}) G_{3} भिंधि (for छिन्धि). — ^{d}) $K_{1.2.5}$ $D_{2.8.9}$ M निनशुः; B_{4} Dn Ds $D_{5.6.10}$ T_{2} नीनशन्; Ca.d.s नीनशो (as in text). $D_{3.4.7}$ M_{1} (*sup. lin.*) व्याघ्रा नेशुर्वनं विना; G_{3} व्याघ्र न न वसेद्वनं (sic).

42 ^{b}) Dn_{1} D_{2} m. $_{3.4.9}$ G_{4} (by transp.) न स्युर्व्याघ्रा;

न स्याद्वनमृते व्याघ्रान्व्याघ्रा न स्युर्ऋते वनम् ।
वनं हि रक्ष्यते व्याघ्रैर्व्याघ्रान्रक्षति काननम् ॥ ४२
न तथेच्छन्त्यकल्याणाः परेषां वेदितुं गुणान् ।
यथैषां ज्ञातुमिच्छन्ति नैर्गुण्यं पापचेतसः ॥ ४३
अर्थसिद्धिं परामिच्छन्धर्ममेवादितश्चरेत् ।
न हि धर्मादपैत्यर्थः स्वर्गलोकादिवामृतम् ॥ ४४
यस्यात्मा विरतः पापात्कल्याणे च निवेशितः ।
तेन सर्वमिदं बुद्धं प्रकृतिर्विकृतिश्च या ॥ ४५
यो धर्ममर्थं कामं च यथाकालं निषेवते ।
धर्मार्थकामसंयोगं सोऽमुत्रेह च विन्दति ॥ ४६
संनियच्छति यो वेगमुत्थितं क्रोधहर्षयोः ।
स श्रियो भाजनं राजन्यश्चापत्सु न मुह्यति ॥ ४७
बलं पञ्चविधं नित्यं पुरुषाणां निबोध मे ।
यत्तु बाहुबलं नाम कनिष्ठं बलमुच्यते ॥ ४८
अमात्यलाभो भद्रं ते द्वितीयं बलमुच्यते ।
धनलाभस्तृतीयं तु बलमाहुर्जिगीषवः ॥ ४९
यत्त्वस्य सहजं राजन्पितृपैतामहं बलम् ।
अभिजातबलं नाम तच्चतुर्थं बलं स्मृतम् ॥ ५०
येन त्वेतानि सर्वाणि संगृहीतानि भारत ।
यद्बलानां बलं श्रेष्ठं तत्प्रज्ञाबलमुच्यते ॥ ५१
महते योऽपकाराय नरस्य प्रभवेन्नरः ।
तेन वैरं समासज्य दूरस्थोऽस्मीति नाश्वसेत् ॥ ५२
स्त्रीषु राजसु सर्पेषु स्वाध्याये शत्रुसेविषु ।
भोगे चायुषि विश्वासं कः प्राज्ञः कर्तुमर्हति ॥ ५३
प्रज्ञाशरेणाभिहतस्य जन्तो-
श्चिकित्सकाः सन्ति न चौषधानि ।
न होममन्त्रा न च मङ्गलानि
नाथर्वणा नाप्यगदाः सुसिद्धाः ॥ ५४

C. 5. 1391
B. 5. 37. 58
K. 5. 37. 58

$K_{2.4}$ D_8 न व्याघ्राश्च (K_4 °घ्राः स्युः); D_3 न स्युर्व्याघ्रं (for व्याघ्रा न स्युर्). D_1 G_4 वनात् (for ऋते). K_2 B (except B_3) Dn_1 $D_{2-4.7}$ वनात्; D_1 G_4 ऋते (for वनम्). — ^{c}) D_1 च; S (except T_2 M_5) तु (for हि). — ^{d}) G_{1-8} व्याघ्रं (for व्याघ्रान्). — Cf. 5. 29. 48.

43 ^{a}) $K_{1.5}$ B D (except $D_{1.9}$) T_2 कल्याणान्; K_4 T_1 G (except G_5) कल्याणाः (for अकल्याणाः). — ^{c}) $K_{1.2.4}$ यथैव; T_1 तदेषां (for यथैषां). — ^{d}) D_2 वैगुण्यं. D_9 S (except T_2) पापवेदिनः.

44 ^{a}) G_2 M_2 ऋच्छन्; G_4 ऋश्यन् (for इच्छन्). — ^{b}) K_1 उदितः; D_1 अभितः (for आदितः).

45 ^{a}) $D_{3.4}$ विगतः; M विमुखः (for विरतः). — ^{b}) K_2 M वि(M_1 अभि)निवेशितः; $G_{3.4}$ च निवेदितः (for च निवेशितः). K_5 कल्याणानि निषेवते. — ^{c}) G (except G_3) पूर्वम् (for सर्वम्). M_2 इयं (for इदं), and बुद्धा (for बुद्धं).

46 ^{a}) K_4 D_9 G_3 अर्थ- (for अर्थं). G_4 यो धर्मार्थकामं च. — ^{b}) $D_{3.4}$ °कामं; G_4 °काले (for °कालं). — ^{c}) D_9 धर्मकामार्थसंयुक्तः; T_1 G_4 °संदोहात्; $G_{1-3.5}$ °संयोगात्. — ^{d}) T_1 $G_{1.5}$ M नंदति (for विन्दति).

47 ^{d}) M अन्यश्चापत्सु (for यश्चापत्सु न).

48 ^{a}) K_1 प्रोक्तं; K_2 D_5 $D_{1-4.7.9}$ राजन् (for नित्यं). — ^{b}) K_5 तत् (for मे). — ^{c}) $K_{1.4}$ यत्तद्; K_2 D_1 G (except G_3) M यत्र; D_9 T_2 यच्च; C_s यत्तु (as in text). M_2 (hapl.) om. 48^d–50^c. — ^{d}) B_3 श्रेष्ठं तद्; S (M_2 om.) प्रथमं (for कनिष्ठं).

49 M_2 om. 49 (cf. v. l. 48); D_7 om. 49^{ab}. — ^{c}) T_1 G (except G_3) M (M_2 om.) °लाभं (for °लाभस्). B D (except $D_{1.2.7-9}$) T_2 तृतीयं धनलाभं तु. — ^{d}) $K_{4.5}$ जिगीषया; B D (except $D_{1.2.7.8}$) T_2 मनीषिणः (for जिगीषवः).

50 M_2 om. 50^{abc} (cf. v. l. 48). — ^{a}) $D_{3.8}$ T_1 G_5 यत्तस्य (for यत्त्वस्य). — ^{c}) $G_{2.4}$ M (M_2 om.) अभिजातं बलं; C_s as in text. — ^{d}) K_2 transp. तत् and चतुर्थं. S (except T_2) चतुर्थं बलमुच्यते.

51 ^{a}) K_4 D_8 G_5 च (for तु). — ^{c}) T_1 G_3 तत् (for यत्). $K_{1.4.5}$ $D_{3.4.8.9}$ अपि बलं (for बलं श्रेष्ठं). — ^{d}) S (except T_2) प्रज्ञानं ($G_{3.4}$ M_5 °नां) बलम् (for तत्प्रज्ञाबलम्).

52 D_7 om. 52. — ^{a}) K_4 न; D_9 S (except T_2) च (for यो). K_4 T_1 $G_{1.3.5}$ उपकाराय (for अप°). — ^{b}) $K_{1.4}$ पर°; T_1 G_4 नय° (for नर°). M_1 तु यः (for नरः). — ^{c}) K (K_3 missing) D_9 G (except G_1) समासाद्य (for °सज्य). — After 52, T_1 G_4 ins. (with v. l.) an *anticipation* of 5. 39. 32^a–34^b, repeating the passage in its proper place.

53 ^{b}) K_1 D_9 शत्रुसेविनि; $K_{4.5}$ D_7 °सेवने. $B_{2.4.5}$ Dn D_5 $D_{8.10}$ स्वाध्यायप्रभुशत्रुषु. — ^{c}) $K_{2.5}$ B D (except D_9) T_2 भोगे(D_{10} °गि)षु (for भोगे च). $D_{8.9}$ आयुधि (for आयुषि). M चाश्वासं (for विश्वासं). — ^{d})

C. 5. 1392
B. 5. 37. 59
K. 5. 37. 59

सर्पश्चाग्निश्च सिंहश्च कुलपुत्रश्च भारत ।
नावज्ञेया मनुष्येण सर्वे ते ह्यतितेजसः ॥ ५५
अग्निस्तेजो महल्लोके गूढस्तिष्ठति दारुषु ।
न चोपयुङ्क्ते तद्दारु यावन्नो दीप्यते परैः ॥ ५६
स एव खलु दारुभ्यो यदा निर्मथ्य दीप्यते ।
तदा तच्च वनं चान्यन्निर्दहत्याशु तेजसा ॥ ५७
एवमेव कुले जाताः पावकोपमतेजसः ।
क्षमावन्तो निराकाराः काष्ठेऽग्निरिव शेरते ॥ ५८
लताधर्मा त्वं सपुत्रः शालाः पाण्डुसुता मताः ।
न लता वर्धते जातु महाद्रुममनाश्रिता ॥ ५९
वनं राजंस्त्वं सपुत्रोऽम्बिकेय
सिंहान्वने पाण्डवांस्तात विद्धि ।
सिंहैर्विहीनं हि वनं विनश्ये-
त्सिंहा विनश्येयुर्ऋते वनेन ॥ ६०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

D_3 न (for कः). D_1 इच्छति (for अर्हति). — After 53, T_1 ins. an *anticipation* of 5. 39. 34^{cd}, repeating the line in its proper place (cf. v. l. 52).

54 ^{a}) $D_{3.4}$ नि° (for अभि°). — ^{b}) D_1 transp. न and च. — ^{c}) K_4 D_1 विधिसंप्रयुक्ता (for न च मङ्गलानि). — ^{d}) K_2 D_1 T_1 G M_2 आथर्व(K_2 °र्वा)णं (M_2 °णो); Ca. d. s आथर्वणाः (as in text). $K_{1.4}$ च; $G_{1.2}$ M (except M_5) वा (for the second न). D_1 प्राप्यगदाः; G_3 प्राप्य गताः; G_4 व्याप्य तताः (for नाप्य गदाः). Ca. d. s cite अगदाः (as in text). $K_{1.4.5}$ समृद्धाः (for सुसिद्धाः).

55 K_5 reads 55–58 after 35. — ^{a}) K_4 $D_{3.4.9}$ विप्र° (for सिंह°). — ^{b}) G_2 °पुत्राः; Cs °पुत्रः (as in text). — ^{d}) B D (except $D_{1-4.8.9}$) T_2 ह्येते (for ते हि). T_1 G M सम° (for ह्यति°).

56 ^{a}) K_4 S (except T_1 G_4) अग्नेस् (for अग्निस्). — ^{b}) K_4 Dn_1 $D_{3.4.9}$ S (except G_2 M_5) गूढं (for गूढस्). D_8 चर° (for तिष्ठ°). — ^{c}) K_5 Dn_1 $D_{2-4.6}$ (*sup. lin.*)$_{.8}$ (by corr.) °भुंक्ते; Ds D_{10} °युक्तं (for °युङ्क्ते). — ^{d}) $K_{4.5}$ B Ds_1 $D_{1.2-5.7.10}$ T G नोद्दीप्य(D_1 °दीर्य)ते (for नो दीप्यते). Ca. d. s उद्दीप्यते.

57 ^{a}) D_8 एष (for एव). M (M_1 *inf. lin.* as in text) यद्दारु (for दारुभ्यो). — ^{b}) K_1 Ds_2 $D_{1.8}$ T_1 G (except G_1) M_1 (*sup. lin.* as in text) यथा (for यदा). — ^{c}) T_1 $G_{2.3}$ तथा (for तदा). B Ds $D_{3-6.8.10}$ T_2 तद्दारु (for तदा तत्). M_1(*inf. lin.* as in text)$_{.2}$ तदाल्पभवनं चान्यत्. — ^{d}) K_4 निर्दहेत् (for °र्दहति). K_4 स्वेन; D_8 M_2 आत्म- (for आशु).

58 =(var.) 5. 38. 14.

59 =(var.) 5. 29. 49. — ^{a}) Dn_1 $D_{1-4.9}$ T_2 °धर्मः (for °धर्मा). Dn_1 $D_{2-4.9}$ $G_{4.5}$ (by transp.) सपुत्रस्त्वं; T_1 तु ते पुत्राः. K_5 D_3 सपुत्रस्त्वं लताधर्माः; $G_{1.2}$ लतासधर्मास्त्वत्पुत्राः. — ^{b}) B_5 Dn_2 Ds D_1 S (except T_2) Cs सालाः; Ca. d. n शालाः (as in text). K_4 (*sup. lin. sec. m.*) हि ते (for मताः). — ^{c}) K_1 G_4 वर्त° (for वर्ध°). K_{2-5} D_7 जातु वर्धते (for वर्धते जातु). — ^{d}) $K_{1.2.4}$ Dn_1 Ds_2 D_7 M °श्रिताः (for °श्रिता).

60 ^{a}) K_5 B_4 D (except $D_{1.5.6.8.9}$) T_2 तव पुत्रो (for त्वं सपुत्रो). — ^{b}) Ds_2 $D_{8.9}$ G_2 पांडवाः (for पाण्डवान्). — ^{c}) K_2 T_1 $G_{1.5}$ तु; D_9 च (for हि). K_2 हि नश्येत्; D_9 विनश्यति (for विनश्येत्). — ^{d}) M (M_1 *inf. lin.* as in text) व्याघ्रा (for सिंहा). $K_{1.5}$ वनं च; $D_{3.4.9}$ वनाच्च; T_1 G_{1-4} वनात्तु; G_5 M वनं तु (for वनेन).

Colophon om. in K_2 D_7; K_3 missing. — *Major parvan*: G_3 उद्यम (for उद्योग)! — *Sub-parvan*: K_4 संजययान; B Dn Ds $D_{1.3-6.9.10}$ T $G_{1.2}$ M प्रजागर. — *Adhy. name*: $K_{1.4.5}$ B_1 $D_{1.2.3.10}$ विदुरवाक्यं; G_1 आयुर्वर्धनादि; G_2 आवर्धकथनं (sic); M आयुर्वर्धनोपायकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1 T_2 37; D_5 36; D_6 (*sec. m.*) 34; T_1 G M 38. — *S'loka no.*: Dn 64; D_8 65.

38

☞ This adhy. is missing in K_3 (cf. v. l. 5. 32. 15).

३८

विदुर उवाच ।

ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति ।
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते ॥ १

पीठं दत्त्वा साधवेऽभ्यागताय
आनीयापः परिनिर्णिज्य पादौ ।
सुखं पृष्ट्वा प्रतिवेद्यात्मसंस्थं
ततो दद्यादन्नमवेक्ष्य धीरः ॥ २

यस्योदकं मधुपर्कं च गां च
नमन्त्रवित्प्रतिगृह्णाति गेहे ।
लोभाद्भयादर्थकार्पण्यतो वा
तस्यानर्थं जीवितमाहुरार्याः ॥ ३

चिकित्सकः शल्यकर्तावकीर्णी
स्तेनः क्रूरो मद्यपो भ्रूणहा च ।
सेनाजीवी श्रुतिविक्रायकश्च
भृशं प्रियोऽप्यतिथिर्नोदकार्हः ॥ ४

अविक्रेयं लवणं पक्वमन्नं
दधि क्षीरं मधु तैलं घृतं च ।
तिला मांसं मूलफलानि शाकं
रक्तं वासः सर्वगन्धा गुडश्च ॥ ५

अरोषणो यः समलोष्टकाञ्चनः
प्रहीणशोको गतसंधिविग्रहः ।
निन्दाप्रशंसोपरतः प्रियाप्रिये
चरन्नुदासीनवदेष भिक्षुकः ॥ ६

नीवारमूलेङ्गुदशाकवृत्तिः
सुसंयतात्माग्निकार्येष्वचोद्यः ।
वने वसन्नतिथिष्वप्रमत्तो
धुरंधरः पुण्यकृदेष तापसः ॥ ७

अपकृत्वा बुद्धिमतो दूरस्थोऽस्मीति नाश्वसेत् ।

C. 5. 1405
B. 5. 38. 8
K. 5. 38. 8

1 = Mahābhāṣya 6. 1. 84 (ed. Kielhorn, vol. 3, p. 58); = Manu 2. 120. — a) D8 G3 M उत्क्रमंति (D8 G3 °ते). — b) K1 D6 (*sup. lin.* as in text). 7 G1. 4. 5 आगते; Ca. d. s आयति (as in text). — c) G4 अभ्यु° (for प्रत्यु°).

2 a) M स्वागते (for साधवे). G4 हि; M अति- (for अभि-). — b) K4 D9 परिमृज्य; D2 परिविमृज्य; G2. 4. 5 °निर्मृज्य; Ca. d. s परिनिर्णिज्य (as in text). — c) B2–4 D3. 4 G2 स्पृष्ट्वा; D1 दृष्ट्वा (for पृष्ट्वा). K5 D7 S (except T2) परिवेद्य; D9 Cd प्रवेद्य; Ca. s as in text. K4 B2–4 Dn2 D5–7. 10 T2 Cn आत्म(B2 °त्नु)संस्थां; T1 G M आसनस्थं; Ca. d. s as in text. — d) M2 स्थितो (for ततो). D1 अवेत्य (for अवेक्ष्य).

3 a) D1 गाः (for गां). — b) K1 M1. 3–5 नामंत्रवत्; K2. 4. 5 D1. 8 M2 नामंत्रवित् (for नमन्त्रवित्). — c) K1 B (except B3) Dn Ds D2–4. 7. 10 G1. 2 अथ कार्पण्यतो वा (G2 °ण्यहेतोः); D1 अर्थतः कामतो वा; D8 अर्थतः कार्यतो वा; D9 अथ कार्पण्यभावात्. — d) K (K3 missing) D9 M (except M2) अर्थवत् (for अनर्थं). M नाहुर् (for आहुर्).

4 b) D1 तथा; G M पापो (for क्रूरो). K1 transp. मद्यपो and भ्रूणहा. D1 मधुंपो (for मद्यपो). — c) K1 B1 श्येनाजीवी; D3. 4 श्येनोपजीवी; Ca. d as in text. K5 B3 D8. 9 श्रुतिविक्रेयकः; T1 G1. 4. 5 श्रुत°; M °विक्रयी; Ca. d वेदविक्रा°. — d) D1 M2 हि (for अपि).

5 c) K2. 5 D1. 2 (m as in text). 7–9 मद्यं; D3. 4 तिलान्; G4 तिलं (for तिला). K2. 5 B Dn D2. 7. 10 फलमूलानि (K5 °लं च) (for मूल°). — d) D10 नीली; T1 G4. 5 M1. 3. 4 रत्नं (for रक्तं). T1 G4 गावः (for वासः). K1 अगुरुः; B Dn2 Ds D5 (before corr.). 6. 8 गुडाः; D2 अगुळं (for गुडः).

6 a) B3. 4 Dn S (except M3–5) समलोष्टाश्मकांचनः (hypermetric!) (for समलोष्ट°). — b) K2. 4 D1. 6. 8 प्रहीणकोशो; S (except T2) प्रक्षीणशोको. — D1 om. 6^{c}–7^{b}. — c) T1 G2. 3. 5 °प्रियौ; Cs °प्रिये (as in text). — d) K1 चरति; B Dn Ds D5. 6. 10 T2 त्यजन् (for चरन्).

7 D1 om. 7^{ab} (cf. v. l. 6). — b) K2 सुशंसितात्मा; Ds स्वसंय°; D6 सुसंजि°; D9 S (except T2) सुसंशि°. K5 ह्यग्निकार्येषु; D2 गुरु°; G5 निज°; Cs अग्नि° (as in text). K1. 2. 5 D3 अनोद्यः; K4 B3. 4 Dn D3–6. 10 T G3. 4 चोद्यः; Ds D7 चोक्षः; D9 दक्षः; G2. 5 अशोच्यः; Ca. d. s अचोद्यः (as in text).

8 a) B Dn Ds D10 T1 अपकृत्य; D9 अपहृत्वा. — b) K2 मा (for न). S (except T2 G3) दूरस्थोपि न विश्वसेत्. D3 M2 om. 8^{c}–9^{b}. — d) D9 ताभ्यां (for याभ्यां). Dn1

C. 5. 1405
B. 5. 38. 8
K. 5. 38. 8

दीर्घौ बुद्धिमतो बाहू याभ्यां हिंसति हिंसितः ॥ ८
न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।
विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति ॥ ९
अनीर्ष्युर्गुप्तदारः स्यात्संविभागी प्रियंवदः ।
श्लक्ष्णो मधुरवाक्स्त्रीणां न चासां वशगो भवेत् ॥ १०
पूजनीया महाभागाः पुण्याश्च गृहदीप्तयः ।
स्त्रियः श्रियो गृहस्योक्तास्तस्माद्रक्ष्या विशेषतः ॥ ११
पितुरन्तःपुरं दद्यान्मातुर्दद्यान्महानसम् ।
गोषु चात्मसमं दद्यात्स्वयमेव कृषिं व्रजेत् ।
भृत्यैर्वणिज्याचारं च पुत्रैः सेवेत ब्राह्मणान् ॥ १२
अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ।
तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥ १३
नित्यं सन्तः कुले जाताः पावकोपमतेजसः ।
क्षमावन्तो निराकाराः काष्ठेऽग्निरिव शेरते ॥ १४
यस्य मन्त्रं न जानन्ति बाह्याश्चाभ्यन्तराश्च ये ।
स राजा सर्वतश्चक्षुश्चिरमैश्वर्यमश्नुते ॥ १५
करिष्यन्न प्रभाषेत कृतान्येव च दर्शयेत् ।
धर्मकामार्थकार्याणि तथा मन्त्रो न भिद्यते ॥ १६
गिरिपृष्ठमुपारुह्य प्रासादं वा रहोगतः ।
अरण्ये निःशलाके वा तत्र मन्त्रो विधीयते ॥ १७
नासुहृत्परमं मन्त्रं भारतार्हति वेदितुम् ।
अपण्डितो वापि सुहृत्पण्डितो वाप्यनात्मवान् ।

D3 हिंस्यात्स (for हिंसति). K4 हिंसकः (for हिंसितः). D2 याभ्यां दूरे हि नास्ति सः.

9 =Ādi, App. I, No. 81, lines 125–126; =(var.) C. 12. 5055^{cd}–5056^{ab}; =Harivaṁs'a 1164; =(var.) Pañcatantra 2. 43 and 4. 14. — D8 M2 om. 9^{ab} (cf. v. l. 8). In B2, the portion from 9^{a}–34^{b} is lost on a missing fol. — ^{b}) K1. 2. 4 D2. 9 M1. 4. 5 अपि न (for नाति-). — ^{c}) Ds G4 विश्वस्तात् (for विश्वा°). G5 आपन्नं (for उत्पन्नं). — ^{d}) K4 D7 मूलात् (for मूलानि). S (except T2) समूलमपि कृंतति.

10 B2 missing (cf. v. l. 9). — ^{a}) K4 B (B2 missing) D (except Ds D8. 10) T G1–3 Cd. s अनीर्षुः; G5 अनिशं (for अनीर्ष्युः). K5 B (B2 missing) D (except D1–4. 7. 9) T2 च (for स्यात्). — ^{c}) K2 G4. 5 M शक्तो; D8 तीक्ष्णो; D9 दक्षो; G1 शक्यो; Ca. d. s श्लक्ष्णो (as in text). — ^{d}) D9 M1. 2 तासां; G5 ह्यासां (for चासां).

11 =(var.) Manu 9. 26. — B2 missing (cf. v. l. 9). — ^{a}) K2 D2. 7 °राज (for °भागाः). — ^{b}) D10 सुपुण्या (for पुण्याश्च). Ds2 G4 कृत° (for गृह°). — ^{c}) K1. 4. 5 आहुः (for उक्ताः). — ^{d}) K1 ताः सु-; K4 तास्तु (for तस्माद्).

12 B2 missing (cf. v. l. 9). — ^{ab}) K D1. 7. 9 om. 12^{ab}. S (except T2) भोजने मातरं कुर्यात्पितरं दार(T1 G1 चात्म-; G2 स्वात्म-; G5 ह्यात्म)रक्षणे. — ^{c}) K1 आत्मसंमितं; K4 आत्मसदृशं (for चात्मसमं). D9 दत्वा; S (except T2) कुर्यात् (for दद्यात्). — ^{d}) G4 transp. स्वयं and कृषिं. — ^{e}) K1 वणिज्याभारं; K2. 4. 5 B (B2 missing) Dn Ds D2. 5. 9. 10 वाणिज्यचारं; D6. 7 वाणिज्यभारं; T2 G2 M2 वणिज्यचारं (G2 °रैः). D1 भृत्यैः शौर्यं च वाणिज्यं; D3. 4 भृत्यैश्च वणिजाचारं. — ^{f}) B D (except D1. 2. 7) T2 च द्विजान् (for ब्राह्मणान्).

13 =Ādi. 1423*; =5. 15. 32; =Manu 9. 321. — B2 missing (cf. v. l. 9). — ^{c}) K4 एषां (for तेषां). G4 सर्वगतं (for °त्रगं). — ^{d}) B3 स्वात्म- (for स्वासु).

14 =(var.) 5. 37. 58. — B2 missing (cf. v. l. 9). K2. 5 om. 14; D10 om. 14^{ab}.

15 =C. 12. 1412^{cd}–1413^{ab}. — B2 missing (cf. v. l. 9). — ^{b}) M1 हि (for the first च). K4 D9 बाह्याश्चाभ्यंतरे स्थिताः. — ^{c}) K1 सर्वविच्छक्तः (for °तश्चक्षुः). — ^{d}) K1 सर्वम् (for चिरम्). T1 G1. 2. 5 ऋच्छति (for अश्नुते).

16 B2 missing (cf. v. l. 9). — ^{a}) G1. 2. 5 मंत्रितं (for करिष्यन्). — ^{b}) K2. 4 (by corr.) B (B2 missing) D (except D5. 6) तु (for च). D5. 6 T2 निर्दिशेत् (for दर्शयेत्). — ^{c}) K1. 2 D1. 2 धर्मार्थकाम°; Ds सर्वकामार्थ°; G3–5 M1. 3. 4 धर्मकामार्थकार्येषु. — ^{d}) K1 G4 यथा; G3 तदा (for तथा). Dn1 Ds D1. 6 विद्यते (for भि°).

17 =(var.) Manu 7. 147. — B2 missing (cf. v. l. 9). — ^{a}) K4 समारुह्य; D1 समारोहेत्; G3 समागम्य (for उपारुह्य). — ^{b}) K1 D8 G3. 4 M प्रासादे (for °दं). — ^{c}) G3 वाग्निशाले; Ca. d. s निःशलाके (as in text). — ^{d}) B D2–6 T2 अभिधीयते; M1 (*inf. lin.*) न भिद्यते (for विधीयते).

18 B2 missing (cf. v. l. 9). — ^{d}) D1 नात्मवान्; Ca. d. s अनात्म° (as in text). — After 18^{cd}, N (K3

अमात्ये ह्यर्थलिप्सा च मन्त्ररक्षणमेव च ॥ १८
कृतानि सर्वकार्याणि यस्य वा पार्षदा विदुः ।
गूढमन्त्रस्य नृपतेस्तस्य सिद्धिरसंशयम् ॥ १९
अप्रशस्तानि कर्माणि यो मोहादनुतिष्ठति ।
स तेषां विपरिभ्रंशे भ्रश्यते जीवितादपि ॥ २०
कर्मणां तु प्रशस्तानामनुष्ठानं सुखावहम् ।
तेषामेवाननुष्ठानं पश्चात्तापकरं महत् ॥ २१
स्थानवृद्धिक्षयज्ञस्य षाड्गुण्यविदितात्मनः ।
अनवज्ञातशीलस्य स्वाधीना पृथिवी नृप ॥ २२
अमोघक्रोधहर्षस्य स्वयं कृत्यान्ववेक्षिणः ।
आत्मप्रत्ययकोशस्य वसुधेयं वसुंधरा ॥ २३
नाममात्रेण तुष्येत छत्रेण च महीपतिः ।
भृत्येभ्यो विसृजेदर्थान्नैकः सर्वहरो भवेत् ॥ २४
ब्राह्मणो ब्राह्मणं वेद भर्ता वेद स्त्रियं तथा ।
अमात्यं नृपतिर्वेद राजा राजानमेव च ॥ २५
न शत्रुरङ्कमापन्नो मोक्तव्यो वध्यतां गतः ।
अहताद्धि भयं तस्माज्जायते नचिरादिव ॥ २६
दैवतेषु च यत्नेन राजसु ब्राह्मणेषु च ।

C. 5. 1427
B. 5. 38. 30
K. 5. 38. 30

B2 missing) T2 G1 M1 ins.:

226* नापरीक्ष्य महीपालः कुर्यात्सचिवमात्मनः ।
[D1 °भर्ता (for °पालः).]

— ^{c}) K2.4 D1.7 अमात्येषु; D9 T2 °त्यैर्हि; G4 °तेभ्यः (for °त्ये हि).

19 B2 missing (cf. v. l. 9). — ^{a}) G5 जितानि (for कृ°). — ^{b}) M1.2 om. वा. K1 D2.8 G4 वै; D1 ते (for वा). K2.4 B (B2 missing) Dn Ds D7.10 T2 G3 M3–5 पारिषदा; T1 G1.2.5 राज्ञः परे (for वा पार्षदा). K4 B (B2 missing) Dn Ds D1.3–6.8.9 T2 ins. after 19^{ab}: D7, after 19: D10 (which reads 20^{ab} for the first time after 19^{ab}) ins. after 20^{ab}:

227* धर्मे चार्थे च कामे च स राजा राजसत्तमः ।

— D6.9 om. 19^{cd}. — ^{d}) G4 बुद्धिर् (for सिद्धिर्). K1 न संशयः; K5 D8 अनुत्तमा; G4 असंशया (for असंशयम्).

20 B2 missing (cf. v. l. 9). D10 reads 20^{ab} (for the first time) after 19^{ab}. — ^{a}) K2 B (B2 missing) Dn Ds D10 कार्याणि (for कर्मा°). — ^{c}) T1 G1.2.5 M2 सर्वेषां (for स तेषां). K1.2 B (B2 missing) D (except D1.3.4) T2 Cs वि(K1 च)परिभ्रंशात्; G4 °भ्रंशो (for °भ्रंशे).

21 B2 missing (cf. v. l. 9). — ^{a}) K2 D7 च; Ds2 नु (for तु). — G3 (hapl.) om. 21^{bc}. — ^{b}) M2 मानुषानां (for अनुष्ठानं). — ^{d}) K2.4.5 B4.5 D (except Ds D9) T2 मतं; G3 M3–5 भवेत् (for महत्). — K4 B (B2 missing) Dn Ds D1.2 (marg.).3–6.8–10 T2 ins. after 21: D7, after 22:

228* अनधीत्य यथा वेदान्न विप्रः श्राद्धमर्हति ।
एवमश्रुतषाड्गुण्यो न मन्त्रं श्रोतुमर्हति ।

[(L. 1) K4 D1.7.9 अब्रुवन्वै (for अनधीत्य). K4 ययो (*sup. lin.* त्रयो) (for यथा).]

22 B2 missing (cf. v. l. 9). D6 om. 22^{b}–23^{a}; D10 om. 22^{d}–23^{a}. — ^{c}) K1.4 D3 अनविज्ञात°; D3.4 T2 अनभिज्ञात°; D5 अनभिज्ञान°; D9 अनाभिजात°; D10 अनंतज्ञान°; T1 G M (except M2) अनवज्ञान°; Ca.d.s as in text. — ^{d}) G4 स्वामिनः (for स्वाधीना). D1 स्वधीना तस्य मेदिनी. — After 22, D7 ins. 228*.

23 B2 missing (cf. v. l. 9). D6.10 om. 23^{abc} (cf. v. l. 22). — ^{a}) K4 D9 अपेत°; Ca अवंध्य° (for अमोघ°). Cd cites अवन्धौ. — ^{b}) K5 B (B2 missing) D7.8 कृत्वान्ववेक्षिणः; D1.9 T2 G1–4 M1.3–5 कृत्यान्यवेक्षिणः (D1.9 G1.2 °क्षतः); D2 T1 G5 M2 कृत्वान्यवेक्षितः (D2 °क्षतः; M2 °क्षिणः); D5m कृत्यानुवेक्षिणः. — ^{c}) A few MSS. and Ca.s °कोषस्य. — ^{d}) K1.2.5 B (B2 missing) Dn2 Ds D1.2.6–8.10 Ca वसुदैव; K4 Dn1 D3–5.9 T2 स्वाधीनेयं (for वसुधेयं). Cd cites वसुदा.

24 B2 missing (cf. v. l. 9). — ^{a}) K2 तुष्येन्न; Ds2 D5.6 तुष्येत्तु; Ca.d as in text. — ^{b}) Ds D10 M (M1 *sup. lin.* as in text) तु; D5.6 न (for च). — ^{c}) G5 भृत्येषु (for °भ्यो). K1 विभजेत्; G5 -पि सृजेत् (for विसृजेत्). D6 S (except T G1.2) अर्थं (for अर्थान्).

25 B2 missing (cf. v. l. 9). — ^{a}) B4 Dn D10 transp. ब्राह्मणो and ब्राह्मणं. T2 ब्राह्मणान्; Cd ब्राह्मणं (as in text). — ^{b}) D7 ततः; G3 यथा (for तथा). — ^{c}) B1.3.4 G3 अमात्यो (for अमात्यं), and नृपतिं (for नृपतिर्).

26 B2 missing (cf. v. l. 9). — ^{a}) B (B2 missing) D (except D1–4.7.9) T2 वशम्; G1 (*sup. lin.* as in text) अंतम् (for अङ्कम्). — D3.4.9 ins. after 26^{ab}: K4 D5 (marg.).7.8 T2, after 26:

229* न्यग्भूत्वा पर्युपासीत वध्यं हन्याद्बले सति ।

[K4 D5.7.8 °भूतः (for °भूत्वा). K4 D3 वधे (for बले).]

K4 D5 (marg.).7.8 cont.:

230* अहन्यमानो भयकृच्च हताज्जायते भयम् ।

C. 5. 1428
B. 5. 38. 30
K. 5. 38. 30

नियन्तव्यः सदा क्रोधो वृद्धबालातुरेषु च ॥ २७
निरर्थं कलहं प्राज्ञो वर्जयेन्मूढसेवितम् ।
कीर्तिं च लभते लोके न चानर्थेन युज्यते ॥ २८
प्रसादो निष्फलो यस्य क्रोधश्चापि निरर्थकः ।
न तं भर्तारमिच्छन्ति षण्ढं पतिमिव स्त्रियः ॥ २९
न बुद्धिर्धनलाभाय न जाड्यमसमृद्धये ।
लोकपर्यायवृत्तान्तं प्राज्ञो जानाति नेतरः ॥ ३०
विद्याशीलवयोवृद्धान्बुद्धिवृद्धांश्च भारत ।
धनाभिजनवृद्धांश्च नित्यं मूढोऽवमन्यते ॥ ३१
अनार्यवृत्तमप्राज्ञमसूयकमधार्मिकम् ।
अनर्थाः क्षिप्रमायान्ति वाग्दुष्टं क्रोधनं तथा ॥ ३२
अविसंवादनं दानं समयस्याव्यतिक्रमः ।
आवर्तयन्ति भूतानि सम्यक्प्रणिहिता च वाक् ॥ ३३
अविसंवादको दक्षः कृतज्ञो मतिमानृजुः ।
अपि संक्षीणकोशोऽपि लभते परिवारणम् ॥ ३४
धृतिः शमो दमः शौचं कारुण्यं वागनिष्ठुरा ।
मित्राणां चानभिद्रोहः सप्तैताः समिधः श्रियः ॥ ३५
असंविभागी दुष्टात्मा कृतघ्नो निरपत्रपः ।
तादृङ्नराधमो लोके वर्जनीयो नराधिप ॥ ३६
न स रात्रौ सुखं शेते ससर्प इव वेश्मनि ।
यः कोपयति निर्दोषं सदोषोऽभ्यन्तरं जनम् ॥ ३७
येषु दुष्टेषु दोषः स्याद्योगक्षेमस्य भारत ।

— D9 om. 26^{cd}.

27 B2 missing (cf. v. l. 9). — a) K1.5 G3 देवतासु; Ca.d as in text. D2 G1.2 M तु (for च). B4 Dn D1.6.7.10 प्रयत्नेन; D3.4.9 विशेषेण; G4 च यत्नेषु (for च यत्नेन). — b) Ca.d ब्राह्मणादिषु. — c) D9 भवेत् (for सदा). — d) D1 अपि (for च). K4 वृद्धबाल-तपस्विषु; D3.4 T1 G1 बालवृद्धातुरेषु च; D9 बालवृद्धतपस्विषु.

28 B2 missing (cf. v. l. 9). — a) K1.2 D1 G5 निरर्थ-; K4 D3.4.9 अल्पार्थं; G4 अनर्थं (for निरर्थं). K4 D9 ज्ञात्वा (for प्राज्ञो). — b) G3 (before corr.) मूढ-चेतसं; G4 मूढसेविषु. — c) Ca न (for च). D2 भजते; Ca.d लभते (as in text). G3 वित्तं कीर्तिं च लभते. — d) Ds D2.9 Cs अनर्थेषु; Ca.d अनर्थेन (as in text). K2 न चार्थेन वियुज्यते; G3 लोके चार्थेन पूज्यते.

29 =(var.) Śārṅgadharapaddhati 1369. Cf. v. l. 5. 34. 20. — B2 missing (cf. v. l. 9). — a) D1 तस्य (for यस्य). — d) D1.8 M2.5 षंडं (for षण्ढं).

30 B2 missing (cf. v. l. 9). — b) S (except T2) मौढ्यं (for जाड्यं). T1 G5 सु(G5 चा)समृद्धये (for असमृद्धये). — c) K4 Dn1 D3.4.9 G2 °वृत्तं तु; all comm. as in text. — d) M1 (*inf. lin.* as in text) वै नरः (for नेतरः).

31 B2 missing (cf. v. l. 9). — a) K1.5 विद्या-वृद्धांस्तपोवृद्धान्; D3.4.9 विद्यावृद्धं तपोवृद्धं. — b) D3.4.9 °वृद्धं (for °वृद्धान्). — c) K5 B (B2 missing) Dn Ds D6–8.10 T2 M6 धना(D8 °र्मा)भिजातवृद्धांश्च; D3.4.9 एतान्धनेन वृद्धस्तु. Cs cites अभिजनः.

32 B2 missing (cf. v. l. 9). — a) D3.4 अनार्य-वृत्तिम्; G5 °वृद्धम्. K1.2.5 D9.10 अप्रज्ञं. — b) D3.4.9 अकृतज्ञम् (for असूयकम्). — d) K5 वाग्घृष्टं.

33 B2 missing (cf. v. l. 9). — a) D1 अविषादं च दानं च; S (except T2) अविसंवादिनं दांतं. — b) S (except T2) अनतिक्रमं; Ca.d अव्यतिक्रमः (as in text). — c) K1.2.4 Ds D1.6.7 Ca.d आवर्तयति; Dn1 T1 G (except G3) आवर्जयति; Cn.s as in text. — d) G3.4 प्रणिहितानि (for °हिता च). Ca.d.s cite प्रणिहिता. G4 च (for वाक्).

34 34^{ab} missing in B2 (cf. v. l. 9). — a) D9 दांतः (for दक्षः). T1 G4 दांतोनसूयको दक्षः. — b) M1 (*sup. lin.* as in text).2 नृषु (for ऋजुः). — c) D10 नरः; T1 G1.2.5 अति-; M अथ (for अपि). A few MSS. °कोषो. — d) D9 कुरुते (for लभते). K4 °वारणात्; T1 G1.2.5 °चारि(G2 °चार)णं; M °चारिणः; Ca.d.s °वारणम् (as in text).

35 a) D9 G3 transp. शमः and दमः. — d) K4 D2 एते (for एताः). K4 D2 हेतवः; Ca.d समिधः (as in text).

36 b) Dn Ds D5.6 कृतज्ञो; D9 वृत्तघ्नो (for कृतघ्नो). — c) Dn G4.5 M2 (before corr.) नराधिपो (for °धमो). Ds2 तादृशो धनमाल्ँलोके. — d) K1.5 सदा बुधैः (for नरा°).

37 a) K4 (by transp.) स न; Dn2 D9 न च. — c) G5 क्रोध°; Cd कोप° (as in text). D6 om. 37^{d}–38^{c}. — d) K4 D9 सबाह्य-; T1 सरोषो; G1.2 सकोपो (for सदोषो). G4 सदोषस्य महद्भयं.

38 D6 om. 38^{abc} (cf. v. l. 37). — a) D8 T1 एषु; G3 तेषु; Cs येषु (as in text). D1 G5 अदुष्टेषु; G2 M1 (*sup. lin.* as in text).3.4 रुष्टेषु; G3 दोषेषु; Cd.s दुष्टेषु

सदा प्रसादनं तेषां देवतानामिवाचरेत् ॥ ३८
येऽर्थाः स्त्रीषु समासक्ताः प्रथमोत्पतितेषु च ।
ये चानार्यसमासक्ताः सर्वे ते संशयं गताः ॥ ३९
यत्र स्त्री यत्र कितवो यत्र बालोऽनुशास्ति च ।
मज्जन्ति तेऽवशा देशा नद्यामश्मप्लवा इव ॥ ४०
प्रयोजनेषु ये सक्ता न विशेषेषु भारत ।
तानहं पण्डितान्मन्ये विशेषा हि प्रसङ्गिनः ॥ ४१
यं प्रशंसन्ति कितवा यं प्रशंसन्ति चारणाः ।
यं प्रशंसन्ति बन्धक्यो न स जीवति मानवः ॥ ४२
हित्वा तान्परमेष्वासान्पाण्डवानमितौजसः ।
आहितं भारतैश्वर्यं त्वया दुर्योधने महत् ॥ ४३
तं द्रक्ष्यसि परिभ्रष्टं तस्मात्त्वं नचिरादिव ।
ऐश्वर्यमदसंमूढं बलिं लोकत्रयादिव ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

३९

धृतराष्ट्र उवाच ।
अनीश्वरोऽयं पुरुषो भवाभवे
सूत्रप्रोता दारुमयीव योषा ।
धात्रा तु दिष्टस्य वशे किलायं

C. 5. 1446
B. 5. 39. 1
K. 5. 39. 1

(as in text). K4 D1.9 दुष्टः (for दोषः). — ^{b}) K4 °क्षेमश्च; D9 °क्षेमं च (for °क्षेमस्य).

39 G2 om. (hapl.) 39^{b}–40^{a}. — ^{a}) B4 Dn D2–4.9.10 G3 °युक्ताः; Ca.d.s °सक्ताः (as in text). — ^{b}) K4.5 B D (except D1.8.9) T2 प्रमत्तपतितेषु च; G3 प्रमादात्पतितेषु च; G4 M प्रथमोत्पादितेषु च; Ca.d as in text. — ^{c}) K1 चानार्यसमापन्नाः; K4 B2.5 D2.10 T2 चानार्ये समा°; Ds G3 °समायुक्ताः. Ca.d cites अनार्याः.

40 =(var.) Pañcatantra 5. 52. — G2 om. 40^{a} (cf. v. l. 39). — ^{a}) K4 transp. यत्र and कितवो. — ^{b}) K2.5 B1.2.4.5 D (except D9) T2 transp. यत्र and बालो. B3 यत्र (for बालो). K2 B D (except D7.9) T2 अनुशासिता (for °शास्ति च). K4 वा; G4 हि (for च). — ^{c}) Ca.d explain both अवशादेशा and अवशा देशा (as in text). K5 B Dn Ds D3–8.10 Cap राजन्; T1 G1.5 M देव; G3.4 एव; Ca.d देशा (as in text). — ^{d}) S (except T2 G5; G2 om.) यथा (for इव).

41 ^{a}) K4 B5 D2–4.9 T2 शक्ता (for सक्ता). — ^{b}) D1 निर्- (for न). — ^{d})=C. 12. 12223^{d}. D1 विशेषो (for °षा). D1.9 S (except T2) विघ्नकारकाः (D1 °कः); Ca.d.s हि प्रसङ्गिनः (as in text).

42 ^{a}) K5 कितवा यं प्रशंसंति. — ^{b}) G1.5 गायकाः; G4 याचकाः; Ca.d चारणाः (as in text). — ^{c}) K1.2 D7.10 बंधुक्यो; T1 वर्धश्च; G1.2 वर्धक्यः; G3–5 वार्धक्याः; Ca.d बन्धक्यो (as in text). K5 बंधुक्यो यं प्रशंसंति. — ^{d}) K4 भारत; D2 मानद (for मानवः). S (except T2) स्त्रीप्रशस्तो विनश्यति.

43 ^{d}) M3–5 तदा (for त्वया). K1 (m as in text) नृप; Ds न वै; D10 सुते; T1 मते (for महत्).

44 ^{a}) Ds द्रक्ष्यसे. D1.6 T2 परं (for परि-). — ^{b}) K1.5 B3.4 D3.4.8 अचिरात् (for नचिरात्). — ^{c}) S °बल° (for °मद°).

Colophon. K3 missing. — *Sub-parvan:* K4 B Dn Ds D5.6.9.10 T G1 M प्रजागर (Dn1 धृतराष्ट्रप्रजागर). — *Adhy. name:* K (K3 missing) D1.2.7.8.10 विदुरवाक्यं; G1 गुरुसमाचारादिकं; M गुरुसमाचारः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 D7.8 T2 G4 38; D5 37; D6 (*sec. m.*) 35; T1 G1–3.5 M 39. — *S'loka no.:* K5 44; Dn1 47; M5 45.

39

☞ This adhy. is missing in K3 (cf. v. l. 5. 32. 15).

1 ^{b})=5. 32. 12^{b}. — ^{c}) K1 T1 G5 धात्रानुशिष्टस्य; K4 D5.8 T2 G4 धात्रानुदिष्टस्य. Ca cites अनुदिष्टस्य; Cd.s दिष्टस्य. B D (except D1.2.9) T2 कृतो (for किल). K1.5 एतत्; K2.4 D1.2 इदं; D5.6 अहं (for अयं). — ^{d}) D1 वेदेः (for वद). K1 श्रवणाद्धुतो; D10

C. 5. 1440
B. 5. 39. 1
K. 5. 39. 1

तस्माद्वद त्वं श्रवणे धृतोऽहम् ॥ १

विदुर उवाच ।

अप्राप्तकालं वचनं बृहस्पतिरपि ब्रुवन् ।
लभते बुद्ध्यवज्ञानमवमानं च भारत ॥ २
प्रियो भवति दानेन प्रियवादेन चापरः ।
मन्त्रं मूलबलेनान्यो यः प्रियः प्रिय एव सः ॥ ३
द्वेष्यो न साधुर्भवति न मेधावी न पण्डितः ।
प्रिये शुभानि कर्माणि द्वेष्ये पापानि भारत ॥ ४
न स क्षयो महाराज यः क्षयो वृद्धिमावहेत् ।
क्षयः स त्विह मन्तव्यो यं लब्ध्वा बहु नाशयेत् ॥ ५
समृद्धा गुणतः केचिद्भवन्ति धनतोऽपरे ।
धनवृद्धान्गुणैर्हीनान्धृतराष्ट्र विवर्जयेत् ॥ ६

धृतराष्ट्र उवाच ।

सर्वं त्वमायतीयुक्तं भाषसे प्राज्ञसंमतम् ।
न चोत्सहे सुतं त्यक्तुं यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ७

विदुर उवाच ।

स्वभावगुणसंपन्नो न जातु विनयान्वितः ।
सुसूक्ष्ममपि भूतानामुपमर्दं प्रयोक्ष्यते ॥ ८
परापवादनिरताः परदुःखोदयेषु च ।
परस्परविरोधे च यतन्ते सततोत्थिताः ॥ ९
सदोषं दर्शनं येषां संवासे सुमहद्भयम् ।
अर्थादाने महान्दोषः प्रदाने च महद्भयम् ॥ १०

श्रवणोत्सुको; Ca श्रवणे धृतो (as in text). Cs cites धृतः; Cd श्रवणे. K4 D3.4.9 अस्मि; Ca अहम् (as in text). S (except T2) तस्मात्त्वत्तः श्रवणे नादृतोस्मि.

2 =(var.) Pañcatantra 1. 24; (var.) Hitopades'a 2. 53. — ^{c}) G1.2 बुद्ध्यविज्ञानं; Ca.d.s °वज्ञानं (as in text). — ^{d}) K5 B3 Ds D3-6.8.9 अप° (for अव°). G5 शाश्वतं (for भारत).

3 =(var.) C. 12. 5065^{cd}–5066^{ab}. — ^{b}) D1 प्रियवाक्येन. — ^{c}) D7 °मूलफलेन; G3.4 M °मूलफ(G3 °ब)लैर्; T1 G1.2.5 °होमजपैर्; Cs as in text. Ca cites मूलं मंत्रः, Cd मूलं. D9 मंत्रमूलेन चान्यो वै.

4 ^{a}) K5 साधुर्द्वेष्यो न भवति. — ^{c}) K2 सर्वाणि; Cs अशुभानि; Ca.d as in text. K1 S (except T2) सर्वाणि (M1 *inf. lin.* as in text); K2 B Dn Ds D5.6.10 कार्याॅ° (for कर्मा°). — ^{d}) B Dn Ds D5.6.8 T2 चैव ह (B2 D6.8 हि); D10 यो वदेत् (for भारत). — After 4, K4 (om. line 6) B Dn Ds D2 (marg.; om. lines 5–6).3–8 (D4.8 om. line 6).10 T2 (om. lines 5–6) ins.:

231* उक्तं मया जातमात्रेऽपि राज-
न्दुर्योधनं त्यज पुत्रं त्वमेकम् ।
तस्य त्यागात्पुत्रशतस्य वृद्धि-
रस्यात्यागात्पुत्रशतस्य नाशः ।
न वृद्धिर्बहुमन्तव्या या वृद्धिः क्षयमावहेत् ।
क्षयोऽपि बहुमन्तव्यो यः क्षयो वृद्धिमावहेत् ।

[(L. 1) D10 °मात्रं नरेंद्र (for °मात्रेऽपि राजन्). — (L. 4) D7 (*sup. lin.* as in text) त्यागः (for नाशः). — (L. 5) Cf. stanza 5. Dn Ds बुद्धिर् (for वृद्धिर्). Dn बुद्धिः (for वृद्धिः).

5 D3.4 T2 om. 5^{ab}. — ^{a}) D10 transp. न and स. G4.5 सं- (for स). — ^{c}) K2 D1.2.7 transp. स and त्विह. K1 खलु; D10 G3 इह (for त्विह).

6 ^{a}) D9 धन° (for गुण°). — ^{b}) G5 गृध्नंति (for भवन्ति). K2.4 D1.2 G3 M (except M2) धनिनो; D9 गुणतो (for धनतो). — ^{c}) K4 धनवृद्धं; T1 G5 धनेप्सितान्; G1.2 धनैः स्फीतान्; G3 धनैः स्थितान्; G4 M धनैर्हीनान्. K4 गुणैर्हीनं. — ^{d}) K1 D3 विसर्जय; K4.5 B Dn D1.3–6 T2 विवर्जय; T1 G1.2.4 विसर्जयेत्.

7 ^{a}) T1 G1 धर्म्यं (for सर्वं). K4 D3.4.7–9 T G1.3–5 M त्वया (for त्वम्). K4 D9 आयतीशुद्धं; K5 आयतौ युक्तं; Ds आयतीत्युक्तं; D3.8 नीतियुक्तं; D10 आयतीपथ्यं; T G1.3–5 M1 (*inf. lin.*) युक्तियुक्तं (G3 °क्ता); Cs as in text. Ca cites आयतिः. G2 सम्यग्धर्मं त्वया युक्तं. — ^{b}) K4 D3.4.9 S (except M5) भाषितं. K1.2 °संमतः; K4 T1 G1.2 M2 °संमितं. — ^{c}) D2 उत्सहेत्; Cs उत्सहे (as in text). — ^{d}) = 5. 141. 33^d; 146. 16^d.

8 ^{ab}) B2.4.5 Dn D3–6 अतीव गुण°; S (except T2 G1) °संपन्नाः. Ca.s cite स्वभावगुणाः. S (except T2 G1) विनयान्विताः. — ^{d}) K1 अवमर्दं; K2 अप°; K5 अर्थमर्थं; Cs उप° (as in text). K4 B Dn Ds D2–8.10 T2 उपेक्षते; K5 प्रयोज्यते; D1 प्रयोक्ष्यति; D9 प्रयोक्षयेत्; T1 G M प्रचक्षते (for प्रयोक्ष्यते).

9 ^{a}) K1.2.5 परापवादे. — ^{c}) K5 D2.9 T1 G परस्पर(G1 °रं)विरोधेन (G5 °धे तु). Cs ये (for च). — ^{d}) K1.5 B3 Ds D10 यतंति; Ca as in text. K4 (*sup. lin.*) सततोद्यताः.

10 G2 om. 10^a–11^b. — ^{a}) Dn1 D6 G4.5 सदोषदर्शनं; Ca as in text. K4 D1 तेषां; Ca येषां (as in text). — ^{b}) K2 D1.2 संवासात्; Ca °से (as in text).

ये पापा इति विख्याताः संवासे परिगर्हिताः ।
युक्ताश्चान्यैर्महादोषैर्ये नरास्तान्विवर्जयेत् ॥ ११
निवर्तमाने सौहार्दे प्रीतिर्नीचे प्रणश्यति ।
या चैव फलनिर्वृत्तिः सौहृदे चैव यत्सुखम् ॥ १२
यतते चापवादाय यत्नमारभते क्षये ।
अल्पेऽप्यपकृते मोहान्न शान्तिमुपगच्छति ॥ १३
तादृशैः संगतं नीचैर्नृशंसैरकृतात्मभिः ।
निशाम्य निपुणं बुद्ध्या विद्वान्दूराद्विवर्जयेत् ॥ १४
यो ज्ञातिमनुगृह्णाति दरिद्रं दीनमातुरम् ।
स पुत्रपशुभिर्वृद्धिं यशश्चाव्ययमश्नुते ॥ १५
ज्ञातयो वर्धनीयास्तैर्य इच्छन्त्यात्मनः शुभम् ।
कुलवृद्धिं च राजेन्द्र तस्मात्साधु समाचर ॥ १६
श्रेयसा योक्ष्यसे राजन्कुर्वाणो ज्ञातिसत्क्रियाम् ।
विगुणा ह्यपि संरक्ष्या ज्ञातयो भरतर्षभ ॥ १७
किं पुनर्गुणवन्तस्ते त्वत्प्रसादाभिकाङ्क्षिणः ।
प्रसादं कुरु दीनानां पाण्डवानां विशां पते ॥ १८
दीयन्तां ग्रामकाः केचित्तेषां वृत्त्यर्थमीश्वर ।
एवं लोके यशःप्राप्तो भविष्यसि नराधिप ॥ १९
वृद्धेन हि त्वया कार्यं पुत्राणां तात रक्षणम् ।
मया चापि हितं वाच्यं विद्धि मां त्वद्धितैषिणम् ॥ २०
ज्ञातिभिर्विग्रहस्तात न कर्तव्यो भवार्थिना ।
सुखानि सह भोज्यानि ज्ञातिभिर्भरतर्षभ ॥ २१

C. 5. 1469
B. 5. 39. 23
K. 5. 39. 23

K5 D2.10 M च; D3 तु (for सु-). D3.4.7.9 T1 G1.4.5 संवासे(G4.5 °दे)षु महद्भयं; G3 सहवासे महद्भयं; Ca as in text. — D7 T2 om. 10cd. — c) D1 G4 M3 अर्थदाने. — d) K4 प्रदाने सु-; Ds2 D8 °नेन (for °ने च). — After 10, B D (except D1.9; D2 marg.) T2 ins.:

232* ये वै भेदनशीलास्तु सकामा निस्त्रपाः शठाः ।
[D3.4.7 ये च वै भेदशीलास्तु.]

11 G2 om. 11ab (cf. v. l. 10). — b) K2.4 D1.2.9 संवासैः; T1 G4 °दे (for °से). — c) K2 युक्ताः स्वकर्मदोषैर्ये. — d) K1 विसर्जय; S (except T2 G5 M5; M1 inf. lin.; M4 sup. lin.) विसर्जयेत्; Cs as in text. K2 नरांस्तांस्तु विवर्जयेत्.

12 D8 om. 12. — a) K2.4 निवर्त्यमाने; Cs as in text. S (except T2) सौभाग्ये (G1 sup. lin. as in text); Cs सौहार्दे (as in text). — b) S (except T2) विनश्यति; Ca प्रण° (as in text). — c) D2 एक-; M अस्य (for एव). K4.5 फलनिष्पत्तिः; G5 फलते सूक्तिः; Ca.s °निर्वृत्तिः (as in text). — d) K1.4 D1.9 सौहार्दे; Cs सौहृदे (as in text). B1.5 G1.5 वा (for च). B1.3.5 T1 G1.5 अपि (for एव).

13 a) K1.2.5 D8 अपकाराय; G2 च विवादाय (for अपवादाय). D8 om. 13cd. — c) B5 Ds D3–6.10 S स्वल्पे (for अल्पे). — d) K2.4 D (except D3–6; D8 om.) G2–4 अधि° (for उप°).

14 a) K2 तादृशं. K4 संगतिं; D2 T1 G1 °तिर्; D3.9 °तैर्. — c) K1m निश्चित्य; K4 D9 परीक्ष्य; K5 B Dn Ds D2–7.10 T2 G1 (sup. lin.) Ca.s निशम्य. — d) K4 क्रूरान् (for दूरात्). T1 G1.4 M1 (inf. lin.).3–5 विसर्जयेत्.

15 d) K2.5 B D (except D9) T2 श्रेयः (for यशः). K1 D2 अक्षयम्; K2 अनिंद्यम्; K4 B Dn Ds D1.3–8.10 T2 आनंत्यम्; G3.4 M अप्ययम् (for अव्ययम्).

16 a) K4.5 Dn2 G3 ते (for तैर्). — b) K4.5 यदीच्छसि; Dn2 Ds य इच्छति. K1.4.5 B2 D1–4.6.9.10 G4 सुखं (for शुभम्). — d) D9 ततः (for तस्मात्). G5 सर्वं (for साधु). D2.8 T1 समाचरेत्; G2 °गमे (for °चर).

17 a) K5 B3 Dn2 D7.10 G3.4 M2 योक्ष्यते. — c) K (K3 missing) D7 निर्गुणा (for वि°). D1 अपि; D5.6 चापि (for ह्यपि). K2.5 D1.2.7 ते रक्ष्या; K4 राजेंद्र (for संरक्ष्या).

18 a) B2 गुणयुक्ताः (for °वन्तः). K4.5 D1.2 च (for ते). — c) B D (except D1.7–9) T2 वीराणां (for दीनानां). — d) K5 D9 S (except T2 M2) महात्मनां (for विशां पते).

19 a) K1.2.4 Dn D1.3 G4 दीयतां (for दीयन्तां). — b) M2.3 दत्वा (for तेषां). — c) K5 -प्राप्तिः; B D (except D1.7–9; D2 marg.) T2 प्राप्तं (for -प्राप्तो). — d) N (except K1.4 D1.8; K3 missing) T2 G1.3.4 भविष्यति. K4 T1 G1.5 न संशयः; G2 परंतप.

20 b) K1.2 D7 परि-; M तव (for तात). Dn शासनं (for रक्षणम्). — D1 om. 20cd. — c) B3 D9 चाभि-; D10 -पि ते; G2 च वि- (for चापि). — d) K4 स्व-; B D3.4 G4 त्वं (for त्वद्-).

21 b) K4 D9 सुखार्थिना; Dn D3.4 शुभा°; T1 G1.5 हितात्मना; G4 हितार्थिना (for भवा°). — c) K1.4 D8 भोग्या° (for भोज्या°). — d) K1 सह भारत (for भरत°).

22 =(var.) 5. 62. 16. — b) S (except T2) प्रीतिश्चैव (for संप्रीतिश्च). — d) N (except K1 Dn2 D1.7.9; K3 missing) T2 कदा° (for कथं°).

C. 5. 1469
B. 5. 39. 24
K. 5. 39. 24

संभोजनं संकथनं संप्रीतिश्च परस्परम् ।
ज्ञातिभिः सह कार्याणि न विरोधः कथंचन ॥ २२
ज्ञातयस्तारयन्तीह ज्ञातयो मज्जयन्ति च ।
सुवृत्तास्तारयन्तीह दुर्वृत्ता मज्जयन्ति च ॥ २३
सुवृत्तो भव राजेन्द्र पाण्डवान्प्रति मानद ।
अधर्षणीयः शत्रूणां तैर्वृतस्त्वं भविष्यसि ॥ २४
श्रीमन्तं ज्ञातिमासाद्य यो ज्ञातिरवसीदति ।
दिग्धहस्तं मृग इव स एनस्तस्य विन्दति ॥ २५
पश्चादपि नरश्रेष्ठ तव तापो भविष्यति ।
तान्वा हतान्सुतान्वापि श्रुत्वा तदनुचिन्तय ॥ २६
येन खट्वां समारूढः परितप्येत कर्मणा ।
आदावेव न तत्कुर्यादध्रुवे जीविते सति ॥ २७

न कश्चिन्नापनयते पुमानन्यत्र भार्गवात् ।
शेषसंप्रतिपत्तिस्तु बुद्धिमत्स्वेव तिष्ठति ॥ २८
दुर्योधनेन यद्येतत्पापं तेषु पुरा कृतम् ।
त्वया तत्कुलवृद्धेन प्रत्यानेयं नरेश्वर ॥ २९
तांस्त्वं पदे प्रतिष्ठाप्य लोके विगतकल्मषः ।
भविष्यसि नरश्रेष्ठ पूजनीयो मनीषिणाम् ॥ ३०
सुव्याहृतानि धीराणां फलतः प्रविचिन्त्य यः ।
अध्यवस्यति कार्येषु चिरं यशसि तिष्ठति ॥ ३१
अवृत्तिं विनयो हन्ति हन्त्यनर्थं पराक्रमः ।
हन्ति नित्यं क्षमा क्रोधमाचारो हन्त्यलक्षणम् ॥ ३२
परिच्छदेन क्षेत्रेण वेश्मना परिचर्यया ।
परीक्षेत कुलं राजन्भोजनाच्छादनेन च ॥ ३३

---

23 D_8 M om. (hapl.) 23^{bc}. — ^{b}) K_1 अपि; K_5 $D_{5.9}$ ह (for च). — $K_{2.4}$ B_8 G_4 om. (hapl.) 23^{cd}. — ^{c}) Dn_2 Ds प्रवृत्ताः; D_9 सद्वृत्ताः; T_1 $G_{1.2}$ सुवृत्तां. $D_{3.4}$ तारयंति सुवृत्ता वै. — ^{d}) K_1 T_1 G_1 दुर्वृत्तान्; G_2 °त्तं (for °त्ता). K_5 अपि; T_1 G_1 हि (for च). M (except M_1) निर्वृत्तान्वर्तयंति ह.

24 ^{a}) M (except M_1) सं° (for सु°). — ^{b}) K_2 $D_{1.7}$ T_1 $G_{1.2.5}$ भारत (for मानद).

25 After 25^{ab}, D_2 ins.:

233* सीदता यत्कृतं तेन तत्पापं सममश्नुते ।

— D_9 (hapl.) om. 25^{cd}. — ^{c}) D_6 दग्धहस्तं; S (except T_2 G_3) दिग्धहस्तान्; M_4 (*inf. lin.*) व्याधहस्तान्; $Ca.s$ दिग्धहस्तं (as in text). — ^{d}) K_4 $D_{3.4}$ Ca पापं; Cs एनस् (as in text). D_{10} पापं तस्य स विंदति.

26 D_1 om. 26^{ab}. — ^{c}) K_5 वा मृतान्; $D_{1.3.4}$ आहतान् (for वा हतान्). K_1 Dn_1 $D_{3.4.10}$ मृतान् (for सुतान्). D_9 तान्वा सुतान्वापि हतान्. — ^{d}) G_4 तात (for तत्). K_5 D_1 अनुचिंतयन्; B_4 T_1 $G_{1.2.5}$ M_3 अनुचिंतयेः; G_4 विचिंतयेः (for अनुचिन्तय).

28 ^{a}) Dn_2 Ds अपनयति; D_2 अपमन्यंते; $Ca.n.s$ as in text. — ^{b}) K_4 भारत; $Ca.s$ भार्गवात् (as in text). — ^{c}) K_4 B_2 च (for तु). — ^{d}) K_5 Ds $D_{3.10}$ G_4 M अवतिष्ठति (M °ते); D_1 G_5 अधिति°; T_1 G_2 एव तिष्ठते; $G_{1.3}$ अधितिष्ठते; Ca एव तिष्ठति (as in text).

29 ^{b}) S (except T_2) पांडवेषु (for पापं तेषु). $K_{1.2.4}$ $D_{1.2}$ कृतं पुरा (by transp.); B_3 पुरस्कृतं. — ^{c}) $K_{2.4}$ कुरु° (for कुल°). — ^{d}) $K_{2.4}$ $D_{1.2.7}$ नराधिप; D_9 S (except T) जनेश्वर (for नरे°).

30 ^{a}) K_4 D_9 S (except T_2) स्वे (for त्वं). — ^{c}) G_3 °व्याघ्र (for °श्रेष्ठ).

31 $G_{2.3.5}$ om. 31. — ^{a}) Ds $D_{2.6}$ T_2 सुव्याकृतानि; T_1 $G_{1.4}$ अव्याहृ(G_1 °वृ)तानि. Ds वीराणां (for धी°). — ^{b}) K_1 M प्रविचिंतयन् (M_2 °येत्); K_2 संप्रविश्य यः; K_5 T_1 $G_{1.4}$ संप्रचिंतय (K_5 °यन्); B (except B_5) Dn D_5 T_2 परिचिंत्य यः; Ds $D_{6.8.10}$ परिचिंतय ($D_{8.10}$ °यन्); $D_{1.7}$ संप्रचिंत्य यः; $D_{2.9}$ प्रचिनोति यः (for प्रविचिन्त्य यः). — ^{c}) D_1 अध्यवसति; $D_{2.9}$ स व्यवस्यति; D_8 अभ्य°. — After 31, N (K_3 missing) T $G_{1.4}$ ins. a passage given in App. I (No. 1).

32 ^{a}) Dn $D_{3.4.9.10}$ अकीर्तिं; Ds_2 M अवृत्तं; $Ca.d.s$ अवृत्तिं (as in text). — 32^{d} = Manu 4. 156^{d}.

33 ^{b}) K (K_3 missing) $D_{1-4.7.9}$ धर्म°; S (except T_2) ब्रह्म° (for परि°). Cs cites परिचर्या. — ^{c}) $D_{9.10}$ परीक्ष्यते; G_3 परिरक्षेत् (for परीक्षेत). $D_{3.4.9}$ प्राज्ञो (for राजन्). — ^{d}) M वा (for च). — After 33, Dn ins.:

234* उपस्थितस्य कामस्य प्रतिवादो न विद्यते ।
अपि निर्मुक्तदेहस्य कामरक्तस्य किं पुनः ।
[=(var.) Bhāgavata Purāṇa 3. 22. 12!]

— N (K_3 missing) T_2 M_1 ins. after 33 (Dn, after 234*):

235* प्राज्ञोपसेविनं वैद्यं धार्मिकं प्रियदर्शनम् ।
मित्रवन्तं सुवाक्यं च सुहृदं परिपालयेत् ।
दुष्कुलीनः कुलीनो वा मर्यादां यो न लङ्घयेत् ।
धर्मापेक्षी मृदुर्ह्रीमान्स कुलीनशताद्वरः ।

ययोश्चित्तेन वा चित्तं नैभृतं नैभृतेन वा ।
समेति प्रज्ञया प्रज्ञा तयोर्मैत्री न जीर्यते ॥ ३४
दुर्बुद्धिमकृतप्रज्ञं छन्नं कूपं तृणैरिव ।
विवर्जयीत मेधावी तस्मिन्मैत्री प्रणश्यति ॥ ३५
अवलिप्तेषु मूर्खेषु रौद्रसाहसिकेषु च ।
तथैवापेतधर्मेषु न मैत्रीमाचरेद्बुधः ॥ ३६
कृतज्ञं धार्मिकं सत्यमक्षुद्रं दृढभक्तिकम् ।
जितेन्द्रियं स्थितं स्थित्यां मित्रमत्यागि चेष्यते ॥ ३७
इन्द्रियाणामनुत्सर्गो मृत्युना न विशिष्यते ।
अत्यर्थं पुनरुत्सर्गः सादयेद्दैवतान्यपि ॥ ३८
मार्दवं सर्वभूतानामनसूया क्षमा धृतिः ।
आयुष्याणि बुधाः प्राहुर्मित्राणां चाविमानना ॥ ३९
अपनीतं सुनीतेन योऽर्थं प्रत्यानिनीषते ।
मतिमास्थाय सुदृढां तदकापुरुषव्रतम् ॥ ४०
आयत्यां प्रतिकारज्ञस्तदात्वे दृढनिश्चयः ।
अतीते कार्यशेषज्ञो नरोऽर्थैर्न प्रहीयते ॥ ४१
कर्मणा मनसा वाचा यदभीक्ष्णं निषेवते ।
तदेवापहरत्येनं तस्मात्कल्याणमाचरेत् ॥ ४२
मङ्गलालम्भनं योगः श्रुतमुत्थानमार्जवम् ।
भूतिमेतानि कुर्वन्ति सतां चाभीक्ष्णदर्शनम् ॥ ४३

C. 5. 1502
B. 5. 39. 58
K. 5. 39. 57

[(L. 1) B (B_5m as above) Dn_2 Ds $D_{5.6.10}$ T_2 M_1 राजो° (for प्राज्ञो°). K_1 D_2 दांतं; Ca.s वैद्यं (as above). K_5 धर्मज्ञं (for धार्मिकं). D_2 °वादिनं (for °दर्शनम्). — (L. 2) M_1 मितवाक्यं (for मित्रवन्तं). K_2 Cd सुवाचं; B_4 °कार्यं; D_1 °वासं (for °वाक्यं). D_2 मित्रवंतं मुदाचारं (for the prior half). — (L. 3) K_2 D_2 दौष्कुलेयः; K_5 $B_{2.4}$ M_1 अकुलीनः (for दुष्कुलीनः). D_1 नैव (for यो न). — After line 3, D_1 ins.:

236* अर्थसंततिकामश्च रक्षेदेतानि नित्यशः ।

— (L. 4) $K_{1.4}$ D_9 धर्मावेक्षी; M_1 धर्मान्वेक्षी. $K_{1.5}$ $B_{2.4}$ Ds $D_{3.4.9}$ धीमान्; D_1 M_1 दांतः (for ह्रीमान्). $K_{1.2.5}$ D_2 M_1 कुलीनशतैर्; $D_{6.8}$ कुलीनः शतान्. D_1 स कुलीनशतेश्वरः.]

34 G_2 om. 34–35. — [a]) M योयं (M_3 यो यः) (for ययोः). B_3 वित्ते°; Dn Ds वृत्ते° (for चित्ते°). D_1 T_1 $G_{1.4.5}$ वै (for वा). K_4 निभृतं; B_3 वा वित्तं; Dn Ds वा वृत्तं (for वा चित्तं). — [b]) $K_{1.2}$ D_1 Cs नैभृत्यं; K_4 नैश्चल्यं; B_{1-3} Dn_1 नैर्वृत्तं; $B_{4.5}$ $D_{3.4.7.10}$ T_2 $G_{1.4}$ Cn निभृतं; Ca.d नैभृतं (as in text). $K_{1.2}$ $B_{4.5}$ Dn_2 Ds $D_{1.2.5-8.10}$ T_2 $G_{1.4}$ निभृतेन; B_{1-3} Dn_1 निर्वृत्तेन (for नैभृतेन). $K_{1.5}$ D_8 $G_{1.5}$ च (for वा). G_3 नैभृतेन च नैभृतं. — [c]) $D_{1.9}$ समेत्य; Cs समेति (as in text). Dn_1 $D_{3.4}$ $M_{1.3.4}$ प्रज्ञां; Cs as in text. — [d]) K_4 B $D_{3.4.6.9}$ जीर्यति.

35 G_2 om. 35 (cf. v. l. 34). — [a]) $K_{1.5}$ अकृतात्मानं; K_4 $D_{3.4}$ अकृतज्ञं च; Cs as in text. — [c]) K (K_3 missing) $D_{2-4.7}$ G_4 विवर्जयेत (K_2 °त्तं); D_1 विवर्जयति. — [d]) $D_{5.6}$ T_2 विन° (for प्रण°).

36 [a]) S (except T_2 G_3 M_2) मूढे° (for मूर्खे°).

37 [a]) K_4 D_9 संतं (for सत्यं). — [c]) K_2 G_3 $M_{3.4}$ स्थित्या. — [d]) T_2 कथ्य° (for चेष्य°). $K_{1.5}$ $D_{2.9}$ मित्रमत्याज्यमिष्यते; D_2 °त्या जिगीष्यते; T_1 G M मित्रमित्यभिवांछते (T_1 G_1 °ति). Ca.d cite अत्यागि (as in text).

38 D_9 (hapl.) om. 38[ab]. — [a]) $K_{2.4}$ D_2 इहोत्सर्गो; Ca.d.s अनु° (as in text). — [b]) K_2 तु; B D (except $D_{1.8}$; D_9 om.) T_2 Csp अपि; Ca.d न (as in text). Cs cites अतो मृत्युरवशिष्यते. — [c]) D_1 उत्सर्गात् (for °र्गः). — [d]) D_1 G_3 साधयेद्; T_1 $G_{1.2.5}$ M शा(G_5 M_4 शां)तयेद्. B (except B_2) $D_{3.4.10}$ T_2 G_1 दैवतान् (for दैवतानि).

39 D_8 om. 39. — [b]) K_1 S (except T_2) अनसूयां क्षमां धृतिं. — [c]) S (except T_2) विजानीयात् (for बुधाः प्राहुः). — [d]) $K_{1.4}$ (before corr.) Dn_2 Ds $D_{7.9}$ G_4 M_1 अवि(K_1 G_4 M_1 °पि; D_7 °व)मानिता; K_4 (by corr.).$_5$ D_2 अविमानता; D_1 अपि पालनं; T_1 $G_{1-3.5}$ M (M_1 *inf. lin.*) अपि (M_5 अभि-) माननं; T_2 अविमाननात्. D_{10} मित्रसंमाननं तथा.

40 [b]) K_1 प्रीत्या निनीषते; K_5 S (except T_2 G_4) °निनीषति; D_1 °निनेष्यते. — [c]) D_1 आसाद्य (for आस्थाय). — [d]) M (except M_1) स आगात्पुरुष°.

41 =(var.) Manu 7. 179. — [b]) D_9 G_2 कृत°; Ca.d दृढ° (as in text). — [d]) T_1 $G_{1.5}$ transp. नरोऽर्थैर् and न. D_1 नरो हंत न हीयते.

42 [a]) G_5 transp. कर्म° and मन°. — [b]) B_3 यदाभीक्ष्णं; Dn_1 $D_{3.4.6}$ यदि (Dn_1 °द-) तीक्ष्णं (for यदभीक्ष्णं). — [c]) K_4 D_9 तदभ्यासो हरत्येनं. Ca cites हरति, Cd.s अपहरति (as in text).

43 K_4 Dn_2 Ds_1 D_5 Ca.d °लभनं; T_1 G_1 °चरणे; G_2 °लपने; $G_{3.4}$ °लंभने; G_5 °लापनं; M_1 °ह्लभते; M_{2-5} °लभने. S (except T_2 M_2) योगं; Ca.d.s योगः (as in text). — [b]) $D_{3.4}$ उत्थानमार्दवं; Cs as in text. — [c]) T_1 $G_{1.2}$

C. 5. 1503
B. 5. 39. 58
K. 5. 39. 58

अनिर्वेदः श्रियो मूलं दुःखनाशे सुखस्य च ।
महान्भवत्यनिर्विण्णः सुखं चात्यन्तमश्नुते ॥ ४४
नातः श्रीमत्तरं किंचिदन्यत्पथ्यतमं तथा ।
प्रभविष्णोर्यथा तात क्षमा सर्वत्र सर्वदा ॥ ४५
क्षमेदशक्तः सर्वस्य शक्तिमान्धर्मकारणात् ।
अर्थानर्थौ समौ यस्य तस्य नित्यं क्षमा हिता ॥ ४६
यत्सुखं सेवमानोऽपि धर्मार्थाभ्यां न हीयते ।
कामं तदुपसेवेत न मूढव्रतमाचरेत् ॥ ४७
दुःखार्तेषु प्रमत्तेषु नास्तिकेष्वलसेषु च ।
न श्रीर्वसत्यदान्तेषु ये चोत्साहविवर्जिताः ॥ ४८
आर्जवेन नरं युक्तमार्जवात्सव्यपत्रपम् ।
अशक्तिमन्तं मन्यन्तो धर्षयन्ति कुबुद्धयः ॥ ४९
अत्यार्यमतिदातारमतिशूरमतिव्रतम् ।
प्रज्ञाभिमानिनं चैव श्रीर्भयान्नोपसर्पति ॥ ५०
अग्निहोत्रफला वेदाः शीलवृत्तफलं श्रुतम् ।
रतिपुत्रफला दारा दत्तभुक्तफलं धनम् ॥ ५१
अधर्मोपार्जितैरर्थैर्यः करोत्यौर्ध्वदेहिकम् ।
न स तस्य फलं प्रेत्य भुङ्क्तेऽर्थस्य दुरागमात् ॥ ५२
कान्तारवनदुर्गेषु कृच्छ्रास्वापत्सु संभ्रमे ।
उद्यतेषु च शस्त्रेषु नास्ति शेषवतां भयम् ॥ ५३
उत्थानं संयमो दाक्ष्यमप्रमादो धृतिः स्मृतिः ।
समीक्ष्य च समारम्भो विद्धि मूलं भवस्य तत् ॥ ५४

भूतये तानि कुर्वीत (G2 °र्वंति).

44 44a = Rāmāyaṇa 5. 12. 10a. — b) K1.2.5 D7.8 धर्मस्य च; K4 Dn1 D2–4.9 दुःखस्य च; B Dn2 Ds D5.6.10 T2 लाभस्य च; D1 शुभस्य च; G4 दुःखनाशः (for दुःखनाशे). B Dn2 Ds D5.6 T2 शुभ° (for सुख°). — c) G5 तस्माद्; Ca.d महान् (as in text). D1.8.10 निर्विण्णः; D2 सर्वेषां (for अनिर्विण्णः). — d) K5 अत्यंतम्; B Dn2 Ds D1.5.6.8.10 G5 चानंत्यम् (for चात्यन्तम्). K4 D3.4.9 भयं न महदश्नुते.

45 a) G3.5 M अन्यत् (for अतः). K5 D8 परतरं (for श्रीमत्तरं). — b) Dn2 Ds D5.6.10 T2 मतं; D8 महत् (for तथा). — c) Ds D8.10 यदा (for यथा). Ca.d cite प्रभविष्णौ.

46 a) T1 G4 क्षमेत शक्तः. D7 S (except G3) सर्वत्र (for °स्य). — b) T1 G4 मति° (for शक्ति°). — d) D2–6 T2 M हितं (for हिता).

47 K2 reads 47 after 49. — d) T2 न मूढत्वं समाचरेत्.

48 a) K1 दुष्टार्थेषु; K4 D8 दुःखिते°; Dn2 D2 G1 दुःखार्थें°. K1.4 D1.5.6 प्रशांते°; K2.5 Ds D2.7.8 अप्रशांते°; Dn2 D10 अप्रमत्ते°. — b) D10 अनये° (for अलसे°). — c) D9 S (except T2 G4) भवति (for वसति). T1 G1.5 अशांते° (for अदान्ते°).

49 a) T1 G1.5 समायुक्तं; G4 च संयुक्तं (for नरं युक्तं). — b) K2.4 B (except B4) D1–4.7.9 Cs मृदुत्वात्; T1 G1.4 M1.3.4 (*sup. lin.*) मार्दवात् (for आर्जवात्). — c) K5 D1.2.7 T1 G M मन्यंते. K4 B Dn Ds D3–6.8.10 T2 अशक्तं मन्यमानास्तु; D9 हीनप्रतापं मत्वान्यं. — d) G2.4 धर्षयंते (G4 °तः). — After 49, K2 reads 47.

50 d) D9 transp. श्रीर् and भयात्. K1 D9 S (except T2 G4) उपतिष्ठति (K1 °ते). — After 50, N (K3 missing; K5 D1 om. line 1; K2 B Ds D10 om. line 2; D2 marg.) T2 ins.:

237* न चातिगुणवत्स्वेषा नात्यन्तं निर्गुणेषु च ।
नैषा गुणान्कामयते नैर्गुण्यान्नानुरज्यते ।
उन्मत्ता गौरिवान्धा श्रीः क्वचिदेवावतिष्ठते ।

[(L. 1) K1.2.4 Ds D9 एव; D10 एषा (for the first च). K4 अपि (for the second च). — (L. 2) K1.5 D1.7 न विरज्यते (for नानु°). — (L. 3) K4 चपला (for उन्मत्ता). K5 B (except B4) D7.9 °तिष्ठति.]

51 = (var.) C. 2. 247; = (var.) Pañcatantra 2. 154. — D3.4.9 transp. 51b and 51d. — c) B D (except D1.3.4.7.9; D2 om.) G1.3 नारी; G2 M1 (*inf. lin.* as in text).2–5 नार्यो (for दारा).

52 a) G2.4 द्रव्यैर् (for अर्थैर्). — b) K1 Dn D1.5 M2.5 और्ध्वदैहिकं; K2.5 D9 G4 ऊर्ध्वदै(K5 G4 °दे)हिकं; Cn as in text. — c) K4 D9 भुंक्ते (for प्रेत्य). — d) K4 D9 तस्य (for भुङ्क्ते). K5 D2.7.8 दुरात्मवान् (for °गमात्).

53 a) K2.5 B Dn2 D2.6.10 T2 G1.5 Cd कांतारे (for कान्तार-). — b) K1 Ds2 D5.8 G3.4 M4 कृच्छ्रास्वापत्सु; Cs as in text. — d) K4.5 B (except B2) Dn D5–7.9 सत्त्ववतां; D1 धर्मभृतां; D2 शीलवतां; D3 (m as in text).4 सत्य°; D10 कोश°; Ca.d.s शेष° (as in text). S (except T2) भयं नास्ति महात्मनां (G4 °नः).

54 b) D1.9 S (except T2) क्षमा (for स्मृतिः). — d) S (except T2 G1.2) वृद्धि- (for विद्धि). G4 फलस्य; Ca.d.s भवस्य (as in text). K4 D10 च; B Dn

तपो बलं तापसानां ब्रह्म ब्रह्मविदां बलम् ।
हिंसा बलमसाधूनां क्षमा गुणवतां बलम् ॥ ५५
अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं फलं पयः ।
हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम् ॥ ५६
न तत्परस्य संदध्यात्प्रतिकूलं यदात्मनः ।
संग्रहेणैष धर्मः स्यात्कामादन्यः प्रवर्तते ॥ ५७
अक्रोधेन जयेत्क्रोधमसाधुं साधुना जयेत् ।
जयेत्कदर्यं दानेन जयेत्सत्येन चानृतम् ॥ ५८
स्त्रीधूर्तकेऽलसे भीरौ चण्डे पुरुषमानिनि ।
चौरे कृतघ्ने विश्वासो न कार्यो न च नास्तिके ॥ ५९
अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः ।
चत्वारि संप्रवर्धन्ते कीर्तिरायुर्यशो बलम् ॥ ६०

अतिक्लेशेन येऽर्थाः स्युर्धर्मस्यातिक्रमेण च ।
अरेर्वा प्रणिपातेन मा स्म तेषु मनः कृथाः ॥ ६१
अविद्यः पुरुषः शोच्यः शोच्यं मिथुनमप्रजम् ।
निराहाराः प्रजाः शोच्याः शोच्यं राष्ट्रमराजकम् ॥ ६२
अध्वा जरा देहवतां पर्वतानां जलं जरा ।
असंभोगो जरा स्त्रीणां वाक्शल्यं मनसो जरा ॥ ६३
अनाम्नायमला वेदा ब्राह्मणस्याव्रतं मलम् ।
कौतूहलमला साध्वी विप्रवासमलाः स्त्रियः ॥ ६४
सुवर्णस्य मलं रूप्यं रूप्यस्यापि मलं त्रपु ।
ज्ञेयं त्रपुमलं सीसं सीसस्यापि मलं मलम् ॥ ६५
न स्वप्नेन जयेन्निद्रां न कामेन स्त्रियं जयेत् ।
नेन्धनेन जयेदग्निं न पानेन सुरां जयेत् ॥ ६६

C. 5. 1527
B. 5. 39. 82
K. 5. 39. 82

Ds D_{3-6} तु (for तत्). K_2 विद्धि मूलं भविष्यतः.

55 [b]) D_8 (by corr.) वेदो; Ca.d.s ब्रह्म (as in text). $D_{3.4}$ क्षत्र° (for ब्रह्म°). D_9 राज्ञां दंडविधिर्बलं. — [c]) D_9 अनार्याणां (for असाधूनां). — [d]) B_2 G_4 बल° (for गुण°). D_9 चौराणां निःस्वनिर्बलं.

56 [a]) Ca.d.s षट्; Cap.sp अष्टौ (as in text). K (K_3 missing) $D_{1-4.7-9}$ एव; Cd.s एतानि; Csp तानि (as in text). — [b]) $D_{1.2}$ जलं; G_4 ह्यापो (for आपो). T_1 G (except G_2) घृतं (for फलं). — [c]) K_4 °कामस्य; D_1 °काम्यं च; D_9 S °कामाय; Ca.s °काम्या च (as in text). Cd cites काम्या.

57 After 57[ab], B_2 marg. ins.:

238* आत्मनः प्रतिकूलानि विजानन्न समाचरेत् ।

— [c]) $K_{1.2.4}$ B_3 Ds_2 $D_{2-4.8.9}$ T_2 एव (for एष). D_1 M एष संक्षेपतो धर्मः. — [d]) K_4 D_9 मोहात्; Cs कामात् (as in text). D_9 G M अन्यत् (for अन्यः). T_1 कामादन्यत्र वर्तते.

58 =(var.) C. 3. 13253. — [a]) G_4 आक्रोशो जनयेत्क्रोधं. — [d]) $K_{1.5}$ सत्येनानृतिकं जयेत्.

59 [a]) K_4 $D_{3.4.9}$ नार्यां धूर्ते; T_1 $G_{1.5}$ स्त्रियां धूर्ते; Ca.d.s स्त्रीधूर्तके (as in text). G_3 स्त्रीधूर्ते कितवे भीरौ. — [b]) S (except T_2 G_2) परुषवादिनि; Ca.d पुरुष° (as in text). — [c]) S (except T_2) चोरे न कार्यो (for चौरे कृतघ्ने). B_3 D (except $D_{2.7-10}$) चाश्वासो; Cs आश्वासो; Ca.d विश्वासो (as in text). — [d]) S (except T_2) कृतघ्ने (for न कार्यो). K_1 न कार्यो नास्तिकेषु च; K_4 नैव कार्यो न नास्तिके.

60 =(var.) Manu 2. 121. — [c]) D_7 T_1 G_1 तस्य; G_{2-5} सम्यक् (for संप्र-). — [d]) K_2 transp. कीर्तिर् and आयुः. D_7 T_1 G M आ(T_1 $G_{1.5}$ ह्या)युः प्रज्ञा (G_3 आयुर्विद्या) (for कीर्तिरायुर्). K_2 transp. यशः and बलं.

61 =(var.) Śukasaptati (*text. simpl.*), p. 86. — [a]) D_7 M_2 ये चार्थाः (for येऽर्थाः स्युः). — [b]) Dn_2 Ds D_8 $G_{2.4}$ M वा (for च).

62 =(var.) Cāṇakyas'ataka (ed. Haeberlin) 57. — M transp. 62[b] and 62[d]. — [b]) N (except K_5 $D_{1-4.7.9}$; K_3 missing) T_2 मैथुनम् (for मिथुनम्). — [d]) K_4 $G_{3.4}$ राज्यम् (for राष्ट्रम्).

63 =(var.) Vṛddhacāṇakya (Bombay, Saṁvat 1915), 4. 17. — [a]) K_1 S (except T_2 G_5) देहभृतां. — G_3 om. 63[cd]. — [c]) $D_{1.9}$ च नारीणां (for जरा स्त्रीणां). — [d]) D_1 वस्त्रस्याक्षालनं जरा; S (except T_2; G_3 om.) अश्वानां मैथुनं जरा.

64 [a]) D_8 (by corr.) अनभ्याससमला. Ca.s cite अनाम्नाय (as in text). — After 64[ab], N (K_3 missing) T_2 ins.:

239* मलं पृथिव्या वाहीकाः पुरुषस्यानृतं मलम् ।

[Some MSS. वाल्हीकाः (for वाहीकाः). Ds_2 पृथिव्यां वाहिका म्लानिः (for the prior half).]

65 [a]) D_1 रौप्यं (for रूप्यं). — [b]) G_3 च (for अपि). $K_{2.5}$ $D_{2.8}$ $G_{2.3}$ Ca.d त्रपुः. — [d]) G_4 एव (for अपि). $K_{1.5}$ मलो मलः; T_1 G_4 आयसं मलं (for मलं मलम्).

66 [b]) K_4 (by transp.) जयेत्स्त्रियं; B Dn Ds $D_{5.6.8.10}$ T_2 जयेत्स्त्रियः. — [c]) K_1 D_1 वह्निं (for अग्निं).

C. 5. 1528
B. 5. 39. 83
K. 5. 39. 83

यस्य दानजितं मित्रममित्रा युधि निर्जिताः ।
अन्नपानजिता दाराः सफलं तस्य जीवितम् ॥ ६७
सहस्रिणोऽपि जीवन्ति जीवन्ति शतिनस्तथा ।
धृतराष्ट्र विमुञ्चेच्छां न कथंचिन्न जीव्यते ॥ ६८
यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः ।
नालमेकस्य तत्सर्वमिति पश्यन्न मुह्यति ॥ ६९
राजन्भूयो ब्रवीमि त्वां पुत्रेषु सममाचर ।
समता यदि ते राजन्स्वेषु पाण्डुसुतेषु च ॥ ७०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

४०

विदुर उवाच ।
योऽभ्यर्थितः सद्भिरसज्जमानः
करोत्यर्थं शक्तिमहापयित्वा ।
क्षिप्रं यशस्तं समुपैति सन्त-
मलं प्रसन्ना हि सुखाय सन्तः ॥ १
महान्तमप्यर्थमधर्मयुक्तं
यः संत्यजत्यनुपाकुष्ट एव ।
सुखं स दुःखान्यवमुच्य शेते
जीर्णां त्वचं सर्प इवावमुच्य ॥ २
अनृतं च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम् ।

— [d]) K4 B8 D7 G3 M5 पापेन (for पानेन). K1. 2 D1. 2 तृषां; K4 शुभं (for सुरां). S (except T2) transp. सुरां and जयेत्.

67 [b]) N (except K1. 4 D3. 4. 9; K8 missing) T2 शत्रवो (for अमित्रा). K1 वध- (corr. from धन-); K4 D9 भय-; S (except T2) क्रोध- (for युधि).

68 [ab]) G2 जीर्यंति (for जीवन्ति) both times. — [c]) K2 (before corr.) Ds2 D9 विमुच्य (for विमुञ्च). — [d]) D1 S (except T2) न कथंचन जीर्यं(D1 °ज्य)ते.

69 Cf. Ādi 840*; =(var.) Viṣṇupurāṇa 4. 10. 10. Cf. Kullūka on Manu 2. 94. — [b]) K1 यच्च किंचिदजाविकं. — [c]) K2 तृह्यर्थं (for तत्सर्वं). S (except T2) तदेकस्य न पर्याप्तं. — [d]) B2 मत्वा (for पश्यन्). G4 M मुह्यते (M1 *inf. lin.* as in text). K2 D1. 7 इति मत्वा शमं व्रजेत्.

70 [b]) K4. 5 Ds D1. 7. 9. 10 शमं; Cs समं (as in text). — [d]) K4 B2. 4 Dn2 Ds D5. 10 वा (for च).

Colophon. K8 missing. — *Major parvan:* D9 उद्यम (for उद्योग)! — *Sub-parvan:* K1 संजययान; K4 B Dn Ds D3–5. 7. 9. 10 T1 G1 M प्रजागर. — *Adhy. name:* K (K8 missing) D1. 2. 7. 8. 10 विदुरवाक्यं (K4 °क्यानि); T1 G1. 2 M साम्यप्रार्थनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 D7. 8 T2 39; D5 38; D6 (*sec. m.*) 35; T1 G M 40. — *S'loka no.:* K5 D8 82; Dn 86; G5 70.

40

☞ This adhy. is missing in K8 (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 [a]) B D (except D7–9) T2 अभ्यर्चितः; T1 G5 °र्थिनं; G2 °र्थितं; G3 ह्यर्थितं; G4 ह्यर्थिनं; M1 ह्यर्थितः (for अभ्यर्थितः). D1. 8. 9 G1. 2. 4 M (M4 *inf. lin.* as in text) असज्य°; G5 अतर्ज्य°; Ca. d. s असज्ज° (as in text). — [b]) K1 D9 S (except T2) स्वां (for अर्थं). — [c]) K4 D5. 8 T1 G3. 4 प्रशस्तं; M प्रशस्तिं; Ca. d यशस्तं (as in text). S (except T2) सद्भिः (for सन्तं). — [d]) K1 Ca. d. s प्रपन्नस्य; B8 प्रशान्ता हि; D1 प्रपन्नाय; D2 प्रपन्ना हि.

2 [a]) G5 अनर्थं° (for अधर्मं°). — [b]) B2. 4 D3. 4 यं; Cs यः (as in text). K4 D1. 2. 9 S (except T2) °त्यजेद्; Ds D8. 10 °त्यजन् (for °त्यजति). K1 B2 D8. 10 अनुपाकृष्टः; K4 B8 D9 T1 G4. 5 M अनुपक्रुष्ट (D9 °क्रुद्ध; G5 °कृष्ट); K5 B1. 4. 5 Dn G2 अनपा(G2 °प)कृष्ट; D2 (corrupt) अनुयत्क्रुष्ट; D3–7 G1. 3 अनपा(G3 °प)क्रुष्ट; T2 अनयोत्क्रुष्ट; Ca. d. s अनुपाक्रुष्ट (as in text). — [c]) K4. 5 B3. 4 Dn1 D7. 9. 10 T1 G2. 5 सु- (for स). — 2[d] =(var.) 5. 32. 14[b].

3 =Manu 11. 55. — [a]) K4 B (B5 marg.) Dn Ds D2–8 T2 अनृते; Ca. d. s अनृतं (as in text). D10 अनृतेन (for °तं च). T1 M सुखतर्केण (for च समुत्कर्षे). K5 B D (except D1) T2 G2 समुत्कर्षः; Ca. d. s as in text. — [b]) B8 बाह्यगामि च; D1 राजगामिनि; Cs as in text. — [c]) G8 गुरौ; Cs गुरोः (as in text). — [d]) K1 तत्समं; G5 समो हि (for समानि).

गुरोश्चालीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महत्यया ॥ ३

अस्तूयैकपदं मृत्युरतिवादः श्रियो वधः ।
अशुश्रूषा त्वरा श्लाघा विद्यायाः शत्रवस्त्रयः ॥ ४

सुखार्थिनः कुतो विद्या नास्ति विद्यार्थिनः सुखम् ।
सुखार्थी वा त्यजेद्विद्यां विद्यार्थी वा सुखं त्यजेत् ॥ ५

नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ।
नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचना ॥ ६

आशा धृतिं हन्ति समृद्धिमन्तकः
क्रोधः श्रियं हन्ति यशः कदर्यता ।
अपालनं हन्ति पशूंश्च राज-
न्नेकः क्रुद्धो ब्राह्मणो हन्ति राष्ट्रम् ॥ ७

अजश्च कांस्यं च रथश्च नित्यं
मध्वाकर्षः शकुनिः श्रोत्रियश्च ।
वृद्धो ज्ञातिरवसन्नो वयस्य
एतानि ते सन्तु गृहे सदैव ॥ ८

अजोक्षा चन्दनं वीणा आदर्शो मधुसर्पिषी ।
विषमौदुम्बरं शङ्खः स्वर्णं नाभिश्च रोचना ॥ ९

गृहे स्थापयितव्यानि धन्यानि मनुरब्रवीत् ।
देवब्राह्मणपूजार्थमतिथीनां च भारत ॥ १०

इदं च त्वां सर्वपरं ब्रवीमि
पुण्यं पदं तात महाविशिष्टम् ।
न जातु कामान्न भयान्न लोभा-

C. 5. 1514
B. 5. 40. 12
K. 5. 40. 12

---

4 ^{a}) T $G_{2.3.5}$ M एकपदो; $G_{1.4}$ संपदो; $C_{a.d.s}$ as in text. — ^{b}) D_{9} S स्त्रियो (for श्रियो). — K_{4} Dn $D_{2-6.8.9}$ T_{2} ins. after 4: D_{7}, after 5:

240* आलस्यं मदमोहौ च चापलं गोष्ठिरेव च ।
स्तब्धता चाभिमानित्वं तथात्यागित्वमेव च ।
एते वै सप्त दोषास्तु सदा विद्यार्थिनां मताः ।

[(L. 2) D_{7} जिह्मता (for स्तब्धता). K_{4} D_{7-9} अति° (for अभि°). K_{4} अनभ्यासित्वं (for तथात्यागित्वं). — (L. 3) Dn स्युः (for तु). — D_{4} (hapl.) om. from र्थिनां up to विद्या in 5^{b}.]

5 =(var.) Vṛddhacāṇakya 10. 3. — D_{4} om. up to विद्या in 5^{b} (cf. v. l. 4). S transp. 5^{ab} and 5^{cd}. — ^{a}) G_{2} transp. सुखा° and कुतः. — ^{b}) B_{3} $D_{1.2}$ $G_{3.5}$ कुतो (for नास्ति). — ^{c}) D_{10} त्यजते (for वा त्यजेद्). — ^{d}) K_{4} B Dn Ds $D_{2.5-7.10}$ T_{2} transp. सुखं and त्यजेत्. D_{8} विद्यार्थी संत्यजेत्सुखं. — After 5, D_{7} ins. 240*.

6 =C. 13. 2226; =Pañcatantra 1. 153; =Hitopades'a 2. 103; =Śārṅgadharapaddhati 1498. Cf. Ādi 1189*. — ^{d}) K_{4} $D_{1.8.10}$ G M वामलोचनाः.

7 ^{a}) $D_{5.6}$ समस्तं; $C_{a.d}$ as in text. C_{s} cites समृद्धिः. C_{a} अन्तरः; $C_{d.ap}$ अन्तकः (as in text). — ^{c}) K_{4} अरक्षणं (for अपा°).

8 Cf. 5. 33. 59. — ^{a}) K_{4} D_{9} $G_{4.5}$ T_{2} (by corr.) अयः; B Dn Ds $D_{3.4.10}$ G_{3} $M_{1.2}$ अजाः; G_{2} पयः (for अजः). K_{4} B (except B_{3}) Dn Ds D_{3} (after corr.)$_{.5.6.9.10}$ T_{2} G_{1} (after corr.) रजतं; D_{3} (before corr.)$_{.4}$ च रजः; T_{1} G_{1} (before corr.)$_{.2-5}$ M च रसः (for च रथः). $C_{a.d}$ cite रथः. — ^{b}) K_{4} Dn_{1} $D_{3-6.9}$ S मध्वादर्शः (G_{2} °र्शौ); $C_{a.d.s}$ as in text. K_{4} Dn_{1} $D_{3.4.9}$ सज्जनः; $C_{a.d.s}$ शकुनिः (as in text). — ^{c}) =(var.) 5. 33. 59^{c}. K_{1} सखा च; K_{5} B D (except $D_{1.3.4.7.9}$) T_{2} कुलीन (for वयस्य).

9 ^{a}) K_{1} D_{7} $G_{3.5}$ अजोश्वः (G_{5} °श्वाः); K_{4} $D_{2.5.6}$ T_{1} M अजोक्षाः; $D_{3.4}$ आजोक्षाः; D_{8} $G_{1.4}$ अजोक्षः; $C_{d.s}$ as in text. — ^{b}) S (except T G_{5}) आदर्श. — ^{c}) D_{3}m लोहः (gloss); $G_{3.5}$ पीठं; $C_{a.d.s}$ विषं (as in text). ❀C_{n}: विषं लोहमिति सर्वज्ञः ।❀ M_{2} औदुंबरः; M_{3-5} °बरा; $C_{a.d.s}$ as in text. K_{1} D_{1} T_{1} G_{3-5} शंखं; $D_{2.9}$ कांस्यं (for शङ्खः). — ^{d}) K_{4} D_{8} स्वर्णनाभिः; B Dn_{2} Ds D_{9} $C_{n.s}$ स्वर्णनाभः (for स्वर्णं नाभिः). ❀C_{n}: स्वर्णनाभः शालग्रामो दक्षिणावर्तः शङ्ख इति नारायणः ।❀ B Dn_{2} Ds D_{9} अथ (for च). $K_{1.2}$ $D_{1.2.7}$ स्वर्ण(D_{2} शुभ्र)माभरणं वृषः; S (except T_{2}) कांस्यं वृषभकांचने.

10 ^{b}) $D_{1.2}$ धान्यानि; S (except T_{2}) धर्म्याणि; $C_{a.d.s}$ धन्यानि (as in text). — ^{d}) G_{4} तथैव च (for च भारत).

11 ^{a}) S (except T_{2}) तु (for च). K_{2} $D_{2.7}$ S (except T_{2}) ते; K_{4} $D_{1.5.6}$ त्वा (for त्वां). K_{4} सर्वमेवं; Dn_{1} D_{1} T G_{1} (after corr.)$_{.3-5}$ $M_{1.3.4}$ सर्ववरं; $D_{2.9}$ सर्वमहं; G_{1} (before corr.) सर्वमिदं; $C_{a.d.s}$ as in text. — ^{b}) K_{4} $D_{3.4}$ मुख्यं; C_{s} पुण्यं (as in text). D_{9} पुण्यप्रदं (for पुण्यं पदं). S (except T_{2}) महद्विशिष्टं; C_{s} as in text. — ^{c}) G_{4} अज्ञानाद्वा (for जातु कामात्). — ^{d}) N (except $K_{1.2}$ D_{2}; K_{8} missing) T_{2} जह्यात् (for त्यजेत्).

C. 5. 1544
B. 5. 40. 12
K. 5. 40. 12

धर्मं त्यजेज्जीवितस्यापि हेतोः ॥ ११
नित्यो धर्मः सुखदुःखे त्वनित्ये
नित्यो जीवो धातुरस्य त्वनित्यः ।
त्यक्त्वानित्यं प्रतितिष्ठस्व नित्ये
संतुष्य त्वं तोषपरो हि लाभः ॥ १२
महाबलान्पश्य महानुभावा-
न्प्रशास्य भूमिं धनधान्यपूर्णाम् ।
राज्यानि हित्वा विपुलांश्च भोगा-
न्गतान्नरेन्द्रान्वशमन्तकस्य ॥ १३
मृतं पुत्रं दुःखपुष्टं मनुष्या
उत्क्षिप्य राजन्स्वगृहान्निर्हरन्ति ।
तं मुक्तकेशाः करुणं रुदन्त-
श्चितामध्ये काष्ठमिव क्षिपन्ति ॥ १४
अन्यो धनं प्रेतगतस्य भुङ्क्ते
वयांसि चाग्निश्च शरीरधातून् ।
द्वाभ्यामयं सह गच्छत्यमुत्र
पुण्येन पापेन च वेष्ट्यमानः ॥ १५
उत्सृज्य विनिवर्तन्ते ज्ञातयः सुहृदः सुताः ।
अग्नौ प्रास्तं तु पुरुषं कर्मान्वेति स्वयंकृतम् ॥ १६
अस्माल्लोकादूर्ध्वममुष्य चाधो
महत्तमस्तिष्ठति ह्यन्धकारम् ।
तद्वै महामोहनमिन्द्रियाणां
बुध्यस्व मा त्वां प्रलभेत राजन् ॥ १७
इदं वचः शक्ष्यसि चेद्यथाव-
न्निशम्य सर्वं प्रतिपत्तुमेवम् ।
यशः परं प्राप्स्यसि जीवलोके
भयं न चामुत्र न चेह तेऽस्ति ॥ १८
आत्मा नदी भारत पुण्यतीर्था

---

12 a) D1 अपि; G4.5 हि (for तु). — b) K5 B (except B3) D (except D1.2.7.9.10) T G transp. नित्यो and जीवो. K5 B Dn D3–6.8.10 (*sup. lin.* as in text). T2 G1 Cap हेतुः; Ca.d.s धातुः (as in text). K4 धातवश्चाप्यनित्याः; D9 धातुरस्यापि (°प्य- before corr.) नित्यः. — c) K1.4 Ca.d.s अनित्यान्. G4 संप्रतिष्ठस्व; Ca.d as in text. — d) Cs लोकः (for लाभः). S (except T2) संतुष्य संतोषपरा हि संतः.

13 a) K (K3 missing) D1.2.7 °धनान् (for °बलान्). K1.2.4 यस्य (for पश्य). — c) D9 राष्ट्राणि (for राज्यानि). K4 S (except T2) विविधान् (for विपुलान्). — d) K1.2.4 B3 Dn2 D2 G4 गता नरेंद्रा (for गतान्नरेन्द्रान्).

14 a) T1 G1 जनं (for पुत्रं). — c) K1.2.5 D1.7 °कंठाः (for °केशाः). After करुणं, K1.2 D1 ins. वै. K2.4.5 B4 Dn D7.9.10 G1 (before corr.) रुदंति (for रुदन्तः). — d) D5 एव (for इव). B3 Dn2 G5 M2 आक्षिपंति (for क्षिपन्ति). K1 काष्ठवन्निक्षिपंति.

15 a) K4 D3 प्रेत्य गतस्य. — b) T1 G1 (before corr.).2 चाश्नंति (for चाग्निश्च). — c) T1.2 (before corr.) G असौ; M त्वसौ (for अयं). G2 गच्छेत् (for गच्छति). K4 D3.4.9 एकस्तु जीवः समुपैत्यमुत्र. — d) K5 वेद्यमानः; G4 वेक्ष्यमाणः.

16 b) K1.2 D1.2.7 तथा (for सुताः). G3 बांधवा ज्ञातयः सुताः. — After 16ab, N (K3 missing) T2 G1 (marg. *sec. m.*) ins.:

241* अपुष्पानफलान्वृक्षान्यथा तात पतत्रिणः ।
[K2 D2 (after corr.).9 अपुष्पादफलाद्वृक्षाद्.]

— c) K1.5 D1.9 प्राप्तं; D3 प्राप्तौ (for प्रास्तं). S (except T2; G1 before corr.) अग्नि (G3 M2–5 °ग्नि-) प्राप्तं हि (M2 तु) पुरुषं. — d) D2 धर्मः (for कर्म). S (except T2) कर्मैवान्वेति यत्कृतं. — After 16, N T2 ins.:

242* तस्मात्तु पुरुषो यत्नाद्धर्मं संचिनुयाच्छनैः ।

17 a) K5 तस्मात्; Ca अस्मात् (as in text). Dn2 D1 अमुत्र; D9 अस्मात्; Cd.s अमुष्य (as in text). K2 Dn1 D3.4 T2 (after corr.) वा; Cn च (as in text). T1 G M अधश्च विद्वन् (G5 तिर्यक्); Ca अमुष्य पूर्वं. — b) K5 D1.2.7.9 T1 G च (for हि). M3–5 हंत काले (for ह्यन्ध°). D2–4.7.9 अंधकारः; T1 G M1.2 अंतकाले; Ca.d.s as in text. — c) G2.3 M महन्मोहनं; Ca.d.s महामो° (as in text). — d) K2 S (except T2 M2) त्वा; Cs त्वां (as in text). K1.2 D1 Ca.d प्रसहेत; D2 प्रययौ न; D10 प्रतिलभेत (for प्रलभेत). Cs cites प्रसहेत्.

18 a) K1 शिष्यसि; K2 श्रोष्य°; B3 D5 D1.10 शक्य°; Ca.d as in text. — b) K2 D9 M4 निशास्य; Ca.d as in text. D9 चैव (for सर्वं). K4 D9 प्रतिकर्तुं; D2 प्रतिपन्नं; Ca.d.s as in text. K2 B2 D (except Dn2 D5.6.8) G3.5 M4 एव (for एवं). — c) T1 G1.5 प्राप्नुहि (for प्राप्स्यसि). — d) K4 D2 भयं च नामुत्र. D3.4.9 भयं च ते नास्ति परत्र चेह च (D9 वा).

19 ab) = (var.) Hitopades'a 4. 90. — K5 B

सत्योदका धृतिकूला दमोर्मिः ।
तस्यां स्नातः पूयते पुण्यकर्मा
पुण्यो ह्यात्मा नित्यमम्भोऽम्भ एव ॥ १९
कामक्रोधग्राहवतीं पञ्चेन्द्रियजलां नदीम् ।
कृत्वा धृतिमयीं नावं जन्मदुर्गाणि संतर ॥ २०
प्रज्ञावृद्धं धर्मवृद्धं स्वबन्धुं
विद्यावृद्धं वयसा चापि वृद्धम् ।
कार्याकार्ये पूजयित्वा प्रसाद्य
यः संपृच्छेन्न स मुह्येत्कदाचित् ॥ २१
धृत्या शिश्नोदरं रक्षेत्पाणिपादं च चक्षुषा ।
चक्षुःश्रोत्रे च मनसा मनो वाचं च कर्मणा ॥ २२
नित्योदकी नित्ययज्ञोपवीती
नित्यस्वाध्यायी पतितान्नवर्जी ।
ऋतं ब्रुवन्गुरवे कर्म कुर्व-
न्न ब्राह्मणश्च्यवते ब्रह्मलोकात् ॥ २३
अधीत्य वेदान्परिसंस्तीर्य चाग्नी-
निष्ट्वा यज्ञैः पालयित्वा प्रजाश्च ।
गोब्राह्मणार्थे शस्त्रपूतान्तरात्मा
हतः संग्रामे क्षत्रियः स्वर्गमेति ॥ २४
वैश्योऽधीत्य ब्राह्मणान्क्षत्रियांश्च
धनैः काले संविभज्याश्रितांश्च ।
त्रेतापूतं धूममाघ्राय पुण्यं
प्रेत्य स्वर्गे देवसुखानि भुङ्क्ते ॥ २५
ब्रह्मक्षत्रं वैश्यवर्णं च शूद्रः
क्रमेणैतान्न्यायतः पूजयानः ।
तुष्टेष्वेतेष्वव्यथो दग्धपाप-
स्त्यक्त्वा देहं स्वर्गसुखानि भुङ्क्ते ॥ २६
चातुर्वर्ण्यस्यैष धर्मस्तवोक्तो

C. 5. 1561
B. 5. 40. 29
K. 5. 40. 29

$D_{5-7.10}$ Cn सत्योदया; Ca. d सत्योदका (as in text). K_2 $D_{3.4.9}$ शीलतटा; K_4 धृतिजला; Ca. d. s धृतिकूला (as in text). $K_{2.5}$ B D (except $D_{1.7}$) T_2 Cs दयोर्मिः; T_1 शमोर्मिः; Ca as in text. — [c]) K_5 T_1 G_1(before corr.).$_{2-4}$ M (except M_5) यस्यां; Cs तस्यां (as in text). S (except T $G_{2.5}$) पूयति. — [d]) M_{2-5} तीर्थो (for पुण्यो). K_4 B (except B_3) Dn $D_{2-5.7}$ T_2 G_1m अलोभः; D_9 अंभोधिः; Ca अम्भोऽम्भः (as in text). T_1 G_1(before corr.).$_{2.4.5}$ तमा($G_{4.5}$ °दा)त्मानं पुण्यसंभो ($G_{1.4.5}$ °महो) लभस्व; G_3 M_1 तीर्थो ह्यात्मा पुण्यसंभो लभस्व (M_1 *sup. lin.* तदात्मानं पुण्यसंभोंभ एव). — After 19, $M_{2.3.5}$ ins. another variant of 19[d] तदात्मानं पुण्यसंभो लभस्व!

20 =(var.) C. 3. 13772; (=var.) 12. 12060. — [c]) $K_{1.5}$ B Dn Ds $D_{5.6.8.10}$ T_2 transp. कृत्वा and नावं. D_9 धृतिमतीं; G_4 धृतिमहा- (for °मयीं). — [d]) D_1 जन्मदुःखानि; D_9 सर्वदुर्गाणि; Cs as in text.

21 [a]) $K_{1.4}$ S (except T_2) कर्म° (for धर्म°). D_1 T_1 G_1(before corr.).$_5$ सुबंधुं; D_2 स्ववृद्धं (for स्वबन्धुं). — [b]) Ds D_{10} °बंधुं (for °वृद्धं). $D_{1.2}$ G_2 यश°; G_3 तप° (for वय°). — [c]) S (except T_2) उपपद्य (for प्रसाद्य). — [d]) D_1 हि (for स). K_2 D_7 दुष्येत् (for मुह्येत्). D_{10} कदापि.

22 [b]) Ds_2 G_4 पाणिपादौ. — [c]) K_2 D_1 °श्रोत्रं. — [d]) G_2 वाचः. S (T_2m as in text) विद्यया; Cs कर्मणा (as in text).

23 [b]) Dn_1 D_8 नित्यं स्वाध्यायी; G_2 नित्याध्यायी. D_9 पतितान्नवर्जः; S (except T_2) वृषलान्नवर्जी (G_1 °वर्जः; G_2 °जीवी; G_4 °सेवी). — [c]) K_2 G_4 मितं; K_5 B D (except $D_{1.8}$; D_2 by corr.) T_2 सत्यं; G_3 जातं (for ऋतं). T_1 $G_{1.5}$ वदन् (for ब्रुवन्). — [d]) G_5 ब्रह्मण्यः (for ब्राह्मणः). G_4 स्वर्ग° (for ब्रह्म°).

24 [a]) D_9 परिचर्य; Cs परिसंस्तीर्य (as in text). S (except T_2) अग्निं; Cs as in text. ❀Cn: एतेनाग्निहोत्रमुपलक्षयतीति नारायणः।❀ — [b]) D_1 transp. इष्ट्वा and यज्ञैः. — [c]) $B_{2.3}$ Ds Cn गोब्राह्मणार्थं; Cs as in text. D_1 च (for शस्त्र-). — [d]) K_2 मृतः; Cs हतः (as in text). $D_{3.4}$ स्वर्गभाक्स्यात् (for स्वर्गमेति).

25 [c]) $K_{1.2}$ $D_{1.2}$ $G_{2.4.5}$ M (except M_1) त्रेतापूर्वं; D_9 त्रयीपूतं; Cs as in text. D_2 धूपं; T_2 सोमं; Cs धूमं (as in text). — [d]) B Dn $D_{3.4.9}$ दिव्य° (for देव°). D_{10} प्रेत्य स्वार्थं देवलोके तु भुंक्ते.

26 D_9 (hapl.) om. 26. $G_{1.4.5}$ °धर्मं (for °वर्णं). — [b]) K_2 $D_{2-4.7}$ पूजयित्वा; Dn_2 $G_{3.5}$ पूज्यमानः; D_1 पूज्य सर्वान् (for पूजयानः). — [d]) K_1 देव°; G_2 सिद्धि°; G_5 $M_{1.2}$ सिद्ध°; M_{3-5} सिद्धसुखादि (for स्वर्ग°). T_1 $G_{1.3.4}$ सिद्धिमिष्टां व्रजेच्च (for स्वर्ग° भुङ्क्ते).

27 D_1 तथा; S मया (for तव). — [b]) B_1m.$_{2-4}$ Dn

C. 5. 1561
B. 5. 40. 29
K. 5. 40. 29

हेतुं चात्र ब्रुवतो मे निबोध ।
क्षात्राद्धर्माद्धीयते पाण्डुपुत्र-
स्तं त्वं राजन्राजधर्मे नियुङ्क्ष्व ॥ २७

धृतराष्ट्र उवाच ।

एवमेतद्यथा मां त्वमनुशाससि नित्यदा ।
ममापि च मतिः सौम्य भवत्येवं यथात्थ माम् ॥ २८
सा तु बुद्धिः कृताप्येवं पाण्डवान्प्रति मे सदा ।
दुर्योधनं समासाद्य पुनर्विपरिवर्तते ॥ २९
न दिष्टमभ्यतिक्रान्तुं शक्यं मर्त्येन केनचित् ।
दिष्टमेव कृतं मन्ये पौरुषं तु निरर्थकम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

४१

धृतराष्ट्र उवाच ।

अनुक्तं यदि ते किंचिद्वाचा विदुर विद्यते ।
तन्मे शुश्रूषवे ब्रूहि विचित्राणि हि भाषसे ॥ १

विदुर उवाच ।

धृतराष्ट्र कुमारो वै यः पुराणः सनातनः ।
सनत्सुजातः प्रोवाच मृत्युर्नास्तीति भारत ॥ २
स ते गुह्यान्प्रकाशांश्च सर्वान्हृदयसंश्रयान् ।
प्रवक्ष्यति महाराज सर्वबुद्धिमतां वरः ॥ ३

धृतराष्ट्र उवाच ।

किं त्वं न वेद तद्भूयो यन्मे ब्रूयात्सनातनः ।

$D_{3.4.8}$ अनु- (for अत्र). — ^{c}) K_1 M_{3-5} क्षत्राद्धर्माद्; D_9 क्षात्रधर्मात्; $C_{a.d.s}$ as in text. D_9 क्षीयते; G_2 ईहते; G_3 दीर्यते (for हीयते). — ^{d}) K_2 D_7 स त्वं; D_2 G_2 तत्त्वं; $D_{3.4}$ त्वं तं (by transp.). T_1 G (G_1 by corr.) राज्यभारे; M राजभावे (for राजधर्मे).

28 ^{a}) K_2 एव (for एतद्). B_{2-4} Dn D_6 transp. मां and त्वं. K_2 M_2 अर्थं; $B_{1.5}$ $D_{1-5.8}$ T_2 $M_{1.3-5}$ आत्थ (for मां). T_1 $G_{1.5}$ वृत्तं; G_2 तत्वं (for मां त्वं). K_4 नित्यशः. — ^{c}) K_1 चैव (for अपि च). $K_{1m.4}$ $D_{2.8}$ G_3 M (except M_5) transp. अपि and च. G_5 हि (for च). $K_{2.4}$ मतं (for मतिः). — ^{d}) $K_{1.4}$ $D_{1.2}$ G_1 (before corr.)$_{.4.5}$ एव (for एवं).

29 D_{10} om. 29^{ab}. — Before 29, S (except $G_{3.5}$) ins. विदुरः. — ^{a}) D_2 सम-; S (except T_2 G_3) साधु- (for सा तु). K_2 $D_{1.9}$ हि; G_3 तु (for अपि). — ^{b}) T_1 G (except G_3) पांडवं (for पाण्डवान्). S (T_2 by corr.) भारत (for मे सदा).

30 ^{a}) D_1 T_1 $G_{1.4.5}$ अपि (for अभि-). — ^{b}) K_5 $B_{2.4}$ Dn Ds $D_{3-8.10}$ T_2 भूतेन; D_1 G_5 M अन्येन (for मर्त्येन). — ^{c}) $G_{1.4.5}$ दैवं; Cd दिष्टं (as in text). Ds D_2 M एतत् (for एव). K_1 B Dn Ds $D_{1-5.7-10}$ T_2 ध्रुवं; $K_{2.4.5}$ D_6 G_5 परं (for कृतं). — ^{d}) = 1. 192. 12^{b}.

Colophon. K_3 missing. — *Sub-parvan:* K_2 B Dn Ds $D_{1.3-6.9.10}$ T G_1 M प्रजागर. — *Adhy. name:* K (K_3 missing) $D_{1.2.7.8.10}$ विदुरवाक्यं ($K_{2.4}$ °वाक्यानि), to which K_2 adds समाप्तानि; T_1 $G_{1.2.4}$ धर्मादि(G_2 वर्णधर्मादि)प्रतिपादनं; M धर्मप्रतिपादनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1 D_7 T_2 40; D_5 34; D_6 (*sec. m.*) 37; T_1 G M 41. — *S'loka no.:* K_5 31; Dn 32; D_3 33.

41

☞ Adhy. 41-69 are missing in K_2! This adhy. is missing in K_3 also (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 ^{b}) K_4 D_9 वचो (for वाचा). — ^{c}) $G_{2.3}$ M धर्मं (for तन्मे). K_1 B Dn Ds $D_{3-5.10}$ T_2 शुश्रूषतो; K_5 $D_{7.9}$ T_1 G (except G_5) °ते (for °वे). — ^{d}) D_1 वि-; D_9 ह; $G_{1.3.4}$ M (except M_2) इह; G_2 प्र- (for हि).

2 ^{ab}) D_1 transp. कुमारः and पुराणः. — ^{c}) S (except T_2) सनत्कुमारः. — ^{d}) K_4 D_9 देहिनां (for भारत).

3 ^{a}) T_1 G (except G_5) यः (for सः). — ^{b}) K_1 B_5 $D_{3.4}$ °संस्थितान्; $K_{4.5}$ B_1 $D_{1.2}$ T_1 G (except G_2) M_1 (*sup. lin.* as in text) °संश्रितान्; Dn_1 Ds D_9 °संशयान्; Cn as in text. — ^{c}) T_1 G स (for प्र-). — ^{d}) K_1 सर्वं (for सर्व-). K_5 सर्वधर्मभृतां वर; D_9 यथा बुद्धिर्मनीषिणां; S (except T_2) मनोबुद्धिसमन्वितान्.

4 ^{ab}) $K_{1.4}$ $D_{1.2.9}$ एष (for त्वं न). K_4 मां; $D_{1.9}$ मा (for मे). S (except T_2) तमहं नाभिजानामि तत्वतो

त्वमेव विदुर ब्रूहि प्रज्ञाशेषोऽस्ति चेत्तव ॥ ४

विदुर उवाच ।

शूद्रयोनावहं जातो नातोऽन्यद्वक्तुमुत्सहे ।
कुमारस्य तु या बुद्धिर्वेद तां शाश्वतीमहम् ॥ ५
ब्राह्मीं हि योनिमापन्नः सुगुह्यमपि यो वदेत् ।
न तेन गर्ह्यो देवानां तस्मादेतद्ब्रवीमि ते ॥ ६

धृतराष्ट्र उवाच ।

ब्रवीहि विदुर त्वं मे पुराणं तं सनातनम् ।
कथमेतेन देहेन स्यादिहैव समागमः ॥ ७

वैशंपायन उवाच ।

चिन्तयामास विदुरस्तमृषिं संशितव्रतम् ।
स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा दर्शयामास भारत ॥ ८
स चैनं प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्मणा ।
सुखोपविष्टं विश्रान्तमथैनं विदुरोऽब्रवीत् ॥ ९
भगवन्संशयः कश्चिद्धृतराष्ट्रस्य मानसे ।
यो न शक्यो मया वक्तुं तमस्मै वक्तुमर्हसि ।
यं श्रुत्वायं मनुष्येन्द्रः सुखदुःखातिगो भवेत् ॥ १०
लाभालाभौ प्रियद्वेष्यौ यथैनं न जरान्तकौ ।
विषहेरन्भयामर्षौ क्षुत्पिपासे मदोद्भवौ ।
अरतिश्चैव तन्द्री च कामक्रोधौ क्षयोदयौ ॥ ११

C. 5. 1576
B. 5. 41. 12
K. 5. 41. 12

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥ समाप्तं प्रजागरपर्व ॥

वै सनातनं. — d) K_5 (corrupt) संज्ञातैः साम्नि चेत्तव.

5 a) D_7 G_3 °योन्यां (for °योनौ). T_1 $G_{1.4}$ हि जातोस्मि (for अहं जातो). — b) D_2 अहं; G_5 ते (for अतो). D_2 तद् (for अन्यद्). — c) S (except T_2 G_3) कवेरस्य (for कुमा°). $B_{2.4}$ च (for तु).

6 a) Dn_1 ब्राह्मयां हि; $G_{1.4.5}$ ब्राह्मणीं. B_4 T_1 $G_{2.3}$ M तु (for हि). K_1 संपन्नः (for आपन्नः). D_{10} ब्राह्मीं योनिं समापन्नः. — b) Dn_2 D_1 T_1 $G_{2.3.5}$ स गुह्यं; D_3 स्वगुह्यं. D_9 असौ (for यो). — c) G_{2-4} गुह्यो; $M_{3.5}$ गर्ह्यौ. K_1 वेदात्मा (for देवानां). — d) $K_{1.4}$ D_2 नैतद् (for एतद्).

7 a) $K_{4.5}$ $D_{2.3}$ प्रब्रूहि (for ब्रवीहि). — b) K_4 तत्पुराणं; $D_{3.4}$ G M तं पुराणं (by transp.). D_3 तु (for तं). D_{10} क्व पुराणः सनातनः. — c) Dn_1 $D_{3.4}$ S (except T_2 G_3) देवेन; D_{10} च मया (for देहेन). — d) D_9 S (except T_2) transp. स्यात् and इहैव.

8 K_4 om. 8^{ab}. — b) N (except B_5 Dn_2 Ds_1 D_1; K_4 om.) M_2 शंसित° (for संशित°). G_2 तमृषिं च सनातनं. — c) D_7 मनसा (for स च तत्).

9 9^{b} = 1. 13. 37^{b}; 53. 13^{d}; 96. 52^{d} etc. — cd) T_1 $G_{1.4.5}$ अथो° (for सुखो°). T_1 तथैनं; $G_{1.4}$ तदैनं; G_5 तदेनं (for अथैनं).

10 Before 10, T_1 $G_{1.4.5}$ ins. विदुरः. — b) K_5 धीमतः; B Dn Ds D_{3-7} T_2 G_2 मानसः; D_1 विद्यते (for मानसे). — d) K_4 त्वं तस्मै; K_5 B Dn Ds $D_{7.8.10}$ T_1 $G_{1.4.5}$ त्वमस्मै; $D_{3.4}$ असौ तद् (for तमस्मै). G_2 तस्मै वक्तुं त्वमर्हसि. — e) K_4 श्रुत्वाथ; D_9 T_1 $G_{1.2.4.5}$ श्रुत्वा यत्; G_3 M श्रुत्वायं (or श्रुत्वा यं) (for यं श्रुत्वा). K_4 D_9 $G_{2.3.5}$ M तु; T_1 G_1 तत्; G_4 तं (for अयं). K_1 मनुष्येभ्यः. — f) N (except Ds) T_2 $G_{1.2}$ सर्व- (for सुख-).

11 b) K_1 (after corr.) D_3 S (except T_2) तथा (for यथा). $K_{1.5}$ S (except T_2) एव तु; D_3 एव च (for एनं न). — c) K_1 (by marg. corr.) विषहेत; C_s °हेरन् (as in text). S (except T_2) मदो(M भयो)-न्मादौ (for भयामर्षौ). — d) K_1m S (T_2 also as in text) भयाभये; K_5 $D_{7.8}$ मदोद्भवे; D_9 महद्भये. Cn cites उद्भवः. — e) K_1 (by marg. corr.) S (except T_2) अरतिं (for अरतिः). $B_{2.5}$ तंद्रीः; S (except T) तंद्रीं. — f) D_9 जयाजयौ; G_5 क्षयाक्षयौ (for क्षयोदयौ).

Colophon. $K_{2.3}$ missing. — *Major parvan:* D_9 उद्यम (for उद्योग)! — *Sub-parvan:* K_5 D_7 संजययान; B Dn Ds $D_{1.3-6.9.10}$ T $G_{1.4.5}$ M प्रजागर (G_5 विदुर-प्रजागर), to which $B_{2.4.5}$ Dn $D_{3-6.9}$ T_2 $G_{1.4.5}$ M_1 add समाप्त. — *Adhy. name:* K_1 B_1 $D_{1.2}$ $M_{3.5}$ विदुरवाक्यं (followed by समाप्तं); K_4 B_3 Dn Ds $D_{7.10}$ विदुरवाक्यानि (followed by समाप्तानि except in Ds); D_3 विदुरनीतिः; $M_{1.2}$ जातिप्रशंसनं; M_4 जातिप्रशंसनं and विदुरवाक्यं (followed by समाप्तं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1 $D_{7.8}$ T_2 41; D_5 40; D_6 38; T_1 G M 42. — *S'loka no.:* K_5 Dn D_3 12. — *Aggregate s'loka no.* (of "Viduravākya"): Dn_1 864.

42

☞ Here begins the Sanatsujātaparvan, also called the Sanatsujātīya. In addition to the four commentaries utilized above, the Bhāṣya of Śrīmat Śaṁkarācārya on the Sanatsujātīya (designated Cs′), as published in the Gujarati Printing Press edition (1920), was collated for this section. Of the Northern recension of the Sanatsujātīya (adhy. 42–45), Ś1 K (K2.3 missing) agree generally with B in matters of omission, insertion and sequence of verses or passages; and this agreement is mostly supported by M of the Southern recension. The D MSS., on the other hand, are divided among themselves *in a strange way*: most of them contain the Vulgate text of *Nīl.* (agreeing fairly closely with that of the old printed editions), but there are some D MSS. (especially Ds D8–10) which betray the *direct* influence of Śaṁkara's commentary and agree generally with TG! Nīlakaṇṭha's text is best characterized by himself when he commences his commentary on this episode by remarking: उद्योगपर्वणि सनत्सुजातीये भाष्यकारादिभिर्व्याख्यातान्संप्रतितनपुस्तकेषु च स्थितान्पाठाञ्श्लोकांश्च गुणोपसंहारन्यायेनैकीकृत्य व्याख्यायते. His text, as indicated by his own statement, is of an inclusive rather than of exclusive type; and this result he has achieved, not only by indiscriminately culling stanzas commented upon by the "Bhāṣyakāra" (probably Śaṁkara) and even such as are to be found only in very modern manuscripts, but also by bodily incorporating passages from divergent versions and inserting them at various points of the text with entire disregard of sequence and sometimes even of sense. The result has been a hopeless medley of disjointed units. Even variant versions of the same verse or passage are complacently dovetailed or repeated (see, for instance, Bombay ed. adhy. 42, stanzas 17 and 26, 23 and 25, 27 and 28; adhy. 43, stanzas 50 and 51, 52 and 53–54; adhy. 44, lines 3^{ab} and 4^{ab}; adhy. 46, stanzas 6 and 20, 15 and 27, 16 and 23; 17 and 24). The Southern recension of the Sanatsujātīya, on the other hand, exists in two sharply divergent forms. The M version has none of the additional passages of the Vulgate text, and, as noted above, shows almost complete agreement with Ś1 K and B in this respect. The TG version, on the other hand, is the source of most of the additional and variant passages incorporated in the Vulgate, and therefore presents a text which differs *materially* from that of M. Śaṁkara has generally accepted the TG version; but since his text is also probably eclectic, it is difficult to fix it down to any particular MS. or group of MSS. of this version. Even apart from sporadic Northern influence, the TG tradition, again, does not appear to be uniform; for, the individual MSS. of this version differ a great deal among themselves, especially regarding sequence of the various units. The differences are so complicated and arbitrary in some places that elaborate tables have to be furnished below to guide the reader through the tangled system of transpositions, omissions and insertions (see v.l. 5. 43. 14–23; 45. 3). It is clear that, in spite of the authority of Śaṁkara, the text cannot be satisfactorily constituted wholly on the basis of TG, versions which do not present a uniform or consistent text-tradition; nor can it be based on the indiscriminately conflated Vulgate text, which is merely an incoherent assemblage of passages from different sources. Our text is based mainly on the *agreement* of Ś1 K with M, supported by B, a basis which is as sound as it is broad; and it is authenticated generally by the scholia of Dev., Arj. and Sarvajña. The Javanese version gives us only a few extracts, which are cited *in toto* in App. II; but in spite of the divergent versions of the text, it contains no lines or stanzas, which do not occur in our text! On the other hand, the variant or additional passages, which distinguish TG (with Śaṁkara) from our text *are not found at all* in the Javanese version! — It is worthy of note that the commentary of Śaṁkara on the Sanatsujāta begins with our adhy. 42, and *not* with adhy. 41, which latter is commonly but erroneously treated, in most of the older printed editions, as the first adhyāya of the Sanatsujātaparvan. — With regard to the omission from our text of adhy. 45 of the Bombay edition (=adhy. 46 of the Calcutta), cf. v.l. 5. 44. 24.

४२

वैशंपायन उवाच ।

ततो राजा धृतराष्ट्रो मनीषी
संपूज्य वाक्यं विदुरेरितं तत् ।
सनत्सुजातं रहिते महात्मा
पप्रच्छ बुद्धिं परमां बुभूषन् ॥ १

धृतराष्ट्र उवाच ।

सनत्सुजात यदिदं शृणोमि
मृत्युर्हि नास्तीति तवोपदेशम् ।
देवासुरा ह्याचरन्ब्रह्मचर्य-
ममृत्यवे तत्कतरन्नु सत्यम् ॥ २

सनत्सुजात उवाच ।

अमृत्युः कर्मणा केचिन्मृत्युर्नास्तीति चापरे ।
शृणु मे ब्रुवतो राजन्यथैतन्मा विशङ्किथाः ॥ ३
उभे सत्ये क्षत्रियाद्यप्रवृत्ते
मोहो मृत्युः संमतो यः कवीनाम् ।
प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि
सदाप्रमादममृतत्वं ब्रवीमि ॥ ४
प्रमादाद्वै असुराः पराभव-
न्नप्रमादाद्ब्रह्मभूता भवन्ति ।
न वै मृत्युर्व्याघ्र इवात्ति जन्तू-
न्न ह्यस्य रूपमुपलभ्यते ह ॥ ५
यमं त्वेके मृत्युमतोऽन्यमाहु-
रात्मावसन्नममृतं ब्रह्मचर्यम् ।
पितृलोके राज्यमनुशास्ति देवः
शिवः शिवानामशिवोऽशिवानाम् ॥ ६

C. 5. 1581
B. 5. 42. 6
K. 5. 42. 6

☞ This adhy. is missing in K2.8 (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15).

1 ^b) M3–5 विदुरेण तत्; Cs′ विदुरेरितं (as in text). G5 तु; Cs′ तत् (as in text). K4 B D1–7.9 T2 (m as in text) संपूज्य तं (D1.2 °ज्यैनं) धर्मभृतां वरिष्ठं. — G4 om. 1^c–2^d. — ^c) D7 रहसि (? gloss); all comm. रहिते (as in text).

2 G4 om. 2 (cf. v.l. 1). — ^a) K4 B Dn1 D2–7.9 T2 अहमिमं; D1 यमिमं; D10 G1.5 यदिमं (for यदिदं). — ^b) K4 B Dn D1–7.9.10 T2 om. हि, and transp. मृत्युर् and न. Ds also om. हि. Ca.d cite मृत्युर्नास्तीति; Cs′ मृत्युर्हि नास्तीति (as in text). K4 D1.2 इह वादं (K4 °दः); B1.4.5 Dn2 D5–7 T2 Cn.s प्रवादं; B2 प्रसादः; B3 Dn1 प्रसादं; D9 प्रसादात्; M अपदेशः (for उपदेशम्). Cs′ cites उपदिष्टं. — ^c) K1.5 Ds D8 G5 om. हि. K1 G5 M Cs अचरन्; Cs′ आच° (as in text).

3 ^a) K4 B D (except Ds D4.8.10) T2 Ca.d अपृच्छः; Cs.s′.np अमृत्युः (as in text). K4 B Dn Ds D1–7.9 T2 (before corr.) Cs यन्मां (B4 Dn2 यच्च); Cs′.np केचित् (as in text). Ca.d.n cite यत्. — ^b) K4 D1.2.9 यत्परं; B Ds D5–7 T2 Cn चापरं; Cs′ चापरे (as in text). — ^d) D1 G4 तत्; Ca.d.s′ एतत् (as in text). B2 S (except T2 G5) विशंकथाः (cf. 1. 67. 13 and v. l.); all comm. as in text.

4 ^a) K4 B2.4 Cs तस्य विद्धि; Dn D1.2.5.6.9 T2 (also as in text) एतस्य विद्धि; Cnp आद्यप्रवृत्ते (as in text). Ca cites एतस्य, Cs′ क्षत्रियाद्य. B1.3.5 क्षत्रियस्येह विद्धि (for °याद्यप्रवृत्ते). — ^b) K4 B Dn D1.2.5.9 T2 (also as in text). Ca.d मोहात्; M (except M1) मोहैः; Cs.s′ मोहः (as in text). D5 संस्मृतो; Cs.s′ as in text. K4 B Dn D1–4.6.9 T2 M अयं; Cs′ यः (as in text). — ^d) B4 Dn M (M1 *sup. lin.* as in text) तथा; Cs.s′ सदा (as in text). K4 D8 अप्रमादात्; Cd.s.s′ as in text.

5 ^a) D1.8 T1 वा (for वै). — ^b) K1 न प्रमादाद्वै; K4 न च प्रमादात्; Cs.s′ अप्रमादात् (as in text). K1.4 D7 हि देवाः; K5 Ds D8.10 T1 G Cs′.np सुराश्च (for भवन्ति). — K4 om. 5^c–7^b. — ^c) B3 Dn2 D2–4.8 T2 एव; D9 चैव; Ca.d.s′ वै (as in text). D1 एति (for अत्ति). — ^d) D8.10 T1 G1.2.4.5 अपि; G3 M (except M5) Cs′ च; Ca.d.s हि (as in text). B3 Dn D2–4.6.9 T2 G3 M2 हि; G5 च (for ह).

6 K4 om. 6 (cf. v.l. 5). — ^a) Ds त्वेको; D1 त्वेकं; G3 चैके; all comm. त्वेके (as in text). — ^b) K5m (orig. as in text) Ds D8 T1 G Cs′.np आत्मावासं (Ds °स्तं); D1 नात्मावसन्नं; Cn.s as in text. Dn1 D2.4.9 Ca.d आत्मा व(Dn1 वा-; D9 वै)सन्नमृतं ब्र°. — ^c) D1 G3 अनुप्रशास्ति; Cs′ अनुशास्ति देवः (as in text).

C. 5. 1582
B. 5. 42. 7
K. 5. 42. 7

आस्यादेष निःसरते नराणां
क्रोधः प्रमादो मोहरूपश्च मृत्युः ।
ते मोहितास्तद्वशे वर्तमाना
इतः प्रेतास्तत्र पुनः पतन्ति ॥ ७
ततस्तं देवा अनु विप्लवन्ते
अतो मृत्युर्मरणाख्यामुपैति ।
कर्मोदये कर्मफलानुरागा-
स्तत्रानु यान्ति न तरन्ति मृत्युम् ॥ ८
योऽभिध्यायन्नुत्पतिष्णून्निहन्या-
दनादरेणाप्रतिबुध्यमानः ।
स वै मृत्युर्मृत्युरिवात्ति भूत्वा
एवं विद्वान्यो विनिहन्ति कामान् ॥ ९
कामानुसारी पुरुषः कामाननु विनश्यति ।
कामान्व्युदस्य धुनुते यत्किंचित्पुरुषो रजः ॥ १०

---

7 K4 om. 7^{ab} (cf. v.l. 5). — ^{a}) K1 (before corr.) B Dn D2.5–7.9 T2 G3 M1 (*inf. lin.*) Ca.d.s अस्यादेशात्; D1 अस्मादेतत्; G5 आलस्यदोषात्; Cs'.np आस्यादेष (as in text). K5 D8 Cn निःसरति; Ca.d.s.s' as in text. — ^{b}) B2.4 Dn2 लोभ°; Cd.s' मोह° (as in text). Cs cites क्रोधमोहौ. — After 7^{ab}, K1 (marg.).5 Dn Ds D2 (marg. *sec. m.*).3.4.8.10 T G ins.:

243* अहंगतेनैव चरन्विमार्गा-
न्न चात्मनो योगमुपैति कश्चित् ।

[Noticed in Cs' but not in Ca.d.s. — (L. 1) G1.5 इव (for एव). — (L. 2) Ds G4 कंचित्; G1.5 देही; G2.8 Cs' किंचित् (for कश्चित्).]

— Ds2 om. 7^{cd}; Ds1 transp. 7^{cd} and 8^{ab}. — ^{d}) K5 Ds1 D8.10 अतः; all comm. इतः (as in text). Ds1 G1.3 प्रयांति; Cs.s' पतन्ति (as in text).

8 Ds1 transp. 7^{cd} and 8^{ab}. — ^{a}) T1 G5 Ca अतः; M तं (M2 कं) वै; Cd.s.s' ततः (as in text). M om. तं. B3 Dn2 D3–5 तान्; Ca.d.s.s' तं (as in text). D1 ते वा (for तं देवा). K5 D8.10 S (except T2) Cs' परिप्लवंते; Ca.d.s विप्लवन्ते (as in text). — ^{b}) Dn1 D8.9 Ca ततो; Cd.s.s' अतो (as in text). K5 D8.10 T1 G M1 (*inf. lin.*) Cs' मरणादभ्युपैति; M कर्मणा ह्यभ्युपैति; Ca.s मरणाख्यामु° (as in text). — ^{c}) K4 B2 D1.2 M (M1 *inf. lin.* as in text) कर्मफलानुगास्ते; D3–6.9 °लान्वितास्ते; Cs' °लानुरागाः (as in text). Ca.d cite कर्मफलानुगाः, Cs फलानुगाः. — ^{d}) K5 यांति ते; B1.3.5 Dn D3–6 T2 (before corr.) ते यांति. Ds यांतीति (for यान्ति). Here and in the sequel, T1 has incorporated into its text fragments of Sanatsujātīya stanzas with the remark "यज्ञनारायणीये". Yajñanārāyaṇa was a Southern commentator. Thus after 8, T1 ins. यज्ञनारायणीये । ततस्तं देवा अनु परिप्लवन्ते । — After 8, K1 (marg.).5 D (except D1.5.6.9; D7 om. lines 3–6) T G (except G3) ins.:

244* सदर्थयोगानवगमात्समन्ता-
त्प्रवर्तते भोगयोगेन देही ।
तद्वै महामोहनमिन्द्रियाणां
मिथ्यार्थयोगस्य गतिर्हि नित्या ।
मिथ्यार्थयोगाभिहतान्तरात्मा [5]
स्मरन्नुपास्ते विषयान्समन्तात् ।

[Noticed in Cs', but not in Ca.d.s. — (L. 1) Ds °योगावगमात्; T1 °योगाभिग°. — (L. 4) K1 T2 G1.2.4 °र्थयोगेस्य (for °र्थयोगस्य). — (L. 6) G2.4.5 समस्तान् (for समन्तात्).]

— Thereafter K1 (marg.).5 Dn D10 T1 G (G3 om.) read 12; while Ds D3.4.8 T2 read 12 here for the first time, *repeating* it in its proper place. Cd reads as in text.

9 ^{a}) K4 B Dn D1–5.6 (before corr.).7 Cs सः; Cs' यः (as in text). G5 [अ]नुध्यायन्; M [अ]भिध्यायेद्; Ca.d.s as in text. K1 (before corr.).4 B Dn D1–7.9 Ca.d.s उत्पतितान्; Cs' उत्पतिष्णून् (as in text). M (except M2) न हन्यात्; all comm. निह° (as in text). — ^{b}) K5 D8.10 M (except M2) Cs' अनाचारेण; B1.3.5 सदाचारेण; T1 अनासारेण; G5 °चरेण; Ca.d.s °दरेण (as in text). — ^{c}) B Dn D3–7 Ca.s नैनं; D1 न तं; D2 न वै; Cs' स वै (as in text). K1 D9 G5 M5 Ca मृत्युं; K5 मृत्योः; Cd.s.s' मृत्युः (first occurrence of the word) as in text. Ca अभिभूयात् (for अत्ति भूत्वा). D1.2.4.9 भूतानि; D5 भूतं; Cs.s' भूत्वा (as in text). — ^{d}) Ds D8 G2.5 ह्येवं; G1.4 ह्येनं (for एवं). Ds D3.10 T1 G1.2.4.5 [अ]भिहंतीह (G1.4 °व); G3 M ह्यभिहंति (for विनि°). — After 9, D9 reads 12.

10 ^{b}) K4 D9 G3 कामाद्; Cs.s' कामान् (as in text). — D9 om. 10^c–11^d. — ^{c}) Ds कामान्व्युदस्यन्; D2 G3 M5 कामानुदस्य; G4 M2.4 कामान्युदस्य; Ca.d.s' कामान्व्युदस्य (as in text). D1 कुरुते; all comm. धुनुते (as in text).

तमोऽप्रकाशो भूतानां नरकोऽयं प्रदृश्यते ।
गृह्यन्त इव धावन्ति गच्छन्तः श्वभ्रमुन्मुखाः ॥ ११
अभिध्या वै प्रथमं हन्ति चैनं
कामक्रोधौ गृह्य चैनं तु पश्चात् ।
एते बालान्मृत्यवे प्रापयन्ति
धीरास्तु धैर्येण तरन्ति मृत्युम् ॥ १२
अमन्यमानः क्षत्रिय किंचिदन्य-
न्नाधीयते तार्ण इवास्य व्याघ्रः ।
क्रोधाल्लोभान्मोहमयान्तरात्मा
स वै मृत्युस्त्वच्छरीरे य एषः ॥ १३
एवं मृत्युं जायमानं विदित्वा
ज्ञाने तिष्ठन्न बिभेतीह मृत्योः ।
विनश्यते विषये तस्य मृत्यु-
र्मृत्योर्यथा विषयं प्राप्य मर्त्यः ॥ १४

C. 5. 1591
B. 5. 42. 16
K. 5. 42. 16

---

11 D9 om. 11 (cf. v.l. 10). — a) K1 m. 5 Ds D8. 10 T1 G2–4 Cs′ देहो; D1 तद्; Ca. d. s तमो (as in text). — c) Dn D2–4. 6 T2 गुह्यंत; D5 G5 Cs गृह्णंत; D1 गृह्णंत; D8. 10 T1 G1. 2. 4 Cs′ गृध्यंत; G3 M कृष्यंत; Ca. d. np गृह्यंत (as in text). K5 Ds D8. 10 G1. 2. 4 Cs′ एव; Ca. d इव (as in text). D5 उत्पतंतश्च (for गृह्यन्त इव). — d) D2–5 T2 G1. 4. 5 गच्छंति; Cs′ गच्छन्तः (as in text). K1 (before corr.). 4 B Dn D1. 2. 5–7 श्वभ्रव-त्सुखं; K5 श्वभ्रवन्मुखाः; Ds च भ्रमन्मुखाः; D3. 4 च भ्रम-न्सुखं; T2 G4 श्वभ्रमन्सुखं (G4 °न्मुखः); Cs′ श्वभ्रमुन्मुखाः (as in text). Ca. d cite गच्छन्त इव श्वभ्रे. — After 11, B4. 5 Dn ins. 245* (cf. v.l. 12).

12 B4. 5 G3 om. 12. K1 (marg.). 5 Dn D10 T1 G (G3 om.) read 12 after 244* (cf. v.l. 8); Ds D3. 4. 8 T2 read it for the first time after 244* and *repeat* it here; D9 reads 12 after 9. — a) D3. 4 (both *second* time) निदिध्या; all comm. अभिध्या (as in text). K4 B1–3 D (except Ds D8. 10; D3. 4 only second time) Cs लोकान्; Ca लोभात् (for चैनं). — b) K1 B1–3 Ca. s अवगृह्याशु; K4 Dn D3. 4 (both latter second time). 5–7. 9 अनुगृह्याशु; D1. 2 अथ गृह्याशु; D3. 4 T2 (all first time) गृह्य चैनं च; T2 (second time) प्रतिगृह्याशु (for गृह्य चैनं तु). Cs′ cites प्रगृह्य. M रूपं (for चैनं). K5 Ds D8 च; T1 हि (for तु). — c) K1. 5 Ds2 D2–4 (D3. 4 first time). 8. 10 T (T2 first time) M एतान्; Cs. s′ एते (as in text). Cs cites प्राप्नुवंति. — d) K4 Cs. ap. np चरंति; Ca. s′ तरन्ति (as in text). K4 B1–3 Ca. s. np धर्मं; Cs′ मृत्युं (as in text). — K4 B1–3 D3–6. 8 ins. after 12: B4. 5 Dn, after 11:

245* अमूढवृत्तेः पुरुषस्येह कुर्या-
त्किं वै मृत्युस्तार्ण इवास्य व्याघ्रः ।

[Noticed in Ca; but not in Cd. s. s′. — (L. 2) B2 Dn D5 तीर्णः; Ca. n तार्णः (as above). K4 B2. 3 D3 Ca सर्पः (for व्याघ्रः). Cf. 13b.]

13 B3 om. 13ab. — a) K5 D3. 9 M3–5 कंचिद्; D1 कश्चिद्; Cd. s किंचिद् (as in text). — b) Cf. 245* above. K1. 4 B (B3 om.) Dn D1. 3–6. 9 G1. 2 Cd. s नाधीयीत; Cs′ °यते (as in text). K4 ततो न इवास्य मृत्युः; B (B3 om.) Dn D3–6 निर्णुदन्निवास्य चायुः; Cs बाल इवाश्मव्याघ्रः; Cs′ as in text. Ca. d cite अश्मव्याघ्र. — c) K5 Ds D1. 2. 8–10 T1 G3. 4 M1 (*sup. lin.* as in text). 2. 3. 5 Cd. s. s′ मोहम (G4 M3 °मा) यांतरात्मा (for मोहमया°). K1 D7 भीक्रोधलोभादिमयां (D7 °हतां) तरात्मा; B Dn D3–6 T2 स क्रोधलोभौ (B1. 2. 4. 5 D6 °भो) मोहवानं- (T2 °भयां) तरात्मा; G5 कामात्क्रोधाल्लोभभयांतरात्मा. Ca has स क्रोधलोभमोहयुक्तः. — d) T1 G1. 5 स एव (for स वै). G1. 4. 5 स्व- (for त्वत्-).

14 a) M transp. एवं and मृत्युं. — b) K5 Ds2 D8. 10 S (except T2 M2) Cs′ ज्ञानेन तिष्ठन्न बिभेति मृत्योः. Ca. d. s cite ज्ञाने तिष्ठन् (as in text). — After 14, K5 (om. lines 17–20) Dn Ds (om. lines 13–20) T G (G3 om. lines 1–8) ins.:

246* धृतराष्ट्र उवाच ।
यानेवाहुरिज्यया साधुलोका-
न्द्विजातीनां पुण्यतमान्सनातनान् ।
तेषां परार्थं कथयन्तीह वेदा
एतद्विद्वान्नैति कथं नु कर्म ।
सनत्सुजात उवाच ।
एवं ह्यविद्वानुपयाति तत्र [5]
तथार्थजातं च वदन्ति वेदाः ।
स नेह आयाति परं परात्मा
प्रयाति मार्गेण निहत्य मार्गान् ।
धृतराष्ट्र उवाच ।
कोऽसौ नियुङ्क्ते तमजं पुराणं
स चेदिदं सर्वमनुक्रमेण । [10]
किं वास्य कार्यमथ वा सुखं च
तन्मे विद्वन्ब्रूहि सर्वं यथावत् ।

C. 5. 1597
B. 5. 42. 22
K. 5. 42. 22

धृतराष्ट्र उवाच ।
येऽस्मिन्धर्मान्नाचरन्तीह केचि-
त्तथा धर्मान्केचिदिहाचरन्ति ।
धर्मः पापेन प्रतिहन्यते स
उताहो धर्मः प्रतिहन्ति पापम् ॥ १५

सनत्सुजात उवाच ।
उभयमेव तत्रोपभुज्यते फलं
धर्मस्यैवेतरस्य च ।
धर्मेणाधर्मं प्रणुदतीह विद्वा-
न्धर्मो बलीयानिति तस्य विद्धि ॥ १६

सनत्सुजात उवाच ।
दोषो महानत्र विभेदयोगे
ह्यनादियोगेन भवन्ति नित्याः ।
तथास्य नाधिक्यमपैति किंचि- [15]
दनादियोगेन भवन्ति पुंसः ।
य एतद्वा भगवान्स नित्यो
विकारयोगेन करोति विश्वम् ।
तथा च तच्छक्तिरिति स्म मन्यते
तथार्थयोगे च भवन्ति वेदाः । [20]

[Noticed in Cs'; but not in Ca.d.s. — (L. 2) =(var.) 5. 42. 17. K5 Ds T2 G1.2 सनातनात्; Cs' as in text. — (L. 3) Ds तेषां परमार्थं कथयंति वेदा; Cs' as in text. — (L. 4) Cn cites उपैति. — T1 G1.4 सनत्कुमारः (for सनत्सुजात उ°). — (L. 5) G1.4 Cs'p विद्वान्; Cs' अविद्वान् (as in text). T2 G1.2.4 Cs' परियाति (for उप°). — (L. 6) K5 Ds2 G2 तत्रार्थं°; Dn2 G5 यथार्थं°; T1 तदार्थं°; G1.4 तथार्थवादं; Cn.s' as in text. Ds परं प्रयाति; Cs' वदन्ति वेदाः (as in text). — (L. 7) Dn2 Cn अनीह (for स नेह). T2 जानाति; G4 याति; Cs' आयाति (as in text). Ds तस्यैवाविद्वांसो वदंति वेदाः. — (L. 8) D8 स नेह आयाति (for प्रयाति मार्गेण). K5 T1 निहंति मा°; Dn2 Ds D10 G1.2 Cs' निहंत्य मा°. T2 धर्मान् (for मार्गान्). Dn2 missing from line 9 of this insertion up to st. 1 of the next adhy. — (L. 12) T1 सर्वं; G1.4 तत्वं; Cs' विद्वन् (as above). T1 विद्वन्; Cs' सर्वं (as above). — G1.2.4 सनत्कुमारः (for सनत्सु° उ°). — (L. 13) T1 G1.4 च भेदयोगो (T1 °गे); Cs' विभे° (as above). — (L. 15) Dn1 D8 G3-5 उपैति; Cn.s' अपैति (as above). — (L. 17) T G Cs' यदेतदद्धा (for य एतद्वा). G Cs' नित्यं (for नित्यो). — (L. 19) T2 G Cs' मन्ये (for मन्यते). — (L. 20) D8 यथा; G3.5 तदा; Cs' तद् (for तथा). T1 G1.4 °योगेन; Cs' °योगे च (as above).]

— Thereafter T2 reads 18 (with v.l.), *repeating* it (with v.l.) in its proper place.

15 Dn2 missing (cf. v.l. 14). K5 Ds om. the ref. — ^{a}) K5 Ds1 D7.8.10 S Cs' यस्माद्; Ca.d.s येऽस्मिन् (as in text). D9 Ca.d धर्मं; Cs.s' as in text. K1.5 B5 Ds1 D6-8.10 T1 G1.2.5 Cs.s' आचरन्ति; Ca.d नाचरन्ति (as in text). K4 Ds1 D8.9 लोके (for केचित्). — ^{b}) K1.5 B5 Ds1 D6-8.10 T1 G1.2.5 Cs.s' अधर्मान् (for धर्मान्). — ^{c}) T2 G2.5 धर्मेण पापं; Ca.d.s' धर्मः पापेन (as in text). K1.4 B4 Dn1 D3-5.7.9 स्वित्; K5 D8.10 S Cs' वा; B1.2.5 D1.2 Ca [अ]स्य (for स). — ^{d}) T2 पापेन धर्मं प्रतिहन्यते स. — After 15, K5 ins. 247* (cf. v.l. 16).

16 Dn2 missing (cf. v.l. 14). — 16^{ab} is not noticed in Cs' (see below). — D8.10 T G ins. after the ref.: K5, after 15: Ds, after 16^{ab}; Dn1, after 16:

247* तस्मिन्स्थितो वाप्युभयं हि नित्यं
ज्ञानेन विद्वान्प्रतिहन्ति सिद्धम् ।
तथान्यथा पुण्यमुपैति देही
तथागतं पापमुपैति सिद्धम् ।
गत्वोभयं कर्मणा भुज्यतेऽस्थिरं [5]
शुभस्य पापस्य स चापि कर्मणा ।

[Noticed in Cs'; but not in Ca.d.s. — (L. 1) Ds D8.10 यस्मिन्; Cs' तस्मिन् (as above). K5 Dn1 T G2 स्थितौ; Cs' स्थितो (as above). Dn1 G3 च (for वा). — G3 om. lines 3-4. — (L. 3) T2 ततः; G1.4 अतः; G5 Cs' अथ (for तथा). — (L. 5) G5 स्थित्वा; Cs' गत्वा (as above). G1-3 कर्मणि; Cs' कर्मणा (as above). Dn1 D10 T2 युज्यते; Cs' भुज्यते (as above). — (L. 6) G2.3.5 कर्मणः; Cs' कर्मणा (as above).]

— K5 D8.10 T G om. 16^{ab}. — ^{a}) K1 उभयोर् (for उभयम्). K1 M om. एव. B1.2.5 M2 Cn उपयुज्यते; B3.4 Ds D1.3.4 उपभुंजते. M शुभं (for फलं). D9 फलं तत्रोपभुज्यते (by transp.). — ^{b}) M1.3.5 ins. फलं before धर्मस्य. M om. एव. Dn1 अपि मर्त्यः (for च). K1.4 D7 धर्मस्य वै कर्मणश्चेतरस्य; D1 धर्मस्य वा चेतरस्य. — After 16^{ab}, Ds ins. 247*. — Dn1 reads 16^{cd} *twice*, first time as in text and second time (for v.l. see below) after 247*. — ^{c}) K5 Dn1 (second time) Ds (also as in text) D8.10 T G Cs' पापं; Cs अधर्मं (as in text). Ds (also as in text) M प्रणुदंति; G5 प्रतिहंति; Cs.s' प्रणुदति (as in text). G5 om. इह.

धृतराष्ट्र उवाच ।
यानिमानाहुः स्वस्य धर्मस्य लोका-
न्द्विजातीनां पुण्यकृतां सनातनान् ।
तेषां परिक्रमान्कथयन्तस्ततोऽन्या-
न्नैतद्विद्वन्नैव कृतं च कर्म ॥ १७
सनत्सुजात उवाच ।
येषां बले न विस्पर्धा बले बलवतामिव ।
ते ब्राह्मणा इतः प्रेत्य स्वर्गलोके प्रकाशते ॥ १८
यत्र मन्येत भूयिष्ठं प्रावृषीव तृणोलपम् ।
अन्नं पानं च ब्राह्मणस्तज्जीवन्नानुसंज्वरेत् ॥ १९
यत्राकथयमानस्य प्रयच्छत्यशिवं भयम् ।
अतिरिक्तमिवाकुर्वन्स श्रेयान्नेतरो जनः ॥ २०
यो वाकथयमानस्य आत्मानं नानुसंज्वरेत् ।
ब्रह्मस्वं नोपभुञ्जेद्वा तदन्नं संमतं सताम् ॥ २१

C. 5. 1607
B. 5. 42. 32
K. 5. 42. 31

M विप्राः (for विद्वान्). — ^{d}) T2 G तत्र (G3 विद्धि); Cs.s' तस्य (as in text). Dn1 Cn (second time) सिद्धिः; G3 तत्र; Cs'.np विद्धि (as in text).

17 Dn2 missing (cf. v.l. 14). K5 D8.10 T G om. 17; not noticed in Cs'. — ^{a}) K4 B Dn1 D2–5.9 इह; Ds M एव; Ca.d.s इमान् (as in text). B4 D1.2.5 स्व-; Cd.s अस्य; Ca स्वस्य (as in text). Ds M त्वि(Ds इ)ज्यया साधुलोकान् (for स्वस्य धर्मस्य लोकान्). — ^{b}) Ds M (except M2) पुण्यतमान् (for °कृतां). — ^{c}) Hypermetric! K1 परिक्षयात्; M पराक्रमं; Ca.d.s परिक्रमान् (as in text). D1.9 कथय त्वं; Ca.s कथयंतः (as in text). Cs cites कथय. D1.2.9 तथा (for ततो). M अन्यः (for अन्यान्). K4 B Dn1 D8–7 Cn तेषां क्रमान् (B1.2.5 D3.4 °षां परिक्रमान्) कथय ततोपि चान्यान् (B2 चान्याः; D3.4 वान्यः); Ds तेषां परमार्थं कथयंति वेदान्. — ^{d}) K4 D6 om. (the first) न. D1–4.9 विद्वान्; Ca.d.s as in text. K4 वेत्तुं (for नैव). B Dn1 D3–7 Cn वेत्तुमिच्छामि; Ca.d नैतत्कृतं च; Cs नैव कृतं च (as in text). Ds न तद्विद्वान्वेत्ति कथं नु कर्म; M एतद्विद्वान्वेत्ति कुतश्च धर्मः. — After 17, Ds *repeats* 15, while K5 ins. 248*.

18 Dn2 missing (cf. v.l. 14); K5 om. 18. D8 S om. the ref. T2 reads 18 (for the first time), with the ref., after 246*. — ^{a}) M3.4 (*sup. lin.* as in text).5 एषां; Ca.s येषां (as in text). K1 D1 G3 धर्मे न; B Dn1 D3–6.10 व्रतेथ; D7 धर्मेण; D8 T1.2 (first time) G1.5 Cs' धर्मेषु; T2 (second time) G2.4 धर्मेथ; M1.4 (*inf. lin.*) बलेथ; M2–5 फलेथ; Ca.d.s बलेन (*or* बले न) (as in text). — ^{b}) K4 Ds D1.2.9 Ca.d अपि; D7 G3 इह; Cs'.ap.dp इव (as in text). — ^{c}) K5 मुक्ताः; Cd.s' प्रेत्य (as in text). — ^{d}) M1 प्रशासते (for प्रका°). K1 स्वर्गलोकप्रशासकाः; K4 Dn1 D3–7.10 ब्रह्म(K4 स्वयं)लोकप्रकाशकाः; B1.3 Cs स्वर्ग(B3 ब्रह्म)लोकमुपासते; B2.4.5 D1.2.9 Ca.d स्वर्गलोकप्रकाशकाः; Ds D8 T1.2 (first time as in text) G Cs' स्वर्गे यांति प्रकाशतां; text as in M2–5! — Dn1 Ds D8.10 T G ins. after 18: K5 (which om. 18) ins. after 17:

248* येषां धर्मे न च स्पर्धा तेषां तज्ज्ञानसाधनम् ।
ते ब्राह्मणा इतो मुक्ताः स्वर्गं यान्ति त्रिविष्टपम् ।
तस्य सम्यक्समाचारमाहुर्वेदविदो जनाः ।
नैनं मन्येत भूयिष्ठं बाह्यमाभ्यन्तरं जनम् ।

[Noticed in Cs'; but not in Ca.d.s. — (L. 1) K5 धर्मेषु; Dn1 धर्मे च; T2 G1.5 धर्मेण; Cs' धर्मे न (as above). K5 Dn1 विस्पर्धा; T2 संस्पर्धा; G1 चास्पर्धा. Cs' cites स्पर्धा (as above). — (L. 2) T2 सनातनं; Cs त्रिवि° (as above). — (L. 4) G1 स न; G2 न स; Cs' नैनं (as above).]

19 Dn2 missing (cf. v.l. 14). — ^{b}) K5 Dn1 Ds D8 T1.2 (by corr.) G2.5 Cs'.np तृणोदकं; Ca.d.n.s.s'p °लपं (as in text). — ^{c}) Ds D1.6 Cd अन्नपानं; Cs as in text. K1.4 D9 च विप्रेंद्रः; K5 B Dn1 D3–7.10 ब्राह्मणस्य; Ds D1 M1 ब्राह्मणस्तत्र; D8 ब्राह्मणेंद्रः; T ब्राह्मणस्तु (for च ब्राह्मणः). — ^{d}) K4 संजीवन्; K5 B (except B3) Dn1 D7.8.10 तज्जीवेत्; Ds जीवेन्नैव; T1 M1 जीवनं; Ca.d.s तज्जीवन् (as in text). Cs' cites उपजीवेत्. D2.9 अनुसंसरेत्; all comm. as in text. D1 जीवनान्यस्य संसरेत्.

20 Dn2 missing (cf. v.l. 14). — ^{a}) G1.2 यश्च; all comm. यत्र (as in text). K1 अस्य यतमानस्य; B वै कथ्यमाने तु; D8 Cap.dp अप्रयतमानस्य; Ca अन्यथयमानस्य; Cs.s' अकथ° (as in text). — D7 (hapl.) om. 20^{b}–21^{a}. — ^{b}) K1 D8 M2 Cd.s प्रयच्छंति; Ds °च्छन्; Ca.s' °च्छति (as in text). D3–5.9 अशुभं; T1 अशनं; all comm. अशिवं (as in text). — ^{c}) B3 अत्यंतं सर्वभूतानां. — ^{d}) Ds श्रेयसे; all comm. स श्रेयान् (as in text). G1.4 नेतरे जनाः. Ca.d cite नेतरे, Cs.s' नेतरः.

21 Dn2 missing (cf. v.l. 14); D7 om. 21^{a} (cf. v.l. 20). — ^{a}) B यो वै कामयमानस्तु (B2 °स्य); Ca.d यो वाकथयतो दत्वा; Cs यो वा कथयमानस्य; Cs' as in

C. 5. 1608 B. 5. 42. 33 K. 5. 42. 32

यथा स्वं वान्तमश्नाति श्वा वै नित्यमभूतये ।
एवं ते वान्तमश्नन्ति स्ववीर्यस्योपजीवनात् ॥ २२
नित्यमज्ञातचर्या मे इति मन्येत ब्राह्मणः ।
ज्ञातीनां तु वसन्मध्ये नैव विद्येत किंचन ॥ २३
को ह्येवमन्तरात्मानं ब्राह्मणो हन्तुमर्हति ।
तस्माद्धि किंचित्क्षत्रिय ब्रह्मावसति पश्यति ॥ २४
अश्रान्तः स्यादनादानात्संमतो निरुपद्रवः ।
शिष्टो न शिष्टवत्स स्याद्ब्राह्मणो ब्रह्मवित्कविः ॥ २५
अनाढ्या मानुषे वित्ते आढ्या वेदेषु ये द्विजाः ।
ते दुर्धर्षा दुष्प्रकम्प्या विद्यात्तान्ब्रह्मणस्तनुम् ॥ २६

---

text. — b) K1 Ca.d सद्यान्नं; K4 B2 D2.9 स ह्यन्नं; K5 B8 Dn1 D1.3–5.8.10 T2 G ह्यात्मानं; D6 गृह्यान्नं; M आत्मानः (for आत्मानं). D7 transp. आत्मानं and न. — After 21^{ab}, M ins.:

249* एको वै ह्यन्तरात्मानं ब्राह्मणो हन्तुमर्हति ।

(cf. 24^{ab}). — c) K1 D1 ब्रह्मस्थाने; Cs′ ब्रह्मस्वं न (as in text). Ca.d cite ब्रह्मस्वं. K1 तु कुर्यात्तं; K4 B Dn1 D3–6 उपभुंजीत (B2 °युंज्याद्वा). K5 Ds D7.8.10 T G Cs′ उपहन्याद्वा; D1 च भुंजीत; D2 उपभुंक्ते वा (for उपभुञ्जेद्वा). D9 ब्रह्मस्थानोपयुष्टाद्वा. — d) G (except G5) तस्यान्नं; M कदन्नं; Cd.s.s′ तदन्नं (as in text). — After 21, T2 G1.4.5 ins.:

250* कुशवल्कलचेलाद्यं ब्रह्मस्वं योगिनो विदुः ।,

a *gloss* taken from Śaṁkara's comm. (q. v.)!

22 Dn2 missing (cf. v.l. 14). K5 om. 22. Ds D8.10 T G2.3.5 read 22 after 25; G1.4, after 26. — a) D1.9 M1.3.5 यथा स्व-; D7 यथा वै; T2 यो यथा; Ca.d.s यथा स्वं (as in text). Ds D8.10 T1 G Cs′ ये यथा (Ds यथा वा) वांतमश्नंति. — b) Ds D8.10 T G Cs′ बालाः (T2 बालः; G3 श्वानः) (for श्वा वै). — B5 om. 22^{c}–26^{b}. — c) D2.7 स्वं; Ca.s.s′ ते (as in text). D1.2 M4 अश्नाति; Ca.s′ as in text. — d) B1.3 उपजीव्यते; Dn1 T2 G1.2 उपसेवनात्; Ds D7 T1 G5 Cs′ उपभोजनात्; G4 उपशोभनात्; M उपदर्शनात्; Ca.d.n.s उपजीवनात् (as in text). D3.4 तस्य स्वमुपयुज्य वै.

23 Dn2 missing (cf. v.l. 14). B5 om. 23 (cf. v.l. 22). — a) K1.4 B (B5 om.) D1–7.9 Ca.d.s °चर्येण; D8 °चर्याया; Cs′ °चर्या मे (as in text). — b) K4 D7 Cd ब्राह्मणं; B (B5 om.) D3.4 वै द्विजः; Ca.s′ ब्राह्मणः (as in text). — d) Ds नैष; T2 G1.5 नैवं; Cs′ नैव (as in text). T1 विंध्येत; T2 विंद्येत; G1.4.5 Cs′ विंदेत. G1 कंचन; G2.3.5 M Cs′p कश्चन; Cs′ किंचन (as in text). K1.4 D1–5.7.9 Cs वेद कश्चिद्धि (D1 °ञ्च) ब्राह्मणं; B (B5 om.) Dn1 D6 तं विदुर्ब्राह्मणं बुधाः. Ca.d.s cite कश्चिद्ब्राह्मणं वेद (cf. K1.4 etc. above).

24 Dn2 missing (cf. v.l. 14). B5 om. 24 (cf. v.l. 22). — a) K1.4.5 B4 Dn1 D1–7.9 को ह्यनं(D3.4 °ह्य-; D9 °न्य)तरमात्मानं; B1–3 को ह्येवांतरमात्मानं; M को ह्येव स्वांतरा°. Ca cites को ह्यनंतरं, Cd.s अनंतरं, Cs′ एवमंतरात्मानं. — b) K1 D1.2.7.9 वेत्तुं; K4.5 Ds D8 T1.2 (before corr.) G1.4 Cs.s′ मंतुं; D3.4 G3 ज्ञातुं; D5 वक्तुं (for हन्तुं). — After 24^{ab}, K5 Dn1 Ds1 D8.10 T G ins.:

251* निर्लिङ्गमचलं शुद्धं सर्वद्वन्द्वविवर्जितम् ।

[Noticed in Cs′, but not in Ca.d.s. — K5 Dn1 D10 °द्वैत°; Cs′ °द्वन्द्व° (as above).]

— K5 Ds1 D8.10 T G cont.: Dn1 Ds2 ins. after 24:

252* योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।
किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ।

[=1. 68. 26; =(var.) Manu 4. 255. — Noticed in Cs′, but not in Ca.d.s.]

— K5 Ds1 D8.10 T G Cs′ om. 24^{cd}. — c) B1–3 तस्मिन्हि; M ब्रह्माद्धि (for तस्माद्धि). Ca.d cite तस्मात् (as in text). K4 D9 transp. किंचित् and क्षत्रिय. M Cs कश्चित्; Ca.d as in text. K1 राजन्य; D1 क्षेत्रे वै; Cs क्षत्रिय (as in text). B (B5 om.) Dn1 D6 क्षत्रियस्यापि; D3.4 क्षत्रियं किंचित्; Cn (?) अब्राह्मणस्यापि (for किंचित्क्षत्रिय). — d) B (B5 om.) D3.4 नित्यदा; Ca.d.s पश्यति (as in text). — After 24, Dn1 Ds2 ins. 252*.

25 Dn2 missing (cf. v.l. 14). B5 om. 25 (cf. v.l. 22). — a) K5 B (B5 om.) D6.7 T G (except G5) Cn.s′ अनादाता; Ds अनाचारः; D1 अवज्ञातः; Ca.d.s अनादानात् (as in text). — b) K1 D5.7 Ca निरुपज्व- (K1 °ह्व)रः; Cd निरुपस्करः; Cs′ as in text. Cs cites उपह्वरं. — c) G5 M शिष्टे न (for शिष्टो न). Ca.d.s cite शिष्टः. B3 D1 वा (for न). K1.4 B1.2 D2.3 (before corr.).4.5.9 Cs.np अशिष्टवत् (for शिष्टवत्). Ca.d cite अशिष्टः. — d) D7 वेदपारगः; M (except M2) ब्रह्मवित्तमः; Ca.d.s.s′ as in text. — After 25, D8.10 T G2.3.5 read 22.

26 Dn2 missing (cf. v.l. 14). B5 om. 26^{ab} (cf. v.l. 22). — a) K1.4 D1.5(before corr.).9 लोके; Cs.ap वृत्ते; Cs′.sp वित्ते (as in text). — b) T1 G (except G3) ह्याढ्या. K1.5 D1.2.5(before corr.).7.9

सर्वान्स्विष्टकृतो देवान्विद्याद्य इह कश्चन ।
न समानो ब्राह्मणस्य यस्मिन्प्रयतते स्वयम् ॥ २७
यमप्रयतमानं तु मानयन्ति स मानितः ।
न मान्यमानो मन्येत नामानादभिसंज्वरेत् ॥ २८
विद्वांसो मानयन्तीह इति मन्येत मानितः ।
अधर्मविदुषो मूढा लोकशास्त्रविशारदाः ।
न मान्यं मानयिष्यन्ति इति मन्येदमानितः ॥ २९
न वै मानं च मौनं च सहितौ चरतः सदा ।
अयं हि लोको मानस्य असौ मौनस्य तद्विदुः ॥ ३०
श्रीः सुखस्येह संवासः सा चापि परिपन्थिनी ।
ब्राह्मी सुदुर्लभा श्रीर्हि प्रज्ञाहीनेन क्षत्रिय ॥ ३१
द्वाराणि तस्या हि वदन्ति सन्तो
बहुप्रकाराणि दुरावराणि ।
सत्यार्जवे ह्रीर्दमशौचविद्याः
षण्मानमोहप्रतिबाधनानि ॥ ३२

C. 5. 1620
B. 5. 42. 46
K. 5. 42. 44

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

Ca. d देवेषु; K4 Cs दैवेषु; Cs' वेदेषु (as in text). K1. 4 जज्ञुषः; D1 जिष्णवः; D2. 9 यज्वसु; D5 m. 7 जज्ञिरे; Ca. d जग्मुषः; Cs' ये द्विजाः (as in text). B (B5 om.) Dn1 D3. 4. 5 (before corr.). 6. 10 Cap आद्या दैवे तथा क्रतौ. Ds2 cites देवेषु गौडपाठः आद्या देवे तथा क्रतौ । आद्या देवेषु जज्ञुष इति वा गौडपाठः । — c) G (except G2) transp. दुर्धर्षा and दुष्प्रकम्प्या. K4 D1. 3. 4 G2 दुष्प्रकंपाः. M ते दुष्प्रधर्षा दुष्कंप्याः; Ca. d. s. s' as in text. — d) B Dn1 D3. 4. 6 (by transp.) तान् विद्यात्; D1 विद्यंतं; Cs as in text. K1. 5 D3. 10 विंद्यात्; D2. 5 विद्याः; Ca. d. s. s' विद्यात् (as in text). Ca. d तां; Ca. s' तान् (as in text). K4 D5. 8. 9 G2-4 M2. 5 ब्राह्मणः; Ca. d. s. s' as in text. — After 26, G1. 4 read 22.

27 Dn2 missing (cf. v.l. 14). — a) K1 सर्वस्वस्तिकृतो; K4 B1-3 D1. 5 Ca. d. s सर्वसृष्टि°; B5 सप्तसृष्टि°; D2 सर्वसिद्धि°; D3. 4. 6. 9 सर्वस्विष्ट°; Cs' as in text. G3 transp. स्विष्टकृतो and देवान्. — b) K5 D2. 7-9 विंद्याद्; Ca. s. s' as in text. K1. 4 D2-4. 6. 9 यद्; Ca. d. s' यः (as in text). — c) D8 ब्राह्मणः स्यात्; Cs. s' ब्राह्मणस्य (as in text). D1 न समो ब्राह्मणस्यास्य. — d) B2. 3. 5 Dn1 D2-4. 6 Cd. s तस्मिन्; D5 अस्मिन्; D9 ह्यस्मिन्; Ca. s' as in text. K5 प्रवर्तते; Ds संवपते; all comm. प्रयतते (as in text).

28 Dn2 missing (cf. v.l. 14). — b) B3 G2 स मानिताः; D1. 2. 5. 8. 9 स मानिनः; G1. 4. 5 समाहिताः; Ca. d. s as in text. — c) D1 हृष्येत; D5 दुष्येत (for मन्येत). Cd. s. s' cite न मन्येत. — d) B Dn1 D6. 7 न मान्यम्; D3. 4 न मानाद् (for नामानाद्). K4 अपि; D1. 5 Ca अति-; Cd. s अभि- (as in text). K5 Ds D8-10 S (T1 damaged) Cs' नावमाने तु (K5 M3-5 न; T2 G2 अभि-; G1. 4. 5 M1. 2 अति-; G3 वि-; Cs' अनु-) संज्वरेत्. — After 28, K5 Dn1 Ds D8-10 T G ins.:

253* लोकः स्वभाववृत्तिर्हि निमेषोन्मेषवत्सदा ।

[Noticed in Cs'; but not in Ca. d. s. — K5 Ds D9 लोकस्य भाव°; D8 G2-4 Cs' लोकस्वभाव°; G1. 5 लोक(G5 °कः)-स्वभाव एषो.]

29 Dn2 missing (cf. v.l. 14). — a) D2-6 Ca. d. s' इति (for इह). — b) K1. 4 D1-6 मानं; Ca पूजां; Cs अनु-; Cs' इति (as in text). Dn1 D1. 3. 4. 8 G2 मानिनः; Ca. s मानितः (as in text). — c) B Dn1 D3. 4. 6 T2 °निपुणा; Ca. d. s. s' °विदुषो (as in text). — d) K5 D1. 2 लोके (K5 °काः) शास्त्रविशारदाः; B Dn1 D3. 4. 6. 7 लोके मायाविशा°; Ds D8-10 T G Cs' लोक-(D9. 10 T1 लोकाः; T2 वेद; G5 लोके) शास्त्रविवर्जिताः; M लोकशास्त्राविशा°; Cs as in text. Ca. d cite लोकशास्त्रं. — e) D7 मानयंतीति; Ca. d. s. s' मानयिष्यंति (as in text). D1. 5 नामान्यान्मानयंत्येते; Ca. s' as in text. — f) K5 Ds G3. 4 एव; D8. 10 एवं; T G1. 2. 5 [इ]त्येवं; Cs' इति (as in text). D8 T1 G4. 5 मन्येत मानितः; Cs' मन्येदमानितः (as in text). K1. 4 D2 मान्ये नोतापमानितः; B Dn1 D3. 4. 6. 7 मान्यानामवमानिनः; D1. 5 तत्कृता नावमानिता. Cd cites उत.

30 Dn2 missing (cf. v.l. 14). — a) Ds D10 G1 एव; Cn वा; Cd. s' वै (as in text). K1 D1. 2. 5 T1 Cd. s. s' मानः; Ca मानं (as in text). G4 नैवावमानं मौनं च. ※Cn: मानं क्लीबत्वमार्षं।※ — b) M1 ताविमौ; Ca. d. s. s' सहितौ (as in text). K5 Dn1 Ds D8. 10 Cs' वसतः; Ca. s चरतः (as in text). K1. 4 D1 Cs. ap समं; D5. 9 M सह; Cs' सदा (as in text). — c) K5 Ds D8. 10 T G अयं (G1 °सं-; G4 °सौ) मानस्य विषयः. — d)

C. 5. 1623
B. 5. 43. 3
K. 5. 43. 3

४३

धृतराष्ट्र उवाच ।
ऋचो यजूंष्यधीते यः सामवेदं च यो द्विजः ।
पापानि कुर्वन्पापेन लिप्यते न स लिप्यते ॥ १
सनत्सुजात उवाच ।
नैनं सामान्यृचो वापि न यजूंषि विचक्षण ।
त्रायन्ते कर्मणः पापान्न ते मिथ्या ब्रवीम्यहम् ॥ २
न छन्दांसि वृजिनात्तारयन्ति
मायाविनं मायया वर्तमानम् ।
नीडं शकुन्ता इव जातपक्षा-
श्छन्दांस्येनं प्रजहत्यन्तकाले ॥ ३

K5 Ds T G ह्यसौ; D10 अप्यसौ; Ca.d.s.s' असौ (as in text). K4 Ds D7 तद्विदः; D1.2 विद्धि तं (D2 तत्).

31 Dn2 missing (cf. v.l. 14). — a) K5 Ds D8.10 T1.2 (before corr.) G Cs' श्रीर्ह्रि (G5 श्रीर्ह्रीर्) मानार्थसंवासात् (Ds °संसारात्); Ca.d.s as in text. — c) K1 D1.2.9 Ca.s °दुर्धरा; D5 °दुस्तरा (for °दुर्लभा). T G Ca transp. श्रीः and ह्रि. — d) T G विद्या°; all comm. प्रज्ञा° (as in text).

32 Dn2 missing (cf. v.l. 14). — a) K5 Ds D8.10 T1 G2 Cs' सम्यक्; B (except B2) Dn1 D6.7 G3 M तस्य; Cs तस्याः (as in text). B (except B2) Dn1 D6 इह; Ds क्व (for हि). K5 D3.4.8.10 T1.2 (after corr.) G1.2.4.5 Cs' प्रवदंति; D7 G3 अभिवदंति; T2 (before corr.) हि भवंति; M अभिपतंति (for हि वदन्ति). — b) Ds वर्गं° (for बहु°). K1 °रुहाणि; K4 B1.2.4.5 Dn1 D3.4.6.9 T2 (before corr.) °धराणि; K5 B3 Ds D2.5.8.10 T1 Cs.s' °चराणि (for °वराणि). — c) K1 G5 सत्यार्जवह्रीः; D2-8 °र्जवं ह्रीः; Cs' °र्जवे ह्रीः (as in text). G3 M2.3.5 °विद्ये; Cs' °विद्याः (as in text). — d) K4 B3 G5 Cs °प्रतिबोधनानि; K5 Ds D8.10 T1 Cs'.np °प्रतिबंधकानि; B1.3 D5 संमानमोहप्रतिबोधनानि (D5 °बाधितानि); B4.5 D3.4.6 यथा न मोहप्रतिबो°; Dn1 T2 G1-4 °प्रतिबंधनानि; D9 °प्रतिवेदनानि.

Colophon. K2.3 Dn2 missing. — *Sub-parvan:* K1.5 D1.9 T2 G1.2 M सनत्सुजात; K4 B1.3-5 Dn1 Ds D3.4.6.8.10 T1 G5 सनत्सुजातीय; B2 संजययान, प्रजागर and सनत्सुजातीय; D5 सनत्कुमारजात; D7 संजययान and सनत्सुजातीय; G1.4 प्र(G4 प्रा)जागर and सनत्सुजात. — *Adhy. name:* D2 ज्ञानमाहात्म्यं; T G1.4 M1 मृत्युतत्व-(M1 om. तत्व)विचारः; M2-5 आयुर्विचारः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 Dn1 Ds 1 (of the सनत्सुजातीय); D5 41; D6 (*sec. m.*) 38; D7 T1 G M 43; D9 T2 42. — *S'loka no.:* K5 38; Dn1 46; D8 44.

43

☞ This adhy. is missing in K2.3 (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15).

1 Before 1, K5 Dn1 Ds D8.10 T G ins.:

254* धृतराष्ट्र उवाच ।
कस्यैष मौनः कतरन्नु मौनं
प्रब्रूहि विद्वन्निह मौनभावम् ।
मौनेन विद्वानुत याति मौनं
कथं मुने मौनमिहाचरन्ति ।
सनत्सुजात उवाच ।
यतो न वेदा मनसा सहैन- [5]
मनुप्रविशन्ति ततोऽथ मौनम् ।
यत्रोत्थितो वेदशब्दस्तथायं
स तन्मयत्वेन विभाति राजन् ।

[Noticed in Cs'; but not in Ca.d.s. — (L. 3) T1 G3 अनु-; Cs' उप- (for उत). — (L. 6) Ds °विष्टश्च; T G (except G5) °विशंति; Cs' °विशन्ति (as above). K5 D3 G5 Cs' स; T1 हि (for ऽथ).]

— Dn2 missing (cf. v.l. 5. 42. 14). — a) K1.4 B Dn1 D3-6 Ca.d यो वेद; D1 अथर्वेदं (sic); D2 T2 M अथो वेद; D7 अथर्वाणां; T1 G1.4 अथोधीते (for अधीते यः). Cs' cites अधीते (as in text). — b) B Dn1 D1-4.6 M5 वेद यः; D7 ये विदुः (for यो द्विजः). — d) K4 Cs वा न; B D (except D8; Dn2 missing) किं न; T2 [अ]थ न; Ca न स (as in text).

2 Dn2 resumes! — a) K4 Ds G3.4 सामानृचो; D1 साम ऋचो. — b) Ds D8.9 T G M4 यजूंषि च (for न यजूंषि). K1.4 B Dn D2-7.10 Ca.d अविचक्षणं; Ds T1 G (except G5) विचक्षणः; D1 °क्षणान्; D5.8 T2 (before corr.) °क्षणं.

3 = 5. 35. 35. — a) K4.5 D3.9 G3.5 वृजिनं; Cs' वृजिनात् (as in text). — K5 (see below) Ds D3-10 S (except G1.4 M1) transp. 3c and 3d. — c) M नीळं (for नीडं). — d) K5 °स्येनं मृत्युकाले त्यजंति.

4 a) K1.4 B Dn Ds D1.3.4.10 विना धर्मं; Cs'

धृतराष्ट्र उवाच ।
न चेद्वेदा वेदविदं शक्तास्त्रातुं विचक्षण ।
अथ कस्मात्प्रलापोऽयं ब्राह्मणानां सनातनः ॥ ४
सनत्सुजात उवाच ।
अस्मिँल्लोके तपस्तप्तं फलमन्यत्र दृश्यते ।
ब्राह्मणानामिमे लोका ऋद्धे तपसि संयताः ॥ ५

धृतराष्ट्र उवाच ।
कथं समृद्धमप्यृद्धं तपो भवति केवलम् ।
सनत्सुजात तद्ब्रूहि यथा विद्याम तद्वयम् ॥ ६
सनत्सुजात उवाच ।
क्रोधादयो द्वादश यस्य दोषा-
स्तथा नृशंसादि षडत्र राजन् ।

C. 5. 1635
B. 5. 43. 15
K. 5. 43. 16

वेदविदं (as in text). T2 G (except G3) न चेद्वेदविदं वेदाः. — ^{b}) K5 B4 Dn D3-10 T1 transp. शक्ताः and त्रातुं. K1.4 B5 Ds D1.5-7 G3 M विचक्षणं. — ^{d}) K1 मनीषिणां; Cs सना° (as in text).

5 T1 G1 om. the ref. — K5 Dn D3-10 T G ins. after the ref. (T1 G1, which om. the ref., ins. after 4): Ds ins. after 5:

255* तस्यैव नामादिविशेषरूपै-
रिदं जगद्भाति महानुभाव ।
निर्दिश्य सम्यक्प्रवदन्ति वेदा-
स्तद्विश्ववैरूप्यमुदाहरन्ति ।
तदर्थमुक्तं तप एतदिज्या [5]
ताभ्यामसौ पुण्यमुपैति विद्वान् ।
पुण्येन पापं विनिहत्य पश्चा-
त्संजायते ज्ञानविदीपितात्मा ।
ज्ञानेन चात्मानमुपैति विद्वा-
नथान्यथा वर्गफलानुकाङ्क्षी । [10]
अस्मिन्कृतं तत्परिगृह्य सर्व-
ममुत्र भुङ्क्ते पुनरेति मार्गम् ।

[Noticed in Cs', but *not* in Ca.d.s. — (L. 3) Dn प्रचरंति; Cn.s' प्रवदन्ति (as above)! — (L. 8) Ds D3.9 T2 G (except G3) Cs' स (for सं-). — (L. 10) Ds2 D3.9 यथा (for अथ). — (L. 12) Ds मार्गान्; Cs' मार्गम् (as above).]

— After the above, Ds *repeats* 5 (for v.l. see below). On the other hand, D2 ins. after the ref.:

256* तपस्तप्यति योऽरण्ये मुनिर्मूलफलाशनः ।

— ^{b}) K5 Dn2 Ds (first time as in text) D3-10 T G Cs' भुज्यते (for दृश्यते). — G4 om. 5^{c}-6^{d}. — ^{cd}) T1 G5 त्विमे (for इमे). Dn1 लोके; Ds (first time) लोकान्; Ca.d लोकाः (as in text). K1 B1.5 Dn1 D1-5.7 T1 G1.5 M2.5 Cnp वृद्धे; B3.4 Dn2 D6 Cn धात्वे; B3 सत्ये; Ds (first time) रुद्धे; G3 मध्ये; Ca.s ऋद्धे (as in text). B Dn D3.4.6.7 तिष्ठतां; T1 संगताः; M1 संस्थिताः; Ca.d.s संयताः (as in text). T2 वृद्धा ये तपसि स्थिताः. — K5 Ds (second time) D3-10 G2 Cs' subst. for 5^{cd}: T G1.3.5 ins. after 5^{cd}:

257* ब्राह्मणानां तपः स्वृद्धमन्येषां तावदेव तत् ।
[Ds समृद्धत्व° (for तपः स्वृद्ध°).]

T1 G1.3 cont.:

258* एतत्समृद्धमत्यृद्धं तपो भवति केवलम् ।
(cf. 6^{ab}).

6 G4 om. 6 (cf. v.l. 5). — ^{a}) K4 B D (except Ds D5.3.10) T2 असमृद्धं (hypermetric!); T1 G1 M अत्यृद्धं; G2.3 अत्यर्थं; G5 इत्युक्तं; Cs.ap.dp अभ्यृद्धं (for अप्यृद्धं). Cf. 258*. — ^{c}) K4 प्रब्रूहि (for तद्ब्रूहि). — ^{d}) D5 M कथं (for यथा). Dn1 D5 विंद्याम. K5 Ds D3-10 T G2.3.5 (*inf. lin.* as in text) यथा (T G2.3.5 कथं) वि(Ds1 D3.9 विं)द्यामहं प्रभो. — K5 Dn Ds D3-10 T G ins. after 6 (G1, which om. 5^{c}-6^{d}, ins. after 5^{ab}, om. at the same time the first line of the insertion):

259* सनत्सुजात उवाच ।
निष्कल्मषं तपस्त्वेतत्केवलं परिचक्षते ।
एतत्समृद्धमप्यृद्धं तपो भवति नान्यथा ।
तपोमूलमिदं सर्वं यन्मां पृच्छसि क्षत्रिय ।
तपसा वेदविद्वांसः परं त्वमृतमाप्नुयुः ।
धृतराष्ट्र उवाच ।
कल्मषं तपसो ब्रूहि श्रुतं निष्कल्मषं तपः । [5]
सनत्सुजात येनेदं विद्यां गुह्यं सनातनम् ।

[Noticed in Cs', but *not* in Ca.d.s. — K om. the ref. — (L. 2) T2 G1.2.4 अत्यृद्धं; G3 Cs' अत्यर्थं (for अप्यृद्धं). Dn केवलं (for नान्यथा). — (L. 4) K5 D3.10 परेत्यामृतमा°; Ds परममृतमश्नुयुः. — (L. 5) D3 तु यत् (for तपः).]

— On the other hand, after 6, D2 *repeats* 256*, and cont.:

260* श्रीरेवमेका योऽधीते तच्च तावच्च तत्समम् ।

7 ^{a}) K1.4 मुख्य-; D5 यत्र; G1.2.5 येस्य; Cs.s' यस्य (as in text). — ^{b}) K1.4.5 B4 D (except D2) T G

C. 5. 1685
B. 5. 43. 15
K. 5. 43. 16

धर्मादयो द्वादश चातताना:
शास्त्रे गुणा ये विदिता द्विजानाम् ॥ ७
क्रोधः कामो लोभमोहौ विवित्सा-
कृपासूया मानशोकौ स्पृहा च ।
ईर्ष्या जुगुप्सा च मनुष्यदोषा
वर्ज्याः सदा द्वादशैते नरेण ॥ ८
एकैकमेते राजेन्द्र मनुष्यान्पर्युपासते ।
लिप्समानोऽन्तरं तेषां मृगाणामिव लुब्धकः ॥ ९
विकत्थनः स्पृहयालुर्मनस्वी
बिभ्रत्कोपं चपलोऽरक्षणश्च ।
एते प्राप्ताः षण्नरान्पापधर्मा-
न्प्रकुर्वते नोत सन्तः सुदुर्गे ॥ १०
संभोगसंविद्विषमेधमानो
दत्तानुतापी कृपणोऽबलीयान् ।
वर्गप्रशंसी वनितासु द्वेष्टा
एतेऽपरे सप्त नृशंसधर्माः ॥ ११
धर्मश्च सत्यं च दमस्तपश्च
अमात्सर्यं ह्रीस्तितिक्षानसूया ।
यज्ञश्च दानं च धृतिः श्रुतं च
महाव्रता द्वादश ब्राह्मणस्य ॥ १२

Cs′ नृशंसानि (for °सादि). K5 Ds D8.9 T2 G2 Cs′ च सप्त; B1.3.4 D3.4 दशात्र; Dn D6.10 दशत्रि; T1 च षट् च; G3 समसत्र (for षडत्र). K1.4 D1 त्रयोदशात्र; D2 त्रयोदशान्ये; D5 त्रयोदशोथ; D7 त्रयोदश स्युः (for षडत्र राजन्). B2.5 तथा नृशंसास्त्रिदशात्र राजन्. Ca.d cite त्रयोदश, Cs त्रिदश. — c) K5 Ds D8–10 T G Cs′ ज्ञानादयो; Cs धर्मा° (as in text). Ds G5 Cnp om. च. K1.4 B Dn D1–7 एते (K1.4 D1.2 ये; B2 Dn D3.4 ते) पितॄणां; Cs′ चातताना: (as in text). Ca.d.s cite पितॄणां. — d) K1.4 D2.5 G2 विहिता:; D3.4 कथिता:; Cs.s′ विदिता: (as in text).

8 a) D2 क्रोधकामौ; D7 कामक्रोधौ; D10 काम: क्रोधो (by transp.). G1 मोहलोभौ (for लोभ°). K4 B Dn Ds D6 T1 Ca.d.s विधित्सा; D3.4 चिकित्सा; Cap.dp विवित्सा (as in text). — b) K1.4 Dn1 D1–5 -कृपाभ्यसूये (K4 D2.5 °या) (for -कृपासूया). — c) K4 मनुष्यलोके; Ds D8–10 S Cs′ महागुणेन; Cd.s मनुष्य° (as in text). — d) Ds D8–10 S transp. वर्ज्या: and सदा. Dn G5 नराणां; Ds द्विजेन; Ca.d.s नरेण (as in text).

☞ In K5, the portion of the text from 5. 43. 9 up to 5. 46. 3 is missing.

9 a) K1.4 B D (except Ds D8–10) Ca.d एकैक: पर्युपास्ते ह (K1 °सो स; D1 °स्तैषां; D2 °स्ते यो; D3.4 °स्तैभ्यो; D5 °स्ते च). Cs cites एकैक:. — b) Ds D5.7–10 G3 M Cs′ मनुष्यं; Ca.s′p मनुष्यान् (as in text). K1.4 D1.5.7 भरतर्षभ; B Dn D2–4.6 मनुजर्षभ; Cs.s′ पर्युपा° (as in text).

10 D9.10 G2 om. 10 (stanza not noticed in Cs′). — a) D7 स्पृहालुरुग्र: पुरुषो वदान्यो. — b) T G1.4 M1.4 बिभ्रत्क्रोधं; M5 लब्धक्रोधं. K1 Ds Ca.dp.sp रूक्षण:; D2 S (G2 om.) रोषण:; Ca.d.s रक्षण:; Cap अरूक्षणं (for अरक्षण:). D7 बिभ्रत्क्रोधं मनस्वी यो विकत्थी. — c) B Dn D3.4.6 एतान् (for एते). B1.2.5 Dn2 D6 पापा:; D2 दोषा:; S (G2 om.) प्रोक्ता:; Ca.d प्राप्तान्; Cs प्राप्ता: (as in text). B Dn Ds D3.4.6 षण्नरा: (Ds2 षड्गुणा:); D2 षड्सान्. K4 पापधर्मा:; S (G2 om.) पापशीला:; Cs °धर्मान् (as in text). D5 दोषा इमे षण्मनुजा भजंते. — D5 om. 10d–11a. — d) B3 पतंति वै; Dn1 D6 प्रकुर्वंते; Cs as in text. B4 Dn2 D6 Cn नोत्रसंत: (Cn = नो + त्रसन्त:!); Dn1 D3.4 लोभमंत:; D2 Cd.s नोत सत:; S (G2 om.) नोत धर्मं. T1 च स्वर्ग्यं; T2 सुवर्गं; G (G2 om.) M सुदुर्गं; Ca.d.s as in text.

11 D5 om. 11a (cf. v. l. 10). — a) K1.4 B2 D2.7 Ca.d संभोगसंधि:; D1 °गमिच्छन्; Cs.s′.ap.dp संभोगसंवित् (as in text). K1.5 B1.3 Ds D8–10 T1 G2.3.5 M2 Ca.d.s′ विषमेधमान:; K4 B5 Dn D2–4.6 विषमोति(K4 °व)मानी; B2.4 Cap विषयावधान:; D1.7 T2 M1.3–5 विषमोथ(D1.7 °मेव)मानी; G1.4 विषमे सुमान:; Cap (another *pāṭha*) विषयावसान:; Cs.np.s′p द्विषमेधमान: (as in text). — b) D1 Ca.d.s दत्तानुताप:; D5 मत्तप्रमत्त:; D7 दत्वाविकत्थी; M दत्वानुतापी; Cs′ as in text. Ca.d.s बलीयान्. — c) B3 D5 बहु°; Ca.s.s′ वर्ग° (as in text). B4 Ds D8.9 S Cs′ वनितां च; D2 धनिनां सु-; D7 वनिता न; Ca.d.s वनितासु (as in text). Cap द्वेष्टा. — d) B2.4.5 Dn D6 °वर्गा:; Ds D8–10 S Cs′ °रूपा:; Cs °धर्मा: (as in text).

12 a) Ds D8–10 T G Cs′ ज्ञानं; Cd.s धर्म: (as in text). D5 परमं; G5 च तप:; Cs′ च दम: (as in text).

Tabular Conspectus of the sequence of stanzas 14–23 (together with all insertions) in Dn Ds D_{8-10} T G_{1-4} Cs′.

(*N. B.* Repetitions are marked by "(r)"; ll. = lines)

Ds	D_{8-10}	T_1	T_2	G_1	G_2	G_3	G_4	Cs′
14	14	14	14	14	—	14	14	—
			263*	263*		263*	263*	
			261*	261*				
						266* (l. 7)	266* (l. 7)	
15^{ab}	15^{ab}	15^{ab}	15^{ab}	15^{ab}	15^{ab}	15^{ab}	15^{ab}	15^{ab}
			264* (l. 1)					
			265*					
15^{cd}	15^{cd}	15^{cd}	15^{cd}	15^{cd}	15^{cd}	15^{cd}	15^{cd}	15^{cd}
262*	262*	262*	262*	262*	262*	262*	262*	262*
17^{cd}	17^{cd}	17^{cd}	17^{cd}	17^{cd}	17^{cd}	17^{cd}	17^{cd}	17^{cd}
		16–17						
263*	263*	263*			263*		263* (r)	263*
264* (l. 1)	264* (l. 1)	264* (l. 1)		264* (l. 1)	264* (l. 1)	264* (l. 1)	264* (l. 1)	264* (l. 1)
				265*				
						266*	266*	
264 (ll. 2–3)	264* (ll. 2–3)	264* (ll. 2–3)	264* (ll. 2–3)	264* (ll. 2–3)	264* (ll. 2–3)	264* (ll. 2–3)	264* (ll. 2–3)	264* (ll. 2–3)
19^{cd}–20								
263* (r)								
21^{ab}								
19^{cd} (r)	19^{cd}	19^{cd}	19^{cd}	19^{cd}	19^{cd}	19^{cd}	19^{cd}	19^{cd}
266* (ll. 1–2)	266* (ll. 1–2)	266* (ll. 1–2)	266* (ll. 1–2)	266* (ll. 1–2)	266* (ll. 1–2)	266* (ll. 1–2)	266* (ll. 1–2)	266* (ll. 1–2)
			20^{ab}	20^{ab}			20^{ab}	
			18^{cd}	18^{cd}			18^{cd}	
266* (ll. 3–7)	266* (ll. 3–7)	266* (ll. 3–7)	266* (ll. 3–7)	266* (ll. 3–7)	266* (ll. 3–7)	266* (ll. 3–7)	266* (ll. 3–7)	266* (ll. 3–7)
266* (ll. 8–11)	266* (ll. 8–11)	266* (ll. 8–11)	266* (ll. 8–11)	266* (ll. 8–11)	266* (ll. 8–11)	266* (ll. 8–11)	266* (ll. 8–11)	266* (ll. 8–11)
22	22	22	22	22	22	22	22	22
269*	269*	269*	269*	269*	269*	269*	269*	269*
21^{cdef}	21^{cdef}	21^{cdef}	21^{cdef}	21^{cdef}	21^{cdef}	21^{cdef}	21^{cdef}	21^{cdef}
23	23	23	23	23	23	23	23	23

यस्त्वेतेभ्यः प्रवसेद्द्वादशेभ्यः
सर्वामपीमां पृथिवीं प्रशिष्यात् ।
त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतो वा विशिष्टो
नास्य स्वमस्तीति स वेदितव्यः ॥ १३
दमस्त्यागोऽप्रमादश्च एतेष्वमृतमाहितम् ।
तानि सत्यमुखान्याहुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ॥ १४

दमोऽष्टादशदोषः स्यात्प्रतिकूलं कृताकृते ।
अनृतं चाभ्यसूया च कामार्थौ च तथा स्पृहा ॥ १५
क्रोधः शोकस्तथा तृष्णा लोभः पैशुन्यमेव च ।
मत्सरश्च विवित्सा च परितापस्तथा रतिः ॥ १६
अपस्मारः सातिवादस्तथा संभावनात्मनि ।
एतैर्विमुक्तो दोषैर्यः स दमः सद्भिरुच्यते ॥ १७

C. 5. 1645
B. 5. 43. 25
K. 5. 43. 26

Cd.s cite दमः. Ds D_{8-10} T G Cs′ श्रुतं; Cd.s तपः (as in text). — ^{b}) D_5 निर्मात्सर्यं; Cd.s.s′ as in text. — ^{c}) K_1 B_2 Cd.s यज्ञाः; Ds M_{3-5} यज्ञं; Cs′ as in text. K_1 श्रुतिः; Ds D_{8-10} T $G_{1.2.4.5}$ M_1 Cs′ शमः; G_3 M_{2-5} शमं; Ca.d.s श्रुतं (as in text). — ^{d}) $K_{1.4}$ B Dn $D_{2-4.6.7}$ व्रतानि वै; Ds एते गुणाः; $D_{1.5}$ एतानि वै; Cs′ महाव्रता (as in text).

13 ^{a}) K_1 प्रच्यवेत्; K_4 B Dn $D_{3.4.6}$ प्रभवेत्; Ds D_9 न प्रवसेत्; D_5 प्रयतते; D_7 प्रयतेत्; Cs′ अप्रवसेत्; Ca.d.s प्रवसेत् (as in text). K_4 B Dn_1 $D_{6.10}$ G_1 $M_{1.2.5}$ Ca द्वादशभ्यः. — ^{b}) K_5 Ds D_{8-10} om. अपि, and ins. स after पृथिवीं. K_1 D_1 Ca.d.s प्रशास्य; B Dn D_{3-6} G_3 स शिष्यात्; Cs′ प्रशि° (as in text). — ^{c}) $B_{1.2.4.5}$ Dn_2 D_6 Cn अर्थितो यः; B_3 Dn_1 $D_{3.4}$ अन्वितो यः; Ds D_{8-10} T_1 $G_{3.5}$ विमुक्ताः (Ds G_3 °क्तः); $D_{1.5.7}$ Cd.s ततोपि; G_2 अपि युक्ताः; $M_{1.2}$ विशिष्ट; Cs अविमुक्ताः (for विशिष्टः). $K_{1.4}$ त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतमेन वापि. — ^{d}) B Dn $D_{3.4.6.7}$ तस्य; Ca नास्ति; Cd.s नास्य (as in text). $K_{1.4}$ D_2 च; D_5 न (for स). $K_{1.4}$ $D_{5.7}$ Cd.s वेदितव्यं; Ca as in text. Ds D_{8-10} T $G_{2.3.5}$ Cs′ क्रमाद्विमुक्ता (T G_2 Cs′ °शिष्टा) मौनभूता भवंति.

☞ The sequence of stanzas 14–23 in Dn Ds D_{8-10} T G (except G_5) is so complicated that it is given in a tabular form (on a separate sheet facing this page) for the guidance of the reader.

14 G_2 om. 14; it is not noticed in Cs′! — ^{a}) S (G_2 om.) अथाप्रमादः (for अप्रमादश्च). — The portion from 14^{b} up to the prior half of line 1 of 262* is om. in D_9 (cf. v.l. 17). — ^{d}) S (G_2 om.) ब्राह्मणानां मनीषिणां. — After 14, T_2 $G_{1.3.4}$ (first time) ins. 263* (cf. v.l. 17); which in T_2 G_1 is followed by:

261* दोषत्यागोऽप्रमादः स्यात्स चाप्यष्टगुणो मतः ।

15 D_9 om. 15 (cf. v.l. 14). — ^{a}) K_1 दमे; Ds Cap मदो (for दमो). $K_{1.4}$ B Dn $D_{1-4.6}$ ह्यष्टादशगुणः (K_1 °णाः). Ca cites गुणः. — ^{b}) K_1 प्रतिकूलाः; Ds $D_{1.8.10}$ T_1 G_5 प्रातिकूल्यं; D_7 °कल्पे; all comm. as in text. Ds $D_{8.10}$ $T_{1.2}$ (m as in text) G Cs′ कृते (Ds T_2 G_2 °तो; G_3 °तं) भवेत्; Cs कृताकृते (as in text). Ca.d cite कृतं and अकृतं. — After 15^{ab}, T_2 ins. line 1 of 264* followed by 265*. — ^{cd}) Ds $D_{8.10}$ T G Cs′ अनृतं पैशुनं (Ds $D_{8.10}$ पैशून्यमनृतं) तृष्णा प्रातिकूल्यं तमो रतिः.

16 For Ds D_{8-10} T G Cs′ cf. v.l. 17. — ^{ab}) B_8 लोभः (for तृष्णा), and दंभः (for लोभः). — ^{c}) K_4 B Dn $D_{3.4.6.7}$ विहिंसा (for विवित्सा).

17 ^{a}) K_4 B_3 Dn D_{2-4} T_1 चाति(D_1 B_3 साभि)वादः (for साति°). $D_{2.5.7}$ °स्मारोतिवादश्च. — For 16^{a}–17^{b}, Ds $D_{8.9}$ (om. the prior half of line 1). $_{10}$ T G subst.:

262* लोकद्वेषोऽभिमानश्च विवादः प्राणिपीडनम् ।
परिवादोऽतिवादश्च परितापोऽक्षमा धृतिः ।
असिद्धिः पापकृत्यं च हिंसा चेति प्रकीर्तिताः ।

[Noticed in Cs′, but *not* in Ca.d.s. — (L. 1) T_2 G अति- (for अभि-). — (L. 3) $G_{1.4}$ असंधिः.]

— ^{c}) Ds D_{8-10} G_5 transp. विमुक्तो and दोषैर्. — ^{d}) $K_{1.4}$ B Dn $D_{2-4.6.7}$ दांतः; G_2 मदः (for दमः). — B_4 Dn Ds D_{8-10} T_1 G_5 Cs′ ins. after 17 (Ds *repeats* the line after 20): K_1, after 268*: K_4 D_{1-7}, after 20: T_2 $G_{1.3.4}$, after 14 (G_4 *repeats* the line after 17):

263* मदोऽष्टादशदोषः स्यात्त्यागो भवति षड्गुणः ।

[Noticed in Cs′, but *not* in Ca.d.s. — K_1 $D_{1.2.5}$ T_2 $G_{1.3.5}$ दमो (for मदो). D (except D_{1-4}; Ds first time) Cs′ षड्विधः (for षड्गुणः).]

— Thereafter T_2 G_1 ins. 261*, while $G_{3.4}$ ins. line 7 of 266*. — Dn Ds D_{8-10} T_1 $G_{2.4}$ ins. after 263*: T_2 (ins. line 1 after 15^{ab}) $G_{1.3}$ ins. after 17^{cd}:

264* विपर्ययाः स्मृता एते मददोषा उदाहृताः ।
श्रेयांस्तु षड्विधस्त्यागस्तृतीयस्तत्र दुष्करः ।
तेन दुःखं तरन्त्येव तस्मिंस्त्यक्ते जितं भवेत् ।

[Noticed in Cs′, but *not* in Ca.d.s. — (L. 1) T_2

C. 5. 1647
B. 5. 43. 25
K. 5. 43. 28

श्रेयांस्तु षड्विधस्त्यागः प्रियं प्राप्य न हृष्यति ।
अप्रिये तु समुत्पन्ने व्यथां जातु न चार्च्छति ॥ १८
इष्टान्दारांश्च पुत्रांश्च न चान्यं *यद्वचो भवेत् ।
अर्हते याचमानाय प्रदेयं तद्वचो भवेत् ।
अप्यवाच्यं वदत्येव स तृतीयो गुणः स्मृतः ॥ १९
त्यक्तैर्द्रव्यैर्यो भवति नोपयुङ्क्ते च कामतः ।
न च कर्मसु तद्धीनः शिष्यबुद्धिर्नरो यथा ।
सर्वैरेव गुणैर्युक्तो द्रव्यवानपि यो भवेत् ॥ २०

G2.4 विपर्ययात्. T2 (before corr. as above) कृता (for स्मृता). Ds D8 G5 ह्येते (for एते). T2 G (except G2) दम° (for मद°). — After line 1, T2 G1 ins.:

265* दोषा दमस्य ये प्रोक्तास्तान्दोषान्परिवर्जयेत् ।

— (L. 2) Dn दुष्करो भवेत्; Ds D8–10 षट्सु दुष्करः (for तत्र दु°). — (L. 3) D8.10 T2 G1–4 तरति. Dn Ds D8–10 Cs′ मित्रं (Cs′ सर्वं) तस्मिञ्जितं कृते.]

— Thereafter Ds reads 19^{cd}.

18 B4 om. 18–20; Ds D8–10 T1 G2.3 om. 18^{a}–19^{b} (passage *not* noticed in Cs′); T2 G1.4.5 om. 18^{ab}. — ^{b}) B3 Dn D8–6 श्रियं; Ca प्रियं (as in text). — After 18^{ab}, Dn ins. lines 1 and 2 of 266*. — B3 om. 18^{c}–19^{d}; D7 om. 18^{c}–19^{b}. Dn reads 18^{c}–19^{d} after 20; T2 G1.4, after 20^{ab}. — ^{c}) B1.2.5 Dn D2–4.6 M5 च (for तु). — ^{d}) T1 जातु; T2 G1.4.5 त्यक्तं; M1 त्यागं (for व्यथां). T1 त्यागं न; M2–5 एवाभि- (for जातु न). K4 D5 T G1.4.5 M वांछति; B1.2.5 Dn D3.4.6 गच्छति; D1.2 वार्हति; Ca.d चार्छति (as in text). — After 18^{ab}, T2 G1.4 ins. lines 3–11 of 266*.

19 B3 om. 19^{abcd}; B4 om. 19; Ds D7–10 T1 G2.3 om. 19^{ab}, which is *not* noticed in Cs′ (cf. v. l. 18); T2 G1.4.5 om. 19^{ab}. — ^{a}) B1.2.5 Dn D3–8 M transp. दारान् and पुत्रान्. — ^{b}) D2.5 ददतः (for न चान्यं). K1 याच्यं; K4 वान्यं; D1 चान्यः (for चान्यं). K1.4 D1.2.5 तद् (for यद्). D1.2 वशो (for वचो). B1.2.5 Dn D3.4.6 न याचेत कदाचन; M याचतां हि ददाति च. — B1.2 om. 19^{c}–20^{f}; D1 om. 19^{cd}. Ds *repeats* 19^{cd} after 21^{ab}. — ^{c}) K1 Ca.d.s अर्हितं (for अर्हते). — ^{d}) M तु (for तद्). K4 B5 Dn D3.4.6 शुभं; D2 वशः; M धनं; Ca.d.s वचः (as in text). D8–10 T G Cs′ पुत्रान्वि(T1 यत्तद्वि)त्तं ददाति यत् (T1 यः). — B5 (om. lines 1–2 and 8–11) Ds D8–10 T1 G2.3.5 ins. after 19^{cd}; Dn ins. lines 1–2 after 18^{ab}, lines 3–7 after 19^{cd} and lines 8–11 after 21: T2 G1.4 ins. lines 1 and 2 after 19^{cd} and the rest after 18^{ab}:

266* इष्टापूर्तं द्वितीयं स्यान्नित्यं वैराग्ययोगतः ।
कामत्यागश्च राजेन्द्र स तृतीय इति स्मृतः ।
अप्रमादी भवेदेतैः स चाप्यष्टगुणो महान् ।
सत्यं ध्यानं समाधानं चोद्यं वैराग्यमेव च ।
अस्तेयो ब्रह्मचर्यं च तथासंग्रह एव च । [5]
एवं दोषा मदस्योक्तास्तान्दोषान्परिवर्जयेत् ।
दोषत्यागोऽप्रमादः स्यात्स चाप्यष्टगुणो मतः ।
तांस्तु सत्यमुखानाहुः सत्ये ह्यमृतमाहितम् ।
सत्यात्मा भव राजेन्द्र सत्ये लोकाः प्रतिष्ठिताः ।
निवृत्तेनैव दोषेण तपोव्रतमिहाचरेत् । [10]
एतद्धातृकृतं वृत्तं सत्यमेव सतां व्रतम् ।

[Noticed in Cs′, but *not* in Ca.d.s. — (L. 3) B5 Dn Ds भवेत् (for महान्). — D10 om. lines 4–5. — G5 om. from the posterior half of line 4 up to the prior half of line 7. — (L. 5) B5 Dn Ds G2.4. Cs′ अस्तेयं. B5 Dn Ds D8.9 असंग्रहं; Cs′ as above. — T1 om. lines 6–9. — (L. 6) D8.9 दमस्य (for मदस्य). T2 G1.3.4 दोषा दमस्य ये प्रोक्ताः. — (L. 7) Dn तथा त्यागोप्रमादश्च. — Dn Cs′ transp. lines 8 and 9! — (L. 9) Ds सत्यं चामृतमश्नुते (for the posterior half). — (L. 11) Cs′ वित्तं (for वृत्तं). T1 G5 परं; T2 G1–4 Cs′ वरं (for व्रतम्).]

— D8–10 T1 G2.3 om. 19^{e}–21^{b}. T2 G1.4.5 om. 19^{ef} (line not noticed in Cs′). — ^{e}) K4 D5 अर्थवाच्यं; D1 नाप्यवाच्यं; D2 अस्य वाच्यं; M अप्यशक्यं; Ca.d.s as in text. B3 Dn D3.4.6.7 वदंति; M ददाति; Ca.d वदति (as in text). K4 B3 Dn Ds D3.4.6.7 एतं (Ds2 एवं) (for एव).

20 B1.2.4.5 D8–10 T1 G2.3.5 om. 20, which is *not* noticed in Cs′ (cf. v. l. 18, 19). — ^{a}) D3 द्रव्यैर्युक्तैः; T2 त्यक्तद्रव्यैः; M1 त्यक्तो द्रव्यैः; Ca.d.s as in text. B3 Dn D3.4.6 यद्; Ca.d.s यः (as in text). T2 G1.4 प्रियो भूयात् (for यो भवति). M वसति; Ca.d.s भवति (as in text). — ^{b}) K1 D2.7 Cd °भुंक्ते; K4 °भुक्ते; B3 Dn Ds D3.4.6 °युक्तैः; D1 °युक्तः; D5 °गुप्ते; Ca.s °युंक्ते (as in text). K4 तु; D1 न (for च). Cs cites कदाचन. — After 20^{ab}, T2 G1.4 read 18^{cd}, while Dn ins.:

267* न च द्रव्यैस्तद्भवति नोपयुक्तैश्च कामतः ।

— T2 G1.4 om. 20^{e}–21^{b}. — ^{c}) B3 Dn Ds D3.4.6 असिद्धेषु (Ds1 सिद्धेषु); Ca.d.s तद्धीनः (as in text).

अप्रमादोऽष्टदोषः स्यात्तान्दोषान्परिवर्जयेत् ।
इन्द्रियेभ्यश्च पञ्चभ्यो मनसश्चैव भारत ।
अतीतानागतेभ्यश्च मुक्तो ह्येतैः सुखी भवेत् ॥ २१
दोषैरेतैर्विमुक्तं तु गुणैरेतैः समन्वितम् ।
एतत्समृद्धमप्यृद्धं तपो भवति केवलम् ।
यन्मां पृच्छसि राजेन्द्र किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ २२

धृतराष्ट्र उवाच ।

आख्यानपञ्चमैर्वेदैर्भूयिष्ठं कथ्यते जनः ।
तथैवान्ये चतुर्वेदास्त्रिवेदाश्च तथापरे ॥ २३
द्विवेदाश्चैकवेदाश्च अनृचश्च तथापरे ।
तेषां तु कतमः स स्याद्यमहं वेद ब्राह्मणम् ॥ २४

सनत्सुजात उवाच ।

एकस्य वेदस्याज्ञानाद्वेदास्ते बहवोऽभवन् ।
सत्यस्यैकस्य राजेन्द्र सत्ये कश्चिदवस्थितः ।
एवं वेदमनुत्साद्य प्रज्ञां महति कुर्वते ॥ २५
दानमध्ययनं यज्ञो लोभादेतत्प्रवर्तते ।
सत्यात्प्रच्यवमानानां संकल्पो वितथो भवेत् ॥ २६
ततो यज्ञः प्रतायेत सत्यस्यैवावधारणात् ।

C. 5. 1665
B. 5. 43. 45
K. 5. 43. 46

— ^{d}) M$_{2-5}$ शिष्टबुद्धिः; Ca. d. s as in text. D$_{7}$ Cs मतो (for नरो). B$_{8}$ Dn Ds D$_{3.4.6}$ दुःखं तेन च न ग्लपेत् (B$_{3}$ ग्रसेत्). — ^{e}) M (except M$_{1}$) स तैर् (for सर्वैर्). K$_{4}$ D$_{2}$ अपि (for एव). — After 20, K$_{1}$ D$_{5}$ ins.:

268* षट्प्रकारमिमं त्यागं बुद्ध्वान्यन्नावशिष्यते ।;

while Ds *repeats* 263*.

21 D$_{3.9}$ T G om. 21^{ab} (cf. v.l. 18–20). For sequence in Dn, cf. v.l. 19. — ^{a}) K$_{1}$ D$_{1}$ transp. अप्रमादः and अष्टदोषः. B Dn Ds D$_{2-7}$ Ca. s अष्टौ दोषाः प्रमादस्य. — Ds D$_{8-10}$ T G read 21^{cdef} after 269*. — ^{f}) K$_{1}$ D$_{1.3.4}$ Ca. d युक्तः; D$_{2}$ त्यक्तः (for मुक्तः). K$_{4}$ युक्तोपेतः; B भक्त्युपेतः; Dn D$_{6.7.10}$ मुक्त्युपेतः (for मुक्तो ह्येतैः). Ds D$_{9}$ चैतत्; D$_{1.2.5}$ Ca. d अप्येतैः; D$_{3.4}$ नैतैः; T$_{1}$ च स; T$_{2}$ G Cs′ चेत्स (for ह्येतैः).

22 ^{a}) K$_{4}$ D$_{7}$ Cs′ वियुक्तं; B$_{1.2.5}$ D$_{1}$ Cs विमुक्तः; B$_{3.4}$ Dn D$_{2.6.10}$ G$_{4}$ वियुक्तः; Ca विमुक्तं (as in text). G$_{5}$ दोषैरशेषैर्मुक्तं तु. — ^{b}) B Dn D$_{1.2.6.10}$ समन्वितः; Cs′ as in text. — ^{c}) K$_{4}$ (also as in text) B Dn D$_{2-4.6}$ M$_{8}$ Cs′ समृद्धमत्य(D$_{2}$ °प्य)र्थं; D$_{1.7}$ °द्धिमद्वृद्धं; T G M$_{1.2.4.5}$ °द्धमत्यृद्धं (G$_{3}$ °द्धमृत्युद्धं; G$_{5}$ °द्धमृद्धं च). — ^{e}) M (except M$_{2}$) मा (for मां). — ^{f}) B$_{2}$ अर्हसि (for इच्छसि). Dn Ds D$_{8-10}$ T$_{1.2}$ (also as in text) G Cs′ संक्षेपात्प्रब्रवीमि ते; D$_{5}$ किं भूयः कथयामि ते. — After 22, Dn Ds D$_{8-10}$ T G ins.:

269* एतत्पापहरं शुद्धं जन्ममृत्युजरापहम् ।

[Noticed in Cs′, but *not* in Ca. d. s. — Dn D$_{10}$ पुण्यं (for शुद्धं). G$_{1.4}$ °त्युभयापहं; G$_{2}$ °त्युजरातिगं.]

— After the above, Ds D$_{8-10}$ T G read 21^{cdef}; while M$_{1}$ ins. a colophon (*adhy. name* मृत्युत्यागकथनं; *adhy. no.* 44).

23 ^{a}) Ds D$_{5}$ G$_{8}$ आख्यानं (for आख्यान-). K$_{1}$ आख्यानं पंचमो वेदः; all comm. as in text. — ^{b}) Ds भूषितं; D$_{6}$ M$_{1}$ भूयिष्ठः; all comm. as in text. K$_{1}$ Ds D$_{5.7}$ जनैः; B$_{5}$ नरः; all comm. as in text. — ^{c}) B$_{2.3}$ Dn Ds D$_{7-10}$ T$_{1}$ Cs′ च (for एव).

24 D$_{1}$ M (except M$_{1}$) om. 24^{ab}. — ^{b}) K$_{1}$ B (except B$_{3}$) Dn D$_{1-8}$ अप्यनृचः; G$_{2}$ ह्यन्यतः; G$_{3}$ ह्यनृचः (for अनृचः). All comm. cite अनृचः (as in text). T$_{2}$ अनृशंसः (for अनृचश्च). — ^{c}) M एषां तु; Cs तत्किं नु. B Dn D$_{6}$ कतरः; Cs as in text. Ds D$_{8-10}$ T$_{1.2}$ (m as in text) G Cs′ एतेषु मे(D$_{10}$ एतेषाम)धिकं ब्रूहि. — ^{d}) B Dn D$_{3.4.6}$ T$_{2}$ m वै द्विजं; Cs. s′ ब्राह्मणं (as in text).

25 ^{a}) D$_{5.8.9}$ S (except T$_{1}$) एकवेदस्य चाज्ञानात्. Cs′ cites एकवेदस्य. — ^{b}) K$_{1}$ B Dn D$_{2-7}$ Ca कृताः; Cs′ [अ]भवन् (as in text). — ^{c}) D$_{6}$ स तस्य (for सत्यस्य). K$_{1}$ एव हि (for एकस्य). — ^{d}) G$_{4}$ M$_{1.3.4}$ कश्चिद्; all comm. as in text. D$_{7}$ M असि (D$_{7}$ अपि) स्थितः; Ca. s. s′ अवस्थितः (as in text). — Ds$_{2}$ D$_{8-10}$ om. 25^{e}–26^{b}. — ^{e}) D$_{1}$ T$_{1}$ Cs एकं वेदं; G$_{3}$ M एकवेदं. B Dn D$_{3.4.6}$ अविज्ञाय; D$_{1}$ महांतोद्य; Cd. s अनुत्साद्य (as in text). G$_{1.2.4.5}$ Cs′ य एनं वेद तत्सत्यं. — ^{f}) B Dn D$_{3.4.6}$ Cs प्राज्ञोहमिति मन्यते (Cs कुर्वते); S Cs′ प्राज्ञो भवति नित्यदा (G$_{3}$ पूरुषः). Ca cites प्रज्ञा, Cd प्रज्ञां महति.

26 Ds$_{2}$ D$_{8-10}$ om. 26^{ab} (cf. v.l. 25). — ^{b}) M$_{3-5}$ लाभात् (for लोभात्). G$_{1.3.4}$ एव (for एतत्). — ^{c}) K$_{4}$ प्रपद्य°; G$_{2}$ प्राच्यव°; Ca. d. s. s′ as in text. — ^{d}) K$_{1.4}$ B Dn D$_{1-8}$ T$_{2}$ M$_{2}$ Cd. s संकल्पश्च (K$_{1.4}$ D$_{2.5}$ Cd. s °ल्पाच्च; T$_{2}$ M$_{2}$ °ल्पोपि) तथा भवेत् (Cnp as in text); Ds D$_{7-10}$ G$_{2.5}$ Cs′ संकल्पा वितथाभवन्.

27 ^{a}) Ds D$_{8-10}$ G Cs′ कर्म (for यज्ञः). B D (except D$_{2-5.7.9.10}$) प्रतीयेत; Cs प्रतीयंते; Ca. d. s′ as in text. T$_{2}$ (m as in text) तेन कर्मप्रभावेन. — ^{b}) Ds

C. 5. 1666
B. 5. 43. 46
K. 5. 43. 47

मनसान्यस्य भवति वाचान्यस्योत कर्मणा ।
संकल्पसिद्धः पुरुषः संकल्पानधितिष्ठति ॥ २७
अनैभृत्येन वै तस्य दीक्षितव्रतमाचरेत् ।
नामैतद्धातुनिर्वृत्तं सत्यमेव सतां परम् ।
ज्ञानं वै नाम प्रत्यक्षं परोक्षं जायते तपः ॥ २८
विद्याद्बहु पठन्तं तु बहुपाठीति ब्राह्मणम् ।
तस्मात्क्षत्रिय मा मंस्था जल्पितेनैव ब्राह्मणम् ।
य एव सत्यान्नापैति स ज्ञेयो ब्राह्मणस्त्वया ॥ २९

D8.9 G Cs′.np सत्यस्यानव°; D1 सत्यस्योच्चाव°; Cd.s as in text. — After 27^{ab}, T2 G1.3.4 Cs′ read 29^{ab} and 29^{ef}; while M reads 29. — D8–10 G2.5 Cs′ om. 27^{e}–28^{f}. — ^{d}) G1.3.4 तथा; Ca.d.s वाचा (as in text). B Dn Ds D3.4.6 अथ (for उत). D2 वाचान्योन्यस्य क°; D5 वाचमस्यति क°. — ^{e}) B1.3.5 G3 Ca संकल्पसिद्धिः; M (except M1) °सिद्धं; Cd.ap as in text. B1.5 Ca वै पुंसः; M (except M1) पुरुषं. — ^{f}) K1.4 Ds D1.2 M4 (*inf. lin.*) Ca.d संकल्पाद्; D5 °ल्पे; T G1.3.4 M1 °ल्पं; M2.5 °ल्पश्; M3.4 °ल्पाश्. K1.4 Ca.d अवतिष्ठते; B3 T2 G1.3 M चाधितिष्ठति; D1.2.5 व्यवतिष्ठते; T1 चाधिगच्छति.

28 D8–10 G2.5 om. 28. it is *not* noticed in Cs′ (cf. v. l. 27). T1 om. 28^{ab}. — ^{a}) K1 D2–5.7 अनै(D2 °न्नै)भृत्येन; T2 G1.3.4 M सुतैर्भृत्यैर्न; Ca.d.s as in text. K4 B Dn2 Ds2 D1–4 Ca चैतस्य; D5 वै न स्यात्; D7 चैतस्यां; G3 चेत्तस्याः (for वै तस्य). — ^{b}) K1 D1.2.5.7 Ca.d दीक्षितो; G3 M (except M2) दीक्षितं; Cs दीक्षित- (as in text). — ^{c}) K4 नामैतच्चानुनिर्वृत्तं; B3 Ds नामैतत्वात्तु (B3 °च्च) निर्वृत्तं; M नामैतद्व्रतनिमित्तं (sic); Ca.d.s as in text. — ^{d}) D1 व्रतं; G4 वरं; Ca.d.s सतां (as in text). K4 D5 मतं (K4m व्रतं); G1.3 M1 वरं; Ca.s परं (as in text). — ^{e}) Ds दानं; Ca.d.s ज्ञानं (as in text). T2 G1.3.4 विज्ञानं चैतत् (T2 om. च) प्रत्यक्षं. — ^{f}) D5 M2–4 परोक्षात्; Ca.d.s as in text. D1.2 T2 G4 ज्ञायते; Ca.s as in text. T G1.3.4 मृषा; M तमः; Ca.d.s तपः (as in text).

29 T1 om. 29^{abcd}. T2 G1.3.4 read 29^{ab} and 29^{ef}, while M reads the whole of 29 after 27^{ab}. — ^{a}) D5.7 विद्याद्बहुविधं तं तु; T2 (m as in text) विद्याब्रह्म पठंतं तु; G3 °द्बहु परं तं तु; G4 °द्ब्रह्मपदं तं तु; M (except M1) °द्बहुफलं तं तु. Cs cites विद्यात्पठंतं, Cs′ विद्याद्बहुपठंतं (as in text). — ^{b}) Ds D8–10 S (T1 om.) Cs′ बहुवागिति; D1 °पाठी तु; D5.7 °पाठं तु. B Dn D3.4.6 द्विजं वै बहुपाठिनं. Ca cites बहुपाठः, Cd बहुपाठी (as in text). — D8–10 G2–5 Cs′ om. 29^{cd}. — T2 G1 transp. 29^{cd} and 29^{ef}. — ^{c}) T2 G1 M न हि क्षत्रिय पंथा वै (T2 G1 °थायं). — ^{d}) K1.4 D5.7 Cd जपितेन; D1 जपतो न; T2 M जहि तेन; G1 मन्ये तेन; Ca.s as in text. B Dn Ds D3.4.6 वै द्विजं; D1 ब्राह्मणान्; Cs ब्राह्मणं (as in text). Cd.s cite ब्राह्मणः. — ^{e}) T2 सत्यान्नापैति यो राजन्. — Ds D8–10 T G ins. after 29: Dn, after 30:

270* छन्दांसि नाम द्विपदां वरिष्ठ
स्वच्छन्दयोगेन भवन्ति तत्र ।
छन्दोविदस्तेन च तानधीत्य
गता हि वेदस्य न वेद्यमार्याः ।

[Noticed in Cs′, but *not* in Ca.d.s.]

D8.9 T2 G cont.: Dn Ds (om. lines 1–4) ins. after 31: T1, after 31^{ab}: M (except M2) ins. lines 5 and 6 *only* after 31:

271* न वेदानां वेदिता कश्चिदस्ति
वेद्येन वेदं न विदुर्न वेद्यम् ।
यो वेद वेदं स च वेद वेद्यं
यो वेद वेद्यं न स वेद सत्यम् ।
यो वेद वेदान्स च वेद वेद्यं [5]
न तं विदुर्वेदविदो न वेदाः ।
तथापि वेदेन विदन्ति वेदं
ये ब्राह्मणा वेदविदो भवन्ति ।
धामांशभागस्य तथा हि वेदा
यथा हि शाखा च महीरुहस्य । [10]
संवेदने चैव यथामनन्ति
तस्मिन्हि सत्ये परमात्मनोऽर्थे ।

[Passage noticed in Cs′, but *not* in Ca.d.s. — (L. 2) D9 Cs′ वेदेन वेद्यं (for वेद्येन वेदं). — (L. 3) T1 G4 वेद्यं; Cs′ वेदं (as above). T1 वेदं; Cs′ वेद्यं (as above). — (L. 4) T1 वेदं (for वेद्यं), and च (for स); Cs′ as above. — (L. 5) G1.3 M1.3–5 न; Cs′ स (as above). G1.3 M1.3.4 स; Cs′ च (as above). G2 यो वेद वेदं वचनं च वेद. — (L. 6) G2 वेद्यं; Cs′ न तं (as above). — (L. 7) G3.5 वदंति; Cs′ विदन्ति (as above). Ds G (except G2) वेद्यं; Cs′ वेदं (as above). — (L. 8) T2 G5 वदंति; Cs′ भवन्ति (as above). — (L. 9) D9 G1 धर्मांश°; T2 यशांश°; G2 Cs′ यामांश°; G5 धर्मांग° (for धामांश°). — (L. 10) Dn T2 G1.2.4 च (for हि). Dn G3 हि (for च). — (L. 11) Ds संवेदनं; Cs′ as above. D8 न (for च). T G एवं. Ds Cs′ तथा; T G अथ (for यथा).

छन्दांसि नाम क्षत्रिय तान्यथर्वा
जगौ पुरस्तादृषिसर्ग एषः ।
छन्दोविदस्ते य उ तानधीत्य
न वेद्यवेदस्य विदुर्न वेद्यम् ॥ ३०
न वेदानां वेदिता कश्चिदस्ति
कश्चिद्वेदान्बुध्यते वापि राजन् ।
यो वेद वेदान्न स वेद वेद्यं
सत्ये स्थितो यस्तु स वेद वेद्यम् ॥ ३१
अभिजानामि ब्राह्मणमाख्यातारं विचक्षणम् ।
यश्छिन्नविचिकित्सः सन्नाचष्टे सर्वसंशयान् ॥ ३२
तस्य पर्येषणं गच्छेत्प्राचीनं नोत दक्षिणम् ।
नार्वाचीनं कुतस्तिर्यङ्ग नादिशं तु कथंचन ॥ ३३
तूष्णींभूत उपासीत न चेष्टेन्मनसा अपि ।
अभ्यावर्तेत ब्रह्मास्य अन्तरात्मनि वै श्रितम् ॥ ३४

C. 5. 1679
B. 5. 43. 59
K. 5. 43. 60

— (L. 12) D8. 9 T G (except G5) Cs' निले (for सत्ये). Ds शममात्मनोर्थः; Cs' as above.]

30 D8–10 T1 G2 om. 30 (*not* noticed in Cs'). — ^{a}) S (T1 G2 om.) द्विपदां वरिष्ठ (for क्षत्रिय तान्यथर्वा). K1 D1. 2 संत्यथर्वा; D5 सुप्रवृत्ता (for तान्य°). — ^{b}) K1. 4 D2 यस्मात्; D5 संयावाक् (sic); G3. 5 M सुरैः (for जगौ). D2. 5 एव (for एषः). B Dn Ds D3. 4. 6. 7 पुरा जगौ महर्षिसंघ (B1. 3. 5 °र्षिः संघ; B2. 4 Ds °र्षिसर्गं; D7 ऋषिसर्गं) एषः (B2. 4 Ds D7 एव); D1 यस्मात्पुरस्तादथ सर्व एव; T2 G1. 4 सुरैः पुरस्तादृषिसेवितानि. Cs cites जगौ and ऋषिसर्गे. — ^{c}) T2 G1. 3–5 M न च (for य उ). B Dn D3. 4. 6 य उत नाधीतवेदा (B3 यतताधीताश्च); Ds य उताधीत्य वेदान्. — ^{d}) K1 B Dn Ds D2–4. 6 Ca. s न वेदवेद्यस्य; T2 G1. 3–5 नामैव वेदस्य; M तानेव वेदस्य. B Dn Ds D3. 4. 6 हि तत्त्वं; D2 न वेदान्. D1 न विदुर्वेद्यस्य च दुर्निवेदनं; D7 न वेदविद्धेत्ति न वेदनीयं. — After 30, Dn ins. 270*.

31 D8–10 T2 G om. 31 (*not* noticed in Cs'). — ^{a}) D1 न वेदिता कश्चिदस्तीह राजन्. — M2 om. 31^{b}–32^{b}. — ^{b}) T1 तान्वै (for कश्चिद्). B Dn D6 त्वेतान्; Ds Cs चैतान्; D1 त्वत्तो; D3. 4 नैतान्; D5. 7 एतान्; M (M2 om.) वेत्ता (for वेदान्). K4 Dn1 चापि; D5 M1 चैव; T1 M3–5 नैव; Cn as in text. — T1 om. 31^{cd}. — With 31^{c}, cf. 271*. — ^{d}) D3. 4 सत्यस्थितो. B3 वेदान्; Ca. d वेद्यं (as in text).

32 M2 om. 32^{ab} (cf. v. l. 31). — ^{b}) B Dn D3. 4. 6 Ca. s व्याख्यातारं. — After 32^{ab}, T2 G ins. (a line noticed in Cs'):

272* एवं यो हि विजानाति स जानाति परं हि तत् ।;

while Ds D8. 9 ins.:

273* परं हि तत्परं ब्रह्म जानात्येव च ब्राह्मणः ।;

and finally, D10 ins.:

274* यो वै विजानाति परं मयोक्तं
स वै विजानाति परं क्रमेण ।

Ds D8–10 G5 cont. (after their last insertion respectively): T2 G1–4 ins. after 32: Dn T1, after 33:

275* नास्य पर्येषणं गच्छेत्प्रत्यर्थिषु कथंचन ।
अविचिन्वन्निमं वेदे ततः पश्यति तं प्रभुम् ।

[Noticed in Cs', but *not* Ca. d. s. — *Cf.* stanza 33. — (L. 1) Dn तस्य; Cs' नास्य (as above). — (L. 2) Ds वेद; Cs' वेदे (as above). Dn G2 तपः; Cs' ततः (as above). Ds पश्यंति; Cs' as above. T1 विभुं; C's प्रभुं (as above).]

— Ds D8–10 G5 om. 32^{c}–33^{d} (line *not* noticed in Cs'). T2 transp. 32^{cd} and 33^{ab}. — ^{c}) B3. 4 Dn D6. 7 T1 स; D1 च; T2 G M तु; Ca. n(!)सन् (as in text). — ^{d}) B Dn D2–7 T1 Ca. s व्याचष्टे. T2 G M छि(G3 भि)नत्त्यपि च संशयान्. Cd cites सर्वसंशयं. — After 32, T2 G1–4 ins. 275*.

33 Ds D8–10 G2. 5 om. 33 (*not* noticed in Cs'); but cf. 275*. T2 transp. 33^{cd} and 33^{ab}. — ^{a}) B3 Dn D2. 5. 7 T G (G2. 5 om.) नास्य; Ca. d. s तस्य (as in text). — ^{b}) T G3. 4 प्रतीचीं; M प्रतीच्छेत्; Ca. d. s प्राचीनं (as in text). S (G2. 5 om.) दक्षिणां; Ca. d as in text. — ^{c}) K1 प्रतीचीनं; K4 D5 न प्राचीनं; D2 नापाचीनं; D7 Ca. d. s नाप्राचीनं; T G1. 3. 4 अविचिन्वन् (for नार्वाचीनं). G3 दिशः (for कुतः). M अविचिन्वन्कुतस्यंतं (sic). — ^{d}) K1 नोदीचीनं; K4 विदिशं तु; D7 आदेशं तु; T1 विदिशश्च; T2 प्रदिशस्तु; G1. 4 अशक्तस्तु; G3 न दिशस्तं; M न दिशं तु (M1 विदिशस्तु); Ca. d. s नादिशं तु (as in text). B Dn D6 Ca कदाचन; S (G2. 5 om.) कुतश्चन. — After 33, Dn T1 ins. 275*.

34 G3 reads 34 twice running (with v.l.). — ^{a}) D3. 6 तूर्ष्णीभूतं; Ca. s. s' as in text. — ^{b}) Ds एवेच्छन्; D2. 5 चेष्टन्; D8–10 T G Cs' चेच्छेन् (G3 first time चेष्टं); G3 (second time) M1 चेच्छन् (for चेष्टेन्). K1 D7 [अ]पि हि; B Dn D1–6 [अ]पि च (for अपि). — B2 om. 34^{cd}; G1 reads it twice. — ^{c}) K1. 4 B1. 4. 5 Dn D1–7 Ca. d. s

C. 5. 1660 B. 5. 43. 60 K. 5. 43. 61

मौनाद्धि स मुनिर्भवति नारण्यवसनान्मुनिः ।
अक्षरं तत्तु यो वेद स मुनिः श्रेष्ठ उच्यते ॥ ३५
सर्वार्थानां व्याकरणाद्वैयाकरण उच्यते ।
प्रत्यक्षदर्शी लोकानां सर्वदर्शी भवेन्नरः ॥ ३६
सत्ये वै ब्राह्मणस्तिष्ठन्ब्रह्म पश्यति क्षत्रिय ।
वेदानां चानुपूर्व्येण एतद्विद्वन्ब्रवीमि ते ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

४४

धृतराष्ट्र उवाच ।
सनत्सुजात यदिमां परार्थां
ब्राह्मीं वाचं प्रवदसि विश्वरूपाम् ।
परां हि कामेषु सुदुर्लभां कथां
तद्ब्रूहि मे वाक्यमेतत्कुमार ॥ १
सनत्सुजात उवाच ।
नैतद्ब्रह्म त्वरमाणेन लभ्यं
यन्मां पृच्छस्यभिहृष्यस्यतीव ।

अभ्यावर्तस्व; B3 अभिवर्तस्व; G5 अभ्यागते तु; Cn उपावर्तस्व; Cs' °वर्तेत (as in text). K1 ब्रह्मैतत्; K4 D1. 2. 5 ब्राह्मणं; B Dn D3. 4. 6. 7 Cs तद्ब्रह्म; Ds D8-10 G1. 3 (both second time) Cs' ब्रह्मास्मै (for ब्रह्मास्य). — d) K4 B4 Dn D1-4. 7 विश्रुतं; B5 संश्रितं; D5 G3 (first time) वै स्थितं; T1. 2 M G1 (first time). 4. 5 वै श्रुतं (for वै श्रितं). K1 परमात्मविनिःश्रुतं; Ds D8-10 T2 G2. 3 (second time) Cs' बह्व(D9 तम-; T2 तज्ज्ञ)नंतरमाप्नुयात्; G1 (second time) बह्वंतरमवाप्नुयात्; Cd. s अंतरात्मा विनिःश्रुतं.

35 D7 om. 35a-36b; G4 om. 35. — a) Hypermetric! G8 मौने; Cs. s' मौनाद् (as in text). Ds मौनधीः (for मौनाद्धि). Dn1 D2 G1 om. हि. Dn2 D3-6 Cn न (for हि). D1. 5 M1 om. स. T1 M2-5 न; G3 अथ (for स). K4 भाति (for भवति)! — c) K1. 4 D1. 5 Ca. d. s स्वराक्षरं; B Dn D3. 4. 6 स्वलक्षणं; Ds D8. 9 T2 G3. 5 M2 Cs' अक्षरं तं; D2 क्षराक्षरं (for अक्षरं तत्).

36 B2 D7 om. 36ab (cf. v.l. 35). — After 36ab, Dn Ds D8-10 T G ins.:

276* तन्मूलतो व्याकरणं व्याकरोतीति तत्तथा ।
[Noticed in Cs', but *not* in Ca. d. s.]

— d) K4 स वै (for भवेत्).

37 a) Ds M (except M1) तिष्ठेत्; all comm. as in text. K4 D5. 7 सत्यं च (D5 वै) ब्राह्मणः पश्यन्. — b) K4 D1. 5. 7 क्षत्रियः; B1. 3. 5 भारत. B2 Dn Ds D8-10 T G M1 Cs' तत् (Ds स) विद्वान्सर्वविद्भवेत् (but cf. 277*); M2-5 क्षत्रियो ब्रह्म पश्यति. — After 37ab, K4 Dn Ds D8-10 T G M1 ins.:

277* ज्ञानादिषु स्थितोऽप्येवं क्षत्रिय ब्रह्म पश्यति ।
[Noticed in Cs', but *not* in Ca. d. s. — Dn धर्मा° (for ज्ञाना°). G1-4 M1 क्षत्रियो.]

— c) K1 B D1-7 Ca. d. n. s वेदेषु; Cs' वेदानां (as in text). K4 D1. 5-10 M3 Ca. d °पूर्व्वेण; Cs. s' as in text. — d) D8-10 चैतत्; G3 तथा; Ca एतत् (as in text). K1 B Dn D1-4. 6 Ca. s बुध्वा; Cs' विद्वन् (as in text). Ds तद्विद्वन्प्रब्रवीमि ते.

Colophon. K2. 3 missing. — *Major parvan:* K4 उद्यम (for उद्योग)! — *Sub-parvan:* K1 Dn2 D7 G1. 4 M सनत्सुजात (D7 °ति); K4 B1. 3. 5 Dn1 Ds D1. 2. 7. 10 T1 G5 सनत्सुजातीय; D5 सनत्कुमारजात; G2 सनत्सुजातगीतासु उपनिषत्सु. — *Adhy. name:* D2 संयमप्रशंसा; M सत्यस्तुतिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn Ds 2 (of the सनत्सुजातीय); D5 42; D6 39; D7 T1 G M 44 (M1 *inf. lin.* 45; M2 40); D9 T2 43. — *S'loka no.:* Dn 63; D8 62; G5 55.

44

☞ This adhy. is missing in K2. 3. 5 (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15; 43. 9).

1 a) K1 B Dn D3. 4. 6 याम्; D1. 2. 7 य (for यद्). D5 इति मां; Cs' यदिमां (as in text). K1. 4 B Dn D1-7 परां त्वं; Cs' परार्थां (as in text). — b) D3. 4 transp. ब्राह्मीं and वाचं. K1 विवदसि; K4 D1. 5. 7 G5 वदसि; B Dn D2-4. 6 वदसे; Ds वदसीह; D8-10 G2 Cs' वदसि हि; T1 वक्ष्यसे (for प्रवदसि). — c) K1 Ds परं हि; D1 परेषु; D5 परेण; G2. 3 M5 पारं हि. B Dn D8-6. 10 कामेन; Ds D7-9 S Cs' कार्येषु; Ca. d. s कामेषु (as in text). — d) B Ds D8-10 T G2. 5 Cn. s' प्रब्रूहि; Ca. d तद्ब्रूहि (as in

अव्यक्तविद्यामभिधास्ये पुराणीं
बुद्ध्या च तेषां ब्रह्मचर्येण सिद्धाम् ॥ २

धृतराष्ट्र उवाच ।
अव्यक्तविद्यामिति यत्सनातनीं
ब्रवीषि त्वं ब्रह्मचर्येण सिद्धाम् ।

अनारभ्या वसतीहार्य काले
कथं ब्राह्मण्यममृतत्वं लभेत ॥ ३

सनत्सुजात उवाच ।
येऽस्मिँल्लोके विजयन्तीह कामा-
न्ब्राह्मीं स्थितिमनुतितिक्षमाणाः ।

C. 5. 1690
B. 5. 44. 7
K. 5. 44. 7

text). Cs cites ब्रूहि. K1.4 D7 त्वं; all comm. मे (as in text). K1 D7 वाच्यं; Cs. s' वाक्यं (as in text). K1 Ds D8–10 T G1.2.4.5 M Cs' एवं; Cn इदं (for एतत्). G3 त्वं मे प्रीत्या ब्रूहि सर्वं कुमार.

2 a) K1.4 B D1–5.7 Ca.d.s इदं (for एतद्). D1.2.5 Cd ब्राह्मण्यं (D1 °णं); D7 ब्राह्मं; Ca.s' ब्रह्म (as in text). — b) M (except M5) मा; Ca.d.s.s' मां (as in text). K1.4 B D3–7 पृच्छन्; D1 Cd.s पृच्छेः; D2 पृच्छेत्; T1 पृच्छतु; Ca.s' पृच्छसि (as in text). B D3.4.6.7 अति- (for अभि-). K1 इव (for अतीव). K4 नातिहृष्ये न कुप्ये; Dn Ds D8–10 T2 G Cs' अभिषंगेण राजन्; D1.2 Cs नातिहृष्येन्न कुप्येत्; D5 नातिकुप्येन्न हृष्येत्; T1 वृद्धिषु नित्या; Cd नाभिहृष्येन्न कुप्येत् (for अभिहृष्यस्यतीव). Ca cites नातिहृष्येत, Cn हृष्यसि (Cnp अभिषंगेण).
— After 2ab, B1.5 Dn Ds D8–10 T2 G ins.:

278* बुद्धौ प्रलीने मनसि प्रचिन्त्या
विद्या हि सा ब्रह्मचर्येण लभ्या ।

[Noticed in Cs', but *not* in Ca.d.s. — (L. 1) B1.5 Dn विलीने; Cs' प्रलीने (as above). Ds प्रलीने; Cs' प्रचिन्त्या (as above). — (L. 2) Ds विचिंत्य विद्यां; Cs' विद्या हि सा (as above).]
— B (except B2) Ds T G Cs' om. 2cd; Dn reads 2cd after 3. — c) K1 अध्यात्म°; B2 अत्यंत°; Cd.s अव्यक्तविद्यां (as in text). Ca cites अव्यक्तविद्या. K1.4 D1.2.5.7 Cs इति पूर्वमेषां (K1 °र्वं एषां; K4 D1 °मेषा; D5.7 °मेनां; Cs °मेवं) (for अभिधास्ये पुराणीं). M अन्यां विद्यामभिवदंति संतो. — d) K1 बुध्येत तद्; K4 B2 बुध्येव ते; D2 बुध्येत्तेषां; D5 बुद्ध्यैव तद्; D7 बुध्यैतद्; Ca.d.s बुध्ये तेषां (for बुद्ध्या च तेषां). B2 ब्रह्मचर्येषु; Cd.s as in text. K1 वीर्यं; K4 D4 सिद्धं; B2 वीर्यं; D5.7 कुर्यात्; Ca.d.s सिद्धां (as in text). M बुध्यंति यां ब्रह्मचर्येषु (M1 °ण) जीर्णाः. — After 2, Dn ins. 280*.

3 D8–10 T G om. the ref. — a) B Dn D6 अत्यंतविद्यां; Ca.d.s as in text. K1 इह; D3.4 अपि; Cs इति (as in text). — b) K1 युक्तं; K4 Ds1 सिद्धं; B3 सिद्धिं; Cs as in text. — D8–10 S subst. for 3ab: Ds ins. after 3:

279* आद्यां विद्यां वदसि हि सत्यरूपां
या प्राप्यते ब्रह्मचर्येण सद्भिः ।

[Noticed in Cs', but *not* in Ca.d.s. — (L. 1) Ds अविद्यां; M अन्यां (for आद्यां). T1 M सत्यसंध; Cs' °रूपां (as above). — (L. 2) Ds यः (for या). T1 M विप्रैः; Cs' सद्भिः (as above).]
— Ds D8–10 S cont.: Dn ins. after 2:

280* यां प्राप्यैतां मर्त्यलोकं त्यजन्ति
या वै विद्या गुरुवृद्धेषु नित्या ।

[Noticed in Cs', but *not* in Ca.d.s. — (L. 1) Dn D8–10 Cs' एनं; Ds मर्त्यां; T2 एतं; G (except G5) एतत् (for एतां). T2 G Cs' मर्त्यभावं. M मर्त्यतां नोपयांति (for मर्त्यलोकं त्यजन्ति). — (L. 2) M या वै नित्यं गुरुकुलेषु विप्रः.]
— Dn Ds D8–10 T G cont.: B4 ins. after 4: M1, after 5:

281* धृतराष्ट्र उवाच ।
ब्रह्मचर्येण या विद्या शक्या वेदितुमञ्जसा ।
तत्कथं ब्रह्मचर्यं स्यादेतद्विद्वन्ब्रवीहि मे ।

[Noticed in Cs', but *not* in Ca.d.s. — (L. 2) B4 Dn ब्रह्मन्; Cs' विद्वन् (as above).]
— D8–10 S om. 3cd (*not* noticed in Cs'). — c) K4 आनालभ्या; B1.2.4 नावलभ्या; Dn D7 अनारम्यां; D1 अनुलभ्या; Cs अनारम्यः; Ca.d as in text. K4 आर्यलोके; B Dn D1–4.6 कार्यकाले; Ca.d.s आर्य काले (as in text).

4 After the ref., B3 Dn Ds D8–10 T G M1 Cs' read 6; Ca.d.s read as in text. — a) B3 Dn Ds D8–10 T1 G1 M Cs.s' अस्मिन् (om. यः); B4 G3 योस्मिन्; D1 यस्मिन्; Ca.d येऽस्मिन् (as in text). B Dn D2–4.6 Ca वै जयंति; Cs.s' विजयंति (as in text). — b) K4 B2.4 स्मृतिं; all comm. स्थितिं (as in text). K4 B Dn D2.6 ह्यनुतितिक्ष°; Ds अन्वनुतिष्ठमानाः; G1 इहानु°; G4 नाम तितिक्ष°; G2.5 इहानुदिदृक्ष°; Ca.d.s.s' as in text. — c) Ds D5.8.9 T2 G M1.2.4 निर्वेदंति; all comm. as in text. — d) Cf. Kaṭha Up. 2. 3. 17cd. K1 G5 मुंजां; all comm. मुञ्जाद् (as in text). K1 D1 T1 इषीकाद्;

C. 5. 1690
B. 5. 44. 7
K. 5. 44. 7

त आत्मानं निर्हरन्तीह देहा-
न्मुञ्जादिषीकामिव सत्त्वसंस्थाः ॥ ४
शरीरमेतौ कुरुतः पिता माता च भारत ।
आचार्यशास्ता या जातिः सा सत्या साजरामरा ॥ ५
आचार्ययोनिमिह ये प्रविश्य
भूत्वा गर्भं ब्रह्मचर्यं चरन्ति ।
इहैव ते शास्त्रकारा भवन्ति
प्रहाय देहं परमं यान्ति योगम् ॥ ६
य आवृणोत्यवितथेन कर्णा-
वृतं कुर्वन्नमृतं संप्रयच्छन् ।
तं मन्येत पितरं मातरं च
तस्मै न द्रुह्येत्कृतमस्य जानन् ॥ ७
गुरुं शिष्यो नित्यमभिमन्यमानः
स्वाध्यायमिच्छेच्छुचिरप्रमत्तः ।
मानं न कुर्यान्न दधीत रोष-
मेष प्रथमो ब्रह्मचर्यस्य पादः ॥ ८
आचार्यस्य प्रियं कुर्यात्प्राणैरपि धनैरपि ।
कर्मणा मनसा वाचा द्वितीयः पाद उच्यते ॥ ९
समा गुरौ यथा वृत्तिर्गुरुपत्न्यां तथा भवेत् ।
यथोक्तकारी प्रियकृत्तृतीयः पाद उच्यते ॥ १०

---

all comm. as in text. Ds D8–10 S Cs′ धीर(G3 M देह)भावात्; Ca.d.s सत्त्वसंस्थाः (as in text). — After 4, B4 ins. 281*; while D7 ins.:

282* यदि सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा ये हृदि संस्थिताः ।
अथ मृत्योर्मृत इति तत्र ब्रह्म समश्नुते ।

5 Cf. Manu 2. 147–148. — After 5^ab, Ds T2 ins. 283*. — ^c) T2 M °शिष्टा; Ca.d.s °जाता (for °शास्ता). K1 आचार्यजातयो जातिः. — ^d) = Manu 2. 148^d. K1 Cd.s सा नित्या; K4 D2–4 सा दिव्या; B Dn2 Ds D1.5.6 Ca सा पुण्या; Dn1 दुरापा (for सा सत्या). — D8–10 T1 G subst. for 5^cd: Ds T2 ins. after 5^ab:

283* आचार्यतस्तु यज्जन्म तत्सत्यं वै तथामृतम् ।
[Noticed in Cs′, but *not* in Ca.d.s. — Ds D8–10 च (for तु).]

— T2 ins. after 5^cd:

284* तस्मात्तामेव यत्नेन बुद्धिमान्प्रतिपद्यते ।

— After 5, M1 ins. 281*.

6 B1.5 om. 6. B3 Dn Ds D8–10 T G M1 Cs′ read 6 after the ref. of stanza 4; Ca.d.s read as in text. — ^a) K1.4 B2.3 D1.6 Ca.d.s °योनौ; Cs′ °योनिं (as in text). K1.4 D1.2.5 सं-; Cs′ ये (as in text). Ca.d.s cite प्रविश्य (as in text). — ^b) K1.4 B D (except Ds D8.9) Ca.d.s गर्भे; Cs′ गर्भं (as in text). — ^d) Ds D8–10 T G M1 Cs′ विहाय; Cs प्रहाय (as in text). Ds D8–10 T G Cs′ सत्यं; D1 रूपं; D5 योगान्; Cs योगं (as in text). — Here two folios missing in Cd!

7 Cf. Manu 2. 144. — ^a) K4 Ds2 G4 om. य. D8–10 T1 Cs′ स; Cs य (as in text). B1.5 Dn D1.6 प्रावृणोति; B3 वै वृणोति; M1.2 आतृणति; M3.4 आतृणोति; Cs.s′ as in text. D8–10 T1 G2 Cs′ om. from अवितथेन up to कुर्वन् in 7^b! D5 अतिरतं; G5 अविरुद्धेन; Cs as in text. B (except B2) Dn D3.4.6 वर्णान्; D5 सुशिष्यं; D7 T2 कर्मणा (for कर्णौ). — ^b) D5 विद्यां; T2 G5 दुःखं; G1.4 अदुःखं; Cs ऋतं (as in text). K1.4 D1.2.7 ब्रुवन्; D5 अन्नं; Cs कुर्वन् (as in text). D7 अमृतत्वं (for अमृतं सं-). D5 M5 संप्रयच्छेत्. — ^c) Om. in D8–10 T1 G2 Cs′. Ds तस्मिन्; G4 M3 तत् (for तं). K1.4 B2 D1–7 वै मन्ये (B2 D5 मन्येत्); G4 M1 मन्ये (for मन्येत). — ^d) Ds D6.9 तस्मिन्न; D2 नास्मै (for तस्मै न). D2–4 Cs प्रजानन्; Cs′ जानन् (as in text).

8 ^a) B2.4 Dn D8–10 T1 G2.3 Cs′ अभिवादयी(D9 °ये)त; Ca.s अभिमन्य° (as in text). — ^b) K4 Ds D5.7–10 S Cs′ इच्छेत (Ds D8–10 T1 G2.5 Cs′ °च्च) सदाप्रमत्तः; B1 इच्छेच्छुचिरेवाप्रमत्तः. Ca cites इच्छेत् (as in text). — After 8^ab, D8–10 G2 ins. 285*. — D8–10 G2 Cs′ om. 8^cd. — ^c) S (except T1; G2 om.) मानान्न माद्येत्; Ca.s as in text. Dn Ds D7 T1 Cs नादधीत; D2.5 निद°; M विद°; Ca न दधीत (as in text). — ^d) Dn एषात्मानं नित्यमभिमन्यमानः (*not* adopted in the old printed editions!); see above. — B1.4 (om. line 2).5 Dn Ds T2 G1.3.5 ins. after 8: D8–10 G2, after 8^ab:

285* शिष्यवृत्तिक्रमेणैव विद्यामाप्नोति यः शुचिः ।
ब्रह्मचर्यव्रतस्यास्य प्रथमः पाद उच्यते ।
[Noticed in Cs′, but *not* in Ca.s.]

9 Ds D8.9 T1 G2 read 9 after 287*; D10 T2 G1.3.5, after 11. — ^a) Ds D8–10 S (except G5) Cs′ आचार्याय. Ds D9.10 ब्रूयात्; T1 कुर्वन् (for कुर्यात्). — ^d) Ds D8.9 T2 G चतुर्थः (for द्वितीयः)!

नाचार्यायेहोपकृत्वा प्रवादं
प्राज्ञः कुर्वीत नैतदहं करोमि ।
इतीव मन्येत न भाषयेत
स वै चतुर्थो ब्रह्मचर्यस्य पादः ॥ ११
एवं वसन्तं यदुपप्लवेद्धन-
माचार्याय तदनुप्रयच्छेत् ।
सतां वृद्धिं बहुगुणामेवमेति
गुरोः पुत्रे भवति च वृत्तिरेषा ॥ १२
एवं वसन्सर्वतो वर्धतीह
बहून्पुत्राल्लँभते च प्रतिष्ठाम् ।
वर्षन्ति चास्मै प्रदिशो दिशश्च
वसन्त्यस्मिन्ब्रह्मचर्ये जनाश्च ॥ १३

C. 5. 1702
B. 5. 44. 19
K. 5. 44. 19

10 G4 om. 10. D5 G1. 3 read 10 *twice* (reading 10[cd] *second* time as in text!). — [a]) G1 (second time) M transp. गुरौ and यथा. D5 (both times) D8–10 T G1 (first time). 2. 3 (first time). 5 यथा नित्यं गुरौ वृत्तिः (D9 °त्तिं); G3 (second time) समाधाय गुरौ वृत्तिं. — [b]) B (except B4) Dn D5 (both times) D8–10 T G1 (both times). 2. 3 (first time). 5 आचरेत् (for भवेत्). — [c]) B5 Dn D5 (first time) D8–10 T G1 (first time). 2. 3 (first time). 5 तत्पुत्रे च तथा कुर्वन्. — [d]) B1. 5 Dn D5 (first time) D8–10 T G1 (both times). 2. 3 (first time). 5 द्वितीयः (for तृतीयः)! K4 D7 तृतीयं पादमाप्नुयात्. — After 10, D8. 10 ins. (cf. 287*):

286* आचार्येण कृतं ज्ञात्वा भावितोऽस्मीति मन्यते ।
तं गुरुं प्रति हृष्टः संस्तृतीयः पाद उच्यते ।

D8 cont.: B1. 5 Dn D5 D9 T G (except G4) ins. after 10:

287* आचार्येणात्मकृतं विजान-
न्ज्ञात्वा चार्थं भावितोऽस्मीत्यनेन ।
यन्मन्यते तं प्रति हृष्टबुद्धिः
स वै तृतीयो ब्रह्मचर्यस्य पादः ।

[Noticed in Cs′, but *not* in Ca. s. — (L. 1) T1 उपकृतं; T2 G1. 5 अधिकृतं; Cs′ आत्म° (as above). D5 विजानता; T1 Cn जानन्; Cs′ विजा° (as above). — (L. 3) D5 तन्; T1 G5 यं; Cs′ यन् (as above).]
— Thereafter D5 D8. 9 T1 G2 read 9.

11 D8–10 G2 om. 11 (*not* noticed in Cs′). For G4 see below. — [a]) B Dn2 D5 D8–7 नाचार्यस्य; Dn1 Cs आचार्यस्य (for नाचार्याय). K1 अप्राप्य चेतः; B1. 3–5 Dn Cs अनपाकृत्य; B2 D3–6 अनुपाकृत्य; D5 अनुपकृत्य; D2 इहोपकृत्य; D7 अनुपहत्य (for इहोपकृत्वा). B1. 4. 5 Dn D3–6 प्रवासं; D1 विवादं; Ca. s as in text. S (G2 om.) ना(M1 आ)चार्याय कृतमिति चा(M1 ना)भिमानात् (G3 M °मानं). — [b]) D2 कुर्वीत्; T1 मन्यते; T2 G1 मन्येत; G3 M2 मन्ये; M1. 3–5 मन्येत्; Cs कुर्वीत (as in text). K1. 4 D1. 3. 4 T2 G1 om. न. K1 तद् (for एतद्). — [c]) T2 G1. 3 M भाव° (for भाष°). — For 11, G4 subst.:

288* एवं वसन्तं यदुपप्लवेद्धि
नाचार्याय कृतमिति चाभिमानात् ।
प्राज्ञो मन्ये नैतदहं करोमि
स वै चतुर्थो ब्रह्मचर्यस्य पादः ।

— After 11, T2 G1. 3–5 read 9. — B1. 5 Dn T1 ins. after 11: D5 D8–10 T2 G, after 9 (cf. v.l. 9.):

289* कालेन पादं लभते तथार्थं
ततश्च पादं गुरुयोगतश्च ।
उत्साहयोगेन च पादमृच्छे-
च्छास्त्रेण पादं च ततोऽभियाति ।

[Noticed in Cs′, but *not* in Ca. s. — (L. 1) D10 G तथायं (G3 तदायं); T1 यथा च; T2 यथायं (for तथार्थं). — (L. 2) D9 T G तथा; Cs′ ततः (as above). — (L. 3) T1 योगं (for पादं). G1. 4 इच्छेत् (for ऋच्छेत्). — (L. 4) T1 G1. 4 छात्रेण (for शास्त्रेण). T1 G1 तथा (for ततो).]
— B1. 5 Dn D5 D8–10 T1 G2. 5 cont.: T2 G1. 3. 4 M1 ins. after 13:

290* ज्ञानादयो द्वादश यस्य रूप-
मन्यानि चाङ्गानि तथा बलं च ।
आचार्ययोगे फलतीति चाहु-
र्ब्रह्मार्थयोगेन च ब्रह्मचर्यम् ।

[Noticed in Cs′, but *not* in Ca. s. — (L. 1) Dn धर्मा°; Cs′ ज्ञाना° (as above). — (L. 2) T2 G3 M1 Cs′ transp. अन्यानि and अङ्गानि. — (L. 3) T2 भवति; Cs′ फलति (as above).]

12 D9. 10 T1 G2. 5 Cs′ om. 12–13; D7 om. 12. — [a]) G4 M संतं (for वसन्तं). B Dn D5 D3–6 T2 एवं प्रवृत्तो (T2 च सर्वं) यदुपाल्मेत (D5 T2 °प्लवेत) वै; Ca एवं संतं यदुपप्लवते धनं; Cs तमेव संतं यदुपाहरेद्धनं. — [b]) K1. 4 D8 आचार्यायैव; B Dn D5 D3–6 धनमाचार्याय; D1 तमाचार्यैव; Cs आचार्याय (as in text). Cs cites संप्रयच्छेत्.

13 D9. 10 T1 G2. 5 om. 13, which is *not* noticed in Ca. s′ (cf. v.l. 12). — [a]) K4 एवं कुर्वन्; D1 स एवं

C. 5. 1703
B. 5. 44. 20
K. 5. 44. 20

एतेन ब्रह्मचर्येण देवा देवत्वमाप्नुवन् ।
ऋषयश्च महाभागा ब्रह्मलोकं मनीषिणः ॥ १४
गन्धर्वाणामनेनैव रूपमप्सरसामभूत् ।
एतेन ब्रह्मचर्येण सूर्यो अह्नाय जायते ॥ १५
य आशयेत्पाटयेच्चापि राज-
न्सर्वं शरीरं तपसा तप्यमानः ।
एतेनासौ बाल्यमत्येति विद्वा-
न्मृत्युं तथा रोधयत्यन्तकाले ॥ १६
अन्तवन्तः क्षत्रिय ते जयन्ति
लोकाञ्जनाः कर्मणा निर्मितेन ।
ब्रह्मैव विद्वांस्तेन अभ्येति सर्वं
नान्यः पन्था अयनाय विद्यते ॥ १७

धृतराष्ट्र उवाच ।

आभाति शुक्लमिव लोहितमिव
अथो कृष्णमथाञ्जनं काद्रवं वा ।

वै; Cs एवं वसन् (as in text). K_1 $B_{2.3}$ Ds D_8 T_2 $G_{1.3.4}$ Cs वर्धते; D_1 भवति. K_1 D_8 T_2 G_3 ह; $B_{2.3}$ Ds हि; D_5 इव; $G_{1.4}$ च (for इह). — ^{b}) K_1 $D_{1.2.7.8}$ बृहत्; Cs महत् (for बहून्). K_4 पुत्रान्पौत्रान् (for बहून्पुत्रान्). — ^{c}) S (T_1 $G_{2.5}$ om.) प्राप्य प्रतिष्ठां (T_2 $G_{1.4}$ °तिष्ठेत्) (for वर्षन्ति चास्मै). Cs cites वर्षन्ति. — ^{d}) K_4 B Dn $D_{2-4.6.7}$ वसति; Cs वसन्ति (as in text). K_4 B_{2-4} Ds $D_{5.7}$ ब्रह्मचर्यं. D_6 om. from ब्रह्मचर्यें to महाभागा in 14. S (T_1 $G_{2.5}$ om.) धीरः पुनर्ब्रह्मचर्यं चरेत. — After 13, T_2 $G_{1.3.4}$ M_1 ins. 290*.

14 D_6 om. 14^{abc} (cf. v.l. 13). G_4 (hapl.) om. 14^{b}–15^{c}. — ^{b}) = 5. 60. 3^{d}. K_1 G_2 आप्नुयुः; D_1 आगमन्; Cs′ आप्नुवन् (as in text). — ^{d}) $D_{3.4}$ M_{3-5} °चर्यं; T_2 $G_{1.3}$ $M_{1.2}$ °चर्यान् (for °लोकं). Ds D_{8-10} T_1 $G_{2.5}$ ब्रह्मचर्येण चाभवन्. — After 14, D_8 ins. 291*.

15 G_4 om. 15^{abc} (cf. v.l. 14). — ^{ab}) Ds D_{8-10} S (G_4 om.) Cs′ एतेनैव सगंधर्वा रूपमप्सरसोजयन् ($M_{1-3.5}$ °भजन्; M_4 °भवन्). — ^{d}) K_1 सूर्योह्नाय प्रजायते; K_4 सर्वमाह्नाय जायते; B Dn D_{1-6} सूर्योप्य(B_3 $D_{5.6}$ ह्य)ह्नाय जायते; Ds सूर्यं आह्नायते सदा; D_{7-9} $T_{1.2}$m $G_{1.2.4.5}$ M सूर्यं (sic) अह्नाय जायते (T_1 कल्पते); T_2 सूर्यो ब्रह्मा ह्यजायते; text as in D_{10} G_3 only ($K_{2.3.5}$ missing). — $B_{1.5}$ Dn Ds $D_{9.10}$ T $G_{2.5}$ ins. after 15: $G_{1.3.4}$, after 16: D_8, after 14:

291* आकाङ्क्षार्थस्य संयोगाद्रसभेदार्थिनामिव ।
एवं ह्येतत्समाज्ञाय तादृग्भावं गता इमे ।

[Noticed in Cs′, but *not* in Ca.s. — (L. 1) Dn D_{10} आकांक्ष्यार्थस्य; Cs′ as above. G_2 संक्षोभं (for संयोगात्). Ds आकांक्षन्नर्थसंयो°; $G_{1.4.5}$ °क्षार्थसमायोगात्; G_8 आकांक्षितार्थः संयो°. Cs′ as in text. — (L. 2) $B_{1.5}$ एते; Cs′ एतत् (as above). Ds समादाय (for °ज्ञाय). T_2 G Cs′ त्विमे (for इमे).]

16 $D_{9.10}$ T $G_{2.5}$ om. 16 (*not* noticed in Ca.s′). — ^{a}) G_3 om. य. K_1 D_1 तमः; D_5m.$_7$ तपः; D_8 अति (for य). K_1 D_1 नाशयेत्; K_4 B Dn D_{2-7} आश्रयेत्; $G_{1.3.4}$ M आशंसेत्; Cs as in text. B (except B_2) Dn D_{2-7} पावयेत्; G_3 त्वरयेत्; Cs as in text. D_2 M वा (for च). K_4 विद्वान् (for राजन्). — ^{c}) B Dn Ds D_6 $G_{1.3.4}$ M_1 वै; D_2 च; D_5 एव (for असौ). D_1 M_{2-5} om. असौ. D_2 अस्य; Cs बाल्यं (as in text). B Dn Ds $D_{3.4.6}$ $G_{1.4}$ अभ्येति; D_2 सत्येन; Cs as in text. — ^{d}) $D_{5.6}$ यथा; M_1 (*sup. lin.* as in text) जरां (for तथा). $B_{1.3.5}$ स जयति; $B_{2.4}$ Dn $D_{5.6}$ संजयति; Ds रुंधसि; D_1 नान्वयाति; D_2 अपराधयति; $G_{1.3.4}$ M रंधयति; Cs रुणद्धि (Csp बंधयति) (for रोधयति). — After 16, $G_{1.3.4}$ ins. 291*.

17 ^{a}) B $D_{2-4.7.10}$ T $G_{1.2.5}$ Cn अंतवतः; Cs.s′ as in text. — ^{b}) $G_{3.5}$ लोकं; Cs.s′ लोकान् (as in text). B Dn Ds $D_{1-6.8-10}$ T_1 Cs निर्मलेन; D_7 तर्पितेन (for निर्मि°). — ^{c}) Ds $D_{8.9}$ $T_{1.2}$ (m as in text) G Cs′ ज्ञानेन; Cs ब्रह्मैव (as in text). Ds $D_{8.9}$ T G Cs′ तेज; Cs तेन (as in text). $K_{1.4}$ B (except B_2) Dn $D_{1-6.10}$ चाभ्ये(D_{2-4} °प्ये)ति; Cn.s′ as in text. B_2 युक्तो; Ds D_{7-10} S Cs′ नित्यं; $D_{5.6}$ सर्वो; Cs मृत्युं (for सर्वं). — ^{d}) = (var.) Vāj. Saṁ. 31. 18^{d}; (var.) Śvetāśvatara Up. 3. 8^{d}; 6. 15^{d}. K_1 एष; B_2 यत्र स; D_1 नैष; D_2 यो नः; Cs नान्यः (as in text). $D_{5.6}$ विद्यात्; Cs विद्यते (as in text). Ds D_{8-10} S Cs′ न विद्यते ह्यन्यथा तस्य (M तत्र) पंथाः.

18 B_8 T_1 om. the ref. — ^{a}) T_1 नाभाति; Ca.s.s′ as in text. — ^{b}) K_4 तथांजनमिव; Ds इवाप्यंजनं; T_2 इवार्जुनं; G_2 Cs′ अर्जुनं; G_8 अंजनं; M अथार्जुनं; Ca.s इवांजनं (for अथाञ्जनं). $D_{3.4}$ कांचनं; T_2 G_8 रौद्रवं; Ca.s.s′ काद्रवं (as in text). K_1 अथांजनं धूसरं काद्रवं च.

तद्ब्राह्मणः पश्यति योऽत्र विद्वा-
न्कथंरूपं तदमृतमक्षरं पदम् ॥ १८

सनत्सुजात उवाच ।

नाभाति शुक्लमिव लोहितमिव
अथो कृष्णमायसमर्कवर्णम् ।
न पृथिव्यां तिष्ठति नान्तरिक्षे
नैतत्समुद्रे सलिलं बिभर्ति ॥ १९
न तारकासु न च विद्युदाश्रितं
न चाभ्रेषु दृश्यते रूपमस्य ।
न चापि वायौ न च देवतासु
न तच्चन्द्रे दृश्यते नोत सूर्ये ॥ २०
नैवर्क्षु तन्न यजुःषु नाप्यथर्वसु
न चैव दृश्यत्यमलेषु सामसु ।
रथंतरे बार्हते चापि राज-
न्महाव्रते नैव दृश्येद्ध्रुवं तत् ॥ २१
अपारणीयं तमसः परस्ता-
त्तदन्तकोऽप्येति विनाशकाले ।
अणीयरूपं क्षुरधारया त-
न्महच्च रूपं त्वपि पर्वतेभ्यः ॥ २२
सा प्रतिष्ठा तदमृतं लोकास्तद्ब्रह्म तद्यशः ।
भूतानि जज्ञिरे तस्मात्प्रलयं यान्ति तत्र च ॥ २३
अनामयं तन्महदुद्यतं यशो
वाचो विकारान्कवयो वदन्ति ।
तस्मिञ्जगत्सर्वमिदं प्रतिष्ठितं
ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ २४

C. 5. 1714
B. 5. 44. 31
K. 5. 44. 32

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

— T_1 $G_{3.4}$ om. 18^{c}–19^{b}. — ^{c}) B_3 Dn_2 $D_{2-6.10}$ सद्; T_2 $G_{1.2}$ यद्; Ca.s.s' तद् (as in text). B Dn_2 Ds $D_{2-6.10}$ T_2 $G_{1.2}$ Ca ब्रह्मण:; Cs ब्राह्मण: (as in text). Dn_1 Ds D_{8-10} T_2 $G_{1.2.5}$ M Cs' यत्र (T_2m तत्र); Ca.n योऽत्र (as in text). — ^{d}) K_4 $D_{3.4}$ M अक्षयं; Ca.s.s' अक्षरं (as in text). K_1 B_3 Ca.s.s' परं (for पदम्). Ds D_{8-10} कथंरूपं तदक्षरं परं ब्रह्म (cf. Śaṁkara's comm: कथंरूपं तदमृतमक्षरं परं ब्रह्म!). Ca.d.s.s' cite तदमृतमक्षरं परं (as in text).

19 T_1 $G_{3.4}$ om. 19^{ab} (cf. v.l. 18); K_4 om. 19^{ab}. — Cd resumes from 19^{a}! — ^{a}) K_1 B Dn D_{2-7} T_2 Ca आभाति; Cs' नाभाति (as in text). — ^{b}) Ds D_{8-10} G_5 अथो (Ds अप्य) कृष्णमथांजनं काद्रवं वा; T_2 $G_{1.2}$ अथो कृष्णमर्जुनं काद्रवं वा; M अथो न काद्रवं कृष्णमथार्कवर्णं. Ca.d.s cite आयसं, Cs अर्कवर्णं, Ca.d अर्कं. — ^{d}) K_4 D_1 नैवं; D_{2-6} M_{3-5} Cn नैनं; $M_{1.2}$ न; Cs' नैतत् (as in text). $M_{1.2}$ om. समुद्रे.

20 ^{a}) Ds transp. न and च, and reads आश्रयं (for आश्रितं). — ^{b}) G_3 विद्यते (for दृश्यते). — ^{c}) D_1 च न (*or* वन-) (for न च). — ^{d}) K_4 वा; $B_{1.2.5}$ Dn Ds D_{8-10} G_5 एतत्; B_4 D_{3-6} वै (for तत्). T_2 $G_{1.3.4}$ चंद्रे वा (for तच्चन्द्रे). T_1 विद्यते (for दृश्यते). D_2 नोत दृश्येत (for दृश्यते नोत).

21 ^{a}) Hypermetric! D_7 न ऋक्षु; T_2 न चैवर्क्षु (for नैवर्क्षु). Ds_1 D_3 T_1 नैतत्; Ds_2 G_5m नैव; $G_{1.4}$ तन्नैव (for तन्न). T_2 G_2 om. (the last) न; $G_{1.3.4}$ om. नापि; $D_{3-5.7}$ om. अपि! K_4 न ऋक्षु तदृश्यते नो यजुःषु. — ^{b}) S चापि (for चैव). K_1 $D_{1.7}$ अखिलेषु (for अमलेषु). K_4 न वै दृश्यते प्रबलेषु सामसु; B Dn Ds D_{3-6} न दृश्यते वै विमलेषु सामसु. — ^{c}) K_4 B Dn D_{2-9} M बार्ह(D8.9 बृह)द्रथे; Ca.d.s बार्हते (as in text). B Dn D_{2-9} T_2 $G_{1.2.5}$ $M_{1.5}$ वा; Cs च (as in text). K_4 वा तथास्मिन् (for चापि राजन्). Ds D_{10} T_1 रथंतरे वापि बृहद्रथंतरे. — ^{d}) K_1 महानाम्नि; Cs महाव्रते (as in text). $D_{3-5.7}$ दृश्यते; T_2 दृश्यं (for दृश्येत्). Ds महात्मनः स्वात्मनि दृश्यते तत्; D_{8-10} $G_{1.2.4}$ Cs' महाव्रतस्यात्मनि दृश्यते तत् ($D_{8.9}$ °तेपि; D_{10} °ते हि; G_2 °ते यत्). T_1 महाप्रशस्यात्मनि दृश्यमेतत्.

22 ^{a}) K_4 D_7 अणोरणीयान् (D_7 °यः); D_{8-10} S (except G_4 M_2) Cs' अवार°; Ca.d.s as in text. — ^{b}) Ds D_{8-10} S (except G_3) Cs' अंततो(T $G_{1.4}$ $M_{2.5}$ °को)भ्येति; Ca.d.s as in text. — ^{c}) K_1 B Dn_1 D_{2-6}

अणीयो रूपं (for °यरूपं). $B_{1.3}$ $D_{3.4}$ समानं; $B_{4.5}$ Dn Ca समं; $D_{5.6}$ तु (for तत्). Ds D_{8-10} T G Cs' अणीयरूपं च तथाप्यणीयसां. — ^{d}) Ds $D_{2.8-10}$ G_{5} स्व-; Ca च (as in text). K_{1} G_{3} त्वति; K_{4} T_{1} अपि; B Dn D_{5-7} Ca तद्वै; G_{4} त्वथ (for त्वपि). — After 22, $D_{9.10}$ T_{1} G_{2} Cs' ins. 292*.

23 $D_{9.10}$ T_{1} G_{2} om. 23^{a}–24^{b} (*not* noticed in Cs'). D_{7} transp. 23 and 24. — ^{a}) Ds तत् (for सा). — ^{b}) K_{1} D_{1} Ca.d लोकः; K_{4} लोकान्; T_{2}m लोके (for लोकाः). $D_{3.4}$ $G_{1.3-5}$ M ते ब्रह्म; $Ca._{3}$ तद्ब्रह्म (as in text). — ^{c}) D_{8} तस्मिन् (for तस्मात्). — ^{d}) Dn D_{5-7} हि; Ca च (as in text). — After 23, Ds D_{8} ins. 292*.

24 Ds D_{8-10} T_{1} G_{2} om. 24^{ab} (cf. v. l. 23); the line is *not* noticed in Cs'. D_{7} transp. 23 and 24. — ^{a}) T_{2} G (G_{2} om.) M_{1} स्वयं; M_{2-5} corrupt; Ca.d महत् (as in text). $K_{1.4}$ D_{2} उच्यते; D_{1} उच्यतां; $G_{3.5}$ M_{1} उद्गतं; Ca उद्यतं (as in text). Cap उद्यताजुगं. — ^{b}) K_{1} B Dn D_{5-7} $Cd._{3}$ विकारं; T_{2} विचारान् (m as in text). Cap cites अवचोऽविकारं. — ^{c}) $B_{2.5}$ Dn D_{2-4} G_{5} यस्मिन्; $D_{5.6}$ T_{2} $G_{1.3.4}$ M (M_{1} *inf. lin.* as in text) अस्मिन्; $Ca._{3}$' तस्मिन् (as in text). M (except M_{1}) ins. सः after जगत् and om. the remaining portion of the stanza! — ^{d}) = (var.) 5. 45. 6^{d}; = (var.) Bṛhad Ā. Up. 4. 4. 14^{d}; Kaṭha Up. 2. 3. 2^{d}; Śvetāśvatara Up. 3. 10^{e}, 13^{d}; 4. 20^{d}. Ds $D_{7.8.10}$ T_{1} M_{1} Cs' एतत् (for तद्). — T_{2} G_{1} M_{1} ins. after 24: $D_{9.10}$ T_{1} G_{2}, after 22: Ds D_{8}, after 23:

292* तदेतदद्धा संस्थितं भाति सर्वं
तदात्मवित्पश्यति ज्ञानयोगात् ।
[Noticed in Cs', but *not* in Ca. d.]

T_{2} G_{1} M_{1} cont.:

293* तस्मिञ्जगत्सर्वमिदं प्रतिष्ठितं
य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ।,

which is a *repetition* of 24^{cd} (with v.l.), and noticed in Cs'.

Colophon. Om. in K_{4} G_{5}; $K_{2.3.5}$ missing. — *Sub-parvan*: K_{1} M सनत्सुजात; $B_{1.3.5}$ D सनत्सुजातीय; $G_{1.4}$ प्रजागर and सनत्सुजात. — *Adhy. name*: D_{2} ब्रह्मोपदेशः; M ब्रह्मप्रतिपादनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_{1} T_{2} 44 (as in text); Dn Ds $D_{3.9}$ 3 (D_{9} 44 also); D_{5} 43; D_{6} 40; D_{7} T_{1} G_{1-4} $M_{1.2.4}$ 45; M_{1} (*inf. lin.*)$._{2.5}$ 46. — *S'loka no.*: Dn 31; D_{5} 24; D_{8} 29.

☞ After adhy. 44, all MSS. ($K_{2.3.5}$ missing) except $D_{9.10}$ G_{2} ins. an additional adhyāya, which is given in App. I (No. 2), K_{4} omitting lines 2–25, TG om. lines 5–23. This adhy. is *not* commented upon by Śaṁkara! It cannot be said that this part of his commentary is lost, for his remarks at the *beginning* of his commentary on our adhy. 45 (= Bom. ed. adhy. 46) clearly refers to and takes up the thread from the end of our adhy. 44, thus indicating that there is no gap in the continuity of treatment. Besides the three MSS. ($D_{9.10}$ G_{2}) mentioned above, one of Telang's MSS. (cf. Sanatsujātīya, *SBE*, Oxford 1898, Introd. p. 137) also omits this adhy. It may be observed that almost the whole of this additional adhy., as Telang has also noted (*op. cit.* p. 181 f.n.), is practically made up of passages which, as a reference to the critical notes to the adhy. given in App. I (No. 2) will show, are nothing more than *varaints* of stanzas already occurring in our adhy. 42–44. It will be seen that excepting lines 1–23, which give a continuous variant version of 5. 43. 8–14, the adhy. is a curious medley of variant passages or unconnected fragments culled from the three preceding adhyāyas. This *repetitious* character of the adhy. was recognised by Dev., Arj. and Nīl. Thus Arj.: शोकादींस्त्वावरणरूपानुक्तानपि पुनर्ब्रूते तत्स्वरूपावधारणनिरोधयोरादरातिशयविधानाय शोकः इत्यादि ।; and Nīl.: समाप्ता ज्ञानप्रधाना योगोपसर्जना ब्रह्मविद्या । इदानीं योगप्रधानां ज्ञानोपसर्जनां तां वक्तुमध्यायद्वयमारभ्यते । यत्र पूर्वं चित्तवृत्तिनिरोधेन त्वंपदार्थं ज्ञात्वा पश्चाद्वेदान्तश्रवणादिना तस्य ब्रह्मत्वं निश्चीयते सा आद्या । यत्र तु श्रवणादिना पूर्वं पारोक्ष्येण प्रतीचो ब्रह्मभावं निश्चित्य पश्चान्निदिध्यासनेन सः अपरोक्षीक्रियते सा द्वितीया । क्रमद्वयेऽपि फलैक्यात्साधनजातमप्येकरूपमेवेति दर्शयितुं प्रागुक्तानेव हेयान्दोषान् उपादेयान्गुणांश्च दर्शयति शोकः क्रोधश्च इत्यादिना ।

But their tortuous explanations do not rise above scholastic legerdemain, and offer no satisfactory explanation of the meaningless *repetition* involved. It is also worthy of note that though the TG version (which Śaṁkara generally follows), admits this adhy., it omits no less than 19 lines of the adhy. (viz. lines 5–23); while another MS. K_{4} omits as many as 24 lines (viz. lines 2–25), that is, more than half of the adhy.! The Javanese version does *not* cite any line or stanza from this adhyāya.

Tabular Conspectus of the sequence of stanzas 1–24 in Ds D_{8-10} T G Cs′.

(*N. B.* Repetitions are marked by "(r)".)

Ds_1	Ds_2	D_8	D_{9-10}	T_1	T_2	G_1	G_2	G_3	G_4	G_5	Cs'
1–2	1–2	1–2	1–2	1–2	1–2	1–2	1–2	1–2	1–2	1–2	1–2
10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10
							5				
						13			13		
3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3
								4			
					6	6			6		
5	5	5	5	5	5	5		5	5	5	5
4						4			4		
								7			
6	6	6	6	6			6	6			6
7	7	7	7	7		7	7	7 (r)	7	7	7
								11			
								12			
8–9	8–9	8–9	8–9	8–9	8–9		8–9	8–9		8–9	8–9
10 (r)	10 (r)										
11	11				11^{cd}						
12	12										
13	13	13	13	13	13		13	13		13	13
				298*							
				11							
14	14	14	14	14	14		14	14		14	14
					15						
					17	17			17		
					16	16			16		
300*	300*	300*	300*	300*	300*		300*	300*		300*	300*
		301*									
					18	18	18		18	18	18
						299*			299*		
					19	19			19		
20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20
15–17	15–17										
18	18	18	18	18				18			
19	19										
21	21	21	21	21	21	21	21	21	21		21
22–23	22–23				22–23	22–23			22–23		
15 (r)	15 (r)	15	15	15			15	15		15	15
19 (r)	19 (r)	19	19	19			19			19	19
24	24	24	24	24	24	24	24	24	24	24	24
11 (r)	11 (r)	11	11	11 (r)			11	11 (r)		11	11
299*	299*	299*	299*	299*			299*	299*		299*	299*
4 (r)	4	4	4	4			4	4 (r)		4	4
16-17 (r)	16-17 (r)	16–17	16–17	16–17			16–17	16–17		16–17	16–17
22 (r)	22 (r)	22	22	22			22			22	22
23 (r)	23 (r)	23	23	23			23			23	

४५

सनत्सुजात उवाच ।
यत्तच्छुक्रं महज्ज्योतिर्दीप्यमानं महद्यशः ।
तद्वै देवा उपासन्ते यस्मादर्को विराजते ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १
शुक्राद्ब्रह्म प्रभवति ब्रह्म शुक्रेण वर्धते ।
तच्छुक्रं ज्योतिषां मध्येऽतप्तं तपति तापनम् ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ २
आपोऽथ अद्भ्यः सलिलस्य मध्ये
उभौ देवौ शिश्रियातेऽन्तरिक्षे ।
स सध्रीचीः स विषूचीर्वसाना
उभे बिभर्ति पृथिवीं दिवं च ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ३
उभौ च देवौ पृथिवीं दिवं च
दिशश्च शुक्रं भुवनं बिभर्ति ।
तस्माद्दिशः सरितश्च स्रवन्ति
तस्मात्समुद्रा विहिता महान्तः ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ४
चक्रे रथस्य तिष्ठन्तं ध्रुवस्याव्ययकर्मणः ।

C. 5. 1745
B. 5. 40. 5
K. 5. 40. 5

45

☞ This adhy. is missing in $K_{2.3.5}$ (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15; 43. 9). — For sequence of Ds D_{8-10} T G Cs′ cf. the tabular statement facing this page.

1 G_4 om. 1^{a}–2^{b}. — ^{a}) Dn_1 $D_{3.4.8}$ $M_{3.4}$ (*sup. lin.* as in text) एतत्; Ca. n. s. s′ यत्तत् (as in text). B_5 $D_{3.4.7}$ M_2 शुक्लं; D_2 उक्तं; all comm. शुक्रं (as in text). $M_{2.3}$ महाज्योतिः; Ca. s. s′ as in text. — ^{b}) Ds वीक्ष्यमाणं; all comm. as in text. — ^{c}) D_1 T_2 G_{1-3} Cs′ यद्वै; M (except M_1) यस्मै; Ca तद्वै (as in text). B_{3-5} Ca. n. s. s′ उपासते. Ds उपासते स्म तद्देवा; D_2 यद्वै उपासते देवा. — ^{d}) B Dn $D_{5-7.10}$ Ca तस्मात्; Cs′ यस्मात् (as in text). K_1 G_1 एको; $B_{4.5}$ Dn D_{3-7} सूर्यो; Ca. s′ अर्को (as in text). — ^{e}) D_1 तत्र पश्यंति; G_3 तं प्रशंसंति; Ca. s as in text. — ^{f}) Ca (which cites the whole st.) महेश्वरं; Cs. s′ सनातनं (as in text).

2 K_1 M_4 om. 2; G_4 om. 2^{ab} (cf. v. l. 1). — ^{a}) D_7 T_1 शुक्लात्; all comm. as in text. G_3 शुक्राच्च ब्रह्म भवति. — ^{b}) D_7 शुक्लेन. Cap वर्तते. — ^{c}) D_7 शुक्लं. — ^{d}) D_7 $G_{1.5}$ भवति; Ca. d तपति (as in text). D_1 तापनः; $G_{3.4}$ तापसं. $B_{2.4}$ दीप्यमानं महद्यशः (= 1^{b}). — D_1 om. 2^{ef}. — After 2, Ds (for the first time) D_{8-10} T G Cs′ read 10 (G_4 reads here 10 followed by 13).

3 D_7 M_2 om. 3. M_{3-5} read 3 after 6. — ^{a}) $K_{1.4}$ Ca. s आपो नु अद्भ्यः; B (except B_4) Dn $D_{1.3-6}$ M_5 अपोथ अद्भ्यः; Ds D_{10} T_1 G_5 अपोथाद्भ्यः; D_2 अपो वसंत्यथ; D_8 अथापोद्भ्यः; T_2 $G_{2.3}$ (by Sandhi) आपोथाद्भ्यः; $G_{1.4}$ आपोथाद्भिः. Ds D_{8-10} T_1 G (except G_1) Cs′ सलिलं तस्य; Ca. s सलिलस्य (as in text). — ^{b}) Ca उग्रौ, Cs. s′ उभौ (as in text). $D_{1.2}$ $M_{3.4}$ अंतरिक्षं. — ^{c}) = (var.) Ṛgveda 1. 164. 31; Vāj. Saṁhitā 37. 17. K_4 $D_{1.2}$ Ca. d. s अ(K_4 आ)तंद्रितः; Ds D_{8-10} T_2 (by corr.) $G_{2.3}$ M_{3-5} Cs′ आ(G_3 अ)दध्रीचीः (M_{3-5} °चः); G_5 सदध्रीचीः; Cap. np स सध्रीचीः (as in text). Ca. d विसूचिः; Cs. s′. ap as in text. K_4 वसामः; D_{1-4} $M_{1.3.4}$ Ca. s वसानः; Ds T $G_{1.3.5}$ Cs′. np वसानौ; M_5 विवस्वान् (for वसाना). B Dn $D_{5.6}$ अतंद्रितः सवितुर्विवस्वान्. — ^{d}) B_4 Dn Ds $D_{5.6.9}$ T G Cs′. ap उभौ; Ca. s उभे (as in text). — After 3, D_1 ins.:

294* अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमथासृजत् ।
तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम् ।
तस्मिञ्जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ।
[Lines 1–3 = (var.) Manu 1. 8^{cd}–9^{cd}.]

4 T_2 om. 4; K_1 om. 4^{a}. Ds_1 transp. 4 and 5; Ds_1 repeats and Ds_2 D_{8-10} T_1 $G_{2.3.5}$ Cs′ read 4 after 299*. The sequence in $G_{1.4}$ is: 6, 5, 4. — ^{a}) D_1 Ca उभे; T_1 आजौ; Cs. ap उभौ (as in text). $G_{4.5}$ om. च. T_1 स (for च). Ds_1 $G_{1.4}$ $M_{1-3.4}$ (*sup. lin.* as in text).5 Ca देव्यौ; Ds_2 देवीं; D_1 दिव्यौ; T_1 देवः; G_2 देवी; Cs देवौ (as in text). K_4 M_2 दिवः; Ca. s दिवं (as in text). — ^{b}) K_1 $D_{1.7}$ Ca शश्वत्; Cs दिशः (as in text). B Dn Ds_1 $D_{5.6}$ om. च. $K_{1.4}$ B Dn Ds_1 D_{2-6} Cap शुक्रः; D_7 शुक्लौ; T_1 शुक्लं; Ca शुक्रे. — ^{c}) Ds_2 D_{8-10} यस्मात्; Ca (which cites the whole st.) तस्मात् (as in text). — ^{d}) Dn_1 $D_{5.8-10}$ G_3 महांताः; Ca. s as in text.

C. 5. 1745
B. 5. 46. 5
K. 5. 45. 5

केतुमन्तं वहन्त्यश्वास्तं दिव्यमजरं दिवि ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ५
न सादृश्ये तिष्ठति रूपमस्य
न चक्षुषा पश्यति कश्चिदेनम् ।
मनीषयाथो मनसा हृदा च
य एवं विदुरमृतास्ते भवन्ति ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ६
द्वादशपूगां सरितं देवरक्षितम् ।
मधु ईशन्तस्तदा संचरन्ति घोरम् ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ७
तदर्धमासं पिबति संचित्य भ्रमरो मधु ।
ईशानः सर्वभूतेषु हविर्भूतमकल्पयत् ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ८
हिरण्यपर्णमश्वत्थमभिपत्य अपक्षकाः ।
ते तत्र पक्षिणो भूत्वा प्रपतन्ति यथादिशम् ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ९
पूर्णात्पूर्णान्युद्धरन्ति पूर्णात्पूर्णानि चक्रिरे ।
हरन्ति पूर्णात्पूर्णानि पूर्णमेवावशिष्यते ।

---

5 K_4 om. 5. K_1 (which om. 5^{ef}) D_2 read 5 in marg. *sec. m.* T_2 transp. 5 and 6. For $G_{1.4}$, cf. v. l. 4. — ^{a}) B Dn $D_{2.5.6}$ T G_3 Ca. d तिष्ठंतः; Cs′ तिष्ठन्तं (as in text). — ^{c}) M_{3-5} केतुमंतः. — ^{d}) G_2 Cd तत् (for तं). K_1 देवं; G_3 $M_{2.3.4}$ (*inf. lin.* as in text). $_5$ विश्वं; Ca. d. s दिव्यं (as in text). $M_{3.4}$ (*inf. lin.* as int ext). $_5$ अजयं; Ca. d. s as in text. G_2 अपराजितं (for अजरं दिवि). K_1 G_3 M विदुः; Cs. s′ दिवि (as in text). — K_1 om. 5^{ef}.

6 =(var.) Kaṭha Up. 6. 9; Śvet. Up. 4. 20. — G_5 om. 6. For $G_{1.4}$, cf. v.l. 4. T_2 transp. 5 and 6; G_3 transp. 6 and 7. — ^{a}) $B_{1.2.4.5}$ Dn_2 सादृशे; Ds सादृश्यं; T $G_{1.3.4}$ M_1 (*sup. lin.*) संदृशे; all comm. सादृश्ये (as in text). — ^{b}) T_1 दृश्यते; M_{3-5} दृश्यति; Ca. s′ पश्यति (as in text). Ds देवमीड्यं; T_1 $G_{1.3.4}$ कश्चनैनं; Ca. s′ कश्चिदेनं (as in text). — ^{c}) M_1 (*sup. lin.* as in text). $_{3-5}$ अहो (for अथो). — ^{d}) =(var.) 5. 44. 24^{d}; =(var.) Kaṭha Up. 6. 2^{d} and 9^{d}; Śvet. Up. 3. 1^{d}, 10^{b}, 13^{d}; 4. 17^{d}, 20^{d}. K_1 Cs′ एवं (for एनं). M (except M_1) यथा (M_2 यदा) चैनं (for य एनं). — After 6^{cd}, G_3 ins.:

295* यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्य ते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ।
[=(var.) Śvet. Up. 6. 23.]

— After the above, G_3 reads 7 (for the *second* time), 11, 12. — D_{1-7} G_3 om. 6^{ef}. — After 6, M_{3-5} read 3.

7 T_2 M_2 om. 7. G_3 transp. 6 and 7. — ^{a}) Ds D_{8-10} T_1 G M_1 (*inf. lin.* as in text) Cs′ °पूगाः सरितो. — ^{b}) Before देव°, K_1 Dn D_{1-6} M_1 ins. पिबंतो (K_1 विशंतो; D_2 वहंतो; $D_{3.4}$ पिबतो). K_4 B $D_{2.5-7}$ Ca. d. s °रक्षितां; Ds D_{8-10} T_1 G M_1 (*inf. lin.* as in text) Cs′ °रक्षिताः. — ^{c}) K_4 Ca. d इच्छंतः; D_1 जुषंतः; Cs ईषंतः. M_1 सदा (for तदा). K_1 D_2 मध्विच्छंतः परं तस्य (D_2 पारं तस्याः); $B_{1.2.3.5}$ Dn $D_{5.6}$ M_1 (*inf. lin.*) मध्वीक्षं(D_5 °छं)तश्च ते ($B_{1.2.5}$ °तस्तदा) तस्याः; B_4 मध्वीक्षंतस्तदा; Ds D_{8-10} G_5 मध्वीशते तदनु विधायिनस्तदा; $D_{3.4}$ M_5 मध्वीशंतस्तदा (as in text, but with Sandhi); D_7 T_1 G_{1-4} Cs′ मध्वीशते सदा (T_1 G_3 तथा; $G_{1.4}$ Cs′ तदा). — ^{d}) $K_{1.4}$ B Dn D_{1-6} M_1 Ca. d संचरंतीह घोरं (B Dn $D_{5.6}$ M_1 [*inf. lin.*] Ca. d °रां). Cs संचरंति घोरां; Cs′ as in text. — Unidentified metre!

8 D_7 G_4 om. 8–9. — ^{a}) $D_{3.4}$ Cn भवति; Ca. s. s′ पिबति (as in text). — ^{b}) D_3 T G (G_4 om.) M_1 Cs′ संचितं (M_1 *inf. lin.* °चित्य); Ca as in text. — ^{c}) M_1 ईश्वरः; Ca. s. s′ ईशानः (as in text). D_1 °भूतानि; Ca. s. s′ as in text.

9 B_3 D_7 G_4 om. 9 (cf. v. l. 8). — ^{a}) Dn Ds $D_{6.8-10}$ T_1 $G_{2.5}$ $M_{1.2.5}$ Cs′ हिरण्यपर्णम् (as in text); the rest (with Ca. d. s) °वर्णम्. — ^{b}) B (B_3 om.) Dn Ds $D_{5.6.10}$ T_1 M_1 (*inf. lin.* as in text) Cs अभिपद्य; Ca. d. s′ as in text. K_4 B (B_3 om.) Dn Ds $D_{2-6.8-10}$ T_2 G (G_4 om.) M_1 (*inf. lin.* as in text) Ca ह्यपक्ष(Ds D_{8-10} °क्षि)काः; D_1 T_1 तु पक्षिकाः; Cs त्वपक्षकाः (for अपक्ष°). — ^{c}) Ds त एते; D_{8-10} T $G_{1.5}$ तत्र ते (by transp.). — ^{d}) D_1 प्रापयंति; D_3 प्रपश्यंति; T_2 G_3 प्रवदंति; all comm. as in text. Ds D_{8-10} S (G_4 om.; M_1 *sup. lin.* as in text) Cs′ यथासुखं (G_3 °दिशः).

10 =(var.) Bṛhad-Ā. Up. 5. 1. — D_1 om. 10; Ds_2 (first time) om. 10^{a}. Ds (for the first time) D_{8-10} T G Cs′ read 10 after 2; D_7, after 12. — ^{a}) K_1 Ds_1 (first time) $D_{2.7-10}$ S (M_1 *sup. lin.*

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १०
तस्माद्वै वायुरायातस्तस्मिंश्च प्रयतः सदा ।
तस्मादग्निश्च सोमश्च तस्मिंश्च प्राण आततः ॥ ११
सर्वमेव ततो विद्यात्तत्वक्तुं न शक्नुमः ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १२
अपानं गिरति प्राणः प्राणं गिरति चन्द्रमाः ।
आदित्यो गिरते चन्द्रमादित्यं गिरते परः ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १३
एकं पादं नोत्क्षिपति सलिलाद्धंस उच्चरन् ।
तं चेत्सततमृत्विजं न मृत्युर्नामृतं भवेत् ।　C. 5. 1762 B. 5. 46. 14 K. 5. 46. 14

---

as in text) Ca. d. s. s' पूर्णम् (for पूर्णानि). K4 Ds (second time) D5. 6 T1 G3 M (except M1) Ca. d. s उद्धरति. — ^{b}) Ds (first time) D8–10 S (M1 *sup. lin.* as in text) Cs' पूर्णात्पूर्णं प्रचक्षते (M °चक्रिरे). — ^{c}) Ds (first time) T G1. 2. 4. 5 M1 (*sup. lin.* as in text) Cs' पूर्णं च; Ca पूर्णाश्च; Cd पूर्णानि (as in text). G3 M2–5 पूर्णात्पूर्णं च हरति. — ^{d}) T2 M1 (*sup. lin.* as in text). 2–5 °सिच्यते; Ca. d. s. sp °शिष्यते (as in text). — Śaṁkara's reading of 10^d cannot be made out with certainty. — G3. 4 om. 10^{ef}.

11 G4 om. 11–12; T2 om. 11^{ab}. D8–10 G2. 5 Cs' read 11 after 24, while Ds *repeats* 11 there; T1 reads 11 after 298*. G3 reads 11 (for the first time), after the repetition of 7 (cf. v.l. 6) and *repeats* it after 24! M (except M1) transp. 11^{ab} and 11^{cd}. — ^{a}) K1 D2 G1 M (except M1) Cd यस्मात्; Ca. s तस्मात् (as in text). D8–10 G1–3. 5 च; Ca वै (as in text). K1. 4 Ds D2 Ca. d. s आततः; G5 आयाति (for आयातः). — K4 (hapl.) om. from प्रयतः to तस्मिंश्च (in ^{d}). — ^{b}) K1 D2 M3. 5 Cd यस्मिन्; G2. 5 तस्मात्; Ca. s तस्मिन् (as in text). K1 D1. 7 Ca प्रलयं; Ds D2. 8–10 T1 G5 M1 (*sup. lin.* as in text). 3. 5 Cd. s प्रलयः; G2 प्रणवः (for प्रयतः). K1 D1. 7 Ca गतः; D8–10 T1 G2. 5 M1 (*sup. lin.* as in text) तथा; Cs सदा (as in text). G1. 3 M2. 4 यस्माच्च प्राण आगतः. — ^{c}) K1 D1. 2 M (except M1) यस्मात् (for तस्मात्). — After 11^{abc}, K1 ins.:

296*　　　यस्मिंश्च प्रलयं गतौ ।
　　तस्माद्वै वायुराततः.

— ^{d}) D1 यस्मिन्; D8 T1 G1–3. 5 M1 तस्मात्; M2–5 यस्मात् (for तस्मिन्). Ds D8 T1 G1. 2. 5 M आगतः; D1 आयतः; Ca. d. s as in text. T2 प्रलयस्तथा (for प्राण आततः). — After 11, T2 G2 M1. 3 ins. (the refrain):

297* योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ।,

presumably on the supposition that the stanza ends at 11^d. — M1. 3 cont.: G1 ins. after 12: T1, after 13:

298* यस्माद्वै वायुरायातो यस्माच्च प्राण आगतः ।

(= var. 11^{ad}). — D8–10 G2. 5 ins. after 11; Ds T1 G3 ins. after the *repetition* of 11; G1. 4 ins. after 18; M1, after 21:

299* तत्प्रतिष्ठास्तदमृतं लोकास्तद्ब्रह्म तद्यशः ।
　　भूतानि जज्ञिरे तस्मात्प्रलयं यान्ति तत्र च ।
　　योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ।

[Noticed in Cs'. — (L. 1) G1. 4 M1 तत्पृष्ठादमृतं लोकाः (for the prior half). T1 G2. 3 लोकः; G1. 4 M1 तथा (for लोकाः). — (L. 2) G5 भूयः संजज्ञिरे तस्मात्.]

12 B3 D2. 8–10 T G2. 4. 5 om. 12 (*not* noticed in Cs'). — ^{a}) D1 सर्वैः; Ca. s as in text. Ds G3 एतत्; Ca. s एव (as in text). K1. 4 D1 Ca. d. s विद्मः; G1. 3 M विद्वन् (for विद्यात्). — ^{b}) K1. 4 D6 G1 तं तु; Ds तत्तु; D1 तत्र; G3 ततो; M (M1 *sup. lin.* as in text) तत्वं; Ca. d तं वा (for तत्तद्).

13 D7 om. 13. M (except M1) transp. 13 and 14. — ^{c}) D1 M5 Cs गिरति; Ca. d. s' as in text. — ^{d}) K1. 4 B (except B4) D1. 2 Ca सूर्यं (B2 अपो) गिरति तत्परं (B2. 3 D1. 2 चंद्रमाः). — After 13, T1 ins. 298* (cf. v.l. 11).

14 14^{ab} = (var.) Atharvaveda 11. 4. 20^{ab}. — G4 om. 14. M (except M1) transp. 13 and 14. — ^{a}) D1 एकपादो नोच्चरति. — ^{b}) B2 D2–4 T G (G4 om.) M5 सलिलार्धं (T2 G2. 3 °र्थं) स उ(G1. 2. 5 समु)च्चरन्; D1 सलिलं हंसवच्चरन्. — ^{c}) D3. 4 न (for तं). G5 सिंचेत् (for तं चेत्). K4 B (except B2) D2. 6 G5 M1 (*sup. lin.* as in text) Cn संततं; Cd सततं; Ca. s as in text. Dn D6. 7 M1 (*sup. lin.* as in text) ऊर्ध्वांय; G1 अत्यन्तं; G2 Cs' उत्क्षिप्येत्; G3 उत्पन्नं; M2–5 ऋत्विजां; Ca. d. s ऋत्विजं (as in text). Ds D2 तं चेत्सततमृत्युजन्म (D2 om. न्म). — ^{d}) K4 वानृतं; T1 M1 (*sup. lin.* as in text). 2 Cap असृतं; Cd. s नानृतं; Ca. s' नामृतं (as in text). K1. 4 D1. 2 Cd. s चरेत्; B2 Ca भजेत्; M1 (*sup. lin.* as in text). 2 कुतः; Cs' भवेत् (as in text). Cap न मृत्युरमृतं भजेत्. — Dn Ds D8–10 T G2. 3. 5 M1 ins.

C. 5. 1763
B. 5. 46. 14
K. 5. 46. 14

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १४
एवं देवो महात्मा स पावकं पुरुषो गिरन् ।
यो वै तं पुरुषं वेद तस्येहात्मा न रिष्यते ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १५
यः सहस्रं सहस्राणां पक्षान्संतत्य संपतेत् ।
मध्यमे मध्य आगच्छेदपि चेत्स्यान्मनोजवः ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १६
न दर्शने तिष्ठति रूपमस्य
पश्यन्ति चैनं सुविशुद्धसत्त्वाः ।
हितो मनीषी मनसाभिपश्ये-
द्ये तं श्रयेयुरमृतास्ते भवन्ति ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १७
गूहन्ति सर्पा इव गह्वराणि
स्वशिक्षया स्वेन वृत्तेन मर्त्याः ।
तेषु प्रमुह्यन्ति जना विमूढा
यथाध्वानं मोहयन्ते भयाय ।

---

after 14 (T_2, after 16):

300* अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा
लिङ्गस्य योगेन स याति नित्यम् ।
तमीशमीड्यमनुकल्पमाद्यं
पश्यन्ति मूढा न विराजमानम् ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ।

[Noticed in Cs′, but *not* in Ca. d. s. Cf. stanza 24.] Thereafter Dn reads 20–21 for the first time, while Cs reads 18 followed by 20–21. — D_8 on the other hand ins. after 300*:

301* नात्मानमात्मस्थमवैति मूढः
संसारकूपे परिवर्तते यः ।
त्यक्त्वात्मरूपं विषयांश्च भुङ्क्ते
स वै जनो गर्दभ एव साक्षात् ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ।

15 K_1 om. 15–16; D_6 G_4 om. 15. Ds *repeats* 15 after 23. — [a]) B_3 Dn Ds (second time) D_{8-10} T_1 $G_{2.3}$ M_1 Cs′ -रूपो; D_7 देवं; G_5 -भूतो; Ca. d. s देवो (as in text). Ds D_{8-10} T_1 $G_{2.3.5}$ M_1 Cs′ महानात्मा; D_7 महात्मानं; T_2 G_1 M_{2-5} महात्मासौ; Ca. d. s महात्मा स (as in text). — [b]) M (except M_1) पावकः; all comm. as in text. T_1 M_{2-5} गिरः; M_1 (*inf. lin.* as in text) गिरेत्; all comm. गिरन् (as in text). — [c]) K_4 Ds_1(second time as in text). $_{s2}$ (both times) D_{10} T_2 Cs पुरुषो; Ca. s′ as in text. — [d]) $B_{3.4}$ Dn_2 Ds_1(both times). $_{s2}$ (second time) D_5 M_1(*sup. lin.* as in text). $_5$ Cn अर्थो; Ca. d. s. s′ आत्मा (as in text). D_1 T_1 लिप्यते; D_7 निंद्यते; G_3 रिष्यति; all comm. रिष्यते (as in text).

16 K_1 om. 16 (cf. v.l. 15). — [b]) $B_{1.5}$ M_1 संहत्य; $D_{8.9}$ T $G_{2.3}$ M_{2-5} Cs′ आहत्य; $G_{1.4}$ संभृत्य; G_5 संप्राप्य; Ca. d. s संतत्य (as in text). — [c]) K_4 स मध्ये; D_1 मध्यमैः (for मध्यमे). Dn_1 मध्ये मध्यस्य आग°; D_7 मध्यमे च सदाग°; $D_{8.9}$ T G M_1 Cs′ नांतं गच्छेत्कारणस्य; M_{2-5} अमध्यमध्यं नो गच्छेत्; Ca मध्ये मध्ये स आग°; Cn. s as in text. Cd cites मध्ये आगच्छेत्. — [d]) $D_{8.9}$ T_1 $G_{2.3.5}$ M_1 Cs′ यद्यपि; T_2 $G_{1.4}$ अपि वा; M_{2-5} अपि च; Ca. s अपि चेत् (as in text). — Ca ends the Sanatsujāta here!! — G_2 om. 16[ef]. — After 16, T_2 ins. 300*.

17 For sequence in Ds D_{8-10} T G Cs′, cf. v.l. 3. — [a]) $K_{1.4}$ D_1 Cd. s न साहश्ये; D_{8-10} S Cs′ अदर्शने (for न दर्शने). — [b]) D_{8-10} S Cs′ सुसमि(T_2 G_5 °मृ)द्ध° (for सुविशुद्ध°). — [c]) D_{8-10} T G M_{3-5} Cs′ हीनः; M_1 धीरः; Cd. s हितः (as in text). K_1 मनसाभिपश्यन्; K_4 B Dn Ds D_{3-7} °सा न तप्यते; D_1 °सोपि तप्यते; D_2 °सोभितप्यते; Cs′ as in text. Cs cites तप्यति. — [d]) B Dn D_7 ये प्रव्रजेयुः; Ds Cs ये त्वे(Ds_1 om. त्वे)नं श्रयेयुः; $D_{1.8-10}$ T $G_{2.3}$ Cs′ य एनं (D_8 T_2 °वं) विदुः; $D_{3.4}$ ये तं भजेयुः; $D_{5.6}$ ये ते प्रव्रजेयुः; $G_{1.4.5}$ M_1 य एतद्विदुः; $M_{2.5}$ ये (M_5 ए°) तज्जयेयुः; M_{3-4} एतं जयेयुः (for ये तं श्रयेयुः). — G_2 om. 17[ef].

18 For sequence in Ds D_{8-10} T G Cs′, cf. v.l. 3. — [a]) M_1 (*sup. lin.* as in text). $_{2-5}$ सर्पम्; Cd. s. s′ as in text. $D_{8.9}$ $T_{1.2}$ (before corr.) G (except G_3) Cs′ गह्वरेषु; Cd. s as in text. — [b]) $K_{1.4}$ D_1 शि(K_1 श)शिक्षया; Ds $D_{5.8.9}$ T_1 G (except G_3) Cs′ क्षयं नीत्वा; Cd शशिक्षयात् (sic); Cs. dp स्वशिक्षया (as in text). G_3 योगेन (for वृत्तेन). Ds $D_{5.7-10}$ T_1 $G_{1.2.5}$ Cs′ मर्त्यान्; Cd. s as in text. — [c]) Ds $D_{8.9}$ T G M_2 Cs′ ते वि(T G_2 तेपि; G_1 येपि; G_3 तेन; M_2 ते च)प्रमुह्यंति; M_1 (*inf. lin.* as in text). $_{3-5}$ ते न प्रपश्यंति; Cd as in text. M_5 न (for वि-). — [d]) $K_{1.4}$ $D_{1.2}$ Cd यथाध्वा-($D_{1.2}$ Cd °ध्व)नः; Ds D_{8-10} G_5 Cs′ तैर्दत्तभोगाः; $T_{1.2}$

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १८
सदा सदासत्कृतः स्यान्न मृत्युरमृतं कुतः ।
सत्यानृते सत्यसमानबन्धने
सतश्च योनिरसतश्चैक एव ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १९
न साधुना नोत असाधुना वा
समानमेतद्दृश्यते मानुषेषु ।
समानमेतदमृतस्य विद्या-
देवंयुक्तो मधु तद्वै परीप्सेत् ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ २०
नास्यातिवादा हृदयं तापयन्ति
नानधीतं नाहुतमग्निहोत्रम् ।
मनो ब्राह्मीं लघुतामादधीत
प्रज्ञानमस्य नाम धीरा लभन्ते ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ २१
एवं यः सर्वभूतेषु आत्मानमनुपश्यति ।
अन्यत्रान्यत्र युक्तेषु किं स शोचेत्ततः परम् ॥ २२
यथोदपाने महति सर्वतः संप्लुतोदके ।

C. 5. 1765
B. 5. 46. 26
K. 5. 46. 26

(before corr.) G_{1-4} तैर्दत्ता वै; M_1 (*inf. lin.* as in text). $_{2-5}$ यथाध्यानं; Cs as in text. K_4 D_7 Cd. s मोहयते; $G_{4.5}$ मोहवंतो. D_5 D_{8-10} G_5 Cs′ भवाय (D_8 °वस्य); Cs अभयाय. — $M_{3.5}$ om. 18^{ef}. — After 18, $G_{1.4}$ ins. 299*, and D_{8-10} T_1 $G_{2.3}$ read 21 (with v.l.).

19 G_3 om. 19. D_5 repeats 19 (cf. v.l. 23). Cs′ reads 19 after 15. — ^{a}) K_1 नाहं सदास्यैः सत्कृतः सन्न मृत्युर् (Triṣṭubh, here and in the next three!); K_4 नाहं सदा सत्कृतः स्यान्न वाल्य; $B_{1.5}$ Dn Ds_1 (second time as in text). $_2$ D_{1-7} M_1 (*sup. lin.* as in text) Cd. s नाहं सदा सत्कृतः स्यां न (D_5 $D_{5.6}$ स्यान्न) मृत्युर्; B_{2-4} नाहं सदा किमु तत्सत्कृतः स्यां; Cs′ तस्मात्सदा सत्कृतः स्यात्. — ^{b}) K_1 न वा सदस्यैरमृतत्वं कुतः स्यात् (Triṣṭubh, here and in the next five); K_4 मृत्युरप्यमृतः कुतः स्यात्; $B_{1.5}$ Dn $D_{3.4}$ M_1 (*sup. lin.* as in text) Cs न चामृत्युरमृतं मे ($D_{3.4}$ om. मे) कुतः स्यात्; $B_{2.4}$ Ds_1 (second time as in text). $_2$ $D_{2.5.6}$ न मृत्युरप्यस्या (B_4 om. स्या; D_5 °स्त्य)मृतं कुतः स्यात्; B_3 न मृत्युरस्याप्यमृतं मे कुतः स्यात्; $D_{1.7}$ न संवादमप्यमृतं कुतः स्यात्; Cd. s′ as in text. — ^{c}) $B_{3.4}$ Dn $D_{1.2.5.6}$ समानबंधे; D_5 (first time as in text) D_{8-10} T_1 G_2 Cs′ समान(Ds_2 $D_{8.9}$ T_1 Cs′ °नु)बंधिनी; Cd. s as in text. G_4 तस्यानृते तस्य च मानबंधने. — ^{d}) $D_{8.9}$ T_1 $G_{2.5}$ M_1 (*sup. lin.* as in text). $_{2-5}$ Cd. s′ एकम्; Cs एकः (as in text). D_7 चैव योनिः (for चैक एव). — D_7 om. 19^{ef}.

20 Dn reads 20–21 (for the first time) after 300*, and again here (that is, after 19). — ^{a}) M_{2-5} वापि (for नोत). Dn (first time) D_5 D_{8-10} T G M_1 Cs′ असाध(G_4 °धु)ना वापि ससाध(G_4 °धु)ना वा. — ^{c}) Dn (first time) D_5 D_{8-10} T $G_{2.3.5}$ Cs′ इतरस्य (for विद्यात्). — ^{d}) Dn (first time) D_{8-10} T_1 $G_{2.3.5}$ Cs′ मु(D_9 $G_{2.3}$ Cs′ यु)क्तास्तत्र मध्व(G_2 °धु) उ (D_5 स्तू)त्सं समापुः (D_5 श्रयेयुः; $D_{8.9}$ G_5 शमापुः).

21 Dn reads 20–21 (for the first time) after 300*, and again here; D_{8-10} T_1 $G_{2.3}$ Cs′ read 21 after 18. G_5 om. 21. — ^{a}) Dn (first time) S (G_5 om.) Cs′ उभौ लोकौ विद्यया व्याप्य याति ($M_{1.3-5}$ व्याप्य यांति; M_2 प्राप्नुवंति); Cd. s as in text. — ^{b}) $B_{1.2.5}$ D_5 नानाहितं; Dn (first time) T G (G_5 om.) M_1 Cs′ तदाहुतं; M_{2-5} नास्याहुतं (for नानधीतं). Dn (first time) Cs′ चाहुतं; D_7 नाग्निहोत्रं; Cs नाप्यनृतं (for नाहुतं). D_7 च राजन्; Cs अग्नि° (as in text). — ^{c}) Dn (first time) T_2 $G_{2.3}$ M Cs′ मा ते; T_1 मौनेन; $G_{1.4}$ ततो; Cd. s मनो (as in text). K_4 $B_{3.4}$ Dn_1 (first time). $_{n2}$ (both times) $D_{2.5-10}$ S Cs′ ब्राह्मी. Cd cites मनो ब्राह्मीं. — ^{d}) K_4 B Dn (second time) D_5 D_{3-7} प्रज्ञां चास्मै; T_2 प्रज्ञा धीरा; $G_{1.4}$ प्रज्ञातारं; Cd. s प्रज्ञानमस्य (as in text). Dn_2 (first time) D_{8-10} T_1 $G_{2.3}$ Cs′ स्यात्; M अस्या (for अस्य). T_2 G_1 नित्यधीरं (T_2 °धैर्यं); Cd. s. s′ नाम धीरा (as in text). — After 21, M_1 ins. 299*.

22 K_4 om. 22^{a}–23^{b}. — For sequence in D_5 $D_{8.10}$ Cs′ cf. v.l. 3. — ^{a}) K_1 य एवं; D_{8-10} T G Cs′ इमं यः; M य इमं; Cd. s एवं यः (as in text). — ^{d}) D_{8-10} (by transp.) स किं; D_1 किमु; T_1 न किं; T_2 M_4 किं न. Cn cites शोचति. — After 22, G_3 ins. the refrain (योगिनस्तं etc.).

23 =(var.) Gītā (Vulgate) 2. 46. — G_3 om. 23; K_4 om. 23^{ab} (cf. v.l. 22). — ^{c}) K_4 $G_{1.4}$ Cd transp. सर्वेषु and वेदेषु. M भूते° (for सर्वे°). $D_{1.3-10}$ T G_5 Cs′ भूते°; $D_{6.7}$ देवे°; M सर्वे° (for वेदे°). — ^{d}) Dn $D_{5.6}$ आत्मानमनुजानतः; D_9 T_2 G_1 Cs′ °णस्य विशेषतः;

C. 5. 1785
B. 5. 46. 26
K. 5. 46 26

एवं सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ २३

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो महात्मा
न दृश्यतेऽसौ हृदये निविष्टः ।
अजश्चरो दिवारात्रमतन्द्रितश्च
स तं मत्वा कविरास्ते प्रसन्नः ॥ २४

अहमेवास्मि वो माता पिता पुत्रोऽस्म्यहं पुनः ।
आत्माहमपि सर्वस्य यच्च नास्ति यदस्ति च ॥ २५

पितामहोऽस्मि स्थविरः पिता पुत्रश्च भारत ।
ममैव यूयमात्मस्था न मे यूयं न वोऽप्यहम् ॥ २६

आत्मैव स्थानं मम जन्म चात्मा
वेदप्रोक्तोऽहमजरप्रतिष्ठः ॥ २७

अणोरणीयान्सुमनाः सर्वभूतेषु जागृमि ।
पितरं सर्वभूतानां पुष्करे निहितं विदुः ॥ २८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ समाप्तं सनत्सुजातपर्व ॥

Cd.s as in text. — After 23, Ds *repeats* 15 and 19.

24 24^{ab} = (var.) Kaṭha Up. 6. 17^{ab}; Śvet. Up. 3. 13^{ab}. — D9 om. 24. — ^{a}) Ds D8 S (except T1 M5) अंतरात्मा; Cd.s महात्मा (as in text). — ^{b}) B Dn D3–6.10 M1 (*sup. lin.* as in text) Cs हृदि संनि(B3 °प्र)विष्टः; Cd.s' हृदये निविष्टः (as in text). — ^{c}) Hypermetric! K1 अजेश्वरः; Ds अंतश्चरः; D1 अनश्वरः; D2 अजः (for rectifying metre!); G2 चराचरः; G5 अचंचलः; Cd.s' अजश्चरः (as in text). Cs cites नित्यचरः. K1 अजस्रम्; D2 दिवारात्रिम्; D3.4 नित्यम् (for rectifying metre!); Cs दिवारात्रं (as in text). B तं (for च). Ds D1.2.3 T1 G2.5 M3–5 om. च. T2 G1.3.4 M1 इमं हि मत्वा च दिवा च रात्रं (M1 °त्रौ); M2 सर्वस्य धातारमचिंत्यरूपं. — ^{d}) Ds D8 M3–5 om. स. K1 य एनं मत्वा; K4 हृदा मत्वा; D1.2 तं मन्वानः; T1 तस्माद्वा; T2 G1.3.4 M1 अतंद्रितः; M2 तं विदित्वा (for स तं मत्वा). Cd cites मत्वा, Cs तं मत्वा. K1 D3 M4 (*inf. lin.* as in text). 5 Cd प्रपन्नः; Cs.s' as in text. — After 24, D8 G3 read the refrain (योगिनस्तं etc.) On the other hand, after 24, Ds G3 *repeat*, and Ds D8–10 G2.5 Cs' read, 11. Thereafter Ds1 *repeats* 4!

25 D4 om. 25–27. — ^{a}) K4 B Dn D1–3.5–7 M1 (*sup. lin.* as in text) स्मृतो; Cs' अस्मि वो (as in text). — ^{b}) K4 ह्यहं; T1 अप्यहं; G3 त्वहं (for अस्म्यहं). Cs' cites अस्मि. — ^{c}) Ds D8.9 T G1.2.5 अस्य; G3.4 M (except M2) Cs' अस्मि (for अपि).

26 D4 om. 26 (cf. v.l. 25). — ^{d}) Ds D8.9 S Cs' च; D1.2.3 (after corr.) वा (for वो). K4 D3 (after corr.).5.7 हि; B1.2.4.5 D3 (before corr.) अति; D1.2 अस्मि; Cs' अपि (as in text). B3 Dn1 Cn वयं; Dn2 D8 ह्ययं (for ऽप्यहं).

27 D4 om. 27 (cf. v.l. 25). — ^{b}) K1 B5 D1.2 T2 देवः प्रोक्तो; B4 Dn Ds D8–10 T1 G2.5 Cs' ओतप्रोतो (for वेद°). Cd.s cites देवः. D2 M3–5 अजरोप्रतिष्ठः (D2 °विष्टः). — After 27, N (except D4.8) T1 G5 *repeat* 24^{cd} with v.l. [(Prior half.) K1 अजेश्वरो; D1 अजो; D9 अनश्वरो (for अजश्चरो). — (Posterior half.) K1 D9 मां विज्ञाता; K4 D1.3 संविज्ञाय (D1 °ता); Ds ज्ञात्वा तु मां; D2 विज्ञात्वा वै; T1 विज्ञानात्मा वै; G5 विज्ञाय वै (for मां विज्ञाय). K1 D2.7.9 प्रपन्नः; Ds D10 T1 न मत्तः (for प्रसन्नः).]

28 ^{a}) K1 D9 G1.4 सुमहान्; Cs.s' सुमनाः (as in text). — ^{b}) K4 B Dn D1–7.9 M4 (*sup. lin.* as in text) Cd.s जाग्रति; Ds D8.10 T G M1 (*inf. lin.* as in text) Cs' अवस्थितः (for जागृमि). — ^{c}) M (except M1) आत्मानं; Cd.s.s' पितरं (as in text). B4 D (except Ds D8.10) M (except M1) °भूतेषु; Cs.s' °भूतानां (as in text). — After 28, K4 ins.:

302* विषं भुङ्क्ष्व सहामात्यैर्विनाशं प्राप्नुहि ध्रुवम् ।
राजन्केन विना नाभ्यां स्फीतं कृष्णाजिनं वरम् ।

[This is said to be a cryptic stanza, with *double entendre*. A tortuous attempt at explanation will be found at the end of the Udyogaparvan of the Chitrashala ed. (Poona 1931), which may be consulted by the curious.]

Colophon. K2.3.5 missing. — *Sub-parvan:* K1 D9 G1.2 M स(K1 सा)नत्सुजात; K4 B Ds D2–6.8.10 T1 G5 सनत्सुजातीय; Dn सनत्सुजातीयमध्यात्मशास्त्रं; D1.7 G1.4 प्रजागर and सनत्सुजात; to these K1.4 B Dn Ds D1.3–7.9.10 T1 G1.5 M add समाप्त. — *Adhy. name:* D2 ज्ञानोपदेशं (followed by समाप्तं); G1.4 आत्मज्ञा(G4

४६

वैशंपायन उवाच ।
एवं सनत्सुजातेन विदुरेण च धीमता ।
सार्धं कथयतो राज्ञः सा व्यतीयाय शर्वरी ॥ १
तस्यां रजन्यां व्युष्टायां राजानः सर्व एव ते ।
सभामाविविशुर्हृष्टाः सूतस्योपदिदृक्षया ॥ २
शुश्रूषमाणाः पार्थानां वचो धर्मार्थसंहितम् ।
धृतराष्ट्रमुखाः सर्वे ययू राजसभां शुभाम् ॥ ३
सुधावदातां विस्तीर्णां कनकाजिरभूषिताम् ।
चन्द्रप्रभां सुरुचिरां सिक्तां परमवारिणा ॥ ४
रुचिरैरासनैः स्तीर्णां काञ्चनैर्दारवैरपि ।
अश्मसारमयैर्दान्तैः स्वास्तीर्णैः सोत्तरच्छदैः ॥ ५
भीष्मो द्रोणः कृपः शल्यः कृतवर्मा जयद्रथः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तश्च बाह्लिकः ॥ ६
विदुरश्च महाप्राज्ञो युयुत्सुश्च महारथः ।
सर्वे च सहिताः शूराः पार्थिवा भरतर्षभ ।
धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य विविशुस्तां सभां शुभाम् ॥ ७
दुःशासनश्चित्रसेनः शकुनिश्चापि सौबलः ।
दुर्मुखो दुःसहः कर्ण उलूकोऽथ विविंशतिः ॥ ८
कुरुराजं पुरस्कृत्य दुर्योधनममर्षणम् ।
विविशुस्तां सभां राजन्सुराः शक्रसदो यथा ॥ ९
आविशद्भिस्तदा राजञ्शूरैः परिघबाहुभिः ।
शुशुभे सा सभा राजन्सिंहैरिव गिरेर्गुहा ॥ १०

C. 5. 1801
B. 5. 47. 11
K. 5. 47. 10

आत्मविद्या)नाधिकारः; $M_{1.2}$ आत्मज्ञानाधिकारकथनं; M_1 (*inf. lin.*).$_{3-5}$ आत्मज्ञानस्वरूपकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1 D_5 45; D_6 42; D_9 T_2 $G_{2.5}$ 46; T_1 $G_{1.3.4}$ M 47 ($M_{2.3.5}$ 48). — *S'loka no.*: Dn 31; D_5 28; D_3 30; G_5 38.

46

☞ This adhy. is missing in $K_{2.3}$ (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15).

1 Before the ref., G_2 ins.:

303* नमः पुंसे पुराणाय पूर्णानन्दाय विष्णवे ।
निरस्तनिखिलध्वान्ततेजसे विश्वहेतवे ।

K_5 om. 1–3 (cf. v.l. 5. 43. 9). — ^{c}) D_3 सर्वं (for सार्धं). — ^{d}) K_4 B_3 व्यतीता च (for व्यतीयाय).

2 K_5 om. 2 (cf. v.l. 1). — ^{a}) T_2 रात्र्यां तु (for रजन्यां). — ^{b}) K_1 एव ह; $D_{7.9}$ एव हि; S पार्थिवाः (for एव ते). — ^{c}) T_1 $G_{1.4.5}$ प्रविविशुर् (for आवि°). B_3 सर्वे (for हृष्टाः). — ^{d}) D_2 सूतपुत्रदिदृ°. Ca.d cite सूतस्य.

3 K_5 om. 3 (cf. v.l. 1). — ^{b}) $B_{3.4}$ Dn Ds $D_{2-4.6.10}$ M_5 वाचो (for वचो). Dn Ds $D_{3-6.8.10}$ °संहिताः; D_2 °संयुतं; M_{3-5} °संश्रितं (for °संहितम्). — ^{d}) K_1 D_9 विविशुस्तां (for ययू राज-). S (except G_3 M_1) राजन्सभां.

4 K_5 resumes! — ^{a}) M_{3-5} शुभा° (for सुधा°). — ^{b}) K_5 °जितभूषितां; $B_{1.2.4.5}$ Dn Ds $D_{5.3.10}$ °जिरभूषणां; B_3 $D_{1.3.4.7.9}$ G_4 °जिनभूषितां; $D_{2.6}$ °जिनभूषणां; Cn as in text. — ^{c}) K_1 $D_{7.9}$ °प्रभाभां; B_3 °प्रभावां; G_4 °प्रभासु- (for °प्रभां सु-). — ^{d}) $K_{4.5}$ B D (except $D_{7.9}$) चंदन° (for परम°).

5 ^{a}) K_1 D_9 G_3 M कीर्णां (for स्तीर्णां). — ^{b}) K_1 D_9 तारकैर्; Dn_1 दारुकैर्; T_1 G M तारवैर् (G_3 स्फाटिकैर्) (for दारवैर्). — ^{d}) $B_{1.2.5}$ स्वास्तीर्णां; M_2 सास्तीर्णैः.

6 K_5 om. 6^{abc}; G_5 (hapl.) om. 6^e–7^b. — ^{d}) D_2 S (except T_2; G_5 om.) °दत्तोथ; D_{10} °दत्तिश्च (for °दत्तश्च).

7 G_5 om. 7^{ab} (cf. v.l. 6). — ^{c}) D_1 धीराः (for शूराः). — ^{d}) K_4 D_1 पुरुषर्षभ; K_5 भरतर्षभाः. — ^{ef}) D_9 प्रविवेश (for विविशुस्तां). B_2 transp. सभां and शुभां. $G_{1.3.5}$ तं पुरस्कृत्य विविशुस्तां सभां सहिताः शुभां.

8 Ds D_{10} om. 8^{ab}. — ^{c}) $B_{2.4}$ D_9 दुःसहो दुर्मुखः (by transp.). T_2 $G_{1.5}$ दुष्प्रहः (G_1 °भः) (for दुःसहः). — ^{d}) T_2 च; G_2 अयं (for अथ). D_1 विशां पते (for विविंशतिः). — After 8, D_{10} ins.:

304* दुःशासनः सौबलश्च शकुनिः शलतोशलौ ।;

while S ins.:

305* एते चान्ये च बहवः पार्थिवा भरतर्षभ ।

9 ^{c}) D_1 ते (for तां). — ^{d}) $D_{3.4}$ S देवाः (for सुराः). Dn_1 °सभां (for °सदो).

10 ^{a}) K_1 $D_{2.9}$ प्रविशद्भिः. K_1 D_9 G_3 om. (hapl.) from राजन् up to सभा (in ^{c}). K_4 यथा; Dn_1 D_{3-5} T_2 तथा; T_1 G M सभां (for तदा). G_5 राज्ञः (for राजन्).

C. 5. 1801
B. 5. 47. 11
K. 5. 47. 11

ते प्रविश्य महेष्वासाः सभां समितिशोभनाः ।
आसनानि महार्हाणि भेजिरे सूर्यवर्चसः ॥ ११
आसनस्थेषु सर्वेषु तेषु राजसु भारत ।
द्वाःस्थो निवेदयामास सूतपुत्रमुपस्थितम् ॥ १२
अयं स रथ आयाति योऽयासीत्पाण्डवान्प्रति ।
दूतो नस्तूर्णमायातः सैन्धवैः साधुवाहिभिः ॥ १३
उपयाय तु स क्षिप्रं रथात्प्रस्कन्द्य कुण्डली ।
प्रविवेश सभां पूर्णां महीपालैर्महात्मभिः ॥ १४

संजय उवाच ।

प्राप्तोऽस्मि पाण्डवान्गत्वा तद्विजानीत कौरवाः ।
यथावयः कुरून्सर्वान्प्रतिनन्दन्ति पाण्डवाः ॥ १५
अभिवादयन्ति वृद्धांश्च वयस्यांश्च वयस्यवत् ।
यूनश्चाभ्यवदन्पार्थाः प्रतिपूज्य यथावयः ॥ १६
यथाहं धृतराष्ट्रेण शिष्टः पूर्वमितो गतः ।
अब्रुवं पाण्डवान्गत्वा तन्निबोधत पार्थिवाः ॥ १७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

— ^{b}) Ds परिघबाहवः. — ^{c}) K4 D1 तैस्तु; T2 रम्या (for राजन्).

11 ^{a}) D2 transp. ते and प्रविश्य. — ^{b}) B D (except D1–4. 7. 9) सर्वे महौजसः; Ca. d समितिशोभनाः (as in text). — ^{c}) K5 B D (except D1–4. 9) M1. 2 विचित्राणि (for महा°).

12 ^{c}) S (except G3. 5) द्वाःस्था निवेदयामासुः. — ^{d}) K1 राज्ञे सूतम्; Ca सूतपुत्रम् (as in text). D2 अव° (for उप°).

13 ^{a}) T G (except G3) सारथिर् (for स रथ). — ^{b}) K5 D7 योगच्छत्; Ds य आसीत् (for योऽयासीत्). — ^{c}) D7 इतो; G5 सूतो (for दूतो). D1 वः (for नः). K1 D2. 9 तूर्णमभ्येति; K5 D1. 7 चोदयन्नश्वान्; D3. 4. 8 तूर्ण आयातः; T G3 M तूर्णमुपाति; G1. 2. 4. 5 तूर्णमायाति. D10 दूतस्ते संजयस्तूर्णं. — ^{d}) G2 साधुवाहितः. K5 D1. 7 M सैंधवान्साधुवाहि(K5 D7 °ह)नः. — After 13, D10 *repeats* 5. 32. 4–5 [v.l.: गावल्गणिः (for संजयोऽयं in 4^{a}); प्रतीहारं धृतराष्ट्रोन्ववोचत् (for 5^{a}); स से कस्मात्तिष्ठति द्वारि रुद्धः (for 5^{d})], followed by वैशं°.

14 ^{a}) K1. 5 B4 Dn1 D6. 7. 9. 10 M5 Cn उपेयाय; B3 उपागच्छत्; D1 उपाययौ; G (except G3) उपधावत्. K1 B1. 4. 5 Dn2 D2–4. 10 T2 G3 M2 स तु (by transp.); K4 तु वै; B3 सदः. — ^{d}) K4 D1. 2 भूमिं° (for मही°).

15 ^{b}) B (except B3) Dn D2–6. 10 तं; S मां (G3 मा) (for तद्). K5 विजानीथ. G2 पार्थिवाः (for कौरवाः). — ^{cd}) S सर्वान्कुरून्पांडवेयो ह्य(T1 अ)भ्यभाषत धर्मवित् (T2 °राट्).

16 ^{a}) Hypermetric! Ds अभिवादयति; S °यते. S om. च (to avoid the hypermetric!). — ^{c}) S पुनश्चाभ्यवदत् पार्थः (M1. 2. 4 प्रीतः).

17 ^{a}) K1 D9 तथाहं; D5. 6 यथा हि; M2 यथाहं. — ^{b}) S इहागतः (for इतो गतः). — ^{cd}) Dn2 D9 पांडवं (for पाण्डवान्). K4 सत्तमाः; D2–4. 7 कौरवाः (for पार्थिवाः). S अब्रु(M °ब्र)वं वचनं (T1 G1. 4 तदब्रुवं वचो) युक्तं नात्र किंचन हापितं. — After 17, S ins.:

306* अनूतां तात धर्मेण वासुदेवधनंजयौ ।
[=(var.) 5. 58. 1^{ab}. T2 तत्र (for तात).]

Colophon missing in K2. 3. — *Sub-parvan:* K1 B Dn Ds D5–9 संजययान; D2 यानसंधि; D10 T1 G1. 2. 4 M संजयप्रतियान. — *Adhy. name:* D2 सभाप्रवेशः; G2 वासुदेववचनं; M संदेशकथनारंभः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 T2 G5 47; D5 46; D6 43; D7 T1 G1–4 M 48 (M2. 3. 5 49). — *S'loka no.:* K5 13; Dn 17; D8 18.

47

☞ This adhy. is missing in K2. 3 (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15).

1 ^{a}) G3 M त्वा (for त्वां). — ^{b}) S यद् (for किम्). G3 अर्जुनो योत्स्यमानः (for वाक्यमदीनसत्त्वः). — ^{c}) T1 जनार्दनः (for धनंजयः). — ^{d}) K1 D1 जीवितमिच्छन्; K4 साधयिता (for जीवितच्छिन्). — S reads adhy. 58 after 1 (M3. 5, after 5. 47. 19), followed by the *repetition* of 1!

४७

धृतराष्ट्र उवाच ।

पृच्छामि त्वां संजय राजमध्ये
किमब्रवीद्वाक्यमदीनसत्त्वः ।
धनंजयस्तात युधां प्रणेता
दुरात्मनां जीवितच्छिन्महात्मा ॥ १

संजय उवाच ।

दुर्योधनो वाचमिमां शृणोतु
यदब्रवीदर्जुनो योत्स्यमानः ।
युधिष्ठिरस्यानुमते महात्मा
धनंजयः शृण्वतः केशवस्य ॥ २
अन्वत्रस्तो बाहुवीर्यं विदान
उपह्वरे वासुदेवस्य धीरः ।
अवोचन्मां योत्स्यमानः किरीटी
मध्ये ब्रूया धार्तराष्ट्रं कुरूणाम् ॥ ३
ये वै राजानः पाण्डवायोधनाय
समानीताः शृण्वतां चापि तेषाम् ।
यथा समग्रं वचनं मयोक्तं
सहामात्यं श्रावयेथा नृपं तम् ॥ ४
यथा नूनं देवराजस्य देवाः
शुश्रूषन्ते वज्रहस्तस्य सर्वे ।
तथाशृण्वन्पाण्डवाः सृञ्जयाश्च
किरीटिना वाचमुक्तां समर्थाम् ॥ ५
इत्यब्रवीदर्जुनो योत्स्यमानो
गाण्डीवधन्वा लोहितपद्मनेत्रः ।
न चेद्राज्यं मुञ्चति धार्तराष्ट्रो
युधिष्ठिरस्याजमीढस्य राज्ञः ।
अस्ति नूनं कर्म कृतं पुरस्ता-
दनिर्विष्टं पापकं धार्तराष्ट्रैः ॥ ६
येषां युद्धं भीमसेनार्जुनाभ्यां
तथाश्विभ्यां वासुदेवेन चैव ।
शैनेयेन ध्रुवमात्तायुधेन
धृष्टद्युम्नेनाथ शिखण्डिना च ।
युधिष्ठिरेणेन्द्रकल्पेन चैव
योऽपध्यानान्निर्दहेद्गां दिवं च ॥ ७

C. 5. 1817
B. 5. 48. 9
K. 5. 48. 9

---

2 ^{b}) B_3 युध्य° (for योत्स्य°). K_5 om. 2^{c}–3^{a}.

3 K_5 om. 3^{a} (cf. v.l. 2). — ^{a}) K_1 D_5 D_7 Ca. d अनुत्रस्तो; $B_{3.4}$ अनुव्रतो; D_2 S अवित्रस्तो; $D_{6.9}$ असंत्रस्तो; D_{10} दिव्यास्त्रज्ञो (for अन्वत्रस्तो). Dn_1 $D_{3.4}$ बाहुवीर्येण; Cd. s as in text. Dn_1 $D_{3.4}$ विद्वान्; D_1 ततान; D_2 दधार; S विजानन्; Ca. n. s विदानः (as in text). — ^{b}) S तस्य (for वासु-). $K_{4.5}$ B (except B_4) Dn_1 $D_{1.3-8}$ वीरः (for धीरः). — ^{c}) K_4 अथावदन् (for अवोचन्). M मा (for मां). — ^{d}) K_1 $G_{3.4}$ ब्रूयाद् (for ब्रूया). — After 3, K_4 B D (D_2 marg. *sec. m.*) ins.:

307* संशृण्वतस्तस्य दुर्भाषिणो वै
दुरात्मनः सूतपुत्रस्य सूत ।
यो योद्धुमाशंसति मां सदैव
मन्दप्रज्ञः कालपक्वोऽतिमूढः ।

4 ^{a}) Dn_1 D_1 राजन् (for राजानः). D_1 पार्थिवायो°; $D_{2.3.6-8}$ पांडवान्यो°; S (except G_5) पांडवैर्यो°; Ca. d पाण्डवायो° (as in text). — ^{c}) G_5 अथो समंत्रं (for यथा समग्रं). K_1 D_9 S (except T_1) यथोक्तं (for मयो°). — ^{d}) G_5 सामात्यमाशु (for सहामात्यं). K_4 B D (except $D_{1.2.9}$) G_5 (*inf. lin.*) नृपं तत्; G_5 नरेंद्रं (for नृपं तम्).

5 ^{a}) S गिरं (T_1 परं) (for नूनं). M_2 देवस्य (for °राजस्य). — ^{c}) $G_{1.4.5}$ तथा ह्यशृण्वन्. D_7 (by transp.) सृंजयाः पांडवाश्च. — ^{d}) K_1 किरीटिनो. K_1 D_9 समस्ताः; B_4 समग्रां (for समर्थाम्). S किरीटिना वाक्यमुक्तं समर्थं (T_2 °र्थाः; G_2 °र्थां).

6 ^{b}) D_2 आयतपत्रनेत्रः; T_1 $G_{1.4.5}$ लोहिततोयजाक्षः; T_2 अरुणपद्मनेत्रः (for लोहितपद्मनेत्रः). — ^{e}) D_2 आस्ते; $G_{1.4}$ अस्त्येव (for अस्ति). — ^{f}) D_5 Cd अनिविष्टं; C_3 अनिर्दिष्टं; Ca अनिर्विष्टं (as in text).

7 ^{b}) $D_{1.3.4}$ यमाभ्यां; Ca. d. s अश्विभ्यां (as in text). — After 7^{ab}, D_2 ins.:

308* तथा पाञ्चालैः सृञ्जयैश्चापि राजन् ।

— ^{c}) Some N MSS. सैनेयेन. — ^{d}) $K_{1.5}$ D_3 वा (for

C. 5. 1818
B. 5. 48. 10
K. 5. 48. 10

तैश्चेद्युद्धं मन्यते धार्तराष्ट्रो
　निर्वृत्तोऽर्थः सकलः पाण्डवानाम् ।
मा तत्कार्षीः पाण्डवार्थाय हेतो-
　रुपैहि युद्धं यदि मन्यसे त्वम् ॥ ८
यां तां वने दुःखशय्यामुवास
　प्रव्राजितः पाण्डवो धर्मचारी ।
आशिष्यते दुःखतरामनर्था-
　मन्त्यां शय्यां धार्तराष्ट्रः परासुः ॥ ९
ह्रिया ज्ञानेन तपसा दमेन
　क्रोधेनाथो धर्मगुप्त्या धनेन ।
अन्यायवृत्तः कुरुपाण्डवेया-
　नध्यातिष्ठद्धार्तराष्ट्रो दुरात्मा ॥ १०
मायोपधः प्रणिधानार्जवाभ्यां
　तपोदमाभ्यां धर्मगुप्त्या बलेन ।
सत्यं ब्रुवन्प्रीतियुक्त्यानृतेन
　तितिक्षमाणः क्लिश्यमानोऽतिवेलम् ॥ ११
यदा ज्येष्ठः पाण्डवः संशितात्मा
　क्रोधं यत्तं वर्षपूगान्सुघोरम् ।
अवस्रष्टा कुरुषूद्वृत्तचेता-
　स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ १२

च). — ^{f}) For 7^{f}, D_{1} reads 308*. D_{3} om. 7^{f}. K_{1} D_{9} योपध्यातो; S योवध्यानान् (T_{2} G_{2} यो वध्यमानान्). Ca. d cite अपध्यानात्.

8 ^{a}) D_{10} एतैर् (for तैश्चेद्). K_{5} B_{4} D (except $D_{1-4.7.9}$) योद्धुं (for युद्धं). — ^{b}) $K_{1.4}$ Dn_{1} $D_{5.8.9}$ T_{2} G_{3} निवृत्तो; Cn निर्वृत्तो (as in text). — After 8^{ab}, D_{2} ins.:

309* नूनं ह्येतान्निर्दहेद्गाण्डिवं च,

which is followed by a *repetition* of 8^{ab}. — ^{c}) K_{1} D_{9} मानं न कार्षीः; G_{2} मैतत्कार्षीः; G_{3} मा तद्ब्रवीहि; G_{5} मा वः कार्षीः; Cs मा तत्कार्यं (for मा तत्कार्षीः). N (except $D_{1.2}$; $K_{2.3}$ missing) पांडवस्यार्थहेतोः; T_{2} पांडवार्थस्य हेतोः. Cs cites पाण्डवस्य हेतोः, Ca. d हेतोः (=दैवात्). — ^{d}) K_{1} D_{9} ऋते हि; B_{3} Dn_{2} $D_{1.8}$ उपैति; G (except G_{2}) अत्रै(G_{3} °त्रे)हि; M_{1} उ(*inf. lin.* अ)पेहि (for उपैहि). D_{2} अपेतबुद्धे (for उपैहि युद्धं).

9 K_{5} om. 9^{ab} up to पाण्डवो. — ^{a}) K_{1} D_{1} यांता; $D_{6.8}$ T_{1} यातां (for यां तां). K_{1} D_{9} उपास्त; B Dn_{1} $D_{3.4.6-8.10}$ अवात्सीत् (B_{3} उपासीत्); Dn_{2} Ds D_{5} अवासीत्; $D_{1.2}$ उपास्ते (for उवास). — ^{b}) K_{5} D_{7} ब्रह्मचारी; D_{2} धर्मकारी (for धर्मचारी). — After 9^{ab}, D_{2} ins.:

310* तपोदमाभ्यां धर्मगुप्त्या धनेन ।

After the above, the sequence in D_{2} is: 10^{cd}, 11^{abc}, 9^{cd}, 10^{ab} and 11^{d} (of which 9^{cd} and 10^{ab} are bracketed). — ^{c}) K_{1} आशेष्यते; K_{4} अवाप्स्यते; K_{5} B Dn Ds $D_{3-6.8-10}$ M_{2} आ(Ds प्रा)प्नोतु तां; D_{1} अद्यापतेत्; T G M_{1} आश्लिष्यते (for आशिष्यते). M_{1} दुःखशय्याम् (for °तराम्). K_{1} अनर्घ्याम्; B_{2} असह्याम्; D_{1} $M_{1.2.4}$ अनर्थ्याम्; D_{9} अनर्हाम् (for अनर्थाम्). — ^{d}) K_{1} अनंत-; K_{5} D_{7} शून्यां; T_{2} अन्यां; Cs अंत्य- (for अन्त्यां).

10 For sequence of D_{2}, cf. v.l. 9. — ^{a}) K_{5} $B_{3.4}$ $D_{1.2}$ क्रिया- (for ह्रिया). S आर्जवेन (for ज्ञानेन). — ^{b}) $K_{1.4.5}$ $D_{1.2.7.9}$ क्रोधेनार्थौ (K_{5} °र्थां); B Dn Ds $D_{3-6.8.10}$ शौर्येणाथो ($D_{5.8}$ °र्थां); S क्रो(G_{2} $M_{1.3-5}$ अक्रो)धेन वै (for क्रोधेनाथो). $K_{1.4.5}$ Ds $D_{1-4.7.9}$ T_{2} बलेन; T_{1} G_{1-4} फलेन (for धनेन); cf. v.l. 11. D_{9} reads 11^{cd} between 10^{ab} and 10^{cd}. — ^{c}) K_{5} B D (except $D_{3.4.9}$) अन्यायवृत्तिः. K_{4} त्वथ (for कुरु-). S न्या(G_{2} न न्या)यवृत्ता(T_{2} °युक्ता)न्कुरुषु (G_{5} °ते) पांडवेयान्. — ^{d}) K_{1} $D_{6.9.10}$ Ca अध्यतिष्ठद्; D_{1} अवा°; G_{2} अध्यातिष्ठेद्; Cd अध्यातिष्ठद् (as in text). S परासुः (for दुरात्मा).

11 For sequence of D_{2}, cf. v.l. 9. — ^{a}) K_{1} मायोपध-; K_{5} D_{1} T_{1} Ca. d. s मायोपधा; T_{2} $G_{1.5}$ M माधोपधं; G_{4} मायोपायं (for मायोपधः). $K_{4.5}$ $B_{1.2.5}$ Dn D_{2-6} G_{5} प्रणिपातार्जवाभ्यां; G_{4} प्रणीयार्जवाभ्यां. — ^{b}) S (except T_{2}) फलेन; Ca. d. s बलेन (as in text); cf. v.l. 10. — D_{9} reads 11^{cd} between 10^{ab} and 10^{cd}. — ^{c}) M (except M_{1}) वदन् (for ब्रुवन्). K_{1} D_{9} प्रीतियुक्तो; K_{4} $D_{1.7}$ Cd प्रतियुक्तो; K_{5} B Dn Ds $D_{2-6.8.10}$ प्रतिपन्नो; T_{2} ध्रयुशक्तो (sic); $G_{1.2.4}$ प्रतियुक्त्या (for प्रीतियुक्त्या). K_{1} $D_{7.9}$ नृशंसः; K_{4} D_{1} Cd बलेन; K_{5} B Dn Ds $D_{2-6.8.10}$ नृपो न (B_{3} नृणां यः); G_{5} व्रतेन; M अनृते(M_{1} °पे also)ति (for अनृतेन). — ^{d}) K_{1} तितिक्षाणः (for °क्षमाणः).

12 ^{a}) $K_{1.5}$ Ds_{2} D_{3-10} शंसि(D_{3} °शि)तात्मा; Ca. d as in text. — ^{b}) K_{5} तं; Dn_{2} युक्तं; D_{2} धृतं; D_{3-6} जातं; T $G_{1.2.4}$ M मोक्ता; G_{3} मुक्त्वा; G_{5} मोहान्; Ca. d. s यत्तं

कृष्णवर्त्मेव ज्वलितः समिद्धो
　　यथा दहेत्कक्षमग्निर्निदाघे ।
एवं दग्धा धार्तराष्ट्रस्य सेनां
　　युधिष्ठिरः क्रोधदीप्तोऽनुवीक्ष्य ॥ १३
यदा द्रष्टा भीमसेनं रणस्थं
　　गदाहस्तं क्रोधविषं वमन्तम् ।
दुर्मर्षणं पाण्डवं भीमवेगं
　　तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ १४
महासिंहो गाव इव प्रविश्य
　　गदापाणिर्धार्तराष्ट्रानुपेत्य ।
यदा भीमो भीमरूपो निहन्ता
　　तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ १५
महाभये वीतभयः कृतास्त्रः
　　समागमे शत्रुबलावमर्दी ।
सकृद्रथेन प्रतियाद्रथौघा-
　　न्पदातिसंघान्गदयाभिनिघ्नन् ॥ १६
सैन्यानेकांस्तरसा विमृद्न-
　　न्यदा क्षेप्ता धार्तराष्ट्रस्य सैन्यम् ।

C. 5. 1829
B. 5. 48. 21
K. 5. 48. 21

(as in text). K1 D9 °गणं; K5 D7 S °पूगं (T2 °पूरं) (for °पूगान्). — c) T1 सदा हृष्टः; T2 यथा हृष्टः; G1.2 सदा हृष्टः; G3 यथादृष्टः; G4 तदा हृष्टः; G5 यदा सृष्टा; M यदा हृष्टः; Ca.d.s अवस्रष्टा (as in text). K1 उद्धूतचेतनः; D9 उद्धूतवेगः; S उद्धू(G3 °द्धृ)तचेताः; Cs उद्धृत्तचेताः (as in text). Ca cites उद्धृत्तं, Cd उद्धूतं. — d) D1 धार्तराष्ट्रान् (for °राष्ट्रो). D1 अतप्स्यत्; D2.5.9 नुतप्स्यत्; Ca.s अन्वतप्स्यत् (as in text). Here and below, wherever this refrain occurs, S has धार्तराष्ट्रानतप्स्यत् (a few MSS. °ष्ट्रानतप्स्येत्), only G4 (almost uniformly) धार्तराष्ट्रानवाप्य (for धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत्).

13 a) S (except T2 G2) ज्वलनः; Ca.d ज्वलितः (as in text). K1 Dn D2.9 समृद्धो; Ca.d.n समिद्धः (as in text). K4 D10 कृष्णवर्त्मा ज्वलमानः (D10 प्रज्वलितः) समिद्धो. — b) D3.4 दहेत्कक्षमग्निर्निदाघकाले. — c) D1.3.4 T1 G1.4.5 दग्ध्वा; T2 देहे; Ca दग्धा (as in text). — d) D10 reads 13d after 311*. K4 °दीप्तो नु विद्धि; B Dn Ds D3–6.8 °दीप्तोन्ववेक्ष्य; D1 °दीप्तोनुविध्य; D10 °संदीपिताक्षः; T1 G1.4 °दीप्तोभिवीक्ष्य; G3 °दीप्तानुदीक्ष्यः; G5 °दीप्तो निरीक्ष्य (for °दीप्तोऽनुवीक्ष्य).

14 T2 om. 14. — a) K4.5 B D (except D9) रथ° (for रण°). — c) K4 B D (except D3.4.7.9.10) T1 Ca.d अमर्षणं (for दुर्म°). G3.5 °सेनं (for °वेगं). — After 14c, D10 ins.:

311* अपि गुप्तमिन्द्रकल्पैर्नृपालैः,

which is followed by 13d. — d) D2 (before corr.).3.4.8 गदायुद्धं (for तदा युद्धं). For S cf. v.l. 12. D1 as in S; D2 °नुतप्स्यत्. — After 14, N (K2.3 missing) ins.:

312* सेनाग्रगं दंशितं भीमसेनं
　　स्वालक्षणं वीरहणं परेषाम् ।
घ्नन्तं चमूमन्तकसंनिकाशं
　　तदा स्मर्ता वचनस्यातिमानी ।
यदा द्रष्टा भीमसेनेन नागा-　　[5]
　　न्निपातितान्गिरिकूटप्रकाशान् ।
कुम्भैरिवासृग्वमतो भिन्नकुम्भां-
　　स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ।

[(L. 1) K1 भीमवेगं. — (L. 2) K1 Dn1 Ds D1.3.10 Ca.d स्वालक्षण्यं; K4 शालस्कंधं; K5 अलक्ष्यसे; B3 D2–4 सुलक्षणं; D9 स्वरक्षणं; Cs स्वलक्षणं; Cn स्वालक्षणं (as above). — (L. 3) K1 D9 दिव्यास्त्रयुक्तम्; K5 D2 द्विषच्चमूम् (for घ्नन्तं चमूम्). D3–6.8 °वेशं (for °काशं). — (L. 4) K4 D8 अभि°; Ca.d अति° (as above). D1 वचनं सोभिमानी. — (L. 7) Dn2 D3.4 अंभो यथा (for कुंभैरिव). K1.5 D1.2.9 कुंभान्यथा भिन्नकुंभान्वमंतः. Ca.d.s cite भिन्नकुंभान्वमतः. — (L. 8) K1 D2 °राष्ट्रोनुतप्स्य(D2 °प्स्ये)त्; D1 °राष्ट्रानतप्स्यत्.]

15 D3.4 M (except M1) om. (hapl.) 15; T2 reads 15ab in marg. — a) K1.4 Ds2 D1.3.9 G5 गा इव सं(Ds2 D8 G5 om. सं)प्रविश्य; K5 नागमिव प्रविश्य; T1 G1.2 गा इव च (G2 च इव) प्र°; G3 गज इव संप्र°; G4 गोसमूहं प्र°. Ca.d.s cite गावः. — c) K1.4.5 D1 T1 G धार्तराष्ट्रान्; T2 कौरवाजान्; M1 कौरवेयान् (for भीमरूपो). — d) For S cf. v.l. 12 (G4 भीमसेनोभिवीक्ष्य). D1 °राष्ट्रो न त°; D2 °राष्ट्रोनुतप्स्येत्.

16 G3 (hapl.) om. 16–17. — a) Dn1 सदा भये; D7 महाहवे; S (G3 om.) महाबलो (for महाभये). — b) B3 शत्रुगणाव°; D1 शत्रुसंघाव°; D2 शत्रुबलान्प्र°; T1 G1 धार्तराष्ट्राव° (T1 शत्रुबलाव° also, as in text). — c) K4 प्रतियोत्स्यन्; K5 B D (except D1.9) अप्रतिमान् (for प्रतियाद्). — d) K4 D2–4 S (G3 om.) विनिघ्नन्; D1 विमृद्नन्; Cs अभिघातयन् (for अभिनिघ्नन्).

C. 5. 1829
B. 5. 48. 21
K. 5. 48. 21

छिन्दन्वनं परशुनेव शूर-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ १७
तृणप्रायं ज्वलनेनेव दग्धं
ग्रामं यथा धार्तराष्ट्रः समीक्ष्य ।
पक्कं सस्यं वैद्युतेनेव दग्धं
परासिक्तं विपुलं स्वं बलौघम् ॥ १८
हतप्रवीरं विमुखं भयार्तं
पराङ्मुखं प्रायशोऽधृष्टयोधम् ।
शस्त्रार्चिषा भीमसेनेन दग्धं
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ १९

उपासङ्गादुद्धरन्दक्षिणेन
*परःशतान्नकुलश्चित्रयोधी ।
यदा रथाग्र्यो रथिनः प्रचेता
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ २०
सुखोचितो दुःखशय्यां वनेषु
दीर्घं कालं नकुलो यामशेत ।
आशीविषः क्रुद्ध इव श्वसन्भृशं
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ २१
त्यक्तात्मानः पार्थिवायोधनाय
समादिष्टा धर्मराजेन वीराः ।

---

17 G3 om. 17 (cf. v.l. 16). — *a*) K1 D9 सैक्येनानेकान्; K4 B Dn Ds D3–6. 10 शैक्येन नागान्; K5 शक्याननेकान्; D1 सैन्येन कायान्; D2 सैवेनिकायान्; D2 m. 7 शैक्येन कायान्; D8 शैक्ष्येण नागाः; T2 सैन्यान्यनेकानि (for सैन्याननेकान्). Ca. d. s cite शैक्येन. T2 अभितो (for तरसा). K5 विमर्दयन्; B D2. 5. 6. 10 Cn विगृह्णन्; D3. 4 अवगृह्णन्; D7 M1–3. 5 प्रमृद्नन्; T G1. 2. 4 विनिघ्नन्; M4 अवमृद्नन्; Cnp विमृद्नन् (as in text). — *b*) B (except B8) D10 छेत्ता; T2 क्षिप्तो (for क्षेप्ता). — *c*) S (G3 om.) छिन्नं (for छिन्दन्). K1 D9 अवसृष्टं; B8 D1 वीरः; D3 T2 G1 M सृष्टं; D10 अतिशूरः; T1 घुष्टं; G2. 5 धृष्टं; G4 अवघुष्टं (for शूरः). — *d*) For S cf. v.l. 12. Ds °राष्ट्रान्वतप्स्यत्; D1 as in S; D2 °राष्ट्रोनुतप्स्येत्.

18 K4 om. 18; K5 (hapl.) om. 18–19. — *a*) G2 ज्वलितेन; Cs ज्वलनेन (as in text). — *b*) T2 G1. 2 यदा (for यथा). B (except B8) धार्तराष्ट्राः; Dn1 Ds D2. 5–8. 10 °ष्ट्रान्; D1 °ष्ट्रं. T G4 M समीक्षेत्. — *c*) T सर्वं (for पक्कं). — *d*) D9 Cs °सक्तं; M (except M1) °धिक्तं; Ca. d °सिक्तं (as in text).

19 K5 om. 19 (cf. v.l. 18). — *a*) D2 विकलं वै; D3. 4 विपुलं; D7 विह्वलं वै (for विमुखं). D7 तृषार्तं (for भया°). — *b*) D9 S नष्टयोधं (T2 °धैर्यं; G1 M2–5 °यौधं); Ca. d धृष्टयोधं; Cs as in text. — *c*) D1 S अस्त्रार्चिषा; D3. 4 अस्त्राग्निना (for शस्त्रा°). T2 °सेनस्य; M (except M2) °सेनाग्नि- (for °सेनेन). — *d*) For S cf. v.l. 12. T1 G1 युद्धं तदा (by transp.). D1 as in S; D2 °राष्ट्रोनुतप्स्येत्. — After 19, M2 reads 22*ab* (for the first time), *repeating* it in its proper place; M3. 5 on the other hand read adhy. 58 (om. some stanzas) after 19.

20 D7. 9 om. (hapl.) 20. — *a*) K1 उपासंगानंतरं; K4 Dn D3. 4 °संगेनाचरन्; K5 B4 D10 Cn °संगानाचरेद्; B1–3. 5 Ds D5. 6 Cs °संगानाचरन् (B1. 3. 5 °रं); D1 °संगानाहरन्; D2. 8 °संगादाहरन्; G3 °संगान्दुर्धरं; G4 M5 °संगादुर्धरं (M5 °रन्) (for °सङ्गादुद्धरन्). Ca cites उपासंगान्. K4 दक्षिणेषु; Ca. s as in text. — *b*) K1 D8 पारं गंता; K4 B1–3. 5 Dn Ds D1–4 M1 परंशतान्; K5 परसेनां; B4 D5. 6. 10 Cn वरांगानां; T खरं शरं; G1 वरं शरं; G2 M2–5 परं शतं; G3 परान्शरान्; G4 परं शरं; G5 परः शतं (for *परःशतान्). G2 क्षिप्रयोधी. — *c*) B8 D2–4 G3. 4 M1 (*inf. lin.* as in text) यथा. B1. 2. 4. 5 G1. 2 रथ्याग्र्यौ; Dn1 D3–6 °ग्र्यान् (for °ग्र्यो). D1 नकुलः; T1 G3. 4 रथिनां (for रथिनः). K1 प्रजेता; B8 T G3–5 प्रणेता; D5 Ca. d प्रवेता; M1 प्रचिन्वन् (*inf. lin.* प्रवेप्ता); Cs प्रचेता (as in text). — *d*) For S cf. v.l. 12. D1 as in S; D2 °राष्ट्रोनुतप्स्येत्.

21 *a*) B8 दुःखान्वितो (for सुखोचितो). — *b*) K1 सुदीर्घं- (for दीर्घं). D1 अशीत; Cd आशेत; Ca. s अशेत (as in text). — *c*) K4. 5 B D (except D2–4. 7) उद्व(B8 आव)मन्विषं; T1 G5 आचरेद्यः (G5 °रेद्यत्); G1 M1 (*inf. lin.*) आचरेद्यदा; G2. 4 आचरेन्भृशं; M3 स्वनैः; M5 आस्वनेन (for श्वसन्भृशं). — *d*) For S cf. v.l. 12. K5 °राष्ट्रान्वतप्यत्; D1 as in S.

22 T1 G1 read 22–23 after 28; T2 G2. 4 M1, after 29; G5, after 27! — *a*) T1 G1. 3. 5 पांडवा° (for पार्थिवा°). — *b*) K1 D9 समानीता; M2 °दिष्टान्; M3. 5 °विष्टा (for °दिष्टा). K4. 5 (*inf. lin.*) B D (except D1. 7. 9) सूत; T2 योधाः; G3 शूराः; M2 धीमान्; M3–5

रथैः शुभ्रैः सैन्यमभिद्रवन्तो
दृष्ट्वा पश्चात्तप्स्यते धार्तराष्ट्रः ॥ २२
शिशून्कृतास्त्रानशिशुप्रकाशा-
न्यदा द्रष्टा कौरवः पञ्च शूरान् ।
त्यक्त्वा प्राणान्केकयानाद्रवन्त-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ २३
यदा गतोद्वाहमकूजनाक्षं
सुवर्णतारं रथमाततायी ।
दान्तैर्युक्तं सहदेवोऽधिरूढः
शिरांसि राज्ञां क्षेप्स्यते मार्गणौघैः ॥ २४
महाभये संप्रवृत्ते रथस्थं
विवर्तमानं समरे कृतास्त्रम् ।
सर्वां दिशं संपतन्तं समीक्ष्य
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ २५
ह्रीनिषेधो निपुणः सत्यवादी
महाबलः सर्वधर्मोपपन्नः ।
गान्धारिमार्छंस्तुमुले क्षिप्रकारी
क्षेप्ता जनान्सहदेवस्तरस्वी ॥ २६
यदा द्रष्टा द्रौपदेयान्महेषू-
ञ्शूरान्कृतास्त्रान्रथयुद्धकोविदान् ।
आशीविषान्घोरविषानिवायत-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ २७
यदाभिमन्युः परवीरघाती
शरैः परान्मेघ इवाभिवर्षन् ।

C. 5. 1840
B. 5. 48. 32
K. 5. 48. 32

धीराः (for वीराः). — °) K4 रथैः शुद्धैः; D1.2 रथैश्चित्रैः; S रथैरश्वैः (G1 रथैः सुतान्; G5 यदा रथैः). Dn2 D5 सैन्यमध्ये द्रवंतो; D1 G5 °द्रवते; G1 सम्यगभिद्र°; G3 °द्रवंति. — d) K5 अत्यंतं; D1 तदा (for पश्चात्). D3 तप्स्यति; G1 तप्यते. T1 G1.5 मंदबुद्धिः (for धार्तराष्ट्रः).

23 For sequence of T G1.2.4.5 M1, cf. v.l. 22. — a) T2 शूरान्कृतास्त्रान्. G3 शिशुप्रकाशानशिशुप्रकामान्. — b) K1 D9 T2 पंच वीरान्. — c) K1 D1.2.9 T2 G3 त्यक्तप्राणान्. K1.5 D1.2.8 कैकयान्; K4 B Dn D5 D3.5–7.10 कौरवान् (for केकयान्). D4 कौरवाणां द्रवंतः; G3 केकयान्प्राद्रवंतः. Cs cites आद्रवंतः. — d) For S cf. v.l. 12. D1 as in S; D2 °राष्ट्रोनुतप्स्येत्.

24 G3 (hapl.) om. 24–27. — a) K5 गतोत्साहम्; D2 कृतोद्वाहम्. D1 यदा क्रुद्धेद्वाहनकूजनार्थं; T G1.2 M1 यदा (G1.2 °था) शक्रो दानवानां जया(T2 वधा)र्थं; G4 यदा वीरोद्वाहविक्रञ्जनार्थं; G5 यथा शक्रो दानवनाशनार्थं; M2–5 यदा शरोद्वाहविकूजनाक्षं. Ca.d cite गतोद्वाहं and अकूजनाक्षं (as in text). Cs गतोद्वाहः अकूजनाक्षः. — b) S उत्तमाश्वैः (M2–5 °श्वं); Ca.d आततायी (as in text). G4 सुयुक्तमश्वैः शबलैर्हयोत्तमैः. — c) Dn क्षांतैर्युक्तं; D1.2 क्षांत्या युक्तः (for दान्तैर्युक्तं). Ca.d cite क्षांतैः; Cn.s.ap दांतैः (as in text). — d) K1 D2.3.9 G5 क्षेप्स्यति; D1 छेत्स्यति; G4 क्षिप्यते (for क्षेप्स्यते).

25 G3 om. 25 (cf. v.l. 24). T G1.4.5 M1 transp. 25 and 26. — a) D10 M1 °रणे; T G (G3 om.) °हवे (for °भये). K1 D3.9 संप्रवृद्धे. — b) Dn2 D5 विवर्तमाने; T2 निर्वर्तमानं; G2.4 M (except M2) निवर्तमानं; Ca.d.s as in text. M (except M1) समये (for °रे). — c) K1 D3.9 M2–5 Cd.s पूर्वां दिशं; K5 B3.4 Dn D5 D3.4.7.10 T G (G3 om.) M1 सर्वा दिशः. Ca cites पूर्वां. K4 D5.6 संतपंतं. — d) For S cf. v.l. 12. D2 °राष्ट्रोनुतप्स्येत्.

26 G3 om. 26 (cf. v.l. 24). T G1.4.5 M1 transp. 25 and 26. — a) K4 B D (except Ds2 D1.2.3) Cap °निषेवो; Ca.d °निषेधो (as in text). M1 सत्ववेदी (for सत्यवादी). — b) D7 M2.5 सत्य°; M4 सत्व° (for सर्व°). — c) K1 D5 D8 C5 गांधारम्. K1.4 Dn D5 D2–6.8 अच्छैन्; T2 आरात्; G2 M3.4 आच्छैत्; all comm. आच्छैन् (as in text). D1 गांधारिगर्भं; D9 गांधारार्थः (for गान्धारिमार्छन्). A few MSS. तुमले. — d) B3 राजन्; D2 शूरान्; D8 जनः; T2 राज्ञां; Ca.d जनान् (as in text). S (G3 om.) सपत्नान् (for तरस्वी).

27 G3 om. 27 (cf. v.l. 24). G1 reads 27 after 32; G5, after 28. — b) T दृढ-; G1.4 M2–5 अथ; G2 घृत-; M1 ऋजु- (for रथ-). — c) D2 क्रोध° (for घोर°). T2 इह (for इव). K1 आयतान्; D2 आपतन्; S (except M2; G3 om.) आगतान्; Ca.d.s आयतः (as in text). — d) For S cf. v.l. 12. K5 °राष्ट्रानतप्स्यात्; D2 °राष्ट्रोनुतप्स्येत्. — After 27, G5 reads 22–23.

28 D10 G1.5 transp. 28 and 29. — a) T2 °हंता; G2.3 °हारी (for °घाती). — b) T2 प्रहर्षन्; G5 अतिवर्षन् (for अभिव°). — d) For S cf. v.l. 12. D2 °राष्ट्रोनुतप्स्येत्. — After 28, T1 G1 read 22–23, while G5 reads 27.

C. 5. 1840
B. 5. 48. 32
K. 5. 48. 32

विगाहिता कृष्णसमः कृतास्त्र-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ २८
यदा द्रष्टा बालमबालवीर्यं
द्विषच्चमूं मृत्युमिवापतन्तम् ।
सौभद्रमिन्द्रप्रतिमं कृतास्त्रं
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ २९
प्रभद्रकाः शीघ्रतरा युवानो
विशारदाः सिंहसमानवीर्याः ।
यदा क्षेप्तारो धार्तराष्ट्रान्ससैन्यां-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ३०
वृद्धौ विराटद्रुपदौ महारथौ
पृथक्चमूभ्यामभिवर्तमानौ ।
यदा द्रष्टारौ धार्तराष्ट्रान्ससैन्यां-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ३१
यदा कृतास्त्रो द्रुपदः प्रचिन्व-
ञ्शिरांसि यूनां समरे रथस्थः ।
क्रुद्धः शरैश्छेत्स्यति चापमुक्तै-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ३२
यदा विराटः परवीरघाती
मर्मान्तरे शत्रुचमूं प्रवेष्टा ।
मत्स्यैः सार्धमनृशंसरूपै-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ३३
ज्येष्ठं मात्स्यानामनृशंसरूपं
विराटपुत्रं रथिनं पुरस्तात् ।
यदा द्रष्टा दंशितं पाण्डवार्थे
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ३४
रणे हते कौरवाणां प्रवीरे
शिखण्डिना सत्तमे शंतनूजे ।
न जातु नः शत्रवो धारयेयु-
रसंशयं सत्यमेतद्ब्रवीमि ॥ ३५

---

29 K_5 (hapl.) om. 29. D_{10} $G_{1.5}$ transp. 28 and 29; Dn_2 D_8 transp. 29 and 30. — [b]) K_4 B (except B_8) Dn Ds D_7 उत्पतंतं; D_6 आतपंतं; T_2 ग्रसंतं (for आपतन्तम्). — [d]) For S cf. v.l. 12. D_2 °राष्ट्रो-ऽनुतप्स्येत्. — After 29, T_2 $G_{2.4}$ M_1 read 27–28.

30 K_1 reads 30 in marg. more K_4 (hapl.) om. 30–31; G_2 (hapl.) om. 30. Dn_2 D_8 transp. 29 and 30. — [a]) $K_{1.5}$ $D_{9.10}$ °तमा; T_2 G_3 °रथा (for °तरा). — [b]) T G_1 $M_{2.4.5}$ सर्व-; G_{3-5} $M_{1.3}$ सर्प- (for सिंह-). In Malayālam, प and व are difficult to distinguish. — [c]) S (G_2 om.) °राष्ट्रस्य सैन्यं (G_3 सैन्यान्). — [d]) For S cf. v.l. 12. D_2 °राष्ट्रोऽनुतप्स्येत्.

31 K_4 om. 31 (cf. v.l. 30). G_3 transp. 31 and 32. — [b]) D_1 वसुभ्याम् (for चमूभ्याम्). D_1 अनि°; D_2 G_4 परि°; $D_{3.4}$ अति° (for अभि°). — [c]) K_1 Ds $D_{5.6.8}$ G_3 द्रष्टारो; $D_{1.2}$ T_1 $G_{1.2.4.5}$ M द्रष्टा (for द्रष्टारौ). K_1 $B_{2.4}$ Ds $D_{5.6.8}$ °राष्ट्राः ससैन्याः ($B_{2.4}$ $D_{5.6}$ °न्यान्); $D_{1.2}$ °राष्ट्रः स्वसैन्ये (D_2 °न्यैः); T_1 G M °राष्ट्रस्य सैन्यं (G_3 सैन्याः) (for °राष्ट्रान्ससैन्यान्). T_2 यदा ग्रसंतौ कुरुराजसैन्यं. — [d]) For S cf. v.l. 12. D_2 °राष्ट्रोऽनुतप्स्येत्.

32 G_2 (hapl.) om. 32–33. G_3 transp. 31 and 32. — [a]) D_2 प्रछिंदन्; T_1 $G_{1.4}$ विचिन्वन् (for प्रचिन्वन्). — [d]) For S cf. v.l. 12. D_2 °राष्ट्रोऽनुतप्स्येत्. — After 32, G_1 reads 27.

33 G_2 om. 33 (cf. v.l. 32). D_2 (hapl.) om. 33. — [a]) K_1 D_9 G_4 °हंता (for °घाती). — [b]) K_4 Dn_1 D_{5-7} ममांतरे; K_5 (*inf. lin.*) Ds मदंतरे; B Dn_2 Cn मम त्तरे; D_1 रणांतरे; $D_{3.4}$ सहोत्तरः (see below); D_{10} महारणे; S (G_2 om.) कर्मांतरे (for मर्मान्तरे). ❀Cn: सहोत्तर इति आधुनिकाः पठन्ति ।❀ K_5 प्रविष्टं; $D_{7.8}$ T_2 $G_{1.3.4}$ $M_{1.5}$ प्रविष्टः; T_1 G_5 M_3 प्रवेष्टः (for प्रवेष्टा). — [c]) Catalectic! K_1 $D_{1.3.9}$ T_1 G_1 M_1 मत्स्यैश्च; $G_{3.4}$ मात्स्यैश्च; $M_{3.4}$ मात्स्यैः (for मत्स्यैः). K_1 $D_{8.9}$ सुनृशंसरूपैः. — [d]) For S cf. v.l. 12.

34 [a]) $K_{1.5}$ D_9 मत्स्यं; K_4 B Dn Ds $D_{2.5.8.10}$ मात्स्यं; D_1 च मात्स्यं; $D_{3.4}$ मत्स्यस्य; T_2 $G_{2.5}$ $M_{1.3.4}$ मत्स्यानाम् (for मात्स्यानाम्). T_1 G_1 यदा श्रेष्ठं मात्स्यम् (for ज्येष्ठं मात्स्यानाम्). $K_{1.5}$ B Dn Ds $D_{2-4.7-10}$ अनृशंसार्यरूपं; $D_{5.6}$ अनृशंसमार्यरूपं (for अनृशंसरूपं). — [b]) Ds $G_{2.3}$ रथिनां (for °नं). — [c]) K_1 $D_{8.9}$ यदा द्रष्टारो; G_3 यदृष्ट्वा (for यदा द्रष्टा). D_1 S दंसितं पांडवार्थे (G_2 पांडवा दंसितार्थे); $D_{3.4}$ दंशितं पांडवार्थं. — [d]) For S cf. v.l. 12. D_2 °राष्ट्रोऽनुतप्स्येत्.

35 S transp. 35 and 36. — [a]) D_7 प्रबर्हे (for प्रवीरे). S हृ(T_1 G_1 ग)ते तु तस्मिन्पुरुषप्रवीरे. — [b]) $K_{1.4.5}$ B Dn Ds $D_{5-7.9}$ स(D_7 ह्यु)त्तमे शांतनूजे; D_1

यदा शिखण्डी रथिनः प्रचिन्व-
न्भीष्मं रथेनाभियाता वरूथी ।
दिव्यैर्हयैरवमृद्नन्रथौघां-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ३६

यदा द्रष्टा सृञ्जयानामनीके
धृष्टद्युम्नं प्रमुखे रोचमानम् ।
अस्त्रं यस्मै गुह्यमुवाच धीमा-
न्द्रोणस्तदा तप्स्यति धार्तराष्ट्रः ॥ ३७

यदा स सेनापतिरप्रमेयः
पराभवन्निषुभिर्धार्तराष्ट्रान् ।
द्रोणं रणे शत्रुसहोऽभियाता
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ३८

ह्रीमान्मनीषी बलवान्मनस्वी
स लक्ष्मीवान्सोमकानां प्रबर्हः ।
न जातु तं शत्रवोऽन्ये सहेर-
न्येषां स स्यादग्रणीर्वृष्णिसिंहः ॥ ३९

ब्रूयाच्च मा प्रवृणीष्वेति लोके
युद्धेऽद्वितीयं सचिवं रथस्थम् ।
शिनेर्नप्तारं प्रवृणीम सात्यकिं
महाबलं वीतभयं कृतास्त्रम् ॥ ४०

यदा शिनीनामधिपो मयोक्तः
शरैः परान्मेघ इव प्रवर्षन् ।
प्रच्छादयिष्यञ्शरजालेन योधां-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ४१

C. 5. 1854
B. 5. 48. 46
K. 5. 48. 46

शंतनूजे महात्मनि; $D_{3.4}$ शंतनोर्वै तनूजे; S सत्तमे कौरवाणां (for सत्तमे शंतनूजे). — c) B_3 बाध°; T_1 $G_{1-3.5}$ M धर्ष°; G_4 प्रहर्ष° (for धार°). — d) D_9 पुरः सर्वे; G_2 निःसंशयं; G_3 न संशयं; $G_{4.5}$ M (except M_2) न संशयः (for असंशयं).

36 S transp. 35 and 36. — a) T_1 $G_{3.4}$ रथिनं (for °नः). $G_{1.5}$ प्रवीरान् (for प्रचिन्वन्). — b) D_2 अनुयातो; $D_{3.4}$(m as in text) अभिजातो (for अभियाता). G_4 अवरोधी; $C_{a.d}$ वरूथी (as in text). $G_{1.5}$ भीष्मस्य हंता परवीरापहारी. — c) K_1 $D_{3.9}$ T_1 $G_{1.5}$ अश्वैर् (for हयैर्). $D_{1.5}$ एव मृद्नन्; D_2 अवमर्दन्; T_1 $G_{1.5}$ अभिमृद्नन्. D_7 T_1 G_1 रथौघं. — d) For S cf. v.l. 12. M अथो (for तदा). D_2 °राष्ट्रोनुतप्स्यात्.

37 a) K_5 Dn_1 D_s D_{2-4} G_2 संजयानाम्. — b) D_2 नादयंतं; D_3 S वर्तमानं (for रोचमानम्). — c) D_2 M_{3-5} शस्त्रं; C_s अस्त्रं (as in text). D_3 ह्यस्मै; G_5 तस्मै; C_s यस्मै (as in text). $D_{3.4}$ दिव्यम्; S (except G_3) घोरम् (for गुह्यम्). — d) S तप्स्य(G_4 °प्य)ते.

38 D_3 transp. 38 and 39. — b) $K_{4.5}$ B Dn D_s $D_{3-8.10}$ परामृद्नन्; D_1 M_2 परावपन्; G_3 परांस्तपन्; G_5 परापतन्; M_1(*inf. lin.*).$_{3-5}$ परान्वपन् (for पराभवन्). — c) K_1 D_1 G_3 रथे (for रणे). T_2m अभिघाती; G_5 अभिहंता; M_{3-5} अप(M_4 *inf. lin.* अभि)याता. — d) For S cf. v.l. 12. D_1 as in S; D_2 °राष्ट्रोनुतप्स्यात्.

39 D_3 transp. 38 and 39. — a) K_1 D_7 transp. मनीषी and मनस्वी. T_1 $G_{1.5}$ कृतास्त्रः (for मनस्वी). — b) K_4 $D_{5.6.9}$ G_4 om. स. G_3 यो (for स). Ds_2 D_3 मामकानां; C_s सोमकानां (as in text). — c) D_1 M_2 om. तं. T_1 G $M_{1.3-5}$ नः (G_1 वः) (for तं). K_1 D_9 सहेयुः. — d) K_4 ह्येषां; $G_{3.4}$ एषां (for येषां). — After 39, D_9 ins. 313*, omitting lines 3–4.

40 a) K_1 D_1 ब्रूयाश्च मा (D_1 तं); K_4 Dn D_s $D_{3-6.8.10}$ $C_{a.s}$ इदं च ब्रूया; K_5 B D_7 G_3 ब्रूयाश्चै(K_5 G_3 °च्चै)नं (D_7 °वं) (for ब्रूयाच्च मा). C_d cites इदं च ब्रूयात्. $D_{2.9}$ T G (except G_3) मां (for मा). $K_{4.5}$ Dn D_s $D_{1.3-8.10}$ $C_{a.d.s}$ मा (D_3 मां) (for प्र-). — b) K_1 D_9 T_1 G (except $G_{3.5}$) रणस्थं (for रथ°). — c) T_1 G M वृ(G_4 श्रृ)णुयां सात्यकिं वै ($G_{1.5}$ वा; G_3 च); T_2 सात्यकिं कालकल्पं; C_a प्रवृणीमः सात्यकिं. $C_{d.s}$ cite प्रवृणीम. — d) D_2 °भये; T_1 °भयं (for °बलं). — B Dn D_s $D_{3-8.10}$(marg.) ins. after 40: D_9 (om. lines 3–4), after 39:

313* महोरस्को दीर्घबाहुः प्रमाथी
युद्धेऽद्वितीयः परमास्त्रवेदी ।
शिनेर्नप्ता तालमात्रायुधोऽयं
महारथो वीतभयः कृतास्त्रः ।

41 K_4 D_3 om. 41. — a) D_2 प्रवरो (for अधिपो). — D_4 om. 41b–42a. — b) K_5 अतिवर्षन्; T_2 G_{1-4} अभिवर्षन्; G_5 M अभिवर्षेत् (for प्रवर्षन्). — c) K_1 प्रच्छादयंस्तान्; T_2 उत्सादयिष्यन्; G_3 संछादयिष्यन्. $G_{1.2}$ $M_{3.4}$ °जालेन यौधान्; G_3 °जालेन योन्तस्; G_5 °जालैर्नैरौघान्. B Dn D_s $D_{3.5-7.10}$ प्रच्छादयिष्यत्यरिहा योधमुख्यान्. — d) For S cf. v.l. 12. $D_{1.2}$ °राष्ट्रोनु(D_1 °ष्ट्रो न)तप्स्ये(D_2 °प्स्या)त्.

C. 5. 1655
B. 5. 48. 47
K. 5. 48. 47

यदा धृतिं कुरुते योत्स्यमानः
　स दीर्घबाहुर्दृढधन्वा महात्मा ।
सिंहस्येव गन्धमाघ्राय गावः
　संवेष्टन्ते शत्रवोऽस्माद्यथाग्नेः ॥ ४२
स दीर्घबाहुर्दृढधन्वा महात्मा
　भिन्द्याद्गिरीन्संहरेत्सर्वलोकान् ।
अस्त्रे कृती निपुणः क्षिप्रहस्तो
　दिवि स्थितः सूर्य इवाभिभाति ॥ ४३
चित्रः सूक्ष्मः सुकृतो यादवस्य
　अस्त्रे योगो वृष्णिसिंहस्य भूयान् ।
यथाविधं योगमाहुः प्रशस्तं
　सर्वैर्गुणैः सात्यकिस्तैरुपेतः ॥ ४४
हिरण्मयं श्वेतहयैश्चतुर्भि-
　र्यदा युक्तं स्यन्दनं माधवस्य ।
द्रष्टा युद्धे सात्यकेर्वै सुयोधन-
　स्तदा तप्स्यत्यकृतात्मा स मन्दः ॥ ४५
यदा रथं हेममणिप्रकाशं
　श्वेताश्वयुक्तं वानरकेतुमुग्रम् ।
द्रष्टा रणे संयतं केशवेन
　तदा तप्स्यत्यकृतात्मा स मन्दः ॥ ४६
यदा मौर्व्यास्तलनिष्पेषमुग्रं
　महाशब्दं वज्रनिष्पेषतुल्यम् ।
विधूयमानस्य महारणे मया
　गाण्डीवस्य श्रोष्यति मन्दबुद्धिः ॥ ४७
तदा मूढो धृतराष्ट्रस्य पुत्र-
　स्तप्ता युद्धे दुर्मतिर्दुःसहायः ।
दृष्ट्वा सैन्यं बाणवर्षान्धकारं
　प्रभज्यन्तं गोकुलवद्रणाग्रे ॥ ४८
बलाहकादुच्चरन्तीव विद्यु-
　त्सहस्रघ्नी द्विषतां संगमेषु ।

42 K_5 D_4 (cf. v.l. 41) om. 42^a. — a) M न कुरुते (for कुरुते). — $42^b = 43^a$. — c) Dn °सिंहस्य वै; G_4 सिंहस्यैव. — d) $K_{4.5}$ D (except Ds D_1) Cs संचेष्टंते. $K_{1.5}$ D_{7-10} अस्माद्द्र($K_{1.5}$ D_8 °त्र)णाग्रे; S तद्भयेन.

43 $43^a = 42^b$. — K_5 om. from 43^b up to 54^a. — b) D_2 G_2 गिरिं. D_1 संहरन्. S चापि (for सर्व-). — c) D_2 शस्त्रे; M_{3-5} अस्त्रैः (for अस्त्रे). B_3 शीघ्रहस्तो; $D_{1.2}$ S चित्र(G_3 शस्त्र)योधी (for क्षिप्रहस्तो). — d) K_1 D_9 S अवभाति; D_2 आविभाति.

44 K_5 om. 44 (cf. v.l. 43). — a) K_4 Dn $D_{5.6.8.10}$ Cnp श्लक्ष्णः; Ca.d.n.s सूक्ष्मः (as in text). G_3 $M_{1.2}$ यावदस्य (for यादवस्य)! — b) K_1(m as in text) आस्त्रेयाणां; Dn_1 D_9 अस्त्रैर्योगः; $D_{1.2}$ शस्त्रे योगः; T_1 $G_{1.3.5}$ अस्त्रे योगे; Cn अस्त्रयोगः; Cs अस्त्रे योगः (as in text). Ca.d cite योगः. S योभूत्; Ca.d.s भूयान् (as in text). — c) $D_{7.9}$ G_4 तथाविधं; Cs as in text. — d) $D_{1.2}$ अभ्युपेतः; G_4 तैरुपैति; Cs as in text.

45 K_5 om. 45 (cf. v.l. 43). — c) D_7 G_5 दृष्ट्वा (for द्रष्टा). K_4 B Dn Ds $D_{2-6.8.10}$ धार्तराष्ट्रः; D_1 वा दुरात्मा; T_2 वै सुयोधी (for वै सुयोधनः). — d) $= 46^d$. $D_{3.4}$ अकृतास्त्रः (for अकृतात्मा). $G_{1.5}$ तदा युद्धं धार्तराष्ट्रानतप्स्यत्.

46 K_5 (cf. v.l. 43) D_9 om. 46. — a) K_4 Ds_2 $D_{3.4.8}$ T_2 $G_{2.3}$ M_{3-5} यथा (for यदा). G_3 रथस्थं. $D_{1.2.7}$ T_2 मणिहेम° (by transp.); T_1 $G_{1.5}$ मेघसम°; G_{2-4} M मणिमेघ°. — b) D_2 कपि° (for वानर°). G_4 अग्र्यं (for उग्रम्). — c) G_5 दृष्ट्वा (for द्रष्टा). D_7 रथं; T_1 रणं (for रणे). T_1 संयुगं; T_2 G_4 संगतं (G_4 °ते); $G_{1-3.5}$ $M_{1.3.4}$ संयुतं (for संयतं). K_4 B Dn Ds $D_{3-6.10}$ दृष्ट्वा ममाप्यास्थितं केशवेन. — $46^d = 45^d$.

47 K_5 om. 47 (cf. v.l. 43). — a) D_3 T_1 $G_{1.3.5}$ °निर्घोष° (for °निष्पेष°). — b) K_1 D_9 °निर्घोष° (for °निष्पेष°). — c) T G M_1 महाहवे (for °रणे). G_5 यो (for मया). — d) K_4 $D_{1-6.8}$ गांडीवशब्दं; $B_{3.4}$ Dn Ds $D_{7.10}$ स गांडिवस्य (for गाण्डीवस्य). K_1 S (except M_{2-5}) श्रोष्यते.

48 K_5 om. 48 (cf. v.l. 43). — a) T G (except G_5) यदा (for तदा). — b) K_4 D_{2-6} S (except $M_{2.4.5}$) तदा; Ca.d तप्ता (as in text). D_1 संतप्स्यते (for तप्ता युद्धे). — c) T G_{1-3} M_2 द्रष्टा (for दृष्ट्वा). K_4 B (except B_3) Dn Ds $D_{3-8.10}$ बाणवर्षां(Ds °भयां)धकारे; D_1 °वृतांधकारं; G_3 °वर्षांधकारैः. — d) K_1 D_9 प्रसज्जंतं; Dn_1 D_1 प्रभज्यंते; S (except G_4) प्रभज्यमानं (for प्रभज्यन्तं).

49 K_5 om. 49 (cf. v.l. 43). — a) K_1 D_9 G_5 उच्चर(G_5 °लं)तीव विद्युत्; K_4 B Dn Ds $D_{3-8.10}$ उच्च(Dn_1

अस्थिच्छिदो मर्मभिदो वमेच्छरां-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ४९
यदा द्रष्टा ज्यामुखाद्बाणसंघा-
न्गाण्डीवमुक्तान्पततः शिताग्रान् ।
नागान्हयान्वर्मिणश्चाददानां-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ५०
यदा मन्दः परबाणान्विमुक्ता-
न्ममेषुभिर्ह्रियमाणान्प्रतीपम् ।
तिर्यग्विद्धांश्छिद्यमानान्क्षुरप्रै-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ५१
यदा विपाठा मद्भुजविप्रमुक्ता
द्विजाः फलानीव महीरुहाग्रात् ।
प्रच्छेत्तार उत्तमाङ्गानि यूनां
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ५२
यदा द्रष्टा पततः स्यन्दनेभ्यो
महागजेभ्योऽश्वगतांश्च योधान् ।
शरैर्हतान्पातितांश्चैव रङ्गे
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ५३
पदातिसंघात्रथसंघान्समन्ता-
द्व्यात्ताननः काल इवाततेषुः ।

C. 5. 1868
B. 5. 48. 60
K. 5. 48. 60

°द्ध)रतः सुभीमान्; T1 G3 उच्चरंती च विद्युत्. — After 49^{a}, K4 B D (except D1. 2. 9) ins.:

314* विद्युत्स्फुलिङ्गानिव घोररूपान्,

and om. 49^{d}. — b) K1 D9 सुशीघ्रगान्; K4 B Dn Ds D3–8. 10 सहस्तघ्नान्; T1 उत्साहघ्नो; T2 उत्साहघ्नान्; G1. 3. 5 उत्साहघ्नी; G2 M3–5 उत्साहाघ्निर्; G4 सा शिंजिनी; M1. 2 गांडीवाघ्निर् (for सहस्तघ्नी). K4 Dn1 द्विषतः (for °तां). K1 D9 मामकेषून्; K4 B Dn Ds D1–8. 10 संगरेषु (for संगमेषु). — c) T2 G3. 4 वर्मभिदो. K1 D1. 2. 9 दहन्परान्; K4 B Dn Ds D3–8 सुपुंखान्; D10 बहून्शरान्; T2 वमंच्छरान्; G5 परांछरान्; M2 न मत्परान्; M3–5 नमच्छरान् (for वमेच्छरान्). — d) For S cf. v.l. 12. K4 B Dn Ds D3–8. 10, which ins. 314* after 49^{a}, om. 49^{d}. D2 °राष्ट्रोनुतप्स्यात्.

50 K5 om. 50 (cf. v.l. 43). — a) G5 रण° (for ज्या°). — b) K4 B D (except D1. 9) G3 आपततः (for पततः). — c) K4 B2. 5 Dn Ds D3–8. 10 हयान्गजान्; D2 B1. 3. 4 गजान्हयान् (for नागान्हयान्). S रथिनः (for वर्मिणः). — d) For S cf. v.l. 12. G2 om. 50^{d}. D2 °राष्ट्रोनुतप्स्यात्.

51 K5 om. 51 (cf. v.l. 43); D3. 4 om. 51–52. — a) D2 द्रष्टा (for मन्दः), and परं (for पर-). — b) S महेषुभिः (for ममेषुभिः). K4 B D5. 6. 8 क्रिय°; Ds2 D7 G3. 4 M2 ह्रीय° (for ह्रिय°). — c) K1 तिर्यक् द्विधा; K4 B Dn2 D5–8. 10 तिर्यग्विध्यत् (K4 °ध्यन्); Dn1 तिर्यग्विध्य; Ds D2. 9 G4 तिर्यग्विधा; D1 T2 G2. 3. 5 M (except M1) तिर्यग्विधान् (for तिर्यग्विद्धान्). Dn1 M3. 4 छिंद्य°; T1 भिद्य° (for छिद्य°). K1 D7. 9 क्षुराग्रैः; K4 B Dn Ds D1. 2. 5. 6. 8. 10 पृषत्कैः; G2 क्षुधैश्च; G4 M क्षुरैश्च (for क्षुरप्रैः). — d) For S cf. v.l. 12. D2 °राष्ट्रोनुतप्स्यात्.

52 K5 D3. 4 om. 52 (cf. v.l. 43, 51). K1 transp. 52 and 53. — a) K1 गांडिवविप्रयुक्ताः; Ds मद्भुजविप्रकीर्णाः; D5. 8 °विप्रयुक्ताः; D9 गांडिव°. S om. मद्-. — b) D1. 2 महानगा°; G5 महीधरा° (for महीरुहा°). — c) K4 B Dn2 Ds D5–7. 9. 10 Ca. d. n प्रचेतारः; G5 प्राप्तोत्तराः (for प्रच्छेत्तारः). K1 D9 सोत्तमांगानि; T G M1 चोत्त°; M2–5 सोत्त° (for उत्तमा°). K1 D9 नृणां (for यूनां). — d) For S cf. v.l. 12. D2 धार्तराष्ट्रोनुतप्स्यात्.

53 K5 om. 53 (cf. v.l. 43). K1 transp. 52 and 53 (cf. v.l. 52). — a) D2 पततः स्यंदनेन; S धृतराष्ट्रस्य पुत्रो. — D4 om. 53^{bcd} and line 1 of 315*. — b) D3 महागजस्थाश्वगतान्. T G1. 3–5 च हतान्; G2 M च हतान् (M2 om. च) (for अश्वगतान्). B1. 2. 4. 5 Dn D4. 8 सुयोधनान्; B3 Ds सुयोधान्; D5. 6 S स्वयो(*or* °यौ)धान् (G3 °यूथान्) (for च योधान्). — c) K1. 4 D1. 2. 5. 6. 8 T1 G (except G3) पतितान् (for पातितान्). K4 चापि; S एव (for चैव). M2 संघे (for रङ्गे). — d) For S cf. v.l. 12. D2 धार्तराष्ट्रोनुतप्स्येत्. — After 53, K1. 4 B D (except D9; D2. 3 marg. *sec. m.*; D4 om. line 1) ins.:

315* असंप्राप्तानस्त्रपथं परस्य
यदा द्रष्टा नश्यतो धार्तराष्ट्रान् ।
अकुर्वतः कर्म युद्धे समन्ता-
त्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ।

54 K5 om. 54^{a} (cf. v.l. 43). — a) K1 D9 यदाश्व° (for पदाति°). K4 D3. 4 अ(D3. 4 र)थ सैन्यसंघान् (for रथसंघान्समन्तात्). D2 यदा रथान्गजसंघान्समंतात्; S यदा(T2 G3. 4 °था)भिसार्यांथ च (T2 °सार्यैव तु) सैन्यसंघान्.

C. 5. 1868
B. 5. 48. 60
K. 5. 48. 60

प्रणोत्स्यामि ज्वलितैर्बाणवर्षैः
शत्रूंस्तदा तप्स्यति मन्दबुद्धिः ॥ ५४
सर्वा दिशः संपतता रथेन
रजोध्वस्तं गाण्डिवेनापकृत्तम् ।
यदा द्रष्टा स्वबलं संप्रमूढं
तदा पश्चात्तप्स्यति मन्दबुद्धिः ॥ ५५
कांदिग्भूतं छिन्नगात्रं विसंज्ञं
दुर्योधनो द्रक्ष्यति सर्वसैन्यम् ।
हताश्ववीराग्र्यनरेन्द्रनागं
पिपासितं श्रान्तपत्रं भयार्तम् ॥ ५६
आर्तस्वरं हन्यमानं हतं च
विकीर्णकेशास्थिकपालसंघम् ।
प्रजापतेः कर्म यथार्थनिष्ठितं
तदा दृष्ट्वा तप्स्यते मन्दबुद्धिः ॥ ५७
यदा रथे गाण्डिवं वासुदेवं
दिव्यं शङ्खं पाञ्चजन्यं हयांश्च ।
तूणावक्षय्यौ देवदत्तं च मां च
द्रष्टा युद्धे धार्तराष्ट्रः समेतान् ॥ ५८
उद्वर्तयन्दस्युसंघान्समेता-
न्प्रवर्तयन्युगमन्यद्युगान्ते ।
यदा धक्ष्याम्यग्निवत्कौरवेयां-
स्तदा तप्ता धृतराष्ट्रः सपुत्रः ॥ ५९
सहभ्राता सहपुत्रः ससैन्यो
भ्रष्टैश्वर्यः क्रोधवशोऽल्पचेताः ।

— b) D7 आयतेषु; T1 G4 M1 आगतेषु; T2 G1–3. 5 आहवेषु; M3. 4 अंततेषुः; M5 अंतकेषु; Ca. d आततेषुः (as in text). — d) T1 G5 तप्स्यते.

55 D9 om. 55. — a) K4. 5 संपततो. — b) K4. 5 D10 रथव्रजान्; D1 रथध्वजं; D2 रजध्वस्तं; G1 रजाध्वजं; M2 रजोध्वगं; Cs रजोध्वस्तं (as in text). K5 पांडवेन; Ds D5. 6 गांडीविना; Ca गांडिवेन (as in text). K1 अवकृत्तान्; K5 उपकृत्तान्; B Dn Ds D5–8. 10 Cn प्रकृत्तं (Dn1 अप्रवृत्तं); D1 अपकृंतं; T1 G1. 5 अथ कृत्तं; G3. 4 M (except M4) अवकृतं; Ca. d. s अपकृत्तम् (as in text). — c) K1. 4. 5 D1. 2 M (except M1) तुमुलं (K1 °ले); Ca स्वबलं (as in text). K1. 4. 5 D1. 2 °गाढं; T2 °मूढः (for °मूढं). — d) K5 तदा पश्चात्तप्यति धार्तराष्ट्रः; S तदा युद्धं धार्तराष्ट्रानतप्स्य(T2 M5 °प्स्ये)त्.

56 a) K5 कांदिशीकं; D1 केचिदूतं; Ca. d कांदिग्भूते. Ds विसर्गं (for °संज्ञं). — c) K4. 5 D1. 2. 7. 9 हतप्रवीराश्च नरें°; B3 हताग्रवीराश्वनरें°; Dn1 हतांश्च वीरांश्च नरें°; D3. 4 रथाश्ववीराग्र्यनरें°; D6 हतस्ववीराग्र्यनरें°; S हताश्वनागेंद्र-पदातिस्यंदनं.

57 a) T1 मया स्वैरं; G3 आर्तस्वनं. — b) T1 G1. 5 M1 विशीर्ण-; M2–5 प्रकीर्ण- (for विकीर्ण-). Ca. d cite विकीर्ण. B2 °सक्थं; G1 °संकुलं (for °संघम्). — c) S कालस्य वै; Ca. d प्रजापतेः (as in text). K5 B1. 4. 5 Dn2 D3–6. 10 M2 यथार्थनि°; B3 यथार्हनिश्चितं; D1 G3 -पथावनि-(G3 °ति)ष्ठितं; D2 यथापि नष्टं; D7 यथार्थतिष्ठतं; T1 G1 यथातिनि°; T2 G2. 4 M1. 3–5 यथा च नि°; G5 यथातिनिष्ठुरं. — d) K1 B3 T2 तदा द्रष्टा; D9 द्रष्टा तदा (for तदा दृष्ट्वा). B D (except D1. 7. 9) T2 G4 तप्स्यति. K1. 5 B3 Ds D1. 2. 7–10 मंदचेताः; K4 D6 मूढचेताः (for मन्दबुद्धिः). T1 G1. 5 तदा युद्धं धार्तराष्ट्रानतप्स्यत्.

58 a) B2 D7 G4 M2 यथा (for यदा). D1 G5 रथं (for रथे). D6 G4 गांडीवं. — b) B3 हयं (for हयान्). — After 58ab, K5 ins. a variant of 47:

316* यदा मूर्व्यां मूलनिःशेषमुग्रं
महाशब्दं वज्रनिष्पेषतुल्यम् ।
दोधूयमानस्य महारणे मया
गाण्डीवनादं श्रोष्यते मन्दबुद्धिः ।

— c) G M1 शंखं (for मां च). — d) K5 B D5–7. 10 T G1. 4. 5 M1 दृष्ट्वा; D3. 4 द्रष्टारो (for द्रष्टा). T1 G4 अतप्स्यत् (for युद्धे). D3. 4 धार्तराष्ट्राः. K1 D9 समंतात्; Dn Ds D7 अन्वतप्स्यत्; D1 समेतं; D2 अनुतप्स्येत्; D3. 4 समेताः; T2 समेत्य (for समेतान्).

59 a) G3 उद्वर्तयिष्यन्; Ca. d as in text. D3. 4 अश्व°; Ca. s दस्यु° (as in text). Cd cites दस्यून्. K1. 4 B1. 3. 4 D1–4. 7. 9 Ca परेषां (for समेतान्). — b) S प्र(M3–5 प्रा)वर्तयिष्यन्; Cs प्रवर्तयन् (as in text). B2 युगपद्धै युगांतं; D1 तद्युगपद्युगांतं; S युगपद्युगांतं; Ca. d युगमन्यद्युगान्ते (as in text). Cs cites युगांतं. — d) T1 असौ तप्स्यति; T2 G3 M अथो तप्स्यन् (T2 °प्स्येत्; G3 M2 °प्स्यत्; M5 °प्स्यात्); G1. 2. 5 असौ तप्स्यन्; G4 तदातप्स्यत् (for तदा तप्ता). Ca. d cite तप्ता. Dn1 Ds D5. 6. 8 धार्तराष्ट्रः सपुत्रः; D3. 4 S (except T1) धृतराष्ट्रस्य (G3 om. स्य) पुत्रः.

60 a) K5 D7 T2 M सह भ्रात्रा (K5 °त्रा वै); B Dn

दर्पस्यान्ते विहिते वेपमानः
पश्चान्मन्दस्तप्स्यति धार्तराष्ट्रः ॥ ६०
पूर्वाह्णे मां कृतजप्यं कदाचि-
द्विप्रः प्रोवाचोदकान्ते मनोज्ञम् ।
कर्तव्यं ते दुष्करं कर्म पार्थ
योद्धव्यं ते शत्रुभिः सव्यसाचिन् ॥ ६१
इन्द्रो वा ते हरिवान्वज्रहस्तः
पुरस्ताद्यातु समरेऽरीन्विनिघ्नन् ।
सुग्रीवयुक्तेन रथेन वा ते
पश्चात्कृष्णो रक्षतु वासुदेवः ॥ ६२
वव्रे चाहं वज्रहस्तान्महेन्द्रा-
दस्मिन्युद्धे वासुदेवं सहायम् ।
स मे लब्धो दस्युवधाय कृष्णो
मन्ये चैतद्विहितं दैवतैर्मे ॥ ६३
अयुध्यमानो मनसापि यस्य
जयं कृष्णः पुरुषस्याभिनन्देत् ।
ध्रुवं सर्वान्सोऽभ्यतीयादमित्रा-
न्सेन्द्रान्देवान्मानुषे नास्ति चिन्ता ॥ ६४
स बाहुभ्यां सागरमुत्तितीर्षे-
न्महोदधिं सलिलस्याप्रमेयम् ।
तेजस्विनं कृष्णमत्यन्तशूरं
युद्धेन यो वासुदेवं जिगीषेत् ॥ ६५
गिरिं य इच्छेत तलेन भेत्तुं
शिलोच्चयं श्वेतमतिप्रमाणम् ।
तस्यैव पाणिः सनखो विशीर्ये-
न्न चापि किंचित्स गिरेस्तु कुर्यात् ॥ ६६
अग्निं समिद्धं शमयेद्भुजाभ्यां
चन्द्रं च सूर्यं च निवारयेत ।
हरेद्देवानाममृतं प्रसह्य
युद्धेन यो वासुदेवं जिगीषेत् ॥ ६७
यो रुक्मिणीमेकरथेन भोज्या-
मुत्साद्य राज्ञां विषयं प्रसह्य ।

C. 5. 1881
B. 5. 48. 74
K. 5. 48. 74

D_{s} $D_{2-6.8}$ सभ्राता वै (D_{2} om. वै) (for सहभ्राता). K_{4} स सहसैन्यैः सपुत्रैः; K_{5} B D (except D_{9}) S (except T_{2} G_{4}) सहसैन्यः सभृत्यो (K_{5} $D_{2.7.10}$ T_{1} $G_{1-3.5}$ M सपुत्रो). — [b]) T G_{1-3} M °तेजाः; G_{5} °वीर्यः (for °चेताः). — [c]) K_{1} D_{8} निहितो; K_{4} $B_{1.2.4.5}$ D_{n2} $D_{3-6.9.10}$ निहतो; B_{3} D_{n1} D_{s} Ca विहतो; D_{2} विहितो (for विहिते). G_{2} om. विहिते. K_{5} वेपमानश्च; T $G_{1.5}$ वेपमानः कृतघ्नः (for विहिते वेपमानः). — [d]) $D_{1.2.7}$ तप्स्यते.

61 [a]) K_{5} मे; M (except M_{1}) मा (for मां). G_{5} °जप्यः (for °जप्यं). — K_{5} om. 61^{bcd}. — [b]) D_{n1} T_{1} $G_{1.5}$ M (except M_{1}) मनोज्ञः. — [c]) D_{2} तं; $D_{3.4}$ तत् (for ते).

62 [a]) T_{2} वरुणो (for वा ते). K_{4} B_{3} D_{s} $D_{5.8}$ Ca हरिमान् (D_{s2} °मत्); $D_{1.2}$ हरिभिर्; T_{2} $G_{3.4}$ हरिवां (for हरिवान्). K_{5} $D_{3.4.10}$ इंद्रो वा ते वज्रहस्तः पुरस्तात्. — [b]) K_{5} हर्षोत्पांतु; $D_{3.4}$ पश्चाद्वा यातु (for पुरस्ताद्यातु). T_{2} $G_{4.5}$ M_{3-5} om. अरीन्! G_{3} विघ्नकर्ता (for ऽरीन्विनिघ्नन्).

63 [c]) T_{1} G_{1} धर्म-; G_{3} वै (for मे). — [d]) D_{2} मन्यध्वं (for मन्ये चैतद्). $K_{1.4.5}$ $D_{1.7.9}$ S चाहं (for चैतद्). $K_{1.4}$ सहितं; K_{5} $D_{7.9}$ सहितो; $D_{1.2}$ संमतं; T_{1} G_{1} विदितो; T_{2} विहिते; G_{2} विहितो; G_{4} परमं; Cd संहितं (for विहितं). G_{4} दैवतं (for दैवतैर्). $K_{1.5}$ $D_{7.9}$ च; K_{4} तैः; $D_{1.2}$ मां (for मे).

64 [b]) S बलं (for जयं). G_{5} °रक्षेत् (for °नन्देत्). — [c]) Dn D_{10} एवं (for ध्रुवं). K_{1} B_{3} D_{n2} D_{10} व्यतीयाद् (for अभ्यतीयाद्). — [d]) D_{6} सहेंद्र-; G_{3} सर्वान् (for सेन्द्रान्).

65 [a]) K_{4} उत्तितीर्षुः. — [b]) D_{s2} महोदयं; T_{1} $G_{2.4}$ महानिधिं; Ca.d.s महोदधिं (as in text). — [c]) K_{1} S ओज°; K_{5} D_{10} ऊर्ज° (for तेज°). M_{1} -वीरं (for -शूरं). — $65^{d}=67^{d}$.

66 [a]) B Dn Ds D_{10} G_{2-4} इच्छेत्तु (for इच्छेत). T_{2} इच्छेत यः पाणितलेन भेत्तुं. — [c]) B_{3} सहसा (for सनखो). K_{1} D_{2} T_{2} $G_{2.4}$ विशीर्यते; D_{s} $D_{5.6.8}$ विदीर्येत्. — [d]) D_{n1} वापि (for चापि). $D_{1.7}$ च (for तु). G_{4} transp. स and तु.

67 [b]) K_{1} $D_{3.4}$ S transp. चन्द्रं and सूर्यं. K_{1} $D_{3.4}$ निवारयीत; K_{4} B °रयेच्च; D_{n2} $D_{5.6}$ °रयेत्तद्; T_{2} निपातयेच्च; G M निपातये(G_{5} °यी)त. — [c]) D_{9} हरेच्च देवादमृतं प्रसह्य. — [d])$=65^{d}$. D_{1} युद्धे यो वा (for युद्धेन यो).

68 [a]) K_{4} B D (except D_{9}) भोजान् (D_{4} °म्); K_{5} T $G_{3.4}$ भोज्यान् (for भोज्याम्). — [b]) T_{1} G_{2-4} उत्सार्य (for उत्साद्य). $K_{1.4.5}$ B D (except D_{1}) राज्ञः (for राज्ञां). K_{1} D_{9} विषयं वै; B Dn Ds $D_{2-8.10}$ समरे (for

C. 5. 1861
B. 5. 48. 74
K. 5. 48. 74

उवाह भार्यां यशसा ज्वलन्तीं
यस्यां जज्ञे रौक्मिणेयो महात्मा ॥ ६८

अयं गान्धारांस्तरसा संप्रमथ्य
जित्वा पुत्रान्नग्नजितः समग्रान् ।
बद्धं मुमोच विनदन्तं प्रसह्य
सुदर्शनीयं देवतानां ललामम् ॥ ६९

अयं कवाटे निजघान पाण्ड्यं
तथा कलिङ्गान्दन्तकूरे ममर्द ।
अनेन दग्धा वर्षपूगान्विनाथा
वाराणसी नगरी संबभूव ॥ ७०

यं स्म युद्धे मन्यतेऽन्यैरजेय-
मेकलव्यं नाम निषादराजम् ।
वेगेनेव शैलमभिहत्य जम्भः
शेते स कृष्णेन हतः परासुः ॥ ७१

तथोग्रसेनस्य सुतं प्रदुष्टं
वृष्ण्यन्धकानां मध्यगतं तपन्तम् ।
अपातयद्बलदेवद्वितीयो
हत्वा ददौ चोग्रसेनाय राज्यम् ॥ ७२

अयं सौभं योधयामास खस्थं
विभीषणं मायया शाल्वराजम् ।
सौभद्वारि प्रत्यगृह्णाच्छतघ्नीं
दोर्भ्यां क एनं विषहेत मर्त्यः ॥ ७३

प्राग्ज्योतिषं नाम बभूव दुर्गं
पुरं घोरमसुराणामसह्यम् ।

विषयं). T2 G2.4 प्रगृह्य (for °सह्य). — D4 om. from प्रसह्य up to नग्नजितः (in 69^{b}).

69 D4 om. up to नग्नजितः in 69^{b} (cf. v.l. 68). — ^{a}) D8 स्वयं; D1 अथो (for अयं). Dn1 D1 S गांधारीं (D1 G3.4 °रिं); D8 °राः (for °रान्). S (T2 marg.) यशसा (T2 orig. च वशां) (for तरसा). K5 संप्रसह्य; Dn1 स मंथ्य; D1 प्रमथ्य; S प्रगृह्य (for संप्रमथ्य). — ^{b}) G3 समृद्धान् (for समग्रान्). — ^{c}) D1 युद्धे; D3.4 बध्वा; Ca. d. s बद्धं (as in text). D2 विनदन्; D9 T2 G2.4 M निनदंतं; G3 निनदं (for विनदन्तं). D1 G3 M (except M2) प्रगृह्य (D1m M1.4 [both latter *inf. lin.*] प्रसह्य as in text); D2 अश्वमध्यं. — ^{d}) K1 D9 सुदर्शनं यं; K4.5 Dn1 D8 D1.5.6.8 G5 Ca. d. n. s सुदर्शनं; B2 Dn2 D10 सुदर्शनं वै; D2 यज्ञस्यार्थे (for सुदर्शनीयं). K1 D2.7 S (except T2 M1.2) ललाम; Ca. d. s as in text.

70 ^{a}) K1.4 D2.8.9 Cnp कपाटे निजघान; K5 कंठे नि°; Dn D3–6.10 कपाटेन जघान; G8 कवाटेन जघान. Ca. d. s cite कपाटे. T1 G1.5 पौंड्रान्; T2 G2–4 M पांड्यान् (for पाण्ड्यं). — ^{b}) Dn1 D2 कलिंगं. K4 दंतकूले; Dn1 D5 °कूटे; D1 सकुरून्; D2 G1.4 दंतवक्रं; T G2.3.5 दंतवक्रे; M1 (*inf. lin.*).3.4 °क्रूरे (M1 orig. °वक्त्रे); all comm. दन्तकूरे (as in text). — ^{c}) K4.5 D1–7 Ca. d. n अनाथा (for विनाथा). — ^{d}) M (except M5) सा वाराणसी (for वारा°).

71 ^{a}) K4 D2 यं वै; B (except B2) Dn D3–8.10 T2 G2.3.5 अयं स्म (T2 G5 om. स्म); T1 G1 यस्मिन् (for यं स्म). K5 योस्माद्युद्धे; D1 योस्मद्युद्धे; M (except M1) यं लोकोयं (for यं स्म युद्धे). D2 [अ]मन्यत वै (for मन्यतेऽन्यैर्). T G1.4 अजय्यं. — ^{b}) K4.5 B D (except D9) तमेक° (for एक°). — G2 (hapl.) om. 71^{c}–73^{b}. — ^{c}) K4.5 B Dn1 D8 D5.6.8.10 T1 G5 वेगेनैव; D1.2.7 बलेन; D9 T2 G1.3.4 M वेगेन (for वेगेनेव). Cn cites वेगेन. S (G2 om.) अभिहत्येव (M2 °त्यैव; M4 °त्यप-); Ca. d. s अभिहत्य (as in text). K4 कुंभे; Dn1 जृंभं; D2 Ca. d जंभं; S (G2 om.) कुं(T2 शुं)भः; Cn. s जम्भः (as in text). — 71^{d} = 78^{c}.

72 G2 om. 72 (cf. v.l. 71). — ^{a}) B5 Dn1 D1.3–6 S (except M1.2; G2 om.) ततः; Cnp तथा (as in text). T1 G1.5 हत्वा (T2 अहितं) मातुलं तं (for उग्रसेनस्य सुतं). K1.4 B2.5 D (except D1) सुदुष्टं; K5 च कंसं (for प्रदुष्टं). — ^{b}) Ds2 अभ्य° (for मध्य°). B Dn D8 D1.3–6.8.10 सभास्थं; D2 सहायं; G3 नृपं तं (for तपन्तम्). — ^{c}) G1 अपादयत्; M4 (*inf. lin.* as in text) अवादयत् (for अपातयत्). — ^{d}) T1 G1 M1 अददात् (for ददौ). M2–5 om. च.

73 G2 om. 73^{ab} (cf. v.l. 71). — ^{a}) D1.2 पात° (for योध°). — ^{b}) D1 साल्वराज्ञः; S (G2 om.) साल्व°; Cs शाल्व° (as in text). — ^{c}) D1.2 सौभद्वारे. G5 M2 शतघ्नीः. — ^{d}) T2 प्रसहेत (for विष°).

74 ^{b}) K1 D9 घोरं पुरम्; K4 D1 T2 पुरं सुघोरम्; M2 पुरा घोरम्. D2 त्वसुराणां. D5 प्रसह्य; T1 G1.3 अप्रधृष्यं; T2 G2.4.5 M अधृष्यं (for असह्यम्). — ^{d}) G5 दित्या (for अदित्या), and उभे (for शुभे).

महाबलो नरकस्तत्र भौमो
जहारादित्या मणिकुण्डले शुभे ॥ ७४
न तं देवाः सह शक्रेण सेहिरे
समागता आहरणाय भीताः ।
दृष्ट्वा च ते विक्रमं केशवस्य
बलं तथैवास्त्रमवारणीयम् ॥ ७५
जानन्तोऽस्य प्रकृतिं केशवस्य
न्ययोजयन्दस्युवधाय कृष्णम् ।
स तत्कर्म प्रतिशुश्राव दुष्कर-
मैश्वर्यवान्सिद्धिषु वासुदेवः ॥ ७६
निर्मोचने षट्सहस्राणि हत्वा
संछिद्य पाशान्सहसा क्षुरान्तान् ।
मुरं हत्वा विनिहत्यौघराक्षसं
निर्मोचनं चापि जगाम वीरः ॥ ७७
तत्रैव तेनास्य बभूव युद्धं
महाबलेनातिबलस्य विष्णोः ।
शेते स कृष्णेन हतः परासु-
र्वातेनेव मथितः कर्णिकारः ॥ ७८
आहृत्य कृष्णो मणिकुण्डले ते
हत्वा च भौमं नरकं मुरं च ।
श्रिया वृतो यशसा चैव धीमा-
न्प्रत्याजगामाप्रतिमप्रभावः ॥ ७९
तस्मै वरानददंस्तत्र देवा
दृष्ट्वा भीमं कर्म रणे कृतं तत् ।
श्रमश्च ते युध्यमानस्य न स्या-
दाकाशे वा *अप्सु चैव क्रमः स्यात् ॥ ८०
शस्त्राणि गात्रे च न ते क्रमेर-
न्नित्येव कृष्णश्च ततः कृतार्थः ।
एवंरूपे वासुदेवेऽप्रमेये
महाबले गुणसंपत्सदैव ॥ ८१

C. 5. 1894
B. 5. 48. 87
K. 5. 48. 87

75 ^{a}) B_3 नैनं (for न तं). B D_n D_s $D_{3-6.8.10}$ शेकुः; D_1 सोढुं; D_2 सेदुः; G_3 शेकिरे (for सेहिरे). — ^{b}) K_4 D_9 ते (D_9 वै) शरणाय भीता; B D_n D_s $D_{3-6.8.10}$ युधि मृत्योरभीताः (for आहरणाय भीताः). — ^{c}) K_5 B D (except $D_{1.2.7.9}$) तं (for ते). — D_1 (hapl.) om. 75^d–76^a. — ^{d}) K_4 $D_{3.4}$ उग्रं (for अस्त्रं). $K_{1.4.5}$ D_s $D_{2-4.7.9}$ $M_{3.5}$ अपार° (for अवार°).

76 D_1 om. 76^a (cf. v.l. 75). — ^{b}) D_1 [अ]प्ययोजयन् (for न्ययोजयन्). — ^{d}) S (except G_5) ऐश्वर्यं वा; $C_{a.d.s}$ ऐश्वर्यवान् (as in text).

77 ^{a}) D_s $D_{7.8}$ $C_{a.d.s}$ निम्लोचने (C_{ap} निर्मोचने as in text). D_1 षट्ट सहस्रं. B_8 दृष्ट्वा; D_1 विदित्वा (for हत्वा). — ^{b}) D_1 तु (for सं-). B_8 क्षुरैस्तान् (for क्षुरान्तान्). — ^{c}) K_4 D_n D_s मुरुं (for मुरं). K_5 T_2 G_5 ओघ(T_2 उप)राक्षसान्; B (except B_3) D (except $D_{1.9}$) G_4 ओघरक्षो (for ओघराक्षसं). — ^{d}) K_1 D_s $D_{7.9}$ निम्लोचनं; M_8 निर्मोचनान् (for निर्मोचनं). K_1 हति- (sic); K_5 ह्यति-; D_{n1} वा; $D_{1.9}$ चाभि- (for चापि). D_1 जघान; G_1 मुमोच (for जगाम).

78 G_1 (? hapl.) om. 78. — ^{a}) S (G_1 om.) देवस्य (for तेनास्य). — ^{b}) G_5 महाबलस्यातिबलेन विष्णोः. — ^{c}) $=71^d$. K_1 शनैः (for शेते). T_2 G_{2-4} M स्म (for स). — ^{d}) $K_{1.4.5}$ B_8 $D_{1-4.8.9}$ उन्मथितः (for मथितः).

79 ^{a}) D_5 तस्मात् (for कृष्णो). S शुभे (for ते). — ^{b}) K_4 D_n D_s नरकं मुरुं; D_1 नरकासुरं (for °कं मुरं). — ^{c}) B कृतो; D_1 युतो (for वृतो). $B_{2.5}$ D_n D_s $D_{5.6.8}$ G_4 विद्वान् (for धीमान्). — ^{d}) K_1 D_9 अभ्या° (for प्रत्या°).

80 ^{a}) K_4 B D_n D_s अस्मै (for तस्मै). B D_n D_s $D_{2.5.6.8.10}$ G_5 M_2 वराणि. $D_{3.4}$ अददत्; D_7 प्राददन्; D_9 G_5 M_{3-5} प्रददुः; T_2 G_{2-4} M_1 अददुः (for अददन्). $D_{3.4}$ देवी; G_4 देव (for देवा). — M_2 om. 80^b–81^b. — ^{b}) G_2 देवं (for भीमं). $K_{4.5}$ B D (except $D_{3.4.9.10}$) कृतं रणे (by transp.); $G_{2.4}$ रणोद्धुतं. — ^{d}) K_1 D_8 वा चाप्सु च ते; $K_{4.5}$ B D_n D_s $D_{2-7.10}$ चाप्सु च ते; D_1 वा चाप्सु गते; D_9 वाभीप्सितस्ते; T_1 $G_{1.3.5}$ M (M_2 om.) वाप्यप्सु चैव; $G_{2.4}$ (with Sandhi) वाप्सु चैव (for वा *अप्सु चैव). T_2 आकाशे वाप्यप्सु वा विक्रमः स्यात्.

81 M_2 om. 81^{ab} (cf. v.l. 80). — ^{a}) T_2 अस्त्राणि (for श°). K_4 $D_{1.2}$ G_2 M_{3-5} गात्रेषु न (D_1 च); K_5 B D_n $D_{3-7.10}$ गात्रे न च; D_s G_{3-5} गात्राणि च ($G_{3.4}$ न) (for गात्रे च न). K_1 $D_{8.9}$ त्रि-; D_1 न (for ते). — ^{b}) K_1 नित्यं स; K_4 D_2 नित्यं हि; K_5 $D_{3.4.9}$ नित्यं च; C_s इत्येव (as in text). K_4 T_2 तथा (for ततः). K_4 D_1 कृतास्त्रः (for °र्थः).

82 ^{a}) G_3 तं चाप्यसह्यं (for तमसह्यं). — ^{b}) B D

C. 5. 1855
B. 5. 48. 88
K. 5. 48. 88

तमसह्यं विष्णुमनन्तवीर्य-
माशंसते धार्तराष्ट्रो बलेन ।
यदा ह्येनं तर्कयते दुरात्मा
तच्चाप्ययं सहतेऽस्मान्समीक्ष्य ॥ ८२
पर्यागतं मम कृष्णस्य चैव
यो मन्यते कलहं संप्रयुज्य ।
शक्यं हर्तुं पाण्डवानां ममत्वं
तद्वेदिता संयुगं तत्र गत्वा ॥ ८३
नमस्कृत्वा शांतनवाय राज्ञे
द्रोणायाथो सहपुत्राय चैव ।
शारद्वतायाप्रतिद्वन्द्विने च
योत्स्याम्यहं राज्यमभीप्समानः ॥ ८४
धर्मेणास्त्रं नियतं तस्य मन्ये
यो योत्स्यते पाण्डवैर्धर्मचारी ।
मिथ्याग्लहे निर्जिता वै नृशंसैः
संवत्सरान्द्वादश पाण्डुपुत्राः ॥ ८५
अवाप्य कृच्छ्रं विहितं ह्यरण्ये
दीर्घं कालं चैकमज्ञातचर्याम् ।
ते ह्यकस्माज्जीवितं पाण्डवानां
न मृष्यन्ते धार्तराष्ट्राः पदस्थाः ॥ ८६
ते चेदस्मान्युध्यमानाञ्जयेयु-
र्देवैरपीन्द्रप्रमुखैः सहायैः ।
धर्मादधर्मश्चरितो गरीया-
निति ध्रुवं नास्ति कृतं न साधु ॥ ८७
न चेदिमं पुरुषं कर्मबद्धं
न चेदस्मान्मन्यतेऽसौ विशिष्टान् ।

(except D_{1}) T_{1} विजेतुं (for बलेन). — ^{c}) $K_{4.5}$ B D (except $D_{1.2.9}$) सदा (for यदा). — ^{d}) T_{2} मां; $Ca.d.s$ अस्मान् (as in text). T_{2} G_{4} निरीक्ष्य; $Ca.d.s$ समीक्ष्य (as in text).

83 ^{a}) B_{3} पर्याप्तोयं; $Ca.d.s$ पर्यागतं (as in text). — ^{b}) Cf. 102^{c}. K_{1} D_{9} T_{2} G_{4} M यैर्; $G_{2.3}$ $Ca.d.s$ यन् (for यो). N ($K_{2.3}$ om.) °सह्य (for °युज्य). Cs cites प्रसज्य. — ^{c}) Dn न हर्तुं; D_{1} हंतुं; G_{5} M_{2} कर्तुं; $Ca.d.n.s$ हर्तुं (as in text). K_{4} B_{3} T_{1} $G_{1.3.5}$ महत्वं; D_{1} समत्वं; D_{2} महार्थं; $D_{3.4}$ च स त्वं; M ममस्वं; $Ca.d.s$ ममत्वं (as in text). — ^{d}) G_{2} तद्वेदिता ते धार्तराष्ट्रो बलेन (G_{2} *repeats* 83 with the last pāda as in text). $Ca.d.s$ cite almost all the words of this stanza.

84 ^{b}) K_{5} द्रोणाचार्यं; D_{2} °य वै; S °याथ (for °याथो). — ^{c}) G_{2} °बुद्धये (for °द्वन्द्विने). — ^{d}) D_{9} योत्स्याम्यहं तैः सर्वथा वै समस्तैः.

85 ^{a}) K_{4} अर्थं; B D (except $D_{1.2.8}$) आसं; T_{1} G_{5} वास्त्रं; G_{1} चास्त्रं; G_{4} अथ (for अस्त्रं). B D (except $D_{1.2.8}$) निधनं; T G_{4} निहतं; $Ca.d$ नियतं (as in text). — ^{b}) G_{5} कौरवैर् (for पाण्डवैर्). $K_{1.5}$ धर्मचारिभिः; B Dn Ds $D_{3-6.8.10}$ m पापबुद्धिः (Ds_{2} न्यायबुद्धिः); $D_{2.7.9.10}$ धर्मचारैः (for धर्मचारी). — ^{c}) K_{4} °गृहे; B_{3} °मूढैर्; $D_{3.4}$ S °ग्लहैर्; $Ca.d.s$ °ग्लहे (as in text). D_{6} om. from ग्लहे up to हि (in 86^{a}). K_{1} D_{9} तैर् (for वै). S विजि(T जीवि)ताः सत्यसंधाः (M_{2-5} °धान्) (for निर्जिता वै नृशंसैः). Cs cites निर्जिताः. — ^{d}) $K_{4.5}$ B Dn $D_{2-5.7.8.10}$ संवत्सरान्वै; Ds_{2} $G_{2.3}$ °त्सरा (for °त्सरान्). N (except $D_{1.2.7}$; $K_{2.3}$ missing; D_{6} om.) राज° (for पाण्डु°).

86 D_{6} om. 86^{a} up to हि (cf. v.l. 85). — ^{a}) K_{1} D_{9} प्रवास्य; K_{5} अवास- (for अवाप्य). $D_{1.2}$ विहरंत्यरण्ये; D_{7} व्यहरन्नरण्ये (for विहितं ह्यरण्ये). K_{4} B Dn Ds $D_{3-5.8.10}$ वासः (Dn_{1} °चः) कृच्छ्रो (K_{4} °त्स्रो) विहितश्चाप्यरण्ये. — ^{b}) G_{1} दीर्घकालं; G_{3} सुदीर्घकालं. Ds_{2} $D_{2.7}$ चैवम्; G_{2} चैतम् (for चैकम्). K_{1} $D_{1.9}$ °चर्यं; K_{4} B Dn Ds $D_{3-6.8.10}$ °वर्षं; D_{7} °वीर्यं (for °चर्याम्). G_{4} दीर्घकालमन्यैराच्छुतचर्याः. — ^{c}) K_{4} Dn_{1} Ds $D_{3-6.8.9}$ तेषां कस्मात्; K_{5} B_{3} Dn_{2} $D_{7.10}$ ते हि क°; D_{1} तद्ये क°; D_{2} तेद्य क°; T_{2} तर्हि क°; G (except G_{1}) M ते ह्यस्माकं; $Ca.d.s$ अद्य कस्मात् (for ते ह्यकस्मात्). K_{5} B (except B_{3}) D (except $D_{1.2.8}$) $Ca.d.s$ जीवतां (for जीवितं). — ^{d}) $K_{4.5}$ B (except B_{3}) D Cs नंदिष्यंते (D_{1} निर्दिष्यंति; D_{9} न निर्दिशंते); $Ca.d$ नंदिष्यंति (for न मृष्यन्ते). Ds_{2} $D_{1.2.7}$ Cs बल° (for पद°).

87 ^{a}) D_{6} T_{1} $G_{1.5}$ युध्यमाना (for °मानान्). — ^{b}) K_{4} अथेंद्र°; K_{5} B D (except $D_{1.3.4.7.9}$) महेंद्र° (for अपीन्द्र°). — ^{c}) S धर्मादधर्मस्तु (G_{3} °मैश्च; G_{5} °र्मोस्तु) भवेद्गरीयान्. — ^{d}) $K_{4.5}$ B Dn Ds D_{3-10} ततो; D_{2} नित्यं (for इति). D_{9} अध्रुवं; $G_{1.5}$ M ध्रुवन् (for ध्रुवं). $K_{4.5}$ B Dn Ds D_{2-9} $Ca.d$ च; D_{10} तु (for the second न). Ca cites सुकृतं.

88 D_{1} om. 88^{ab} and transp. 88^{cd} and 89^{ab}.

आशंसेऽहं वासुदेवद्वितीयो
दुर्योधनं सानुबन्धं निहन्तुम् ॥ ८८
न चेदिदं कर्म नरेषु बद्धं
न विद्यते पुरुषस्य स्वकर्म ।
इदं च तच्चापि समीक्ष्य नूनं
पराजयो धार्तराष्ट्रस्य साधुः ॥ ८९
प्रत्यक्षं वः कुरवो यद्ब्रवीमि
युध्यमाना धार्तराष्ट्रा न सन्ति ।
अन्यत्र युद्धात्कुरवः परीप्स-
न्न युध्यतां शेष इहास्ति कश्चित् ॥ ९०
हत्वा त्वहं धार्तराष्ट्रान्सकर्णा-
न्राज्यं कुरूणामवजेता समग्रम् ।
यद्वः कार्यं तत्कुरुध्वं यथास्व-
मिष्टान्दारानात्मजांश्चोपभुङ्क्त ॥ ९१
अप्येवं नो ब्राह्मणाः सन्ति वृद्धा
बहुश्रुताः शीलवन्तः कुलीनाः ।
सांवत्सरा ज्योतिषि चापि युक्ता
नक्षत्रयोगेषु च निश्चयज्ञाः ॥ ९२
उच्चावचं दैवयुक्तं रहस्यं
दिव्याः प्रश्ना मृगचक्रा मुहूर्ताः ।
क्षयं महान्तं कुरुसृञ्जयानां
निवेदयन्ते पाण्डवानां जयं च ॥ ९३
तथा हि नो मन्यतेऽजातशत्रुः
संसिद्धार्थो द्विषतां निग्रहाय ।

C. 5. 1907
B. 5. 48. 100
K. 5. 48. 100

— [a]) $K_{4.5}$ B (except B_2) Dn_2 Ds $D_{2-4.10}$ S न चेदिदं (G_3 न चेवेदं); Ca. d. s न चेदिमं (as in text). K_5 B Dn Ds D_{10} पौरुषं; T $G_{1.2.5}$ M_{2-4} पुरुषे; $G_{3.4}$ पुरुषैः; Cn पुरुषः; Ca. s पुरुषं (as in text). D_7 °बंधनं; T $G_{1.2.4}$ M (M_1 *inf. lin.*) °बंधं; G_3 °बद्धान्; G_5 °बंधे; Cn °बद्धः; Ca. d. s °बद्धं (as in text). — [b]) G_5 बलेन; Ca. d. s विशिष्टान् (as in text). D_1 न विद्यते पुरुषस्य सुकर्म.

89 D_1 transp. 88[cd] and 89[ab] (cf. v.l. 88). — [a]) K_5 नो; Ca. d. s न (as in text). B (except B_3) Dn D_{10} नरेंद्र; Cd. s नरेषु (as in text). K_4 बंधा; K_5 बुद्धे; B D (except Dn_2 $D_{1.2.7.9}$) Ca वं(Ds_1 च)ध्यं; G_{2-4} M बंधं; Cd. s बद्धं (as in text). T_1 $G_{1.5}$ पुरुषे कर्मबंधं (for कर्म नरेषु बद्धं). — [b]) K_4 B D (except $D_{1.2.7.8.9}$) न चेद्भवेत्सुकृतं नि(Ds °तान्नि)ष्फलं वा. Ca. d cite पुरुषस्य स्वकर्म; Cs cites the line as in text. — [c]) K_4 $D_{3.4}$ बुध्या; $D_{1.2}$ Ca. d. s तत्र (for तच्च). $K_{4.5}$ B D (except $D_{1.2.8.10}$) G_5 अभि- (for अपि). — [d]) Dn_1 D_7 $G_{4.5}$ M_1 साधु; G_3 नूनं; Ca. d. s साधुः (as in text).

90 [c]) Cs युद्धं. K_4 B Dn $D_{3-6.8.10}$ यदि स्युर्; Ds यदिच्छन्; Ca. d. s परीप्सन् (as in text). — [d]) K_4 B D (except $D_{1.2.7.9.10}$) न युद्धे वै; G_4 यो युध्यतां; Ca. d. s न युध्यतां (as in text). D_1 नेह; S शेषं; Ca. d. s शेषः (as in text). K_5 इव; D_1 तत्र; Cs इह (as in text). $D_{2.7}$ S किंचित्; Ca कश्चित् (as in text).

91 T_2 om. 91–92. — [a]) T_1 G_3 [अ]हं तान्; $G_{1.2.4.5}$ M हि तान् (*or* [अ]हितान्) (for त्वहं). Dn_1 स्वकर्मणा (for सकर्णान्). — [b]) D_2 अग्रं (for कुरूणाम्). K_4 $D_{3.4}$ एव जेता; D_1 अवजेतुं; $G_{1.5}$ अपजेता; G_4 सर्वजेता (for अवजेता). D_1 कुरूणां (for समग्रं). — [c]) K_1 D_9 G_3 यथावद् (for यथास्वम्). — [d]) K_5 D_7 आत्मनः (for आत्मजान्). D_1 °भुंक्ष्व; D_2 °भुंक्ते (for °भुङ्क्त). K_4 B Dn Ds $D_{3-6.8.10}$ आत्मभोगान्भजध्वं; S (T_2 om.) विषयांश्चोपभुंग्ध्वं (G_2 °युध्वं; G_3 °युंग्ध्वं; G_4 °युद्धं; $M_{2.3.5}$ °भुंक्त; M_4 °भुंक्ते) (for आत्मजांश्चोपभुङ्क्त).

92 T_2 om. 92 (cf. v.l. 91). — [a]) K_4 $D_{2.4.7}$ T_1 $G_{1.2.4}$ $M_{1.3.4}$ अप्येव; G_3 अस्त्येव; Cs as in text. — [c]) M (M_1 *inf. lin.*) सां($M_{3.4}$ सं)वत्सरे; Ca. d. s as in text. $D_{3-6.8}$ G (except G_5) M ज्योतिषे; Ca. d as in text. $K_{4.5}$ B Dn Ds $D_{3.5.6.8.10}$ चाभि-; D_2 G_3 वापि; D_4 चाति- (for चापि). Ca cites अभियुक्ता. — [d]) K_1 D_9 वि- (for च).

93 [b]) D_9 दिव्य- (for दिव्याः). K_1 D_9 ग्रहचर्यां; Dn_1 मृगबर्हां; $D_{3.4}$ मृगचर्यां (for मृगचक्रा). K_5 m Ca. d. s दिव्यान् (Ca दैवान्) प्रश्नान् ग्रह(Ca. d. s मृग)चक्रान्मुहूर्तान्; S दैवप्रज्ञान् (T $G_{3.4}$ °प्रश्नान्; G_1 दैवं प्रजान्) ग्र(T_1 $G_{3.5}$ गृ)हचर्या (T_2 $G_{2.3}$ °र्यान्) मुहूर्तान् (T_1 °र्ताः; G_3 °र्तं). — [c]) S भयं महत् (T_1 $G_{1.5}$ by transp. महद्भयं) कौरव(G_5 कुरु)सृंजयानां. — [d]) K_1 D_9 न्यवेदयन्; Cs निवेदयंति. $G_{1.5}$ जयाय (for जयं च).

94 [a]) K_5 B D (except $D_{1.3.4.8.9}$) T_1 $G_{1.4}$ Cs यथा हि; T_2 यदा हि; M_{2-4} तथापि (for तथा हि). — [b]) K_1 D_9 Ca. d संसिद्धार्थं; D_1 संसिद्धमर्थं (for °द्धार्थो). — [d]) D_2 निः-; Cs न (as in text).

C. 5. 1907
B. 5. 48. 100
K. 5. 48. 100

जनार्दनश्चाप्यपरोक्षविद्यो
　　न संशयं पश्यति वृष्णिसिंहः ॥ ९४
अहं च जानामि भविष्यरूपं
　　पश्यामि बुद्ध्या स्वयमप्रमत्तः ।
दृष्टिश्च मे न व्यथते पुराणी
　　युध्यमाना धार्तराष्ट्रा न सन्ति ॥ ९५
अनालब्धं जृम्भति गाण्डिवं धनु-
　　रनालब्धा कम्पति मे धनुर्ज्या ।
बाणाश्च मे तूणमुखाद्विसृज्य
　　मुहुर्मुहुर्गन्तुमुशन्ति चैव ॥ ९६
सैक्यः कोशान्निःसरति प्रसन्नो
　　हित्वेव जीर्णामुरगस्त्वचं स्वाम् ।
ध्वजे वाचो रौद्ररूपा वदन्ति
　　कदा रथो योक्ष्यते ते किरीटिन् ॥ ९७
गोमायुसंघाश्च वदन्ति रात्रौ
　　रक्षांस्यथो निष्पतन्त्यन्तरिक्षात् ।
मृगाः शृगालाः शितिकण्ठाश्च काका
　　गृध्रा बडाश्चैव तरक्षवश्च ॥ ९८
सुपर्णपाताश्च पतन्ति पश्चा-
　　द्दृष्ट्वा रथं श्वेतहयप्रयुक्तम् ।
अहं ह्येकः पार्थिवान्सर्वयोधा-
　　ञ्शरान्वर्षन्मृत्युलोकं नयेयम् ॥ ९९
समाददानः पृथगस्त्रमार्गा-
　　न्यथाग्निरिद्धो गहनं निदाघे ।
स्थूणाकर्णं पाशुपतं च घोरं
　　तथा ब्रह्मास्त्रं यच्च शक्रो विवेद ॥ १००

---

95 ^{a}) $K_{1.5}$ अहंच जानन्नपि विश्व(K_{5} जानन्भविष्य)-रूपान्; B Dn Ds $D_{5.6.8.10}$ अहं तथैनं (D_{8} °वं) खलु भाविरूपं; $D_{1.2.7.9}$ अहं च जानेस्य (D_{1} भानन्व; D_{2} यानास्य) भविष्यरूपान्; S स्वयं चाहं यानि (G_{4} यन्न) पश्यामि नित्यं (G_{2} नित्यान्). — ^{b}) D_{5} युद्धात् (for बुद्ध्या). S भविष्यंति (T_{1} $G_{2.4}$ °ष्यंत्या; G_{3} °ष्यं नो) वै (M om. वै) पूर्वरूपाणि युक्त्या. — ^{c}) G_{4} व्यथिता; Ca.d व्यथते (as in text). K_{1} D_{1} पुराणा; Cd पुराणी (as in text). — ^{d}) $K_{4.5}$ B D (except $D_{1.9}$; D_{2} marg.) G_{1} संयुध्य°; G_{5} वियुध्य° (for युध्य°).

96 ^{a}) D_{8} °लंभं; G_{4} °रब्धं; Ca.d °लब्धं (as in text). — ^{b}) K_{5} B D (except $D_{1-4.7-9}$) °हता (for °लब्धा). K_{1} $D_{9.10}$ S (except T_{2} G_{2}; M_{1} *inf. lin.*) जृंभति (T_{1} $G_{1.3.5}$ °ते) (for कम्पति). G_{3} वै (for मे). — ^{c}) T_{1} $G_{1.2}$ एते; G_{5} ते (for मे). D_{7} तूणमुखं; S तूणिमुखाद् (T_{2} G_{4} °खं; G_{5} °खे). K_{1} D_{9} निसृत्य; K_{5} B Dn Ds $D_{2-5.8.10}$ T_{1} G_{4} विसृत्य; D_{1} निसृज्य (for विसृज्य). — ^{d}) S मुहुर्विनिर् (for मुहुर्मुहुर्).

97 ^{a}) K_{4} B Dn Ds_{2} $D_{3-6.8-10}$ $G_{1.5}$ खड्गः; Ds_{1} $D_{2.7}$ Cd.s शैक्यः; T_{2} $G_{2.3}$ सैन्यः; Ca शैक्ष्यः (for सैक्यः). Some N MSS. कोषात्. D_{9} निश्चरति. G_{3} प्रभिन्नो (for प्रसन्नो). — ^{b}) M_{3-5} कीर्णाम् (for जीर्णाम्). T G (except G_{3}) तनुं (for त्वचं). G_{3} यथा (for स्वाम्). — ^{c}) K_{5} B D (except $D_{1-4.9.10}$) T भवंति (B_{3} चरंति) (for वदन्ति). — ^{d}) $K_{1.4.5}$ $D_{3.4.9}$ योत्स्यते; Dn_{1} योज्यते. $D_{1.2}$ दृष्ट्वा रथं श्वेतहयप्रयुक्तं (= 99^{b}).

98 ^{a}) K_{1} रुवंति; B Dn Ds $D_{5.6.10}$ T_{2} G_{4} नदंति; $D_{2.9}$ रुदंति; D_{8} रवंति; M_{1} भषंति (for वदन्ति). — ^{b}) $K_{1.5}$ $D_{1.9}$ अधो (for अथो). $D_{8.9}$ निपतंति. — ^{c}) Many MSS. सृगालाः. M_{2} स- (for च). M_{3-5} कंकाः; Cs काकाः (as in text). — ^{d}) K_{1} Dn_{2} Ds $D_{5.8.9}$ बलाश्चैव; K_{4} $B_{1.3.4}$ Dn_{1} $D_{3.4}$ बलाकाश्च; K_{5} $B_{2.5}$ $D_{6.7.10}$ T_{1} बकाश्चैव; D_{2} बजाश्चैव; T_{2} गजाश्चैव; $G_{1.2}$ बळाश्चैव; $G_{3.4}$ M वळाश्चैव (for बडाश्चैव). Cs cites बलाकाः.

99 ^{a}) K_{1} सुपर्णवाताश्च; K_{4} B Dn Ds $D_{3.4.7}$ Ca.s सुवर्णपत्राश्च; K_{5} Cd सुवर्णपाताश्च; D_{1} सुवर्णवाजाश्च; $D_{5.6.10}$ (*sup. lin.*) सुपर्णपत्राश्च; S सुवर्णपादा(G_{5} °दां)श्च. K_{1} $D_{1.9.10}$ अनुपतंति; T G अनुवदंति (T_{2} अनुनदंति; G_{5} पठंति); M वदंति (for पतन्ति). — ^{b}) S (except G_{1}) °हयैः (for °हय-). — ^{c}) T_{1} $G_{1.5}$ कौरवान् (for पार्थिवान्). G_{5} $M_{3.5}$ सर्वयौधान्. — ^{d}) K_{4} $D_{3.4}$ शरवर्षैर्; T_{2} शरान्नृपं; $G_{1.5}$ शरांश्च वर्षन्. K_{4} $D_{3.4.8}$ मृत्युलोकान्.

100 ^{a}) T_{2} $G_{2.4.5}$ M (except M_{2}) पृथुशस्त्र° (for पृथगस्त्र°). — ^{b}) K_{1} $D_{8.9}$ गहने; G_{2} भगवान् (for गहनं). — ^{c}) $K_{4.5}$ B_{2} D (except $D_{1.2.9}$) महास्त्रं (for च घोरं). — ^{d}) $K_{4.5}$ B D (except D_{9}) ब्राह्मं चास्त्रं; T_{1} $G_{1.5}$ तथा ब्राह्मं (for तथा ब्रह्मास्त्रं). D_{2} न (for च). G_{1} शक्रे न; G_{2} शुक्रो (for शक्रो). K_{4} B Dn Ds $D_{3-6.8.10}$ [अ]प्यदान्मे; $D_{1.2.9}$ T G_{4} $M_{1.3.4}$ [अ]पि वेद; G_{5} हि वेद (for विवेद).

101 ^{a}) K_{1} वृतान्; K_{4} B_{3} Dn_{1} Ds $D_{1-4.10}$ वृतो;

वधे धृतो वेगवतः प्रमुञ्च-
न्नाहं प्रजाः किंचिदिवावशिष्ये ।
शान्तिं लप्स्ये परमो ह्येष भावः
स्थिरो मम ब्रूहि गावल्गणे तान् ॥ १०१

नित्यं पुनः सचिवैर्यैरवोच-
द्देवानपीन्द्रप्रमुखान्सहायान् ।
तैर्मन्यते कलहं संप्रयुज्य
स धार्तराष्ट्रः पश्यत मोहमस्य ॥ १०२

वृद्धो भीष्मः शांतनवः कृपश्च
द्रोणः सपुत्रो विदुरश्च धीमान् ।
एते सर्वे यद्वदन्ते तदस्तु
आयुष्मन्तः कुरवः सन्तु सर्वे ॥ १०३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

४८

वैशंपायन उवाच ।
समवेतेषु सर्वेषु तेषु राजसु भारत ।
दुर्योधनमिदं वाक्यं भीष्मः शांतनवोऽब्रवीत् ॥ १

बृहस्पतिश्चोशना च ब्रह्माणं पर्युपस्थितौ ।
मरुतश्च सहेन्द्रेण वसवश्च सहाश्विनौ ॥ २

आदित्याश्चैव साध्याश्च ये च सप्तर्षयो दिवि ।
विश्वावसुश्च गन्धर्वः शुभाश्चाप्सरसां गणाः ॥ ३

नमस्कृत्वोपजग्मुस्ते लोकवृद्धं पितामहम् ।

C. 5. 1920
B. 5. 49. 4
K. 5. 49. 4

D_9 च तान्; G_2 धृते; G_5 द्रुतो; Cn धृतो (as in text). G_2 वेगवंतं; G_3 °मिमं; M_1 °वत्सं- (for °वतः). — [b]) $K_{1.5}$ B_3 $D_{1.3.9}$ G_2 M (except M_2) अहं (for नाहं). K_5 om. from इह up to 101[d]. K_1 B D (except $D_{1.7}$) G_2 इह (for इव). K_1 D_9 अवशेषे; D_3 °शेष्ये; T_1 $G_{1.4}$ अव(G_1 °वि)शिष्य (for अवशिष्ये). — [c]) $D_{2.7}$ कामः (for भावः). — [d]) K_1 D_9 T_1 G_2 भवन्; D_1 भावो; T_2 G_4 M भव; $G_{1.3.5}$ भवान् (for मम). T_1 G_{3-5} गावद्गणे. D_2 त्वं; S तत् (for तान्).

102 [a]) K_5 corrupt. $D_{1.2.7}$ S सचिवैर्यान् (T G °वान्यान्) (for सचिवैर्यैर्). K_4 B Dn Ds $D_{3-6.8.10}$ ये वै जय्याः (B_3 ये नैव जह्याः; Ds ये वै न जय्याः) समरे सूत लब्ध्वा. Ca.s cite नारोचयत्, Cd cites अवोचत् (as in text). — [b]) K_4 B (except B_3) Dn $D_{3-6.8.10}$ समेतान्; D_1 सहायवान्; Ca.d.s सहायान् (as in text). — [c]) Cf. 83[b]. K_5 $D_{1.2}$ यैः; Ca.d.s तैः (as in text). G_5 मन्येहं; Cs संमन्यते; Ca.d मन्यते (as in text). K_4 B Dn Ds $D_{2-3.10}$ M_5 संप्रसह्य; D_1 °सृज्य; Ca °सज्य (for °युज्य). — [d]) Ds om. स. M_2 न (for स). Dn पश्यतां; D_1 °तो; D_2 °ते; T_1 °ति; G_3 °तु; G_4 पश्य; M_1 (*inf. lin.*).$_2$ पश्य सं-; Ca.d.s पश्यत (as in text).

103 [a]) T_2 हृष्टो (for वृद्धो). — [c]) B_3 यद्वदंति; G_1 यद्वदेयुः (for °दन्ते). — [d]) G_5 सर्वं एव (for सन्तु सर्वे).

Colophon missing in $K_{2.3}$. — *Sub-parvan:* $K_{1.4.5}$ B Dn Ds D_{3-10} संजययान; D_2 यानसंधि; M संजयप्रतियान. — *Adhy. name:* Ds अर्जुनवाक्यनिरूपणं; D_2 अर्जुनसंदेशः; T_1 अर्जुनवाक्यं; G_2 अर्जुनवचनं; M_1 अर्जुनामर्षवचनं; $M_{2.4}$ अर्जुन(M_4 °ना)मर्षवचनकथनं; M_3 अर्जुनामर्षयवचाकथनं (sic); M_5 अर्जुनवचनकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1 D_9 48; D_5 47; D_6 44; D_7 T_2 $G_{4.5}$ 49; T_1 G_{1-3} M 50 ($M_{2.3.5}$ 51). — *S'loka no.:* Dn 109; D_3 106.

48

☞ This adhy. is missing in $K_{2.3}$ (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15).

1 [b]) D_2m T_1 $G_{1.5}$ सर्व- (for तेषु). — [cd]) T_2 दुर्योधनं शांतनवो भीष्मो वचनमब्रवीत्.

2 Before 2, K_1(marg. *sec. m.*).$_4$ $D_{3.4}$ S (except $G_{2.4}$) ins. भीष्म उ° (resp. भीष्मः). — D_6 om. 2–22. — [a]) K_4 Ds D_1 T_2 $G_{1.3.5}$ M (except M_1) उशनाश्च. — K_5 (hapl.) om. 2[b]–3[a]. — [b]) K_1 $D_{1.9}$ समुपस्थितौ; T_2 पर्युपस्थितं; G_2 समुपस्थितं. — [c]) B_3 D_1 T_1 $G_{1.5}$ M (except M_1) महेंद्रेण. — [d]) N (except $D_{1.2}$) अग्निना सह; T_1 $G_{1.3.5}$ तथा(G_3 °दा)श्विनौ.

3 K_5 om. 3[a]; D_6 om. 3 (cf. v.l. 2). — [d]) T_1 $G_{1.5}$ तथा; G_3 रुद्राः; G_4 M_1 शुभ्राः (for शुभाः).

4 D_6 om. 4 (cf. v.l. 2). — [a]) $K_{4.5}$ B D (except $D_{9.10}$) T G (except G_3) $M_{1.2}$ नमस्कृत्यो°. — [b]) D_5 वृद्धं

C. 5. 1920
B. 5. 49. 4
K. 5. 49. 4

परिवार्य च विश्वेशं पर्यासत दिवौकसः ॥ ४
तेषां मनश्च तेजश्चाप्याददानौ दिवौकसाम् ।
पूर्वदेवौ व्यतिक्रान्तौ नरनारायणावृषी ॥ ५
बृहस्पतिश्च पप्रच्छ ब्रह्माणं काविमाविति ।
भवन्तं नोपतिष्ठेते तौ नः शंस पितामह ॥ ६

ब्रह्मोवाच ।

यावेतौ पृथिवीं द्यां च भासयन्तौ तपस्विनौ ।
ज्वलन्तौ रोचमानौ च व्याप्यातीतौ महाबलौ ॥ ७
नरनारायणावेतौ लोकाल्लोकं समास्थितौ ।
ऊर्जितौ स्वेन तपसा महासत्त्वपराक्रमौ ॥ ८
एतौ हि कर्मणा लोकान्नन्दयामासतुर्ध्रुवौ ।
असुराणामभावाय देवगन्धर्वपूजितौ ॥ ९

वैशंपायन उवाच ।

जगाम शक्रस्तच्छ्रुत्वा यत्र तौ तेपतुस्तपः ।
सार्धं देवगणैः सर्वैर्बृहस्पतिपुरोगमैः ॥ १०
तदा देवासुरे घोरे भये जाते दिवौकसाम् ।
अयाचत महात्मानौ नरनारायणौ वरम् ॥ ११
तावब्रूतां वृणीष्वेति तदा भरतसत्तम ।
अथैतावब्रवीच्छक्रः साह्यं नः क्रियतामिति ॥ १२
ततस्तौ शक्रमब्रूतां करिष्यावो यदिच्छसि ।
ताभ्यां च सहितः शक्रो विजिग्ये दैत्यदानवान् ॥ १३
नर इन्द्रस्य संग्रामे हत्वा शत्रून्परंतपः ।

लोकपिता°. — ^{d}) K4.5 D3.4.10 M पर्युपासन्; D1 पर्यासंत; D7.9 उपासं(D7 सि)त (for पर्यासत).

5 D6 om. 5 (cf. v.l. 2); D1 om. 5^{ab}. — ^{a}) S (except M5) मनांसि (for मनश्च). — ^{b}) K1 वि-; K5 B3 T1 G1.5 हि (for अपि). D9 om. अपि. B Dn Ds1 D5.8.10 इवौजसां (D5 °सः); Ds2 दिवौकसः (for दिवौकसाम्). — After 5^{ab}, S (except G3) reads 7^{cd} (T G1.2.5 M *repeating* it in its proper place). — ^{c}) G2 ह्यतिक्रांतौ; G5 ज्वलंतौ तौ; Ca.d व्यति° (as in text).

6 D6 om. 6 (cf. v.l. 2). — ^{a}) K1.5 B5 D (except D1.3–5.8) T G (except G4) तु (for च). — ^{b}) D1 उभौ (for इमौ). — ^{c}) D2 उपति°; G4 चोपति°; Ca.d नोपति° (as in text). — ^{d}) G1.2.4 तन्नः (for तौ नः).

7 D6 om. 7 (cf. v.l. 2). T1 G1 (om. उवाच) पितामहः (for ब्रह्मा). — ^{a}) T1 G1 इमौ (for एतौ). — ^{b}) D10 m द्विजोत्तमौ (for तप°). — S (except G3) reads 7^{cd} after 5^{ab} (T G1.2.5 M *repeat* it here). — ^{cd}) K4 D3.4 शुद्धावति-; B1.3.4 D5.8 तावेतौ तु; D2 m (by corr.) उभावेतौ; G5 (first time) द्वावतीतौ; M (M both times) व्याह्यातीतौ (for व्याप्यातीतौ). Ca.d cite अतीतौ. T2 (first time) G2 (second time) तपस्विनौ; T2 (second time) दिवौकसां (for महाबलौ). T1 (second time) व्याप्याविमौ ज्वलंतौ तौ रोचमानौ तपस्विनौ; G1.5 (both second time) पूर्वदेवौ ज्वलंतौ तौ रोचमानौ तपस्विनौ.

8 D6 om. 8 (cf. v.l. 2). — ^{b}) B3 D2 G1 M लोकालोकं; D3.4 °लोके (for °ल्लोकं). — ^{c}) S उच्छ्रितौ (for ऊर्जितौ). — ^{d}) K5 G3 °सत्य°; G5 °बल° (for °सत्त्व°).

9 D6 om. 9 (cf. v.l. 2). — ^{a}) T1 G1.5 स्व- (for हि). B Dn Ds D5.8 T1 G1.3.5 लोकं (B3 लोके) (for लोकान्). — ^{b}) B दर्शयामासतुर्; G2 नादयांचक्रतुर्. K4.5 B Dn Ds D1–5.8.10 G (except G3) M5 ध्रुवं. — After 9^{ab}, K4 Dn1 D3.4 S ins.:

317* द्विधाभूतौ महाप्राज्ञौ विद्धि ब्रह्मन्परंतपौ ।

[G2 महात्मानौ. M ब्रह्म (for ब्रह्मन्). G5 तपस्विनौ (for परं°).]

— ^{c}) B Dn Ds D5.8 विनाशाय (for अभावाय). — ^{d}) D1 °भूतये (for °पूजितौ).

10 D6 om. 10 (cf. v.l. 2). B Ds D2.4.5.8.10 om. the ref. — ^{d}) S सहस्राक्षः समावृतः.

11 D6 om. 11 (cf. v.l. 2). — ^{a}) S तस्मिन् (for तदा). B D (except D1.7.10) T G युद्धे (for घोरे). — ^{b}) G5 महात्मनां (for दिवौ°). — ^{c}) B3 अवोचत (for अया°). S महावीरौ (for °त्मानौ).

12 D6 om. 12 (cf. v.l. 2). — ^{b}) D1 तथा. B3 D1 भारत°. — ^{c}) D3 तथा (for अथ). B3 D1.7.9 S (except M2.5) तौ (for एतौ). — ^{d}) B Dn Ds D3–5 सह्यं नः; D3 संनद्धः; T1 साह्यं तु (for साह्यं नः).

13 D6 om. 13 (cf. v.l. 2). — ^{a}) G5 अथ (for ततः). — ^{b}) K1 D9.10 यदीप्ससि (for यदिच्छसि). — ^{c}) K4 D3.4 स; T1 G1.5 तु (for च).

14 D6 om. 14 (cf. v.l. 2). — ^{b}) K1.5 D7.9.10 अमित्रान् (for शत्रून्). — ^{c}) K5 Dn2 कालजंघांश्च; B4 Ds °कंजाश्च; S °केयांश्च (for °खञ्जांश्च). — ^{d}) D1 शतशोथ

पौलोमान्कालखञ्जांश्च सहस्राणि शतानि च ॥ १४
एष भ्रान्ते रथे तिष्ठन्भल्लेनापहरच्छिरः ।
जम्भस्य ग्रसमानस्य यज्ञमर्जुन आहवे ॥ १५
एष पारे समुद्रस्य हिरण्यपुरमारुजत् ।
हत्वा षष्टिसहस्राणि निवातकवचान्रणे ॥ १६
एष देवान्सहेन्द्रेण जित्वा परपुरंजयः ।
अतर्पयन्महाबाहुरर्जुनो जातवेदसम् ।
नारायणस्तथैवात्र भूयसोऽन्याञ्जघान ह ॥ १७
एवमेतौ महावीर्यौ तौ पश्यत समागतौ ।
वासुदेवार्जुनौ वीरौ समवेतौ महारथौ ॥ १८
नरनारायणौ देवौ पूर्वदेवाविति श्रुतिः ।
अजेयौ मानुषे लोके सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ १९
एष नारायणः कृष्णः फल्गुनस्तु नरः स्मृतः ।
नारायणो नरश्चैव सत्त्वमेकं द्विधाकृतम् ॥ २०
एतौ हि कर्मणा लोकानश्नुवातेऽक्षयान्ध्रुवान् ।
तत्र तत्रैव जायेते युद्धकाले पुनः पुनः ॥ २१
तस्मात्कर्मैव कर्तव्यमिति होवाच नारदः ।
एतद्धि सर्वमाचष्ट वृष्णिचक्रस्य वेदवित् ॥ २२
शङ्खचक्रगदाहस्तं यदा द्रक्ष्यसि केशवम् ।
पर्याददानं चास्त्राणि भीमधन्वानमर्जुनम् ॥ २३
सनातनौ महात्मानौ कृष्णावेकरथे स्थितौ ।
दुर्योधन तदा तात स्मर्तासि वचनं मम ॥ २४
नो चेदयमभावः स्यात्कुरूणां प्रत्युपस्थितः ।
अर्थाच्च तात धर्माच्च तव बुद्धिरुपप्लुता ॥ २५
न चेद्ग्रहीष्यसे वाक्यं श्रोतासि सुबहून्हतान् ।
तवैव हि मतं सर्वे कुरवः पर्युपासते ॥ २६

C. 5. 1943
B. 5. 49. 26
K. 5. 49. 26

सहस्रशः.

15 D_6 om. 15 (cf. v.l. 2). — ^{a}) D_1 एष शाक्रे; T $G_{1.2.5}$ एषो भ्रांतो. D_8 G_4 रणे; T_2 रथी (for रथे). — ^{b}) $K_{4.5}$ B_3 Dn Ds $D_{3-5.7.9.10}$ T_1 $G_{2.3.5}$ M_4 अपाहरत्; D_2 अभिहरत्. — ^{c}) Dn_1 G_4 जृंभस्य. — ^{d}) K_4 B Dn Ds $D_{3-5.8.10}$ तदा हि; K_5 यं तम्; T G_{1-3} वज्रम्; M_1 शस्त्रम् (*inf. lin.* as in text) (for यज्ञम्). T G_1 उद्यस्य (for अर्जुन).

16 D_6 om. 16 (cf. v.l. 2). — ^{b}) K_5 ओजसा; Ds आव्रजत्; G_2 आविशत्; Ca आरुजत् (as in text). — ^{c}) K_4 B D (except $D_{7.9.10}$; D_6 om.) जित्वा (for हत्वा). B Ds $D_{1-5.8}$ षष्टिं (for षष्टि-).

17 D_6 om. 17 (cf. v.l. 2). — ^{a}) T_2 G_2 एव; G_3 देवः; G_4 देव- (for देवान्). K_5 D_1 महेंद्रेण; T_2 G_{2-4} सहस्राणि (for सहेन्द्रेण). — ^{b}) G_2 हत्वा (for जित्वा). — ^{e}) K_1 त्वथो वीरो; D_9 तथा वीरो; T_1 G_3 त(T_1 तु)दैवात्र (for तथैवात्र). — ^{f}) B_5 $D_{3.4.8}$ भूयः सोन्यान्.

18 D_6 om. 18 (cf. v.l. 2). — ^{a}) D_1 महावीरौ; D_7 महात्मानौ. — D_1 (hapl.) om. 18^{bc}. — ^{d}) D_8 T_2 समरे तौ (for समवेतौ). K_1 $D_{9.10}$ महाबलौ.

19 D_6 om. 19 (cf. v.l. 2). — ^{a}) T_2 G_1 एतौ (for देवौ). — ^{b}) B_3 D_2 T_1 $G_{1.5}$ श्रुतौ (for श्रुतिः). — ^{c}) $D_{3.4}$ मानुषौ; T_1 $G_{1.5}$ मानुषैः (for मानुषे). — ^{d}) D_2 सर्वैः (for सेन्द्रैः).

20 D_6 om. 20 (cf. v.l. 2). — ^{b}) $K_{1.4.5}$ B D (except $D_{1.2}$; D_6 om.) $G_{1.2.5}$ $M_{2.5}$ फाल्गुनः. K_4 B D (except $D_{7.9.10}$; D_6 om.) च (for तु).

21 D_6 om. 21 (cf. v.l. 2). — ^{b}) T_2m अनुयातौ (for अश्नुवाते). $K_{1.4.5}$ $D_{7.9}$ G_4 ध्रुवं (for ध्रुवान्). — ^{c}) D_9 पुनरत्रैव; G_4 तत्र तत्र हि (for तत्र तत्रैव). — After 21, K_5 D_{10} ins.:

318* तस्मादेतौ महाभागौ प्रपद्य शरणं विभो ।
श्रियं भुङ्क्ष्व महाबाहो सपुत्रज्ञातिबान्धवः ।,

— a very natural extension!

22 D_6 om. 22 (cf. v.l. 2). — ^{a}) K_4 D_9 G_5 च (for एव). — ^{d}) G_2 दैव° (for वेद°).

23 D_2 transp. 23^{ab} and 23^{cd}. — ^{c}) $D_{1.3}$ पर्या-दधानं; G_5 पश्चाद्ददानं (for पर्याददानं). S om. च.

24 ^{a}) $K_{1.5}$ $D_{7.9.10}$ महेष्वासौ (for महात्मानौ).

25 K_5 om. 25. — ^{a}) D_1 S न (for नो). — ^{b}) D_2 पर्युपस्थितः; D_6 प्रत्यप°; G_5 प्रत्यवस्थितिः. — B_4 om. 25^{cd}. — ^{c}) T_1 नार्थाय; $G_{2.4.5}$ नार्थाच्च. K_1 $D_{1.2.9}$ तव (for तात). G_2 कामाच्च (for धर्माच्च). G_1 राज्याद्बंधुजनादर्थात्. — ^{d}) K_1 $D_{1.2.9}$ तात (for तव). $B_{1.3}$ अवप्लुता; G_4 अपाहता (for उपप्लुता).

26 ^{a}) K_1 नो चेत्. $K_{1.5}$ $D_{1.2.9}$ ग्रहीष्यसि; $G_{3.4}$ M_{3-5} °ष्यते. $K_{1.5}$ $D_{1.2.9}$ वचः (for वाक्यं). — ^{c}) K_4 $D_{3.4}$ हि मतिं सर्वे; S विहितं पूर्वं (for हि मतं सर्वे). — ^{d}) G_2 प्रत्युपासते.

27 ^{a}) K_4 $D_{3.4}$ T_2 G_5 वचनं; D_2 यन्मंत्रं; G_2 लोकानां (for च मतं). — ^{b}) S त्व(T_1 G_3 तत्त्व)मेकोप्य (G_3 °ह्य)नुमन्यसे.

C. 5. 1943
B. 5. 49. 27
K. 5. 49. 27

त्रयाणामेव च मतं तत्त्वमेकोऽनुमन्यसे ।
रामेण चैव शस्तस्य कर्णस्य भरतर्षभ ॥ २७
दुर्जातेः सूतपुत्रस्य शकुनेः सौबलस्य च ।
तथा क्षुद्रस्य पापस्य भ्रातुर्दुःशासनस्य च ॥ २८
कर्ण उवाच ।
नैवमायुष्मता वाच्यं यन्मामात्थ पितामह ।
क्षत्रधर्मे स्थितो ह्यस्मि स्वधर्मादनपेयिवान् ॥ २९
किं चान्यन्मयि दुर्वृत्तं येन मां परिगर्हसे ।
न हि मे वृजिनं किंचिद्धार्तराष्ट्रा विदुः क्वचित् ॥ ३०
राज्ञो हि धृतराष्ट्रस्य सर्वं कार्यं प्रियं मया ।
तथा दुर्योधनस्यापि स हि राज्ये समाहितः ॥ ३१
वैशंपायन उवाच ।
कर्णस्य तु वचः श्रुत्वा भीष्मः शांतनवः पुनः ।
धृतराष्ट्रं महाराजमाभाष्येदं वचोऽब्रवीत् ॥ ३२
यदयं कत्थते नित्यं हन्ताहं पाण्डवानिति ।
नायं कलापि संपूर्णा पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ ३३
अनयो योऽयमागन्ता पुत्राणां ते दुरात्मनाम् ।
तदस्य कर्म जानीहि सूतपुत्रस्य दुर्मतेः ॥ ३४
एनमाश्रित्य पुत्रस्ते मन्दबुद्धिः सुयोधनः ।
अवमन्यत तान्वीरान्देवपुत्रानरिंदमान् ॥ ३५
किं चाप्यनेन तत्कर्म कृतं पूर्वं सुदुष्करम् ।
तैर्यथा पाण्डवैः सर्वैरेकैकेन कृतं पुरा ॥ ३६
दृष्ट्वा विराटनगरे भ्रातरं निहतं प्रियम् ।
धनंजयेन विक्रम्य किमनेन तदा कृतम् ॥ ३७
सहितान्हि कुरून्सर्वानभियातो धनंजयः ।
प्रमथ्य चाच्छिनद्वासः किमयं प्रोषितस्तदा ॥ ३८

---

28 ^{a}) Cd उज्जातेः; Ca दुर्जातेः (as in text). — ^{b}) G4 मूढस्य शकुनेस्तथा. — After 28, D1 reads 42–44^{ab} (*repeating* 42 and 43^{ab} in their proper places) and thereafter ins. 323*.

29 ^{b}) K1.5 D8.9 यन्मामा(K5 °न्ममे)ह (for यन्मामात्थ). K1 Dn1 D1.8.9 G4 पितामहः. — ^{c}) K1 Ds D1.9 T2 G3 ह्यस्मिन् (for ह्यस्मि).

30 ^{a}) D1.9 वा (for च). K1 D9 G2 अपि (for मयि). — ^{b}) G3 M मा (for मां). K5 °गर्हयेत्; D7 G3 °गर्हसि. — ^{c}) G2.3 न साहसोचि(G3 °दि)तं किंचित्. — ^{d}) D2 transp. विदुः and क्वचित्. — After 30, D8 (marg. *sec. m.*) ins.:

319* कामाल्लोभाच्च कारुण्यात्स्नेहाच्च भरतर्षभ ।

— D8 (marg. *sec. m.*) cont.: K4 Dn D3.4 ins. after 30:

320* नाचरं वृजिनं किंचिद्धार्तराष्ट्रस्य नित्यशः ।
अहं हि पाण्डवान्सर्वान्हनिष्यामि रणे स्थितान् ।
प्राग्विरुद्धैः शमं सद्भिः कथं वा क्रियते पुनः ।

31 ^{a}) D1 अस्य; S अपि (for हि). — ^{b}) T2 G4 कृतं (for प्रियं). D9 G3 मम (for मया). — D1 om. 31^{cd}. — ^{d}) D3.4 कार्ये (for राज्ये). K5 D7.10 °स्थितः (for °हितः). — After 31, T2 G4 ins. an addl. colophon (*adhy. no.*: 50).

32 ^{a}) T2 G4 वचनं (for तु वचः). — ^{c}) K4.5 B (except B5) Dn Ds D3–6.8 महाराज; T1 G1.5 °त्मानं; T2 G3 °भागं (for °राजम्). — ^{d}) K4.5 B (except B5) D (except D1.7.9.10) संभाष्य (for आभाष्य). T2 वचः पुनः (for वचोऽब्रवीत्).

33 Before 33, S (except G2–4) ins. भीष्मः. — ^{a}) G2 कर्णः (for नित्यं). — ^{b}) G1.5 प्रति (for इति). — ^{cd}) D2 कलापि नैव संपूर्णा; S (except G3) नायं कालोपि (G4 कालो हि; M कलाभिः) संपूर्णः. Ca cites कला. — K4 D3.4 subst. for 33^{cd}; D8 (marg. *sec. m.*) ins. after 33^{cd}:

321* तेषामेककलां पूर्णां पाण्डवानां न चार्हति ।

34 ^{a}) G1 वायं (for योऽयं). K1.5 D1.2.7–9 अनयोयं समा(D1 इहा-; D7 उपा)गंता.

35 ^{a}) K5 B Dn2 Ds D1.5–7.10 G2 एतम् (for एनम्). — ^{b}) G4 मूढ° (for मन्द°). — ^{c}) K1.5 B2.4 D10 अवामन्यत; B1.3.5 Ds अवमन्येत; S (except G4) अत्यमन्यत. M3–5 धीरान् (for वीरान्).

36 ^{a}) K1.4 Ds1 D7.9 वा (for च). N (except D1.2.8; K2.3 missing) G5 एतेन (for अनेन). — ^{b}) K5 B D (except D3.4.9) कृतपूर्वं. K1 D9 च; K5 हि (for सु-).

37 D6 om. 37. — ^{b}) D2 रणे (for प्रियम्). — K5 om. from जयेन (in 37^{c}) up to किम् (in 38^{d}). — ^{d}) K1 D9 कृतं तदा (by transp.). G5 पुरा (for तदा). — After 37, S ins.:

322* सर्वे ह्यस्त्रविदः शूराः सर्वे प्राप्ता महद्यशः ।
अपि सर्वामरैश्वर्यं त्यजेयुर्न पुनर्जयम् ।

38 K4 om. up to किम् (in ^{d}) (cf. v.l. 37). — ^{a})

गन्धर्वैर्घोषयात्रायां ह्रियते यत्सुतस्तव ।
क्व तदा सूतपुत्रोऽभूद्य इदानीं वृषायते ॥ ३९
ननु तत्रापि पार्थेन भीमेन च महात्मना ।
यमाभ्यामेव चागम्य गन्धर्वास्ते पराजिताः ॥ ४०
एतान्यस्य मृषोक्तानि बहूनि भरतर्षभ ।
विकत्थनस्य भद्रं ते सदा धर्मार्थलोपिनः ॥ ४१
भीष्मस्य तु वचः श्रुत्वा भारद्वाजो महामनाः ।
धृतराष्ट्रमुवाचेदं राजमध्येऽभिपूजयन् ॥ ४२
यदाह भरतश्रेष्ठो भीष्मस्तत्क्रियतां नृप ।
न काममर्थलिप्सूनां वचनं कर्तुमर्हसि ॥ ४३
पुरा युद्धात्साधु मन्ये पाण्डवैः सह संगमम् ।
यद्वाक्यमर्जुनेनोक्तं संजयेन निवेदितम् ॥ ४४
सर्वं तदभिजानामि करिष्यति च पाण्डवः ।
न ह्यस्य त्रिषु लोकेषु सदृशोऽस्ति धनुर्धरः ॥ ४५
अनादृत्य तु तद्वाक्यमर्थवद्द्रोणभीष्मयोः ।
ततः स संजयं राजा पर्यपृच्छत पाण्डवम् ॥ ४६
तदैव कुरवः सर्वे निराशा जीवितेऽभवन् ।
भीष्मद्रोणौ यदा राजा न सम्यगनुभाषते ॥ ४७

C. 5. 1966
B. 5. 49. 48
K. 5. 49. 49

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

K1. 5 Ds2 D9 तु (for हि). — ^{c}) K1. 5 B D वासः (D1 गाश्च; D8 marg. *sec. m.* गावः as in text).

39 ^{b}) K5 D2. 8 S अयं; Ca यत् (as in text). K1. 5 D7. 9 सुयोधनः (for सुतस्तव). — ^{c}) S असौ (G3 अयं) (for अभूद्). — ^{d}) S य इदानीं प्रभाषते (G5 इदानीं प्रतिभाषते). Ca. d. s cite वृषायते (as in text).

40 D1 om. 40. — ^{a}) G3 हि (for अपि). K1. 4 B D (except D2. 7. 9. 10; D1 om.) transp. पार्थेन and भीमेन. — ^{b}) G3 अपि (for एव). K4. 5 B Dn Ds D3–6. 8 संगम्य; D10 T1 G1. 5 चाक्रम्य (for चागम्य).

41 ^{c}) K5 विच्छिन्नस्य (for विकत्थनस्य). — ^{d}) T2 G4 तदा (T2 सदा as in text also); G2 तथा.

42 Before 42, K1 D8. 9 T G ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). D1 *repeats* 42 (cf. v.l. 28). — ^{a}) D1 (second time). 2 T2 वचनं (for तु वचः). — ^{b}) S (except T1 G3) °तपाः (T2 °मनाः also as in text!). — ^{d}) K4 D3. 4 अपि; D2 T1 G1 हि (for अभि-). K5 अतिपूजितः; D7 सुपूजितं; D10 अभिपूजितं; G2 अभ्यपूजयत् (for अभिपूजयन्).

43 Before 43, T G1. 5 M1 ins. द्रोणः. D1 *repeats* 43^{ab} (cf. v.l. 28). — ^{a}) K1 D9 M (except M1) यथाह (for यदा°). — ^{b}) G4 तद्भीष्मः (by transp.). Ds G8 इति; T G1. 2. 4 M1. 4. 5 परं; G5 स्वयं; M2. 8 वरं (for नृप). — For D1, cf. v.l. 28. — ^{c}) K1 D9 अनुलिप्सूनां; G2. 4. 5 M अवलिप्तानां (for अर्थलिप्सूनां). D1 न कामपरिलिप्सूनां; D3. 4 न काममात्रलिप्सूनां; T1 G1 न च कामावलिप्तानां; T2 न कामादवलिप्तानां; G3 न कामदलिप्तानां. — ^{d}) D3 वक्तुम् (for कर्तुम्).

44 For D1, cf. v.l. 28. D2 om. 44^{ab}. In K4 the portion of the text from 44 up to 5. 49. 20 is lost on a missing fol. — ^{a}) D1 अलं (for पुरा). — ^{b}) B D (except D1. 7. 9; D2 om.) T1 G1. 2 संगतं (Ds2 °तिं) (for संगमम्). — After 44^{ab}, D1. 3. 4 ins.:

323* अजेयाः पाण्डवा राजन्सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ।

45 K4 missing (cf. v.l. 44). — ^{a}) K5 तदा; M2. 3. 5 तम् (for तद्). K1. 5 D9. 10 अभिजानीमः; B (except B3) Dn Ds D3–6. 8 G4 अपि जानामि. — ^{b}) K1 D9. 10 स (for च). G1 करिष्यंति च पांडवाः. — After 45^{ab}, S reads 5. 51. 6^c–10^b (for the first time), *followed here by a repetition of* 45^{ab}; the transposed lines are *repeated* in their proper place! — ^{c}) K1. 5 D7. 9. 10 ह्यन्यस्; D1 G4 तस्य; G1 ह्यस्ति (for ह्यस्य). — ^{d}) K1. 5 D7. 9. 10 T1 G1. 5 अस्य; G3 वै (for अस्ति).

46 K4 missing (cf. v.l. 44). Before 46, K1 D1. 8. 9 S (except T2 G2. 3) ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — ^{c}) D9 स ततः (by transp.). — ^{d}) K5 B D (except D1. 2. 7. 9) T G (except G4) M3–5 पांडवान्.

47 K4 missing (cf. v.l. 44). — ^{c}) K5 राजन् (for राजा). — ^{d}) M °वर्तते (for °भाषते). K5 सम्यक्तत्र न भाषते.

Colophon missing in K2–4; D3 om. it. — *Subparvan:* K1. 5 B Dn Ds D3–7. 9. 10 संजययान; D2 यानसंधि; M संजयप्रतियान. — *Adhy. name:* D2 कर्णनिर्भर्त्सनं; M भीष्मद्रोणवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 48; D5 47; D6 45; D7 G5 50; D9 49; T G1–4 M 51 (M2. 3. 5 52). — *S'loka no.:* Dn 47; G5 55.

४९

C. 5. 1967
B. 5. 50. 1
K. 5. 50. 1

धृतराष्ट्र उवाच ।
किमसौ पाण्डवो राजा धर्मपुत्रोऽभ्यभाषत ।
श्रुत्वेमा बहुलाः सेनाः प्रत्यर्थेन समागताः ॥ १
किमिच्छत्यभिसंरम्भाद्योत्स्यमानो युधिष्ठिरः ।
कस्य स्विद्भ्रातृपुत्राणां चिन्तासु मुखमीक्षते ॥ २
के स्विदेनं वारयन्ति शाम्य युध्येति वा पुनः ।
निकृत्या कोपितं मन्दैर्धर्मज्ञं धर्मचारिणम् ॥ ३
संजय उवाच ।
राज्ञो मुखमुदीक्षन्ते पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ।
युधिष्ठिरस्य भद्रं ते स सर्वाननुशास्ति च ॥ ४
पृथग्भूताः पाण्डवानां पाञ्चालानां रथव्रजाः ।
आयान्तमभिनन्दन्ति कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ५
तमः सूर्यमिवोद्यन्तं कौन्तेयं दीप्ततेजसम् ।
पाञ्चालाः प्रतिनन्दन्ति तेजोराशिमिवोद्यतम् ॥ ६
आ गोपालाविपालेभ्यो नन्दमानं युधिष्ठिरम् ।
पाञ्चालाः केकया मत्स्याः प्रतिनन्दन्ति पाण्डवम् ॥ ७
ब्राह्मण्यो राजपुत्र्यश्च विशां दुहितरश्च याः ।
क्रीडन्त्योऽभिसमायान्ति पार्थं संनद्धमीक्षितुम् ॥ ८
धृतराष्ट्र उवाच ।
संजयाचक्ष्व केनास्मान्पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ।

49

☞ This adhy. is missing in K2.3 (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15).

1 Stanzas 1–20 are missing in K4 (cf. v.l. 5. 48. 44). — [b]) D1.3.4 S सूतपुत्राभ्यभाषत. — [c]) B Dn Ds D3–5.8.10 इह (for इमाः). D7 S श्रुत्वेमां (T1 G1.5 °त्वैतां) बहुलां सेनां. — [d]) = (var.) 5. 56. 1[b]. K5 B Dn Ds D6.9.10 प्रीत्यर्थं नः; D1–5.8 S (except G3) प्रीत्यर्थेन (D5 °र्थे नः); D7 प्रत्यर्थं च; Ca.d प्रत्यर्थेन (as in text). D7 S °गतं (for °गताः).

2 K4 missing (cf. v.l. 1). — [a]) K1.5 D2.9 किमि(K5 कम)च्छत्यतिसंरंभात्; B Dn Ds D3–8.10 किमसौ चेष्टते सूत; S किमिच्छत्यभिसंधातुं. — [b]) T2 योद्धुं वापि (in addition to the text reading!); G2 योद्धुर्वापि (for योत्स्यमानो). — [c]) K1 D7.9 कश्चास्य; K5 कोपश्चेद्; B Dn Ds D3–6.8.10 के वा(D3–6.8 चा)स्य; D1 चरितं; D2 कोस्य स्विद्; G4 M कस्यचिद् (for कस्य स्विद्). — [d]) K5 T2 G2 चिंतासुखमुदीक्ष(T2 °मवेक्ष-; G2 °मिवेक्ष्य)ते; B Dn Ds D3–6.8.10 पश्यंत्याज्ञेप्सवो मुखं; D9 राज्ञः सुमुखमीक्षते.

3 K4 missing (cf. v.l. 1). — [a]) D1 कच्चिद्; D5.6 केचिद् (for के स्विद्). K1 D2.7–9 G3 कश्चि(G3 किं स्वि)देनं वारय(D2 °यं)ति. — [b]) K5 B Dn Ds D3–6.8.10 युद्धाच्छाम्ये(Ds °म्य)ति; D2 सौम्य युद्धेति; D7 शाम्य युद्धाच. — [c]) T2 G1.5 मन्ये (for मन्दैः).

4 K4 missing (cf. v.l. 1). — [b]) D1.2 संजयैः सह; G3 पांडवास्तथा (for पाण्डवैः सह).

5 K4 missing (cf. v.l. 1). — [a]) K1 D9 पृथक्पृथक्; D2 पृथग्भ्राता; G3 पृथग्भूत्वा; M पृथक्प्रजाः. D2 भारतानां (for पाण्ड°). — [b]) T G1–3.5 पृथग्जनाः; G4 M पृथक्प्रजाः (for रथव्रजाः). — K5 om. 5[c]–7[b].

6 K4 missing (cf. v.l. 1); K5 om. 6 (cf. v.l. 5); M3 om. 6[a]–7[b]. — [a]) B D (except D1.9) T2 नभः; T1 G1.4 तं तु (for तमः). K1 D1.9 T2 ध्नंतं (for उद्यन्तं). — G2 om. 6[b]–10[a]. — [b]) S (G2 M3 om.) यज्ञ आश्विनशंसिनः (G3 °सिनं; M2 °किनः). — D1.2 om. 6[cd]. K1 reads 8[d] for 6[d], *repeating* it in its proper place. — [d]) B4 Dn1 Ds D3–6.8 T1 उदितम् (for उद्यतम्).

7 K4 missing (cf. v.l. 1). K5 M3 om. 7[ab]; G2 om. 7 (cf. v.l. 5, 6). — [a]) B D (except D1.9) °विपालाश्च. — [b]) B D T1 G3.5 M1.4 नंदमाना (D1.10 [*sup. lin.*] वंद्यमानं); T2 G1 M4.5 वंदमाना (for नन्दमानं). — [c]) A few N MSS. पंचालाः. Some N MSS. कैकया. A few S MSS. मास्याः. — [d]) D2.7 पांडवान्.

8 K4 missing (cf. v.l. 1). G2 om. 8 (cf. v.l. 6). — [a]) K1 S (G2 om.) ब्राह्मणा (G3 वाडवा) राजपुत्रा(K1 °त्र्य)श्च. Ca cites राजपुत्र्यः. — [b]) T2 G1 M विशो (for विशां). D7 तथा (for च याः). — [c]) T1 G4 M हि (for ऽभि-). — [d]) D2 (m as in text) समभिवीक्षितुं.

9 K4 missing (cf. v.l. 1). G2 om. 9 (cf. v.l. 6). — [a]) B2 D (except D1.2.8.9) M2.5 येन; Cs केन (as in text). G5 अस्मिन् (for अस्मान्). — [b]) K1.5 D1.9 अभ्ययुंक्षत; D2 प्रत्ययुंक्षत; G5 अभ्ययुज्यत; Cs अभ्ययुञ्जत (as in text). — [c]) K1.5 D2.9 सैन्यानां (for सेनान्या). B3 Dn Ds D3–8.10 धृष्टद्युम्नस्य सैन्येन. — [d]) D2 केवला;

धृष्टद्युम्नेन सेनान्या सोमकाः किंबला इव ॥ ९

वैशंपायन उवाच ।

गावल्गणिस्तु तत्पृष्टः सभायां कुरुसंसदि ।
निःश्वस्य सुभृशं दीर्घं मुहुः संचिन्तयन्निव ।
तत्रानिमित्ततो दैवात्सूतं कश्मलमाविशत् ॥ १०
तदाचचक्षे पुरुषः सभायां राजसंसदि ।
संजयोऽयं महाराज मूर्छितः पतितो भुवि ।
वाचं न सृजते कांचिद्धीनप्रज्ञोऽल्पचेतनः ॥ ११

धृतराष्ट्र उवाच ।

अपश्यत्संजयो नूनं कुन्तीपुत्रान्महारथान् ।
तैरस्य पुरुषव्याघ्रैर्भृशमुद्वेजितं मनः ॥ १२

वैशंपायन उवाच ।

संजयश्चेतनां लब्ध्वा प्रत्याश्वस्येदमब्रवीत् ।
धृतराष्ट्रं महाराज सभायां कुरुसंसदि ॥ १३
दृष्टवानसि राजेन्द्र कुन्तीपुत्रान्महारथान् ।
मत्स्यराजगृहावासादवरोधेन कर्शितान् ।
शृणु यैर्हि महाराज पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ १४
यो नैव रोपान्न भयान्न कामान्नार्थकारणात् ।
न हेतुवादाद्धर्मात्मा सत्यं जह्यात्कथंचन ॥ १५
यः प्रमाणं महाराज धर्मे धर्मभृतां वरः ।
अजातशत्रुणा तेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ १६
यस्य बाहुबले तुल्यः पृथिव्यां नास्ति कश्चन ।
यो वै सर्वान्महीपालान्वशे चक्रे धनुर्धरः ।

C. 5. 1985
B. 5. 50. 19
K. 5. 50. 19

T2 क्रमुका (in addition to the text reading!) (for किंबला). B1. 3. 4 तथा; D2 T1 G3 इति (for इव). K5 B2. 5 Dn Ds D3–8. 10 सोमकानां बलेन (K5 किंबलेन) च (K5 D7 वा); D1 सोमकाः किंकरा इव; G5 सोमकाः कुलवर्धनाः.

10 K4 missing (cf. v.l. 1). G2 om. 10^a (cf. v.l. 6). — ^{a}) A few S MSS. गावद्गणिः. K1. 5 B3 D7. 9 ततः (for तु तत्). T1 संपृष्टः; M1 (*inf. lin.* as in text) पृष्टः स (for तत्पृष्टः). — ^{b}) D1 स चायं; M (M1 *inf. lin.*) सहसा (for सभायां). — ^{e}) Some MSS. निश्वस्य. D5 M स भृशं (M4 सदृशं). K1. 5 D7 कोपात् (for दीर्घं). — ^{d}) G5 मनः (for मुहुः). — ^{f}) K1 D9 G2 सूतः (for सूतं).

11 K4 missing (cf. v.l. 1). — ^{a}) B D (except D1. 2. 9) विदुरः (for पुरुषः). — ^{b}) B3 D1. 2 T1 G1. 3. 5 कुरु° (for राज°). K1. 5 D9 सभास्तारोथ संसदि. — ^{d}) T2 G1. 3. 5 क्षितौ (for भुवि). — ^{e}) D3 उत्सृजते; G5 विसृजते (for न सृजते). Dn1 G5 किंचिद् (for कां°). — ^{f}) S (except T1) नष्टप्रज्ञो. G1. 4. 5 विचेतनः.

12 K4 missing (cf. v.l. 1). — ^{a}) G3 पांडवान् (for संजयो).

13 K4 missing (cf. v.l. 1). — ^{b}) D2 समा° (for प्रत्या°). — ^{c}) K1 B5 Dn1 Ds2 D1–9 T2 G1. 2. 5 °राजं; G3 °बाहुं (for °राज). — ^{d}) G1 जन° (for कुरु°).

14 K4 missing (cf. v.l. 1). Before 14, K5 B D (except D9. 10) T2 G4 ins. संजय उवाच (resp. संजयः). — ^{cd}) B Dn Ds D3–6. 8. 10 °वास(B5 °वासे)निरोधेनाव-(Ds °ति)कर्शितान्; S (except T1 G1) °वासानव(G3 °द्रुप-; G4 °नवि-; M2 °नप)रोधेन क°. — ^{e}) D3–6 येन (for यैर्हि). Ca. d cite यैः. — ^{f}) = 16^d, 17^f, 22^d, 25^d. K1. 5 D1. 2. 9 Cd °युंक्षत; G5 M5 °युज्यत (for °युञ्जत). Ca cites वोऽभ्ययुञ्जत. — After 14, the sequence of G5 is 17, 15, 23–27, 30^{cd}, 28, 31–33, 39^{ab}, 34, 42, 36, 37, 44, 45! After 14, K1. 5 B D (except D3. 4; D10 marg.) ins.:

324* धृष्टद्युम्नेन वीरेण युद्धे वस्तेऽभ्ययुञ्जत ।

[K1 D3–10 युद्धं. Dn1 च ते; Cn वस्ते (as above). B3 पांडवास्ते; T1 G1–3 युवराज्ञा (G2 °ज्ञो) (for युद्धे वस्ते). K1 D2. 9 अभ्ययुंक्षत; K2 अभ्ययुंजत.]

15 = (var.) 5. 89. 24; = (var.) 5. 178. 11. Cf. 5. 81. 34. — K4 missing (cf. v.l. 1). D6 (hapl.) om. 15–17; M (hapl.) om. 15–16; D3. 4 om. 15^{ab}. D5 reads 15–17 in marg. *sec. m.* For the sequence of G5, cf. v.l. 14. — ^{a}) D1. 9 वै न (for नैव). T G यो न रोषाच्च तु भयात्. — ^{b}) B Dn Ds D2. 5. 8 लोभात् (for कामात्). D1 अर्थं°; D2 नान्य°; T2 नास्म° (for नार्थं°). — ^{d}) B Dn Ds D1. 2. 5. 7. 8 कदा° (for कथं°).

16 K4 missing (cf. v.l. 1). D6 G2. 5 M om. 16 (cf. v.l. 15); D5 reads it in marg. *sec. m.* — ^{b}) A few MSS. वर (for वरः). — Dn2 (hapl.) om. 6^e–17^d. — ^{c}) K5 येन वोजातशत्रूणां. — ^{d}) K1 D9 वोभ्ययुंक्षत; K5 D1. 2 अ(D2 चा)भ्ययुंक्षत; B3 D3 वोभ्ययुंजत.

17 K4 missing (cf. v.l. 1). D6 om. 17 (cf. v.l. 15); Dn2 om. 17^{abcd} (cf. v.l. 16). D5 reads 17 in marg. — G2 om. 17^e–23^b. For the sequence of G5, cf. v.l. 14. — ^{d}) K5 D3 कृत्वा (for चक्रे). K1. 5 D3. 9

C. 5. 1986
B. 5. 50. 20
K. 5. 50. 20

तेन वो भीमसेनेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ १७
निःसृतानां जतुगृहाद्धिडिम्बात्पुरुषादकात् ।
य एषामभवद्द्वीपः कुन्तीपुत्रो वृकोदरः ॥ १८
याज्ञसेनीमथो यत्र सिन्धुराजोऽपकृष्टवान् ।
तत्रैषामभवद्द्वीपः कुन्तीपुत्रो वृकोदरः ॥ १९
यश्च तान्संगतान्सर्वान्पाण्डवान्वारणावते ।
दह्यतो मोचयामास तेन वस्तेऽभ्ययुञ्जत ॥ २०
कृष्णायाश्चरता प्रीतिं येन क्रोधवशा हताः ।
प्रविश्य विषमं घोरं पर्वतं गन्धमादनम् ॥ २१
यस्य नामायुतं वीर्यं भुजयोः सारमर्पितम् ।
तेन वो भीमसेनेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ २२
कृष्णद्वितीयो विक्रम्य तुष्ट्यर्थं जातवेदसः ।
अजयद्यः पुरा वीरो युध्यमानं पुरंदरम् ॥ २३
यः स साक्षान्महादेवं गिरिशं शूलपाणिनम् ।
तोषयामास युद्धेन देवदेवमुमापतिम् ॥ २४
यश्च सर्वान्वशे चक्रे लोकपालान्धनुर्धरः ।
तेन वो विजयेनाजौ पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ २५
यः प्रतीचीं दिशं चक्रे वशे म्लेच्छगणायुताम् ।
स तत्र नकुलो योद्धा चित्रयोधी व्यवस्थितः ॥ २६
तेन वो दर्शनीयेन वीरेणातिधनुर्भृता ।
माद्रीपुत्रेण कौरव्य पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ २७
यः काशीनङ्गमगधान्कलिङ्गांश्च युधाजयत् ।

धनुर्धरान्; T_{2} धनुर्भृतः. — S *repeats* 17^{cd} after 20. B Dn Ds D_{5} (marg.).$_{10}$ (marg. *sec. m.*) read 28^{ab} (for the first time) after 17^{cd}, $D_{3.4}$ after 17, all MSS. *repeating* it in its proper place. — ^{c}) D_{8} T_{2} $G_{1.5}$ वै; $G_{3.4}$ ते (for वो). — ^{f}) $K_{1.5}$ $D_{1.2.8.9}$ अभ्ययुंक्षत (cf. v.l. 20, 22, 25 etc.). — After 17, B Dn Ds $D_{3-6.10}$ (marg. *sec. m.*) read 29^{ab} (for the first time), *repeating* it in its proper place; D_{8} reads 29^{ab} after 17 only.

18 K_{4} missing (cf. v.l. 1). G_{2} om. 18 (cf. v.l. 17); G_{5} om. 18–22; T_{2} (hapl.) om. 18–20. — ^{a}) D_{10} निःसृता वै (for °तानां). B Dn Ds $D_{3-6.8}$ निःसृता (B_{8} Dn_{2} °त्य) जतुगेहाद्धि. — ^{b}) $K_{1.2}$ $D_{7.9}$ हि(D_{7} है)डंबात्. — 18^{cd} = (var.) 19^{cd}. — ^{c}) $K_{1.5}$ B Dn Ds D_{5-10} यश्चैषाम्; $D_{1.2}$ यत्रैषाम्; $D_{3.4}$ त्रातैषाम्; G_{1} स एषाम् (for य एषाम्). Dn_{1} $D_{3.4}$ धीमान्; D_{7} G_{4} वीरः (for द्वीपः).

19 K_{4} missing (cf. v.l. 1). T_{2} $G_{2.5}$ om. 19 (cf. v.l. 17, 18). — ^{a}) S (T_{2} $G_{2.5}$ om.) मिथो (for अथो). — ^{b}) M_{3-5} अथ (for अप-). — 19^{cd} = (var.) 18^{cd}.

20 K_{4} missing (cf. v.l. 1). T_{2} $G_{2.5}$ om. 20 (cf. v.l. 17, 18). — ^{ab}) B_{2} transp. संगतान् and पाण्डवान्. — ^{d}) $K_{1.5}$ $D_{1.2.8.9}$ अभ्ययुंक्षत (cf. v.l. 22 etc.). — For 20^{d}, S (T_{2} $G_{2.5}$ om.) reads कुंतीपुत्रो वृकोदरः, and then *repeats* 17^{cd}.

21 $G_{2.5}$ om. 21 (cf. v.l. 17, 18). G_{3} M_{4} om. 21^{a}–22^{b}. — K_{4} resumes! — ^{a}) Dn कृष्णायां चर°!

22 G_{2} om. 22; $G_{3.5}$ M_{4} om. 22^{ab} (cf. v.l. 18, 21). — ^{a}) B Dn Ds $D_{1.5.6.10}$ °युतैर् (for °युतं). — ^{c}) D_{1} $G_{1.4.5}$ वै (for वो). — ^{d}) $K_{1.5}$ $D_{1.2.7.9}$ अभ्ययुंक्षत (cf. v.l. 20 etc.).

23 G_{2} om. 23^{ab} (cf. v.l. 18). — ^{b}) D_{2} तृप्त्यर्थं (for तुष्ट्य°). — ^{c}) $D_{1.2}$ यो जिगाय (for अजयद्यः). S (except $G_{3.5}$) धीरो (for वीरो). — ^{d}) T_{2} $G_{2.5}$ युध्यमानः. — After 23, G_{1} *repeats* 17^{ab}.

24 ^{a}) K_{4} $B_{2.4}$ $D_{3.4}$ G_{4} च; T_{2} तु (for स). — ^{b}) B_{5} Dn_{2} D_{7-9} S (except G_{4} $M_{1.2}$) गिरीशं. — ^{d}) G_{4} महेश्वरं (for उमा°).

25 ^{a}) B (except B_{5}) Dn_{2} वशं; G_{5} वशी- (for वशे). — ^{b}) G_{4} धुरंधरः; G_{5} धनुर्धरान्. — ^{c}) T_{2} $G_{1.4}$ वै (for वो). D_{1} आदौ; D_{2} अथ; D_{8} असौ (for आजौ). — ^{d}) K_{1} $D_{1.2.7.9}$ अभ्ययुंक्षत (cf. v.l. 17, 20, 22 etc.).

26 M_{2} (hapl.) om. 26–27; K_{4} om. 26^{abc}. — ^{ab}) $D_{3.4}$ G_{5} transp. दिशं and वशे. K_{1} $D_{8.9}$ °गणान्वितां; Ds °गणैर्युतां; D_{2} G_{2} °गणावृतां.

27 M_{2} om. 27 (cf. v.l. 26). — ^{a}) T_{2} $G_{1.4.5}$ वै (for वो). — ^{b}) T_{1} $G_{1.4}$ M (M_{2} om.) धीरेण (for वीरेण). G_{4} M (M_{2} om.) अथ; G_{5} हि (for अति-). D_{1} $G_{2.3}$ वी(D_{1} व-; G_{3} धी)रेणापि (D_{1} °ति) धनुष्मता; D_{2} पांडवातिधनु°. — ^{d}) $K_{1.5}$ $D_{1.2.7.9}$ अभ्ययुंक्षत (cf. v.l. 17, 20 etc.) — After 27, G_{5} reads 30^{cd} (cf. v.l. 14).

28 B Dn Ds D_{5} (marg.).$_{10}$ (marg. *sec. m.*) read 28^{ab} (for the first time) after 17^{cd}, $D_{3.4}$ after 17; all these MSS. *repeating* it here. — ^{a}) K_{1} यः काशीशं समगधान्; K_{5} यः सकामान्समगधान्; T G_{3} यः काशिवंगमगधान्; D_{8} यः काशीन्समगधान्. — ^{b}) $B_{3.4.5}$ (first time) पुराजयत्; Dn_{1} (first time) पराजयेत् (for युधाजयत्). — After 28^{ab}, D_{1} reads 29, followed by

तेन वः सहदेवेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ २८
यस्य वीर्येण सदृशाश्चत्वारो भुवि मानवाः ।
अश्वत्थामा धृष्टकेतुः प्रद्युम्नो रुक्मिरेव च ॥ २९
तेन वः सहदेवेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ।
यवीयसा नृवीरेण माद्रीनन्दिकरेण च ॥ ३०
तपश्चचार या घोरं काशिकन्या पुरा सती ।
भीष्मस्य वधमिच्छन्ती प्रेत्यापि भरतर्षभ ॥ ३१
पाञ्चालस्य सुता जज्ञे दैवाच्च स पुनः पुमान् ।
स्त्रीपुंसोः पुरुषव्याघ्र यः स वेद गुणागुणान् ॥ ३२
यः कलिङ्गान्समापेदे पाञ्चालो युद्धदुर्मदः ।
शिखण्डिना वः कुरवः कृतास्त्रेणाभ्ययुञ्जत ॥ ३३
यां यक्षः पुरुषं चक्रे भीष्मस्य निधने किल ।
महेष्वासेन रौद्रेण पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ३४
महेष्वासा राजपुत्रा भ्रातरः पञ्च केकयाः ।
सुमृष्टकवचाः शूरास्तैश्च वस्तेऽभ्ययुञ्जत ॥ ३५
यो दीर्घबाहुः क्षिप्रास्त्रो धृतिमान्सत्यविक्रमः ।
तेन वो वृष्णिवीरेण युयुधानेन संगरः ॥ ३६
य आसीच्छरणं काले पाण्डवानां महात्मनाम् ।
रणे तेन विराटेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ३७
यः स काशिपती राजा वाराणस्यां महारथः ।
स तेषामभवद्योद्धा तेन वस्तेऽभ्ययुञ्जत ॥ ३८
शिशुभिर्दुर्जयैः संख्ये द्रौपदेयैर्महात्मभिः ।

C. 5. 2008
B. 5. 50. 42
K. 5. 50. 42

28^{cd}. — D_2 om. 28^{cd}. — ^{c}) K_1 D_9 एव; T_2 $G_{1.4}$ वै (for वः). — K_4 D_8 (hapl.) om. 28^d–30^a, but cf. v.l. 17. — ^{d}) $K_{1.5}$ $D_{1.7.9}$ अभ्ययुंक्षत (cf. v.l. 17, 20 etc.).

29 K_4 om. 29 (cf. v.l. 28); G_5 (hapl.) om. 29^a–30^b. — D_1 reads 29 after 28^{ab} (cf. v.l. 28). B Dn Ds $D_{3-6.10}$ (marg. *sec. m.*) read 29^{ab} after 17 (for the first time), *repeating* it here. D_8 reads 29^{ab} after 17 (cf. v.l. 17), and om. 29^{cd} (cf. v.l. 28). — ^{a}) B (except B_3) Dn Ds $D_{3-6.10}$ (all first time) सहसा (for सदृशाः). — ^{b}) $G_{1.4.5}$ मानवा भुवि (by transp.). B_3 (first time) पांडवाः (for मानवाः). — ^{d}) K_5 रौक्मिरू. B D (except $D_{1.2.9}$; D_8 om.) रुक्मी प्रद्युम्न एव च.

30 K_4 D_8 om. 30^a (cf. v.l. 28); G_5 om. 30^{ab} (cf. v.l. 29); D_7 also om. 30^{ab}. — ^{a}) T_2 $G_{1.4}$ वै (for वः). — ^{b}) $K_{1.5}$ $D_{1.2.9}$ अभ्ययुंक्षत (cf. v.l. 17, 20, 22, 25 etc.). K_4 B Dn Ds $D_{3-6.8.10}$ m युद्धं राजन्महात्ययं. — K_5 om. 30^{cd}. G_5 reads 30^{cd} after 27 (cf. v.l. 14). — ^{d}) $K_{1.4}$ Dn_1 $D_{3.4.7-9}$ T_2 $G_{4.5}$ °नंद° (for °नन्दि°). K_1 हि; $D_{7.9.10}$ हृ (for च).

31 ^{a}) K_4 $D_{3.4}$ घोरं या (by transp.); Ds_2 D_1 T $G_{1.2}$ $M_{4.5}$ यो घोरं. — ^{b}) Ds_2 D_8 G_2 M_4 काशिकन्या.

32 ^{a}) K_4 Ds $D_{5.6}$ पांचालयस्य; D_2 द्रुपदस्य. K_1 D_9 राजन् (for जज्ञे). — ^{b}) G_5 M_1 सा च (for च स).

33 ^{a}) K_1 $D_{9.10}$ स लिंगं; K_6 D_7 कलिंगं. — ^{b}) $K_{4.5}$ B D (except $D_{7.9}$) पांचाल्यो. K_5 युधि दुर्मदः. — ^{c}) K_1 $D_{1.2.8.9}$ च; T G ते (for वः). G_5 कौरव्य (for कुरवः). — ^{d}) S पांडवा (for कृतास्त्रेण). $K_{1.5}$ $D_{1.2.7.9}$ अभ्ययुंक्षत (cf. v.l. 17, 20, 22, 25 etc.). — After 33, T_1 ins. कुरवः कुरूनित्यर्थः (gloss); and G_5 reads 39^{ab} (cf. v.l. 14).

34 K_5 D_7 (hapl.) om. 34. — ^{a}) K_4 B Dn $D_{1.3-6.10}$ T $G_{1.2.4}$ यं (for यां). — ^{b}) K_1 D_1 निधनं किल; K_4 B Dn Ds $D_{3-6.8.10}$ निधनेच्छया; T G निधनं प्रति. — ^{c}) D_1 वीरेण (for रौद्रेण). — ^{d}) K $D_{1.2.9}$ अभ्ययुंक्षत (cf. v.l. 17, 20, 22 etc.). — After 34, G_5 reads 42 (cf. v.l. 14).

35 K_4 G_5 om. (hapl.) 35. — ^{a}) K_1 D_9 G_3 महाराज (for राजपुत्रा). — ^{b}) Some N MSS. read कैकयाः. — K_5 om. 35^c–36^b. — ^{c}) B Dn Ds $D_{3-8.10}$ आमुक्त°; D_1 आमृष्ट°; G_3 सुघृष्ट°; G_4 सन्नद्ध° (for सुमृष्ट°). — ^{d}) T_2 ते ह्यभ्य°; G_4 ते अभ्य° (for वस्तेऽभ्य°). K_1 $D_{1.2.7.9}$ अभ्ययुंक्षत (cf. v.l. 17, 20, 22 etc.).

36 K_5 om. 36^{ab} (cf. v.l. 35). — ^{b}) B_8 सत्यसंगरः. — ^{c}) $G_{1.5}$ वै (for वो). D_1 वृष्णिसिंहेन. T_2 तेन वृष्णिप्रवीरेण. — ^{d}) D_2 संगमः; T G M_1 संगताः.

37 ^{a}) K_1 चासीत्; K_5 चासां (for आसीत्). — ^{d}) N ($K_{2.3}$ missing) भविता वः समागमः. — After 37, T_2 ins.:

325* यश्च द्रोणविनाशाय समुत्पन्नो महामनाः ।
धृष्टद्युम्नेन सेनान्या पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ।

38 G_5 (hapl.) om. 38. — ^{a}) B_2 $D_{8.9}$ च (for स). Some N MSS. काशीपती. — ^{c}) K_1 D_9 स एवातिमतो योद्धा; B_3 D_2 स तेषामभितो योद्धा; D_1 स तेषामभियोद्धा वै; S (G_5 om.) ये($G_{2.4}$ ए)षामभिमतो योद्धा. — ^{d}) $K_{1.5}$ $D_{2.7.9}$ अभ्ययुंक्षत (cf. v.l. 17, 20, 22 etc.). T_2 पांडवास्तेभ्ययुंजत.

आशीविषसमस्पर्शैः पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ३९
यः कृष्णसदृशो वीर्ये युधिष्ठिरसमो दमे ।
तेनाभिमन्युना संख्ये पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ४०
यश्चैवाप्रतिमो वीर्ये धृष्टकेतुर्महायशाः ।
दुःसहः समरे क्रुद्धः शैशुपालिर्महारथः ।
तेन वश्चेदिराजेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ४१
यः संश्रयः पाण्डवानां देवानामिव वासवः ।
तेन वो वासुदेवेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ४२
तथा चेदिपतेर्भ्राता शरभो भरतर्षभ ।
करकर्षेण सहितस्ताभ्यां वस्तेऽभ्ययुञ्जत ॥ ४३
जारासंधिः सहदेवो जयत्सेनश्च तावुभौ ।
द्रुपदश्च महातेजा बलेन महता वृतः ।
त्यक्तात्मा पाण्डवार्थाय योत्स्यमानो व्यवस्थितः ॥ ४४
एते चान्ये च बहवः प्राच्योदीच्या महीक्षितः ।
शतशो यानमाश्रित्य धर्मराजो व्यवस्थितः ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

---

39 G5 reads 39^{ab} after 33 (cf. v.l. 14); M1 reads 39–40 after 41. — ^{a}) G2.5 M3.5 संचे (for संख्ये). — ^{b}) D9 पांडवेयैर् (for द्रौपदेयैर्). D8 M1 °रथैः (for °स्तमभिः). G5 om. 39^{c}–41^{f}. — ^{c}) D1 आशीविषसमाः सर्वे. — ^{d}) K1.5 D2.7.9 अभ्ययुंक्षत (cf. v.l. 17, 20, 22 etc.).

40 G5 om. 40 (cf. v.l. 14); for the sequence of M1 cf. v.l. 39. — ^{d}) K1.5 D2.7.9 अभ्ययुंक्षत (cf. v.l. 17, 20, 22 etc.). — After 40, K1 D9 read 43^{ab}.

41 K4 G5 (cf. v.l. 39) om. 41. K1 D9 transp. 41^{ab} and 41^{cd}. D6 reads 41^{ab} after 43^{ab}. For 41^{ab}, D2 subst. 326*, followed by 327*. D1 om. 41^{cd}; D7 om. 41^{cdef}. — ^{c}) D2 दुर्जयः (for दुःसहः). — ^{d}) D2 °यशाः (for °रथः). — After 41^{cd}, K5 reads 43^{ab} and *repeats* 41^{cd}. D10 om. 41^{ef}. — ^{e}) G1 M2 वै (for वः). — ^{f}) K1.5 D1.2.9 अभ्ययुंक्षत (cf. v.l. 17, 20 etc.). — N (except D10; K2.3 missing) ins. after 41 (D1, after 328*; D2 subst. for 41^{ab}):

326* अक्षौहिण्या परिवृतः पाण्डवान्योऽभिसंश्रितः ।

[K5 यश्च (for योऽभि-). D5.6 -संस्तुतः; D7 -संस्थितः.]

D2 cont.:

327* पाण्डवान्योऽभिसंसृत्य आस्ते यदुकुलोद्भवः ।

On the other hand, after 41, T1 M3.4 read 43; G3 reads 44; G4 reads 43^{ab} and *repeats* 41^{cd}; M1 reads 39–40, 43.

42 T2 G1 M2.5 transp. 42 and 43. G2 om. 42–43. G5 reads 42 after 34 (cf. v.l. 14). — ^{a}) K5 संश्रयः पांडवानां च. — ^{c}) G5 वै (for वो). — ^{d}) K1.5 D1.7.9 अभ्ययुंक्षत (cf. v.l. 17, 20, 22 etc.).

43 K1 D9 read 43^{ab} after 40; K5, after 41^{cd}. B (except B2) G2.3.5 om. 43 (for G2 cf. v.l. 42). T1 M3.4 read 43 after 41; T2 G1 M2.5 transp. 42 and 43. G4 reads 43^{ab} after 41; M1 reads 43 after 40. — ^{b}) S (G2.3.5 om.) ऋषभो नाम वीर्यवान्. — G4 om. 43^{cd}. — ^{c}) D8 M तेन व(M2.5 क)र्षेण सहितः; T1 तेनर्षभेण सहितः; T2 शूरेण तेन ते वीराः; G1 तेन हर्षेण सहिताः. — ^{d}) K1 D1.2.7.9 अभ्ययुंक्षत (cf. v.l. 17, 20, 22 etc.). T G1 पांडवा अभ्य°; M पांडवास्ते(M1.4 °र्थे)भ्य°.

44 G3 reads 44 after 41. — ^{a}) K5 Ds2 D7.8 T G (except G1) M2 जरासंधिः. D1 सहदेवो जरासंधिः. — After 44^{ab}, N (K2.3 missing) ins.:

328* युद्धेऽप्रतिरथौ वीरौ पाण्डवार्थे व्यवस्थितौ ।

[B (except B5) Dn2 D1.8 °रथे (for °रथौ). K1.5 D1.2.7.9.10 स्थितावुभौ (for व्यवस्थितौ).]

— ^{c}) S (except G4) °राज (for °तेजा). — ^{e}) D2 पांडवार्थेभ्यो.

45 ^{b}) D2 महारथाः; D10 महीभृतः (for महीक्षितः). — ^{c}) K1.4 B1.2.5 Dn2 D3–6.9 M2 यानुपाश्रित्य; K5 B4 Dn1 D2.8 यानमा°; B3 यानमारुह्य; D1 यान्समा°; T G5 यांत्युपा°; G1–4 M1 (*inf. lin.*) यांत्यपा°; M1.3–5 यान्व्यपा°. — ^{d}) T G M1 (*inf. lin.*) धर्मराजं व्यवस्थिताः.

Colophon missing in K2.3. — *Sub-parvan*: K1.4.6 B Dn Ds D3–10 संजययान; D2 यानसंधि; G1 M1.2 संजयप्रतियान. — *Adhy. name*: D1 संजयवाक्यं; M2–5 पांडवबलाख्यानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 D9 50; D5 49; D6 45; D7 G5 51; T G1–4 M 52 (M2.3.5 53). — *S'loka no.*: Dn 49.

५०

धृतराष्ट्र उवाच ।

सर्व एते महोत्साहा ये त्वया परिकीर्तिताः ।
एकतस्त्वेव ते सर्वे समेता भीम एकतः ॥ १
भीमसेनाद्धि मे भूयो भयं संजायते महत् ।
क्रुद्धादमर्षणात्तात व्याघ्रादिव महारुरोः ॥ २
जागर्मि रात्रयः सर्वा दीर्घमुष्णं च निःश्वसन् ।
भीतो वृकोदरात्तात सिंहात्पशुरिवाबलः ॥ ३
न हि तस्य महाबाहोः शक्रप्रतिमतेजसः ।
सैन्येऽस्मिन्प्रतिपश्यामि य एनं विषहेद्युधि ॥ ४
अमर्षणश्च कौन्तेयो दृढवैरश्च पाण्डवः ।
अनर्महासी सोन्मादस्तिर्यक्प्रेक्षी महास्वनः ॥ ५
महावेगो महोत्साहो महाबाहुर्महाबलः ।
मन्दानां मम पुत्राणां युद्धेनान्तं करिष्यति ॥ ६
ऊरुग्राहगृहीतानां गदां बिभ्रद्वृकोदरः ।
कुरूणामृषभो युद्धे दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ ७
शैक्यायसमयीं घोरां गदां काञ्चनभूषिताम् ।
मनसाहं प्रपश्यामि ब्रह्मदण्डमिवोद्यतम् ॥ ८
यथा रुरूणां यूथेषु सिंहो जातबलश्चरेत् ।
मामकेषु तथा भीमो बलेषु विचरिष्यति ॥ ९
सर्वेषां मम पुत्राणां स एकः क्रूरविक्रमः ।
बह्वाशी विप्रतीपश्च बाल्येऽपि रभसः सदा ॥ १०
उद्वेपते मे हृदयं यदा दुर्योधनादयः ।
बाल्येऽपि तेन युध्यन्तो वारणेनेव मर्दिताः ॥ ११
तस्य वीर्येण संक्लिष्टा नित्यमेव सुता मम ।
स एव हेतुर्भेदस्य भीमो भीमपराक्रमः ॥ १२
ग्रसमानमनीकानि नरवारणवाजिनाम् ।
पश्यामीवाग्रतो भीमं क्रोधमूर्छितमाहवे ॥ १३
अस्त्रे द्रोणार्जुनसमं वायुवेगसमं जवे ।

C. 5. 2031
B. 5. 51. 14
K. 5. 51. 14

50

☞ This adhy. is missing in $K_{2.3}$ (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15).

1 ^{a}) Ds M सर्वं एव; D_1 एते सर्वे (by transp.). K_4 $D_{3.4}$ S महेष्वासा.

2 ^{a}) T_1 $G_{1.5}$ तु (for हि). $B_{2.4}$ transp. मे and भूयो. — ^{c}) $D_{1.2.7}$ क्रूराद् (for क्रुद्धाद्).

3 ^{a}) K_4 $D_{3.4}$ रात्रीः सर्वास्तु; $D_{5.6}$ रात्रीर्यः सर्वा. — ^{b}) Some MSS. निश्वसन्. — ^{d}) D_2 मृगः (for पशुः). K_4 B D (except $D_{1.2.7.9.10}$) अपरः (for अबलः).

4 ^{a}) K_5 Ds_2 $D_{1.2.7.8.10}$ $G_{3.4}$ महाबाहो.

5 ^{a}) D_2 अमर्षी चैव; T_1 G_1 अत्यमर्षश्च (for अमर्षणश्च). — ^{c}) S (except M_1) अनर्महासः.

6 ^{a}) T_2 G_4 महेष्वासो (for महोत्साहो). — ^{b}) Ds °बुद्धिर्; $D_{1.2}$ °वीर्यो (for °बाहुर्).

7 ^{a}) S °गृहीतेषु.

8 ^{a}) K_4 B Dn Ds $D_{3-6.8.10}$ अष्टास्त्रि(Dn_1 Ds_1 D_5 °श्रि)मायसीं; D_2 सैक्यामेवायसीं; D_7 शैक्यामयस्मयीं; T_2 कार्ष्णायसमयीं. Ca.d cite शैक्यां. S गुर्वीं (for घोरां). — ^{b}) K_4 $B_{2.4.5}$ D (except $D_{1.7.9.10}$) °भूषणां (for °भूषिताम्). — After 8^{ab}, T_1 $G_{1.5}$ read 24^{ab} (for the first time), *repeating* it in its proper place. — ^{c}) S भीमस्य (for मनसा). $D_{1.2}$ सं- (for अहं). — ^{d}) D_2 काल°; G_2 भीम° (for ब्रह्म°). G_2 उदितं; G_5 उद्यतां (for उद्यतम्).

9 ^{a})=(var.) 5. 57. 20^{a}. $K_{1.4}$ D_{3-9} गजानां; K_5 B_4 Dn $D_{1.2.10}$ G_3 मृगाणां; $B_{1.2.5}$ Ds T_2 $G_{1.2.4}$ कुरूणां; M करेणु- (for रुरूणां). B_2 T_2 $G_{2.4}$ युद्धे° (for यूथे°). — ^{c}) K_1 $D_{7.9}$ वीरो (for भीमो).

10 ^{b}) $K_{1.5}$ D_9 एव; T_1 $G_{1.3.5}$ एष (for एकः). T_1 $G_{1.5}$ क्रूरकर्मकृत्. — ^{c}) K_5 बकाजीवी प्रतीपश्च; S प्रबाधते हि मे पुत्रान्. Cs cites विप्रतीपः. — ^{d}) Dn_1 हृषितः; S तरसा; Ca.d.s रभसः (as in text). $G_{4.5}$ तदा.

11 ^{a}) K_5 Dn_1 D_2 T_2 उद्वेजते (K_5 °ति). — ^{b}) K_4 $D_{3.4}$ सदा; K_5 Dn $D_{3.10}$ ये मे; B Ds $D_{1.5.6}$ T_1 G_5 यथा; G_1 तथा (for यदा).

12 ^{a}) D_2 यस्य (for तस्य). K_5 G_4 संतुष्टा; D_1 °सुष्टा; $D_{2.7.9.10}$ °दुष्टा; T_2 G_3 M °त्रस्ता. — After 12^{ab}, D_2 ins.:

329* स वै भीमो महावीर्यः क्रुद्धः परपुरंजयः ।

13 ^{a}) G_3 °मानं ह्यनीकानि. — ^{b}) Ds_2 $D_{5.6.8}$ व($D_{5.6}$ न)रवारणयोधि(Ds_2 °वाजि)नां; T G रथवारण°; M बलाद्वाजिन°. — ^{c}) D_8 T_2 G_4 M च (for इव).

14 After 14^{ab}, K_4 B Dn Ds_1 D_2(marg. *sec.*

C. 5. 2032
B. 5. 51. 15
K. 5. 51. 15

संजयाचक्ष्व मे शूरं भीमसेनममर्षणम् ॥ १४
अतिलाभं तु मन्येऽहं यत्तेन रिपुघातिना ।
तदैव न हताः सर्वे मम पुत्रा मनस्विना ॥ १५
येन भीमबला यक्षा राक्षसाश्च समाहताः ।
कथं तस्य रणे वेगं मानुषः प्रसहिष्यति ॥ १६
न स जातु वशे तस्थौ मम बालोऽपि संजय ।
किं पुनर्मम दुष्पुत्रैः क्लिष्टः संप्रति पाण्डवः ॥ १७
निष्ठुरः स च नैष्ठुर्याद्भज्येदपि न संनमेत् ।
तिर्यक्प्रेक्षी संहतभ्रूः कथं शाम्येद्वृकोदरः ॥ १८
बृहदंसोऽप्रतिबलो गौरस्ताल इवोद्गतः ।
प्रमाणतो भीमसेनः प्रादेशेनाधिकोऽर्जुनात् ॥ १९

जवेन वाजिनोऽत्येति बलेनात्येति कुञ्जरान् ।
अव्यक्तजल्पी मध्वक्षो मध्यमः पाण्डवो बली ॥ २०
इति बाल्ये श्रुतः पूर्वं मया व्यासमुखात्पुरा ।
रूपतो वीर्यतश्चैव याथातथ्येन पाण्डवः ॥ २१
आयसेन स दण्डेन रथान्नागान्हयान्नरान् ।
हनिष्यति रणे क्रुद्धो भीमः प्रहरतां वरः ॥ २२
अमर्षी नित्यसंरब्धो रौद्रः क्रूरपराक्रमः ।
ममा तात प्रतीपानि कुर्वन्पूर्वं विमानितः ॥ २३
निष्कीर्णामायसीं स्थूलां सुपर्वां काञ्चनीं गदाम् ।
शतघ्नीं शतनिर्ह्रादां कथं शक्ष्यन्ति मे सुताः ॥ २४
अपारमप्लवागाधं समुद्रं शरवेगिनम् ।

---

m.). 3–6. 8. 10 (marg.) M_5 ins.:

330* महेश्वरसमं क्रोधे को हन्याद्भीममाहवे ।

15 [a]) T G_1 अनिलाभं. — [b]) G_2 यत्नेन (for यत्तेन). — [c]) D_1 S (except $G_{2.3}$ $M_{1.2}$) नि- (for न). D_2 तत्र (for सर्वे). — [d]) K_4 B (except B_2) D (except $D_{1.7-9}$) transp. मम and पुत्रा. S (except G_5) मनस्विनः.

16 [b]) K_4 B Dn Ds $D_{3-6.8.10}$ पुरा हताः; $D_{1.2.7}$ निषूदिताः; T_2 महाबलाः (for समा°). — After 16^{ab}, T_2 ins.:

331* हिडिम्बबककिर्मीरप्रमुखाश्च महाबलाः ।

17 [a]) D_2 नासौ (for न स). — [b]) K_4 B Dn Ds $D_{1.3-8.10}$ बाल्ये; G पुत्रो (for बालो). D_2 बाल्येपि मम संजय.

18 [a]) K_1 $D_{2.9}$ निष्ठुरस्य च निष्ठूरी; $K_{4.5}$ B Dn Ds $D_{1.3-8.10}$ निष्ठुरो रोषणोत्यर्थं. — [b]) N ($K_{2.3}$ missing) G_4 भज्येतापि.

19 [a]) K_4 B Dn Ds D_{3-8} शूरस्तथाप्र°; D_1 बृहत्तथाप्र°; D_2 बृहत्तमोप्र°; S बृहत्प्रति(T_1 °स्पति-; G दिवस्पति)बलस्तात (G_4 °स्तब्धो). — [b]) $D_{1.2}$ प्रांशुः (for गौरः). S तरुर् (for ताल). $K_{4.5}$ B D (except $D_{1.2.9}$) उन्नतः; T_2 G_2 उत्थितः; $G_{1.3-5}$ उद्धतः (for उद्गतः). — [d]) S प्रादेशाद्; Ca प्रादेशेन (as in text).

20 [a]) G (except G_3) M_1 (*inf. lin.*) वायुम् (for वाजिनः). $K_{1.5}$ B_{1-3} $D_{1-6.8.10}$ T_2 G (except G_5) अभ्येति (see below); Ca अत्येति (as in text). T_1 जवेन वायुतुल्येति. — [b]) K_1 B_{1-3} $D_{1-6.8}$ T_2 $G_{2.3}$ अभ्येति (see above). — [c]) K_1 $D_{7.9}$ अव्यक्तजल्पो; S अत्यल्पभाषी. — [d]) S पांडवो मध्यमो (by transp.).

21 G_1 om. 21^{ab}. — [a]) $B_{1.3}$ श्रुतं. — [b]) T_2 G_4 बाल° (also व्यास°); G_2 आचार्यं°; M_1 (*inf. lin.* as in text). 2 बाल्य° (for व्यास°). $K_{1.5}$ D_9 यथा; S (G_1 om.) युवा (G_3 श्रुतं) (for पुरा). — [d]) $K_{4.5}$ $D_{1.2.7.9}$ T G M_2 यथातथ्येन.

22 [a]) K_1 $D_{3.4.10}$ च; T_1 अभि-; $G_{1.5}$ अथ (for स). — [b]) G_4 हयान् (for रथान्). $K_{4.5}$ B D (except $D_{1.2.8-10}$) नरान्हयान् (by transp.); G_3 हयान्रथान्; G_4 रथान्हरन्. — B Dn Ds $D_{5.6.8}$ transp. 22^d and 23^b. T $G_{1.2.4.5}$ om. 22^d–23^a.

23 T $G_{1.2.4.5}$ om. 23^a (cf. v.l. 22). M_{3-5} *repeat* 22^c for 23^a. — [a]) $K_{1.5}$ $D_{7.9.10}$ °क्रुद्धो (for °रब्धो). — B Dn Ds $D_{5.6.8}$ transp. 22^d and 23^b. — [c]) N (except $D_{1.2}$; $K_{2.3}$ missing) M_5 मया (for मम). T_1 $G_{1.5}$ तावत् (for तात). — [d]) K_4 D_1 G_4 M पूर्व- (for पूर्वं).

24 T_1 $G_{1.5}$ read 24^{ab} after 8^{ab}, *repeating* it here (cf. v.l. 8). — [a]) $K_{1.4}$ $D_{2-4.9}$ निकीर्णाम्; K_5 Dn_1 $D_{7.10}$ T_2 वि(Dn_1 नि)स्तीर्णाम्; Dn_2 $D_{5.6.8.10}$m T_1 G (except G_5) निष्कर्णाम्; Cd.s निष्कीर्णां (as in text). Ca cites निष्कीर्णं. B_3 पूर्णां; Ds D_{10}m Cs शैक्यां (for स्थूलां). — [b]) K_4 B Dn Ds $D_{2-6.10}$ सुपार्श्वां ($D_{3.4}$ °श्वीं); D_1 अपूर्वां; S अपर्वां (T_1 G_5 first time असह्यां) (for सुपर्वां). D_7 महतीं; Cs कांचनीं (as in text). — [c]) D_7 नादसंयुक्तां; D_8 तात निर्ह्रादां; S कृतनिर्घोषां; Ca.d.s शतसंह्रादां (for शतनिर्ह्रादां).

25 [b]) B (except B_3) D (except $D_{1-4.7-9}$) T_2

भीमसेनमयं दुर्गं तात मन्दास्तितीर्षवः ॥ २५
क्रोशतो मे न शृण्वन्ति बालाः पण्डितमानिनः ।
विषमं नावबुध्यन्ते प्रपातं मधुदर्शिनः ॥ २६
संयुगं ये करिष्यन्ति नररूपेण वायुना ।
नियतं चोदिता धात्रा सिंहेनेव महामृगाः ॥ २७
शैक्यां तात चतुष्किष्कुं षडस्रिममितौजसम् ।
प्रहितां दुःखसंस्पर्शां कथं शक्ष्यन्ति मे सुताः ॥ २८
गदां भ्रामयतस्तस्य भिन्दतो हस्तिमस्तकान् ।
सृक्किणी लेलिहानस्य बाष्पमुत्सृजतो मुहुः ॥ २९
उद्दिश्य पातान्पततः कुर्वतो भैरवान्रवान् ।
प्रतीपान्पततो मत्तान्कुञ्जरान्प्रतिगर्जतः ॥ ३०
विगाह्य रथमार्गेषु वरानुद्दिश्य निघ्नतः ।
अग्नेः प्रज्वलितस्येव अपि मुच्येत मे प्रजा ॥ ३१
वीथीं कुर्वन्महाबाहुर्द्रावयन्मम वाहिनीम् ।
नृत्यन्निव गदापाणिर्युगान्तं दर्शयिष्यति ॥ ३२
प्रभिन्न इव मातङ्गः प्रभञ्जन्पुष्पितान्द्रुमान् ।
प्रवेक्ष्यति रणे सेनां पुत्राणां मे वृकोदरः ॥ ३३
कुर्वन्रथान्विपुरुषान्विध्वजान्भग्नपुष्करान् ।
आरुजन्पुरुषव्याघ्रो रथिनः सादिनस्तथा ॥ ३४
गङ्गावेग इवानूपांस्तीरजान्विविधान्द्रुमान् ।
प्रवेक्ष्यति महासेनां पुत्राणां मम संजय ॥ ३५
वशं नूनं गमिष्यन्ति भीमसेनबलार्दिताः ।

C. 5. 2053
B. 5. 51. 36
K. 5. 51. 36

$G_{2.4}$ °वेगितं (for °वेगिनम्). — [c]) B_3 °समं; T_1 $G_{1.5}$ °महा- (for °मयं). — [d]) T_1 $G_{1.4.5}$ कथं (for तात).

26 [c]) M विषमान्. K_4 $D_{3.4}$ नानुपश्यंति; B_4 Dn_2 D_{10} न हि मन्यंते; Dn_1 Ds $D_{5.6.8}$ नावमन्यंते; D_1 नैव पश्यंति; G_3 नावबुध्यंति. — [d]) Ds प्रतापं (for प्रपातं).

27 [a]) D_2 संग्रामं (for °युगं). S ते (for ये). $K_{1.5}$ B D (except $D_{1.2}$) गमि°; K_4 नशि° (for करि°). — [b]) K_4 B D (except $D_{1.2.9}$) मृत्यु° (for वायु°). — [d]) K_1 D_9 मृगा यथा; B_2 Dn_1 Ds $D_{5.6}$ हता मृगाः; $D_{1.2}$ वने मृगाः; D_8 यथा मृगाः (for महामृगाः).

28 [a]) Some MSS. सैक्यां. $D_{3.4}$ तां तु; T_2 G_1 तां च; G_4 तस्य (for तात). — [b]) D_1 T_1 $G_{1.4.5}$ षडश्राम् (D_1 °स्राम्); $D_{2.5.6}$ $G_{2.3}$ $M_{1.3-5}$ षडश्रिम्; T_2 M_2 षडश्रम् (for षडस्रिम्). $K_{1.4}$ D_8 $M_{1.2}$ °तौजसा; T_1 G_4 °तौजसः; M_5 °तौजसां. — [d]) $D_{1.2}$ मामकाः (for मे सुताः).

29 [b]) B (except B_4) °मस्तकं. — [c]) MSS. सृक्किणी, सृक्कणी, सृक्किणी and °र्णी also. — [d]) $G_{3.4}$ बहु (for मुहुः).

30 [a]) M (except M_1) उत्सृज्य (for उद्दिश्य). K_4 B Dn Ds $D_{3-8.10}$ नागान्; K_5 पातीन्; D_2 G_3 $M_{1.3.4}$ वातान्; T_2 पातान् and पत्तीन्; M_2 पावकान् (for पातान्). T_1 $G_{1.4}$ उद्दिश्य तानापततः. — K_5 om. 30^b–31^a. — [c]) B D (except $D_{1-4.8.9}$) T $G_{1.2.4.5}$ प्रतीपं. K_1 पतनोन्मत्तान्; $D_{1.2}$ पुरतो मत्तान्; T_2 वदतो मर्त्यान्; G_2 प्रपतो मर्त्यान् (for पततो मत्तान्). G_3 प्रतीतं सततो मत्तान्. — [d]) K_1 $D_{9.10}$ परिगर्जतः; $B_{1.2.5}$ D_6 प्रतिगर्जितः; T_1 G (except G_4) °भंजतः.

31 K_5 om. 31^a (cf. v.l. 30). — [a]) D_9 कुशलान् (for विगाह्य). — [b]) $D_{1.2}$ वीरान् (for वरान्). S यो($G_{1.5}$ $M_{1.3-5}$ यौ)धान्निर्दिश्य निघ्नतः. — [c]) K_4 $D_{3.4.7}$ वायुयुत° (for प्रज्वलित°). — [d]) K_5 न विमुच्येत; D_2 नावमु° (for अपि मु°). D_1 वै (for मे). T_1 G_1 न मुच्येरन्निमाः प्रजाः; T_2 G_{2-5} M_1 न मुच्येयुरिमाः प्रजाः; M_{2-5} अपि मुच्येदिमाः प्रजाः.

32 [a]) Dn_2 $G_{1.3}$ M (except M_3) वीथी-; B_1 T_1 G_2 वीथीः; Cs वीथीं (as in text). $D_{1.2}$ °वीर्यो (for °बाहुर्). — [b]) T_1 $G_{1.5}$ भ्राम° (for द्राव°). K_1 D_9 नाग-; K_5 गज-; G_{2-4} इव (for मम). — [d]) G_1 युगांताग्निरिवोत्थितः.

33 [b]) $G_{3.4}$ पुष्पितद्रुमान्. — [c]) D_2 प्रधक्ष्यति. K_1 D_9 महा- (for रणे). — M_4 (hapl.) om. 33^d–35^c. D_1 reads 35^d for 33^d (for the first time), *repeating* it in its proper place.

34 M_4 om. 34 (cf. v.l. 33). — [b]) D_{10} विध्वस्तान् (for विध्वजान्). K_1 रथकूबरान्; K_5 $D_{1.2.10}$ भग्नकूबरान्; D_9 भिन्नकूबरान्; Ca.d भग्नपुष्करान् (as in text). K_4 B Dn Ds $D_{3-8.10m}$ विसारथिहयध्व(D_7 °ज)जान्. — For 34^c, D_1 repeats 33^c. — [c]) $K_{1.5}$ $D_{7.9.10}$ °व्याघ्रान् (for °व्याघ्रो). — [d]) D_1 reads 35^d for 34^d (cf. v.l. 33).

35 M_4 om. 35^{abc} (cf. v.l. 33); D_1 om. 35^{ab}. $D_{3.4}$ om. 35; D_{10} reads it in marg. — [a]) K_4 D_9 T_2 G (except G_1) गांगो (for गङ्गा-). — [b]) K_4 Dn_1 T_1 G_4 M_1 विविधद्रुमान्. — [c]) K_4 B Dn Ds D_{5-8} प्रभंक्ष्यति; $D_{9.10}$ प्रधक्ष्यति (for प्रवे°). N (except D_1; $K_{2.3}$ missing) G_3 रणे (for महा-). — [d]) D_1 reads 35^d here for the *third* time (cf. v.l. 33, 34)! T_2 पुत्राणां मे वृकोदरः (= 33^d).

36 D_{10} reads 36 in marg. G_4 (hapl.) om. 36. — [a]) K_1 $D_{7.8}$ वशे; K_4 B Dn Ds $D_{2-6.10}$ दिशो; K_5

C. 5. 2054
B. 5. 51. 36
K. 5. 51. 36

मम पुत्राश्च भृत्याश्च राजानश्चैव संजय ॥ ३६
येन राजा महावीर्यः प्रविश्यान्तःपुरं पुरा ।
वासुदेवसहायेन जरासंधो निपातितः ॥ ३७
कृत्स्नेयं पृथिवी देवी जरासंधेन धीमता ।
मागधेन्द्रेण बलिना वशे कृत्वा प्रतापिता ॥ ३८
भीष्मप्रतापात्कुरवो नयेनान्धकवृष्णयः ।
ते न तस्य वशं जग्मुः केवलं दैवमेव वा ॥ ३९
स गत्वा पाण्डुपुत्रेण तरसा बाहुशालिना ।
अनायुधेन वीरेण निहतः किं ततोऽधिकम् ॥ ४०
दीर्घकालेन संसिक्तं विषमाशीविषो यथा ।
स मोक्ष्यति रणे तेजः पुत्रेषु मम संजय ॥ ४१
महेन्द्र इव वज्रेण दानवान्देवसत्तमः ।
भीमसेनो गदापाणिः सूदयिष्यति मे सुतान् ॥ ४२
अविषह्यमनावार्यं तीव्रवेगपराक्रमम् ।
पश्यामीवातिताम्राक्षमापतन्तं वृकोदरम् ॥ ४३
अगदस्याप्यधनुषो विरथस्य विवर्मणः ।
बाहुभ्यां युध्यमानस्य कस्तिष्ठेदग्रतः पुमान् ॥ ४४
भीष्मो द्रोणश्च विप्रोऽयं कृपः शारद्वतस्तथा ।
जानन्त्येते यथैवाहं वीर्यज्ञस्तस्य धीमतः ॥ ४५
आर्यव्रतं तु जानन्तः संगरान्न बिभित्सवः ।
सेनामुखेषु स्थास्यन्ति मामकानां नरर्षभाः ॥ ४६
बलीयः सर्वतो दिष्टं पुरुषस्य विशेषतः ।
पश्यन्नपि जयं तेषां न नियच्छामि यत्सुतान् ॥ ४७
ते पुराणं महेष्वासा मार्गमैन्द्रं समास्थिताः ।
त्यक्ष्यन्ति तुमुले प्राणान्रक्षन्तः पार्थिवं यशः ॥ ४८
यथैषां मामकास्तात तथैषां पाण्डवा अपि ।
पौत्रा भीष्मस्य शिष्याश्च द्रोणस्य च कृपस्य च ॥ ४९
यत्त्वस्मदाश्रयं किंचिद्दत्तमिष्टं च संजय ।
तस्यापचितिमार्यत्वात्कर्तारः स्थविरास्त्रयः ॥ ५०
आददानस्य शस्त्रं हि क्षत्रधर्मं परीप्सतः ।
निधनं ब्राह्मणस्याजौ वरमेवाहुरुत्तमम् ॥ ५१
स वै शोचामि सर्वान्वै ये युयुत्सन्ति पाण्डवान् ।

वीरा; T $G_{1.3.5}$ M_{1} (*inf. lin.* as in text). 2 वधं (for वशं). — b) K_{5} B D (except $D_{7.9}$) °भया° (for °बला°). — c) G_{3} transp. पुत्रा° and भृत्या°.

38 a) K_{4} $D_{3.4}$ वसुधा (for पृथिवी). S सूत (for देवी). — b) $D_{1.2}$ जरासंधभयार्दिता. — c) D_{9} तेनैव मागधेंद्रेण. — d) K_{4} $D_{1-4.9}$ प्रशासिता (for प्रता°).

39 a) $K_{1.5}$ $D_{7.9.10}$ भीष्मप्रभावात्; K_{4} $D_{3.4}$ °प्रसादात्; $G_{2.3}$ भीमप्रतापात्. — c) K_{1} $D_{1.2.3}$ T_{2} G_{4} ये न; $K_{4.5}$ B Dn Ds $D_{3-7.9.10}$ यन्न (for ते न). K_{4} B Dn Ds $D_{3-6.8}$ M_{2} वशे (for वशं). — d) K_{4} B Dn Ds D_{3-9} तत्; D_{2} च (for वा).

41 a) K_{4} D_{1-6} °युक्तं; T_{1} $G_{3.4}$ °सक्तं; G_{5} M_{1} °सिद्धं (for °सिक्तं). B Dn Ds D_{8} दीर्घकाल(Dn_{1} °लं)-समास($B_{1.3.4}$ Ds D_{8} °यु)क्तं. — d) K_{4} D_{1-6} पांडवः (for संजय).

42 c) $D_{1.2}$ महाबाहुः (for गदा°).

43 a) $K_{1.4.5}$ $D_{3.4.7.9}$ T_{2} °ह्य($D_{3.4}$ T_{2} °ह्यं)महावीर्यं; $D_{1.2}$ °ह्यमनासाध्यं; T_{1} G M °ह्यमनाहार्यं. — c) Ds इह; $D_{3.4}$ $G_{3.5}$ च; D_{8} G_{4} M_{3} वा (for इव). Ds $D_{1.2}$ S अभि- (G_{4} हि) (for अति-).

44 c) B_{2} Ds_{2} D_{8} °चर्मणः; T G °खड्गिनः (for °वर्मणः).

45 ab) G_{4} भीष्मद्रोणकृपश्चायमश्वत्थामा तथैव च. — c) B (except B_{3}) Ds D_{8} तथैवाहं; D_{1} यथा वाहं. — d) B $D_{1.2}$ S वीर्यज्ञास्.

46 a) D_{1} S आर्यवृत्तं. — b) D_{1} $G_{1.2}$ बिभत्सवः; T $G_{3.5}$ भिभत्सवः; G_{4} corrupt.

47 a) K_{4} $D_{3.4}$ तु भवेद्; S तत्तु वै (for सर्वतो).

48 a) S अविषह्यं (T_{1} $G_{1.3.4}$ °ह्या; T_{2} G_{5} °ह्य) (for ते पुराणं). — b) K_{4} $B_{1.2.4}$ D_{7} समाश्रिताः; D_{2} अवस्थिताः. — c) A few N MSS. तुमले.

49 a) D_{1} सूत (for तात). — cd) D_{7} पौत्रा भीष्मस्य द्रोणस्य शिष्याश्चैव कृपस्य च.

50 a) B_{2} $D_{1.10}$ ये तु; B_{3} T_{2} यत्तन्; D_{8} यच्च (for यत्तु). B_{3} T_{2} मदाश्रयं (T_{2} °ये); T_{1} $G_{2.5}$ अस्मदाश्रयात्; Cs अस्मदाश्रयं (as in text). G_{2} तात (for किंचित्). K_{5} D_{7} यत्त(D_{7} °द)स्मादाश्रयं किंचित्; M_{3-5} यत्तस्मादाश्रयात्किंचित्. — b) $K_{1.4}$ $D_{3-6.9}$ हितम् (for दत्तम्). — K_{4} om. 50^{d}–52^{a}.

51 K_{4} om. 51 (cf. v.l. 50). — b) $B_{1.2.5}$ $D_{2.9}$ क्षात्रधर्मं. Ds_{2} D_{2} परीप्सवः. — c) K_{5} B D (except $D_{1.2.7.9}$) क्षत्रिय° (for ब्राह्मण°). — d) D_{7} T_{1} $G_{4.5}$ M_{4} परम् (for वरम्).

52 K_{4} om. 52^{a} (cf. v.l. 50). — a) D_{9} शश्वत्

विक्रुष्टं विदुरेणादौ तदेतद्भयमागतम् ॥ ५२
न तु मन्ये विघाताय ज्ञानं दुःखस्य संजय ।
भवत्यतिबले ह्येतज्ज्ञानमप्युपघातकम् ॥ ५३
ऋषयो ह्यपि निर्मुक्ताः पश्यन्तो लोकसंग्रहान् ।
सुखे भवन्ति सुखिनस्तथा दुःखेन दुःखिताः ॥ ५४
किं पुनर्योऽहमासक्तस्तत्र तत्र सहस्रधा ।
पुत्रेषु राज्यदारेषु पौत्रेष्वपि च बन्धुषु ॥ ५५
संशये तु महत्यस्मिन्किं नु मे क्षममुत्तमम् ।
विनाशं ह्येव पश्यामि कुरूणामनुचिन्तयन् ॥ ५६
द्यूतप्रमुखमाभाति कुरूणां व्यसनं महत् ।
मन्देनैश्वर्यकामेन लोभात्पापमिदं कृतम् ॥ ५७
मन्ये पर्यायधर्मोऽयं कालस्यात्यन्तगामिनः ।
चक्रे प्रधिरिवासक्तो नास्य शक्यं पलायितुम् ॥ ५८
किं नु कार्यं कथं कुर्यां क्व नु गच्छामि संजय ।
एते नश्यन्ति कुरवो मन्दाः कालवशं गताः ॥ ५९
अवशोऽहं पुरा तात पुत्राणां निहते शते ।
श्रोष्यामि निनदं स्त्रीणां कथं मां मरणं स्पृशेत् ॥ ६०

यथा निदाघे ज्वलनः समिद्धो
दहेत्कक्षं वायुना चोद्यमानः ।
गदाहस्तः पाण्डवस्तद्वदेव
हन्ता मदीयान्सहितोऽर्जुनेन ॥ ६१

C. 5. 2084
B. 5. 51. 61
K. 5. 51. 61

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

(for स वै). D3.4 S वो (for वै). — [b]) G2.5 M ये युयुत्स(G5 °त्सं)त. K4.5 B D (except D2.7.9) पांडवैः. — [d]) D2 तदेव भ°.

53 [a]) K4 Ds2 ननु; T G न तनू (for न तु). G5 विनाशाय (for विघाताय). — [b]) G5 नूनं; M जानन् (for ज्ञानं). D2 भेषजं (for संजय). — [c]) K4.5 B Dn2 Ds D1.3–8.10 T2 G2 अतिबलं; D2 अनाविलं. — [d]) K4.5 B D (except D1.8.9) ज्ञानस्यापि (for ज्ञानमपि).

54 [a]) G2 अपि हि; G4 ह्यवि-; M3.4 (*inf. lin.*).5 ह्याधि- (M4 orig. व्याधि-) (for ह्यपि). K5 संयुक्ताः; Cs निर्मुक्ताः (as in text). G5 विषयेभ्यो विनिर्मुक्ताः. — [b]) K1.5 D1–4.7–10 लोकसंग्रहं; Cs as in text. — [c]) K4.5 B3.4 Dn1 D3.4.10 सुखैर् (for सुखे).

55 [a]) K4.5 B1–3.5 Ds D2–8.10 मोहम्; B4 S योयम् (G4.5 यो मया) (for योऽहम्). Ds आसक्ताः. — [c]) K1.5 D7 राष्ट्र-; K4 B4 Dn1 Ds D3–5.8.10 राज्ये; D9 राष्ट्रे (for राज्य-). D6 पुत्रेषु दारे राज्येषु; G2 पुत्रेष्वपि दारेषु (sic). — [d]) B3 पौरेष्वपि.

56 [b]) K1.5 D5.6.8 नु (for तु). K5 B2 Dn1 D3.4.7–9 T G1 क्षेमम्; Cs as in text. K4 B4.5 Dn Ds1 D1.5.6.10 G3 उत्तरं (for उत्तमम्). — [c]) K4 D3.4 ह्यनुपश्यामि; D2 ह्यवगच्छामि; T1 G1.5 एव पश्यामि. — [d]) T1 G1.5 अनयात्ततः; G3.4 M2 अपि चिंतयन्.

57 [a]) K4 आप्नोति; Dn1 D10 (*sup. lin.*) T G1.4.5 आयाति (for आभाति). Ds D1.2 द्यूतप्रमुखतो भाति.

58 [c]) T2 G1.2 M प्रथिः; Ca.d.s प्रधिः (as in text). — [d]) M1.2 नात्र; Cs नास्मात् (for नास्य).

59 [a]) K4 B D (except D9) कुर्यां (for कार्यं). K1.5 D9 तथा; D5.6 च वै (for कथं). D5.6 तेषु (for कुर्यां). — [b]) K4 D3.4 कुत्र; G4 अनु- (for क्व नु). In D9 the portion from 59[cd] up to 5. 60. 12 is lost on missing folios. — [d]) K1.5 Dn1 D10 कालवशा(Dn1 °शे)नुगाः; S क्रोधवशं गताः.

60 D9 missing (cf. v.l. 59). K4 B D (D9 missing) तदा (for पुरा). — [c]) T1 G1 रुदितं (for निनदं). — [d]) T1 G3.5 M1–4 मा (for मां).

61 D9 missing (cf. v.l. 59). — [a]) T2 G1 M3.4 (*sup. lin.*).5 यदा (for यथा). — [b]) Dn1 चीयमानः; D2 क्षोभ्य°; D10 नोद्य°. — [c]) K4 B D (except D1.2.7.10; D9 missing) वै तथैव (for तद्वदेव). — [d]) K1.5 D7.10 (*sup. lin.*) अस्मदीयान् (for मदीयान्). G5 सहितानर्जुनेन.

Colophon missing in K2.3 D9. — *Sub-parvan:* K1.4.5 B (except B2) D (D9 missing) संजययान (D2 यानसंधि); G2 M1.2 संजयप्रतियान. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 51; D5 50; D8 47; D7 G5 52; T G1–4 M 53 (M2.3.5 54). — *S'loka no.:* K3 60; Dn G5 61; D8 62.

५१

C. 5. 2085
B. 5. 52. 1
K. 5. 52. 1

धृतराष्ट्र उवाच ।
यस्य वै नानृता वाचः प्रवृत्ता अनुशुश्रुमः ।
त्रैलोक्यमपि तस्य स्याद्योद्धा यस्य धनंजयः ॥ १
तस्यैव च न पश्यामि युधि गाण्डीवधन्वनः ।
अनिशं चिन्तयानोऽपि यः प्रतीयाद्रथेन तम् ॥ २
अस्यतः कर्णिनालीकान्मार्गणान्हृदयच्छिदः ।
प्रत्येता न समः कश्चिद्युधि गाण्डीवधन्वनः ॥ ३
द्रोणकर्णौ प्रतीयातां यदि वीरौ नरर्षभौ ।
माहात्म्यात्संशयो लोके न त्वस्ति विजयो मम ॥ ४
घृणी कर्णः प्रमादी च आचार्यः स्थविरो गुरुः ।
समर्थो बलवान्पार्थो दृढधन्वा जितक्लमः ।
भवेत्सुतुमुलं युद्धं सर्वशोऽप्यपराजयः ॥ ५
सर्वे ह्यस्त्रविदः शूराः सर्वे प्राप्ता महद्यशः ।
अपि सर्वामरैश्वर्यं त्यजेयुर्न पुनर्जयम् ।
वधे नूनं भवेच्छान्तिस्तयोर्वा फल्गुनस्य वा ॥ ६
न तु जेतार्जुनस्यास्ति हन्ता चास्य न विद्यते ।
मन्युस्तस्य कथं शाम्येन्मन्दान्प्रति य उत्थितः ॥ ७
अन्येऽप्यस्त्राणि जानन्ति जीयन्ते च जयन्ति च ।
एकान्तविजयस्त्वेव श्रूयते फल्गुनस्य ह ॥ ८
त्रयस्त्रिंशत्समाहूय खाण्डवेऽग्निमतर्पयत् ।

51

☞ This adhy. is missing in K2.3 D9 (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15; 50. 59).

1 =(var.). 3. 46. 5. — a) K1 नैवानृता; D8 चैतानृता; T1 G1 ताः सूनृता; T2 (orig.) G3.5 ता नानृता; T2 (*inf. lin.*) G4 नानानृता; G2 नानाविधा; M तादृगृता (for वै नानृता). — b) K1 T1 M4 अनुशुश्रुम. B D (except D7; D9 missing) कदाचिदनुशुश्रुम (D6 °मः). — c) K1 D7.10 T2 G2 अद्य (for स्याद्). — d) K1 D2.10 S (except G3) यस्य योद्धा (by transp.).

2 =(var.) 3. 46. 8. — a) T2 तु न; G2.4 न च (by transp.). — b) $=3^d$. D2 T1 G3.5 °धन्विनः. — B2 (hapl.) om. 2^c–3^d; K1 reads it in marg.

3 B2 om. 3; K1 reads it in marg. (cf. v.l. 2). — 3^{ab}=(var.) 3. 46. 6^{ab}. — a) Ds2 D7.8 G4 कर्णनालीकान्. — K5 om. 3^{cd}. — c) K4 प्रतीयान्; D1 युध्यतो; D2.8 प्रभेत्ता; Ca. d प्रत्येता (as in text). — d) $=2^b$. S विद्यते सव्यसाचिनः.

4 =(var.) 3. 46. 9. — b) S वीरं (T1 G1 वा तं) नरर्षभं. — After 4^{ab}, N (K2.3 D9 missing) ins.:

332* कृतास्त्रौ बलिनां श्रेष्ठौ समरेष्वपराजितौ ।

— c) K4.5 B D (except D1.8; D9 missing) G1.3 महान्स्यात्; T2 G4 उभाभ्यां; Ca. d माहात्म्यात् (as in text).

5 =(var.) 3. 46. 10–11^{ab}. K5 om. 5^a–8^b. — d) G4 M (except M1) जित° (for दृढ°). — e) T1 G4.5 M (except M2) तु (M1 *inf. lin.* सु- as in text). A few MSS. -तुमलं. K1 D8 Ca. d. s -तुमु(K1 D8 °म)ले युद्धे. — f) G5 सर्वतः; Cs सर्वशः (as in text). K1 M1 Ca. d. s अपराजितः. T2 सर्वक्षत्रभयावहं.

6 =(var.) 3. 46. 11^c–12^d. K5 om. 6 (cf. v.l 5). — a) K4 D3.4 [अ]प्यस्त्र°; M1 शस्त्र° (for ह्यस्त्र°). — b) D2 सर्वैः प्राप्तं (for सर्वे प्राप्ता). — S *repeats* 6^{ef}–10^{ab} here (with v.l.), reading the lines for the first time after 5. 48. 45^{ab}. — e) G1 (first time) यथा; G5 (second time) जये (for वधे). — f) S (first time) तत्र and (second time) ए(T1 ते)षां; Ca. d तयोर् (as in text). K1 वै (for वा). K1.4 B D (except D1.2; D9 missing) फाल्गुनस्य. K4 B (except B2) D (except D1.3–5.7; D9 missing) च (for वा).

7 =(var.) 3. 46. 13. K5 om. 7 (cf. v.l. 5). S *repeats* 7 here (with v.l.); cf. v.l. 6. — ab) B Dn Ds D5.6.8 transp. जेता and हन्ता. T1 G2.4 M (all first time) and T2 G1.3.5 (all both times) वा (for च). D1.2 नैवास्य (for चास्य न). — G5 om. 7^c–8^d. — d) K1 D7 समुत्थितः (for य उत्थितः).

8 K5 om. 8^{ab}; G5 om. 8 (cf. v.l. 5, 7). S *repeats* 8 here (with v. l.); cf. v.l. 6. — a) D2 शस्त्राणि; G3–5 M (all first time) ह्यस्त्राणि (for ऽप्यस्त्राणि). — b) D2 जयंति न जयंति च; S (both times) युध्यंति विजयंति च (G5 om. second time). — c) S (first time) अयं तु; Ca एकांत- (as in text). D2 चेह; T1 G1 (both second time) त्वेष (for त्वेव). — d) Some N MSS. फाल्गुनस्य. K1.5 तु; B3 D1.2.8 T2 (second time) G4 (both times) च; D3.4.7.10 G1 (both times) हि; M5 (second time) वा (for ह).

9 =(var.) 3. 46. 14. S *repeats* 9 here (with

जिगाय च सुरान्सर्वान्नास्य वेद्मि पराजयम् ॥ ९
यस्य यन्ता हृषीकेशः शीलवृत्तसमो युधि ।
ध्रुवस्तस्य जयस्तात यथेन्द्रस्य जयस्तथा ॥ १०
कृष्णावेकरथे यत्तावधिज्यं गाण्डिवं धनुः ।
युगपत्त्रीणि तेजांसि समेतान्यनुशुश्रुमः ॥ ११
नैव नोऽस्ति धनुस्तादृङ्ग योद्धा न च सारथिः ।
तच्च मन्दा न जानन्ति दुर्योधनवशानुगाः ॥ १२
शेषयेदशनिर्दीप्तो निपतन्मूर्ध्नि संजय ।
न तु शेषं शराः कुर्युरस्तास्तात किरीटिना ॥ १३
अपि चास्यन्निवाभाति निघ्नन्निव च फल्गुनः ।
उद्धरन्निव कायेभ्यः शिरांसि शरवृष्टिभिः ॥ १४
अपि बाणमयं तेजः प्रदीप्तमिव सर्वतः ।
गाण्डीवेद्धं दहेताजौ पुत्राणां मम वाहिनीम् ॥ १५

अपि सा रथघोषेण भयार्ता सव्यसाचिनः ।
वित्रस्ता बहुला सेना भारती प्रतिभाति मे ॥ १६
यथा कक्षं दहत्यग्निः प्रवृद्धः सर्वतश्चरन् ।
महार्चिरनिलोद्धूतस्तद्वद्धक्ष्यति मामकान् ॥ १७
यदोद्वमन्निशितान्बाणसंघा-
न्स्थातातताय समरे किरीटी ।
सृष्टोऽन्तकः सर्वहरो विधात्रा
यथा भवेत्तद्वदवारणीयः ॥ १८
यदा ह्यभीक्ष्णं सुबहून्प्रकारा-
ञ्श्रोतासि तानावसथे कुरूणाम् ।
तेषां समन्ताच्च तथा रणाग्रे
क्षयः किलायं भरतानुपैति ॥ १९

C. 5. 2105
B. 5. 52. 20
K. 5. 52. 20

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

---

v.l.); cf. v.l. 6. — ^{a}) K_1 B (except B_4) Ds $D_{1.5.7.8.10}$ समाः सूत; K_5 समये तेषु; D_6 क्षपाः सूत; T_1 G_5 M (all both times), T_2 (second time) and G_{1-3} (all first time) सहेंद्रेण; T_2 G_4 (both first time) सहस्राणि; $G_{1.3.4}$ (all second time) सहस्रेण; G_2 (second time) महेंद्रेण (for समाः सूत); all comm. cite त्रयस्त्रिंशत्समाः. ❀ Ca: त्रयस्त्रिंशत् समा वर्षाणि यस्य स तथा । त्रयस्त्रिंशत् समा इति पाठेऽसमस्ते त्रयस्त्रिंशत् समा यस्येति शेषः । Cn: त्रयस्त्रिंशत्समा वर्षाणि अतीता इत्यर्थः । संधिरार्षः ।❀ — ^{d}) K_5 B Dn Ds $D_{5.6.8.10}$ Ca विद्मः; T_1 $G_{1.5}$ (all second time) वेत्ति (for वेद्मि). S both times (G_1 M_5 first time only) पराभवं.

10 S *repeats* 10^{ab} here; cf. v.l. 6. — ^{b}) K_1 °समायुतः; D_7 °यशोनिधिः (for °समो युधि). — ^{c}) K_4 B_4 ध्रुवं (for ध्रुवः). K_1 कृतं तात व्रतं तस्य; K_5 क्षेमं तस्य ध्रुवं तात; $D_{1.2}$ ध्रुवं तस्य भवेत्तात; S कृतं तस्य (G_3 कृतस्तस्य; G_5 अर्जुनस्य) ध्रुवं तात.

11 ^{a}) S युक्तौ (for यत्तौ). — ^{b}) B_3 वरिष्ठं; Ca.d अधिज्यं (as in text). — ^{d}) D_2 इति (for अनु-). K_4 B D (except $D_{6.7.10}$; D_9 missing) -शुश्रुम.

12 ^{a}) $K_{4.5}$ B Dn Ds $D_{3-6.8.10}$ नैवास्ति नो; D_2 न रथोस्ति; S नैव चास्ति. — ^{b}) D_1 G_3 न योधा; G_4 M न हया. — ^{c}) K_1 T_2 ते (for तत्). $D_{1.2}$ बुध्यंते (for जानन्ति).

13 =(var.) 3. 46. 15. — ^{a}) $G_{4.5}$ शोषयेत्. D_1 M दीप्ता (for दीप्तो). — ^{b}) K_5 B (except B_5) Dn $D_{3.4.7.10}$ विपतन्; D_1 G_3 M पतंती; D_2 प्रपतन्; $D_{5.6.8}$ निष्पतन्. — K_5 om. 13^{c}–19^{d}; Ds om. 13^{c}–15^{b}. — ^{c}) K_4 B (except B_3) Dn $D_{3-6.8.10}$ तात (for कुर्युः). — ^{d}) K_4 B Dn $D_{3-6.8.10}$ कुर्युरस्ताः (B_3 मुक्तास्तात) (for अस्तास्तात).

14 K_5 Ds om. 14 (cf. v.l. 13). — ^{b}) D_7 एव (for इव). B Dn $D_{1.2.5.6.8}$ धनंजयः; a few N MSS. च फाल्गुनः (for च फल्गुनः). S विनिघ्नन्निव फल्गुनः. — ^{c}) K_1 क्रुद्धः शरसहस्रेण; S उत्पतंतीव (T_1 G_1 °तंति च; T_2 G_3 °तन्निव) कायेभ्यः.

15 K_5 om. 15; Ds om. 15^{ab} (cf. v.l. 13). — ^{b}) D_2 T_1 G_5 सर्वशः (for °तः). — ^{c}) K_1 गांडीवेयं; $B_{1.3.4}$ Dn Ds $D_{7.8}$ T G (except G_2) Cs °वोत्थं; D_1 °वाग्निर्; D_2 °वेन (for °वेद्धं). $D_{1.2.10}$ S (except M_5) दहेत्तात. Cs cites आजौ (as in text).

16 =(var.) 3. 46. 17. K_5 om. 16 (cf. v.l. 13). — ^{a}) Ds स्म; $M_{1.2}$ वा (for सा). — ^{c}) K_4 B (except B_2) Dn $D_{1-6.8.10}$ बहुधा (for °ला).

५२

C. 5. 2105
B. 5. 53. 1
K. 5. 53. 1

धृतराष्ट्र उवाच ।

यथैव पाण्डवाः सर्वे पराक्रान्ता जिगीषवः ।
तथैवाभिसरास्तेषां त्यक्तात्मानो जये धृताः ॥ १
त्वमेव हि पराक्रान्तानाचक्षीथाः परान्मम ।
पाञ्चालान्केकयान्मत्स्यान्मागधान्वत्सभूमिपान् ॥ २
यश्च सेन्द्रानिमाँल्लोकानिच्छन्कुर्याद्वशे वली ।
स श्रेष्ठो जगतः कृष्णः पाण्डवानां जये धृतः ॥ ३
समस्तामर्जुनाद्विद्यां सात्यकिः क्षिप्रमाप्तवान् ।
शैनेयः समरे स्थाता बीजवत्प्रवपञ्शरान् ॥ ४
धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चाल्यः क्रूरकर्मा महारथः ।
मामकेषु रणं कर्ता बलेषु परमास्त्रवित् ॥ ५
युधिष्ठिरस्य च क्रोधादर्जुनस्य च विक्रमात् ।
यमाभ्यां भीमसेनाच्च भयं मे तात जायते ॥ ६
अमानुषं मनुष्येन्द्रैर्जालं विततमन्तरा ।
मम सेनां हनिष्यन्ति ततः क्रोशामि संजय ॥ ७
दर्शनीयो मनस्वी च लक्ष्मीवान्ब्रह्मवर्चसी ।

---

17 K5 om. 17 (cf. v.l. 13). — ^{a}) Dn1 स च (for कक्षं). K4 B D (D9 missing) महानग्निः (D2 महावह्निः); G3 दहेदग्निः. — ^{b}) K4 B D (except D7; D9 missing) प्रदहेत्; G3.4 प्रदीप्तः (for प्रवृद्धः). — ^{c}) G3.4 महाग्निर् (for °र्चिर्). M महानिलबलोद्भूतः. — ^{d}) D10 तथा (for तद्वद्). T1 G1.5 मे सुतान् (for मामकान्).

18 =(var.) 3. 46. 18. K5 om. 18 (cf. v.l. 13). — ^{a}) T G यतः (T2 G5 यथा) (for यदा). T G उद्वहन् (T2 G3 उत्सृजन्) (for उद्वमन्). T1 G1 निहितान् (for निशितान्). G2.3 M °वर्षान्; G4 °पूगान् (for °संघान्). D2 यदोद्वमद्बाणसंघाञ्शिताग्रान्. — ^{b}) K4 B D (except D1.2; D9 missing) T तानाततायी; G5 अस्त्राततायी. — ^{d}) K4 B D (D9 missing) अपार° (for अवार°).

19 K5 om. 19 (cf. v.l. 13). — ^{a}) K1 तस्य; D1.2 यस्य; G (except G5) यथा (for यदा). M (except M1) अपि (for हि). S प्रणादान्; all comm. प्रकारान् (as in text). — ^{b}) T2 श्रोष्यामि; all comm. श्रोतास्मि (as in text). K1 वा चातिवधे; K4 B (except B4) Dn1 D5.6 ताताव°; D1 धाताव°; T2 यानाव°; G3 नानाव° (for तानाव°). All comm. cite आवसथे (as in text). — ^{c}) K1 समं तत्र (for समन्ताच्च). G5 हि (for च). G3 तदा (for तथा). — ^{d}) S (except G1.5) भवताम् (for भरतान्).

Colophon missing in K2.3 D9. — *Sub-parvan:* K1.4.5 B D संजययान (D2 यानसंधि; D9 missing); M संजयप्रतियान. — *Adhy. name:* M अर्जुनप्रशंसा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 52; D5 51; D6 48; D7 G5 53; T G1–4 M1.4 54; M2 50; M3.5 55. — *S'loka no.:* Dn 20; D8 21.

52

☞ This adhy. is missing in K2.3 D9 (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15; 50. 59). G5 transp. adhy. 52 and 53.

1 K5 om. from 1^{cd} up to 5. 54. 25^{ab}. — ^{d}) D2 रणे; G5 जयैर् (for जये). D2 G5 वृताः; T2 G2–4 रताः (for धृताः); cf. v.l. 3^{d}.

2 K5 om. 2 (cf. v.l. 1). — ^{cd}) A few MSS. पंचालान्, कैकयान्, मात्स्यान् and मगधान्. K1 वंग°; D2 सर्वं°; D7.10 अंग°; T2 अन्य° (for वत्स°).

3 K5 om. 3 (cf. v.l. 1). — ^{a}) D2 यः सहेंद्रान्. — ^{b}) B2.5 Ds D1–8.10 वशी (for बली). — ^{c}) Dn2 Cn स स्रष्टा; D1 स ज्येष्ठो; T1 G1.5 श्रेष्ठोस्य (for स श्रेष्ठो). Ds स्रष्टा (for कृष्णः). — ^{d}) K4 D1.2 वृतः; G3 रतः (for धृतः); cf. v.l. 1^{d}.

4 K5 om. 4 (cf. v.l. 1). — ^{b}) S क्षिप्रहस्तवान्. — ^{c}) K1 S संप्राप्तः (for शैनेयः). T1 G1.5 स्थायी (for स्थाता). — ^{d}) D7 बीजवद्विसृजन्; G5 जवात्प्रतिवपन्. Ca cites प्रवपन् (as in text).

5 K5 om. 5 (cf. v.l. 1). — ^{a}) D7 G4.5 पांचालः. — ^{b}) T1 G1.5 दृढवर्मा; T2 G2 M कृतवर्मा; G3 कृतकर्मा; G4 धृत° (for क्रूर°).

6 K5 om. 6 (cf. v.l. 1). — ^{a}) K4 D3.4 तु (for च).

7 K5 om. 7 (cf. v.l. 1). — ^{b}) D1 बलं; Ca.s जालं (as in text). G5 अंतकृत्; Ca.d.s अन्तरा (as in text). — ^{c}) G5 हरिष्यंति. K4 B2.4 Dn Ds D3–8.10 m Cs न मे सैन्या(D7 सेना)स्तरिष्यंति; D2 सेनां हनिष्यंति मम. — ^{d}) D7 ततः शोचामि; T G1–3 M1 इत्यभिक्रो°; G4 अभिक्रो°; M2–5 यदि क्रो°.

मेधावी सुकृतप्रज्ञो धर्मात्मा पाण्डुनन्दनः ॥ ८
मित्रामात्यैः सुसंपन्नः संपन्नो योज्ययोजकैः ।
भ्रातृभिः श्वशुरैः पुत्रैरुपपन्नो महारथैः ॥ ९
धृत्या च पुरुषव्याघ्रो नैभृत्येन च पाण्डवः ।
अनृशंसो वदान्यश्च ह्रीमान्सत्यपराक्रमः ॥ १०
बहुश्रुतः कृतात्मा च वृद्धसेवी जितेन्द्रियः ।
तं सर्वगुणसंपन्नं समिद्धमिव पावकम् ॥ ११
तपन्तमिव को मन्दः पतिष्यति पतंगवत् ।
पाण्डवाग्निमनावार्यं मुमूर्षुर्मूढचेतनः ॥ १२

तनुरुचः शिखी राजा शुद्धजाम्बूनदप्रभः ।
मन्दानां मम पुत्राणां युद्धेनान्तं करिष्यति ॥ १३
तैरयुद्धं साधु मन्ये कुरवस्तन्निबोधत ।
युद्धे विनाशः कृत्स्नस्य कुलस्य भविता ध्रुवम् ॥ १४
एषा मे परमा शान्तिर्यया शाम्यति मे मनः ।
यदि त्वयुद्धमिष्टं वो वयं शान्त्यै यतामहे ॥ १५
न तु नः शिक्षमाणानामुपेक्षेत युधिष्ठिरः ।
जुगुप्सति ह्यधर्मेण मामेवोद्दिश्य कारणम् ॥ १६

C. 5. 2120
B. 5. 53. 16
K. 5. 53. 16

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

---

8 K_5 om. 8 (cf. v.l. 1). — ^{a}) $D_{1.2}$ यश° (for मन°). — ^{b}) $G_{2.4}$ M_1 (*inf. lin.*) बल° (for लक्ष्मी°). Ds D_1 $M_{1.2.3}$ (*inf. lin.* as in text). $_5$ °वर्चसा; T_2 M_4 °वर्चसः. — ^{d}) D_1 धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः.

9 K_5 om. 9 (cf. v.l. 1). — ^{a}) K_1 D_7 T G सु(G_4 सं)प्रसन्नैः (T_2 °न्नः); M सु(M_2 स)संपन्नैः. — ^{b}) K_1 D_8 युज्य-; K_4 Dn D_{3-6} G_3 युद्ध-; $B_{1.2.5}$ Ds D_{10} युग्य-; $B_{3.4}$ D_1 T_2 योग्य-; Ca.d.s योज्य- (as in text). — ^{c}) K_4 B Dn Ds D_{3-6} वीरैर् (B_3 सर्वैर्); D_8 घोरैर्; T_1 $G_{1.5}$ मित्रैर् (for पुत्रैर्). $D_{7.10}$ शूरैश्च भ्रातृभिः पुत्रैर्. — ^{d}) D_1 T_1 $G_{1.4}$ उपपन्नैर्.

10 K_5 om. 10 (cf. v.l. 1). — ^{b}) D_2 मित्रभृत्यैः; D_7 नैपुण्येन; Ca.d.s नैभृत्येन (as in text). — ^{d}) D_2 धी°; T_1 $G_{1.4.5}$ श्री° (for ह्री°).

11 K_5 om. 11 (cf. v.l. 1). — ^{a}) S (except M_2) श्रुतात्मा (for कृ°).

12 K_5 om. 12 (cf. v.l. 1). — ^{a}) K_1 एव; K_4 $B_{3.4}$ अभि (for इव). T_2 मर्त्यः(for मन्दः). — ^{d}) K_4 $B_{2.4}$ D (except $D_{7.10}$; D_9 missing) नष्ट° (for मूढ°).

13 =(var.) 5. 36. 47 (q.v.). K_5 om. 13 (cf. v.l. 1). — ^{a}) Dn D_5m तनुरुद्धः; Ca.d.np तनुरुचः (as in text). — ^{b}) $K_{1.4}$ B_4 D (D_9 missing) Ca.d मिथ्योपचरितो मया; T_2 जांबूनदसमप्रभः.

14 K_5 om. 14 (cf. v.l. 1). — ^{a}) $B_{3.5}$ नैव युद्धं (for तैरयुद्धं).

15 K_5 om. 15 (cf. v.l. 1). — ^{a}) T_1 G_1 च परा (for परमा). K_4 $B_{2.4}$ Dn Ds $D_{3-6.8}$ बुद्धिः; D_1 शक्तिः (for शान्तिः). $D_{7.10}$ इयमेव परा शांतिः; T_2 एवमेषा परा शांतिः; M_2 एषां तथा परा शांतिः. — ^{b}) Ds $D_{2.7.10}$ T_2 $G_{3.5}$ यथा (for यया). D_1 T_2 शाम्येत. S (except G_{2-4}) मतिः (for मनः). — B_5 om. 15^c–16^d. — ^{c}) K_1 D_8 यदित्थं युद्धम्. — ^{d}) K_1 T_2 G_3 शांत्या; T_1 $G_{1.5}$ गत्वा; G_2 M शांत्यां (for शान्त्यै). S (except G_4) यतेमहि.

16 K_5 B_5 om. 16 (cf. v.l. 1, 15). — ^{a}) Ds_2 D_6 $G_{1.2}$ न तु नः; D_7 न पुनः. K_1 Ca.d शिष्यमाणानां; K_4 B (B_5 om.) D (except D_1; D_9 missing) क्लिश्यमानानां (B_{1-3} °मानान्वै); G_3 क्षममाणानां; G_4 शाम्य°; Cs शिक्ष° (as in text). T_1 ननु निरीक्षमाणानां. — ^{c}) B_2 D_2 S Cd.s जुगुप्सते; Ca as in text. $D_{3.4}$ च; D_7 स्व- (for ह्य-). — ^{d}) D_2 G_2 ममैव; all comm. मामेव (as in text).

Colophon missing in $K_{2.3}$ D_9; K_5 D_8 om. it. — *Sub-parvan*: $K_{1.4}$ B Dn Ds $D_{1.3-7.10}$ संजययान; T_1 G_1 M संजयप्रतियान. — *Adhy. name*: M (except M_1) धर्मपुत्रप्रशंसा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1 53; D_5 52; D_6 49; D_7 54; S 55 ($M_{2.3.5}$ 56). — *S'loka no.*: Dn D_3 16.

53

☞ This adhy. is missing in $K_{2.3.5}$ D_9 (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15; 52. 1; 50. 59). G_5 transp. adhy. 52 and 53.

1 G_5 om. 1–2. — ^{a}) K_4 भाव°; G_2 क्रुद्ध°; G_3 कृत्स्न° (for क्षत्र°).

2 G_5 om. 2 (cf. v.l. 1). — ^{b}) $K_{1.4}$ Ds $D_{2.7.10}$

५३

C. 5. 2121
B. 5. 54. 1
K. 5. 54. 1

संजय उवाच ।

एवमेतन्महाराज यथा वदसि भारत ।
युद्धे विनाशः क्षत्रस्य गाण्डीवेन प्रदृश्यते ॥ १
इदं तु नाभिजानामि तव धीरस्य नित्यशः ।
यत्पुत्रवशमागच्छेः सत्त्वज्ञः सव्यसाचिनः ॥ २
नैष कालो महाराज तव शश्वत्कृतागसः ।
त्वया ह्येवादितः पार्था निकृता भरतर्षभ ॥ ३
पिता श्रेष्ठः सुहृद्यश्च सम्यक्प्रणिहितात्मवान् ।
आस्थेयं हि हितं तेन न द्रोग्धा गुरुरुच्यते ॥ ४
इदं जितमिदं लब्धमिति श्रुत्वा पराजितान् ।
द्यूतकाले महाराज स्मयसे स्म कुमारवत् ॥ ५
परुषाण्युच्यमानान्स पुरा पार्थानुपेक्षसे ।
कृत्स्नं राज्यं जयन्तीति प्रपातं नानुपश्यसि ॥ ६
पित्र्यं राज्यं महाराज कुरवस्ते सजाङ्गलाः ।
अथ वीरैर्जितां भूमिमखिलां प्रत्यपद्यथाः ॥ ७
बाहुवीर्यार्जिता भूमिस्तव पार्थैर्निवेदिता ।
मयेदं कृतमित्येव मन्यसे राजसत्तम ॥ ८
ग्रस्तान्गन्धर्वराजेन मज्जतो ह्यप्लवेऽम्भसि ।
आनिनाय पुनः पार्थः पुत्रांस्ते राजसत्तम ॥ ९
कुमारवच्च स्मयसे द्यूते विनिकृतेषु यत् ।
पाण्डवेषु वनं राजन्प्रव्रजत्सु पुनः पुनः ॥ १०
प्रवर्षतः शरव्रातानर्जुनस्य शितान्बहून् ।
अप्यर्णवा विशुष्येयुः किं पुनर्मांसयोनयः ॥ ११
अस्यतां फल्गुनः श्रेष्ठो गाण्डीवं धनुषां वरम् ।
केशवः सर्वभूतानां चक्राणां च सुदर्शनम् ॥ १२
वानरो रोचमानश्च केतुः केतुमतां वरः ।

वीर° (for धीर°). Ds $D_{5.6.8}$ धीमतः; D_1 निश्चयं; T_1 G_1 निर्णयं (for नित्यशः). — ^{c}) B (except B_3) Dn_1 $D_{3.4}$ यः (for यत्). T $G_{1.2}$ M (except M_1) °शतम् (for °वशम्). D_1 आपन्नः; Ds अन्विच्छेः; D_8 S (G_5 om.) आगच्छेत् (T_1 °च्छत्; M_5 °च्छे). — ^{d}) K_4 B_3 D (except $D_{6.8}$; D_9 missing) तत्वज्ञः; S (G_5 om.) सत्वस्थं. D_7 T_2 $G_{1.2}$ M_2 सव्यसाचिनं.

3 ^{a}) D_1 G_3 नैव; Cs नैष (as in text). G_5 एवमेतन्महाराज. — ^{b}) D_2 तावकाश्च कृता°. Cs cites शश्वत् (as in text). — ^{c}) S अर्दि(G_3 °र्थि)ताः (for आदितः). K_1 पार्थौ. — ^{d}) K_1 निकृतो; Dn_1 $D_{3.4}$ वंचिता (? gloss); S (except G_2 M_5) निकृत्या (for निकृता). — After 3, S ins.:

333* स्वीकृतास्तैर्जनपदाः कुरवस्ते सजाङ्गलाः ।
कथं वीरैर्जितां भूमिमखिलां प्रतिपद्यथाः ।

[=(var.) 7. — (L. 1) G_{2-4} ते (for तैर्). — (L. 2) G_5 प्रतिपद्यते.]

4 ^{a}) K_1 $D_{1.7.10}$ T $G_{3.5}$ M (except M_2) ज्येष्ठः (for श्रेष्ठः). Ds G_5 सुहृच्चयश्च; D_2 गुरुर्यस्य; T_1 सुहृदश्च. — ^{c}) K_1 S स्व(T G सु)मतं (for हि हितं).

5 ^{b}) S °जितं (G_4 °जयं) (for °जितान्). — After 5, T G (except G_2) read 10.

6 ^{a}) K_1 $D_{7.10}$ तान्; K_4 D_{3-6} स्वं; B Dn Ds D_8 च; T_1 $G_{1.4.5}$ तु; T_2 तैः (for स्म). — ^{c}) D_1 राज्यं कृत्स्नं (by transp.). M (except M_1) इह (for इति).

7 After 7^{ab}, D_5 (marg.).8 ins.:

334* प्रार्थयन्ति महायुद्धे नानुबन्धमवेक्षसे ।

— D_2 transp. 7^{cd} and 8^{ab}. — ^{c}) K_1 पृथक्; S कथं (for अथ). D_2 वीर्यार्जिताम्. K_4 B D (except $D_{7.10}$; D_9 missing) उर्वीम् (for भूमिम्). — ^{d}) D_5 S (except T_2 $G_{1.2}$) प्रति° (for प्रत्य°).

8 D_2 transp. 7^{cd} and 8^{ab}. — ^{a}) D_1 S (except T_2 $G_{1.2.4}$) °वीर्यजिता. — ^{c}) K_4 $D_{1-3.7}$ एवं (for एव). — ^{d}) $G_{2.3}$ साधु° (for राज°).

9 G_4 (hapl.) om. 9. — ^{c}) K_4 पुरा (for पुनः).

10 T G (except G_2) read 10 after 5. — ^{c}) K_4 B_2 D_{1-4} T_2 G_{2-4} वने (for वनं).

11 ^{a}) K_4 शरजालान्. — ^{b}) K_4 D_{10} (*sup. lin.* शरान्) सितान्; B_3 तथा (for शितान्).

12 ^{a}) Some N MSS. फाल्गुनः. S Cs पांडव(Cs °वः)श्रेष्ठो. — ^{b}) K_1 $D_{3.4.8}$ गांडिवं; Cs as in text. — ^{d}) K_4 $B_{1.2.5}$ D (except $D_{1.2.7.10}$; D_9 missing) आयुधानां; T_2 अस्त्राणां च (for चक्राणां च).

13 ^{a}) $D_{5.8}$ तु (for च). — ^{c}) G_4 वहतो; G_5 सुरथो (for सरथो). — ^{d}) B (except B_4) Dn $D_{6.8}$ बहून्; G_5 युधि (for वहन्). $G_{3.4}$ वाहाः श्वेतहया रणे (G_4 रथे). — ^{e}) B_4 Ds ते; D_2 T_2 $G_{2.3}$ M वो; T_1 G_5 वै; $G_{1.4}$ यो (for नो). S राज्ञः (for राजन्). — ^{f}) $D_{1.6}$ इवोदितं.

एवमेतानि सरथो वहन्श्वेतहयो रणे ।
क्षपयिष्यति नो राजन्कालचक्रमिवोद्यतम् ॥ १३
तस्याद्य वसुधा राजन्निखिला भरतर्षभ ।
यस्य भीमार्जुनौ योधौ स राजा राजसत्तम ॥ १४
तथा भीमहतप्रायां मज्जन्तीं तव वाहिनीम् ।
दुर्योधनमुखा दृष्ट्वा क्षयं यास्यन्ति कौरवाः ॥ १५
न हि भीमभयाद्भीता लप्स्यन्ते विजयं विभो ।
तव पुत्रा महाराज राजानश्चानुसारिणः ॥ १६
मत्स्यास्त्वामद्य नार्चन्ति पञ्चालाश्च सकेकयाः ।
शाल्वेयाः शूरसेनाश्च सर्वे त्वामवजानते ।
पार्थं ह्येते गताः सर्वे वीर्यज्ञास्तस्य धीमतः ॥ १७
अनर्हानेव तु वधे धर्मयुक्तान्विकर्मणा ।
सर्वोपायैर्नियन्तव्यः सानुगः पापपूरुषः ।
तव पुत्रो महाराज नात्र शोचितुमर्हसि ॥ १८
द्यूतकाले मया चोक्तं विदुरेण च धीमता ।
यदिदं ते विलपितं पाण्डवान्प्रति भारत ।
अनीशेनेव राजेन्द्र सर्वमेतन्निरर्थकम् ॥ १९

C. 5. 2142
B. 5. 54. 22
K. 5. 54. 22

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

---

14 [b]) Ds T2 G4 M (except M1) अखिला (for नि°). — [d]) K1 B5 Dn2 Ds D3–5.8.10 °सत्तमः.

15 [c]) M दुर्योधनमुखान्. D7 तात; D10 सर्वे (for दृष्ट्वा).

16 [a]) T1 G1.2.5 °बलाद् (for °भयाद्). K4 B2.5 Dn Ds D3–6 न भीमार्जुनयोर्भीता. — [b]) B1.3.4 Dn D3–7.10 लप्स्यंति; T G लभंते. B5 T2 G3.4 प्रभो; T1 G1.5 कथं (for विभो). — [c]) S (except G5) °बाहो (for °राज). — [d]) D2.10 (m as in text) °चारिणः (for °सारिणः).

17 [a]) D1.2 तात; G2 एव (for अद्य). D8 नार्छंति; G3 M नेच्छंति. — [b]) A few MSS. पंचालाः. Some N MSS. कैकयाः. B4 मद्रके° (for च सके°). — [c]) Some MSS. साल्वेयाः. B3 शूरसेनाश्च सर्वेषां. — [d]) K1 सर्वे ते त्वामुपेक्षते; B8 शाल्वेया अवजानते; D10 सर्वे ते त्वावजा°; S सर्वे प्राच्याश्च मारिष. — [e]) D7.10 transp. ह्येते and सर्वे. S एव (for ह्येते). T1 G1.5 आगताः (for गताः). — After 17, S reads 18[ef]; while N (K2.3.5 D9 missing) ins.:

335* भक्त्या ह्यस्य विरुध्यन्ते तव पुत्रैः सदैव ते ।

[Dn1 Ds1 D3.4.6 भक्ताः. Ds1 तस्य. K1 D7.10 दुरात्मभिः; D1 महाबलैः (for सदैव ते). B5 Dn1 D2.3.6 तैः (for ते).]

18 [a]) D1 अर्हानेकत्र बाध्येद्यो; D2 अर्हानेव तु राधेयो; D7 तानेव बुबुधे यो वै; D10 अनर्हो नैव बुबुधे; S अनर्हो येन वध्येत (T1 बाध्येत; G2 बुध्येत; G3.5 युध्येत). — [b]) S धर्मयुक्तो विचक्षणः. — After 18[ab], K4 B D (except D1; D2 marg. *sec. m.*; D9 missing) ins.:

336* योऽक्लेशयत्पाण्डुपुत्रान्यो विद्वेष्ट्यधुनापि वै ।

— [c]) S सर्वैरुपायैर्निग्राह्यः. — [d]) D1.2.7 T2 G4 M1 (*inf. lin.*). 2.4 (*inf. lin.*) सोधमः; T1 G1–3 M1.3–5 सोधर्म्यः (for सानुगः). — After 18[cd], S ins.:

337* अपरोक्षं महाराज साक्षाच्चैनं ब्रवीम्यहम् ।

[M एतद् (for एनं).]

— S reads 18[ef] after 17. — [e]) K1 D5.6 महाराजन्. S पुत्रस्य तव दोषेण. — [f]) K4.5 B Dn Ds D2–8 नानु°; D1.10 नातः; G5 नाव- (for नात्र).

19 [a]) K4 D3.4 G3 प्रोक्तं (for चोक्तं). — [b]) S तथा भीष्मेण धी°. — [e]) K4 Dn2 D1.3 G1 अनीशेनैव; D7 °शे तव; T2 G2–5 °शे त्वयि. Ca. d cite अनीशेन (as in text). — [f]) D2 एव (for एतन्).

Colophon missing in K2.3 D9; K5 om. it. — *Sub-parvan:* K1.4 B D संजययान (D2 यानसंधि; D9 missing); T1 G1–4 M संजयप्रतियान. — *Adhy. name:* M पांडवप्रशंसनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 G5 54; D5 53; D6 50; D7 55; T G1–4 M 56 (M2–5 57). — *S'loka no.:* Dn 22; D8 38; G5 23.

54

☞ This adhy. is missing in K2.3 D9 (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15; 50. 59). K5 om. 1–25[ab] (cf. v.l. 5. 52. 1).

1 G2.4 M1–3.5 om. 1[cd]; T2 reads it in marg. — [c]) T G1.5 च (for स्म). K1 Ds3 परा- (for परान्). K1 B2.4 Dn Ds D5.6.8 T2 G3 जेतुं (for राजन्). M4

५४

दुर्योधन उवाच ।

न भेतव्यं महाराज न शोच्या भवता वयम् ।
समर्थाः स्म परान्राजन्विजेतुं समरे विभो ॥ १
वनं प्रव्राजितान्पार्थान्यदायान्मधुसूदनः ।
महता बलचक्रेण परराष्ट्रावमर्दिना ॥ २
केकया धृष्टकेतुश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
राजानश्चान्वयुः पार्थान्बहवोऽन्येऽनुयायिनः ॥ ३
इन्द्रप्रस्थस्य चादूरात्समाजग्मुर्महारथाः ।
व्यगर्हयंश्च संगम्य भवन्तं कुरुभिः सह ॥ ४
ते युधिष्ठिरमासीनमजिनैः प्रतिवासितम् ।
कृष्णप्रधानाः संहत्य पर्युपासन्त भारत ॥ ५
प्रत्यादानं च राज्यस्य कार्यमूचुर्नराधिपाः ।
भवतः सानुबन्धस्य समुच्छेदं चिकीर्षवः ॥ ६
श्रुत्वा चैतन्मयोक्तास्तु भीष्मद्रोणकृपास्तदा ।
ज्ञातिक्षयभयाद्राजन्भीतेन भरतर्षभ ॥ ७
न ते स्थास्यन्ति समये पाण्डवा इति मे मतिः ।
समुच्छेदं हि नः कृत्स्नं वासुदेवश्चिकीर्षति ॥ ८
ऋते च विदुरं सर्वे यूयं वध्या महात्मनः ।
धृतराष्ट्रश्च धर्मज्ञो न वध्यः कुरुसत्तमः ॥ ९
समुच्छेदं च कृत्स्नं नः कृत्वा तात जनार्दनः ।
एकराज्यं कुरूणां स्म चिकीर्षति युधिष्ठिरे ॥ १०
तत्र किं प्राप्तकालं नः प्रणिपातः पलायनम् ।
प्राणान्वा संपरित्यज्य प्रतियुध्यामहे परान् ॥ ११
प्रतियुद्धे तु नियतः स्यादस्माकं पराजयः ।
युधिष्ठिरस्य सर्वे हि पार्थिवा वशवर्तिनः ॥ १२
विरक्तराष्ट्राश्च वयं मित्राणि कुपितानि नः ।
धिक्कृताः पार्थिवैः सर्वैः स्वजनेन च सर्वशः ॥ १३
प्रणिपाते न दोषोऽस्ति बन्धूनां शाश्वतीः समाः ।

महाबाहो (for परान्राजन्). — ^{d}) K_1 राजेंद्र; $B_{2.4}$ Dn Ds $D_{5.6.8}$ G_3 बलिनः; T_2 राजंश्च (for विजेतुं). D_1 वयं; D_2 प्रभो (for विभो).

2 ^{a}) K_4 B D (except $D_{1.2}$; D_9 missing) $G_{3.4}$ वने. $K_{1.4}$ $B_{1.2.5}$ $D_{2-5.8}$ G_3 प्रव्रजितान्. — ^{c}) D_2 महता च बलौघेन. — ^{d}) K_1 परराष्ट्रवि°.

3 ^{a}) A few MSS. कैकया or कैकेया. — ^{b}) T_1 G_1 वीर्यवान्; T_2 M पार्थिवः (for पार्षतः). — G_5 om. 3^{cd}. — ^{c}) G_3 आययुः (for अन्वयुः). D_{10} पार्थं; $M_{1.2.5}$ (*inf. lin.*) पश्चाद् (for पार्थान्). — ^{d}) $D_{1.2}$ ये; G_4 हि (for अन्ये).

4 ^{c}) K_1 विगर्हंश्चाप्यसंगम्य; $D_{1.2.10}$ S वि($G_{1.2}$ व्य)गर्हयंतः (D_1 °त) सं°.

5 ^{a}) $D_{5.6.8}$ G_3 युधिष्ठिरं समासीनं. — ^{b}) T_2 अनुजैः (for अजिनैः). S परिवारितं. — ^{c}) G_5 संगम्य; M_2 संगत्य; C a. d संहत्य (as in text). — ^{d}) K_1 B_5 Dn_1 Ds T_1 G (except G_3) पर्युपासत.

6 ^{a}) K_1 °दानेन; D_1 °दानस्य (for °दानं च).

7 ^{a}) K_4 B Dn Ds D_{3-6} M_4 चैवं; D_1 एवैतन्; D_2 एव तु; G चैते (for चैतन्). $D_{1.2}$ ते (for तु). — ^{b}) K_1 B_5 $D_{1.2.5.6.8}$ T_2 $G_{2.3}$ °कृपास्तथा; G_4 °कृपादयः.

8 D_1 om. 8^{ab}. — ^{a}) B Ds_1 न नः; Dn D_6 ततः; Ds_2 न तु; D_2 नाव-; T G_4 न चेत्; $G_{1.3.5}$ M न च; G_2 न हि (for न ते). Ds $D_{3-5.8}$ T_2 समरे (for °ये). — G_2 om. 8^{cd}.

9 D_{10} om. 9^{a}–10^{a}. — ^{a}) Dn_1 वै; G_2 हि (for च). K_4 B D (except $D_{1.7}$; D_{10} om.; D_9 missing) G_3 $M_{2.5}$ विदुरात्. — ^{b}) B_{2-4} Dn Ds मता मम; $D_{7.8}$ T $G_{1.5}$ महात्मना (T_2 °नां) (for महात्मनः). — ^{c}) K_4 B D (except $D_{1.2.7}$; D_{10} om.; D_9 missing) M_2 तु (for च). — ^{d}) $B_{2.3}$ $D_{2.5.6.8}$ T_1 $G_{3.5}$ M_{3-5} °सत्तम.

10 D_{10} om. 10^{a} (cf. v.l. 9). — ^{a}) $D_{2.7}$ G_2 हि (for च). D_2 T $G_{1.2.4.5}$ M नः कृत्स्नं (by transp.); D_7 नः सर्वं. G_3 समुच्छेदं ततः कृत्वा. — ^{b}) G_3 कृत्स्नं (for कृत्वा). D_2 तत्र (for तात). — ^{c}) $B_{2.5}$ Ds_1 ऐक° (for एक°). K_1 Ds_2 D_{10} च; D_2 G_3 हि; G_4 स; M_1 स्वं (*inf. lin.* as in text) (for स्म).

11 ^{b}) M (except M_1) प्रणिपातं; Ca. d as in text. — ^{d}) T_2 $G_{2.3}$ °योत्स्यामहे.

12 ^{a}) T_1 नियते; T_2 G_5 नियतं. — ^{b}) G_4 ह्यस्माकं तु परा°.

13 ^{c}) K_4 $D_{3.4}$ पांडवैः सर्वैः; G_1 पांडवाः सर्वे. — ^{d}) T_1 G_1 दुर्द्यूतेन (for स्वज°).

14 ^{b}) K_4 B D (except $D_{1.3.10}$; D_9 missing) संधिनैः (for बन्धूनां). Cs cites संधिः. — ^{c}) T_1 G (except G_2) चैव (for त्वेव). — ^{d}) K_4 B D (except

पितरं त्वेव शोचामि प्रज्ञानेत्रं जनेश्वरम् ।
मत्कृते दुःखमापन्नं क्लेशं प्राप्तमनन्तकम् ॥ १४
कृतं हि तव पुत्रैश्च परेषामवरोधनम् ।
मत्प्रियार्थं पुरैवैतद्विदितं ते नरोत्तम ॥ १५
ते राज्ञो धृतराष्ट्रस्य सामात्यस्य महारथाः ।
वैरं प्रतिकरिष्यन्ति कुलोच्छेदेन पाण्डवाः ॥ १६
ततो द्रोणोऽब्रवीद्भीष्मः कृपो द्रौणिश्च भारत ।
मत्वा मां महतीं चिन्तामास्थितं व्यथितेन्द्रियम् ॥१७
अभिद्रुग्धाः परे चेन्नो न भेतव्यं परंतप ।
असमर्थाः परे जेतुमस्मान्युधि जनेश्वर ॥ १८
एकैकशः समर्थाः स्मो विजेतुं सर्वपार्थिवान् ।
आगच्छन्तु विनेष्यामो दर्पमेषां शितैः शरैः ॥ १९
पुरैकेन हि भीष्मेण विजिताः सर्वपार्थिवाः ।
मृते पितर्यभिक्रुद्धो रथेनैकेन भारत ॥ २०
जघान सुबहूंस्तेषां संरब्धः कुरुसत्तमः ।
ततस्ते शरणं जग्मुर्देवव्रतमिमं भयात् ॥ २१
स भीष्मः सुसमर्थोऽयमस्माभिः सहितो रणे ।
परान्विजेतुं तस्मात्ते व्येतु भीर्भरतर्षभ ।
इत्येषां निश्चयो ह्यासीत्तत्कालममितौजसाम् ॥ २२
पुरा परेषां पृथिवी कृत्स्नासीद्वशवर्तिनी ।
अस्मान्पुनरमी नाद्य समर्था जेतुमाहवे ।
छिन्नपक्षाः परे ह्यद्य वीर्यहीनाश्च पाण्डवाः ॥ २३
अस्मत्संस्था च पृथिवी वर्तते भरतर्षभ ।
एकार्थाः सुखदुःखेषु मयानीताश्च पार्थिवाः ॥ २४
अप्यग्निं प्रविशेयुस्ते समुद्रं वा परंतप ।
मदर्थे पार्थिवाः सर्वे तद्विद्धि कुरुसत्तम ॥ २५
उन्मत्तमिव चापि त्वां प्रहसन्तीह दुःखितम् ।
विलपन्तं बहुविधं भीतं परविकत्थने ॥ २६
एषां ह्येकैकशो राज्ञां समर्थः पाण्डवान्प्रति ।
आत्मानं मन्यते सर्वो व्येतु ते भयमागतम् ॥ २७

C. 5. 2170
B. 5. 55. 28
K. 5. 55. 28

$D_{1.10}$; D_9 missing) जनाधिपं; T_2 नरेश्वरं (for जने°). — [f]) S अनुत्तमम् (for अनन्तकम्). — After 5. 56. 27, G_5 *repeats* 14–42[ab], *with Dn readings!!*

15 [b]) T_2 उपरोधनं; G_3 आपराध°; M_3 अपरोध°. — [c]) K_1 D_{10}m इंद्रियार्थं; T_1 G (except G_4) M_5 त्वत्प्रियार्थं. K_1 $D_{1.2.7.10}$ पुरा चै(K_1 वै)तद्; Dn D_3 पुरे वै(Dn_1 चै)तद्; S पैरे(G_3 वध)श्चैव. — [d]) K_1 $D_{7.10}$ नृपोत्तम; D_1 नराधिप; S जनेश्वर (for नरो°).

16 [c]) K_1 $D_{1.7}$ $M_{2.3}$ प्रतिहरिष्यंति; T_2 परिवारयिष्यंति (hypermetric). — [d]) $D_{3.4.8}$ T_2 G_{3-5} कुलच्छेदेन.

17 [c]) G_5 मां चाहुर् (for मत्वा मां).

18 [a]) D_1 द्रोगधारो वै; G_3 अभिरुद्धाः; G_4 °क्रुद्धाः; G_5 °द्रुह्यः; all comm. °द्रुग्धाः (as in text). G_3 च केचिन्नः; G_4 परे चैव; G_5 परश्चैव; Ca परे चेन्नः (as in text). Cd cites चेन्नः (as in text). — [b]) D_1 नरेश्वर (for परं°). — [d]) D_7 भुवि (for युधि). K_1 $D_{7.10}$ G_4 नरेश्वर; K_4 B Dn Ds $D_{3-6.8.10}$m समास्थि($D_{3.4}$ °श्रि)तान्; D_1 परंतप (for जने°).

19 [a]) K_1 B_3 $D_{7.10}$ T_2 G_5 स्म (for स्मो). — [b]) D_4 reads पांडवान्प्रति, in addition to सर्वपार्थिवान्.

20 [a]) T $G_{1-3.5}$ M अपि (for हि). G_4 पुनरेकेन भीष्मेण. — [c]) K_4 B (B_4 marg.) Dn Ds D_{3-6} अति-; $D_{2.7}$ G_3 अपि (for अभि-).

21 [b]) D_6 G_5 M_2 °सत्तम.

22 [d]) G_3 $M_{1.3.4}$ व्यैतु; G_4 व्यपेतु (for व्येतु). — [e]) D_{10} एतेषां (for इत्येषां). — [f]) K_4 B D (except $D_{7.8.10}$; D_9 missing) तत्कालेमिततेजसां; T_1 $G_{1.5}$ तत्कालमतितेजसां; G_4 तस्मिन्कालेमितौजसां.

23 [c]) D_1 G_3 तस्मात् (for अस्मान्). T G (except G_2) इमे (for अमी). — [ef]) T_1 भिन्न°; M_1 हीन°; Ca छिन्न° (as in text). T_2 परं वै वीर्यहीनाश्च पार्थाः संभिन्नपक्षकाः.

24 M_1 om. 24. — [d]) B Dn Ds D_{3-6} समानीताश्च. Ca cites समानीताः; Cs मया आनीताः. M (M_1 om.) बांधवाः (for पार्थिवाः).

25 K_5 resumes from 25[cd] (cf. v.l. 5. 52. 1). — [a]) T_1 $G_{1.5}$ अप्यग्नीन्. — [c]) B D (except $D_{7.10}$; D_9 missing) G_4 मदर्थं. — [d]) Ds कुरुनंदन; $D_{1.7.10}$ S भरतर्षभ (for कुरु°).

26 [a]) D_{10} G_5 अपि (for इव). D_1 G_3 M त्वा (for त्वां). — [b]) D_7 हसंति स्म (for प्रहसन्ति). K_1 M_1 इव; B_3 च; $D_{7.8}$ G_3 सु- (for इह). $D_{1.3.4}$ दुःखिताः. — [c]) $D_{7.10}$ प्रलपंतं. — [d]) Dn_1 G_3 M °विकत्थनैः; Cs as in text. Ca.d cite परेषां विकत्थने.

27 [a]) D_1 एवं (for एषां). $D_{1.2}$ om. हि. K_5 $D_{1.2}$ राजन् (for राज्ञां). — [b]) Dn D_7 T_1 $G_{1.2}$ समर्थं; D_1 M

C. 5. 2170
B. 5. 55. 29
K. 5. 55. 29

सर्वां समग्रां सेनां मे वासवोऽपि न शक्नुयात् ।
हन्तुमक्षय्यरूपेयं ब्रह्मणापि स्वयंभुवा ॥ २८
युधिष्ठिरः पुरं हित्वा पञ्च ग्रामान्स याचति ।
भीतो हि मामकात्सैन्यात्प्रभावाच्चैव मे प्रभो ॥ २९
समर्थं मन्यसे यच्च कुन्तीपुत्रं वृकोदरम् ।
तन्मिथ्या न हि मे कृत्स्नं प्रभावं वेत्थ भारत ॥ ३०
मत्समो हि गदायुद्धे पृथिव्यां नास्ति कश्चन ।
नासीत्कश्चिदतिक्रान्तो भविता न च कश्चन ॥ ३१
युक्तो दुःखोचितश्चाहं विद्यापारगतस्तथा ।
तस्मान्न भीमान्नान्येभ्यो भयं मे विद्यते क्वचित् ॥ ३२
दुर्योधनसमो नास्ति गदायामिति निश्चयः ।
संकर्षणस्य भद्रं ते यत्तदैनमुपावसम् ॥ ३३
युद्धे संकर्षणसमो बलेनाभ्यधिको भुवि ।
गदाप्रहारं भीमो मे न जातु विषहेद्युधि ॥ ३४
एकं प्रहारं यं दद्यां भीमाय रुषितो नृप ।
स एवैनं नयेद्घोरं क्षिप्रं वैवस्वतक्षयम् ॥ ३५
इच्छेयं च गदाहस्तं राजन्द्रष्टुं वृकोदरम् ।
सुचिरं प्रार्थितो ह्येष मम नित्यं मनोरथः ॥ ३६
गदया निहतो ह्याजौ मम पार्थो वृकोदरः ।
विशीर्णगात्रः पृथिवीं परासुः प्रपतिष्यति ॥ ३७
गदाप्रहाराभिहतो हिमवानपि पर्वतः ।
सकृन्मया विशीर्येत गिरिः शतसहस्रधा ॥ ३८
स चाप्येतद्विजानाति वासुदेवार्जुनौ तथा ।
दुर्योधनसमो नास्ति गदायामिति निश्चयः ॥ ३९
तत्ते वृकोदरमयं भयं व्येतु महाहवे ।
व्यपनेष्याम्यहं ह्येनं मा राजन्विमना भव ॥ ४०

समर्थाः; D_2 G_4 समर्थान्. — d) G_4 $M_{1.3.4}$ व्यैतु. $K_{1.5}$ D_1 भयमुत्तमं; $D_{2.7.10}$ मानसो ज्वरः; S मानसं भयम् (for भयमागतम्).

28 a) K_4 B Dn Ds $D_{2.7.8}$ (by corr.). $_{10}$m जेतुं (for सर्वां). D_7 समर्थां; D_8 (before corr.) G_1 संग्राम- (for समग्रां). Ds येनास्मि (for सेनां मे). — c) $D_{1.2}$ S °रूपां (D_2 °रूपा) हि (for °रूपेयं). All comm. cite अक्षय्यरूपा (as in text). — d) $G_{1.4.5}$ हि (for अपि). K_4 B Dn Ds $D_{3-6.8}$ ब्रह्मणोपि स्वयंभुवः.

29 a) S युधिष्ठिरोपि तज्ज्ञात्वा (T_2 तच्छ्रुत्वा). — b) K_1 $B_{3.4}$ Dn $D_{1.7}$ स्म; K_5 D_2 S च; D_{10} तु (for स). $K_{1.5}$ $B_{3.5}$ $D_{3.10}$ T_1 G_3 याचते. — c) $K_{1.5}$ $D_{7.10}$ अयं (for हि). — d) $K_{1.5}$ $D_{7.10}$ एव; T_2 $G_{2.3}$ चापि (for चैव). K_4 B D (except $D_{1.7.10}$; D_9 missing) विभो (for प्रभो).

30 d) K_4 B D (except $D_{1.2.7}$; D_9 missing) वेत्सि (for वेत्थ).

31 K_1 D_1 T_2 G_4 om. (hapl.) 31^{cd}. — c) K_5 D_7 नास्ति (for नासीत्). — d) K_5 $D_{7.10}$ वा न (for न च).

32 a) K_4 B Dn D_{2-7} दुःखोषितः (B_3 दुःखे जितः); Ca.d.s दुःखोचितः (as in text). — b) $K_{1.5}$ $D_{2.7.10}$ विद्यायाः (K_1 °यां) पारगस्; Dn_2 D_1 S विद्यापारं गतस्. T_1 $G_{3.4}$ M_4 तदा (for तथा). — c) S तेभ्यश्च (G_5 युद्धे च) (for नान्येभ्यो). D_2 तस्माद्भीमान्न चान्येभ्यो. — d) $K_{1.5}$ ते (for मे). D_1 विद्यते मे भयं क्वचित्.

33 $33^{ab} = 39^{cd}$. — c) $D_{3.4}$ संकर्षणश्च; Ca.d as in text. T G (except G_4) भवने (for भद्रं ते). — d) $D_{1.7}$ यत्तदेनं (cf. Cs below); D_2 यत्र चैनं; $D_{3.4}$ यत्तदैवं; D_{10} यत्र दैन्यं; S तत्र चैनं; Ca.d यत्तदैनं (as in text). Cs cites यत्, तत् and एनं. Ds $D_{2.7}$ Cd.s °विशं; D_{10} °गतं; Ca °वसं (as in text). K_1 Dn_1 यत्तदेनं (Dn_1 °दन्नं) पुरावसं; K_5 युद्धेनं वः पुरा कृतं (sic).

34 b) T_1 बले वा; $G_{3.5}$ M बले च (for बलेन). $K_{1.5}$ $D_{7.10}$ अस्म्यधिको; Dn_1 Ds अस्त्य°; D_1 अस्म्यतुलो; $M_{3.4}$ अप्यधिको (for अभ्यधिको).

35 a) T G चेत् (for यं). — c) T G तदै(G_3 तथै)वैनं (G_4 तत एनं) (for स एवैनं). K_4 B_2 D (except $D_{2.10}$) G_4 घोरः (for घोरं).

36 G_5 M_1 om. (? hapl.) 36^{cd}. — d) D_1 राजन् (for नित्यं). D_{10} (*sup. lin.* as in text) S वृकोदरः (for मनो°).

37 G_3 (hapl.) om. 37^{ab}; D_2 reads it in marg. — a) D_7 राजन्; G_5 अप्याजौ (for ह्याजौ). — b) K_4 B D (D_9 missing) मया (for मम). — c) $D_{1.2}$ वसुधां (for पृथिवीं). — d) K_5 गतासुः (? gloss); Ca परासुः (as in text).

38 b) T_2 वज्रिणा (for हिमवान्). $K_{1.5}$ $B_{1.2.5}$ $D_{1.2.8}$ T_2 $G_{1.2}$ M_5 इव (for अपि). — c) $K_{4.5}$ B D (D_9 missing) T_2 $G_{1.2.4}$ विदीर्येत.

39 a) S °जानीते (for °जानाति). — $39^{cd} = 33^{ab}$.

तस्मिन्मया हते क्षिप्रमर्जुनं बहवो रथाः ।
तुल्यरूपा विशिष्टाश्च क्षेप्स्यन्ति भरतर्षभ ॥ ४१
भीष्मो द्रोणः कृपो द्रौणिः कर्णो भूरिश्रवास्तथा ।
प्राग्ज्योतिषाधिपः शल्यः सिन्धुराजो जयद्रथः ॥ ४२
एकैक एषां शक्तस्तु हन्तुं भारत पाण्डवान् ।
समस्तास्तु क्षणेनैतान्नेष्यन्ति यमसादनम् ॥ ४३
समग्रा पार्थिवी सेना पार्थमेकं धनंजयम् ।
कस्मादशक्ता निर्जेतुमिति हेतुर्न विद्यते ॥ ४४
शरव्रातैस्तु भीष्मेण शतशोऽथ सहस्रशः ।
द्रोणद्रौणिकृपैश्चैव गन्ता पार्थो यमक्षयम् ॥ ४५
पितामहो हि गाङ्गेयः शंतनोरधि भारत ।
ब्रह्मर्षिसदृशो जज्ञे देवैरपि दुरुत्सहः ।
पित्रा ह्युक्तः प्रसन्नेन नाकामस्त्वं मरिष्यसि ॥ ४६
ब्रह्मर्षेश्च भरद्वाजाद्द्रोण्यां द्रोणो व्यजायत ।
द्रोणाज्जज्ञे महाराज द्रौणिश्च परमास्त्रवित् ॥ ४७
कृपश्चाचार्यमुख्योऽयं महर्षेर्गौतमादपि ।
शरस्तम्बोद्भवः श्रीमानवध्य इति मे मतिः ॥ ४८
अयोनिजं त्रयं ह्येतत्पिता माता च मातुलः ।
अश्वत्थाम्नो महाराज स च शूरः स्थितो मम ॥ ४९
सर्व एते महाराज देवकल्पा महारथाः ।
शक्रस्यापि व्यथां कुर्युः संयुगे भरतर्षभ ॥ ५०
भीष्मद्रोणकृपाणां च तुल्यः कर्णो मतो मम ।
अनुज्ञातश्च रामेण मत्समोऽसीति भारत ॥ ५१
कुण्डले रुचिरे चास्तां कर्णस्य सहजे शुभे ।

C. 5. 2197
B. 5. 55. 54
K. 5. 55. 55

---

40 a) D2.8 T1 G1 °कृतं; T2 °भयं (for °मयं). — b) M व्यैतु (for व्येतु). B3 व्येतु ते भयमाहवे; T2 व्येतु राजन्महाहवे. — c) K5 M1 ह्येतन्; G2 सर्वं; G3 शोकं (for ह्येनं).

41 a) D8 अस्मिन् (for तस्मिन्). D1.2 हते मया (by transp.); S महाहवे.

42 c) D1 °ज्योतिषेश्वरः.

43 c) K4 B Dn Ds D3-7.10 Ca समेताः; D1.2 T2 G2 M2 समस्तान्; D8 समेतान् (for समस्ताः). S एव (for एतान्). — d) D1 यममंदिरं.

44 a) K1 समस्ता; K5 D1.7 समर्था (for समग्रा). K1 (before corr.) D8 पृथिवी- (for पार्थिवी). S समर्थाः (G4 सामात्यां; M2 समस्तां) पांडवीं सेनां. — b) D5.6.8 पार्थिवानां; S हरिकेतुं (for पार्थमेकं). D1.2.10 m प्रबाधितुं (for धनं°). — c) S (except M1.2.5) तस्माद्. D1.2.8 T G अशक्तो.

45 b) K1.5 शतशो विचितो भृशं; K4 Dn2 D3.4 (m as in text).7.10 °शो निचितोवशः; D1.2 °शो निचितोंगशः; T1 G M1 शतशो (G1 दशाप्या-) वृण्वता दिशः; T2 M2-5 °शो विजि(T2 °घृ)ता दिशः. Ca cites निचितः, Ca.d.s अंगशः. — d) D2 पार्थो गंता (by transp.).

46 a) K4 B Dn Ds D1.3-6.8.10 T2 G3.4 M2 अपि; D2 अयं (for हि). — b) Some MSS. and Ca.s शांतनोर्; Cd as in text. K1.5 D1.2.8 अपि (K1 अपि च); D7.10 इति; Ca.d.s अधि (as in text). S शंतनो रथिनां वरः. — c) M1 ब्रह्मवित्सदृशो. — d) K4 B (except B2) D (D9 missing) Ca सुदुःसहः (D2 दुरासहः; D7 दुरासदः); G2 सुदुर्जयः (for दुरुत्सहः). — After 46cd, N (K2.8 D9 missing) ins.:

338* न हन्ता विद्यते चापि राजन्भीष्मस्य कश्चन ।

— e) S अपि (for हि). D1.2 उक्तः पित्रा ह्यसौ पूर्वं. — f) G2 कामतस्त्वं मरि°.

47 a) D1.7 महर्षेश्च. — b) T2 G1.2 M2.5 अपि (for वि-). K4 B Dn Ds D2-6 द्रोणो द्रोण्यामजायत. — D1 (hapl.) om. 47d–50a.

48 D1 om. 48 (cf. v.l. 47). — a) K5 कृपाचार्यो मुख्योयं च; G3 कृपाचार्यश्च मुख्योयं. — b) K5 D10 S (except T2 G1.2) ब्रह्मर्षेर् (for महर्षेर्). — c) D2 °स्तंबभवः; G5 °स्तंबेभवत्. G4 धी° (for श्री°). — d) G3 M2 न वध्य (for अवध्य).

49 D1 om. 49 (cf. v.l. 47). — a) G2-4 तु (for हि). K4 B Dn Ds D2-6.8 °जास्त्रयो ह्येते (D2 ह्यत्र). — b) G3 पुत्रो (for माता). G2-4 M1.3.4 अथ (for च). — c) K1 B2 D8 S (except G3 M2-4) अश्वत्थामा.

50 D1 om. 50a (cf. v.l. 47). — b) D1 ब्रह्म° (for देव°). — After 50, N (K2.8 D9 missing) ins.:

339* नैतेषामर्जुनः शक्त एकैकं प्रति वीक्षितुम् ।
सहितास्तु नरव्याघ्रा हनिष्यन्ति धनंजयम् ।

51 G2.4 M om. 51. — b) Dn1 D3.4.6 G3 कर्णस्तुल्यो (by transp.). — c) K4 Dn1 D1 तु (for च).

52 ab) D8 कवचे (for रुचिरे). D6 G4.5 वास्तां; D3 आस्तां (for चास्तां). K1 रुचिते शुभे; G3 रुचिरप्रभे. K4 Dn1 D3.4 S (except T1 G1) transp. रुचिरे and सहजे. — c) B3.4 Dn2 D7.8 शच्यर्थं; G5 M शक्त्यर्थे (M1

C. 5. 2198
B. 5. 55. 55
K. 5. 55. 55

C.
B.
K.

ते शच्यर्थे महेन्द्रेण याचितः स परंतपः ।
अमोघया महाराज शक्त्या परमभीमया ॥ ५२
तस्य शक्त्योपगूढस्य कस्माज्जीवेद्धनंजयः ।
विजयो मे ध्रुवं राजन्फलं पाणाविवाहितम् ।
अभिव्यक्तः परेषां च कृत्स्नो भुवि पराजयः ॥ ५३
अद्धा ह्येकेन भीष्मोऽयमयुतं हन्ति भारत ।
तत्समाश्च महेष्वासा द्रोणद्रौणिकृपा अपि ॥ ५४
संशप्तानि च वृन्दानि क्षत्रियाणां परंतप ।
अर्जुनं वयमस्मान्वा धनंजय इति स्म ह ॥ ५५
तांश्चालमिति मन्यन्ते सव्यसाचिवधे विभो ।
पार्थिवाः स भवांस्त्राजन्नकस्माद्व्यथते कथम् ॥ ५६
भीमसेने च निहते कोऽन्यो युध्येत भारत ।
परेषां तन्ममाचक्ष्व यदि वेत्थ परंतप ॥ ५७
पञ्च ते भ्रातरः सर्वे धृष्टद्युम्नोऽथ सात्यकिः ।
परेषां सप्त ये राजन्योधाः परमकं बलम् ॥ ५८
अस्माकं तु विशिष्टा ये भीष्मद्रोणकृपादयः ।
द्रौणिर्वैकर्तनः कर्णः सोमदत्तोऽथ बाह्लिकः ॥ ५९
प्राग्ज्योतिषाधिपः शल्य आवन्त्योऽथ जयद्रथः ।
दुःशासनो दुर्मुखश्च दुःसहश्च विशां पते ॥ ६०
श्रुतायुश्चित्रसेनश्च पुरुमित्रो विविंशतिः ।
शलो भूरिश्रवाश्चोभौ विकर्णश्च तवात्मजः ॥ ६१
अक्षौहिण्यो हि मे राजन्दशैका च समाहृताः ।

---

inf. lin. as in text). — ^{d}) Dn_{2} T_{2} G_{2} परंतप. — ^{e}) D_{10}m सफलया (? gloss) (for अमोघया). — ^{f}) D_{7} T_{1} G (except G_{5}) परम($G_{3.4}$ समर)भीषया.

53 ^{a}) D_{7} शक्त्याप°; $G_{2.5}$ M (except M_{4}) °गूढश्च; G_{3} शक्त्याव°; Cs as in text. — B_{4} om. 53^{cd}; $G_{2.3}$ om. (hapl.) 53^{e}–53^{f}. — ^{e}) K_{4} D_{2-4} ध्रुवो (for ध्रुवं). S ($G_{2.3}$ om.) महाराज (for ध्रुवं राजन्). — After 53^{cd}, T_{1} $G_{1.4.5}$ M (except M_{1}) read 59^{c}–60^{b} (for the first time), *repeating* the lines in their proper place. — ^{f}) $D_{1.2}$ युधि; G_{5} विद्धि (for भुवि).

54 ^{a}) D_{1} S (except T_{1}) अपि (for हि). — ^{b}) K_{4} B (except B_{3}) D (D_{9} missing) Cd प्रयुतं (for अयुतं). — ^{d}) T_{1} G_{1} °कृपादयः (for °कृपा अपि).

55 ^{a}) M_{3-5} संसक्तानि; Cd संशप्तानि (as in text). $K_{1.5}$ $D_{1.2.7}$ प्रवृत्तानि; T $G_{1.2.5}$ च वृत्तानि (for च वृन्दानि). K_{4} B Dn Ds $D_{3-6.8.10}$ संश(some MSS. संस)प्तकानां वृंदानि; G_{3} संशप्तकानि वृंदानि. Ca cites संशप्तकानां, Cs संसप्तकानि. — ^{c}) Ds वायं; Cd वयम् (as in text). — ^{d}) K_{4} B D (except $D_{1.2.7}$; D_{9} missing) निहन्यात्कपिकेतनः.

56 ^{a}) K_{4} B (except B_{1}) Dn D_{3-5} तं; D_{6} तत्; G_{2} M ते (for तान्). $D_{7.10}$ मन्येहं (for मन्यन्ते). D_{2} तांश्च कालमहं मन्ये. Ca.d.s cite तान् अलं इति मन्यंते. — ^{b}) D_{1} °वधं; Ca.d.s °वधे (as in text). K_{4} B_{3} $D_{5.6.8}$ वृताः; $B_{1.2.4.5}$ Dn Ds $D_{2-4.10}$ Cs घृताः (D_{10} घृतान्); D_{1} प्रभो (for विभो). — ^{c}) D_{10} पार्थिवान्; Ca.d as in text. D_{1} सन्; D_{7} च (for स). S संगता (for स भवान्). K_{4} B D (except D_{7}; D_{9} missing) तेभ्यो (for राजन्). — ^{d}) K_{4} B D (except $D_{7.8}$; D_{9} missing) ह्यकस्मात् (for अकस्मात्). K_{5} D_{8} S व्यथसे; Ca.d as in text.

57 After 57, S ins.:

340* पाञ्चालेषु च भग्नेषु कोऽन्यः स्थातुमिहार्हति ।

58 ^{a}) $K_{1.5}$ $D_{1.7.10}$ एते (for ते). — ^{b}) $D_{3.4}$ अपि (for अथ). — ^{d}) G_{2} M (except M_{1}) यौधाः. K_{4} B Dn Ds $D_{2-6.8}$ योधाः सारं बलं मतं (B_{3} महत्); D_{1} योध्यास्माकं बलं महत्.

59 ^{a}) = Gītā (Vulg.) 1. 7^{a}. K_{4} $D_{3.4}$ G_{4} च (for तु). — ^{b}) S (except T_{1} $G_{4.5}$) °कृपां नृप. — T_{1} $G_{1.4.5}$ M (except M_{1}) *repeat* 59^{c}–60^{b} here (with v.l.), reading it for the first time after 53^{cd}. — ^{c}) G_{3} द्रौणिः कर्णौ विकर्णश्च. — ^{d}) T_{1} G_{1} (first time) स· (for अथ).

60 T_{1} $G_{1.4.5}$ M (except M_{1}) *repeat* 60^{ab} here (with v.l.); cf. v.l. 59. — ^{b}) B Dn Ds D_{8} T_{1} G_{1} (latter two second time) आवंत्यौ च; T_{1} $G_{1.4.5}$ M_{2-5} (all first time) सिंधुराजो; T_{2} आवंती च; G_{3} अवंत्येशो (for आवन्त्योऽथ). — ^{cd}) $K_{1.5}$ D_{7} विकर्ण° (for दुर्मुख°). B_{4} D_{2} transp. दुर्मुख° and दुःसह°. B_{2} दुर्मुख° (repeated) (for दुःसह°). T_{2} G (except G_{1}) M_{1} स (for the second च). S विविंशतिः (for विशां पते); cf. v.l. 61^{b}.

61 ^{a}) T_{1} G_{1} श्रुतायुश्चाश्रुतायुश्च. — ^{b}) K_{5} B_{5} S विशां पते (for विविंशतिः); cf. v.l. 60^{d}. — ^{c}) $K_{4.5}$ B_{5} Dn_{1} D_{1-4} T $G_{1.2}$ शल्यो (for शलो). K_{4} B (except B_{3}) D (except $D_{7.10}$; D_{9} missing) G_{3} चैव (for

न्यूनाः परेषां सप्तैव कस्मान्मे स्यात्पराजयः ॥ ६२
बलं त्रिगुणतो हीनं योध्यं प्राह बृहस्पतिः ।
परेभ्यस्त्रिगुणा चेयं मम राजन्ननीकिनी ॥ ६३
गुणहीनं परेषां च बहु पश्यामि भारत ।
गुणोदयं बहुगुणमात्मनश्च विशां पते ॥ ६४
एतत्सर्वं समाज्ञाय बलाग्र्यं मम भारत ।
न्यूनतां पाण्डवानां च न मोहं गन्तुमर्हसि ॥ ६५

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा संजयं भूयः पर्यपृच्छत भारत ।
विधित्सुः प्राप्तकालानि ज्ञात्वा परपुरंजयः ॥ ६६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

५५

दुर्योधन उवाच ।

अक्षौहिणीः सप्त लब्ध्वा राजभिः सह संजय ।
किं स्विदिच्छति कौन्तेयो युद्धप्रेप्सुर्युधिष्ठिरः ॥ १

संजय उवाच ।

अतीव मुदितो राजन्युद्धप्रेप्सुर्युधिष्ठिरः ।
भीमसेनार्जुनौ चोभौ यमावपि न बिभ्यतः ॥ २
रथं तु दिव्यं कौन्तेयः सर्वा विभ्राजयन्दिशः ।
मन्त्रं जिज्ञासमानः सन्बीभत्सुः समयोजयत् ॥ ३
तमपश्याम संनद्धं मेघं विद्युत्प्रभं यथा ।
स मन्त्रान्समभिध्याय हृष्यमाणोऽभ्यभाषत ॥ ४

C. 5. 2217
B. 5. 56. 4
K. 5. 56. 4

चोभौ). — [d]) D_2 महारथः (for तवात्मजः).

62 [a]) D_8 अक्षौहिण्या; $G_{1.2}$ अक्षोहिण्यश्च. K_5 $D_{1.7.10}$ S च; D_2 [अ]स्ति (for हि). K_4 $D_{3.4}$ महाराज (for हि मे राजन्). G_2 संति (for राजन्). — [b]) $D_{1.5}$ दश चैका. $K_{1.5}$ B_3 $D_{1.3.10}$ समाहिताः; D_7 °कृताः; S समाश्रि(G4 °वृ)ताः. — [d]) T_1 G_1 तस्मात्तेषां; G_4 कथं मे स्यात् (for कस्मान्मे स्यात्).

63 [a]) K_1 हि त्रिगुणोहीनं; Dn_1 D_8 D_{10} द्विगुणतो हीनं; S त्रिगुणयोगेन. All comm. cite त्रिगुणतः (as in text). — [b]) K_5 $D_{1.2}$ साध्यं (for योध्यं). D_2 आह (for प्राह). — [c]) K_4 वेद्यं; T_1 राजन्; C_s चेयं (as in text). — [d]) T_1 चेयम् (for राजन्). — K_5 om. 63[d]–64[b].

64 K_5 om. 64[ab] (cf. v.l. 63). — [d]) K_4 D_2 आत्मानं च (for आत्मनश्च).

65 [a]) T_1 $G_{1.5}$ अवि° (for समा°). — K_5 om. 65[c]–66[b].

66 K_5 om. 66[ab] (cf. v.l. 65). $K_{4.5}$ B D (except $D_{7.10}$; D_9 missing) G_2 M_1 om. the ref. — [a]) $K_{1.4}$ $D_{1.5.7.8}$ इत्युक्तः. T_2 भीतः (for भूयः). — [c]) K_4 B D (except $D_{1.3.4.10}$; D_9 missing) T_2 $G_{1.2.5}$ विवित्सुः; K_5 विद्धि नः; Ca. d विधित्सुः (as in text). — [d]) $G_{1.5}$ राजा (for ज्ञात्वा). D_2 भरतसत्तम (for पर°).

Colophon missing in $K_{2.3}$ D_9. — *Sub-parvan:* $K_{1.4.5}$ B D संजययान (D_2 यानसंधि; D_9 missing); G_1 $M_{1.3-5}$ संजयप्रतियान. — *Adhy. name:* M_{2-5} धृतराष्ट्रशोकापनोदनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1 55; D_5 54; D_6 51; D_7 G_5 56; T G_{1-4} M 57 ($M_{2.3.5}$ 58). — *S'loka no.:* Dn 69; D_3 72; G_5 68.

55

☞ This adhy. is missing in $K_{2.3}$ D_9 (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15; 50. 59).

1 $K_{1.4.5}$ D_{1-8} धृतराष्ट्रः (for दुर्योधनः). — [a]) A few MSS. अक्षोहिणीः. — [b]) G_2 भ्रातृ° (for राज°). — D_2 om. 1[cd]. — [c]) $K_{1.5}$ Cd अर्चंति; D_1 चर्चंति (for इच्छति). — [d]) T_1 $G_{1.5}$ महारथः (for युधि°).

2 $G_{2.4}$ om. 2[ab]. — [c]) $K_{1.5}$ $D_{7.10}$ चैव; T_2 G_{2-4} M चापि (for चोभौ). — [d]) K_1 T_1 $G_{1.3.5}$ यमस्यापि; K_5 यमस्थानं; $G_{2.4}$ M यमौ चापि (for यमावपि).

3 [a]) D_1 रथे तिष्ठंस्तु कौंतेयः. — [c]) $K_{1.5}$ $D_{1.2.7.10}$ T $G_{3.4}$ M_1 मंत्राञ्. K_5 D_1 स; S तु (for सन्).

4 [a]) S बीभत्सुं (for संनद्धं). — [b]) K_4 B Dn $D_{3-6.8}$ विद्युद्युतं; C_s °त्प्रभं (as in text). — [c]) K_4 B D (except $D_{7.8}$; D_9 missing) समंतात् (for स मन्त्रान्). K_5 D_8 $D_{3.10}$ S (except T_1) समभिध्यायन्.

5 [c]) $G_{3.4}$ M मा (for मां). — [d]) K_5 $D_{1.10}$ S तच्च (for तथा). K_1 T_2 G_4 अच्युतं; Ds_2 उत्तम; D_2 T_1 $G_{1.5}$

C. 5. 2218
B. 5. 56. 5
K. 5. 58. 4

पूर्वरूपमिदं पश्य वयं जेष्याम संजय ।
बीभत्सुर्मां यथोवाच तथावैम्यहमप्युत ॥ ५

दुर्योधन उवाच ।

प्रशंसस्यभिनन्दंस्तान्पार्थानक्षपराजितान् ।
अर्जुनस्य रथे ब्रूहि कथमश्वाः कथं ध्वजः ॥ ६

संजय उवाच ।

भौवनः सह शक्रेण बहुचित्रं विशां पते ।
रूपाणि कल्पयामास त्वष्टा धात्रा सहाभिभो ॥ ७
ध्वजे हि तस्मिन्रूपाणि चक्रुस्ते देवमायया ।
महाधनानि दिव्यानि महान्ति च लघूनि च ॥ ८
सर्वा दिशो योजनमात्रमन्तरं
स तिर्यगूर्ध्वं च रुरोध वै ध्वजः ।
न संसज्जेत्तरुभिः संवृतोऽपि
तथा हि माया विहिता भौवनेन ॥ ९
यथाकाशे शक्रधनुः प्रकाशते
न चैकवर्णं न च विद्म किं नु तत् ।
तथा ध्वजो विहितो भौवनेन
बह्वाकारं दृश्यते रूपमस्य ॥ १०
यथाग्निधूमो दिवमेति रुद्ध्वा
वर्णान्बिभ्रत्तैजसं तच्छरीरम् ।
तथा ध्वजो विहितो भौवनेन
न चेद्भारो भविता नोत रोधः ॥ ११
श्वेतास्तस्मिन्वातवेगाः सदश्वा
दिव्या युक्ताश्चित्ररथेन दत्ताः ।
शतं यत्तत्पूर्यते नित्यकालं
हतं हतं दत्तवरं पुरस्तात् ॥ १२

M_{2} अच्युत (for अप्युत).

6 $K_{1.4.5}$ Dn_{1} D_{1-8} धृतराष्ट्रः (for दुर्योधनः). G_{3} om. the ref. — D_{6} (hapl.) om. 6 and the ref. before 7. — ^{a}) D_{7} समस्तांस्तान् (for अभिनन्दंस्तान्). — ^{b}) $K_{1.5}$ D_{7} सर्वान् (for पार्थान्). — ^{c}) S रथं (for रथे). — ^{d}) K_{4} B Dn Ds $D_{2-5.8}$ G_{2} ध्वजाः.

7 D_{6} om. the ref. (cf. v.l. 6). — ^{a}) K_{4} B D (except $D_{1.8.10}$; D_{9} missing) Cs भौमनः; Cd as in text (cf. v.l. 9, 10). Dn_{1} G_{5} चक्रेण (for श°). — ^{b}) S (except $M_{1.4}$) बहुचित्रो. — ^{d}) K_{4} $B_{1.3.5}$ Dn Ds D_{3-6} Cs धाता (for धात्रा). D_{7} धाता त्वष्टा (for त्वष्टा धात्रा). K_{4} $B_{1.3.5}$ D_{3-6} सदा विभो; $B_{2.4}$ समं विभो; $D_{2.7.8}$ G_{2} M_{5} सहाविभो.

8 ^{a}) S तस्य (G_{3} सर्वं-) (for तस्मिन्). — After 8, K_{4} (om. line 2) B D (D_{9} missing; $D_{2.10}$ marg. *sec. m.*) ins.:

341* भीमसेनानुरोधाय हनूमान्मारुतात्मजः ।
आत्मप्रतिकृतिं तस्मिन्ध्वज आरोपयिष्यति ।

9 K_{4} om. 9^{ab}. — ^{a}) T_{1} G_{1} उन्नतं (for अन्तरं). — ^{c}) K_{4} Ds $D_{5.6}$ न सज्जत्यसौ; $B_{1.3.5}$ Dn $D_{3.4}$ न संसज्जत्यसौ; $B_{2.4}$ सज्जत्यसौ; $D_{1.7}$ G_{4} न संसजेत्; D_{2} न स सज्जेत्; D_{8} T_{1} G_{1} न सज्जते; T_{2} न संसजेते; M_{3} नः संसंजेत् (for न संसज्जेत्). T_{2} बहु° (for तरु°). — ^{d}) $K_{1.5}$ $D_{2.7.10}$ M om. हि. K_{4} B Dn Ds D_{3-7} भौमनेन (cf. v.l. 7, 10).

10 ^{b}) K_{4} Ds D_{5-7} T_{2} $G_{2.4}$ चैव वर्णं; T_{1} $G_{1.5}$ चैकरूपं. B (except B_{2}) Dn $D_{1.2.10}$ M_{2} वेद्मि (for विद्म). T_{1} $G_{1-3.5}$ M किंचन; T_{2} किंचित् (for किं नु तत्). G_{4} न विदुः कथंचन (for न च वेद्मि किं नु तत्). — ^{c}) = 11^{c}. K_{5} रचितो (for विहितो). K_{4} B Dn Ds D_{2-7} भौमनेन (cf. v.l. 7, 9). — K_{5} B_{3} om. (hapl.) 10^{d}–11^{c}; D_{3} reads the portion in marg. (*sec. m.*).

11 K_{5} B_{3} om. 11^{abc} (cf. v.l. 10). D_{7} reads 11^{ab} twice (with v.l.). — ^{a}) D_{7} (second time) तथा (for यथा). D_{7} (second time) T_{1} $G_{1.5}$ एव (for एति). D_{1} तांस्तान्; Cd रुद्ध्वा (as in text). D_{7} (first time) निरुद्धो गरीयान् (for दिवमेति रुद्ध्वा). — ^{b}) M (except M_{1}) वर्णं. G_{4} सिताभ्रं (for बिभ्रत्). K_{4} B Dn Ds $D_{3-6.7}$ (second time)$._{10}$ तैजसांश्चित्ररूपान्. — ^{c}) = 10^{c}. K_{4} B (B_{3} om.) Dn Ds D_{2-7} $G_{3.4}$ भौमनेन. — ^{d}) M_{1} विहितो; Cs भविता (as in text). S (except T_{2}) नोत (M नैव) बाधा ($G_{2.4.5}$ °धः). Cd cites रोधः and न चेन्न भारः. Cs cites the whole pāda as in text.

12 ^{a}) D_{1} वायु° (for वात°). — ^{b}) S रथे (for दिव्या). D_{7} युक्ताश्चित्राः पावकेनेह दत्ताः. — After 12^{ab}, K_{4} Dn D_{2} (marg. *sec. m.*)$._{3-6.8.10}$ ins.:

342* भुव्यन्तरिक्षे दिवि वा नरेन्द्र
एषां गतिर्हीयते नात्र सर्वा ।

— ^{c}) S हि यत् (for यत्तत्).

13 ^{a}) K_{1} दधिवर्णा; S दत्तवरा (G_{4} °र्णा) (for

तथा राज्ञो दन्तवर्णा बृहन्तो
रथे युक्ता भान्ति तद्वीर्यतुल्याः ।
ऋश्यप्रख्या भीमसेनस्य वाहा
रणे वायोस्तुल्यवेगा बभूवुः ॥ १३
कल्माषाङ्गास्तित्तिरिचित्रपृष्ठा
भ्रात्रा दत्ताः प्रीयता फल्गुनेन ।
भ्रातुर्वीरस्य स्वैस्तुरंगैर्विशिष्टा
मुदा युक्ताः सहदेवं वहन्ति ॥ १४
माद्रीपुत्रं नकुलं त्वाजमीढं
महेन्द्रदत्ता हरयो वाजिमुख्याः ।
समा वायोर्बलवन्तस्तरस्विनो
वहन्ति वीरं वृत्रशत्रुं यथेन्द्रम् ॥ १५
तुल्याश्चैभिर्वयसा विक्रमेण
जवेन चैवाप्रतिरूपाः सदश्वाः ।
सौभद्रादीन्द्रौपदेयान्कुमारा-
न्वहन्त्यश्वा देवदत्ता बृहन्तः ॥ १६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

५६

धृतराष्ट्र उवाच ।
कांस्तत्र संजयापश्यः प्रत्यर्थेन समागतान् ।
ये योत्स्यन्ते पाण्डवार्थे पुत्रस्य मम वाहिनीम् ॥ १

संजय उवाच ।
मुख्यमन्धकवृष्णीनामपश्यं कृष्णमागतम् ।
चेकितानं च तत्रैव युयुधानं च सात्यकिम् ॥ २
पृथगक्षौहिणीभ्यां तौ पाण्डवानभिसंश्रितौ ।
महारथौ समाख्यातावुभौ पुरुषमानिनौ ॥ ३
अक्षौहिण्याथ पाञ्चाल्यो दशभिस्तनयैर्वृतः ।
सत्यजित्प्रमुखैर्वीरैर्धृष्टद्युम्नपुरोगमैः ॥ ४

C. 5. 2235
B. 5. 67. 4
K. 5. 57. 4

दन्तवर्णा). — [b]) $D_{1.5}$ °युक्ताः (for °तुल्याः). — [c]) K_1 $B_{1.3.5}$ Dn Ds_2 D_1 ऋष्य°; $K_{4.5}$ $D_{3.4.5}$m.$_{6-8.10}$ ऋक्ष°; Ds_1 ऋक्षमुख्याः; D_2 ऋक्षव्रताः; D_5 वाक्ष्य°; Cd.s ऋश्यप्रख्याः (as in text). ❀Cn: पाठान्तरे ऋश्यो मृगभेदः।❀ — [d]) $K_{1.4}$ B D (except $D_{1.2.7.10}$; D_9 missing) रथे (for रणे). T_2 G_2 हयाः (for वायोः). $K_{1.5}$ $D_{1.2.7.10}$ T $G_{1.2}$ °रूपा (for °वेगा).

14 [a]) M_1 कल्माषपादाः (for °षाङ्गाः). K_1 Dn_1 $D_{5.6}$ G_5 तित्तिर-; B_2 D_8 तित्तिराः. T_2 -पृष्ठचित्राः; G_2 -पुष्पचित्राः. — [b]) Some N MSS. फाल्गुनेन. — [c]) $D_{1.3.4}$ वीरः (for वीरस्य). G_5 स्व- (for स्वैस्). $K_{1.4}$ तुरगैर्.

15 [a]) B_3 G_3 M माद्रीसुतं. K_5 B Dn_1 $D_{7.10}$ $G_{3.4}$ त्वाजमीढ; T $G_{1.2}$ $M_{2.5}$ चाजमीढं. — [b]) T_1 G_1 वहंति (for वाजिमुख्याः). — [d]) $D_{1.2}$ °हणं; S °वधे (for °शत्रुं).

16 [a]) K_5 D_7 चैते; D_1 चापि; D_2 सर्वे (for चैभिर्). — [b]) K_5 $D_{7.10}$ G_2 M (except M_1) प्रति° (for अप्रति°). K_4 B Dn Ds $D_{1-6.8}$ महाजवाश्चित्ररूपाः सदश्वाः (B_2 °श्चित्ररथेन दत्ताः).

Colophon missing in $K_{2.3}$ D_9. — *Sub-parvan:* $K_{1.4.5}$ B_{2-5} D (D_9 missing) संजययान; T_1 G_1 M संजयप्रतियान. — *Adhy. name:* M अर्जुनरथादिसंकीर्तनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1 56; D_5 55; D_6 52; D_7 G_5 57; T G_{1-4} M 58 ($M_{2.3.5}$ 59). — *S'loka no.:* Dn 17.

56

☞ This adhy. is missing in $K_{2.3}$ D_9 (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15; 50. 59.

1 [a]) D_2 आचक्ष्व; G_2 M_2 अद्राक्षीः (for अपश्यः). — [b]) = (var.) 5. 49. 1[d]. K_4 B Dn $D_{3-6.10}$ S प्रीत्यर्थेन; $D_{7.10}$m Cs प्रत्यर्थिनः; Ca.d as in text. D_2 प्रत्यक्षेण समागताः. — [c]) $D_{3.4}$ पांडवार्थं. K_5 योत्स्यंते पांडवस्यार्थे; D_2 योत्स्यंते पांडवार्थेषु.

3 [a]) Some S MSS. अक्षोहिणी°. Dn $D_{5.6.8}$ तु; D_8 ते (for तौ). — [c]) S °रथ- (for °रथौ). — [d]) S तावुभौ पुरुष(G_2 M_2 भरत)र्षभौ.

4 [a]) Some S MSS. अक्षोहिण्या. D_1 G_5 च; T G_{1-4} M तु (for अथ). — [c]) K_5 सत्यमुखप्र° (hypermetric); T_1 $G_{1.5}$ सत्यकप्र°; G_2 सात्यकिप्र°; G_4 सत्यव्रतमुखैर्. G_2 वीरो (for वीरैर्).

C. 5. 2236
B. 5. 57. 5
K. 5. 57. 5

द्रुपदो वर्धयन्मानं शिखण्डिपरिपालितः ।
उपायात्सर्वसैन्यानां प्रतिच्छाद्य तदा वपुः ॥ ५
विराटः सह पुत्राभ्यां शङ्खेनैवोत्तरेण च ।
सूर्यदत्तादिभिर्वीरैर्मदिराश्वपुरोगमैः ॥ ६
सहितः पृथिवीपालो भ्रातृभिस्तनयैस्तथा ।
अक्षौहिण्यैव सैन्यस्य वृतः पार्थं समाश्रितः ॥ ७
जारासंधिर्मागधश्च धृष्टकेतुश्च चेदिराट् ।
पृथक्पृथगनुप्राप्तौ पृथगक्षौहिणीवृतौ ॥ ८
केकया भ्रातरः पञ्च सर्वे लोहितकध्वजाः ।
अक्षौहिणीपरिवृताः पाण्डवानभिसंश्रिताः ॥ ९
एतानेतावतस्तत्र यानपश्यं समागतान् ।
ये पाण्डवार्थे योत्स्यन्ति धार्तराष्ट्रस्य वाहिनीम् ॥ १०
यो वेद मानुषं व्यूहं दैवं गान्धर्वमासुरम् ।
स तस्य सेनाप्रमुखे धृष्टद्युम्नो महामनाः ॥ ११
भीष्मः शांतनवो राजन्भागः क्लृप्तः शिखण्डिनः ।
तं विराटोऽनु संयाता सह मत्स्यैः प्रहारिभिः ॥ १२
ज्येष्ठस्य पाण्डुपुत्रस्य भागो मद्राधिपो बली ।
तौ तु तत्राब्रुवन्केचिद्विषमौ नो मताविति ॥ १३
दुर्योधनः सहसुतः सार्धं भ्रातृशतेन च ।
प्राच्याश्च दाक्षिणात्याश्च भीमसेनस्य भागतः ॥ १४
अर्जुनस्य तु भागेन कर्णो वैकर्तनो मतः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सैन्धवश्च जयद्रथः ॥ १५
अशक्याश्चैव ये केचित्पृथिव्यां शूरमानिनः ।
सर्वांस्तानर्जुनः पार्थः कल्पयामास भागतः ॥ १६
महेष्वासा राजपुत्रा भ्रातरः पञ्च केकयाः ।
केकयानेव भागेन कृत्वा योत्स्यन्ति संयुगे ॥ १७
तेषामेव कृतो भागो मालवाः शाल्वकेकयाः ।
त्रिगर्तानां च द्वौ मुख्यौ यौ तौ संशप्तकाविति ॥ १८

---

5 G_{4} (hapl.) om. 5–6. — ^{a}) G_{3} द्रुपदो वर्धयामास. — ^{b}) $B_{1.2.4}$ G_{3} °वारितः. — ^{c}) S (G_{4} om.) सर्वसैन्येन. — ^{d}) T_{2} प्रच्छाद्य च (for प्रतिच्छाद्य). B_{3} तदा प्रभाः; S (G_{4} om.) महीं तदा (for तदा वपुः).

7 ^{a}) B_{3} D_{2} S पृथिवीपालैर्. — ^{b}) T_{1} $G_{1.5}$ ज्ञाति° (for भ्रातृ°). — ^{c}) Some S MSS. अक्षोहिण्यैव. K_{4} B (except B_{3}) D (except $D_{1.2.7}$; D_{9} missing) सैन्यानां. — ^{d}) S (except G_{3}) पार्थान् (for पार्थं). K_{4} $D_{3.4}$ °स्थितः; G_{5} °हितः (for °श्रितः).

8 ^{a}) $K_{4.5}$ Dn_{1} Ds_{2} $D_{1.3}$ T_{2} $G_{3.4}$ M_{2} जरासंधिर्. — ^{c}) D_{7} धर्मराजमनुप्राप्तौ. — ^{d}) Some S MSS. अक्षोहिणी°.

9 ^{ab}) Some N MSS. कैकया. K_{5} transp. पञ्च and सर्वे. — G_{2} om. 9^{cd}. — ^{c}) D_{7} T_{1} $G_{1.5}$ अक्षो(D_{7} °क्षौ)हिण्या. — ^{d}) M (except M_{1}) अपि (M_{4} *inf. lin.* अभि- as in text). $D_{1.2}$ पांडवानां बले(D_{2} रणे)भवन्.

10 ^{a}) $K_{1.5}$ $D_{1.2.10}$ एव ततस् (for एतावतस्). — ^{b}) B (except B_{3}) Dn Ds $D_{3-6.8}$ T $G_{1.2.4}$ तान्; G_{5} तदा (for यान्). — ^{d}) S सैनिकान् (for वाहिनीम्).

11 ^{ab}) T_{1} G_{1} transp. वेद and दैवं. G_{3} वेत्ति (for वेद). T_{2} G_{2} देवगंधर्वम्. — ^{c}) K_{4} B D (except $D_{1.7.10}$; D_{9} missing) तत्र (for तस्य). S स तस्य (G_{4} सबल-; M_{1} सर्वस्य) प्रमुखे नेता (T_{2} तादृक्). — ^{d}) K_{4} B (except B_{3}) D (except $D_{1.2.7.10}$; D_{9} missing) G_{4} (before corr.) °रथः (for °मनाः).

12 ^{b}) K_{5} D_{2} भागे (for भागः). K_{5} दत्तः (for क्लृप्तः). — ^{c}) G_{4} अपि (for अनु-). — ^{d}) K_{4} B D (except $D_{7.10}$; D_{9} missing) T_{1} $G_{1.2}$ सार्धं (for सह). K_{5} पुत्रैः; a few S MSS. मात्स्यैः (for मत्स्यैः).

13 ^{b}) $B_{2.4}$ G_{4} कृतः (for बली). — ^{d}) D_{2} G_{3} तौ (for नो). $K_{1.5}$ D_{10} (m as in text) विषमाविति भारत.

14 ^{a}) $K_{1.5}$ $D_{7.10}$ (*sup. lin.* as in text) ससैन्यश्च; $D_{1.2}$ T_{1} $G_{1.5}$ तव सुतः (for सहसुतः). — ^{b}) $D_{1.2}$ G_{4} सह (for सार्धं).

15 ^{a}) D_{7} $G_{4.5}$ च (for तु). — ^{b}) $K_{1.5}$ D_{10} ततः; D_{2} S गतः (G_{4} कृतः) (for मतः). — ^{c}) $K_{1.5}$ $D_{1.2.7}$ भगदत्तः (for विकर्णश्च).

16 G_{2} is missing from 16 up to 57^{ab}. G_{5} om. 16. — ^{d}) $K_{1.5}$ D_{7} भागशः (for °तः).

17 G_{2} missing (cf. v.l. 16). — ^{bc}) N (except B) mostly कैकयाः and कैकयान्. D_{1} चैव (for एव). — ^{d}) D_{1} संगरे; S (except G_{4}; G_{2} missing) °गताः (for °युगे).

18 G_{2} missing (cf. v.l. 16). — ^{b}) M (except M_{1}) मालवः. $K_{1.5}$ D_{1} शाल्वकैकयाः; K_{4} Dn Ds $D_{3-6.8.10}$ शाल्वकास्तथा; T_{1} $G_{1.5}$ साल्वकोसलाः; T_{2} $G_{3.4}$ $M_{1.2}$ साल्व°; M_{3-5} सह केकयैः. — ^{c}) D_{2} त्रिगर्तकानां (for त्रिगर्तानां च). D_{1} S (G_{2} missing) तु (for च).

दुर्योधनसुताः सर्वे तथा दुःशासनस्य च ।
सौभद्रेण कृतो भागो राजा चैव बृहद्बलः ॥ १९
द्रौपदेया महेष्वासाः सुवर्णविकृतध्वजाः ।
धृष्टद्युम्नमुखा द्रोणमभियास्यन्ति भारत ॥ २०
चेकितानः सोमदत्तं द्वैरथे योद्धुमिच्छति ।
भोजं तु कृतवर्माणं युयुधानो युयुत्सति ॥ २१
सहदेवस्तु माद्रेयः शूरः संक्रन्दनो युधि ।
स्वमंशं कल्पयामास श्यालं ते सुबलात्मजम् ॥ २२
उलूकं चापि कैतव्यं ये च सारस्वता गणाः ।
नकुलः कल्पयामास भागं माद्रवतीसुतः ॥ २३
ये चान्ये पार्थिवा राजन्प्रत्युद्यास्यन्ति संयुगे ।
समाह्वानेन तांश्चापि पाण्डुपुत्रा अकल्पयन् ॥ २४
एवमेषामनीकानि प्रविभक्तानि भागशः ।
यत्ते कार्यं सपुत्रस्य क्रियतां तदकालिकम् ॥ २५

धृतराष्ट्र उवाच ।

न सन्ति सर्वे पुत्रा मे मूढा दुर्द्यूतदेविनः ।
येषां युद्धं बलवता भीमेन रणमूर्धनि ॥ २६
राजानः पार्थिवाः सर्वे प्रोक्षिताः कालधर्मणा ।
गाण्डीवाग्निं प्रवेक्ष्यन्ति पतङ्गा इव पावकम् ॥ २७
विद्रुतां वाहिनीं मन्ये कृतवैरैर्महात्मभिः ।
तां रणे केऽनुयास्यन्ति प्रभग्नां पाण्डवैर्युधि ॥ २८
सर्वे ह्यतिरथाः शूराः कीर्तिमन्तः प्रतापिनः ।
सूर्यपावकयोस्तुल्यास्तेजसा समितिंजयाः ॥ २९
येषां युधिष्ठिरो नेता गोप्ता च मधुसूदनः ।
योधौ च पाण्डवौ वीरौ सव्यसाचिवृकोदरौ ॥ ३०
नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
सात्यकिर्द्रुपदश्चैव धृष्टद्युम्नस्य चात्मजः ॥ ३१
उत्तमौजाश्च पाञ्चाल्यो युधामन्युश्च दुर्जयः ।

C. 5. 2263
B. 5. 57. 32
K. 5. 57. 32

D_{10} नृपौ (for च द्वौ). K_1 $D_{1.2}$ transp. द्वौ and मुख्यौ. K_5 T_2 यौ; $B_{3.4}$ Dn D_8 वै (for द्वौ). — ^{d}) K_5 यौ तौ संवर्तकाविति; D_6 ख्यातौ संसप्तकाविति. Some N MSS. संसप्त° (for संशप्त°).

20 G_2 missing (cf. v.l. 16). — ^{d}) $D_{1.2}$ भागशः (for भारत). S (G_2 missing) अभि(T_1 G_1 °भ्या)यांति महारथाः.

21 G_2 missing (cf. v.l. 16). — ^{a}) T_1 $G_{1.5}$ सौमदत्तिं. — ^{c}) $K_{1.5}$ D_3 भोजस्तु. — ^{d}) K_1 D_7 युयुत्सते.

22 G_2 missing (cf. v.l. 16). — ^{b}) $D_{7.10}$ युवा (for युधि). — ^{c}) D_1 स्वयं संकल्प°; D_2 शकुनिं कल्प°. — ^{d}) Some S MSS. स्यालं (for श्यालं).

23 G_2 missing (cf. v.l. 16). — ^{a}) K_4 B D (except $D_{1.2.10}$; D_9 missing) चैव (for चापि). D_1 S (G_2 missing) कौरव्य (D_1 G_4 °व्यं; G_3 °व्यः); Ca कैतव्यं (as in text). — ^{b}) $D_{1.8}$ सारस्वतां; Cs as in text.

24 G_2 missing (cf. v.l. 16). — ^{b}) $K_{1.4.5}$ B_3 Dn $D_{1-6.10}$ G_1 संगरे (for °युगे). — ^{c}) T_1 G_1 न्यायेन तेन (for समा°). — ^{d}) K_1 त्वकल्प°; K_5 स्वकल्प°; $D_{3.4}$ G_4 प्रकल्प° (for अकल्प°). $D_{7.10}$ पांडवाश्चाप्य(D_{10} °स्तान)कल्पयन्.

25 G_2 missing (cf. v.l. 16). — ^{c}) D_8 यद्धि (for यत्ते). — After 25, D_8 ins. an addl. colophon.

26 G_2 missing (cf. v.l. 16). — ^{ab}) D_2 T_1 transp. सर्वे and पुत्राः. D_1 transp. पुत्रा and मूढा. D_1 °मानिनः; D_7 G_3 °वेदिनः; G_4 °सेविनः (for °देविनः).

27 G_2 missing (cf. v.l. 16). — ^{a}) K_5 इमे ते (for राजानः). T_1 प्रेक्षिताः; T_2 प्रेषिताः; G_1 प्रोषिताः (for पार्थिवाः). — ^{b}) K_1 $D_{7.8}$ प्रेक्षिताः; K_5 $G_{4.5}$ प्रेषिताः; T_1 प्रापिताः; T_2 पार्थिवाः; $G_{1.3}$ प्रोषिताः; Ca प्रोक्षिताः (as in text). K_5 D_2 °कर्मणा; D_7 M_{3-5} °धर्मिणा; Ca °धर्मणा (as in text). — After 27, G_5 *repeats* 5. 54. 14–42^{ab} (*with Dn readings*)!!

28 G_2 missing (cf. v.l. 16). — ^{cd}) $K_{1.5}$ $B_{1.3}$ $D_{1.10}$ T G (G_2 missing) तान् (for तां), and प्रभग्नान् (for °ग्नां).

30 G_2 missing (cf. v.l. 16). — ^{a}) $D_{1.8}$ तेषां (for येषां). S (G_2 missing) राजा (for नेता). — ^{c}) G_1 $M_{3.5}$ यौधौ. $D_{1.2}$ (before corr.) योद्धा वृकोदरश्चैव. — ^{d}) Dn_2 $D_{1.2}$(before corr.)$_{.8.10}$ M_{3-5} सव्यसाची. $D_{1.2}$ (before corr.) च पांडवः (for -वृकोदरौ).

31 G_2 missing (cf. v.l. 16). G_4 om. 31^{cd}; K_4 om. 31^{d}–32^{a}. — ^{d}) D_8 D_7 T_1 $G_{1.3.5}$ M चात्मजाः. Dn $D_{2-6.8.10}$ धृष्टकेतु($D_{5.6.10}$ °द्युम्न)श्च सानुजः (D_{10} m पार्थिवः).

32 G_2 missing (cf. v.l. 16). K_4 om. 32^{a} (cf. v.l. 31). — ^{b}) M युयुधानश्च दुर्जयः. — After 32,

C. 5. 2263
B. 5. 57. 32
K. 5. 57. 32

शिखण्डी क्षत्रदेवश्च तथा वैराटिरुत्तरः ॥ ३२
काशयश्चेदयश्चैव मत्स्याः सर्वे च सृञ्जयाः ।
विराटपुत्रो बभ्रुश्च पाञ्चालाश्च प्रभद्रकाः ॥ ३३
येषामिन्द्रोऽप्यकामानां न हरेत्पृथिवीमिमाम् ।
वीराणां रणधीराणां ये भिन्द्युः पर्वतानपि ॥ ३४
तान्सर्वान्गुणसंपन्नानमनुष्यप्रतापिनः ।
क्रोशतो मम दुष्पुत्रो योद्धुमिच्छति संजय ॥ ३५

दुर्योधन उवाच ।

उभौ स्व एकजातीयौ तथोभौ भूमिगोचरौ ।
अथ कस्मात्पाण्डवानामेकतो मन्यसे जयम् ॥ ३६
पितामहं च द्रोणं च कृपं कर्णं च दुर्जयम् ।
जयद्रथं सोमदत्तमश्वत्थामानमेव च ॥ ३७
सुचेतसो महेष्वासानिन्द्रोऽपि सहितोऽमरैः ।
अशक्तः समरे जेतुं किं पुनस्तात पाण्डवाः ॥ ३८
सर्वा च पृथिवी सृष्टा मदर्थे तात पाण्डवान् ।
आर्यान्धृतिमतः शूरानग्निकल्पान्प्रबाधितुम् ॥ ३९
न मामकान्पाण्डवास्ते समर्थाः प्रतिवीक्षितुम् ।
पराक्रान्तो ह्यहं पाण्डून्सपुत्रान्योद्धुमाहवे ॥ ४०
मत्प्रियं पार्थिवाः सर्वे ये चिकीर्षन्ति भारत ।
ते तानावारयिष्यन्ति ऐणेयानिव तन्तुना ॥ ४१
महता रथवंशेन शरजालैश्च मामकैः ।
अभिद्रुता भविष्यन्ति पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ॥ ४२

धृतराष्ट्र उवाच ।

उन्मत्त इव मे पुत्रो विलपत्येष संजय ।

D8 ins.:

343* ततः श्वेतस्तु वैराटिः केतुमान्वाहिनीपतिः ।

33 G2 missing (cf. v.l. 16). — ^{a}) G3.4 काशेयः. K1.5 D7.10 चात्र; D1.2 यत्र (for चैव). — ^{b}) D1.2 स- (for च). — ^{c}) D3.4 °पुत्रौ. D1 बंधु° (for बभ्रु°). T1 विराटः सहपुत्रश्च; T2 विराटः सहदेवश्च also. — ^{d}) K4 D1, 3–5 पांचाल्याश्च.

34 G2 missing (cf. v.l. 16). — ^{a}) T1 G4.5 एषाम्; M तेषाम् (for येषाम्). — ^{c}) K5 धीराणां (for वी°). B3 नरवीराणां; Dn2 D2.5.6.8 रणवीराणां; Ds च शरीराणां; S (G2 missing) रणशूराणां. — ^{d}) K5 Dn D6.7 G4.5 भिद्युः.

35 G2 missing (cf. v.l. 16). — ^{a}) K4.5 B D (except D1.7.10; D9 missing) T G1.5 सर्वं- (for सर्वान्). — ^{b}) Ds2 D5.6 G3.4 नमनुष्य° (for अमनुष्य°). — ^{cd}) K1 °त्रा योद्धुमिच्छंत्यसंशयं.

36 G2 missing (cf. v.l. 16). — ^{a}) D8 स्तः; S (G2 missing) अपि; Ca.d स्वः (as in text). — ^{b}) D1 अथ (for तथा). G5 तत्रैवाहवगोचरौ. — ^{d}) K1.5 S (G2 missing) पश्य° (for मन्य°).

37 G2 missing (cf. v.l. 16). D1.7 (hapl.) om. 37^{ab}. — ^{c}) G1.5 सौमदत्तिम् (for सोमदत्तम्).

38 G2 missing (cf. v.l. 16). — ^{a}) K1.4 Dn T G1.5 सुतेजसो; D1 सर्वांश्चैतान्; M1 महौजसो (for सुचेतसो).

39 G2 missing (cf. v.l. 16). G3 om. 39^{ab}. — ^{a}) G5 लोका (for सृष्टा). K4 B D (except D1.2; D9 missing) सर्वे च पृथिवीपाला (D6 °ल). Ca.d cite पृथिवी सृष्टा, Cs सर्वां च पृथिवीं सृष्ट्वा. — ^{b}) G4 M ममार्थे; Ca.d.s as in text. K1 Dn1 Ca.d पांडवाः; Cs as in text. — ^{c}) K4 B D (except D1.10; D9 missing) आर्याः शस्त्रभृतः (B1.2.4.5 शस्त्रधराः; B3 D3.4 °विदः; D7 धृतिमतः) शूराः. — D3.4 om. 39^{d}–40^{a}. — ^{d}) K5 प्रधावितुं; D1 प्रहारिणः; G5 प्रतापिनः; M2 प्रशासितुं (for प्रबाधितुम्). Cs cites बाधितुम्. K4 B Dn Ds D2.5–8 समर्थाः प्रति(D7 च प्र)बाधितुं.

40 G2 missing (cf. v.l. 16). D3.4 om. 40^{a} (cf. v.l. 39); T2 om. 40^{ab}. — ^{b}) K5 D10 त्वभि- (for प्रति-). D1 G4 -बाधितुं (for -वीक्षितुम्).

41 G2 missing (cf. v.l. 16). K4 om. 41. — ^{a}) G3 पांडवाः; M बांधवाः (for पार्थिवाः). — ^{c}) T2 Cd.s निवारयिष्यंति. D3.4 ततो नावार°; G5 ते तात वार°. Ca cites निवारयंति. — ^{d}) K1.5 हरिणान्; D1.6.8 G4 एणेयान्; Cs ऐणेयानि; Ca.d as in text. T2 (*sup. lin.*) G1.5 दंतिनः; G4 दंष्ट्रिणः; Ca.d.s तन्तुना (as in text).

42 G2 missing (cf. v.l. 16). — ^{a}) K5 °वेगेन (for °वंशेन). — ^{b}) D1 शरजालेन. B2 सायकैः (for मामकैः). D2 मामकैर्युद्धदुर्मदैः. — ^{c}) D1 अभिभूता. — After 42, G4 ins. an addl. colophon (*adhy. no.*: 59).

43 G2 missing (cf. v.l. 16). — ^{b}) K1 M5 एव (for एष). — ^{c}) D1.2 G4 शक्यो (for शक्तो). K4 B Dn Ds D3–6.8 रणे; D2 [अ]मुना (for युधा). — ^{d}) D1.2 G4 धर्मराजो युधिष्ठिरः.

न हि शक्तो युधा जेतुं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ ४३
जानाति हि सदा भीष्मः पाण्डवानां यशस्विनाम् ।
बलवत्तां सपुत्राणां धर्मज्ञानां महात्मनाम् ॥ ४४
यतो नारोचयमहं विग्रहं तैर्महात्मभिः ।
किं तु संजय मे ब्रूहि पुनस्तेषां विचेष्टितम् ॥ ४५
कस्तांस्तरस्विनो भूयः संदीपयति पाण्डवान् ।
अर्चिष्मतो महेष्वासान्हविषा पावकानिव ॥ ४६

संजय उवाच ।

धृष्टद्युम्नः सदैवैतान्संदीपयति भारत ।
युध्यध्वमिति मा भैष्ट युद्धाद्भरतसत्तमाः ॥ ४७
ये केचित्पार्थिवास्तत्र धार्तराष्ट्रेण संवृताः ।
युद्धे समागमिष्यन्ति तुमुले कवचह्रदे ॥ ४८
तान्सर्वानाहवे क्रुद्धान्सानुबन्धान्समागतान् ।
अहमेकः समादास्ये तिमिर्मत्स्यानिवौदकान् ॥ ४९
भीष्मं द्रोणं कृपं कर्णं द्रौणिं शल्यं सुयोधनम् ।
एतांश्चापि निरोत्स्यामि वेलेव मकरालयम् ॥ ५०
तथा ब्रुवाणं धर्मात्मा प्राह राजा युधिष्ठिरः ।
तव धैर्यं च वीर्यं च पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ।
सर्वे समधिरूढाः स संग्रामान्नः समुद्धर ॥ ५१
जानामि त्वां महाबाहो क्षत्रधर्मे व्यवस्थितम् ।
समर्थमेकं पर्याप्तं कौरवाणां युयुत्सताम् ।
भवता यद्विधातव्यं तन्नः श्रेयः परंतप ॥ ५२
संग्रामादपयातानां भग्नानां शरणैषिणाम् ।
पौरुषं दर्शयञ्शूरो यस्तिष्ठेदग्रतः पुमान् ।
क्रीणीयात्तं सहस्रेण नीतिमन्नाम तत्पदम् ॥ ५३
स त्वं शूरश्च वीरश्च विक्रान्तश्च नरर्षभ ।

C. 5. 2237
B. 5. 57. 56
K. 5. 57. 56

---

44 G_2 missing (cf. v.l. 16). — ^{a}) G_4 इह; M (except M_1) च (for हि). K_4 B Dn Ds $D_{3-6.8.10}$m यथा (for सदा). — ^{b}) K_4 $D_{8.4}$ तर° (for यश°). — ^{c}) T_2 सपुत्राणां बलवतां.

45 G_2 missing (cf. v. l. 16). — ^{a}) $K_{1.5}$ D_8 अतो; D_6 यथा; D_7 ततो (for यतो). K_4 B Dn Ds D_{8-6} नारोचयद्; K_5 D_{10} G_5 न रोचयम्. K_4 B Dn Ds D_{8-6} $G_{3.4}$ $M_{2.5}$ अयं; G_5 इमं (for अहं). — ^{b}) $B_{2.4}$ महारथैः (for महात्मभिः). — ^{c}) Ds_2 $D_{1-4.6}$ G_4 नु (for तु). K_5 $D_{1.2}$ T_1 $G_{1.3.5}$ प्र- (for मे). — ^{d}) K_5 $D_{7.10}$ पांडवानां (for पुनस्तेषां).

47 G_2 missing (cf. v.l. 16). — ^{b}) K_1 भारतान्; D_8 पांडवान् (for भारत). — ^{c}) $K_{1.5}$ अपि (for इति).

48 G_2 missing (cf. v.l. 16). — ^{b}) K_4 $D_{1.10}$ (*sup. lin.*) संभृताः; D_7 °गताः; Ca °वृताः (as in text). — ^{d}) A few MSS. तुमले. K_4 B Dn Ds_1 $D_{3-6.10}$ शस्त्रसंकुले; K_5 कवचग्रहे; D_7 S (G_2 missing) स(D_7 $G_{1.5}$ च)कचग्रहे (T_2 कचसंग्रहे also); Ca.d.s कवचह्रदे (as in text).

49 G_2 missing (cf. v.l. 16). — ^{a}) T $G_{1.5}$ क्रुद्धः (for क्रुद्धान्). — G_5 om. 49^{c}–50^{b}, but erroneously writes instead 52^{ab} and brackets it. — ^{c}) G_3 समाधास्ये. — ^{d}) G_3 नक्रान् (for मत्स्यान्). $K_{1.5}$ B Dn_2 Ds_2 $D_{1-5.8.10}$ T_2 $G_{1.2}$ इवो(T_2 G_1 °वौ)दकात्.

50 G_2 missing (cf. v.l. 16). G_5 om. 50^{ab} (cf. v.l. 49). — ^{ab}) K_5 G_5 transp. कर्णं and द्रौणिं; D_2 T_2 transp. कर्णं and शल्यं. — ^{c}) $K_{1.5}$ $D_{7.10}$ T_2 $G_{3.4}$ M चैव; T_1 $G_{1.5}$ अहं (for चापि). B D_1 T_2 नियोत्स्यामि; Ca.d as in text. — ^{d}) T_2 वरुणा° (for मकरा°).

51 G_2 missing (cf. v.l. 16). — ^{a}) K_4 B Dn Ds D_{3-6} ब्रुवंतं (for ब्रुवाणं). — ^{c}) B_3 D_2 transp. धैर्यं and वीर्यं. G_3 संप्रेक्ष्य (for वीर्यं च). — ^{e}) T_1 G_1 सहाधि° (for समधि°).

52 G_2 missing (cf. v.l. 16). — ^{a}) M त्वा (for त्वां). — ^{c}) D_7 समर्थं एको गोप्ता त्वं; Ca as in text. Cd.s cite समर्थं and पर्याप्तं. — After 52^{c}, N ($K_{2.3}$ D_9 missing) ins.:

344* कौरवाणां विनिग्रहे ।
पुरस्तादुपयातानां.

[(L. 1) D_8 विशां पते (for विनिग्रहे). — (L. 2) D_8 उपनीतानां (for उपया°).]

— K_5 om. 52^{d}–53^{a}. — ^{e}) D_1 Ca.d.s संविधा°; G_3 M तद्विधा° (for यद्विधा°). — ^{f}) D_2 ततः; T $G_{3.4}$ त्वत्तः; M यत्नः (for तन्नः).

53 G_2 missing (cf. v.l. 16). K_5 om. 53^{a} (cf. v.l. 52). — ^{a}) K_1 D_1 T $G_{1.5}$ उप° (for अप°). — ^{b}) D_1 विजयैषिणां. — ^{e}) $B_{1.2}$ महाभाग (for सहस्रेण). — ^{f}) D_7 S (G_2 missing) नीतिमान् (for °मन्). K_4 B Dn Ds D_2m.$_{3-6.8.10}$m इति नीतिमतां मतं.

54 G_2 missing (cf. v.l. 16). — ^{a}) D_7 अथ; S (G_2 missing) त्वं च (for स त्वं). $G_{4.5}$ वीरश्च शूरश्च (by transp.). — ^{b}) G_4 मानी च पुरुषर्षभ.

C. 5. 2287
B. 5. 57. 56.
K. 5. 57. 56

भयार्तानां परित्राता संयुगेषु न संशयः ॥ ५४
एवं ब्रुवति कौन्तेये धर्मात्मनि युधिष्ठिरे ।
धृष्टद्युम्न उवाचेदं मां वचो गतसाध्वसः ॥ ५५
सर्वाञ्जनपदान्सूत योधा दुर्योधनस्य ये ।
सबाह्लीकान्कुरून्ब्रूयाः प्रातिपेयाञ्शरद्वतः ॥ ५६
सूतपुत्रं तथा द्रोणं सहपुत्रं जयद्रथम् ।
दुःशासनं विकर्णं च तथा दुर्योधनं नृपम् ॥ ५७
भीष्मं चैव ब्रूहि गत्वा त्वमाशु
युधिष्ठिरं साधुनैवाभ्युपेत ।
मा वो वधीदर्जुनो देवगुप्तः
क्षिप्रं याचध्वं पाण्डवं लोकवीरम् ॥ ५८
नैतादृशो हि योधोऽस्ति पृथिव्यामिह कश्चन ।
यथाविधः सव्यसाची पाण्डवः शस्त्रवित्तमः ॥ ५९
देवैर्हि संभृतो दिव्यो रथो गाण्डीवधन्वनः ।
न स जेयो मनुष्येण मा स्म कृध्वं मनो युधि ॥ ६०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

---

55 G_2 missing (cf. v.l. 16). — ^{d}) D_7 कौंतेयं (for मां वचो). K_4 B D (except D_{10}; D_9 missing) °साध्वसं. S (G_2 missing) वचो (M ततो) विगतसाध्वसः.

56 G_2 missing (cf. v.l. 16). — ^{a}) D_2 तात (for सूत). G_3 सर्वान्कुरून्प्रतिब्रूत. — ^{b}) G_5 M (except M_1) यौधा. — ^{c}) Some MSS. °बाह्लिकान्. — ^{d}) K_4 Dn D_{1-4} T_1 G_3 Ca.d प्रातिपेयाञ्; G_4 M_5 °वीर्यांञ्. B_3 सहस्रशः; $D_{3.4}$ समुद्धतान्; Cs शरद्वतं.

57 G_2 missing (cf. v.l. 16). — ^{c}) D_7 च (for वि-). — ^{d}) G_3 द्रौणिं (for तथा). K_1 Dn_1 S (G_2 missing) कृपं (for नृपम्).

58 G_2 resumes! — ^{a}) M स त्वम् (for त्वम्). K_4 B Dn Ds $D_{3-6.8.10}$ भीष्मं च ब्रूहि गत्वा त्वमाशु गच्छ च (K_4 B_2 Ds D_{10} गच्छत) माचिरं; D_2m.$_7$ भीष्मं चैव ब्रूहि गत्वा आशु गच्छ च माचिरं (see below). — ^{b}) K_4 B D (except $D_{1.2.8}$; D_9 missing) G_4 युधिष्ठिरः. $K_{4.5}$ Dn_1 $D_{3-6.10}$ Cs अभ्युपैति; B Dn_2 Ds_1 °पेयो; Ds_2 D_7 °पेतः; D_1 °पैहि; D_8 °पैत; T_2 G_1 °पेत्य; G_2 M °पेतं (for अभ्युपेत). — ^{c}) G_5 M (except M_1) मा मा (for मा वो). — After 58^{c}, K_4 B (except B_4) D (except D_1; Dn_2 marg. *sec. m.*; D_9 missing) ins.:

345* राज्यं दद्ध्वं धर्मराजस्य तूर्णं.

[K_4 Dn_1 D_2m.$_{5.6}$ देव° (for धर्म°). D_2m.$_{7.10}$ क्षिप्रं (for तूर्णं).]

— ^{d}) K_4 B (except B_4) D (except D_1; D_9 missing) याचध्वं वै (for क्षिप्रं याचध्वं). Cs cites क्षिप्रं.

59 ^{a}) S transp. हि and अस्ति. $K_{1.5}$ $D_{7.8.10}$ T G योद्धा; D_1 वीरो; $M_{3.4}$ यौधो (for योधो). — ^{b}) $D_{1.2}$ S अपि (for इह). — ^{c}) T_2 $G_{3.4}$ तथा° (for यथा°). — ^{d}) $K_{1.5}$ शत्रुजित्तमः; K_4 B Dn Ds $D_{3-6.8}$ T_1 $G_{1.3.4}$ सत्यविक्रमः; D_7 सत्यसंगरः; D_{10} शत्रुसूदनः (for शस्त्र°).

60 ^{a}) Ds_2 T_2 G_2 M_4 दैवैर्हि. $K_{1.5}$ $D_{7.8.10}$ G_3 संवृतो. D_8 युद्धे (for दिव्यो). — ^{b}) D_{10} $G_{1.3}$ $M_{2.3.5}$ °धन्विनः. — ^{c}) G_4 मनुष्याणां. — ^{d}) $B_{2.5}$ $D_{1-6.10}$ G_4 M_1 मा स्म कृद्ध्वं; G_3 मा कुरुध्वं. $K_{1.5}$ $D_{7.8}$ $G_{1.5}$ मा स्म युद्धे मनः कृथाः; M_{2-5} मा स्म क्रोधान्म($M_{2.5}$ °त्म)नो युधि.

Colophon missing in $K_{2.3}$ D_9. — *Sub-parvan:* $K_{1.4.5}$ B D संजययान (D_2 यानसंधि; D_9 missing); T_1 G_1 M संजयप्रतियान. — *Adhy. name:* M_1 धृष्टद्युम्नवाक्यं; M_{2-5} धृष्टद्युम्नवाक्यकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1 57; D_5 56; D_6 53; D_7 G_5 58; T $G_{2.3}$ $M_{1.4}$ 59; $G_{1.4}$ $M_{2.3.5}$ 60. — *S'loka no.:* K_5 Dn 61; D_8 64; G_5 86.

57

☞ This adhy. is missing in $K_{2.3}$ D_9 (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15; 50. 59).

1 ^{a}) K_1 $D_{7.10}$ कृतश्रमो; K_5 कृतवर्मा; S क्षत्रतेजो (for क्षत्रतेजा). — ^{b}) $K_{1.5}$ $D_{7.10}$ एव (for अपि). — After 1^{ab}, B_2 has a substituted folio, numbered 93, beginning with the *colophon* of this adhy. (together with some words of the preceding stanza), the intervening portion being lost on the missing original.

2 B_2 missing (cf. v.l. 1). — ^{d}) D_8 T_1 $G_{1.5}$ सर्वावस्थासु (for °वस्थम्).

५७

धृतराष्ट्र उवाच ।

क्षत्रतेजा ब्रह्मचारी कौमारादपि पाण्डवः ।
तेन संयुगमेष्यन्ति मन्दा विलपतो मम ॥ १
दुर्योधन निवर्तस्व युद्धाद्भरतसत्तम ।
न हि युद्धं प्रशंसन्ति सर्वावस्थमरिंदम ॥ २
अलमर्धं पृथिव्यास्ते सहामात्यस्य जीवितुम् ।
प्रयच्छ पाण्डुपुत्राणां यथोचितमरिंदम ॥ ३
एतद्धि कुरवः सर्वे मन्यन्ते धर्मसंहितम् ।
यत्त्वं प्रशान्तिमिच्छेथाः पाण्डुपुत्रैर्महात्मभिः ॥ ४
अङ्गेमां समवेक्षस्व पुत्र स्वामेव वाहिनीम् ।
जात एव तव स्रावस्त्वं तु मोहान्न बुध्यसे ॥ ५
न ह्यहं युद्धमिच्छामि नैतदिच्छति बाह्लिकः ।
न च भीष्मो न च द्रोणो नाश्वत्थामा न संजयः ॥ ६
न सोमदत्तो नो शल्यो न कृपो युद्धमिच्छति ।
सत्यव्रतः पुरुमित्रो जयो भूरिश्रवास्तथा ॥ ७
येषु संप्रतितिष्ठेयुः कुरवः पीडिताः परैः ।
ते युद्धं नाभिनन्दन्ति तत्तुभ्यं तात रोचताम् ॥ ८
न त्वं करोषि कामेन कर्णः कारयिता तव ।
दुःशासनश्च पापात्मा शकुनिश्चापि सौबलः ॥ ९

दुर्योधन उवाच ।

नाहं भवति न द्रोणे नाश्वत्थाम्नि न संजये ।
न विकर्णे न काम्बोजे न कृपे न च बाह्लिके ॥ १०
सत्यव्रते पुरुमित्रे भूरिश्रवसि वा पुनः ।
अन्येषु वा तावकेषु भारं कृत्वा समाह्वये ॥ ११
अहं च तात कर्णश्च रणयज्ञं वितत्य वै ।
युधिष्ठिरं पशुं कृत्वा दीक्षितौ भरतर्षभ ॥ १२
रथो वेदी स्रुवः खड्गो गदा स्रुक्कवचं सदः ।
चातुर्होत्रं च धुर्या मे शरा दर्भा हविर्यशः ॥ १३

C. 5. 2307
B. 5. 58. 13
K. 5. 58. 13

---

3 3^{ab} = (var.) 5. 127. 43^{ab}. — B_2 missing (cf. v.l. 1). G_3 (hapl.) om. 3. — ^{b}) $K_{1.5}$ $D_{1.2}$ जीवनं; G_5 पुत्रक (for जीवितुम्).

4 B_2 missing (cf. v.l. 1). — ^{c}) K_1 Ds_2 $D_{3.4.8}$ यस्त्वं; $D_{1.2}$ स त्वं; G_5 यं त्वं (for यत्त्वं). K_4 B (B_2 missing) Dn Ds $D_{3-6.8}$ मन्येथाः; $D_{1.2.10}$ गच्छेथाः (for इच्छेथाः). — ^{d}) $D_{1.2}$ पांडोः पुत्रैर्. Ds G_4 महारथैः.

5 B_2 missing (cf. v.l. 1). — ^{a}) S (except T_2 $G_{1.2}$) त्वम् (for सम्). Cs समपेक्षस्व. Ca.d cite अवेक्षस्व. — ^{c}) K_4 $D_{3-6.8}$ m Cnp शम (for जात). B Dn_1 D_2 Cn एष; D_8 m एषां (for एव). K_4 $D_{3-6.8}$ m Cnp महच्छ्रेयः; K_5 B_3 Dn_1 Ds $D_{7.10}$ Cs तवाश्रा(Dn_1 Ds D_7 Cs °स्रा)वः; $B_{1.4.5}$ $D_{2.8}$ Cn तवाभावः; D_1 तव श्रेयः; Cnp (also) तराभ्यावः (for तव स्रावः). Ca.d.np आस्रावः. ❀Cn: शम एव महच्छ्रेय इत्याधुनिकः पाठः।❀

6 B_2 missing (cf. v.l. 1). — ^{a}) K_4 B_4 D_2 $M_{2.5}$ तु (for हि). Ds $D_{1.5.8}$ योद्धुम् (for युद्धम्). — ^{b}) K_1 $D_{7.10}$ S नैव चेच्छति (T_1 G_5 °च्छंति). T_1 G_5 बाह्लिकाः. — ^{d}) T_1 $G_{1.5}$ महायशाः (for न संजयः).

7 B_2 missing (cf. v.l. 1). — ^{a}) K_1 B (B_2 missing) Dn Ds $D_{1.2}$ न शलो (Dn_1 Ds_2 D_1 °ल्यो); D_7 T_2 $G_{3.4}$ न कृपो; D_{10} शल्यो न (for नो शल्यो). — ^{b}) D_7 T_2 $G_{3.4}$ शल्यो (for कृपो). Ds $D_{1.5.6.8}$ T $G_{3.4}$ योद्धुम् (for युद्धम्). — After 7, S *repeats* 4^{cd} (with v.l.).

8 B_2 missing (cf. v.l. 1). — ^{a}) T_1 M_4 एषु; T_2 G_5 एषां; G_{1-4} येषां (for येषु). G_4 समभि° (for संप्रति°). K_5 ये युद्धे संप्रतिष्ठेयुः. — ^{b}) $D_{1.2}$ पी(D_2 पं)डिताः कुरवः परैः. — ^{c}) D_1 G_4 °जानंति (for °नन्दन्ति). — ^{d}) K_4 न च (for तात). K_4 D_8 m रुच्यते (for रोचताम्).

9 B_2 missing (cf. v.l. 1). — ^{b}) T G कारयितुं (for °ता). K_1 पुनः; K_5 S प्रभुः (for तव).

10 B_2 missing (cf. v.l. 1). — ^{b}) T_1 $G_{1.5}$ न कृपे न च बाह्लिके (= 10^{d}). — ^{c}) K_4 B (B_2 missing) Dn Ds $D_{3-6.8}$ भीष्मे न च (for विकर्णे न). — ^{d}) G_5 संजये (for बाह्लिके). T_1 G_1 नाश्वत्थाम्नि च संजये [= (var.) 10^{b}].

11 B_2 missing (cf. v.l. 1). — ^{d}) G_2 °श्वसे; M °रभे (for °ह्वये).

12 B_2 missing (cf. v.l. 1). — ^{d}) T G (except G_2) दीक्षितो. K_4 B (B_2 missing) Dn_1 Ds D_{3-8} पुरुषर्षभौ (for भरतर्षभ).

13 B_2 missing (cf. v.l. 1). — ^{a}) K_3 D_8 S (except M_2) वेदिः; D_7 वैदिः. K_5 B_4 $D_{7.10}$ श्रुवः.

C. 5. 2308
B. 5. 58. 14
K. 5. 58. 14

आत्मयज्ञेन नृपते इष्ट्वा वैवस्वतं रणे ।
विजित्य स्वयमेष्यावो हतामित्रौ श्रिया वृतौ ॥ १४
अहं च तात कर्णश्च भ्राता दुःशासनश्च मे ।
एते वयं हनिष्यामः पाण्डवान्समरे त्रयः ॥ १५
अहं हि पाण्डवान्हत्वा प्रशास्ता पृथिवीमिमाम् ।
मां वा हत्वा पाण्डुपुत्रा भोक्तारः पृथिवीमिमाम् ॥ १६
त्यक्तं मे जीवितं राजन्धनं राज्यं च पार्थिव ।
न जातु पाण्डवैः सार्धं वसेयमहमच्युत ॥ १७
यावद्धि सूच्यास्तीक्ष्णाया विध्येदग्रेण मारिष ।
तावदप्यपरित्याज्यं भूमेर्नः पाण्डवान्प्रति ॥ १८

धृतराष्ट्र उवाच ।

सर्वान्वस्तात शोचामि त्यक्तो दुर्योधनो मया ।
ये मन्दमनुयास्यध्वं यान्तं वैवस्वतक्षयम् ॥ १९
रुरूणामिव यूथेषु व्याघ्राः प्रहरतां वराः ।
वरान्वरान्हनिष्यन्ति समेता युधि पाण्डवाः ॥ २०
प्रतीपमिव मे भाति युयुधानेन भारती ।
व्यस्ता सीमन्तिनी त्रस्ता प्रमृष्टा दीर्घबाहुना ॥ २१
संपूर्णं पूरयन्भूयो बलं पार्थस्य माधवः ।
शैनेयः समरे स्थाता बीजवत्प्रवपञ्शरान् ॥ २२
सेनामुखे प्रयुद्धानां भीमसेनो भविष्यति ।
तं सर्वे संश्रयिष्यन्ति प्राकारमकुतोभयम् ॥ २३
यदा द्रक्ष्यसि भीमेन कुञ्जरान्विनिपातितान् ।
विशीर्णदन्तान्गिर्याभान्भिन्नकुम्भान्सशोणितान् ।२४
तानभिप्रेक्ष्य संग्रामे विशीर्णानिव पर्वतान् ।

— [b]) S कवचो(G3 वर्म वा-; G4 चर्म चा)जिनं (for कवचं सदः). — [c]) K1 D1.7.8.10 (m as in text) धनुर्ज्या; K5 च युग्या; S सदश्वा (for च धुर्या). Cs cites धुर्याः.

14 B2 missing (cf. v.l. 1). — [a]) G4 °यूपेन; Cs °यज्ञेन (as in text). — [c]) K4.5 B (B2 missing) Dn Ds D3-6.8 च समेष्यावो (D3.4 °मो); G4 श्रियमेष्यावो (for स्वयमेष्यावो).

15 B2 missing (cf. v.l. 1). — [c]) G3 हि जेष्यामः (for हनिष्यामः). — [d]) K5 त्रय एव च; G2 समरे प्रभो (for समरे त्रयः).

16 B2 missing (cf. v.l. 1). K5 D1 om. (hapl.) 16[cd]; G5 (hapl.) om. 16[c]-17[d]. — [c]) D2 °सुता (for °पुत्रा). K1 D10 मां हत्वा पांडुपुत्रा वा (D10 °त्राश्च).

17 B2 missing (cf. v.l. 1). G5 om. 17 (cf. v.l. 16). — [a]) B4 Dn Ds D5.6.8 T2 G2 राज्यं (for राजन्). — [b]) B4 D5.6.8 सर्वं; T2 इष्टं (for राज्यं). T1 G1 भारत; G4 बांधवान् (for पार्थिव). — [d]) S (G5 om.) भुंजेयं (G4 भुंजीत) पृथिवीमिमां.

18 =(var.) 5. 125. 26. B2 missing (cf. v.l. 1). D1 om. 18. — [b]) K1 D7.10 भिंद्येद् (for विध्येद्). S भारत (for मारिष). — [cd]) K5 °त्याज्या भूमिर् (for °त्याज्यं भूमेर्).

19 B2 missing (cf. v.l. 1). K4 reads from 5. 57. 19 up to 5. 58. 19 after 5. 59. 19. — [a]) K4 सर्वथा; D2 सर्वान्वै. — [b]) K1 इत्युक्तो (for त्यक्तो). G5 मम (for मया). — [c]) D3.4 T1 G1.5 °यास्यंति (for °यास्यध्वं). — [d]) K4.5 D1 यातं (for यान्तं). Dn1 D3 वैवस्वतं क्षयं.

20 B2 missing (cf. v.l. 1). — [a]) = (var.) 5. 50. 9[a]. K1.4.5 Dn Ds D5.6.10 कुरूणां; S (except G1.2) मृगाणां; Cnp अजानां; Cn रुरूणाम् (as in text). ❀Cn: रुरूणामिवेत्यत्र कुरूणां लाटभाषया । अजानामिति पाठो युक्तः।❀ K1.5 अपि; Ds D8 (by corr.) एव (for इव). — [b]) Ds2 D1 व्याघ्रः and वरः. — [c]) T1 M4 वरान्परान्; M1 परान्वरान्. D2 कौरवान्निहनिष्यंति. — [d]) B1 S समेतान्.

21 B2 missing (cf. v.l. 1). — [a]) S प्रतीपमेति मे सेना (G4 by transp. सेना मे); Cs as in text. Ca.d cite प्रतीपं and इव. — [b]) K5 T G (except G2) भारत; Ca.d भारती (as in text). — [c]) K4 D5.6 स्रस्ता; Cs व्यस्ता (as in text). B (B2 missing) Dn Ds D3-6.8 M2.5 ग्रस्ता; T1 G2.4 मध्ये (for त्रस्ता). — [d]) B3 Ds °सृष्टा; D2 °भक्ता (for °मृष्टा).

22 B2 missing (cf. v.l. 1). — [a]) G2.3 पूरयेद्. — [b]) B4 D2-6 Cn धनं (for बलं).

23 B2 missing (cf. v.l. 1). — [a]) T2 प्रयुक्तानां; Cs प्रयुद्धानां (as in text). D7.10 सेनामुखेषु योधानां. — [b]) T2 भीमो हंता (for भीमसेनो). — [c]) K1.4 D1.5.6.8 ते (for तं). — [d]) S °भयाः (for °भयम्). — After 23, S reads 27.

24 B2 missing (cf. v.l. 1). G4 om. 24-25. Before 24, Ds ins. धृतराष्ट्र उ°. — [c]) S (G4 om.) °गात्रान् (T2 °कुंभान्) (for °दन्तान्). D2 शैलाभान्; T G3.5 M1 द्रवतो; G1.2 M2-6 धावंतो (for गिर्याभान्). — [d]) T1 G1.5 महारणे (for सशोणितान्).

भीतो भीमस्य संस्पर्शात्स्मर्तासि वचनस्य मे ॥ २५
निर्दग्धं भीमसेनेन सैन्यं हतरथद्विपम् ।
गतिमग्नेरिव प्रेक्ष्य स्मर्तासि वचनस्य मे ॥ २६
महद्वो भयमागामि न चेच्छाम्यथ पाण्डवैः ।
गदया भीमसेनेन हताः शममुपैष्यथ ॥२७
महावनमिव छिन्नं यदा द्रक्ष्यसि पातितम् ।
बलं कुरूणां संग्रामे तदा स्मर्तासि मे वचः ॥ २८
वैशंपायन उवाच ।
एतावदुक्त्वा राजा तु स सर्वान्पृथिवीपतीन् ।
अनुभाष्य महाराज पुनः पप्रच्छ संजयम् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

५८

धृतराष्ट्र उवाच ।
यदब्रूतां महात्मानौ वासुदेवधनंजयौ ।
तन्मे ब्रूहि महाप्राज्ञ शुश्रूषे वचनं तव ॥ १

संजय उवाच ।
शृणु राजन्यथा दृष्टौ मया कृष्णधनंजयौ ।
ऊचतुश्चापि यद्वीरौ तत्ते वक्ष्यामि भारत ॥ २

C. 5. 2324
B. 5. 59. 2

---

25 B2 missing (cf. v.l. 1). G4 om. 25 (cf. v.l. 24). — a) T1 G5 तदाभिप्रेक्ष्य. — b) K1.5 D10 °कीर्णां° (for °शीर्णां°). B3 D1 transp. इव and पर्वतान्. — c) K5 D1.2.7 भीतान्; D5.6 भीमान् (for भीतो). — d) =26d. B3 T G1 वचनं मम; D2 वचनानि मे (for वचनस्य मे).

26 B2 missing (cf. v.l. 1). K5 Ds1 T2 om. (hapl.) 26. — a) G4 गदया (for निर्दग्धं). — b) B (B2 missing) Dn D6 सैन्यं रथहयद्विपं. — c) T1 G1-4 M मार्गम् (for गतिम्). G5 तदाभिप्रेक्ष्य संग्रामे. — d) = 25d. B1.3.5 D3 T1 G1-4 M स्मर्तासि वचनं मम.

27 B2 missing (cf. v.l. 1). S reads 27 after 23. — a) D7 आगंता (for आगामि). S मह(T1 G4.5 M2 °हा)न्नो भयमत्रागान् (T2 G4 भयं नो महदत्रागान्). — b) S विग्रहं (for पाण्डवैः). — G4 om. 27cd. — c) T1 G1.5 °सेनस्य (for °सेनेन). — d) K1 D1.7.8 उपेष्यथ; D6 उपैष्यत. K5 हताशाः समुपेष्यथ; S हतः शांतिमुपेष्यसि (G2 °ति).

28 B2 missing (cf. v.l. 1). — a) K1 Ds1 D6.8 छन्नं (for छिन्नं). — c) K4 B (B2 missing) Dn Ds1 D3-6.8.10 भीमेन (for संग्रामे).

29 B2 resumes from 29d (cf. v.l. 1). — a) D2 राजन्स; T1 G1 राजा तं; T2 राजा स; G5 राजानं (for राजा तु). — b) K4.5 B (B2 missing) D G2 सर्वांस्तान् (K5 D7.10 सर्वान्स); T1 G1.5 स तु वै (for स सर्वान्).

Colophon missing in K2.3 D9. — *Sub-parvan:* K1.4.5 B Dn Ds D1.5-8.10 संजययान; D2 यानसंधि; T1 G1 M1-3.5 संजयप्रतियान. — *Adhy. name:* M2.3.5 शमप्रशंसनं; M4 संजयप्रतिवचने शमप्रशंसनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 58; D5 57; D8 54; D7 G5 59; T G2.3 M1.4 60; G1.4 M2.3.5 61. — *S'loka no.:* Dn D3 29; D7 G5 28.

☞ After adhy. 57, T G1.5 read adhy. 64!

58

☞ This adhy. is missing in K2.3 D9 (cf. v.l. 5 41. 1; 32. 15; 50. 59). For sequence of K4 cf. v.l. 5. 57. 19. S reads this adhy. (58) after 5. 47. 1 (M3.5 read it after 5. 47. 19).

1 c) Ds °प्रज्ञ; D1.7 °भाग (for °प्राज्ञ). — For 1, S *repeats* 5. 47. 1 (v.l. जनार्दनः for धनंजयः).

2 S om. 2. — b) D1 वासुदेवधनंजयौ. — After 2ab, D10 (marg. *sec. m.*) ins. 346* (for the first time), *repeating* it after 5ab.

3 Before 3, S ins. संजयः. — a) K4.5 Ds D1-4.7.10 °प्रेक्ष्य; Ca. d °प्रेक्षन् (as in text). S आगुल्फेभ्योभि- (G3 पि; G5 हि)संवीतः. — b) Dn Ds प्रयातः; S सवेतः; Ca प्रयतः (as in text). — d) K5 D1.10 S (except G2-4) आख्यातो; B3 न्याख्यातुं. S (except M2) नर-सिंहयोः; Ca as in text.

C. 5. 2325
B. 5. 59. 3
K. 5. 47. 19

पादाङ्गुलीरभिप्रेक्षन्प्रयतोऽहं कृताञ्जलिः ।
शुद्धान्तं प्राविशं राजन्नाख्यातुं नरदेवयोः ॥ ३
नैवाभिमन्युर्न यमौ तं देशमभियान्ति वै ।
यत्र कृष्णौ च कृष्णा च सत्यभामा च भामिनी ॥ ४
उभौ मध्वासवक्षीवावुभौ चन्दनरूषितौ ।
स्रग्विणौ वरवस्त्रौ तौ दिव्याभरणभूषितौ ॥ ५
नैकरत्नविचित्रं तु काञ्चनं महदासनम् ।
विविधास्तरणास्तीर्णं यत्रासातामरिंदमौ ॥ ६
अर्जुनोत्सङ्गगौ पादौ केशवस्योपलक्षये ।
अर्जुनस्य च कृष्णायां सत्यायां च महात्मनः ॥ ७
काञ्चनं पादपीठं तु पार्थो मे प्रादिशत्तदा ।
तदहं पाणिना स्पृष्ट्वा ततो भूमावुपाविशम् ॥ ८
ऊर्ध्वरेखतलौ पादौ पार्थस्य शुभलक्षणौ ।
पादपीठादपहृतौ तत्रापश्यमहं शुभौ ॥ ९
श्यामौ बृहन्तौ तरुणौ शालस्कन्धाविवोद्गतौ ।
एकासनगतौ दृष्ट्वा भयं मां महदाविशत् ॥ १०
इन्द्रविष्णुसमावेतौ मन्दात्मा नावबुध्यते ।
संश्रयाद्द्रोणभीष्माभ्यां कर्णस्य च विकत्थनात् ॥ ११
निदेशस्थाविमौ यस्य मानसस्तस्य सेत्स्यते ।
संकल्पो धर्मराजस्य निश्चयो मे तदाभवत् ॥ १२
सत्कृतश्चान्नपानाभ्यामाच्छन्नो लब्धसत्क्रियः ।
अञ्जलिं मूर्ध्नि संधाय तौ संदेशमचोदयम् ॥ १३

---

4 [a]) D_7 S (except M_2) च (for एव). — [b]) $D_{7.10}$ उपयांति वै; S अभिजग्मतुः. — [c]) K_1 तत्र; G_2 यथा (for यत्र). K_5 M_4 यत्र कृष्णा च कृष्णश्च (M_4 °ष्णौ च). — [d]) K_5 मनस्विनी; B (except B_4) Ds D_{3-6} च भाविनी.

5 [b]) S वर- (for उभौ). $K_{1.5}$ °चर्चितौ; $D_{2.7.8}$ °भूषितौ (for °रूषितौ). — After 5^{ab}, $K_{1.5}$ Ds_1 $D_{6.8.10}$ ins.:

346* एकपर्यङ्कशयनौ दृष्टौ मे केशवार्जुनौ ।

[For D_{10} cf. v.l. 2. K_1 °शयितौ (for °शयनौ). D_{10} (first time) ऐकमत्यं समागतौ (for the posterior half).]

— G_3 (hapl.) om. 5^{cd}. — [c]) T G (G_3 om.) वरवस्त्रांगौ; M सुकुमारांगौ. — [d]) S (G_3 om.) त्वरा°.

6 [a]) K_1 S (except T_2) च (for तु). — [b]) S च वरासनं (for महदा°). — [c]) K_1 विचित्रा°; B_4 Dn $D_{5.6.8}$ °णाकीर्णं; S नाना(G_2 दारु)स्तरणसंस्तीर्णं. — [d]) $K_{1.5}$ $D_{1.6}$ आसेताम्; B_2 आस्यताम्; D_8 आसीताम्; Cn आसाताम् (as in text). S यत्रास्तां तौ ($G_{1.4.5}$ °साते) नरर्षभौ. — After 6, S (except $M_{4.5}$) ins.:

347* सत्याङ्कमुपधानं तु कृत्वा शेते जनार्दनः ।

7 [a]) S अर्जुनांकगतौ पादौ. — D_6 om. 7^{cd}. — [c]) $K_{1.5}$ Ds_2 $D_{7.10}$ तु (for च). S (except T_2) कृष्णायाः. — [d]) S शुभायाश्चांकगावुभौ.

8 G_4 (hapl.) om. 8–9. — [a]) K_1 D_7 च (for तु). — [b]) $G_{1.5}$ वै (for मे). K_1 B_2 Dn_2 Ds $D_{3-6.8.10}$ यदा; S (G_4 om.) मुदा (T_2 G_3 दृशा) (for तदा). — [cd]) $K_{1.5}$ तम् (for तद्). S (G_4 om.) दासीभ्यामाहृतं मह्यं स्पृष्ट्वा भूमा°.

9 G_4 om. 9 (cf. v.l. 8). — [a]) K_4 D_{2-6} °रेखातलौ. K_5 B $D_{1.7.9.10}$ °लेखतलौ; T_1 $G_{1.3.5}$ °रेखांकितौ; T_2 °रेखान्वितौ; G_2 °लेखावुभौ; M °रेखाततौ. — [c]) Ds $D_{5.6}$ अपकृतौ; $D_{1.2}$ अपसृतौ. — K_5 (hapl.) om. from तत्र (in 9^d) up to गतौ (in 10^c). — [d]) S (G_4 om.) धारयेतां वरस्त्रियौ. — After 9, S (except G_4) ins.:

348* न नूनं कल्मषं किंचिन्मम कर्मसु विद्यते ।
स्त्रीरत्नाभ्यां समेतौ यन्मिथो मामभ्यभाषताम् ।
विस्मयो मे महानासीदास्त्रं मे बहु संगतम् ।
हृष्टानि चैव रोमाणि दृष्ट्वा तौ सहितावुभौ ।
[(L. 1) G_3 M_{3-5} जन्मसु (for कर्मसु).]

10 K_5 om. up to °गतौ (in 10^c) (cf. v.l. 9). — [b]) K_4 उद्धतौ; D_7 उच्छ्रितौ (for उद्गतौ). S नागाविव समुच्छ्रितौ. — [c]) S एकशय्या° (for एकासन°). — [d]) B_3 T_1 G मे (for मां). — After 10, S ins.:

349* ततोऽभ्यचिन्तयं तत्र दृष्ट्वा तौ पुरुषर्षभौ ।
[G_{3-5} M_2 हि (for अभि-).]

11 T_2 om. 11. S (except T_2) read 11 after 352*. — [ab]) S (T_2 om.) सोयमिंद्रसमौ वीरौ (G_1 शूरौ) तौ मंदो (T_1 $G_{1.4.5}$ कृष्णौ; G_3 अंधो) नावबु°. — [c]) D_2 संश्रयाद्भीष्मद्रोणाभ्यां; S (T_2 om.) भीष्मद्रोणाश्रयाच्चैव.

12 S transp. 12^{ab} and 12^{cd}. — [a]) S निदेशगौ; Ca. d °स्थौ (as in text). — [b]) D_2 योत्स्यतः; D_8 तप्स्यते (for सेत्स्यते). S नरनारायणावुभौ ($G_{3.5}$ °वृषी). — [d]) S नानवाप्योस्ति कश्चन.

13 [a]) $B_{2.4}$ हि (for च). — [b]) K_4 B_4 Dn $D_{2-6.8}$ आसीनः; Ca. d आच्छन्नः (as in text). — [c]) K_5 कृतांज-

धनुर्बाणोचितेनैकपाणिना शुभलक्षणम् ।
पादमानमयन्पार्थः केशवं समचोदयत् ॥ १४
इन्द्रकेतुरिवोत्थाय सर्वाभरणभूषितः ।
इन्द्रवीर्योपमः कृष्णः संविष्टो माभ्यभाषत ॥ १५
वाचं स वदतां श्रेष्ठो ह्लादिनीं वचनक्षमाम् ।
त्रासनीं धार्तराष्ट्राणां मृदुपूर्वां सुदारुणाम् ॥ १६
वाचं तां वचनार्हस्य शिक्षाक्षरसमन्विताम् ।
अश्रौषमहमिष्टार्थां पश्चाद्धृदयशोषिणीम् ॥ १७

वासुदेव उवाच ।

संजयेदं वचो ब्रूया धृतराष्ट्रं मनीषिणम् ।
शृण्वतः कुरुमुख्यस्य द्रोणस्यापि च शृण्वतः ॥ १८
यजध्वं विपुलैर्यज्ञैर्विप्रेभ्यो दत्त दक्षिणाः ।
पुत्रैर्दारैश्च मोदध्वं महद्वो भयमागतम् ॥ १९
अर्थांस्त्यजत पात्रेभ्यः सुतान्प्राप्नुत कामजान् ।
प्रियं प्रियेभ्यश्चरत राजा हि त्वरते जये ॥ २०
ऋणमेतत्प्रवृद्धं मे हृदयान्नापसर्पति ।
यद्गोविन्देति चुक्रोश कृष्णा मां दूरवासिनम् ॥ २१
तेजोमयं दुराधर्षं गाण्डीवं यस्य कार्मुकम् ।
मद्द्वितीयेन तेनेह वैरं वः सव्यसाचिना ॥ २२
मद्द्वितीयं पुनः पार्थं कः प्रार्थयितुमिच्छति ।

C. 5. 2351
B. 5. 59. 24

लिर्हि संधाय. — ^{d}) S संदेशं चाभ्यचोदयं.

14 ^{ab}) K4 B D (except D1.7; D9 missing) धनुर्गुणकिणांकेन (for the prior half). S धनुर्ध(M °र्वे)रोचितेनाथ पाणिनैकं स(G1 सु)लक्षणं. — ^{cd}) K2 D8 °नोद° (for °चोद°). S पादमादाय यत्पार्थः केशवस्य यशस्विनः (T1 G1.4.5 महात्मनः; M5 यशस्विनं).

15 ^{a}) K4 °ध्वजः (for °केतुः). K1.5 D1.2.10 (m as in text) उत्तिष्ठन् (for उत्थाय). — ^{b}) D2 °भूषणः; S दिव्या°. — ^{d}) K1.5 D1.6.8.10 (m as in text) संदे(K5 °दि)ष्टुं; D2 °देशं (for °विष्टो). K4 D3-6 M मामभाषत; K3 D7 अभ्यभा°; D2 चाभ्यभा°. Ca cites मा.

16 ^{a}) S स वाचं (by transp.). K1.4.5 Dn2 D5.6.8 सं- (for स). — ^{b}) K1 D3 D8 C3 ह्रादिनीं; D2 उवाच; S आददे; Ca.d ह्लादिनीं (as in text). — ^{c}) B4 D1-4.7 त्रासिनीं; D8 शंसनीं; S दीपनीं. D1 सर्वभूतानां. — After 16, S ins.:

350* बहिश्चरस्य प्राणस्य प्रियस्य प्रियकारिणः ।
मतिमान्मतिमास्थाय केशवः संदधे वचः ।

17 ^{ab}) S वचनं वचनज्ञस्य °समन्वितं. — ^{c}) S मनःप्रसादमश्रौषं. Ca.d cite इष्टार्थां. — ^{d}) K5 B1-3.5 D10 °शोषणीं; B4 Dn2 °हारिणीं; Dn1 Ca.d °दारणीं; D1 °धारिणीं; D2 °वारणीं; S °तापनं.

18 T2 G2.4 M om. the ref. T1 G1.3.5 श्रीभगवान् (G1 cont. उवाच!). — ^{a}) G5 एनं (for इदं). K1.5 D1.7.10 Ca.d ब्रूहि; D8 ब्रूयां; C3 ब्रूयाः (as in text). — ^{b}) S प्राप्य क्षत्रियसंसदं. Ca.s cite धृतराष्ट्रं. — ^{c}) S °वृद्धस्य (for °मुख्यस्य). K4 B D (except D1.2.10; D9 missing) कुरुमुख्यस्य भीष्मस्य. — ^{d}) S आचार्यस्य च धीमतः. — After 18, N (K2.3 D9 missing; K4 transp.) ins.:

351* आवयोर्वचनात्सूत ज्येष्ठानप्यभिवादयन् ।
यवीयसश्च कुशलं पश्चात्पृष्ट्वैवमुत्तरम् ।

[Noticed in Ca.d.s. — (L. 1) K1.5 D7 पूर्वमुक्त्वाभिवादनं (for the posterior half). — (L. 2) K1.5 D1.2.7.10 Cd कौशल्यं (for कुशलं). K1.5 D1.2.7 पश्चादिदमथोत्तरं (for the posterior half). Ca.d.s seem to cite सुखं.]

19 S transp. 19 and 20. — ^{a}) K4.5 B D (D9 missing) T2 G2 विविधैः (for विपुलैः). — ^{b}) S दक्षिणाश्च प्रयच्छत. Ca cites दत्त (as in text). — ^{d}) S आगतं वो महद्भयं.

20 S transp. 19 and 20. — ^{a}) K4 वार्थिषु; S पात्रे(T2 °र्थे)षु (for पात्रेभ्यः). — ^{b}) S सुखमाप्नुत कामजं. Ca.s cite कामजान्.

21 T G1.2.5 transp. 21^{ab} and 21^{cd}. — ^{a}) K5 रोषं (for ऋणं). S ऋणं प्रवृद्धमिव मे. — ^{c}) S गोविंदेति यदाक्रोशत्.

22 ^{a}) S (except G3.4) तेजो महद् (for तेजोमयं). — ^{b}) Dn Ds1 गांडिवं. S बिभ्रता गांडिवं धनुः. — ^{c}) K1 न द्विं; D8 अद्विं° (for मद्विं°). S पार्थेन (for तेनेह). — ^{d}) S वैरं वः प्रत्युपस्थितं. — After 22, S ins.:

352* कृष्णस्य तद्वचः श्रुत्वा भयं मां महदाविशत् ।
तव पुत्रस्य लोभं तु वर्तमानं प्रसृज्यतः ।,

followed by st. 11 (which is om. in T2); cf. 10^{cd}.

23 =(var.) 5. 122. 55. — S om. 23-30. — ^{cd}) D8 हि (for न). K1.5 D1.2.8 Ca.s विपरीतः परीतो (for यो न कालपरीतो). K1.5 D8.10 वा अपि; K4 B8 D3.4 स्यादपि; D1 वा ह्यपि; D7 वा यदि (for वाप्यपि).

C. 5. 2351
B. 5. 59. 24

यो न कालपरीतो वाप्यपि साक्षात्पुरंदरः ॥ २३
बाहुभ्यामुद्वहेद्भूमिं दहेत्क्रुद्ध इमाः प्रजाः ।
पातयेत्त्रिदिवाद्देवान्योऽर्जुनं समरे जयेत् ॥ २४
देवासुरमनुष्येषु यक्षगन्धर्वभोगिषु ।
न तं पश्याम्यहं युद्धे पाण्डवं योऽभ्ययाद्रणे ॥ २५
यत्तद्विराटनगरे श्रूयते महदद्भुतम् ।
एकस्य च बहूनां च पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ २६
एकेन पाण्डुपुत्रेण विराटनगरे यदा ।
भग्नाः पलायन्त दिशः पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ २७
बलं वीर्यं च तेजश्च शीघ्रता लघुहस्तता ।
अविषादश्च धैर्यं च पार्थान्नान्यत्र विद्यते ॥ २८

संजय उवाच ।

इत्यब्रवीद्धृषीकेशः पार्थमुद्धर्षयन्गिरा ।
गर्जन्समयवर्षीव गगने पाकशासनः ॥ २९
केशवस्य वचः श्रुत्वा किरीटी श्वेतवाहनः ।
अर्जुनस्तन्महद्वाक्यमब्रवील्लोमहर्षणम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

५९

वैशंपायन उवाच ।

संजयस्य वचः श्रुत्वा प्रज्ञाचक्षुर्नरेश्वरः ।
ततः संख्यातुमारेभे तद्वचो गुणदोषतः ॥ १
प्रसंख्याय च सौक्ष्म्येण गुणदोषान्विचक्षणः ।
यथावन्मतितत्त्वेन जयकामः सुतान्प्रति ॥ २
बलाबले विनिश्चित्य याथातथ्येन बुद्धिमान् ।

---

24 =(var.) 5. 122. 56. — S om. 24 (cf. v.l. 23). — ^{a}) $K_{1.4}$ उद्धरेद्; D_1 उत्सहेद् (for उद्वहेद्). — ^{c}) K_5 Dn_2 त्रिदिवान्. K_5 सर्वान् (for देवान्).

26 =(var.) 5. 63. 15; =(var.) 5. 122. 53. — S om. 26 (cf. v.l. 23); Ds om. 26^{cd}. — ^{d})=27^d; 5. 136. 8^d.

27 S om. 27 (cf. v.l. 23); B_4 (hapl.) om. 27. K_1 D_8 transp. 27 and 28. — ^{b}) $B_{1.2.5}$ D_2 तदा (for यदा). — ^{c}) K_4 B (B_4 om.) D (except $D_{7.8.10}$) पलायत. — ^{d})=26^d (q. v.).

28 S om. 28 (cf. v.l. 23). K_1 D_8 transp. 27 and 28. — ^{a}) $D_{1.2}$ transp. वीर्यं and तेजः. — D_1 om. 28^{bc}. — ^{b}) D_2 कृत° (for लघु°). — ^{c}) K_1 (before corr.) शीघ्रं; K_1m D_{10} वीर्यं (for धैर्यं). — ^{d}) $K_{1.5}$ B_8 $D_{1.7}$ पार्थे (for पार्थात्). B (except B_5) दृश्य° (for विद्य°).

29 S om. 29 (cf. v.l. 23). K_4 B D (except $D_{8.10}$; D_9 missing) om. the ref. — ^{b}) $B_{3.5}$ D_{10} इव (for गिरा). — ^{c}) K_1 Dn_1 $D_{7.8}$ च (for इव).

30 S om. 30 (cf. v.l. 23). — ^{c}) D_7 अर्जुनस्य (for °नस्तत्). — ^{d}) B Dn Ds $D_{1.2.5.6}$ रोम° (for लोम°); cf. v.l. 1. 1. 1, 5 etc.

Colophon missing in $K_{2.8}$ D_9. — *Sub-parvan:* $K_{1.4.5}$ B Dn Ds $D_{1.5-8.10}$ संजययान; D_2 यानसंधि; T_1 $G_{1.4}$ M संजयप्रतियान. — *Adhy. name:* M_1 वासुदेववाक्यं; M_2 वासुदेवकथनं; M_{3-5} वासुदेववाक्यकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1 59; D_5 T_2 58; D_6 55; D_7 60; T_1 $M_{2.3.5}$ 50; G $M_{1.4}$ 49 (G_5 48). — *S'loka no.:* Dn 31; D_8 32.

59

☞ This adhy. is missing in $K_{2.8}$ D_9 (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15; 50. 59).

1 ^{a}) S पुनरेव महाबाहुः (T_1 G_1 °भाग). — ^{b}) $B_{2.4}$ Dn_1 $D_{5.6}$ जनेश्वरः; G_4 नराधिपः (for नरे°). Dn_2 किरीटी श्वेतवाहनः! — ^{c}) $D_{1.2}$ संख्यातुं स समारेभे. — ^{d}) K_5 G_4 तत्वतो (for तद्वचो). G_5 गुणनिश्चये; Cs as in text. — After 1, G_5 reads 3^{ab}, followed by 353* (cf. v.l. 3).

2 G_2 (hapl.) om. 2^a–3^b and line 1 of 353* (see below). — ^{a}) K_5 S (G_2 om.) संप्र° (for प्रसं°). K_1 $D_{1.2.7.10}$ तु; T_1 G_1 स (for च). K_5 $D_{1.2.7}$ G_5 सूक्ष्मेण; T_1 G_2 तत्वेन; $M_{3.4}$ साक्ष्येण; Ca. d सौक्ष्म्येण (as in text). $B_{1.3.5}$ स प्रसंख्याय सौ°. — ^{c}) K_5 यथावन्मति तत्रैव; D_1

शक्तिं संख्यातुमारेभे तदा वै मनुजाधिपः ॥ ३
देवमानुषयोः शक्त्या तेजसा चैव पाण्डवान् ।
कुरूञ्शक्त्याल्पतरया दुर्योधनमथाब्रवीत् ॥ ४
दुर्योधनेयं चिन्ता मे शश्वन्नाप्युपशाम्यति ।
सत्यं ह्येतदहं मन्ये प्रत्यक्षं नानुमानतः ॥ ५
आत्मजेषु परं स्नेहं सर्वभूतानि कुर्वते ।
प्रियाणि चैषां कुर्वन्ति यथाशक्ति हितानि च ॥ ६
एवमेवोपकर्तॄणां प्रायशो लक्षयामहे ।
इच्छन्ति बहुलं सन्तः प्रतिकर्तुं महत्प्रियम् ॥ ७

अग्निः साचिव्यकर्ता स्यात्खाण्डवे तत्कृतं स्मरन् ।
अर्जुनस्यातिभीमेऽस्मिन्कुरुपाण्डुसमागमे ॥ ८
जातगृध्याभिपन्नाश्च पाण्डवानामनेकशः ।
धर्मादयो भविष्यन्ति समाहूता दिवौकसः ॥ ९
भीष्मद्रोणकृपादीनां भयादशनिसंमितम् ।
रिरक्षिषन्तः संरम्भं गमिष्यन्तीति मे मतिः ॥ १०
ते देवसहिताः पार्था न शक्याः प्रतिवीक्षितुम् ।
मानुषेण नरव्याघ्रा वीर्यवन्तोऽस्त्रपारगाः ॥ ११
दुरासदं यस्य दिव्यं गाण्डीवं धनुरुत्तमम् ।

C. 5. 2370
B. 5. 60. 12
K. 5. 60. 13

यथा विंदति तत्वेन; T G1.5 यथात्ममतितत्वेन. — ^{d}) D1 जयकामान्.

3 G2 om. 3^{ab} (cf. v.l. 2). G5 reads 3^{ab} after 1. — ^{a}) B D (except D1.7.8.10; D9 missing) Cs बलाबलं; M3–5 °बलौ. — ^{b}) Ds1 (by corr.).2 T1 G3–5 यथातथ्येन. — T G1.3.4 M ins. after 3^{ab}: G2 (om. line 1).5 (om. line 2), after 1:

353* यदा तु मेने भूयिष्ठं तद्वचो गुणदोषतः ।
　　पुनरेव कुरूणां च पाण्डवानां च बुद्धिमान् ।

— ^{c}) D2 सा तु (for शक्तिं). M3.4 संध्या(M4 °धा)तुं (for संख्यातुं). — ^{d}) T1 तथा वै; G4 यथा वै; G5 तदैव; M यथावत् (for तदा वै). T2 G2 मनुजाधिप; G4 पुरुषर्षभः.

4 ^{a}) B1 D1 S (except T2 M2) दैवमानुषयोः. Cs cites दैवमानुष-. — D6 om. 4^{d}–5^{b}.

5 D6 om. 5^{ab} (cf. v.l. 4). Before 5, S ins. धृतराष्ट्रः. — ^{b}) K4 D1.3.4 G3 M (except M1) हि; B Dn Ds D5.8 वि-; D2 एव; D7 T G1.2.5 अभि- (for अपि). — After 5^{ab}, S ins.:

354* ईदृशेऽभिनिविष्टस्य पृथिवीक्षयकारके ।
　　अधर्मे चायशस्ये च कार्ये महति दारुणे ।
　　पाण्डवैर्विग्रहस्तात सर्वथा तं न रोचये ।

[(L. 1) G4 ईदृशे हरिनिष्ठस्य. G4.5 पृथिवीक्षयकारणे (G5 °कः). — (L. 2) T2 G1.2 M1 अधर्म्यें. T1 G3.4 वायशस्ये वा. — (L. 3) G5 M विग्रहं. T G2–4 सर्वथा मे न रोचते.] — ^{d}) S तव मानद (for नानुमानतः).

6 D1 om. 6^{b}–7^{c}. — ^{c}) S इच्छंति; Cs कुर्वन्ति (as in text). — ^{d}) S कुर्वंति च (M °स्येव) (for यथा°).

7 D1 om. 7^{abc} (cf. v.l. 6). — ^{a}) D2 उपरुद्धायां; Cs उपकर्तॄणां (as in text). — ^{b}) K4 D2–4 लक्षयाम्यहं; Cs °महे (as in text). — ^{c}) K1 (m as in text) पृच्छंति; Ca.d.s इच्छन्ति (as in text). K5 इत्थं बहुलं सर्वेषु. — ^{d}) D1 तमाप्रियं (sic); D1m S तथाप्रि(G5 °क्ष)यं; Cs महत्प्रियं (as in text).

8 ^{a}) D2 सांनिध्यकर्ता; Cs as in text. Ca.d cite साचिव्यं. K1.5 D7.10 अस्य (for स्यात्). — ^{b}) Ds पांडवे; Cs खांडवे (as in text). D1 महत्; Ca.d स्मरन् (as in text). — After 8^{ab}, G2 (which om. 8^{cd}) reads 5. 60. 5^{c}–21^{b}! — ^{c}) K4 B D (except D7; D9 missing) अपि (for अति-). — ^{d}) D1 S (except G3.4; G2 om.) कुरुपांडवसंगमे (T G1 °विग्रहे; M2 °संगरे).

9 ^{a}) K1 जातवृद्ध्या; K4 B4 Dn D3–6.10m T2 M Cn जा(Dn1 ज्ञा)तिगृध्या; K5 ज्ञानवृद्धा; B3 T1 G4 जात(G4 °ति)गृध्रा; Ds जातिगृह्या; D7 पुत्रप्रीत्या; D10 जातिवृत्त्या; Ca.d.s जातगृध्या (as in text). K1 उपपन्नाः; Ds2 विपन्नाः (for अभि°). K5 तु; T1 G1.5 ते (for च). — ^{b}) D7 अशेषतः; D10 अनेकधा. — ^{c}) K4 B Dn Ds D1.3–6.8.10 समेष्यंति (for भवि°). D2 सर्वे सांनिध्यमेष्यंति. — ^{d}) K1.5 समुद्भूताः; D2 अनाहूताः; G5 समाख्याताः.

10 ^{a}) K1.5 D7.10 द्रोणभीष्म° (by transp.). — ^{b}) K4 B4 Dn2 D3.4 °संनिभं; K5 T1 G3–5 M2.5 °संमितान्; D2 T2 G1.2 M1.3.4 °संमितात्. — G3 om. 10^{c}–13^{c}. — ^{c}) M समरे (for संरम्भं). — ^{d}) M आगच्छंति (for गमिष्यन्ति).

11 G3 om. 11 (cf. v.l. 10). — ^{a}) K1 D3 G4 तदैव सहिताः; K4 D1.3.4 T2 G2 तदेवं (D1 T2 °व) सहिताः; K5 तदैवं रक्षिताः; B Dn Ds D2.5.6.10 ते देवैः सहिताः; T1 G1.5 तद्देव°. — ^{b}) G1 परि° (for प्रति°). — ^{c}) Dn2 G4 मानुषेषु; G2 मनुष्येषु. Ds G5 M नरव्याघ्र.

12 G3 om. 12 (cf. v.l. 10). — ^{a}) D7 दुराधर्षं. — ^{b}) K1 D3.4.7 गांडिवं; K5 D10 गांजीवं. — ^{c}) Dn T2 दारुणौ (for वारुणौ). D1 om. च. M वारुणे °ये °व्ये.

C. 5. 2370
B. 5. 60. 12
K. 5. 60. 13

वारुणौ चाक्षयौ दिव्यौ शरपूर्णौ महेषुधी ॥ १२
वानरश्च ध्वजो दिव्यो निःसङ्गो धूमवद्गतिः ।
रथश्च चतुरन्तायां यस्य नास्ति समस्त्विषा ॥ १३
महामेघनिभश्चापि निर्घोषः श्रूयते जनैः ।
महाशनिसमः शब्दः शात्रवाणां भयंकरः ॥ १४
यं चातिमानुषं वीर्ये कृत्स्नो लोको व्यवस्यति ।
देवानामपि जेतारं यं विदुः पार्थिवा रणे ॥ १५
शतानि पञ्च चैवेषूनुद्वपन्निव दृश्यते ।
निमेषान्तरमात्रेण मुञ्चन्दूरं च पातयन् ॥ १६
यमाह भीष्मो द्रोणश्च कृपो द्रौणिस्तथैव च ।
मद्रराजस्तथा शल्यो मध्यस्था ये च मानवाः ॥ १७
युद्धायावस्थितं पार्थं पार्थिवैरतिमानुषैः ।
अशक्यं रथशार्दूलं पराजेतुमरिंदमम् ॥ १८
क्षिपत्येकेन वेगेन पञ्च बाणशतानि यः ।
सदृशं बाहुवीर्येण कार्तवीर्यस्य पाण्डवम् ॥ १९
तमर्जुनं महेष्वासं महेन्द्रोपेन्द्ररक्षितम् ।
निघ्नन्तमिव पश्यामि विमर्देऽस्मिन्महामृधे ॥ २०
इत्येवं चिन्तयन्कृत्स्नमहोरात्राणि भारत ।
अनिद्रो निःसुखश्चास्मि कुरूणां शमचिन्तया ॥ २१
क्षयोदयोऽयं सुमहान्कुरूणां प्रत्युपस्थितः ।
अस्य चेत्कलहस्यान्तः शमादन्यो न विद्यते ॥ २२
शमो मे रोचते नित्यं पार्थैस्तात न विग्रहः ।
कुरुभ्यो हि सदा मन्ये पाण्डवाञ्शक्तिमत्तरान् ॥ २३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

— ^{d}) G_{4} शरपूर्ण-; M शरपूर्णे.

13 G_{3} om. 13^{abc} (cf. v.l. 10). — ^{a}) K_{5} ततो; $B_{2.4}$ Dn $D_{1.10}$ ध्वजे (for ध्वजो). — ^{b}) K_{1} निःशंको (for निःसङ्गो). S (G_{3} om.) निः(G_{4} ह्य)संगगतिराहवे. Ca, d, s cite धूमवद्गतिः (as in text). — ^{c}) S (G_{3} om.) पृथिव्यां (for रथश्च). — ^{d}) K_{4} B D (except $D_{1.2}$) क्षितौ (for त्विषा).

14 ^{ab}) D_{1} महामेघनिभो यस्य. K_{4} जवैः (for जनैः). S रथश्च यस्य वै दिव्यो (G_{3} $M_{1.3.4}$ घोषो) महामेघौघनिस्वनः. — ^{c}) Ds खड्गः (for शब्दः). S (except $G_{3.4}$) महाशनिसम(G_{5} °शर)स्पर्शः.

15 ^{a}) S यस्य (for यं च). Ca cites यं (as in text). S (except $M_{2.5}$) वीर्यं (for वीर्ये).

16 ^{a}) G_{2} M शतं च (for शतानि). $K_{1.5}$ D_{2} शतं पंच तथैवेषून्. — ^{b}) K_{4} B Dn Ds $D_{2-6.8}$ यो गृह्णन्; K_{5} प्रवपन्; D_{1} T_{2} (*inf. lin.*) $G_{1.5}$ M उद्वमन्; D_{7} उद्धरन्; T G_{2} उद्वहन्; $G_{3.4}$ उत्सृजन् (for उद्वपन्). K_{1} D_{7} एव; K_{4} B Dn Ds $D_{2-6.8}$ नैव; T_{1} G_{1} इह (for इव). K_{5} देववत्; G_{2} वृष्टयः (for दृश्यते). — K_{5} om. 16^{c}–17^{b}. — ^{d}) G_{2} दूरेण; M दूरे च (for दूरं च). D_{7} G_{3} पातयेत् (for °यन्).

17 K_{5} om. 17^{ab} (cf. v.l. 16). — ^{a}) T_{1} तम्; G_{4} यथा (for यम्). M त्वाह (for आह). — ^{c}) K_{5} नृपः; $D_{1.7}$ च यं; D_{2} स्वयं (for तथा). K_{1} च पांचाल्यो; S च शल्योयं ($G_{3.4}$ °थ) (for तथा शल्यो). — ^{d}) D_{1} मानुषाः; M_{3-5} बांधवाः (for मानवाः).

18 ^{a}) D_{7} युद्धे च (for युद्धाय). — ^{c}) D_{1} रथिनां वीरं; G_{3} नरशार्दूलं (for रथ°).

19 B_{4} om. 19^{ab}. Ds transp. 19^{ab} and 19^{cd}. — ^{b}) K_{5} Dn_{1} $D_{6.10}$ च (for यः). — ^{cd}) $B_{1.3.5}$ om. 19^{cd}. D_{1} S सदृशः and पांडवः.

20 K_{4} om. from st. 20 up to st. 26 of the *next* adhy. — ^{b}) B D (except $D_{1.7.10}$; D_{9} missing) महेंद्रोपेंद्रविक्रमं (B_{2} °पमविग्रहं). — ^{d}) B Ds $D_{3-8.10}$ °भये; Dn °हवे; G_{5} °रथं (for °मृधे).

21 K_{4} om. 21 (cf. v.l. 20). — ^{a}) D_{1} T_{2} $G_{2.3}$ M एतच् (for एवं). T G नित्यं (for कृत्स्नं). — ^{c}) D_{2} निःसुखी; T_{1} G_{1} -श्च्यसुखः. G_{4} अनिर्व्यूढसुखश्चास्मि. — ^{d}) B_{2} $D_{2.5.7}$ G_{2} स(D_{2} सा)म-; D_{1} एव; T_{1} नाश- (for शम-). Cd cites सम.

22 K_{4} om. 22 (cf. v.l. 20). — ^{b}) B_{2} G_{4} समुप°; $B_{3.5}$ प्रत्यव°; D_{7} समव° (for प्रत्युप°). — ^{c}) D_{7} वै (for चेत्).

23 K_{4} om. 23 (cf. v.l. 20). — ^{a}) D_{7} अत्यर्थं (for नित्यं). — ^{b}) K_{1} सह; K_{5} साकं (for तात). Ca cites the whole stanza as in text.

Colophon missing in $K_{2.3}$ D_{9}; K_{4} om. it. — *Sub-parvan:* $K_{1.5}$ B Dn Ds $D_{5-8.10}$ संजययान; $D_{1.2}$

६०

वैशंपायन उवाच ।

पितुरेतद्वचः श्रुत्वा धार्तराष्ट्रोऽत्यमर्षणः ।
आधाय विपुलं क्रोधं पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ १
अशक्या देवसचिवाः पार्थाः स्युरिति यद्भवान् ।
मन्यते तद्भयं व्येतु भवतो राजसत्तम ॥ २
अकामद्वेषसंयोगाद्द्रोहाल्लोभाच्च भारत ।
उपेक्षया च भावानां देवा देवत्वमाप्नुवन् ॥ ३
इति द्वैपायनो व्यासो नारदश्च महातपाः ।
जामदग्न्यश्च रामो नः कथामकथयत्पुरा ॥ ४
नैव मानुषवद्देवाः प्रवर्तन्ते कदाचन ।
कामाल्लोभादनुक्रोशाद्द्वेषाच्च भरतर्षभ ॥ ५
यदि ह्यग्निश्च वायुश्च धर्म इन्द्रोऽश्विनावपि ।
कामयोगात्प्रवर्तेरन्न पार्था दुःखमाप्नुयुः ॥ ६
तस्मान्न भवता चिन्ता कार्यैषा स्यात्कदाचन ।
दैवेष्वपेक्षका ह्येते शश्वद्भावेषु भारत ॥ ७
अथ चेत्कामसंयोगाद्द्वेषाल्लोभाच्च लक्ष्यते ।
देवेषु देवप्रामाण्यं नैव तद्विक्रमिष्यति ॥ ८
मयाभिमन्त्रितः शश्वज्जातवेदाः प्रशंसति ।

C. 5. 2390
B. 5. 61. 9
K. 5. 61. 9

यानसंधि; M (except M1) संजयप्रतियान. — *Adhy. name:* M पांडवशक्तिकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D5 59; D6 55; D7 G2. 3. 5 M1. 4 61; T G4 M2. 3. 5 62; G1 63. — *S'loka no.:* K5 22; Dn 23; D3 21.

60

☞ This adhy. is missing in K2. 3 (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15); st. 1–12 are missing in D9 (cf. v.l. 5. 50. 59). K4 om. 1–26 (cf. v.l. 5. 59. 20).

1 c) K5 D1 आस्थाय; T1 G1. 4. 5 आदाय.

2 Before 2, K5 G3 ins. दुर्योधन उ° (G3 om. उ°). — a) G3 असाध्या (for अशक्या). G4 देवशिशवः; Ca as in text. — c) M व्यैतु; Ca व्येतु (as in text).

3 ab) D2 G1. 2 अकामाद्वेष° (D2 °द्भय°); Ca अराग-द्वेष°; Cs as in text. B1. 3–5 Dn2 D3–6. 8 G3 Ca. d. s transp. द्रोहात् and लोभात्. Ds2 D2 लोभात्; T2 G5 M1 मोहात् (for द्रोहात्). D8 स्नेहात्; D2 द्वेषात् (for लोभात्). B2. 3 Dn1 D1. 10 °संयोगलोभद्रोहा(D10 °संयोग द्रोहलोभा)च्च भा°. — c) D2 अपेक्षया; Ca. d. s उपेक्षया (as in text). — d) B2. 4 आगताः; D2 T G1. 4 आप्नुयुः; Ca as in text.

4 a) T2 एतत् (for इति). — c) Ds2 D6 जामदग्निः. K5 स (for च). K1. 5 D7 रामोपि; S यो रामः. — d) K1. 5 D1. 7. 10 कथाः (for कथाम्). K1. 5 D1. 2. 7. 10 S स्व(D1. 2 T2 G4 चा)कथयत् (for अकथयत्).

5 a) K1. 5 D7. 8. 10 वै (for एव). G4 नैव मानुषभावेन. — b) D1 कथं° (for कदा°). — G2 reads 5c–21d after 5. 59. 8ab (om. altogether 19c–20d). — c) B Dn D8 D3–6. 8 कामात्क्रोधात्तथा लोभात्; D2 अकामद्वेषसंयोगात्. — d) S भेदाद्वा (for द्वेषाच्च). D2 लोभाद्वेषाच्च भारत.

6 a) B3 D (except D1. 2; D9 missing) G1. 4 यदा; G3 यथा (for यदि). K1. 5 Ds2 D10 तु; D7 वा (for हि). — b) D2 प्रजापतिः (for अश्विनावपि). — c) S प्रवर्तेत (for प्रवर्तेरन्). — d) T2 पांडवाः (for न पार्थाः).

7 b) B D (except D10; D9 missing) G3 कथं° (for कदा°). — c) K5 B3 देवास्तु; Dn D3–6. 8 देवेषु; D1 T G देवा(G3 °वै)श्च; D2. 7. 10 देवा (D2 °वे) हि; Cn दैवेषु (as in text). K5 अपेक्षता; Dn2 Ds2 D1. 2. 3 (by corr.). 4. 10 T G (except G5) उपेक्षकाः; Cn अपेक्षकाः (as in text). B3 स्त्वेते; D7 ह्येतैः (for ह्येते). K1 दैवैरुपेक्षिता ह्येते; M देवेपूपेक्षकाः (M1 *sup. lin.* °क्षिताः) कार्या. — d) D2 सर्व° (for शश्वद्°).

8 a) T G5 M कर्म° (for काम°). — b) B (except B3) D (except D3; D9 missing) Ca. d द्वेषः; G5 लोभात् (for द्वेषात्). K1. 5 B (except B3) D (D9 missing) Ca. d लोभः; G5 द्वेषात् (for लोभात्). B4 (m as in text) जायते; Ds D7 दृश्यते; D2 लभ्यते; G4 भारत; Ca. d लक्ष्यते (as in text). — G4 om. 8c–10c. — c) D7 तथा तु; D3 G2 दैवेषु; Ca. d देवेषु (as in text). K1. 5 D1. 2 चैतत्प्रामाण्यात् (D2 °माण्यं); B Dn1 D5. 6. 8. 10 Cn दैवप्रामाण्यात्; Dn2 Ds D3. 4. 7. 10 Ca. s देवप्रामाण्यात्; T1 दैवप्रा°; G3 चैव प्रा°. — d) K1 Ca. d. s तेषां; K5 B D1. 3–8. 10 नैषां (for नैव). D2 नैषां क्रुद्धं क्रमिष्यति; G3 नैतच्चित्रं क्रमिष्यति. Ca. d. s cite विक्रमिष्यति.

C. 5. 2390
B. 5. 61. 9
K. 5. 61. 9

दिधक्षुः सकलाल्लोँकान्परिक्षिप्य समन्ततः ॥ ९
यद्वा परमकं तेजो येन युक्ता दिवौकसः ।
ममाप्यनुपमं भूयो देवेभ्यो विद्धि भारत ॥ १०
प्रदीर्यमाणां वसुधां गिरीणां शिखराणि च ।
लोकस्य पश्यतो राजन्स्थापयाम्यभिमन्त्रणात् ॥ ११
चेतनाचेतनस्यास्य जङ्गमस्थावरस्य च ।
विनाशाय समुत्पन्नं महाघोरं महास्वनम् ॥ १२
अश्मवर्षं च वायुं च शमयामीह नित्यशः ।
जगतः पश्यतोऽभीक्ष्णं भूतानामनुकम्पया ॥ १३
स्तम्भितास्वप्सु गच्छन्ति मया रथपदातयः ।
देवासुराणां भावानामहमेकः प्रवर्तिता ॥ १४
अक्षौहिणीभिर्यान्देशान्यामि कार्येण केनचित् ।
तत्रापो मे प्रवर्तन्ते यत्र यत्राभिकामये ॥ १५
भयानि विषये राजन्व्यालादीनि न सन्ति मे ।
मत्तः सुप्तानि भूतानि न हिंसन्ति भयंकराः ॥ १६
निकामवर्षी पर्जन्यो राजन्विषयवासिनाम् ।
धर्मिष्ठाश्च प्रजाः सर्वा ईतयश्च न सन्ति मे ॥ १७
अश्विनावथ वाय्वग्नी मरुद्भिः सह वृत्रहा ।
धर्मश्चैव मया द्विष्टान्नोत्सहन्तेऽभिरक्षितुम् ॥ १८
यदि ह्येते समर्थाः स्युर्मद्द्विषस्त्रातुमोजसा ।
न स्म त्रयोदश समाः पार्था दुःखमवाप्नुयुः ॥ १९
नैव देवा न गन्धर्वा नासुरा न च राक्षसाः ।
शक्तास्त्रातुं मया द्विष्टं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २०
यदभिध्याम्यहं शश्वच्छुभं वा यदि वाशुभम् ।

---

9 G_4 om. 9 (cf. v.l. 8). — ^{a}) K_1 B_4 Ds_2 $D_{1.2.6}$ G_3 M (except M_1) °मंत्रितं; Ca.d.s as in text. — ^{b}) K_5 Dn_1 $D_{3-6.8}$ T G (G_4 om.) M_1 प्रशाम्यति (M_1 *inf. lin.* °सति); Cs प्रशंसति (as in text). — ^{c}) $K_{1.5}$ दिधक्षन्; Cs दिधक्षुः (as in text).

10 G_4 om. 10 (cf. v.l. 8). — ^{b}) $D_{3.4}$ रक्ता (for युक्ता). — ^{c}) K_1 मयि (for मम). D_1 G_2 M (M_1 *inf. lin.* as in text) अनुमतं; T_2 (by corr.) अधिगतं (for अनुपमं). — ^{d}) D_1 विधिमंत्रवत् (for विद्धि भारत).

11 ^{a}) $B_{2.4.5}$ D (except $D_{1.7}$; D_9 missing) Ca.d विदीर्यं°; T $G_{1.3}$ M_1 प्रकीर्यं° (for प्रदीर्यं°). — ^{d}) T G (except G_3) M_1(*inf. lin.*)$_{.2}$ क्षपयामि; M_1 (orig.) स्तंभ°; M_{3-5} क्षम°; Cs स्थाप° (as in text). Ds स्थापयिष्यामि मंत्रणात्.

12 ^{a}) G_5 अपि (for अस्य). — ^{b}) $B_{2.4}$ D_1 जंगमाजंगमस्य च. — ^{d}) B Dn_2 Ds $D_{1.10}$ अहं; Dn_1 महद्; S भयं (for the first महा-). G_2 महाहवे (for °स्वनम्).

13 D_9 resumes (cf. v.l. 5. 50. 59)! — ^{a}) K_5 वायुवशात् (for च वायुं च). — ^{b}) M (except M_1) क्षप° (for शम°). G_4 निश्चयः (for नित्यशः). — ^{c}) G_4 नूनं; M (M_1 *inf. lin.*) दिक्षु (for ऽभीक्ष्णं).

14 ^{b}) K_1 महा-; T_1 $G_{1.5}$ यदा; T_2 G_{2-4} M_{2-5} यथा; M_1 तथा (for मया). — ^{c}) K_5 भूतानां (for भावानां).

15 ^{a}) A few S MSS. अक्षो°. — ^{c}) B D (except $D_{1.8}$; D_2 by corr.) तत्राश्वा; T_2 $G_{3.4}$ तत्रापि. Ds प्रवर्तंति; Ca.d as in text. — ^{d}) D_2 T_2 G_5 तत्र (for यत्र). G_4 हि (for अभि-). K_5 यत्राभिकामये सुखं.

16 ^{a}) $D_{3.4.9}$ transp. विषये and राजन्. B Dn D_3 $D_{2.5-8.10}$ भयानकानि विषये ($D_{7.10}$ सत्वानि). — ^{b}) $D_{1,3}$(m as in text)$_{.4.9}$ व्याडादीनि; D_2 T_2 (before corr.) $G_{1.2}$ M व्याघ्रादीनि; T_1 $G_{3.4}$ व्याघ्रादीनां; T_2 G_5 व्याघ्रादिभ्यो (for व्याला°). — ^{c}) B D (except D_1) मंत्रगुप्तानि (for मत्तः सुप्तानि). — ^{d}) K_5 Dn D_7 G_2 $M_{1.4}$ हि संति (for हिंसन्ति). D_9 भयंकरा न हिंसति.

17 D_9 om. 17. — ^{a}) $K_{1.5}$ $D_{7.8.10}$ कामवर्षी च; Ca as in text. Cd cites निकामं. — ^{c}) $G_{1.5}$ सस्यानां सर्वजंतूनां.

18 ^{a}) B_3 Dn_2 Ds $D_{5.6}$ अश्विभ्यामथ. — ^{c}) $K_{1.5}$ B_3 D_1 T_2 द्विष्टं; T_1 G_2 त्विष्टः; $G_{1.5}$ -विष्टः; G_3 क्लिष्टः; G_4 दिष्टः; M_1 द्विष्टाः; M_{3-5} स्विष्टः (for द्विष्टान्). — ^{d}) $K_{1.5}$ नोत्सहेदभिरक्षितुं; S (except M_2) सत्यमेतद्ब्रवीमि ते (= 20^{d}). — After 18, S (except M_2; G_3 om.) reads 21 (G_5 M_{3-5} *repeating* it in its proper place).

19 G_3 om. 19–21. — ^{b}) T $G_{1.5}$ मद्विष्टं (for मद्द्विषस्). B Dn Ds $D_{5.6}$ अंजसा (for ओजसा). — G_2 om. 19^{c}–20^{d}. — ^{c}) S ($G_{2.3}$ om.) क(G_4 अ)स्मात् (for न स्म). — ^{d}) D_1 समाप्नुयुः (for अवा°).

20 $G_{2.3}$ om. 20 (cf. v.l. 19); D_4 om. 20^{b}–21^{c}. Cf. v.l. 18.

21 S (except M_2; G_3 om.) read 21 after 18 (G_5 M_{3-5} *repeating* it here). G_3 om. 21 (cf. v.l. 19); D_4 om. 21^{abc} (cf. v.l. 20). — ^{c}) $K_{1.5}$ $D_{1.7.10}$ तद् (for एतत्). T $G_{1.4.5}$ M_2 तन्नवेद्विधिपूर्वं मे; $M_{1.3-5}$

नैतद्विपन्नपूर्वं मे मित्रेष्वरिषु चोभयोः ॥ २१
भविष्यतीदमिति वा यद्ब्रवीमि परंतप ।
नान्यथा भूतपूर्वं तत्सत्यवागिति मां विदुः ॥ २२
लोकसाक्षिकमेतन्मे माहात्म्यं दिक्षु विश्रुतम् ।
आश्वासनार्थं भवतः प्रोक्तं न श्लाघया नृप ॥ २३
न ह्यहं श्लाघनो राजन्भूतपूर्वः कदाचन ।
असदाचरितं ह्येतद्यदात्मानं प्रशंसति ॥ २४
पाण्डवांश्चैव मत्स्यांश्च पाञ्चालान्केकयैः सह ।
सात्यकिं वासुदेवं च श्रोतासि विजितान्मया ॥ २५
सरितः सागरं प्राप्य यथा नश्यन्ति सर्वशः ।
तथैव ते विनङ्क्ष्यन्ति मामासाद्य सहान्वयाः ॥ २६
परा बुद्धिः परं तेजो वीर्यं च परमं मयि ।
परा विद्या परो योगो मम तेभ्यो विशिष्यते ॥ २७
पितामहश्च द्रोणश्च कृपः शल्यः शलस्तथा ।
अस्त्रेषु यत्प्रजानन्ति सर्वं तन्मयि विद्यते ॥ २८
इत्युक्त्वा संजयं भूयः पर्यपृच्छत भारत ।
ज्ञात्वा युयुत्सुः कार्याणि प्राप्तकालमरिंदम ॥ २९ C. 5. 2410 B. 5. 61. 29 K. 5. 61. 29

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

तत्तद्भवेद्धि पूर्वं मे.

22 G2 om. 22^{a}–29^{b}. — ^{c}) K1 वा; B4 D (except D1–4. 7. 10) च; G4 तु (for तत्). — ^{d}) M (except M1) मा (for मां).

23 G2 om. 23 (cf. v.l. 22). — ^{a}) K5 मे तात; D10 एवैतत् (for एतन्मे). — ^{b}) K1. 5 D8 भुवि (for दिक्षु). D1 माहात्म्यं विश्रुतं भुवि. — ^{d}) G1 श्लाघयन्. G4 अनघ (for नृप).

24 G2 om. 24 (cf. v.l. 22). — ^{b}) Dn2 Ds2 G4. 5 भूतपूर्वं. D1 T1 कथंचन. — ^{d}) K1. 5 D8. 10 य (for यद्).

25 G2 om. 25 (cf. v.l. 22). — ^{a}) A few S MSS. मात्स्याः. — ^{b}) Some N MSS. कैकयैः. — ^{d}) D1 निहतान् (for विजितान्).

26 G2 om. 26 (cf. v.l. 22). — ^{c}) S (G2 om.) नशिष्यंति (for विनङ्क्ष्यन्ति). — ^{d}) D8 सबांधवाः (for सहान्वयाः).

27 K4 resumes! G2 om. 27 (cf. v.l. 22). — ^{b}) K1. 5 D7. 10 एव परं (for परमं). B2. 4. 5 D (except D1–4. 7. 10) T2 M2 मम (for मयि). — ^{d}) S (G2 om.) विशां पते (for विशिष्यते).

28 G2 om. 28 (cf. v.l. 22). — ^{b}) D6 चैव (for शल्यः). — ^{c}) K1. 5 प्रनंदंति; D1 विजानंति (for प्रजानन्ति). — ^{d}) D2 च (for तत्). S (G2 om.) वर्तं° (for विद्य°).

29 G2 om. 29^{ab} (cf. v.l. 22). Before 29, K1 D1 T2 G4. 5 M1 ins. वैशं°. — ^{a}) K1. 5 D1. 7. 8 उक्तः; K4 D2–6. 9 उक्तः; Cs उक्त्वा (as in text). — ^{b}) G5 पर्यपृच्छच्च. — ^{c}) D8. 4. 9 ज्ञाता; S °तुं (for °त्वा). K1. 4. 5 (m as in text) B4 D (except Dn2 D8 D7) Cn युयुत्सोः (for °त्सुः). — ^{d}) D1 °कालान्; T1 G1. 3. 5 M °कालानि (for °कालम्). K4 B Dn2 D6 T G1. 3. 4 M5 अरिंदमः; M2 ह्यरिंदमः.

Colophon missing in K2. 3 D9. — *Sub-parvan:* K1. 4. 5 B Dn Ds D3–8. 10 संजययान; D2 यानसंधि; M (except M5) संजयप्रतियान. — *Adhy. name:* T1 दुर्योधनविक्रमकथनं; G1. 5 दुर्योधनविकत्थनं; M1 दुर्योधनगर्ववचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 61; D5 60; D6 57; D7 G2. 3. 5 M1. 4 62; T G4 M2. 3. 5 63; G1 64. — *S'loka no.:* K5 Dn D8 29; G5 30.

61

☞ This adhy. is missing in K2. 3 (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15).

1 ^{a}) K1. 4. 5 D7. 10 तु; S एव (for तु). K4 B Dn Ds D2–6. 8. 9 पार्थ; D1 G4 पार्थिवं (for पार्थान्).

2 Before 2, T2 M1 ins. कर्णः. — ^{b}) K1. 5 B3. 4 Dn2 D1. 2. 5–8 कृतं; K4 कृष्टं; Ca हृतं (as in text). K4. 5 D1. 6–8 °पुरं; B2–4 Dn Ds °मयं (Ds2 °व्रतं); D2 °कृतं; D10 °पदं; T1 G1. 4 M2 °वृतं; G5 °घृतं; Ca °परं (as in text). — ^{d}) K4 B4 Dn D1. 3–6. 8. 9 ते न; D7 न च; T G न ते (for तव). Cn cites प्रतिभा अस्यति,

६१

C. 5. 2411
B. 5. 62. 1
K. 5. 62 1

वैशंपायन उवाच ।

तथा तु पृच्छन्तमतीव पार्था-
न्वैचित्रवीर्यं तमचिन्तयित्वा ।
उवाच कर्णो धृतराष्ट्रपुत्रं
प्रहर्षयन्संसदि कौरवाणाम् ॥ १

मिथ्या प्रतिज्ञाय मया यदस्त्रं
रामाद्धृतं ब्रह्मपरं पुरस्तात् ।
विज्ञाय तेनास्मि तदैवमुक्त-
स्त्वयान्तकालेऽप्रतिभास्यतीति ॥ २

महापराधे ह्यपि संनतेन
महर्षिणाहं गुरुणा च शप्तः ।
शक्तः प्रदग्धुं ह्यपि तिग्मतेजाः
ससागरामप्यवनिं महर्षिः ॥ ३

प्रसादितं ह्यस्य मया मनोऽभू-
च्छुश्रूषया स्वेन च पौरुषेण ।
ततस्तदस्त्रं मम सावशेषं
तस्मात्समर्थोऽस्मि ममैष भारः ॥ ४

निमेषमात्रं तमृषिप्रसाद-
मवाप्य पाञ्चालकरूषमत्स्यान् ।
निहत्य पार्थांश्च सपुत्रपौत्रा-
ल्लँलोकानहं शस्त्रजितान्प्रपत्स्ये ॥ ५

पितामहस्तिष्ठतु ते समीपे
द्रोणश्च सर्वे च नरेन्द्रमुख्याः ।
यथाप्रधानेन बलेन यात्वा
पार्थान्हनिष्यामि ममैष भारः ॥ ६

एवं ब्रुवाणं तमुवाच भीष्मः
किं कत्थसे कालपरीतबुद्धे ।
न कर्ण जानासि यथा प्रधाने
हते हताः स्युर्धृतराष्ट्रपुत्राः ॥ ७

यत्खाण्डवं दाहयता कृतं हि
कृष्णद्वितीयेन धनंजयेन ।
श्रुत्वैव तत्कर्म नियन्तुमात्मा
शक्यस्त्वया वै सह बान्धवेन ॥ ८

यां चापि शक्तिं त्रिदशाधिपस्ते
ददौ महात्मा भगवान्महेन्द्रः ।
भस्मीकृतां तां पतितां विशीर्णां
चक्राहतां द्रक्ष्यसि केशवेन ॥ ९

यस्ते शरः सर्पमुखो विभाति

C_a प्रतिभास्यति.

3 [a]) S (except G_4 M_5) महापराधेष्वपि (for °धे ह्यपि). D_1 त्वयि (for ह्यपि). $K_{4.5}$ B Dn Ds $D_{3-6, 8-10}$ यन्नतेन; $D_{1.2.7}$ सत्तमेन; $M_{3.4}$ (*inf. lin.* as in text). 5 तन्नतेन (for संनतेन). — [b]) G_2 न (for च). — [c]) B_2 Ds D_{3-6} S (except G_5) अति- (for अपि). — [d]) Some MSS. अवनीं.

4 [a]) K_1 $D_{7.10}$ M तस्य; K_5 यस्य (for ह्यस्य). — [c]) K_4 B D (except $D_{2.7}$) तदस्ति च (K_4 वा) (for ततस्तद्). Ds मम चावशेषं; $G_{1.5}$ प्रददावशेषं. — [d]) K_5 D_1 एव (for एष). $K_{1.5}$ B_3 $D_{1.2}$ यत्नः; G_2 भावः (for भारः).

5 [a]) K_4 B D (except $D_{1.2.3}$) T G (except G_2) निमेषमात्रात्. $K_{1.4.5}$ B_4 D (except Ds) T_2 ऋषेः प्रसादं; G_4 ऋषिप्रभावं. — [b]) Some N MSS. पंचाल°; S (mostly) °करूश°. — [c]) T $G_{1.5}$ पांडून् (for पार्थांश्च). K_4 B D (except $D_{1.2.7.10}$) सह पुत्रपौत्रैः (for च सपुत्रपौत्रान्). — [d]) S (except M_1) शत्रु° (for शस्त्र°).

6 [a]) D_2 M मे (for ते). — [c]) T_2 G_5 ऋषेः (G_5 ऋषि-) प्रसादेन (for यथाप्रधानेन). K_4 B D (except $D_{7.10}$) गत्वा; K_5 यत्तः; T $G_{1.5}$ चैतान्; G_2 तेन (for यात्वा). — G_2 om. 6^d–8^a. — [d]) $D_{1.9}$ भावः (for भारः).

7 G_2 om. 7 (cf. v.l. 6). — [a]) D_1 इति (for एवं); K_4 B (except B_3) D (except $D_{1.2.7.10}$) ब्रुवंतं (for ब्रुवाणं). — [b]) D_7 S (G_2 om.) °बुद्धिः. — [d]) K_5 धृतराष्ट्रस्य पुत्राः.

8 G_2 om. 8^a (cf. v.l. 6). — [d]) K_4 शक्तः; B D (except $D_{7.9.10}$) युक्तः (for शक्यः).

9 [b]) D_1 सुरेंद्रः; G_1 नरेंद्रः (for महेन्द्रः). — [c]) K_4 B D (except D_7) समरे (for पतितां).

10 [a]) S शरश्च यः (for यस्ते शरः). K_1 अभियाति.

सदाग्र्यमाल्यैर्महितः प्रयत्नात् ।
स पाण्डुपुत्राभिहतः शरौघैः
सह त्वया यास्यति कर्ण नाशम् ॥ १०
बाणस्य भौमस्य च कर्ण हन्ता
किरीटिनं रक्षति वासुदेवः ।
यस्त्वादृशानां च गरीयसां च
हन्ता रिपूणां तुमुले प्रगाढे ॥ ११

कर्ण उवाच ।

असंशयं वृष्णिपतिर्यथोक्त-
स्तथा च भूयश्च ततो महात्मा ।
अहं यदुक्तः परुषं तु किंचि-
त्पितामहस्तस्य फलं शृणोतु ॥ १२
न्यस्यामि शस्त्राणि न जातु संख्ये
पितामहो द्रक्ष्यति मां सभायाम् ।
त्वयि प्रशान्ते तु मम प्रभावं
द्रक्ष्यन्ति सर्वे भुवि भूमिपालाः ॥ १३

वैशंपायन उवाच ।

इत्येवमुक्त्वा स महाधनुष्मा-
न्हित्वा सभां स्वं भवनं जगाम ।
भीष्मस्तु दुर्योधनमेव राज-
न्मध्ये कुरूणां प्रहसन्नुवाच ॥ १४
सत्यप्रतिज्ञः किल सूतपुत्र-
स्तथा स भारं विषहेत कस्मात् ।
व्यूहं प्रतिव्यूह्य शिरांसि भित्त्वा
लोकक्षयं पश्यत भीमसेनात् ॥ १५
आवन्त्यकालिङ्गजयद्रथेषु
वेदिध्वजे तिष्ठति बाह्लिके च ।
अहं हनिष्यामि सदा परेषां
सहस्रशश्चायुतशश्च योधान् ॥ १६
यदैव रामे भगवत्यनिन्द्ये
ब्रह्म ब्रुवाणः कृतवांस्तदस्त्रम् ।
तदैव धर्मश्च तपश्च नष्टं
वैकर्तनस्याधमपूरुषस्य ॥ १७
अथोक्तवाक्ये नृपतौ तु भीष्मे
निक्षिप्य शस्त्राणि गते च कर्णे ।
वैचित्रवीर्यस्य सुतोऽल्पबुद्धि-
र्दुर्योधनः शांतनवं बभाषे ॥ १८

C. 5. 2428
B. 5. 62. 18
K. 5. 62. 18

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

K_5 निपाती (for विभाति). — [b]) Dn_1 D_3 $D_{5.7}$ अग्र° (for अग्र्य°). · K_1 कुलेन; K_5 सदैव; S कुले (G_4 सदा) ते (for प्रयत्नात्).

11 [c]) K_4 D_9 बली°; B Dn D_3 D_{2-6} वरी°; D_1 यवी° (for गरी°). — [d]) K_4 $D_{3.4.9}$ प्रहसन्; a few MSS. तुमले; (for तुमुले). K_4 B_3 $D_{3.4.9}$ वि- (for प्र-).

12 [a]) K_5 T_2 $G_{1.5}$ यथोक्तं. — [b]) K_4 B Dn D_3 $D_{3-7.9.10}$ G_3 भूयांश्च (for भूयश्च). D_1 भूयात्स मतो (for भूयश्च ततो). — [c]) K_4 B (except B_5) $D_{2-5.7-10}$ G_4 च (for तु).

13 [a]) G_5 न्यस्तानि (for न्यस्यामि). — [b]) S सहायं (for सभायाम्). — [c]) $K_{1.5}$ $D_{1.7.8.10}$ T_1 G_5 मयि (for मम). — [d]) T_2 G_3 द्रक्ष्यंतु. T $G_{1.5}$ M सह-; $G_{2.3}$ मम (for भुवि).

14 [a]) $M_{1.2}$ सहसा (for स महा-).

15 Before 15, T_2 ins. भीष्मः. — [a]) K_1m सुयोधनायं; $Ca.s$ सत्यप्रतिज्ञः (as in text). — [b]) K_5 $D_{7.10}$ G_5 विषहेन्न. Cs cites सहेत. — [c]) K_5 S (except G_3) हत्वा (for भित्त्वा). — [d]) K_1 D_2 T_1 $G_{1-3.5}$ पश्यतु; $K_{4.5}$ B_2 Ds_1 $D_{3.4.7.9}$ G_4 Cs पश्यति; Dn_1 पश्यतां (for पश्यत). T_1 G_{3-5} भीमसेनः; T_2 G_1 भैमसेनं; G_2 M भैमसेनाः (G_2 °नः); Cs भीमसेनात् (as in text).

16 K_5 om. 16–18. — [b]) K_4 वेदिष्ठयं(sic); B Dn_2 D_3 $D_{2.5-8.10}$ $G_{2.4}$ चेदिध्वजे; D_1 यूपध्वजे; $D_{3.4.9}$ चेदिष्वयं. Ds_2 D_7 बाह्लिकेषु (for °के च). — [d]) B_3 अभ्युतां (for अयुतशस्). $D_{3.4.9}$ अस्य (for the second च). M_{3-5} यौधान्; $Ca.d.s$ as in text.

17 K_5 om. 17 (cf. v.l. 16). — [a]) D_{10} अचिंत्ये; G_5 अनिंदिते (for अनिन्द्ये). — [b]) $D_{3.4}$ तथैव (for तदस्त्रम्).

18 K_5 om. 18 (cf. v.l. 16). Before 18, K_1 Dn D_3 ins. वैशं° उ°. — [a]) N (except K_1; $K_{2.3}$ missing;

६२

C. 5. 2429
B. 5. 63. 1
K. 5. 63. 1

दुर्योधन उवाच ।
सदृशानां मनुष्येषु सर्वेषां तुल्यजन्मनाम् ।
कथमेकान्ततस्तेषां पार्थानां मन्यसे जयम् ॥ १
सर्वे स्म समजातीयाः सर्वे मानुषयोनयः ।
पितामह विजानीषे पार्थेषु विजयं कथम् ॥ २
नाहं भवति न द्रोणे न कृपे न च बाह्लिके ।
अन्येषु च नरेन्द्रेषु पराक्रम्य समारभे ॥ ३
अहं वैकर्तनः कर्णो भ्राता दुःशासनश्च मे ।
पाण्डवान्समरे पञ्च हनिष्यामः शितैः शरैः ॥ ४
ततो राजन्महायज्ञैर्विविधैर्भूरिदक्षिणैः ।
ब्राह्मणांस्तर्पयिष्यामि गोभिरश्वैर्धनेन च ॥ ५
विदुर उवाच ।
शकुनीनामिहार्थाय पाशं भूमावयोजयत् ।
कश्चिच्छाकुनिकस्तात पूर्वेषामिति शुश्रुम ॥ ६

K5 om.) तथा; G4 यथा (for अथ). K4 B2.4 Dn Ds D3-6.9 नृपतींद्र (for नृपतौ तु). D2 T1 च (for तु). K1 D7.8.10 तस्मिन् (for भीष्मे).

Colophon missing in K2.3. — *Sub-parvan:* K1.4.5 B Dn Ds D5-8.10 संजययान; D1 संजययानसंधि; D2 यानसंधि; M संजयप्रतियान. — *Adhy. name:* D2 कर्णप्रतिज्ञा; G5 कर्णास्त्रनिक्षेपः; M कर्णनिर्गमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 62; D5 61; D6 58; D7 G2.3.5 M1.4 63; T G4 M2.3.5 64; G1 65. — *S'loka no.:* Dn D8 18.

62

☞ This adhy. is missing in K2.3 (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15).

1 ^{a}) S मनुष्यैस्तु (G3 °ष्याणां). — After 1, N (K2.3 missing) ins.:

355* वयं च तेऽपि तुल्या वै वीर्येण च पराक्रमैः ।
समेन वयसा चैव प्रातिभेन श्रुतेन च ।
अस्त्रेण योधयुग्यासु शीघ्रत्वे कौशले तथा ।

[(L. 1) K4 D1.3.4.9 च; D5.6.8 न (for ऽपि). K1 D7 वीर्ये चैव पराक्रमे (D7 °मैः). — (L. 2) Some MSS. Ca. d शमेन; D1 दमेन (for समेन). K1.5 (m as in text). D1 Ca. d वर्चसा; D8 यश° (for वय°). K4 D3.4 प्रभावेन; K5 प्रज्ञया च; D1 पांडित्येन; Ca as in text. — (L. 3) K4 D3.4.9 योधयोगेषु; B °योग्यासु (B2 °योग्या च); Dn2 D5 (m as in text).6 °युग्या वै (Dn2 च). K1.5 D2.7.8.10 अस्त्रलाघवयोग्यासु (D2 °र्ये); D1 शास्त्रलाघवबुद्ध्या च. Ca cites योग्या, Cn योधयुग्या, Cs लाघवयोग्यासु. D1.2 शीघ्रता; D5 (m as in text).6 सुशीघ्रे (for शीघ्रत्वे). K (K2.3 missing) D1.3.4.8.9.10 (*sup. lin.* as above) कौशलेन च (for कौशले तथा).]

2 ^{a}) D1.6 च; G2 सु- (for स्म). D2 सह° (for सम°). — ^{b}) S सर्वे स्म समयोनयः. — ^{c}) S (except T2 G4) न (for वि-). — ^{d}) S (except T2) विजयः.

3 ^{c}) G4.5 वा (for च). K5 पराक्रम्य (for नरेन्द्रेषु). G3 अन्येषु पार्थिवेंद्रेषु. — ^{d}) K1 m पराक्रांतिं; K5 भारमेतं; D8 पराक्रमं (for °क्रम्य).

4 ^{b}) D7 तथा; G5 (*sup. lin.* as in text) मम (for च मे). — ^{d}) S ससोमकान् (for शितैः शरैः).

5 ^{b}) D1.2 विधिवद् (for विविधैर्). — ^{c}) B4 M तर्पयिष्यामः. — ^{d}) B1.3 अन्यैर्; Ds अन्नैर् (for अश्वैर्). D1 S धनैरपि (D1 °स्तथा) (for धनेन च). — After 5, N (K2.3 missing) ins. a passage given in App. I (No. 3); while S ins.:

356* सुखान्यवाप्य सहिताः कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
विस्रब्धाः स्वर्गमेष्यामः काले प्राप्ते गतज्वराः ।
अथाब्रवीन्महाराजो धृतराष्ट्रः सुदुर्मनाः ।
विदुरं विदुषां श्रेष्ठं सर्वपार्थिवसंनिधौ ।
मोहितो मृत्युपाशेन कालस्य वशमागतः । [5]
तात कर्णेन सहितः पुत्रो दुर्योधनो मम ।

[(L. 2) T1 G1-4 सर्वे एष्यामः; G5 तु भविष्यामः (for स्वर्गमे°). T1 G4 °क्लमाः (for °ज्वराः). G5 प्राप्तकालहतज्वराः (for the posterior half). — (L. 3) T1 G4.5 महाराज.]

6 K5 missing from 5. 62. 6 to 5. 67. 4. The MS. is ignored here. S transp. 6^{ab} and 6^{cd}. — ^{a}) D5 (by corr.) S (except M5) शकुनानां. D1.2 T G वधार्थाय (for इहा°). — ^{b}) T2 G2-5 M (except M2) पाशान् (for °शं). T1 G1 भूमौ पाशानयोजयत्. — ^{c}) B (except B2) T2 G1.2 शकुनिकः. S राजन् (for तात). — ^{d}) K1 D7 नः श्रुतं; Dn1 D2.8 शुश्रुमः; Cs as in text. S पूर्वमासीदिति श्रुतिः (T1 G5 °तः).

तस्मिन्द्वौ शकुनौ बद्धौ युगपत्समपौरुषौ ।
तावुपादाय तं पाशं जग्मतुः खचरावुभौ ॥ ७
तौ विहायसमाक्रान्तौ दृष्ट्वा शाकुनिकस्तदा ।
अन्वधावदनिर्विण्णो येन येन स गच्छतः ॥ ८
तथा तमनुधावन्तं मृगयुं शकुनार्थिनम् ।
आश्रमस्थो मुनिः कश्चिद्ददर्शाथ कृताह्निकः ॥ ९
तावन्तरिक्षगौ शीघ्रमनुयान्तं महीचरम् ।
श्लोकेनानेन कौरव्य पप्रच्छ स मुनिस्तदा ॥ १०
विचित्रमिदमाश्चर्यं मृगहन्प्रतिभाति मे ।
प्लवमानौ हि खचरौ पदातिरनुधावसि ॥ ११

शाकुनिक उवाच ।

पाशमेकमुभावेतौ सहितौ हरतो मम ।
यत्र वै विवदिष्येते तत्र मे वशमेष्यतः ॥ १२

विदुर उवाच ।

तौ विवादमनुप्राप्तौ शकुनौ मृत्युसंधितौ ।
विगृह्य च सुदुर्बुद्धी पृथिव्यां संनिपेततुः ॥ १३
तौ युध्यमानौ संरब्धौ मृत्युपाशवशानुगौ ।
उपसृत्यापरिज्ञातो जग्राह मृगयुस्तदा ॥ १४
एवं ये ज्ञातयोऽर्थेषु मिथो गच्छन्ति विग्रहम् ।
तेऽमित्रवशमायान्ति शकुनाविव विग्रहात् ॥ १५
संभोजनं संकथनं संप्रश्नोऽथ समागमः ।
एतानि ज्ञातिकार्याणि न विरोधः कदाचन ॥ १६
यस्मिन्काले सुमनसः सर्वे वृद्धानुपासते ।
सिंहगुप्तमिवारण्यमप्रधृष्या भवन्ति ते ॥ १७
येऽर्थं संततमासाद्य दीना इव समासते ।
श्रियं ते संप्रयच्छन्ति द्विषद्भ्यो भरतर्षभ ॥ १८
धूमायन्ते व्यपेतानि ज्वलन्ति सहितानि च ।

C. 5. 2468
B. 5. 64. 14
K. 5. 64. 14

---

7 [a]) K_{4} B (except B_{3}) Dn $D_{3-6.8.9}$ तौ (for द्वौ). — [b]) B_{4} D (except $D_{1.2.7}$) सहचारिणौ; G_{2} युक्तपौरुषौ (for सम°). — [c]) T $G_{1.2}$ M_{3-5} तौ पाशौ (for तं पाशं). — [d]) K_{4} $D_{3.4.9}$ T_{1} $G_{1.2.4}$ खेचरौ (for खचरौ).

8 [a]) K_{1} Ca.d विहायः (for विहाय-). Cs.ap विहायसं (as in text). — [b]) B_{3} D_{8} T_{2} शकुनिकस्. D_{8} T G_{5} (*sup. lin.*) तथा (for तदा). $D_{1.2}$ दृष्ट्वा श(D_{2} शा)कुनिबंधकः. — G_{4} (hapl.) om. 8^{c}–10^{d}. — [c]) G_{5} सुनिर्विण्णः (for अनि°). G_{3} अन्वधावत निर्विण्णः.

9 G_{4} om. 9 (cf. v.l. 8). — [a]) B Dn D_{2-4} अन्व° (for अनु°)! — [b]) $D_{6.8}$ मृगयं; S (except M_{5}) मृगघ्नं. — [d]) $D_{7.10}$ (m as in text) ददृशे (for ददर्श).

10 G_{4} om. 10 (cf. v.l. 8). — [a]) K_{1} D_{7} G_{5} $M_{1.3-5}$ शीघ्रौ (for शीघ्रं). — [b]) D_{5} अन्व°; T_{1} G_{5} M_{1-3} उप°; G_{3} $M_{4.5}$ उपा° (for अनु°). — [d]) Ds_{2} पप्रच्छ मुनिसत्तमः.

11 [b]) S मृगयोः ($G_{3.4}$ °वत्) (for °हन्). S (except T_{2} G_{1} M_{1}) मा (for मे). — [d]) G_{4} M (except M_{1}) अनुधावति.

12 Dn Ds_{2} D_{1} शाकुनिः; D_{9} M_{3} शकुनिकः (for शाकु°). — [b]) T_{2} transp. सहितौ and हरतो. T_{1} $G_{1.5}$ हरतो मम गर्हि(G_{5} *sup. lin.* °र्वि)तौ. — [c]) D_{5} एव; G_{5} M (except M_{1}) तौ (for वै). T_{2} $G_{3.4}$ M_{3-5} वि(T_{2} नि)पतिष्येते (for विवदि°). — [d]) $G_{2.4}$ वै (for मे).

13 K_{4} om. 13^{ab}. — [b]) M_{1} सहितौ (for शकुनौ). K_{1} °खंडितौ; B_{2} D_{3} M_{1} Ca.d °संदितौ; D_{1} °संमतौ; $D_{5.6.9}$ °सन्नितौ; T_{2} $G_{2.4}$ °संमितौ; G_{1} °संहितौ; $G_{3.5}$ M_{3-5} °संनिधौ (for °संधितौ). — [c]) D_{1} विगाह्य; M_{5} °हृष्य; Ca.d °गृह्य (as in text). S पाशं (for च सु-). — [d]) S संनिषी(T G_{5} °षे)दतुः (for °पेततुः).

14 [a]) T_{1} G_{1} संप्रेक्ष्य (for संरब्धौ). — [b]) K_{1} T_{2} $G_{3.4}$ M (except M_{1}) °वेग° (for °पाश°). — [c]) D_{7} अपरिश्रांतौ; S अप्रमत्तौ तौ (G_{5} तु); Ca.d अपरिज्ञातः (as in text). — [d]) K_{4} B D (except $D_{7.10}$) G_{2} मृगहा (for °युस्).

15 [a]) K_{1} $D_{7.10}$ ज्ञातिभिः सार्धं (for ज्ञातयोऽर्थेषु). — G_{4} om. 15^{c}–17^{d}. — [c]) K_{1} $D_{1.2.7.10}$ om. ते. G_{5} मृत्युपाशम् (for ऽमित्रवशम्).

16 =(var.) 5. 39. 22. — G_{4} om. 16 (cf. v.l. 15). — [b]) T_{1} $G_{1.5}$ प्रीतिश्चैव परस्परं. — [d]) S (G_{4} om.) विवादः (for °रोधः). D_{1} T $G_{1.2}$ कथं° (for कदा°).

17 G_{4} om. 17 (cf. v.l. 15). — [a]) K_{4} B (except B_{3}) D (except $D_{1.2}$) ये स्म; T_{1} $G_{1.5}$ येस्मिन् (for यस्मिन्). D_{1} गृहे (for काले).

18 G_{3} om. 18^{ab}. — [a]) D_{1} यत्र; G_{4} येन (for येऽर्थं). K_{1} T G_{5} M तु (for ऽर्थं). K_{1} संमतिम्; Dn_{1} D_{3} $D_{5.7.9.10}$ सततम्; S (except M_{5}; G_{3} om.) सन्नतिम् (M_{1} *inf. lin.* °च्चिधिम्) (for संततम्).

C. 5. 2468
B. 5. 64. 14
K. 5. 64. 14

धृतराष्ट्रोल्मुकानीव ज्ञातयो भरतर्षभ ॥ १९
इदमन्यत्प्रवक्ष्यामि यथा दृष्टं गिरौ मया ।
श्रुत्वा तदपि कौरव्य यथा श्रेयस्तथा कुरु ॥ २०
वयं किरातैः सहिता गच्छामो गिरिमुत्तरम् ।
ब्राह्मणैर्देवकल्पैश्च विद्याजम्भकवार्तिकैः ॥ २१
कुञ्जभूतं गिरिं सर्वमभितो गन्धमादनम् ।
दीप्यमानौषधिगणं सिद्धगन्धर्वसेवितम् ॥ २२
तत्र पश्यामहे सर्वे मधु पीतममाक्षिकम् ।
मरुप्रपाते विषमे निविष्टं कुम्भसंमितम् ॥ २३
आशीविषै रक्ष्यमाणं कुबेरदयितं भृशम् ।
यत्प्राश्य पुरुषो मर्त्यो अमरत्वं निगच्छति ॥ २४
अचक्षुर्लभते चक्षुर्वृद्धो भवति वै युवा ।
इति ते कथयन्ति स्म ब्राह्मणा जम्भसाधकाः ॥ २५

ततः किरातास्तद्दृष्ट्वा प्रार्थयन्तो महीपते ।
विनेशुर्विषमे तस्मिन्ससर्पे गिरिगह्वरे ॥ २६
तथैव तव पुत्रोऽयं पृथिवीमेक इच्छति ।
मधु पश्यति संमोहात्प्रपातं नानुपश्यति ॥ २७
दुर्योधनो योद्धुमनाः समरे सव्यसाचिना ।
न च पश्यामि तेजोऽस्य विक्रमं वा तथाविधम् ॥ २८
एकेन रथमास्थाय पृथिवी येन निर्जिता ।
प्रतीक्षमाणो यो वीरः क्षमते वीक्षितं तव ॥ २९
द्रुपदो मत्स्यराजश्च संक्रुद्धश्च धनंजयः ।
न शेषयेयुः समरे वायुयुक्ता इवाग्नयः ॥ ३०
अङ्के कुरुष्व राजानं धृतराष्ट्र युधिष्ठिरम् ।
युध्यतोर्हि द्वयोर्युद्धे नैकान्तेन भवेज्जयः ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

---

19 = 5. 36. 58. — D3 (hapl.) om. 19. — ^{a}) Ds D10 S (except G4) धूमायंति; Ca.d.s °यंते (as in text). — ^{b}) K1 D1 G1 संहितानि (for सहि°).

20 ^{b}) K4 D3.4.9 transp. गिरौ and मया.

21 ^{b}) K1 (*sup. lin.* as in text) B3 Dn2 Ds2 D7 (before corr.) °मो गिरिमुत्तमं; D1.2 °मो दिशमुत्तरां (D2 °रं); S °मोत्तर(G5 °मोत्तम)पर्वतं. — G4 om. 21^{c}–23^{d}. — ^{d}) K4 B3.4 Dn2 Cn विद्याजंभकवार्तिकैः (K4 °काः); Dn1 D3.4.7 °जृंभकवाति(Dn1 °र्ति)कैः; D2 जंभविद्याकथातिगैः; T G1–3 M1.2 °जंभकसाधकैः (T1 G1.3 °नैः); G5 वेदाध्ययनशालिभिः; M3–5 °जंभकवादिकैः. Ca.s cite विद्याजंभकवातिकाः, Cd °वाहिकाः.

22 G4 om. 22 (cf. v.l. 21). — ^{a}) T2 G2 कुंजभीतं; Ca.d कुंजीभूतं; Cs कुंजभूतं (as in text). — ^{c}) M4.5 °गुणं.

23 G4 om. 23 (cf. v.l. 21). — ^{a}) K4 B D (except D1.2.7) T1 G3 Ca अपश्याम वै (for पश्यामहे). Cd cites तच्च पश्यामहे. — ^{b}) K4 Cs पीतं समाक्षिकं; B Dn D5.6.8.9.10 m Cap पीतकमा°; T1 G1 पीनं त्वमी°; T2 G5 पीतं (G5 °नं) च मा°; M पीनममा°; Ca पीतममाक्षिकं (as in text). — ^{c}) K1 Dn2 Ds D6.8.10 Ca.d मरुप्रपाते (Ds D10 °त-); D2.7 Cs मेरुप्रपाते; T G1–3 M1 (*inf. lin.*).3–5 मरुप्रपात-; G5 बहुप्रपात-; M1 (orig.) मरुप्रवात-. — ^{d}) Ds विनष्टं. K1 M (except M1) कुंभसंनिभं; Ca.d as in text.

24 ^{c}) K4 B Dn2 Ds D1.2.8 प्राप्य (for प्राश्य). — ^{d}) K4 B D (except D7.10) [ऽ]प्यमरत्वं; T1 G1 ह्यमरत्वं; G5 अमृतत्वं (for अमरत्वं). K4 B Dn Ds D3–6.8.9 नि(Dn1 हि)यच्छति; D1.2 च ग° (for निग°).

25 G3 (hapl.) om. 25^{a}–27^{b}. — ^{c}) G5 एवं (for ते). — ^{d}) Dn1 जृंभसाधकाः; Ds D10 (*sup. lin.*) जंभवातिकाः; M जंभपाठकाः.

26 G3 om. 26 (cf. v.l. 25). — ^{a}) K1 Ds2 D2.6 T G (G3 om.) तं (for तद्). — ^{b}) K4 Ds D3.4.9 °तले (for °पते). — ^{c}) T G1.2.5 M2–5 विविशुः; G4 ददृशुः (for विनेशुः). K4 D3.4.9 सर्वे (for तस्मिन्). — D6 om. 26^{d}–27^{a}. — ^{d}) K1 D7 सुदुर्गे; T G1.2.4 ते सर्वे; G5 सर्वे ते (for ससर्पे). B2 गिरिकंदरे. — After 26, T2 G2 ins.:

357* आशाबद्धाः पतन्ति स्म सर्वे एव गतासवः ।

28 ^{a}) T G युध्यमानः; M युद्धमनाः (for योद्धु°). — ^{c}) M2 पश्यति (for पश्यामि). — ^{d}) K4 D7 च; T1 हि (for वा). S (except G4) °गतं (for °विधम्).

29 ^{ab}) S एकेन पृथिवी येन रथमास्थाय नि°. — K4 B Dn Ds D1–6.8.9 ins. after 29^{ab}: K1 D7.10, after 29:

६३

धृतराष्ट्र उवाच ।
दुर्योधन विजानीहि यत्त्वां वक्ष्यामि पुत्रक ।
उत्पथं मन्यसे मार्गमनभिज्ञ इवाध्वगः ॥ १
पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां यत्तेजः प्रमिमीषसि ।
पञ्चानामिव भूतानां महतां सुमहात्मनाम् ॥ २
युधिष्ठिरं हि कौन्तेयं परं धर्ममिहास्थितम् ।
परां गतिमसंप्रेक्ष्य न त्वं वेत्तुमिहार्हसि ॥ ३
भीमसेनं च कौन्तेयं यस्य नास्ति समो बले ।
रणान्तकं तर्कयसे महावातमिव द्रुमः ॥ ४
सर्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठं मेरुं शिखरिणामिव ।
युधि गाण्डीवधन्वानं को नु युध्येत बुद्धिमान् ॥ ५
धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चाल्यः कमिवाद्य न शातयेत् ।
शत्रुमध्ये शरान्मुञ्चन्देवराडशनीमिव ॥ ६
सात्यकिश्चापि दुर्धर्षः संमतोऽन्धकवृष्णिषु ।
ध्वंसयिष्यति ते सेनां पाण्डवेयहिते रतः ॥ ७
यः पुनः प्रतिमानेन त्रीँल्लोकानतिरिच्यते ।
तं कृष्णं पुण्डरीकाक्षं को नु युध्येत बुद्धिमान् ॥ ८
एकतो ह्यस्य दाराश्च ज्ञातयश्च सबान्धवाः ।
आत्मा च पृथिवी चेयमेकतश्च धनंजयः ॥ ९
वासुदेवोऽपि दुर्धर्षो यतात्मा यत्र पाण्डवः ।

C. 5. 2491
B. 5. 63. 10
K. 5. 63. 10

358* भीष्मद्रोणप्रभृतयः संत्रस्ताः साधुयायिनः ।
विराटनगरे भग्नाः किं तत्र तव दृश्यताम् ।

[(L. 1) K_1 $D_{1-4.7.9.10}$ षड्रथाः सानु(D_7 °थानुप)-यायिनः (for the posterior half). — (L. 2) B transp. तव and दृश्य°. $K_{1.4}$ $D_{1-4.7.9.10}$ किं नु तद्विस्मृतं तव ($D_{3.4.9}$ च तत्) (for the posterior half).]

— ^{c}) $D_{2-4.9}$ T_2 G_{3-5} M धीरः (M_1 *inf. lin.* वीरः as in text). — ^{d}) G_5 निकृतिं; C_s वीक्षितं (as in text).

30 D_6 om. 30^{c}–31^{d}; D_9 om. 30^{c}–31^{c}. — ^{c}) D_s निः (for न). — ^{d}) K_1 B_3 $D_{1-4.8}$ वात° (for वायु°).

31 D_6 om. 31; D_9 om. 31^{abc} (cf. v.l. 30). — ^{c}) D_1 लोके; $D_{3.4}$ मूढ (for युद्धे). — ^{d}) $D_{3.4.9}$ transp. भवेत् and जयः.

Colophon missing in $K_{2.3.5}$. — *Sub-parvan:* $K_{1.4}$ B Dn Ds $D_{5-8.10}$ संजययान; M संजयप्रतियान. — *Adhy. name:* M (except M_2) विदुरहितोपदेशः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1 64; D_5 63; D_6 60; D_7 T $G_{2.4}$ $M_{2.3.5}$ 65; G_1 66; $G_{3.5}$ $M_{1.4}$ 64. — *S'loka no.:* Dn D_8 27.

63

☞ This adhy. is missing in $K_{2.3.5}$ (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15; 62. 6).

1 ^{b}) T_1 $G_{3.5}$ M (except M_5) त्वा; T_2 G_2 ते (for त्वां).

2 ^{b}) $K_{1.4}$ $D_{1.2.5-8}$ प्रसमीक्ष्यते (D_1 °से); B Dn Ds D_{10} प्रजिहीर्षसि; $D_{3.4.9}$ सुसमीक्ष्यसे; T_2 (by corr.) प्रसमीष्यसि; G_1 प्रमिमीक्षसि; G_5 प्रमदिष्यसि (*sup. lin.* प्रशमिष्यसि). — ^{c}) M_{3-5} इह (for इव). — ^{d}) K_4 B D (except $D_{1-4.7.9}$) लोकधा(D_s °चा)रिणां (for सुमहा°).

3 ^{a}) $D_{3.4.9}$ तु (for हि). S कौरव्य (T_2 G_2 M_1 °व्यं) (for कौन्तेयं). — ^{b}) D_8 T $G_{1.3-5}$ M इव (for इह). D_1 स्थितं (for आस्थितम्). T_2 G_2 परमं धर्ममा-स्थितं. — ^{c}) D_1 शक्तिम् (for गतिम्). $B_{1.2.5}$ Dn Ds $D_{7.10}$ अभिप्रेक्ष्य ($B_{1.2}$ Dn_2 °त्य); $B_{3.4}$ $D_{5.6.8}$ Cn असंप्रेत्य; S सुसंप्रेक्ष्य (G_3 °त्य) (for असंप्रेक्ष्य). — ^{d}) D_1 S तत्वं (for न त्वं). K_4 B D जेतुम् (for वेत्तुम्). T_2 G_2 वेदितुम् (for वेत्तुमिह). D_1 इच्छसि (for अर्हसि).

4 ^{a}) T_2 $G_{2.4}$ कौरव्यं (for कौन्तेयं). — ^{b}) T_1 $G_{1.5}$ युधि (for बले). — ^{c}) K_1 D_7 रणाय किं (for रणान्तकं). K_1 B_4 Dn $D_{2-6.8-10}$ तर्जयसे; Ds तर्कयसि; D_7 प्रार्थे°; Ca. d as in text. T_2 G_4 कथं तर्कयसे वीरं (G_4 °र).

6 B_3 D_7 M_2 om. (hapl.) 6–8. — ^{b}) $G_{3.5}$ किम् (for कम्). Ds_2 $D_{1.6.8}$ $M_{3.4}$ शांतयेत्; T G नाशयेत् (for शातयेत्). — ^{c}) T_2 G_2 स शत्रुषु (for शत्रुमध्ये).

7 B_3 D_7 M_2 om. 7 (cf. v.l. 6). — ^{c}) $D_{3.4.9}$ तां (for ते).

8 B_3 D_7 M_2 om. 8 (cf. v.l. 6). — ^{a}) T_1 $G_{1.5}$ यः पुमान्; G_4 पुरुषः (for यः पुनः). S (M_2 om.) प्री(M_5 प्र)तिमानेव; Ca. d. s प्रतिमानेन (as in text). — D_1 om. 8^{d}–10^{a}.

9 D_1 om. 9 (cf. v.l. 8). — ^{b}) T_2 G_2 सह-

C. 5. 2491
B. 5. 65. 10
K. 5. 65. 10

अविषह्यं पृथिव्यापि तद्बलं यत्र केशवः ॥ १०
तिष्ठ तात सतां वाक्ये सुहृदामर्थवादिनाम् ।
वृद्धं शांतनवं भीष्मं तितिक्षस्व पितामहम् ॥ ११
मां च ब्रुवाणं शुश्रूष कुरूणामर्थवादिनम् ।
द्रोणं कृपं विकर्णं च महाराजं च बाह्लिकम् ॥ १२
एते ह्यपि यथैवाहं मन्तुमर्हसि तांस्तथा ।
सर्वे धर्मविदो ह्येते तुल्यस्नेहाश्च भारत ॥ १३
यत्तद्विराटनगरे सह भ्रातृभिरग्रतः ।
उत्सृज्य गाः सुसंत्रस्तं बलं ते समशीर्यत ॥ १४
यच्चैव तस्मिन्नगरे श्रूयते महदद्भुतम् ।
एकस्य च बहूनां च पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १५
अर्जुनस्तत्तथाकार्षीत्किं पुनः सर्व एव ते ।
सभ्रातृनभिजानीहि वृत्त्या च प्रतिपादय ॥ १६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

(for च स-).

10 D_1 om. 10[a] (cf. v.l. 8). — [a]) $K_{1.4}$ D_{3-8} G_5 च; D_2 T G_{1-4} हि; D_{10} सु- (for अपि). — [b]) D_2 धर्मात्मा; S गता° (G_5 शांता°) (for यता°). Dn_2 $D_{1.5.6}$ G_5 M_5 पांडवाः. D_{10} गतात्मा पांडवान्प्रति. — [c]) $D_{2-4.9}$ S पृथिव्यां तु ($D_{2-4.9}$ हि).

11 [a]) S न त्वा (T_1 G_5 तत्त्वा; T_2 $G_{1.2.4}$ तत्त्वां; G_3 तत्त्वं) ब्रवीम्यहं युद्धे; Ca.d (in prose order) as in text. — [b]) B_3 अनु°; G_3 धर्म° (for अर्थ°). — [d]) T_2 $G_{2.5}$ निरीक्षस्व; Ca.d.s तिति° (as in text).

12 [a]) D_8 मध्ये; Ca.d.s मां च (as in text). K_1 $D_{5.6.8}$ T_1 $G_{2.4}$ M_5 शुश्रूषुः; K_4 D_1 T_2 $G_{1.3.5}$ M_4 (*inf. lin.*) शुश्रूषं; M_{2-4} शुश्रूषः (M_2 °षा); Ca.d.s as in text. — [b]) K_4 B (except B_5) Dn Ds $D_{1.3.4.9.10}$ अर्थदर्शिनं (D_1 °नां); D_{6-8} T_1 $G_{4.5}$ अर्थवादिनां. — [c]) $D_{1.2}$ transp. द्रोणं and कृपं. B_3 $D_{3.4.9}$ कर्णं (for कृपं). D_1 च (for वि-). — [d]) $D_{1.2}$ बाह्लिकं द्रौणिमेव च.

13 [a]) $D_{3.4.9}$ च (for एव). — [b]) K_4 $D_{5.6.8}$ क्षंतुम्; D_1 स्मर्तुम् (for मन्तुम्). — [c]) Dn_1 $D_{3.4.9}$ T_2 $G_{2.3}$ सर्व- (for सर्वे).

14 [d]) $D_{1.2}$ समदीर्यत; T_1 G_1 स व्यशी° (for समशी°).

15 =(var.) 5. 58. 26; =(var.) 5. 122. 53. — [a]) $D_{1.3.4.9}$ यथा (for यच्च). B (except B_3) Dn Ds transp. तस्मिन् and नगरे. G_4 यथैव तस्य नगरे. — [d])=5. 58. 26[d]; 122. 53[d]; 136. 8[d].

16 [a]) $D_{3.4}$ तु; D_6 तं (for तत्). K_1 $D_{3.4.7.10}$ तदा (for तथा). — [c]) G_5 स्व° (for स°). $D_{3.4.9}$ सभ्रातृभिर्विजानीहि. — [d]) $B_{1.5}$ भृत्यान्; S प्रीत्या; Cn वृत्या (as in text). K_4 $D_{5.6.8}$ तान्; B_4 Dn_2 $D_{1.10}$ तं; D_2 तां (for च). $B_{1.4}$ परिपालय; G_5 प्रतिपालय; Cn as in text. $B_{2.3}$ Dn_1 Ds भृत्यां(Ds भ्रातॄं)श्च परि(B_3 प्रति)पालय.

Colophon missing in $K_{2.3.5}$. — *Sub-parvan:* $K_{1.4}$ B Dn Ds $D_{5-8.10}$ संजययान; D_2 यानसंधि; G_1 M संजय(M_3 om. it)प्रतियान (G_1 cont. समाप्त). — *Adhy. name:* D_2 विदुरवाक्यं; M (except M_2) धृतराष्ट्रहितोपदेशः (M_4 °श). — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_5 64; D_6 61; D_7 T $G_{2.4}$ $M_{2.3.5}$ 66; G_1 67; $G_{3.5}$ $M_{1.4}$ 65. — *S'loka no.:* Dn_1 17; Dn_2 D_8 16.

64

☞ This adhy. is missing in $K_{2.3.5}$ (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15; 62. 6). T $G_{1.5}$ read this adhy. after adhy. 57; G_2 om. this adhy. altogether.

1 [c]) K_4 $D_{5.6}$ °भाग; $D_{3.4.8.9}$ S (except $G_{3.4}$; G_2 om.) °भागं.

2 Before 2, G_5 M_1 ins. धृतराष्ट्रः. — [a]) M_2 तत् (for यत्). — K_4 (hapl.) om. 2[b]–3[c]. — [c]) $D_{3.4.9}$ अब्रवीत् (for उवाच). $D_{3.4.9}$ एवं; M त्वा (for त्वां).

3 For an anticipation of st. 3–11 in S cf. note at the end of adhy. 31.

4 [b]) G_5 सुयोधनं (for च संजय). — [c]) T_2 शल्यं (for कर्णं). G_5 द्रोणं चैव कृपं चैव.

5 [a]) D_{7-10} T_1 $G_{1.4.5}$ सौमदत्तिं (D_8 °त्तं). — [d]) T_2 विशां पतिं (for विविं°).

६४

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा महाप्राज्ञो धृतराष्ट्रः सुयोधनम् ।
पुनरेव महाभागः संजयं पर्यपृच्छत ॥ १
ब्रूहि संजय यच्छेषं वासुदेवादनन्तरम् ।
यदर्जुन उवाच त्वां परं कौतूहलं हि मे ॥ २

संजय उवाच ।

वासुदेववचः श्रुत्वा कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
उवाच काले दुर्धर्षो वासुदेवस्य शृण्वतः ॥ ३
पितामहं शांतनवं धृतराष्ट्रं च संजय ।
द्रोणं कृपं च कर्णं च महाराजं च बाह्लिकम् ॥ ४
द्रौणिं च सोमदत्तं च शकुनिं चापि सौबलम् ।
दुःशासनं शलं चैव पुरुमित्रं विविंशतिम् ॥ ५
विकर्णं चित्रसेनं च जयत्सेनं च पार्थिवम् ।
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ दुर्मुखं चापि कौरवम् ॥ ६
सैन्धवं दुःसहं चैव भूरिश्रवसमेव च ।
भगदत्तं च राजानं जलसंधं च पार्थिवम् ॥ ७
ये चाप्यन्ये पार्थिवास्तत्र योद्धुं
　समागताः कौरवाणां प्रियार्थम् ।
मुमूर्षवः पाण्डवाग्नौ प्रदीप्ते
　समानीता धार्तराष्ट्रेण सूत ॥ ८
यथान्यायं कौशलं वन्दनं च
　समागता मद्वचनेन वाच्याः ।
इदं ब्रूयाः संजय राजमध्ये
　सुयोधनं पापकृतां प्रधानम् ॥ ९
अमर्षणं दुर्मतिं राजपुत्रं
　पापात्मानं धार्तराष्ट्रं सुलुब्धम् ।
सर्वं ममैतद्वचनं समग्रं
　सहामात्यं संजय श्रावयेथाः ॥ १०
एवं प्रतिष्ठाप्य धनंजयो मां
　ततोऽर्थवद्धर्मवचापि वाक्यम् ।
प्रोवाचेदं वासुदेवं समीक्ष्य
　पार्थो धीमाँल्लोहितान्तायताक्षः ॥ ११
यथा श्रुतं ते वदतो महात्मनो
　मधुप्रवीरस्य वचः समाहितम् ।
तथैव वाच्यं भवता हि मद्वचः
　समागतेषु क्षितिपेषु सर्वशः ॥ १२
शराग्निधूमे रथनेमिनादिते
　धनुःस्रुवेणास्त्रबलापहारिणा ।

C. 5. 2510
B. 5. 66. 13
K. 5. 59. 12

---

6 ^{b}) D_5 जयसेनं (for °त्सेनं). G_3 पार्थिवं च महारथं. D_1 (hapl.) om. 6^{c}–7^{d}.

7 D_1 om. 7 (cf. v.l. 6). — ^{a}) M_{3-5} दुष्प्रहं (for दुःसहं). — ^{d}) D_5 जरासंधं; $D_{6.8}$ जारासंधिं (for जल°). S (G_2 om.) पौ(T_1 G_4 कौ)रवं (for पार्थिवम्).

8 ^{a}) D_7 एव (for अपि). T_1 $G_{1.4.5}$ भूमिपालाः (for पार्थिवाः). — ^{b}) T_1 G_1 प्रियाय; G_4 प्रियार्थाय (for प्रियार्थम्). — D_6 om. 8^{d}–9^{a}. — ^{d}) B Dn Ds $D_{3.4.7.9.10}$ होतुं (for सूत).

9 D_6 om. 9^{a} (cf. v.l. 8). — ^{a}) D_1 °वयः (for °न्यायं). $D_{1-4.9}$ transp. कौशलं and वंदनं. S (G_2 om.) कुशलं (for कौ°). G_3 ब्रूहि नः (for वंदनं). — ^{d}) B_3 Dn Ds निधानं (for प्रधा°).

10 ^{a}) K_1 दुर्मर्षणं (for अम°). — ^{b}) $D_{3.4.9}$ सगर्वं (for सुलुब्धम्). — ^{c}) D_1 सर्वं मे तद्वचनं वै समग्रं; $D_{3.4.9}$ सर्वांश्चैतान्मद्वचनं समग्रं.

11 ^{a}) S (G_2 om.) परिष्वज्य (for प्रति°). — ^{b}) T $G_{1.5}$ चारु (for चापि). — ^{c}) G_5 चेदं (for इदं). $D_{1.2}$ निरी° (for समी°). $D_{3.4.9}$ प्रोवाचेदं वचनं वासुदेवं. — ^{d}) $B_{2.4}$ G_1 लोहितपद्मनेत्रः; Dn_1 $D_{3.4.9}$ लोहिताक्षः प्रतीक्ष्य; G_5 लोहिततोयदाक्षः; Cn लोहितान्तायताक्षः (as in text).

12 ^{a}) K_1 $D_{5.6.8}$ वो वचनं (for ते वदतो). — ^{b}) D_1 S (G_2 om.) यदु° (for मधु°). $D_{5.6.8}$ G_4 समीहितं. — From here up to 5. 66. 10, the collations of B_2 are shown wherever possible, as the fol. is torn, and a part of it lost. — ^{c}) K_1 D_5 (m as in text). $_{6.8}$ महता (for भवता). S (except M_2; G_2 om.) अपि (for हि). K_1 $D_{1.2.5.8}$ महद्वचः (for हि म°). G_5 संजय (for मद्वचः).

13 ^{a}) B_2 missing. K_4 Dn Ds $D_{7.10}$ महाशराग्नौ

C. 5. 2510
B. 5. 63. 13
K. 5. 59. 12

यथा न होमः क्रियते महामृधे
तथा समेत्य प्रयतध्वमादृताः ॥ १३
न चेत्प्रयच्छध्वममित्रघातिनो
युधिष्ठिरस्यांशमभीप्सितं स्वकम् ।
नयामि वः स्वाश्वपदातिकुञ्जरा-
न्दिशं पितॄणामशिवां शितैः शरैः ॥ १४
ततोऽहमामन्त्र्य चतुर्भुजं हरिं
धनंजयं चैव नमस्य सत्वरः ।
जवेन संप्राप्त इहामरद्युते
तवान्तिकं प्रापयितुं वचो महत् ॥ १५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

६५

वैशंपायन उवाच ।
दुर्योधने धार्तराष्ट्रे तद्वचोऽप्रतिनन्दति ।
तूष्णींभूतेषु सर्वेषु समुत्तस्थुर्नरेश्वराः ॥ १
उत्थितेषु महाराज पृथिव्यां सर्वराजसु ।
रहिते संजयं राजा परिप्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ २
आशंसमानो विजयं तेषां पुत्रवशानुगः ।
आत्मनश्च परेषां च पाण्डवानां च निश्चयम् ॥ ३
धृतराष्ट्र उवाच ।
गावल्गणे ब्रूहि नः सारफल्गु
स्वसेनायां यावदिहास्ति किंचित् ।
त्वं पाण्डवानां निपुणं वेत्थ सर्वं
किमेषां ज्यायः किमु तेषां कनीयः ॥ ४

रथवायुनोद्धते; Cn presupposes the text reading! — ^{b}) K1.4 D1.5–8 °णाश्वबलप्रसा(D1.7 °हा)रिणा (reading implied by Cn)). — ^{c}) B3 कुरुते (for क्रियते). D1.7 महाध्वरे; D3.4.9 मया मृधे; D10 रणाध्वरे (for महामृधे). — ^{d}) B Dn Ds समेत्य सर्वे (for तथा समेत्य). G3 M इह यतध्वम्; G4 विघटयध्वम् (for प्रयतध्वम्). T1 G1.5 आगताः (for आदृताः).

14 ^{b}) T G1.5 अंशकमीप्सितं स्वकं; G3.4 M अंशमभीप्स(G3.4 °प्सि)तः स्वकं. — ^{d}) B3 असितां (for अशिवां).

15 ^{a}) K1 D5.6.8 महाचतुर्भुजं; B1.2.4.5 Dn Ds तदा धनंजयं; B3 D7.10 हरिं चतुर्भुजं (by transp.); D3.4.9 तदा चतुर्भुजं. K4 विभुं (for हरिं). — ^{b}) B (except B3) Dn Ds चतुर्भुजं (for धनंजयं). D3.4.9 S (G2 om.) सत्वरं. — ^{d}) K1 D5–8.10 transp. वचो and महत्.

Colophon missing in K2.3.5; B2 T2 G1.2 om. it. — *Sub-parvan:* K1.4 B1.3–5 Dn Ds D1.5–8.10 संजययान; D2 यानसंधि; M1 संजयप्रतियान; M3–5 संजयप्रतियान and संजययान; to these all except K4 B1.5 D2.3 add समाप्त. — *Adhy. name:* M1 अर्जुनोद्धतवचनं; M3–5 अर्जुनोद्धतवचनकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 G3 M1.4 66; D5 65; D6 62; D7 G4 M2.3.5 67; T1 61; G5 60. — *S'loka no.:* Dn 15.

65

☞ This adhy. is missing in K2.3.5 (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15; 62. 6). The MS. B2 being damaged, its variants are given wherever possible (cf. v.l. 5. 64. 12).

1 ^{b}) B D (except D1–4.9) नाभि° (for ऽप्रति°). — ^{d}) K1 D10 जनेश्वराः; Dn Ds D5.6.8 नरर्षभाः; T2 G2.4 नराधिपाः (for नरेश्वराः).

2 ^{cd}) T1 प्रति° (for परि°). G5 रहिते नृपतीन्सर्वान्संजयं पर्यपृच्छत.

4 ^{a}) A few T G MSS. गावद्गणे. D3.4.9 सारं च (for नः सार-). — ^{b}) Dn1 D3.4.9 त्वं सेनयोर् (for स्वसेनायां). G4 सेनायां वा यदि वेहास्ति किंचित्. — ^{c}) K1 S (except G4 M2) om. त्वं. Ds पांडवान् (for °वानां). G4 वेत्सि (for वेत्थ). D3.4.9 पांडवानां च निपुणं वेत्थ सर्वं. — ^{d}) D10 transp. किमेषां and ज्यायः. K1 किमु चैषां; Dn1 किं नु तेषां; T1 M1.3.4 किमुतैषां. D10m G4 गरीयः (for कनीयः).

5 ^{a}) K1 D7.10 त्वं सेनयोः; T1 G1.5 समेतयोः (for

त्वमेतयोः सारवित्सर्वदर्शी
धर्मार्थयोर्निपुणो निश्चयज्ञः ।
स मे पृष्टः संजय ब्रूहि सर्वं
युध्यमानाः कतरेऽस्मिन्न सन्ति ॥ ५

संजय उवाच ।

न त्वां ब्रूयां रहिते जातु किंचि-
दसूया हि त्वां प्रसहेत राजन् ।
आनयस्व पितरं संशितव्रतं
गांधारीं च महिषीमाजमीढ ॥ ६
तौ तेऽसूयां विनयेतां नरेन्द्र
धर्मज्ञौ तौ निपुणौ निश्चयज्ञौ ।
तयोस्तु त्वां संनिधौ तद्वदेयं
कृत्स्नं मतं वासुदेवार्जुनाभ्याम् ॥ ७

वैशंपायन उवाच ।

ततस्तन्मतमाज्ञाय संजयस्यात्मजस्य च ।
अभ्युपेत्य महाप्राज्ञः कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ ८
संपृच्छते धृतराष्ट्राय संजय
आचक्ष्व सर्वं यावदेषोऽनुयुङ्क्ते ।
सर्वं यावद्वेत्थ तस्मिन्यथाव-
द्याथातथ्यं वासुदेवेऽर्जुने च ॥ ९

C. 5. 2522.
B. 5. 67. 10
K. 5. 66. 10

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

त्वमे°). D1.3.4 S (except T2 G4 M2) सर्वव(D3.4 °वि)त् (for सारवित्). K4 D9 सर्वविचारदर्शी (for सारवित्सर्व°). — b) T2 G2 निपुणं. — c) M स पृष्टः सन् (for स मे पृष्टः). — d) D5 प्रयुध्य° (for युध्य°).

6 a) G1 न त्वा; G3 त्वा न; M3-5 त्वां (for न त्वां). — M2 om. from हि त्वां up to निपुणौ in 7b. — b) D1.2 अभ्यसूया हि (for असूया हि त्वां). T2 G1.2 असूयां. S (except G4.5 M5; M2 om.) त्वा (for त्वां). K4 B Dn Ds D3-10 प्रविशेत; M3-5 °सहेत्तु (for °सहेत). — c) T1 G1.5 आनायस्व (for आन°). K1 D10 शंसित°; K4 B Dn Ds D1.2.5.6.8 महा° (for संशित°).

7 M2 om. up to निपुणौ in 7b (cf. v.l. 6). — a) T1 विनयेते. — b) K1 D7.10 धर्माभिज्ञौ (for धर्मज्ञौ तौ). — c) D1 ज्ञात्वा (for तु त्वां). T1 M (except M2) त्वा (for त्वां). — d) M (except M2) मंत्रं (for मतं). K4 B Dn Ds D5.6.8.10 केशवपार्थयोर्यत् (for वासुदेवा°).

8 B (except B5) om. the ref. — After the ref., Dn D2-6.8.9 ins.:

359* इत्युक्तेन च गान्धारी व्यासश्चात्राजगाम ह ।
आनीतौ विदुरेणेह सभां शीघ्रं प्रवेशितौ ।

— After 8ab, K1 D8 ins.:

360* त्रिकालदर्शी भगवान्धृतराष्ट्रं महामुनिः ।

— c) Dn2 Ds D5.6 महाप्रज्ञः.

9 Before 9, K1.4 B Dn Ds D3-6.8.9 ins. व्यास उ°. — b) D3.4.9 एव (for एषो). K1 D7 अभियुंक्ते; T G1.2 अनि° (corrupt); Ca अनु° (as in text). — d) T2 G (except G1) यथातथ्यं. K1 D10 यदूचतुर्वासुदेवार्जुनौ च; D1 यथातथ्यं वासुदेवार्जुनौ च.

Colophon missing in K2.3.5; D2.8 om. it. — *Sub-parvan:* K1 B Dn D5-7.10 M यानसंधि; K4 संजययान; Ds1 संजययारसंधि (sic); Ds2 संजयसंधि. — *Adhy. name:* G1 व्यासागमनं; M व्यास(M5 वासुदेव)-वाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 T G2.3 M1.4 67; D5 G5 66; D6 63; D7 G1.4 M2.3.5 68. — *S'loka no.:* Dn D8 10.

66

☞ This adhy. is missing in K2.3.5 (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15; 62. 6). The MS. B2 being damaged, its variants are given wherever possible (cf. v.l. 5. 64. 12).

1 D2 वैशं° उ° (for संजय उ°). — d) K1m B (B2 damaged) Dn2 D1.5 (before corr.).6.7.9.10 Cn स(K1 पू)र्वभावाय; Ca.d.s as in text. B1.3.5 Dn2 D2.7.8.10 Ca संमतौ; Cd.n.s संमितौ (as in text). K4 पूर्वदेवौ सनातनौ; S पूर्वभाव(T1 G1 °ग)समन्वितौ.

2 a) K4 B1.4 Dn2 D5.6.10m Cn व्यामांतरं; B3 भावांतरं; D1-4.7.9.10 दिवोंतरं; Ca.d.s व्यामन्तरं (as in text). — b) B1.3.4 Dn2 D3-6 यथायुक्तं; G4 युक्तरूपौ (for यथायुक्तं). S (except G2) मनस्विनौ (M2 विचक्षणौ); Cs as in text. — d) D7 प्रतिवर्तेते (for वर्तेते

६६

C. 5. 2523
B. 5. 68. 1
K. 5. 67. 1

संजय उवाच ।
अर्जुनो वासुदेवश्च धन्विनौ परमार्चितौ ।
कामादन्यत्र संभूतौ सर्वाभावाय संमितौ ॥ १
द्यामन्तरं समास्थाय यथायुक्तं मनस्विनः ।
चक्रं तद्वासुदेवस्य मायया वर्तते विभो ॥ २
सापह्नवं पाण्डवेषु पाण्डवानां सुसंमतम् ।
सारासारबलं ज्ञात्वा तत्समासेन मे शृणु ॥ ३
नरकं शम्बरं चैव कंसं चैद्यं च माधवः ।
जितवान्घोरसंकाशान्क्रीडन्निव जनार्दनः ॥ ४
पृथिवीं चान्तरिक्षं च द्यां चैव पुरुषोत्तमः ।
मनसैव विशिष्टात्मा नयत्यात्मवशं वशी ॥ ५
भूयो भूयो हि यद्राजन्पृच्छसे पाण्डवान्प्रति ।
सारासारबलं ज्ञातुं तन्मे निगदतः शृणु ॥ ६
एकतो वा जगत्कृत्स्नमेकतो वा जनार्दनः ।
सारतो जगतः कृत्स्नादतिरिक्तो जनार्दनः ॥ ७
भस्म कुर्याज्जगदिदं मनसैव जनार्दनः ।
न तु कृत्स्नं जगच्छक्तं भस्म कर्तुं जनार्दनम् ॥ ८
यतः सत्यं यतो धर्मो यतो ह्रीरार्जवं यतः ।
ततो भवति गोविन्दो यतः कृष्णस्ततो जयः ॥ ९
पृथिवीं चान्तरिक्षं च दिवं च पुरुषोत्तमः ।
विचेष्टयति भूतात्मा क्रीडन्निव जनार्दनः ॥ १०
स कृत्वा पाण्डवान्सत्रं लोकं संमोहयन्निव ।
अधर्मनिरतान्मूढान्दग्धुमिच्छति ते सुतान् ॥ ११
कालचक्रं जगचक्रं युगचक्रं च केशवः ।
आत्मयोगेन भगवान्परिवर्तयतेऽनिशम् ॥ १२
कालस्य च हि मृत्योश्च जङ्गमस्थावरस्य च ।

विभो). K_1 D_{10} प्रभो; Dn_1 Ds_2 D_8 विभोः.

3 ^{a}) K_4 B D (except $D_{1.8}$) G_3 कौरवेषु (for पाण्ड°). — ^{b}) S इति राजसु (T_2 इतरेषु च) सत्तम (G_3 भारत); Cs पांडवेषु च संमतं; Ca.d पांडवानां तु संमतं. — After 3^{ab}, Ds $D_{9.10}$ read 6^{ab} (Ds D_9 *repeating* it in its proper place). — $B_{1.3.4}$ $D_{3.4}$ om. 3^{cd}. — ^{c}) K_1 Ds_1 $D_{7.10}$ G_4 सारासारं बलं; Cs तथात्वेन बलं. B_5 Dn Ds D_{10} ज्ञातुं; Cs ज्ञात्वा (as in text). D_6 सारासारं परिज्ञातुं. — ^{d}) B_5 Dn तेजःपुंजावभासितं.

4 ^{b}) B_2 $D_{3.9}$ S चैव (for चैद्यं). T G_{1-4} M स (for च). B_2 जनार्दनः; G_5 महासुरं (for च माधवः). — ^{c}) K_1 $D_{7.8}$ हतवान्; G_5 दानवान्. T_2 $G_{2.3}$ °संकाशः. — ^{d}) B (B_2 om.) Dn Ds महाबलः (for जना°). — After 4, G_5 reads 8^c and 9^d.

5 T_1 (hapl.) om. 5–7; M_4 (hapl.) om. 5–10. — ^{c}) B_2 विशुद्धात्मा; T_2 G_1 विसृष्टा°; Ca.d विशि° (as in text). — After 5, G_5 reads 8^c–9^d.

6 T_1 M_4 om. 6 (cf. v.l. 5). Ds $D_{9.10}$ read 6^{ab} after 3^{ab}, Ds D_9 *repeating* it here. — ^{a}) K_4 $D_{5.6.8.10}$ च; G_5 M (M_4 om.) अपि (for हि). — D_{10} om. 6^{cd}. — ^{c}) K_4 B_2 Dn_1 Ds_1 D_{2-6} G_4 सारासारं बलं; Cs तथात्वेन बलं. K_1 Cs ज्ञात्वा (for ज्ञातुं). — ^{d}) K_4 B (B_2 damaged) D (except $D_{1.2.7}$; D_{10} om.) तत्समासेन मे शृणु.

7 T_1 M_4 om. 7 (cf. v.l. 5). G_3 (hapl.) om. 7^b–8^a (cf. the reading of D_1 M for 8^a).

8 M_4 om. 8 (cf. v.l. 5); Dn $G_{4.5}$ om. (hapl.) 8^{ab}; G_3 om. 8^a (cf. v.l. 7). — ^{a}) K_4 Ds_2 $D_{1.8}$ $M_{1.2}$ भस्मी- (for भस्म). K_1 $D_{2.7.10}$ T_2 $G_{1.2}$ सर्वं; D_1 M (M_4 om.) कृत्स्नं (for इदं). G_5 reads 8^c–9^d after 5. — ^{d}) K_4 $D_{1.5}$ M (M_4 om.) भस्मी-; T G किंचित् (for भस्म). T G जनार्दने.

9 M_4 om. 9 (cf. v.l. 5). For G_5 cf. v.l. 8. — ^{b}) D_{10} (m as in text) धीर् (for ह्रीर्).

10 G_5 M_4 om. 10 (cf. v.l. 5). — ^{c}) Ds विवेष्ट°; Ca विचेष्ट° (as in text). D_8 T_1 $G_{1.3}$ भूतानि; Ca.d भूतात्मा (as in text). — After 10, D_8 ins.:

361* भस्मीकुर्याज्जगत्सर्वं निमेषेणेति मे मतिः ।;

while T $G_{1.5}$ ins.:

362* यत्र भावेऽपि यद्राजन्पृच्छसे पाण्डवान्प्रति ।

11 ^{a}) S पांडवं (G_4 °वे) (for °वान्). D_1 पूर्वं; D_4 सत्रे; D_8 सर्वं; G_4 कृत्स्नं; Ca.d.s सत्रं (as in text). — ^{b}) D_1 लोकशंकाभयादिव.

12 ^{d}) K_4 G_5 M (except M_8) भृशं (for ऽनिशम्).

13 ^{a}) D_7 M transp. च and हि. K_1 D_8 एव; T_1 $G_{1.5}$ अपि (for च). K_4 $D_{1.2}$ एव (for हि). — ^{c})

ईशते भगवानेकः सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ १३
ईशन्नपि महायोगी सर्वस्य जगतो हरिः ।
कर्माण्यारभते कर्तुं कीनाश इव दुर्बलः ॥ १४
तेन वञ्चयते लोकान्मायायोगेन केशवः ।
ये तमेव प्रपद्यन्ते न ते मुह्यन्ति मानवाः ॥ १५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

६७

धृतराष्ट्र उवाच ।
कथं त्वं माधवं वेत्थ सर्वलोकमहेश्वरम् ।
कथमेनं न वेदाहं तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ १
संजय उवाच ।
विद्या राजन्न ते विद्या मम विद्या न हीयते ।
विद्याहीनस्तमोध्वस्तो नाभिजानाति केशवम् ॥ २
विद्यया तात जानामि त्रियुगं मधुसूदनम् ।
कर्तारमकृतं देवं भूतानां प्रभवाप्ययम् ॥ ३
धृतराष्ट्र उवाच ।
गावल्गणेऽत्र का भक्तिर्या ते नित्या जनार्दने ।
यया त्वमभिजानासि त्रियुगं मधुसूदनम् ॥ ४
संजय उवाच ।
मायां न सेवे भद्रं ते न वृथाधर्ममाचरे ।
शुद्धभावं गतो भक्त्या शास्त्राद्वेद्मि जनार्दनम् ॥ ५
धृतराष्ट्र उवाच ।
दुर्योधन हृषीकेशं प्रपद्यस्व जनार्दनम् ।

C. 5. 2543
B. 5. 69. 6
K. 5. 68. 6

$G_{1.5}$ ईष्टे हि; Ca ईशानः (for ईशते).

14 [a]) G_4 ईशिता; Cd ईशन् (as in text). $G_{1.5}$ °बाहुः (for °योगी). — [c]) M (except M_2) कर्म हि (for कर्माणि). — [d]) K_1m D_7 G_5 अनीशः; Ca.d.s कीनाशः (as in text). K_4 B_4 Dn_2 $D_{5.6.8}$ Cn वर्धनः; Ca.d.s दुर्बलः (as in text).

15 [c]) Dn_2 $D_{3.4}$ $G_{3.4}$ M_4 (*inf. lin.* as in text) एतम्; D_2 एनम्; T_2 G_2 एवम् (for ये तम्). T_1 $G_{1.5}$ एकं; T_2 एते (for एव). — [d]) $D_{1.2}$m.$_{3-6.8.9}$ M_2 transp. न and ते.

Colophon missing in $K_{2.3.5}$. — *Sub-parvan:* $K_{1.4}$ B D (except D_2) G_1 M यानसंधि (D_8 संजययानसंधि). — *Adhy. name:* D_2 वासुदेवमाहात्म्यं; T_1 G_1 भगवन्माहात्म्यं; M जनार्दनस्तुतिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1 T $G_{2.3}$ $M_{1.4}$ 68; D_5 G_5 67; D_6 64; D_7 $G_{1.4}$ $M_{2.3.5}$ 69. — *S'loka no.:* Dn 15; D_8 25.

67

☞ This adhy. is missing in $K_{2.3}$ (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15). K_5 resumes from stanza 5 (cf. v.l. 5. 62. 6).

1 D_6 om. 1–5. Stanzas 1–4 are missing in K_5 (see above). — [c]) $D_{3.4.9}$ M_2 एतं (for एनं). — [d]) K_4 त्वम् (for मम).

2 D_6 om. 2 (cf. v.l. 1). — [a]) K_1 $D_{2.7.10}$ Ca.d विद्यां; B Dn D_3 $D_{1.3-5.8.9.10}$m शृणु; G_4 विद्धि (for the first विद्या). K_1 $D_{1.2.7.10}$(m as in text) वेत्थ (D_2 °द) त्वं (for ते विद्या). — [b]) G_3 $M_{1.3.4}$ मयि (for मम). G_5 राजन् (for विद्या). $K_{1.4}$ $D_{3.4.9}$ महीय(K_4 D_9 °प)ते (for न हीयते). — D_7 om. 2^{cd}. — [c]) B (except B_4) Dn_2 तपो° (for तमो°). — [d]) T G नाभि(G_5 न स)जानासि.

3 D_6 om. 3 (cf. v.l. 1). — $3^b = 4^d$. — [d]) $B_{1.3.4}$ D_3 $D_{2-4.7.9.10}$(m as in text) T Cap प्रभवाव्ययं; Ca प्रभवाप्ययं (as in text).

4 D_6 om. 4 (cf. v.l. 1); G_2 om. 4–5. — [a]) A few S MSS. गावद्गणे. S (G_2 om.) ते (for ऽत्र). K_1 कथं; B (except B_4) [ऽ]धिका (for ऽत्र का). D_3 D_{10} शक्तिर्; T $G_{3.5}$ विद्या (for भक्तिर्). — [b]) D_3 transp. ते and नित्या. K_1 नित्यं; $M_{2.5}$ नित्ये (for नित्या). — [c]) D_3 G_5 यथा (for यया). — $4^d = 3^b$.

5 D_6 G_2 om. 5 (cf. v.l. 1, 4). K_5 resumes! — [a]) D_3 सेवेत (for न सेवे). — [b]) D_2 मृषा-; Ca.d.s वृथा (as in text). $K_{1.5}$ $D_{7.10}$ वृथा($D_{7.10}$ मृषा)धर्म

C. 5. 2543
B. 5. 69. 6
K. 5. 68. 6

आप्तो नः संजयस्तात शरणं गच्छ केशवम् ॥ ६
दुर्योधन उवाच ।
भगवान्देवकीपुत्रो लोकं चेन्निहनिष्यति ।
प्रवदन्नर्जुने सख्यं नाहं गच्छेऽद्य केशवम् ॥ ७
धृतराष्ट्र उवाच ।
अवाग्गान्धारि पुत्रस्ते गच्छत्येष सुदुर्मतिः ।
ईर्ष्युर्दुरात्मा मानी च श्रेयसां वचनातिगः ॥ ८
गान्धार्युवाच ।
ऐश्वर्यकाम दुष्टात्मन्वृद्धानां शासनातिग ।
ऐश्वर्यजीविते हित्वा पितरं मां च बालिश ॥ ९
वर्धयन्दुर्हृदां प्रीतिं मां च शोकेन वर्धयन् ।
निहतो भीमसेनेन स्मर्तासि वचनं पितुः ॥ १०
व्यास उवाच ।
दयितोऽसि राजन्कृष्णस्य धृतराष्ट्र निबोध मे ।
यस्य ते संजयो दूतो यस्त्वां श्रेयसि योक्ष्यते ॥ ११
जानात्येष हृषीकेशं पुराणं यच्च वै नवम् ।
शुश्रूषमाणमेकाग्रं मोक्ष्यते महतो भयात् ॥ १२
वैचित्रवीर्य पुरुषाः क्रोधहर्षतमोवृताः ।
सिता बहुविधैः पाशैर्ये न तुष्टाः स्वकैर्धनैः ॥ १३
यमस्य वशमायान्ति काममूढाः पुनः पुनः ।
अन्धनेत्रा यथैवान्धा नीयमानाः स्वकर्मभिः ॥ १४
एष एकायनः पन्था येन यान्ति मनीषिणः ।
तं दृष्ट्वा मृत्युमत्येति महांस्तत्र न सज्जते ॥ १५
धृतराष्ट्र उवाच ।
अङ्ग संजय मे शंस पन्थानमकुतोभयम् ।
येन गत्वा हृषीकेशं प्राप्नुयां शान्तिमुत्तमाम् ॥ १६
संजय उवाच ।
नाकृतात्मा कृतात्मानं जातु विद्याज्जनार्दनम् ।

न चाचरे. — [c]) K_5 $D_{7.10}$ (*sup. lin.* as in text) शुद्धभावस्ततो; B (except B_4) Dn_2 Ds $D_{1.3.4.9}$ शुद्धभाव($D_{3.4.9}$ °वा)गतो; Ca. d. n as in text.

7 [a]) G_4 पुंडरीकाक्षो (for देवकी°). — [b]) K_4 B D (except $D_{1.7.10}$) लोकान् (for लोकं). K_1 स्वं; Dn_1 M च; Ca. d. s चेत् (as in text). K_1 M_{3-5} न हनिष्यति; K_5 (corrupt) नितर्प्येति (for निह°).

8 [a]) K_4 अद्य; K_5 $D_{2.10}$m G_3 अयं; B_3 Dn_1 Ds D_{3-8} Ca. s अर्वाक्; D_1 सर्वान्; D_9 सर्वे; T_2 आवां; Cd. n अवाक् (as in text). — [b]) K_5 स (for सु-). K_1 D_6 न गच्छत्येषं दुर्मतिः. — K_4 (hapl.) om. 8[c]–9[b]. — [c]) $K_{1.5}$ B $D_{1-6.9}$ G_4 ईर्षुर्; $G_{2.3}$ ईर्ष्यांद् (for ईर्ष्युर्). M_{2-5} ईर्ष्युं($M_{2.5}$ °र्षुं)र्दुरात्मवाञ्चीचः. — [d]) S शासना° (for वचना°).

9 K_4 om. 9[ab] (cf. v.l. 8). — [a]) G_5 ऐश्वर्यकामाद्दुष्टात्मा. — [b]) G_4 श्रेयसां. K_5 B_3 Dn D_8 G_3 शासनातिगः; D_1 वचनातिग. — [c]) $K_{1.5}$ $D_{7.8}$ ऐश्वर्यं जीवितं; G_4 ऐश्वर्यजीवितं; G_5 ऐश्वर्ये जीविते. — [d]) T_1 $G_{1.3.5}$ बालिशः.

10 [a]) K_5 शांतिं; D_1 हर्षं (for प्रीतिं). — [b]) S शोकाय (for शोकेन). K_4 योज°; $D_{7.10}$ पीड°; T_1 M_4 रंध°; T_2 $G_{2.3.5}$ रुंध°; $G_{1.4}$ $M_{1-3.5}$ रंध्र°; Cd अर्द°; Ca वर्ध° (as in text). B मां च शोकानले दहन्.

11 D_1 G_5 श्रीव्यासः. — [a]) Hypermetric! K_4 B Dn Ds $D_{1-6.8-10}$ प्रियो° (for दयितो°). $K_{1.5}$ D_7 कृष्णस्य दयितो राजन्. — [c]) $D_{3.4.9}$ यश्च (for यस्य).

12 [b]) K_1 $D_{1.2}$ यः; Ca. s यत् (as in text). K_4 Dn_1 $D_{3-6.9.10}$ T_1 नरं; B Dn_2 Ds Ca परं; G_1 (*inf. lin.*) भवं; Cd. s नवं (as in text). — [c]) B_{1-3} $D_{5.8}$ एकाग्र्यं; B_4 Dn D_6 $M_{2.5}$ ऐकाग्र्यं (for एकाग्रं). — [d]) $K_{1.5}$ D_{10} त्रास्यते; B $D_{1.2}$ मोक्षये; S त्राय° (for मोक्ष्य°). $K_{1.5}$ B $D_{1.2.7.10}$ त्वां महाभयात् (for महतो भ°).

13 [b]) K_4 °तमोहताः; $B_{2.4.5}$ Dn Ds $D_{2-6.9}$ °समावृताः; D_1 M_4 क्रोधामर्षतमोवृ(M_4 °हृ)ताः; G_5 क्रोधमोहतमोवृताः; M_1 (*inf. lin.* as in text).$_{2.3.4}$ (*inf. lin.*).$_5$ °तमो($M_{2.5}$ °समा)हृताः. Cs cites तमोद्धताः. — [c]) T_2 $G_{2.5}$ श्रिताः; G_1 वीताः; G_3 स्थिताः; Ca. d. s सिताः (as in text).

14 [b]) S काममन्युवशानुगाः (T $G_{1.2}$ °वशंगताः). — [c]) $D_{3.4.9}$ अनु°; Ca. d. s अंध° (as in text). G_5 अंधैरंधा नीयमानाः. — [d]) G_5 तद्वते वै (for नीय°).

15 [a]) G_4 एकतरः; Cs एकायनं; Ca. d as in text. — [c]) K_4 Dn_1 $D_{1.5.6.8.9.10}$ (m as in text) Cnp अभ्येति; Cn अत्येति (as in text). — [d]) K_1 D_8 मुह्यन्; Ca. d. s महान् (as in text). K_1 $D_{7.8}$ नि(D_7 न)मज्जति; K_5 न गर्हति; $B_{3.4}$ Dn Ds $D_{1-6.9.10}$ न सज्जति.

16 D_6 om. from 16 up to 14[ab] of the next adhy. — [a]) K_4 $D_{5.8}$ अथ; T_1 $G_{1.5}$ त्वं हि (for अङ्ग). — [d])

आत्मनस्तु क्रियोपायो नान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात् ॥ १७
इन्द्रियाणामुदीर्णानां कामत्यागोऽप्रमादतः ।
अप्रमादोऽविहिंसा च ज्ञानयोनिरसंशयम् ॥ १८
इन्द्रियाणां यमे यत्तो भव राजन्नतन्द्रितः ।
बुद्धिश्च मा ते च्यवतु नियच्छैतां यतस्ततः ॥ १९
एतज्ज्ञानं विदुर्विप्रा ध्रुवमिन्द्रियधारणम् ।
एतज्ज्ञानं च पन्थाश्च येन यान्ति मनीषिणः ॥ २०
अप्राप्यः केशवो राजन्निन्द्रियैरजितैर्नृभिः ।
आगमाधिगतो योगाद्वशी तत्त्वे प्रसीदति ॥ २१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

६८

धृतराष्ट्र उवाच ।
भूयो मे पुण्डरीकाक्षं संजयाचक्ष्व पृच्छते ।
नामकर्मार्थवित्तात प्राप्नुयां पुरुषोत्तमम् ॥ १

संजय उवाच ।
श्रुतं मे तस्य देवस्य नामनिर्वचनं शुभम् ।
यावत्तत्राभिजानेऽहमप्रमेयो हि केशवः ॥ २

C. 5. 2560
B. 5. 70. 2
K. 5. 69. 2

K4 B D (except D7.10; D6 om.) सिद्धिम् (for शान्तिम्).

17 D6 om. 17 (cf. v.l. 16). — [b]) K5 Dn1 Ds2 D10 विंद्यात्. — [c]) K4 आत्मात्मनो; Cs आत्मनस्तु (as in text). K1 कुतोपायो; D2–4 क्रियोपायं; S प्रियोपायो;° Cs as in text.

18 D6 om. 18 (cf. v.l. 16). — [c]) S भैमसेन (M °ना) (for ऽविहिंसा च). — [d]) T G (except G3) असंशयः; M2 न संशयं.

19 D6 om. 19 (cf. v.l. 16). — [a]) D1 G5 Ca.d.s शमे (for यमे). G4 युक्तो (for यत्तो). — D7 om. 19[c]–20[b]. — [c]) B3 तु (for च). B3 T2 G2 transp. मा and ते. K1 Cd च्यवतां; B3 व्यचरन्; T G1–3.5 M1.3–5 व्यथतु (for च्यवतु). G4 M2 बुद्धिस्ते मा व्यथां यातु (G4 व्यथयतु). — [d]) G1 नियच्छेस्; Ca.d.s as in text. K4 B Dn D1–5.9 G3 Cs एनां; Ds D10 इमां; G1 तां; Ca.d एतान् (for एतां). K5 ततस्; B3 इतस् (for यतस्).

20 D6 om. 20 (cf. v.l. 16); D7 om. 20[ab] (cf. v.l. 19). — [a]) K1 ध्यानं (for ज्ञानं). K5 G5 प्राज्ञा (for विप्रा).

21 D6 om. 21 (cf. v.l. 16). — [b]) Ds G2 इंद्रियैरकृ(G2 °जि)तात्मभिः. — [c]) K1 (*sup. lin.* as in text) आरामाधिगतो; K4 B1.2.5 Dn D3–5.8 आगमाधिगमाद्; B3.4 Ds D7.10 Ca.s °धिगताद्; S °मिग(G4 M5 °भिह)तो. T G (except G3) योगी; Ca.d.s योगात् (as in text). — [d]) K1 Cd.s वशे; Ca वशी (as in text).

Colophon missing in K2.3; D6 om. it. — *Sub-parvan:* K1.4 B D (except D1; D6 om.) यानसंधि (Ds2 संज्ञानसंधि; K5 संजययानसंधि. — *Adhy. name:* M दुर्योधनानुशासनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 T G2.3 M1.4 69; D5 68; D7 71; G1.4 M2.3.5 70; G5 66 (*inf. lin.* 68). — *S'loka no.:* Dn 21; D8 20.

68

☞ This adhy. is missing in K2.3 (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15).

1 D6 om. 1 (cf. v.l. 5. 67. 16). — [b]) K4.5 B D (except Dn1 D10; D6 om.) पृच्छतः; T2 G2 तत्वतः (for पृच्छते). — [d]) G1.5 M2.3.5 प्राप्नुयात्; Cs प्राप्नुयां (as in text).

2 D6 om. 2 (cf. v.l. 1). — [a]) M1 (*inf. lin.*) शृणु (for श्रुतं). K4 B1–3.5 Ds D3–5.8.9 देव-; B4 Dn वासु- (for तस्य). K5 यथा श्रुतं मे देवस्य. — [b]) K5 श्रुतं (for शुभम्). — [c]) G3 विजाने; Cs अभिजाने (as in text).

3 D6 om. 3 (cf. v.l. 1). — [a]) T1 G1 वासनात्; Ca.d.s वसनात् (as in text). — [b]) G5 M3–5 वासत्वात्; Ca.d.s वसुत्वात् (as in text). T2 (*inf. lin.* as in text) G2 सर्वे°; Ca.d.s देव° (as in text). — [c]) K1.5 D7.10 वाच्यो; S ज्ञेयो; Ca वेद्यो (as in text). — [d]) K4 B (except B4) Dn2 D3–5.9 Cn बृहत्वाद्;

C. 5. 2561
B. 5. 70. 3
K. 5. 69. 3

वसनात्सर्वभूतानां वसुत्वाद्देवयोनितः ।
वासुदेवस्ततो वेद्यो वृषत्वाद्वृष्णिरुच्यते ॥ ३
मौनाद्ध्यानाच्च योगाच्च विद्धि भारत माधवम् ।
सर्वतत्त्वलयाच्चैव मधुहा मधुसूदनः ॥ ४
कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः ।
कृष्णस्तद्भावयोगाच्च कृष्णो भवति शाश्वतः ॥ ५
पुण्डरीकं परं धाम नित्यमक्षयमक्षरम् ।
तद्भावात्पुण्डरीकाक्षो दस्युत्रासाज्जनार्दनः ॥ ६
यतः सत्त्वं न च्यवते यच्च सत्त्वान्न हीयते ।
सत्त्वतः सात्वतस्तस्मादार्षभाद्वृषभेक्षणः ॥ ७
न जायते जनित्र्यां यदजस्तस्मादनीकजित् ।
देवानां स्वप्रकाशत्वाद्दमाद्दामोदरं विदुः ॥ ८
हर्षात्सौख्यात्सुखैश्वर्याद्धृषीकेशत्वमश्नुते ।
बाहुभ्यां रोदसी बिभ्रन्महाबाहुरिति स्मृतः ॥ ९
अधो न क्षीयते जातु यस्मात्तस्मादधोक्षजः ।
नराणामयनाच्चापि तेन नारायणः स्मृतः ।
पूरणात्सदनाच्चैव ततोऽसौ पुरुषोत्तमः ॥ १०
असतश्च सतश्चैव सर्वस्य प्रभवाप्ययात् ।

Ca.s वृषत्वात् (as in text). K4 B1.2.5 Dn D2–5.8.9 T2 G2 Cs विष्णुः; Ca वृष्णिः (as in text).

4 D6 om. 4 (cf. v.l. 1). — a) D1.3.4 मानात्; Ca.d.s मौनात् (as in text). D1 दानात्; Ca.d.s ध्यानात् (as in text). — c) K4 B Dn Ds D3–5.9.10 °मयत्वाच्च; K5 D1.2 S °न(K5 D2 °म)याच्चैव; Ca as in text. Cd.s cite सर्वतत्त्वलयात् (as in text). — After 4, K5 reads 10^{ab}.

5 D6 om. 5 (cf. v.l. 1). — b) B3 Dn1 D2–4.7 G3 M1.2 Ca.s नः; B4 Ds1 यत्; Cn णः (as in text). — c) Dn विष्णुः; Ca.s कृष्णः (as in text). D5.8 तु; T2 G2 त्वा; Ca.s तत् (as in text). — d) K1(m as in text).4.5 B D (D6 om.) Ca.s सात्वतः (for शाश्वतः).

6 D6 om. 6 (cf. v.l. 1). — a) T1 G1.4 पुरं (for परं). — b) K5 क्षरम् (for नित्यम्). K5 D1 M1.2 अक्षरम्; B1.2.5 G3.4 अव्ययम्; Ca.s अक्षयम् (as in text). K4.5 B3.4 D (except D7; D6 om.) T2 G2 M1.2 Ca.s अव्ययं (for अक्षरम्). — d) K1 S (except G4) दस्युत्राणात्; D1.3.4.9 दस्युनाशात्. G5 च केशवः; Ca.s जनार्दनः (as in text).

7 D6 om. 7 (cf. v.l. 1). — a) T G1.2.4 यस्मात्; Ca यतः (as in text). K1.4.5 B4 Dn D3.4.7.9 G4 M Cs सत्वात्; Ca सत्यं (for सत्त्वं). T2 G2 च्यवति; Ca.s as in text. — b) D1.7 T2 G1.2.5 यः; Ca यत् (as in text). K1 M तत्वात्; Ca सत्यात्; Cs सत्त्वात् (as in text). — c) T1 G1.3.5 transp. सत्त्वतः and सात्वतः. K1.5 D7 G4 M सात्वतः; T2 G2 सर्व°; Ca सत्त्व° (as in text). K1.5 G4 M तत्वतः; D7 सर्व°; Ca.s सात्व° (as in text). — d) B3 च शुभेक्षणः; D1 M (except M3) Ca.s ऋषभेक्षणः (for वृषभे°). T G एष गो(G4 मो)वृषभेक्षणः.

8 D6 om. 8 (cf. v.l. 1). — a) K4 Dn Ds D2–5.7.9 G4 जनिन्र्या; B1.2.5 Ca जनित्रा; D1 जनन्या; Cs जनिता (for जनित्र्यां). K4 Dn Ds D2.5 अयं; Ca यत् (as in text). — b) D1 अनेकजित्; T1 G4 Ca अजीजनत्; Cs अनीकजित् (as in text). — c) K1.5 D1.7 सुप्रशंसत्वात्; D2–4.9 अ(D2 सु)प्रकाशत्वात्; S सुखशंसि(T2 G1.2 °संगि-; G3.4 °संश्रि)त्वात्; Ca.s स्वप्रकाशत्वात् (as in text). — d) D1 T1 G4 Cnp दामात्; T2 G2 दाम्ना; G3 धर्मात्; Ca.s दमात् (as in text). K4 B Dn Ds D5.8 Ca.s दामोदरः. K4 Dn Ds D5.8 Ca विभुः (for विदुः).

9 D6 om. 9 (cf. v.l. 1). — a) K4 B D (except D1.7.10; D6 om.) Ca.s सुखात् (for सौख्यात्). K4 D5.8 तथैश्वर्यात्; D10 सुरै°; Ca.s as in text. — b) K1 D1.2 उच्यते; Ca अश्नुते (as in text). G4 हृषीकेश इति श्रुतिः.

10 D6 om. 10 (cf. v.l. 1). K5 (which om. 10^{cd}) reads 10^{ab} after 4. — c) D9 नाराणां; Cd.s नराणां (as in text). D1.2 T1 G1.5 एव (for अपि). — d) B D (except D1.3.10; D6 om.) ततो (for तेन). — After 10^{cd}, G5 ins.:

363* पुराणसदनाच्चैव पुरातन इति स्मृतः ।

— G3 om. 10^{e}–12^{d}. — e) K5 पुराणां; T G2.4 पुराणात्; G1 पुराणं; Cs पूरणं; Ca पूरणात् (as in text). T1 G4 सादनात्; Ca as in text. K4 B Dn Ds D3.5–8 T2 G2 Ca अपि; K5 एवं (for एव). — f) K4 B3 D5.8 Ca वै; B4 Ds D1 S (G3 om.) अपि (for असौ).

11 D6 G3 om. 11 (cf. v.l. 1, 10). — b) K1 B3 D8 प्रभवाव्ययात्; D1 T2 G2.4 °वाव्ययः; T1 °वामयः; G1 °वोव्ययः; G5 प्रभुरव्ययः; M °वाप्ययः; Ca.s as in text. — After 11^{ab}, G5 ins.:

सर्वस्य च सदा ज्ञानात्सर्वमेनं प्रचक्षते ॥ ११
सत्ये प्रतिष्ठितः कृष्णः सत्यमत्र प्रतिष्ठितम् ।
सत्यात्सत्यं च गोविन्दस्तस्मात्सत्योऽपि नामतः ॥१२
विष्णुर्विक्रमणादेव जयनाज्जिष्णुरुच्यते ।
शाश्वतत्वादनन्तश्च गोविन्दो वेदनाद्गवाम् ॥ १३
अतत्त्वं कुरुते तत्त्वं तेन मोहयते प्रजाः ।
एवंविधो धर्मनित्यो भगवान्मुनिभिः सह ।
आगन्ता हि महाबाहुरानृशंस्यार्थमच्युतः ॥ १४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

६९

धृतराष्ट्र उवाच ।
चक्षुष्मतां वै स्पृहयामि संजय
द्रक्ष्यन्ति ये वासुदेवं समीपे ।
विभ्राजमानं वपुषा परेण
प्रकाशयन्तं प्रदिशो दिशश्च ॥ १
ईरयन्तं भारतीं भारताना-
मभ्यर्चनीयां शंकरीं सृञ्जयानाम् ।
बुभूषद्भिर्ग्रहणीयामनिन्द्यां
परासूनामग्रहणीयरूपाम् ॥ २
समुद्यन्तं सात्वतमेकवीरं

C. 5. 2576
B. 5. 71. 3
K. 5. 70. 3

364* उद्घोषयेद्धरेर्नाम काकवत्तत्त्वचिन्तने ।
चरणायुधवद्ध्याने बकवत्सर्वतः स्थितिः ।

— ^{c}) B_{3} यथा; $D_{5.8}$ यदा; T_{1} तथा; Ca सदा (as in text). — ^{d}) K_{4} B Dn_{2} Ds $D_{1.5.8}$ Ca सर्वमेतं; T_{2} (by corr.) $G_{1.5}$ सर्वज्ञं तं.

12 D_{6} G_{3} om. 12 (cf. v.l. 1, 10). — ^{a}) D_{7} सत्ये प्रतिष्ठितं कृत्स्नं. — ^{b}) D_{8} कृष्णे सत्यं (for सत्यमत्र). S (G_{3} om.) अस्मिन् (for अत्र). — ^{c}) K_{1} सच्चासच्च; K_{5} सदा सत्यं; $D_{1.2}$ सत्यात्सत्ये; S (G_{3} om.) सत्तासत्ते (T_{2} °त्तात्); Ca.s सत्यात्सत्यं (as in text). $K_{1.5}$ स; Dn_{2} $D_{2.10}$ T_{2} M_{5} तु; Ca च (as in text). — K_{5} (hapl.) om. 12^{d}–13^{c}. — ^{d}) B_{5} $D_{3.4.9}$ हि; Ca अपि (as in text). T_{1} $G_{1.5}$ सनातनः; T_{2} G_{2} स नामतः; G_{4} M सतां मतः; Ca अपि नामतः (as in text).

13 D_{6} om. 13 (cf. v.l. 1); K_{5} om. 13^{abc} (cf. v.l. 12). — ^{a}) K_{1} $D_{2.10}$ एष; K_{4} B Dn Ds $D_{5.7.8}$ Ca देवः; $G_{4.5}$ चैव (for एव). — ^{d}) K_{1} D_{1} $G_{1.2}$ चेतनाद्गवां; K_{4} वेदनाद्भवं; K_{5} चेतनान्भावान्; Ds_{2} चेतनोद्भवान्; T $G_{3.5}$ M चेतनादभूत्; G_{4} चेति नामभूत्; Ca.s वेदनाद्गवां (as in text).

14 D_{6} om. 14^{ab} (cf. v.l. 1). — ^{a}) T_{1} $G_{1.3.5}$ M तदा(G_{3} °था)त्वं; T_{2} G_{2} सदा च; G_{4} तदा तत्; Ca.s अतत्त्वं (as in text). — ^{b}) $D_{3.4.9}$ ततो; G_{2} येन; Ca.s तेन (as in text). K_{1} $D_{3.4.9.10}$ Cn मोहयति; Ca.s as in text. — ^{d}) K_{4} B D (except $D_{2.7.10}$) Ca मधुसूदनः (for मुनिभिः सह). — ^{e}) M (except M_{1}) आगन्तेह (for आगन्ता हि).

Colophon missing in $K_{2.3}$. — *Sub-parvan:* $K_{1.4}$ B Dn Ds $D_{2.5-8.10}$ T_{1} G_{1} M यानसंधि; K_{5} संजययानसंधि. — *Adhy. name:* T_{1} G_{1} नामनिर्वचनं; M वासुदेवनिर्वचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_{1} T $G_{2.3}$ $M_{1.4}$ 70; D_{5} G_{5} 69; D_{6} 65; D_{7} $G_{1.4}$ $M_{2.3.5}$ 71. — *S'loka no.:* Dn D_{3} 15.

69

☞ This adhy. is missing in $K_{2.3}$ (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15).

1 ^{c}) K_{5} अभिभास्करो; $G_{2.5}$ वरेण (for परेण). — After 1, T_{1} G_{1} ins.:

365* संजयः ।
वक्ता वाचं राजमध्ये सभायां
वृष्णिश्रेष्ठो मुनिभिर्भ्राजमानः ।

2 ^{a}) D_{6} $G_{4.5}$ इती(G_{5} तमी)रयंतं (for ईरयन्तं). G_{4} सृंजयानां; Ca.s भारतानाम् (as in text). — ^{b}) K_{5} $D_{1.2}$ S Ca अ(G_{5} मद)र्चनीयां; Cs समर्चनीयां (for अभ्यर्च°). — ^{c}) M (except M_{2}) बुभूषुभिः; Cs as in text. D_{2} ग्राहणीयाम्; $D_{3.4.9}$ स्पृहणीयाम्. — ^{d}) $D_{2-4.9}$ अग्रहणीयस्वरूपां.

C. 5. 2576
B. 5. 71. 3
K. 5. 70. 3

प्रणेतारमृषभं यादवानाम् ।
निहन्तारं क्षोभणं शात्रवाणां
मुष्णन्तं च द्विषतां वै यशांसि ॥ ३
द्रष्टारो हि कुरवस्तं समेता
महात्मानं शत्रुहणं वरेण्यम् ।
ब्रुवन्तं वाचमनृशंसरूपां
वृष्णिश्रेष्ठं मोहयन्तं मदीयान् ॥ ४
ऋषिं सनातनतमं विपश्चितं
वाचः समुद्रं कलशं यतीनाम् ।
अरिष्टनेमिं गरुडं सुपर्णं
पतिं प्रजानां भुवनस्य धाम ॥ ५
सहस्रशीर्षं पुरुषं पुराण-
मनादिमध्यान्तमनन्तकीर्तिम् ।
शुक्रस्य धातारमजं जनित्रं
परं परेभ्यः शरणं प्रपद्ये ॥ ६
त्रैलोक्यनिर्माणकरं जनित्रं
देवासुराणामथ नागरक्षसाम् ।
नराधिपानां विदुषां प्रधान-
मिन्द्रानुजं तं शरणं प्रपद्ये ॥ ७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥ समाप्तं यानसंधिपर्व ॥

---

3 [a]) K1 Dn2 D5.8 G5 M1.3.4 समुद्यतं; G4 समुत्थितं. D5.6 शाश्वतम्; G1.2 सात्विकम् (for सात्वतम्). D8 °रूपं (for °वीरं). — [b]) Dn1 D1–4.9 T G1.3 वृषभं (for ऋषभं). D3.4.9 मानवानां; D7 यादवाग्र्यं (for याद-वानाम्). — [d]) K1 मृद्नंतं; B (except B3) Dn D3.4 मुंचंतं; D2 विमुष्णं; D7 मर्दंतं (for मुष्णन्तं). K4 तत्; D1.3.4.9 S वै; D2 तं (for च). B (except B4) वै मनांसि; S चैव तेजः (for वै यशांसि).

5 [a]) G4 ins. कपिलं (? gloss) after सनातनतमं. K4 D3.4.9 सनातनमृषिमुख्यं (? read °तनं ऋषि°) विपश्चितं. — [b]) B3.5 Ca कलसं; G1.5 कुशलं; Cs कलशं (as in text). — [c]) S पुराणं; Cs सुपर्णं (as in text). — [d]) K4 B D (except D7.10) Ca.s हरिं (for पतिं).

6 [b]) S अनंतवीर्यं (G4 अनंतमव्ययं). — [c]) S विश्व° (for शुक्र°). K4 B D (except D7) अजं च नित्यं; T G1.2 अचिंत्यरूपं (for अजं जनित्रं). Cs cites जनित्रं. — [d]) K4 B (except B3) D (except D1.4.7.9) परेषां (for °भ्यः).

7 K1 D6 om. (hapl.) 7. — [a]) T (T2 *inf. lin.* as in text) G त्रैलोक्यक(T1 G1 °नि)र्माणमजं जनित्रं. — [b]) K4 B8 राक्षसानां; K5 यक्षरक्षसां (for नाग°).

Colophon missing in K2.3. — *Sub–parvan:* K1.4 B D (except D8) T1 G1 M यानसंधि (D1.10 संजय-यानसंधि); K5 संजययान; to these all except Dn add समाप्त! — *Adhy. name:* D2 विष्णोर्नामनिर्वचनस्तोत्रं; T1 G1 M वासुदेवस्तुतिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 T G2.3 M1.4 71; D5 G5 M3 70; D6 55; D7 G1.4 M2.5 72. — *S'loka no.:* Dn D8 7.

70

☞ K3 missing (cf. v.l. 5. 32. 15). K2 resumes!

1 Before 1, D8 ins.:

366*　जनमेजय उवाच ।
प्रयाते संजये साधौ पाण्डवान्प्रति वै तदा ।
किं चक्रुः पाण्डवास्तत्र मम पूर्वपितामहाः ।
एतत्सर्वं द्विजश्रेष्ठ श्रोतुमिच्छामि शंस मे ।

— After 1[ab], S (G1.5 om. line 10) ins.:

367* अर्जुनं भीमसेनं च माद्रीपुत्रौ च भ्रातरौ ।
विराटद्रुपदौ चैव केकयानां महारथम् ।
अब्रवीदुपसंगम्य शङ्खचक्रगदाधरम् ।
अभियाचामहे गत्वा प्रयातुं कुरुसंसदम् ।
यथा भीष्मेण द्रोणेन बाह्लीकेन च धीमता । [5]
अन्यैश्च कुरुभिः सार्धं न युध्येमहि संयुगे ।
एष नः प्रथमः कल्प एतन्नः श्रेय उत्तमम् ।
एवमुक्त्वा सुमनसस्तेऽभिजग्मुर्जनार्दनम् ।
पाण्डवैः सह राजानो मरुत्वन्तमिवामराः ।
तथा च दुःसहाः सर्वे सदस्यैश्च नरर्षभाः । [10]

[(L. 1) T2 G2 भारत (for भ्रातरौ). — (L. 4) G1.5 हि त्वा (for गत्वा). — (L. 8) T2 G2.3 उक्ताः (for उक्त्वा).]

— T1 G1.2.4 cont.:

७०

वैशंपायन उवाच ।
संजये प्रतियाते तु धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
अभ्यभाषत दाशार्हमृषभं सर्वसात्वताम् ॥ १
अयं स कालः संप्राप्तो मित्राणां मे जनार्दन ।
न च त्वदन्यं पश्यामि यो न आपत्सु तारयेत् ॥ २
त्वां हि माधव संश्रित्य निर्भया मोहदर्पितम् ।
धार्तराष्ट्रं सहामात्यं स्वमंशमनुयुञ्ज्महे ॥ ३
यथा हि सर्वास्वापत्सु पासि वृष्णीनरिंदम ।
तथा ते पाण्डवा रक्ष्याः पाह्यस्मान्महतो भयात् ॥ ४
भगवानुवाच ।
अयमस्मि महाबाहो ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् ।
करिष्यामि हि तत्सर्वं यत्त्वं वक्ष्यसि भारत ॥ ५
युधिष्ठिर उवाच ।
श्रुतं ते धृतराष्ट्रस्य सपुत्रस्य चिकीर्षितम् ।
एतद्धि सकलं कृष्ण संजयो मां यदब्रवीत् ॥ ६
तन्मतं धृतराष्ट्रस्य सोऽस्यात्मा विवृतान्तरः ।
यथोक्तं दूत आचष्टे वध्यः स्यादन्यथा ब्रुवन् ॥ ७
अप्रदानेन राज्यस्य शान्तिमस्मासु मार्गति ।
लुब्धः पापेन मनसा चरन्नसममात्मनः ॥ ८
यत्तद्द्वादश वर्षाणि वने निर्व्युषिता वयम् ।
छद्मना शरदं चैकां धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ ९
स्थाता नः समये तस्मिन्धृतराष्ट्र इति प्रभो ।

C. 5. 2560
B. 5. 72. 10
K. 5. 71. 18

368* जनार्दनं समासाद्य कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।;
on the other hand, M_1 cont.:

369* ततो युधिष्ठिरो राजन्नुपगम्य नरर्षभम् ।
— ^{cd}) S अब्रवीत्प(G_4 अब्रुवन्प)रवीरघ्नं दाशार्हमपराजितं (G_3 °र्हं पांडुनंदनः).

2 Before 2, $D_{3.4.9}$ T G ins. युधिष्ठिर उवाच (T G om. उ°). — ^{a}) $D_{3.4.9}$ प्राप्तोसौ (for संप्राप्तो). — ^{b}) $D_{3.4}$ मित्रार्थं; D_9 °र्थः; T G °र्थे; M °र्थौ (for °णां). $D_{1.2.9}$ ते; S हि (for मे). K_4 B Dn Ds $D_{5.6.8.10}$ मित्रवत्सल (for मे जनार्दन). — ^{c}) S न त्व(G_4 चे)दन्यं प्रपश्यामि.

3 ^{a}) K_4 B Dn Ds $D_{3-6.8.9}$ आश्रित्य; D_1 संस्मृत्य; G_3 संगम्य; G_5 संश्रुत्य. — ^{b}) K_1 Dn_2 $D_{1.2.6-8.10}$ $Ca.n.s$ मोघदर्पितं; $K_{2.5}$ मोघवीक्षितं. — G_3 om. 3^{c}–5^{b}. — ^{c}) $D_{3.4.9}$ समाहृत्य; S (G_3 om.) वशे (G_4 °धे) कृत्वा (for सहामात्यं). — ^{d}) K_2 $B_{1.2.5}$ $D_{5.6.10}$ °युंक्ष्महे; $K_{4.5}$ $D_{1.7}$ $G_{4.5}$ °युज्महे; T_2 G_2 °भुंक्ष्महे; $Ca.s$ as in text. $B_{3.4}$ Dn $D_{2-4.9}$ स्वयं समनुयुंक्ष्महे.

4 G_3 om. 4 (cf. v.l. 3). — ^{a}) $D_{3.4.9}$ एव (for हि). — ^{d}) $D_{3.4.9}$ S (G_3 om.) त्राहि (for पाहि).

5 G_3 om. 5^{ab} (cf. v.l. 3). $K_{2.4}$ $B_{1.3.4}$ Dn_2 $D_{1.7.8}$ T_1 $G_{1.5}$ श्रीभगवानुवाच (T_1 G_5 om. उवाच); T_2 $G_{2.4}$ M वासुदेवः (T_2 G_4 with prefixed श्री-). — ^{a}) T_2 $G_{1.2}$ M (except M_1) अस्मिन् (for अस्मि). $K_{1.2.5}$ $D_{7.10}$ किमुक्तेनेह बहुना (K_2 °धा). — ^{c}) S (except G_{3-5}) इह (for हि). $D_{3.4.9}$ तं (for तत्).

6 ^{a}) B_{2-4} धार्त° (for धृत°). — ^{d}) M मा (for मां). — S ins. after 6 (G_4, after 9^{ab}):

370* मृदुपूर्वं साममिश्रं सान्त्वमुग्रं च माधव ।
न तु तन्न्यायमास्थाय गर्हिताश्च ततो वयम् ।
[(L. 1) T_1 G_5 च यत्प्रोक्तं; G_3 साधुमिश्रं (for साममिश्रं). — (L. 2) G_3 कृतस्यायम् (for तु तन्न्यायम्).]

7 ^{b}) K_4 $D_{5.6.8}$ सोस्यार्थो; B_3 शोच्यात्मा; T_2 G_2 यस्यात्मा (for सोऽस्यात्मा). $K_{2.5}$ विवृतोवरः; K_4 D_{6-8} विधृ(K_4 °भृ)तांतरः; $D_{1.5}$ विधृतोत्तरः; D_2 G_5 विवृतोंतरः (D_2 °रं); T_1 G_2 विकृतोंतरा; T_2 विकृतांतरः; M विवृतोंतरा (M_4 °राः); $Ca.s$ विवृतान्तरः (as in text). Dn_1 $D_{3.4.9}$ सामात्यस्य च सात्मनः.

8 ^{a}) $D_{3.4.9}$ राष्ट्र° (for राज्य°). — ^{b}) T_2 G_{1-3} M मार्गते. G_5 शांतिमस्मान्निरीक्षते. — ^{d}) K_5 Ds D_7 न शमम्; Ca असमम् (as in text).

9 ^{a}) Ds D_7 यत्तु; D_9 तत्र (for यत्तद्). — ^{b}) K_4 B (except B_5) Dn_2 G_4 वनेषु ह्युषिता; Dn_1 Ds $D_{5.8}$ वनेष्वध्युषिता; $D_{3.4.9}$ T $G_{1-3.5}$ वने निरुषिता; D_8 वने अध्युषिता; M वने निर्युषिता; Ca वने निर्व्युषिता (as in text). — After 9^{ab}, G_4 ins. 370*. — ^{c}) $K_{1.2.5}$ $D_{1.7}$ एव; Dn_1 $D_{3.5.8.9}$ एकं; Ds एषां; T_1 एतां (for एकां). $D_{3.4.9}$ धार्त° (for धृत°).

10 =(var.) 5. 93. 42. — ^{a}) $K_{1.2.5}$ D_{10} M स्थिताः; T G स्थितः; Ca स्थाता (as in text). $K_{1.2.5}$ D_{10} M (except $M_{1.2}$) स्म; D_1 T G न (for नः). — ^{c}) T_2 $G_{1.5}$ आहास्मा(T_2 °स्मि)न्; G_2 नाहास्मि; G_3 न समः;

C. 5. 2590
B. 5. 72. 10
K. 5. 71. 18

नाहास्म समयं कृष्ण तद्धि नो ब्राह्मणा विदुः ॥ १०
वृद्धो राजा धृतराष्ट्रः स्वधर्मं नानुपश्यति ।
पश्यन्वा पुत्रगृद्धित्वान्मन्दस्यान्वेति शासनम् ॥ ११
सुयोधनमते तिष्ठन्राजास्मासु जनार्दन ।
मिथ्या चरति लुब्धः संश्चरन्प्रियमिवात्मनः ॥ १२
इतो दुःखतरं किं नु यत्राहं मातरं ततः ।
संविधातुं न शक्नोमि मित्राणां वा जनार्दन ॥ १३
काशिभिश्चेदिपाञ्चालैर्मत्स्यैश्च मधुसूदन ।
भवता चैव नाथेन पञ्च ग्रामा वृता मया ॥ १४
कुशस्थलं वृकस्थलमासन्दी वारणावतम् ।
अवसानं च गोविन्द किंचिदेवात्र पञ्चमम् ॥ १५
पञ्च नस्तात दीयन्तां ग्रामा वा नगराणि वा ।
वसेम सहिता येषु मा च नो भरता नशन् ॥ १६
न च तानपि दुष्टात्मा धार्तराष्ट्रोऽनुमन्यते ।
स्वाम्यमात्मनि मत्वासावतो दुःखतरं नु किम् ॥ १७
कुले जातस्य वृद्धस्य परवित्तेषु गृध्यतः ।
लोभः प्रज्ञानमाहन्ति प्रज्ञा हन्ति हता ह्रियम् ॥ १८
ह्रीर्हता बाधते धर्मं धर्मो हन्ति हतः श्रियम् ।
श्रीर्हता पुरुषं हन्ति पुरुषस्यास्वता वधः ॥ १९
अस्वतो हि निवर्तन्ते ज्ञातयः सुहृदृत्विजः ।

G4 M3.5 न हास्म; Ca.s नाहास्म (as in text). D3.4.9 कृत्स्नं (for कृष्ण).

11 D8 om. 11. — a) K1.4 B (except B3) Dn2 Ds1 D2–4.6 G2 Ca गृद्धो (for वृ°). — c) K4 B D (except D7.10; D8 om.) वश्यत्वात् (for पश्यन्वा). T1 G1.2.4.5 M पुत्रगृध्नु(T1 °द्ध्य)त्वात्. G3 पश्यन्स्वपुत्रगृध्नुत्वात्. — d) S सुतस्य; Ca मन्दस्य (as in text).

12 a) K1.2.5 D3.4.7.9 °वशे (for °मते). — c) K5 वृद्धः (for लुब्धः). — d) K4 B D (except D3.4.9.10) हि प्रियम्; S प्रियमथ (G4 विप्रियम्) (for प्रियमिव). K5 (corrupt) चरयच्चात्मनः प्रियं.

13 a) K1.2 D1.10 (*inf. lin.* as in text) अतो (for इ°). K1 B3 D2.8.9 T1 G1.2 तु (for नु). — b) K4 B Dn Ds D1.2.5.7.8.10 यद्; K5 D6 यदा (for यत्र). K1.2.4 B3 Dn1 Ds1 (before corr.).s2 D2.7.10 (*sup. lin.* as in text) T G Cs.np मातुरंततः; D1 मातुरन्यतः; Cn मातरं ततः (as in text). Ca cites अन्ततः. — c) Dn1 D7 Ca.s शं विधातुं; D5.6 सद्विधातुं; Cn संविधातुं (as in text). — d) K5 पुत्राणां; T1 G1.2.5 भ्रातॄ°; Cs मित्रा° (as in text). K5 Dn2 D2.6 च (for वा).

14 a) K1 G4 °पालैश्च; Dn2 D1 °पांचाल्यैः (for °पाञ्चालैः). — c) K5 न्यायेन (for नाथेन). — d) K4 D3.4.9 S (by transp.) मयावृताः (G2 यथा वृताः).

15 =(var.) 5. 31. 19; =(var.) 80. 7cd–8ab. — a) K1.2.5 B Dn D1.2.5–7.10 अविस्थलं; K4 Ds कुशस्थूलं; D8 आविस्थूलं. K4 Ds D8 वृकस्थूलं. — b) K5 D1.2.7 मासंदी; K4 B Dn2 Ds D5.6.8–10 माकंदी; Dn1 D3.4 माकंदं; T1 G4 अवन्तिं; T2 G1–3.5 वासंतीं; M (except M4) आसंदीं (for आसन्दी). K4 G4 वारणावर्तीं. — c) M अवसाने; Ca °सानं (as in text). D3.4.9 T G1.2.5 M1.2 तु (for च). D1 महाबाहो (for च गोविन्द). — d) B Ds D1–4 T1 G1–4 M2.5 कंचिद् (for किंचिद्). D3.4.9 एकं (for एव). D1.3.4.9 S तु (T1 च) (for अत्र).

16 a)=(var.) 5. 80. 7a. K1.2.5 D3.4.7.9.10 एव (for नस्). K2 एतानि; D3.4.9 तावद् (for तात). — b) K1 (before corr.) D6 (by corr.).8 G4 च (for the second वा). — d) Ds स्म (for च). K1.2 वो; D7 वै (for नो). K5 D7.10 T G (except G4) भारता. S (except G4) नशुः; Ca नशन् (as in text).

17 b) D1.5.8 धृत° (for धार्त°). — c) K1.2.5 D3.4.9 सर्वम्; Ca.s स्वाम्यम् (as in text). K1.2.5 D3.4.7.9 संधाय (for मत्वासौ). S (except G4) स (for असौ). — d) K1.5 D3.4.9 G1.5 M ततो; K2 G2–4 इतो; T1 तदा; T2 यतो (for अतो).

18 b) T1 G1.3.5 गृध्नतः. — c) K5 लोभः प्रज्ञां समाहंति. — d) Dn1 transp. प्रज्ञा and हन्ति. K5 स्वयं; G3 प्रियं ; Ca ह्रियं (as in text).

19 b) D1 transp. धर्मो and हन्ति. K5 कुतः कुलं; B2 D7.8 G3.5 M3.4 हतश्रियं. — d) K1.2.5 D1–4.8.9 Ca.s स्वभावतः; K4 B Dn Ds D5–7.10 Cap अधनं वधः; G5 हतोस्वतः (for अस्वता वधः).

20 K2 om. 20. — a) N (K2 om.; K3 missing) Cs अधनात् (for अस्वतो). K1 (by corr.).4 Ds D3–6.8.9 T G M1 (*inf. lin.*) वि-; K5 वै (for हि). — b) K1 D3.4.9 सुहृदर्थिनः; K4 B Dn Ds D2.5–8.10 T1 G1.3.5 सुहृदो द्विजाः; M °दृत्विजः (for °दृत्विजः). — c) K1 D3.4.9 [illegible]; K5 °फलदाः (for °ऽपादफलात्).

अपुष्पादफलाद्वृक्षाद्यथा तात पतत्रिणः ॥ २०
एतच्च मरणं तात यदस्मात्पतितादिव ।
ज्ञातयो विनिवर्तन्ते प्रेतसत्त्वादिवासवः ॥ २१
नातः पापीयसीं कांचिदवस्थां शम्बरोऽब्रवीत् ।
यत्र नैवाद्य न प्रातर्भोजनं प्रतिदृश्यते ॥ २२
धनमाहुः परं धर्मं धने सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
जीवन्ति धनिनो लोके मृता ये त्वधना नराः ॥ २३
ये धनादपकर्षन्ति नरं स्वबलमाश्रिताः ।
ते धर्ममर्थं कामं च प्रमथ्नन्ति नरं च तम् ॥ २४
एतामवस्थां प्राप्यैके मरणं वव्रिरे जनाः ।
ग्रामायैके वनायैके नाशायैके प्रवव्रजुः ॥ २५
उन्मादमेके पुष्यन्ति यान्त्यन्ये द्विषतां वशम् ।
दास्यमेके निगच्छन्ति परेषामर्थहेतुना ॥ २६
आपदेवास्य मरणात्पुरुषस्य गरीयसी ।
श्रियो विनाशस्तद्ध्यस्य निमित्तं धर्मकामयोः ॥ २७
यदस्य धर्म्यं मरणं शाश्वतं लोकवर्त्म तत् ।
समन्तात्सर्वभूतानां न तदत्येति कश्चन ॥ २८
न तथा बाध्यते कृष्ण प्रकृत्या निर्धनो जनः ।
यथा भद्रां श्रियं प्राप्य तया हीनः सुखैधितः ॥ २९
स तदात्मापराधेन संप्राप्तो व्यसनं महत् ।
सेन्द्रान्गर्हयते देवान्नात्मानं च कथंचन ॥ ३०
न चास्मिन्सर्वशास्त्राणि प्रतरन्ति निगर्हणाम् ।

C. 5. 2611
B. 5. 72. 31
K. 5. 71. 39

K5 वृक्षाः (for वृक्षात्). — d) N (except B1 D1. 2; K2 om.; K3 missing) कृष्ण (for तात).

21 a) K1. 2 D3–9 हि (for च). D1. 2 कृष्ण; D7. 10 कृत्स्नं (for तात). — D6 om. 21bcd. — b) K2. 5 D7 G5 अस्मान्; K4 B Dn Ds D3–5. 8–10 मत्तः; Ca अस्वात् (for अस्मात्). K2. 5 D2. 7 G5 पतितान् (for पतिताद्). Ds विद्धि माधव; T2 G2 प्रतिभाति च (for पतितादिव). — c) K4 G1 अपि (for वि-). — d) D7. 10 (m as in text) गत°; Ca. s प्रेत° (as in text).

22 = 5. 132. 12. — a) G5 वृत्तिम् (for कांचिद्). — b) K5 T1 G4 शंकरो; B3 संजयो (for शम्बरो). — c) K2 (m as in text) अधनं; T G अश्नतः (G4 अंततः); M1. 2 उद्यमः; M3–5 उद्यतः (for अद्य न).

23 c) D1 सर्वे (for लोके). — d) K5 निर्धना (for त्वधना).

24 b) Ds2 G3 नराः (for नरं). K5 B2. 4 D (except D1. 8) G1. 2 आस्थिताः (for आश्रिताः). — c) K4 न; Cs ते (as in text). K5 तेन धर्मः कथं कामः. — d) D7 प्रतिघ्नंति; M प्रमथंति; Cs प्रमथ्नन्ति (as in text). D5 T G1. 2. 5 च तं नरं (by transp.); D8 च तं वरं.

25 b) K4 D3. 4. 9 चक्रिरे (for वव्रिरे). — c) G2 जलाय (for वनाय). — d) D2. 9 G2 वनाय; T G1. 3–5 जलाय; Ca. s नाशाय (as in text).

26 a) S आत्मानमेके त्यक्ष्यंति. — b) Ds1 यास्यंत्यन्ये द्विषां वशं. — c) G2. 5 अन्ये (for एके). K1. 5 D1. 8 G1. 3 न; K4 B Dn Ds D3–6. 9 च; D2 तु; M1. 2 हि (for नि-). — d) K1 सर्वहेतुभिः; K2. 5 D1–4. 9 अर्थहेतुभिः; T1 G1. 5 °हेतवे; T2 G2. 3 M °हेतवः; G4 असुहेतवः.

27 a) T1 G3. 4 एषा° (for एवा°). K4 M मरणं; Cs मरणात् (as in text). — c) D1 श्रिया; D10 श्रेयो; Ca. s श्रियो (as in text). K2 Ds2 D8 तद्यस्य; D7 सा ह्यस्य; Ca. s तद्ध्यस्य (as in text). K1 श्रिया विहीनस्तद्दास्य (sic); K5 श्रिया विहीनं तद्वा स्यात्; S यया विनश्यते चास्य (G3 चासौ; G4 नान्यत्). — d) D3. 4. 9 विनाशो; Ca. s निमित्तं (as in text).

28 a) K1 D3. 4. 9 transp. धर्म्यं and मरणं. K5 D8 धर्मं; Dn1 S (except G3) धर्म-; Ca. s धर्म्यं (as in text). — b) K5 B (except B5) Dn D10 G4 °वर्त्मवत्; D2 °धर्मतः; D3. 4. 9 °वर्त्मना; T2 G2 °संमतं; Cs °वर्त्म तत् (as in text). — c) D7 T2 G2–4 M1 समं तत्; Ca. s समन्तात् (as in text). — d) K1. 2. 5 Ds2 D2–4. 7. 9 transp. न and तदत्येति. T1 G1. 5 एतद् (for तद्). K4 D10 G4 अभ्येति; Cs अत्येति (as in text). D1 तदभ्येति न कश्चन. Cs cites कश्चित्.

29 c) K2 (by transp.) भद्रां यथा; K5 सुभद्रां च; Ds2 यदा भद्रां. — d) K2 श्रिया (for तया). T2 (before corr.) G2 शुभै° (for सुखै°).

30 c) K5 स सेंद्रान्गर्हते देवान्. — d) K1. 2 D1. 7 T1 G3. 5 M1. 3. 4 आत्मानं; T2 G2 मानवान् (for नात्मानं). K1 (by corr.) B3 D7. 8 S (except T2 G2) न; D2 वा (for च). G4 कदा° (for कथं°).

31 a) K4 B D (except D1–4. 9) चास्य; S तस्मिन् (for चास्मिन्). K5 वश° (for सर्व°). — b) K4 B D (except D1) Ca प्रभवंति; T G1. 5 प्रसरंति. Cd cites न तरन्ति. K2 D8 T2 G1. 2 निगर्हणा (K2 D8 °णं); K4 B Dn Ds D2. 5–7. 10 निबर्हणे; K5 D3. 4. 9 निगर्हणात्; D1 T1

C. 5. 2611
B. 5. 72. 31
K. 5. 71. 39

सोऽभिकुध्यति भृत्यानां सुहृदश्चाभ्यसूयति ॥ ३१
तं तदा मन्युरेवैति स भूयः संप्रमुह्यति ।
स मोहवशमापन्नः क्रूरं कर्म निषेवते ॥ ३२
पापकर्मात्ययायैव संकरं तेन पुष्यति ।
संकरो नरकायैव सा काष्ठा पापकर्मणाम् ॥ ३३
न चेत्प्रबुध्यते कृष्ण नरकायैव गच्छति ।
तस्य प्रबोधः प्रज्ञैव प्रज्ञाचक्षुर्न रिष्यति ॥ ३४
प्रज्ञालाभे हि पुरुषः शास्त्राण्येवान्ववेक्षते ।
शास्त्रनित्यः पुनर्धर्मं तस्य ह्रीरङ्गमुत्तमम् ॥ ३५
ह्रीमान्हि पापं प्रद्वेष्टि तस्य श्रीरभिवर्धते ।
श्रीमान्स यावद्भवति तावद्भवति पूरुषः ॥ ३६
धर्मनित्यः प्रशान्तात्मा कार्ययोगवहः सदा ।
नाधर्मे कुरुते बुद्धिं न च पापेषु वर्तते ॥ ३७
अह्रीको वा विमूढो वा नैव स्त्री न पुनः पुमान् ।
नास्याधिकारो धर्मेऽस्ति यथा शूद्रस्तथैव सः ॥ ३८
ह्रीमानवति देवांश्च पितॄनात्मानमेव च ।
तेनामृतत्वं व्रजति सा काष्ठा पुण्यकर्मणाम् ॥ ३९
तदिदं मयि ते दृष्टं प्रत्यक्षं मधुसूदन ।
यथा राज्यात्परिभ्रष्टो वसामि वसतीरिमाः ॥ ४०
ते वयं न श्रियं हातुमलं न्यायेन केनचित् ।
अत्र नो यतमानानां वधश्चेदपि साधु तत् ॥ ४१
तत्र नः प्रथमः कल्पो यद्वयं ते च माधव ।
प्रशान्ताः समभूताश्च श्रियं तानश्नुवीमहि ॥ ४२
तत्रैषा परमा काष्ठा रौद्रकर्मक्षयोदया ।

$G_{4.5}$ M न गर्हणा (D_1 °णं; G_4 °णाः; M_1 °णां); Ca.d.s as in text. — ^{c}) Ds T_1 $G_{1.5}$ अति-; T_2 G_2 $M_{3.4}$ अपि (for अभि-). — ^{d}) B_2 G_2 M_2 अप्यसूयते; Ds D_7 $M_{1.3-5}$ अभ्यसूयते.

32 ^{a}) K_1 $D_{1.3.4.9}$ तं तथा; K_2 $B_{2.4}$ $D_{2.5.8}$ G_5 Cn तत्तदा; G_3 M (except M_1) तं सदा. Ds D_9 मृत्युः; Ca.s मन्युः (as in text). K_4 Dn_2 (by corr.) $D_{2-6.8.9}$ T_2 G_2 एवेति (for एवैति). — ^{d}) K_2 D_2 पापं; T_2 G_3 क्रूर- (for क्रूरं).

33 ^{a}) K_1 पापकर्मानुयायैव; K_2 पापं कर्मा°; K_4 B D (except $D_{1,2}$) पापकर्मतया चैव; K_5 °न्वयाच्चैव; T_2 G_2 °श्रयाच्चैव; G_5 °न्वयादेव. Ca.d cite अनुयाय. — ^{d}) K_2 $D_{3.4.9}$ G_5 सावस्था; K_4 सा कथा (for सा काष्ठा). K_5 संभवत्यपकर्मिणां.

34 ^{c}) S (except $G_{3.4}$) वै (for एव). — ^{d}) S प्रज्ञाबुद्धिः (G_4 प्रज्ञां बुद्धिं) (for प्रज्ञाचक्षुः). N (except K_5 D_1; K_3 missing) तरिष्यति; $G_{1.3.4}$ M न रिष्यते.

35 K_5 om. 35^{ab}. — ^{a}) D_2 प्रज्ञालाभाद्. — ^{b}) $M_{3.4}$ अन्वपेक्षते. — ^{c}) K_1 D_9 G_3 शास्त्रनित्यं; K_4 B Dn Ds $D_{5-8.10}$ °निष्ठः; K_5 T_1 °सत्यः; $G_{1.5}$ शास्त्रान्नित्यं. T_2 $G_{3.4}$ परं (for पुनर्). K_1 D_2 धर्म्यं; D_1 $M_{3.4}$ धर्मः (for धर्मं). — D_1 om. 35^{d}–37^{a}. — ^{d}) G_1 (before corr.)$._{3.4}$ श्रीर् (for ह्रीर्).

36 D_1 om. 36 (cf. v.l. 35). — ^{a}) $G_{3.4}$ श्री° (for ह्री°). K_5 ह्रीमान्पापं परिद्वेष्टि. — ^{c}) D_2 ह्री° (for श्री°). K_2 ह्रीमान्स यावच्चिंतयति (hypermetric!).

37 D_1 om. 37^{a} (cf. v.l. 35). — ^{a}) D_{10} °निष्ठः (for °नित्यः). — ^{b}) T_2 G_2 कार्ययोगं (G_2 °गे) वहन्; G_4 °बलः; G_5 °वशः; Cs as in text. — ^{c}) T_1 $G_{1.3.5}$ धर्मेषु (for नाधर्मे). $D_{3.4.9}$ वृद्धिं; Cs बुद्धिं (as in text). — ^{d}) K_5 कुर्वंते (for वर्त°). K_4 B D (except $D_{3.4.9}$) न च पापे प्रवर्तते. Cs cites प्रवर्तते.

38 ^{a}) T_1 G_4 अश्रीकः; G_3 न श्रीकः; Ca.s अह्रीकः (as in text). K_1 $D_{2-4.9}$ T_1 $G_{1.5}$ M_3 अपि; K_2 अति-; Ca.d.s वि- (as in text). — ^{b}) D_7 वै; Ca.d एव (as in text). G_4 पुमान्भवेत् (for पुनः पुमान्). — ^{c}) K_4 om. from धर्मेऽस्ति up to 39^{d}.

39 K_4 om. 39 (cf. v.l. 38). — ^{a}) T_1 G_{3-5} M_5 श्रीमान् (for ह्रीमान्). $K_{1.2.5}$ Ds_1 $D_{1.3-7.9}$ नमति; D_2 नंदति; D_8 नयति; S (except M_2) उपैति; Ca अवति (as in text). — ^{c}) $K_{1.5}$ D_1 जय° (for व्रज°). S तेनामृतं जनयति (T_1 $G_{1.5}$ जनो याति; G_4 जयति सा).

40 ^{c}) K_5 $G_{1.5}$ तथा; M_2 यदा (for यथा). $D_{3.4.9}$ राष्ट्रात् (for राज्यात्). — ^{d}) G_4 M वसानो (for °मि).

41 ^{a}) T_2 G_2 हंतुम् (for हातुम्). — ^{b}) K_2 मार्गत्यागेन (for अलं न्यायेन). — ^{d}) K_2 D_8 $G_{2.3}$ साधुवत्; B_2 साधुतः; D_1 शाश्वतः (for साधु तत्).

42 ^{a}) K_2 B_3 D_1 T_2 G_4 अत्र नः; $D_{3.4.9}$ तदयं; G_2 आत्मनः (for तत्र नः). — ^{b}) K_5 तव; Ds G_4 तेन (for ते च). D_2 बांधवाः (for माधव). — ^{c}) B M शमभूताः; T_1 $G_{1.3.5}$ सह°; T_2 G_2 सर्वे°; G_4 च महांतः; Cs समभूताः (as in text). Ca cites संभूताः. — ^{d}) K_2 प्राश्नुवीमहि; Dn_1 $D_{3.4.9}$ आश्नु°; Ca अश्नु° (as in text).

43 ^{a}) B_3 D_9 अत्र (for तत्र). D_1 एव (for एषा).

यद्वयं कौरवान्हत्वा तानि राष्ट्राण्यशीमहि ॥ ४३
ये पुनः स्युरसंबद्धा अनार्याः कृष्ण शत्रवः ।
तेषामप्यवधः कार्यः किं पुनर्ये स्युरीदृशाः ॥ ४४
ज्ञातयश्च हि भूयिष्ठाः सहाया गुरवश्च नः ।
तेषां वधोऽतिपापीयान्किं नु युद्धेऽस्ति शोभनम् ॥ ४५
पापः क्षत्रियधर्मोऽयं वयं च क्षत्रबान्धवाः ।
स नः स्वधर्मोऽधर्मो वा वृत्तिरन्या विगर्हिता ॥ ४६
शूद्रः करोति शुश्रूषां वैश्या विपणिजीविनः ।
वयं वधेन जीवामः कपालं ब्राह्मणैर्वृतम् ॥ ४७
क्षत्रियः क्षत्रियं हन्ति मत्स्यो मत्स्येन जीवति ।
श्वा श्वानं हन्ति दाशार्ह पश्य धर्मो यथागतः ॥ ४८
युद्धे कृष्ण कलिर्नित्यं प्राणाः सीदन्ति संयुगे ।
बलं तु नीतिमात्राय हठे जयपराजयौ ॥ ४९
नात्मच्छन्देन भूतानां जीवितं मरणं तथा ।
नाप्यकाले सुखं प्राप्यं दुःखं वापि यदूत्तम ॥ ५०
एको ह्यपि बहून्हन्ति घ्नन्त्येकं बहवोऽप्युत ।
शूरं कापुरुषो हन्ति अयशस्वी यशस्विनम् ॥ ५१
जयश्चैवोभयोर्दृष्ट उभयोश्च पराजयः ।
तथैवापचयो दृष्टो व्यपयाने क्षयव्ययौ ॥ ५२
सर्वथा वृजिनं युद्धं को घ्नन्न प्रतिहन्यते ।

C. 5. 2633
B. 5. 72. 53
K. 5. 71. 61

$K_{1.5}$ D_{5-8} M चरमा; K_2 च परा (for परमा). — [d]) K_1 B D (except $D_{1.7}$) अवाप्नुमः (for अशीमहि).

44 [a]) D_1 असंबंधा; T_1 G M_1 (*inf. lin.*) Cs असंरब्धा (G_4 अबद्धा वै); $M_{1.2}$ सुसंरब्धा; M_{3-5} असमारंभा (for असंबद्धा). — [c]) $D_{3.4}$ अथ (for अपि). $D_{3.4.8}$ वधः; D_7 अधिकः (for अवधः). $K_{1.2.5}$ कामः (for कार्यः).

45 [a]) K_2 इति; K_4 $B_{2.4}$ Dn Ds $D_{5.6.8.10}$ $G_{3.4}$ एव; $B_{1.3.5}$ $D_{3.4.9}$ इह; T_2 G_2 अपि (for हि). — [b]) K_2 सुहृदः; T_2 (*inf. lin.* as in text) कुरवः (for गुरवः). — [c]) $K_{1.5}$ S तेषां वधान्न (T_1 $G_{1.3.5}$ °धस्तु; G_4 °धं नः; M_1 °धान्नः; M_5 °धं न) पापीयः (T $G_{1.3.5}$ °यान्). — [d]) K_2 Dn_1 तु (for नु). G_5 युद्धेश्च (for युद्धे). K_1 सु-; $D_{2.5.6}$ अति-; G_5 च (for अस्ति).

46 [b]) $D_{1.2}$ ते (for च). $K_{2.4}$ B Dn_1 Ds $D_{1.5.6.8.10}$ Ca.d क्षत्रबंधवः; D_7 क्षत्रियाधमाः; G_4 क्षत्रबांधवात्. — [c]) $D_{3.4.9}$ च (for स्व-). K_5 स नः स्वधर्मो वृत्तिर्या; T_1 स तस्य नोस्त्वधर्मोयं; T_2 (by corr.) $G_{1.3.5}$ स नोस्त्वधर्मो धर्मो वा. — [d]) K_1 D_7 हि; $G_{4.5}$ अपि (for वि-).

47 [a]) T_1 G_1 करोतु (for °ति). — [b]) K_4 B_3 Dn_1 $D_{2.5-10}$ M वैश्यो. K_4 B_3 Ds $D_{5.6.8.10}$ विपणिजीविकां; $B_{1.2.4.5}$ Dn_2 $D_{3.4.9}$ वै पण्यजीविकां ($B_{2.4}$ Dn_2 °काः); Dn_1 [अ]पि पण्यजीविकां; S वाणिज्यजीवि($M_{2.5}$ °व)नः. — [c]) K_5 राज्येन; B_3 D_5 (before corr.) धने°; S युद्धे° (for वधे°). — [d]) S कार्पण्यं; Ca.d.s कपालं (as in text).

48 [a]) Dn_1 $D_{3.4.9}$ क्षत्रियान्क्षत्रियो; D_{10} S (by transp.) क्षत्रियं क्षत्रियः. — [c]) G_3 transp. श्वा and श्वानं. K (K_3 missing) B_5 D_{1-9} अत्ति (for हन्ति). — [d]) K_5 यश्च; Ca यस्य (Cap पश्य as in text). $D_{3.4.9}$ पश्य धर्मे यथागतिः; T_2 G_2 पश्य धर्मोयमागतः. Ca.d.s cite यथागतः (as in text).

49 [a]) T_2 M (except M_2) नित्यः (for नित्यं). — [c]) G_3 फलं (for बलं). B_3 D_2 च (for तु). K_2 नीतिमात्रं यत्; K_4 B (except B_5) Dn Ds $D_{2-6.8.9}$ नीतिमाधाय; K_5 D_7 S नीतिमास्थाय; D_{10} नीतिनाचार्यं (marg. *sec. m.* °मादाय). — [d]) K_2 घतौ (sic); K_5 द्यूते; $B_{2.4}$ Dn_2 Cn युध्ये; Dn_1 $D_{3.4.9}$ युद्धे; D_2 (before corr.) Cs हव्ने; D_5 (m as in text).6 ईंडे; D_{10} (marg. *sec. m.* as in text) आहवे; S भवेत्; Ca.d हठे (as in text). T_2 G (except G_5) °जये (for °जयौ).

50 [a]) M_1 (*inf. lin.*) आत्म°; Ca नात्म° (as in text). — [c]) Dn_2 Ds_2 $D_{1.8}$ T_2 M (except M_1) प्राप्य (for °प्यं). — [d]) $K_{4.5}$ Ds_1 च (for वा). $K_{1.4.5}$ G_4 M यदुत्तमं; Ds D_{10} यदूद्वह; $D_{1.2}$ यदुत्तरं (for यदूत्तम).

51 [a]) In K_1, the portion from पि in 51[a] up to प्राप्तकालमन in 76[b] is lost on a missing fol. T_1 transp. हि and अपि. K_2 [ऽ]प्येव (for ह्यपि). — [b]) K_2 M_{3-5} अव्यु ; K_5 श्रुताः; G_4 हि ते (for अप्युत). — G_4 om. 51[c]–53[b]. — [c]) K_5 $D_{1.7}$ T $G_{1.2}$ M द्वेष्टि; G_5 हंता (for हन्ति).

52 K_1 missing; G_4 om. 52 (cf. v.l. 51). — [a]) K_4 B Dn Ds $D_{5-7.10}$ न (for च). K_2 न (for एव). D_2 दृष्टं; $D_{3.4.9}$ न स्याद् (for दृष्टः). — [b]) K_4 B Dn Ds $D_{5.6.8.10}$ नोभयोः; Cs उभयोः (as in text). — [c]) $D_{3.4.9}$ अथ (for तथा). $K_{2.5}$ उपचयः; S (G_4 om.) अपजयः; Cs अपचयः (as in text). — [d]) D_1 ह्यपायेन; D_2 उपायाश्च; D_6 व्ययमाने; T_2 G_2 व्यपायाने (T_2 *inf. lin.* व्यपायेन); $G_{1.5}$ ह्यपयाने; Cd अपयाने; Ca.s व्यपयाने (as

C. 5. 2633
B. 5. 72. 53
K. 5. 71. 61

हतस्य च हृषीकेश समौ जयपराजयौ ॥ ५३
पराजयश्च मरणान्मन्ये नैव विशिष्यते ।
यस्य स्याद्विजयः कृष्ण तस्याप्यपचयो ध्रुवम् ॥ ५४
अन्ततो दयितं घ्नन्ति केचिदप्यपरे जनाः ।
तस्याङ्ग बलहीनस्य पुत्रान्भ्रातॄनपश्यतः ।
निर्वेदो जीविते कृष्ण सर्वतश्चोपजायते ॥ ५५
ये ह्येव वीरा ह्रीमन्त आर्याः करुणवेदिनः ।
त एव युद्धे हन्यन्ते यवीयान्मुच्यते जनः ॥ ५६
हत्वाप्यनुशयो नित्यं परानपि जनार्दन ।
अनुबन्धश्च पापोऽत्र शेषश्चाप्यवशिष्यते ॥ ५७
शेषो हि बलमासाद्य न शेषमवशेषयेत् ।
सर्वोच्छेदे च यतते वैरस्यान्तविधित्सया ॥ ५८
जयो वैरं प्रसृजति दुःखमास्ते पराजितः ।
सुखं प्रशान्तः स्वपिति हित्वा जयपराजयौ ॥ ५९
जातवैरश्च पुरुषो दुःखं स्वपिति नित्यदा ।
अनिर्वृतेन मनसा ससर्प इव वेश्मनि ॥ ६०
उत्सादयति यः सर्वं यशसा स वियुज्यते ।
अकीर्तिं सर्वभूतेषु शाश्वतीं स नियच्छति ॥ ६१
न हि वैराणि शाम्यन्ति दीर्घकालकृतान्यपि ।
आख्यातारश्च विद्यन्ते पुमांश्चोत्पद्यते कुले ॥ ६२

---

in text). B8 D3.4.6.8.9 T G5 क्षयाव्ययौ; G6 क्षयोदयः; Cs क्षयव्ययौ (as in text).

53 K1 missing; G4 om. 53^{ab} (cf. v.l. 51). — ^{a}) D1 दुःखं; S (G4 om.) युद्धे (for युद्धं). — ^{b}) T2 (by corr.) का हि नः; G5 केन न (for को घ्नन्). — ^{c}) K5 D7 T2 G2.4 M वा; D2 किं; T1 G1.5 अपि (for च).

54 K1 missing (cf. v.l. 51). M2 om. 54^{a}–60^{b}. — ^{a}) D6 स्याद् (for अपि). K4.5 D5.8 S (except G3 M1; M2 om.) अपजयो; D6 अजयो (for अपचयो). B D1 T G (except G4) M1.4 ध्रुवः; D7 महान् (for ध्रुवम्).

55 K1 missing (cf. v.l. 51). M2 om. 55 (cf. v.l. 54). — ^{a}) K2 अतोन्ये; D7 पुत्रं च (for अन्ततो). T2 दैवतं; Ca.d दयितं (as in text). D2 T G1.2 हंति (for घ्नन्ति). — ^{b}) Ds D2 केचिदस्य परे जनाः; D1 S (M2 om.) केचिदप्यपराजिताः; D7 केचित्केचित्परे जनाः. — ^{c}) K2 D1.2 T G (except G4) M1 वर° (for बल°). D3.4.9 तस्याभावेन हीनस्य; M1 (*inf. lin.*).3–5 तस्यात्मबलहीनस्य. — ^{d}) K2 D7.10 transp. पुत्रान् and भ्रातॄन्. — ^{f}) K2.5 D7.10 M3–5 सर्वशः; D3.4.9 सर्वेषां (for सर्वतः).

56 K1 missing (cf. v.l. 51). M2 om. 56 (cf. v.l. 54). — ^{a}) K4 B Dn Ds D2–6.8.9 धीरा (for वीरा). D1 य एव वीरा धीमंतः; T1 G1.5 एते प्रवीराः श्रीमंतः; T2 G2.3 M (M2 om.) ये ते (T2 G2.3 च) प्रवीराः श्री(M5 ह्री)मंतः; G4 ये प्रवीराश्च श्रीमंतः. — ^{d}) D3.4.9 आयुष्मान्; all comm. यवीयान् (as in text).

57 K1 missing (cf. v.l. 51). M2 om. 57 (cf. v.l. 54). — ^{a}) K2.5 D7 T1.2 (before corr.) G (except G3) M1 हि (for अपि). — ^{c}) G3 °बंधस्य (for °बंधश्च). Cs cites पापानुबंधः, Ca.d अनुबन्धः. S (M2 om.) पापस्य (G1 पापश्च; G2 पापोस्य) (for पापोऽत्र). — ^{d}) K2.5 D1.2 G5 M3–5 Ca.d.s शेषस्य; G3 शेषं वा; G4 एष वा (for शेषश्च).

58 K1 missing (cf. v.l. 51). M2 om. 58 (cf. v.l. 54). — ^{a}) G3 बलवानस्य (for °मासाद्य). — ^{b}) B2.4 Dn Ds D2.5.6.8 M5 अनु°; Ca अव° (as in text). D3.4.9 नैव शेषमशेषयेत्. — ^{c}) K2.5 D7 T1 G1 न; G3.4 तु (for च). D1 T2 G2.5 सर्वोच्छेदाय यतते (G2 भीतेन). — ^{d}) D1 आशु (for अन्त-). M1.4.5 °दिधि° (for °विधि°).

59 K1 missing (cf. v.l. 51). M2 om. 59 (cf. v.l. 54). — ^{b}) D1.5.6.8 G4 °जयः (for °जितः). — K5 om. 59^{c}–60^{b}. — ^{c}) D3.4.9 सुखः प्रशांतं (सुखं प्रशान्तः). — ^{d}) Ds जित्वा (for हित्वा).

60 K1 missing (cf. v.l. 51). K5 M2 om. 60^{ab} (cf. v.l. 54, 59). — ^{a}) D2 तु; D3.4.9 हि (for च). — ^{b}) D3.4.9 G4 नित्यं (for दुःखं). D1 नित्यशः; D3.4.9 G4 दुःखितः (for नित्यदा). — ^{c}) K2.5 D2–4.6 G3 अनिवृत्तेन; K4 B1–3 D1.5.10 T2 G1.4 Cd °र्वृत्तेन (for °र्वृतेन).

61 K1 missing (cf. v.l. 51). K5 om. 61–77. — ^{a}) G4 यत्; G5 तत् (for यः). — ^{b}) B3 D1 G5 च; D3.4.9 न; G2 वा (for स). B Dn Ds D5.6.8 °मुच्यते (for °युज्यते). — ^{c}) D1 °लोकेषु (for °भूतेषु). — ^{d}) K2 D1 T G1.3–5 M च; D3.4.9 G2 वा (for सः). K2 D1.7.10 T1.2 (*inf. lin.*) G (except G2) M1 निगच्छति; B8 अधिगच्छ°; B5 अभिगच्छ° (for नियच्छ°).

62 K1 missing (cf. v.l. 51). K5 om. 62 (cf. v.l. 61). — ^{b}) B Dn Ds D2 (before corr.).5.6.8 °धृतानि; T1 G1.5 °गतानि. — After 62^{ab}, D8 reads

न चापि वैरं वैरेण केशव व्युपशाम्यति ।
हविषाग्निर्यथा कृष्ण भूय एवाभिवर्धते ॥ ६३
अतोऽन्यथा नास्ति शान्तिर्नित्यमन्तरमन्ततः ।
अन्तरं लिप्समानानामयं दोषो निरन्तरः ॥ ६४
पौरुषेयो हि बलवानाधिर्हृदयबाधनः ।
तस्य त्यागेन वा शान्तिर्निवृत्त्या मनसोऽपि वा ॥ ६५
अथ वा मूलघातेन द्विषतां मधुसूदन ।
फलनिर्वृत्तिरिद्धा स्यात्तन्नृशंसतरं भवेत् ॥ ६६
या तु त्यागेन शान्तिः स्यात्तदृते वध एव सः ।
संशयाच्च समुच्छेदाद्द्विषतामात्मनस्तथा ॥ ६७
न च त्यक्तुं तदिच्छामो न चेच्छामः कुलक्षयम् ।
अत्र या प्रणिपातेन शान्तिः सैव गरीयसी ॥ ६८
सर्वथा यतमानानामयुद्धमभिकाङ्क्षताम् ।
सान्त्वे प्रतिहते युद्धं प्रसिद्धमपराक्रमम् ॥ ६९
प्रतिघातेन सान्त्वस्य दारुणं संप्रवर्तते ।
तच्छुनामिव गोपादे पण्डितैरुपलक्षितम् ॥ ७०
लाङ्गूलचालनं क्ष्वेडः प्रतिरावो विवर्तनम् ।
दन्तदर्शनमारावस्ततो युद्धं प्रवर्तते ॥ ७१

C. 5. 2652
B. 5. 72. 71
K. 5. 71. 79

63^{cd}. — ^{d}) B1.2.5 D3.4.9 पुनः; D1 पुंसां; Cs पुमान् (as in text). K4 D (except D3.4.7.9.10) Cs चेद्विद्यते B1.2.5 चोत्पाद्यते; T1 G1.5 M1.2.5 चोत्पत्स्यते.

63 K1 missing (cf. v.l. 51). K5 om. 63 (cf. v.l. 61). — ^{b}) D1.2 अप्युप-; D7 ह्युप-; T G प्रति- (G3 तं च) (for व्युप-). — D8 reads 63^{cd} after 62^{ab}.

64 K1 missing (cf. v.l. 51). K5 om. 64 (cf. v.l. 61). — ^{a}) K4 D1–4.6.9 शांतिरस्ति (for नास्ति शान्तिर्). — ^{b}) D3.4.9 चित्यं; Cs नित्यं (as in text). — ^{c}) K4 D3.4.9 लप्स्य° (for लिप्स°).

65 K1 missing (cf. v.l. 51). K5 om. 65 (cf. v.l. 61). — ^{a}) Ds पौरुषो यो; D1 पौरुषं यो; Ca.d.s पौरुषेयो (as in text). G5 अपि (for हि). — ^{b}) D1.2 °दारणः; D10 °दारुणः; T1.2 (*inf. lin.*) G1 °तापनः; G5 °तापितः (for °बाधनः). — G8 (hapl.) om. from 65^{d} up to शान्तिः in 68^{d}. — ^{d}) T1 G5 M2 निर्वृत्या; Cd.s निर्वृत्त्या (for निवृत्त्या). K4 B Dn Ds D5.6.8.10 मरणेनापि वा भवेत्.

66 K1 missing (cf. v.l. 51). K5 G3 om. 66 (cf. v.l. 61, 65). — ^{a}) G4 मूलघातेन च पुनः. — ^{c}) D2 T2 फलान्निर्वृत्तिः; D8 फलनिवृत्तिः; M2 फलनिर्वृतिः; Ca.s as in text. T G1.4.5 M2 अर्थस्य; G2 अर्थामः; M3.5 अंधस्य (for इद्धा स्यात्). Ca.d cite इद्धा. — G2 (hapl.) om. from 66^{d} up to चेच्छामः in 68^{b}. — ^{d}) K4 B D1.2.7 Ca.d न; Dn2 D8 G4 तं (for तत्). K2 महत्; Ca.d भवेत् (as in text). D3.4.9 न (D9 ना) नृशंसं ततो भवेत्. Cd cites नृशंसान्तरं.

67 K1 missing (cf. v.l. 51). K5 G2.3 om. 67 (cf. v.l. 61, 65, 66). — ^{a}) B2 D3.4.9 यत् (for या). — ^{c}) D3.4.9 साक्षाद्यः; S (except M5; G2.3 om.) संशयः; Ca.d.s संशयात् (as in text). D2 समुच्छिद्य; D3.4.7.9 T1 G1.5 Cs °च्छेदो (for °च्छेदाद्).

68 K1 missing (cf. v.l. 51). K5 G3 om. 68 (cf. v.l. 61, 65). G2 om. up to चेच्छामः in 68^{b} (cf v.l. 66). — ^{a}) D7.10 अपि (for च). D3.4.9 इह; Ca.d.s तत् (as in text). — ^{b}) K4 B2–4 Ds2 D6.7.10 G5 इच्छाम (for °मः).

69 K1 missing (cf. v.l. 51). K5 om. 69 (cf. v.l. 61). — ^{b}) B2.4 °कांक्षिणां. — ^{c}) D1 सांत्वं; Ca.d.s सान्त्वे (as in text). K2 G4 प्रतिहतं; D1 प्रणिहिते; Cs प्रतिहते (as in text). K4 D3.4.9 युद्धे; Cs युद्धं (as in text). — ^{d}) B Dn Ds D5.6 नापराक्रमः (B3 °मं); Ca.s अपराक्रमं (as in text).

70 K1 missing (cf. v.l. 51). K5 om. 70 (cf. v.l. 61). — ^{a}) Dn1 D3.4.7.9.10 °घाते तु (for °घातेन). Ca cites प्रतिघाते. — ^{b}) D2 दारुणः; Cs °णं (as in text). K2 प्रतिपत्स्यते; D1 संप्रपत्स्यते; D2 प्रतिपद्यते; Cs यत्प्रवर्तते. G5 तदा युद्धं प्रवर्तते. — ^{c}) M (except M1) अपि (for इव). K2 D2 गोष्पादे; K4 B Dn Ds D8–10 Ca.s संपाते; D1 गोपादं; T2 G2 °विंद; G1 °घाते; G3 °घादे; G4 °वाटे; G5 °स्पाके; M1.3.4 °खादे; Cd °पादे (as in text).

71 K1 missing (cf. v.l. 51). K5 om. 71 (cf. v.l. 61). — ^{a}) D1 दैन्यप्रकाशनं; Ca.d लाङ्गूलचालनं (as in text). B (except B6) Dn2 Ds D5–7 G3 Ca.n.s क्ष्वेडा; D4 °ला:; D9 °लः; Cd °डः (as in text). G4 लांगूलनक्ष्वेळनं च. — ^{b}) B2.4 D1.2 (before corr.).10 Cn प्रतिवाचो; B3 D2 (after corr.).5.6 °बाधो; D3.4.9 °वाचं; D8 Cs °वीरो; Ca °रोधः; Cd as in text. B1.5 D9 निवर्तनं; Ca.d.s वि° (as in text). S प्रति(G4 °त्या)रावनिवर्तनैः. — ^{c}) S दंतदर्श(G5 °दंश)नरावैश्च; Ca.d.s as in text.

C. 5. 2652
B. 5. 72. 72
K. 5. 71. 80

तत्र यो बलवान्कृष्ण जित्वा सोऽत्ति तदामिषम् ।
एवमेव मनुष्येषु विशेषो नास्ति कश्चन ॥ ७२
सर्वथा त्वेतदुचितं दुर्बलेषु बलीयसाम् ।
अनादरो विरोधश्च प्रणिपाती हि दुर्बलः ॥ ७३
पिता राजा च वृद्धश्च सर्वथा मानमर्हति ।
तस्मान्मान्यश्च पूज्यश्च धृतराष्ट्रो जनार्दन ॥ ७४
पुत्रस्नेहस्तु बलवान्धृतराष्ट्रस्य माधव ।
स पुत्रवशमापन्नः प्रणिपातं प्रहास्यति ॥ ७५
तत्र किं मन्यसे कृष्ण प्राप्तकालमनन्तरम् ।
कथमर्थाच्च धर्माच्च न हीयेमहि माधव ॥ ७६
ईदृशे ह्यर्थकृच्छ्रेऽस्मिन्कमन्यं मधुसूदन ।
उपसंप्रष्टुमर्हामि त्वामृते पुरुषोत्तम ॥ ७७
प्रियश्च प्रियकामश्च गतिज्ञः सर्वकर्मणाम् ।
को हि कृष्णास्ति नस्त्वादृक्सर्वनिश्चयवित्सुहृत् ॥ ७८

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः प्रत्युवाच धर्मराजं जनार्दनः ।
उभयोरेव वामर्थे यास्यामि कुरुसंसदम् ॥ ७९
शमं तत्र लभेयं चेद्युष्मदर्थमहापयन् ।
पुण्यं मे सुमहद्राजंश्चरितं स्यान्महाफलम् ॥ ८०
मोचयेयं मृत्युपाशात्संरब्धान्कुरुसृञ्जयान् ।
पाण्डवान्धार्तराष्ट्रांश्च सर्वां च पृथिवीमिमाम् ॥ ८१

युधिष्ठिर उवाच ।

न ममैतन्मतं कृष्ण यत्त्वं यायाः कुरून्प्रति ।
सुयोधनः सूक्तमपि न करिष्यति ते वचः ॥ ८२

---

72 K1 missing (cf. v.l. 51). K5 om. 72 (cf. v.l. 61). — [a]) D1.3.4.9 ततो; G5 यत्र (for तत्र). — [b]) K4 D3.4.9 हत्वा (for जित्वा). — [c]) D9 एतद् (for एवम्). T2 G2 एष (for एव). — [d]) K2 S (except G3.4 M5) transp. विशेषो and न.

73 K1 missing (cf. v.l. 51). K5 om. 73 (cf. v.l. 61). — [b]) G2 M3.4 दुर्बलेन बलीयसा; Ca.d.s as in text. — [c]) D1 विरोधेषु; M1.2 विरोधस्य. Ca.d.s cite विरोधे. — [d]) D2 Cn प्रणिपाते; Dn1 T G1 °पातः; Ca.d.s as in text. K2 B2 D1.3.5–9 G2.3 इह; D4 स; T2 च; Ca.d हि (as in text). T2 G2 दुर्लभः; Ca.d.s as in text.

74 K1 missing (cf. v.l. 51). K5 om. 74 (cf. v.l. 61). — [a]) K2 प्र-; D1 अथ; T1 G1.5 अपि (for the first च). — [d]) K2 T1 G1 जनेश्वरः (for जना°).

75 K1 missing (cf. v.l. 51). K5 om. 75 (cf. v.l. 61). — [a]) K4 B Dn Ds D1.2.3 T2 M3.4 च (for तु). — D6 (hapl.) om. 75[c]–76[d]. — [c]) D3.4.7.9.10 S (except M5) °वशगः सांत्वं. — [d]) Ds प्रहास्यते; D7.10 S च हास्यति.

76 K1 missing up to प्राप्तकालमन (cf. v.l. 51). K5 D6 om. 76 (cf. v.l. 61, 75). — [b]) K4 D3.4.9 T1 G1.5 अरिंदम (for अनन्तरम्). — [c]) D1 G4 कामात् (for धर्मात्).

77 K5 om. 77 (cf. v.l. 61). — [a]) K4 B Dn D3–4.6 G3.4 [ऽ]त्यर्थे°; T1 G1.5 M3–5 [ऽ]प्यर्थे° (for ह्यर्थे°). — [b]) G3 M5 किम् (for कम्). G5 धृतराष्ट्रस्य माधव (=75[b]). — [c]) Ds उपास्यन्प्रष्टुम्; D2 G2 उपसंद्रष्टुम्; Ca as in text. Cd cites उपसंप्रश्नः. K1.2 इच्छामि (for अर्हामि). — [d]) G4 मधुसूदन (for पुरुषो°).

78 [b]) K2 D2 मति°; D3.4.9 अभि° (for गति°). — [c]) K2.5 Dn1 Ds D7.9.10 T2 G2.5 M5 तादृक् (for त्वादृक्). — [d]) D9 पूर्वं°; T2 G2.3 M °निश्चयकृत्. — After 78, T G ins. an addl. colophon (*adhy. no.:* T G2.3 72; G1.4 73; G5 71).

79 [b]) T2 अधोक्षजः; G2 स माधवः (for जना°). — [c]) G2 अपि (for एव). K2 D9 कार्यार्थे; K4 कामार्थे; S शान्त्यर्थं (G3 M °र्थे). Ca.d cite वां (as in text). — [d]) K1.5 B D2–10 °संसदि.

80 [a]) K1 D2 वै; B3 Dn2 च (for चेद्). — [c]) S च (for मे). K4 B Dn2 सुमहाराजन्; K5 D7 तु महद्राजन्; D3.4.9 चरितं राजन्. — [d]) D3.4.9 चिरं तत्; D7 त्वरितं; G4 चिंतितं (for चरितं). G1.5 M1.2 महत् (for महा-).

81 [d]) T2 G2 सर्वांश्च; G5 शासंतु (for सर्वां च). — After 81, S ins.:

371* एवमुक्तः प्रत्युवाच धर्मराजो जनार्दनम् ।
भ्रातॄणां समवेतानां स काले पुरुषोत्तमम् ।

[(L. 2) T2 G1.2.5 M3 सकाशे (for स काले). T2 G2 पुनरुत्तमं (for पुरुषो°).]

82 [a]) B3 transp. मम and एतत्. T1 G1.5 हितं (for मतं). D3.4.9 न चैवैतन्मम मतं. — [b]) T2 G2 मूयाः; Ca यायाः (as in text). — [c]) K1 D1 दुर्यो° (for सुयो°). K1 D3 तत्किम्; D3.4.9 G5 सूक्ष्मम्; Ca सूक्तम्

समेतं पार्थिवं क्षत्रं सुयोधनवशानुगम् ।
तेषां मध्यावतरणं तव कृष्ण न रोचये ॥ ८३
न हि नः प्रीणयेद्द्रव्यं न देवत्वं कुतः सुखम् ।
न च सर्वामरैश्वर्यं तव रोधेन माधव ॥ ८४

भगवानुवाच ।

जानाम्येतां महाराज धार्तराष्ट्रस्य पापताम् ।
अवाच्यास्तु भविष्यामः सर्वलोके महीक्षिताम् ॥ ८५
न चापि मम पर्याप्ताः सहिताः सर्वपार्थिवाः ।
क्रुद्धस्य प्रमुखे स्थातुं सिंहस्येवेतरे मृगाः ॥ ८६
अथ चेत्ते प्रवर्तेरन्मयि किंचिदसांप्रतम् ।
निर्दहेयं कुरून्सर्वानिति मे धीयते मतिः ॥ ८७
न जातु गमनं तत्र भवेत्पार्थ निरर्थकम् ।
अर्थप्राप्तिः कदाचित्स्यादन्ततो वाप्यवाच्यता ॥ ८८

युधिष्ठिर उवाच ।

यत्तुभ्यं रोचते कृष्ण स्वस्ति प्राप्नुहि कौरवान् ।
कृतार्थं स्वस्तिमन्तं त्वां द्रक्ष्यामि पुनरागतम् ॥ ८९
विष्वक्सेन कुरून्गत्वा भारतान्शमयेः प्रभो ।
यथा सर्वे सुमनसः सह स्यामः सुचेतसः ॥ ९०
भ्राता चासि सखा चासि बीभत्सोर्मम च प्रियः ।
सौहृदेनाविशङ्क्योऽसि स्वस्ति प्राप्नुहि भूतये ॥ ९१
अस्मान्वेत्थ परान्वेत्थ वेत्थार्थं वेत्थ भाषितम् ।
यद्यदस्मद्धितं कृष्ण तत्तद्वाच्यः सुयोधनः ॥ ९२
यद्यद्धर्मेण संयुक्तमुपपद्येद्धितं वचः ।
तत्तत्केशव भाषेथाः सान्त्वं वा यदि वेतरत् ॥ ९३

C. 5. 2674
B. 5. 72. 93
K. 5. 71. 102

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

(as in text). — After 83, T1 G1.5 ins.:

372* सुयोधनश्च दुष्टात्मा कर्णश्च सहसौबलः ।

83 b) K2.4 B D (except D7.10) T2 G1.2 दुर्यो° (for सुयो°). — c) K2 D7 मध्येवतरणं. — d) K2.5 Ds रोचते (for °ये).

84 a) K1.4.5 Ds2 D5.6.9 प्रीणये (for °येद्). T1 G1.4.5 M राज्यं; T2 G2 राजन् (for द्रव्यं). — c) K5 तव; D9 न तु; G2 न स (for न च). — d) K2 B Dn Ds D1–4.9 द्रोहेण; D7.10 द्रोहेन (for रोधेन).

85 K2.5 B (except B2.5) D (except Ds1 D2.5) T G M1 श्रीभगवानुवाच (the S MSS. om. उवाच). — b) Ds D3–6.8.9 G2 धृत° (for धार्त°). — d) K2 Ds D5 T1 G1.5 सर्वलोक-.

86 =5. 91. 21. — c) K4 संमुखैः; B3.4 Dn D10 संयुगे; Ds D5.6.8 संमुखे (for प्रमुखे).

87 a) K5 B1.3.5 S वा (for चेत्). K5 एते; B1 तु (for ते). B2 Ds प्रवर्तते; B4 Cn °र्तेत (for °र्तेरन्). — d) K5 D7 T2 G2 मनः (for मतिः).

88 ab) K2 Ds G5 चापि (for जातु). K2 B Dn Ds D2.5.8 transp. तत्र and पार्थ. G5 लोके (for तत्र). D6 तेत्र (for पार्थ). — d) B3 D1.2m.8 G1.5 M वाप्य-वाच्यतां; D2 (before corr.) विवसाम्यहं.

89 b) D3.4.9 कौरवं (for °वान्). — c) T1 च; G2 त्वा (for त्वां). — d) K2 द्रष्टास्मि (corr. from °स्मि); S (except G1.2 M5) द्रक्ष्यामः. G1.5 मधुसूदन (for पुनरा°).

90 a) K2 सर्वान्; K5 राज्ञो (for गत्वा). — b) K2 B (except B3) D1–4.9 T2 G1 भरतान्; K5 भगवान् (for भारतान्). K5 T2 शमय; B2.4 Dn1 °यन्; G5 °येत्. — d) K2 (by corr.) D1 T2 G1.2.4 M1.3.4 आस्याम:; K4.5 B2–4 Dn Ds D5.6.8.10 T1 G3.5 Ca.d स्याम (for स्यामः). T2 G2.3 सुसंगताः; G1 सुचेतनाः.

91 a) T2 अपि (for असि) both times. — b) T1 G1 च मम (by transp.); G5 च सदा. — c) T1 G1 सौहृदान्न; G5 संहृष्टो न; Cs सौहृदेन (as in text). B विशंक्यो; D1 अविशक्यो; D3.4 अविशंको; T G1.2 अति-शंक्यो; G3 असि शक्यो; G4 अतिशाम्यो; G5 अतिशक्तो (for अविशङ्क्यो). — d) K5 D3.4.9 भूतले; M2 भूयसे (for भूतये).

92 b) K4 B Dn Ds D2.5.8 वेत्थार्थान् (for °र्थं). B (except B5) Ds T1.2 (before corr.) G1.2.5 M (M1 *inf. lin.* as in text) भाषितुं (for °तम्). D3.4.9 वेत्थ कृष्ण सुभाषितं. — c) D2 किंचित् (for कृष्ण).

93 a) K4.5 B (except B3) Ds2 D1–6.8 T G1.2 M (except M3.5) Cn यद्यधर्मेण; D9 यथा धर्मेण; Cnp as in text. G5 यद्वचः श्रेयसंयुक्तं. — d) D3.4.9 Cnp सत्यं (for सान्त्वं). K2 B1–3 D2–4.7.9 G3 इतरं (for इतरत्).

Colophon missing in K3. — *Sub-parvan*: K1.2.4 B Dn Ds D1.2.5–8.10 T1 G1 M1.3–5 भगवद्यान; K5

७१

C. 5. 2675
B. 5. 73. 1
K. 5. 72. 1

भगवानुवाच ।

संजयस्य श्रुतं वाक्यं भवतश्च श्रुतं मया ।
सर्वं जानाम्यभिप्रायं तेषां च भवतश्च यः ॥ १
तव धर्माश्रिता बुद्धिस्तेषां वैराश्रिता मतिः ।
यदयुद्धेन लभ्येत तत्ते बहुमतं भवेत् ॥ २
न च तन्नैष्ठिकं कर्म क्षत्रियस्य विशां पते ।
आहुराश्रमिणः सर्वे यद्भैक्षं क्षत्रियश्चरेत् ॥ ३
जयो वधो वा संग्रामे धात्रा दिष्टः सनातनः ।
स्वधर्मः क्षत्रियस्यैष कार्पण्यं न प्रशस्यते ॥ ४
न हि कार्पण्यमास्थाय शक्या वृत्तिर्युधिष्ठिर ।
विक्रमस्व महाबाहो जहि शत्रूनरिंदम ॥ ५
अतिगृद्धाः कृतस्नेहा दीर्घकालं सहोषिताः ।
कृतमित्राः कृतबला धार्तराष्ट्राः परंतप ॥ ६
न पर्यायोऽस्ति यत्साम्यं त्वयि कुर्युर्विशां पते ।
बलवत्तां हि मन्यन्ते भीष्मद्रोणकृपादिभिः ॥ ७
यावच्च मार्दवेनैतान्राजन्नुपचरिष्यसि ।
तावदेते हरिष्यन्ति तव राज्यमरिंदम ॥ ८
नानुक्रोशान्न कार्पण्यान्न च धर्मार्थकारणात् ।
अलं कर्तुं धार्तराष्ट्रास्तव काममरिंदम ॥ ९
एतदेव निमित्तं ते पाण्डवास्तु यथा त्वयि ।
नान्वतप्यन्त कौपीनं तावत्कृत्वापि दुष्करम् ॥ १०
पितामहस्य द्रोणस्य विदुरस्य च धीमतः ।

भगवत्वस्थान (sic). — *Adhy. name:* M वासुदेव-युधिष्ठिरसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1 (marg. *sec. m.*) G_5 $M_{1.4}$ 72; K_2 65; D_5 71; D_6 57; D_7 T $G_{2.3}$ $M_{2.3.5}$ 73; $G_{1.4}$ 74. — *S'loka no.:* K_5 76; Dn 92.

71

☞ This adhy. is missing in K_3 (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 $K_{1.2}$ $B_{3.4}$ Dn $D_{2.7.10}$ G_1 श्रीभगवानुवाच; $D_{1.3.4}$ T G_{2-5} $M_{1.3-5}$ श्रीभगवान् ($D_{3.4}$ om. श्री-); M_2 वासुदेवः. — [d]) D_1 G_2 $M_{1.2}$ यत् (for यः). $D_{3.4.9}$ तेषां भवत एव च.

2 [a]) K_2 D_5 धर्माश्रया; S (except T_2) धर्मे स्थिता. — [b]) $K_{2.4}$ B Dn Ds $D_{2.5.6.8}$ वैराश्रया; T_1 $G_{1.4.5}$ वैरे स्थिता; $G_{2.3}$ M वैरान्विता.

3 [a]) K_4 $D_{1.2}$ एतत्; B Dn G_4 M_2 एवं; Ds $D_{3-6.8.9}$ T_2 एव; G_5 तस्य (for तत्). G_5 एषितं; Ca. s नैष्ठिकं (as in text). — After 3^{ab}, $B_{2.4}$ Ds $D_{5.8}$ *repeat* 1^{cd}. — [c]) D_7 M_2 प्राहुर् (for आहुर्). K_1 D_7 नाश्रमिणः; $D_{3.4.9}$ चाश्र°; G_5 मनीषिणः (for आश्र°). — [d]) K_4 B (except B_4) D (except Ds $D_{1.7.10}$) T_2 न (for यद्). Some MSS. भैक्ष्यं.

4 [c]) K_5 D_7 °कर्म (for °धर्मः). K_5 D_7 $G_{1.5}$ एतत्; D_1 एव (for एष). — [d]) Dn_2 $D_{3.4}$ प्रकाशते; D_2 प्रकाशयेत् (for प्रशस्यते).

5 [d]) $K_{2.4}$ B Dn Ds $D_{1.5.6.8}$ T_2 परंतप; D_2 युधिष्ठिर (for अरिंदम).

6 K_2 (hapl.) om. 6; G_2 (hapl.) om. 6–8. — [a]) $K_{1.4}$ $B_{2.5}$ D_3 (*inf. lin.* as in text). $_{4-6.8}$ Cd अभिगृद्धाः (K_1 °ध्राः); B_3 $D_{1.7.9}$ G_3 अभि(B_3 G_3 °ति)वृद्धाः; $G_{1.5}$ M_2 अतिगृध्राः; G_4 °क्रुद्धाः; Ca as in text. $D_{3.4.9}$ कृतोत्साहाः; Ca. s °स्नेहाः (as in text). — [b]) T_1 $G_{1.3.5}$ M इहोषिताः; G_4 अरिंदम; Ca. d सहो° (as in text).

7 G_2 om. 7 (cf. v.l. 6). — [a]) $B_{1.3}$ पर्यासः; Ca. d. s पर्यायः (as in text). T_1 $G_{3.4}$ M_1 तत्; $G_{1.5}$ ते (for यत्). $B_{1.3}$ Ds_1 शाम्यं; $D_{3.4.9}$ साम; G_5 M_1 सम्यक् (for साम्यं). — [c]) K_5 D_2 $G_{4.5}$ बलवंतो; Dn_1 $D_{3.4.9}$ बलवंतं; Cn as in text. D_2 G_5 अभि- (for हि).

8 G_2 om. 8 (cf. v.l. 6). — [a]) K_2 D_7 त्वं (for च). K_1 B_3 D_7 एव; G_1 M एनान् (for एतान्).

9 K_1 D_1 om. (hapl.) 9. — [b]) $K_{2.5}$ $D_{7.10}$ °काम्यया; S (except T_2) °संश्रयात् (for °कारणात्).

10 [b]) D_9 पांडवेय; D_{10} कौरवास्तु; T $G_{1.2.5}$ M_1 (*inf. lin.*) धार्तराष्ट्रो (T_2 G_2 °ष्ट्रा); G_4 धृतराष्ट्रो (for पाण्डवास्तु). — [c]) B_1 Ds D_5m T_2 Cs अनु(B_1 T_2 °न्व)तप्यंति; B_2 अन्वपश्यंत; $D_{6.8}$ $G_{1.2}$ अनुतप्यं($G_{1.2}$ °प्य)त. $K_{2.5}$ $D_{1.2.5}$m$_{.7}$ G_5 कोपेन; K_4 B (except B_1) Ds T_2 कौंतेय; T_1 $G_{1.4}$ कोप्येनः; G_2 कोप्यन्यः; G_3 $M_{1.3-5}$ को ह्येनः; M_2 कोप्येनं; Ca. s कौपीनं (as in text). — [d]) K_5 $D_{3.4.9}$ सु-; Ds तु (for अपि). K_2 B_1 D_1 दुष्कृतं; Cs दुष्करं (as in text). T_1 G M तव कृत्वा

पश्यतां कुरुमुख्यानां सर्वेषामेव तत्त्वतः ॥ ११
दानशीलं मृदुं दान्तं धर्मकाममनुव्रतम् ।
यत्त्वामुपधिना राजन्द्यूतेनावञ्चयत्तदा ।
न चापत्रपते पापो नृशंसस्तेन कर्मणा ॥ १२
तथाशीलसमाचारे राजन्मा प्रणयं कृथाः ।
वध्यास्ते सर्वलोकस्य किं पुनस्तव भारत ॥ १३
वाग्भिस्त्वप्रतिरूपाभिरतुदत्सकनीयसम् ।
श्लाघमानः प्रहृष्टः सन्भाषते भ्रातृभिः सह ॥ १४
एतावत्पाण्डवानां हि नास्ति किंचिदिह स्वकम् ।
नामधेयं च गोत्रं च तदप्येषां न शिष्यते ॥ १५
कालेन महता चैषां भविष्यति पराभवः ।
प्रकृतिं ते भजिष्यन्ति नष्टप्रकृतयो जनाः ॥ १६
एताश्चान्याश्च परुषा वाचः स समुदीरयन् ।
श्लाघते ज्ञातिमध्ये स्म त्वयि प्रव्रजिते वनम् ॥ १७
ये तत्रासन्समानीतास्ते दृष्ट्वा त्वामनागसम् ।
अश्रुकण्ठा रुदन्तश्च सभायामासते तदा ॥ १८
न चैनमभ्यनन्दंस्ते राजानो ब्राह्मणैः सह ।
सर्वे दुर्योधनं तत्र निन्दन्ति स्म सभासदः ॥ १९
कुलीनस्य च या निन्दा वधश्चामित्रकर्शन ।
महागुणो वधो राजन्न तु निन्दा कुजीविका ॥ २०

C. 5. 2698
B. 5. 73. 24
K. 5. 72. 24

सुदुष्करं; T_2 तत्कृत्वापि च दुष्करं.

11 After 11^{ab}, N (K_3 missing) T_2 ins.:

373* ब्राह्मणानां च साधूनां राज्ञश्च नगरस्य च ।

[K_2 $D_{7.10}$ राष्ट्रस्य; $D_{3.4.9}$ राज्ञां च (for राज्ञश्च).]

— ^{c}) D_2 नरवीराणां; S (except T_2) कुरुवीराणां (for °मुख्यानां).

12 ^{b}) $K_{2.4}$ B Dn Ds $D_{1.2.5.6.8}$ T_2 °शीलम् (for °कामम्). B_3 ऋजु°; Ca.d.s अनु° (as in text). — ^{c}) $K_{1.2}$ $D_{1.2.3}$ M_{3-5} यस् (for यत्). $K_{2.4}$ B Ds $D_{2-4.7-9}$ T_2 G (except G_5) Ca उपाधिना; Cs as in text. K_1 D_7 T_1 $G_{1.2.5}$ राज्यं; K_5 सत्वं (for राजन्). — ^{d}) N (except $K_{1.5}$ $D_{7.10}$; K_3 missing) T_2 द्यूते वंचितवान् तदा (K_2 पुरा). — ^{e}) K_2 B D (except $D_{3.4.7.9.10}$) T_2 (before corr.) तेन (for पापो). — ^{f}) $K_{2.4}$ B D (except $D_{3.4.7.9.10}$) T_2 स्वेन (for तेन).

13 ^{a}) B_4 $D_{5.6.8}$ $G_{3.4}$ M (except M_2) -समाचारो. — K_5 om. from 13^{cd} up to the end of this adhy. — ^{c}) K_4 $D_{3.4.9}$ वध्यस्तु (for वध्यास्ते).

14 K_5 om. 14 (cf. v.l. 13). — ^{a}) B_5 T_1 $G_{1.5}$ om. तु. D_7 त्वां; G_2 तत् (for तु). K_2 D_7 प्रतिकूलाभिः; D_1 अप्रतिकूला°; G_2 -प्रतिरूपा° (for अप्रतिरूपा°). — ^{b}) Dn_1 D_8 अनुदत्; D_5 m अतुदन्; Cn as in text. K_4 B Dn Ds $D_{5.6.8.10}$ T_2 त्वां (D_8 त्वा) सहानुजं; T_1 स च नीचकः; $G_{1-3.5}$ M सकनीयकः ($G_{1.3.5}$ M_1 °सः); G_4 स चारिंदम; Ca.d as in text. — ^{c}) K_1 Dn_1 Ds $D_{3.9}$ श्लाघ्यमानः; G_4 सांत्वमानः; Ca.d as in text. Ds_1 प्रकृष्टः स; Ds_2 स प्रकृष्टः; S (except T_2) प्रहृष्टात्मा (for प्रहृष्टः सन्). $D_{1.5-7}$ स; $D_{3.4.9}$ असौ (for सन्). — ^{d}) D_7 सर्वैस्तैः; T_1 बाधते (for भाषते). $K_{2.4}$ B Dn Ds $D_{1.2.5.6.8}$ T_2 भ्रातृभिः सह भाषते (B_2 °रत).

15 K_5 om. 15 (cf. v.l. 13). — ^{d}) $D_{3.4.9}$ सिध्यति; Ca शिष्यते (as in text).

16 K_5 om. 16 (cf. v.l. 13). — ^{b}) K_4 $D_{3.4.9}$ °जयः (for °भवः). — ^{c}) K_2 विकृतिं; Ca.d.s as in text. D_1 गमिष्यंति; D_8 भवि°; Cs भजि° (as in text). K_4 S (except T_2) प्रकृतिस्था भवि(G_4 °जि)ष्यंति; $D_{3.4.9}$ भजेयुरन्यां प्रकृतिं. — ^{d}) B Dn_2 Ds $D_{5.6.8.10}$ T_2 Cn मयि (for जनाः). — After 16, N (K_3 missing; K_5 om.; B_3 om. lines 4–6; D_2 marg. *sec. m.*; D_{10} marg.) T_2 ins.:

374* दुःशासनेन पापेन तदा द्यूते प्रवर्तिते ।
अनाथवत्तदा देवी द्रौपदी सुदुरात्मना ।
आकृष्य केशे रुदती सभायां राजसंसदि ।
भीष्मद्रोणप्रमुखतो गौरिति व्याहृता मुहुः ।
भवता वारिताः सर्वे भ्रातरो भीमविक्रमाः । [5]
धर्मपाशनिबद्धाश्च न किंचित्प्रतिपेदिरे ।

[(L. 2) $B_{1.3}$ आनीता तु (for अनाथवत्). $D_{3.4.9}$ च (for सु-).]

17 K_5 om. 17 (cf. v.l. 13). — ^{b}) D_2 च; $D_{3.4.9}$ ताः (for स). — ^{c}) A few MSS. श्लाघ्यते. B_5 ज्ञातिमध्येषु; S (except T_2) °मध्यस्थः. B_3 D_1 स (for स्म). — ^{d}) K_1 $D_{1.7}$ T_1 $G_{1.5}$ प्रव्राजिते.

18 K_5 om. 18 (cf. v.l. 13). — ^{c}) S (except T_2) °पूर्णा (for °कण्ठा). $G_{2.5}$ रुदंति. K_1 $D_{7.10}$ S (except T_2) स्म (for च). — ^{d}) K_4 Dn $D_{1.5.6.8}$ T_2 G_4 सदा (for तदा).

19 K_5 om. 19 (cf. v.l. 13). — ^{a}) D_2 G_2 एवम् (for एनम्). $D_{3.4.9}$ °नंदंत (for °नन्दंस्ते).

20 K_5 om. 20 (cf. v.l. 13). — ^{a}) K_1 $D_{7.10}$ निंदा च; $D_{3.4.9}$ निंदा या (by transp.). — ^{b}) T_2 स

C. 5. 2699
B. 5. 73. 25
K. 5. 72. 25

तदैव निहतो राजन्यदैव निरपत्रपः ।
निन्दितश्च महाराज पृथिव्यां सर्वराजसु ॥ २१
ईषत्कार्यो वधस्तस्य यस्य चारित्रमीदृशम् ।
प्रस्कम्भनप्रतिस्तब्धश्छिन्नमूल इव द्रुमः ॥ २२
वध्यः सर्प इवानार्यः सर्वलोकस्य दुर्मतिः ।
जह्येनं त्वममित्रघ्न मा राजन्विचिकित्सिथाः ॥ २३
सर्वथा त्वत्क्षमं चैतद्रोचते च ममानघ ।
यत्त्वं पितरि भीष्मे च प्रणिपातं समाचरेः ॥ २४
अहं तु सर्वलोकस्य गत्वा छेत्स्यामि संशयम् ।
येषामस्ति द्विधाभावो राजन्दुर्योधनं प्रति ॥ २५
मध्ये राज्ञामहं तत्र प्रातिपौरुषिकान्गुणान् ।
तव संकीर्तयिष्यामि ये च तस्य व्यतिक्रमाः ॥ २६
ब्रुवतस्तत्र मे वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् ।
निशम्य पार्थिवाः सर्वे नानाजनपदेश्वराः ॥ २७
त्वयि संप्रतिपत्स्यन्ते धर्मात्मा सत्यवागिति ।
तस्मिंश्चाधिगमिष्यन्ति यथा लोभादवर्तत ॥ २८
गर्हयिष्यामि चैवैनं पौरजानपदेष्वपि ।
वृद्धबालानुपादाय चातुर्वर्ण्यसमागमे ॥ २९
शमं चेद्याचमानस्त्वं न धर्मं तत्र लप्स्यसे ।
कुरून्विगर्हयिष्यन्ति धृतराष्ट्रं च पार्थिवाः ॥ ३०
तस्मिँल्लोकपरित्यक्ते किं कार्यमवशिष्यते ।
हते दुर्योधने राजन्यदन्यत्क्रियतामिति ॥ ३१
यात्वा चाहं कुरून्सर्वान्युष्मदर्थमहापयन् ।
यतिष्ये प्रशमं कर्तुं लक्षयिष्ये च चेष्टितम् ॥ ३२

वधो (for वधश्च). K_4 B D_n D_s $D_{5.6.8}$ वा (for च). G_5 °घातिनः; some MSS. °कर्षण. — ^{c}) $D_{5.6.8}$ G_3 महागुणवधो. — ^{d}) $D_{1.2}$ च (for तु). $K_{1.2}$ $D_{1.2.10}$ $M_{1.2}$ कुजीवितं ($D_{1.10}$ °ता); $D_{3.4.9}$ जुगुप्सिता; T_1 G M_{3-5} कुजीवनं.

21 K_5 om. 21 (cf. v.l. 13). — ^{a}) K_1 हि; K_2 स (for नि-). — ^{c}) D_7 तु; S (except T_2 G_4) स (for च). — ^{d}) K_4 B D (except $D_{1.2.7}$) T_2 सर्वराजभिः.

22 K_5 om. 22 (cf. v.l. 13). — ^{a}) T_1 G (except G_5) ईषत्कारः; Ca.s as in text. $D_{1.3.4.9}$ तत्र; D_2 त्वस्य (for तस्य). — ^{b}) $D_{1.3.4.9}$ यत्र (for यस्य). — ^{c}) K_2 प्रस्कंदितप्रतिस्तंभः; K_4 $D_{5.6.8}$ प्रस्कं(K_4 °स्कुं)देन प्रतिध्वस्तः; B_1 D_n D_s $D_{3.4.7.9.10}$ T_2 Cs प्रस्कंदेन प्रतिस्त(D_{s1} D_7 Cs °ष्ट)ब्धः; B_{2-5} प्रस्कुंदेन प्रति°; $D_{1.2}$ $G_{3.5}$ Ca.d प्रस्कंदनप्रतिस्त(D_2 °ष्ट)ब्धः; M (except M_2) प्रस्तंभनप्रति°.

23 K_5 om. 23 (cf. v.l. 13). — ^{a}) K_2 सर्वो वध्य इवानर्थः. — ^{b}) D_2 सर्वलोकेषु. G_5 दुष्कृतिः. — ^{d}) K_4 D_{s2} S (except T_2 $G_{1.2.4}$) Ca.d °चिकित्सथाः.

24 K_5 om. 24 (cf. v.l. 13). — ^{a}) K_2 T_2 त्वक्षमं; $D_{1.2}$ त्वन्मतं; $D_{3.4.9}$ त्वत्कृते; T_1 $G_{1.3.4}$ M तु मतं; $G_{2.5}$ अनुमतं (for त्वत्क्षमं). — ^{b}) $D_{3.4.9}$ transp. च and मम. T_1 $G_{1.4.5}$ तु; G_3 न (for च). T_2 रोचते मम मानद. — ^{c}) $D_{3.4.9}$ T_1 G (except G_4) स (for यत्). — ^{d}) $D_{3.4.9.10}$ G_3 समाचर.

26 K_5 om. 26 (cf. v.l. 13). — ^{b}) B_3 G_5 प्रतिपौरुषि(G_5 °ष)कान्; D_2 G_1 प्रातिपौरुषकान्; $D_{3.4.8}$ प्रासःपौरुष(D_8 °षि)कान्; Ca.d.s as in text.

27 K_5 om. 27 (cf. v.l. 13). — ^{a}) $D_{3.4.9}$ ब्रुवाणस्य च (for ब्रुवतस्तत्र). $D_{1.7}$ S (except T_2) तस्य (for तत्र). — ^{b}) K_1 D_7 विभो (for हितम्). T_1 $G_{1.5}$ धर्मकामार्थसंहितं. — ^{c}) $D_{1.2}$ श्रुत्वा तु (D_2 च); D_3 विश्वस्य (for निशम्य).

28 K_5 om. 28 (cf. v.l. 13). — ^{a}) $G_{3.4}$ M संप्रतिपत्स्यंति. Ca.d cite संप्रपत्स्यंते. — ^{b}) T_1 सत्यवानिति. — ^{c}) K_4 $D_{5.6.8}$ अस्मिन् (for तस्मिन्).

29 K_5 om. 29 (cf. v.l. 13). — ^{a}) $K_{1.2}$ $D_{1-4.7.9.10}$ T_2 गर्हयिष्यंति. K_1 ते चैनं; K_2 ते नूनं; $D_{3.4}$ $G_{3.4}$ चैवैतान्; T_1 $G_{1.2.5}$ $M_{1.2}$ °नान् (for °नं). — ^{d}) K_4 $B_{1.2.5}$ D (except D_7) T_2 चातुर्वर्ण्यै (D_s °र्ण्य-) समागते (D_8 °मे).

30 K_5 om. 30 (cf. v.l. 13). — ^{a}) S (except T_2) धर्मं (for शमं). K_4 B D (except $D_{5-8.10}$) वै (for चेद्). D_2 सन् (for त्वं). — ^{b}) $B_{1.2.4.5}$ D_n D_s $D_{1.3-9}$ नाधर्मं; D_2 स धर्मस्; D_{10} T_2 न शमं (for न धर्मं). B_3 नाधर्मं प्रतिपत्स्यसे; T_1 G M धर्मं तत्र न लप्स्यसे. — ^{d}) K_4 $D_{5.6.8}$ T_2 पार्थिवं.

31 K_5 om. 31 (cf. v.l. 13). — ^{c}) $D_{1.2}$ तत्र दुर्योधनो राजा (D_2 राजन्). Ca.d.s cite हते (as in text). — ^{d}) D_2 किम् (for यद्).

32 K_5 om. 32 (cf. v.l. 13). — ^{a}) K_2 D_{10} गत्वा; B_3 यद्धा; D_s योद्धा; $D_{3.4.9}$ T_2 तथा; Ca.d यात्वा (as in text). — ^{d}) $D_{3.4.9.10}$ वि- (for च).

33 K_5 om. 33 (cf. v.l. 13). — ^{b}) K_1 यु(म बु)ध्वा च कारिकां; K_2 M_2 युद्धाभिकारिकां (M_2 °तां);

कौरवाणां प्रवृत्तिं च गत्वा युद्धाधिकारिकाम् ।
निशाम्य विनिवर्तिष्ये जयाय तव भारत ॥ ३३
सर्वथा युद्धमेवाहमाशंसामि परैः सह ।
निमित्तानि हि सर्वाणि तथा प्रादुर्भवन्ति मे ॥ ३४
मृगाः शकुन्ताश्च वदन्ति घोरं
हस्त्यश्वमुख्येषु निशामुखेषु ।
घोराणि रूपाणि तथैव चाग्नि-
र्वर्णान्बहून्पुष्यति घोररूपान् ।
मनुष्यलोकक्षपणोऽथ घोरो
नो चेदनुप्राप्त इहान्तकः स्यात् ॥ ३५
शस्त्राणि पत्रं कवचान्रथांश्च
नागान्ध्वजांश्च प्रतिपादयित्वा ।
योधाश्च सर्वे कृतनिश्रमास्ते
भवन्तु हस्त्यश्वरथेषु यत्ताः ।
सांग्रामिकं ते यदुपार्जनीयं
सर्वं समग्रं कुरु तन्नरेन्द्र ॥ ३६
दुर्योधनो न ह्यलमद्य दातुं
जीवंस्तवैतन्नृपते कथंचित् ।
यत्ते पुरस्तादभवत्समृद्धं
द्यूते हृतं पाण्डवमुख्य राज्यम् ॥ ३७

C. 5. 2716
B. 5. 73. 42
K. 5. 72. 42

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

B1. 3. 5 D1. 7 T G1. 2. 4. 5 M1 युद्धाधिकारिणां (B3 G4 °र्णीं; D1. 7 M1 °तां); D2 बुद्ध्वा विकारिणां; D3-6. 9 युद्धाधिकार- (D5. 6 °रि)णं; Cd युद्धावधारिकां; Cs as in text. — c) K4 B D (except D1) T2 G3 निश(D2 °य)म्य. — d) G5 भरतर्षभ (for तव भा°).

34 K5 om. 34 (cf. v.l. 13). — a) K1 D3 D1 च; K2 D6 G1-3. 5 इह (for हि). Dn1 D3. 4. 9 पश्यामि; D7 रूपाणि (for सर्वाणि). G4 निमित्तानि सहस्राणि. — d) D3 दृष्ट्वा; D7 यथा (for तथा).

35 K5 om. 35 (cf. v.l. 13). — b) D3 निशामुखे च; D6 तथा रथेषु; G3. 4 M निशामये च. — c) K2 D2 च; T1 G1 अति- (for अथ). K4 B Dn D3 D3-10 T2 मनुष्यलोक(D9 °के)क्षयकृत्सुघोरो (Dn1 °त्सुघोरात्; D3 °त्स सद्यो); D1 मनुष्यलोकः कृपणश्च घोरो. — f) K1. 4 D3-5. 7-9 T2 Cd. s न (for नो). K2. 4 S (except T2 G4) इह (for अनु-). Dn1 D3 D3. 10 S (except T2) इवातंकः; Cn. s as in text. D1 इहानु कस्मात्.

36 K5 om. 36 (cf. v.l. 13). — a) D3. 4. 9 T2 अस्त्राणि. K4 B (except B3) D (except D3 D1. 7. 10) T2 यंत्रं; Ca. d पत्रं (as in text). Cn कवचा; Cnp कवचान् (as in text). K1 कवचायुधानि; B कवचा रथांश्च; D2 G5 M कवचं रथांश्च; G4 पवनान्रथांश्च. ❀Cn: कवचा कवचानि वर्माणि सुपां सुलुगिति सुपो डादेशः। नान्त- पाठे पुंस्त्वमार्षं।❀ — b) K4 B Dn D3 D5. 6. 8 T2 हयान्; G4 ग्रहान् (for ध्वजान्). K1 S (except T2) °पादयस्व; K2 °पादयामि; D7. 10 °पादयध्वं; Cs as in text. — c) G5 M3-5 यौधाः. K4 B Dn D3 D2. 5-8. 10 T2 G2 M2. 5 °निश्रयास्ते (B3 G2 °श्र); D3. 4. 9 °युद्धनिष्ठाः; T1 G3. 4 °विश्र(G3 °विक्र)माश्च. — d) K1 D1. 2 G1. 3. 5 M1 भवंति. S (except T2 G1. 4) युक्ताः (for यत्ताः). D3. 4. 9 हस्त्यश्वमुख्याश्च रथेन युक्ताः. — f) K2 सज्जं (for सर्वं). K2 वै; D1 M4 ते; D6 तं (for तन्).

37 K5 om. 37 (cf. v.l. 13). — b) K2. 4 D1. 3 G5 तथा (for तव). — c) D7 G5 M2. 4 यस्; G3 तत् (for यत्). — d) K1 D10 जितं (for हृतं).

Colophon missing in K3; K5 D5. 6. 8 T2 om. it. — *Sub-parvan:* K1. 2 B Dn D3 D1. 2. 7. 10 T1 G1 M भगवद्यान. — *Adhy. name:* M वासुदेववाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D7 T1 G2. 3 M2. 3. 5 74; G1. 4 75; G5 M1. 4 73. — *S'loka no.:* Dn 42; D3 43.

72

☞ This adhy. is missing in K3 (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 K2. 4. 5 Dn D3 D5. 7. 8. 10 T2 भीम उवाच; G M भीमः. — d) K5 Dn1 भीषये; S (except G1) भीषय-

७२

C. 5. 2717
B. 5. 74. 1
K. 5. 73. 1

भीमसेन उवाच ।

यथा यथैव शान्तिः स्यात्कुरूणां मधुसूदन ।
तथा तथैव भाषेथा मा स्म युद्धेन भीषयेः ॥ १
अमर्षी नित्यसंरब्धः श्रेयोद्वेषी महामनाः ।
नोग्रं दुर्योधनो वाच्यः साम्नैवैनं समाचरेः ॥ २
प्रकृत्या पापसत्त्वश्च तुल्यचेताश्च दस्युभिः ।
ऐश्वर्यमदमत्तश्च कृतवैरश्च पाण्डवैः ॥ ३
अदीर्घदर्शी निष्ठूरी क्षेप्ता क्रूरपराक्रमः ।
दीर्घमन्युरनेयश्च पापात्मा निकृतिप्रियः ॥ ४
म्रियेतापि न भज्येत नैव जह्यात्स्वकं मतम् ।
तादृशेन शमं कृष्ण मन्ये परमदुष्करम् ॥ ५
सुहृदामप्यवाचीनस्त्यक्तधर्मः प्रियानृतः ।
प्रतिहन्त्येव सुहृदां वाचश्चैव मनांसि च ॥ ६
स मन्युवशमापन्नः स्वभावं दुष्टमास्थितः ।
स्वभावात्पापमन्वेति तृणैस्तुन्न इवोरगः ॥ ७
दुर्योधनो हि यत्सेनः सर्वथा विदितस्तव ।
यच्छीलो यत्स्वभावश्च यद्बलो यत्पराक्रमः ॥ ८
पुरा प्रसन्नाः कुरवः सहपुत्रास्तथा वयम् ।
इन्द्रज्येष्ठा इवाभूम मोदमानाः सबान्धवाः ॥ ९
दुर्योधनस्य क्रोधेन भारता मधुसूदन ।
धक्ष्यन्ते शिशिरापाये वनानीव हुताशनैः ॥ १०
अष्टादशेमे राजानः प्रख्याता मधुसूदन ।

$D_{3.4.9}$ मा स्म युद्धैर्विभीषयेः.

2 ^{a}) Dn_{2} S (except T_{2} G_{2}; M_{1} *inf. lin.* as in text) अमर्षात्; $D_{3.4.9}$ स मूर्खो (for अमर्षी). K_{1} (m as in text) D_{10} T_{1} $G_{4.5}$ M_{1} (*inf. lin.*) नित्यसंरंभः; K_{4} B Dn Ds D_{3-9} T_{2} जातसंरंभः. — ^{b}) $D_{7.10}$ असद्द्वेषी; $G_{1.3-5}$ M श्रेयो द्वेष्टि (M_{1} *inf. lin.* श्रियो द्वेष्टि; M_{5} श्रेयो दृष्टि). $K_{1.5}$ $D_{7.10}$ दुरात्मवान्; G_{2} महात्मनां (for महामनाः). — ^{d}) K_{5} $G_{2.4}$ साम्ना चैनं (G_{2} °वं); D_{2} सांत्वेनैव; $D_{3.4.9}$ सांत्वोपेतं. K_{2} समाचर; Ca.s as in text.

3 ^{a}) $K_{1.2}$ $D_{1.2}$ °शील:; D_{7} M_{1} °चेता:; T_{1} $G_{1.4}$ °संधि:; $G_{2.3.5}$ M (M_{1} *inf. lin.*) °संधः (for °सत्त्वः). — ^{b}) K_{5} B (except B_{3}) Dn Ds $D_{5.6.10}$ T_{2} G_{3} तु; G_{2} स (for च).

4 ^{a}) $K_{2.5}$ निष्ठूरः; $D_{3.4.5m.9}$ पापात्मा; D_{7} दुष्टात्मा; Cs as in text. — ^{b}) $D_{3.4.9}$ क्षेप्ता तुल्यपराक्रमी. — ^{c}) $K_{2.4}$ $D_{1.2}$ (m as in text) अमेयः; $D_{3.4.9}$ अतेजाः; G_{4} अनीशः; Ca.d as in text. — ^{d}) $D_{3.4.9}$ दुरात्मा (for पापा°).

5 ^{a}) $G_{3.5}$ M म्रियेद् (for म्रियेत). — ^{b}) Ds न वै (for नैव). K_{2} स्वकं प्रियं; Dn_{2} (*sup. lin.*) स्वभावकं; S (except T_{2}) स्वकर्म त(T_{1} -कृ)त् (for स्वकं मतम्). — ^{c}) K_{5} D_{10} (*sup. lin.* as in text) तादृशे तु. $K_{1.5}$ B_{3-5} D (except $D_{1.2.8}$) शमः. — ^{d}) $K_{1.5}$ B_{3-5} D (except D_{1}) °दुष्करः; G_{5} °दुस्सहं.

6 ^{a}) K_{2} अनाधीनः; K_{4} D_{7} नाधीनः; Ca.d.s as in text. — ^{b}) $K_{2.4}$ B (except B_{2}) Dn T_{1} $G_{1.3.5}$ M_{1} त्यक्तधर्मा. B_{3} T_{1} $G_{1.5}$ अनृतप्रियः (for प्रियानृतः). K_{5} त्यक्तधर्मपरानतः (sic). — ^{c}) $K_{1.2.5}$ $D_{7.10}$ निहंति च (for प्रतिहन्ति). — ^{d}) G_{2-5} M वचांसि च (for वाचश्चैव). T_{1} G_{1} मनांसि च वचांसि च.

7 ^{b}) B (except B_{4}) Dn_{2} Ds $D_{3-5.9}$ T_{2} G_{5} स्वभावात् (for °वं). B_{1-3} तुष्टिं; B_{5} D_{3} दुष्टिं; Ca दुष्टं (as in text). K_{2} $D_{2-4.9}$ आश्रितः (for आस्थितः). N (except K_{2} $D_{1.7}$; K_{3} missing) T_{2} अभ्येति (for अन्वेति). — ^{d}) B_{3} तृणात् (for तृणैः). K_{2} D_{10} तुन्नः; $K_{4.5}$ B Dn Ds $D_{1-6.8.9}$ T G_{3} छन्नः; G_{2} खिन्नः; Ca खिन्नः; Cd तुन्नः (as in text).

8 ^{a}) $K_{1.2.5}$ D_{7} जयत्सेनः; B_{3} हि दुश्चेष्टः; Ds $D_{3.4.9}$ तु यच्छीलः; $D_{1.2}$ यथा कृष्ण; S हृषीकेश (for हि यत्सेनः). — ^{c}) D_{1} °प्रभाव° (for °स्वभाव°). — ^{d}) K_{4} $D_{5.6.8}$ यद्धनो (for यद्बलो).

9 ^{b}) M सहमित्रास् (M_{5} सुहृन्मित्रास्). G_{2} प्रसुप्तास्ते तदा वयं.

10 ^{a}) S (except T_{2}) क्रोधस्तु (for क्रोधेन). — ^{b}) K_{4} B (except B_{3}) D_{10} भरता; Ds भविता (sic); $D_{1-4.9}$ S (except T_{2}) भारतान्. — K_{5} (hapl.) om. 10^{c}–11^{b}. — ^{c}) K_{2} धक्ष्यंति; $D_{1.3.4.9}$ T_{1} G धक्ष्यते; M_{1} धक्ष्येद्धि. — ^{d}) $D_{1.2}$ तृणानि (for वनानि). D_{1} एव (for इव). K_{1} हुताशिना; K_{2} $D_{1-4.7-9}$ S हुताशनः.

11 K_{2} om. 11^{ab} (cf. v.l. 10). — ^{b}) $D_{3.4.9}$ पुरुषोत्तम (for मधु°). — ^{c}) $D_{3.4.9}$ वै संचिच्छिदुर् (for समुच्चि°). — ^{d}) $D_{3.4.9}$ एव (for स-).

ये समुच्चिच्छिदुर्ज्ञातीन्सुहृदश्च सबान्धवान् ॥ ११
असुराणां समृद्धानां ज्वलतामिव तेजसा ।
पर्यायकाले धर्मस्य प्राप्ते बलिरजायत ॥ १२
हैहयानामुदावर्तो नीपानां जनमेजयः ।
बहुलस्तालजङ्घानां कृमीणामुद्धतो वसुः ॥ १३
अजबिन्दुः सुवीराणां सुराष्ट्राणां कुशर्द्धिकः ।
अर्कजश्च बलीहानां चीनानां धौतमूलकः ॥ १४
हयग्रीवो विदेहानां वरप्रश्च महौजसाम् ।
बाहुः सुन्दरवेगानां दीप्ताक्षाणां पुरूरवाः ॥ १५
सहजश्चेदिमत्स्यानां प्रचेतानां बृहद्बलः ।
धारणश्चेन्द्रवत्सानां मुकुटानां विगाहनः ॥ १६
शमश्च नन्दिवेगानामित्येते कुलपांसनाः ।
युगान्ते कृष्ण संभूताः कुलेषु पुरुषाधमाः ॥ १७
अप्ययं नः कुरूणां स्याद्युगान्ते कालसंभृतः ।
दुर्योधनः कुलाङ्गारो जघन्यः पापपूरुषः ॥ १८
तस्मान्मृदु शनैरेनं ब्रूया धर्मार्थसंहितम् ।
कामानुबन्धबहुलं नोग्रमुग्रपराक्रमम् ॥ १९
अपि दुर्योधनं कृष्ण सर्वे वयमधश्चराः ।

C. 5. 2736
B. 5. 74. 20
K. 5. 73. 20

12 ^{a}) $D_{3.4.9}$ S (except T_2) प्रवृद्धानां (for समृ°). — ^{d}) K_5 B D (except $D_{1.5.9}$) T_2 (*inf. lin.* as in text) कलिर् (for बलिर्).

13 ^{a}) D_1 S (except T_2 G_4) हेहयानां. K_5 B Dn_1 $D_{2.7.10}$ $G_{1.2}$ मुदावर्तो ($G_{1.2}$ °र्तिः); $D_{1.3.4}$ G_4 उपावर्तो (G_4 °र्तौ); T_1 $G_{3.5}$ $M_{1.2}$ उदावर्ती. — ^{b}) K_5 मायानां; M_{3-5} नीचा° (for नीपा°). — ^{c}) K_5 तु जलघ्नानां; D_7 तारजंघानां. — ^{d}) D_4 कृषीणाम्; D_9 वृष्णीनाम्; a few MSS. क्रिमीणाम्. K_1 कृषीणां मुद्गलो; K_2 हृषीणां मुद्गलो; K_5 ऋषीणां मुजलो; D_1 क्रिमीनां सुहृतो; D_7 कृमीणां युगलो; T_1 G कृमीणां (G_3 ऋषीणां) मुद्गलो. D_2 T_2 M उद्गतो; D_9 उद्भवो (for उद्धतो).

14 ^{b}) K_5 $M_{4.5}$ सु(M_4 सौ)वीराणां; M_1 (*sup. lin.*). $_2$ कुणिकानां (for सुराष्ट्राणां). $K_{1.2.5}$ $D_{8.10}$ कुशद्विपः; K_4 रथार्द्धिकः; B Dn_2 Ds $D_{1.2.5.6}$ T_2 रुषर्द्धिकः (B_3 स्वपर्दिकः); Dn_1 $D_{3.4.9}$ अथार्द्धिकः. — ^{c}) Ds D_7 अलर्क°; S अजक° (for अर्कज°). $K_{1.2}$ $D_{7.9}$ बलाहा(D_7 °का)नां; K_5 बलानां च; $G_{2.5}$ कलिंगानां. — M_2 om. 14^{d}–16^{c}. — ^{d}) Ds $D_{3.4.9}$ नीचानां; T_1 G_{2-4} वैनानां; T_2 वीराणां. K_1 दौतमूलकः; K_2 दूत°; K_5 दौनु°; Dn_1 $D_{3.4.9}$ चौर°; D_5 धौतमौलिकः; D_8 धौति°; T_1 $G_{3.4}$ M_1 धौ(G_4 द्वै)तमोहकः; $G_{1.2.5}$ °मोहनः; M_{3-5} °माहुकः.

15 M_2 om. 15 (cf. v.l. 14). — ^{b}) B Dn_1 $D_{2-4.9.10}$ T_2 वरयु°; Dn_2 D_6 वरसु°; Ds D_{10} (*sup. lin.*) वनेयु°; $D_{5.8}$ वरज°; G_4 परभू° (for वरप्र°). K_1 $G_{3.4}$ $M_{3.4}$ सनौजसां. T_1 $G_{3.5}$ व(T_1 प)रश्च प्रमनौकसां; G_1 परविस्त्रो वनौकसां; G_2 वरप्रीहो वनौकसां. — ^{c}) K_1 वहः; $K_{2.5}$ $D_{1.7}$ वाहः; Dn_1 $D_{4.6}$ बहुः (for बाहुः). K_4 Dn Ds $D_{3.6.8.9}$ T_2 °वेषाणां (*or* °वेशानां); D_7 °वंशानां.

16 M_2 om. 16^{abc} (cf. v.l. 14). — ^{a}) $K_{1.2.5}$ D_7 समाजः (for सहजः). $K_{1.5}$ D_7 चेदि(K_5 चैव)मुख्यानां; D_1 चेदिवत्सानां. G_5 सजयश्चेतिखनतां. — ^{b}) K_4 B D T_2 प्रवीराणां; T_2 वृकाणां च; G_1 वृखादानां; G_{2-4} M_{3-5} प्रखा(G_3 °ख्या-; G_4 °घा)ता°; G_5 मतस्या°; M_1 प्रवादा° (for प्रचेता°). K_4 हर्षोद्वहः; B Dn Ds $D_{1.5.6.8.10}$ वृषध्वजः; D_2 नृपध्वजः; $D_{3.4.9}$ नृपोद्वहः; T_1 G_5 वृषोत्सवः; $G_{1.2}$ M (M_2 om.) वृषोद्वहः; G_3 मनोद्वहः; G_4 वृषोध्वगाः (for बृहद्बलः). — ^{c}) $K_{1.2.5}$ B_3 $D_{1.5.8}$ वारणश्. K_2 चंडवत्सानां; K_4 $B_{2.4}$ Dn Ds $D_{5-7.10}$ चंद्रवत्सानां; $B_{1.3.5}$ $D_{3.4.9}$ T_2 चंद्रवंशानां; D_8 G_4 चेदि°. — ^{d}) K_1 सुदुग्धानां; K_2 B_2 सकुहा°; K_5 सुधन्वा°; B_3 स्वकुंभा°; Ds मुकुंदा°; $D_{5.8}$ उत्कटा°; D_7 सुक्रुद्धा°; D_{10} मुकुटी°; T_1 $G_{1.5}$ करंध्राणां; G_2 आंध्राणां च; $G_{3.4}$ $M_{1.3}$ करंधानां; $M_{2.4}$ (*inf. lin.*) कबंधानां. K_5 विहायनः; D_7 विमोह°; G_2 विराह°; G_4 विशोभ°; G_5 वशो हि नः; $M_{3.4}$ (*inf. lin.* as in text) विशाहनः.

17 G_3 om. 17. — ^{a}) $K_{2.5}$ B_5 Dn_1 $D_{3.4.9}$ समश्च; G_5 दमश्च. D_1 गमश्चंदनवेगानां. — ^{b}) A few MSS. °पांशनाः. — ^{d}) K_5 $B_{3.4}$ Dn_2 Ds $D_{6.7.10}$ (*sup. lin.*) T_2 कुले कु(K_5 च)पुरुषाधमाः.

18 ^{a}) $D_{3.4.9}$ अयं च (for अप्ययं). — D_8 (hapl.) om. 18^{b}–21^{b}. — ^{b}) $K_{1.2}$ युगांतः. K_4 कालसंमतः.

19 D_8 om. 19 (cf. v.l. 18). — ^{a}) $D_{3.4.9}$ मृदुः; T_2 (by corr.) मृत्युः (for मृदु). K_5 दुःशासनैर् (for मृदु शनैर्). $K_{1.2}$m $D_{3.4.9}$ एवं; K_4 B Dn Ds D_{5-7} T_2 ब्रूयाः (for एनं). — ^{b}) K_2 त्वं ब्रूया धर्मसंहितं; K_4 B Dn Ds D_{5-7} T_2 धर्मार्थसहितं हितं (Dn_1 वचः). — ^{c}) K_4 B (except B_4) Dn_2 $D_{2.10}$ G_3 M कामानुबंधं बहुलं; G_4 कामानुबंधमधुरं; Cn as in text. — ^{d}) G_4 क्रूरं न (for नोग्रम्). $K_{4.5}$ B D (except $D_{3.4.9.10}$; D_8 om.) T_2 उग्रपराक्रम (Ds_2 D_2 T_2 °मः).

20 D_8 om. 20 (cf. v.l. 18). — ^{b}) K_5 T_1 G_4

C. 5. 2736
B. 5. 74. 20
K. 5. 73. 23

नीचैर्भूत्वानुयास्यामो मा स्म नो भरता नशन् ॥ २०
अप्युदासीनवृत्तिः स्याद्यथा नः कुरुभिः सह ।
वासुदेव तथा कार्यं न कुरूननयः स्पृशेत् ॥ २१
वाच्यः पितामहो वृद्धो ये च कृष्ण सभासदः ।
भ्रातॄणामस्तु सौभ्रात्रं धार्तराष्ट्रः प्रशाम्यताम् ॥ २२
अहमेतद्ब्रवीम्येवं राजा चैव प्रशंसति ।
अर्जुनो नैव युद्धार्थी भूयसी हि दयार्जुने ॥ २३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

७३

वैशंपायन उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा महाबाहुः केशवः प्रहसन्निव ।
अभूतपूर्वं भीमस्य मार्दवोपगतं वचः ॥ १
गिरेरिव लघुत्वं तच्छीतत्वमिव पावके ।
मत्वा रामानुजः शौरिः शार्ङ्गधन्वा वृकोदरम् ॥ २
संतेजयंस्तदा वाग्भिर्मातरिश्वेव पावकम् ।
उवाच भीममासीनं कृपयाभिपरिप्लुतम् ॥ ३
त्वमन्यदा भीमसेन युद्धमेव प्रशंससि ।
वधाभिनन्दिनः क्रूरान्धार्तराष्ट्रान्निमर्दिषुः ॥ ४
न च स्वपिषि जागर्षि न्युब्जः शेषे परंतप ।

अधी(G_4 °नी)श्वराः (for अधश्चराः). — K_5 om. 20^c–22^d. — ^{c}) T_1 $G_{1.5}$ M स्थित्वा; G_3 भूयो (for भूत्वा). M_{3-5} अनुपास्यामो. — ^{d}) = 5. 74. 18^d. $D_{3.4.9}$ T_2 न; Ca. d मा (as in text). K_4 [अ]स्मान्नो; $D_{2-7.9}$ T_2 [अ]स्मत्तो (for स्म नो). T_1 G (except G_3) M_1 (*inf. lin.*)$_{.3.4}$ ते (for नो). $K_{1.2}$ T_1 G_4 भारता. $D_{3.4.9}$ S नशुः; Ca. d as in text.

21 D_3 om. 21^a (cf. v.l. 18); K_5 om. 21 (cf. v.l. 20). — ^{d}) G_5 कुरूंश्च (for कुरून्). G_3 M_1 अयशः (for अनयः).

22 K_5 om. 22 (cf. v.l. 20); K_4 om. 22^b–23^c. — ^{b}) $D_{1.2}$ तस्य; $D_{3.4.9}$ S (except T_2 G_3) तत्र (for कृष्ण). — ^{c}) $G_{1.5}$ सौहार्दं; Ca सौभ्रात्रं (as in text).

23 K_4 om. 23^{abc} (cf. v.l. 22). — ^{a}) $M_{1.2}$ एवं; Ca एतत् (as in text). $K_{2.5}$ D_7 एनं; $M_{1.2}$ एतत् (for एवं). — ^{b}) Dn_2 $D_{5-7.10}$ M_1 एवं (for एव). K_5 B_5 S (except $M_{1.2}$) प्रशाम्यति (for प्रशंस°). — ^{d}) K_5 क्षुयिष्टा हि; G_5 ह्युदासीनो; Ca as in text. T_1 $G_{1.3.4}$ M नो; G_2 मे (for हि).

Colophon missing in K_3; $D_{5.6.8}$ T_2 om. it. — *Sub-parvan*: $K_{1.2.5}$ B Dn Ds $D_{1.2.7.10}$ T_1 G_1 M भगवद्यान. — *Adhy. name*: D_2 भीमसेनवाक्यं; M_1 भीमवाक्यं; M_{2-5} भीमसेनवचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1 (*marg. sec. m.*) D_7 T_1 $G_{2.3}$ $M_{2.3.5}$ 75; $G_{1.4}$ 76; G_5 $M_{1.4}$ 74. — *S'loka no.*: Dn_1 23; D_3 66.

73

☞ This adhy. is missing in K_3 (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 ^{a}) K_2 $D_{1.2}$ $G_{1.3-5}$ M स तत् (for एतत्). G_2 तच्छ्रुत्वा तु महा°. — ^{d}) K_4 B Dn_2 Ds $D_{5.6.8.10}$ (*sup. lin.*) मार्दवोपहितं.

2 ^{a}) T_1 $G_{1.5}$ तु; G_2 च (for तच्). — ^{b}) T_1 $G_{1.5}$ घर्मदीधितेः; T_2 (*inf. lin.*) G_{2-4} M इव तेजसः (for इव पावके). — K_5 (hapl.) om. 2^c–3^b. — ^{c}) Ds_2 M राजानुजं; Ca as in text.

3 K_5 om. 3^{ab} (cf. v.l. 2). — ^{c}) $D_{7.10}$ भीमसेनं सः (for भीममासीनं). — ^{d}) $G_{4.5}$ हि (for अभि-).

4 Before 4, $K_{1.4}$ $B_{2.5}$ Ds $D_{2.5.8}$ ins. भगवानुवाच; $K_{2.5}$ $B_{1.3.4}$ Dn $D_{3.4.6.7.9.10}$ T_2 श्रीभगवानुवाच ($D_{3.4}$ om. उ°); G_5 श्रीकृष्णः. — ^{a}) T_2 (by corr.) G_{3-5} $M_{1.2}$ स ($M_{1.2}$ यस्) त्वं सदा; M_{3-5} न त्वं यदा (for त्वमन्यदा). T_1 G_1 ननु स त्वं सदा भीम; G_2 ननु त्वं सर्वथा भीम. — ^{c}) $G_{2.3.5}$ युद्धाभिनंदिनः. K_1 क्रोधात्; D_1 S (except T_2) पापान् (for क्रूरान्). — ^{d}) K_1 प्रमर्दिषुः; K_4 $D_{2-4.9}$ S (except T $G_{1.2}$) विमर्दिषुः (D_2 °तुं); Ca. d as in text.

5 ^{b}) S (except T_2) क्रुद्धः; Ca न्युब्जः (as in text). K_5 निशि न्युब्जः; $D_{3.4.9}$ शुष्यसे च (for न्युब्जः शेषे).

घोरामशान्तां रुशतीं सदा वाचं प्रभाषसे ॥ ५
निःश्वसन्नग्निवर्णेन संतप्तः स्वेन मन्युना ।
अप्रशान्तमना भीम सधूम इव पावकः ॥ ६
एकान्ते निष्टनञ्शेषे भारार्त इव दुर्बलः ।
अपि त्वां केचिदुन्मत्तं मन्यन्तेऽतद्विदो जनाः ॥ ७
आरुज्य वृक्षान्निर्मूलान्गजः परिभुजन्निव ।
निघ्नन्पद्भिः क्षितिं भीम निष्टनन्परिधावसि ॥ ८
नास्मिञ्जनेऽभिरमसे रहः क्षियसि पाण्डव ।
नान्यं निशि दिवा वापि कदाचिदभिनन्दसि ॥ ९
अकस्मात्स्मयमानश्च रहस्यास्से रुदन्निव ।
जान्वोर्मूर्धानमाधाय चिरमास्से प्रमीलितः ॥ १०
भ्रुकुटिं च पुनः कुर्वन्नोष्ठौ च विलिहन्निव ।
अभीक्ष्णं दृश्यसे भीम सर्वं तन्मन्युकारितम् ॥ ११
यथा पुरस्तात्सविता दृश्यते शुक्रमुच्चरन् ।
यथा च पश्चान्निर्मुक्तो ध्रुवं पर्येति रश्मिवान् ॥ १२
तथा सत्यं ब्रवीम्येतन्नास्ति तस्य व्यतिक्रमः ।
हन्ताहं गदयाभ्येत्य दुर्योधनममर्षणम् ॥ १३
इति स्म मध्ये भ्रातॄणां सत्येनालभसे गदाम् ।

C. 5. 2753
B. 5. 75. 14
K. 5. 74. 14

— c) D3.4 अशीतां (for अशान्तां). K1 B1.4.5 Dn D1.2.6.7 Ca.d.s रुषतीं; B2.3 Ca.p उषतीं; D3.4.9 उशतीं; G2.3 रुदतीं.

6 a) K4 B Dn D3–6.8.9 T2 (before corr.) अग्निवत्तेन; Ca.d.s अग्निवर्णेन (as in text). S (T2 by corr.) विनिश्वसन्नग्निवर्णः. — b) T1 G1.5 संक्रुद्धः स्वे(T1 ते)न तेजसा. — d) T1 G4.5 विधूम; G3 निर्धूत; M निर्धूम (for सधूम).

7 a) K (K3 missing) B4 D1–8 T2 Ca.d निःश्वसन् (for निष्टनन्). — c) K1 D2.5–7 T1 G1.5 M3–5 त्वा (for त्वां).

8 a) K4 D1 Cd आभज्य; K5 B1.2.5 Dn1 D5–9 G1 Ca आरुह्य; Cn.s आरुज्य (as in text). K5 निखिलान्; D1 उन्मूल्य; S (except T2 G3.4) उन्मूलान्; Ca निर्मूलान् (as in text). — b) Dn1 मत्तः; D3.4.9 गजान्; S (except T2) भंजेः (for गजः). K1.4.5 B4 D (except Ds D1) T2 Ca.d.s परिरुजन्; K2 प्रविरुजन्; T1 G M परिभवन् (for °भुजन्). — K5 (hapl.) om. 8^{c}–11^{b}. — c) S (except T2 M2) पद्भ्यां (for पद्भिः). D3.4.9 चापि (for भीम). — d) K1 निधुनन्; K4 D1.3–6.8.9 T2 निष्टुरं; D7 निःश्वसन्; G2 निनदन्; Ca निष्टनन् (as in text). K2 तिष्ठन्विपरिधावसि.

9 K5 om. 9 (cf. v.l. 8). — a) B4 Dn1 D5.6.8 T2 Cn जने न; G3 जने हि (for जनेऽभि-). — K4 om. 9^{b}–10^{c}. — b) K1.2 D1 T2 G2–4 M क्षीयसि; B Dn Ds D2–10 T1 G1.5 क्षिपसि (*N. B.* In D MSS. प and य are almost indistinguishable); Cd क्षीयसे; Ca.s क्षियसि (as in text). — c) K1.2 त्वं; Ds2 अन्यत्; D1.10 अन्नं; S (except T2 G3) अश्नन् (for अन्यं). G2 अपि (for निशि). B D (except D1) T2 G3.4 M2 च (for वा). — d) Ds D7m T1 G1.5 अपि (for अभि-).

10 K5 om. 10 (cf. v.l. 8); K4 om. 10^{abc} (cf. v.l. 9). — a) D2 अकामः स्मय°; S (except T2) अस्वस्थो- (T1 G2 °स्थः)स्मय°; Ca.d as in text. — b) K1 D8 अभि-; K2 D1 G4.5 आसे; D2.7 आस्ते; Ca.d आस्से (as in text). D2.9 तुद°; D3.4 तुद° (for रुद°). — After 10^{ab}, D8 reads 11^{c}–13^{b}. — c) T1 G1.2.5 अंसे; G3.4 M अंध्रौ (for जान्वोर्). K1.2 D3.4.9 आस्थाय; T1 G2 M3.4 (*inf. lin.* as in text) आदाय (for आधाय). — d) K1.2 Ds2 T1 आसे; D1 आसेः (for आस्से). Dn1 D3.4.9 प्रपीडितः; D7m.10 निमीलितः; Ca.d प्रमीलितः (as in text).

11 K5 om. 11^{ab} (cf. v.l. 8). — a) Some MSS. भ्रुकुटीं. D7.10 वै (for च). D3.4.9 ततः (for पुनः). — b) K4 B Dn Ds D2.5–8.10 T2 विदशन्; D3.4.9 एव लिहन् (for विलिहन्). G4 ओष्ठौ परिलिहन्निव. — For sequence of D8 cf. v.l. 10. — c) D1.2 वीर (for भीम).

12 For sequence of D8 cf. v.l. 10. D6 (hapl.) om. 12^{ab}. — a) T1 G1.3.4 M4 (*inf. lin.*) सवितुर् (for सविता). — b) T1 G3.4 Cd शुक्रः; Ca शुक्लः; Cs शुक्रं (as in text). — K5 (hapl.) om. 13^{cd}. — c) K2 G3 M2 तथा (for यथा). — d) B2.3 Ds1 T1 G2 M4.5 रश्मिमान्. — After 12, G5 reads 15^{cd}.

13 For sequence of D8 cf. v.l. 10. — a) Ds G5 यथा; Cs तथा (as in text). K5 D1 सर्वं; Cs सत्यं (as in text). D1 ब्रवीम; Cs ब्रवीमि (as in text). K2 एष; K4 B3 D3.4.9 एव; Cs एतत् (as in text). — b) G2 M4 (*inf. lin.*) सत्य- (for तस्य).

14 b) G2.3 M1.3 आलंब(M3 °भ)से; Ca.d आलभसे (as in text). — d) K4 B Dn1 Ds D1.5.6.8.10 G3 ध्रियते (B3 ह्रीयते); D3.4.9 यतते; D7 ह्रीनेव; Ca.d

C. 5. 2753
B. 5. 73. 14
K. 5. 74. 14

तस्य ते प्रशमे बुद्धिर्धीयतेऽद्य परंतप ॥ १४
अहो युद्धप्रतीपानि युद्धकाल उपस्थिते ।
पश्यसीवाप्रतीपानि किं त्वां भीर्भीम विन्दति ॥ १५
अहो पार्थ निमित्तानि विपरीतानि पश्यसि ।
स्वप्नान्ते जागरान्ते च तस्मात्प्रशममिच्छसि ॥ १६
अहो नाशंससे किंचित्पुंस्त्वं क्लीब इवात्मनि ।
कश्मलेनाभिपन्नोऽसि तेन ते विकृतं मनः ॥ १७
उद्वेपते ते हृदयं मनस्ते प्रविषीदति ।
ऊरुस्तम्भगृहीतोऽसि तस्मात्प्रशममिच्छसि ॥ १८
अनित्यं किल मर्त्यस्य चित्तं पार्थ चलाचलम् ।
वातवेगप्रचलिता अष्ठीला शाल्मलेरिव ॥ १९
तवैषा विकृता बुद्धिर्गवां वागिव मानुषी ।
मनांसि पाण्डुपुत्राणां मज्जयत्यप्लवानिव ॥ २०
इदं मे महदाश्चर्यं पर्वतस्येव सर्पणम् ।
यदीदृशं प्रभाषेथा भीमसेनासमं वचः ॥ २१
स दृष्ट्वा स्वानि कर्माणि कुले जन्म च भारत ।
उत्तिष्ठस्व विषादं मा कृथा वीर स्थिरो भव ॥ २२
न चैतदनुरूपं ते यत्ते ग्लानिररिंदम ।
यदोजसा न लभते क्षत्रियो न तदश्नुते ॥ २३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

धीयते (as in text). K5 D3.4.7.9 च (for ऽद्य).

15 ^{a}) K4 B D (except D1–4.9) T2 अहो युद्धाभिकांक्षाणां (D5 D7 °णि). — G5 reads 15^{cd} after 12. — ^{c}) D5 चेतसा; D2 पश्यसे (for पश्यसि). K4 B Dn D5.6.8.10 T2 चेतांसि विप्रतीपानि; D3.4.9 T1 G M पश्यसे वासमृद्धानि; D7 ये तां विप्रतिमानिकीं. Ca.d cite अप्रतीपानि (as in text). — ^{d}) K4 B Dn2 D2.5.6.8.10 T2 यत्वां; D5 यद्वा; D1 तं त्वा; T1 G1.2 न त्वां; G3 M न त्वा (for किं त्वां). K5 किं त्वां भीम वदंति ते; Dn1 D3.4.9 त्वं भीमार्थाश्च विंदसि; D7 त्वा भीर्भीम विनंदति; G4 न त्वा भीम विनंदति; G5 मनसा भीम नश्यति.

16 B3 om. 16^{ab}. — ^{c}) D1.7 जाग्रतांते; S जाग्रदंते; all comm. जागरांते (as in text). — ^{d}) = 18^d. M3.4 कस्मात् (for तस्मात्).

17 K4 om. from 17 up to 5. 74. 3; G2.4 om. (hapl.) 17–18. — ^{a}) D3.4.9 किं तु (for किंचित्). — ^{b}) D1 इह (for इव). — K5 om. 17^c–20^d. — ^{c}) D3.4.9 अभिसंपन्नः (for अभिपन्नोऽसि). — ^{d}) D7 किं तु; M3–5 केन (for तेन).

18 K4.5 G2.4 om. 18 (cf. v.l. 17). — ^{a}) Ds2 D4.9 G3.5 मे (for ते). — ^{b}) D1–4.9 च (for ते). B Dn Ds D2–10 T2 प्रतिसीदति (for प्रविषी°). — ^{c}) D3.4.9 अनुकंपगृ°. — 18^d = 16^d.

19 K4.5 om. 19 (cf. v.l. 17). — ^{b}) B D (except D3.4.7.9.10) T2 M2.5 transp. चित्तं and पार्थ. K2 D3.4.9 बलाबलं; D7 बलं सुखं; Ca.d.s चलाचलं (as in text). — ^{c}) B2.4 D1 वातवेगप्रतिहता (D1 °चला); D3.4.9 वातवेगेन बलिना. — ^{d}) K2m अकूल-; Ca.d.s अष्ठीला (as in text). Some MSS. शल्मलेर्.

20 K4.5 om. 20 (cf. v.l. 17). — ^{a}) D3.4 तच्च (for तव). B3.5 Dn1 Ds धिकृता (for विकृता). — ^{d}) K2 B2 D (except Dn2 D1.2.7.8.10) मज्जयंति; T2 (before corr.) G3 M1.3–5 मज्जयसि. T1 G1.2.5 मज्जयस्यप्लवेंभसि.

21 K4 om. 21 (cf. v.l. 17). — ^{c}) D2 भाषयेथा (for प्रभाषेथा). — ^{d}) D3.4.9 T1 G1.4 M तव; T2 (*inf. lin.*) G2 ततः (for वचः). G5 M1.3 (*inf. lin.*) भीमसेन परंतप.

22 K4 om. 22 (cf. v.l. 17). — ^{a}) G2 अ-; Ca स (as in text). — K5 om. 22^c–23^d.

23 K4.5 om. 23 (cf. v.l. 17, 22). — ^{b}) S (except T2) तेषु शांतिर् (for यत्ते ग्लानिर्). — ^{c}) M यदि (for यद्). D3.4 तेजसा; Ca ओजसा (as in text).

Colophon missing in K3; K4.5 om. it. — *Sub-parvan:* K1.2 B Dn Ds D1.2.5–8.10 T1 G1 M भगवद्यान. — *Adhy. name:* D2 वासुदेववाक्यं; G1 भीमप्रोत्साहनं प्रति भगवद्वचनं; M भीमरोषदी(M5 °षोद्दी)पनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg. *sec. m.*) G4 77; D5 (*sec. m.*) 72; D6 68; D7 T1 G1–3 M2.3.5 76; T2 73; G5 M1.4 75. — *S'loka no.:* Dn1 23; D8 89.

७४

वैशंपायन उवाच ।
तथोक्तो वासुदेवेन नित्यमन्युरमर्षणः ।
सदश्ववत्समाधावद्भ्भाषे तदनन्तरम् ॥ १
अन्यथा मां चिकीर्षन्तमन्यथा मन्यसेऽच्युत ।
प्रणीतभावमत्यन्तं युधि सत्यपराक्रमम् ॥ २
वेत्थ दाशार्ह सत्त्वं मे दीर्घकालं सहोषितः ।
उत वा मां न जानासि प्लवन्ह्रद इवाप्लवः ।
तस्मादप्रतिरूपाभिर्वाग्भिर्मां त्वं समर्छसि ॥ ३
कथं हि भीमसेनं मां जानन्कश्चन माधव ।
ब्रूयादप्रतिरूपाणि यथा मां वक्तुमर्हसि ॥ ४
तस्मादिदं प्रवक्ष्यामि वचनं वृष्णिनन्दन ।
आत्मनः पौरुषं चैव बलं च न समं परैः ॥ ५
सर्वथा नार्यकर्मैतत्प्रशंसा स्वयमात्मनः ।
अतिवादापविद्धस्तु वक्ष्यामि बलमात्मनः ॥ ६
पश्येमे रोदसी कृष्ण ययोरासन्निमाः प्रजाः ।
अचले चाप्यनन्ते च प्रतिष्ठे सर्वमातरौ ॥ ७
यदीमे सहसा क्रुद्धे समेयातां शिले इव ।
अहमेते निगृह्णीयां बाहुभ्यां सचराचरे ॥ ८
पश्यैतदन्तरं बाह्वोर्महापरिघयोरिव ।
य एतत्प्राप्य मुच्येत न तं पश्यामि पूरुषम् ॥ ९

C. 5. 2772
B. 5. 76. 10
K. 5. 75. 10

74

☞ This adhy. is missing in K_3 (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 K_4 om. 1–3 (cf. v.l. 5. 73. 17). — ^{a}) G_4 तथोक्ते वासुदेवे च. — ^{c}) D_1 Cd समाधावन्; D_2 M_{3-5} समाधाय; T_1 G $M_{1.2}$ समाधू(G_4 °हू)य; Ca as in text. K_1 समाधावत्स गोविंदं; $D_{3.4.9}$ समाश्वसन्माधवं स.

2 K_4 om. 2 (cf. v.l. 1). Before 2, $K_{1.2.5}$ Dn_1 $D_{2-4.7.8.10}$ T_1 $G_{1.2.4.5}$ ins. भीम उ° (resp. भीमः); B Dn_2 Ds $D_{1.5.6.9}$ T_2 भीमसेन उ° (D_1 om. उ°); K_4 (which om. 2–3) ins. भीम उ° (wrongly) before 4^{cd}. — D_7 om. 2. — ^{a}) D_1 $M_{1.2}$ मा (for मां). — ^{c}) B Dn Ds $D_{5.6.8}$ T_2 अत्यर्थं (for अत्यन्तं). — ^{d}) B D (except $D_{1.2.6.10}$; D_7 om.) सत्यपराक्रम.

3 K_4 om. 3 (cf. v.l. 1); K_5 om. from 3 up to 5. 79. 7. — ^{a}) B_{2-4} Dn Ds $D_{5.6.8}$ वेत्सि (for वेत्थ). $K_{1.2}$ G_3 तत्त्वं; $B_{3.4}$ Dn Ds_2 D_8 G_4 सत्यं; $D_{3.4.9}$ सर्वं (for सत्त्वं). $D_{3.4.9}$ त्वं (for मे). — ^{c}) $K_{1.2}$ $D_{7.10}$ अथ (for उत). Ds बालान् (for वा मां). $B_{2.4}$ नाभि-; Dn_2 $D_{5.6.8}$ नानु-; M_{3-5} मा न (for मां न). — ^{d}) K_2 Ds प्लुत्रं; M_{3-5} प्लवान् (for प्लवन्). $K_{1.2}$ D_7 G_4 $M_{1.2}$ ह्रदं; Cs ह्रदे (as in text). B D (except $D_{1.2.7.10}$) T_2 Cs अप्लुवे. — G_4 om. 3^e–4^d. — ^{e}) B D (except $D_{3.4.7.9.10}$) T_2 अनभिरूपाभिः; G_5 अप्रतिरूपो हि. — ^{f}) D_7 transp. मां and त्वं. T_1 $G_{1.2.5}$ समाच्छेसि; T_2 G_3 M (except M_3) समृ(M_5 °भि)च्छसि; Ca.d समर्छसि (as in text).

4 K_5 G_4 om. 4 (cf. v.l. 3). — ^{a}) K_1 $D_{7.10}$ च; K_2 त्वं (for हि). $D_{5.8}$ °सेनस्य (for °सेनं मां). D_1 $M_{3.5}$ मा (for मां). — ^{b}) D_1 G_2 मानवः (for माधव). — ^{c}) K_2 M_1 (*inf. lin.* as in text) अप्रतिरूपाभिर्. — ^{d}) K_2 नैवं; M_2 तथा (for यथा). $D_{3.4.9}$ त्वं; $M_{3.5}$ मा (for मां). D_1 इच्छ° (for अर्ह°).

5 K_5 om. 5 (cf. v.l. 3). — ^{b}) T_1 $G_{1.5}$ वृष्णिपुंगव.

6 K_5 om. 6 (cf. v.l. 3). — T_2 (hapl.) om. 6^{cd}. — ^{c}) K_4 $D_{3.4.7.9}$ अतिवादाति(K_4 D_7 °नु)विद्धस्; $B_{2.3}$ अभिवादापविद्धस्; S (except G_4; T_2 om.) अपवादाप(T_1 °भि-; G_2 °दि-; M_3 °व)विद्धस्; Ca.d as in text.

7 K_5 om. 7 (cf. v.l. 3). — ^{a}) K_1 $D_{1.7}$ T G_{3-5} मे (for इमे). — ^{c}) K_1 Dn_1 Ds $D_{3.4.8.9}$ T_2 G_2 वा (for the *first* च). K_4 Dn Ds $D_{5.6}$ T_2 अप्रतिष्ठे (for अप्यनन्ते). Dn_1 Ds $D_{3.4.8.9}$ T_2 वा (for the *second* च). — ^{d}) K_4 Dn Ds $D_{5.6.8}$ T_2 अप्यनंते; $D_{2.7.10}$ अप्रतिष्ठे; Ca.d प्रतिष्ठे (as in text). Dn_1 $D_{3.4.9}$ चैव (for सर्व-). T_1 G M सु(T_1 $G_{1.3.4}$ अ)प्रतिष्ठे च मातरौ.

8 K_5 om. 8 (cf. v.l. 3). — ^{a}) K_4 $B_{2.4.5}$ $D_{1.7.10}$ T $G_{2.5}$ M यदिमे (=यद्+इमे) *or* यदि मे (Lakṣā.); $G_{3.4}$ यदि ते (for यदीमे). S (except T_2) सहसं (for °सा). — ^{c}) G_5 एक्रो; Ca एते (as in text). Dn वि-; $D_{5.6.8}$ [ऽ]नु- (for नि-). G_3 संरथ्य तेन गृह्णीयां. — B_2 om. 8^d–11^a.

9 K_5 B_2 om. 9 (cf. v.l. 3, 8). — ^{a}) S (except T_2 $G_{3.4}$ M_2) एतौ (for एतत्).

10 K_5 B_2 om. 10 (cf. v.l. 3, 8). — ^{b}) B (B_2

C. 5. 2772
B. 5. 76. 10
K. 5. 75. 10

हिमवांश्च समुद्रश्च वज्री च बलभित्स्वयम् ।
मयाभिपन्नं त्रायेरन्बलमास्थाय न त्रयः ॥ १०
युध्येयं क्षत्रियान्सर्वान्पाण्डवेष्वाततायिनः ।
अधः पादतलेनैतानधिष्ठास्यामि भूतले ॥ ११
न हि त्वं नाभिजानासि मम विक्रममच्युत ।
यथा मया विनिर्जित्य राजानो वशगाः कृताः ॥ १२
अथ चेन्मां न जानासि सूर्यस्येवोद्यतः प्रभाम् ।
विगाढे युधि संबाधे वेत्स्यसे मां जनार्दन ॥ १३
किं मात्यवाक्षीः परुषैर्व्रणं सूच्या इवानघ ।
यथामति ब्रवीम्येतद्विद्धि मामधिकं ततः ॥ १४
द्रष्टासि युधि संबाधे प्रवृत्ते वैशसेऽहनि ।
मया प्रणुन्नान्मातङ्गान्रथिनः सादिनस्तथा ॥ १५
तथा नरानभिक्रुद्धं निघ्नन्तं क्षत्रियर्षभान् ।
द्रष्टा मां त्वं च लोकश्च विकर्षन्तं वरान्वरान् ॥ १६
न मे सीदन्ति मज्जानो न ममोद्वेपते मनः ।
सर्वलोकादभिक्रुद्धान्न भयं विद्यते मम ॥ १७
किं तु सौहृदमेवैतत्कृपया मधुसूदन ।
सर्वांस्तितिक्षे संक्लेशान्मा स्म नो भरता नशन् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

---

om.) Dn2 Ds D2.5.6.8.10 T2 वा; Dn1 D9 G4 इव (for च). D7 बलवान् (for °भित्). — c) M8.4 अभिपन्नान्; Ca.d °न्नं (as in text). — d) G1.5 बलान्. K4 D3.4.9 G2-4 M आधाय; T1 आदाय; G1.5 माधव (for आस्थाय). D2-4.7.9 T2 तत् (for न).

11 K5 om. 11 (cf. v.l. 3); B2 om. 11a (cf. v.l. 8). — a) K1.4 D3.4.7.9.10 अद्याहं; K2 अथाहं; B (B2 om.) Dn Ds D5.6.8 T2 युद्धार्हान्; D1.2 हंताहं; G2.3 M2 युद्धेहं; M1.4 युध्येहं (for युध्येयं). K1.2 D10 कौरवान् (for क्षत्रियान्). — c) T1 G2.3-5 M अथ (for अधः). K1 B2 D7.10 T1 G1.2.4 M एनान्; G5 एव (for एतान्).

12 K5 om. 12 (cf. v.l. 3). — a) B3 T2 (by corr.) अभि- (for नाभि-). — G2 om. from विक्रम° up to व्रणं in 14b. — c) K1.2 D7.10 बलोन्मत्ताः (for विनिर्जित्य). D3.4.9 यथा निर्जित्य राजानो. — d) D3.4.9 राज्ञोस्य (for राजानो).

13 K5 G2 om. 13 (cf. v.l. 3, 12). — a) K1.2 तथा; G4 अपि (for अथ). Ds (by transp.) मां चेन्; D3.4.9 कस्मान्. D1 M4 मा (for मां). G4 नाभि- (for मां न). — b) Ds D6.7 उद्यत-; Ca.d उद्यतः (as in text). D1 सर्वथा वै हि भारत; S (T2 by corr.; G2 om.) यथा (G3.4 दिवि) सूर्यमिवोदितं. — T2 om. 13c-14b. — c) Dn1 संवादे; D3.4.9 संग्रामे; Ca.d संबाधे (as in text). Ca.d भोत्स्यसे (for वेत्स्यसे).

14 K5 om. 14 (cf. v.l. 3). G2 om. up to व्रणं in 14b (cf. v.l. 12). T2 om. 14ab (cf. v.l. 13). — a) K1 D7.8.10 मां दुनोषि; K2 Ds D1.2 Cd.8 मां नेनेक्षि; G3 M3-5 माभ्य(G3 °म)वाक्षीः (for मात्यवाक्षीः). K4 B D5 प(K4 D5 पौ)रुषैराक्षिपस्येवं (B1 °क्षिपसि किं); Dn1 परुषा वाक् क्षिप्यस्येवं; Dn2 D3.4.9 किं पौ(Dn2 °प)रुषैराक्षिपसि; D7 पौरुषे जक्षयस्येवं; G4 किमात्थ चाक्षीद्दाशार्ह. — b) K1 D7 व्रणपूतिर्; K2 व्रणपूतिम्; K4 B Dn Ds D1-6.8.9 Cs व्रणं पूतिम्; D10 पूतिव्रणम् (for व्रणं सूच्या). — c) K4 D3.4.9 यथा ह्येतद्; D2 यथा सत्यं; D10 यथाविधं (for यथामति). D3.4.9 अद्य (for एतद्). Ds D7 यथा ह्यतिब्रवीम्येतद्. — d) K1.2 G3.4 M1 माभ्यधिकं.

15 K5 om. 15 (cf. v.l. 3). — a) D3.4.9 संबंधे — b) K1 D7.8 भुवि (for ऽहनि). — d) D7.10 सरथान् (for रथिनः).

16 K5 om. 16 (cf. v.l. 3). B2 om. from 16 up to the end of this adhy. K2 om. 16ab. — a) D1 वरान् (for नरान्). K4 B3 Dn1 D9 अतिक्रुद्धान्; D3-6.8 अतिक्रुद्धं (for अभिक्रुद्धं). S तथांतकमिव क्रुद्धं. — c) K1 M1 लोकाश्च; D1 ये लोकाः. — d) K1.2 B1.3.5 D1-4.9 निष्कर्षंतं; Ca.d.s विकर्षंतं (as in text). T1 नरान्; G (except G4) M3 परान् (for the *first* वरान्). G4 M4 परान् (for the *second* वरान्).

17 K5 B2 om. 17 (cf. v.l. 3, 16). — a) D1 ह्यंगानि; D7.10 S (except T2) गात्राणि (for मज्जानो). — b) S (except T2) न च मे (M3.5 ते) वेप(G2 सीद)ते मनः. — c) K1.2 D7 समा-; B5 D2-4.9 T G1.2.5 M1.2.4 (*inf. lin.*) अपि; Ds अति- (for अभि-).

18 K5 B2 om. 18 (cf. v.l. 3, 16). — a) D9 G4.5 तु (for तु). D3.4.9 एकं (for एतत्). K2 D7 किं तु (D7 तु) सीदति मे चेतः. — d) = 5. 72. 20d. B3 च

७५

भगवानुवाच ।
भावं जिज्ञासमानोऽहं प्रणयादिदमब्रुवम् ।
न चाक्षेपान्न पाण्डित्यान्न क्रोधान्न विवक्षया ॥ १
वेदाहं तव माहात्म्यमुत ते वेद यद्बलम् ।
उत ते वेद कर्माणि न त्वां परिभवाम्यहम् ॥ २
यथा चात्मनि कल्याणं संभावयसि पाण्डव ।
सहस्रगुणमप्येतत्त्वयि संभावयाम्यहम् ॥ ३
यादृशे च कुले जन्म सर्वराजाभिपूजिते ।
बन्धुभिश्च सुहृद्भिश्च भीम त्वमसि तादृशः ॥ ४
जिज्ञासन्तो हि धर्मस्य संदिग्धस्य वृकोदर ।
पर्यायं न व्यवस्यन्ति दैवमानुषयोर्जनाः ॥ ५
स एव हेतुर्भूत्वा हि पुरुषस्यार्थसिद्धिषु ।
विनाशेऽपि स एवास्य संदिग्धं कर्म पौरुषम् ॥ ६
अन्यथा परिदृष्टानि कविभिर्दोषदर्शिभिः ।
अन्यथा परिवर्तन्ते वेगा इव नभस्वतः ॥ ७
सुमन्त्रितं सुनीतं च न्यायतश्चोपपादितम् ।
कृतं मानुष्यकं कर्म दैवेनापि विरुध्यते ॥ ८
दैवमप्यकृतं कर्म पौरुषेण विहन्यते ।
शीतमुष्णं तथा वर्षं क्षुत्पिपासे च भारत ॥ ९
यदन्यद्दिष्टभावस्य पुरुषस्य स्वयंकृतम् ।

C. 5. 2701
B. 5. 77. 10
K. 5. 76. 10

(for स्म). $D_{3.4.9}$ अस्मत्तो (for स्म नो). S नशुः (for नशन्).

Colophon missing in K_3; K_5 B_2 om. it. — *Sub-parvan:* $K_{1.2.4}$ $B_{1.3-5}$ Dn Ds $D_{2.5-10}$ T_1 G_1 M भगवद्यान. — *Adhy. name:* D_2 भीमसेनवाक्यं; T_1 भीमकोपवचनं; G_1 भीमकोपः; M भीमस्वाभि(M_1 भीमाभि-; M_5 °स्याभि)प्रायकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1(marg. *sec. m.*) $G_{1.4}$ 78; K_2 68; D_5 (*sec. m.*) 73; D_6 69; D_7 T $G_{2.3}$ $M_{2.3.5}$ 77; G_5 $M_{1.4}$ 76. — *S'loka no.:* Dn D_8 19.

75

☞ This adhy. is missing in K_3 (cf. v.l. 5. 32. 15). K_5 om. the whole adhy. (cf. v.l. 5. 74. 3).

1 K_2 B_3 Dn $D_{6.7.10}$ T_2 $G_{3.4}$ $M_{1.5}$ श्रीभगवानुवाच (S MSS. om. उवाच); $D_{1.2}$ वासुदेवः; $G_{1.5}$ श्रीकृष्णः. — ^{a}) K_1 युष्मान्; K_2 युष्मत्; Ca.d भावं (as in text). S भाव(T_1 भव-; T_2 भावं; G_1 भवज्-; M_2 तव)जिज्ञासया पार्थ. — ^{b}) $D_{1.2}$ S Ca.d सौहृदात्; Cap प्रणयात् (as in text). — G_4 om. 1^c–2^b. — ^{c}) K_1 D_7 अपक्षेपात्; K_2 अवज्ञया; S अधि($M_{1.2}$ °व)क्षेपात् (for चाक्षेपात्).

2 G_4 om. 2^{ab} (cf. v.l. 1). — ^{c}) G_3 मतं (for उत). — ^{d}) T_1 G_5 M त्वा (for त्वां).

4 ^{a}) G_4 हि; G_5 वः (for च). — ^{d}) $K_{1.2}$ G_5 अपि (for असि).

5 ^{a}) $K_{1.2}$ D_7 अपि (for हि). $D_{3.4.9}$ S किं तु (D_9 T_1 $G_{1.3-5}$ नु) पर्यायधर्मस्य. — ^{c}) $K_{1.2}$ B D (except $D_{1-4.9}$) Cd [अ]ध्यवस्यंति; Ca.s व्यवस्यन्ति (as in text). — ^{d}) K_4 B_{2-4} Dn $D_{1.5.6.8}$ T G_{1-3} देव°; Ca दैव° (as in text). Cd.s cite दैवं.

6 ^{a}) D_{10} M (except M_2) य; Ca.d.s स (as in text). D_1 भूताय; M भवति (for भूत्वा हि). — ^{b}) K_2 $D_{1.2}$ अर्थसिद्धये; $D_{3.4.9}$ इह सिद्धिषु. — ^{c}) K_1 Ds Ca.d.s विनाशः (for °शे). S च (M_2 स) (for ऽपि). M_2 च (for स). K_1 $D_{7.10}$ (before corr.) M (except M_5) स्यात् (for अस्य).

7 ^{d}) $K_{1.2}$ D (except Dn $D_{5.6.8}$) मरुत्वतः (for नभस्वतः).

8 ^{a}) D_7 (before corr.) सुमित्रं; Ca.d.s सुनीतं (as in text). — ^{c}) $D_{1.7}$ G_3 मानुषकं. T_2 G_2 तत्कृतं मानुषं कर्म. — ^{d}) D_1 G_2 देवेन; Ca.d.s दैवेन (as in text). S (except T_2 G_{2-4}) एतद् (for अपि). K_2 न रुध्यते; $D_{3.4.9}$ न हन्यते; T_1 G_1 विहन्यते; G_3 विमथ्यते; all comm. विरुध्यते (as in text).

9 G_3 M om. (hapl.) 9^{ab}. — ^{a}) T G (G_3 om.) तेन (T_2 G_2 तथा; G_4 किं नु) दैवकृतं. Cs cites दैवं, Ca.d.s cite अकृतं. — ^{b}) K_2 D_7 निहन्यते; T_2 विकुर्वते; Cs विरुध्यते; Ca.d as in text. — ^{c}) $D_{3.4.9}$ क्षुत्पिपासे (for तथा वर्षं). — ^{d}) $D_{3.4.9}$ लाभालाभौ (for क्षुत्पिपासे).

10 ^{a}) G_4 यत्तत्तत्; all comm. यदन्यत् (as in text). K_1 Ds_2 $D_{2.7}$ $G_{3.4}$ इष्टभाव(G_4 °स्य)स्य; K_4 दिष्टभावं स्यात्; Ca.d.s as in text. $D_{3.4.9}$ यदि स्यादिच्छया तात. — ^{c}) K_4 B D (except $D_{1.7}$) G_4 अनुपरोधः; Ca.d

C. 5. 2791
B. 5. 77. 10
K. 5. 76. 10

तस्मादनवरोधश्च विद्यते तत्र लक्षणम् ॥ १०
लोकस्य नान्यतो वृत्तिः पाण्डवान्यत्र कर्मणः ।
एवंबुद्धिः प्रवर्तेत फलं स्यादुभयान्वयात् ॥ ११
य एवं कृतबुद्धिः सन्कर्मस्वेव प्रवर्तते ।
नासिद्धौ व्यथते तस्य न सिद्धौ हर्षमश्नुते ॥ १२
तत्रेयमर्थमात्रा मे भीमसेन विवक्षिता ।
नैकान्तसिद्धिर्मन्तव्या कुरुभिः सह संयुगे ॥ १३
नातिप्रणीतरश्मिः स्यात्तथा भवति पर्यये ।
विषादमर्छेद्ग्लानिं वा एतदर्थं ब्रवीमि ते ॥ १४
श्वोभूते धृतराष्ट्रस्य समीपं प्राप्य पाण्डव ।
यतिष्ये प्रशमं कर्तुं युष्मदर्थमहापयन् ॥ १५
शमं चेत्ते करिष्यन्ति ततोऽनन्तं यशो मम ।
भवतां च कृतः कामस्तेषां च श्रेय उत्तमम् ॥ १६
ते चेदभिनिवेक्ष्यन्ति नाभ्युपैष्यन्ति मे वचः ।
कुरवो युद्धमेवात्र रौद्रं कर्म भविष्यति ॥ १७
अस्मिन्युद्धे भीमसेन त्वयि भारः समाहितः ।
धूरर्जुनेन धार्या स्याद्वोढव्य इतरो जनः ॥ १८
अहं हि यन्ता बीभत्सोर्भविता संयुगे सति ।
धनंजयस्यैष कामो न हि युद्धं न कामये ॥ १९
तस्मादाशङ्कमानोऽहं वृकोदर मतिं तव ।
तुदन्नक्लीबया वाचा तेजस्ते समदीपयम् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

अनवरोधः (as in text). — ^{d}) D1.2 विद्यात्तत्; Ca.s विद्यते (as in text).

11 ^{a}) G5 अन्यथा; Ca.d.s अन्यतः (as in text). — ^{b}) D3 (m as in text).4.9 कर्मसु; Ca.d.s as in text. — After 11^{ab}, D3.4.9 ins.:

375* बाहुशालिन्महावीर्य भीमसेन विचक्षण ।

D4 (which om. 11^{c}–13^{b}) cont.:

376* मात्रा स्यादवधारणे ।

— D4.9 om. 11^{c}–13^{b}. — ^{c}) T G (except G4) एवं बुध्वा; Ca.d.s as in text. — ^{d}) K1.2 °न्वयं; K4 B D (except D1.2; D4.9 om.) T2 Cs °न्वये; Ca.d °न्वयात् (as in text).

12 D4.9 om. 12 (cf. v.l. 11). — ^{a}) G3.4 M3–5 स (for य). D1 M3.4 एव (for एवं). B4 Dn D6 Ca.d स; M3–5 यः; Cs सन् (as in text). — ^{b}) S कर्म च; Ca.d.s कर्मसु (as in text). K1 D1.2 S (except G2–4) एवं; Ca.d.s एव (as in text). — ^{c}) T G1 M कश्चित्; G2–5 किंचित्; Ca.d.s तस्य (as in text).

13 D4.9 om. 13^{ab} (cf. v.l. 11). — ^{a}) D7 M3–5 अत्र; T G (except G3) यत्र; Cs तत्र (as in text). K4 B (except B2) Dn1 D5.6.8 Cn अनुमात्रा; Ca.d.s अर्थमात्रा (as in text). T G ते (for मे). — ^{c}) K4 B D (except D2.7.10) वक्तव्या (for मन्तव्या). — ^{d}) K4 B2–4 Dn Ds D3m.5.6.8.9 शत्रु° (for कुरु°). D7 संयुगे कुरुभिः सह.

14 ^{a}) K4 B Dn Ds D1.2.5–8.10 °प्रणीतरश्मिः; D3.4 S °प्रणीतबु(G5 °सि)द्धिः; Ca.d.s as in text. — ^{b}) K2.4 B Ds D2.5–8.10 T2 G2–4 M1 (*inf. lin.*).3–5 Cs भावविपर्यये. Dn1 D3.4.9 तद(Dn1 °था)भावि विपर्यये. Ca.d as in text. — ^{c}) K1 D10 अर्छेन्; K2 T1 G4.5 इच्छेद्; K4 अर्थं; Ds D7 G1 M ऋच्छेद्; D5.6.8 अर्थे; T2 G3 इच्छन्; Cs गच्छेद् (for अर्छेद्). — ^{d}) K1.2 D1.9.10 अप्येतद्; K4 B Dn Ds D2–6.8.10 (*sup. lin.*) अप्येतम् (for एतद्). D7 तदर्थं प्रब्रवीमि ते.

15 ^{a}) B3 D9 धार्तराष्ट्रस्य. — ^{b}) D1 भारत (for पाण्डव).

16 ^{b}) Ds तदा (for ततो).

17 ^{a}) K2 न; Cs ते (as in text). K4 B (except B5) Dn Ds D5.6.8 (by corr.).10 T2 G4 अभिनिवेक्ष्यंते (G4 °त); D3.4.9 अभिनिविष्टार्थं; Ca as in text. — ^{b}) K1 D1 G3.4 अभ्युपेष्यं(K1 °ष्ये)ति; K2 अभ्युपेक्षंति; D3.4.9 अवेक्षंति न; T1 अप्युपेष्यंति; T2 G2 अभ्युपेक्ष्यंति; G1 M1 अप्यवेक्ष्यं(M1 °क्षं)ति; G5 M3.4 अप्युपेक्ष्यं(M4 °क्षं)ति; M1.2.5 अप्यपे(M1 °वे)क्षंति (M1 *inf. lin.* अव्यवेक्ष्यंति) (for अभ्युपैष्यन्ति). B3 मद् (for मे). — ^{c}) D7 कुरवो रौद्रमेवांतं. — ^{d}) K4 B Dn Ds D5.6.8 घोरं; D7 युद्धं (for रौद्रं).

18 ^{b}) K2 समर्पितः (for समाहि°). — ^{d}) T2 इतरे; M चेतरो; Ca इतरो (as in text). Ds2 इति रोचते (for इतरो जनः). T1 G1.5 वोढव्या इतरे जनाः.

19 ^{d}) K2 मयि; G5 नाभि-; Ca.d.s न हि (as in text). K1.2 D1 G5 कामयेत्; Ca.d.s °ये (as in text).

७६

अर्जुन उवाच ।
उक्तं युधिष्ठिरेणैव यावद्वाच्यं जनार्दन ।
तव वाक्यं तु मे श्रुत्वा प्रतिभाति परंतप ॥ १
नैव प्रशममत्र त्वं मन्यसे सुकरं प्रभो ।
लोभाद्वा धृतराष्ट्रस्य दैन्याद्वा समुपस्थितात् ॥ २
अफलं मन्यसे चापि पुरुषस्य पराक्रमम् ।
न चान्तरेण कर्माणि पौरुषेण फलोदयः ॥ ३
तदिदं भाषितं वाक्यं तथा च न तथैव च ।
न चैतदेवं द्रष्टव्यमसाध्यमिति किंचन ॥ ४
किं चैतन्मन्यसे कृच्छ्रमस्माकं पापमादितः ।
कुर्वन्ति तेषां कर्माणि येषां नास्ति फलोदयः ॥ ५
संपाद्यमानं सम्यक्च स्यात्कर्म सफलं प्रभो ।
स तथा कृष्ण वर्तस्व यथा शर्म भवेत्परैः ॥ ६
पाण्डवानां कुरूणां च भवान्परमकः सुहृत् ।

C. 5. 2808
B. 5. 78. 7
K. 5. 77. 7

20 a) D7 S (except T2 G1.2) आशंसमानो. — b) D7 मतं (for मतिं). K4 तदा (for तव). G4 वृकोदर-मरिंदम. — c) K1 नुदन्. K2 नुदन्निव क्लीबया वाचा (hypermetric); K4 B Dn Ds D5.6.8.10 गदतः क्लीबया वाचा; D3.4.9 वाचा त्वक्लीबया वीर; G5 इदं न क्लीबया वाचा. — d) K2 T2 सम(T2 °मु)दीपयन्; K4 B Dn2 Ds D6.10 समदीदिपं; Dn1 D3.4.7.9 G5 समुदीरयं (D7 °यन्); D1.5.8 समदीपितं. G3.4 तेजस्तेजसि दीपये (G4 °यन्).

Colophon missing in K3; K5 om. it. — *Sub-parvan:* K1.2.4 B Dn Ds D2.5–8.10 T1 G1 M भगवद्यान. — *Adhy. name:* D2 भीमसेनसान्त्वनं; M भीमानुमोदनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1(marg. *sec. m.*) G1.4 79; K2 69; D5 (*sec. m.*) 74; D6 70; D7 T G2.3 M2.3.5 78; G5 M1.4 77. — *S'loka no.:* Dn D8 20.

76

☞ This adhy. is missing in K3 (cf. v.l. 5. 32. 15). K5 om. the whole adhy. (cf. v.l. 5. 74. 3).

1 a) D8 G3–5 M4 युक्तं (for उक्तं). K1.2 M4 एवं (for एव). — b) K1.2 D1.7 G3 वाक्यं (for वाच्यं). — c) T2 G2 च (for तु).

2 a) T2 G2 नैव प्रशमनं त्व(T2 m त)त्र. — b) D2 transp. मन्यसे and सुकरं. D9 G4 सुकृतं (for सुकरं). D3.4.8.9 विभो (for प्रभो). — c) T1 G5 M1(*sup. lin.* as in text).2 धार्तं° (for धृत°). — d) D6.8 M1 (*sup. lin.* as in text) C5 दैवाद्वा. S समुपस्थितं.

3 a) N (except D1–4.9; K3 missing; K5 om.) T1 G3 वा (for च). D8 अथ (for अपि). — c) D3.4.9 कर्मापि; Ca.d.s कर्माणि (as in text). — d) D1 M पुरुषस्य; D2 पुरुषेषु; G1 पुरुषेण; G2 येषां नास्ति (for पौरु°). B3 Dn2 D8 बलोदयः; Dn1 D3.4.9 G5 अफलोदयं (Dn1 G5 °यः).

4 a) T2 G3–5 M1.2 यदिदं; Ca.d as in text. D2 संपाद्यमानं सम्यक्च. — b) S (except M2) तथैव; Ca.d तथा च (as in text). Nil. reads तथाचन (=तथापि)! K4 B Dn Ds D2.5.6.10 Ca तत् (for the second च). D3.4.9 यथा तव तथैव तत्; D7 तथ्यमेव न चान्यथा. — c) K1 तथा (for न च). Ds D5.6.8 एव; G3 इति (for एवं). — d) K4 B D (except D1–4.9) Cs अपि (for इति). M3–5 किं परैः (for किंचन).

5 M3–5 (hapl.) om. 5a–6d. — a) B1.2.5 Dn Ds वा; D3.4.9 G3 M1.2 न; D2 m.5.6 तु (for च). T G (except G4) M2 एवं (for एतन्). K1.2 D1.2.7 के(D1.2 ये)नैवं (for किं चैतन्). K2 क्षुद्रं; Ds2 D1.2 m कृष्ण; D3.4.7.9 कृत्स्नं; Cs कृच्छ्रं (as in text). — b) K1 D1.2(m as in text) Ca.d.s असत्तः (for अस्माकं). K4 B Dn Ds D2 m.5.6.8.10 अवसादितं; S (M3–5 om.) उपपादितं (for पापमादितः). — c) K1 ते न; K2.4 D7 तानि; D2 ये वै; M1.2 तेपि (M1 *inf. lin.* ये न); Ca.d.s तेषां (as in text). — d) D2 M1 तेषां (for येषां).

6 M3–5 om. 6 (cf. v.l. 5). — a) G3.4 सत्यं (for सम्यक्). B1.2.5 D2–6.8–10 G4 स्यात्; D1 T1 G1–3.5 M1.2 तु (for च). — b) B1.5 D2–6.8.10 तत्; B2 सत्; D9 यत्; Cs स्यात् (as in text). S (M3–5 om.) च कर्मफलं (for कर्म सफलं). D3.4.9 भवेत् (for प्रभो). — d) K1.2 येन; Cs यथा (as in text).

7 D9 om. 7. — a) = 1. 1. 11c. Ds2 G3.4 M हि (for च). — b) K4 हि परमः; B1.3.4 प्रथमतः; B2 Ds D5.6.8 च प्रथमः; B5 Dn नः प्रथमः; D1.2 प्रथमकः; D3.4 हि प्रथमः; M5 परमकृत् (for परमकः). Ca cites प्रथमः.

C. 5.2808
B. 5.76.7
K. 5.77.7

सुराणामसुराणां च यथा वीर प्रजापतिः ॥ ७
कुरूणां पाण्डवानां च प्रतिपत्स्व निरामयम् ।
असद्धितमनुष्ठातुं न मन्ये तव दुष्करम् ॥ ८
एवं चेत्कार्यतामेति कार्यं तव जनार्दन ।
गमनादेवमेव त्वं करिष्यसि न संशयः ॥ ९
चिकीर्षितमथान्यत्ते तस्मिन्वीर दुरात्मनि ।
भविष्यति तथा सर्वं यथा तव चिकीर्षितम् ॥ १०
शर्म तैः सह वा नोऽस्तु तव वा यच्चिकीर्षितम् ।
विचार्यमाणो यः कामस्तव कृष्ण स नो गुरुः ॥ ११
न स नार्हति दुष्टात्मा वधं ससुतबान्धवः ।
येन धर्मसुते दृष्ट्वा न सा श्रीरूपमर्षिता ॥ १२
यच्चाप्यपश्यतोपायं धर्मिष्ठं मधुसूदन ।
उपायेन नृशंसेन हृता दुर्द्यूतदेविना ॥ १३
कथं हि पुरुषो जातः क्षत्रियेषु धनुर्धरः ।
समाहूतो निवर्तेत प्राणत्यागेऽप्युपस्थिते ॥ १४
अधर्मेण जितान्दृष्ट्वा वने प्रव्रजितांस्तथा ।
वध्यतां मम वार्ष्णेय निर्गतोऽसौ सुयोधनः ॥ १५
न चैतदद्भुतं कृष्ण मित्रार्थे यच्चिकीर्षसि ।
क्रिया कथं नु मुख्या स्यान्मृदुना वेतरेण वा ॥ १६
अथ वा मन्यसे ज्यायान्वधस्तेषामनन्तरम् ।
तदेव क्रियतामाशु न विचार्यमतस्त्वया ॥ १७
जानासि हि यथा तेन द्रौपदी पापबुद्धिना ।
परिक्लिष्टा सभामध्ये तच्च तस्यापि मर्षितम् ॥ १८
स नाम सम्यग्वर्तेत पाण्डवेष्विति माधव ।
न मे संजायते बुद्धिर्बीजमुप्तमिवोषरे ॥ १९
तस्माद्यन्मन्यसे युक्तं पाण्डवानां च यद्धितम् ।
तदाशु कुरु वार्ष्णेय यन्नः कार्यमनन्तरम् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

— d) K2 D2.6.8 T G1.2 M2.3.5 वीरः (for °र).

8 Cf. 377*. — a) = (var.) 7^{a}. D8 transp. कुरू° and पाण्ड°. — b) S प्रविधत्स्व (for प्रतिपत्स्व). K1 त्वनामयं; K2 अना°; D1 ह्यना°; Ca.s निरा° (as in text). — c) K4 B D (except D2.7.10) G4 °ष्ठानं (for °ष्ठातुं). — d) K4 B D (except D1.2.7.8.10) मन्ये तव न (D3.4.9 सु-) दुष्करं.

9 a) B D (except D1.7.9.10) M2 च (for चेत्). — D8 om. 9^{cd}. — c) T G1.2.4 M गमनं; G3 M1 (*sup. lin.*) वचनं (for गमनाद्). K4 S (except G5) चैवम्; D1.2 G5 एव (for एवम्). K4 Dn1 D3.4.7.9 T G1.3.4 M (except M2) एतत्; D1 देव; D2 चापि; G5 शर्म (for एव). — d) B Dn Ds D5.6 जनार्दन (for न सं°).

10 c) K4 B D (except D1–4.7.9) च तत् (for तथा).

11 K2 D1 T1 G4 om. (hapl.) 11^{ab}. — a) B3 समं; Ds D10 G1 शमं (for शर्म). K4 D7 transp. वा and नो. — b) G3 यथा तव (for तव वा यच्). — d) K2 Ds समो (for स नो).

12 b) K2 ससुतबांधवं. — c) G4.5 धर्मसुतं. K4 B (except B3) Dn Ds D2–4 T2 G2 M3–5 दृष्ट्वा (for °ष्ट्वा).

13 a) D7 यथा; S (except G4; T2 before corr.) या च (for यच्च). K1.2.4 Dn1 D3.4.7.9 अस्य (for अपि). T2 (after corr.) न्यायेन पश्यतोपायं. — K4 om. 13^{d}–15^{a}. — d) Dn1 D3.4.9 हृतं; Ca कृता (for हृता). D7 G2.3 °वेदिना; G4 °सेविना; Ca as in text.

14 K4 om. 14 (cf. v.l. 13). — d) D3.4.6 हि (for ऽपि). S पंडितः (for उपस्थिते).

15 K4 om. 15^{a} (cf. v.l. 13). — a) D1.2 जितं (for जितान्). — b) D1 T1 G1.2.5 M3.4 प्रव्राजितान् (D1 °तं); D2 प्रव्रजितं. M1 (*sup. lin.* as in text) तदा (for तथा). — c) K4 D7.10 (*sup. lin.*) तव; T G1.3.4 M1–4 एष; G2.5 M5 एव (for मम). — d) Ds विज्ञातो; D7.10 निश्चितो; Ca.d.s निर्गतो (as in text). T1 G1.5 अयं (for असौ).

16 a) D1 कर्म (for कृष्ण). — b) K1 D3.4.7.9 मित्रार्थं; K2 ममार्थं; G5 मित्रत्वं. D5.6.8 चिकीर्षसे. — c) D7 क्रियाः. K1 D3.4.7 तु; K4 Dn Ds D5.6.8.10 च; M न (for नु). D1 पुण्या; M मूढा; Cs मुख्या (as in text). D7 स्युः (for स्यात्). — d) K2.4 Dn2 Ds1 D1.8 T G2.3 M1.2 वा (as in text); the rest च. G1 दारुणेन (for वेतरेण).

17 c) D1 M1 स (for तद्). G5 एवं (for एव).

७७

भगवानुवाच।
एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि पाण्डव।
सर्वं त्विदं समायत्तं बीभत्सो कर्मणोर्द्वयोः ॥ १
क्षेत्रं हि रसवच्छुद्धं कर्षकेणोपपादितम्।
ऋते वर्षं न कौन्तेय जातु निर्वर्तयेत्फलम् ॥ २
तत्र वै पौरुषं ब्रूयुरासेकं यत्नकारितम्।
तत्र चापि ध्रुवं पश्येच्छोषणं दैवकारितम् ॥ ३
तदिदं निश्चितं बुद्ध्या पूर्वैरपि महात्मभिः।
दैवे च मानुषे चैव संयुक्तं लोककारणम् ॥ ४
अहं हि तत्करिष्यामि परं पुरुषकारतः।
दैवं तु न मया शक्यं कर्म कर्तुं कथंचन ॥ ५
स हि धर्मं च सत्यं च त्यक्त्वा चरति दुर्मतिः।
न हि संतप्यते तेन तथारूपेण कर्मणा ॥ ६
तां चापि बुद्धिं पापिष्ठां वर्धयन्त्यस्य मन्त्रिणः।
शकुनिः सूतपुत्रश्च भ्राता दुःशासनस्तथा ॥ ७
स हि त्यागेन राज्यस्य न शमं समुपेष्यति।

C. 5. 2829
B. 5. 79. 8
K. 5. 78. 8

— d) S (except G3) न विचार्यो मत(T1 G1. 5 वध-; G4 -धम)स्त्वया.

18 a) T2 G2 तदा (for यथा). B4 Dn एतेन (for तेन). — d) T2 G2. 3. 5 M3–5 transp. तच्च and तस्य. K4 D5–8 अप-; B Dn Ds D1–4. 9. 10 उप- (for अपि).

19 a) T2 G1 (before corr.). 2. 3 न; Cs स (as in text). S (except G4) चैव; Cs नाम (as in text). — b) D1 G3 अपि; Cs इति (as in text). — d) Ds transp. बीजं and उप्तं.

20 b) D1. 2 कौंतेयानां (for पाण्ड°). D7 (m as in text) मतं (for हितं). K4 B D (except D1. 2. 7. 10) हितं च यत् (for च यद्धितम्). — c) K4 B3. 4 तथांशु; D1 तदत्र (for तदाशु). — d) K3 ते (for नः). S यत्कार्यं सम(M3–5 तद)नंतरं.

Colophon missing in K3; K5 om. it. — *Sub-parvan:* K1. 2. 4 B Dn Ds D1. 2. 5–8. 10 T1 G1. 2 M भगवद्यान. — *Adhy. name:* D2 T1 G1 M अर्जुनवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg. *sec. m.*) G1. 4 80; D5 (*sec. m.*) 75; D8 71; D7 G5 M1. 4 78; T G2. 3 M2. 3. 5 79. — *S'loka no.:* Dn 19; D8 G5 20.

77

☞ This adhy. is missing in K3 (cf. v.l. 5. 32. 15). K5 om. the whole adhy. (cf. v.l. 5. 74. 3).

1 K2 B3 Dn D1. 10 T2 G (except G2) read भगवानुवाच (resp. भगवान्), some with prefixed श्री. — a) T1 G5 °भाग (for °बाहो). — b) B1. 2 भारत (for पाण्डव). — After 1ab, K4 B D (except D1. 3. 4. 9; D2. 10 marg. *sec. m.*) ins.:

377* पाण्डवानां कुरूणां च प्रतिपत्स्ये निरामयम्।

(cf. 5. 76. 8ab). — c) B1–4 D (except Dn2 D2. 5. 8) G4 ममायत्तं; T1 G1. 3. 5 समायुक्तं. B5 युष्मद्धितमनुष्ठेयं.

2 a) G2 सारवतः (for हि रसवत्). — b) B Dn2 Ds D1. 5. 6. 10 (marg. *sec. m.*) कर्मणैव; Dn1 D7. 9. 10 कर्षकेन. Cn. 8 cite कर्मणा. — c) B Dn D10 G3. 4 वर्षान्; Cs °र्षां (for °र्षं). Ds1 वर्षासु; Ds2 वर्ष्मसु (for वर्षं न). K1 T1 G1. 5 तु (for न). — d) B2 D1. 2 निर्वर्तते (for °येत्).

3 a) K1. 2 D7. 10 अपि; Dn2 D1 एव; G5 एवं (for वै). K4 D8 T2 (*inf. lin.* as in text) G2 पुरुषं. K1. 2 D7. 10 T1 G1. 5 प्राहुः; Dn1 D3. 4. 9 कुर्युः (for ब्रूयुः). — b) K2 (before corr.). 4 Dn2 D3. 4. 6 T2 (*inf. lin.* as in text) G2. 4 Cs यत्र; G5 यत्तु (for यत्न-). — c) S पश्य (for पश्येत्).

4 a) Ds यद् (for तद्). — c) D1 दैवं च मानुषं चैव. — d) D2 संसिद्धं; Cs °युक्तं (as in text).

5 a) K1. 2 D7. 10 तदेतर्हि; D1 अहं तद्धि; D3. 4. 9 तदिदं हि; M1. 2 अहं तु हि; M3–5 अहं तर्हि (for अहं हि तत्). — cd) T2 G2. 3 M transp. शक्यं and कर्तुं; G4 transp. कर्म and कर्तुं.

6 a) G4 सत्यं (for धर्मं). K4 B D (except D7. 10) लोकं; G4 धर्मं (for सत्यं). — b) D5. 6. 8 पूरुषः (for दुर्मतिः). — c) T1 G1. 5 स्वेन (for तेन).

7 G5 om. 7a–8d. — a) B3. 4 Dn तथा; D3. 4. 9 ते च (for तां च). G4 अस्य (for अपि). — b) D2 कर्मणा (for मन्त्रिणः). Ds वर्धयिष्यंत्यमंत्रिणः; D3. 4. 9 वर्तयंते च मं°. — d) D3. 4. 9 च ह (for तथा).

8 G5 om. 8 (cf. v.l. 7). — ab) T2 G2 transp.

C. 5. 2850
B. 5. 79. 9
K. 5. 78. 8

अन्तरेण वधात्पार्थ सानुबन्धः सुयोधनः ॥ ८
न चापि प्रणिपातेन त्यक्तुमिच्छति धर्मराट् ।
याच्यमानस्तु राज्यं स न प्रदास्यति दुर्मतिः ॥ ९
न तु मन्ये स तद्वाच्यो यद्युधिष्ठिरशासनम् ।
उक्तं प्रयोजनं तत्र धर्मराजेन भारत ॥ १०
तथा पापस्तु तत्सर्वं न करिष्यति कौरवः ।
तस्मिंश्चाक्रियमाणेऽसौ लोकवध्यो भविष्यति ॥ ११
मम चापि स वध्यो वै जगतश्चापि भारत ।
येन कौमारके यूयं सर्वे विप्रकृतास्तथा ॥ १२
विप्रलुप्तं च वो राज्यं नृशंसेन दुरात्मना ।
न चोपशाम्यते पापः श्रियं दृष्ट्वा युधिष्ठिरे ॥ १३
असकृच्चाप्यहं तेन त्वत्कृते पार्थ भेदितः ।
न मया तद्गृहीतं च पापं तस्य चिकीर्षितम् ॥ १४
जानासि हि महाबाहो त्वमप्यस्य परं मतम् ।
प्रियं चिकीर्षमाणं च धर्मराजस्य मामपि ॥ १५
स जानंस्तस्य चात्मानं मम चैव परं मतम् ।
अजानन्निव चाकस्मादर्जुनाद्याभिशङ्कसे ॥ १६
यच्चापि परमं दिव्यं तच्चाप्यवगतं त्वया ।
विधानविहितं पार्थ कथं शर्म भवेत्परैः ॥ १७
यत्तु वाचा मया शक्यं कर्मणा चापि पाण्डव ।
करिष्ये तदहं पार्थ न त्वाशंसे शमं परैः ॥ १८
कथं गोहरणे ब्रूयादिच्छञ्शर्म तथाविधम् ।

स and न. T_1 G_1 शर्मं; M (except M_2) समं (for शमं). K_4 Dn Ds $D_{6.10}$ $G_{3.4}$ समुपेष्यति; T_2 °पेक्ष्यति; G_2 °पेक्षति; M शममेष्यति. — ^{c}) K_4 B Dn Ds $D_{5.6.8}$ वधं (for वधात्).

9 ^{b}) M_1 (*inf. lin.*) राज्यं; Cs त्यक्तुं (as in text). — ^{c}) B Dn Ds $D_{1.2.7}$ च (for तु). Dn_1 ते; D_2 च; T_2 G_2 स्वं; G_4 हि (for स).

10 ^{a}) K_1 Dn_2 $D_{3.4.9}$ न तन्; $G_{2.3}$ स तु (for न तु). D_8 T_2 G_2 मन्येत (for मन्ये स). K_1 D_2 Ca. d न; $D_{3.4.9}$ च (for स). — K_4 om. 10^{b}–11^{d}. — ^{b}) $B_{2.4}$ °भाषितं; Cs as in text. — ^{c}) $B_{2.4}$ D (except $D_{1-4.7.9}$) यत्तु (for तत्र).

11 K_4 om. 11 (cf. v.l. 10); D_1 (hapl.) om. 11^{a}–12^{b}. — ^{a}) $D_{2-4.9}$ तथाप्यापत्सु (for तथा पापस्तु). K_2 सत्यं (for सर्वं). — ^{b}) $B_{1.3}$ पांडव; T_1 $G_{1.5}$ ते वचः; T_2 G_2 दुर्मतिः (for कौरवः). — ^{c}) Ds अस्मिन्. T_2 G_2 अपि (for असौ). — ^{d}) $B_{2.4.5}$ Dn_2 D_{2-4} लोके (for लोक-).

12 D_1 om. 12^{ab} (cf. v.l. 11). — ^{a}) D_7 मया (for मम). $B_{1.5}$ वा (for च). K_4 B_{2-4} Dn Ds $D_{2-8.10}$ हि; $B_{1.5}$ अपि; $D_{3.4.9}$ स्यात् (for वै). — ^{b}) $B_{2.4}$ कृत्स्नस्य जगतस्तथा; D_7 लोकवध्यश्च भारत. — B_5 om. 12^{c}–13^{d}. — ^{d}) $K_{1.2.4}$ B (B_5 om.) Ds $D_{1.3-7.9.10}$ तदा; Dn सदा; G_5 पैरः (for तथा).

13 B_5 om. 13 (cf. v.l. 12). — ^{a}) K_2 D_1 M_2 विप्रल(K_2 °लु)ब्धं; D_8 °कृष्टं; G_1 °युक्तं (for °लुप्तं). T_1 G_1 च ते; G_3 ततो (for च वो).

14 G_5 om. 14–17. — ^{d}) $D_{3.4.9}$ जानतास्य; T G_2 पापं तच्च.

15 G_5 om. 15 (cf. v.l. 14). — ^{b}) $K_{1.2}$ $D_{1-4.7.9.10}$ त्वमस्य परमं मतं. — G_3 (hapl.) om. 15^{c}–16^{b}.

16 G_5 om. 16 (cf. v.l. 14); G_3 om. 16^{ab} (cf. v.l. 15). — ^{a}) K_4 Dn_1 $D_{1-4.6.7}$ G_4 सं-; T_1 न (for स). T_1 न हि; T_2 $G_{1.2.4}$ M अपि (for तस्य). — ^{b}) G_2 मम वै परमं मतं. — ^{c}) K_4 B D (except $D_{3.4.7.9}$) मां कस्मात्; T_2 (*inf. lin.*) चात्मानं (for चाकस्माद्). — ^{d}) D_2 अपि; T_1 $G_{1.3.4}$ हि; T_2 G_2 अस्य (for अद्य). K_1 D_2 T $G_{1.2}$ अति-; $D_{3.4}$ अपि; Cs अभि- (as in text). M अर्जुनाभ्यतिशंकसे.

17 G_5 om. 17 (cf. v.l. 14). — ^{b}) $D_{3.4.9}$ S (G_5 om.) om. च. K_4 B D (except $D_{1-4.9.10}$) अनु° (for अव°). B_5 S (except G_3; G_5 om.) मया (for त्वया). — ^{c}) B (except B_5) Dn $D_{3.4}$ T_2 G_4 Cs विधानं विहितं; Ca. d as in text. — ^{d}) T_2 (*inf. lin.* as in text) G_3 कर्म (for शर्म).

18 D_1 (hapl.) om. 18. — ^{a}) Ds $D_{3.4.9}$ च (for तु). — ^{b}) K_1 $D_{6.7}$ M चापि (as in text); T_1 $G_{1.5}$ अपि च; G_3 चैव; the rest वापि. — ^{d}) T_1 G_5 नु (for तु).

19 ^{a}) B_5 गोहरणान्; S (except T_2 $G_{1.2}$) गोग्रहणे. K_4 B_{1-4} Dn D_2m.$_{5.6.10}$ ह्युक्तः; B_5 मुक्तः; Ds [अ]त्युक्तः; D_3 युक्तः (for ब्रूयाद्). — ^{b}) K_4 B (except B_3) Dn Ds D_2m.$_{5.6.8.10}$ नैतच्च्; D_{2-4} इत्थं (for इच्छन्). B_3 D_2(m as in text).$_{3.4.9}$ धर्मं; D_7 कर्म (for शर्म). K_4 B_5 Dn Ds D_2m.$_{5.6.8.10}$ तथा हितं; B_{1-4} तथार्दितः; $D_{1.2}$ T G M_1 त(G_5 य)था चिरं; $D_{3.4.9}$ तथा परं. — ^{c})

याच्यमानोऽपि भीष्मेण संवत्सरगतेऽध्वनि ॥ १९
तदैव ते पराभूता यदा संकल्पितास्त्वया ।
लवशः क्षणशश्चापि न च तुष्टः सुयोधनः ॥ २०
सर्वथा तु मया कार्यं धर्मराजस्य शासनम् ।
विभाव्यं तस्य भूयश्च कर्म पापं दुरात्मनः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

७८

नकुल उवाच ।
उक्तं बहुविधं वाक्यं धर्मराजेन माधव ।
धर्मज्ञेन वदान्येन धर्मयुक्तं च तत्त्वतः ॥ १
मतमाज्ञाय राज्ञश्च भीमसेनेन माधव ।
संशमो बाहुवीर्यं च ख्यापितं माधवात्मनः ॥ २
तथैव फल्गुनेनापि यदुक्तं तत्त्वया श्रुतम् ।
आत्मनश्च मतं वीर कथितं भवतासकृत् ॥ ३
सर्वमेतदतिक्रम्य श्रुत्वा परमतं भवान् ।
यत्प्राप्तकालं मन्येथास्तत्कुर्याः पुरुषोत्तम ॥ ४
तस्मिंस्तस्मिन्निमित्ते हि मतं भवति केशव ।
प्राप्तकालं मनुष्येण स्वयं कार्यमरिंदम ॥ ५
अन्यथा चिन्तितो ह्यर्थः पुनर्भवति सोऽन्यथा ।

C. 5. 2849
B. 5. 80. 6
K. 5. 79. 6

K$_2$ वाच्यमानः; Dn$_1$ युध्यमानः; Cn as in text. B$_{2.4}$ Dn D$_1$ हि (for ऽपि). — ^{d}) K$_{1.2}$ द्रोणेन च गतात्म(K$_2$ °ध्व)ना; G$_5$ स शश्वत्सुगतेध्वनि; M$_1$ (*sup. lin.* as in text). $_{3-5}$ संवत्सरकृतेध्वनि.

20 ^{ab}) T G$_{1-3}$ तथा (for तदा). G$_{3.4}$ M यथा (for यदा). — ^{c}) K$_1$ T G$_2$ कणशः; Cs क्षणशः (as in text). S (except G$_3$) एव (for अपि). — ^{d}) G$_3$ दुष्टः; Cs तुष्टः (as in text).

21 ^{a}) K$_1$ अपि; D$_7$ हि; T$_1$ G$_{1.5}$ च; T$_2$ G$_{2.3}$ तन् (for तु). — ^{c}) Ds संभाव्यं; T$_1$ विचार्यं; Ca.d.s as in text. T$_2$ G$_2$ तत् (for च).

Colophon missing in K$_3$; K$_5$ om. it. — *Sub-parvan:* K$_{1.2.4}$ B Dn Ds D$_{1.2.5-8.10}$ G$_1$ M भगवद्यान. — *Adhy. name:* M वासुदेवस्वाभिप्रायकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K$_1$ (marg. *sec. m.*) G$_{1.4}$ 81; D$_5$ (*sec. m.*) 76; D$_6$ 72; D$_7$ T G$_{2.3}$ M$_{2.3.5}$ 80; G$_5$ M$_{1.4}$ 79. — *S'loka no.:* Dn 21.

78

☞ This adhy. is missing in K$_3$ (cf. v.l. 5. 32. 15). K$_5$ om. the whole adhy. (cf. v.l. 5. 74. 3).

1 ^{d}) K$_1$ T$_2$ (*inf. lin.* as in text) G$_3$ M$_{1.2}$ त(K$_1$ य)त्त्वया (for तत्त्वतः). K$_2$ धर्म्यं युक्तं वचस्त्वया; K$_4$ B Dn Ds D$_{1.2.5-8.10}$ श्रुतं चैवेह (B$_{1.2.4.5}$ Dn °व हि; B$_3$ °व ह) तत्त्वया (D$_2$ तत्तथा); D$_{3.4.9}$ धर्मयुक्तं श्रुतं त्वया; G$_2$ धर्मयुक्तेन तत्वतः.

2 D$_6$ (hapl.) om. from 2^a up to तत्त्वया in 3^b. — ^{a}) T$_1$ G$_5$ मतिं (for मतं). S विज्ञाय (for आज्ञाय). D$_{1.2}$ तु (for च). — ^{c}) K$_{1.2}$ शंसता; K$_4$ D$_7$ संगमे; Dn$_1$ Ds संगमो; D$_2$ शंसितं; D$_{3.4.9}$ शंस से; D$_8$ T$_2$ शंसतो; T$_1$ शंस नो; G$_2$ शंसितो; G$_3$ संशयो; G$_4$ समं से; G$_5$ शंसावो; Cn संशमो (as in text). — ^{d}) K$_{1.2}$ D$_7$ तथैव बलमात्मनः; D$_{1.2}$ ख्यापितं परमात्मनः.

3 D$_6$ om. up to तत्त्वया in 3^b (cf. v.l. 2). — ^{a}) D$_1$ S फल्गुनेन (as in text); the rest फा°.

4 ^{b}) Ds ज्ञात्वा; T$_2$ (*inf. lin.* as in text) G$_2$ कृत्वा (for श्रु°). T$_1$ G$_3$ M परमकं. T$_1$ G$_{1.5}$ पुमान् (for भवान्). — ^{d}) D$_2$ S कार्यं (for कुर्याः).

5 ^{a}) K$_1$ यस्मिंस्तत्तन्; K$_2$ M$_5$ यस्मिंस्तस्मिन् (K$_2$ *sup. lin.* यस्मिन्यस्मिन्); T$_2$ G (except G$_4$) M$_4$ तस्मिंस्तत्तन्; Cs as in text. K$_1$ निमित्तं हि; T$_2$ (*inf. lin.* as in text) G निमित्तेषु. D$_{3.4.9}$ यस्मिन्निमित्ते हि मतं. — ^{b}) K$_2$ हितं; D$_{3.4.9}$ वरं; Cs मतं (as in text). — ^{c}) D$_{5.6.8}$ मनुष्येषु. — ^{d}) K$_4$ B D (except D$_1$) Cs क्षमं (for स्वयं).

C. 5. 2649
B. 5. 80. 6
K. 5. 79. 6

अनित्यमतयो लोके नराः पुरुषसत्तम ॥ ६
अन्यथा बुद्धयो ह्यासन्नस्मासु वनवासिषु ।
अदृश्येष्वन्यथा कृष्ण दृश्येषु पुनरन्यथा ॥ ७
अस्माकमपि वार्ष्णेय वने विचरतां तदा ।
न तथा प्रणयो राज्ये यथा संप्रति वर्तते ॥ ८
निवृत्तवनवासान्नः श्रुत्वा वीर समागताः ।
अक्षौहिण्यो हि सप्तेमास्त्वत्प्रसादाज्जनार्दन ॥ ९
इमान्हि पुरुषव्याघ्रानचिन्त्यबलपौरुषान् ।
आत्तशस्त्रान्रणे दृष्ट्वा न व्यथेदिह कः पुमान् ॥ १०
स भवान्कुरुमध्ये तं सान्त्वपूर्वं भयान्वितम् ।
ब्रूयाद्वाक्यं यथा मन्दो न व्यथेत सुयोधनः ॥ ११
युधिष्ठिरं भीमसेनं बीभत्सुं चापराजितम् ।
सहदेवं च मां चैव त्वां च रामं च केशव ॥ १२
सात्यकिं च महावीर्यं विराटं च सहात्मजम् ।
द्रुपदं च सहामात्यं धृष्टद्युम्नं च पार्षतम् ॥ १३
काशिराजं च विक्रान्तं धृष्टकेतुं च चेदिपम् ।
मांसशोणितभृन्मर्त्यः प्रतियुध्येत को युधि ॥ १४
स भवान्गमनादेव साधयिष्यत्यसंशयम् ।
इष्टमर्थं महाबाहो धर्मराजस्य केवलम् ॥ १५
विदुरश्चैव भीष्मश्च द्रोणश्च सहबाह्लिकः ।
श्रेयः समर्था विज्ञातुमुच्यमानं त्वयानघ ॥ १६
ते चैनमनुनेष्यन्ति धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ।
तं च पापसमाचारं सहामात्यं सुयोधनम् ॥ १७
श्रोता चार्थस्य विदुरस्त्वं च वक्ता जनार्दन ।
कमिवार्थं विवर्तन्तं स्थापयेतां न वर्त्मनि ॥ १८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

---

6 [a]) S चरितो (for चिन्तितो). — [b]) D_2 S च (for सः). — [c]) $K_{2.4}$ अनन्यमतयो; $G_{1.5}$ अनित्यमनसो.
7 [a]) B_3 $D_{7.10}$ मतयो (for बुद्धयो).
8 [b]) G_4 विपिने (for वने वि-). Dn_1 $D_{3.4.9}$ सदा; $G_{2.3}$ M_1(*inf. lin.* as in text).$_{3-5}$ तथा (for तदा). — [c]) D_8 प्रत्ययो (for प्रणयो).
9 [a]) K_2 B_3 D_2 °वनवासाः. $K_{1.2}$ B_3 D_2 M स्म (for नः). — [b]) $D_{3.4.9}$ श्रुत्वा वीरान्समागतान्. — [c]) S (mostly) अक्षो°. T_1 G_1 तु; G_5 अपि (for हि). $D_{1.7}$ T $G_{2.5}$ एताः (for इमाः).
10 [c]) $K_{1.2.4}$ $D_{5.6.8}$ श्रुत्वा (for दृष्ट्वा). — [d]) $K_{1.2}$ व्यथेद्धृदि; $D_{3.4.9}$ $G_{1.5}$ °तेह; D_7 °दपि; T_1 व्यथंते ह (for °दिह). T_1 केचन; G_5 कश्चन (for कः पुमान्). B_3 व्यथते न हि कः पुमान्.
11 [a]) $K_{1.2}$ °मुख्यं (for °मध्ये). K_2 त्वं (for तं). — [b]) K_4 B Dn_1 D_8 $D_{1.2.6.10}$ भयोत्तरं; D_7 नयान्वितं; T_1 $G_{1.5}$ दयान्वितं; M भवान्वितं. Dn_2 $D_{5.8}$ सांत्वपूर्वं-भयोत्तरं. — [c]) S (except $G_{3.4}$) [अ]स्मत्तो (for मन्दो).
13 [b]) $D_{1.2}$ महारथं; $D_{3.4.9}$ महाबलं; $D_{5.6.8}$ M_2 सहानुजं; G_5 महामतिं (for सहात्मजम्). — [d]) K_4 B D (except $D_{1-4.7.9.10}$) माधव (B_2 केशव) (for पार्षतम्).
15 [a]) G_4 देवकार्यं च (for गमनादेव). — [d]) G_4 केशव (for केवलम्).
16 [b]) K_2 $D_{3.4.7.9.10}$ T_1 $G_{1.5}$ द्रोणश्चैव सबाह्लिकः. — [c]) G_4 सर्वेशृण्वन्यथावाक्यं. — [d]) K_4 B D (except $D_{1.7.9.10}$) G_4 उच्यमानास्.
17 [a]) $B_{1.3.5}$ D_1 वै तम्; $D_{5.6.8}$ चैवम् (for चैनम्). — [b]) $B_{2.4}$ सबांधवं (for जना°).
18 [b]) T_2 G_2 वक्तासि; $G_{1.3.5}$ M वक्ता च (by transp.); G_4 वक्ता वै. — [c]) $G_{4.5}$ किम् (for कम्). $K_{1.4}$ $B_{1.2.5}$ Dn_2 $D_{1-4.9.10}$ नि(K_1 न)वर्तंतं; T_1 $G_{1.5}$ M विवर्त्मस्थं; T_2 G_2 विपन्नस्त्वं; $G_{3.4}$ विपन्नस्थं; $G_{a.d.s}$ as in text. — [d]) T_1 $G_{1.5}$ स्थापयेथाः. T_2 G_2 नृपात्मज (for न वर्त्मनि). D_8 स्थापयेतात्मवर्त्मनि.

Colophon missing in K_3; K_5 om. it. — *Sub-parvan:* $K_{1.2.4}$ B Dn D_8 $D_{1.2.5-8.10}$ T_1 G_1 $M_{1.3-5}$ भगवद्यान. — *Adhy. name:* T_1 G_1 M नकुलवाक्यं; G_2 कृष्णयानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1(marg. *sec. m.*) $G_{1.4}$ 82; D_5 (*sec. m.*) 77; D_6 73; D_7 T $G_{2.3}$ $M_{2.3.5}$ 81; G_5 $M_{1.4}$ 80. — *S'loka no.:* Dn D_8 18.

७९

सहदेव उवाच ।

यदेतत्कथितं राज्ञा धर्म एष सनातनः ।
यथा तु युद्धमेव स्यात्तथा कार्यमरिंदम ॥ १
यदि प्रशममिच्छेयुः कुरवः पाण्डवैः सह ।
तथापि युद्धं दाशार्ह योजयेथाः सहैव तैः ॥ २
कथं नु दृष्ट्वा पाञ्चालीं तथा क्लिष्टां सभागताम् ।
अवधेन प्रशाम्येत मम मन्युः सुयोधने ॥ ३
यदि भीमार्जुनौ कृष्ण धर्मराजश्च धार्मिकः ।
धर्ममुत्सृज्य तेनाहं योद्धुमिच्छामि संयुगे ॥ ४

सात्यकिरुवाच ।

सत्यमाह महाबाहो सहदेवो महामतिः ।
दुर्योधनवधे शान्तिस्तस्य कोपस्य मे भवेत् ॥ ५
जानासि हि यथा दृष्ट्वा चीराजिनधरान्वने ।
तवापि मन्युरुद्भूतो दुःखितान्प्रेक्ष्य पाण्डवान् ॥ ६
तस्मान्माद्रीसुतः शूरो यदाह पुरुषर्षभः ।
वचनं सर्वयोधानां तन्मतं पुरुषोत्तम ॥ ७

वैशंपायन उवाच ।

एवं वदति वाक्यं तु युयुधाने महामतौ ।
सुभीमः सिंहनादोऽभूद्योधानां तत्र सर्वशः ॥ ८
सर्वे हि सर्वतो वीरास्तद्वचः प्रत्यपूजयन् ।
साधु साध्विति शैनेयं हर्षयन्तो युयुत्सवः ॥ ९

C. 5. 2870
B. 5. 81. 9
K. 5. 80. 10

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

79

☞ This adhy. is missing in K_3 (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 K_5 om. 1–7 (cf. v.l. 5. 74. 3). — ^{a}) $D_{3.4.9}$ T_1 G_3 M (except M_4) यथैतत् (M_1 *inf. lin.* यदैतत्). — ^{c}) S तथा (for यथा). K_2 (before corr.) नो; K_4 B D (except $D_{3.4.7.9.10}$) च; T $G_{1.2}$ न; G_5 नु (for तु). S साध्य एव (for युद्ध°). — ^{d}) S यथाका(G_1 °क्र)-मरिंदम.

2 K_5 om. 2 (cf. v.l. 1). — ^{b}) T_1 $G_{1.5}$ युधि (for सह). — ^{d}) $K_{1.2}$ $D_{3.4.9}$ सदैव.

3 K_5 om. 3 (cf. v.l. 1). — ^{a}) $K_{1.2}$ $D_{6.9}$ तु; D_1 $G_{3.4}$ M हि; D_7 च (for नु). — ^{b}) $K_{2.4}$ B Dn Ds $D_{2-6.8.9}$ $G_{1.4}$ कृष्ण (for क्लिष्टां). Dn_1 गतां सभां; G_1 $M_{3.5}$ सभां गतां; Ca as in text. D_7 क्लिश्यमानामनागसं.

4 K_5 om. 4 (cf. v.l. 1). — ^{b}) D_7 सात्यकिः; T_1 $G_{1.5}$ धार्मिकाः. — ^{d}) B_3 Ds युद्धम् (for योद्धुम्). — After 4, D_1 S ins.:

378* ब्रूहि मद्वचनं कृष्ण सुयोधनमपण्डितम् ।
कृच्छ्रे वने वा वस्तव्यं पुरे वा नागसाह्वये ।

[(L. 1) D_1 तद्वचनं. T_2 G_2 दुर्योधनम्. T_1 $G_{1.5}$ उपस्थितं (for अपण्डितम्). — (L. 2) D_1 कृच्छ्रेणापि न कौरव्य पुरेऽस्मिन्नागसा°.]

5 K_5 om. 5 (cf. v.l. 1). — ^{a}) S (except G_4) महाबाहुः. — ^{b}) Ds D_1 T_1 $G_{1.5}$ M_1 °द्युतिः (for °मतिः). — ^{c}) $K_{1.2}$ $D_{7.10}$ सुयो° (for दुर्यो°). — ^{d}) $K_{1.2}$ $D_{7.10}$ सम्यक् (for तस्य).

6 K_5 om. 6 (cf. v.l. 1). — ^{a}) K_4 B Dn Ds D_{3-8} न जानासि; D_1 जानामि हि; D_2 जानामीति; D_9 जानासि न (for जानासि हि). T_2 G_3 कृष्ण (for दृष्ट्वा). — ^{b}) D_2 चीरांबर°. — ^{c}) Ds उद्धूतः; $D_{1.3.4.9}$ संभूतः (for उद्भूतः).

7 K_5 om. 7 (cf. v.l. 1). — ^{a}) B_3 वीरः (for शूरः). — ^{b}) K_4 B D (except $D_{3.4.9}$) रणकर्कशः (for पुरुष°). — ^{c}) G_1 M_{3-5} °यौधानां. — ^{d}) $B_{2.4}$ मधुसूदन (for पुरुषो°).

8 K_5 resumes! — ^{a}) $K_{1.2}$ B_2 $D_{3.4.7.9}$ G_4 ब्रुवति (for वदति). D_1 तद्वाक्यं; D_7 T_1 G_5 M_1 वाक्ये तु. — ^{c}) G_4 संभ्रतः (for सुभीमः). $K_{1.2}$ बभूव सुमहान्नादः; K_5 बभौ मही सुनादेन; $D_{3.4.9}$ संहर्षः समभूद्भूयः; D_7 बभौ मही तदा * *. — ^{d}) D_2 भारत; $D_{7.10}$ गर्जतां (for सर्वशः).

9 ^{a}) B Dn $D_{1.5.6.8.10}$ सर्वशः (for °तः). D_1 शूराः (for वीराः). — ^{b}) D_1 G_2 सम° (for प्रत्य°). — ^{c}) A few MSS. सैनेयं.

Colophon om. in K_2 G_3; K_3 missing. — *Sub-parvan:* $K_{1.4.5}$ B Dn Ds $D_{1.2.5-8.10}$ G_1 M भगवद्यान.

८०

C. 5. 2871
B. 5. 82. 1
K. 5. 81. 1

वैशंपायन उवाच ।

राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा धर्मार्थसहितं हितम् ।
कृष्णा दाशार्हमासीनमब्रवीच्छोककर्शिता ॥ १
सुता द्रुपदराजस्य स्वसितायतमूर्धजा ।
संपूज्य सहदेवं च सात्यकिं च महारथम् ॥ २
भीमसेनं च संशान्तं दृष्ट्वा परमदुर्मनाः ।
अश्रुपूर्णेक्षणा वाक्यमुवाचेदं मनस्विनी ॥ ३
विदितं ते महाबाहो धर्मज्ञ मधुसूदन ।
यथा निकृतिमास्थाय भ्रंशिताः पाण्डवाः सुखात् ॥ ४
धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण सामात्येन जनार्दन ।
यथा च संजयो राज्ञा मन्त्रं रहसि श्रावितः ॥ ५
युधिष्ठिरेण दाशार्ह तच्चापि विदितं तव ।
यथोक्तः संजयश्चैव तच्च सर्वं श्रुतं त्वया ॥ ६
पञ्च नस्तात दीयन्तां ग्रामा इति महाद्युते ।
कुशस्थलं वृकस्थलमासन्दी वारणावतम् ॥ ७
अवसानं महाबाहो किंचिदेव तु पञ्चमम् ।
इति दुर्योधनो वाच्यः सुहृदश्चास्य केशव ॥ ८
तच्चापि नाकरोद्वाक्यं श्रुत्वा कृष्ण सुयोधनः ।
युधिष्ठिरस्य दाशार्ह ह्रीमतः संधिमिच्छतः ॥ ९
अप्रदानेन राज्यस्य यदि कृष्ण सुयोधनः ।
संधिमिच्छेन्न कर्तव्यस्तत्र गत्वा कथंचन ॥ १०
शक्ष्यन्ति हि महाबाहो पाण्डवाः सृञ्जयैः सह ।

— *Adhy. name*: T1 M1 सहदेववाक्यं; G1 M2–5 सहदेवसात्यकिवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 G1.4 83; D5 78; D6 74; D7 G5 M1.4 81; T G2 M2.3.5 82. — *S'loka no.*: Dn D8 9.

80

☞ This adhy. is missing in K3 (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 ^{a}) B5 D9 तद् (for तु). — ^{b}) G4 वचः (for हितं). — ^{c}) G4 कृष्णा तदनु दाशार्हं. — ^{d}) B1.5 Ds2 D8 °कर्षिता.

2 ^{b}) K1 Ca.d असिता°; S (except G4) स्वंचिता°. — ^{c}) D3.4.9 M पूजयन् (for संपूज्य). K1.5 D7.10 तं; Ds2 तु (for च). G3.4 पूजयित्वा तु शैनेयं. — ^{d}) G3.4 सहदेवं (for सात्यकिं च).

3 ^{c}) D2–4.9 वाचं; T1 G1.5 देवी (for वाक्यं).

4 Before 4, K1 D8 T2 G1.2.5 ins. द्रौपद्युवाच (resp. द्रौपदी). — D1 om. 4^{c}–5^{b}.

5 D1 om. 5^{ab} (cf. v.l. 4). — ^{c}) K1.5 D7.10 हि; K2 Ds2 D6 स (for च). D8 राज्ञः.

6 ^{a}) D10 युधिष्ठिरस्य. D1 धर्मज्ञ (for दाशार्ह). — K5 om. 6^{cd}. — ^{c}) T2 G2.5 M5 यथोक्तं. T1 G1 समयः (for संजयः). — ^{d}) K1 D3.4.7.9.10 transp. श्रुतं and त्वया. K2 यथा; Ds D1.6 T1 G1.5 मया (for त्वया).

7 7^{ab}=(var.) 5. 70. 16^{ab}. — ^{b}) D2 ग्रामाणि नगराणि च. — 7^{cd}=5. 31. 19^{ab}; 70. 15^{ab}. — ^{c}) N अविस्थ(Ds D6 °स्थू)लं. Dn2 Ds D6.9 वृकस्थूलं. — ^{d}) K2 M आसंदी; K4 B Dn2 Ds D5.6.8.10 माकंदीं; K5 D7 मासंदी; Dn1 D3.4.9 माकंदं; D1 मासंदे (sic); T1 G4 अवंतीं; T1(*sup. lin.*).2 G1.2.5 वासंतीं; G3 वारावं (for आसन्दी as in K1 D2 only).

8 8^{ab}=(var.) 5. 31. 19^{cd}; =(var.) 5. 70. 15^{cd}. — ^{a}) K2 D1.2 T G तु (K2 D2 G4 च) गोविंद (for महा°). M अवसाने च (M1.2 तु) गोविंद. — ^{b}) B Dn Ds T1 G1.2 M (except M4) कंचिद् (for किंचिद्). K4 B Dn D3–6.8.9 एकं (for एव). K1.2.5 Ds D2.7.10 अत्र; K4 B Dn D1.3–6.8.9 च (for तु). — ^{d}) K2 D1.2 संजय (for केशव). — K4 om. from केशव up to 10^{a}.

9 K4 om. 9 (cf. v.l. 8). — ^{a}) B Dn Ds D5.6.8 न (for तच्), and हि (for न). D1 तत्र (for तच्च). — After 9^{ab}, D8 reads 10^{c}–11^{b}. — K5 D1 om. (hapl.) 9^{c}–10^{b}. — ^{d}) B (except B5) Dn Ds D3.4.9 G2 श्री° (for ह्री°).

10 K5 D1 om. 10^{ab} (cf. v.l. 9); K4 om. 10^{a} (cf. v.l. 8). D8 reads 10^{c}–11^{b} after 9^{ab}. — ^{c}) K5 B2.4 D (except D1.3.4.7.9) G3 M1(*inf. lin.*).2 कर्तव्यं.

11 ^{a}) K1.2 Ds2 शक्यंति; M3–5 शक्ष्यसि. Ds2 ह; D1 च; G3 इह; M3–5 त्वं (for हि). — ^{b}) S विनाशे (M1.2 °रोधे) पांडवाः (G3 बांधवैः; M3–5 पांडवैः) सह. — ^{ca}) G5 M3–5 धृत° (for धार्त°). B2 D1.2 transp. घोरं and क्रुद्धं. S क्रुद्धाः (for °द्धं). T2 (*inf. lin.*) G1

धार्तराष्ट्रबलं घोरं क्रुद्धं प्रतिसमासितुम् ॥ ११
न हि साम्ना न दानेन शक्योऽर्थस्तेषु कश्चन ।
तस्मात्तेषु न कर्तव्या कृपा ते मधुसूदन ॥ १२
साम्ना दानेन वा कृष्ण ये न शाम्यन्ति शत्रवः ।
मोक्तव्यस्तेषु दण्डः स्याज्जीवितं परिरक्षता ॥ १३
तस्मात्तेषु महादण्डः क्षेप्तव्यः क्षिप्रमच्युत ।
त्वया चैव महाबाहो पाण्डवैः सह सृञ्जयैः ॥ १४
एतत्समर्थं पार्थानां तव चैव यशस्करम् ।
क्रियमाणं भवेत्कृष्ण क्षत्रस्य च सुखावहम् ॥ १५
क्षत्रियेण हि हन्तव्यः क्षत्रियो लोभमास्थितः ।
अक्षत्रियो वा दाशार्ह स्वधर्ममनुतिष्ठता ॥ १६
अन्यत्र ब्राह्मणात्तात सर्वपापेष्ववस्थितात् ।
गुरुर्हि सर्ववर्णानां ब्राह्मणः प्रसृताग्रभुक् ॥ १७
यथावध्ये भवेद्दोषो वध्यमाने जनार्दन ।
स वध्यस्यावधे दृष्ट इति धर्मविदो विदुः ॥ १८
यथा त्वां न स्पृशेदेष दोषः कृष्ण तथा कुरु ।
पाण्डवैः सह दाशार्ह सृञ्जयैश्च ससैनिकैः ॥ १९
पुनरुक्तं च वक्ष्यामि विश्रम्भेण जनार्दन ।
का नु सीमन्तिनी मादृक्पृथिव्यामस्ति केशव ॥ २०
सुता द्रुपदराजस्य वेदिमध्यात्समुत्थिता ।
धृष्टद्युम्नस्य भगिनी तव कृष्ण प्रिया सखी ॥ २१
आजमीढकुलं प्राप्ता स्नुषा पाण्डोर्महात्मनः ।
महिषी पाण्डुपुत्राणां पञ्चेन्द्रसमवर्चसाम् ॥ २२
सुता मे पञ्चभिर्वीरैः पञ्च जाता महारथाः ।
अभिमन्युर्यथा कृष्ण तथा ते तव धर्मतः ॥ २३
साहं केशग्रहं प्राप्ता परिक्लिष्टा सभां गता ।
पश्यतां पाण्डुपुत्राणां त्वयि जीवति केशव ॥ २४
जीवत्सु कौरवेयेषु पाञ्चालेष्वथ वृष्णिषु ।

C. 5. 2895
B. 5. 82. 25
K. 5. 81. 25

°समाधितुं; $C_{a.d.s}$ as in text.

12 K_5 om. (hapl.) from 12^b up to दानेन in 13^a; D_4 om. from स्तेषु up to 18^d. — ^{b}) S शक्योर्थस्ते कथंचन (M_2 °स्तेस्ति कश्चन). — G_5 (which om. 12^c–13^d) *repeats* 11 after 12^{ab}. — ^{cd}) $D_{8.9}$ transp. तेषु and न. G_4 कृपा ते (for तेषु न), and न तेषु (for कृपा ते).

13 D_4 G_5 om. 13; K_5 om. साम्ना दानेन (cf. v.l. 12). — ^{a}) $K_{1.5}$ $D_{7.10}$ वै (for वा). G_3 वार्ष्णेय (for वा कृष्ण). — ^{b}) S (G_5 om.) शाम्यंते ये न शत्रवः. — ^{c}) K_5 B (except B_5) Dn Ds $D_{2.3.6.10}$ (m as in text) योक्त°; S (G_5 om.) क्षेप्त° (for मोक्त°).

14 D_4 om. 14 (cf. v.l. 12). — ^{a}) K_2 T_1 महान्; $D_{8.9}$ सदा (for महा-). — ^{b}) D_7 मोक्त° (for क्षेप्त°); cf. v.l. 13. — ^{d}) K_4 $D_{8.9}$ पांचालैः (for पाण्डवैः). B_{1-3} transp. सह and सृञ्जयैः. K_1 $D_{8.7.9.10}$ M (except M_2) च स-; K_5 चैव (for सह).

15 D_4 om. 15 (cf. v.l. 12). — ^{d}) K_1 एव; G_4 अपि (for च).

16 D_4 om. 16 (cf. v.l. 12); B_2 om. 16^{ab}. — ^{b}) Ds बलम् (for लोभम्). K_5 D_{10} आश्रितः (for आस्थितः). — B_2 om. (hapl.) 16^d–19^c.

17 B_2 D_4 om. 17 (cf. v.l. 16, 12). — ^{b}) T_1 G_4 सर्वान्पापेषु; C_a सर्वं° (as in text). K_1 $M_{3.4}$ अपि स्थितात्; T_1 G_4 अवस्थितान्. Dn_1 $D_{2.3.9}$ सर्वपापे ष्व(Dn_1 ह्य)वस्थितात्. — ^{c}) D_{10} (m as in text) G_4 °भूतानां (for °वर्णानां).

18 B_2 D_4 om. 18 (cf. v.l. 16, 12). — ^{ab}) $K_{1.2.5}$ $D_{1.7.10}$ यश्च; $M_{1.2}$ अथ (for यथा). $B_{1.5}$ Dn transp. भवेद्दोषो and वध्यमाने. — ^{d}) $K_{1.5}$ $D_{1.3.9.10}$ वृत्त°; K_2 वेद°; D_2 सर्वं° (for धर्मं°).

19 B_2 om. 19^{abc} (cf. v.l. 16); K_5 om. 19^a–20^b. — ^{a}) D_1 T_1 G (except $G_{3.4}$) M_{3-5} त्वा; D_2 एषां; T_2 (after corr.) अस्मान्; M_1 वो (for त्वां). — ^{b}) D_2 तथा (for दोषः), and हितं (for तथा). — ^{c}) $B_{3.4}$ Dn_2 Ds $G_{3.4}$ दाशार्हैः. — ^{d}) $B_{2.4}$ D_2 सहसैनिकैः; B_5 च ससोमकैः; S च महारथैः (for च ससै°).

20 K_5 om. 20^{ab} (cf. v.l. 19). — ^{b}) K_4 D_1 S C_a विस्रंभेण; $D_{3.4.9}$ विश्रंभाच्च. — ^{c}) $K_{1.2.4}$ B D (except $D_{1.3.4.7.10}$) G_4 तु; K_5 वा (for नु). K_5 D_1 M (except M_2) तादृक् (for मा°).

21 ^{b}) Some MSS. वेदीमध्यात्; G_2 अग्निकुंडात्. — ^{d}) $D_{3.4.9}$ वरा (for प्रिया).

22 ^{a}) Some MSS. अज°. — ^{d}) Dn_1 $D_{3.4.7.9}$ पंचानामिंद्र(D_7 °नां दीप्त)वर्चसां.

23 ^{d}) S एते; $C_{a.d.s}$ ते (as in text).

24 ^{a}) D_1 कच° (for केश°). — ^{b}) Dn Ds D_7 $G_{3.4}$ M सभागता; D_1 वशं गता. — D_6 om. 24^c–25^d.

25 D_6 om. 25 (cf. v.l. 24). — ^{a}) K_1 $D_{5.7.8.10}$ पांडवेयेषु; $K_{4.5}$ B Dn Ds $D_{3.4.9}$ पांडुपुत्रेषु (for कौरवे°). — ^{b}) K_5 B_{2-4} Dn_1 $D_{2.7.10}$ पंचालेषु. K_5 D_8 च

C. 5 B. 5 K. 5 C. 5. 2895 B. 5. 82. 25 K. 5. 81. 25

दासीभूतास्मि पापानां सभामध्ये व्यवस्थिता ॥ २५
निरामर्षेष्वचेष्टेषु प्रेक्षमाणेषु पाण्डुषु ।
त्राहि मामिति गोविन्द मनसा काङ्क्षितोऽसि मे ॥ २६
यत्र मां भगवान्राजा श्वशुरो वाक्यमब्रवीत् ।
वरं वृणीष्व पाञ्चालि वरार्हासि मतासि मे ॥ २७
अदासाः पाण्डवाः सन्तु सरथाः सायुधा इति ।
मयोक्ते यत्र निर्मुक्ता वनवासाय केशव ॥ २८
एवंविधानां दुःखानामभिज्ञोऽसि जनार्दन ।
त्राहि मां पुण्डरीकाक्ष सभर्तृज्ञातिबान्धवाम् ॥ २९
नन्वहं कृष्ण भीष्मस्य धृतराष्ट्रस्य चोभयोः ।
स्नुषा भवामि धर्मेण साहं दासीकृताभवम् ॥ ३०
धिग्बलं भीमसेनस्य धिक्पार्थस्य धनुष्मताम् ।
यत्र दुर्योधनः कृष्ण मुहूर्तमपि जीवति ॥ ३१

यदि तेऽहमनुग्राह्या यदि तेऽस्ति कृपा मयि ।
धार्तराष्ट्रेषु वै कोपः सर्वः कृष्ण विधीयताम् ॥ ३२
इत्युक्त्वा मृदुसंहारं वृजिनाग्रं सुदर्शनम् ।
सुनीलमसितापाङ्गी पुण्यगन्धाधिवासितम् ॥ ३३
सर्वलक्षणसंपन्नं महाभुजगवर्चसम् ।
केशपक्षं वरारोहा गृह्य सव्येन पाणिना ॥ ३४
पद्माक्षी पुण्डरीकाक्षमुपेत्य गजगामिनी ।
अश्रुपूर्णेक्षणा कृष्णा कृष्णं वचनमब्रवीत् ॥ ३५
अयं ते पुण्डरीकाक्ष दुःशासनकरोद्धृतः ।
स्मर्तव्यः सर्वकालेषु परेषां संधिमिच्छता ॥ ३६
यदि भीमार्जुनौ कृष्ण कृपणौ संधिकामुकौ ।
पिता मे योत्स्यते वृद्धः सह पुत्रैर्महारथैः ॥ ३७
पञ्च चैव महावीर्याः पुत्रा मे मधुसूदन ।

(for अथ).

26 ^{a}) $K_{2.5}$ B (except B_5) Dn_2 Ds $D_{1.7.10}$ $M_{2.5}$ निरमर्षेषु; Ca. d as in text. — ^{b}) K_2 क्षम° (for प्रेक्ष°). — ^{c}) $K_{2.4}$ B D (except $D_{1.7.9.10}$) पाहि (for त्रा°). — ^{d}) K_4 B D (except $D_{1.7.10}$) चिंतितो (for काङ्क्षितो). T_2 (*inf. lin.* as in text) मया (for ऽसि मे).

27 K_2 om. 27. — ^{ab}) D_1 $G_{3.5}$ M (except M_2) मा; $D_{3.4.9}$ अयं (for मां). Dn_1 Ds_2 $D_{3.4.7.9}$ $G_{2.3.5}$ M_1 भगवन्. D_2 T_1 transp. भगवान् and श्वशुरो. — ^{d}) K_4 $B_{1.3.4}$ D_6 हि; D_1 च; T_1 G_1 स्त्री; M त्वं (for the first असि). $K_{1.5}$ Dn $D_{3.4.7.9.10}$ मम; $G_{3.4}$ हि मे (for असि मे).

29 Ds om. 29^{ab}. — ^{b}) K_2 पात्रभूतां; K_4 $D_{5.6}$ G_2 अभिज्ञासि. — ^{c}) $K_{4.5}$ B D (except $D_{1-4.7-9}$) त्रायस्व (for त्राहि मां). — ^{d}) K_4 $B_{2.4}$ Dn $D_{6.8}$ T_2 G_4 सभर्तृ(G_4 °भ्रातृ)ज्ञातिबांधवान्; K_5 T_1 $G_{1.5}$ सभ्रातृज्ञाति-बांधवाम्.

30 ^{ab}) $K_{2.5}$ Dn_1 $D_{7.8}$ न त्वहं (for नन्वहं). $B_{1.3}$ भीष्मस्य धृतराष्ट्रस्य नन्वहं कृष्ण चोभयोः. — K_5 om. 30^{b}–31^{b}. — ^{d}) $K_{1.2.4}$ B D (except $D_{1.2}$) बलात् (for अभवम्).

31 K_5 om. 31^{ab} (cf. v.l. 30). — ^{ab}) T G M_4 धनुष्मतः. $K_{2.4}$ B Dn Ds $D_{5.6.8.10}$ धिक्पार्थस्य धनुष्मत्तां भीमसेनस्य धिग्बलं. — ^{c}) K_2 पापः (for कृष्ण).

32 ^{b}) K_1 यद्यस्ति मयि ते कृपा. — ^{d}) K_1 D_1 M Cd विनी°; D_2 (before corr.) प्रणी°; Ca. s विधी° (as in text). — After 32, K_4 ins. an addl. colophon.

33 K_5 om. 33–41. — Before 33, all MSS. except T_1 $G_{3.5}$ ins. वैशं° उ° ($D_{1.2.4}$ S om. उ°). — ^{a}) D_1 मृदुसंभारं; Ca. d. s as in text. — ^{b}) D_3 m कुटिला°; Cd. s वृजिना° (as in text). — ^{d}) K_4 B D (except $D_{1.10}$) सर्व° (for पुण्य°).

34 K_5 om. 34 (cf. v.l. 33). — ^{a}) Dn_1 D_2 °संपूर्णं; Ds_2 °संयुक्तं. — ^{c}) K_2 D_7 केशपाशं; Ca. d as in text. — ^{d}) $K_{2.4}$ B D (except $D_{3.4.7.9.10}$) वामेन (for सव्ये°).

35 K_5 om. 35 (cf. v.l. 33); D_1 om. 35^{cd}. — ^{c}) $D_{3.4.9}$ अश्रुपूर्णेक्षणं. $B_{2.4}$ दीना; G_4 कृष्णं. — ^{d}) G_4 इदं (for कृष्णं). T_1 $G_{1.5}$ वाक्यमथ (for वचनम्).

36 K_5 om. 36 (cf. v.l. 33). — Before 36, K_4 T G ins. द्रौपदी (K_4 cont. उ°). — ^{a}) K_2 मे; K_4 D_2 (by corr.)$_{.5.7.8}$ तु (for ते). — ^{b}) $K_{1.2}$ Dn Ds $D_{1.7.9.10}$ M_4 °करोद्धुतः. — ^{cd}) K_2 B Dn Ds $D_{2-5.8}$ सर्वकार्येषु; K_4 संधिकार्येषु; $G_{4.5}$ सर्वलोकेषु. Dn_1 Ds_2 $D_{2.5}$ $G_{2.4}$ इच्छतां. D_6 स्मरणीयः सदा कृष्ण तत्र तेषु त्वया विभो.

37 K_5 om. 37 (cf. v.l. 33); D_6 om. 37^{ab}. D_8 om. from संधि° up to मे in 38^{b}. — ^{b}) $D_{3.4.9}$ संधिकारकौ; T_1 $G_{1.5}$ °कांक्षिणौ. — ^{c}) $D_{3.4.9}$ योत्स्यति मे (for मे योत्स्यते). B_4 वीरः (for वृद्धः). D_6 पिता मम महाबाहो; G_5 विराटः सहपुत्रश्च. — ^{d}) K_4 om. (hapl.) from पुत्रैर् up to 38^{d}. $D_{3.4.9}$ महारथः. T_1 $G_{1.5}$

अभिमन्युं पुरस्कृत्य योत्स्यन्ति कुरुभिः सह ॥ ३८
दुःशासनभुजं श्यामं संछिन्नं पांसुगुण्ठितम् ।
यद्यहं तं न पश्यामि का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ ३९
त्रयोदश हि वर्षाणि प्रतीक्षन्त्या गतानि मे ।
निधाय हृदये मन्युं प्रदीप्तमिव पावकम् ॥ ४०
विदीर्यते मे हृदयं भीमवाक्शल्यपीडितम् ।
योऽयमद्य महाबाहुर्धर्मं समनुपश्यति ॥ ४१
इत्युक्त्वा बाष्पसन्नेन कण्ठेनायतलोचना ।
रुरोद कृष्णा सोत्कम्पं सस्वरं बाष्पगद्गदम् ॥ ४२
स्तनौ पीनायतश्रोणी सहिताविभिवर्षती ।
द्रवीभूतमिवात्युष्णमुत्सृजद्वारि नेत्रजम् ॥ ४३
तामुवाच महाबाहुः केशवः परिसान्त्वयन् ।
अचिराद्द्रक्ष्यसे कृष्णे रुदतीर्भरतस्त्रियः ॥ ४४
एवं ता भीरु रोत्स्यन्ति निहतज्ञातिबान्धवाः ।
हतमित्रा हतबला येषां क्रुद्धासि भामिनि ॥ ४५
अहं च तत्करिष्यामि भीमार्जुनयमैः सह ।
युधिष्ठिरनियोगेन दैवाच्च विधिनिर्मितात् ॥ ४६
धार्तराष्ट्राः कालपक्का न चेच्छृण्वन्ति मे वचः ।
शेष्यन्ते निहता भूमौ श्वसृगालादनीकृताः ॥ ४७
चलेद्धि हिमवाञ्शैलो मेदिनी शतधा भवेत् ।
द्यौः पतेच्च सनक्षत्रा न मे मोघं वचो भवेत् ॥ ४८
सत्यं ते प्रतिजानामि कृष्णे बाष्पो निगृह्यताम् ।
हतामित्राञ्श्रिया युक्तानचिराद्द्रक्ष्यसे पतीन् ॥ ४९ C. 5. 2919 B. 5. 82. 49 K. 5. 81. 49

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

द्रुपदः सह पुत्रकैः.

38 $K_{4.5}$ om. 38 (cf. v.l. 33); D_8 om. up to मे in 38^b (cf. v.l. 37). — ^{a}) D_{10} एते; T $G_{1.2.5}$ इमे (for एव). — ^{d}) $K_{1.2}$ B Dn Ds D_2(after corr.).$_{3-6.8.9}$ योत्स्यंते. T_1 $G_{1.5}$ शत्रु° (for कुरु°).

39 K_5 om. 39 (cf. v.l. 33). — ^{a}) D_1 G_3 M_{3-5} शावं; $T_{1.2}$ (*inf. lin.*) $G_{1.5}$ यावत्; G_4 चापि; $M_{1.2}$ श्यावं (for श्यामं). — ^{b}) Some N MSS. पांशु°. S (except $G_{3.4}$ $M_{2.5}$) पांसुकुंठितं. — ^{c}) $D_{5.6.8}$ तु (for तं). K_1 $D_{1-4.7.9.10}$ G_4 न प्र- (for तं न). — ^{d}) $D_{3.4.9}$ हृदये मम (for हृदयस्य मे).

40 K_5 om. 40 (cf. v.l. 33). — ^{b}) $D_{3.4.9}$ प्रतीच्छंत्या. — D_6 om. 40^c–41^d. — ^{c}) B_4 Dn_2 D_{2-4} वि° (for नि°). — ^{d}) K_1 समिद्धम् (for प्रदीप्तम्).

41 K_5 D_6 om. 41 (cf. v.l. 33, 40). — ^{a}) K_1 D_7 S (except G_4 M_1) विशीर्यंते. — ^{c}) D_8 महाबाहो. — ^{d}) $K_{1.2}$ B (except B_4) Dn $D_{1.2.7.10}$ एवानु° (for समनु°).

42 Before 42, T_2 G ins. वैशं°. — ^{a}) K_4 °छंदेन; B_5 Dn_2 °रुद्धेन; D_2(before corr.).$_{3.4.9}$ °छन्नेन; G_3 °क्लिन्नेन (for °सन्नेन). — ^{c}) K_1 B_3 $D_{1-4.7.9}$ T $G_{1.2.5}$ M_1 सोत्कंठं; K_5 सापेक्षं; G_4 सोत्कंठा. — ^{d}) $K_{1.5}$ $D_{3.4.7-10}$ M सुस्वरं; K_2 T_2 सत्वरं; B_3 D_2 सस्वनं. K_1 बाष्पगद्गदा; K_2 भीमगद्गदा; D_8 चाप्यगद्गदं.

43 ^{b}) $K_{1.5}$ $D_{2-4.7.9.10}$ T_1 G_1 संहतौ; Ca सहितौ (as in text). K_5 Ds D_7 $G_{3.5}$ M_2 अभिवर्षंति. — ^{c}) K_2 अत्यर्थं; Cs अत्युष्णं (as in text). — ^{d}) K_1 D_7 G_4 असृजद्; $K_{2.4}$ $B_{1-3.5}$ Dn_1 $D_{8.10}$ मुंचती; B_4 Dn_2 Ds $D_{5.6}$ मुंचंती.

44 Before 44^{cd}, T_2 ins. श्रीभगवान्. — ^{c}) $D_{3.4.9}$ नचिराद् (for अचिराद्). D_7 भीरु (for कृष्णे). — ^{d}) $D_{3.4.9}$ G_5 रुदंतीर्. K_1 कौरव°; K_2 D_{10} S (except G_5 $M_{1.2}$) भारत°.

45 ^{a}) $K_{1.4.5}$ Ds_1 D_7 ते (for ताः). T G $M_{1.2}$ चापि (for भीरु). M_{3-5} च रुरोत्स्यंति (for भीरु रो°). — ^{b}) D_2 निवृत्त° (for निहत°). — ^{d}) Ds_2 G_3 यासां (for येषां). K_4 $B_{1-3.5}$ Dn Ds $D_{3-6.8.9}$ भाविनि (Ds_2 D_8 °नी); B_4 D_7 T_2 $G_{1.2.4}$ M_2 भामिनी.

46 ^{a}) $D_{3.4.9}$ वै (for च). — ^{c}) K_1 S °नियोगाच्च. — ^{d}) D_1 विधिचोदितात्.

47 ^{b}) T_1 $G_{1.3}$ च (for चेत्). S श्रोष्यंति (for शृण्वन्ति). $D_{3.4.9}$ मद् (for मे). — ^{c}) $K_{2.5}$ $D_{1.7.8}$ $M_{1.2}$ शेष्यंति. — ^{d}) Some MSS. °सृगाला°. T_2 $G_{2.5}$ °लाशनी°. Ca.d cite अदनीकृताः (as in text).

48 ^{a}) $K_{1.5}$ $D_{7.10}$ M चलेत; T G चलेच्च (G_4 पतेच्च) (for चलेद्धि). B_3 शतधा (for हिमवान्). — ^{b}) S शकली- (for शतधा). K_1 B Dn_2 Ds $D_{1.10}$ फलेत्; K_4 Dn_1 $D_{3.4.9}$ व्रजेत् (for भवेत्). — K_5 om. (?hapl.) from

८१

C. 5. 2920
B. 5. 83. 1
K. 5. 82. 1

अर्जुन उवाच ।
कुरूणामद्य सर्वेषां भवान्सुहृदनुत्तमः ।
संबन्धी दयितो नित्यमुभयोः पक्षयोरपि ॥ १
पाण्डवैर्धार्तराष्ट्राणां प्रतिपाद्यमनामयम् ।
समर्थः प्रशमं चैषां कर्तुं त्वमसि केशव ॥ २
त्वमितः पुण्डरीकाक्ष सुयोधनममर्षणम् ।
शान्त्यर्थं भारतं ब्रूया यत्तद्वाच्यममित्रहन् ॥ ३
त्वया धर्मार्थयुक्तं चेदुक्तं शिवमनामयम् ।
हितं नादास्यते बालो दिष्टस्य वशमेष्यति ॥ ४

भगवानुवाच ।
धर्म्यमस्मद्धितं चैव कुरूणां यदनामयम् ।
एष यास्यामि राजानं धृतराष्ट्रमभीप्सया ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।
ततो व्यपेते तमसि सूर्ये विमल उद्गते ।
मैत्रे मुहूर्ते संप्राप्ते मृद्वर्चिषि दिवाकरे ॥ ६
कौमुदे मासि रेवत्यां शरदन्ते हिमागमे ।
स्फीतसस्यसुखे काले कल्यः सत्त्ववतां वरः ॥ ७
मङ्गल्याः पुण्यनिर्घोषा वाचः शृण्वंश्च सूनृताः ।

48^{d} up to हतामित्रा in 49^{c}. — After 48, G1 ins.:

379* द्यौः पतेत्पृथिवी शीर्येद्धिमवाञ्छिथिलीभवेत् ।

G1 cont.: T1 G5 ins. after 48:

380* शुष्येत्तोयनिधिः कृष्णे न मे मोघं वचो भवेत् ।

(cf. 48^{cd}).

49 K5 om. up to °मित्रा (cf. v.l. 48). — a) T1 G1.5 च (for ते). — b) G3.4 बाष्पं. T1 कृष्णे बाष्पाणि गृह्णतां. — d) K1.4 M3 नचिराद् (for अचि°).

Colophon missing in K8. — *Sub-parvan:* K (K8 missing) B Dn Ds D1.2.5–8.10 M भगवद्यान. — *Adhy. name:* T1 द्रौपदीवासुदेवसंवादः; G1 वासुदेवद्रौपदीसंवादः; M द्रौपदीवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 G1.4 84; D5 79; D6 74; D7 T G2 M2.3.5 83; G3.5 M1 82; M4 80. — *S'loka no.:* K5 34; Dn 48; D3 51.

81

☞ This adhy. is missing in K8 (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 K5 om. 1–4. Dn1 D3.4.9 युधिष्ठिर (for अर्जुन). — a) D1.2 चैव; S इह (G2 अपि) (for अद्य). — d) D1 transp. उभयोः and पक्षयोः. S (except M2) तथा (for अपि).

2 K5 om. 2 (cf. v.l. 1). — c) K4 B Dn Ds D5.6.8 M5 एव (for एषां). — d) K4 B D (except D1.2.7.9.10) T G1.2.4 M5 अर्हसि (for त्वमसि).

3 K5 om. 3 (cf. v.l. 1); D7 om. 3^{a}–4^{b}. — a) T2 G2 मित्रं (for इतः). — b) T2 G (except G1) दुर्यो° (for सुयो°). — c) K4 B D (except D1; D7 om.) G3 M2.5 भ्रातरं (for भारतं). D1 ब्रूहि; D2.8 T2 ब्रूयाद् (for ब्रूया). — d) B3 युक्तवाक्यम् (for यत्तद्वाच्यम्). S यद्वा(G5 मा वा)च्यमिह (M °ति) शत्रुहन्.

4 =(var.) 5. 91. 18. — K5 om. 4 (cf. v.l. 1); D7 om. 4^{ab} (cf. v.l. 3). — b) K1 Ds D1 उक्तः (for उक्तं). D1 शमम् (for शिवम्). — c) G1 आसादयन्; G5 M3–5 आसाद्यते (for आदास्यते).

5 K5 B1.3.4 Dn D1.3.7.10 श्रीभगवानुवाच (D1 om. उ°); K2 कृष्ण उ°; G4 श्रीवासुदेवः. — a) K1.5 Dn2 D7.9 G3 M5 धर्मं; Cs धर्म्यं (as in text). — c) T1 G1.5 तत्र (for एष). — d) K1.2.5 D2 अभीप्सयन्; Cs as in text.

6 a) K5 ह्यपेते; B1.3 T1.2 (*inf. lin.* as in text) G1.2.5 व्यतीते; Ds1 G4 M3–5 व्यपेत- (for व्यपेते). — b) B3 विमल उद्यते; B4 D3.5.6 G3 Cn विमलवद्गते; Dn विमलतां गते; D2 विमलमुद्गते; G2 विमल उत्थिते (for विमल उद्गते). — c) D3.4.9 पूर्वाह्णे (for संप्राप्ते). — d) D7.10 वृद्धार्चिषि; D8 महा°; S ऋद्धा°.

7 a) K5 कामदे; D3m.7 T2 (*inf. lin.*) कार्तिके; Ca.d.s कौमुदे (as in text). Ca: ❀कौमुदे उत्थानैकादशीपूर्वदशम्यामाश्विनकृष्णषष्ठयामिति विमलबोधपादाः।❀ — c) K1 स्फीतैः सस्यैः शुभे; K4 B2.3.5 D (except Dn1) स्फीतसस्यसुखे (B3 D10 °स्ये शुभे; D2 °स्यसदा; D7 °स्यशुभे); S स्फीतसस्ये सुखे; Ca.d as in text. — d) N (K8 missing) Ca.d कल्पः; G3–5 काल्यः (for कल्यः). D1.3.4 सत्य° (for सत्त्व°).

8 a) K5 G4.5 मांगल्याः. D3.4.9 मांगल्यश्रुतिनिर्घोषाः. — b) B2 T1 G1.5 तु (for च).

ब्राह्मणानां प्रतीतानामृषीणामिव वासवः ॥ ८
कृत्वा पौर्वाह्णिकं कृत्यं स्नातः शुचिरलंकृतः ।
उपतस्थे विवस्वन्तं पावकं च जनार्दनः ॥ ९
ऋषभं पृष्ठ आलभ्य ब्राह्मणानभिवाद्य च ।
अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा पश्यन्कल्याणमग्रतः ॥ १०
तत्प्रतिज्ञाय वचनं पाण्डवस्य जनार्दनः ।
शिनेर्नप्तारमासीनमभ्यभाषत सात्यकिम् ॥ ११
रथ आरोप्यतां शङ्खश्चक्रं च गदया सह ।
उपासङ्गाश्च शक्त्यश्च सर्वप्रहरणानि च ॥ १२
दुर्योधनो हि दुष्टात्मा कर्णश्च सहसौबलः ।
न च शत्रुरवज्ञेयः प्राकृतोऽपि बलीयसा ॥ १३
ततस्तन्मतमाज्ञाय केशवस्य पुरःसराः ।
प्रसस्रुर्योजयिष्यन्तो रथं चक्रगदाभृतः ॥ १४
तं दीप्तमिव कालाग्निमाकाशगमिवाध्वगम् ।
चन्द्रसूर्यप्रकाशाभ्यां चक्राभ्यां समलंकृतम् ॥ १५
अर्धचन्द्रैश्च चन्द्रैश्च मत्स्यैः समृगपक्षिभिः ।
पुष्पैश्च विविधैश्चित्रं मणिरत्नैश्च सर्वशः ॥ १६
तरुणादित्यसंकाशं बृहन्तं चारुदर्शनम् ।
मणिहेमविचित्राङ्गं सुध्वजं सुपताकिनम् ॥ १७
सूपस्करमनाधृष्यं वैयाघ्रपरिवारणम् ।
यशोघ्नं प्रत्यमित्राणां यदूनां नन्दिवर्धनम् ॥ १८
वाजिभिः सैन्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकैः ।
स्नातैः संपादयांचक्रुः संपन्नैः सर्वसंपदा ॥ १९
महिमानं तु कृष्णस्य भूय एवाभिवर्धयन् ।

C. 5. 2939
B. 5. 83. 20
K. 5. 82. 20

---

9 a) K1.2.5 B3 D1.3.4.9 पूर्वा° (for पौर्वा°). — D1 om. (hapl.) 9^{c}–10^{d}.

10 D1 om. 10 (cf. v.l. 9); D8 om. (hapl.) 10^{a}–11^{b}. — a) K2 औक्षसं; D10 वृषभं; T1 आर्षभं; Ca ऋषभं (as in text). K2 G4 पृष्ठम्; T1 G1.5 पुच्छम् (for पृष्ठे). — b) D3.4.9 °वंद्य (for °वाद्य). — c) G1.5 प्रदक्षिणीकृत्य.

11 D8 om. 11^{ab} (cf. v.l. 10). — b) K2 महात्मनः (for जना°).

12 a) K2 Ds2 D1.9 S (except G1) रथम् (for रथे). K2.5 G4.5 शंखं (for शङ्खः). — c) K1 Dn1 D2 M1.3 उपासंगान्; K5 °संगौ; D3.4.9 °संगश्; Ca.d as in text. K1 शक्तीः; K2.5 D7 G2.5 M3.4 (*sup. lin.* as in text).5 शक्तिः; K4 शराः; Dn1 D2.8 शक्तीन्; D9 शार्ङ्गः; M1.2 शार्ङ्गं (for शक्त्यः). — d) D1.2 सर्वोपकरणानि च.

13 a) Dn T1 G1.2.5 च (for हि). — b) K2 कर्णश्चापि ससौबलः; T1 सकर्णश्च ससौ°. — c) M (except M2) हि (for च). K4 विश्वसेयः (for अवज्ञेयः). — d) K4 B D (except D1.2.7.10) G4 दुर्बलो (for प्राकृतो).

14 b) G1.5 शैनेयः सत्यविक्रमः. — c) T2 (*inf. lin.* as in text) G2 प्रसन्नं; Ca.d प्रसस्रुः (as in text).

15 b) Ds Cn आकाशगः; Ca.d.s आकाशगं (as in text). D2–5.8 G4 Cnp आकाशमिव च (for °गमिव). B3.4 Dn आशुगं; Ca.d.s अध्वगं (as in text). — c) K1.2.4 B (except B2) Dn Ds D5.6.8 सूर्यचंद्र° (by transp.). — d) G3 चामराभ्यामलंकृतं.

16 a) T1 G1 नक्षत्रैश्चैव; G2 अर्धचंद्रेण (for अर्धचन्द्रैश्च). Ca cites अर्धचन्द्रैः, Cd अर्धचन्द्रादयः, Cs अर्धचंद्रादिभिः. D3.4.9 मत्स्यैः (for चन्द्रैः). — b) K2 D1 S च (for स-). D3.4.9 रुचिरं मृग°. — D9 om. from 16^{c} up to मणिहेमवि- in 17^{c}. — c) D1–4 G2.3 चित्रैः; D8 चैव (for चित्रं). — After 16^{c}, T1 G1 ins.:

381*
भूषणैर्विविधैरपि ।
विप्रैश्च विविधैश्चित्रैर्.

— d) G5 भूषणैर्विविधैरपि (see above).

17 D9 om. up to मणिहेमवि- in 17^{c} (cf. v.l. 16). — b) D1 °वर्चसं; G4 °तोमरं (for °दर्शनम्). — D7 om. (hapl.) 17^{cd}. — c) T1 G1.5 मणिमेत्र°; M2 °हेमविचित्राभं. — d) K1.2.5 D10 सध्वजं सपता°.

18 18^{ab}=(var.) 5. 179. 10^{cd}. — b)=5. 138. 21^{b}. K5 D9 T2 G2 °वारिणं; D2 °वारकं; Ca as in text. — d) S बंधूनां (G4 मित्राणां) (for यदूनां). K1 (by corr.) D1.8 यदूनां नंद°; D3.4.9 पांडवानंद°.

19 ab) K4 B D (except D1.7.10) शै(B2 D9 सै)ब्यसुग्रीव°. — K4 om. from -सुग्रीव up to 20^{b}. — c) D3.4.7.9 यानं; D5.6 सूतैः; T G M1 (*inf. lin.*) सूतः (for स्नातैः). B D (except D7.10) Ca.d.s संपादयामासुः; T G M1 °यांचक्रे. — d) T2 G2.5 संपन्नं (for °न्नैः). D3.4.9 इव (for सर्व-).

20 K4 om. 20^{ab} (cf. v.l. 19). — a) D8 D3.4.9 हि; D5–8 G3 M2–4 च (for तु). K5 पुरस्कृत्य (for तु कृष्णस्य). — c) K1 D10 सुघोष-; K2.5 D3.4.9 G5 °षं; D1 सघोषं (for सुघोषः). — d) K (K3 missing) D3.4.9 G3–5 रथं (for °थः).

C. 5. 2939
B. 5. 83. 20
K. 5. 82. 20

सुघोषः पतगेन्द्रेण ध्वजेन युयुजे रथः ॥ २०
तं मेरुशिखरप्रख्यं मेघदुन्दुभिनिस्वनम् ।
आरुरोह रथं शौरिर्विमानमिव पुण्यकृत् ॥ २१
ततः सात्यकिमारोप्य प्रययौ पुरुषोत्तमः ।
पृथिवीं चान्तरिक्षं च रथघोषेण नादयन् ॥ २२
व्यपोढाभ्रघनः कालः क्षणेन समपद्यत ।
शिवश्चानुववौ वायुः प्रशान्तमभवद्रजः ॥ २३
प्रदक्षिणानुलोमाश्च मङ्गल्या मृगपक्षिणः ।
प्रयाणे वासुदेवस्य बभूवुरनुयायिनः ॥ २४
मङ्गल्यार्थपदैः शब्दैरन्ववर्तन्त सर्वशः ।
सारसाः शतपत्राश्च हंसाश्च मधुसूदनम् ॥ २५
मन्त्राहुतिमहाहोमैर्हूयमानश्च पावकः ।
प्रदक्षिणशिखो भूत्वा विधूमः समपद्यत ॥ २६
वसिष्ठो वामदेवश्च भूरिद्युम्नो गयः क्रथः ।
शुक्रनारदवाल्मीका मरुतः कुशिको भृगुः ॥ २७
ब्रह्मदेवर्षयश्चैव कृष्णं यदुसुखावहम् ।
प्रदक्षिणमवर्तन्त सहिता वासवानुजम् ॥ २८
एवमेतैर्महाभागैर्महर्षिगणसाधुभिः ।
पूजितः प्रययौ कृष्णः कुरूणां सदनं प्रति ॥ २९
तं प्रयान्तमनुप्रायात्कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भीमसेनार्जुनौ चोभौ माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ३०
चेकितानश्च विक्रान्तो धृष्टकेतुश्च चेदिपः ।
द्रुपदः काशिराजश्च शिखण्डी च महारथः ॥ ३१
धृष्टद्युम्नः सपुत्रश्च विराटः केकयैः सह ।
संसाधनार्थं प्रययुः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभम् ॥ ३२
ततोऽनुव्रज्य गोविन्दं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
राज्ञां सकाशे द्युतिमानुवाचेदं वचस्तदा ॥ ३३
यो नैव कामान्न भयान्न लोभान्नार्थकारणात् ।

21 ^{b}) Many MSS. °निःस्वनं. — After 21^{ab}, T_{2} G_{2} ins.:

382* सारथ्यकर्मदक्षेण रक्षितं दारुकेण च ।
कृत्वा प्रदक्षिणं शौरिः प्रस्थानोचितभूषणः ।

— ^{c}) T_{2} G_{2} श्रीमान् (for शौरिर्). — ^{d}) K_{4} B D (except $D_{7.10}$) कामगं (for पुण्यकृत्).

22 ^{a}) D_{8} तत्र (for ततः). — ^{c}) $D_{3.4.9}$ om. the first च.

23 ^{a}) K_{4} B D (except $D_{1-4.9}$) T_{1} व्यपोढाभ्रस्ततः कालः. — ^{b}) S समजायत. — ^{c}) T_{2} G_{2} °ययौ (for °ववौ).

24 ^{a}) K_{2} प्रदिशं चानुलोमाश्च. — ^{d}) S अनुनादिनः (T_{2} G_{2} अमला दिशः) (for अनुयायिनः). D_{7} मंगल्या मृगपक्षिणः (=24^{b}).

25 ^{a}) K_{2} $D_{3.4.9}$ G_{3} M_{1} (*inf. lin.*) मंगलार्थपदैः; B Dn_{2} $D_{5.6}$ Cn मंगल्यार्थप्रदैः (B_{3} मंगलानुप्रदैः); C_{s} as in text. $D_{3.4}$ सर्वैर् (for शब्दैर्). — ^{b}) B Dn $D_{1.5.6.8}$ G (except G_{2}) अनु° (for अन्व°). $K_{1.5}$ D_{10} M सर्वतः; G_{4} सर्वथा.

26 ^{c}) K_{4} B_{4} Dn $D_{5.6.8}$ G_{2} °मुखो (for °शिखो). — ^{d}) Ds_{2} सर्वतः (for विधूमः). T_{2} समजायत.

27 ^{b}) K_{2} गयः क्रतुः; K_{5} गयस्तथा; D_{2} (before corr.) गयो ध्रुवः. S °द्युम्नस्तथैव च — ^{c}) $K_{1.2}$ $D_{5.8}$ शुक(K_{1} °भ)नारदवाल्मीका; T $G_{1.2}$ M_{2-5} शुक्रमारुतवा(M_{2-4} °व)ल्मीका (T_{2} $G_{1.2}$ °क-); G_{3-5} M_{1} शुकमारुतव($G_{3.5}$ °वा)ल्मीका. — ^{d}) B $D_{3-5.9}$ T_{1} $G_{3.4}$ M मरुत्तः. Dn_{2} कुशलो; D_{10} T $G_{1.2.5}$ कौशिको; G_{4} कपिलो (for कुशिको). T_{2} गुरुः (for भृगुः).

28 ^{a}) K_{4} $B_{1.2.4}$ Dn D_{s} $D_{5.6.8}$ देवब्रह्मर्षय° (by transp.). — ^{c}) $K_{1.2.5}$ $D_{1.7.10}$ अकुर्वंत (for अवर्तन्त).

29 ^{b}) T_{1} G_{5} °सामभिः. — ^{d}) T_{1} $G_{1.5}$ भवनं (for सदनं). — After 29, K_{4} (marg.; om. line 2) S (except G_{4}) ins.:

383* देवताभ्यो नमस्कृत्य ब्राह्मणान्स्वस्ति वाचय च ।
प्रययौ पुण्डरीकाक्षः सात्यकेन सहाच्युतः ।

[(L. 1) G_{3} M देवतास्तु (for °भ्यो). G_{1} नमस्कृत्वा. — (L. 2) M_{2} सात्वतेन; M_{3} सत्यकेन (for सात्य°).]

— After the above, G_{5} reads 31^{cd}.

30 K_{4} om. 30. — ^{a}) $K_{1.2}$ Dn_{2} Ds_{2} D_{7} तं प्रयातम्. $D_{3.4.9}$ अनुप्राप्तः. — ^{c}) $K_{1.2.5}$ D_{s} $D_{7.10}$ एव (for उभौ).

31 ^{b}) K_{2} सात्यकिः (for चेदिपः). — G_{5} reads 31^{cd} after 383*.

32 ^{a}) G_{4} च बलवान् (for सपु°). — ^{b}) Some N MSS. कैकयैः. K_{2} D_{3} सह कैकयैः (for केकयैः सह). — ^{c}) $D_{3.4.9}$ हि (for प्र-). — ^{d}) K_{5} B_{2} Dn $D_{3-6.8}$ क्षत्रियर्षभ; D_{9} भरतर्षभ.

33 ^{a}) Ds_{1} °द्रुत्य; Ds_{2} °घृत्य (for °व्रज्य). — ^{c}) T_{1} $G_{1.5}$ समीपे (for सकाशे). — ^{d}) $K_{1.4}$ (*sup. lin.* as in text) Ds_{2} T_{2} तथा (for तदा).

अन्यायमनुवर्तेत स्थिरबुद्धिरलोलुपः ॥ ३४
धर्मज्ञो धृतिमान्प्राज्ञः सर्वभूतेषु केशवः ।
ईश्वरः सर्वभूतानां देवदेवः प्रतापवान् ॥ ३५
तं सर्वगुणसंपन्नं श्रीवत्सकृतलक्षणम् ।
संपरिष्वज्य कौन्तेयः संदेष्टुमुपचक्रमे ॥ ३६
या सा बाल्यात्प्रभृत्यस्मान्पर्यवर्धयताबला ।
उपवासतपःशीला सदा स्वस्त्ययने रता ॥ ३७
देवतातिथिपूजासु गुरुशुश्रूषणे रता ।
वत्सला प्रियपुत्रा च प्रियास्माकं जनार्दन ॥ ३८
सुयोधनभयाद्या नोऽत्रायतामित्रकर्शन ।
महतो मृत्युसंबाधादुत्तरन्नौरिवार्णवात् ॥ ३९
असत्कृते च सततं यया दुःखानि माधव ।
अनुभूतान्यदुःखार्हा तां स पृच्छेरनामयम् ॥ ४०
भृशमाश्वासयेश्चैनां पुत्रशोकपरिप्लुताम् ।
अभिवाद्य स्वजेथाश्च पाण्डवान्परिकीर्तयन् ॥ ४१
ऊढात्प्रभृति दुःखानि श्वशुराणामरिंदम ।
निकारानतदर्हा च पश्यन्ती दुःखमश्नुते ॥ ४२
अपि जातु स कालः स्यात्कृष्ण दुःखविपर्ययः ।
यदहं मातरं क्लिष्टां सुखे दध्यामरिंदम ॥ ४३
प्रव्रजन्तोऽन्वधावत्सा कृपणा पुत्रगृद्धिनी ।

C. 5. 2963
B. 5. 83. 44
K. 5. 83. 8

---

34 K5 om. 34^ab. — With 34^ab, cf. 5. 49. 15^ab; 89. 24^ab; 178. 11^ab, etc. — ^a) K4 B D (except D1.7.10) वै न (for नैव). Cs cites वै. K1 कोपात्; Cs कामात् (as in text). G4 यदैव सभयकामात्. — ^b) K2.4 B1.3.5 D (except Dn D1) क्रोधात् (for लोभात्). K2 च (for the second न). M (except M1) om. the second न. — ^d) G3 नैव चार्थी न लोलुपः.

35 K5 om. 35^c–36^d. — ^c) D1 °सत्वानां; Cs °भूतानां (as in text). — ^d) K4 B (except B3) D (except D3.4.9.10) सनातनः (for प्रताप°).

36 K5 om. 36 (cf. v.l. 35). — ^b) T1 G1 श्रीवत्सांचितलक्षणं; G5 corrupt. — ^c) K1.2 D7.10 T1 G1.5 परिष्वज्य च; M2 तं परिष्वज्ये (for संपरि°). — ^d) K2 संप्रष्टुं; G5 संदेशं; Cs संदेष्टुं (as in text).

37 Before 37, all MSS. ins. युधिष्ठिर उ°. — D1 om. 37^ab. — ^a) K4 वै; K5 D2.7 असौ (for सा). D3.4.9 एव (for अस्मान्). — ^b) D3.4.9 तर्पयंती सदाबला. — ^d) S गुरूणां पूजने रता.

38 ^b) 1. 2. 213^d. K2 तथा (for रता). S भृत्यानां पोषणे तथा (G2.4 रता). — ^c) D2 नृपपुत्री च; D3.4.9 च प्रियास्माकं (for प्रियपुत्रा च). — ^d) S माता° (for प्रिया°). D3.4.9 जनार्दन सदैव हि.

39 D1 om. 39^ab. — ^a) K2 D7 G3 दुर्यो° (for सुयो°). T1 G1.5 भीता; G3.4 M1.2 या न; M3–5 या च (for या नो). — ^b) S स्थापितामित्र°. Ca cites आत्रायतवती, Cd त्रायते स. — ^c) K2 Dn1 मृत्युसंबंधात्; G1 °संवासात्; G4 दुःखसंबाधात्; Ca as in text. — ^d) K1.2.5 दुर्द्धरान्; K4 Ds D3.4.7.9.10 Ca उद्दध्रे; B Dn D1.2m.5.6.8 उद्धरेन्; G3 दुस्तरान् (for उत्तरन्). Cd cites आहरत्. D2 (before corr.) उद्धरन्नौरिवाभयात्. — Cf. 1. 2. 102; 5. 29. 35^ef; and B. 2. 72. 3.

40 ^b) K2.5 D9 यथा; M1.2 (corrupt) याहि (for यया). T2 (*inf. lin.* as in text) G2 भारत (for माधव). — ^c) D1 अन्वयुंक्त हि (for अनुभूतानि). K1.2 D5.7 T1 G1.5 M4 अदुःखार्हां; B3 अदुःखार्ता.

41 K5 om. 41^a–43^b. — ^a) K2 D10 (*sec. m.*) G3.5 आश्वासयस्वैनां; Dn1 आश्वासयंश्चैनां. — ^b) K1.2.4 B3 D (except Dn D2.7.10) °शोकैरभि(D1 °शोकैः परि)-प्लुतां. — ^c) T1 G1 समुत्तीर्णान् (for स्वजेथाश्च). K4 B D (except D1.3.4.7.9) त्वं (for च). — ^d) T1 G1 परिकीर्तय; M (except M1) प्रतिकीर्तयन्.

42 K5 om. 42 (cf. v.l. 41). — ^a) K2 बाल्यात्; T G M1 (*inf. lin.*) दाहात्; Ca.s ऊढात् (as in text). — ^b) K2 T G1–3 स्वसुतानां; G5 तानि सर्वाणि; Cs श्वशुराणां (as in text). — G4 read 42^c–43^d after 45^ab. — ^c) K2 सा (for च). K1 निराकारानतदर्हां; D3.4.9 निकारानतदर्हांश्च; T G1.2.5 निराका(G5 °क)रा तदर्हा च; G3 निकारातदनर्हा च; G4 (hypermetric) निराहारा तदनर्हा च; M निराकारा (M3 *inf. lin.* निकारान्) अतदर्हा. Ca.d cite निकारान् (as in text). — ^d) K1 दुःखमाप्नुते; M4 D3.4.9 दुर्मनायते.

43 K5 om. 43^ab (cf. v.l. 41). — ^a) D2 स्वकालु ष्यात् (for स कालः स्यात्). — ^b) K1.2 D1.2 °विपर्ययात्. S कृष्णाहं भ्रू(G3 कृ)शदुःखितां. — ^c) K1 Dn1 D3.4.9 T1 G1 M1 यदा; K2.5 D7.8.10 यत्र; T2 G2–5 यथा; Ca यत् (as in text). T G1.2 M1 (*sup. lin.* as in text) तां; G3 एनां (for अहं). — ^d) K4 B D1 सुखं. B Dn D1 T G5 दद्याम्.

C. 5. 2963
B. 5. 83. 44
K. 5. 83. 8

रुदतीमपहायैनामुपगच्छाम यद्वनम् ॥ ४४
न नूनं म्रियते दुःखैः सा चेज्जीवति केशव ।
तथा पुत्राधिभिर्गाढमार्ता ह्यानर्तसत्कृता ॥ ४५
अभिवाद्या तु सा कृष्ण त्वया मद्वचनाद्विभो ।
धृतराष्ट्रश्च कौरव्यो राजानश्च वयोधिकाः ॥ ४६
भीष्मं द्रोणं कृपं चैव महाराजं च बाह्लिकम् ।
द्रौणिं च सोमदत्तं च सर्वांश्च भरतान्पृथक् ॥ ४७
विदुरं च महाप्राज्ञं कुरूणां मन्त्रधारिणम् ।
अगाधबुद्धिं धर्मज्ञं स्वजेथा मधुसूदन ॥ ४८
इत्युक्त्वा केशवं तत्र राजमध्ये युधिष्ठिरः ।
अनुज्ञातो निववृते कृष्णं कृत्वा प्रदक्षिणम् ॥ ४९
व्रजन्नेव तु बीभत्सुः सखायं पुरुषर्षभम् ।
अब्रवीत्परवीरघ्नं दाशार्हमपराजितम् ॥ ५०
यदस्माकं विभो वृत्तं पुरा वै मन्त्रनिश्चये ।
अर्धराज्यस्य गोविन्द विदितं सर्वराजसु ॥ ५१
तच्चेद्दद्यादसङ्गेन सत्कृत्यानवमन्य च ।
प्रियं मे स्यान्महाबाहो मुच्येरन्महतो भयात् ॥ ५२
अतश्चेदन्यथा कर्ता धार्तराष्ट्रोऽनुपायवित् ।
अन्तं नूनं करिष्यामि क्षत्रियाणां जनार्दन ॥ ५३
एवमुक्ते पाण्डवेन पर्यहृष्यद्वृकोदरः ।

---

44 K5 om. 44–48; G4 reads 42e–43d after 45ab. — a) K1.2 D7.10 प्रव्राजने. K4 B D अनु(D3.4.9 °न्व)धावंतीं (D4.9 °ती) (for अन्वधावत्सा). — b) = 1. 97. 1b. T1 G1 °गार्धिनी; T2 G2 °गृध्नुनीं; G3 °गार्द्धिनी. K4 B D (except D4) G4 कृपणां °गृद्धिनीं. — c) S (except G3.4) रुदंतीम्. B D6 उपहाय; D1 Ca अवहाय (for अपहाय). — d) T2 G2.3 तद् (for यद्). K4 B Dn Ds D1.2.5.6.8.10 अ(K4 Dn1 आ)गच्छाम वयं वनं (B3.4 Dn2 D1.2 वनं वयं); D3.4.9 वयं गच्छामहे वनं.

45 K5 om. 45 (cf. v.l. 44). — a) Ds S (except T2 G1) सा नूनं; D9 नूनं सा (for न नूनं). K1.2 D7.10 कच्चिन् (for नूनं). — b) D3.4.9 न वै (for सा चेज्). B2.4 माधव (for केशव). — c) T G5 पृथां; T2 (before corr.) G1 पृथा; G2 वृद्धा (for तथा). Dn Ds1 D5.8 T2 G1.2 M2 पुत्रादिभिर्. G5 ग्लानां; M बाढं (M2 °ढां) (for गाढं). D3.4.9 तथा पुत्रैर्विघटिता. — d) Dn2 Ds1 D10 आर्ता ह्यानर्तसत्कृत; D3.4.9 नात्यार्तानर्त्तसत्कृता; T1 (corrupt) मात्रा चानर्च सत्कृता; T2 G2.5 आर्तामर्चय सत्कृतां; G3 आर्ता माना च सत्कृता; M (M1 by corr.) आर्तामानर्च्य (M1 orig. आर्तामभ्यर्च्य) सत्कृतां.

46 K5 om. 46 (cf. v.l. 44). — a) K4 B (except B5) Dn Ds D5.6.8 अथ (for तु). G5 तां (for सा). S कुंती (G3 कुंतीं) (for कृष्ण). — b) K1 प्रभो (for विभो). S मम वाक्यात्त्वया विभो. — After 46ab, M1.2 ins.:

384* संक्षाम्याथ नमस्कार्या सर्वेषां वचनादपि ।

— cd) S धृतराष्ट्रं च °व्यं °नं च °धिकं.

47 K5 om. 47 (cf. v.l. 44). — a) M भीष्मद्रोणौ. — c) T2 सपुत्रं (for द्रौणिं च). D1.2 T1 G (except G3) सोमदत्तिं; M3–5 सौमदत्तिं. — d) K4 Dn Ds D5.6.8 भरतान्प्रति; T1 G1 भरतर्षभान्. D1.2 भ(D2 भा)रतांश्च पृथक्पृथक्. — After 47, K4 T G ins.:

385* यथावयो यथास्थानं पूजयस्व जनार्दन ।

[T1 G5 °स्साकं (for °स्थानं). T1 G1 अर्चे°; G5 प्राप° (for पूज°).]

48 K5 om. 48 (cf. v.l. 44). D2 transp. 48ab and 48cd. — a) B3 Dn2 Ds D5 महाप्रज्ञं. — b) D3.4.9 °कारकं (for °धारिणम्). — d) M भजेथा (for स्व°). D3.4.9 तमरिंदम (for मधु°). — After 48, G5 M1 ins. an addl. colophon (*adhy. no.:* 83).

49 Before 49, K1.4 D2(marg.).3.4.8.9 S ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — ab) Ds माधवं (for केशवं). T2 G2 इत्युक्त्वा राजमध्ये च केशवं स युधि°. — d) D1.2 transp. कृष्णं and कृत्वा.

50 b) T1 G4 सहासं; T2 G2 सहायं; T2 (*inf. lin.*) G1.3.5 सभायां (for सखायं). K1 D3 G4 पुरुषर्षभ; K2 भरतर्षभ; K5 D3 G1 भरतर्षभः.

51 a) D1 यथा° (for यद°). T1 G1.5 पुरा (for विभो). K1.2.5 D7 यदिदं धर्मराजस्य. — b) D2 G5 °निर्णये (for °निश्चये). K1.2.5 D7 हृतं दुर्द्यूतदेविभिः. — c) K1.2 B3 D (except Dn Ds D2) अर्धं राज्यस्य; T2 G2 अर्धराज्येन. — d) T2 G2 सर्वराजसु निश्चितं.

52 K5 om. 52a–53b. — a) K4 D1.2.7.10 S दद्युर् (for दद्याद्). — b) D3 S अनवमत्य च (T1 G3 अनवमच्युत). — After 52ab, K2 ins.:

386* ददाति गोविन्द परं धर्मराज्ञे सुयोधनः ।

53 K5 (cf. v.l. 52) D2 om. 53ab. — a) K1.2 B1 Ds2 D3.4.7.9.10 T G (except G4) अथ (for अतश्च). K2 (before corr.) कृत्वा; D1 कुर्यात् (for कर्ता). — b)

मुहुर्मुहुः क्रोधवशात्प्रविपत च पाण्डवः ॥ ५४
वेपमानश्च कौन्तेयः प्राक्रोशन्महतो रवान् ।
धनंजयवचः श्रुत्वा हर्षोत्सिक्तमना भृशम् ॥ ५५
तस्य तं निनदं श्रुत्वा संप्रावेपन्त धन्विनः ।
वाहनानि च सर्वाणि शकृन्मूत्रं प्रसुसुवुः ॥ ५६
इत्युक्त्वा केशवं तत्र तथा चोक्त्वा विनिश्चयम् ।
अनुज्ञातो निववृते परिष्वज्य जनार्दनम् ॥ ५७
तेषु राजसु सर्वेषु निवृत्तेषु जनार्दनः ।
तूर्णमभ्यपतद्धृष्टः सैन्यसुग्रीववाहनः ॥ ५८
ते हया वासुदेवस्य दारुकेण प्रचोदिताः ।
पन्थानमाचेमुरिव ग्रसमाना इवाम्बरम् ॥ ५९

अथापश्यन्महाबाहुर्ऋषीनध्वनि केशवः ।
ब्राह्म्या श्रिया दीप्यमानान्स्थितानुभयतः पथि ॥ ६०
सोऽवतीर्य रथात्तूर्णमभिवाद्य जनार्दनः ।
यथावत्तानृषीन्सर्वानभ्यभाषत पूजयन् ॥ ६१
कच्चिल्लोकेषु कुशलं कच्चिद्धर्मः स्वनुष्ठितः ।
ब्राह्मणानां त्रयो वर्णाः कच्चित्तिष्ठन्ति शासने ॥ ६२
तेभ्यः प्रयुज्य तां पूजां प्रोवाच मधुसूदनः ।
भगवन्तः क्व संसिद्धाः का वीथी भवतामिह ॥ ६३
किं वा भगवतां कार्यमहं किं करवाणि वः ।
केनार्थेनोपसंप्राप्ता भगवन्तो महीतलम् ॥ ६४
तमब्रवीज्जामदग्न्य उपेत्य मधुसूदनम् ।

C. 5. 2984
B. 5. 83. 65
K. 5. 83. 34

Dn_1 G_4 अनुपाविशत्; $D_{6.7}$ अनुपायकृत्.

54 K_5 om. 54–56. Before 54, K_1 $D_{3.4.6.9}$ T_2 $G_{3.4}$ ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — ^{a}) $G_{1.5}$ पांडवे तु (for °वेन). — ^{b}) K_4 B_4 Dn Ds $D_{5.6.8}$ G_3 समहृष्यद्; T $G_{1.2}$ परिष्वज्य; M_{3-5} पर्यागर्जद् (for पर्य°). — ^{d}) S अवेपन्निव पां°.

55 K_5 om. 55 (cf. v.l. 54); K_2 om. 55^{ab}. — ^{d}) $D_{3.4.9}$ हर्षदृप्तमना; D_7 क्रोधोत्सिक्त°.

56 K_5 om. 56 (cf. v.l. 54). — ^{a}) Ds D_1 तन् (for तं). — ^{d}) K_4 B Dn Ds $D_{3.4.9}$ °मूत्रे (for °मूत्रं).

57 ^{b}) $D_{1.2}$ transp. च and उक्त्वा. $D_{3.4.9}$ इति (for च). S कृत्वा (for चोक्त्वा).

58 ^{a}) K_5 राजसु चापि; D_7 तथा राजसु (for तेषु रा°). — ^{c}) K_4 B Dn Ds $D_{1.5.6.8.10}$ अभ्य(Ds °भ्या)-गमद्; G_4 अभ्यद्रवद् (for अभ्यपतद्). G_3 कृष्णः (for हृष्टः). $D_{3.4.9}$ स तूर्णमपतद्धृष्टः. — ^{d}) K_4 $B_{1.3-5}$ Dn_2 Ds $D_{2-6.8}$ शैब्य°; B_2 D_9 सैब्य°.

59 ^{a}) $D_{3.4.9}$ वाहा (for हया). — ^{c}) K_1 आविशुः; K_2 ययुः; T_1 G_1 $M_{1.2}$ आक्रमन्; M_{3-5} आक्रमुः; $Ca.d.s$ आचेमुः (as in text). K_2 अभ्यग्राः; T_1 G_1 M_{3-5} तेथ; $M_{1.2}$ तूर्णं (for इव). K_4 Dn_1 $D_{3.4.9}$ पंथानमीयुर्मुदिताः; D_2 खमुत्पततः सुभृशं; D_8 पंथानमाक्रमेयुस्ते; T_2 G_2 पंथानमाचक्रमिरे. — ^{d}) D_2 उल्लिखंतः (for ग्रस°).

60 ^{a}) Ds तथा; G_3 ततः (for अथ). — ^{b}) K_2 $M_{1.2}$ मुनीन् (for ऋषीन्). — ^{c}) G_4 लक्ष्म्या (for श्रिया).

61 ^{a}) G_4 महाबाहुर् (for रथात्तूर्णम्). — ^{c}) Ds तथावत्. $K_{1.4.5}$ B Dn_2 $D_{1.7.10}$ यथावृत्तान् (for °वत्तान्).

62 Before 62, T G (except G_5) ins. श्रीभगवान्. — ^{b}) K_2 B_3 G_2 सुनिष्ठितः; $D_{3.4.9}$ प्रति° (for स्वनु°). — After 62, K_4 (om. lines 8–10) ins. 388*. On the other hand, S (except G_3) ins. after 62:

387* पितृदेवातिथिभ्यश्च कच्चित्पूजा स्वनुष्ठिता ।

63 ^{a}) S तेषां (for तेभ्यः). — ^{c}) K_2 क्व सिद्धार्थाः; $D_{3.4.9}$ स्वयंसिद्धाः; $Ca.d.s$ as in text. — ^{d}) $K_{1.5}$ $D_{2.5.6.8}$ क्व; S (except G_4 M_5) को (for का). K_4 गतिर्; $D_{3.4.9}$ कार्यं; S (except G_4 M_5) विधिर्; $Ca.d.s$ वीथी (as in text). $D_{3.4.9}$ अपि; G_4 इव (for इह).

64 ^{a}) K_4 Dn Ds $D_{5.6.8}$ transp. भग° and कार्यं. $M_{1.3.4}$ (*inf. lin.*) किं वेह भवतां कार्यं. — ^{b}) $D_{3.4.9}$ च (for किं). K_4 $M_{3.4}$(*inf. lin.* as in text)$._5$ च (for वः). — ^{c}) Dn_1 $D_{3.4.9}$ इह (for उप-). — S ins. after 64: K_4 (om. lines 8–10) ins. after 62:

388* एवमुक्ताः केशवेन मुनयः संशितव्रताः ।
नारदप्रमुखाः सर्वे प्रत्यनन्दन्त केशवम् ।
अधःशिराः सर्पमाली महर्षिः सत्यदेवलः ।
अर्वावसुश्च जानुश्च मैत्रेयः शुनको बली ।
बको दाल्भ्यः स्थूलशिराः कृष्णद्वैपायनस्तथा । [5]
आयोदधौम्यो धौम्यश्च आणिमाण्डव्यकौशिकौ ।
दामोष्णीषस्त्रिषवणः पर्णादो घटजानुकः ।
मौञ्जायनो वायुभक्षः पाराशर्योऽथ शारिकः ।
शीलवानशनिर्धाता शून्यपालोऽकृतश्रमः ।
श्वेतकेतुश्च कत्थामा वैदश्चापि हिरण्यदः । [10]

[The MSS. differ considerably in the readings of these names.]

65 ^{b}) $D_{3.4.9}$ उत्पत्य (for उपेत्य). — ^{d}) K_5 सुं-

C. 5. 2984
B. 5. 83. 65
K. 5. 83. 34

परिष्वज्य च गोविन्दं पुरा सुचरिते सखा ॥ ६५
देवर्षयः पुण्यकृतो ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः ।
राजर्षयश्च दाशार्हं मानयन्तस्तपस्विनः ॥ ६६
देवासुरस्य द्रष्टारः पुराणस्य महाद्युते ।
समेतं पार्थिवं क्षत्रं दिदृक्षन्तश्च सर्वतः ॥ ६७
सभासदश्च राजानस्त्वां च सत्यं जनार्दन ।
एतन्महत्प्रेक्षणीयं द्रष्टुं गच्छाम केशव ॥ ६८
धर्मार्थसहिता वाचः श्रोतुमिच्छाम माधव ।
त्वयोच्यमानाः कुरुषु राजमध्ये परंतप ॥ ६९
भीष्मद्रोणादयश्चैव विदुरश्च महामतिः ।
त्वं च यादवशार्दूल सभायां वै समेष्यथ ॥ ७०
तव वाक्यानि दिव्यानि तत्र तेषां च माधव ।
श्रोतुमिच्छाम गोविन्द सत्यानि च शुभानि च ॥ ७१
आपृष्टोऽसि महाबाहो पुनर्द्रक्ष्यामहे वयम् ।
याह्यविघ्नेन वै वीर द्रक्ष्यामस्त्वां सभागतम् ॥ ७२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

चरितः. K_4 B D (except D_1) सुरा(B_3 रामः; Dn_1 पुरा)सुरपतेः सखा (D_2 before corr. पुरा सुगतिना हरिं); T G पुराणचरिते (G_5 °तः) सखा. Ca. d cite सुचरिते (as in text).

66 ^{c}) G_4 ऋषयश्चैव (for राज°). K_2 B_3 Ds_2 $D_{5.7.10}$ G_1 दाशार्हं; S मानार्हं (G_2 °र्थं; $G_{3.4}$ °र्हों). — ^{d}) S मानयंति.

67 ^{a}) T G °सुराणां; Ca. s as in text. — ^{b}) T $G_{1.5}$ पुराणाश्च; Ca. d. s पुराणस्य (as in text). $K_{2.5}$ B_3 M_{3-5} महाद्युतेः; K_4 $B_{2.4}$ Dn Ds $D_{5.6.8}$ °मते. — ^{c}) $D_{3.4.9}$ समर्थं (for समेतं). — ^{d}) G_3 om. from दिदृक्षन्तः up to श्च in 68^a. K_1 दिदृक्षंते स्म; $K_{2.5}$ B_3 $D_{1.7}$ दिदृक्षंतः स्म. K_1 B_5 Ds $D_{1-4.8.9}$ सर्वशः. S द्रष्टुमिच्छन्ति केशव.

68 ^{a}) G_3 om. सभासदश्च (cf. v.l. 67). $K_{1.2.5}$ D_1 तथा राज्ञः; D_2 तथा राजन् (for च राजानः). — ^{b}) Ca cites सभ्यं. Dn D_7 जनार्दनं. — ^{c}) $K_{1.4}$ Dn_1 Ds महा- (for महत्). — ^{d}) B_3 T_2 $G_{1.4.5}$ $M_{2.3.5}$ इच्छामि; T_1 $G_{2.3}$ $M_{1.4}$ इच्छाम (for गच्छाम).

69 G_5 om. 69; T_2 G_2 om. 69^{ab}. — ^{a}) T_1 G_1 °सहितां वाचं. — ^{b}) B_3 Dn_2 Ds_2 T_1 G_3 इच्छामि. K_2 B_5 केशव (for माधव). — Ds om. (hapl.) 69^c–71^b. — ^{c}) T_1 G_1 °मानां. — S (except G_5) ins. after 69: K_4, after 64:

389* सभायां मधुरा वाचः शुश्रूषन्तस्त्वयेरिताः ।
कुरूणां प्रतिपत्तिं च श्रोतुमिच्छाम केशव ।

[(L. 2) $G_{1.3.4}$ इच्छामि (for इच्छाम). G_{2-4} M_4 माधव (for केशव).]

70 Ds om. 70 (cf. v.l. 69); G_4 om. 70^{ab}. — ^{b}) $D_{3.4.9}$ महाद्युतिः. — ^{d}) D_2 सभामध्ये (for °यां वै). $D_{3.4.9}$ समेष्यसि.

71 Ds G_4 om. 71^{ab} (cf. v.l. 69); D_7 om. 71. — ^{a}) T G (G_4 om.) सर्वाणि; M धर्म्याणि (for दिव्यानि). — ^{b}) K_4 Dn $D_{5.6.8}$ तथा; $D_{3.4}$ तानि; D_9 यानि (for तत्र). $D_{3.4.9}$ तानि (for तेषां). M_{3-5} तु (for च). D_2 तत्तेषां चैव माधव. — ^{c}) K_1 (before corr.) B_3 Dn_2 Ds_2 D_1 T_2 $G_{1.3}$ इच्छामि (for इच्छाम). — ^{d}) K_4 $D_{6.8}$ विहि(K_4 °दि)तानि; K_5 B Dn Ds $D_{1.2.5.10}$ च हितानि (for च शुभानि). — After 71, $M_{1.2}$ ins.:

390* त्वत्पादस्पर्शसंशुद्धा भूमिर्दुष्टविवर्जिता ।
धर्मवृद्ध्या शोभमाना प्रीतिं चाधास्यतीह नः ।

72 K_5 om. 72. — ^{a}) $G_{4.5}$ हि (for ऽसि). — ^{b}) G_4 वक्ष्या° (for द्रक्ष्या°). — ^{c}) K_4 $D_{1.5.6.8}$ गोविंद (for वै वीर). — ^{d}) $M_{3.4}$ सभां गतं. G_4 वक्ष्यामि त्वां जनार्दन. — After 72, K_4 Dn $D_{3-6.8}$ S ins.:

391* आसीनमासने दिव्ये बलतेजःसमाहितम् ।

[S ज्वलंतं तेजसाच्युत (G_4 °वृतं) (for the posterior half).] — After the above, S reads (*before* the colophon) the first two stanzas of the next adhy.

Colophon missing in K_3; K_5 om. it. — *Sub-parvan*: $K_{1.2.4}$ B Dn Ds $D_{1.2.5-8.10}$ T_1 G_1 $M_{1-3.5}$ भगवद्यान. — *Adhy. name*: K_2 ऋषिदर्शनं; T_1 G_1 ब्रह्मर्षिसं(G_1 om. सं)दर्शनं; G_2 ऋष्यागमनप्रसंगः; M भगवन्निर्याणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_5 80; D_6 75; D_7 T $G_{2.5}$ $M_{1-3.5}$ 84; $G_{1.4}$ 85; G_3 M_4 83. — *S'loka no.*: Dn_1 D_3 72; Dn_2 69.

८२

वैशंपायन उवाच ।
प्रयान्तं देवकीपुत्रं परवीररुजो दश ।
महारथा महाबाहुमन्वयुः शस्त्रपाणयः ॥ १
पदातीनां सहस्रं च सादिनां च परंतप ।
भोज्यं च विपुलं राजन्प्रेष्याश्च शतशोऽपरे ॥ २
जनमेजय उवाच ।
कथं प्रयातो दाशार्हो महात्मा मधुसूदनः ।
कानि वा व्रजतस्तस्य निमित्तानि महौजसः ॥ ३
वैशंपायन उवाच ।
तस्य प्रयाणे यान्यासन्नद्भुतानि महात्मनः ।
तानि मे शृणु दिव्यानि दैवान्यौत्पातिकानि च ॥ ४
अनभ्रेऽशनिनिर्घोषः सविद्युत्समजायत ।
अन्वगेव च पर्जन्यः प्रावर्षद्विघने भृशम् ॥ ५
प्रत्यगूहुर्महानद्यः प्राङ्मुखाः सिन्धुसत्तमाः ।
विपरीता दिशः सर्वा न प्राज्ञायत किंचन ॥ ६
प्राज्वलन्नग्नयो राजन्पृथिवी समकम्पत ।
उदपानाश्च कुम्भाश्च प्रासिञ्चञ्शतशो जलम् ॥ ७
तमःसंवृतमप्यासीत्सर्वं जगदिदं तदा ।
न दिशो नादिशो राजन्प्रज्ञायन्ते स्म रेणुना ॥ ८
प्रादुरासीन्महाञ्शब्दः खे शरीरं न दृश्यते ।
सर्वेषु राजन्देशेषु तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ९
प्रामथ्नाद्धास्तिनपुरं वातो दक्षिणपश्चिमः ।
आरुजन्गणशो वृक्षान्परुषो भीमनिस्वनः ॥ १०
यत्र यत्र तु वार्ष्णेयो वर्तते पथि भारत ।

C. 5. 3003
B. 5. 84. 11
K. 5. 84. 9

82

☞ This adhy. is missing in K3 (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 S reads 1–2 after 391* (cf. v.l. 5. 81. 72). — a) K1.5 Dn Ds1 (by corr.) s2 D3.5.6.9.10 प्रयातं; Cn as in text. D1 प्रयाते °पुत्रे. — c) D3.4.9 G4 महारथं.

2 a) B2.4 तु (for च). — b) M2.4 (*sup. lin.* as in text) परं शतं (for परंतप). — c) D3.4.9 सुविपुलं; G4 च बहुलं. — d) T2 (*inf. lin.* as in text) तपनाः (for शतशो). K1.2.5 D1.7.8 T2 परे; G5 नृप (for अपरे).

3 b) D5.6.8 महत्वात्; G3 भगवान् (for महात्मा). — c) K2 D3.4.9 च; T1 G1 प्र- (for वा).

4 D9 om. 4ab. — b) K4 B D (except D1.2.7.10) निमित्तानि (for अद्भु°). — c) D3 वै (for मे). K4 B D सर्वाणि (for दिव्यानि). — d) D1 दैवाद्; D3.4.7.9.10 दिव्यानि; S (except G5; M4 *sup. lin.* as in text) भौमा(G4 चैता)नि; Cs दैवानि (as in text). D1 T2 G2 उत्पात°; Cs as in text. K5 दिव्यानांतरिकानि च.

5 c) D2 अंतरे चैव पर्जन्यः. — d) D3.4.9 विततः; Ca.d विघने (as in text).

6 b) K5 Dn2 D2.5–7.9.10 M3.4 (*inf. lin.* as in text).5 सिंधुसत्तमाः; G4 °संगमाः. — d) K1.5 D6 S (except T1 G1.4 M2) प्रज्ञायत (M3.4 °यंत).

7 D9 om. 7abc. — a) D1.2 G2 प्रज्वलन्. D3–5 G1 नाग्नयो (for अग्नयो). — After 7ab, T1 G1 read 8c–9b, T2 G2 read 9cd, G3 M (M2 om.) read 9cd, and finally G5 reads 9ab, the MSS. *repeating* each passage respectively in its proper place. — G4 M2 om. 7c–9b. — c) D1 कूपाश्च; G5 प्रासिंचन् (for कुम्भाश्च). — d) K2 प्रास्रवन्; D2 (after corr.) प्राङ्मुष्यन्; Ca.d as in text. D2 (before corr.) प्राङ्मुष्यंत सरोजलं; D3 प्रासिंचत ततो जलं; G5 शतशः शोणितं जलं.

8 G4 M2 om. 8 (cf. v.l. 7). — a) S (G4 M2 om.) एव (for अपि). — b) K2.4 B D (except D2–4.7.9.10) G1.3.5 तथा (for तदा). — For T1 G1 cf. v.l. 7. — c) D5 (*sup. lin.*).3 S (G4 M2 om.) विदिशो (for नादिशो). Ca cites आदिशः, Cd अदिशः. — d) K2.4 D3.4.9 प्राज्ञायंते.

9 G4 M2 om. 9ab (cf. v.l. 7). For transposition and repetition in S cf. v.l. 7. — a) K1.5 T G1.2 महाशब्दः; D7 महानादः. — b) K5 शंखो भेरी (for खे शरीरं). S (G4 M2 om.) अदृश्यत (for न दृश्यते).

10 K5 om. 10–17. — a) K1.2 प्रामथत्; K4 अमथ्नात्; D3 प्रापतत्; D5.6.8 आमथ्नात्; T1 प्रामदत्; T2 G2.5 प्रावहत्; M1.3.4 प्राधमत् (for प्रामथ्नात्). T1 G1.2.5 हस्तिनपुरे (T1 G1 °रं). — After 10ab, G5 reads 12cd, *repeating* it in its proper place. — c) D2 अरुजन्. K2 D1.3.4.7.9.10 शतशो; S तृणशो (for गणशो). — d) D3.4.9 मारुतो (for परुषो). K4 B D (except D3.4.7.

C. 5. 3003
B. 5. 84. 11
K. 5. 84. 9

तत्र तत्र सुखो वायुः सर्वं चासीत्प्रदक्षिणम् ॥ ११
ववर्ष पुष्पवर्षं च कमलानि च भूरिशः ।
समश्च पन्था निर्दुःखो व्यपेतकुशकण्टकः ॥ १२
स गच्छन्ब्राह्मणै राजंस्तत्र तत्र महाभुजः ।
अर्च्यते मधुपर्कैश्च सुमनोभिर्वसुप्रदः ॥ १३
तं किरन्ति महात्मानं वन्यैः पुष्पैः सुगन्धिभिः ।
स्त्रियः पथि समागम्य सर्वभूतहिते रतम् ॥ १४
स शालिभवनं रम्यं सर्वसस्यसमाचितम् ।
सुखं परमधर्मिष्ठमत्यगाद्भरतर्षभ ॥ १५
पश्यन्बहुपशून्ग्रामात्रम्यान्हृदयतोषणान् ।
पुराणि च व्यतिक्रामत्राष्ट्राणि विविधानि च ॥ १६

नित्यहृष्टाः सुमनसो भारतैरभिरक्षिताः ।
नोद्विग्नाः परचक्राणामनयानामकोविदाः ॥ १७
उपप्लव्यादथायान्तं जनाः पुरनिवासिनः ।
पथ्यतिष्ठन्त सहिता विष्वक्सेनदिदृक्षया ॥ १८
ते तु सर्वे सुनामानमग्निमिद्धमिव प्रभुम् ।
अर्चयामासुरर्च्यं तं देशातिथिमुपस्थितम् ॥ १९
वृकस्थलं समासाद्य केशवः परवीरहा ।
प्रकीर्णरश्मावादित्ये विमले लोहितायति ॥ २०
अवतीर्य रथात्तूर्णं कृत्वा शौचं यथाविधि ।
रथमोचनमादिश्य संध्यामुपविवेश ह ॥ २१
दारुकोऽपि हयान्मुक्त्वा परिचर्य च शास्त्रतः ।

$_{9.10}$) [ऽ]शनिनिस्वनः; some MSS. °निःस्वनः.

11 K_5 om. 11 (cf. v.l. 10). — ^{a}) B D (except $D_{1.2.7.10}$) T_1 $G_{1.5}$ च (for तु). D_{10} गोविंदो (for वार्ष्णेयो). — ^{c}) M_1 (*inf. lin.*) शिवो (for सुखो). — ^{d}) T G_2 om. च.

12 K_5 om. 12 (cf. v.l. 10). — ^{c}) K_1 T_1 $G_{1.5}$ निर्दोषो; D_2 निर्दिष्टो (for निर्दुःखो).

13 K_5 om. 13 (cf. v.l. 10). — ^{a}) $K_{1.2}$ D_7 गच्छंश्च (K_2 °स्तु); K_4 B Dn Ds $D_{5.8.10}$ संस्तुतो; D_2 (by corr.) सत्कृतो; D_6 संस्कृतो; T_1 $G_{1.3.4}$ संगच्छन्. K_4 B Dn Ds $D_{1.2.5.6.8.10}$ गीर्भिस्; $D_{3.4.9}$ सार्धं (for राजंस्). — ^{b}) K_4 B D (except $D_{3.4.7.9}$) सहस्रशः (for महाभुजः). — ^{c}) K_2 G_4 अर्चितो. $D_{3.4.9}$ मधुपर्केण. — ^{d}) $K_{1.2}$ B_3 $D_{1-4.9.10}$ सुमना च; K_4 $B_{1.2.4.5}$ Dn Ds D_{5-8} वसुभिश्च (for सुमनोभिर्). G_4 च सर्वतः (for वसु°).

14 K_5 om. 14 (cf. v.l. 10). — ^{a}) B_3 तं स्तुवंति; S व्यकिरंत (for तं किरन्ति). — ^{b}) D_1 दिव्यैः (for वन्यैः). $K_{1.2}$ $D_{7.10}$ च माधवं (for सुग°). — ^{d}) $D_{3.4.9}$ कृष्णं (for सर्व-).

15 K_5 om. 15 (cf. v.l. 10). — ^{b}) K_4 Dn_1 D_8 °समन्वितं (for °समाचितं). — ^{d}) K_2 अध्यगात्; B Dn $D_{2.5.6.8}$ अभ्यगात्; D_1 अभ्ययात् (for अत्यगात्). $K_{1.2}$ $D_{7.10}$ मनुजर्षभः (K_1 °भ); S मधुसूदनः. $D_{3.4.9}$ गंधाढ्यं मनुजर्षभ.

16 K_5 om. 16 (cf. v.l. 10). — ^{ab}) B_3 $D_{1.3.4.7.9}$ G_4 °विधान् (for °पशून्). $D_{3.4.9}$ transp. ग्रामान् and रम्यान्. D_1 ह्रदान् (for रम्यान्). $D_{7.10}$ °तर्पणान् (for °तोषणान्). $K_{1.2}$ महा(K_2 अह्ना)हृदयतर्पणान्; S सुखान्हृदयहर्षणान् (G_2 °हर्षिणः). Cd cites अह्ना. — ^{c}) T_1 $G_{1.3}$ व्यतिचक्राम; T_2 $G_{2.5}$ $M_{1.3.4}$ च व्यतिक्रामत्. — ^{d}) S (except T_1) नगराणि (for विवि°).

17 K_5 om. 17 (cf. v.l. 10). — ^{a}) K_4 B D (except $D_{1.7.9.10}$) G_{3-5} नित्यं (for नित्य-). — ^{c}) S (except G_4) °चक्रेभ्यः. — ^{d}) K_4 B D (except D_1; D_2 marg.) व्यसनानामकोविदाः; T_1 $G_{1.5}$ M_1 ह्यनयानामको°.

18 ^{a}) S उपप्लाव्याद्. B Dn Ds $D_{1.2.10}$ अथागम्य; $D_{3.4.9}$ $M_{3.4}$ उपायांतं. — ^{b}) T_1 $G_{1.5}$ तं (G_5 ते) जनाः पुरवासिनः; M (except M_1) कुशस्थलनि°. — ^{c}) K (K_3 missing) $D_{2.3.9}$ $G_{4.5}$ पर्यतिष्ठंत; D_1 पथि तिष्ठंति; G_3 प्रत्यतिष्ठंत. K_5 D_7 सहसा (for सहिताः). — ^{d}) T_2 $G_{2.5}$ °क्षवः.

19 ^{a}) B_4 Dn_1 $D_{3.4.9.10}$ समायांतम् (for सुनामानम्). — ^{c}) K_4 B D (except $D_{1.2.7}$) G_3 अर्चार्हं; K_5 अत्यंतं; T_2 G_2 अभ्यर्च्यं (for अर्च्यं तं). — ^{d}) D_2 यथातिथिम्; G_2 देशाधिपम्. D_8 T_2 उपागतं (for उपस्थितम्).

20 ^{a}) $K_{1.5}$ D_1 बृहत्स्थलं; K_4 Ds D_6 वृकस्थूलं; S कुशस्थलं ($M_{1.2}$ and M_4 *inf. lin.* as in text). — ^{b}) $K_{1.2.5}$ $D_{1-4.7.9.10}$ माधवः (for केशवः). — ^{d}) N (except $D_{1.2}$; K_3 missing) व्योम्नि वै (for विमले).

21 T_1 G_1 read 21–22 after 24. K_4 om. 21^{d}–22^{c}.

22 K_4 om. 22^{abc} (cf. v.l. 21). — ^{a}) K_5 शुक्लान् (for मुक्त्वा). — ^{b}) T_2 (by corr.) G_1 M परिचार्य; T_2 (before corr.) G_2 °गृह्य; G_4 °वाह्य (for °चर्य). — ^{c}) $K_{1.5}$ $D_{3.4.9}$ सर्वान्धर्मज्ञः; K_2 सर्ववर्मण्यं; B Dn सर्वयोक्त्रादि; Ds D_2 (after corr.) $_{5-8.10}$ सर्वं योक्त्रादि; D_1

मुमोच सर्वं वर्माणि मुक्त्वा चैनानवासृजत् ॥ २२
अभ्यतीत्य तु तत्सर्वमुवाच मधुसूदनः ।
युधिष्ठिरस्य कार्यार्थमिह वत्स्यामहे क्षपाम् ॥ २३
तस्य तन्मतमाज्ञाय चक्रुरावसथं नराः ।
क्षणेन चान्नपानानि गुणवन्ति समार्जयन् ॥ २४
तस्मिन्ग्रामे प्रधानास्तु य आसन्ब्राह्मणा नृप ।
आर्याः कुलीना ह्रीमन्तो ब्राह्मीं वृत्तिमनुष्ठिताः ॥ २५
तेऽभिगम्य महात्मानं हृषीकेशमरिंदमम् ।
पूजां चक्रुर्यथान्यायमाशीर्मङ्गलसंयुताम् ॥ २६
ते पूजयित्वा दाशार्हं सर्वलोकेषु पूजितम् ।
न्यवेदयन्त वेश्मानि रत्नवन्ति महात्मने ॥ २७
तान्प्रभुः कृतमित्युक्त्वा सत्कृत्य च यथार्हतः ।
अभ्येत्य तेषां वेश्मानि पुनरायात्सहैव तैः ॥ २८
सुमृष्टं भोजयित्वा च ब्राह्मणांस्तत्र केशवः ।
भुक्त्वा च सह तैः सर्वैरवसत्तां क्षपां सुखम् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

८३

वैशंपायन उवाच ।
तथा दूतैः समाज्ञाय आयान्तं मधुसूदनम् ।
धृतराष्ट्रोऽब्रवीद्भीष्ममर्चयित्वा महाभुजम् ॥ १
द्रोणं च संजयं चैव विदुरं च महामतिम् ।

C. 5. 3023
B. 5. 85. 2
K. 5. 85. 2

सर्वं वर्माद्यं; D2 (before corr.) सर्वं धर्माण्यं; G5 सर्वमस्त्राणि. Ca.d cite वर्मण्यं. — [d]) N (except K1; K3 missing) एतान् (for एनान्). T2 (*inf. lin.* as in text) G2 M4 अपासृजत्. G5 रज्वा चैवानुपाव्रजन्.

23 K5 om. 23; G5 om. 23[a]–24[d]. — [a]) K1.2 D1.2 अवतीर्य च (D1 तु); Ds D6 अभ्यतीत्य तु; T1 G1 अभ्यतिक्रम्य. D3.4.9.10 T2 G2–4 M च (M2 अथ) (for तु). K1.2 D10 (marg. *sec. m.* as in text) स क्षिप्रं; D1.2 तान्सर्वान् (for तत्सर्वं). — [d]) B1.3 वत्स्याम्यहं (for °महे). D3.4.9 S (G5 om.) वयं (for क्षपाम्).

24 G5 om. 24 (cf. v.l. 23). — [b]) K1.2.5 D10 जनाः (for नराः). D3.4.9 चक्रुरावसथानि च. — [d]) D2 स्वादूनि च; S (G5 om.) रसवंति (cf. v.l. 27); Ca गुण° (as in text).

25 [a]) D3.4.9 राष्ट्रे (for ग्रामे). M3.4 ग्रामप्रधानास्. — [c]) D3.4.9 धीमंतः; T1 G1.5 श्री° (for ह्री°). — [d]) K2 उपाश्रिताः; K5 अनुव्रताः; Ds D6 उप (D6 °पा)स्थिताः; D1.2 समाश्रिताः (for अनुष्ठिताः).

26 [a]) D1 अभिवाद्य (for अभिगम्य). — [b]) D3.4.9 G4 अरिंदम.

27 K5 om. 27–28. — [b]) K1.2 D1.3.4.9 विश्रुतं (for पूजितम्). — D8 (hapl.) om. 27[d]–28[c]. — [d]) S गुण (G1 रत्न)वंति महांति च.

28 K5 om. 28; D3 om. 28[abc] (cf. v.l. 27). — [c]) K4 B D (except D10; D8 om.) चैषां (for तेषां).

29 [a]) K1 T2 समृष्टं. G4 पूज° (for भोज°). D1.2.7 M1 तु; D3.4.9 अन्नं; T1 G1.5 अथ; G3 M2–5 स (for च). — [c]) T1 G5 सहितैः (for सह तैः). D3.4.9 सार्धम् (for सर्वैर्). — [d]) T2 G2 निशां (for क्षपां).

Colophon missing in K3; D1 om. it. — *Subparvan:* K (K3 missing) B Dn Ds D2.5–8.10 T1 G1.2 M भगवद्यान. — *Adhy. name:* T1 G1 M कुश (M1.2 वृक)स्थलनिवासः; G2 कुशस्थलप्रवेशं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D5 81; D6 77; D7 T G2.5 M1–3.5 85; G1.4 86; G3 M4 84. — *S'loka no.:* K5 71; Dn 29; D3 27.

83

☞ This adhy. is missing in K3 (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 [a]) T1 G1.5 तदा (for तथा). — [b]) K4 B Dn D2–6.9.10 प्रयांतं; Ds D1.8 प्रयातं; M2.4 चायांतं. — [c]) T1 G1 वाक्यम् (for भीष्मम्).

2 [ab]) D3.4.9 transp. संजयं and विदुरं. — [c]) K4 B D (except D1.7.10) सहामात्यं (for च सा°).

C. 5. 3023
B. 5. 85. 2
K. 5. 85. 2

दुर्योधनं च सामात्यं हृष्टरोमाब्रवीदिदम् ॥ २
अद्भुतं महदाश्चर्यं श्रूयते कुरुनन्दन ।
स्त्रियो बालाश्च वृद्धाश्च कथयन्ति गृहे गृहे ॥ ३
सत्कृत्याचक्षते चान्ये तथैवान्ये समागताः ।
पृथग्वादाश्च वर्तन्ते चत्वरेषु सभासु च ॥ ४
उपयास्यति दाशार्हः पाण्डवार्थे पराक्रमी ।
स नो मान्यश्च पूज्यश्च सर्वथा मधुसूदनः ॥ ५
तस्मिन्हि यात्रा लोकस्य भूतानामीश्वरो हि सः ।
तस्मिन्धृतिश्च वीर्यं च प्रज्ञा चौजश्च माधवे ॥ ६
स मान्यतां नरश्रेष्ठः स हि धर्मः सनातनः ।
पूजितो हि सुखाय स्यादसुखः स्यादपूजितः ॥ ७
स चेत्तुष्यति दाशार्ह उपचारैररिंदमः ।
कृत्स्नान्सर्वानभिप्रायान्प्राप्स्यामः सर्वराजसु ॥ ८
तस्य पूजार्थमद्यैव संविधत्स्व परंतप ।
सभाः पथि विधीयन्तां सर्वकामसमाहिताः ॥ ९
यथा प्रीतिर्महाबाहो त्वयि जायेत तस्य वै ।
तथा कुरुष्व गान्धारे कथं वा भीष्म मन्यसे ॥ १०
ततो भीष्मादयः सर्वे धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ।
ऊचुः परममित्येवं पूजयन्तोऽस्य तद्वचः ॥ ११
तेषामनुमतं ज्ञात्वा राजा दुर्योधनस्तदा ।
सभावास्तूनि रम्याणि प्रदेष्टुमुपचक्रमे ॥ १२
ततो देशेषु देशेषु रमणीयेषु भागशः ।
सर्वरत्नसमाकीर्णाः सभाश्चक्रुरनेकशः ॥ १३
आसनानि विचित्राणि युक्तानि विविधैर्गुणैः ।
स्त्रियो गन्धानलंकारान्सूक्ष्माणि वसनानि च ॥ १४
गुणवन्त्यन्नपानानि भोज्यानि विविधानि च ।
माल्यानि च सुगन्धीनि तानि राजा ददौ ततः ॥ १५
विशेषतश्च वासार्थं सभां ग्रामे वृकस्थले ।

---

3 Before 3, $K_{1.4}$ $D_{3.4.6.8.9}$ T_2 G_2 ins. धृतराष्ट्र उ° (T_2 G_2 om. उ°). — ^{a}) T_2 G_2 अत्यद्भुतं महाश्चर्यं. — ^{c}) D_1 transp. बाला: and वृद्धाः.

4 K_5 om. 4. — ^{a}) Dn_1 $D_{3.4.9}$ संश्रुत्वा (for सत्कृत्य). — ^{b}) D_7 T_1 $G_{1.5}$ च (for वा). — ^{c}) G_4 पृथक्पृथक्च वक्ष्यंते.

5 ^{a}) $K_{1.2}$ (*sup. lin.* as in text) B Dn Ds_1 $D_{7.10}$ T_2 G_{2-4} $M_{1.2}$ उपायास्यति; K_5 उपतिष्ठति. — ^{d}) T_2 G_2 सर्वं मधुनिपूदनः.

6 ^{a}) D_2 हि वृत्तिर्; $D_{3.4.9}$ प्रीतिर्हि (for हि यात्रा). Ca.d cite यात्रा. — ^{c}) K_5 Ds Ca वृत्तिः; T_2 G_2 हितः (for धृतिः). K_5 पूजा; $D_{3.4.9}$ सत्यं; D_7 कीर्तिः; Ca वीर्यं (as in text). — ^{d}) K_2 शौर्यं; K_5 तेजः; S पूजा; Ca.d प्रज्ञा (as in text). K_5 om. the first च. K_2 Dn_1 $D_{3.4.9}$ G_4 तेजः; B_4 D_1 $G_{2.5}$ Cd शौचं; T_2 शौर्यं (for चौजः).

7 ^{a}) $K_{1.2.5}$ समभ्येति; Dn_1 $D_{3.4.9}$ सतां मान्यः; Dn_2 Ds D_1 T_2 (orig.) G_{2-4} संमान्यतां; $T_{1.2}$ (*inf. lin.*) $G_{1.5}$ स संमान्यः; M स मान्येत. D_8 $G_{3.4}$ $M_{1.2}$ नरश्रेष्ठ. — K_5 om. 7^c–8^b. — ^{c}) Dn_1 अथ; G_5 च (for हि). — ^{d}) K_2 B_3 $D_{3.4.9}$ T_2 (before corr.) G_2 असुखं; M_2 असुखे. $D_{1.7}$ $T_{1.2}$ (after corr.) $G_{1.3.5}$ असुखायाप्य(D_7 °य स्व-; G_3 °य ह्य)पूजितः.

8 K_5 om. 8^{ab} (cf. v.l. 7). — ^{b}) D_2 जनार्दनः; $D_{3-5.8.9}$ अरिंदम. — ^{c}) $K_{1.5}$ B $D_{6.9}$ कृष्णात् (for कृत्स्नान्). — ^{d}) K_2 आप्स्यामः; K_5 प्राप्स्यसे. S वयं त्व(M_1 *sup. lin.* आ)प्स्यामहे नृषु.

9 ^{a}) $D_{3.4.9.10}$ M_1 पूजां त्वम् (for पूजार्थम्). — ^{b}) G_2 संवर्तस्व (for संवि°). — ^{c}) Dn_1 $D_{3.4.9}$ S (except G_4) प्रति- (for पथि). — ^{d}) N (K_3 missing) M_1 (*inf. lin.*) °समन्विताः ($D_{1.3.4.9}$ °समाचिताः).

10 ^{a}) Dn Ds M_4 महाबाहोः.

11 Before 11, K_4 D_7 S (except T_1) ins. वैशं°. — ^{a}) K_2 सभासदः (for भीष्मा°). — ^{b}) D_1 नराधिपं; $D_{3.4.9}$ T_2 G_{2-4} जनेश्वरं. — ^{c}) K_1 D_1 S (except $G_{1.3.4}$) एव (for एवं). — ^{d}) S पूजयंति (G_3 °ते) स्म (for पूजयन्तोऽस्य).

12 ^{c}) $K_{1.2.5}$ Dn_1 $D_{1.8}$(by corr.)$._{3.9}$ T_2 $G_{1.2}$ M_2 सभावस्तूनि; K_4 °वेश्मानि; D_{10} °गृहाणि.

13 ^{a}) $D_{3.4}$ तथा (for ततो). T_1 $G_{1.5}$ भृत्याश्च (for the first देशेषु). — ^{b}) K_1 G_4 भारत (for भागशः).

14 ^{b}) $B_{4.5}$ D_{10} युता° (for युक्ता°). D_1 बहुभिर् (for विविधैर्). — ^{d}) $D_{3.4.9}$ श्लक्ष्णानि (for सूक्ष्माणि). K_5 $D_{2.10}$ (marg. *sec. m.* as in text) शयनानि; D_8 विविधानि (for वसनानि). $K_{1.2.4}$ $D_{1.7}$ श्लक्ष्णानि (D_7 भक्ष्याणि) शयनानि च; S वासांसि विविधानि च.

15 D_8 om. 15^{ab}. — ^{b}) D_1 G_1 भक्ष्याणि (for भोज्यानि). — G_4 (hapl.) om. 15^c–18^b. — ^{d}) $D_{3.4.9}$

विदधे कौरवो राजा बहुरत्नां मनोरमाम् ॥ १६
एतद्विधाय वै सर्वं देवार्हमतिमानुषम् ।
आचख्यौ धृतराष्ट्राय राजा दुर्योधनस्तदा ॥ १७
ताः सभाः केशवः सर्वा रत्नानि विविधानि च ।
असमीक्ष्यैव दाशार्ह उपायात्कुरुसद्म तत् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

८४

धृतराष्ट्र उवाच ।
उपप्लव्यादिह क्षत्तरुपयातो जनार्दनः ।
वृकस्थले निवसति स च प्रातरिहेष्यति ॥ १
आहुकानामधिपतिः पुरोगः सर्वसात्वताम् ।
महामना महावीर्यो महामात्रो जनार्दनः ॥ २
स्फीतस्य वृष्णिवंशस्य भर्ता गोप्ता च माधवः ।
त्रयाणामपि लोकानां भगवान्प्रपितामहः ॥ ३
वृष्ण्यन्धकाः सुमनसो यस्य प्रज्ञामुपासते ।
आदित्या वसवो रुद्रा यथा बुद्धिं बृहस्पतेः ॥ ४
तस्मै पूजां प्रयोक्ष्यामि दाशार्हाय महात्मने ।
प्रत्यक्षं तव धर्मज्ञ तन्मे कथयतः शृणु ॥ ५
एकवर्णैः सुकृष्णाङ्गैर्बाह्लिजातैर्हयोत्तमैः ।
चतुर्युक्तत्रार्थांस्तस्मै रौक्मान्दास्यामि षोडश ॥ ६
नित्यप्रभिन्नान्मातङ्गानीषादन्तान्प्रहारिणः ।

C. 5.3046
B. 5. 86. 7
K. 5. 86. 7

G_3 M राजन् (for राजा).

16 G_4 om. 16 (cf. v.l. 15). — ^{a}) S (G_4 om.) वासार्थे. — ^{b}) $D_{3.4.9}$ शुभे (for सभां). K_5 एकां; D_2 चक्रे (for ग्रामे). K_1 D_1 बृहत्स्थले; $M_{1.2.4}$ (*inf. lin.*) कुशस्थले. — ^{c}) K_5 D_{10} विविधौ; $M_{3.5}$ विविधे (for विदधे). — ^{d}) $G_{1.5}$ सभां चित्रां (for बहु°). T_2 G_2 मनोहरां.

18 K_1 om. 18; G_4 om. 18^{ab} (cf. v.l. 15). — ^{c}) T_1 $G_{1.5}$ अतीत्य माधवो वीरः. — ^{d}) K_2 आययौ; D_8 उपासीत्; G_4 उपयात्. $K_{2.5}$ G_4 कुरुसत्तम (K_2 °मं); T_1 $G_{1.5}$ कुरुसंसदं.

Colophon missing in K_3. — *Sub-parvan:* K (K_3 missing) B Dn Ds $D_{2.5-7.10}$ T_1 G_1 M भगवद्यान. — *Adhy. name:* T_1 भगवतः सभाकरणं; G_1 भगवन्तं प्रति दुर्योधनेन सभाकरणं; M सत्कारसाधनकरणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_5 82; D_7 T $G_{2.5}$ $M_{1-3.5}$ 86; $G_{1.4}$ 87; G_3 M_4 85. — *S'loka no.:* K_5 16; Dn 18; D_8 19.

84

☞ This adhy. is missing in K_3 (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 ^{a}) S उपप्लाव्याद्. K_2 Ds_2 $D_{1.3.9}$ T_1 $G_{4.5}$ $M_{3.4}$ क्षत्त (for क्षत्तर्). — ^{b}) K_4 B (except B_4) Dn Ds $D_{7.10}$ (before corr.) $G_{2.4}$ M_{3-5} उपायातो. — K_1 D_8 om. (hapl.) 1^{c}–2^{d}. — ^{c}) K_2 वृकस्थलं; Ds_1 D_6 वृकस्थूले; D_1 बृहत्स्थले; S (except $M_{1.2}$) कुश°. — ^{d}) $D_{3.4.9}$ तु (for च). K_2 B D (except $D_{1-4.7.9}$) T_1 इहैष्यति.

2 K_1 D_8 $M_{3.5}$ om. 2 (cf. v.l. 1). — ^{b}) B_2 Dn_1 (by corr.). n_2 Ds सर्वसत्वतां. — ^{d}) K_4 B D (except $D_{7.10}$) T_1 $G_{1.5}$ °सत्वो (for °मात्रो). T_1 $G_{1.5}$ महाबलः (for जना°).

3 G_4 om. 3^{ab}. — ^{a}) K_4 B Dn $D_{1.2.5.6.8}$ वृष्णिराष्ट्रस्य; Ds °राजस्य; $D_{3.4.9}$ °चक्रस्य. — ^{b}) T_2 G_2 जनार्दनः; G_3 M च केशवः (for च माधवः). — ^{d}) $D_{3.4.9}$ स (for प्र-).

4 ^{b}) D_7 ज्ञानम् (for प्रज्ञाम्). T_2 $G_{2.4}$ M समासते (for उपा°). T_1 $G_{1.5}$ यस्याज्ञां समुपासते.

5 ^{a}) G_4 अस्मै पूजां प्रदास्यामि. — ^{b}) $K_{1.2.5}$ महामते; $D_{3.4.9}$ S (except G_4) गताध्वने (for महा°). — K_5 om. 5^{cd}. — ^{d}) $K_{1.2.4}$ $B_{2.4.5}$ Dn_2 Ds $D_{5-8.10}$ तां (for तन्). $D_{1.2}$ निगदतः (for कथ°).

6 ^{a}) $K_{1.2}$ D_9 तु कृष्णांगैर्; $K_{4.5}$ T $G_{1.2.5}$ M सुपुष्टांगैर्; B Dn Ds $D_{2-4.6.7.10}$ G_3 सुक्लृसांगैर्. — ^{b}) T_1 वाह्हिकैश्च; G_1 बाह्लिजैश्च; G_2 बाह्लीजातैर्; G_5 बाह्लीकैश्च. — ^{c}) T_2 G_2 चतुर्युजान्. B_3 G_5 चतुर्युक्तं रथं तस्मै. — ^{d}) B_3 G_5 रौक्मं.

7 ^{b}) $D_{3.4}$ इषादंतप्र°; $Ca.d.s$ as in text. — ^{d})

C. 5.3046
B. 5.86.7
K. 5.86.7

अष्टानुचरमेकैकमष्टौ दास्यामि केशवे ॥ ७
दासीनामप्रजातानां शुभानां रुक्मवर्चसाम् ।
शतमस्मै प्रदास्यामि दासानामपि तावतः ॥ ८
आविकं बहु सुस्पर्शं पार्वतीयैरुपाहृतम् ।
तदप्यस्मै प्रदास्यामि सहस्राणि दशाष्ट च ॥ ९
अजिनानां सहस्राणि चीनदेशोद्भवानि च ।
तान्यप्यस्मै प्रदास्यामि यावदर्हति केशवः ॥ १०
दिवा रात्रौ च भात्येष सुतेजा विमलो मणिः ।
तमप्यस्मै प्रदास्यामि तमप्यर्हति केशवः ॥ ११
एकेनापि पतत्यह्ना योजनानि चतुर्दश ।
यानमश्वतरीयुक्तं दास्ये तस्मै तदप्यहम् ॥ १२
यावन्ति वाहनान्यस्य यावन्तः पुरुषाश्च ते ।
ततोऽष्टगुणमप्यस्मै भोज्यं दास्याम्यहं सदा ॥ १३
मम पुत्राश्च पौत्राश्च सर्वे दुर्योधनादृते ।
प्रत्युद्यास्यन्ति दाशार्हं रथैर्मृष्टैरलंकृताः ॥ १४
स्वलंकृताश्च कल्याण्यः पादैरेव सहस्रशः ।
वारमुख्या महाभागं प्रत्युद्यास्यन्ति केशवम् ॥ १५
नगरादपि याः काश्चिद्गमिष्यन्ति जनार्दनम् ।
द्रष्टुं कन्याश्च कल्याण्यस्ताश्च यास्यन्त्यनावृताः ॥ १६
सस्त्रीपुरुषबालं हि नगरं मधुसूदनम् ।
उदीक्षते महात्मानं भानुमन्तमिव प्रजाः ॥ १७
महाध्वजपताकाश्च क्रियन्तां सर्वतोदिशम् ।
जलावसिक्तो विरजाः पन्थास्तस्येति चान्वशात् ॥ १८
दुःशासनस्य च गृहं दुर्योधनगृहाद्वरम् ।

K4 B (except B5) D (except D3.4.8.9) कौरव; T2 G2 शार्ङ्गिणे (for केशवे).

8 a) Dn1 D3.4.9.10 अप्रसूतानां; Ca.d अप्रजा° (as in text). — b) Dn1 तेजसा; D2 मुख्यानां (for शुभानां). B4 चंद्र° (for रुक्म°). — D1 (hapl.) om. 8^{d}–10^{c}. — d) K1.2.5 D10 T1 G1 दासानपि च (for दासानामपि). B1 केशवः; B3.5 भारत; Dn2 D2.7 G4 M तावतां (for °तः).

9 K5 om. 9–15; D1 om. 9 (cf. v.l. 8). — a) G2.4 M2 सं° (for सु°). K4 B (except B5) D (except D3.4.7.9; D1 om.) आविकं च सुख(D2.5.6.8 सुसं)स्पर्शं.

10 K5 om. 10 (cf. v.l. 9); D1 om. 10^{abc} (cf. v.l. 8). — a) G4 अंशुकानां (for अजि°). — b) D3.4.9 मे; T2 G2.5 M वै (for च). — c) K2 D2 (by corr.) G4 M3.4 (*inf. lin.* as in text).5 तत्; Dn Ds तान्; T2 G2 ततः (for तानि). D3.4.9 अथ (for अपि). — d) K1 तानपि; K2 तदपि; G3 एतद् (for यावद्). D2 तुष्यति (for अर्हति). Dn1 तमर्हति हि केशवः; D3.4.9 सहस्राणि दशाष्ट च (= 9^{d}).

11 K5 om. 11 (cf. v.l. 9); B4 om. (hapl.) 11. — b) T1 G1.4.5 सुजातो (for °तेजा). — K2 om. 11^{cd}. — c) B3 T2 G4 M3–5 तद् (for तम्). — d) Ds2 D3.4.9 यावद् (for तमपि); cf. 10^{d}. B (B4 om.) Dn2 अर्हति हि; Dn1 अर्हयति (for अप्यर्हति).

12 K5 om 12 (cf. v.l. 9). — a) B2 Dn D5.7.10 G4 M अभि-; Ds अति- (for अपि). T2 (*inf. lin.* as in text) G2 वह° (for पत°). — b) M4 चत्वारिंशद्धि योजनं. — d) K1.2 D7.10 तदपि च (for तस्मै तद्). D1 S तदप्यस्मै ददाम्यहं (D1 महद्भयं).

13 K5 om. 13 (cf. v.l. 9). — b) S (except G2) वै (for ते). — d) K4 भक्ष्यं; D3.4.9 भोगं; T2 सैन्यं (for भोज्यं). K1.2 D7.10 मुदा; D1 M3.5 तदा; D2 T2 तथा (for सदा).

14 K5 om. 14 (cf. v.l. 9). — c) K2 प्रतिप्रयांतु; G2 प्रत्युद्यास्यंतु. — d) D3.4.9 रथश्रेष्ठैर् (for रथैर्मृष्टैर्). K1 D7.10 S युक्तैः; K2 D1 अश्वैः; Ca.d मृष्टैः (as in text). K4 B4.5 Dn Ds D5.6 स्वलंकृताः (Ds °तैः); D7 अलंकृतैः.

15 D1 om. (hapl.) 15–16; K5 om. 15 (cf. v.l. 9). — a) K2 B3 Ds S (except G1.2) अलंकृ°. D3.4.9 कल्याणैः. — b) D3.4.9 यानैर् (for पादैर्). — c) Dn1 D8 महाभाग; G2 महाबाहुं.

16 D1 om. 16 (cf. v.l. 15). — ab) B3 M °पि यः कश्चिद्गमिष्यति ज°. — d) D2 G2 अलंकृताः; Ca.d अनावृताः (as in text).

17 a) K4 B D (except D1.7) च (for हि). — K5 om. 17^{cd}. — c) K1.4 B D (except D1.2.10) उदीक्षतां; K2 °तु (for °ते).

18 a) K1.5 D10 °ध्वजाः (for °ध्वज-). — b) K4 B Dn1 Ds D5.6.8 G1.4.5 °दिशः (for °दिशम्). — c) G4 जलाभिसिक्तो. G5 संमृष्टः (for विरजाः). — d) K1.2 D2.6 चानुगान् (for चान्वशात्). K4 D3.4.7.9 पंथास्तस्य विधीयतां; S पंथाः कार्यस्तु सर्वतः (G3.4 M2 °शः).

19 c) K2 B Dn Ds D5.6.8 G3.4 तदद्य; T1 G1.5 तस्य तत् (for तदस्य). — d) K4 सुप्रसृष्टम्; M1 सुसमृद्धम्.

तदस्य क्रियतां क्षिप्रं सुसंमृष्टमलंकृतम् ॥ १९
एतद्धि रुचिराकारैः प्रासादैरुपशोभितम् ।
शिवं च रमणीयं च सर्वर्तु सुमहाधनम् ॥ २०
सर्वमस्मिन्गृहे रत्नं मम दुर्योधनस्य च ।
यद्यदर्हेत्स वार्ष्णेयस्तत्तद्देयमसंशयम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

८५

विदुर उवाच ।
राजन्बहुमतश्चासि त्रैलोक्यस्यापि सत्तमः ।
संभावितश्च लोकस्य संमतश्चासि भारत ॥ १
यत्त्वमेवंगते ब्रूयाः पश्चिमे वयसि स्थितः ।
शास्त्राद्वा सुप्रतर्काद्वा सुस्थिरः स्थविरो ह्यसि ॥ २
लेखाश्मनीव भाः सूर्ये महोर्मिरिव सागरे ।
धर्मस्त्वयि महाराजन्निति व्यवसिताः प्रजाः ॥ ३
सदैव भावितो लोको गुणौघैस्तव पार्थिव ।
गुणानां रक्षणे नित्यं प्रयतस्व सबान्धवः ॥ ४
आर्जवं प्रतिपद्यस्व मा बाल्याद्बहुधा नशीः ।
राज्यं पुत्रांश्च पौत्रांश्च सुहृदश्चापि सुप्रियान् ॥ ५
यत्त्वं दित्ससि कृष्णाय राजन्नतिथये बहु ।
एतदन्यच्च दाशार्हः पृथिवीमपि चार्हति ॥ ६
न तु त्वं धर्ममुद्दिश्य तस्य वा प्रियकारणात् ।

C. 5. 3067
B. 5. 87. 7
K. 5. 87. 7

20 [d]) K4 सुमनोहरं; D5.6 सुमहावनं; D7.10 सुखसाधनं (for सुमहाधनम्). K1 Dn1 Ds D2–4.8.9 सर्वर्तुषु (K1 D8 °क-) महाधनं; K2 सार्वर्तुकमहावनं; K5 सप्तकक्षं महाधनं; D1 सर्वं च सुमहद्धनं; S सर्वत्र (G2 °र्वं च) सुमनोहरं (G1 °रमं).

21 [a]) D1 अस्मद्- (for अस्मिन्). — [c]) K4.5 B D (except D1) T2 G2 अर्हति; G3 अर्हेत (for अर्हेत्स). B5 दाशार्हः (for वार्ष्णेयः).

Colophon missing in K3; K5 om. it. — *Sub-parvan:* K1.2.4 B Dn Ds D1.2.5–8.10 T1 G1 M भगवद्यान. — *Adhy. name:* G1 M प्रदेयद्रव्य(G1 om. द्रव्य)कथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D5 83; D6 79; D7 T G2.5 M1–3.5 87; G1.4 88; G3 M4 86. — *S'loka no.:* K5 12; Dn D8 21.

85

☞ This adhy. is missing in K3 (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 [b]) K1 B4 D2–4.7.10 M सत्तम; B5 D1 संमतः. — [c]) K1.5 D3 D2 T G संभावितस्य (for °तश्च). D2 लोकेस्मिन्. — [d]) K1 B2 Ds D1.2 M1 (*inf. lin.* as in text).2 अपि (for असि).

2 [a]) D3–5.9 यस् (for यत्). T1 एवागतं; T2 G1.2 M1 (*inf. lin.*).2–5 एवंगतं; G5 M1 एवंविधं. K2 त्वमेवं च गते ब्रूयाः. — [c]) D2 शास्त्राद्वाथ सुतर्काद्वा; S शास्त्रान्वयाद्वा तर्काद्वा (G4 शास्त्राद्वापि महाभाग; G5 °याद्वा सत्कारात्). — [d]) K2 सुस्थितः. K5 तत्सर्वं त्वयि युज्यते.

3 [a]) Dn2 Ds D7 लेखा शशिनि भाः; G3 रेखाश्मनीव भाः; G4 लेखाश्मनि प्रभा. — [b]) D2.7 गांभीर्यम् (for महोर्मिर्). — [c]) D1 transp. धर्मः and त्वयि. K1.5 D7 महाराज; K2 B Dn Ds D1.2.5.6.10 तथा राजन्; K4 D3.4.8.9 महाराजन्; T2 G2 महान्नीतिः. — [d]) T1 G1.5 नित्यं; G2 अद्य (for इति).

4 [a]) D3.4.9 भासि° (for भावि°). D1.3.4.9 T G2 लोके. — [b]) K4 Ds2 D3.4.9 गुणौघ°; B1.3 गुणैः स्वैः. T1 G1.5 भारत (for पार्थिव). — K5 om. 4[c]–16[d].

5 K5 om. 5 (cf. v.l. 4). — [b]) K2 राजन्; D3 बलाद् (for बाल्याद्). K2 T2 (before corr.) बहुधा नश (T2 °शः); K4 B Dn Ds D2.5–8.10 बहु नीनशः; D3.4.9 बहु भाषिथाः. — [c]) K4 B Dn Ds D5.6.8 राजन्; D9 राष्ट्रं (for राज्यं). — [d]) K1 सुदारान् (for सुहृदश्). K4 B Dn Ds D2–6.8.9 एव (for अपि). S (for M2 see below) अति- (for सु-). D1.2 (before corr.) सुहृदश्च प्रियान्प्रति; M2 सुहृदश्चास्य च प्रभो.

6 K5 om. 6 (cf. v.l. 4). — [a]) K2 G1.2.4 स त्वं (for यत्त्वं). K4 B D (except D7.10) इच्छ° (for दित्स°); cf. v.l. 7.

7 K5 om. 7 (cf. v.l. 4); D6 om. 7–12. — [c]) K2 B4 Dn1 D7 S दित्स° (for इच्छ°); cf. v.l. 6.

C. 5. 3067
B. 5. 87. 7
K. 5. 87. 7

एतदिच्छसि कृष्णाय सत्येनात्मानमालभे ॥ ७
मायैषातत्त्वमेवैतच्छद्मैतद्भूरिदक्षिण ।
जानामि ते मतं राजन्गूढं बाह्येन कर्मणा ॥ ८
पञ्च पञ्चैव लिप्सन्ति ग्रामकान्पाण्डवा नृप ।
न च दित्ससि तेभ्यस्तांस्तच्छमं कः करिष्यति ॥ ९
अर्थेन तु महाबाहुं वार्ष्णेयं त्वं जिहीर्षसि ।
अनेनैवाभ्युपायेन पाण्डवेभ्यो विभित्ससि ॥ १०
न च वित्तेन शक्योऽसौ नोद्यमेन न गर्हया ।
अन्यो धनंजयात्कर्तुमेतत्तत्त्वं ब्रवीमि ते ॥ ११
वेद कृष्णस्य माहात्म्यं वेदास्य दृढभक्तिताम् ।
अत्याज्यमस्य जानामि प्राणैस्तुल्यं धनंजयम् ॥ १२

अन्यत्कुम्भादपां पूर्णादन्यत्पादावसेचनात् ।
अन्यत्कुशलसंप्रश्नान्नैषिष्यति जनार्दनः ॥ १३
यत्त्वस्य प्रियमातिथ्यं मानार्हस्य महात्मनः ।
तदस्मै क्रियतां राजन्मानार्हो हि जनार्दनः ॥ १४
आशंसमानः कल्याणं कुरूनभ्येति केशवः ।
येनैव राजन्नर्थेन तदेवास्मा उपाकुरु ॥ १५
शममिच्छति दाशार्हस्तव दुर्योधनस्य च ।
पाण्डवानां च राजेन्द्र तदस्य वचनं कुरु ॥ १६
पितासि राजन्पुत्रास्ते वृद्धस्त्वं शिशवः परे ।
वर्तस्व पितृवत्तेषु वर्तन्ते ते हि पुत्रवत् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

---

8 K5 D6 om. 8 (cf. v.l. 4, 7). T1 G1 transp. 8^{ab} and 8^{cd}. — ^{a}) K1 D10 शाठ्यं; K4 B Dn Ds D2–5. 7. 8 G4 [अ]सत्यं; Cs अतत्त्वं (as in text). K1. 2 D7. 10 एतत्ते (for एवैतत्). — ^{b}) B (except B4) Ds यथा; Ca छद्म (as in text). T2 G2 एषा (for एतद्). D1 T2 G2 M1 (*inf. lin.* as in text). 5 भूरिदक्षिणा. — ^{c}) K4 B D (except D1. 3. 4. 7. 9. 10) त्वन्मतं (for ते मतं).

9 K5 D6 om. 9 (cf. v.l. 4, 7). — ^{a}) K2 B Dn2 D2. 8. 10 T2 G (except G5) लिप्स्यंति; Ds D1. 9 लिप्संते; D3. 4. 7 लिप्स्यंते. — ^{c}) K2 D2–4. 9 न चेदिच्छसि तेभ्यस्त्वं (D2 °स्तान्). — ^{d}) Dn तत्समं; S त्वत्(M1. 2 त्वं)समः (M2 °मं). B1. 4. 5 Dn Ds D5 न; T2 G2 M1. 2. 4 (*inf. lin.* as in text) किं (for कः). B5 Dn Ds D5 M1. 2 करिष्यसि.

10 K5 D6 om. 10 (cf. v.l. 4, 7). — ^{a}) K2 महाभागं. — ^{b}) D3. 4. 9 T1 G1. 4. 5 च (for त्वं). D1 तितीर्षसि; S चिकीर्षसि. K2 वार्ष्णेयं भर्तुमिच्छसि. — ^{c}) K4 D8 वा; B2. 4 Dn Ds D5 च (for एव). K2 B4 Dn अपि (for अभि-). — ^{d}) K4 Dn1 विभेत्ससि; B D2–5. 7. 10 Cn विभे(B3 °भि)त्स्यसि; Ds2 D9 बिभि(D9 °भे)त्स्यसि; S प्रदीयतां; Ca. d बिभित्ससि (as in text).

11 K5 D6 om. 11 (cf. v.l. 4, 7). — ^{a}) K1 भेद्यः; Ca. d शक्यः (as in text). — ^{b}) K2 मायया (for गर्ह°). — ^{c}) K2 शक्यो धनंजयाद्भेत्तुं; Ca. d as in text. — ^{d}) D1 M3–5 सत्यमेतत्; D3. 4. 9 एतदर्थं; G3 तत्वमेतत् (for एतत्तत्त्वं).

12 K5 D6 om. 12 (cf. v.l. 4, 7). — ^{a}) D1 वेद्मि (for वेद). K4 D3. 4. 9 वेदाहं कृष्णमाहात्म्यं. — ^{b}) D1 वेद्म्यस्य; D3. 4. 9 Ca वेदाहं (for वेदास्य). — ^{c}) K1 पश्या° (for जाना°).

13 K5 om. 13 (cf. v.l. 4). — ^{a}) M अन्यात्; Ca as in text. T2 G2. 4 transp. कुम्भाद् and पूर्णाद्. — ^{b}) M1–3 अन्यात्. T G1 (by corr.). 2. 3. 5 अन्यत्पादावनेजनात्. — T2 om. 13^{c}–15^{d}. — ^{c}) M (except M4) अन्यात्. — ^{d}) K1. 2 नाशि°; K4 नो प्रे°; B4 Dn2 Cn नैवेक्ष्यति; Ds Ca. s नैशि°; D3. 4. 9 M न तुष्यति; D10 Cd नेशि°; T1 G न चेच्छति.

14 K5 D3. 4. 6. 9 T2 om. 14 (cf. v.l. 4, 13). — ^{c}) K2 एव; S (T2 om.) अस्मिन् (for अस्मै). — ^{d}) K4 B (except B5) D (except D1. 2. 10) असौ (for हि).

15 K5 T2 om. 15 (cf. v.l. 4, 13). — ^{a}) K2 आशंसन्नेष (for °समानः). — K4 om. 15^{c}–17^{b}. — ^{c}) D1. 7. 9. 10 T1 G1. 3 M1 तमेव; G4 तथैव. K2 तेनैवाहूय दीयतां.

17 K4 om. 17^{ab} (cf. v.l. 15). — ^{a}) D1 transp. राजन् and पुत्राः. — ^{d}) T1 G1. 5 च; M अपि (for हि). K2 ते हि वर्तंति पु°; D3. 4. 9 तेन्ववर्तंतु पु°. — K4 D2. 5. 8 ins. after 17: D10, after 5. 86. 11^{ab}:

392* निर्वैरान्मत्स्यपाञ्चालान्पाण्डवान्कुरुभिः सह ।
कृत्वा सुखं यथाधर्मं कीर्तिं च समवाप्नुहि ।

[(L. 2) D10 यशो° (for यथा°). K4 चैवमवाप्स्यसि; D10

८६

दुर्योधन उवाच ।

यदाह विदुरः कृष्णे सर्वं तत्सत्यमुच्यते ।
अनुरक्तो ह्यसंहार्यः पार्थान्प्रति जनार्दनः ॥ १
यत्तु सत्कारसंयुक्तं देयं वसु जनार्दने ।
अनेकरूपं राजेन्द्र न तद्देयं कदाचन ॥ २
देशः कालस्तथायुक्तो न हि नार्हति केशवः ।
मंस्यत्यधोक्षजो राजन्भयादर्चति मामिति ॥ ३
अवमानश्च यत्र स्यात्क्षत्रियस्य विशां पते ।
न तत्कुर्याद्बुधः कार्यमिति मे निश्चिता मतिः ॥ ४
स हि पूज्यतमो देवः कृष्णः कमललोचनः ।
त्रयाणामपि लोकानां विदितं मम सर्वथा ॥ ५
न तु तस्मिन्प्रदेयं स्यात्तथा कार्यगतिः प्रभो ।
विग्रहः समुपारब्धो न हि शाम्यत्यविग्रहात् ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भीष्मः कुरुपितामहः ।
वैचित्रवीर्यं राजानमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ७
सत्कृतोऽसत्कृतो वापि न क्रुध्येत जनार्दनः ।
नालमन्यमवज्ञातुमवज्ञातोऽपि केशवः ॥ ८
यत्तु कार्यं महाबाहो मनसा कार्यतां गतम् ।
सर्वोपायैर्न तच्छक्यं केनचित्कर्तुमन्यथा ॥ ९

C. 5. 3066
B. 5. 88. 9
K. 5. 88. 9

त्वं समवाप्स्यसि.]

Colophon missing in K_3; K_5 om. it. — *Sub-parvan:* $K_{1.2.4}$ B Dn Ds $D_{1.2.5-8.10}$ T_1 G_1 M भगवद्यान. — *Adhy. name:* T_1 G_1 M विदुरवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_5 84; D_6 80; D_7 T $G_{2.5}$ $M_{1-3.5}$ 88; $G_{1.4}$ 89; G_3 M_4 87. — *S'loka no.:* Dn 17; D_8 18.

86

☞ This adhy. is missing in K_3 (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 [b]) $K_{2.5}$ B D (except $D_{2-4.9}$) T_1 G_5 अच्युते (for उच्यते). — [c]) K_4 सानुक्रोशो (for अनुरक्तो). D_1 असंवार्यः; $G_{4.5}$ असंभाव्यः; Ca. d as in text. — [d]) K_2 transp. पार्थान् and प्रति.

2 D_6 om. 2. — [a]) K_4 B (except B_3) D (except $D_{1.7.9}$) $G_{1.2}$ M_5 तत् (for तु). K_2 संस्कार°; Ds सकारणं युक्तं. Ca. d cite कारणं. — [b]) D_2 transp. देयं and वसु. $D_{3.4.9}$ बहु (for वसु). — [d]) S transp. न and तत्. K_1 $D_{1.2.7.10}$ कथंचन; S जनार्दने (for कदा°).

3 [a]) K_4 $D_{3.4.9}$ देशकालैस्तदा(K_4 °था)युक्तः; G_5 देशकालौ तथा तात; Ca. s as in text. — [b]) K_2 तत्तु; $D_{3.4.9}$ स हि; G_5 युक्तौ; Ca. d न हि (as in text). — [c]) K_1 $D_{1.7.10}$ (m as in text) ज्ञास्यति; $D_{3.4.9}$ मन्येत; Cs मंस्यति (as in text). — [d]) K_2 B_2 Dn_2 $D_{2-4.6.7.9.10}$ T_2 G_2 अर्चति; G_4 चरति (for अर्चति). K_5 यादवे ह्यतिमानिनि.

4 [a]) B_2 T_1 $G_{1.5}$ अवमानं; Ca. d अवमानः (as in text). S तु (for च). — [d]) T_2 G_2 निश्चितं मनः (for °ता मतिः).

5 [a]) K_4 B D (except $D_{1.3.4.7.9.10}$) लोके (for देवः). — [b]) K_4 B D (except $D_{3.4.7.9.10}$) G_3 पृथुल° (for कमल°). — [d]) $D_{3.4.9}$ किं पुनर् (for विदितं). $B_{1.4}$ सर्वशः; G_3 सर्वदा.

6 [a]) G_4 तत्; M_1 हि (for तु). K_4 B Dn Ds $D_{2-6.8.9}$ G_4 तस्मै; D_1 तस्य (for तस्मिन्). D_2 प्रदास्यामि (for प्रदेयं स्यात्). — [b]) S (except G_4) इति (for तथा). K_5 (before corr.) D_7 कार्यमिति; Ds G_3 कार्या गतिः; D_1 कार्या मतिः; $D_{3.4.9}$ कार्यं प्रति (for कार्यगतिः). — [d]) D_5 (m as in text). $_{6.8}$ विग्रहात् (for अवि°).

7 K_5 om. (hapl.) 7–15. B Dn_2 Ds $D_{5.6}$ T_1 G_5 om. the ref. — [b]) K_1 $D_{7.10}$ कुरुवृद्धः पिता°.

8 K_5 om. 8 (cf. v.l. 7). — [c]) S नावमंस्यति (T_1 अनुमंस्यति; G_2 नावमुह्यति); Ca. d. s नालमन्यं (as in text). K_2 D_{10} अस्मान्; K_4 B Dn Ds $D_{3-7.9}$ एनं; D_2 (before corr.) अप्यस्ति; D_2 (after corr.). $_8$ एवं; Ca. d. s अन्यं (as in text). T $G_{1.2.5}$ अवज्ञातुन्; M अवज्ञां तां (M_2 तं); Cs अवज्ञातुं (as in text). — [d]) K_4 B D (except $D_{1.10}$; D_2 by corr.) G_3 नावज्ञेयो हि; M_2 अवज्ञातोपि (as in text).

9 K_5 om. 9 (cf. v.l. 7). — [a]) K_1 S च; $D_{3.4.9}$ तत् (for तु). — [b]) M_1 (*inf. lin.*). $_2$ मनसः; Ca. d as in text.

C. 5. 3087
B. 5. 88. 10
K. 5. 88. 10

स यद्ब्रूयान्महाबाहुस्तत्कार्यमविशङ्कया ।
वासुदेवेन तीर्थेन क्षिप्रं संशाम्य पाण्डवैः ॥ १०
धर्म्यमर्थ्यं स धर्मात्मा ध्रुवं वक्ता जनार्दनः ।
तस्मिन्वाच्याः प्रिया वाचो भवता बान्धवैः सह ॥ ११

दुर्योधन उवाच ।

न पर्यायोऽस्ति यद्राजञ्श्रियं निष्केवलामहम् ।
तैः सहेमामुपाश्नीयां जीवञ्जीवैः पितामह ॥ १२
इदं तु सुमहत्कार्यं शृणु मे यत्समर्थितम् ।
परायणं पाण्डवानां नियंस्यामि जनार्दनम् ॥ १३
तस्मिन्बद्धे भविष्यन्ति वृष्णयः पृथिवी तथा ।
पाण्डवाश्च विधेया मे स च प्रातरिहैष्यति ॥ १४
अत्रोपायं यथा सम्यङ्ग् बुध्येत जनार्दनः ।
न चापायो भवेत्कश्चित्तद्भवान्प्रब्रवीतु मे ॥ १५

वैशंपायन उवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा घोरं कृष्णाभिसंहितम् ।
धृतराष्ट्रः सहामात्यो व्यथितो विमनाभवत् ॥ १६
ततो दुर्योधनमिदं धृतराष्ट्रोऽब्रवीद्वचः ।
मैवं वोचः प्रजापाल नैष धर्मः सनातनः ॥ १७
दूतश्च हि हृषीकेशः संबन्धी च प्रियश्च नः ।
अपापः कौरवेयेषु कथं बन्धनमर्हति ॥ १८

भीष्म उवाच ।

परीतो धृतराष्ट्रायं तव पुत्रः सुमन्दधीः ।
वृणोत्यनर्थं न त्वर्थं याच्यमानः सुहृद्गणैः ॥ १९
इममुत्पथि वर्तन्तं पापं पापानुबन्धिनम् ।
वाक्यानि सुहृदां हित्वा त्वमप्यस्यानुवर्तसे ॥ २०
कृष्णमक्लिष्टकर्माणमासाद्यायं सुदुर्मतिः ।

---

10 K_5 om. 10 (cf. v.l. 7). — ^{a}) D_1 यत् (for स). K_2 च (for यद्). — ^{b}) $K_{1.2}$ D_{10} तत्कुर्यास्त्वमशंकया. — $10^{c}=5.103.34^{c}$. — ^{d}) D_2 (before corr.) पुत्र; S वैरं (for क्षिप्रं).

11 K_5 om. 11 (cf. v.l. 7). — ^{a}) K_4 B_3 $D_{1.5.6.8.9}$ T_2 $G_{2.3}$ धर्मम्. $K_{1.2.4}$ B_3 D (except D_3 D_7) T $G_{1-3.5}$ अर्थं. K_4 B D (except $D_{2.6.7.10}$) G_3 च (for स). — After 11^{ab}, D_{10} ins. 392*. — ^{c}) D_{10} (marg. *sec. m.*) तस्मिन्वाच्यं प्रियं राजन्. — ^{d}) T_2 G_2 बंधुभिः (for बान्धवैः).

12 K_5 om. 12 (cf. v.l. 7). — ^{a}) B_3 D_1 S (except $G_{3.4}$) पर्यासः; Ca.d.s पर्यायः (as in text). D_1 T_1 असि; T_2 G (except G_4) M अस्मि; Ca.d अस्ति (as in text). — ^{b}) G_4 निक्षेपयामि; Cs निष्कैवल्यं; Ca.d निष्केवलां (as in text). — ^{c}) K_4 D_9 एतां (for इमां). — ^{d}) $K_{1.2.4}$ B Dn D_3 $D_{2.5-8.10}$ यावज्जीवं; $D_{3.4.9}$ क्लीवं जीवे (for जीवञ्जीवैः).

13 K_5 om. 13 (cf. v.l. 7). — ^{b}) K_2 D_{4-8} समर्पितं; B_5 D_3 T_2 $G_{1.5}$ $M_{3.4}$ (*inf. lin.* as in text). $_5$ समुत्थितं; D_1 विवक्षितं; Ca.d समर्थितं (as in text). — After 13^{ab}, $M_{1.2}$ ins.:

393* न भेदस्यान्तरं दातुं प्रयाणायास्य वा पुनः ।

14 K_5 om. 14 (cf. v.l. 7). — ^{a}) T_2 G_{3-5} M_4 यस्मिन् (for तस्मिन्). — ^{d}) K_4 B D (except $D_{1.7.8}$) T_1 इहैष्यति (for इहै°).

15 K_5 om. 15 (cf. v.l. 7). — ^{a}) K_4 B D (except $D_{7.10}$) G_5 M_5 उपायान् (for उपायं). $D_{3.4.9}$ तस्य (for सम्यङ्). — ^{b}) $D_{3.4.9}$ च बुध्येत् (for बुध्येत). — ^{c}) K_1 स च; D_7 तथा; S यश्च (for न च). Dn_1 $D_{1.3.4.7.9}$ S उपायो (for अपायो). — ^{d}) K_2 transp. तत् and भवान्. $T_{1.2}$ (*inf. lin.* as in text) G_1 $M_{1.2}$ तं; G_4 स (for तद्).

16 B D_3 $D_{3-6.8.9}$ om. the ref. — ^{b}) S कृष्णेभि°; Ca as in text. — ^{d}) S transp. व्यथितो and विमना.

17 ^{a}) $D_{3.4.9}$ तत्र (for इदं).

18 ^{a}) K_5 वै; $D_{3.4.9}$ एव (for हि). — ^{b}) B_2 दयितः (for च प्रियः). $K_{1.2.5}$ $D_{1.7}$ मे (for नः). — ^{d}) K_5 D_3 स बंधम् (for बन्धनम्). K_4 B Dn $D_{2.5.6.8}$ स कथं बंध(B_3 बद्धु-; Dn_2 वध)मर्हति.

19 ^{ab}) D_1 T_1 $G_{1.4}$ M परेतः; T_2 $G_{2.3.5}$ पतितः; Ca.d.s परीतः (as in text). $D_{3.4.9}$ transp. धृतराष्ट्र and अयं; K_4 B Dn D_3 $D_{2.5.8}$ transp. धृतराष्ट्र and तव पुत्रः. S सुयोधनः (for सुमन्दधीः). — ^{c}) K_4 B D (except D_{10}) एव; K_5 G_4 अति- (for तु). — ^{d}) T_1 $G_{1.5}$ वार्यमाणः (for याच्य°). K_4 B D (except $D_{1.3.4.7.9.10}$) सुहृज्जनैः (for °द्गणैः).

20 ^{a}) $K_{1.2}$ एवम्; D_7 एनम् (for इमम्). — ^{b}) $K_{1.5}$ D_7 T_2 M °बंधनं; $D_{3.4.9}$ G_2 °वर्तिनं; Ca °बंधिनं (as in text). — ^{d}) T_2 G_2 अथ (for अपि). K_5 D_{10} S अद्य (T_2 G_2 अपि) (for अस्य).

तव पुत्रः सहामात्यः क्षणेन न भविष्यति ॥ २१
पापस्यास्य नृशंसस्य त्यक्तधर्मस्य दुर्मतेः ।
नोत्सहेऽनर्थसंयुक्तां वाचं श्रोतुं कथंचन ॥ २२

वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्त्वा भरतश्रेष्ठो वृद्धः परममन्युमान् ।
उत्थाय तस्मात्प्रातिष्ठद्भीष्मः सत्यपराक्रमः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

८७

वैशंपायन उवाच ।
प्रातरुत्थाय कृष्णस्तु कृतवान्सर्वमाह्निकम् ।
ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः प्रययौ नगरं प्रति ॥ १
तं प्रयान्तं महाबाहुमनुज्ञाप्य ततो नृप ।
पर्यवर्तन्त ते सर्वे वृकस्थलनिवासिनः ॥ २
धार्तराष्ट्रास्तमायान्तं प्रत्युज्जग्मुः स्वलंकृताः ।
दुर्योधनमृते सर्वे भीष्मद्रोणकृपादयः ॥ ३
पौराश्च बहुला राजन्हृषीकेशं दिदृक्षवः ।
यानैर्बहुविधैरन्ये पद्भिरेव तथापरे ॥ ४
स वै पथि समागम्य भीष्मेणाक्लिष्टकर्मणा ।
द्रोणेन धार्तराष्ट्रैश्च तैर्वृतो नगरं ययौ ॥ ५
कृष्णसंमाननार्थं च नगरं समलंकृतम् ।

C. 5. 3106
B. 5. 89. 6
K. 5. 89. 7

22 K5 om. 22. — b) K2 तव पुत्रस्य दुर्मतेः. — c) K1.2.4 B D (except D3.4.9) °संयुक्ताः. — d) K1.2 D7.10 वाचः (for वाचं). K4 B Dn Ds D1.2.5.6.8 श्रोतुं वाचः (for वाचं श्रोतुं).

23 K5 B D (except D3.4.7.9.10) T1 G4 om. the ref. — a) K2 स नर° (for भरत°). — b) T2 G2 वृद्धः परमदुर्मनाः.

Colophon missing in K3. — *Sub-parvan:* K (K3 missing) B Dn Ds D1.2.5–8.10 T1 G1 M भगवद्यान. — *Adhy. name:* T1 G1 दुर्योधनासत्प्रलापे भीष्मव्युत्थानं; M दुर्योधनासत्प्रलापः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D5 85; D6 81; D7 T G2.5 M1–3.5 89; G1.4 90; G3 M4 88. — *S'loka no.:* K5 29; Dn 23; D3 24.

87

☞ This adhy. is missing in K3 (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 a) T2 G2 च (for तु). — b) T G3–5 पूर्वम्; M पौर्वम् (for सर्वम्). D1 रथमारुह्य वेगवान्. — c) T1 G1.5 अपि (for अभि-).

2 a) K1 Ds2 D6–8 प्रयातं; K5 आयांतं. — b) K4 B Dn Ds D2.5.6.8 महाबलं; D3.4.9 परंतप (for ततो नृप). — c) D3.4.9 प्रत्यवर्तंत; T2 G2 पर्यावर्तंत. — d) K1.2 D1 बृहत्स्थल°; T G कुश° (for वृक°). — After 2, T G ins.:

394* प्रययौ पुण्डरीकाक्षः कुरूणां सदनं प्रति ।
आचक्रमुश्च पन्थानं ग्रसमाना इवाम्बरम् ।
दारुकेण प्रचोदिता हयास्तस्य महात्मनः ।
अन्नानि शय्या वासांसि तथा रत्नानि सर्वशः ।
दुर्योधनेन कृष्णार्थं पथि संविहितं बहु । [5]
ताः सभाः पुण्डरीकाक्षो रत्नानि च महायशाः ।
नाभ्यनन्दन्महाबाहुरुपायात्कुरुसंसदम् ।

[Lines 1–3 =(var.) 5. 81. 29cd, 59. — (L. 2) T1 आचेमुरिव पंथानं; G3.4 पंथानमाचेमु(G3 °रु)रिव (for the prior half). — (L. 3) G2 प्रमथिता; G3 प्रमुदिता (sic); G5 प्रणुन्नास्ते (for प्रचोदिता). — (L. 4) T2 G2 रथा (for तथा). — Lines 6–7 =(var.) 5. 83. 18.]

3 a) Dn1 Ds2 D3.4.9 T2 G2.4 M2 समायांतं (for तमा°). — b) K5 प्रतिजग्मुः; D3.4.9 प्रत्याजग्मुः. K2 ततस्ततः; T1 G4.5 अतस्ततः (for स्वलं°). — c) K4 B D (except D1.3.4.7.9.10) T1 G1.5 दुर्योधनाद् (for °धनम्).

4 b) K2 B1.5 D1.7.10 T G1.2.5 M2.4.5 हृषीकेश-दिदृक्षवः (D1.7 M2 °या). — K5 om. 4c–6b. — c) K1.2 रम्यैः; Ds2 D1.3.4.8.9 T2 G2.3.5 M3–5 अन्यैः; D2 राजन्; G4 द्रव्यैः (for अन्ये). — d) M1.2 अन्ये (for एव). D8 पदातयः; M यथार्हतः (for तथापरे).

5 K5 om. 5 (cf. v.l. 4). — a) D1.7 G5 सर्वैः (for स वै). K1.2 समासाद्य. — b) D7 भीष्मेणापि जनार्दनः.

6 K5 om. 6ab (cf. v.l. 4). — a) D3.4.9 °नार्थाय; T2 G2.4 °नार्थं हि. — cd) Dn D7 °समन्विताः (for

C. 5. 3105
B. 5. 89. 6
K. 5. 89. 7

बभूव राजमार्गश्च बहुरत्नसमाचिताः ॥ ६
न स्म कश्चिद्गृहे राजंस्तदासीद्भरतर्षभ ।
न स्त्री न वृद्धो न शिशुर्वासुदेवदिदृक्षया ॥ ७
राजमार्गे नरा न स्म संभवन्त्यवनिं गताः ।
तथा हि सुमहद्राजन्हृषीकेशप्रवेशने ॥ ८
आवृतानि वरस्त्रीभिर्गृहाणि सुमहान्त्यपि ।
प्रचलन्तीव भारेण दृश्यन्ते स्म महीतले ॥ ९
तथा च गतिमन्तस्ते वासुदेवस्य वाजिनः ।
प्रनष्टगतयोऽभूवन्राजमार्गे नरैर्वृते ॥ १०
स गृहं धृतराष्ट्रस्य प्राविशच्छत्रुकर्शनः ।
पाण्डुरं पुण्डरीकाक्षः प्रासादैरुपशोभितम् ॥ ११
तिस्रः कक्ष्या व्यतिक्रम्य केशवो राजवेश्मनः ।
वैचित्रवीर्यं राजानमभ्यगच्छदरिंदमः ॥ १२
अभ्यागच्छति दाशार्हे प्रज्ञाचक्षुर्नरेश्वरः ।
सहैव द्रोणभीष्माभ्यामुदतिष्ठन्महायशाः ॥ १३
कृपश्च सोमदत्तश्च महाराजश्च बाह्लिकः ।
आसनेभ्योऽचलन्सर्वे पूजयन्तो जनार्दनम् ॥ १४
ततो राजानमासाद्य धृतराष्ट्रं यशस्विनम् ।
स भीष्मं पूजयामास वार्ष्णेयो वाग्भिरञ्जसा ॥ १५
तेषु धर्मानुपूर्वीं तां प्रयुज्य मधुसूदनः ।
यथावयः समीयाय राजभिस्तत्र माधवः ॥ १६
अथ द्रोणं सपुत्रं स बाह्लीकं च यशस्विनम् ।
कृपं च सोमदत्तं च समीयाय जनार्दनः ॥ १७
तत्रासीदूर्जितं मृष्टं काञ्चनं महदासनम् ।

°समाचिताः). $K_{4.5}$ B Ds D_{1-6} बभूव °मार्गश्च °समाचितः.

7 ^{a}) $K_{4.5}$ B D (except D_1) च (for स्म). — ^{c}) D_1 वृद्धो न च (for न वृद्धो न).

8 ^{a}) K_2 नार्यः; K_4 B Dn Ds $D_{2.5-8.10}$ $G_{3.4}$ तस्मिन् (for न स्म). D_1 राजमार्गेण रामाः स्युः; $D_{3.4.9}$ °मार्गगताः सर्वे; T_2 G_2 °मार्गगता न स्म. — ^{b}) $K_{2.4}$ B Dn Ds $D_{2.5-8.10}$ संस्तुवंति (for संभ°). $K_{1.2.5}$ D_7 अवनी-; B_3 $D_{2.5.6.8.10}$ T_1 $G_{1.2}$ अवनीं. $D_{3.4.9}$ ततोर्ध्वभवनं गताः. — G_4 om. 8^{cd}. — ^{c}) K_5 D_1 T_2 G_2 तदा (for तथा). T_2 $G_{2.5}$ [अ]स्मिन्; G_3 $M_{1.3-5}$ स्म; $M_{2.4}$ (*inf. lin.*) एव (for हि). T_1 G_1 समभवद्. $M_{1.2.4}$ (*inf. lin.*) हि संभ्रमो (for हि सुमहद्). K_4 B Dn Ds D_{2} m. $_{5-8.10}$ तस्मिन्काले महाराज. — ^{d}) B_4 °निवेशने; D_1 °प्रवेशनं.

9 ^{a}) $K_{1.2.5}$ $D_{7.10}$ आचितानि; M_{3-5} आरूढानि (M_4 *inf. lin.* as in text). Ds_2 D_1 गृहस्त्रीभिः; $D_{3.4.9}$ ततः स्त्रीभिः. — 9^{cd} =(var.) 5. 92. 25^{cd}. — ^{c}) $G_{3.4}$ प्रचरंति. D_1 एव; G_4 इह; G_5 च (for इव). — ^{d}) T G M_{3-5} तत्र तत्र; $M_{1.2}$ राजंस्तत्र (for दृश्यन्ते स्म). T $G_{1.2.5}$ विशां पते; $G_{3.4}$ महीपते.

10 ^{a}) K_5 D_{10} आशु- (for च). — ^{c}) A few MSS. प्रणष्ट°. T_2 G_2 राजन्; G_5 भूप (for ऽभूवन्). — ^{d}) K_1 $D_{3.4.7.9.10}$ T $G_{1.2.5}$ जनैर्वृते; $B_{2.4}$ जनावृते (for नरै°).

11 ^{b}) $D_{2.5.8}$ om. प्र-. A few MSS. °कर्षणः. T_2 G_2 प्रविवेश चतुर्भुजः; $M_{1.2.4}$ (*inf. lin.* as in text) प्राविशत्पूर्वमच्युतः. — ^{c}) S पांडरं.

12 ^{a}) N (K_3 missing) कक्षा. — ^{b}) K_1 G_4 °वेश्मनि.

13 =(var.) 5. 92. 35. — ^{a}) D_1 अभिगच्छति; $D_{3.4.9}$ अभ्यागते तु. — ^{b}) K_1 जनेश्वरः; K_4 B D (except $D_{1.7.10}$) नराधिपः (for नरे°). — ^{c}) $D_{3.4.9}$ S (except G_4) भीष्मद्रोणाभ्यां (by transp.). — ^{d}) D_8 मुदायुतः; T_1 $G_{1.5}$ जनेश्वरः (for महा°).

14 ^{a}) T_1 $G_{1.5}$ शल्यः (for कृपः). — 14^{cd}=5. 92. 34^{cd}.

15 ^{a}) D_9 G_4 ततो राजन्समासाद्य. — ^{b}) $B_{1.3}$ D_1 T_2 G_2 जनाधिपं; $D_{3.4.9}$ जनेश्वरं; D_7 G_3 मनस्विनं (for यश°). — ^{c}) T_1 $G_{1.3}$ भीष्मं संपूजयामास; G_4 स वार्ष्णेयः सुवाग्भिस्तं; G_5 भीष्मं द्रोणं कृपं चैव. — ^{d}) G_4 राजानं संप्रपूजनं. — After 15, S ins.:

395* ते स्वधर्मानकुर्वन्त संपूज्य मधुसूदनम् ।
[G_4 तेस्य कर्माणि (for ते स्वधर्मान्).]

16 G_3 om. 16^{a}–18^{b}. — ^{a}) D_1 तेषां; G_5 तेन (for तेषु). Dn_1 $D_{2.7.8}$ G_4 °पूर्वां; G_5 °पूर्वं (for °पूर्वीं). — ^{b}) K_1 G_4 प्रपूज्य; D_1 G_5 संपूज्य (for प्रयुज्य). — ^{c}) $K_{1.2.5}$ T_2 $G_{1.2.5}$ M_{1-4} Ca. d समेयाय (Cap समी° as in text). — ^{d}) T_2 प्रांजलिस् (for राजभिस्). $K_{4.5}$ B D (except $D_{1-4.7.9.10}$) सह (for तत्र).

17 G_3 om. 17 (cf. v.l. 16). — ^{ab}) K_4 $B_{2.4}$ Dn Ds $D_{5.6}$ सबाह्लीकं सपुत्रं (for सपुत्रं स बाह्लीकं). $B_{1.3}$ $D_{1-4.7-10}$ T_2 G_2 M_2 च; T_1 $G_{1.5}$ तं (for स). $K_{1.2.5}$ $D_{1.3.4.7.9.10}$ T_2 $G_{1.2}$ बाह्लिकं (for बाह्लीकं). — ^{d}) $K_{1.2.5}$ $D_{1.9}$ S (G_3 om.) समेयाय; K_4 B (except B_3) Ds $D_{2.5}$ समियाय; cf. v.l. 16.

शासनाद्धृतराष्ट्रस्य तत्रोपाविशदच्युतः ॥ १८
अथ गां मधुपर्कं चाप्युदकं च जनार्दने ।
उपजह्रुर्यथान्यायं धृतराष्ट्रपुरोहिताः ॥ १९
कृतातिथ्यस्तु गोविन्दः सर्वान्परिहसन्कुरून् ।
आस्ते संबन्धकं कुर्वन्कुरुभिः परिवारितः ॥ २०
सोऽर्चितो धृतराष्ट्रेण पूजितश्च महायशाः ।
राजानं समनुज्ञाप्य निराक्रामदरिंदमः ॥ २१
तैः समेत्य यथान्यायं कुरुभिः कुरुसंसदि ।
विदुरावसथं रम्यमुपातिष्ठत माधवः ॥ २२
विदुरः सर्वकल्याणैरभिगम्य जनार्दनम् ।
अर्चयामास दाशार्हं सर्वकामैरुपस्थितम् ॥ २३
कृतातिथ्यं तु गोविन्दं विदुरः सर्वधर्मवित् ।
कुशलं पाण्डुपुत्राणामपृच्छन्मधुसूदनम् ॥ २४
प्रीयमाणस्य सुहृदो विदुषो बुद्धिसत्तमः ।
धर्मनित्यस्य च तदा गतदोषस्य धीमतः ॥ २५
तस्य सर्वं सविस्तारं पाण्डवानां विचेष्टितम् ।
क्षत्तुराचष्ट दाशार्हः सर्वप्रत्यक्षदर्शिवान् ॥ २६

C. 5. 3127
B. 5. 89. 27
K. 5. 89. 27

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

---

18 G3 om. 18[ab] (cf. v.l. 16). — [a]) B3 T1 G1.5 तस्य (for तत्र). D2 असौ (for आसीद्). K1.2 D7.10 सजितं; D1.2 (before corr.) पूजितं; S (G3 om.) श्राजितं; Ca ऊर्जितं (as in text). K3 D2 (by corr.).5.6.8 सृष्टं; D1 श्रेष्ठं; Ca सृष्टं (as in text). — [c]) K1 (marg. *sec. m.*) आज्ञया (for शासनाद्). — [d]) T G1.2.5 तद् (for तत्र).

19 [ab]) K2 Dn1 D3.4.9 T1 om. अपि. K5 सु- (for अपि). K4 D3.4.9 जनार्दनं; T2 G4 महात्मने. — [c]) K1.2.5 D7.10 उपा(K2.5 °प)निन्युर्; B1.2.5 Ds D1.3.4 T G1.2.5 M3.5 उपाजह्रुर्.

20 [a]) T1 G3.5 स (for तु). — [b]) D1 परिसरन्; D10 °चरन्; T1 G1.5 व्यवहरन्; T2 नृपवरान्; G2 उपहरन्; G3 उपचरन्; M1.2 अभिवदन्; M3-5 अपहसन्; Cs परिहसन् (as in text). — [c]) K (K3 missing) B4 Dn D1.3.4.7.9.10 Ca सांबंधिकं; Cd सांबंधकं; Cs as in text.

21 K5 om. 21[cd]. — [d]) K1.4 B Dn2 D5-8.10 निरक्रामद्; D1 परिक्रामद्.

22 [b]) K5 कुरुसंसदि माधवः; M वंदितुं तां पितृष्वसां (M1 *sup. lin.* as in text).

23 K2 om. 23[c]-24[d]. — [d]) D3.4.9 अव° (for उप°). — After 23, B4 Dn ins. 417* (cf. v.l. 5. 90. 28); while D1 ins.:

396* या प्रीतिः पुण्डरीकाक्ष तवागमनकारणात् ।

24 K2 om. 24 (cf. v.l. 23). — [b]) D3.4.9 °कर्म° (for °धर्म°). — [d]) S (except G1.2) पप्रच्छ (for अपृच्छत्).

25 [a]) T2 (by corr.) प्रीयमाणस्तु. D2 transp. 25[b] and 25[d]. — [b]) K4.5 B (except B2) D3-6.8 T G M2 विदुरो (for °षो). B2 Dn Ds D7.8.10 वृष्णिसत्तमः; D1 बुद्धिमत्तरः; M बुद्धिमत्तमः. — K5 om. 25[c]-26[d]. — [c]) T1 G1.5 तु (for च). K2 D3.4.9.10 सदा; D2 ततः (for तदा). K4 B Dn Ds D1.5.6.8 धर्मार्थनित्यस्य सतः. — [d]) K4 B D (except D1.3.4.7.9.10) गतरोषस्य.

26 K5 om. 26 (cf. v.l. 25). — [a]) D1.2 तस्मै; Ca तस्य (as in text). B2 D1 सुविस्तारं. — [c]) Ds सुहुः; Ca क्षत्तुः (as in text). D7 क्षत्तुर्दाशार्हमाचष्ट. — [d]) B3.4 Dn2 D3.4.6-8.10 सर्वं; S यथा- (for सर्व-).

Colophon missing in K3; D1 om. it. — *Sub-parvan:* K (K3 missing) B Dn Ds D2.5-8.10 T1 G1 M भगवद्यान. — *Adhy. name:* T1 G1 M हस्तिन(M3-5 om. it)पुरप्रवेशः (G1 °वेशनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): D5 86; D6 82; D7 T G2.5 M1-3.5 90; G1.4 91; G3 M4 89. — *S'loka no.:* Dn 27; D8 26.

88

☞ This adhy. is missing in K3 (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 [a]) Ds उपागम्य. — K4 om. 1[c]-3[b]. — [c]) K1.2.5 B Dn Ds D1.2.5-8.10 स पृथां (for गोविन्दः). D3.4.9 पितृष्वसुरगाराणि. — [d]) Ds अभ्यागच्छत्; S सोभ्यगच्छत्. D3.4.9 गोविंदः सोभ्यगच्छत.

८८

C. 5. 3123
B. 5. 90. 1
K. 5. 90 1

वैशंपायन उवाच ।

अथोपगम्य विदुरमपराह्णे जनार्दनः ।
पितृष्वसारं गोविन्दः सोऽभ्यगच्छदरिंदमः ॥ १
सा दृष्ट्वा कृष्णमायान्तं प्रसन्नादित्यवर्चसम् ।
कण्ठे गृहीत्वा प्राक्रोशत्पृथा पार्थाननुस्मरन् ॥ २
तेषां सत्त्ववतां मध्ये गोविन्दं सहचारिणम् ।
चिरस्य दृष्ट्वा वार्ष्णेयं बाष्पमाहारयत्पृथा ॥ ३
साब्रवीत्कृष्णमासीनं कृतातिथ्यं युधां पतिम् ।
बाष्पगद्गदपूर्णेन मुखेन परिशुष्यता ॥ ४
ये ते बाल्यात्प्रभृत्येव गुरुशुश्रूषणे रताः ।
परस्परस्य सुहृदः संमताः समचेतसः ॥ ५
निकृत्या भ्रंशिता राज्याज्जनार्हा निर्जनं गताः ।
विनीतक्रोधहर्षाश्च ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ॥ ६
त्यक्त्वा प्रियसुखे पार्था रुदन्तीमपहाय माम् ।
अहार्षुश्च वनं यान्तः समूलं हृदयं मम ॥ ७
अतदर्हा महात्मानः कथं केशव पाण्डवाः ।
ऊषुर्महावने तात सिंहव्याघ्रगजाकुले ॥ ८
बाला विहीनाः पित्रा ते मया सततलालिताः ।
अपश्यन्तः स्वपितरौ कथमूषुर्महावने ॥ ९
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैर्मृदङ्गैर्वैणवैरपि ।
पाण्डवाः समबोध्यन्त बाल्यात्प्रभृति केशव ॥ १०
ये स्म वारणशब्देन हयानां हेषितेन च ।
रथनेमिनिनादैश्च व्यबोध्यन्त सदा गृहे ॥ ११
शङ्खभेरीनिनादेन वेणुवीणानुनादिना ।
पुण्याहघोषमिश्रेण पूज्यमाना द्विजातिभिः ॥ १२
वस्त्रै रत्नैरलंकारैः पूजयन्तो द्विजन्मनः ।
गीर्भिर्मङ्गलयुक्ताभिर्ब्राह्मणानां महात्मनाम् ॥ १३
अर्चितैरर्चनार्हैश्च स्तुवद्भिरभिनन्दिताः ।

---

2 K_4 om. 2 (cf. v.l. 1). — ^{d}) $K_{1.2.5}$ D_{10} पृथक् (for पृथा). D_3 G_5 पार्थं; D_1 G_2 पुत्रान् (for पार्थान्). B Dn $D_{2.5-8}$ स्मरंती तनयान्पृथा (D_2 °यांस्तदा).

3 K_4 om. 3^{ab} (cf. v.l. 1). — ^{a}) K_2 D_1 सत्य° (for सत्त्व°). — ^{b}) D_7 पुरुषोत्तमं (for सह°). — ^{c}) D_1 गोविंदं (for वार्ष्णेयं). — ^{d}) K_5 पार्थं (for बाष्पं). K_2 D_1 आहरयत्; K_5 आकारयत्. K_4 तथा; $D_{3.4.9}$ तदा (for पृथा).

4 ^{b}) $K_{2.5}$ D_7 विशां पते (for युधां पतिम्). — ^{c}) $D_{3.4.9}$ °पूर्णेंदु- (for °पूर्णेन).

5 ^{a}) $D_{3.4.9}$ ये तु; T_1 G M_3 एते (for ये ते). K_5 D_{10} एवं. — ^{c}) Dn_1 $D_{3.4.9}$ परस्परेण. — ^{d}) K_2 Dn_1 $D_{3.4.9}$ समेताः. D_1 G_5 समतेजसः.

6 K_5 om. 6^{ab}. — ^{a}) $D_{3.4.9}$ ध्वंसिनो; $D_{7.10}$ वंचिता (for भ्रंशिता). — ^{b}) Dn_1 $D_{3.4.9}$ राज्यार्हा (for जना°). T $G_{1.5}$ विजनं (for निर्जनं). — ^{c}) $K_{1.2}$ विगत°; K_5 संत्यक्त°; T_1 $G_{1.5}$ विजित°. — After 6, $D_{1.3.4.9}$ read 10^{cd}.

7 ^{a}) K_4 $D_{5.6}$ मुक्त्वा (for त्यक्त्वा). $D_{3.4.9}$ सुखप्रिये (for प्रियसुखे). $K_{1.2.5}$ $D_{7.8.10}$ त्यक्तप्रियसुखाः पार्थाः. — ^{b}) K (K_3 missing) Dn_2 $D_{1.2.5-7.10}$ $G_{3.5}$ रुदतीं.

8 ^{c}) K_5 ते वासिता वने तात. — ^{d}) K (K_3 missing) $D_{1.3.4.7.9.10}$ व्याघ्रसिंहगजा(K_4 D_1 °समा)कुले; T_1 $G_{1.4.5}$ सिंहव्याघ्रसमा°.

9 ^{a}) D_7 T_1 G_1 M_5 पुत्राः (for पित्रा). D_1 च; M_5 मे (for ते). K_5 ते बलविहीनाः पुत्राः. — ^{b}) M_2 °पालिताः. — ^{c}) $K_{1.5}$ $D_{7.8}$ Ca अंब-; K_2 तु; K_4 B Dn Ds $D_{5.6.10}$ च (for स्व-).

10 G_4 om. 10^{a}–11^{d}. — ^{b}) $K_{1.2.5}$ $D_{3.4.7.9.10}$ M_5 पणवैरपि; K_4 B Dn Ds $D_{1.2.5.6.8}$ वेणुनिःस्वनैः. — $D_{1.3.4.9}$ read 10^{cd} after 6. — ^{c}) $D_{3.4.9}$ °बाध्यंत; T_1 $G_{1.5}$ °बुध्यंत.

11 G_4 om. 11 (cf. v.l. 10). — ^{d}) D_1 विबुध्यंत; $D_{3.4.9}$ विबो°. K_4 B_4 D (except Dn_1 $D_{1.2.7.10}$) तदा; $B_{1-3.5}$ पुरा (for सदा).

12 ^{b}) $K_{1.5}$ $D_{7.10}$ वीणावेणुनिनादिना; K_2 D_9 G_3 वेणुवीणानिनादिना; G_5 °वीणादिनैपुणैः. — ^{c}) T_1 $G_{1.5}$ °मिश्रैश्च.

13 K_5 om. 13^{a}–16^{d}. — ^{a}) D_1 रत्नवस्त्रैरलं°. — ^{b}) D_1 द्विजास्तथा; D_2 द्विजातयः; S द्विजोत्तमान् (for द्विज°). — ^{c}) D_8 गीतैर्; D_9 वाग्भिर्. $K_{1.2}$ $D_{3.4.7.9}$ मंगलरूपाभिः.

14 K_5 om. 14 (cf. v.l. 13). — ^{a}) K_2 $D_{7.10}$

प्रासादाग्रेष्वबोध्यन्त राङ्कवाजिनशायिनः ॥ १४
ते नूनं निनदं श्रुत्वा श्वापदानां महावने ।
न सोपयान्ति निद्रां वै अतदर्हा जनार्दन ॥ १५
भेरीमृदङ्गनिनदैः शङ्खवैणवनिस्वनैः ।
स्त्रीणां गीतनिनादैश्च मधुरैर्मधुसूदन ॥ १६
बन्दिमागधसूतैश्च स्तुवद्भिर्बोधिताः कथम् ।
महावने व्यबोध्यन्त श्वापदानां रुतेन ते ॥ १७
ह्रीमान्सत्यधृतिर्दान्तो भूतानामनुकम्पिता ।
कामद्वेषौ वशे कृत्वा सतां वर्त्मानुवर्तते ॥ १८
अम्बरीषस्य मान्धातुर्ययातेर्नहुषस्य च ।
भरतस्य दिलीपस्य शिबेरौशीनरस्य च ॥ १९
राजर्षीणां पुराणानां धुरं धत्ते दुरुद्वहाम् ।
शीलवृत्तोपसंपन्नो धर्मज्ञः सत्यसंगरः ॥ २०
राजा सर्वगुणोपेतस्त्रैलोक्यस्यापि यो भवेत् ।
अजातशत्रुर्धर्मात्मा शुद्धजाम्बूनदप्रभः ॥ २१
श्रेष्ठः कुरुषु सर्वेषु धर्मतः श्रुतवृत्ततः ।
प्रियदर्शनो दीर्घभुजः कथं कृष्ण युधिष्ठिरः ॥ २२
यः स नागायुतप्राणो वातरंहा वृकोदरः ।
अमर्षी पाण्डवो नित्यं प्रियो भ्रातुः प्रियंकरः ॥ २३
कीचकस्य च सज्ञातेर्यो हन्ता मधुसूदन ।
शूरः क्रोधवशानां च हिडिम्बस्य बकस्य च ॥ २४
पराक्रमे शक्रसमो वायुवेगसमो जवे ।
महेश्वरसमः क्रोधे भीमः प्रहरतां वरः ॥ २५
क्रोधं बलममर्षं च यो निधाय परंतपः ।

C. 5. 3153
B. 5. 90. 25
K. 5. 90. 25

अर्चनैर् (for अर्चितैर्). — b) T G (except G3) विद्वद्भिर्. D3.4.9 अपि बंदिभिः; D3 अविलंबिताः. — c) D3.4.9 T2 G2 अबुध्यंत.

15 K5 om. 15 (cf. v.l. 13). — a) K4 transp. ते and नूनं. B D (except D1.3.4.7.9.10) क्रूरं च (D10 m ते क्रूरं) (for ते नूनं). D1 निःस्वनं (for निनदं). — b) Dn1 D3.4.9 वने वने (for महा°). — c) K4 B Dn Ds D2.5.6.8 ते (for वै). D3.4.9 न स्वपंति हि रात्रौ च. — d) N (except K2; K3 missing; K5 om.) G1 न तदर्हा (for अत°).

16 K5 om. 16 (cf. v.l. 13). — a) D3.4.9 °शंख-निनादैश्च; S °मृदंगपणवैः (T1 G1.5 °टह-). — b) K1.2 D7.10 शंखवेणुविमिश्रितैः; B3 °निनदनिःस्वनैः; D3.4.9 वैणवैर्निःस्वनैस्तथा; G4.5 शंखवेणुवि(G5 °णोश्च)निःस्वनैः; M3-5 °दुंदुभिनिःस्वनैः. — c) D3.4.9 °निनादेन. — M2 om. (hapl.) 16^{d}–17^{a}.

17 M2 om. 17^{a} (cf. v.l. 16). — a) A few S MSS. वंदि°. — b) D3.4.9 स्तुवद्भिर्यै विबोधिताः; M2 °रभिबोधिताः. — K5 om. 17^{cd}. — c) B Dn Ds D1.2.5-8.10 T2 महावनेष्वबो(T2 °बु)ध्यंत; D3.4.9 °वने विबोध्यंते; T1 G1.5 °वने ह्यबोध्यंत. — d) T1 G1.5 रवैस्तु; T2 G2-4 M रुतैस्तु (for रुतेन). K2 वा; K4 B (except B2) Dn D3.4.9 च (for ते).

18 a) D2 धी°; G4 श्री° (for ह्री°). Ds सम° (for सत्य°). — c) K4 G4 कामक्रोधौ; T G5 रागद्वेषौ. T2 G2 समौ (for वशे). — d) K5 B3 D2-4.9 सतां धर्मं(K4 B3 D2 °र्मां)नुवर्तते.

19 G3 om. 19^{b}–21^{a}. — b) A few MSS. नाहुष°. — G2 om. 19^{cd}.

20 G3 om. 20 (cf. v.l. 19). — a) D3.4.9 सपुण्यानां (for पुरा°). — b) K1.2.5 D1.10 Ca.d.s वष्टि (for धत्ते). K1.2.5 D5.6.8 दुरुत्सहां; K4 कुरूद्वहः (for दुरुद्वहां). D2-4.9 धुरं वहति दुर्वहां; S (G3 om.) धुरं धुर्य इवोद्वहन्.

21 G3 om. 21^{a} (cf. v.l. 19). — a) B2 सत्य° (for सर्व°). — 21^{ab} = (var.) 5. 34. 81^{ab}.

22 K5 om. 22. — a) D7 transp. कुरु° and सर्वे°. — b) D3.4 सर्वेषु; D7 T1.2 (*inf. lin.*) M धर्मज्ञः (M4 *inf. lin.* सर्वज्ञः) (for धर्मतः). D2-4.7.9 T1 G1.5 श्रुत(D3.4.9 °ति)वित्तमः. — c) Hypermetric! D10 °बाहुः (for °भुजः). K1.2 B2 D2 m प्रियदर्शी दीर्घबाहुः; K4 B1.3-5 Dn D1.5-8 प्रियदर्शी (D1 °र्शी) दीर्घभुजः; S सुदर्शनो दीर्घबाहुः (G3.4 M2.5 °भुजः).

23 a) Ds2 T1 G4.5 यस्य (for यः स). K2 T2 °बलो (for °प्राणो). — b) K4 B D (except D7.10) महाबलः (for वृको°). — K5 om. 23^{c}–24^{b}. — c) K4 B2.4.5 Dn Ds D5.6.8 सामर्षः (for अमर्षी). — d) D3 पांडवानां प्रियंकरः.

24 K5 om. 24^{ab} (cf. v.l. 23). — a) K2 B D (except Dn1 D7.10) G4 तु (for च). K4 कीचकस्यातिबलिनः. Ca.d cite सज्ञातेः (as in text). — b) T G1.2.5 निहंता (for यो हन्ता). — c) D1.3 तु; D3.4.9 यः; D7 हि (for च). Some MSS. हिडंबस्य.

25 b) K4 B Dn Ds D5.6.8 मातरिश्वसमः; D1.2

C. 5. 3153
B. 5. 90. 25
K. 5. 90. 25

जितात्मा पाण्डवोऽमर्षी भ्रातुस्तिष्ठति शासने ॥ २६
तेजोराशिं महात्मानं बलौघममितौजसम् ।
भीमं प्रदर्शनेनापि भीमसेनं जनार्दन ।
तं ममाचक्ष्व वार्ष्णेय कथमद्य वृकोदरः ॥ २७
आस्ते परिघबाहुः स मध्यमः पाण्डवोऽच्युत ।
अर्जुनेनार्जुनो यः स कृष्ण बाहुसहस्रिणा ।
द्विबाहुः स्पर्धते नित्यमतीतेनापि केशव ॥ २८
क्षिपत्येकेन वेगेन पञ्च बाणशतानि यः ।
इष्वस्त्रे सदृशो राज्ञः कार्तवीर्यस्य पाण्डवः ॥ २९
तेजसादित्यसदृशो महर्षिप्रतिमो दमे ।
क्षमया पृथिवीतुल्यो महेन्द्रसमविक्रमः ॥ ३०
आधिराज्यं महद्दीप्तं प्रथितं मधुसूदन ।
आहृतं येन वीर्येण कुरूणां सर्वराजसु ॥ ३१
यस्य बाहुबलं घोरं कौरवाः पर्युपासते ।
स सर्वरथिनां श्रेष्ठः पाण्डवः सत्यविक्रमः ॥ ३२
योऽपाश्रयः पाण्डवानां देवानामिव वासवः ।
स ते भ्राता सखा चैव कथमद्य धनंजयः ॥ ३३
दयावान्सर्वभूतेषु ह्रीनिषेधो महास्त्रवित् ।
मृदुश्च सुकुमारश्च धार्मिकश्च प्रियश्च मे ॥ ३४
सहदेवो महेष्वासः शूरः समितिशोभनः ।
भ्रातॄणां कृष्ण शुश्रूषुर्धर्मार्थकुशलो युवा ॥ ३५
सदैव सहदेवस्य भ्रातरो मधुसूदन ।
वृत्तं कल्याणवृत्तस्य पूजयन्ति महात्मनः ॥ ३६
ज्येष्ठापचायिनं वीरं सहदेवं युधां पतिम् ।
शुश्रूषुं मम वार्ष्णेय माद्रीपुत्रं प्रचक्ष्व मे ॥ ३७
सुकुमारो युवा शूरो दर्शनीयश्च पाण्डवः ।

मरुत्पतिसमः; T2 युवा वायुसमः. Ca.d cite मरुत्पतिः. K4 B D (except D2-4.7.9.10) T2 G2 बले (for जवे). — ^{c}) D2 M3-5 कोपे (for क्रोधे).

26 K5 om. 26^{a}–27^{b}. — ^{b}) M1.2 विनीय (for निधाय). D3.4.9 M4 परंतप.

27 K5 om. 27^{ab} (cf. v.l. 26). — ^{a}) D8 जितात्मानं (for महा°). — ^{b}) K4 B Dn D3 D5-8 वरिष्ठम् (for बलौघम्). T2 (before corr.) अतितेजसं (for अमितौ°). D1 बलघ्नसमतेजसं. — ^{e}) Ds2 S प्रदर्शने च; Ca °नेन (as in text). — K5 om. 27^{e}–28^{b}.

28 K5 om. 28^{ab} (cf. v.l. 27). — ^{b}) B4 Dn बली (for ऽच्युत). — ^{c}) K4 Dn1 D3.4.9 तुल्यः; S (except M4) योसौ (for यः स). Ca cites अवरः (? for अर्जुनः). — ^{f}) D5 अभीतेन; Ca अतीतेन (as in text).

29 ^{b}) Ds2 D3.4.9 G4 च (for यः). — ^{c}) D1.3.4.9 इष्वस्त्रेण समो राज्ञः. — ^{d}) D2 माधव; G4 चार्जुनः (for पाण्डवः).

30 ^{a}) D3.4.9 T G (except G1) °संकाशः (for °सदृशः). — ^{b}) K4 B D (except D2-4.7.9.10) महर्षिसदृशः; T G1.2.5 ब्रह्मर्षिप्रतिमः.

31 K5 om. 31^{a}–32^{b}. — ^{a}) K1.2 (by corr.) Ds2 D5 (by corr.) G3 अधिराज्यं; Ca.d as in text. K4 G1.3 महादीप्तं; G4 प्रशास्ति हि. — ^{b}) K2 पांडवे; S पार्थिवं (for प्रथितं). — ^{e}) S (except M2) विक्रम्य (for वीर्येण). — After 31, S read 34^{ab} (G1.5, the whole of 34).

32 K5 om. 32^{ab} (cf. v.l. 31). — ^{ab}) K4 B D (except D3.4.7.9.10) सर्वं (for घोरं), and पांडवाः (for कौरवाः). — G3 om. 32^{c}–33^{d}. — ^{c}) T G (G3 om.) यः (for स). K5 सर्वेषां रथिनां श्रेष्ठः. — After 32, M reads 34^{cd}; while N (except K1; K3 missing) ins.:

397* यं गत्वाभिमुखः संख्ये न जीवन्कश्चिदाव्रजेत् ।
यो जेता सर्वभूतानामजेयो जिष्णुरच्युत ।

[(L. 2) K2 B3 Ds2 D6 अच्युतः; K5 D1-4.9 उच्यते.]

33 G3 om. 33 (cf. v.l. 32); K5 om. 33–34; K1 om. 33^{ab}. — ^{a}) K2 उपाश्रयः; K4 आश्रयः; Dn1 D3.4.9 चाश्रयः; M3.4 वाश्रयः (for अपाश्रयः). — ^{c}) D1.2 अपि (for एव).

34 K5 om. 34 (cf. v.l. 33). For sequence of S cf. v.l. 31, 32. — ^{b}) K4 B D (except D1.7) G4 ह्रीनिषेवः. D2 महाद्युतिः. — ^{e}) D3.4.9 महास्त्रः (for मृदुश्च). — After 34, T G1-3.5 read 38–41, followed by a *repetition* of 34.

35 K5 om. 35^{e}–37^{b}. — ^{d}) T2 G2 धर्मात्मा कुशलः; G4 धर्मार्थसहितः. D1.2 बली (for युवा).

37 K5 om. 37^{ab} (cf. v.l. 35). — ^{a}) K4 ज्येष्ठानुयायिनं; B2-4 Dn D3-5.8 T1 G1.3.4 Cn ज्येष्ठोपचायिनं (Dn1 D3.4 °रिणं); D9 श्रेष्ठो°; Ca as in text. Cd cites अपचायी. K1.2.4 B3 D3.4.7.9.10 शूरं; D2 नित्यं; G3.4 M घोरं (for वीरं). — ^{b}) T1 G1.5 महामतिं (for युधां पतिम्). — ^{e}) M (except M1) शुश्रूषुः. — ^{d}) K2 च शंस (for प्रचक्ष्व).

भ्रातृणां कृष्ण सर्वेषां प्रियः प्राणो बहिश्चरः ॥ ३८
चित्रयोधी च नकुलो महेष्वासो महाबलः ।
कच्चित्स कुशली कृष्ण वत्सो मम सुखैधितः ॥ ३९
सुखोचितमदुःखार्हं सुकुमारं महारथम् ।
अपि जातु महाबाहो पश्येयं नकुलं पुनः ॥ ४०
पक्ष्मसंपातजे काले नकुलेन विनाकृता ।
न लभामि सुखं वीर साद्य जीवामि पश्य माम् ॥ ४१
सर्वैः पुत्रैः प्रियतमा द्रौपदी मे जनार्दन ।
कुलीना शीलसंपन्ना सर्वैः समुदिता गुणैः ॥ ४२
पुत्रलोकात्पतिलोकान्वृण्वाना सत्यवादिनी ।
प्रियान्पुत्रान्परित्यज्य पाण्डवानन्वपद्यत ॥ ४३
महाभिजनसंपन्ना सर्वकामैः सुपूजिता ।
ईश्वरी सर्वकल्याणी द्रौपदी कथमच्युत ॥ ४४
पतिभिः पञ्चभिः शूरैरग्निकल्पैः प्रहारिभिः ।
उपपन्ना महेष्वासैर्द्रौपदी दुःखभागिनी ॥ ४५
चतुर्दशमिमं वर्षं यन्नापश्यमरिंदम ।
पुत्राधिभिः परिद्यूनां द्रौपदीं सत्यवादिनीम् ॥ ४६
न नूनं कर्मभिः पुण्यैरश्नुते पुरुषः सुखम् ।
द्रौपदी चेत्तथावृत्ता नाश्नुते सुखमव्ययम् ॥ ४७
न प्रियो मम कृष्णाया बीभत्सुर्न युधिष्ठिरः ।
भीमसेनो यमौ वापि यदपश्यं सभागताम् ॥ ४८
न मे दुःखतरं किंचिद्भूतपूर्वं ततोऽधिकम् ।
यद्द्रौपदीं निवातस्थां श्वशुराणां समीपगाम् ॥ ४९
आनायितामनार्येण क्रोधलोभानुवर्तिना ।

C. 5. 3179
B. 5. 90. 51
K. 5. 90. 51

38 K_{5} om. 38. For sequence in T $G_{1-3.5}$, cf. v.l. 34. — ^{b}) B (except B_{3}) D (except $D_{7.10}$) चैव (for कृष्ण).

39 For sequence in T $G_{1-3.5}$ cf. v.l. 34. — ^{b}) $K_{1.2.5}$ $D_{3.4.7.9}$ °रथः (for °बलः). — ^{c}) $K_{1.2.5}$ D_{7} तु; D_{1} न; G_{2} च (for स). — ^{d}) $B_{2.4}$ transp. वत्सः and मम. $D_{3.4.9}$ बालो; D_{7} पुत्रो (for वत्सो). K (K_{3} missing) $B_{1.5}$ $D_{2-4.7.9.10}$ सुखोचितः (for सुखै°).

40 K_{5} om. 40^{a}–41^{b}. For sequence in T $G_{1-3.5}$ cf. v.l. 34. — ^{c}) T_{1} $G_{1.4.5}$ महाबाहुं. — ^{d}) T_{1} G_{1} प्रियं (for पुनः).

41 K_{5} om. 41^{ab} (cf. v.l. 40). For sequence in T $G_{1-3.5}$ cf. v.l. 34. — ^{a}) Ds $D_{1.2}$ Ca °संघातजे काले; S °संघातजं कालं. Cd.s cite पक्ष्मसंघातजं, Cap °संपातजं. — ^{c}) M_{3-5} transp. न and लभामि. K_{4} B D (except Dn_{1} $D_{3.4.7.9.10}$) धृतिं (for सुखं). — ^{d}) Ds पश्यतां (for पश्य माम्).

42 ^{a}) N (except $K_{1.2.4}$ $D_{3.4.9}$; K_{3} missing) प्रियतरा. — ^{c}) $K_{4.5}$ B (except B_{3}) D (except $D_{1.2.7.10}$) T_{2} $G_{3.4}$ रूप° (for शील°). — K_{2} om. (hapl.) 42^{d}–44^{a}. — After 42, T $G_{1.2.5}$ ins.:

398* पुत्री द्रुपदराजस्य विख्याता सत्यवादिनी ।

43 K_{2} om. 43 (cf. v.l. 42). — ^{a}) $K_{1.5}$ $D_{7.10}$ पितृलोकात्; K_{4} $D_{3-5.9}$ S (except $M_{1.2}$) पुत्रलोकान्; Cs पुत्रलोकात् (as in text). K_{1} D_{1} भर्तृलोकं; K_{5} B_{4} $D_{2.7.10}$ Cn.s पतिलोकं; G_{4} भर्तृलोकान्. — ^{c}) Ds प्रियान्परित्यज्य सुतान्. — ^{d}) $K_{1.5}$ B_{2} Ds $D_{1.7.10}$ Cd अन्वरुध्यत; Dn $D_{2.5.6.8}$ Cap अनुरुध्यते; $D_{3.4.9}$ उपपद्यते; T_{1} $G_{1.5}$ अन्ववर्तत; G_{3} अभ्यपद्यत; Ca अनुपद्यते.

44 K_{5} om. 44^{ab}; K_{2} om. 44^{a} (cf. v.l. 42). — ^{b}) K_{1} तु पूजिता; K_{2} समेधिता; $D_{1.2}$ (before corr.) T G_{1-3} M (except M_{1}) सुखैधिता; $D_{3.4.9}$ $G_{4.5}$ सुखोचिता. — ^{c}) S ईश्वरा. D_{1} सा हि (for सर्व-).

45 ^{b}) $K_{1.2}$ D_{7} प्रतापिभिः (for प्रहा°). — K_{4} om. 45^{c}–46^{d}; K_{5} om. 45^{c}–49^{b}. — ^{d}) K_{2} D_{1} सुखभागिनी; $D_{3.4.9}$ वसुधासमा (for दुःख°).

46 $K_{4.5}$ om. 46 (cf. v.l. 45). — ^{a}) S त्रयोदशं; Cs चतुर्दशं (as in text). B D (except $D_{1-4.7.9.10}$) इदं (for इमं). — ^{b}) $K_{1.2}$ Dn_{1} $D_{1.2}$(m as in text)$_{.3.4.7.9}$ अपश्यं (for नापश्यं). S यां न पश्याम्यरिंदम. — ^{c}) K_{1} $D_{1.2.8.9}$ S (except G_{4} M_{1}) पुत्रादिभिः. G_{4} परिद्यूना; $M_{1.3.4}$ परिन्यूनां. — ^{d}) G_{4} द्रौपदी °वादिनी.

47 K_{5} om. 47 (cf. v.l. 45). — ^{a}) $D_{3.4.9}$ नूनं स्वकर्मभिः. S शुक्लैर् (for पुण्यैर्). — ^{b}) S अश्नुवंति स्त्रियः सुखं. — ^{d}) G_{5} om. न. T_{2} G_{2} दुःखम् (for सुखम्). K_{2} अश्नुते दुःखमुत्तमं.

48 K_{5} om. 48 (cf. v.l. 45). — ^{a}) $B_{3.4}$ Dn_{1} कृष्णाथो; Ca.d as in text. K_{2} नाप्रियाण्याहतुः कृष्णां; S न मे प्रिया द्रौपदेयाः (G_{4} न च मे द्रौपदेयाश्च). — K_{4} om. 48^{b}–49^{c}. — ^{b}) S न बीभत्सुयुधिष्ठिरौ. — ^{c}) B_{3} $D_{1.2.7.9}$ च (for वा). S न भीमसेनो न यमौ (G_{4} भीमसेनो न च यमौ). — ^{d}) $K_{1.2}$ $D_{1-5.7-10}$ तां; Dn_{2} तदा; Ds यां; T $G_{2.3.5}$ M_{3-5} यदा; G_{4} न च (for यद्). Ds अपश्यत्; M अपश्यन्. K_{1} $D_{3.4.8-10}$ M_{1} सभां गतां.

C. 5. 3179
B. 5. 90. 51
K. 5. 90. 51

सर्वे प्रैक्षन्त कुरव एकवस्त्रां सभागताम् ॥ ५०
तत्रैव धृतराष्ट्रश्च महाराजश्च बाह्लिकः ।
कृपश्च सोमदत्तश्च निर्विण्णाः कुरवस्तथा ॥ ५१
तस्यां संसदि सर्वस्यां क्षत्तारं पूजयाम्यहम् ।
वृत्तेन हि भवत्यार्यो न धनेन न विद्यया ॥ ५२
तस्य कृष्ण महाबुद्धेर्गम्भीरस्य महात्मनः ।
क्षत्तुः शीलमलंकारो लोकान्विष्टभ्य तिष्ठति ॥ ५३
सा शोकार्ता च हृष्टा च दृष्ट्वा गोविन्दमागतम् ।
नानाविधानि दुःखानि सर्वाण्येवान्वकीर्तयत् ॥ ५४
पूर्वैराचरितं यत्तत्कुराजभिररिंदम ।
अक्षद्यूतं मृगवधः कच्चिदेषां सुखावहम् ॥ ५५
तन्मां दहति यत्कृष्णा सभायां कुरुसंनिधौ ।
धार्तराष्ट्रैः परिक्लिष्टा यथा नकुशलं तथा ॥ ५६
निर्वासनं च नगरात्प्रव्रज्या च परंतप ।
नानाविधानां दुःखानामावासोऽस्मि जनार्दन ।
अज्ञातचर्या बालानामवरोधश्च केशव ॥ ५७
न स्म क्लेशतमं मे स्यात्पुत्रैः सह परंतप ।
दुर्योधनेन निकृता वर्षमद्य चतुर्दशम् ॥ ५८
दुःखादपि सुखं न स्याद्यदि पुण्यफलक्षयः ।
न मे विशेषो जात्वासीद्धार्तराष्ट्रेषु पाण्डवैः ॥ ५९

---

49 K_{1} om. 49; K_{4} om. 49^{abc}; K_{5} om. 49^{ab} (cf. v.l. 48, 45). — ^{a}) S अद्भुततरं (T_{1} $G_{1.3-5}$ °मं) (for दुःखतरं). — ^{b}) $D_{5.6}$ गत° (for भूत°). D_{1} तथाविधं (for ततोऽधिकम्). B_{3} कृतपूर्वमरिंदम. — ^{c}) K_{2} विवासस्थां; Cs नियत°; Cd.ap निवा° (as in text). B Dn Ds D_{2} m. $_{5.6.8}$ Ca स्त्रीधर्मिणीं द्रौपदीं यत्; D_{2} यद्द्रौपदीं सभासंस्थां; $D_{3.4.9}$ यां द्रौपदीं चिंतयंत्याः.

50 ^{a}) K_{4} Dn_{2} Ds $D_{7.8}$ अनायितां; $D_{1.3.4.9}$ आनीतां तां. — ^{c}) K_{5} Dn Ds $D_{1.3.4.7-10}$ T $G_{2.5}$ प्रेक्षंत. K_{2} प्रैक्षंत कुरवः सर्वे.

51 K_{5} om. 51^{a}–61^{b}. — ^{a}) Ds_{2} D_{7} तथा; G_{3} अत्र (for तत्र). K_{1} एष; B_{3} वै; S मे (for एव). — ^{c}) T_{1} $G_{1.4}$ सौमदत्ति°. — ^{d}) Ds निविष्टाः (for निर्विण्णाः). K_{1} $D_{1.2.7.10}$ G_{2} तदा (for तथा).

52 K_{5} om. 52 (cf. v.l. 51). — ^{a}) K_{4} B D (except $D_{1.7}$) सर्वेषां (for सर्वस्यां).

53 K_{5} om. 53 (cf. v.l. 51). — ^{d}) $K_{1.2}$ D_{7} लोकं (for लोकान्). T_{2} G_{2} आवृत्य (for विष्टभ्य). — After 53, T $G_{1.2.5}$ read 56 followed by 55.

54 K_{5} om. 54 (cf. v.l. 51). Before 54, N (K_{3} missing; K_{5} om.) $G_{1.3.5}$ ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — ^{a}) T_{2} G_{2} संहृष्टा (for च हृष्टा). — T_{1} $G_{1.5}$ *repeat* 54^{cd} after 88. — After 54, T_{2} G_{2} ins.:

399* जन्मप्रभृति संप्राप्तं दुःखं नानाविधं बहु ।
अश्रुपूर्णमुखी खिन्ना सर्वं चैवान्वचिन्तयत् ।

55 K_{5} om. 55 (cf. v.l. 51). T $G_{1.2.5}$ transp. 55 and 56, and read them after 53. — ^{a}) D_{2} (m as in text) तु; D_{6} हि; D_{7} च (for तत्). — ^{b}) $K_{1.2}$ $D_{1.2}$ (m as in text) T $G_{1.2.5}$ M_{3} सुराजभिर्; $D_{3.4.6.9}$ G_{4} कुरुराजैर् (for कुराजभिर्). — ^{d}) D_{2} कथं; Cs कच्चित् (as in text). Ds D_{2} Ca तेषां (for एषां). — After 55, $D_{7.10}$ ins.:

400* तन्नः क्लेशतमं मे स्यात्पुत्रैः सह परंतप ।

56 K_{5} om. 56 (cf. v.l. 51). T $G_{1.2.5}$ transp. 55 and 56, and read them after 53. — ^{a}) M मा (for मां). S (except T_{2} G_{2}) transp. यत् and कृष्णा. — ^{b}) K_{2} D_{3} G_{4} कुरुसंसदि. — ^{c}) K_{2} परिक्षिप्ता; G_{4} परिद्यूना. — ^{d}) K_{1} ह्यकुशलं; $D_{2.5.6.8}$ न कुलजं; T G (except G_{3}) न कुलजा (for न कुशलं).

57 K_{5} om. 57 (cf. v.l. 51). T_{1} $G_{1.5}$ transp. 57^{ab} and 57^{cd}. — ^{b}) K_{1} $D_{7.10}$ अपि; K_{2} तु; Cs च (as in text). — D_{5} om. 57^{cd}; D_{6} om. (hapl.) 57^{c}–58^{b}. — D_{1} reads 57^{cd} after 58. — ^{d}) K_{4} B D (except $D_{1.2.7.8.10}$) अभिज्ञास्मि; T_{2} G_{2} आवासास्मि. — ^{f}) B Dn Ds माधव (for केशव).

58 K_{5} om. 58; $D_{6.7}$ om. 58^{ab} (cf. v.l. 51, 57). — ^{a}) $K_{1.2}$ $D_{1.2}$ अस्मात्; K_{4} B Dn Ds $D_{5.8.10}$ मे (for स्म). K_{1} क्लेशं मतं; K_{4} T_{2} $G_{2.3}$ क्लेशकरं; D_{2} क्लेशोदयः; D_{10} क्लेशो मतः (for क्लेशतमं). K_{4} B Dn Ds $D_{5.8}$ तत् (for मे). G_{3} अभूत् (for स्यात्). $D_{3.4.9}$ तस्मात्कथं शमो मे स्यात्. — ^{b}) D_{1} सुतैः सममरिंदम; D_{2} पुत्रैः सार्धमरिंदम. — ^{d}) T_{2} $G_{1.2.5}$ अत्र (for अद्य). K_{4} B_{4} Dn_{2} चतुर्दश; S त्रयोदशं. — After 58, D_{1} reads 57^{cd}.

59 K_{5} om. 59 (cf. v.l. 51). — ^{a}) T $G_{1.2.4}$ सुदुःखं; G_{5} सुखस्य; Cs सुखं न (as in text). K_{4} $B_{3.4}$ Dn_{2} $D_{1.7.10}$ Cn नः (for न). G_{5} अद्य; Cs स्यात् (as in text). — ^{b}) T_{1} G_{4} इति; G_{5} दिवि; Cs यदि (as in text). — ^{c}) Ds ज्ञात्वासीत्; $D_{3.4.9}$ यस्त्वासीत्.

60 K_{5} om. 60 (cf. v.l. 51). — ^{a}) K_{1} कृत्वाहं (for कृष्ण त्वां). D_{1} M त्वा (for त्वां). — ^{b}) B_{2}

तेन सत्येन कृष्ण त्वां हतामित्रं श्रिया वृतम् ।
अस्माद्विमुक्तं संग्रामात्पश्येयं पाण्डवैः सह ।
नैव शक्याः पराजेतुं सत्त्वं ह्येषां तथागतम् ॥ ६०
पितरं त्वेव गर्हेयं नात्मानं न सुयोधनम् ।
येनाहं कुन्तिभोजाय धनं धूर्तैरिवार्पिता ॥ ६१
बालां मामार्यकस्तुभ्यं क्रीडन्तीं कन्दुहस्तकाम् ।
अददात्कुन्तिभोजाय सखा सख्ये महात्मने ॥ ६२
साहं पित्रा च निकृता श्वशुरैश्च परंतप ।
अत्यन्तदुःखिता कृष्ण किं जीवितफलं मम ॥ ६३
यन्मा वागब्रवीन्नक्तं सूतके सव्यसाचिनः ।
पुत्रस्ते पृथिवीं जेता यशश्चास्य दिवं स्पृशेत् ॥ ६४
हत्वा कुरून्ग्रामजन्ये राज्यं प्राप्य धनंजयः ।
भ्रातृभिः सह कौन्तेयस्त्रीन्मेधानाहरिष्यति ॥ ६५
नाहं तामभ्यसूयामि नमो धर्माय वेधसे ।
कृष्णाय महते नित्यं धर्मो धारयति प्रजाः ॥ ६६
धर्मश्चेदस्ति वार्ष्णेय तथा सत्यं भविष्यति ।
त्वं चापि तत्तथा कृष्ण सर्वं संपादयिष्यसि ॥ ६७
न मां माधव वैधव्यं नार्थनाशो न वैरिता ।
तथा शोकाय भवति यथा पुत्रैर्विनाभवः ॥ ६८
याहं गाण्डीवधन्वानं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
धनंजयं न पश्यामि का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ ६९
इदं चतुर्दशं वर्षं यन्नापश्यं युधिष्ठिरम् ।
धनंजयं च गोविन्द यमौ तं च वृकोदरम् ॥ ७०
जीवनाशं प्रनष्टानां श्राद्धं कुर्वन्ति मानवाः ।

C. 5. 3201
B. 5. 90. 71
K. 5. 90. 71

श्रियायुतं; D_1 श्रियान्वितं. — ^{c}) B_3 D_5 S तस्मात् (for अस्मात्). D_8 हि मुक्तं; S प्रमुक्तं (for विमुक्तं). — ^{e}) $B_{1.3.5}$ शक्यं; B_4 T $G_{1.2.5}$ $M_{3.4}$ शक्ताः (for शक्याः). D_1 परं जेतुं; S (except G_{3-5} M_3) परे जेतुं (for परा°). — ^{f}) K_4 $B_{2.4}$ Dn D_5 $D_{5.6.8}$ सर्वं; $D_{3.4.9}$ सत्यं (for सत्त्वं). S तेषां (for ह्येषां). K_4 B D (except $D_{1.3.4.7.9.10}$) M_4 (*inf. lin.*) °विधं (for °गतम्).

61 K_5 om. 61^{ab} (cf. v.l. 51). — ^{a}) T_1 $G_{4.5}$ च (for तु). S C_s गर्हामि (for गर्हेयं). — ^{b}) K_2 $D_{1.2}$ न त्वां नापि सुयोधनं. — K_5 om. (hapl.) 61^{d}–62^{c}. — ^{d}) B_4 Dn_2 $D_{5.8}$ Cn वृत्तैः; D_6 दृष्टैः; $Cnp.s$ धूर्तैः (as in text). $D_{3.4.9.10}$ धनं धूर्तेष्विवार्पितं. ❀ Nil.: धूर्तैरिवेत्यपपाठः । ❀

62 K_5 om. 62^{abc} (cf. v.l. 61). — ^{a}) T_1 G_1 पिता (for बालां). T_2 G_2 आढ्यकः; Ca आर्यकः (as in text). — ^{b}) D_7 क्रोशंतीं (for क्रीडन्तीं). Some MSS. °हस्तिकां. — 62^{cd} = (var.) 1. 104. 3^{cd}. — ^{c}) $K_{2.4}$ $B_{1.3.5}$ D_5 $D_{2-4.7.9.10}$ अददत्; $B_{2.4}$ Dn_1 D_6 अदात्तु; Dn_2 आदात्तु; D_1 आददात्. — ^{d}) M सख्युः (for सख्ये).

63 ^{a}) K_2 T_2 G_2 अपि; $D_{1.3.4}$ Ca वि- (for च). — ^{b}) $G_{1.5}$ श्वशुराणां परंतप. — ^{c}) $D_{2.5.6.8}$ अत्यंतं (for अत्यन्त-). — K_5 om. (hapl.) 63^{d}–67^{c}.

64 K_5 om. 64 (cf. v.l. 63). — ^{a}) N (except Ds_2 D_1; K_3 missing; K_5 om.) G_4 मां (for मा). K_2 स्वस्था; Dn_1 $D_{3.4.9}$ तर्हिकं; D_2 (before corr.) S पूर्वं (for नक्तं). — 64^{cd} = 5. 135. 4^{ab}. — ^{c}) $K_{1.2}$ $D_{3.9}$ पृथिवी-. — ^{d}) $K_{1.2}$ D_{10} यशसा च (for °श्चास्य). $D_{3.4.9}$ दिशः (for दिवं). S दिवि (M °व) स्पृक्चास्य वै यशः.

65 = (var.) 5. 135. 4^{cd}, 5^{cd}. — K_5 om. 65 (cf. v.l. 63). — ^{a}) D_1 जित्वा (for हत्वा). $D_{3.4.9}$ G_4 शत्रून् (for कुरून्). K_1 D_8 G_4 राजमध्ये; K_4 B Dn $D_{3-7.10}$ Ca महाजन्ये; D_5 महायज्ञैः; $T_{1.2}$ (*inf. lin.*) $G_{1.3}$ स संग्रामे; T_2 G_2 राजमेधे (for ग्राम°). K_2 D_2 हत्वा कुरूंश्च संग्रामे.

66 = (var.) 5. 135. 8. — K_5 om. 66 (cf. v.l. 63). — ^{a}) D_5 ताः; Ca तां (as in text). D_5 नाभ्यसूयामि; M_{3-5} अभ्यसूयानि; Ca. s as in text. — ^{b}) $D_{3.4.9}$ नैव (for नमो). — ^{c}) T_2 G_2 तुभ्यं (for नित्यं). T_1 कृष्णाय धर्मप्रभवे. — ^{d}) D_5 T_1 धारयते.

67 = 5. 135. 7. — K_5 om. 67^{abc} (cf. v.l. 63). — ^{b}) K_4 B D (except $D_{7.10}$) यथा वागभ्यभाषत.

68 K_5 om. 68^{a}–69^{b}. — ^{a}) D_5 मे; D_1 G_5 मा (for मां). — ^{b}) $K_{1.4}$ B Dn D_5 $D_{3.4.7}$ $G_{2.4}$ Ca वैरता. $D_{5.6.8}$ राज्यनाशे न वैरता. — ^{c}) K_2 दधते; K_4 $B_{1.3.4}$ Dn T G दहति; $B_{2.5}$ D_5 $D_{2.5.6}$ दधति; $D_{3.4.9}$ बाधंते (for भवति). — ^{d}) K_1 $D_{6.10}$ T_2 $G_{1.2}$ M विनाभवं; K_2 विनाकृता.

69 K_5 om. 69^{ab} (cf. v.l. 68). — ^{a}) $B_{1.3}$ S सा (for या). — K_5 transp. 69^{cd} and 70^{ab}.

70 ^{a}) $K_{2.4}$ B D (except $D_{1.7.10}$) C_s इतः; G_4 इमं (for इदं). S त्रयोदशं (for चतुर्दशं). — ^{b}) $D_{3.4.9}$ या न पश्ये युधिष्ठिरं. — K_2 om. 70^{cd}. — ^{d}) M_{3-5} त्वां (for तं).

71 ^{a}) K_2 जीवतां संप्रनष्टानां; K_4 $D_{2.5.6.8}$ जीव-

C. 5. 3201
B. 5. 90. 72
K. 5. 90. 72

अर्थतस्ते मम मृतास्तेषां चाहं जनार्दन ॥ ७१
ब्रूया माधव राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
भूयांस्ते हीयते धर्मो मा पुत्रक वृथा कृथाः ॥ ७२
पराश्रया वासुदेव या जीवामि धिगस्तु माम् ।
वृत्तेः कृपणलब्धाया अप्रतिष्ठैव ज्यायसी ॥ ७३
अथो धनंजयं ब्रूया नित्योद्युक्तं वृकोदरम् ।
यदर्थं क्षत्रिया सूते तस्य कालोऽयमागतः ॥ ७४
अस्मिंश्चेदागते काले कालो वोऽतिक्रमिष्यति ।
लोकसंभाविताः सन्तः सुनृशंसं करिष्यथ ॥ ७५
नृशंसेन च वो युक्तांस्त्यजेयं शाश्वतीः समाः ।
काले हि समनुप्राप्ते त्यक्तव्यमपि जीवितम् ॥ ७६
माद्रीपुत्रौ च वक्तव्यौ क्षत्रधर्मरतौ सदा ।
विक्रमेणार्जितान्भोगान्वृणीतं जीवितादपि ॥ ७७
विक्रमाधिगता ह्यर्थाः क्षत्रधर्मेण जीवतः ।
मनो मनुष्यस्य सदा प्रीणन्ति पुरुषोत्तम ॥ ७८
गत्वा ब्रूहि महाबाहो सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
अर्जुनं पाण्डवं वीरं द्रौपद्याः पदवीं चर ॥ ७९
विदितौ हि तवात्यन्तं क्रुद्धाविव यथान्तकौ ।
भीमार्जुनौ नयेतां हि देवानपि परां गतिम् ॥ ८०
तयोश्चैतदवज्ञानं यत्सा कृष्णा सभां गता ।
दुःशासनश्च कर्णश्च परुषाण्यभ्यभाषताम् ॥ ८१
दुर्योधनो भीमसेनमभ्यगच्छन्मनस्विनम् ।
पश्यतां कुरुमुख्यानां तस्य द्रक्ष्यति यत्फलम् ॥ ८२
न हि वैरं समासाद्य प्रशाम्यति वृकोदरः ।

नाशात्प्रन°; Ds2 D1 जीवनाशे प्रन°; D7 M जीवनाशप्रन°. A few MSS. प्रणष्टानां. — d) D1 अहं तेषां जनार्दन.

72 K5 om. 72^{a}–74^{b}. — c) K1 गीयते; G4 नियतः (for हीयते). — d) B3 मा च पुत्रक तत्कृथाः; T1 G1. 2. 5 मा मा (T1 G1 स्म) पुत्र वृथा कृथाः.

73 K5 om. 73 (cf. v.l. 72). — a) T1 G1 परश्रिया; M पराश्रयात्. — b) G2 यावज्जीवं; G5 याहं जीवे (for या जीवामि). K4 B D (except D7. 10) या जीवति धिगस्तु तां. — c) T1 G4. 5 वृत्तैः. K4 B D (except D7) कार्पण्य(D1 कृपालो)लब्धायाः.

74 =(var.) 5. 135. 9^{abcd}. — K5 om. 74^{ab} (cf. v.l. 72). — a) K2 T G (except G3) M5 अतो (for अथो). — b) K1 D1. 10 उक्तो हि; B2. 4 Ds D2 (before corr.). 3. 4. 7. 9 Ca उद्युक्तः. K1 B4 Ds D1. 7. 10 वृकोदरः. 74^{cd} = 5. 157. 7^{a}, 5^{d}.

75 a) K1. 5 D7. 9 अस्मिश्चित्; S तस्मिंश्चेत्. — b) Dn Ca मिथ्या; T G (except G3) M1 (*inf. lin.* as in text). 2 कार्यं; M3–5 कालं (for कालो). K5 D6. 10 T1 वा; Dn Ca च; G5 यः (for वो). K2 विक्रमिष्यति; M1 (*inf. lin.* as in text). 3–5 अतिक्रमिष्यते; Ca. d. s as in text. D1 कालो व्यतिक्रमिष्यति. — K5 om. 75^{c}–89^{d}. — d) B3 Ds D7 मा नृशंसं; Cd स्वनृशंसं; Cs अनृशंसं; Ca सुनृशंसं (as in text). G5 सदृशं संकरिष्यथ.

76 K5 om. 76 (cf. v.l. 75). — a) T1 G1. 3 M तु (for च). K1 D1 (m as in text). 7. 10 समायुक्तान्; K2 समायुक्ताः; D6 च वो शक्ताः; T2 G2. 5 तु ये युक्ताः; G3 च वो युक्ताः; G4 समायुक्तं (for च यो युक्तान्). — c) K1 D1. 7. 10 समतिक्रांते (for समनु°). — d) B3 Dn जीवनं (for जीवितं).

77 =(var.) 5. 135. 13. — K5 om. 77 (cf. v.l. 75). — b) S क्षत्रधर्मे सदा रतौ (T2 G2 व्यवस्थितौ). — c) K1 S (except M5) जितान् (for अर्जितान्). S (except G4 M2) लोकान् (for भोगान्). — d) K1. 2. 4 D1–4. 9 वृणीध्वं; B3 वृणुध्वं; G3 M (except M2) वृणीतां; G5 वृणीथाः.

78 =5. 135. 14. — K5 om. 78 (cf. v.l. 75). — a) G3. 4 अभि° (for अधि°). G4 om. हि.

79 =(var.) 5. 135. 19. — K5 om. 79 (cf. v.l. 75). — c) T1 G5 वीर.

80 =(var.) 5. 135. 20. — K5 om. 80 (cf. v.l. 75). — a) K1. 2 B2. 4 D3. 4. 7. 9. 10 तवात्यर्थं. — b) K4 B1. 3. 5 Dn2 क्रुद्धौ तौ तु; B2. 4 Dn1 Ds D1. 2. 5. 6. 8 संक्रुद्धौ तौ (for क्रुद्धाविव). K2 D10 M1 (*inf. lin.* as in text) यमांतकौ. — d) G3 M तथा लोकान् (for देवानपि). T G (except G4) पराभवं (for परां गतिम्).

81 =(var.) 5. 135. 21^{abcd}. — K5 om. 81 (cf. v.l. 75). — a) S तयोश्चैव तदा(M °द)ज्ञातं. — b) D1. 2 S (except T2 G2) सभागता. K1. 2 Ds D7 यत्तां (K2 °त्र) कृष्णां सभा(K2 °भां)गतां.

82 K5 om. 82 (cf. v.l. 75). — b) K1 D3. 10 T1 G1 M1 अभ्यगर्जत्; K4 D2 (by corr.). 5–7 °गर्हत्; Cs अत्यगच्छत्; Ca. d as in text. K2 यशस्विनं; S सभागतं (for मन°).

83 K5 om. 83 (cf. v.l. 75). — a) = 5. 135. 9^{c}.

सुचिरादपि भीमस्य न हि वैरं प्रशाम्यति ।
यावदन्तं न नयति शात्रवाञ्शत्रुकर्शनः ॥ ८३
न दुःखं राज्यहरणं न च द्यूते पराजयः ।
प्रव्राजनं च पुत्राणां न मे तद्दुःखकारणम् ॥ ८४
यत्तु सा बृहती श्यामा एकवस्त्रा सभां गता ।
अशृणोत्परुषा वाचस्ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ८५
स्त्रीधर्मिणी वरारोहा क्षत्रधर्मरता सदा ।
नाभ्यगच्छत्तथा नाथं कृष्णा नाथवती सती ॥ ८६
यस्या मम सपुत्रायास्त्वं नाथो मधुसूदन ।
रामश्च बलिनां श्रेष्ठः प्रद्युम्नश्च महारथः ॥ ८७
साहमेवंविधं दुःखं सहेऽद्य पुरुषोत्तम ।
भीमे जीवति दुर्धर्षे विजये चापलायिनि ॥ ८८

तत आश्वासयामास पुत्राधिभिरभिप्लुताम् ।
पितृष्वसारं शोचन्तीं शौरिः पार्थसखः पृथाम् ॥ ८९
का नु सीमन्तिनी त्वादृग्लोकेष्वस्ति पितृष्वसः ।
शूरस्य राज्ञो दुहिता आजमीढकुलं गता ॥ ९०
महाकुलीना भवती ह्रदाद्ध्रदमिवागता ।
ईश्वरी सर्वकल्याणी भर्त्रा परमपूजिता ॥ ९१
वीरसूर्वीरपत्नी च सर्वैः समुदिता गुणैः ।
सुखदुःखे महाप्राज्ञे त्वादृशी सोढुमर्हति ॥ ९२
निद्रातन्द्री क्रोधहर्षौ क्षुत्पिपासे हिमातपौ ।
एतानि पार्था निर्जित्य नित्यं वीराः सुखे रताः ॥ ९३
त्यक्तग्राम्यसुखाः पार्था नित्यं वीरसुखप्रियाः ।
न ते स्वल्पेन तुष्येयुर्महोत्साहा महाबलाः ॥ ९४

C. 5. 3225
B. 5. 90. 95
K. 5. 90. 95

G3 M (except M5) समासज्य. — ^{f}) B4 D1.2.8 शत्रुकर्षणः. — After 83, M3–5 ins.:

401* तावदेव महाबाहुर्निशासु न सुखं लभेत् ।

84 =(var.) 5. 135. 16. — K5 om. 84 (cf. v.l. 75). — ^{b}) D5 M1.2 तु (for च). K1.2 T G1.2.5 M3–5 द्यूत- (for द्यूते). — ^{c}) K4 B4 Dn D2.10 तु (for च). — ^{d}) D2.5.8 दुःखकारकं. K2 T2 G2.4 न मे दुःखस्य कारकं. — After 84, T1 G4 ins.:

402* पश्यतां कुरुपुत्राणां न मे तद्दुःखकारणम् ।
[Posterior half = 84^{d}.]

85 =(var.) 5. 135. 17. — K5 om. 85 (cf. v.l. 75). — ^{a}) K1 D3.4.7.9 G3 यत्र; K2 यत्तत्; D1.2 यत्स (for यत्तु). — ^{b}) Dn1 T G1–4 M1.2 सभा- (for सभां). — ^{d}) K4 B D (except D1–4.7.9.10) किं नु दुःखतरं ततः.

86 =5. 135. 18. — K5 om. 86 (cf. v.l. 75). — ^{c}) K4 B (except B3) D (except D1) T G1.2.5 अभ्य° (for अध्य°). — After 86, G5 ins.:

403* स त्वस्या देवपुत्रायास्त्वं नाथो मधुसूदन ।,
which is followed by a *repetition* of 54^{cd} (see below).

87 K5 om. 87 (cf. v.l. 75); G5 om. 87–88. — ^{d}) K2 G2 महाबलः.

88 K5 G5 om. 88 (cf. v.l. 75, 87). — ^{b}) K1 D7.10 T2 (by corr.) सहामि; K4 B Dn D3 D3–6.9 सहेयं; T1 G1 सहे हि (for सहेऽद्य). — ^{d}) G4 विजये चापराजिते. — 54^{cd} is *repeated* in T1 G1 after 88; in G5 (which om. 87–88) after 403*. T1 G1.5 ins. an addl. colophon (*adhy. no.*: 91) after the *repetition* of 54^{cd}; D1 T2 G2, after 88.

89 K5 om. 89^{ab} (cf. v.l. 75). Before 89, all MSS. ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — ^{a}) T1 G1.5 तां तत्राश्वासयामास. — ^{b}) T G1.2 M3 पुत्रादिभिर्. Dn1 D7 परि° (for अभि°). D2 पुत्रक्लेशपरिप्लुतां; T2m °दर्शन-लोलुपां. — ^{cd}) K1.2.5 D1.2 पृथां पार्थसखा शौरिः शोचंतीं स्वां पितृष्वसां. S पृथां पार्थसखो हरिः (for ^{d}).

90 Before 90, K1 G2 ins. भगवानु° (G2 om. उ°); K2 श्रीकृष्ण उ°; K4 B D T1 G1.5 M वासुदेव उ° (the S MSS. om. उ°); T2 G4 श्रीभगवान्. — ^{a}) K2.4 B Dn D2–4.6 T2 G1.2 तु (for नु). G4 लोके (for त्वादृग्). — ^{b}) G4 त्वादृशा (for लोकेषु). G5 M अपि (for अस्ति). K1.5 D7 लोकेष्वपि हि विद्यते. — ^{d}) A few MSS. अज°.

91 =(var.) 5. 132. 14. — ^{a}) K5 B4 Dn D6.9 G5 भवति (for °ती). — ^{c}) T1 G3.5 M ईश्वरा; T2 (*inf. lin.* as in text) G2 सेश्वरी. — ^{d}) S (except G5) समभि° (for परम°).

92 ^{a}) K4 B3.5 D (except D1–4.7.9) त्वं (for च). — ^{c}) K2.4 B1.2.5 Dn2 D5 D7 महाप्रज्ञे.

93 ^{a}) K2 B4 Dn D3.4.9 T1 निद्रातंद्रे; G (except G1) निद्रां तंद्रीं. — ^{d}) K1 D7.10 transp. नित्यं and वीराः. K2 D3.4.9 धीराः; M1(*inf. lin.*).2 प्राज्ञाः; M1(orig.).3–5 पार्थाः (for वीराः). D5 T2 (before corr.) G2 C3 सुखैधिताः; G4 सुखोचिताः (for सुखे रताः). K5 B4 Dn D52 नित्यं वीरसुखे रताः.

94 K5 om. 94–97. — ^{a}) D3.4.9 वीरा (for पार्था).

C. 5. 3226
B. 5. 90. 96
K. 5. 90. 96

अन्तं धीरा निषेवन्ते मध्यं ग्राम्यसुखप्रियाः ।
उत्तमांश्च परिक्लेशान्भोगांश्चातीव मानुषान् ॥ ९५
अन्तेषु रेमिरे धीरा न ते मध्येषु रेमिरे ।
अन्तप्राप्तिं सुखामाहुर्दुःखमन्तरमन्तयोः ॥ ९६
अभिवादयन्ति भवतीं पाण्डवाः सह कृष्णया ।
आत्मानं च कुशलिनं निवेद्याहुरनामयम् ॥ ९७
अरोगान्सर्वसिद्धार्थान्क्षिप्रं द्रक्ष्यसि पाण्डवान् ।
ईश्वरान्सर्वलोकस्य हतामित्राञ्श्रिया वृतान् ॥ ९८
एवमाश्वासिता कुन्ती प्रत्युवाच जनार्दनम् ।
पुत्राधिभिरभिध्वस्ता निगृह्याबुद्धिजं तमः ॥ ९९
यद्यत्तेषां महाबाहो पथ्यं स्यान्मधुसूदन ।
यथा यथा त्वं मन्येथाः कुर्याः कृष्ण तथा तथा ॥ १००
अविलोपेन धर्मस्य अनिकृत्या परंतप ।
प्रभावज्ञास्मि ते कृष्ण सत्यस्याभिजनस्य च ॥ १०१
व्यवस्थायां च मित्रेषु बुद्धिविक्रमयोस्तथा ।
त्वमेव नः कुले धर्मस्त्वं सत्यं त्वं तपो महत् ॥ १०२
त्वं त्राता त्वं महद्ब्रह्म त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
यथैवात्थ तथैवैतत्त्वयि सत्यं भविष्यति ॥ १०३
तामामन्त्र्य च गोविन्दः कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ।
प्रातिष्ठत महाबाहुर्दुर्योधनगृहान्प्रति ॥ १०४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

— ^{b}) $K_{1.4}$ D_{10} वीर(K_4 °राः)सुखे रताः; K_2 वीराः सुखोचिताः; G_1 वीराः सुखप्रियाः; G_4 वीरा महाबलाः; M_1(*inf. lin.*).$_2$ धीरसुखप्रियाः. — D_6 om. (hapl.) 94^{c}–95^{b}. — ^{c}) Dn_2 न तु; D_1 ते न (by transp.). K_2 तुष्यंति; T_2 G_2 जीवेयुः. — ^{d}) G_4 सुतास्तव; $M_{1.2}$ महारथाः (for महाबलाः).

95 K_5 om. 95; D_6 om. 95^{ab} (cf. v.l. 94). — ^{a}) K_2 B (except B_4) D_2 वीराः; Ca. d. s धीराः (as in text). — ^{c}) D_7 $M_{3.4}$ उत्तमाः; Ca as in text. — ^{d}) S भोगांश्चैवाति(M °श्चातीत)मानुषान्.

96 K_5 om. 96 (cf. v.l. 94). $K_{1.2}$ $D_{1-4.7.9.10}$ transp. 96^{ab} and 96^{cd}. — ^{a}) $K_{1.2}$ B_2 $D_{2.7.10}$ G_4 वीरा (for धीरा). — ^{b}) $D_{3.4.9}$ एव; D_7 च (for ते). — ^{c}) K_1 D_7 T_2 G_2 अंतः प्राप्तिं; D_2 अंतं प्राप्य; Cd अन्त° (as in text). D_2 S सुखं प्रा($G_{3.5}$ M चा)हुर् (for सुखामाहुर्). — ^{d}) $K_{1.2.4}$ B_4 Dn $D_{2-4.6.8-10}$ G_1 $M_{3.4}$(*inf. lin.*).$_5$ एतयोः (for अन्तयोः). D_1 दुःखमंतरमध्ययोः.

97 K_5 om. 97 (cf. v.l. 94); T_2 om. 97^{a}–98^{b}. — ^{a}) Hypermetric! S (T_2 om.) अभिवादयंते. — ^{c}) K_2 वै; $D_{1.2}$ T_1 G ते; M चेत् (for च). K_1 $D_{7.8.10}$ आत्मनश्चैव कुशलं.

98 T_2 om. 98^{ab} (cf. v.l. 97). — ^{cd}) K_5 ईशानः (for ईश्वरान्), and श्रियान्वितान् (for श्रिया वृतान्).

99 Before 99, $K_{1.4}$ $D_{3.4.8.9}$ S ins. वैशं° उ° (S om. उ°). — K_5 om. 99^{c}–102^{d}. — ^{c}) Ds $D_{1.8}$ T G (except G_5) पुत्रादिभिः. $D_{3.4.9}$ अतिध्वस्ताः; T_2 $G_{1.2}$ परिध्वस्ताः.

100 K_5 om. 100 (cf. v.l. 99). Before 100, all MSS. ins. कुंत्युवाच (resp. कुन्ती). — ^{b}) $K_{1.2}$ $D_{1-4.7.9.10}$ पुरुषोत्तम (for मधु°).

101 K_5 om. 101 (cf. v.l. 99). — ^{b}) $K_{1.2}$ सुनिकृत्या (for अनि°). — ^{c}) $K_{1.2}$ हि (for अस्मि). — ^{d}) B_2 S (except G_1) सत्व°; $D_{3.4.9}$ सम° (for सत्य°).

102 K_5 om. 102 (cf. v.l. 99). — ^{a}) B_2 D (except Dn D_{10}) व्यवस्थायाः; G_{3-5} व्यवसायं; Ca. d as in text. Cs cites व्यवस्था. K_2 D_9 स्वमित्रेषु; $D_{3.4}$ त्वमित्रेषु (for च मित्रेषु). Ca. d cite मित्रेषु. T $G_{1.2}$ M व्यवसायस्य मित्रेषु. — ^{d}) K_1 त्वं च सत्यं; G_4 सत्यं तत्वं (for त्वं सत्यं त्वं).

103 ^{a}) K_5 भ्राता; D_1 S धाता; $D_{3.4.9}$ धाम (for त्राता). K_1 महद्धर्मः; G_4 परं ब्रह्म. — ^{b}) D_1 सत्यं; $D_{3.4.9}$ धर्मः (for सर्वं). $D_{3.4.9}$ प्रतिष्ठितः. — M_{3-5} (which om. 103^{cd}) ins. 404* after 103^{ab}. — ^{c}) Ds_2 T_1 G_1 एवं तत्; $D_{3.4}$ चैतत् (for एवैतत्). K_5 यथैव गच्छेत्तत्रैव; $D_{7.10}$ यथैवात्थ तत्तथैव. — ^{d}) $K_{1.2.5}$ नित्यं (for सत्यं). S (M_{3-5} om.) सर्वमेव भविष्यति. — S ins. after 103 (M_{3-5}, after 103^{ab}):

404* कुरूणां पाण्डवानां च लोकानां चापराजित ।
सर्वस्यैतस्य वार्ष्णेय गतिस्त्वमसि माधव ।
प्रभावं बुद्धिवीर्यं च तादृशं तव केशव ।

104 =(var.) 5. 89. 1. — Before 104, most MSS. ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — G_1 om. 104.

८९

वैशंपायन उवाच ।

पृथामामन्त्र्य गोविन्दः कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।
दुर्योधनगृहं शौरिरभ्यगच्छदरिंदमः ॥ १

लक्ष्म्या परमया युक्तं पुरंदरगृहोपमम् ।
तस्य कक्ष्या व्यतिक्रम्य तिस्रो द्वाःस्थैरवारितः ॥ २

ततोऽभ्रघनसंकाशं गिरिकूटमिवोच्छ्रितम् ।
श्रिया ज्वलन्तं प्रासादमारुरोह महायशाः ॥ ३

तत्र राजसहस्रैश्च कुरुभिश्चाभिसंवृतम् ।
धार्तराष्ट्रं महाबाहुं ददर्शासीनमासने ॥ ४

दुःशासनं च कर्णं च शकुनिं चापि सौबलम् ।
दुर्योधनसमीपे तानासनस्थान्ददर्श सः ॥ ५

अभ्यागच्छति दाशार्हे धार्तराष्ट्रो महायशाः ।
उदतिष्ठत्सहामात्यः पूजयन्मधुसूदनम् ॥ ६

समेत्य धार्तराष्ट्रेण सहामात्येन केशवः ।
राजभिस्तत्र वार्ष्णेयः समागच्छद्यथावयः ॥ ७

तत्र जाम्बूनदमयं पर्यङ्कं सुपरिष्कृतम् ।
विविधास्तरणास्तीर्णमभ्युपाविशदच्युतः ॥ ८

तस्मिन्गां मधुपर्कं च उपहृत्य जनार्दने ।
निवेदयामास तदा गृहान्राज्यं च कौरवः ॥ ९

तत्र गोविन्दमासीनं प्रसन्नादित्यवर्चसम् ।
उपासांचक्रिरे सर्वे कुरवो राजभिः सह ॥ १०

ततो दुर्योधनो राजा वार्ष्णेयं जयतां वरम् ।

C. 5. 3246
B. 5. 91. 11
K. 5. 91. 12

— ^{a}) $D_{3.4.9}$ स (for च). $B_{1.3.5}$ $D_{1.2}$ T G_{2-5} $M_{1.2.5}$ हृषीकेशः (for च गोविन्दः). $K_{1.5}$ B_{2} D_{7} $M_{3.4}$ पृथामामंत्र्य गोविंदः. — ^{b}) $K_{1.2}$ $D_{3-5.8.9}$ T G_{2-5} $M_{1.2}$ चापि (for चाभि-). — ^{c}) K_{5} S (G_{1} om.) दुर्योधनगृहं शौरिः. — ^{d}) K_{1} $D_{1.3.4.7.9.10}$ °गृहं (for °गृहान्). K_{5} T_{2} G_{2} अभ्यगच्छदरिंदमः; T_{1} $G_{3.4}$ M प्रातिष्ठत महाद्युतिः.

Colophon missing in K_{3}; K_{5} $D_{2.5.6}$ om. it. — *Sub-parvan:* $K_{1.2.4}$ B Dn Ds $D_{1.7.10}$ T_{1} G_{1} M भगवद्यान. — *Adhy. name:* D_{1} कुंत्याश्वासनं; T_{1} कुंतीवासुदेवसंवादः; G_{1} वासुदेवकुंतीसंवादः; G_{5} कृष्णकुंतीसंवादः; M कुंतीवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_{7} 81; T $G_{2.4.5}$ 92; G_{1} 93; G_{3} M_{4} 90; $M_{1-3.5}$ 91. — *S'loka no.:* Dn 104; D_{3} 107.

89

☞ This adhy. is missing in K_{3} (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 K_{5} $D_{7.10}$ om. 1. $D_{2.5.6}$ G_{2} om. the ref. — ^{a}) T_{2} G_{2} तामामंत्र्य हृषीकेशः. — ^{b}) B Dn Ds $D_{1.5.6}$ M_{3-5} चाभि- (for चापि). — ^{d}) T_{2} G_{2} प्रातिष्ठत महाद्युतिः. — Cf. v.l. 5. 88. 103.

2 After 2^{ab}, N (K_{3} missing) ins.:

405* विचित्रैरासनैर्युक्तं प्रविवेश जनार्दनः ।

— ^{c}) K_{5} तिस्रः; D_{1} तत्र (for तस्य). $K_{1.2}$ D (except $D_{1.3.4.6}$) कक्षा (for कक्ष्या). S कक्ष्यास्तिस्रो व्यतिक्रामत्. — ^{d}) T $G_{1-3.5}$ M अथ (for तिस्रो). $G_{3.5}$ निवेदितः (for अवारितः). K_{5} G_{4} द्वारस्थैरभि(G_{4} °नि)वारितः.

3 ^{b}) Dn_{1} $D_{4.8}$ उत्थितं (for उच्छ्रितम्). — ^{d}) $K_{1.2}$ °मनाः (for °यशाः).

4 ^{b}) Ds $D_{3.4.9}$ T $G_{1.2}$ $M_{1.2}$ चापि संवृ(T_{1} G_{1} °श्रि)तं; D_{2} संवृतं गृहे; G_{4} परिवारितं (for चाभि°). — ^{c}) B (except B_{3}) धृतराष्ट्रं. T_{2} $G_{2.3.5}$ $M_{1.2}$ महाबाहुः.

5 K_{5} T_{2} om. 5^{a}–6^{b}. — ^{b}) K_{2} शकुनिं च महाबलं.

6 K_{5} T_{2} om. 6^{ab} (cf. v.l. 5). — ^{b}) K_{2} S (except $G_{3.5}$; T_{2} om.) °मनाः (for °यशाः).

7 K_{5} om. 7–9. — ^{b}) $K_{2.4}$ माधवः (for केशवः). S सामात्येन परंतपः. — ^{c}) $K_{1.2}$ Ds $D_{7.10}$ सह (for तत्र).

8 K_{5} om. 8 (cf. v.l. 7). — ^{a}) K_{2} तस्य-; $G_{3.5}$ ततः (for तत्र). $D_{3.4.9}$ जांबूनदमये. — ^{b}) D_{8} सुमनोहरं; D_{10} समुपस्कृतं (for सुपरि°). $D_{3.4.9}$ पर्यंके सुपरिष्कृते. — ^{c}) $D_{3.4.9}$ °स्तीर्णे. — ^{d}) Dn_{1} समुपाविशद्; $D_{3.4.9}$ ह्यभ्युपा°. S आविवेश गदाग्रजः.

9 K_{5} om. 9 (cf. v.l. 7). — ^{ab}) $K_{1.2}$ D_{8} S (except $M_{1.2}$) तस्मै (for तस्मिन्). $K_{1.4}$ B Dn Ds $D_{5-8.10}$ अप्युदकं च; D_{2} उदकं च; $D_{3.4.9}$ उपाहृत्य. K_{2} D_{2} महात्मने (for जना°). T_{2} G_{2} उपहृत्याथ चक्रिणे. — ^{d}) $K_{1.2}$ Dn_{1} $D_{2-4.7-10}$ T_{1} $G_{1.4}$ गृहं (for गृहान्). $D_{5.8}$ स (for च). — After 9, K_{4} $D_{2.5.8}$ S ins.:

406* आसनं सर्वतोभद्रं सर्वरत्नविभूषितम् ।
कृष्णार्थमेव संसिद्धं धार्तराष्ट्रस्य शासनात् ।
[(L. 2) K_{4} D_{8} M धृत° (for धार्त°).]

C. 5. 3247
B. 5. 91. 12
K. 5. 91. 13

न्यमन्त्रयद्भोजनेन नाभ्यनन्दच्च केशवः ॥ ११

ततो दुर्योधनः कृष्णमब्रवीद्राजसंसदि ।
मृदुपूर्वं शठोदर्कं कर्णमाभाष्य कौरवः ॥ १२

कस्मादन्नानि पानानि वासांसि शयनानि च ।
त्वदर्थमुपनीतानि नाग्रहीस्त्वं जनार्दन ॥ १३

उभयोश्चाददः साह्यमुभयोश्च हिते रतः ।
संबन्धी दयितश्चासि धृतराष्ट्रस्य माधव ॥ १४

त्वं हि गोविन्द धर्मार्थौ वेत्थ तत्त्वेन सर्वशः ।
तत्र कारणमिच्छामि श्रोतुं चक्रगदाधर ॥ १५

स एवमुक्तो गोविन्दः प्रत्युवाच महामनाः ।
ओघमेघस्वनः काले प्रगृह्य विपुलं भुजम् ॥ १६

अनम्बूकृतमग्रस्तमनिरस्तमसंकुलम् ।
राजीवनेत्रो राजानं हेतुमद्वाक्यमुत्तमम् ॥ १७

कृतार्था भुञ्जते दूताः पूजां गृह्णन्ति चैव हि ।
कृतार्थं मां सहामात्यस्त्वमर्चिष्यसि भारत ॥ १८

एवमुक्तः प्रत्युवाच धार्तराष्ट्रो जनार्दनम् ।
न युक्तं भवतास्मासु प्रतिपत्तुमसांप्रतम् ॥ १९

कृतार्थं चाकृतार्थं च त्वां वयं मधुसूदन ।
यतामहे पूजयितुं गोविन्द न च शक्नुमः ॥ २०

न च तत्कारणं विद्मो यस्मिन्नो मधुसूदन ।
पूजां कृतां प्रीयमाणैर्नामंस्थाः पुरुषोत्तम ॥ २१

वैरं नो नास्ति भवता गोविन्द न च विग्रहः ।

---

11 After 11^c, T_2 G_2 ins.:

407* नाभ्यनन्दज्जनार्दनः ।
पुनः पुनः कौरवेयो भोजनेन न्यमन्त्रयत् ।
असकृत्प्रार्थ्यमानोऽपि.

— ^{d}) Dn_1 $D_{1.4.7.9.10}$ नाभ्यनंदत केशवः.

12 ^{a}) K_5 अथ दुर्योधनो राजा. — ^{b}) N कुरु° (for राज°). — ^{d}) $K_{1.2.4}$ $D_{3.4}$ केवलं (for कौरवः).

13 ^{b}) $K_{1.5}$ रौक्माणि (for वासांसि). T_1 G_1 विविधानि (for शय°). $D_{3.4.9}$ शयनानि मृदूनि च. — ^{c}) $D_{3.4.9}$ न भुंक्षेस्त्वं महाबाहो. — ^{d}) K_1 नाभुक्ताः (sic); K_5 नाभुंक्षः; T_1 G_1 $M_{1.2}$ नाभुंक्थाः; T_2 G_2 नाभुंजः; $G_{3.5}$ M_{3-5} न भुंक्षेः; G_4 नार्हथाः (for नाग्रहीः). K_2 नालीढानि जना°; B_2 नाग्रहीर्मधुसूदन; $D_{3.4.9}$ अस्माकं तु जना°.

14 ^{a}) K_4 B Dn Ds $D_{1-4.9}$ T_1 $G_{1.3}$ ददत्; K_5 अददत्; D_5 $G_{4.5}$ अददाः; T_2 G_2 M वदन्. Ds $D_{5.6.8}$ सह्यं; Ca.d as in text.

15 ^{a}) Ds D_7 माधव; T_2 G_2 तत्वेन (for गोविन्द). T_2 G_2 गोविंद (for धर्मार्थौ). — ^{b}) $D_{3.4.9}$ तत्वं च (for तत्त्वेन). T_2 G_2 धर्मार्थौ वेत्थ केशव. — ^{d}) K_5 श्रोतुं तव जनार्दन.

16 Before 16, K_1 B_2 Dn $D_{3.4.8.9}$ S (except T_2) ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — ^{a}) $K_{1.5}$ श्रुत्वैतत्तस्य गोविंदः. — ^{b}) K_2 जनाधिपं (for महा°). — ^{c}) N (except $B_{1.2.5}$; K_3 missing) उद्यन्मे(D_1 वर्षामे)घस्वनः (B_3 °रः) काले. Ca.d.s cite ओघः.

17 ^{a}) K_4 B (except B_5) Dn $D_{6.8.10}$ अलघू°; Ds $D_{2.7}$ T $G_{2.4}$ M अनर्म°; D_5 Cnp अनन्य°; G_1 अर्थवत्°; Ca.d.s.np अनम्बू° (as in text). B_3 Ds अध्वस्तं; $D_{3.4.7.9}$ अव्यग्रं; S (except G_4) अत्रस्तं; Ca.d.s as in text. — ^{b}) Ds अनंकुशं; Ca.d असंकुलं (as in text). — ^{d}) K_2 S अब्रवीत्; D_7 ईदृशं; Ca उत्तमं (as in text).

18 K_4 om. 18^a–19^b; G_4 om. 18^{ab}. Before 18, K_1 $D_{2-6.8.9}$ ins. भगवानुवाच (D_8 with prefixed श्री). — ^{ab}) $M_{1.2}$ read गृह्णते (for भुञ्जते), भुंजंति (for गृह्णन्ति); and transp. दूताः and पूजां. K_5 $B_{2.4}$ Dn_1.n_2 (by corr.) Ds $D_{5.6.8}$ M_{3-5} ह (for हि). — K_5 om. 18^c–21^b. — ^{c}) K_2 $B_{4.5}$ Dn $D_{3.4.9}$ G_3 सहामात्यं; D_2 सभामध्ये. — ^{d}) $B_{4.5}$ Dn $D_{3.4}$ समर्चिष्यसि; D_9 अर्चयि°; G_3 पूजयि° (for त्वमर्चि°). K_2 D_3 मानद (for भारत).

19 K_5 om. 19; K_4 om. 19^{ab} (cf. v.l. 18). Before 19, K_1 $D_{3.4.8.9}$ ins. वैशं° उ°. — ^{d}) S °वक्तुम् (for °पत्तुम्).

20 K_5 om. 20 (cf. v.l. 18). — ^{a}) $D_{3.8.9}$ वा (for the first च), and K_2 $D_{3.10}$ वा (for the second च). — ^{b}) $D_{3.4.9}$ transp. त्वां and वयं. — ^{d}) K_4 B D (except $D_{1.2}$) दाशार्ह (for गोविन्द). G_{3-5} M तु (for च).

21 K_5 om. 21^{ab} (cf. v.l. 18). — ^{a}) D_1 T_2 $G_{1.2.5}$ एतत् (for तत्). K_2 S (except G_3 $M_{1.2}$) विद्म (for विद्मो). — ^{b}) K_2 S यस्मात्; D_7 कस्मात् (for यस्मिन्). — ^{c}) $K_{1.2.5}$ T_1 G_1 प्रीयमाणः (for °माणैर्). — ^{d}) K_1 नाभुंक्थाः; K_2 न भोक्ता; K_5 नाभुंक्ष्व; D_1 नाभुंक्ष्वाः (sic); D_2 (before corr.) नाभुंक्षे; D_8 न भुंक्ष्व (for नामंस्थाः). S न भुंजीथाः परंतप.

22 ^{b}) B_3 नास्ति (for न च). K_2 न च गोविंद

स भवान्प्रसमीक्ष्यैतन्नेदृशं वक्तुमर्हति ॥ २२
एवमुक्तः प्रत्युवाच धार्तराष्ट्रं जनार्दनः ।
अभिवीक्ष्य सहामात्यं दाशार्हः प्रहसन्निव ॥ २३
नाहं कामान्न संरम्भान्न द्वेषान्नार्थकारणात् ।
न हेतुवादाल्लोभाद्वा धर्मं जह्यां कथंचन ॥ २४
संप्रीतिभोज्यान्यन्नानि आपद्भोज्यानि वा पुनः ।
न च संप्रीयसे राजन्न चाप्यापद्गता वयम् ॥ २५
अकस्माद्द्विषसे राजञ्जन्मप्रभृति पाण्डवान् ।
प्रियानुवर्तिनो भ्रातॄन्सर्वैः समुदितान्गुणैः ॥ २६
अकस्माच्चैव पार्थानां द्वेषणं नोपपद्यते ।
धर्मे स्थिताः पाण्डवेयाः कस्तान्किं वक्तुमर्हति ॥ २७
यस्तान्द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यस्ताननु स मामनु ।
ऐकात्म्यं मां गतं विद्धि पाण्डवैर्धर्मचारिभिः ॥ २८
कामक्रोधानुवर्ती हि यो मोहाद्विरुरुत्सते ।
गुणवन्तं च यो द्वेष्टि तमाहुः पुरुषाधमम् ॥ २९
यः कल्याणगुणाञ्ज्ञातीन्मोहाल्लोभाद्दिदृक्षते ।
सोऽजितात्माजितक्रोधो न चिरं तिष्ठति श्रियम् ॥ ३०
अथ यो गुणसंपन्नान्हृदयस्याप्रियानपि ।
प्रियेण कुरुते वश्यांश्चिरं यशसि तिष्ठति ॥ ३१
सर्वमेतदभोक्तव्यमन्नं दुष्टाभिसंहितम् ।
क्षत्तुरेकस्य भोक्तव्यमिति मे धीयते मतिः ॥ ३२
एवमुक्त्वा महाबाहुर्दुर्योधनममर्षणम् ।
निश्चक्राम ततः शुभ्राद्धार्तराष्ट्रनिवेशनात् ॥ ३३
निर्याय च महाबाहुर्वासुदेवो महामनाः ।

C. 5. 3270
B. 5. 91. 34
K. 5. 91. 30

विग्रहः. — K_{5} om. 22^{c}–23^{b}. — ^{d}) $K_{1.4}$ $B_{1.3.4}$ $D_{1-4.8.9}$ T_{1} $G_{1.3}$ अर्हसि.

23 B_{4} om. 23–25; K_{5} om. 23^{ab} (cf. v.l. 22). Before 23, K_{1} Dn_{2} $D_{3.4.9}$ ins. वैशं° उ°.

24 =(var.) 5. 49. 15. Cf. 5. 81. 34; 178. 11. — B_{4} om. 24 (cf. v.l. 23). Before 24, $K_{1.2}$ $D_{3.4.9}$ $G_{3.5}$ ins. भगवानुवाच (K_{2} $G_{3.5}$ [om. उ°] with prefixed श्री). — ^{a}) S नाहंकारान्न (for नाहं कामान्न). $C_{a.d.s}$ cite कामात्. — ^{b}) S क्रोधात्; C_{a} द्वेषात् (as in text). — ^{c}) D_{2} बुद्धिमोहात्; C_{a} हेतु° (as in text). C_{a} लाभात्; $C_{s.ap}$ as in text. — After 23, K_{5} D_{10} ins.:

408* पूजां कृतां प्रीयमाणो को विद्वांस्त्यक्तुमर्हति ।

25 B_{4} om. 25 (cf. v.l. 23). — ^{a}) K_{5} $D_{2-4.9}$ प्रीतिभोज्या(D_{9} °तोष्या)नि चान्नानि; M_{4} संप्रीय भोज्यान्यन्नानि. — ^{b}) D_{s} D_{1} T_{1} G_{1} ह्यापद्भो°; G_{4} चापद्भो°. — ^{c}) K_{2} नः प्रीयसे; $D_{5.6.8}$ त्वं प्रीयसे (for संप्री°). K_{5} नास्माभिः प्रीयसे राजन्. — ^{d}) $K_{4.5}$ न वा; G_{4} नैव (for न च). K_{1} B D (except $D_{3.4}$) एव; T_{1} हि (for अपि). — After 25, K_{5} (om. line 1) $G_{3.5}$ ins. 409*.

26 $D_{3.4.6}$ om. 26. — ^{a}) $K_{1.4.5}$ $B_{1.3.4}$ Dn D_{s} $D_{2.5.7-10}$ द्वेष्टि वै; K_{2} $B_{2.5}$ D_{1} C_{a} द्वेक्षि वै (for द्विषसे). — ^{d})=5. 88. 92^{b}.

27 ^{c}) S (except G_{2}) स्थितान् °वेयान्. — ^{d}) $K_{1.2}$ त(K_{2} क)स्मात्किं वक्तुमर्हसि; T_{1} G_{1} कस्माद्विद्वेष्टुमर्हति; T_{2} G_{2} न कस्माद्द्वेष्टुमर्हसि; $G_{3.5}$ कस्मात्त्वं द्वेष्टुमिच्छसि.

28 ^{ab})=(var.) 3. 13. 38^{cd}. — ^{c}) D_{2} एकत्तां; G_{1} ऐकार्थ्यं (for ऐकात्म्यं). K_{5} एकात्मानं; $D_{4.9}$ एकात्मतां; T_{2} (after corr.) एकार्थतां (for ऐकात्म्यं मां). $K_{1.2}$ $D_{1.2}$ $G_{1.2}$ आगतं (for मां गतं). T_{2} (before corr.) ऐकात्म्यमागतं विद्धि.

29 ^{b}) $K_{4.5}$ B (except B_{3}) Dn D_{s} D_{3-10} $C_{a.d}$ वि($D_{5.8}$ हि)रुल्लसति; T_{2} $G_{2.4.5}$ विचिकित्सते. D_{2} यो मोहाद्वर्तते भृशं.

30 ^{a}) K_{5} ज्ञात्वा; T_{2} G_{2} हित्वा; G_{3-5} M जानन् (for ज्ञातीन्). T_{1} G_{1} यः कल्याणमजानन्वै. — ^{b}) $K_{1.2.5}$ द्वेषात्; $D_{3.4.9}$ S दोषान् (for मोहात्). K_{1} B_{2} D_{s} $D_{1.10}$ नोत; K_{2} तात; K_{5} नाति; D_{2} नैतत्; $D_{3.4.9}$ नैव; S एव (for लोभाद्). — ^{c}) S om. (the initial) सः. — ^{d}) =(var.) 4. 4. 32^{d}. K_{2} D_{1} श्रिये; K_{4} D_{5} T_{1} $G_{2.3.5}$ M श्रिया; B D_{s} $D_{8.9}$ G_{1} श्रियां; D_{2} G_{4} श्रियः (for श्रियम्).

31 K_{5} om. 31. — ^{b}) K_{2} D_{s} T_{2} $G_{4.5}$ प्रियान् (for अप्रियान्). — K_{4} $D_{2.6.8}$ T $G_{1.2.4}$ ins. after 31: K_{5} (om. line 1) $G_{3.5}$, after 25: Dn_{1}, after 32: D_{8}, after 32^{ab}:

409* द्विषदन्नं न भोक्तव्यं द्विषन्तं नैव भोजयेत् ।
पाण्डवान्द्विषसे राजन्मम प्राणा हि पाण्डवाः ।

32 ^{a}) B D (except $D_{1-4.7.9}$) G_{4} न भोक्तव्यं (for अभो°). — ^{b}) K_{1} D_{2} °भिसंधितं. — D_{8} ins. 409* after 32^{ab}. — ^{d}) $D_{7.10}$ निश्चिता (for धीयते). $G_{3.5}$ M (except M_{1}) मनः (for मतिः). — Dn_{1} ins. 409* after 32.

33 G_{3} om. 33–34; D_{s} om. 33^{ab}. Before 33, K_{4} T_{2} $G_{2.4.5}$ ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — ^{c}) T_{2}

G. 5. 3270
B. 5. 91. 34
K. 5. 91. 56

निवेशाय ययौ वेश्म विदुरस्य महात्मनः ॥ ३४
तमभ्यगच्छद्द्रोणश्च कृपो भीष्मोऽथ बाह्लिकः ।
कुरवश्च महाबाहुं विदुरस्य गृहे स्थितम् ॥ ३५
तेऽभिगम्याब्रुवंस्तत्र कुरवो मधुसूदनम् ।
निवेदयामो वार्ष्णेय सरत्नांस्ते गृहान्वयम् ॥ ३६
तानुवाच महातेजाः कौरवान्मधुसूदनः ।
सर्वे भवन्तो गच्छन्तु सर्वा मेऽपचितिः कृता ॥ ३७
यातेषु कुरुषु क्षत्ता दाशार्हमपराजितम् ।
अभ्यर्चयामास तदा सर्वकामैः प्रयत्नवान् ॥ ३८
ततः क्षत्तान्नपानानि शुचीनि गुणवन्ति च ।
उपाहरदनेकानि केशवाय महात्मने ॥ ३९
तैस्तर्पयित्वा प्रथमं ब्राह्मणान्मधुसूदनः ।
वेदविद्भ्यो ददौ कृष्णः परमद्रविणान्यपि ॥ ४०
ततोऽनुयायिभिः सार्धं मरुद्भिरिव वासवः ।
विदुरान्नानि बुभुजे शुचीनि गुणवन्ति च ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

(*inf. lin.* as in text) G_{2} क्रुद्धो (for शुभ्राद्).

34 G_{3} om. 34 (cf. v.l. 33); G_{4} om. 34^{ab}. — ^{a}) Dn_{1} $D_{3.9}$ निर्ययौ. — ^{c}) T $G_{1.2.5}$ M_{3-5} निवासाय; $C^{a.d}$ निवे° (as in text).

35 D_{1} om. 35^{a}–37^{b}. — ^{ab}) $D_{3.4.9}$ T $G_{1.2.5}$ अन्व° (for अभ्य°). K_{2} transp. द्रोणः and भीष्मः. K_{2} B_{2} T_{2} G_{5} च (for अथ). — ^{d}) $K_{1.5}$ $G_{3.5}$ M गृहेतिथिं; T G_{1} गृहातिथिं; G_{4} अतिथिं प्रियं (for गृहे स्थितम्).

36 D_{1} om. 36 (cf. v.l. 35). — ^{a}) S (except G_{1}) अनु° (for अभि°). D_{10} सर्वे (for तत्र). B Dn Ds $D_{6.8}$ त ऊचुर्माधवं वीरं. — K_{5} om. 36^{c}–37^{b}. — ^{c}) $K_{1.2}$ $B_{3.4}$ Dn_{1} Ds $D_{2.5.6.8}$ निवेदयाम. — ^{d}) K_{1} $D_{5.6.8}$ स्व-; Ds च; D_{7} वै (for ते). K_{2} transp. गृहान् and वयं. $D_{3.4.9}$ सरत्नं च गृहं वयं.

37 K_{5} D_{1} om. 37^{ab} (cf. v.l. 35, 36). — ^{a}) S °बाहुः (for °तेजाः). — ^{b}) $G_{3.5}$ पार्थिवान् (for कौर°). — ^{d}) K_{5} स्वानि वेश्मानि भूमिपाः. — After 37, T_{2} G_{2} ins.:

410* न नीतिरस्मत्पूजा वो भवतां कुरुसत्तमाः ।
दुर्योधनश्च युष्मासु न च प्रीतिं करिष्यति ।
त एवमुक्ताः कृष्णेन एवमस्त्विति निर्ययुः ।

38 K_{5} om. 38. — ^{a}) $D_{1.2}$ गते° (for याते°). T_{1} G_{1} यातेषु तेषु क्षत्ता तु. — ^{d}) T G M_{1} (*inf. lin.*) उपस्थितैः ($G_{3.5}$ °तं; M_{1} °तः) (for प्रयत्नवान्).

39 ^{a}) T_{1} G_{1} तत्र; T_{2} $G_{2.3.5}$ M (except M_{1}) अथ (for ततः). — ^{b}) = 41^{d}. K_{5} गुणवंति च केशवं. — ^{c}) S अमेयानि (for अनेकानि).

40 ^{c}) $G_{3.4}$ M अददात् (for ददौ). — ^{d}) K_{5} Dn_{3} प्रथमं (for परम-). — After 40, K_{4} S (G_{3} om. hapl. from the posterior half of line 1 up to 41^{a}) ins.:

411* भुक्तवत्सु द्विजेन्द्रेषु निषण्णस्य वरासने ।
शुचिः सुप्रयतो भूत्वा विदुरोऽन्नमुपाहरत् ।
श्रद्धया परया युक्त इदं वचनमब्रवीत् ।
संभ्रमैस्तुष्य गोविन्द एतन्नः परमं धनम् ।
अन्यथा वा विशेषेण कस्त्वामर्चितुमर्हति ।

[(L. 1) T_{1} G (except G_{2}) द्विजाग्र्येषु (for द्विजे°). T $G_{1.2.4}$ निषण्णेषु. T_{2} G_{2} आसनेषु च (for वरा°). — (L. 3) T_{1} G_{1} विदुरः श्रद्धया युक्तः (for the prior half).]

— T_{2} (*marg. sec. m.*) cont.:

412* उदारस्य तृणं वित्तं शूरस्य मरणं तृणम् ।
विरक्तस्य तृणं नारी निःस्पृहस्य तृणं जगत् ।

41 G_{3} om. 41^{a} (cf. v.l. 40). — ^{b}) S निषण्णः परमासने. — ^{d}) = 39^{b}. — After 40, K_{4} S ins.:

413* तं भुक्तवन्तं विविधाः सुशब्दाः सूतमागधाः ।
अभितुष्टुवुरासीनं दाशार्हमपराजितम् ।
[(L. 1) T_{1} G_{1} गोविंदं (for विविधाः).]

Colophon missing in K_{3}. — *Sub-parvan*: $K_{1.2.4.5}$ B Dn Ds $D_{1.2.5-8.10}$ T_{1} G_{1} M भगवद्यान. — *Adhy. name*: T_{1} विदुरगृहे कृष्णभोजनं; G_{1} विदुरगृहप्रवेशनं; G_{5} विदुरगृहभोजनं; $M_{1.4}$ विदुरमाहात्म्यप्रतिपादनं; M_{5} विदुरमाहात्म्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_{5} 89; D_{6} 87; D_{7} $M_{1-3.5}$ 92; T $G_{2.4.5}$ 93; G_{1} 94; G_{3} M_{4} 91. — *S'loka no.*: K_{5} 72; Dn 43; D_{3} 44.

९०

वैशंपायन उवाच ।

तं भुक्तवन्तमाश्वस्तं निशायां विदुरोऽब्रवीत् ।
नेदं सम्यग्व्यवसितं केशवागमनं तव ॥ १
अर्थधर्मातिगो मूढः संरम्भी च जनार्दन ।
मानघ्नो मानकामश्च वृद्धानां शासनातिगः ॥ २
धर्मशास्त्रातिगो मन्दो दुरात्मा प्रग्रहं गतः ।
अनेयः श्रेयसां पापो धार्तराष्ट्रो जनार्दन ॥ ३
कामात्मा प्राज्ञमानी च मित्रध्रुक्सर्वशङ्कितः ।
अकर्ता चाकृतज्ञश्च त्यक्तधर्मः प्रियानृतः ॥ ४
एतैश्चान्यैश्च बहुभिर्दोषैरेष समन्वितः ।
त्वयोच्यमानः श्रेयोऽपि संरम्भान्न ग्रहीष्यति ॥ ५
सेनासमुदयं दृष्ट्वा पार्थिवं मधुसूदन ।
कृतार्थं मन्यते बाल आत्मानमविचक्षणः ॥ ६
एकः कर्णः पराञ्जेतुं समर्थ इति निश्चितम् ।
धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेः स शमं नोपयास्यति ॥ ७
भीष्मे द्रोणे कृपे कर्णे द्रोणपुत्रे जयद्रथे ।
भूयसीं वर्तते वृत्तिं न शमे कुरुते मनः ॥ ८
निश्चितं धार्तराष्ट्राणां सकर्णानां जनार्दन ।

C. 5 3265
B. 5. 92. 8
K. 5. 92. 8

90

☞ This adhy. is missing in K8 (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 a) T1 आश्वास्य; M3-5 आसीनं (for आश्वस्तं). — b) D3.4.9 निशीथे (for °शायां). — After 1^{ab}, K5 ins. a passage given in App. I (No. 4), and om. from 1^{c} to the end of stanza 21 of the *next* adhy. — c) S transp. सम्यक् and व्यवसितं. — d) D7.10 यदत्र (for केशव).

2 K5 om. 2 (cf. v.l. 1). — a) K2 B Dn Ds1 D10 मंदः (for मूढः). Ds2 D7 अथ धर्मातिगो मंदः; D5.6.8 अनुधर्मातिगोविंदः (D8 °गो मूढः); G4 अर्थातिगश्च मूढश्च; Ca.d.s as in text. — T2 reads 2^{c}–3^{d} after 7.

3 K5 om. 3 (cf. v.l. 1). — For T2, cf. v.l. 2. — a) D2 सर्वं° (for धर्मं°). K1 मर्त्यः; K2.4 B D G4 मूढः (B5 मत्तः); T1 G1 मूर्खः (for मन्दः). — b) B3 प्रकृतिं; D1 दुर्ग्रहं; Ca.d.s प्रग्रहं (as in text). — c) K1 D1 G5 अनयः; Ca.d as in text. B3 Dn1 Ds श्रेयसा; Ca.d as in text. K4 B D (except D1-4.9) मंदो (for पापो).

4 K5 om. 4 (cf. v.l. 1). — b) K4 B2.4 Dn2 Ds1 D5.6.10 Cn °शंकिता; G4 °वंचकः (for °शङ्कितः). — c) Ds2 अकृतात्माकृतज्ञश्च. — d) K2.4 B Dn Ds D2-7.9.10 G4 त्यक्तधर्मा (Ds2 अन्यधर्मः) (for त्यक्त°). B3 [अ]नृतप्रियः. — After 4, N (K8 missing; K5 om.) ins.:

414* मूढश्चाकृतबुद्धिश्च इन्द्रियाणामनीश्वरः ।
कामानुसारी कृत्येषु सर्वेष्वकृतनिश्चयः ।

[(L. 1) K1.2 D1.2 मूढश्च प्राज्ञमानी च; Dn1 मृदुश्च पापमानी च; D7 मूढः प्रज्ञावमानी च (for the prior half). Ds क्षत्रियाणाम् (for इन्द्रियाणाम्). — (L. 2) D1 कामानुचारी कृत्ये च (for the prior half). D1 तत्वेषु (for सर्वेषु). K1 Ds1 D2 कृतनिश्रमः; D1.5.8 कृतनिश्चयः; Ca अकृतविश्रमः (for अकृत°). Cd cites निःश्रमः.]

5 K5 om. 5 (cf. v.l. 1). — b) K1 transp. दोषैः and एष. B3.4 Dn2 D1.3.4.6-9 M2 एव; G4 एवं (for एष). — c) S °मानं (for °मानः). — d) S करि° (for ग्रही°).

6 K5 om. 6 (cf. v.l. 1); D1 om. 6–7. Dn2 Ds D5.8.10 read 6–7 after 9. — a) D2-4.9 सेनासमुच्चयं; Ca as in text. K4 Dn कृत्वा (for दृष्ट्वा). — d) K2 चाविचक्षणः; D3.4.9 च विचक्षणः; G3 अपराजितं (for अविचक्षणः).

7 K5 D1 om. 7 (cf. v.l. 1, 6). For transp. in Dn2 Ds D5.8.10 cf. v.l. 6. — ab) K1.2 Ds D1.5.8 पराजेतुं (for पराञ्जेतुं). S (except G4 M2) निश्चयः (for निश्चितम्). D3.4.9 उच्यमानोपि पापात्मा न करिष्यति निश्चितं. — c) K2 D3.4.9 धार्तराष्ट्रस्तु (K2 °ष्ट्रः सु°) दुर्बुद्धिः. — d) D3.4.9 M3.4 प्रशमं; D3 शमनं; G3.5 संशमं (for स शमं). T1 G3-5 M1.3-5 उपलप्स्यते (G3.5 °से). G2 °लभ्यते; M2 °लक्ष्यते (for °यास्यति). T2 शमं नैवोपलप्स्यते. — After 7, T2 reads 2^{c}–3^{d}.

8 K5 om. 8 (cf. v.l. 1); D6 om. 8^{a}–9^{b}. — a) Ds1 S (except G3) भूयसी; Cs भूयसीं (as in text). T2 G1.2.4 वर्धं° (for वर्तं°). Ds1 T G1.2.4 बुद्धिः; M वृत्तिः; Cs वृत्तिं (as in text). — d) D3.4.9 मतिं (for मनः).

C. 5.3265
B. 5.92.8
K. 5.92.8

भीष्मद्रोणकृपान्पार्था न शक्ताः प्रतिवीक्षितुम् ॥ ९
संविच्च धार्तराष्ट्राणां सर्वेषामेव केशव ।
शमे प्रयतमानस्य तव सौभ्रात्रकाङ्क्षिणः ॥ १०
न पाण्डवानामस्माभिः प्रतिदेयं यथोचितम् ।
इति व्यवसितास्तेषु वचनं स्यान्निरर्थकम् ॥ ११
यत्र सूक्तं दुरुक्तं च समं स्यान्मधुसूदन ।
न तत्र प्रलपेत्प्राज्ञो बधिरेष्विव गायनः ॥ १२
अविजानत्सु मूढेषु निर्मर्यादेषु माधव ।
न त्वं वाक्यं ब्रुवन्युक्तश्चाण्डालेषु द्विजो यथा ॥ १३
सोऽयं बलस्थो मूढश्च न करिष्यति ते वचः ।
तस्मिन्निरर्थकं वाक्यमुक्तं संपत्स्यते तव ॥ १४

तेषां समुपविष्टानां सर्वेषां पापचेतसाम् ।
तव मध्यावतरणं मम कृष्ण न रोचते ॥ १५
दुर्बुद्धीनामशिष्टानां बहूनां पापचेतसाम् ।
प्रतीपं वचनं मध्ये तव कृष्ण न रोचते ॥ १६
अनुपासितवृद्धत्वाच्छ्रिया मोहाच्च दर्पितः ।
वयोदर्पादमर्षाच्च न ते श्रेयो ग्रहीष्यति ॥ १७
बलं बलवदप्यस्य यदि वक्ष्यसि माधव ।
त्वय्यस्य महती शङ्का न करिष्यति ते वचः ॥ १८
नेदमद्य युधा शक्यमिन्द्रेणापि सहामरैः ।
इति व्यवसिताः सर्वे धार्तराष्ट्रा जनार्दन ॥ १९
तेष्वेवमुपपन्नेषु कामक्रोधानुवर्तिषु ।

---

9 K5 om. 9 (cf. v.l. 1); D6 om. 9^{ab} (cf. v.l. 8). — ^{b}) T1 G1 च केशव (for जना°). — ^{c}) K4 B Dn Ds D5.6.8 T1 G1 °सुखान् (for °कृपान्). — ^{d}) T1 G1.3.4 M3-5 transp. न and शक्ताः. — After 9, Dn2 Ds D5.8.10 read 6–7.

10 K5 om. 10 (cf. v.l. 1). — ^{a}) D2 संधिश्च; D3.4.9 मूढानां; D5.6.8 संधिं च; S निश्चितं (for संविच्च). Ca.d.s cite संवित्. — ^{b}) D2 इति केशव; D3.4.9 मधुसूदन (for एव केशव). — 10^{cd} = (var.) 5. 93. 15^{ed}. — ^{d}) D8 बलसौभ्रात्र°; S तव शासनकांक्षिणां (T1 G1.3.5 °लंघनं).

11 K5 om. 11 (cf. v.l. 1). — ^{a}) M3-5 यदि (for इति). D1 व्यवसितस्; D2 S °सितं; Cs as in text.

12 K5 om. 12 (cf. v.l. 1); K4 om. 12^{a}–14^{b}. — ^{c}) S वा (for च). — ^{d}) K2 Dn1 T2 G2 गायनं; D7 (*sup. lin.* as in text) T1 G3.5 M (except M1) गायकः (for °नः).

13 K4.5 om. 13 (cf. v.l. 12, 1). — ^{a}) K2 अविज्ञातेषु; B3 D2 °ज्ञानेषु; G4 M3.5 अपि जानत्सु; Cs as in text. — ^{b}) S केशव (for माधव). — ^{c}) K2 न ते; S (except G1.2) तत्वं (T2m तव) (for न त्वं). K1 D8 ब्रुवन्सूक्तं; K2 ध्रुवं युक्तं; D3.4.9 क्षमो वक्तुं; S (except T1 G1.2 M2) ब्रुवन्युक्तं. — ^{d}) K1 B4 D1.6 S चंडालेषु.

14 K4 om. 14^{ab}; K5 om. 14 (cf. v.l. 12, 1). — K4 reads 14^{cd} after 415*. — ^{c}) D8 तस्मात् (for तस्मिन्). — ^{d}) S संपद्यते (for °त्स्यते). D8 D9 ततः (for तव).

15 K5 om. 15 (cf. v.l. 1); D2 om. (hapl.) 15^{c}–16^{b}. — ^{c}) D1 तव मध्येवतरणं.

16 K5 G3 (hapl.) om. 16 (cf. v.l. 1); D2 om. 16^{ab} (cf. v.l. 15). — ^{a}) T G1.2.4 अबुद्धीनाम् (for दुर्बु°). — ^{b}) K4 B D (except D1.7.10; D2 om.) दुष्टचेतसाम्; G5 °कारिणां (for पाप°). — ^{c}) D8 D5.6.8 S (G3 om.) प्रतीप-; Ca.d प्रतीपं (as in text). G4 कृष्ण; M1.2 (*inf. lin.* as in text) तात (for मध्ये). — ^{d}) G4 तन्मे मध्ये (for तव कृष्ण). B Ds D1.5–7.10 M1 (*inf. lin.*) रोचये (for °ते).

17 K5 om. 17 (cf. v.l. 1). — ^{b}) K2 B4 D2.7.10 श्रियः (for श्रिया). K4 B D (except D3.4.7.9) दर्पाच्च (D1 °न्व-) मोहितः; S मोहेन दर्पितः (T1 G1 गर्वितः) (for मोहाच्च द°). — ^{c}) T G (except G3) वचो- (for वयो-). T2 G2 -गर्वात् (for -दर्पात्). K2 अमर्षाच्च; D3.4.9 अधर्माच्च. — ^{d}) K2 तात (for न ते). G3.4 भविष्यति; G5 M ग्रहीष्यते.

18 K5 om. 18 (cf. v.l. 1). — ^{a}) K2 D2.5m हितं; S वचः; Ca.d.s बलं (as in text). — After 18, K4 ins.:

415* मानी मौर्ख्येण पार्थानां न पश्यत्यधिकं बलम् ।,
followed by 14^{cd}.

19 K5 om. 19 (cf. v.l. 1). — ^{a}) T G1.2.4 M1.2.4 (*inf. lin.*) अस्य (for अद्य). D2 वदेम यद्यथा शक्यं. — ^{d}) D1 जनेश्वर (for जना°).

20 K5 om. 20 (cf. v.l. 1). — ^{b}) K2 D3.4.9 S °क्रोधानुसारिषु.

समर्थमपि ते वाक्यमसमर्थं भविष्यति ॥ २०

मध्ये तिष्ठन्हस्त्यनीकस्य मन्दो
रथाश्वयुक्तस्य बलस्य मूढः ।
दुर्योधनो मन्यते वीतमन्युः
कृत्स्ना मयेयं पृथिवी जितेति ॥ २१

आशंसते धृतराष्ट्रस्य पुत्रो
महाराज्यमसपत्नं पृथिव्याम् ।
तस्मिञ्शमः केवलो नोपलभ्यो
बद्धं सन्तमागतं मन्यतेऽर्थम् ॥ २२

पर्यस्तेयं पृथिवी कालपक्वा
दुर्योधनार्थे पाण्डवान्योद्धुकामाः ।
समागताः सर्वयोधाः पृथिव्यां
राजानश्च क्षितिपालैः समेताः ॥ २३

सर्वे चैते कृतवैराः पुरस्ता-
त्त्वया राजानो हृतसाराश्च कृष्ण ।
तवोद्वेगात्संश्रिता धार्तराष्ट्रा-
न्सुसंहताः सह कर्णेन वीराः ॥ २४

त्यक्तात्मानः सह दुर्योधनेन
सृष्टा योद्धुं पाण्डवान्सर्वयोधाः ।
तेषां मध्ये प्रविशेथा यदि त्वं
न तन्मतं मम दाशार्ह वीर ॥ २५

तेषां समुपविष्टानां बहूनां दुष्टचेतसाम् ।
कथं मध्यं प्रपद्येथाः शत्रूणां शत्रुकर्शन ॥ २६

सर्वथा त्वं महाबाहो देवैरपि दुरुत्सहः ।
प्रभावं पौरुषं बुद्धिं जानामि तव शत्रुहन् ॥ २७

या मे प्रीतिः पाण्डवेषु भूयः सा त्वयि माधव ।
प्रेम्णा च बहुमानाच्च सौहृदाच्च ब्रवीम्यहम् ॥ २८

C. 5. 3306
B. 5. 92. 29
K. 5. 92. 29

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

---

21 K_5 om. 21 (cf. v.l. 1). — ^{ab}) S हस्तियूथस्य (for हस्त्य°). K_2 transp. मंदः and मूढः. — ^{c}) K_2 T_1 G_1 जातमन्युः; K_4 B Dn $D_{5.6.10}$ वीतभीतिः; $Ca.d.s$ वीतमन्युः (as in text). — ^{d}) B_3 D_2 G (except G_1) मम (for मया). K_1 विजिता महीति (for पृथिवी जितेति).

22 K_5 om. 22 (cf. v.l. 1). — ^{a}) K_4 B D (except $D_{1.2.9}$) ins. वै after आशंसते. K_1 °ष्ट्रः सपुत्रो (for °ष्ट्रस्य पुत्रो). — ^{b}) G_1 महद्राज्यम्; $M_{1.2}$ माहाराज्यम् (for महाराज्यम्). T_1 G_1 पृथिव्याः. — 22^{cd}=(var.) 5. 26. 19^{cd}. — ^{c}) K_2 G_5 अस्मिन् (for तस्मिन्). Ds Cs क्षमः; $Ca.d$ क्षेमः (for शमः). $D_{1.4}$ केवले; S (except $M_{3.5}$) °लं; $Ca.d.s$ °लो (as in text). — ^{d}) K_1 लब्धः सभां; D_7 लब्धं पुरस्तात्; $G_{3.5}$ यश्चासंतं (for बद्धं सन्तं). K_2 बद्धं स ह्यात्मगतं मन्यतेर्थं; K_4 B Dn Ds $D_{1.5.6.8.10}$ $Ca.d.s$ बद्धं संतं मन्यते ($D_{5.8}$ लभ्यते) लब्धमर्थं; $D_{3.4.9}$ पृथ्वीमिमां मन्यते वश्यगां च; T $G_{1.2}$ यश्चासंतं मन्यते प्राप्तमर्थं.

23 K_5 om. 23 (cf. v.l. 1). — ^{c}) G_1 M_{3-5} सर्वयौधाः. K_2 Ds_2 पृथिव्या. — ^{d}) $K_{1.2}$ क्षितिपा वै; D_7 $Ca.s$ क्षितिपालाः; T G $M_{1.2}$ भूमिपालाः (G_3 °लान्); M_{3-5} ये भूमिपालाः (for क्षितिपालैः). Cd cites क्षितिपाः.

24 K_5 om. 24 (cf. v.l. 1). — ^{a}) D_7 सम° (for पुर°). — ^{b}) D_7 राजानो वै (for त्वया राजानो). $K_{1.2.4}$ $D_{3.4.7.9}$ °रत्नाः; T $G_{1.2}$ °राज्याः; G_4 M °वैराः; Ca °साराः (as in text). — ^{d}) K_2 D_2 T $G_{2.4}$ $M_{1.4.5}$ $Ca.d$ सुसंहिताः; B D_4 °हृताः; G_1 °श्रिताः; G_3 °हितान्; G_5 °शिताः (for °हताः). Cs cites संहताः. S चैव (for वीराः).

25 K_5 om. 25 (cf. v.l. 1). — ^{a}) $D_{5.6.8}$ युक्ता°; $Ca.d$ त्यक्ता° (as in text). — ^{b}) K_4 B Dn_2 Ds D (except $D_{3.4.9}$) G_3 हृष्टा; $Ca.d.s$ सृष्टा (as in text). G_1 $M_{1.2.5}$ °यौधाः (for °योधाः). — After 25^{ab}, S ins.:

416* मृत्युर्जयो वेति कृतैकभावाः
कामात्मानो मन्युवशाविनीताः ।

26 K_5 om. 26 (cf. v.l. 1). — ^{b}) D_1 पाप° (for दुष्ट°). — ^{c}) Ds_1 (before corr.) $D_{1.8.9}$ मध्ये (for मध्यं).

27 K_5 om. 27 (cf. v.l. 1). — ^{b}) G_5 सुदुःसहः (for दुरु°). — ^{c}) D_7 प्रभावं बुद्धिशौर्यं च. — ^{d}) D_7 transp. जानामि and तव.

28 K_5 om. 28 (cf. v.l. 1). — ^{b}) K_1 Dn_1 $D_{3.4.7.8.10}$ भूयसी (for भूयः सा). — After 28, K_4 B Dn

९१

C. 5. 3308
B. 5. 93. 1
K. 5. 93. 2

भगवानुवाच ।

यथा ब्रूयान्महाप्राज्ञो यथा ब्रूयाद्विचक्षणः ।
यथा वाच्यस्त्वद्विधेन सुहृदा मद्विधः सुहृत् ॥ १
धर्मार्थयुक्तं तथ्यं च यथा त्वय्युपपद्यते ।
तथा वचनमुक्तोऽस्मि त्वयैतत्पितृमातृवत् ॥ २
सत्यं प्राप्तं च युक्तं चाप्येवमेव यथात्थ माम् ।
शृणुष्वागमने हेतुं विदुरावहितो भव ॥ ३
दौरात्म्यं धार्तराष्ट्रस्य क्षत्रियाणां च वैरिताम् ।
सर्वमेतदहं जानन्क्षत्तः प्राप्तोऽद्य कौरवान् ॥ ४
पर्यस्तां पृथिवीं सर्वां साश्वां सरथकुञ्जराम् ।
यो मोचयेन्मृत्युपाशात्प्राप्नुयाद्धर्ममुत्तमम् ॥ ५
धर्मकार्यं यतञ्शक्त्या न चेच्छक्नोति मानवः ।
प्राप्तो भवति तत्पुण्यमत्र मे नास्ति संशयः ॥ ६
मनसा चिन्तयन्पापं कर्मणा नाभिरोचयन् ।
न प्राप्नोति फलं तस्य एवं धर्मविदो विदुः ॥ ७
सोऽहं यतिष्ये प्रशमं क्षत्तः कर्तुममायया ।
कुरूणां सृञ्जयानां च संग्रामे विनशिष्यताम् ॥ ८
सेयमापन्महाघोरा कुरुष्वेव समुत्थिता ।

Ds D2 (marg.). 8–9 ins.:

417* या मे प्रीतिः पुष्कराक्ष त्वद्दर्शनसमुद्भवा ।
सा किमाख्यायते तुभ्यमन्तरात्मासि देहिनाम् ।
[In B4 Dn it is a *repetition*! Cf. v.l. 5. 87. 23.]

Colophon missing in K8; K5 om. it. — *Sub-parvan:* K1.2.4 B Dn Ds D1.2.5–8.10 T1 G1.5 M भगवद्यान. — *Adhy. name:* D1 T1 G1.5 विदुरवाक्यं; M विदुरमतं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D5 88; D6 84; D7 M1–3.5 93; T G2.4.5 94; G1 95; G3 M4 92. — *S'loka no.:* Dn D8 30.

91

☞ This adhy. is missing in K3.5 (cf. v.l. 5. 32. 15; 90. 1).

Before 1, K4 D8 S (except G1) ins.:

418* वैशंपायनः ।
विदुरस्य वचः श्रुत्वा प्रश्रितं पुरुषोत्तमः ।
इदं होवाच वचनं भगवान्मधुसूदनः ।

[(L. 1) G3 प्रश्रितः. K4 मधुसूदनः (for पुरुषो°). — (L. 2) D8 T1 G3 प्रोवाच (for होवाच).]

— K2 B3 Dn D1.2.7.10 T G1–3.5 M (except M2) श्रीभगवान्; G4 कृष्णः. — *c*) Ds T G1.2.5 तथा (for यथा). — *d*) K4 B D (except D2.4.7.9.10) भवता (for सुहृदा).

2 *a*) T1 G1 तत्त्वं (for तथ्यं). — *c*) Ds यथा (for तथा). — *d*) D2 यथैव; S क्षत्तस्ते (for त्वयैतत्). D3.4.9 पितृवन्मयि; Ca पितृमातृवत् (as in text).

3 *ab*) K1 एवं; K2 S सर्वं (for सत्यं). G4 ह्येवं (for युक्तं). K4 B4 D (except Dn1 D1–4.10) G3 M5 वा; G4 मे (for the second च). K1.2 T2 G2.4.5 om. अपि (leaving hiatus!). K1.2 D1.5.6.8.10 एतद् (for एव). T1 G2.5 यदा (for यथा). G4 यदा यत्त्वं यदात्थ मां. — *c*) S शृणु च (for शृणुष्व). — *d*) S मम (for भव).

4 *a*) K2 D7 S °राष्ट्राणां. — K4 om. 4*b*–5*b*. — *b*) K1 G5 वैरिणां; B D (except D1) T2 G2 वैरतां. — *d*) K1 D2 G5 अस्मि (for अद्य).

5 K4 om. 5*ab* (cf. v.l. 4). — *a*) S कृत्स्नां (for सर्वां). — *b*) D3.4.9 सहाश्वरथकुंजरां. — *c*) K1 अमोचयन्; K2 प्रमो°; D7 G2 यो मोच°. — *d*) K1.2 D7 प्राप्नुयां. K2 पुण्यम् (for धर्मम्).

6 *a*) D1 धर्मकार्यें. K1 D7.8 धर्मं कुर्वन्यथाशक्त्या; K2 धर्मकार्यें यतेच्छक्त्या; D2 धर्मकामार्थतां शक्त्या; D3.4.9 धर्मकामो यथाशक्ति; S धर्मं(G5 °र्में)कार्यें यतमानो. — *b*) B Dn Ds D10 नो (for न). N (except D1–4.9; K3.5 missing) M5 प्राप्नोति (for शक्नोति). — *d*) K2 T1 तत्र; D3.4.9 इति (for अत्र).

7 *a*) K2 S (except G4 M2.5) चिंतितं (for चिन्तयन्) — *b*) K1 उपपादयेत्; K2 (before corr.) उपपद्यते, and (after corr.) उपपादितं; K4 B2.4 Dn2 अतिरोचयन्; Dn1 D2.4 T2 G2 Cs अभिरोचयेत्; D7.10 उपपादयन्; T1 G1 समाचरेत्; G4.5 करोति यः; Ca अभिरोचयन् (as in text). — *cd*) K1 D7.8 अप्येवं; K4 B Dn Ds D1.2.5.6.10 इत्येवं (avoiding hiatus!); S इति (for एवं).

8 *a*) K1.2 (*sup. lin. sec. m.* as in text) Ds G5 प्रथमं; G2 च शमं (for प्रशमं).

9 *a*) K2 आपद्धीयं (for सेयमापन्). — *b*) K2 D1

कर्णदुर्योधनकृता सर्वे ह्येते तदन्वयाः ॥ ९
व्यसनैः क्लिश्यमानं हि यो मित्रं नाभिपद्यते ।
अनुनीय यथाशक्ति तं नृशंसं विदुर्बुधाः ॥ १०
आ केशग्रहणान्मित्रमकार्यात्संनिवर्तयन् ।
अवाच्यः कस्यचिद्भवति कृतयत्नो यथाबलम् ॥ ११
तत्समर्थं शुभं वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् ।
धार्तराष्ट्रः सहामात्यो ग्रहीतुं विदुरार्हति ॥ १२
हितं हि धार्तराष्ट्राणां पाण्डवानां तथैव च ।
पृथिव्यां क्षत्रियाणां च यतिष्येऽहममायया ॥ १३
हिते प्रयतमानं मां शङ्केद्दुर्योधनो यदि ।
हृदयस्य च मे प्रीतिरानृण्यं च भविष्यति ॥ १४
ज्ञातीनां हि मिथो भेदे यन्मित्रं नाभिपद्यते ।
सर्वयत्नेन मध्यस्थं न तन्मित्रं विदुर्बुधाः ॥ १५
न मां ब्रूयुरधर्मज्ञा मूढा असुहृदस्तथा ।
शक्तो नावारयत्कृष्णः संरब्धान्कुरुपाण्डवान् ॥ १६
उभयोः साधयन्नर्थमहमागत इत्युत ।
तत्र यत्नमहं कृत्वा गच्छेयं नृष्ववाच्यताम् ॥ १७
मम धर्मार्थयुक्तं हि श्रुत्वा वाक्यमनामयम् ।
न चेदादास्यते बालो दिष्टस्य वशमेष्यति ॥ १८
अहापयन्पाण्डवार्थं यथाव-
च्छमं कुरूणां यदि चाचरेयम् ।
पुण्यं च मे स्याच्चरितं महार्थं
मुच्येरंश्च कुरवो मृत्युपाशात् ॥ १९
अपि वाचं भाषमाणस्य काव्यां
धर्मारामामर्थवतीमहिंस्राम् ।
अवेक्षेरन्धार्तराष्ट्राः समर्था
मां च प्राप्तं कुरवः पूजयेयुः ॥ २०
न चापि मम पर्याप्ताः सहिताः सर्वपार्थिवाः ।
क्रुद्धस्य प्रमुखे स्थातुं सिंहस्येवेतरे मृगाः ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।

इत्येवमुक्त्वा वचनं वृष्णीनामृषभस्तदा ।
शयने सुखसंस्पर्शे शिश्ये यदुसुखावहः ॥ २२

C. 5. 3329
B. 5. 93. 22
K. 5. 93. 23

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

एवं. D_9 T_1 G_1 कुरुष्वेवमुपस्थिता. — c) $D_{2-4.9}$ कर्णदुर्योधनकृपाः; S (except $G_{3.4}$) °कृते. — d) T_2 दुःशासनकृते स्वयं.

10 a) K_1 $B_{1.2.4.5}$ D (except $D_{7.10}$) T_1 G_1 व्यसने; B_3 °नात् (for °नैः). $D_{3.4.9}$ च (for हि). — b) K_1 $D_{7.10}$ transp. यो and मित्रं. — c) $K_{1.2}$ $D_{1.7.8.10}$ अर्थज्ञो हि; K_4 B_4 $D_{5.6}$ Cn अनर्थाय (Cnp अनुनीय as in text); B_2 D_8 अन्वयाय; D_2 अर्थं ज्ञात्वा; $D_{3.4.9}$ अनर्थज्ञः; T G_{1-3} अन्वानीय; $G_{4.5}$ अन्वयानि. — d) B D_{2-4} S (except T_1 M_3) Cn तत् (for तं).

11 b) K_2 S (except G_3) संनिवर्तयेत्. — c) Hypermetric! K_1 D_7 Ca न वाच्यः (for अवाच्यः). K_1 D_1 T_2 G_2 कस्य; Ca. d कस्यचित् (as in text).

12 a) $K_{1.2}$ D_7 समीक्ष्य (for समर्थं).

13 a) K_2 T_1 G_1 हितं च; $B_{1.3.5}$ हिताय (for हितं हि). — b) S अथो (T_2 G_2 अथा-) हितं (for तथैव च). — d) D_8 करि° (for यति°).

15 a) K_2 D_8 T_1 G_1 च; D_2 तु (for हि). — b) $D_{3.4.9}$ अभिमन्यते (for °पद्यते). — c) K_4 Dn_2 $D_{1.5.9}$ माध्यस्थं; $B_{1.3.5}$ D_2 T_2 $G_{1.2}$ मध्यस्थ्यं; $B_{2.4}$ D_8 $D_{3.4.6}$ माध्यस्थ्यं.

16 a) G_5 M मा (for मां). N (except K_1 D_7; $K_{3.5}$ missing) M_5 अधर्मिष्ठा (D_2 °ष्ठं) (for °र्मज्ञा). — b) $K_{2.4}$ B Dn D_8 $D_{5-8.10}$ G_3 ह्य(K_2 कु)सुहृदः; $D_{2-4.9}$ ह्यहृदयः (for असुहृदः). — c) $D_{3.4.9}$ transp. शक्तो and न. D_8 D_8 न वार°; G_4 नोवार° (for नावार°).

17 b) D_1 T_2 G_3 M अयं (for अहं). $G_{4.5}$ महाभाग इतीत्युत. — d) S धर्मस्यानृण्यतामियां.

18 =(var.) 5. 81. 4. — a) K_1 D_{10} S धर्मार्थसंयुक्तं; $D_{5.6}$ °र्थमुक्तं हि. — c) T_2 G_2 हि दास्यते; Ca आदा° (as in text).

19 a) K_1 अवाप्यार्थं; K_2 D_8 अवाप्याहं; D_2 (corrupt) प्रश्रापयन् (m अहापयन्वै); $D_{3.4}$ अहाप्य वै (for अहापयन्). Dn_2 D_8 पांडवार्थैः. S अहं यतेयं पांडवानां हिता($G_{3.5}$ यथा-; G_4 शमा)र्थं. — b) $D_{1.2}$ अथ (for यदि). $K_{1.2}$ Dn_1 $D_{1-4.9.10}$ चेच्चरेयं; B_3 तैश्चरे°; D_8 वा चरे° (for चाचरे°). S शमं कुरूणां च सहेह (T_1 G_1 सह सर्वे-; T_2 $G_{2.4}$ च सहैव) राजभिः. — c) K_4 B (except B_3) Dn_2 D_8

९२

C. 5. 3330
B. 5. 94. 1
K. 5. 94. 1

वैशंपायन उवाच ।
तथा कथयतोरेव तयोर्बुद्धिमतोस्तदा ।
शिवा नक्षत्रसंपन्ना सा व्यतीयाय शर्वरी ॥ १
धर्मार्थकामयुक्ताश्च विचित्रार्थपदाक्षराः ।
शृण्वतो विविधा वाचो विदुरस्य महात्मनः ॥ २
कथाभिरनुरूपाभिः कृष्णस्यामिततेजसः ।
अकामस्येव कृष्णस्य सा व्यतीयाय शर्वरी ॥ ३
ततस्तु स्वरसंपन्ना बहवः सूतमागधाः ।
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैः केशवं प्रत्यबोधयन् ॥ ४
तत उत्थाय दाशार्ह ऋषभः सर्वसात्वताम् ।
सर्वमावश्यकं चक्रे प्रातःकार्यं जनार्दनः ॥ ५
कृतोदकार्यजप्यः स हुताग्निः समलंकृतः ।
तत आदित्यमुद्यन्तमुपातिष्ठत माधवः ॥ ६
अथ दुर्योधनः कृष्णं शकुनिश्चापि सौबलः ।
संध्यां तिष्ठन्तमभ्येत्य दाशार्हमपराजितम् ॥ ७
आचक्षेतां तु कृष्णस्य धृतराष्ट्रं सभागतम् ।

महात्मन्; G_4 महाफलं; C_a महार्थं (as in text). — [d]) D_5 चेत्; $D_{3.4.9}$ वै (for च). S मुच्येरंश्चेन् (G_4 °रन्; G_5 °रंस्ते) मृत्युपाशाद्धि सर्वे.

20 [a]) S का($G_{3.5}$ र)स्यां; $C_{a.d}$ काव्यां (as in text). — [c]) K_1 आदेक्ष्यते; T_2 G_2 आचक्षेरन् (for अवेक्षे°). K_1 धार्तराष्ट्रः. K_2 D_1 समर्थां; K_4 B (except B_3) Dn D_5 D_{2-10} शमार्थं; T_1 G_1 समग्रा; T_2 G_2 समाधौ; G_3 समस्तां; $G_{4.5}$ समस्ताः (for समर्थां). — [d]) T_2 G_2 प्रोक्तं (for प्राप्तं).

21 =5. 70. 86.

22 $D_{3.4.9}$ T_1 G_4 om. the ref. K_5 resumes! — [a]) K_1 $D_{3.4.7.9.10}$ स (for इति). K_5 एवमुक्त्वा तु वचनं. — [b]) D_5 वृषभस्; M_2 अधिपस्. $D_{3.4.9}$ G_3 तथा (for तदा). G_4 वृष्णिवीरः प्रतापवान्. — [d]) N (mostly) शिष्ये. K_5 भूयः (for यदु-).

Colophon missing in K_3; K_5 om. it. — *Sub-parvan:* $K_{1.2.4}$ B Dn D_5 $D_{1.3.5-8.10}$ T_1 G_1 M भगवद्यान. — *Adhy. name:* T_1 विदुरं प्रति भगवद्वचनं; M वासुदेव(M_1 भगवन्)मतं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_5 89 (repeated); D_6 85; D_7 $M_{1-3.5}$ 94; T $G_{2.4.5}$ 95; G_1 96; G_3 M_4 93. — *S'loka no.:* Dn_1 D_8 21; Dn_2 22.

92

☞ This adhy. is missing in K_3 (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 [a]) D_5 S कथाः (for तथा). $K_{1.2.5}$ D (except Dn_2 D_5 $D_{5.6.10}$) T_2 $G_{2.5}$ एवं. — [b]) D_5 D_2 $G_{1.4}$ तथा (Ds_2 ततः) (for तदा). — [c]) K_1 नक्षत्रसहिता; $C_{a.d}$ as in text. — [d]) =3^d. D_7 व्यतीता च; D_9 °ताथ (for °याय). T_2 G_2 सा व्यतीता विभावरी. — After 1, D_2 G_3 read 4.

2 K_4 om. 2^a–3^b; M_2 om. (hapl.) 2–3. — [a]) $K_{1.2.5}$ $B_{4.5}$ $D_{7.10}$ धर्मकामार्थवत्य($B_{4.5}$ °युक्त)श्च; $D_{1.3.4.9}$ धर्मार्थकामवत्यस्तु (D_1 °श्च); D_2 °बद्धाश्च; S (M_2 om.) धर्म्या रम्याश्चार्थवतीः. — [b]) D_2 विचित्राः सुपदाक्षराः.

3 K_4 om. 3^{ab}; K_5 M_2 (cf. v.l. 2) om. 3. — [a]) $D_{1.2}$ S (except M_5; M_2 om.) °कूलाभिः (for °रूपाभिः). — [b]) $K_{1.2}$ हृतस्य; D_2 नु तस्य; D_2 एवं हि; T $G_{1.2}$ रक्तस्य; G_3 M (M_2 om.) रतस्य (for कृष्णस्य). $G_{4.5}$ क्षत्तुस्तस्यामितौजसः. — [c]) T G (except G_4) एव (for इव). — [d]) =1^d. D_2 व्यतीता च (for °याय).

4 D_2 G_3 read 4 after 1. — [a]) S (except T_2 G_2) ततः सुस्वरसंपन्ना. — [d]) $D_{1.2}$ समबोधयन्; T_2 G_2 प्रत्यपूजयन्; $M_{3.5}$ (*inf. lin.* as in text) °घोषयन् (for °बोधयन्). — After 4, K_4 S (except G_4) ins.:

419* ब्रह्मादिवसुदेवान्तं वंशं समनुकीर्तयन् ।
तुष्टुवुः केशवं तत्र बहवः सूतमागधाः ।
[(L. 2) K_4 T_1 पुंडरीकाक्षं (for केशवं तत्र).]

5 [b]) K_2 D_1 वृषभः. — [c]) G_4 तदाह्निकं (for आवश्यकं). — [d]) $G_{1.4}$ °कल्यं (for °कार्यं).

6 K_5 om. 6–7. — [a]) K_1 D_2 M कृतोदकार्थजप्यः स (M_1 सन्); K_2 °काग्निजप्यः स; K_4 B Dn $D_{5.6.8}$ कृतोदका(B_3 कृताग्निको)नुजप्यः स; $D_{3.4.10}$ °कांतजप्यः स; D_9 °दको यथान्यायं; T G कृतोदकः कृतजपः. — [c]) K_4 M_5 तत्र (for तत). T G transp. आदित्यं and उद्यन्तं. B (except B_3) Dn_1 $D_{3.4}$ चादित्यम्. — [d]) $D_{1.3}$ T_2 $G_{2.5}$ उपतिष्ठत. $D_{1.2.7}$ G_4 केशवः (for माधवः).

7 K_5 om. 7 (cf. v.l. 6). — [a]) S ततो दुर्योधनः

कुरूंश्च भीष्मप्रमुखान्राज्ञः सर्वांश्च पार्थिवान् ॥ ८
त्वामर्थयन्ते गोविन्द दिवि शक्रमिवामराः ।
तावभ्यनन्दद्गोविन्दः साम्ना परमवल्गुना ॥ ९
ततो विमल आदित्ये ब्राह्मणेभ्यो जनार्दनः ।
ददौ हिरण्यं वासांसि गाश्चाश्वांश्च परंतपः ॥ १०
विसृष्टवन्तं रत्नानि दाशार्हमपराजितम् ।
तिष्ठन्तमुपसंगम्य ववन्दे सारथिस्तदा ॥ ११
तमुपस्थितमाज्ञाय रथं दिव्यं महामनाः ।
महाभ्रघननिर्घोषं सर्वरत्नविभूषितम् ॥ १२
अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा ब्राह्मणांश्च जनार्दनः ।
कौस्तुभं मणिमामुच्य श्रिया परमया ज्वलन् ॥ १३
कुरुभिः संवृतः कृष्णो वृष्णिभिश्चाभिरक्षितः ।
आतिष्ठत रथं शौरिः सर्वयादवनन्दनः ॥ १४
अन्वारुरोह दाशार्हं विदुरः सर्वधर्मवित् ।
सर्वप्राणभृतां श्रेष्ठं सर्वधर्मभृतां वरम् ॥ १५
ततो दुर्योधनः कृष्णं शकुनिश्चापि सौबलः ।
द्वितीयेन रथेनैनमन्वयातां परंतपम् ॥ १६
सात्यकिः कृतवर्मा च वृष्णीनां च महारथाः ।
पृष्ठतोऽनुययुः कृष्णं रथैरश्वैर्गजैरपि ॥ १७
तेषां हेमपरिष्कारा युक्ताः परमवाजिभिः ।
गच्छतां घोषिणश्चित्राश्चारु बभ्राजिरे रथाः ॥ १८
संमृष्टसंसिक्तरजः प्रतिपेदे महापथम् ।

G. 5. 3349
B. 5. 94. 20
K. 5. 94. 32

कर्णः. — ^{c}) K_1 $B_{1.3.5}$ Dn_2 Ds_1 $D_{1.5-7}$ अभ्येतां; T_1 $G_{1.4}$ अभ्यायन्; T_2 $G_{2.3.5}$ M अभ्यायात्; Ca अभ्यैतां (for अभ्येत्य). — ^{d}) D_7 अमितौजसं (for अपरा°).

8 ^{a}) K_1 $D_{1-4.8.9}$ च (for तु). K_2 ततस्तस्य (for तु कृष्णस्य). S आचख्युस्तेथ (T_2 °स्ते तु; $G_{2.5}$ °स्ते च) कृष्णाय. Cs cites आचक्षेतां (as in text). — ^{b}) $M_{3.4}$ सभां गतं. — ^{d}) S चैवाथ (for सर्वांश्च).

9 For S see below. — ^{a}) $K_{1.2.5}$ D_1 अर्चयं(K_5 °य)तः; B_8 Ds_2 अर्थय(Ds_2 °यं)तः; Cs as in text. K_1 गोविंदं. — K_5 om. 9^{b}–10^{b}. — For 9, S (transposing the lines) subst.:

420* तानभ्यनन्दद्गोविन्दः साम्ना परमवल्गुना ।
तेऽभ्यर्च्य देवकीपुत्रं दिवि शक्रमिवामराः ।

10 K_5 om. 10^{ab} (cf. v.l. 9). — ^{b}) G_3 महायशाः (for जना°). — ^{c}) Ds_2 $D_{1.9}$ G_4 हिरण्यवासांसि. — ^{d}) K_1 Ds_2 D_8 परंतप; D_2 जनार्दनः. K_2 गाश्च रत्नानि सर्वशः.

11 ^{a}) K_4 $B_{2.4}$ Dn Ds $D_{5.6.8}$ विसृज्य बहुरत्नानि. Ca.d cite निसृष्टवन्तं. — ^{d}) T_1 G_1 ववंदे कृष्णसारथिः. — After 11, N (K_3 missing; K_5 om. line 2) ins.:

421* ततो रथेन शुभ्रेण महता किङ्किणीकिना ।
हयोत्तमयुजा शीघ्रमुपातिष्ठत दारुकः ।
[Line 1 = 5. 129. 21^{ab}.]

On the other hand a passage given in App. I (No. 5) is ins. in S after 11; in K_4 after 421*.

12 K_5 om. 12^{ab}. — ^{b}) D_1 G_4 महात्मनः (for °मनाः). — ^{c}) S °घनसंकाशं.

13 D_7 om. 13^{c}–14^{d}. — ^{c}) $D_{3.4.9}$ S आबध्य; Ca.d आमुच्य (as in text).

14 D_7 om. 14 (cf. v.l. 13). — ^{a}) G_4 चापि (for कृष्णो). — ^{b}) T_2 G_4 अपि संवृतः; G_2 अपि रक्षितः (for अभि°). — ^{c}) $K_{1.2}$ प्रातिष्ठत; G_{2-4} अतिष्ठत. — ^{d}) T_2 °वल्लभः.

15 ^{b}) $D_{3.4.9}$ चैव (for सर्व-). — K_5 om. 15^{cd}; D_9 om. 15^{c}–16^{b}. — ^{c}) T_2 $G_{1.2}$ श्रेष्ठः. — ^{d}) K_2 सर्वप्राणभृतां; K_4 B D (except $D_{7.10}$; D_9 om.) M_2 सर्वबुद्धिमतां. $B_{1.5}$ T $G_{1.2.4}$ $M_{1.2}$ वरः.

16 D_9 om. 16^{ab} (cf. v.l. 15). — 16^{ab} = (var.) 7^{ab}. — ^{a}) B (except B_4) तदा (for ततो). S कर्णः (for कृष्णं). — ^{c}) Ds D_8 T_2 G_2 एवम्; D_2 एव; D_9 एतम् (for एनम्). — ^{d}) $D_{3.4.9}$ अन्वयाता; $D_{5.8}$ अन्वायातां (D_8 °तं); T_1 G_1 अन्वयुस्ते; T_2 G_{2-5} M अनु(G_3 °भि)याताः. K_5 Dn_1 Ds_2 D_7 परंतप; D_2 परस्परं; $D_{3.4.9}$ अरिंदमं.

17 ^{b}) $K_{2.4}$ B D (except $D_{7.10}$) अपरे रथाः (K_2 Ds_1 तथा) (for महा°). — ^{d}) $K_{4.5}$ B D (except $D_{1-4.7.9}$) transp. रथैः and गजैः. $D_{1.2}$ तथा (for अपि).

18 K_5 om. 18–26. — ^{a}) N (except D_1; K_3 missing; K_5 om.) G_5 Ca हेमपरिष्कारैः ($K_{1.2}$ °स्काराः; G_5 °ष्कार-). — ^{b}) D_5(m as in text)$_{.6.8}$ G_5 मुक्ताः (for युक्ताः). — ^{c}) $K_{1.2}$ $D_{1.7.10}$ प्रयांतः; Ds_2 गच्छंतः; D_2 व्रजंतः; $D_{3.4.9}$ जयिनः; S यास्यतां (for गच्छतां). T_2 G_{2-4} घोषणाश्च. B_4 $D_{5.6.8}$ चित्र- (for चित्राश्च). — ^{d}) K_4 B Dn Ds $D_{5.6.8}$ रथा राजन्विरेजिरे.

19 K_5 om. 19 (cf. v.l. 18). — ^{a}) $K_{1.2}$ $D_{9.10}$ संमृष्टमथ संसिक्तं; Cap °संसिक्तरजं; Ca as in text. — ^{b}) Dn_2 Ds_2 $D_{9.10}$ T $G_{2.3}$ M_4 महारथं; Ca as in text.

C. 5. 3349
B. 5. 94. 20
K. 5. 94. 32

राजर्षिचरितं काले कृष्णो धीमाञ्श्रिया ज्वलन् ॥ १९
ततः प्रयाते दाशार्हे प्रावाद्यन्तैकपुष्कराः ।
शङ्खाश्च दध्मिरे तत्र वाद्यान्यन्यानि यानि च ॥ २०
प्रवीराः सर्वलोकस्य युवानः सिंहविक्रमाः ।
परिवार्य रथं शौरेरगच्छन्त परंतपाः ॥ २१
ततोऽन्ये बहुसाहस्रा विचित्राद्भुतवाससः ।
असिप्रासायुधधराः कृष्णस्यासन्पुरःसराः ॥ २२
गजाः परःशतास्तत्र वराश्वाश्वाः सहस्रशः ।
प्रयान्तमन्वयुर्वीरं दाशार्हमपराजितम् ॥ २३
पुरं कुरूणां संवृत्तं द्रष्टुकामं जनार्दनम् ।
सवृद्धबालं सस्त्रीकं रथ्यागतमरिंदमम् ॥ २४

वेदिकापाश्रिताभिश्च समाक्रान्तान्यनेकशः ।
प्रचलन्तीव भारेण योषिद्भिर्भवनान्युत ॥ २५
संपूज्यमानः कुरुभिः संशृण्वन्विविधाः कथाः ।
यथार्हं प्रतिसत्कुर्वन्प्रेक्षमाणः शनैर्ययौ ॥ २६
ततः सभां समासाद्य केशवस्यानुयायिनः ।
सशङ्खैर्वेणुनिर्घोषैर्दिशः सर्वा व्यनादयन् ॥ २७
ततः सा समितिः सर्वा राज्ञाममिततेजसाम् ।
संप्राकम्पत हर्षेण कृष्णागमनकाङ्क्षया ॥ २८
ततोऽभ्याशगते कृष्णे समहृष्यन्नराधिपाः ।
श्रुत्वा तं रथनिर्घोषं पर्जन्यनिनदोपमम् ॥ २९
आसाद्य तु सभाद्वारमृषभः सर्वसात्वताम् ।

— After 19^{ab}, T_1 G_4 read 24^{cd}. — ^{c}) Dn_1 $D_{1.9}$ G_4 राजर्षिचरिते (D_9 G_4 °तः) काले. — ^{d}) S श्रिया परमया ज्वलन्.

20 K_5 om. 20 (cf. v.l. 18). — ^{b}) K_1 प्राचोद्यंत; K_2 $D_{1.8.9}$ T_2 G_{3-5} M_5 प्रवाद्यंत ($G_{3.5}$ °ते). T $G_{1.2.4.5}$ अथ पुष्कराः; G_3 M च पुष्कराः; Ca एकपुष्कलाः; Cd.s as in text. — ^{c}) $D_{2-5.8.9}$ शंखांश्च. — ^{d}) T_2 (m as in text) वाद्यभांडानि यानि च.

21 K_5 om. 21 (cf. v.l. 18). — ^{b}) D_2 सत्य° (for सिंह°). — ^{d}) D_7 अतिष्ठंत (for अगच्छन्त). $K_{1.2}$ परं शताः; $D_{3.4.9}$ G_5 °तप; G_4 °तपं.

22 K_5 om. 22 (cf. v.l. 18). — ^{ab}) K ततो योधवरा हृष्टा विविधायुधपाणयः. — ^{c}) K_2 असिचक्रायुधधराः. — After 22, K_2 ins.:

422* योधाः परशुहस्ताश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।

After the above, K_2 reads 26^{ab}, 25, 23^{cd}, 24, 23^{ab}, 26^{cd}, etc.

23 K_5 om. 23 (cf. v.l. 18). For sequence of K_2 cf. v.l. 22. — ^{a}) K_2 $D_{1.7}$ $G_{3.4}$ परशताः; K_4 $B_{1-3.5}$ Dn_1 $D_{5.6.8}$ पंचशताः; B_4 Dn_2 Ds $D_{3.4.9.10}$ पंचाशताः; M Cd परं शताः (for परःशताः). T_2 G_2 चात्र (for तत्र). — ^{b}) K_1 T G (except G_4) व(T_1 G_5 प)राश्वाश्च; K_4 B D रथाश्वासन् (D_1 °श्वाश्वाः; D_{10} °श्चैव); M_2 पराश्वाश्वाः (for वराश्वाश्वाः). $D_{1.2}$ च सर्वशः; G_3 (*inf. lin.* as in text) परःशताः (for सहस्रशः). — ^{c}) K_2 हृष्टास्तम्; B (except B_1) Dn_2 Ds_2 $D_{3.4.9}$ प्रायांतम्; D_4 प्रयातम्. $K_{1.2}$ $D_{1.2.10}$ T_1 G_1 M वीराः.

24 K_5 om. 24 (cf. v.l. 18). For sequence of K_2 cf. v.l. 22. — ^{a}) Ds एवं (for पुरं). $G_{3.5}$ संद्रष्टुं; M उद्वृत्तं; Ca संस्यूतं (for संवृत्तं). — ^{b}) $G_{3.5}$ यथा° (for द्रष्टु°). — T_1 G_4 read 24^{cd} after 19^{ab}. — ^{c}) K_4 Dn Ds $D_{5.6.8}$ स(D_8 आ)बालवृद्धं (for सवृद्धबालं). K_2 D_7 सवृद्धबालसस्त्रीकं. — ^{d}) $K_{2.4}$ Dn_1 $D_{7.10}$ $G_{3.5}$ $M_{1.2}$ अरिंदम.

25 K_5 om. 25 (cf. v.l. 18). For sequence of K_2 cf. v.l. 22. — ^{a}) K_4 B D (except D_1) G_2 M_1 वेदिकामा(G_2 °चक्रा)श्रिताभिश्च; G_4 °पाश्रयाभिश्च. — 25^{cd} =(var.) 5. 87. 9^{cd}.

26 K_5 om. 26 (cf. v.l. 18). For sequence of K_2 cf. v.l. 22. — ^{a}) B (except B_5) Dn_2 $D_{5.6}$ स पूज्यमानः. G_3 संपूज्यः कुरुभिः सर्वैः; G_5 माधवः कुरुभिः पूज्यः. — ^{b}) K_1 $D_{2.3}$ G_2 M_3 स श्रृण्वन्; K_2 श्रृण्वंश्च. N (except K_2 $D_{1.2}$; K_3 missing; K_5 om.) मधुराः (for विविधाः). K_2 गिरः (for कथाः). — ^{c}) K_2 यथावत् (for यथार्हं). D_7 प्रतिकुर्वन्वै. — ^{d}) D_3 T M_2 प्रेक्ष्यमाणः. K_2 यथा; D_7 अपि (for ययौ).

27 ^{c}) S °संमिश्रैः (for °निर्घोषैः). — ^{d}) B_4 $D_{2-4.9}$ G_4 सर्वाभ्य(D_2 °न्तु)नादयन्; G_5 सर्वा ह्यना°.

28 K_5 om. 28^{c}–29^{d}. — ^{c}) M (except M_5) प्राकंपत प्रहर्षेण.

29 K_5 om. 29 (cf. v.l. 28). — ^{a}) $K_{1.2.4}$ B (except B_4) $D_{6-8.10}$ अभ्यासगते. — ^{b}) D_2 T_2 (m as in text) G_2 समाहृष्टा (for समहृष्यन्). — ^{c}) K_1 $D_{7.10}$ अथ (for तं).

30 ^{a}) $K_{2.4}$ ततः प्राप्य (for आसाद्य तु). M_{3-5} सभामृद्धाम् (for °द्वारम्). — ^{c}) $K_{1.5}$ D_7 सोवतीर्य.

अवतीर्य रथाच्छौरिः कैलासशिखरोपमात् ॥ ३०
नगमेघप्रतीकाशां ज्वलन्तीमिव तेजसा ।
महेन्द्रसदनप्रख्यां प्रविवेश सभां ततः ॥ ३१
पाणौ गृहीत्वा विदुरं सात्यकिं च महायशाः ।
ज्योतींष्यादित्यवद्राजन्कुरून्प्रच्छादयञ्श्रिया ॥ ३२
अग्रतो वासुदेवस्य कर्णदुर्योधनावुभौ ।
वृष्णयः कृतवर्मा च आसन्कृष्णस्य पृष्ठतः ॥ ३३
धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य भीष्मद्रोणादयस्ततः ।
आसनेभ्योऽचलन्सर्वे पूजयन्तो जनार्दनम् ॥ ३४
अभ्यागच्छति दाशार्हे प्रज्ञाचक्षुर्महामनाः ।
सहैव भीष्मद्रोणाभ्यामुदतिष्ठन्महायशाः ॥ ३५
उत्तिष्ठति महाराजे धृतराष्ट्रे जनेश्वरे ।
तानि राजसहस्राणि समुत्तस्थुः समन्ततः ॥ ३६
आसनं सर्वतोभद्रं जाम्बूनदपरिष्कृतम् ।
कृष्णार्थे कल्पितं तत्र धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ ३७
स्मयमानस्तु राजानं भीष्मद्रोणौ च माधवः ।
अभ्यभाषत धर्मात्मा राज्ञश्चान्यान्यथावयः ॥ ३८
तत्र केशवमानर्चुः सम्यगभ्यागतं सभाम् ।
राजानः पार्थिवाः सर्वे कुरवश्च जनार्दनम् ॥ ३९
तत्र तिष्ठन्स दाशार्हो राजमध्ये परंतपः ।
अपश्यदन्तरिक्षस्थानृषीन्परपुरंजयः ॥ ४०
ततस्तानभिसंप्रेक्ष्य नारदप्रमुखानृषीन् ।
अभ्यभाषत दाशार्हो भीष्मं शांतनवं शनैः ॥ ४१
पार्थिवीं समितिं द्रष्टुमृषयोऽभ्यागता नृप । C. 5. 3372 B. 5. 94. 42 K. 5. 94. 54

— ^{d}) A few N MSS. कैलाश°.

31 K5 om. 31–32. — ^{a}) K4 B2–4 Dn Ds2 D1.5.7.8 नव°. — K1 om. 31^{bc}. — ^{d}) K2 transp. सभां and ततः.

32 K5 om. 32 (cf. v.l. 31). — ^{a}) D2–4.9 पार्श्वे (for पाणौ). — ^{d}) K4 B D (except D1.7) M3–5 प्रा(Dn1 आ)च्छा°.

33 D3.4.9 om. 33^{d}–34^{c}. — ^{cd}) K (K3 missing) B Dn Ds D1.5–8.10 अप्यासन् (K2 आसीत्); D2 ह्यासन् (for आसन्).

34 D3.4.9 om. 34^{abc} (cf. v.l. 33). — ^{b}) Ds D7.8.10 तथा; D1 तु ते; D2 S च ते (for ततः). T2 G2 भीष्मद्रोणकृपास्ततः. — 34^{cd} = 5. 87. 14^{cd} (cf. v.l. 35).

35 =(var.) 5. 87. 13. — K5 om. 35. — ^{b}) K4 B4 Dn Ds D5.6.8 नरेश्वरः; B1–3.5 नराधिपः (for महामनाः). — ^{c}) K4 B D (except D2–4.8.9) G4 द्रोणभीष्माभ्यां (by transp.). — ^{d}) G1.2.4 °मनाः (for °यशाः).

36 ^{a}) M3.4 महाराज. — ^{b}) D1 नरेश्वरे; D2 महात्मनि (for जने°). — ^{c}) D2 सर्वे एव समुत्तस्थुः. — ^{d}) K2 D7 सहस्रशः (for समन्ततः). D2 राजानो ये समागताः.

37 ^{a}) M2 °मृष्टं (for °भद्रं). — ^{b}) G4 सर्वरत्नविभूषितं. — K5 (which om. 38^{a}–40^{b}) ins. after 37:

423* दुर्योधन उवाच ।
भीष्मद्रोणौ परित्यज्य त्वया मां मधुसूदन ।
किमर्थं पुण्डरीकाक्ष कृतं वृषलभोजनम् ।
भगवानुवाच ।
भक्तं पृच्छसि राजेन्द्र आदरं किं न पृच्छसि ।
भोजनं गतजीर्णं तु आदरमजरामरम् ।
आदरेणोपनीतानि शाकान्यपि फलानि च । [5]
प्रीणन्ति मम गात्राणि नामृतं मानवर्जितम् ।
वरं हालाहलं प्रीतं सद्यः प्राणहरं च यत् ।
न तु भुक्तं धनाढ्यस्य भ्रुवा कुटिलितेयुषे (sic) ।
न जातिः कारणं तात गुणाः कल्याणकारणम् ।
चाण्डालमपि सद्वृत्तं तं देवा ब्राह्मणं विदुः । [10]
कैवर्तीगर्भसंभूतो व्यासो नाम महामुनिः ।
तपसा ब्राह्मणो जातस्तस्माज्जातिर्न कारणम् ।

38 K5 om. 38^{a}–40^{b}. — ^{a}) D2–4.9 S च (for तु). — ^{b}) T2 G2 भीष्मद्रोणैश्च. — ^{c}) K2 दाशार्हः (for धर्मात्मा). — ^{d}) T1 G1 यथार्हतः; T2 G4 M यथागतान्; G2.3.5 अथागतान्; M1 (*inf. lin.*) समागतान् (for यथावयः).

39 K5 om. 39 (cf. v.l. 38). — ^{a}) K2 ते तु; D (except Dn D1.2.5.6) G4 ततः (for तत्र). — ^{b}) K1 शुभं (for सभाम्). K2 सभामध्यगतं विभुं. — ^{c}) K4 D5.8 प्रहृष्टाः; M3.5 राजानं. K2 संगताः (for पार्थिवाः).

40 K5 om. 40^{ab} (cf. v.l. 38). — ^{a}) T1 G1 ततस् (for तत्र). B3 Ds D5–8.10 अतिष्ठंत; S तिष्ठंस्तु (for तिष्ठन्स). — ^{b}) Dn1 Ds2 D3.4 परंतप.

42 ^{c}) K1 Dn1 Ds2 D1.5.6.8.9 G2.5 निमंत्र्यताम्; K2 D3 T1 G1.4 निमंत्र्य तान्; G3 आमंत्र्यताम्. — ^{d}) K5 संस्कारेणैव (for सत्कारेण च).

G. 5. 3372
B. 5. 94. 43
K. 5. 94. 55

निमन्त्र्यन्तामासनैश्च सत्कारेण च भूयसा ॥ ४२
नैतेष्वनुपविष्टेषु शक्यं केनचिदासितुम् ।
पूजा प्रयुज्यतामाशु मुनीनां भावितात्मनाम् ॥ ४३
ऋषीन्शांतनवो दृष्ट्वा सभाद्वारमुपस्थितान् ।
त्वरमाणस्ततो भृत्यानासनानीत्यचोदयत् ॥ ४४
आसनान्यथ मृष्टानि महान्ति विपुलानि च ।
मणिकाञ्चनचित्राणि समाजह्रुस्ततस्ततः ॥ ४५
तेषु तत्रोपविष्टेषु गृहीतार्घेषु भारत ।
निषसादासने कृष्णो राजानश्च यथासनम् ॥ ४६
दुःशासनः सात्यकये ददावासनमुत्तमम् ।
विविंशतिर्ददौ पीठं काञ्चनं कृतवर्मणे ॥ ४७
अविदूरेऽथ कृष्णस्य कर्णदुर्योधनावुभौ ।
एकासने महात्मानौ निषीदतुरमर्षणौ ॥ ४८
गान्धारराजः शकुनिर्गान्धारैरभिरक्षितः ।
निषसादासने राजा सहपुत्रो विशां पते ॥ ४९
विदुरो मणिपीठे तु शुक्लस्पर्ध्याजिनोत्तरे ।
संस्पृशन्नासनं शौरेर्महामतिरुपाविशत् ॥ ५०
चिरस्य दृष्ट्वा दाशार्हं राजानः सर्वपार्थिवाः ।
अमृतस्येव नातृप्यन्प्रेक्षमाणा जनार्दनम् ॥ ५१
अतसीपुष्पसंकाशः पीतवासा जनार्दनः ।
व्यभ्राजत सभामध्ये हेम्नीवोपहितो मणिः ॥ ५२
ततस्तूष्णीं सर्वमासीद्गोविन्दगतमानसम् ।
न तत्र कश्चित्किंचिद्धि व्याजहार पुमान्क्वचित् ॥ ५३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

---

44 [b]) B (except B_4) $D_{1-4.9}$ T $G_{1.2.5}$ उपागतान् (for उपस्थितान्). — K_5 om. 44[c]–53[d]. — [c]) $D_{2-4.9}$ भीष्मः (for भृत्यान्). — [d]) $D_{2-4.9}$ भृत्यानर्थं; T_1 G_1 आसनार्थं (for आसनानीति).

45 K_5 om. 45 (cf. v.l. 44). — [b]) विमलानि (T_2 G_2 विविधानि) (for विपुलानि). — [c]) $D_{4.9}$ °कांचनरत्नानि. — [d]) K_2 जना जह्रुस् (for समा°).

46 K_5 om. 46 (cf. v.l. 44). — [b]) $K_{1.2.4}$ Dn_1 $D_{4.6-9}$ गृहीतार्थेषु; B (except B_4) Ds_1 $D_{1.2}$ S गृहीतार्घ्येषु.

47 K_5 om. 47 (cf. v.l. 44). — [a]) K_1 Ds सात्यकाय; G_3 सात्यकिने. — Ds_1 om. 47[c]–48[b].

48 K_5 D_6 om. 48 (cf. v.l. 44); Ds_1 om. 48[ab] (cf. v.l. 47). — [a]) K_4 B D (except Ds_2; Ds_1 D_6 om.) तु (for ऽथ). T_1 G_1 अविदूरेण; T_2 G_2 अतिदूरेण (for °दूरेऽथ). — [d]) K_1 D_7 T_1 Cap निषेदतुः; $D_{1.3.4.9}$ न्य(D_1 नि)षीदेतां; Ca निषीदतुः (as in text). D_7 S अरिंदमौ (for अमर्षणौ).

49 K_5 om. 49 (cf. v.l. 44). — [a]) $D_{4.9}$ विवेश शकुनिस्तत्र; D_3 विवेश तत्र शकुनिः. — [b]) K_2 अभिपूजितः; G_3 सर्वतो वृतः; M अभिसंवृतः (for °रक्षितः). — [c]) K_1 $D_{1.3.4.9}$ शुभ्रे; K_2 राजन् (for राजा). — [d]) K_1 $D_{1-4.7.9}$ T G (except G_5) M_2 सह पुत्रैर्; M_{3-5} सह ताभ्यां (for °पुत्रो).

50 K_5 om. 50 (cf. v.l. 44). — [b]) $K_{2.4}$ Ds_2 $D_{5.6.8}$ T_1 G_1 शुक्लस्पर्ध्यं(T_1 G_1 °साध्व)जिनोत्तरे.

51 K_5 om. 51 (cf. v.l. 44). — [ab]) K_2 transp. दाशार्हं and राजानः. K_4 B D (except $D_{1.2.10}$) सर्वं एव ते (for °पार्थिवाः).

52 K_5 om. 52 (cf. v.l. 44). — [c]) $D_{3.4.9}$ सदो° (for सभा°). — [d]) T G हेम्नी(T_2 G_2 °म्ने; G_3 °म्ना)वोपचितो मणिः.

53 K_5 om. 53 (cf. v.l. 44). — [a]) M_3 तत्र (for ततस्). $D_{3.4.9}$ समासीरन् (for सर्वमासीद्). — [b]) $D_{3.4.9}$ °गतचेतसः; S °गतचेतनं (G_4 °सं). — [c]) Ds D_2 T_2 G_2 transp. कश्चित् and किंचित्. K_4 B D (except $D_{1.2.10}$) वा; $G_{2.4}$ च (for हि). — [d]) $D_{7.10}$ (*sup. lin.* as in text) तदा; S मुदा (for पुमान्).

Colophon missing in K_3. — *Sub-parvan:* $K_{1.4.5}$ B Dn Ds $D_{2.5-8.10}$ T_1 G_1 M भगवद्यान. — *Adhy. name:* D_1 कृष्णस्य पुनः सभागमनं; T_1 भगवतः सभाप्रवेशः; G_1 M सभाप्रवेशः; G_5 कृष्णसभाप्रवेशः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_5 90; D_6 85 (repeated); D_7 $M_{1-3.5}$ 95; T $G_{2.4.5}$ 96; G_1 97; G_3 M_4 94. — *S'loka no.*: Dn_1 D_3 53; Dn_2 54.

९३

वैशंपायन उवाच ।
तेष्वासीनेषु सर्वेषु तूष्णींभूतेषु राजसु ।
वाक्यमभ्याददे कृष्णः सुदंष्ट्रो दुन्दुभिस्वनः ॥ १
जीमूत इव घर्मान्ते सर्वां संश्रावयन्सभाम् ।
धृतराष्ट्रमभिप्रेक्ष्य समभाषत माधवः ॥ २
कुरूणां पाण्डवानां च शमः स्यादिति भारत ।
अप्रयत्नेन वीराणामेतद्यतितुमागतः ॥ ३
राजन्नान्यत्प्रवक्तव्यं तव निःश्रेयसं वचः ।
विदितं ह्येव ते सर्वं वेदितव्यमरिंदम ॥ ४
इदमद्य कुलं श्रेष्ठं सर्वराजसु पार्थिव ।
श्रुतवृत्तोपसंपन्नं सर्वैः समुदितं गुणैः ॥ ५
कृपानुकम्पा कारुण्यमानृशंस्यं च भारत ।
तथार्जवं क्षमा सत्यं कुरुष्वेतद्विशिष्यते ॥ ६
तस्मिन्नेवंविधे राजन्कुले महति तिष्ठति ।
त्वन्निमित्तं विशेषेण नेह युक्तमसांप्रतम् ॥ ७
त्वं हि वारयिता श्रेष्ठः कुरूणां कुरुसत्तम ।
मिथ्या प्रचरतां तात बाह्येष्वाभ्यन्तरेषु च ॥ ८
ते पुत्रास्तव कौरव्य दुर्योधनपुरोगमाः ।
धर्मार्थौ पृष्ठतः कृत्वा प्रचरन्ति नृशंसवत् ॥ ९
अशिष्टा गतमर्यादा लोभेन हृतचेतसः ।
स्वेषु बन्धुषु मुख्येषु तद्वेत्थ भरतर्षभ ॥ १०
सेयमापन्महाघोरा कुरुष्वेव समुत्थिता ।
उपेक्ष्यमाणा कौरव्य पृथिवीं घातयिष्यति ॥ ११
शक्या चेयं शमयितुं त्वं चेदिच्छसि भारत । C. 5. 3395 B. 5. 95. 12 K. 5. 95. 12

93

☞ This adhy. is missing in K3 (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 [a]) K2.5 T1 G4.5 आसनेषु (for आसी°). — [d]) T2 G2 देवदुंदुभिनिस्वनः; G3.5 सुदंष्ट्रो भीमनिस्वनः.

2 [b]) D3 सर्वं; D6 G3 M3 सर्वान् (for सर्वां). K2 D1.2 S (except G4) विश्रा(D1 °श्रा)वयन् (for संश्रा°). — [d]) K1.2 समाभाष्य च; T1 समाभाषत (for समभा°). D7 समाभाष्य जनार्दनः.

3 Before 3, K1.4 Dn1 D7.10 श्रीभगवानुवाच; D3.4.8.9 भगवानुवाच (D3.4 om. उ°); T1 G1.5 श्रीकृष्णः; T2 श्रीगोविंदः. — [c]) K2 सुप्रसन्नेन; K4 B D (except D1.2.9) अप्रणाशेन (for अप्रयत्नेन). — [d]) K1.5 D2–4.9 T2 G2.3 वेदितुम्; B4 D8 याचितुम्; T1 G1 गदितुम्; G5 विदितुम् (for यतितुम्).

4 Before 4, M3–5 ins. वासुदेवः. — [a]) S अद्य (for नान्यत्). D2–6.8.9 राजन्मयैव वक्तव्यं. — [b]) K4 B (except B5) D (except D1–4.9.10) नैःश्रे° (for निःश्रे°). — [c]) B3 D1.7 तत् (for ते).

5 [a]) N (except D1; K3 missing) ह्यद्य (for अद्य). — [b]) K1.2.5 B2 D7.10 भारत (for पार्थिव). S पृथिव्यां सर्वराजसु. — K5 (which om. hapl. 5[c]–6[d]) ins. after 5[ab]:

424* त्वन्निमित्तं विशेषेण नेह युक्तं विशिष्यते ।

6 K5 om. 6 (cf. v.l. 5). — [c]) K2 दानं (for सत्यं). S सत्यं क्षमा(G4 तितिक्षा चा)र्जवं चैव. — [d]) D5 T G1.2.5 एव; D2 एवं (for एतद्). D3.4.9 विभाव्यते; S विशेषतः (for विशि°).

8 [a]) K2 D1 Ca.d वारयतां; K4 B2.4 Dn D10 धारयिता; G1 M4 पारयिता. K5 त्वं निवारयतां श्रेष्ठः. — [c]) D3.4 प्रचलतां. — [d]) B2 D5.6 S (except G1.2 M1) अभ्यंतरेषु.

9 [a]) B1.3 त्वत्-; B2.5 D5 D5.6.8 तत् (for ते). T1 G1 तव पुत्रास्तु कौरव्य. — [d]) K1 D10 प्रचलंति.

10 [a]) T G1.2.4 हृत° (for गत°). — [b]) K2 गतचेतसः; D9 हृत°; T1 G1 आहृत°. K1 B2 लोभोपह(B2 °हृ)तचेतसः. — [d]) T1 G3 विद्धि (for वेत्थ). B D (except D3.4.7.9) पुरुष° (for भरत°). G4 त्वमेतद्वेत्थ भारत.

11 K5 om. 11–14. — [a]) M (except M1) सोयं (for सेयं). — [b]) K1.2 D1.2.10 भरतान् (K2 भवतां; D2 भारतान्) प्रत्युपस्थिता; D3.4.9 T1 G1.4 कुरुष्वेवमुप(G4 °व व्यव)स्थिता; D7 भारतानामुपस्थिता. — [c]) Some MSS. उपेक्ष°. T2 G1.2 उपेक्ष्यमाणः. — [d]) T G1.2 घातयिष्यसि.

12 K5 om. 12 (cf. v.l. 11). — [b]) B4 D2 Cn न (Cnp त्वं as in text). B4 D2 Cn दित्ससि (Cnp इच्छसि as in text). — [c]) K1.2 T2 G1–4 M सुदुष्करो (for न दुष्करो). K1.2 T2 G2.4 M अपि (for हि). G5 दुष्करो-

C. 5. 3395
B. 5. 95. 12
K. 5. 95. 12

न दुष्करो ह्यत्र शमो मतो मे भरतर्षभ ॥ १२

त्वय्यधीनः शमो राजन्मयि चैव विशां पते ।
पुत्रान्स्थापय कौरव्य स्थापयिष्याम्यहं परान् ॥ १३

आज्ञा तव हि राजेन्द्र कार्या पुत्रैः सहान्वयैः ।
हितं बलवदप्येषां तिष्ठतां तव शासने ॥ १४

तव चैव हितं राजन्पाण्डवानामथो हितम् ।
शमे प्रयतमानस्य मम शासनकाङ्क्षिणाम् ॥ १५

स्वयं निष्कलमालक्ष्य संविधत्स्व विशां पते ।
सहभूतास्तु भरतास्तवैव स्युर्जनेश्वर ॥ १६

धर्मार्थयोस्तिष्ठ राजन्पाण्डवैरभिरक्षितः ।
न हि शक्यास्तथाभूता यत्नादपि नराधिप ॥ १७

न हि त्वां पाण्डवैर्जेतुं रक्ष्यमाणं महात्मभिः ।
इन्द्रोऽपि देवैः सहितः प्रसहेत कुतो नृपाः ॥ १८

यत्र भीष्मश्च द्रोणश्च कृपः कर्णो विविंशतिः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तोऽथ बाह्लिकः ॥ १९

सैन्धवश्च कलिङ्गश्च काम्बोजश्च सुदक्षिणः ।
युधिष्ठिरो भीमसेनः सव्यसाची यमौ तथा ॥ २०

सात्यकिश्च महातेजा युयुत्सुश्च महारथः ।
को नु तान्विपरीतात्मा युध्येत भरतर्षभ ॥ २१

लोकस्येश्वरतां भूयः शत्रुभिश्चाप्रधृष्यताम् ।
प्राप्स्यसि त्वममित्रघ्न सहितः कुरुपाण्डवैः ॥ २२

तस्य ते पृथिवीपालास्त्वत्समाः पृथिवीपते ।

प्यत्र न शमो.

13 K_5 om. 13 (cf. v.l. 11). — ^{b}) K_4 $D_{5.6.8}$ त्वयि (for मयि). — After 13^{ab}, D_7 ins.:

425* सहभूतास्तथैवैते सर्वनाशाय भारत ।

— ^{c}) B_4 राजेंद्र (for कौरव्य). — ^{d}) K_2 चापरान् (for अहं परान्). — After 13, S (except $G_{3.4}$) ins.:

426* हितं हि धार्तराष्ट्राणां पाण्डवानां तथा हितम् ।
शमे प्रयतमानानां तव शासनकाङ्क्षिणाम् ।
[With line 2, cf. 5. 90. 10^{cd}.]

14 K_5 om. 14 (cf. v.l. 11). — $D_{2-4.9}$ *repeat* 14^{ab} after 21. — ^{a}) S अनुज्ञातं (for आज्ञा तव). $D_{5.7.8}$ transp. तव and हि. T_2 G_2 भगवता (for हि राजेन्द्र). D_1 कौरव्य; T_1 $G_{1.3-5}$ M_1 (*inf. lin.*) भवता; M भवतः (for राजेन्द्र). — ^{b}) S सर्वैः (for कार्या). $B_{1.3.5}$ D_7 सहानुगैः (D_7 °जैः); $D_{3.4.9}$ सबांधवैः. — ^{c}) $D_{3.4.9}$ बलं यद् (for बलवद्).

15 G_4 om. 15^a–17^b. — ^{a}) D_1 तथैव च (for तव चैव). $D_{3.4.9}$ हि राजेंद्र (for हितं राजन्). — ^{b}) K_2 तथा; T_2 ततो (for अथो). — M_5 om. 15^{cd}. — 15^{cd} = (var.) 5. 90. 10^{cd}. — ^{d}) K (K_3 om.) D (except $D_{3.4}$) M_2 तव (for मम). N T_1 G_1 °कांक्षिणः.

16 G_4 om. 16. — ^{a}) D_{10} शमं; Cs स्वयं (as in text). K (K_3 missing) B $D_{2.5-8.10}$ Cap निष्फलं (D_5 *sup. lin. sec. m.* निश्चयं); D_1 लक्षणं; Ca.d.s निष्कलं (as in text). $D_{3.4.9}$ स्वयं निष्कलुषं क्षत्रं; S (G_4 om.) तेषां (T_2 G °षु) निष्कल्मषं राजन्. — ^{b}) K_1 $D_{3.4.9}$ त्वं विधत्स्व; Cs संवि° (as in text). — ^{c}) K_4 B D (except $D_{1.7}$) सहायभूताः; T_2 G_2 समाहूतास्तु; Ca.d.s सहभूतास्तु (as in text). Dn_2 Ds T_2 $G_{2.3}$ भवता (for भरताः). — Ds om. (? hapl.) 16^d–17^c. — ^{d}) $K_{1.5}$ D_1 तथा; S सह (for तव). K_5 D_{10} जनेश्वराः; T_1 $G_{3.5}$ M जनाधिप; T_2 G_2 जनाधिपाः; G_1 नराधिप.

17 Ds om. 17^{abc} (cf. v.l. 16); G_4 om. 17^{ab}. — ^{c}) S °रूपा (for °भूता). $D_{3.4.9}$ न हि शक्यस्तदा भूयः. — ^{d}) K_5 यमेनापि नराधिप; S युद्धे जेतुं जना(T_1 $G_{1.2}$ नरा)धिप.

18 ^{a}) T_1 G_5 M त्वा (for त्वां). K_2 T_1 $G_{1.3.5}$ M जातु; G_4 साधु (for जेतुं).

19 ^{a}) K_2 द्रोणश्च यत्र भीष्मश्च; T_2 $G_{2.4}$ यत्र भीष्मस्ततो (G_4 °था) द्रोणः. — ^{b}) K_5 विशां पते (for विविं°). K_2 कर्णौ कृपविविंशतिः. — ^{d}) K_2 Ds_2 $D_{3.4.9}$ च; G अपि (for अथ).

20 ^{b}) A few MSS. कांभोजः. — ^{d}) S उभौ (for तथा).

21 After 21^{ab}, $D_{3.4.9}$ ins.:

427* को नु तान्युधि शत्रुघ्न सहितान्कुरुपाण्डवैः ।

— ^{cd}) Ds एतान्; Ca तान् (as in text). $D_{3.4.9}$ परीतात्मा सुयुध्येत देवोपि भरतर्षभ; S तत्र युध्येत को राजञ्जीवितप्रेप्सुराहवे. — After 21, $D_{2-4.9}$ *repeat* 14^{ab}.

22 K_5 om. (hapl.) 22–39. — ^{a}) $D_{3m.4.9}$ प्राप्य (for भूयः). S गौरवं सर्वराज्ञां हि ($G_{3.5}$ च; $M_{1[inf. lin.].2}$ तु). — ^{b}) $K_{1.4}$ B D (except $D_{3-5.9}$) T_2 G_2 M_{3-5} अप्यधृष्यतां (for अप्र°). — ^{cd}) $D_{3.4.9}$ प्राप्स्यसि त्वं महाराज लोकेषु सुमहद्यशः.

23 K_5 om. 23 (cf. v.l. 22). — ^{a}) $D_{3.4.9}$ वश्यास् (for तस्य). — ^{b}) D_2 च विशां पते (for पृथिवी°).

श्रेयांसश्चैव राजानः संधास्यन्ते परंतप ॥ २३
स त्वं पुत्रैश्च पौत्रैश्च भ्रातृभिः पितृभिस्तथा ।
सुहृद्भिः सर्वतो गुप्तः सुखं शक्ष्यसि जीवितुम् ॥ २४
एतानेव पुरोधाय सत्कृत्य च यथा पुरा ।
अखिलां भोक्ष्यसे सर्वां पृथिवीं पृथिवीपते ॥ २५
एतैर्हि सहितः सर्वैः पाण्डवैः स्वैश्च भारत ।
अन्यान्विजेष्यसे शत्रूनेष स्वार्थस्तवाखिलः ॥ २६
तैरेवोपार्जितां भूमिं भोक्ष्यसे च परंतप ।
यदि संपत्स्यसे पुत्रैः सहामात्यैर्नराधिप ॥ २७
संयुगे वै महाराज दृश्यते सुमहान्क्षयः ।
क्षये चोभयतो राजन्कं धर्ममनुपश्यसि ॥ २८
पाण्डवैर्निहतैः संख्ये पुत्रैर्वापि महाबलैः ।
यद्विन्देथाः सुखं राजंस्तद्ब्रूहि भरतर्षभ ॥ २९
शूराश्च हि कृतास्त्राश्च सर्वे युद्धाभिकाङ्क्षिणः ।
पाण्डवास्तावकाश्चैव तान्रक्ष महतो भयात् ॥ ३०
न पश्येम कुरून्सर्वान्पाण्डवांश्चैव संयुगे ।
क्षीणानुभयतः शूरान्रथेभ्यो रथिभिर्हतान् ॥ ३१
समवेताः पृथिव्यां हि राजानो राजसत्तम ।
अमर्षवशमापन्ना नाशयेयुरिमाः प्रजाः ॥ ३२
त्राहि राजन्निमं लोकं न नश्येयुरिमाः प्रजाः ।
त्वयि प्रकृतिमापन्ने शेषं स्यात्कुरुनन्दन ॥ ३३
शुक्ला वदान्या ह्रीमन्त आर्याः पुण्याभिजातयः ।
अन्योन्यसचिवा राजंस्तान्पाहि महतो भयात् ॥ ३४
शिवेनेमे भूमिपालाः समागम्य परस्परम् ।

C. 5. 3418
B. 5. 94. 35
K. 5. 94. 35

---

24 K_5 om. 24 (cf. v.l. 22). — ^{b}) K_4 B D (except $D_{7.9}$) transp. भ्रातृभिः and पितृभिः. — ^{d}) $D_{2-4.9}$ प्राप्स्यसि; T_2 G_2 शक्योसि (for शक्ष्यसि).

25 K_5 om. 25 (cf. v.l. 22). — ^{b}) T $G_{1.2}$ M -पुरं; $G_{8.5}$ -सुखं (for पुरा). — ^{c}) G_4 अनिशं (for अखिलां). K_2 राजन्; D_1 चेमां (for सर्वां).

26 K_5 om. 26 (cf. v.l. 22). — ^{a}) T_1 G_1 च (for हि). G_4 transp. सहितः and सर्वैः. $B_{1.2}$ Dn_2 D_2 T_2 G_2 सहितैः. — ^{b}) K_2 पांडुपुत्रै° (for पाण्डवैः स्वै°). K_1 Ds_2 $D_{2.7.8}$ चैव; $D_{8.4.9}$ T_1 G_2 तैश्च (for स्वै°). — ^{c}) $K_{1.2}$ D_7 सर्वान् (for अन्यान्). S बाधिष्यसे (for विजे°). — ^{d}) Dn_1 $D_{5.6.8}$ अर्थिनः (for अखिलः).

27 K_5 om. 27 (cf. v.l. 22). — ^{a}) K_1 D_7 निर्जितां; D_1 चार्जितां; S चार्जितं (for उपार्जितां). T_1 G_5 भुंक्ष्व; T_2 G_2 भुंक्ते; G_1 भुंजे; $G_{8.4}$ M भुंक्षे (for भूमिं). — D_7 G_8 om. 27^{cd}. — ^{c}) K_1 Ds_2 D_9 संपत्स्यते; D_1 G_5 संधत्स्यते; D_2 संपृच्छसे; $M_{1.2}$ संधास्यसे; M_{8-5} संधत्स्यसे; Ca संधित्ससे; Cs as in text. S (except T_1; G_8 om.) राजन् (for पुत्रैः). — ^{d}) K_1 $D_{2.10}$ परंतप; B_2 जनेश्वर; $D_{8.4.9}$ अरिंदम (for नराधिप). S (except T_1; G_8 om.) पांडवैश्च परंतप.

28 K_5 om. 28 (cf. v.l. 22). — ^{a}) Dn_1 $D_{8.4.9}$ T_2 G_2 च; M तु (for वै). G_4 असंयोगे महाराज. — ^{b}) K_2 तु महान्; $D_{8.4.9}$ अत्र महा-; T $G_{2.4}$ M वै महान्; $G_{8.5}$ च महान् (for सुमहान्). — ^{c}) K_2 हि जगतो; D_1 वोभयतो; $D_{5.6}$ नोभयतो. Cs cites उभयोः. — ^{d}) $D_{8.4.9}$ कं धर्मं संप्रपश्यसि.

29 K_5 om. 29 (cf. v.l. 22). — ^{a}) Ds विजितैः; B_8 $D_{1.4-6.8.9}$ G_4 $M_{1.8.4}$ निहतः; D_{10} हि हतैः; Cs विजितं (for निहतैः). — ^{b}) K_1 D_7 $G_{8.5}$ M_2 च; Cs वा (as in text).

30 K_5 (cf. v.l. 22) T_2 G_2 om. 30. In Dn_2, the portion from 30 up to the end of stanza 33 of the next adhy. is lost on a missing fol. (86). — ^{a}) K_4 $D_{1.2}$ एव; G_4 अधि- (for हि). $D_{6.7}$ कृतार्थाः (for कृतास्त्राः). — ^{b}) D_2 G_4 सर्वे युद्धाभिनंदिनः. — ^{d}) $D_{8.4.9}$ स्वान् (for तान्). S (T_2 G_2 om.) पाहि (for रक्ष).

31 K_5 om. 31; Dn_2 missing (cf. v.l. 22, 30); K_4 om. 31^{a}–32^{b}. — ^{d}) B_4 Dn_1 $D_{8.4.9.10}$ रथिनो (for रथेभ्यो).

32 K_5 om. 32; Dn_2 missing; K_4 om. 32^{ab} (cf. v.l. 22, 30, 31). — ^{a}) $D_{4-6.8}$ पृथिव्या. $D_{4.9}$ नु; T_1 वा (for हि).

33 K_5 om. 33; Dn_2 missing (cf. v.l. 22, 30); K_1 D_1 T_1 G_8 om. (hapl.) 33^{ab}. D_8 transp. 33^{ab} and 33^{cd}. — ^{a}) Ds_2 S (T_1 G_8 om.) इमान् लोकान् (for इमं लोकं). — ^{d}) K_2 $D_{8.10}$ (*sup. lin.*) शमः; $B_{8.5}$ $D_{8.4.7.9}$ T_2 G_{8-5} शेषः; D_6 दोषः (for शेषं). K_2 कुरुभिः सह; Ds D_2 T_2 G_2 कुरुसत्तम.

34 K_5 om. 34; Dn_2 missing (cf. v.l. 22, 30). — ^{a}) B_2 शूरा; D_2 श्लक्ष्णा; $D_{8.4.8.9}$ शक्ता (for शुक्ला). — ^{c}) D_2 m. $_{8.4.9}$ पुत्रान्ससचिवान्राजन्. — ^{d}) $D_{2-4.9}$ त्वं (for तान्).

C. 5. 3416
B. 5. 94. 35
K. 5. 94. 35

सह भुक्त्वा च पीत्वा च प्रतियान्तु यथागृहम् ॥ ३५
सुवाससः स्रग्विणश्च सत्कृत्य भरतर्षभ ।
अमर्षांश्च निराकृत्य वैराणि च परंतप ॥ ३६
हार्दं यत्पाण्डवेष्वासीत्प्राप्तेऽस्मिन्नायुषः क्षये ।
तदेव ते भवत्वद्य शश्वच्च भरतर्षभ ॥ ३७
बाला विहीनाः पित्रा ते त्वयैव परिवर्धिताः ।
तान्पालय यथान्यायं पुत्रांश्च भरतर्षभ ॥ ३८
भवतैव हि रक्ष्यास्ते व्यसनेषु विशेषतः ।
मा ते धर्मस्तथैवार्थो नश्येत भरतर्षभ ॥ ३९
आहुस्त्वां पाण्डवा राजन्नभिवाद्य प्रसाद्य च ।
भवतः शासनाद्दुःखमनुभूतं सहानुगैः ॥ ४०
द्वादशेमानि वर्षाणि वने निर्व्युषितानि नः ।
त्रयोदशं तथाज्ञातैः सजने परिवत्सरम् ॥ ४१
स्थाता नः समये तस्मिन्पितेति कृतनिश्चयाः ।
नाहास्म समयं तात तच्च नो ब्राह्मणा विदुः ॥ ४२
तस्मिन्नः समये तिष्ठ स्थितानां भरतर्षभ ।
नित्यं संक्लेशिता राजन्स्वराज्यांशं लभेमहि ॥ ४३
त्वं धर्ममर्थं युञ्जानः सम्यङ्नस्त्रातुमर्हसि ।
गुरुत्वं भवति प्रेक्ष्य बहून्क्लेशांस्तितिक्ष्महे ॥ ४४
स भवान्मातृपितृवदस्मासु प्रतिपद्यताम् ।

---

35 K5 om. 35; Dn2 missing (cf. v.l. 22, 30). — a) K1 D7.10 सांत्वेन; T1 G1.3–5 M सुखेन; Ca.d शिवेन (as in text). T2 G2 सुखेन भूमिपालास्ते. — b) S परिष्वज्य (for समा°). — d) K1.2 D1.10 यथागृहान्; T2 G2 यथागतं.

36 K5 om. 36; Dn2 missing (cf. v.l. 22, 30). — b) K4 B D (except D1.2; Dn2 missing) सत्कृताः (for सत्कृत्य). — c) K4 B4 D (except D7.10; Dn2 missing) G4 अमर्षं.

37 K5 om. 37; Dn2 missing (cf. v.l. 22, 30). — b) S नागसाह्वये; Ca.d.s आयुषः क्षये (as in text). — d) K2 D1.2.9 T2 G2 यशश्च; K4 B2.4.5 Dn1 Ds D3–8.10 संधत्स्व (for शश्वच्च).

38 K5 om. 38; Dn2 missing (cf. v.l. 22, 30); D1 T1 om. (hapl.) 38–39. — a) K1 D7.10 त्वयैव रक्षिता बालाः. — b) K2 परिरक्षिताः. — d) K2 B (except B2) D3 मनुजेश्वर (for भरत°).

39 K5 D1 T1 om. 39; Dn2 missing (cf. v.l. 22, 38, 30). — a) K1.2 D2–4.10 अभि- (for हि). S (T1 om.) transp. रक्ष्याः and ते. — c) K1 D2–4 न (for मा).

40 Dn2 missing (cf. v.l. 30). — a) G5 M1.3.4 त्वा (for त्वां). — b) K1 प्रणम्य; B2.4 Ds2 °पद्य (for °साद्य). — c) K2 वचनाद् (for शासनाद्). — d) T2 G3–5 सहानुजैः.

41 Dn2 missing (cf. v.l. 30). — b) T G निरुषितानि (for निर्व्यु°). K1.2.5 D7.10 वने निर्व्युषिता वयं; D3.4.9 वने निर्व्युषिताश्चिरं. — c) S त्रयोदशम्. K1 D2 च सजनैः; K2 D1 च सजने; D3.4.9 च स्वजनैः (for तथाज्ञातैः). — d) K1 अज्ञाताः; K2 D1.2 अज्ञातैः; D3.4.9 ह्यज्ञाताः (for सजने). S उषितः परिवत्सरः.

42 =(var.) 5. 70. 10. — Dn2 missing (cf. v.l. 30). — a) K1.5 D1.2.7.10 स्थिताः स्म; K2 स्थितं च; K4 स्थाताः स्म; B3 D3.4.9 स्थाता वः; T G2.4 स्थापिताः; G3.5 स्थातारः; Cs स्थितानां (for स्थाता नः). K2 अस्माभिः; D7 नित्यं (for तस्मिन्). — b) D2–4.9 पितुस्ते; T G1.3 पित्रेति (for पितेति). — c) D2.9 न जहुः; D3.4 न जह्मः; T1 G1 तीर्णाः स्म; Ca नाहास्म (as in text). G4 राजन् (for तात).

43 Dn2 missing (cf. v.l. 30). — a) B3 वः; T2 G2 हि (for नः). — T2 G2 om. 43c–45b. — d) K1 D7 स्वराज्यं च; K2 निजं राज्यं; D2–4 स्वराज्यं सं-; G3.5 राज्यांशं च (for स्वराज्यांशं). — After 43, G4 reads 47c–48b, *repeating* the lines in their proper place.

44 Dn2 missing; T2 G2 om. 44 (cf. v.l. 30, 43); G4 om. 44ab. — a) G3.5 M तान् (for त्वं). K1.2 D1 युंजानान्; K4 B (except B3) Dn1 Ds D5.6.8.10 संजानन् (for युञ्जानः). D3.4.9 त्वं धर्ममथ जानासि; T1 G1 धर्ममर्थं च युंजानः. — b) D5.6.8 संपन्नः स्थातुमर्हसि. — D1 om. 44c–45d. — c) K1 तव सं-; K2 D7 त्वयि सं-; G5 भवतः (for भवति). — d) S (T2 G2 om.) सहा(T1 G1 क्षमा)महे (for तिति°).

45 Dn2 missing; D1 om. 45; T2 G2 om. 45ab (cf. v.l. 30, 44, 43). — a) B2 पितृमातृवद् (by transp.). — K5 om. from 45b up to the end of this adhy. — c) K1.2 D2–4.9 गुरोर्गरीयसीं वृत्तिं. — d) T G (except G3) स्यात् (for या). S (except G3) चेद् (for च). K1.2 अव(K2 °नु)तिष्ठस्व भारत; D2–4.9 यावच्छिष्यसि भारत. — After 45, K4 B D (except D1; D2.10 both marg.; Dn2 missing) ins.:

गुरोर्गरीयसी वृत्तिर्या च शिष्यस्य भारत ॥ ४५
पित्रा स्थापयितव्या हि वयमुत्पथमास्थिताः ।
संस्थापय पथिष्वस्मांस्तिष्ठ राजन्स्ववर्त्मनि ॥ ४६
आहुश्चेमां परिषदं पुत्रास्ते भरतर्षभ ।
धर्मज्ञेषु सभासत्सु नेह युक्तमसांप्रतम् ॥ ४७
यत्र धर्मो ह्यधर्मेण सत्यं यत्रानृतेन च ।
हन्यते प्रेक्षमाणानां हतास्तत्र सभासदः ॥ ४८
विद्धो धर्मो ह्यधर्मेण सभां यत्र प्रपद्यते ।
न चास्य शल्यं कृन्तन्ति विद्धास्तत्र सभासदः ।
धर्म एतानारुजति यथा नद्यनुकूलजान् ॥ ४९
ये धर्ममनुपश्यन्तस्तूष्णीं ध्यायन्त आसते ।
ते सत्यमाहुर्धर्म्यं च न्याय्यं च भरतर्षभ ॥ ५०
शक्यं किमन्यद्वक्तुं ते दानादन्यज्जनेश्वर ।
ब्रुवन्तु वा महीपालाः सभायां ये समासते ।
धर्मार्थौ संप्रधार्यैव यदि सत्यं ब्रवीम्यहम् ॥ ५१
प्रमुञ्चेमान्मृत्युपाशात्क्षत्रियान्क्षत्रियर्षभ ।
प्रशाम्य भरतश्रेष्ठ मा मन्युवशमन्वगाः ॥ ५२
पित्र्यं तेभ्यः प्रदायांशं पाण्डवेभ्यो यथोचितम् ।
ततः सपुत्रः सिद्धार्थो भुङ्क्ष्व भोगान्परंतप ॥ ५३
अजातशत्रुं जानीषे स्थितं धर्मे सतां सदा ।
सपुत्रे त्वयि वृत्तिं च वर्तते यां नराधिप ॥ ५४
दाहितश्च निरस्तश्च त्वामेवोपाश्रितः पुनः ।
इन्द्रप्रस्थं त्वयैवासौ सपुत्रेण विवासितः ॥ ५५
स तत्र निवसन्सर्वान्वशमानीय पार्थिवान् ।
त्वन्मुखानकरोद्राजन्न च त्वामत्यवर्तत ॥ ५६
तस्यैवं वर्तमानस्य सौबलेन जिहीर्षता ।

C. 5. 3441
B. 5. 95. 58
K. 5. 95. 58

428* वर्तामहे त्वयि च तां त्वं च वर्तस्व नस्तथा ।

46 K_{5} om. 46; Dn_{2} missing (cf. v.l. 45, 30). — ^{a}) K_{2} पुत्राः (for पित्रा). — ^{b}) K_{1} S (except G_{1} M_{5}) आश्रिताः (for आस्थिताः). — ^{c}) D_{6} त्वं ह्यस्मांस्तु; T_{2} G_{2} प्रतिष्ठां तां (for पथिष्वस्मान्). — ^{d}) $K_{2.4}$ B D (except $D_{1.7}$; Dn_{2} missing) धर्मे (for राजन्). B सुवर्त्मनि; D_{6} $M_{3.4}$ स्ववेश्मनि.

47 K_{5} om. 47; Dn_{2} missing (cf. v.l. 45, 30). — ^{a}) $D_{1.3.4.9}$ एतां; S इमाः (for इमां). S परिषदः; Cs as in text. — G_{4} reads 47^{c}–48^{b} (for the first time) after 43.

48 K_{5} om. 48; Dn_{2} missing (cf. v.l. 45, 30). For G_{4} cf. v.l. 47. — $D_{1.6}$ om. (hapl.) 48^{b}–49^{a}.

49 K_{5} om. 49; Dn_{2} missing; $D_{1.6}$ om. 49^{a} (cf. v.l. 45, 30, 48); Ds_{2} om. 49. — ^{a}) T_{1} $G_{1.4}$ transp. विद्धो and धर्मो. — ^{b}) G_{3} M_{5} सभा. T_{1} $G_{1.4.5}$ उपपद्यते; M_{5} प्रवर्तते (for प्रपद्यते). — ^{d}) D_{1} हता° (for विद्धा°).

50 K_{5} om. 50; Dn_{2} missing (cf. v.l. 45, 30). — ^{a}) T_{2} G_{2} अनुपश्यंति. — ^{c}) K_{4} B $D_{2-4.7.10}$ धर्म्यं; Cs धर्मं (as in text). K_{1} D_{3} धर्मज्ञाः (for धर्मं च). Dn_{1} सत्यमाहुश्च धर्मे च. — ^{d}) $K_{1.2}$ $D_{1.3.9}$ T $G_{2.5}$ M_{1} न्यायं.

51 K_{5} om. 51; Dn_{2} missing (cf. v.l. 45, 30). — ^{b}) K_{2} T_{1} $G_{1.4}$ M (except M_{1}) नरे° (for जने°). — ^{c}) T_{2} G_{2} शृण्वंतु; Cs ब्रुवंतु (as in text). B_{4} $D_{3.10}$ ते (for वा). — ^{d}) K_{2} $D_{1-4.9}$ $G_{3.5}$ समागताः (for समासते). D_{7} त्वयि (for यदि).

52 K_{5} om. 52; Dn_{2} missing (cf. v.l. 45, 30) — ^{a}) $D_{2-4.8.9}$ प्रमुच्य (for °मुञ्च). — ^{b}) K_{2} D_{3} $D_{1-4.8.9}$ G_{2} भरत°; K_{4} B Dn_{1} $D_{5.6}$ पुरुष° (for क्षत्रिय°). — ^{d}) K_{2} $D_{2-4.9}$ मृत्यु° (for मन्यु°).

53 K_{5} om. 53; Dn_{2} missing (cf. v.l. 45, 30). — ^{a}) K_{2} प्रदाय स्वं (for °यांशं). — ^{c}) K_{2} सिद्धार्थो ज्ञातिसहितः.

54 K_{5} om. 54; Dn_{2} missing (cf. v.l. 45, 30). — ^{d}) T_{2} G_{2} यो (for यां).

55 K_{5} om. 55; Dn_{2} missing (cf. v.l. 45, 30). — ^{a}) S द्रोहितः; Ca.d दाहितः (as in text). — ^{b}) K_{1} $D_{1.7.10}$ अपाश्रितः; $D_{2.4.9}$ उपस्थितः; T_{1} एवं श्रितः; T_{2} G_{2} अहं श्रितः; $G_{1.3-5}$ M इहाश्रितः (for उपाश्रितः). K_{2} स त्वामेवाश्रितः पुनः. — ^{c}) K_{2} D_{2} S इंद्रप्रस्थे.

56 K_{5} om. 56; Dn_{2} missing (cf. v.l. 45, 30). — ^{a}) D_{6} T_{2} G पुत्रः (for तत्र). $B_{4.5}$ D_{3} विवसन् (for निव°). — ^{b}) D_{3} समानीय च पार्थिवान्. — ^{d}) T $G_{1.2}$ त्वा; M (except M_{1}) त्वत् (for त्वाम्). B_{1-3} D_{4} अभ्यवर्तत; T_{1} $G_{1.3-5}$ M_{1} सोत्यवर्तत; T_{2} G_{2} M_{2-5} स न्यवर्तत; Ca अत्य° (as in text).

57 K_{5} om. 57; Dn_{2} missing (cf. v.l. 45, 30). — ^{a}) $B_{3.5}$ अस्य (for तस्य). — ^{b}) T G जिगीषता (for जिही°). — D_{1} om. (hapl.) 57^{d}–59^{a}. — ^{d}) K_{1} प्रयुक्त्वा; K_{2} प्रयुक्तं; Dn_{1} संयुक्त; D_{3} प्रमुक्तः; $G_{1.4}$ प्रलुप्तः

C. 5. 3442
B. 5. 95. 59
K. 5. 96. 58

राष्ट्राणि धनधान्यं च प्रयुक्तः परमोपधिः ॥ ५७
स तामवस्थां संप्राप्य कृष्णां प्रेक्ष्य सभागताम् ।
क्षत्रधर्मादमेयात्मा नाकम्पत युधिष्ठिरः ॥ ५८
अहं तु तव तेषां च श्रेय इच्छामि भारत ।
धर्मादर्थात्सुखाच्चैव मा राजन्नीनशः प्रजाः ॥ ५९
अनर्थमर्थं मन्वाना अर्थं वानर्थमात्मनः ।
लोभेऽतिप्रसृतान्पुत्रान्निगृह्णीष्व विशां पते ॥ ६०
स्थिताः शुश्रूषितुं पार्थाः स्थिता योद्धुमरिंदमाः ।
यत्ते पथ्यतमं राजंस्तस्मिंस्तिष्ठ परंतप ॥ ६१
तद्वाक्यं पार्थिवाः सर्वे हृदयैः समपूजयन् ।
न तत्र कश्चिद्वक्तुं हि वाचं प्राक्रामदग्रतः ॥ ६२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

९४

वैशंपायन उवाच ।
तस्मिन्नभिहिते वाक्ये केशवेन महात्मना ।
स्तिमिता हृष्टरोमाण आसन्सर्वे सभासदः ॥ १
कः स्विदुत्तरमेतस्माद्वक्तुमुत्सहते पुमान् ।
इति सर्वे मनोभिस्ते चिन्तयन्ति स्म पार्थिवाः ॥ २
तथा तेषु च सर्वेषु तूष्णींभूतेषु राजसु ।

(for प्रयुक्तः). K_2 परमे पथि; Dn_1 G_4 परमोषधिः; $D_{6.7}$ T_2 $G_{2.3}$ M_4 परमो विधिः; G_1 $M_{2.3.5}$ परमोवधिः; Ca. n. s परमोपधिः (as in text). Cd cites उपधिः.

58 K_5 D_1 om. 58; Dn_2 missing (cf. v.l. 45, 57, 30). — [a]) $G_{3.5}$ °प्रेक्ष्य (for °प्राप्य). — [b]) K_2 दृष्ट्वा कृष्णां (for कृष्णां प्रेक्ष्य). $B_{3.5}$ M_{3-5} सभां गतां.

59 K_5 om. 59; Dn_2 missing; D_1 om. 59[a] (cf. v.l. 45, 30, 57). — [a]) $K_{1.2}$ च (for तु), and K_2 तु (for च). — [d]) D_3 T G_2 नीनशुः; $G_{1.3-5}$ M (except M_1) विनशुः; Ca नीनशः (as in text).

60 K_5 om. 60; Dn_2 missing (cf. v.l. 45, 30). — [ab]) K_1 M_4 मन्वानां; K_4 B D (Dn_2 missing) °नः (D_1 °नान्); T G_5 $M_{1.2.5}$ °नान् (for °ना). K_4 B Dn_1 Ds $D_{3.5.6.8.10}$ अप्यर्थं; $D_{3.4.9}$ ह्यर्थं; T G_2 स्वार्थं; $G_{1.3.4}$ M_1 त्वर्थं (for अर्थं). $K_{1.4}$ B D (except $D_{9.10}$; Dn_2 missing) T_2 $G_{2.3}$ च (for वा). Ds सुखम् (for अनर्थम्). G_5 स्वार्थिनोनर्थमात्मनः. — [c]) K_1 D_8 लोभविप्रसृतान्; K_2 $D_{2-4.9}$ लोभेन प्रसृ°; $D_{5.6}$ लोभेभिप्र°; T_1 G_1 लोभातिप्र°. — [d]) $D_{3.4.9}$ प्रगृह्यस्व; Cs निगृह्णीयात्. K_2 नराधिप; D_1 परंतप (for विशां पते).

61 K_5 om. 61; Dn_2 missing (cf. v.l. 45, 30). — [c]) T_1 पथ्यं तु तं; G_1 पथ्यं मतं; G_5 पथ्यतरं.

62 K_5 om. 62; Dn_2 missing (cf. v.l. 45, 30). — Before 62, Dn_1 T_2 G_2 ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — [b]) K_2 B_2 हृदये (for °यैः). — Ds om. 62[cd]. — [c]) D_1 वाचं (for कश्चिद्). — [d]) K_2 वाचः; D_1 कश्चित्; $D_{2-4.9}$ वाक्यं (for वाचं). T_1 $G_{1.5}$ प्राक्रमत; T_2 प्रक्रमते; M प्राक्रामत (for प्राक्रामद्). K_2 अच्युते (for अग्रतः). — After 62, M_{3-5} read stanzas 1–2 of the next adhy.

Colophon missing in K_3 Dn_2; K_5 om. it. — *Sub-parvan:* $K_{1.2.4}$ B Dn_1 Ds $D_{2.5-8.10}$ G_1 M भगवद्यान. — *Adhy. name:* T $G_{1.2}$ वासुदेववाक्यं; G_5 संदेशकथनं; M संदेशा(M_3 °शना)र्थकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_5 91; D_6 88; D_7 $M_{1-3.5}$ 96; T $G_{2.4.5}$ 97; G_1 98; G_3 M_4 95. — *S'loka no.:* Dn_1 63; D_3 51.

94

☞ This adhy. is missing in K_3 (cf. v.l. 5. 32. 15). For the lacuna in Dn_2 (which is missing up to st. 33 of this adhy.), cf. v.l. 5. 93. 30; the MS. is mostly ignored up to the end of the lacuna.

2 For M_{3-5} cf. v.l. 5. 93. 62. — [a]) G_5 किंस्विद्; M कः स्विद् (as in text); the rest कश्चिद्. $D_{3.4.9}$ नोत्तरम् (for उत्तरम्). $K_{4.5}$ B Dn_1 Ds D_{8-10} T_2 G_4 एतेषां; D_2 T_2 (*inf. lin.*) एतस्य (for एतस्माद्). — [b]) G_5 दातुम् (for वक्तुम्). N (except $K_{1.2}$ D_1; K_3 Dn_2 missing) नोत्सहते (for उत्सहते).

जामदग्न्य इदं वाक्यमब्रवीत्कुरुसंसदि ॥ ३
इमामेकोपमां राजञ्शृणु सत्यामशङ्कितः ।
तां श्रुत्वा श्रेय आदत्स्व यदि साध्विति मन्यसे ॥ ४
राजा दम्भोद्भवो नाम सार्वभौमः पुराभवत् ।
अखिलां बुभुजे सर्वां पृथिवीमिति नः श्रुतम् ॥ ५
स स्म नित्यं निशापाये प्रातरुत्थाय वीर्यवान् ।
ब्राह्मणान्क्षत्रियांश्चैव पृच्छन्नास्ते महारथः ॥ ६
अस्ति कश्चिद्विशिष्टो वा मद्विधो वा भवेद्युधि ।
शूद्रो वैश्यः क्षत्रियो वा ब्राह्मणो वापि शस्त्रभृत् ॥ ७
इति ब्रुवन्नन्वचरत्स राजा पृथिवीमिमाम् ।
दर्पेण महता मत्तः कंचिदन्यमचिन्तयन् ॥ ८
तं स्म वैद्या अकृपणा ब्राह्मणाः सर्वतोऽभयाः ।
प्रत्यषेधन्त राजानं श्लाघमानं पुनः पुनः ॥ ९
प्रतिषिध्यमानोऽप्यसकृत्पृच्छत्येव स वै द्विजान् ।
अभिमानी श्रिया मत्तस्तमूचुर्ब्राह्मणास्तदा ॥ १०
तपस्विनो महात्मानो वेदव्रतसमन्विताः ।
उदीर्यमाणं राजानं क्रोधदीप्ता द्विजातयः ॥ ११
अनेकजननं सख्यं ययोः पुरुषसिंहयोः ।
तयोस्त्वं न समो राजन्भवितासि कदाचन ॥ १२
एवमुक्तः स राजा तु पुनः पप्रच्छ तान्द्विजान् ।
क्व तौ वीरौ क्वजन्मानौ किंकर्माणौ च कौ च तौ ॥ १३

ब्राह्मणा ऊचुः ।

नरो नारायणश्चैव तापसाविति नः श्रुतम् ।
आयातौ मानुषे लोके ताभ्यां युध्यस्व पार्थिव ॥ १४ C. 5. 3461 B. 5. 96. 14 K. 5. 96. 14

---

3 a) S तु तेषु (G3-5 कृतेषु) (for तेषु च). K2 तु (for च).

4 Before 4, T2 G1 ins. जामदाग्न्यः (T2 °ग्निः); G2 परशुरामः. — a) T2 इष्टाम् (for इमाम्). K1.2.5 D1.2 मेघोपमां; K4 B (except B3) Dn1 Ds D3.4.6–10 मे सोपमां (for एको°). N (except K2; K3 Dn2 missing) T2 (*inf. lin.*) G2 वाचं (for राजन्). — b) K1.5 D7 राजन्; D2 (by corr.).4 सभ्याम्; T1 G3.4 सत्यम् (for सत्याम्). K1.5 D7 न शंकितः; K2 T2 G3 अशंकितां. — c) K1.5 D1.7.8 T1 G (except G1) आधत्स्व.

5 a) S (mostly) डंभो°. — c) K1 D1 य इमां; K2 सोखिलां (for अखिलां). K2 राजन् (for सर्वां).

6 a) B3 शश्वत्; T1 G1.2.4 स वै (for स स्म). — c) S (except G4) वैश्यान् (for चैव). — d) K2 परंतप; D2 महाभुजः.

7 a) S (except G2) मद्विशिष्टः (for विशिष्टो वा). — b) S मत्समो (for मद्विधो). B3 Ds G2 वाभवद्. K5 क्वचित् (for युधि).

8 a) G3.5 ब्रुवाणः (for ब्रुवन्). B2 D1.2 (by corr.).5.8 अनुचर(D1 °रा)न् (for अन्वचरत्). — c) T G (except G2) आविष्टः (for मत्तः). — d) Ds2 T2 G2 M4 किंचिद्. D1 नान्यम् (for अन्यम्). D1 अचिंतयत्. K2 नैव चान्यदचिंतयत्; K5 न किंचिदवाचिंतयन्.

9 a) K4 B2.4.5 D (except D1.2.7; Dn2 missing) G3 च (for स्म). B2.5 M2 Ca सुकृपणाः; T2 ह्यकृपणाः; M2-4 त्वकृपणाः. — b) K1 अकुतोभयाः; Ds D5.6 T2 M3-5 सर्वतोभयात्.

10 a) Hypermetric! N (except B1.3 D1; K3 Dn2 missing) M1 नि° (for प्रति°). — b) D1 पुनः; T2 G3 सदा (for स वै). D1 पुनः (for द्विजान्). — B2 om. (hapl.) 10c–13b. — c) K2 अतिमानिनमुन्मत्तं; K4.5 B (B2 om.) D (except D1; Dn2 missing) अतिमानं श्रिया मत्तं.

11 B2 om. 11 (cf. v.l. 10). — b) B4 Cn वेदप्रत्ययदर्शिनः (Dn1 as in text!); Ds वेदव्रतसमाश्रिताः; D2 वेदवेदांगपारगाः. — After 11, D5 (marg. *sec. m.*).8 ins.:

429* तपस्विनौ महात्मानौ वेदप्रत्ययदर्शकौ ।

12 B2 om. 12 (cf. v.l. 10). — a) K4 B (B2 om.) Dn1 D2-6.9 Cap अनेकजयिनौ; T2 G2 °जन्मकं; Ca °जननौ; Cd.s °जननं (as in text). K4 B (B2 om.) Dn1 D1.5.6.9 संख्ये; D2-4 संख्यौ; Cs सख्यं (as in text). — b) K4 B (B2 om.) Dn1 D2 (marg. *sec. m.*).3-6.9 यौ वै पुरुषसत्तमौ. — c) S युद्धे (for राजन्). — d) K5 B3.5 D7.10 कथं° (for कदा°).

13 B2 om. 13ab (cf. v.l. 10). — a) T1 G1.4 वै (for तु). — b) S पृच्छत्येव (T1 G1.4 प्रत्युवाच) द्विजोत्तमान्. — c) T1 G1.4 क्वजननौ (for °जन्मानौ).

14 S transp. 14 and 15. D6.9 ब्राह्मण उ°; G2 द्विजाः; G4 M3-5 ब्राह्मणाः. — c) S अजातौ (for आयातौ). K1.2 D1.2 मानुषं लोकं. — d) Ca आभ्यां. B3.5 Ca भारत (Cap पार्थिव as in text). S ताभ्यां विहर संयुगे.

C. 5. 3462
B. 5. 96. 15
K. 5. 96. 15

श्रूयते तौ महात्मानौ नरनारायणावुभौ ।
तपो घोरमनिर्देश्यं तप्येते गन्धमादने ॥ १५

राम उवाच ।

स राजा महतीं सेनां योजयित्वा षडङ्गिनीम् ।
अमृष्यमाणः संप्रायाद्यत्र तावपराजितौ ॥ १६
स गत्वा विषमं घोरं पर्वतं गन्धमादनम् ।
मृगयाणोऽन्वगच्छत्तौ तापसावपराजितौ ॥ १७
तौ दृष्ट्वा क्षुत्पिपासाभ्यां कृशौ धमनिसंततौ ।
शीतवातातपैश्चैव कर्शितौ पुरुषोत्तमौ ।
अभिगम्योपसंगृह्य पर्यपृच्छदनामयम् ॥ १८
तमर्चित्वा मूलफलैरासनेनोदकेन च ।
न्यमन्त्रयेतां राजानं किं कार्यं क्रियतामिति ॥ १९

दम्भोद्भव उवाच ।

बाहुभ्यां मे जिता भूमिर्निहताः सर्वशत्रवः ।
भवद्भ्यां युद्धमाकाङ्क्षन्नुपयातोऽस्मि पर्वतम् ।
आतिथ्यं दीयतामेतत्काङ्क्षितं मे चिरं प्रति ॥ २०

नरनारायणावूचतुः ।

अपेतक्रोधलोभोऽयमाश्रमो राजसत्तम ।
न ह्यस्मिन्नाश्रमे युद्धं कुतः शस्त्रं कुतोऽनृजुः ।
अन्यत्र युद्धमाकाङ्क्ष बहवः क्षत्रियाः क्षितौ ॥ २१

राम उवाच ।

उच्यमानस्तथापि स्म भूय एवाभ्यभाषत ।
पुनः पुनः क्षम्यमाणः सान्त्व्यमानश्च भारत ।
दम्भोद्भवो युद्धमिच्छन्नाह्वयत्येव तापसौ ॥ २२
ततो नरस्त्विषीकाणां मुष्टिमादाय कौरव ।
अब्रवीदेहि युध्यस्व युद्धकामुक क्षत्रिय ॥ २३
सर्वशस्त्राणि चादत्स्व योजयस्व च वाहिनीम् ।
अहं हि ते विनेष्यामि युद्धश्रद्धामितः परम् ॥ २४

---

15 S transp. 14 and 15. — ^{a}) $K_{1.4}$ $B_{1.5}$ D (except Dn_{1} D_{S} $D_{1.8}$; Dn_{2} missing) G_{4} M_{1} श्रूयेते. S महाभागौ (G_{2} °बाहू). — ^{b}) K_{5} D_{7} M_{1} (*sup. lin.*) ऋषी (for उभौ). — ^{c}) D_{1} अनिर्देश्यौ; T_{1} $G_{1.4}$ महच्चैव; $Ca.d$ as in text. — ^{d}) K_{2} तप्येतां; B (except B_{2}) $D_{1.7}$ T_{2} G_{2} तप्यते; T_{1} $G_{1.4}$ चरंतौ (for तप्येते).

16 $K_{1.2.5}$ B Dn_{1} D_{S} $D_{1.2.5-7.10}$ S (except M_{3-5}) om. the ref. $D_{3.4.9}$ परशुराम उ° (D_{4} om. उ°). — ^{b}) D_{S} वरूथिनीं (for षडङ्गिनीम्). — ^{c}) K_{2} D_{S1} D_{1} M_{2-4} स प्रायाद्. — ^{d}) $D_{3.4.9}$ °जयौ (for °जितौ).

17 K_{5} D_{7} T_{2} G_{2} om. (hapl.) 17. — ^{ab}) K_{2} transp. विषमं and पर्वतं. — ^{c}) K_{2} S (T_{2} G_{2} om.) मार्गमाणः; Dn_{1} मृगमाणः; Ca मृगयाणः (as in text). $K_{1.2}$ अध्यगच्छत्; $B_{1.3.5}$ $D_{2.4.5.8.9}$ T_{1} $G_{1.3.5}$ M_{3-5} अभ्यग°; D_{1} प्रयच्छत्; $M_{1.2}$ ह्यगच्छ° (for अन्व°). — ^{d}) K_{2} इति नः श्रुतं; K_{4} $D_{3-6.8.9}$ वनवासिनौ; B Dn_{1} D_{S} वनमाश्रितौ (for अपराजितौ).

18 ^{b}) D_{1} श्रांतौ (for कृशौ). — ^{c}) T $G_{1.2.4}$ M उग्रैः (for चैव). $G_{3.5}$ शीतवातादिभिरुग्रैः. — ^{d}) A few MSS. कर्षितौ. — ^{e}) S (except G_{1}) °वाद्य (for °गम्य). — ^{f}) B_{3} पर्यपृच्छत भारत; C_{S} as in text.

19 ^{a}) B_{2} T $G_{2.3}$ M_{1} (before corr.) तमर्चयित्वा (hypermetric!); G_{4} अर्चयित्वा (for तमर्चित्वा). D_{1} फलैर्मूलैर् (for मूलफलैर्). — ^{c}) S अ(T_{1} $G_{1.4}$ प्रा)ब्रूतां परवीरघ्नौ. — After 19, N (K_{3} Dn_{2} missing) ins.:

430* ततस्तामानुपूर्वीं स पुनरेवान्वकीर्तयत् ।

[$D_{1.2}$ तौ (for ताम्).]

20 $K_{1.2.4}$ B D (Dn_{2} missing) om. the ref. K_{5} राजा उ°; S (mostly) डंभोद्भवः. — ^{a}) K_{1} D_{10} विजिता; K_{5} च जिता (for मे जिता). — ^{b}) K_{1} $G_{3.5}$ निर्जिताः (for निहताः). D_{1} निहतं सर्वशात्रवं; T_{1} G_{4} हताः सर्वत्र शत्रवः. — ^{e}) $D_{1.2}$ क्रियताम् (for दीयताम्). $B_{3.5}$ अद्य (for एतत्). — ^{f}) $K_{1.5}$ $D_{7.10}$ चिरंतनं; K_{2} चिरं स्थितं; S चिरादपि (G_{2} °दिति) (for चिरं प्रति). D_{1} कांक्षितं समरं प्रति.

21 K_{2} $B_{3.5}$ G_{2} तावूचतुः. — ^{d}) D_{S} T_{1} अनृजु. — ^{f}) K_{2} युधि; $G_{3.5}$ भुवि (for क्षितौ).

22 K_{5} T_{2} G_{2} om. the ref. D_{1} भार्गव (for राम). — ^{a}) G_{5} एष (for स्म). K_{2} उच्यमानस्तदा सम्यक्. — ^{b}) Only $Ca.d.s$ अत्यगृह्यत (for अभ्यभाषत)! — ^{cd}) S (except T_{1} $G_{1.4}$) transp. क्षम्यमाणः and सान्त्व्यमानः. — ^{e}) S (mostly) डंभोद्भवः. — K_{5} om. 22^{d}–23^{c}.

23 K_{5} om. 23^{abc} (cf. v.l. 22). — ^{b}) K_{4} B D (except D_{10}; Dn_{2} missing) G_{4} भारत (for कौरव). — D_{1} om. (? hapl.) 23^{d}–24^{a}. — ^{d}) S युद्धकाम मया सह.

24 D_{1} om. 24^{a} (cf. v.l. 23). — ^{a}) G_{3-5} आधत्स्व. — ^{b}) S संयोजय (for योजयस्व). — After 24^{ab}, S

दम्भोद्भव उवाच ।
यद्येतदस्त्रमस्मासु युक्तं तापस मन्यसे ।
एतेनापि त्वया योत्स्ये युद्धार्थी ह्यहमागतः ॥ २५
राम उवाच ।
इत्युक्त्वा शरवर्षेण सर्वतः समवाकिरत् ।
दम्भोद्भवस्तापसं तं जिघांसुः सहसैनिकः ॥ २६
तस्य तानस्यतो घोरानिषून्परतनुच्छिदः ।
कदर्थीकृत्य स मुनिरिषीकाभिरपानुदत् ॥ २७
ततोऽस्मै प्रासृजद्घोरमैषीकमपराजितः ।
अस्त्रमप्रतिसंधेयं तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २८
तेषामक्षीणि कर्णांश्च नस्तकांश्चैव मायया ।
निमित्तवेधी स मुनिरिषीकाभिः समर्पयत् ॥ २९
स दृष्ट्वा श्वेतमाकाशमिषीकाभिः समाचितम् ।
पादयोर्न्यपतद्राजा स्वस्ति मेऽस्त्विति चाब्रवीत् ॥ ३०
तमब्रवीन्नरो राजञ्शरण्यः शरणैषिणाम् ।
ब्रह्मण्यो भव धर्मात्मा मा च स्मैवं पुनः कृथाः ॥ ३१
मा च दर्पसमाविष्टः क्षेप्सीः कांश्चित्कदाचन ।
अल्पीयांसं विशिष्टं वा तत्ते राजन्परं हितम् ॥ ३२
कृतप्रज्ञो वीतलोभो निरहंकार आत्मवान् ।
दान्तः क्षान्तो मृदुः क्षेमः प्रजाः पालय पार्थिव ॥ ३३
अनुज्ञातः स्वस्ति गच्छ मैवं भूयः समाचरेः ।
कुशलं ब्राह्मणान्पृच्छेरावयोर्वचनाद्भृशम् ॥ ३४

C. 5. 3487
B. 5. 96. 38
K. 5. 96. 38

ins. line 1 of 431*. — c) K1 तेच; K5 तेत्र (for हि ते). — d) K1.2 D1 M3-5 अतः (for इतः). B1.3 M2 परां. — K4 Dn1 D2-4.8.9 ins. after 24: S ins. line 1 after 24ab and line 2 after 24:

431* संनह्यस्व च वर्माणि यानि चान्यानि सन्ति ते ।
यदाह्वयसि दर्पेण ब्राह्मणप्रमुखाञ्जनान् ।

[(L. 2) K4 Dn1 D3.4.8 गर्वे° (for दर्पे°). K4 Dn1 D2-4.8.9 व्रजन् (for जनान्).]

25 K2 राजा; S (mostly) डंभोद्भवः. — b) G1.4 योक्तुं (for युक्तं). — D1 om. 25c-26d. — d) D2 T2 G2.4.5 M तु; T1 G1 त्वम् (for हि). T1 G1 इह (for अहम्). K5 युद्धार्थमहमागतः.

26 D1 om. 26 (cf. v.l. 25). K1.5 D7.10 G4 M1.2 om. the ref. — c) S तापसौ तौ (for तापसं तं). — d) D5.6.10 सह सैनिकैः; S बलदर्पितः.

27 a) S क्षिप्रं (for घोरान्). — c) T1 G1.4 शकलीकृत्य; Ca.s कदर्थी° (as in text). — d) K1.2 D1.7.8.10 उपानुदत्; K4 B (except B2) Ds D5.6 समार्पयत्; Dn1 समापतत्; D2 समर्थयत्; D3.4.9 उपाद्रवत् (for अपानुदत्).

28 G2 om. 28-29. — a) K2 ततोस्त्रं; S (G2 om.) तस्मै स (M1-3 सं-) (for ततोऽस्मै). K1 प्राहरद्घोराम् (for प्रासृजद्घोरम्). — b) B1.3.5 D1.2 T G1.4 M2 अपराजितं. K1 इषीकामपराजितां.

29 G2 om. 29 (cf. v.l. 28). — b) K1.4.5 B Ds2 D2-10 नासिकाः; K2 Dn1 नासिकां; S (G2 om.) मस्तकान्; Ca.s नस्तकान् (as in text). — c) D1 G3.4 निमित्तवेदी; Ca as in text. — d) K1.4 B D (except D2.7.9; Dn2 missing) Ca.s समार्पयत्.

30 a) S घोरम् (for श्वेतम्). — b) K2 S समावृ(G2 °मर्पि)तं; Cap °हितं; Ca °चितं (as in text). — c) K2 T G1-3 M अपतद्; K5 न्यप°; G5 त्वप° (for न्यप°). B3 T2 राजन् (for राजा). — d) D1 स्वस्तीति (for मेऽस्त्विति).

31 a) T2 G2 ततो (for नरो). — b) Ds वरेण्यः (for शरण्यः). K2 S (except T1 G1) शरणैषिणं. — c) K2 G3.5 M1.3.4 धर्मात्मन्. — d) K2 Ds D2-4.9 T G1.2.4 transp. च and स्म. K2 Ds मनः (for पुनः). — After 31, N (K3 Dn2 missing) ins.:

432* नैतादृक्पुरुषो राजन्क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ।
मनसा नृपशार्दूल भवेत्पुरपुरंजयः ।

[(L. 1) K5 समाचरन् (for अनुसरन्). — (L. 2) K5 भवान्; Ds भवन् (for भवेत्). K2 B3-5 D1.5.10 भवत्परिपुरंजयः (for the posterior half).]

32 a) K2 वै; T1 G1.4 स्म (for च). — b) T2 क्षेशात्; G2 क्षेपात् (for क्षेप्सीः). K2 निर्भर्त्सय (for क्षेप्सीः कांश्चित्). K1 D7.8.10 कंचित्; K5 D1 T2 G2 किंचित् (for कांश्चित्). K4 B4 D (except D1.2.7.10; Dn2 missing) कथं° (for कदा°). — K5 om. 32c-33d. — c) S सदृशाञ्छ्रेयसो वापि. — d) K1.4 B D (except D3.4.9; Dn2 missing) Cs समाहितं (for परं हितम्).

33 K5 om. 33 (cf. v.l. 32). — a) K1.2 B3.5 D1.7.10 °शोको (for °लोभो). S जितक्रोधः कृ(G5 जि)तप्रज्ञः. — c) D2-4.7.9.10 T1 G5 M शांतः (for क्षान्तः). K1 क्षेम्यः; K2 क्षेमी; K4 B Dn1 Ds D2-6.8.9 सौम्यः; D7.10 क्षांतः; T G (except G3) M1.2 क्षेमं (for क्षेमः). — d) S सर्वदा (for पार्थिव). Ds प्रजापालनतत्परः. — After 33, N (K3 Dn2 missing) ins.:

C. 5. 3487
B. 5. 96. 39
K. 5. 96. 39

ततो राजा तयोः पादावभिवाद्य महात्मनोः ।
प्रत्याजगाम स्वपुरं धर्मं चैवाचिनोद्भृशम् ॥ ३५
सुमहच्चापि तत्कर्म यन्नरेण कृतं पुरा ।
ततो गुणैः सुबहुभिः श्रेष्ठो नारायणोऽभवत् ॥ ३६
तस्माद्यावद्धनुःश्रेष्ठे गाण्डीवेऽस्त्रं न युज्यते ।
तावत्त्वं मानमुत्सृज्य गच्छ राजन्धनंजयम् ॥ ३७
काकुदीकं शुकं नाकमक्षिसंतर्जनं तथा ।
संतानं नर्तनं घोरमास्यमोदकमष्टमम् ॥ ३८
एतैर्विद्धाः सर्व एव मरणं यान्ति मानवाः ।
उन्मत्ताश्च विचेष्टन्ते नष्टसंज्ञा विचेतसः ॥ ३९
स्वपन्ते च प्लवन्ते च छर्दयन्ति च मानवाः ।
मूत्रयन्ते च सततं रुदन्ति च हसन्ति च ॥ ४०
असंख्येया गुणाः पार्थे तद्विशिष्टो जनार्दनः ।
त्वमेव भूयो जानासि कुन्तीपुत्रं धनंजयम् ॥ ४१
नरनारायणौ यौ तौ तावेवार्जुनकेशवौ ।
विजानीहि महाराज प्रवीरौ पुरुषर्षभौ ॥ ४२

433* मा स्म भूयः क्षिपेः कंचिदविदित्वा बलाबलम् ।

34 Dn2 resumes! — ^{b}) K1.2 D2 (by corr.). 3.4.9 समाचर. S स्वगृहान्राजसत्तम. — ^{c}) D3.4.9 transp. कुशलं and ब्राह्मणान्. — ^{d}) K2 विभो (for भृशम्).

35 Before 35, K5 D3–6.8 ins. राम उ°. — ^{a}) Ds पादं; T1 G1.5 M पादान् (for पादौ). — ^{b}) T1 अभिवंद्य. — ^{c}) S अभ्या° (for प्रत्या°). — ^{d}) K1.4.5 B2.4 D (except D1.2) अचरत्; K2 अकरोत्; Ca अचिनोत् (as in text).

36 ^{a}) S अनेकं चा(G5 °कधा)स्य (for सुमहच्चापि). Ds T2 G2.5 यत् (for तत्). — ^{c}) K1.2 G5 M8 स (for सु-). T G1.2.4 गुणैः स बहुभिः श्रेष्ठः. — ^{d}) D2 श्रेयान् (for श्रेष्ठो). D3.4.6 G3 भवेत्. T G1.2.4 नरनारायणोभव(T2 G2 °वे)त्.

37 ^{a}) K1 युधां श्रेष्ठ (for धनुःश्रेष्ठे). — ^{b}) A few N MSS. गांजीवे.

38 ^{a}) Dn1 कांगदीकं; Cs काकुघ्नीकं; Ca. n काकुदीकं (as in text). B1.3 गुरुं; D1 स्वकं; Ca. s शुकं (as in text). Cs तोकं; Ca नाकं (as in text). K1 ककुदीकं सुकेचाकं; K2 D2 ककुदीकं शुकं पाकं (D2 चाकं); K4 ककुदं किंशुकं वाक्यं; B2 काकुदीदं सुतं नाम; T G कंकुदीपं कं(G3.5 पं)कुचापं; M ककुदीपं पंकु(M1 °गु-; M4.5 °क)चापं. — ^{b}) K5 अक्षसंतर्जनं; D9 कक्षि°; T G1.2.4.5 M अक्षिसंतर्दनं; G3 अक्षि हंत धनं; Ca. s as in text. — ^{c}) K4.5 B Dn Ds D1–6.8–10 नर्तकं; D7 नरकं; G5 संदनं; Ca. s नर्तनं (as in text). — ^{d}) K1 G4.5 M5 हास्यमो(K1 °मा)दकं; D1.2 आस्यमोदनं; T G1.2 M1–4 हास्यं मोदकं (T2 G2 °नं); Ca. s आस्यमोदकं (as in text). B5 अष्टकं.

39 ^{a}) K1.2 D1 T2 G2 नैतैर् (for एतैर्). — ^{b}) D2 (before corr.) शरणं; S प्रमोहं (for मरणं). — After 39^{ab}, Dn ins.:

434* कामक्रोधौ लोभमोहौ मदमानौ तथैव च ।
मात्सर्याहंकृती चैव क्रमादेत उदाहृताः ।

[Cs cites this verse, attributing it to Devabodha (देवबोधपादास्तु…इति ।)! It is also cited in Ca, as giving the meaning of our stanza 38. Just this passage is unformably lost in Cd, on a missing fol.! Nīl. has incorporated it in his *text*, to preserve it presumably from being irrevocably lost!]

— K2 om. 39^{cd}; D8 om. (hapl.) 39^{c}–40^{b}. — ^{c}) K1 S तु (for च). S (except T2 G2 M2) विनश्यंति (for विचेष्टन्ते).

40 D8 om. 40^{ab} (cf. v.l. 39). — ^{a}) N (except K1.2; K3 missing; D8 om.) स्वपंति. — ^{b}) Ds छर्दयंते; D1 छादयंति; T G1–3.5 M प्रछर्दंति; G4 दीर्घयंति (for छर्दयन्ति). K1.2.5 D7 एव; T2 G3 इव (for च). — D3 om. 40^{cd}. — ^{c}) D10 (*sup. lin.* as in text) मूर्छयंते. — ^{d}) K1.5 D2 T2 G2 M रोदंति; K2 रोदंते (for रुदन्ति). G1 विष्टंभंति हसंति च.

41 ^{a}) K2 अतो गुणैः सुबहुभिः (marg. आसन्नेते गुणाः पार्थे); cf. 36^{c}. — ^{b}) K2 (m as in text) श्रेष्ठो देवो (for तद्विशिष्टो). S तद्विशिष्टा जनार्दने.

42 S reads 42 after 44. — ^{a}) K2 चोभौ; T G1.2.4 यौ हि (for यौ तौ). — ^{b}) S ता(T2 G2 या)वेतौ केशवार्जुनौ. — ^{c}) S °प्राज्ञ (for °राज). — ^{d}) K5 यौ वीरौ; S अजेयौ; Ca प्रवीरौ (as in text). K2 B1.3.4 Dn D1.2.6 T G M1 (*inf. lin.*). 3–5 पुरुषोत्तमौ; M1 (orig.). 2 कृष्णपांडवौ (for पुरुषर्षभौ). — After 42, K4 D (except Ds D1.7.10) S ins.:

435* निर्माता सर्वलोकानामीश्वरः सर्वकर्मकृत् ।
यस्य नारायणो बन्धुरर्जुनो दुःसहो युधि ।
कस्तमुत्सहते जेतुं त्रिषु लोकेषु भारत ।
वीरं कपिध्वजं जिष्णुं यस्य नास्ति समो युधि ।

[(L. 1) Dn2 D2–4.9 °कर्माणाम् (for °लोकानाम्). K4

यद्येतदेवं जानासि न च मामतिशङ्कसे ।
आर्यां मतिं समास्थाय शाम्य भारत पाण्डवैः ॥ ४३
अथ चेन्मन्यसे श्रेयो न मे भेदो भवेदिति ।
प्रशाम्य भरतश्रेष्ठ मा च युद्धे मनः कृथाः ॥ ४४
भवतां च कुरुश्रेष्ठ कुलं बहुमतं भुवि ।
तत्तथैवास्तु भद्रं ते स्वार्थमेवानुचिन्तय ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

९५

वैशंपायन उवाच ।
जामदग्न्यवचः श्रुत्वा कण्वोऽपि भगवानृषिः ।
दुर्योधनमिदं वाक्यमब्रवीत्कुरुसंसदि ॥ १
अक्षयश्चाव्ययश्चैव ब्रह्मा लोकपितामहः ।
तथैव भगवन्तौ तौ नरनारायणावृषी ॥ २
आदित्यानां हि सर्वेषां विष्णुरेकः सनातनः ।
अजय्यश्चाव्ययश्चैव शाश्वतः प्रभुरीश्वरः ॥ ३
निमित्तमरणास्त्वन्ये चन्द्रसूर्यौ मही जलम् ।
वायुरग्निस्तथाकाशं ग्रहास्तारागणास्तथा ॥ ४
ते च क्षयान्ते जगतो हित्वा लोकत्रयं सदा ।
क्षयं गच्छन्ति वै सर्वे सृज्यन्ते च पुनः पुनः ॥ ५
मुहूर्तमरणास्त्वन्ये मानुषा मृगपक्षिणः ।
तिर्यग्योन्यश्च ये चान्ये जीवलोकचराः स्मृताः ॥ ६
भूयिष्ठेन तु राजानः श्रियं भुक्त्वायुषः क्षये ।

C. 5. 3507
B. 5. 97. 7
K. 5. 97. 7

D (except Ds D1.7.10) °वित् (for °कृत्). — (L. 2) T1 G1.4 यस्य भ्राता युधिष्ठिरः (for the posterior half). — (L. 3) T1 G1.4 तं जेतुं कः समर्थश्च (for the prior half).]

43 a) D1 G5 एव (for एवं). — b) N (except K1 D7; K8 missing) T2 G2 अभि°; G3 अवि° (for अति°). — c) S साम्यमात्मनि चास्थाय.

44 a) Ds यदि त्वं (for अथ चेन्). S (G3 damaged) मन्यसे यदि वै (T G1.2 [by transp.] वै यदि) श्रेयो. — b) K2 मम (for न मे). K2 D1.2 खेदो (for भेदो). — K5 D1 om. (hapl.) 44^d–45^a. — After 44, S reads 42 (followed by 435*).

45 K5 D1 om. 45^a (cf. v.l. 44). — a) K1 D7.10 S (except G4) हि (for च). — d) S अत्र (for एव). B D (except D1.2.4.7.9.10) उप° (for अनु°).

Colophon missing in K8. — *Sub-parvan:* K2.5 B1–4 Dn Ds D10 G1 M भगवद्यान. — *Adhy. name:* K1.4.5 B2–5 Dn Ds D2–7.9.10 T1 G1.4 M दं(G1.4 M डं)भोद्भवोपाख्यानं (K4 °द्भवाख्यानं; D9 दंभोरुपाख्यानं); G2 भार्गवरामवाक्यं; G5 जामदग्न्यवचनं and डंभोद्भवोपाख्यानं; to it K1.5 B4 D2.5.6.10 add समाप्तं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D5 92; D6 88 (repeated); D7 M1–3.5 97; T G1.2.4.5 98; G3 M4 96. — *S'loka no.:* Dn 52; Ds 54.

95

☞ This adhy. is missing in K8 (cf. v.l. 5. 32. 15).

2 Before 2, all MSS. except B1–3 D10 ins. कण्व उ° (resp. कण्वः). — b) D3.4.9 यथा (for ब्रह्मा).

3 a) K1.5 B2.4 D7.10 च (for हि). — c) K1.2.5 D1–4.7.9.10 अक्षयः; D5.6.8 T2 G1.2.4 Ca अजेयः (for अजय्यः).

4 a) K2 D7 निमित्तकारणाः; D1 निमित्तं कारणं; Cnp निमित्तकारणानि; Ca.s निमित्तमरणाः (as in text). B Dn Ds च (for तु). K4 D2–4.9 निमित्तकारणा ह्यन्ये; T2 (*inf. lin.* as in text) G1.4 निमित्तमात्रास्त्वन्ये च. — K5 om. (hapl.) 4^b–6^a. — b) Dn D9 चंद्रः सूर्यः; D2 चंद्रादित्यौ (for चन्द्रसूर्यौ). K4 Ds2 D5–7.9.10 S महीतलं (for मही जलम्). — d) T1 G1.4 अंभः (for ग्रहाः).

5 K5 om. 5 (cf. v.l. 4). — c) D7 G2 ते (for वै). — D1 om. 5^d–6^a.

6 K5 D1 om. 6^a (cf. v.l. 4, 5). — c) K1.5 Ds2 D1 M1.2 तिर्यग्योन्याः; K2 °ग्योनौ; B1.4 Dn D3.4 T2 तैर्यग्योन्यः; Ds D2.9 °ग्योनाः; D3.4 तैर्यग्यौनाः; D7 °ग्योन्यां; G2 °ग्योनिः; G5 °ग्योनः; M4 तैरन्योन्यः (for तिर्यग्योन्यः). — d) K1 जीवलोकपराः; Dn1 D8 °वराः; D3.4.9 °लोके चराः; T1 G1.4 °धराः. K4 B Dn Ds D1.2.5.6.8.9 T G1.2.4 तथा; D3.4.7.10 सदा (for स्मृताः).

7 a) K1.2.5 D7 भूयिष्ठमत्र; G5 °ष्ठैव तु (for °ष्ठेन तु).

C. 5. 3507
B. 5. 97. 7
K. 5. 97. 7

मरणं प्रतिगच्छन्ति भोक्तुं सुकृतदुष्कृतम् ॥ ७
स भवान्धर्मपुत्रेण शमं कर्तुमिहार्हति ।
पाण्डवाः कुरवश्चैव पालयन्तु वसुंधराम् ॥ ८
बलवानहमित्येव न मन्तव्यं सुयोधन ।
बलवन्तो हि बलिभिर्दृश्यन्ते पुरुषर्षभ ॥ ९
न बलं बलिनां मध्ये बलं भवति कौरव ।
बलवन्तो हि ते सर्वे पाण्डवा देवविक्रमाः ॥ १०
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
मातलेर्दातुकामस्य कन्यां मृगयतो वरम् ॥ ११
मतस्त्रैलोक्यराजस्य मातलिर्नाम सारथिः ।
तस्यैकैव कुले कन्या रूपतो लोकविश्रुता ॥ १२
गुणकेशीति विख्याता नाम्ना सा देवरूपिणी ।
श्रिया च वपुषा चैव स्त्रियोऽन्याः सातिरिच्यते ॥ १३
तस्याः प्रदानसमयं मातलिः सह भार्यया ।
ज्ञात्वा विममृशे राजंस्तत्परः परिचिन्तयन् ॥ १४

धिक्खल्वलघुशीलानामुच्छ्रितानां यशस्विनाम् ।
नराणामृद्धसत्त्वानां कुले कन्याप्ररोहणम् ॥ १५
मातुः कुलं पितृकुलं यत्र चैव प्रदीयते ।
कुलत्रयं संशयितं कुरुते कन्यका सताम् । १६
देवमानुषलोकौ द्वौ मानसेनैव चक्षुषा ।
अवगाह्यैव विचितौ न च मे रोचते वरः ॥ १७
न देवान्नैव दितिजान्न गन्धर्वान्न मानुषान् ।
अरोचयं वरकृते तथैव बहुलानृषीन् ॥ १८
भार्यया तु स संमन्त्र्य सह रात्रौ सुधर्मया ।
मातलिर्नागलोकाय चकार गमने मतिम् ॥ १९
न मे देवमनुष्येषु गुणकेश्याः समो वरः ।
रूपतो दृश्यते कश्चिन्नागेषु भविता ध्रुवम् ॥ २०
इत्यामन्त्र्य सुधर्मां स कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ।
कन्यां शिरस्युपाघ्राय प्रविवेश महीतलम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

Dn1 D3.4.9 M2 च (for तु). — b) K1 युगक्षये; D1 ययुः क्षयं; D8 तथा क्षये (for [आ]युषः क्षये). — c) N (K3 missing) Cs तरुणाः (for मरणं). K4 B Dn Ds D2–6.7–9 Ca.s प्रतिपद्यंते; K5 कृतमिच्छंति; D1 प्रतिपत्स्यंते; D7.10 प्रेत्य गच्छंति. — d) K4.5 B D T G1.4.5 M3 (*inf. lin.*) °दुष्कृते.

9 a) K1.5 D7.10 अप्येवं; D5 T2 M2 इत्येवं (for इत्येव). — b) B2.4 कथंचन (for सुयोधन). — D7 om. 9^c–10^b. — c) K4 B D (except D1; D7 om.) बलिभ्यो हि (B2 °भ्योपि; D2 °भ्योभि-); T2 G2 [ऽ]पि बलिभिः (for हि बलिभिः). — d) K1 मृष्यंते; T G1.2 भ्रश्यंते; G5 क्लिश्यंते; Ca दृश्यन्ते (as in text). D1.2 M भरत° (for पुरुष°).

11 ab) = 5. 35. 5^{ab}; 104. 7^{ab}; 131. 1^{ab}. Cf. 5. 9. 2^{ab}.

12 a) Dn Ds D10 मतस्त्रिलोकराज्यस्य; S °त्रैलोक्यनाथस्य. — c) K5 B2 D10 (by corr.) M2 एवैका; T2 एका च; G2 चैव (for एकैव). T2 अभवत् (for कुले). — d) K5 सर्वलक्षणसंयुता; D2 रूपतो विश्रुता भुवि.

13 K2 om. 13^{ab}. — d) G2.3.5 M स्म (for सा). K5 स्त्रियोन्या व्यत्यरिच्यत.

14 a) K5 T1 तस्याः प्रदानसमये. — c) B2 दृष्ट्वा; D10 बुध्या (for ज्ञात्वा). Some N MSS. विममृषे. K1 संमंत्र्य विमृशे राजन्. — d) Dn1 तत्पदं; T G1.2 तद्वरं; G3–5 तं वरं (for तत्परः). T2 G2 प्रतिचिंतयन्.

15 a) D1 transp. धिक् and खलु. K5 D10 m बलं; Dn1 D2–6.8–10 अस्तु; G8 कुलं (for खलु). K2 लब्ध° शीलानां; K5 B2 Dn1 D1–6.8.9.10 m G8 लघुशीलानां; D10 गुणशीलानां; Ca अलघुशीलानां (as in text). — b) B2 D1 उत्थितानां; Ca.s उच्छ्रि° (as in text). K1 महात्मनां; D5.6.8 मनस्विनां (for यश°). — c) K5 D10 (*sup. lin.*) इद्ध°; B D (except D7.10) G4 मृदु° (for ऋद्ध°). — d) T G2.3.5 कन्यानिरूपणं (T2 G2 °णां); M °विरोपणं; Ca as in text.

16 c) Ds संशयितुं (for °यितं). — d) S सतीं (for सताम्).

17 b) K1.2 B (except B2) T2 M2 मानुषेण; K4 D3.4.9 T1 G1 मनसा च (for मानसेन). — D1 om. 17^c–18^b; K3 om. 17^{cd}. — c) B5 विदितौ; D2 विधिना; G3 चित्तेन (for विचितौ).

18 D1 om. 18^{ab} (cf. v.l. 17). Before 17, K4 B D (except D7; D1 om.) G1 ins. कण्व उ° (G1 om. उ°).

९६

कण्व उवाच ।

मातलिस्तु व्रजन्मार्गे नारदेन महर्षिणा ।
वरुणं गच्छता द्रष्टुं समागच्छद्यदृच्छया ॥ १
नारदोऽथाब्रवीदेनं क्व भवान्गन्तुमुद्यतः ।
स्वेन वा सूत कार्येण शासनाद्वा शतक्रतोः ॥ २
मातलिर्नारदेनैवं संपृष्टः पथि गच्छता ।
यथावत्सर्वमाचष्ट स्वकार्यं वरुणं प्रति ॥ ३
तमुवाचाथ स मुनिर्गच्छावः सहिताविति ।
सलिलेशदिदृक्षार्थमहमप्युद्यतो दिवः ॥ ४
अहं ते सर्वमाख्यास्ये दर्शयन्वसुधातलम् ।
दृष्ट्वा तत्र वरं कंचिद्रोचयिष्याव मातले ॥ ५
अवगाह्य ततो भूमिमुभौ मातलिनारदौ ।
ददृशाते महात्मानौ लोकपालमपां पतिम् ॥ ६
तत्र देवर्षिसदृशीं पूजां प्राप स नारदः ।
महेन्द्रसदृशीं चैव मातलिः प्रत्यपद्यत ॥ ७
तावुभौ प्रीतमनसौ कार्यवत्तां निवेद्य ह ।
वरुणेनाभ्यनुज्ञातौ नागलोकं विचेरतुः ॥ ८
नारदः सर्वभूतानामन्तर्भूमिनिवासिनाम् ।
जानंश्चकार व्याख्यानं यन्तुः सर्वमशेषतः ॥ ९

नारद उवाच ।

दृष्टस्ते वरुणस्तात पुत्रपौत्रसमावृतः ।
पश्योदकपतेः स्थानं सर्वतोभद्रमृद्धिमत् ॥ १०

C. 5. 3531
B. 5. 98. 10
K. 5. 98. 10

— [b]) $K_{1.2}$ गंधर्वांश्च च (K_2 °श्चैव) मानुषान्. — K_5 om. 18^{e}–19^{b}. — [c]) K_4 B D (except D_1) G_4 Ca अरोचयद् (for °चयं). — [d]) D_5 D_8 यथा (for तथा). S त्रिषु लोकेषु वै (M नो) ऋषीन्.

19 K_5 om. 19^{ab} (cf. v.l. 18). — [a]) $K_{1.4}$ B_4 Dn नु; K_2 T_2 G_2 च (for तु). $D_{1.7.10}$ S (except M_5) सु- (for स). — [b]) T_2 G_2 पुत्र्या (for सह). S पुत्र्या (T_2 G_2 सह) (for रात्रौ). D_5 T_1 G_4 M_4 सधर्मया; Ca सु° (as in text). — [d]) $K_{1.2.5}$ D_{10} T_2 $G_{2.5}$ M (except M_1) मनः (for मतिम्).

20 [a]) S वै (for मे). — [c]) K_2 संमतो; D_1 रूपेण (for रूपतो).

21 [a]) $D_{5.6}$ स° (for सु°). K_2 तु; K_5 तां; D_9 च (for स). — [b]) $K_{2.5}$ $B_{1.3}$ $D_{1.10}$ T G (except G_3) M_1 चापि; D_7 वारि- (for चाभि-). — [d]) K_2 $D_{1.2}$ T_1 $G_{1.4}$ रसा° (for मही°).

Colophon missing in K_3. — *Sub-parvan:* $K_{1.5}$ B_{1-3} $D_{7.10}$ $G_{1.5}$ M भगवद्यान; to it K_1 B_{1-3} D_{10} $G_{1.5}$ M add मातलिवरान्वेषण. $K_{2.4}$ $B_{4.5}$ Dn Ds $D_{2.5.6.8}$ T_1 $G_{2.4}$ all om. sub-parvan name, mentioning only मातलिवरान्वेषण. — *Adhy. name:* $G_{2.5}$ कण्ववाक्यं; M मातलिगमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_5 93; D_7 T $G_{1.2.4.5}$ 99; G_3 M_4 97; $M_{1-3.5}$ 98. — *S'loka no.:* K_5 18; Dn 21.

96

☞ This adhy. is missing in K_3 (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 [b]) $K_{2.4}$ $D_{3.4.9}$ S (except $G_{3.5}$ $M_{1.2}$) सुरर्षिणा (for मह°).

3 [a]) Dn_1 $D_{6.8.9}$ एव (for एवं). — [b]) $K_{1.2}$ D_1 स पृष्टः. — [d]) D_6 G_3 वरणं; M नारदं (for वरुणं). $B_{1.3.5}$ स्वकन्यावरणं प्रति.

4 [b]) B_3 Dn Ds T_1 $G_{3.4}$ M गच्छाव (for °वः). — [d]) K_5 अभि-; T_1 अस्मि (for अपि).

5 [a]) K_1m त्वां; D_1 तु (for ते). — [b]) $D_{3.4}$ वसुधातले; $G_{1.4}$ वै रसातलं; Ca as in text. — [d]) B_5 D_1 रोचयिष्यामि; D_2 °ष्यसि; M_4 (*inf. lin.*) °ष्याम.

6 [a]) $K_{1.4}$ B_4 $D_{7.10}$ तु तौ (for ततो). — [b]) K_2 उभौ नारदमातली. — [c]) K_1 $D_{7.10}$ $G_{3.4}$ महात्मानं.

7 [b]) Dn transp. प्राप and स. K_2 $B_{1.3}$ T_2 G_2 प्राप्य स; Ds $D_{5.6}$ संप्राप; D_8 संप्राप्य (for प्राप स). — [c]) $K_{1.5}$ $D_{7.10}$ तु (for च).

8 [a]) K_5 Ds D_8 प्रीति° (for प्रीत°). — [b]) K_2 कार्यतत्त्वं; K_4 $B_{3.4}$ Dn $D_{3-6.8.9}$ $G_{3.4}$ °वंतौ; D_1 °वृत्तं. B_2 D_1 G_2 M_2 च (for ह).

9 [c]) $D_{5.6.8.9}$ राजन् (for जानन्). $D_{3.4}$ चाख्यानं (for व्या°). — [d]) S अजानतः (for अशेषतः).

10 [a]) K_4 B D (except $D_{1-4.9}$) सूत (for तात). — [b]) $K_{1.2.5}$ $D_{1.7.10}$ M °समन्वितः. — [c]) T_1 $G_{1.3-5}$

C. 5. 3582
B. 5. 98. 11
K. 5. 98. 11

एष पुत्रो महाप्राज्ञो वरुणस्येह गोपतेः ।
एष तं शीलवृत्तेन शौचेन च विशिष्यते ॥ ११
एषोऽस्य पुत्रोऽभिमतः पुष्करः पुष्करेक्षणः ।
रूपवान्दर्शनीयश्च सोमपुत्र्या वृतः पतिः ॥ १२
ज्योत्स्नाकालीति यामाहुर्द्वितीयां रूपतः श्रियम् ।
आदित्यस्यैव गोः पुत्रो ज्येष्ठः पुत्रः कृतः स्मृतः ॥ १३
भवनं पश्य वारुण्या यदेतत्सर्वकाञ्चनम् ।
यां प्राप्य सुरतां प्राप्ताः सुराः सुरपतेः सखे ॥ १४
एतानि हृतराज्यानां दैतेयानां स मातले ।
दीप्यमानानि दृश्यन्ते सर्वप्रहरणान्युत ॥ १५
अक्षयाणि किलैतानि विवर्तन्ते स मातले ।
अनुभावप्रयुक्तानि सुरैरवजितानि ह ॥ १६
अत्र राक्षसजात्यश्च भूतजात्यश्च मातले ।
दिव्यप्रहरणाश्चासन्पूर्वदैवतनिर्मिताः ॥ १७
अग्निरेष महार्चिष्माञ्जागर्ति वरुणह्रदे ।
वैष्णवं चक्रमाविद्धं विधूमेन हविष्मता ॥ १८
एष गाण्डीमयश्चापो लोकसंहारसंभृतः ।
रक्ष्यते दैवतैर्नित्यं यतस्तद्गाण्डिवं धनुः ॥ १९
एष कृत्ये समुत्पन्ने तत्तद्धारयते बलम् ।
सहस्रशतसंख्येन प्राणेन सततं ध्रुवम् ॥ २०
अशास्यानपि शास्त्येष रक्षोबन्धुषु राजसु ।
सृष्टः प्रथमजो दण्डो ब्रह्मणा ब्रह्मवादिना ॥ २१

M2 तोयपतेः; T2 G2 M1.3–5 तोयनिधेः (for उदकपतेः).

11 [a]) K1 B1.3.5 D3.4.9 T2 G2 महाप्राज्ञ. — [b]) T2 G2.3 M (except M1) एव (for इह). — [c]) K4 B D (except D1) वै (for तं). — [d]) K2 शौर्येण (for शौचेन).

13 [a]) D1 G3 ज्योत्स्नावलीति; T2 G2.4 °कांतीति. K2 ताम् (for याम्). — [b]) T1 G1 श्रियः. — [c]) K4 B Dn Ds D1–6.8.10 G3–5 अदित्याश्च; D7 T G1.2 M आदित्य(M3.5 °त्या)श्च (for आदित्यस्य). K2 एष (for एव). Ca.s cite अदित्याः. N (except K1.2.5; K3 missing) यः; Cap गौः; Ca.s गोः (as in text). — [d]) T1 G1 ज्येष्ठ- (for ज्येष्ठः). K2 B2.4.5 Dn Ds D5.8.10 G4 श्रेष्ठः (for पुत्रः). T1 ऋतुः (for कृतः). T1 G1.4 कृतः (for स्मृतः). K5 D10 (before corr.) ज्येष्ठः पुष्करसंस्मृतः; D3.4.7.9 ज्येष्ठः पुत्रः कृत(T2 °तः)क्रतोः; M ज्येष्ठः पुत्रकृतः कृतः (M2 प्रभुः).

14 [a]) B3 वारुणं पश्य (for पश्य वारुण्या). K4.5 B1.2.4.5 D (except D1) G4.5 वारुण्यं (for °ण्या). — After 14[ab], G5 ins.:

436* एषा वै वारुणी कन्या सुरा लोकेषु विश्रुता ।

— [c]) K4.5 B Dn Ds D5–8.10 यत्; D1–4.9 T2 यं; Ca.s यां (as in text).

15 [b]) K5 D10 G3 च; T G1–3 M1.2.4 (*inf. lin.*) हि (for स). Ds महाबलेः; M3–5 महीतले (for स मातले). — K2 om. (hapl.) 15[c]–16[b].

16 K2 om. 16[ab] (cf. v.l. 15). — [a]) T1 G1.5 अक्षय्याणि. — [b]) K1.5 Dn2 D1.5.7.10 Ca.s निवर्तंते; B2.5 विवर्तंति; D2–4.9 वर्तयंति; S प्रवर्तंते; Cn विवर्तन्ते (as in text). S च (for स). — [c]) K2 अनुभावप्रयुक्तानि; M1 (*inf. lin.* as in text).4 आनुभाव°; Ca अनुभाव° (as in text). Cs cites अनुभावः. — [d]) K1.4.5 B1.3–5 Dn Ds D1–4.7.10 अवजितानि (as in text); D5.6 आवर्जि°; S एव जितानि; the rest अविजितानि. K2 D2–4 T2 (*inf. lin.*) च (for ह).

17 [a]) D1 G2 राक्षसजात्याः; Ca as in text. — [b]) K4 B (except B5) Dn Ds D5.6.8 दैत्यजात्यश्; D1 भूतजात्याश्; S भूतयोन्यश् (G3 °न्याश्). — [c]) K5 D10 °प्रहरणान्यासन्. — [d]) K1.2.5 D7.10 पूर्वदेव(D7 °वैर्)विनिर्मिताः; B1.3–5 M2 पूर्वदैवतनिर्जिताः; B2 Dn Ds D5.6.8.10m G2 M2 Cnp सर्वदैवतनिर्मि(Dn1 °र्जि)ताः; Cn as in text. Ca cites पूर्वदेवताः.

18 [b]) K1.2 D9 वरुणे ह्रदे; K4 B Dn Ds D2–7.10 वारुणे ह्रदे; K5 वारुणो ह्रदे. — [c]) S आविष्टं; Ca आविद्धं (as in text).

19 [a]) K1.2.5 D1.2 एता (for एष). K1.2.5 गांडीमयाः; D1 गांडमयाः; D2 गांडीवजाः; D6 गांडीवयः; T G3 वै गांडिवः; G1.5 गांडीवकः; Ca.s °मयः (as in text). — [b]) K1.2 B2.5 D5 Ca.s °संभारसंभृतः (K1.2 °ताः); K5 °संहारतत्पराः; D1 °संभारसंभवाः; D2 S (except M3) °संहारसंभवः (D2 °वाः); D6 °संहारकारकः. — [c]) K1.2 D1.2 रक्ष्यंते दै°.

20 [b]) Dn1 D3.4.9 धनुः; T1 G1.2 तद्वत्; Ca.s तत्तत् (as in text). — [d]) T1 G1 M1.2 समि(M2 °हि)तं; G3 संमितं (for सततं). K1 B2.4.5 Dn1 Ds D1.5–8 Cs ध्रुवः.

21 [a]) T G1.2.4 अशिष्टान्; G5 अशिष्यान् (for अशास्यान्). T2 G2 अभि- (for अपि). B3 D3 एव (for एष).

एतच्छस्त्रं नरेन्द्राणां महच्छक्रेण भाषितम् ।
पुत्राः सलिलराजस्य धारयन्ति महोदयम् ॥ २२
एतत्सलिलराजस्य छत्रं छत्रगृहे स्थितम् ।
सर्वतः सलिलं शीतं जीमूत इव वर्षति ॥ २३
एतच्छत्रात्परिभ्रष्टं सलिलं सोमनिर्मलम् ।
तमसा मूर्छितं याति येन नार्छति दर्शनम् ॥ २४
बहून्यद्भुतरूपाणि द्रष्टव्यानीह मातले ।
तव कार्योपरोधस्तु तस्माद्गच्छाव माचिरम् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

९७

नारद उवाच ।
एतत्तु नागलोकस्य नाभिस्थाने स्थितं पुरम् ।
पातालमिति विख्यातं दैत्यदानवसेवितम् ॥ १
इदमद्भिः समं प्राप्ता ये केचिद्ध्रुवजङ्गमाः ।
प्रविशन्तो महानादं नदन्ति भयपीडिताः ॥ २
अत्रासुरोऽग्निः सततं दीप्यते वारिभोजनः ।
व्यापारेण धृतात्मानं निबद्धं समबुध्यत ॥ ३
अत्रामृतं सुरैः पीत्वा निहितं निहतारिभिः ।

C. 5. 3550
B. 5. 99. 4
K. 5. 99. 4

— b) T G1–3 M रक्ष्यो बहुषु; G5 अर्थ्यो बहुषु; Ca रक्षोबंधुषु (as in text). K2 सततं सर्वराजसु. — c) K4 B D (except D1. 2. 7. 8) G4 प्रथमतः (for °जः). K4 B (except B2) Dn Ds D5. 6 G4 चंडो (for दण्डो).

22 a) K1. 2 Ds D8 M (except M5) Ca. s. np शास्त्रं; B2 G1 छत्रं (for शस्त्रं). — b) K4 B3–5 Dn2 D5. 6 T1 G1. 3. 4 चक्रेण; Cnp छत्रेण; Cs. np शुक्रेण (for शक्रेण). K4 Dn2 G2 भासितं; K5 भारत; T1 G1. 3–5 भूषितं; M2 भावितं; Cs भाषितं (as in text). — c) K5 छत्रं (for पुत्राः). — K5 M2 om. (hapl.) 22^{d}–23^{a}. — d) Ds G2. 5 धारयंते; Cs as in text. — After 22, B2 M3. 4 *repeats* 22^{cd} (v.l. एतत् for पुत्राः).

23 K5 M2 om. 23^{a} (cf. v.l. 22). — b) T1 छत्रं चित्रं गृहे स्थितं; T2 G2. 3. 5 छत्रं चित्रगृह(T2 G2 °हे)स्थितं; M1 (*inf. lin.* as in text). 2 छत्रं छत्रगृहोचितं.

24 a) T G2–4 M अस्मात्; G5 तस्मात् (for एतत्). — b) B1 D3. 4. 9 G1 सोमनिर्मितं; D2 °दर्शनं; Ca °निर्मलं (as in text). — c) D1 मूर्च्छितः; T G5 M मिश्रतां; G1. 4 मिश्रितं; G2. 3 मिश्रितां; Ca. s मूर्च्छितं (as in text). K4 B Dn Ds D5–8. 10 भाति (for याति). D3. 4. 9 तदेवमुज्ज्वलं भाति. — d) M2 केन (for येन). B3 T2 (*inf. lin.*) नार्चति; D1 M1 नर्छे°; M2–5 गच्छ° (for नार्छे°). T2 G2 योनर्चयति दर्शनं.

25 b) T G (except G4) भूतले (for मा°). — c) K1 कार्योपरोधात्; B4. 5 G3 कार्यावरोधः; Ca कार्योपरोधः (as in text). T G1. 2 स्यात् (for तु). — d) D1 G5 गच्छाम (for °व).

Colophon missing in K3. — *Sub-parvan*: K2. 5 B1–3 Ds D1. 8 T1 G1. 5 M भगवद्यान; to it K2 B2. 3 Ds D8 G1. 5 M add मातलिवरान्वेषण. K1. 4 B4. 5 Dn D2. 5–7. 10 all om. sub-parvan name, mentioning only मातलिवरान्वेषण. — *Adhy. name*: G5 मातलि-नारदसमागमे वरुणलोकदर्शनं; M वरुणदर्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D5 94; D6 89; D7 T G1. 2. 4. 5 100; G3 M4 98; M1–3. 5 99. — *S'loka no.*: K5 Dn2 25; D8 23.

97

☞ This adhy. is missing in K3 (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 a) S (except G4) तत् (for तु). — b) K1 transp. स्थितं and पुरं. — K1 om. 1^{cd}.

2 b) K5 देवता (for ये केचिद्). K4 B4. 5 Dn2 D2–5. 8 भुवि जंगमाः; D6 (gloss?) स्थावर° (for ध्रुव°). Ca cites ध्रुवाः.

3 c) K1 घृतात्मा स; K2 D7 आवृतात्मानं; K5 वृतात्मा स; B3 आप्लुता°; D1 अनिबद्धः सन्; T G1. 2 महा°; G3. 5 M कृता° (for धृता°). — d) K1. 5 D1 Ca निबद्धः; B2 G4 निरुद्धं; B3 M5 निबंधं; T1 G5 निबध्यन्; T2 G2 निबध्यं. K2. 5 अवबुध्यते; K5 समबुध्यते; D3. 4. 9 °युध्यत; D7 T G1. 2. 4 °बध्यत.

4 cd) K2 Dn1 D2–4. 8. 9 अत्र; T G M1 ततः; Cs अतः (as in text). S transp. हानिः and वृद्धिः. B3 प्रजायते (for प्रदृश्यते).

C. 5. 3550
B. 5. 99. 4
K. 5. 99. 4

अतः सोमस्य हानिश्च वृद्धिश्चैव प्रदृश्यते ॥ ४
अत्र दिव्यं हयशिरः काले पर्वणि पर्वणि ।
उत्तिष्ठति सुवर्णाभं वार्भिरापूरयञ्जगत् ॥ ५
यस्मादत्र समग्रास्ताः पतन्ति जलमूर्तयः ।
तस्मात्पातालमित्येतत्ख्यायते पुरमुत्तमम् ॥ ६
ऐरावतोऽस्मात्सलिलं गृहीत्वा जगतो हितः ।
मेघेष्वामुञ्चते शीतं यन्महेन्द्रः प्रवर्षति ॥ ७
अत्र नानाविधाकारास्तिमयो नैकरूपिणः ।
अप्सु सोमप्रभां पीत्वा वसन्ति जलचारिणः ॥ ८
अत्र सूर्यांशुभिर्भिन्नाः पातालतलमाश्रिताः ।
मृता दिवसतः सूत पुनर्जीवन्ति ते निशि ॥ ९
उदये नित्यशश्चात्र चन्द्रमा रश्मिभिर्वृतः ।
अमृतं स्पृश्य संस्पर्शात्संजीवयति देहिनः ॥ १०
अत्र तेऽधर्मनिरता बद्धाः कालेन पीडिताः ।
दैतेया निवसन्ति स्म वासवेन हृतश्रियः ॥ ११
अत्र भूतपतिर्नाम सर्वभूतमहेश्वरः ।
भूतये सर्वभूतानामचरत्तप उत्तमम् ॥ १२
अत्र गोव्रतिनो विप्राः स्वाध्यायाम्नायकर्शिताः ।
त्यक्तप्राणा जितस्वर्गा निवसन्ति महर्षयः ॥ १३
यत्रतत्रशयो नित्यं येनकेनचिदाशितः ।
येनकेनचिदाच्छन्नः स गोव्रत इहोच्यते ॥ १४
ऐरावतो नागराजो वामनः कुमुदोऽञ्जनः ।
प्रसूताः सुप्रतीकस्य वंशे वारणसत्तमाः ॥ १५
पश्य यद्यत्र ते कश्चिद्रोचते गुणतो वरः ।

---

5 ^{a}) K2 दिव्यः; C8 आदित्यो (for दिव्यं). K2 C8 हयशिराः. K4 B D (except D1.2) अत्रादित्यो हयशिराः. — ^{b}) K1.4 B Dn Ds D5–7.10 सुव(K1 D7 °प)र्णाख्यं; K2 सुवर्णाक्षः; K5 सुवर्णाश्वः; D2 सुमीमाख्यं; D8 सुवर्णाख्यः (for °भं). — ^{d}) K1 D1.2 भाभिर्; K2 D8 T G1.2.4.5 अद्भिर्; K4.5 B Dn Ds D3–5.7.10 G3 M2.5 C8 वारिभिर् (for वार्भिर्). K1 D1.2 आपूरयत्; C8 आपूरयन् (as in text).

6 ^{a}) B5 Dn D3.4 अलं; C8 अत्र (as in text). K1.2.5 B5 Dn D1.2.10 G2 समस्तास्ताः (for °ग्रास्ताः). — ^{b}) D7 पतंते; T2 सततं; G2 समग्राः (for पतन्ति). — ^{c}) K4 Dn Ds D5–7.10 एव; B4 D3.4.9 एवं (for एतत्). — ^{d}) D7 ज्ञायते (for ख्यायते). D7 T G1.2.4.5 सुरसत्तम; G3 M पुरसत्तमं.

7 ^{a}) K1.4.5 B D (except D1) ऐरावणो (for °तो). — ^{b}) K1.2.5 D2.7 जग्राह; S प्रगृह्य (for गृहीत्वा). S (except G3) हितं (for हितः). — ^{c}) K2.5 B2 D10 शीघ्रं (for शीतं). — After 7, G5 reads 15.

8 ^{b}) K1.2.5 B1.3 D1.5.8.10 G1.4 अनेक° (for नैक°).

9 ^{a}) K2 Dn1 D2–4 °निर्भिन्नाः; G5 °भिर्भुन्नाः. — ^{b}) D10 (m as in text) °तलवासिनः; T1 G1.4 °तलसंस्थिताः; T2 G2.3.5 M3.5 °त(G5 °ज)लसंश्रिताः; M2 °तलसंहिताः. — ^{c}) K4 B (except B2) Dn D2–4.7.9 हि दिवसे; Ca.8 दिवसतः (as in text). K2.5 तत्र (for सूत). G5 मृदिता दिवसे संतः. — ^{d}) K4 B D (except D7.10) वै (D1 वा) (for ते).

10 ^{a}) K4 B2.4.5 Dn Ds D5.6 M3.5 उदयन् (for °ये). T G1.2.4 रश्मिभिः (for नित्यशः). — ^{b}) K1.5 Ds1 D1.2 G3–5 M1 (*sup. lin.*) Ca.8 रश्मिपर्वतः; K4 B Dn D3–6.8.9 °बाहुभिः; D7.10 निजरश्मिभिः; T G1.2 °पर्वते (T1 °तं) (for रश्मिभिर्वृतः). — ^{c}) K5 अमृतस्य च (for अमृतं स्पृश्य). D5.6 संस्पृशन्स्पर्शात्; G5 स्पृश्य संस्पर्शन्.

11 ^{a}) K2 D7 °नियताः (for °निरताः).

12 ^{a}) T2 G2 तत्र (for अत्र). — ^{b}) K5 सर्वभूतहिते रतः. — K5 om. 12^{cd}. — ^{d}) K1 D7.10 अतपत्; G4 आचरत् (for अचरत्).

13 ^{a}) G5 °व्रतिका दीप्ताः. — ^{b}) K2 स्वाध्यायास्तप कर्शिताः; a few MSS. °कर्षिताः.

14 K5 om. 14. — ^{a}) D2–4.9 G1 यत्रकुत्रशयो नित्यं; T2 G2 °शया नित्यं; G3.5 यत्रक्वचनशायी च. — ^{b}) K3 आशनः; T2 G2 अशिताः; G1 आश्रितः (for आशितः). — In B2, the portion from 14^{cd} up to the end of the next adhy. is lost on a missing folio. — ^{c}) T2 G2 आच्छन्नाः. — ^{d}) T1 G1.3.5 M गोव्रतिर्; G4 गोवृत्तिर्. Dn1 D3.4.9 इवो° (for इहो°). T2 G2 ते गोव्रतिन उच्यते.

15 B2 missing (cf. v.l. 14). G5 reads 15 after 7. — ^{a}) K1.4.5 B (B2 missing) D (except D3.9) ऐरावणो. K1 D7 नाम गजो. — ^{c}) T2 (before corr.) G2 प्रख्याताः (for प्रसूताः).

16 B2 missing (cf. v.l. 14). — ^{b}) K5 गुणवान् (for °तो). — ^{c}) N (K3 B2 missing) वरयिष्यामि; T2 G2 °म.

17 B2 missing (cf. v.l. 14). — ^{c}) Dn1 T1 G3.4

वरयिष्याव तं गत्वा यत्नमास्थाय मातले ॥ १६
अण्डमेतज्जले न्यस्तं दीप्यमानमिव श्रिया ।
आ प्रजानां निसर्गाद्वै नोद्भिद्यति न सर्पति ॥ १७
नास्य जातिं निसर्गं वा कथ्यमानं शृणोमि वै ।
पितरं मातरं वापि नास्य जानाति कश्चन ॥ १८
अतः किल महानग्निरन्तकाले समुत्थितः ।
धक्ष्यते मातले सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ १९

कण्व उवाच ।

मातलिस्त्वब्रवीच्छ्रुत्वा नारदस्याथ भाषितम् ।
न मेऽत्र रोचते कश्चिदन्यतो व्रज माचिरम् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

९८

नारद उवाच ।

हिरण्यपुरमित्येतत्ख्यातं पुरवरं महत् ।
दैत्यानां दानवानां च मायाशतविचारिणाम् ॥ १
अनल्पेन प्रयत्नेन निर्मितं विश्वकर्मणा ।
मयेन मनसा सृष्टं पातालतलमाश्रितम् ॥ २
अत्र मायासहस्राणि विकुर्वाणा महौजसः ।
दानवा निवसन्ति स्म शूरा दत्तवराः पुरा ॥ ३
नैते शक्रेण नान्येन वरुणेन यमेन वा ।
शक्यन्ते वशमानेतुं तथैव धनदेन च ॥ ४
असुराः कालखञ्जाश्च तथा विष्णुपदोद्भवाः । C. 5. 3571 B. 5. 100 5 K. 5. 100. 5

M3. 5 अप्रजानां; C3 आ प्रजातात्. K5 D1. 3. 4. 7. 9 विसर्गात्; Ca निस° (as in text). S वा (for वै). — d) D1 नभिद्यति (for नोद्भि°). K1. 5 न मज्जति; K2 निमज्जति (for न सर्पति).

18 B2 missing (cf. v.l. 14). — a) K1. 5 D5 D2–6. 9. 10 T2 G1 जातिनि(K1 D10 °वि)सर्गं. T1 जातिः; G4 Ca जातं; C3 जातिं (as in text). K2 D1. 8 Cd विसर्गं; Ca विमर्दं (for निसर्गं). B (B2 missing) D5 D3–6. 8 वै (for वा). — K5 om. 18bcd. — b) D2–4. 9 G5 Ca शृणोति; Cd °मि (as in text). B1. 3 मे (for वै). — c) K4 B1. 3. 5 D (except D8. 10) T2 G2. 5 च (for वा). Ds2 T2 G2 एव (for अपि). — d) K2 B1. 3 D1 जानामि. K2 D1 किंचन.

20 B2 missing (cf. v.l. 14). K1. 2. 5 B (B2 missing) D (except D1. 3. 4. 9) T1 G4. 5 om. the ref. G1. 3 वैशं° (for कण्व उ°). — b) K5 T2 G2 च; D3. 4. 9 तु; G1. 4. 5 अपि (for अथ). K2 नारदस्य वचस्तदा. — c) T2 G2 च मे (for मेऽत्र). — d) K2 S (except T1 G3) अन्यत्र (for °तो).

Colophon missing in K3 B2. — *Sub-parvan:* K2 B1. 3 Dn D5 D1 T1 G1. 5 M5 भगवद्यान; to it K2 B3 Dn D5 T1 G1. 5 M5 add मातलिवरान्वेषण. K1. 4. 5 B1. 5 D2. 5–8. 10 M1–4 all om. sub-parvan name, mentioning only मातलिवरान्वेषण. — *Adhy. name:* T1 G1 वरदर्शनं; G2 मातलिनारदसंवादः; G5 M पातालद(M3–5 °क)र्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 80 (wrongly for 90); D7 T G1. 2. 4. 5 101; G3 M4 99; M1–3. 5 100. — *S'loka no.:* K5 17; Dn 20.

98

☞ This adhy. is missing in K3 B2 (cf. v.l. 5. 32. 15; 97. 14).

1 b) T1 G1. 4 ख्यातिं प्राप्तं पुरं महत्. — d) D2 °विभाषिणां; T G1. 2. 4 M4 °विहारिणां.

2 c) D7 उपायैर्बहुभिः सृष्टं.

3 a) K2 यत्र (for अत्र). — b) T1 G5 प्र° (for वि°). K2 D2 सहस्रशः (for महौ°). — c) G5 सोमपा (for दानवा). — d) G4 क्रूरा (for शूरा).

4 a) K5 नाथेन (for नान्येन). — b) K4 B (B2 missing) D (except D7. 8. 10) T2 G1. 2 transp. वरुणेन and यमेन. K5 D7. 8 च (for वा). — c) G3. 5 शक्यंते युधि निर्जेतुं.

5 K5 om. 5–18. — a) D10 (m as in text) दानवाः; S पौलोमाः (for असुराः). K4 B5 Dn D5 D5 कालकंजाश्च; S कालकेयाश्च. — b) T G °मदोद्भवाः. — D7 om. 5cd. — d) N (except D1. 2; K5 D7 om.; K3 B2 missing) M1 (*inf. lin.* as in text) °पादो° (for °वेदो°).

C. 5 3571
B. 5. 100. 5
K. 5. 100. 5

नैर्ऋता यातुधानाश्च ब्रह्मवेदोद्भवाश्च ये ॥ ५
दंष्ट्रिणो भीमरूपाश्च वातवेगपराक्रमाः ।
मायावीर्योपसंपन्ना निवसन्त्यात्मरक्षिणः ॥ ६
निवातकवचा नाम दानवा युद्धदुर्मदाः ।
जानासि च यथा शक्रो नैतान्शक्नोति बाधितुम् ॥ ७
बहुशो मातले त्वं च तव पुत्रश्च गोमुखः ।
निर्भग्नो देवराजश्च सहपुत्रः शचीपतिः ॥ ८
पश्य वेश्मानि रौक्माणि मातले राजतानि च ।
कर्मणा विधियुक्तेन युक्तान्युपगतानि च ॥ ९
वैडूर्यहरितानीव प्रवालरुचिराणि च ।
अर्कस्फटिकशुभ्राणि वज्रसारोज्ज्वलानि च ॥ १०
पार्थिवानीव चाभान्ति पुनर्नगमयानि च ।
शैलानीव च दृश्यन्ते तारकाणीव चाप्युत ॥ ११
सूर्यरूपाणि चाभान्ति दीप्ताग्निसदृशानि च ।
मणिजालविचित्राणि प्रांशूनि निबिडानि च ॥ १२
नैतानि शक्यं निर्देष्टुं रूपतो द्रव्यतस्तथा ।
गुणतश्चैव सिद्धानि प्रमाणगुणवन्ति च ॥ १३
आक्रीडान्पश्य दैत्यानां तथैव शयनान्युत ।
रत्नवन्ति महार्हाणि भाजनान्यासनानि च ॥ १४
जलदाभांस्तथा शैलांस्तोयप्रस्रवणान्वितान् ।
कामपुष्पफलांश्चैव पादपान्कामचारिणः ॥ १५
मातले कश्चिदत्रापि रुचितस्ते वरो भवेत् ।
अथ वान्यां दिशं भूमेर्गच्छाव यदि मन्यसे ॥ १६

कण्व उवाच ।

मातलिस्त्वब्रवीदेनं भाषमाणं तथाविधम् ।
देवर्षे नैव मे कार्यं विप्रियं त्रिदिवौकसाम् ॥ १७
नित्यानुषक्तवैरा हि भ्रातरो देवदानवाः ।
अरिपक्षेण संबन्धं रोचयिष्याम्यहं कथम् ॥ १८
अन्यत्र साधु गच्छावो द्रष्टुं नार्हामि दानवान् ।
जानामि तु तथात्मानं दित्सात्मकमलं यथा ॥ १९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

---

6 K_5 om. 6 (cf. v.l. 5). — [a]) K_4 B (B_2 missing) D (except $D_{7.8}$) $G_{3.5}$ भीमवेगाश्च. — [b]) T_1 $G_{4.5}$ वायु°. — [d]) K_4 $B_{4.5}$ Dn $D_{1.5-7}$ अत्र मातले (for आत्म°).

7 K_5 om. 7 (cf. v.l. 5). — [c]) T_2 $G_{2.5}$ हि (for च). — [d]) D_7 नैताञ्छक्तः प्रबा°.

8 K_5 om. 8 (cf. v.l. 5). — [c]) $D_{3.4.9}$ तु (for च). — [d]) $D_{3.4.9}$ T_2 सह पुत्रैः.

9 K_5 om. 9 (cf. v.l. 5). — [a]) T_2 G_2 transp. वेश्मानि and रौक्माणि. — [d]) $D_{5.6}$ मुक्तानि (for युक्तानि). K_2 D_8 उपधनानि; $D_{3.4.9}$ उपहृतानि; D_{10} उरुधनानि (for उपगतानि). $B_{3.5}$ वा (for च).

10 K_5 om. 10 (cf. v.l. 5). — [a]) K_2 एव (for इव). K_4 B Dn Ds $D_{3-7.9}$ वैदू(Dn Ds D_9 °डू)र्यमणिचित्राणि (D_7 °रत्नानि); D_2 T_1 $G_{1.2}$ वैदूर्यहरितानीव. — [d]) $G_{1.4}$ °पलानि (for °ज्वलानि).

11 K_5 om. 11 (cf. v.l. 5). — [b]) K_4 B (B_2 missing) Dn Ds $D_{2-6.9.10}$ पद्मरागमयानि च; D_1 पुनर्नौकगमानि च; D_7 पुनर्गगनगानि च. — T_2 G_2 om. (hapl.) 11[c]–12[d]. — [d]) K_1 $D_{7.10}$ ताराभानीव; K_2 $D_{1.8}$ तारारूपाणि; K_4 B (B_2 missing) Dn Ds $D_{2-6.9}$ $G_{3.5}$ दारवाणीव (for तारकाणीव).

12 K_5 T_2 G_2 om. 12 (cf. v.l. 5, 11). — [a]) $G_{1.5}$ दृश्यंते; Ca वाभांति (for चाभान्ति). — [b]) $K_{1.2}$ Ds_2 $D_{1.8}$ M_{2-4} दीप्तानि (for दीप्ताग्नि-). — D_9 om. 12[d]–13[c]. — [d]) $D_{2.7}$ M_{3-5} विविधानि (for निबिडानि). T_1 $G_{1.4}$ भाजनान्यासनानि च.

13 K_5 om. 13 (cf. v.l. 5); D_9 om. 13[abc] (cf. v.l. 12). — [b]) D_1 transp. रूपतः and द्रव्यतः. K_2 च वा; T_1 $G_{1.4.5}$ अपि वा (for तथा). — [c]) $G_{1.4}$ वृद्धानि (for सि°).

14 K_5 om. 14 (cf. v.l. 5). — [d]) G_2 M_{3-5} भोज° (for भाज°). T_1 $G_{1.4}$ प्रांशूनि विविधानि च.

15 K_5 om. 15 (cf. v.l. 5). — [b]) $K_{1.4}$ B (B_2 missing) D (except $D_{1.2.10}$) M_{3-5} तोयप्रस्रवणानि च (M_{3-5} °णान्युत). — [c]) K_4 B (B_2 missing) D (except $D_{2.8}$) अपि (for एव). — [d]) $D_{7.10}$ T_2 G_4 M (M_1 (*inf. lin.*) कामरूपिणः.

16 K_5 om. 16 (cf. v.l. 5). — [b]) B (B_2 missing) Dn $D_{1-4.9}$ T $G_{1.2.4}$ रुचिरः (for °तः). — [c]) Ds_2 G_3 M_{3-5} च (for वा). $K_{1.2}$ D_8 अथान्यं देशमत्रापि.

17 K_5 om. 17 (cf. v.l. 5). All MSS. om. the

९९

नारद उवाच ।

अयं लोकः सुपर्णानां पक्षिणां पन्नगाशिनाम् ।
विक्रमे गमने भारे नैषामस्ति परिश्रमः ॥ १
वैनतेयसुतैः सूत षड्भिस्ततमिदं कुलम् ।
सुमुखेन सुनाम्ना च सुनेत्रेण सुवर्चसा ॥ २
सुरूपपक्षिराजेन सुबलेन च मातले ।
वर्धितानि प्रसूत्या वै विनताकुलकर्तृभिः ॥ ३
पक्षिराजाभिजात्यानां सहस्राणि शतानि च ।
कश्यपस्य ततो वंशे जातैर्भूतिविवर्धनैः ॥ ४
सर्वे ह्येते श्रिया युक्ताः सर्वे श्रीवत्सलक्षणाः ।
सर्वे श्रियमभीप्सन्तो धारयन्ति बलान्युत ॥ ५
कर्मणा क्षत्रियाश्चैते निर्घृणा भोगिभोजिनः ।
ज्ञातिसंक्षयकर्तृत्वाद्ब्राह्मण्यं न लभन्ति वै ॥ ६
नामानि चैषां वक्ष्यामि यथा प्राधान्यतः शृणु ।
मातले श्लाघ्यमेतद्धि कुलं विष्णुपरिग्रहम् ॥ ७
दैवतं विष्णुरेतेषां विष्णुरेव परायणम् ।
हृदि चैषां सदा विष्णुर्विष्णुरेव गतिः सदा ॥ ८
सुवर्णचूडो नागाशी दारुणश्चण्डतुण्डकः ।

C. 5. 3594
B. 5. 101. 9
K. 5. 101. 9

---

ref. ! — [ab]) D7.10 च (for तु). K2 भाषमाणोब्रवीत्तत्र मातलिर्नारदं तदा. — [c]) D3.4.9 transp. मे and कार्यं.
18 K5 om. 18 (cf. v.l. 5). — [a]) Dn1 °नुद्युक्त°; Ds °नुरक्त°. — [c]) K4 B (B2 missing) D (except D7.8.10) Ca पर° (for अरि°).
19 [a]) K2.4 B (B2 missing) D (except D2.7.8.10) G4 गच्छाव; K5 G2 °मो (for °वो). — [b]) D2.5 S अर्हसि (for अर्हामि). — [c]) K2 D2 G2 च; G4 तं (for तु). K4 B (B2 missing) Dn Ds D1.3–6.9 तव च (for तु तथा). K1 D8 यथा; D2 T1.2 (*inf. lin.*) G1.5 M तव; G3 तदा (for तथा). D7 तथा कामं (for °त्मानं). — [d]) D7.10 दिव्यात्मकमलं; Ca.d.s.np as in text. Ds तथा (for यथा). K4 B (B2 missing) Dn D1.5.6 हिंसात्मकमनं (Dn2 °मलं; D5 °मिदं) तथा; D2–4.9 दानवांश्च तथाविधान्; S इच्छसे कलहानिति.

Colophon missing in K3; K2.5 om. it. — *Sub-parvan:* B1–3 Dn1 D8 T1 G1.5 M1.5 have भगवद्यान, followed by मातलिवरान्वेषण except in B1. K1.4 B4.5 Dn2 Ds D2.5–7.10 G4 M2–4 all om. sub-parvan name, mentioning only मातलिवरान्वेषण. — *Adhy. name:* G5 M हिरण्यपुरनिर्देशः (G5 °पुरदर्शनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): D5 96; D6 91; D7 T G1.2.4.5 102; G3 M4 100; M1–3.5 101. — *S'loka no.:* Dn Ds 19.

99

☞ This adhy. is missing in K3 (cf. v.l. 5. 32. 15).

2 [b]) K5 वृत्तम्; D2–4.9 गुप्तम् (for ततम्). — [c]) T G1.2.4 °दाम्ना; G3 °साम्ना (for °नाम्ना).
3 [a]) K1.2.5 D1.2 सु(D2 स्व)रूपपक्षिराज्ञा (K1 °नाम्ना) च; K4 B Dn Ds D2m.3–10 सुरुचा पक्षिराजेन (D2m.10 °राज्ञा च). — [b]) K1.2.5 अनिलेन; T G1.2.4 सुनसेन; G3.5 M सुनखेन (for सुबलेन). — [c]) K4 B1.3.4 Dn1 D5.6.8 G2 M2–5 Cn प्रसृत्या (for °सूत्या).
4 [a]) D2 G3 पक्षिराजाभिजातानि (G3 °नां); T1 G2 पक्षिराज्ञा हि भृत्यानां; G4 °राज्ञो हि भूतानां; G5 °जाताद्धि जातानां. — [c]) S काश्यपस्य. K2 सुतो; K5 (*sup. lin.* as in text) कृते; D2 सुतैर्; D3.4.9 अमले (for ततो). K2 जातः; D8 वंशः (for वंशे). — [d]) K2 वंशो (for जातैर्). B2 वंशविवर्धनैः; Ds1 भूरि°. D8 जातो °विवर्धनः.
5 K5 om. 5[c]–6[b]. — [d]) D3.4.9 बलान्विताः.
6 K5 om. 6[ab] (cf. v.l. 5). — [ab]) D2 transp. क्षत्रियाः and निर्घृणाः. K1.2 D3.4.9 हि (for च). D2 S (except G4) एव (for एते). K1 B2.4 Ds1 T2 G1.4 भोगिभोजनाः; Ds2 भोगिनो जनाः. — [d]) K1.5 D7.10 भजंति; D1 M2 भवंति; Cs लभन्ति (as in text). K2 D2 T2 ते (for वै). — K5 om. the rest of the adhy. !
8 K5 om. 8 (cf. v.l. 6). — [d]) K4 B D (except D1.7.10) transp. गतिः and सदा. S (except T2 G1 M2) तथा (for सदा).
9 K5 om. 9 (cf. v.l. 6). — [a]) B2 M1.3 सुपर्ण°. K1 D7 नागोसौ; K2 नामासौ; K4 D5.6.8 नागेंद्रो; B1.3 नागो यः; B2 Dn2 नागेयः; Ds नागोयं; T2 नागारिः. — [b]) B1–3 D3–5.9 T2 M1(*inf. lin.*).2 चूड°; T1 G1.2.5 M1.3–5 चूळ°; G3 चूळतुंडिकः; G4 चूलतक्षकः (for चण्ड°). — D6 om. 9[c]–10[d]. — [e]) K1.4 B D (except

C. 5. 3594
B. 5. 101. 9
K. 5. 101. 9

अनलश्चानिलश्चैव विशालाक्षोऽथ कुण्डली ॥ ९
काश्यपिर्ध्वजविष्कम्भो वैनतेयोऽथ वामनः ।
वातवेगो दिशाचक्षुर्निमेषो निमिषस्तथा ॥ १०
त्रिवारः सप्तवारश्च वाल्मीकिर्द्वीपकस्तथा ।
दैत्यद्वीपः सरिद्वीपः सारसः पद्मकेसरः ॥ ११
सुमुखः सुखकेतुश्च चित्रबर्हस्तथानघः ।
मेघकृत्कुमुदो दक्षः सर्पान्तः सोमभोजनः ॥ १२
गुरुभारः कपोतश्च सूर्यनेत्रश्चिरान्तकः ।
विष्णुधन्वा कुमारश्च परिबर्हो हरिस्तथा ॥ १३
सुस्वरो मधुपर्कश्च हेमवर्णस्तथैव च ।
मलयो मातरिश्वा च निशाकरदिवाकरौ ॥ १४
एते प्रदेशमात्रेण मयोक्ता गरुडात्मजाः ।
प्राधान्यतोऽथ यशसा कीर्तिताः प्राणतश्च ते ॥ १५
यद्यत्र न रुचिः काचिदेहि गच्छाव मातले ।
तं नयिष्यामि देशं त्वां रुचिं यत्रोपलप्स्यसे ॥ १६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

D1.2; D6 om.) G1.3 transp. अनलः and अनिलः.

10 K5 B3 D6 om. 10 (cf. v.l. 6, 9). — a) B1.4 पंकजिद्; B2 कल्पजिद्; Dn Ds कंपजिद्; D2 काश्यपो; T2 G2 M2 काश्यपी. K4 D9 ध्वजविश्रंभः; B1.2.4 Dn D5 वज्रविष्कंभः; Ds1 बभ्रु°; Ds2 बभ्रुविष्कंपः; T1 G5 ध्वजविस्कर्णः; T2 G1 °विस्कुंडः; G3 M2-5 °विस्कंठः; G4 °विस्तुंडः; M1 °विस्कुंठः (*sup. lin.* °विस्कंठः). K1 D1 कश्यपध्वजविष्कंभः; K2 काम्यवध्ववधश्चैव; D7 केश्यध्वजश्च विष्कुंभः; D10 केश्यध्वजोथ विष्कंभः. — b) D1 वासवः (for वामनः). — c) D7 चंड°; D9 वायु°. K1 D (except D7; D6 om.) T G1.2 M1 (*sup. lin.*).3-5 निशा°; K2 M1 (*inf. lin.*) दिवा° (M1 orig. as in text). — d) K4 D10 T1 G4 M3-5 निमिषो; D5.8 निर्मोयो (for निमेषो).

11 K5 om. 11 (cf. v.l. 6). — a) K1 D2 त्रिधारः सप्तधारश्च; K4 B (except B2) Dn Ds D3.4.9.10 त्रिरावः सप्तरावश्च; K2 तृणाधारः सप्तधारः; D7 (corrupt) नृचारसावचारश्च. — b) K2 वल्मीकः; D7 वल्मीकिः. K1 D7.10 द्विपदः; K2 D2-4.9 द्विपकः; Ds दीपकः; D1.8 T1 G4 M2 द्विपकः; M1 (*inf. lin.* as in text) द्वीपिकः; G5 दिवकः; M3.4 (*inf. lin.* as in text) दिविकः (for द्वीपकः). — c) K2 T1 G1-4 M चैत्य°; T2 चैत्र° (for दैत्य°). G2 रसद्वीपः (for सरि°). — d) K2 Dn1 सरसः; D2 (before corr.) सालकः; S शरभः (for सारसः). K4 B D (except D7.10) °केतनः (for °केसरः).

12 K5 om. 12 (cf. v.l. 6). — a) K1.2 D7.10 सुखकेतुः; K4 Dn Ds D1-6.9.10 चित्र°; B3-5 सुखहेतुः; D2 M2 सुखकेशः (for सुखकेतुः). — b) S °केतुः (for °बर्हः). K1.2 B1.3 T1 G3.4 M (except M5) तथानघ; D2.3 °घनः; G1 °नयः (for °नघः). D1 त्रिबर्हश्च तथा नवः. — c) K4 B (except B5) Dn मेषहृत्; T G1-3 M1 मखद्रक् (T1 G3 °वृत्); G4 M3.5 मघधृक् (G4 °कृत्). M1.4 म(M4 न)खधृक् (for मेघकृत्). G5 सुखध्वजः कुमुद्दक्षः. — d) T G1.2 सर्वांत्रः; G4.5 M सर्पान्त्रः (for सर्पान्तः). D1 T2 सर्प°; G2 सम°; G4 हिम° (for सोम°).

13 K5 om. 13 (cf. v.l. 6). — b) Ds च वातकः; M2 तथांतकः; M5 चितांतकः (for चिरान्तकः). — c) K1 °बंधः; K4 B2-5 Dn Ds D2.5.6.8 °धर्मा; D1 °गर्भः (for °धन्वा).

14 K5 om. 14 (cf. v.l. 6) — a) D2 मधुरश्चैव (for मधुप°). — b) K2 हेमपर्णस्; D2-4.9 हिमवर्णस. — c) K2.4 B4.5 D6 T2 मालयो; D7 T1 G4 मालेयो (for मलयो). D1 G2 मातलेयो मातरिश्वा. — d) T1 G1 दिवाकरनिशाकरौ.

15 K5 (cf. v.l. 6). D8 om. 15. — a) K1 प्रयोग°; D1 प्रोद्देश°; D7 ते देश°; D10 G5 M3.4 प्रादेश°. — c) K4 B4.5 Dn Ds D3-6.9 ते; D2 च (for अथ). — d) K4 B D (except D1.2.7) प्राणिनः; T1 प्रायशः; Cs प्राणतः (as in text). D2.10 तथा (for च ते). K1.2.4 B5 Dn Ds D1.3-6.9 G2 ये (for ते).

16 K5 om. 16 (cf. v.l. 6). — a) D5.6 न हि (for यदि). — b) D1 इह (for एहि). — c) Dn2 Ds D9 तत (for तं). D1 उन्नयिष्यामि देशं त्वां. — d) K2 गतिं; K4 B D (except D1.2.7.10) वरं (for रुचिं). B4 D6.8 उपलप्स्यते.

Colophon missing in K3; K5 om. it. — *Subparvan:* K2 B1.3 Dn D1 T1 G1.5 M1.2 भगवद्यान, followed by मातलिवरान्वेषण, except in B1 D1. K1.4

१००

नारद उवाच ।

इदं रसातलं नाम सप्तमं पृथिवीतलम् ।
यत्रास्ते सुरभिर्माता गवाममृतसंभवा ॥ १
क्षरन्ती सततं क्षीरं पृथिवीसारसंभवम् ।
षण्णां रसानां सारेण रसमेकमनुत्तमम् ॥ २
अमृतेनाभितृप्तस्य सारमुद्गिरतः पुरा ।
पितामहस्य वदनादुदतिष्ठदनिन्दिता ॥ ३
यस्याः क्षीरस्य धाराया निपतन्त्या महीतले ।
ह्रदः कृतः क्षीरनिधिः पवित्रं परमुत्तमम् ॥ ४
पुष्पितस्येव फेनस्य पर्यन्तमनुवेष्टितम् ।
पिबन्तो निवसन्त्यत्र फेनपा मुनिसत्तमाः ॥ ५
फेनपा नाम नाम्ना ते फेनाहाराश्च मातले ।
उग्रे तपसि वर्तन्ते येषां बिभ्यति देवताः ॥ ६
अस्याश्चतस्रो धेन्वोऽन्या दिक्षु सर्वासु मातले ।
निवसन्ति दिशापाल्यो धारयन्त्यो दिशः स्मृताः ॥ ७
पूर्वां दिशं धारयते सुरूपा नाम सौरभी ।
दक्षिणां हंसका नाम धारयत्यपरां दिशम् ॥ ८
पश्चिमा वारुणी दिक्च धार्यते वै सुभद्रया ।
महानुभावया नित्यं मातले विश्वरूपया ॥ ९
सर्वकामदुघा नाम धेनुर्धारयते दिशम् ।
उत्तरां मातले धर्म्यां तथैलविलसंज्ञिताम् ॥ १०
आसां तु पयसा मिश्रं पयो निर्मथ्य सागरे ।
मन्थानं मन्दरं कृत्वा देवैरसुरसंहितैः ॥ ११
उद्धृता वारुणी लक्ष्मीरमृतं चापि मातले ।

C. 5. 3613
B. 5. 102. 12
K. 5. 102. 12

$B_{2.4.5}$ Ds $D_{2.5-8.10}$ M_{3-5} all om. sub-parvan name, mentioning only मातलिवरान्वेषण. — *Adhy. name:* T_1 गरुडात्मजकथनं; G_1 गरुडलोकवर्णनं; G_4 M_{2-5} सुपर्ण-(M_4 °वर्ण)निर्देशः; G_5 M_1 सुपर्ण(M_1 °वर्ण)लोक(M_1 om. लोक)दर्शनं. — *Adhy. no.* (figures words or both): D_5 97; D_7 T $G_{1.2.4.5}$ 103; G_3 M_4 101; $M_{1-3.5}$ 102. — *S'loka no.:* Dn D_3 16.

100

☞ This adhy. is missing in K_3 (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 ^{b}) M_2 धरणी° (for पृथिवी°). — ^{c}) D_7 T_1 $M_{1.2}$ अत्र (for यत्र). B_5 $D_{1.2}$ सुरभी (for °भिर्).

3 ^{a}) K_5 अति-; D_7 अपि (for अभि-). — ^{b}) S (except G_4) वाचम् (for सारम्). — ^{c}) $D_{3.4.9}$ G_1 वच° (for वद°).

4 ^{a}) K_5 अस्याः; D_2 तस्याः. S धाराभिः (for °याः). — ^{b}) S पतंतीभिर् (for निपतन्त्या). — ^{d}) $K_{1.2}$ यदनुत्तमं; $K_{4.5}$ B D (except $D_{1.2.6.10}$) परमुच्यते; T_1 $G_{1.4}$ परमं मतं (for परमुत्तमम्).

5 ^{a}) K_4 B D (except $D_{1.2}$) $G_{3.4}$ Ca.s फेनेन (for फेनस्य). — ^{c}) $K_{1.2.5}$ Ca.d बिभ्रतः; Cs पिबन्तः (as in text).

6 ^{a}) B D (except $D_{1.7.10}$) ते ख्याताः (for नाम्ना ते). — ^{d}) D_9 येभ्यो; T_2 तेषां; G_2 तेभ्यो (for येषां). K (K_3 missing) $D_{7.10}$ T_2 $M_{3.5}$ बिभ्यंति.

7 D_1 om. 7. — ^{a}) K_2 अध्याः; M_5 यस्याः (for अस्याः). K_2 धेन्वोस्याः; D_7 विख्याताः; T $G_{1.2.4}$ धेन्वाद्याः; G_5 या गावः (for धेन्वोऽन्याः). — ^{c}) $K_{1.5}$ $D_{7.10}$ च दिक्पाल्यः; $K_{2.4}$ B (except B_2) Dn $D_{2-4.6.9}$ $G_{1.3.4}$ $M_{2.5}$ दिशां पाल्यः; D_3 स्म दिक्पाल्यः (for दिशा°). — ^{d}) K_1 B_{1-3} Dn स्म ताः; D_7 श्रिताः (for स्मृताः). D_2 धारयंति स्म ता दिशः.

8 ^{b}) $G_{4.5}$ सौरभिः. — ^{c}) K_4 B D (except $D_{1.2.10}$) G_4 हंसिका; K_5 वासका; G_3 हासका (for हंसका). — ^{d}) K_1 Dn $D_{7.10}$ M_1 अपरा (for अपरां). G_5 धेनुर्धारयते दिशं (= 10^{b}).

9 D_3 (hapl.) om. 9^{a}–10^{b}. — ^{a}) $K_{2.5}$ B_4 T_2 $G_{3.5}$ दिक्षु; T_1 $G_{1.2.4}$ M दिक्तु (for दिक्च).

10 D_3 om. 10^{ab} (cf. v.l. 9). — ^{a}) M (except M_1) कामदुहा. — ^{c}) K_5 D_2 (orig.) धन्यां; Ds रम्यां; D_2m.$_{3.4.9}$ तद्वत्; G_2 ह्याशां; G_5 रक्ष्यां (for धर्म्यां). — ^{d}) K_4 D_2m.$_{3.4.9}$ कुबेरपरिपालितां; T $G_{1.2.4}$ तथैळबिळसंश्रितां. Ca.s as in text.

11 ^{b}) T_1 सारथे (for सागरे). — ^{d}) K_1 सुरैर् (for देवैर्). K_1 असुरसंयुगैः; K_4 $D_{5.6}$ °संहतैः; Dn D_7 $G_{1.3-5}$ °संयुतैः; T_1 °संवृतैः; T_2 G_2 °संगतैः. K_5 देवासुरैश्च संयुतैः; D_3 देवैरपि सुसंहतैः.

12 ^{b}) K_2 $B_{3.5}$ $D_{3.4.9}$ एव (for अपि). — ^{c}) K_5 om. च. G_3 हि; G_5 तु (for च). — ^{d}) Ds D_5(m as

C. 5. 3613
B. 5. 102. 12
K. 5. 102. 12

उच्चैःश्रवाश्चाश्वराजो मणिरत्नं च कौस्तुभम् ॥ १२
सुधाहारेषु च सुधां स्वधाभोजिषु च स्वधाम् ।
अमृतं चामृताशेषु सुरभिः क्षरते पयः ॥ १३
अत्र गाथा पुरा गीता रसातलनिवासिभिः ।
पौराणी श्रूयते लोके गीयते या मनीषिभिः ॥ १४
न नागलोके न स्वर्गे न विमाने त्रिविष्टपे ।
परिवासः सुखस्तादृग्रसातलतले यथा ॥ १५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

१०१

नारद उवाच ।
इयं भोगवती नाम पुरी वासुकिपालिता ।
यादृशी देवराजस्य पुरीवर्यामरावती ॥ १
एष शेषः स्थितो नागो येनेयं धार्यते सदा ।
तपसा लोकमुख्येन प्रभावमहता मही ॥ २
श्वेतोच्चयनिभाकारो नानाविधविभूषणः ।
सहस्रं धारयन्मूर्ध्ना ज्वालाजिह्वो महाबलः ॥ ३
इह नानाविधाकारा नानाविधविभूषणाः ।
सुरसायाः सुता नागा निवसन्ति गतव्यथाः ॥ ४
मणिस्वस्तिकचक्राङ्काः कमण्डलुकलक्षणाः ।
सहस्रसंख्या बलिनः सर्वे रौद्राः स्वभावतः ॥ ५
सहस्रशिरसः केचित्केचित्पञ्चशताननाः ।
शतशीर्षास्तथा केचित्केचित्त्रिशिरसोऽपि च ॥ ६
द्विपञ्चशिरसः केचित्केचित्सप्तमुखास्तथा ।

---

in text). 6 महा° (for मणि°).

13 a) K5 D8 G3.5 सुधा (for सुधां). — b) K2 स्वधाहारेषु; B8 स्वाहाभोजिषु; Ca स्वधाभोजिषु (as in text). K5 G3.5 स्वधा; B3 स्वाहां; Cs स्वधां (as in text). — d) K4 B D (except D3.4.7.9.10) G2.4 सुरभी (for °भिः).

14 a) K5 Dn1 अथ (for अत्र). — d) T1 G1.4 च (for या). K1.5 D7.10 T1 G1.4 महर्षिभिः (for मनी°). K2 गीयते परमर्षिभिः.

15 ab) B2 Ds1 T1 नाक° (for नाग°). D8.4.9 स्वर्गे च (for न स्वर्गे). G8 transp. न and विमाने. B1.2.5 Ds1 त्रिपिष्टपे. Ds2 G2 नाग(Ds2 °क)लोके न स्वर्गे न विमाने न त्रिविष्टपे. — e) Ds2 Ca.d.s परिचारः; D2 (before corr.) °वारः (for °वासः). B D10 M परिवाससुखं (M3–5 °खः). G3.5 सुखं (for सुखस्).

Colophon om. in K2; K3 missing. — *Sub-parvan*: B1.8 Dn1 T1 G1.5 M भगवद्यान, followed by मातलिवरान्वेषण, except in T1 G1. K1.5 B2.4.5 Dn2 Ds D2.5–8.10 G2 all om. sub-parvan name, mentioning only मातलिवरान्वेषण; K4 मानव उन्वेषण (sic). — *Adhy. name*: D1 G2 M सुरभिवर्णनं; T1 G1.4 रसातलकथनं; G5 सुरभिमाहात्म्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D5 98; D7 T G1.2.4.5 104; G8 M4 102; M1–3.5 103. — *S'loka no.*: K5 25; Dn D8 15.

101

☞ K3 missing up to 10ab (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 ab) T2 G2 भोगवती नाम पुरी वासुकिपरिपालिता! — d) K5 T G1.3.5 पुरवर्या°.

2 b) K2 D5 T1 G1.2 इदं; D8.4.9 सं- (for इयं). — d) K2.5 B5 D8.10 °महती; K4 B4 Dn D5.6 °सहिता (for °महता).

3 a) K4 B D (except D1; D2m) G2 श्वेताचल°; G3 श्वेततोय°. Ca.d.s cite श्वेतोच्चयः. — b) Cf. 4b. K2.4 B D (except D7.10) दिव्याभरणभूषितः. — c) D2–4.9 M3 धारयेन्. K1 B Dn2 D8.4.6.7.9.10 T G1.3 M1.3 मूर्ध्नां (as in text); the rest मूर्ध्ना. — d) K4 Dn1 D2–4.9 ज्वलज्जिह्वो. K1.2.5 D7.10 महोरगः.

4 K5 om. (hapl.) 4c–5b. — c) S काश्यपस्य (for सुरसायाः). Cf. 17ab.

5 K5 (cf. v.l. 4) G2 om. 5ab. — a) K1.3 °चक्रांक-; B3.5 °चक्रांगाः; D2 (inf. lin.) °वन्मूर्ध्नां; D6 °चक्राभ्यां; D7 °दिग्धांगाः; S (G2 om.) °वज्रांकाः (G5 °क-).

6 K5 M2 om. (hapl.) 6b–7a. — d) D8 [ऽ]परे (for ऽपि च). K2 D2–4.9 G2 वा (for च).

7 K5 M2 om. 7a (cf. v.l. 6). — a) G5 M (M3 om.) त्रि- (for द्वि-). — b) T1 G1.4 सप्तशीर्षास्तथापरे.

महाभोगा महाकायाः पर्वताभोगभोगिनः ॥ ७
बहूनीह सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
नागानामेकवंशानां यथाश्रेष्ठांस्तु मे शृणु ॥ ८
वासुकिस्तक्षकश्चैव कर्कोटकधनंजयौ ।
कालीयो नहुषश्चैव कम्बलाश्वतरावुभौ ॥ ९
बाह्यकुण्डो मणिर्नागस्तथैवापूरणः खगः ।
वामनश्चैलपत्रश्च कुकुरः कुकुणस्तथा ॥ १०
आर्यको नन्दकश्चैव तथा कलशपोतकौ ।
कैलासकः पिञ्जरको नागश्चैरावतस्तथा ॥ ११
सुमनोमुखो दधिमुखः शङ्खो नन्दोपनन्दकौ ।
आप्तः कोटनकश्चैव शिखी निष्ठूरिकस्तथा ॥ १२
तित्तिरिर्हस्तिभद्रश्च कुमुदो माल्यपिण्डकः ।
द्वौ पद्मौ पुण्डरीकश्च पुष्पो मुद्गरपर्णकः ॥ १३
करवीरः पीठरकः संवृत्तो वृत्त एव च ।
पिण्डारो बिल्वपत्रश्च मूषिकादः शिरीषकः ॥ १४
दिलीपः शङ्खशीर्षश्च ज्योतिष्कोऽथापराजितः ।

C. 5. 3631
B. 5. 103. 15
K. 5. 103. 15

— ^{c}) K2 D7 transp. °भोगाः and °कायाः. K5 D10 महाभागाः; T1 G1.4 भोगिनो वै; G2 महाबलाः (for °भोगाः). T2 G3.5 M महाकाया महाभागाः. — ^{d}) S पन्नगाभोग°; Ca.d पताकाभोग°; Cs as in text.

8 ^{a}) K2 T1 G1.4 च; K5 अपि; M2 हि (for इह). — ^{b}) = 1. 31. 18^{b}; 47. 23^{b}; 52. 2^{b}, etc. — ^{c}) K1.2.5 D7.10 नै(K2 चै-; K5 ए)कसंख्यानां; K4 B2.5 D1–4 G3.5 M1.3.4 एकवश्यानां; D8 नैकवंशानां (for एकवं°). — ^{d}) K2 यथामुख्यान्; K4.5 B D यथाश्रेष्ठं (D1.10 °श्रैष्ठ्यं); G3.4 यथाश्रेष्ठाः. D2–4.8.9 च (for तु).

9 ^{b}) = 1. 31. 5^{d}. Some S MSS. कार्कोटक°. — D6 om. 9^{cd}; T2 om. 9^{c}–16^{d}. — ^{c}) K1.2.4 Ds D5 G3 M कालियो; K5 T1 कालयो; D1 कालेयो; D2.10 कालिको. D7 निमुखश्चैव. — D1 G2 om. (hapl.) 9^{d}–11^{a}. — ^{d}) = (var.) 1. 31. 10^{a}.

10 D1 T2 G2 om. 10 (cf. v.l. 9). — ^{a}) K1 बाह्यकुंभो; K2 बाष्पकुंडो; Ds बाह्यदंतो; D2 (before corr.) °कर्णो; D2m.3.4.9 राजकुंडो; D5.6.8 बाह्यदंडो; S (T2 G2 om.) ब(T1 G1.4 बा)हुकुंडो. T1 G1.4 महानागः. — ^{b}) T1 G1.4 आभूषणः (for आपूरणः). D3.4.9 च सः (for खगः). K3 resumes! — ^{c}) K1.5 D6 M4 एव पत्रः; G5 M1 (*inf. lin.*).3 एलापत्रः. G4 पवमानश्चोलपत्रः. — ^{d}) K5 कुर्कुटः; D2 कुरकः; D3.4.9 कुक्कुरः; G3 कुकुरुः; G4 कुंकुरः; M2.3 ककुरः (for कुकुरः). K1.5 करण°; K2 G5 M2 करुण°; D2 कुक्षिण°; D3.4.9 कुकण°; D5.8 कुंकण°; D10 करणि°; T1 G1.4 कुणक°; G3 कुरण° (for कुकुण°).

11 T2 om. 11; D1 G2 om. 11^{a} (cf. v.l. 9). — ^{b}) Cf. v.l. 1. 31. 7^{d}. D1.8 कलशपू(D8 °पौ)तकौ; T1 G1.2 M4 (*inf. lin.*) शलकपोतकौ; G3.5 M1.3.5 लशक°; G4 गलकपोलकैः; M4 शकलपोतकौ. B5 महाकलशपातकौ. K5 om. 11^{c}–16^{d}. — ^{c}) A few MSS. कैलाशकः. K2 D9 पिंडरकः; B2 पुंज°; B5 G4 पंज°; M3 (*inf. lin.*) पिंजलकः.

12 K5 D9 (hapl.) T2 om. 12 (cf. v.l. 11, 9). — ^{a}) = 1. 31. 8^{a}. Hypermetric! K1 ज्वालामुखो; K2 सुमनाख्यो; B3 अलामुखो; Ds D1.6 सुमना°; D2.3 शुना°; D5 सुना°; D7.10 सूना°; G1.2 corrupt; G4 M3–5 मनो°. — ^{b}) Cf. 1. 108. 5^{d}. — ^{c}) = 1. 31. 8^{c}. K4 B (except B2) Dn2 D2–5.10 (*sup. lin.*) T1 G3 M1.2.4 कोटरक°; D1 कर्कोटक°; D7 काटनख°; D8 कौटरक°; M3.5 कोटकन°. — ^{d}) D1 शिशिः; D8 शिबिः (for शिखी). K1 D1.7.8.10 निष्ठुरक°; K3 B4.5 निष्टुरिक°; K4 Dn D6 निष्ठूरि(D6 °र)क°; B1–3 Ds D2–4 निष्टू(Ds °स्ता-; D3.4 °शू)रक°; D5 नीष्ठुरक°. T1 G शिखंडी निष्ठुर(T1 °ष्ठर-; G5 °ष्टन)स्तथा; M शिखंडी निष्क(M3 °ष्ठु)रिस्तथा.

13 K5 T2 om. 13 (cf. v.l. 11, 9). — ^{a}) K1 D3.4.7.9.10 तित्तिलिर्; G1.2.5 तित्तिरी. K1 D1.2.7.9.10 हस्तभद्र°; K2 भद्रहस्त°; B (except B4) D10 (*sup. lin.*) G5 हरिभद्र°. — ^{b}) T1 G1.4 °पीडकः (for °पिण्डकः). — ^{c}) Cf. 1. 31. 10^{d}. K1 D10m द्विपिंगः; K2.3 द्विपिंडः (for द्वौ पद्मौ). — ^{d}) K4 मुद्गरवर्णकः; B2.5 मुकुरपर्णकः; D2 मुद्गर एव च; D5.6 °जंतुकः; D7.10 °वर्णिकः. G2.5 M2–5 पुष्पमुद्गि(G2 M2 °मुद्ग-; G5 °मंका)रवर्णकः; G3 M1 पुष्पमुद्गरपर्णकः.

14 K5 T2 om. 14 (cf. v.l. 11, 9). — ^{a}) K (K5 om.) Dn1 Ds1 D2.5.7.10 T1 पिठरकः; D1 पठिरकिः; G2 M3.4 (*inf. lin.* as in text).5 पीठकरः; G5 पीठरक्तः. — ^{b}) K2 Dn1 संवृतो; D1 T1 G1.4.5 सुवृत्तो. K1 वृत्तकस्तथा; K2.3 दृढ एव च. — ^{c}) K1–3 D1.10 पिंडीरो; B3 T1 G1.4 M2 पिंडको; D8 पोंडिरो; G2.3 M1 (*inf. lin.*) पिंडरो; G5 बंधको; M1 पिंजरो. Ds बिंदुपत्र°; S (T2 om.) बिल्वनेत्र°. — ^{d}) A few MS. मूषका°.

15 K5 T2 om. 15 (cf. v.l. 11, 9). — ^{a}) T1 G5 शिलिषः; G3.4 M2–4 शिली(G4 M3 °लि)पः (for दिलीपः). D7 शश° (for शङ्ख°). — ^{b}) Cf. 1. 31. 13^{a}. K2.3

C. 5. 3631
B. 5. 103. 15
K. 5. 103. 15

कौरव्यो धृतराष्ट्रश्च कुमारः कुशकस्तथा ॥ १५
विरजा धारणश्चैव सुबाहुर्मुखरो जयः ।
बधिरान्धौ विकुण्डश्च विरसः सुरसस्तथा ॥ १६
एते चान्ये च बहवः कश्यपस्यात्मजाः स्मृताः ।
मातले पश्य यद्यत्र कश्चित्ते रोचते वरः ॥ १७

कण्व उवाच ।

मातलिस्त्वेकमव्यग्रः सततं संनिरीक्ष्य वै ।
पप्रच्छ नारदं तत्र प्रीतिमानिव चाभवत् ॥ १८
स्थितो य एष पुरतः कौरव्यस्यार्यकस्य च ।
द्युतिमान्दर्शनीयश्च कस्यैष कुलनन्दनः ॥ १९
कः पिता जननी चास्य कतमस्यैष भोगिनः ।
वंशस्य कस्यैष महान्केतुभूत इव स्थितः ॥ २०
प्रणिधानेन धैर्येण रूपेण वयसा च मे ।
मनः प्रविष्टो देवर्षे गुणकेश्याः पतिर्वरः ॥ २१
मातलिं प्रीतमनसं दृष्ट्वा सुमुखदर्शनात् ।
निवेदयामास तदा माहात्म्यं जन्म कर्म च ॥ २२
ऐरावतकुले जातः सुमुखो नाम नागराट् ।
आर्यकस्य मतः पौत्रो दौहित्रो वामनस्य च ॥ २३
एतस्य हि पिता नागश्चिकुरो नाम मातले ।
नचिराद्वैनतेयेन पञ्चत्वमुपपादितः ॥ २४
ततोऽब्रवीत्प्रीतमना मातलिर्नारदं वचः ।
एष मे रुचितस्तात जामाता भुजगोत्तमः ॥ २५
क्रियतामत्र यत्नो हि प्रीतिमानस्म्यनेन वै ।
अस्य नागपतेर्दातुं प्रियां दुहितरं मुने ॥ २६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

दीतिको; D_7 बाह्लीको (for ज्योतिष्को). T_1 $G_{1.4}$ च (for अथ). K_3 $M_{3.5}$ पराजितः (for अपरा°). — [c]) = 1. 31. 13[c]. — [d]) K_4 B D (except D_1) कुह(B_4 D_6 कुहु-; D_8 कुत)रः (for कुमारः). $K_{1.3.5}$ D_2 (by corr.)$_{.3.4.8-10}$ कुशय°; K_4 $B_{1.2.5}$ Dn Ds D_6 कूशक°; D_1 कुहर°; D_5 कूशर°; D_7 M कुशिक°; G_3 कुलुश° (for कुशक°).

16 K_5 T_2 om. 16 (cf. v.l. 11, 9). — [a]) K_{1-3} D_{10} M_3 विराजो; T_1 G $M_{4.5}$ विरजो (M_4 *inf. lin.* °गो) (for विरजा). K_{1-3} गरण°; D_1 च रय° (for धारण°). — [c]) K_2 बधिराक्षो; Ds $D_{3.4.7-9}$ ब(Ds रु)धिरांधो; D_2 विधिरोधो; $D_{5.6}$ रुधिरार्थौ; S (T_2 om.) बधिरश्च (for °रान्धौ). K_3 विकुंडिः; K_4 $B_{2.5}$ Dn D_6 विशुंडिः; $B_{1.3.4}$ $D_{3-5.9}$ वि($D_{3.4.9}$ रु)गुंडिः; Ds D_8 विगुंठिः (D_8 °डी); D_1 च कुष्टी; D_2 च कुंठिः; $G_{3.5}$ विकर्णः (for विकुण्डः). — [d]) S (T_2 om.) विरथः (G_3 विरदः). T_1 $G_{1.2.5}$ M (except M_2) सुरथ°; G_3 सुरद°.

17 [a]) T_2 इत्यादिनागमुख्याश्च. — [b]) K_5 S काश्यपस्या°.

18 B Dn_1 Ds $D_{1.5.6}$ T_1 om. the ref. — [a]) K_4 B Dn Ds $D_{1.5.6}$ G_4 एकम् (as in text); the rest एवम्. K (except K_4) $D_{3.4.7-10}$ उक्तस्तु; D_2 अप्यत्र; T_1 $G_{1.4}$ अव्यग्रं. — [b]) D_2 G_2 पुरतः; T $G_{1.3.4}$ M (except M_2) प्रततं (for स°). T_1 $G_{1.4}$ सु- (for सं-), and च (for वै). K (except K_4) $D_{3.4.7-10}$ नागान्वीक्ष्य समंततः. — [d]) D_1 अपि (for इव). G_5 सः (for च). B_{1-3} D_{10} भारत; D_8 अब्रवीत् (for अभवत्). — After 18, K_1 ins.:

437* महर्षे शंस मे सर्वं पृच्छतो ज्ञातुमिच्छतः ।
करामलकवत्सर्वं तव ज्ञानं महामुने ।

19 [a]) K_5 $D_{5.6.9}$ पुरुषः (for पुरतः). — [b]) K_4 B Dn Ds $D_{5.6.8}$ तु (for च). — [d]) T_2 G_2 °नंदकः.

20 [a]) B_2 D_5 वा; Ds D_7 T_1 G_1 M का (for च). — [b]) K_5 T_2 G_2 एव (for एष). — K_5 om. 20[cd]. — [c]) $D_{3.4.9}$ यस्य (for कस्य). T_2 G_2 एव (for एष). D_2 कस्यैष वंशो द्युतिमान्. — [d]) S व्यवस्थितः (for इव स्थितः).

21 [c]) K_1 चेतः (for मनः). — [d]) M समो (for पतिर्).

22 Before 22, $K_{3.4}$ B Dn Ds $D_{5.6.8}$ ins. कण्व उ°. — K_5 om. 22. — [a]) Dn_2 Ds D_9 T_1 प्रीति° (for प्रीत°).

23 Before 23, K $D_{1-4.7-10}$ T G (except G_3) ins. नारद उ° (resp. नारदः). — [b]) T_1 $G_{1.4}$ भोगि° (for नाग°). — [d]) S मे(T_2 G_2 मौ)नकस्य (for वामनस्य).

24 [a]) S (except $M_{2.5}$) तु (for हि). — [b]) K (except K_4) $D_{3.4.7.9.10}$ निकुंभो; D_2 विक्षरो; G_2 कुरवो; G_5 चुकुरो (for चिकुरो). — [c]) S अचिराद्वै°.

25 [a]) B_{1-3} Ds_2 G_4 प्रीति° (for प्रीत°). — [b]) T_2 G_2 transp. मातलिर् and नारदं. — [c]) $D_{2.5.7.8}$ T_1 G (except G_2) रुचिर°.

details, may reasonably be regarded as the parent of the very diverse recensions into which the great epic has been cast at different times in different parts of India." —Professor LIONEL D. BARNETT.

Journal Asiatique, Paris: "Quoi qu'il en soit de cette controverse et quelle que doive être la solution du problème posé, il reste que nous possédons désormais, grâce au zèle, à la science, à la conscience de M. Sukthankar, une édition modèle de l'Ādiparvan, que les recherches ultérieures ne pourront ni modifier ni enrichir sensiblement, une édition telle que des générations d'indianistes l'avaient souhaitée sans oser l'espérer."—The late Professor SYLVAIN LÉVI.

Deutsche Literaturzeitung: "Ich konnte mich bei einem Besuche des Instituts in der Weihnachtswoche 1927 auch persönlich von der Vortrefflichkeit der technischen Einrichtung der Kollationsarbeiten überzeugen. Genauigkeit und Uebersichtlichkeit werden durch das angewandte Verfahren aufs beste verbürgt. . . . Hier hängt oft alles von einem gewissen philologischen Takte des Herausgebers ab, und es muss Sukthankar, der in dem Vorwort von seiner Arbeit in dieser Hinsicht allzu bescheiden spricht, das Lob gespendet werden, dass er seine Auswahl mit Umsicht und Ueberlegung getroffen hat. . . . So ist zu hoffen, dass nicht äussere Umstände die Vollendung dieses Werkes verzögern werden, das, wenn es in den eingeschlagenen Bahnen fortgeführt wird, einst einen Ruhmestitel der Geschichte der einheimischen indischen Wissenschaft bilden wird."—Geheimrat Professor Dr. HEINRICH LÜDERS.

Göttingische Gelehrte Anzeigen, Göttingen: "Gelingt Sukthankar und seine Mitarbeitern die Durchführung dieser Aufgabe, so hat er sich ein unschätzbares Verdienst erworben: er hat den Grund gelegt, auf dem spätere Generationen die Mahābhārata-forschung zu sicheren Ergebnissen weiterführen können." "Die ausserordentliche Bedeutung des Fasc. 7 liegt aber in den Prolegomena durch die Sukthankar in ausführlicher, klarer und überzeugender Weise die Grundsätze seiner textkritischen Methode darlegt."—Professor Dr. R. FICK.

Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft, Leipzig: "Gelingt es, die sehr schwierige Ausgabe nach den Grundsätzen, wie sie hier befolgt sind, zu Ende zu führen, so wird dadurch der Beweis erbracht sein, dass Indien imstande ist, auch philologische Aufgaben grössten Stiles zu lösen."—Geheimrat Professor Dr. HEINRICH LÜDERS.

Zeitschrift fur Indologie und Iranistik, Leipzig: "Zunächst wollen die Herausgeber das leisten, was möglich ist. Und ihre Leistung ist gross und bewunderungswürdig. . . . Den Herausgebern aber, vor allem Sukthankar, dem unermüdlichen und scharfsinnigen Forscher, der sich durch keine Schwierigkeit und Widerwärtigkeit entmutigen liess, gratulieren wir zu diesem hochbedeutsamen, in der Sanskritphilologie einzig dastehneden Werke."—Dr. HERMANN WELLER.

Orientalistische Literaturzeitung: "Nur soviel kann schon jetzt festgestellt werden, dass der Herausgeber offenbar mit der rühmenswertesten Akribie gearbeitet und sich alle Mühe gegeben hat, um einen wahrhaft kritischen Text herzustellen. Wenn es den indischen Gelehrten möglich werden wird—was wir immer ernstlich hoffen—in absehbarer Zeit einen kritischen Text des ganzen gewaltigen Epos hervorzubringen, so werden sie sich damit ein monumentum aere perennius errichtet haben und sich die Dankbarkeit vieler Generationen von Sanskritgelehrten zugesichert haben." "Ueberhaupt gehört diese Leistung von Dr. Sukthankar und seinen Kollegen nicht nur zu den wichtigsten, sondern auch zu den mustergültigsten, die bisher in der Indologie hervorgebracht worden sind." "Ein wichtigeres Unternehmen haben die jetzt lebenden Indologen überhaupt nicht vor." "Freilich ist damit nur den Anfang des gewaltigen Unternehmens gemacht worden; schon dadurch hat aber Dr. Sukthankar für immer in rühmlichster Weise seinen Namen in die Annalen der Indologie eingetragen."—The late Professor JARL CHARPENTIER.

Forschungen und Fortschritte, Berlin: "Auf dem Gebiete der Sanskrit-philologie gibt es gegenwärtig keine bedeutendere Erscheinung als die kritische Ausgabe des Mahābhārata. . . . Schon das 1927 erschienene erste Heft zeigte, dass man keinen besseren Herausgeber für das grosse Werk hätte finden können als V. S. Sukthankar"

Giornale della Società Asiatica Italiana, Rome: "La lettura di questi prolegomeni lascia il lettore più che mai convinto che l'edizione critica del *Mahābhārata* non poteva essere affidata a mani più esperte. Se la lunga e grave fatica non stancherà editore e collaboratori, il voto di più generazioni di sanscritisti sarà a suo tempo appagato in modo da superare le più ardite speranze."—Professor Dr. F. BELLONI-FILIPPI.

Indologica Pragensia, Prag (Czechoslovakia): "It is with very great pleasure indeed that I call attention to this beginning of what promises to become a truly monumental work, which all India will have every reason to be proud of. . . . And here I may say that in my opinion neither in India nor in Europe any one scholar will be found

who could have done the work better than Dr. Sukthankar. . . ."

Archiv Orientální, Prag (Czechoslovakia): "Taking into consideration the conscientiousness and critical mind of the editor, there are almost no passages where one could disagree with this or that accepted reading. . . . I congratulate the Bhandarkar Oriental Research Institute and Dr. Sukthankar most cordially on this completed work"—Professor Dr. V. Lesný.

Acta Orientalia: "The new edition shows that Indian scholars, who have always been our teachers in Indian traditional lore, now have become our equals in critical acumen and methods. The critical edition of the Mahābhārata may be said to inaugurate a new epoch in the history of Indian lore and Indian philology."—Professor Dr. Sten Konow.

Journal of the American Oriental Society, New Haven (Conn.): "Dr. Sukthankar deserves to be heartily congratulated on the brilliant success of his work. More than that, he deserves the active support of all Sanskritists, and of all who are interested in the furtherance of this supremely important work, which none could do better than he. . . . In every respect, therefore, this monumental work will reflect the utmost credit on its editor and his assistants, and on the great Indian peopl who may justly regard it as a matter of nationa pride. . . . When completed, this edition of the Mahābhārata will occupy a place in the history o Sanskrit scholarship with which only one other work—the lexicon of Boehtlingk and Roth—ca hope to vie in magnitude and importance."—Professor Dr. Franklin Edgerton.

Acknowledgement of Donations (of Rs. 250 and above)

Annual Grants.	
Raja of Aundh	Rs. 6,000
Government of Bombay	„ 6,000
Government of India	„ 4,000
University of Bombay	„ 3,000
Government of Madras	„ 1,000
H. E. H. the Nizam of Hyderabad	„ 1,000
Government of Burma	„ 500
H. H. the Maharaja of Baroda	„ 500
H. H. the Maharaja of Mysore	„ 500
Raja of Phaltan	„ 500
H. H. the Maharaja of Porbandar	„ 250
H. H. the Raja of Sangli	„ 250
Chief of Ichalkaranji	„ 250
Chief of Vishalgad	„ 100
Chief of Ramdurg	„ 100
Sardesai of Vantmuri	„ 50

Other Donations.	
Mbh. Publ. Fund of Gt. Britain	£ 1,50
H. H. the Maharaja of Bhavnagar	Rs. 6,00
H. H. the Maharaja of Gwalior	„ 2,0
H. H. the Maharaja of Kolhapur	„ 2,0
H. H. the Maharaja of Patiala	„ 1,5
H. A. Shah Esq., Bombay	„ 1,0
H. H. the Raja of Bhor	„ 5
V. P. Vaidya Esq., Bar-at-law, Bombay	„ 5
Harilal Jagannath Esq., Cambay	„ 5
Tulsidas Charities, Bombay	„ 5
Shantaram N. Dabholkar Esq., Bombay	„ 5
Savitribai Bhat Trust, Bombay	„ 4
Jaikrishna Trust, Bombay	„ 3
Haridas Dhanji Mulji Esq., Bombay	„ 3
H. H. the Thakore Saheb of Palitana	„ 3
Rajguru Hemraj Pandit, C.I.E, Nepal	„ 2

Critical Edition of the Mahābhārata: Rates of Subscription

Cover.	For Permanent Members.		For Non-members.	
	Advance Payment	Deferred payment	Advance payment	Deferred payment
Paper	Rs. 120	Rs. 160	Rs. 150	Rs. 200
Cloth	Rs. 132	Rs. 175	Rs. 165	Rs. 215

Subscribers on the deferred payment plan are required to deposit Rs. 10 out of the price for registration of the order; the balance will be recoverd by V.P.P. as the fascicules or the volumes are published. — Postage extra in all cases.

Price of fascicule 9 . . . . Rs. 10
Price of fascicules 1–9 . . . . . . „ 54
For further particulars, apply to the Secreta Mahābhārata Editorial Board, Bhandarkar Orien Research Institute, Poona 4.

Published by the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.
Printed by Ramchandra Yesu Shedge at the Nirnaya Sagar Press, 26–28, Kolbhat Street, Bombay.